

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be **ISSUED**
out of the Library
without Special Permission

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

इदमत्र विचार्यते । वेदान्तानां विचार आरम्भणीयो नवेति ।

अलङ्कुर्वन्तु मत्स्नान्तं मायावादतमोहराः ॥ ६ ॥

तत्पुत्रान् सह सुनुभिर्निजगुरुन् श्रीकृष्णाचन्द्राहयान् ॥

भक्त्या नौमि पितामहं यदुपति तातं च पीताम्बरम् ॥

घन्दे च ब्रजराजमन्वयमणिं यद्रोचिषा माहपो-

ऽप्यासीन्मूर्ध्नि कृपापरः प्रभुवरः श्रीबालकृष्णः स्वयम् ॥ ७ ॥

श्रीबलुभाचार्यपदाम्बुजाते भक्त्या मुदाऽन्तर्हृदि संनिवेद्य ॥

भाष्यप्रकाशे प्रयतेऽनिदीनो निःसाधनस्तत्करुणाथलेन ॥ ८ ॥

आचार्यवाचः प्रणमामि भाष्यसुबोधिनीस्य इतराश्च यास्ताः ॥

— मत्स्नान्तं आगत्य कृनाप्लुनास्ता मदीयवाचां रचयन्त्वलङ्कृतिम् ॥ ९ ॥

अथ स्वालौकिकानुभावप्रकटनहृदयस्य भगवत आज्ञया तदर्थताविभूताः श्रीमदाचार्यास्तस्यानुभावस्य सर्ववेदान्ततात्पर्यगोचरत्वज्ञापनाय वेदार्थतामरसरणोर्भगवतो वादरायणस्य सूत्राणि व्याकरिष्यमाणाः । सूत्रार्थो वर्णयते यत्र वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः । स्वपदानि च वर्णयन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुरिति 'माहात्म्यात् सूत्रोपन्यास पदानुसरणसिद्धेः स्वकृतेरादित एव भाष्यत्वाय सूत्रीयाथशब्देनैव मङ्गलसिद्धेश्च सूत्रमेवादौ पठन्ति * अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति * नच मङ्गलाचरणान्तरादर्शनाच्छिष्टाचारविरोधः शङ्कनीयः । महाभाष्ययोगभाष्ययोर्ग्रन्थकृतकृतस्याथशब्दातिरिक्तस्य मङ्गलम्यादर्शनन, शायरभाष्ये च 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इति स्य भाष्यारम्भदर्शनेन च विरोधाभावादिति ।

प्राधिकारिविषयसम्बन्धप्रयोजननिरूपणद्वारा शास्त्रारम्भः

नीयः । शास्त्रप्रवृत्त्यावश्यकत्वहेतुरूपा सङ्गतिश्च निरूपणीया ।

न्यथा प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यभावेन शास्त्रवैयर्थ्यं स्यात् । शास्त्रस्य

विचारणीयम् । अन्यथा वेदान्तानुपयुक्तत्वं, प्रामाणिकानादरणीयत्वं

च स्यात् । तदिदं सर्वं हृदि कृत्वा भगवता श्रीवादरायणाचार्येणैव

मधिकरणरूपं सूत्रं प्रणीयते, न तु ब्रह्मविचारप्रतिज्ञामात्रमत्र क्रिय-

त इत्याशयेनाहुः * इदमित्यादि *

१ अध्याये १ पादः ।

विषयो विषयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । सङ्गतिश्चेति शब्दाङ्गं
शांख्येऽधिकरणां स्मृतम् इति लक्षणाद् विषयादिविषयकघटितं वाच्यं
मधिकरणम् । तेनास्मिन् सूत्रे, इदं वक्ष्यमाणं बुद्धिसं विचार्यते
अग्रिमसूत्रेषु वेदान्तानां विचारणीयत्वादुपोद्धातेन चिन्त्यत इत्यर्थः ।
विषयादिकमाहुः * वेदान्तानामित्यादि * नन्वत्रायं विषयाद्युपन्या-
सो न युक्तः । असौत्रत्वात् । किन्तु, ब्रह्मजिज्ञासा कार्या न वा ? ब्रह्म
जिज्ञास्यं न वा ? इत्येवं सूत्रानुसरणाद् युक्तं इति चेन्न । तथोपन्या-
से, तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेतिश्रुत्या तपस एवोपदेशात् ताद्विहाय
व्यासपादैः किमिति वेदान्तवाक्यानि विचार्यन्ते, तपः कुतो नोपदि-
श्यत इत्याशङ्का स्यात् श्रुतिविरुद्धत्वं च भावात् । एवमुपन्यासे त्व-
धीतधेदस्य, वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था इतिश्रुतिस्फुरणादस्यां च श्रु-
तावर्थनिश्चयं प्रति वेदान्तविज्ञानस्य हेतुताकथनात् तस्य च विचार-
साध्यत्वात् तत्स्फूर्त्यानाङ्कानुदयाद् युक्त इति ।

किञ्च । जिज्ञासापदस्य च यौगिकार्थ एव प्रायः प्रसिद्ध इति
ब्रह्मज्ञानेच्छा कर्तव्या न वा, ब्रह्मज्ञानेच्छाविषयं कार्यं न वेति प्रथम-
तो योधे, ततस्तावन्मात्रस्यापुरुषार्थत्वात् तत्रानुपपत्तौ भातायां पश्चा-
द् विचारं लक्षयित्वा ततस्तत्कर्तव्यत्वादकं विचार्यम् । तदपि वेदा-
न्तैरेव वक्ष्यमाण इत्या विचार्यम् । अन्यथाऽऽकस्मिकता स्यात् । अत
वावश्यकत्वादपि युक्तः ।

किञ्च । व्यासप्रवृत्तिबीजबोधनार्थत्वेनापि युक्तः । तथाहि ।
प्रथमस्कन्धे चतुर्थाध्याये ' द्वापरे समनुप्राप्त ' इत्यारभ्य, ' एवं प्रवृ-
त्तस्य सदा भूतानां श्रेयसि द्विजाः ! ' इत्यन्तेन सर्वेषां श्रेयोऽर्थं प्रवृ-
त्तिव्यासिचरणानामुक्ता । पञ्चमे च, जिज्ञासितमधीतं च यस्तद् ब्रह्म
सनातनमिति नारदेन ब्रह्मविचारान्तायाः कृतेस्तथात्वं बोधितम् । त-
थाच ज्ञानधिधिनार्थज्ञानार्थं प्रवृत्तानपि यदा जैमिनीयादिदर्शनैरेक-
देशीयविरुद्धज्ञानवतो हृष्टवांस्तदा भारतकरणोत्तरमत्र प्रवृत्तः । वेदा-
र्थनिश्चयो वेदान्तार्थनिश्चयं विना न भविष्यतीति । अत एवाग्राधे
वेदान्तवाक्यैरेव ब्रह्मविचारदर्शनम् । ब्रह्मणः सर्ववेदार्थत्वस्याग्रे सूत्रे-
षु स्थाप्यत्वाच्च । तदर्थं वेदान्तविचारावश्यकत्वमवश्य साधनीयम् ।
तेन तत्र हेतुवाकाङ्क्षोपशमात् । अतस्तदुपोद्धाततयाऽयं विचारांगपि
उपपद्यन्तब्रह्मपदादेव बोध्यत इति सौत्रत्वाद् युक्त इति ।

किं तावत् प्राप्तम् । नारम्भणीय इति । कुतः ।
 साङ्गोऽध्येयस्तथा हेतो वेदः शब्दाश्च बोधकाः ।
 निःसन्दिग्धं तदर्थंश्च लोकवद् व्याकृतेः स्फुटाः ॥

नत्र विषयो नामापातनः प्रतिपन्नः सन्दिग्धोऽर्थः । तादृशश्चात्र
 वेदान्तविचारो न तु वेदान्ताः । तेषामग्रिममूत्रेषु विचार्यत्वात् । विषयः
 संशयः । एकधर्मिकिविरुद्धकोटिद्वयावगाहि ज्ञानम् । तदाकारश्चात्,
 नारम्भणीयो न चेत्यनेनोक्तः । पूर्वपक्षः प्रतिवादिमतम् । तदाहुः *
 नारम्भणीय*इति । तत्र पृच्छन्ति*कुन*इति । वेदान्तविज्ञानसुनिश्चि-
 तार्थाइतिध्रुतावर्धनिश्चय प्रति वेदान्तविज्ञानस्य हेतुनावोधनाद् विचारं
 विना च तदसम्भवात् स आवश्यक इति कुनो नेत्युच्यत इत्यर्थः ।
 एवं प्रश्ने प्रतिवादी अनारम्भणीयतामुपपादयन् गृह्णाति * साङ्ग* इ-
 त्यादि । अयमर्थः । वेदान्तविचारस्यारम्भणीयत्वं वदता सिद्धान्तिना
 विधिप्रयुक्त्वाऽऽरम्भणीयत्वं चकव्यम् । तत्र विचारे प्रत्यक्षविधेरद-
 र्शनात् कथञ्चित् कुनश्चिद् वैधत्वं साधनीयम् । ततश्च कर्मादिविधि-
 ष्यस्तत्सिद्धसम्भवादध्ययनादिविधिष्यः साधनीयम् । तत्र, स्वां-
 ध्यायोऽध्ययनव्य इत्येकः । अपृथक् ब्राह्मणमुपनीत तमध्यापयेदित्य-
 परः । साङ्गो वेदो ध्येयो ज्ञेयश्चेत्यन्यः । एते त्रयः पूर्वकाण्डस्थाः ।
 श्रोतव्य इत्यादिरुत्तरकारणद्वयश्चेतरः ।

तत्र भाट्टास्तावदेवं मन्यन्ते । अध्ययनाविधेरक्षरग्रहणमात्रप-
 र्थवसानेऽष्टकल्पनापत्तेरर्थज्ञानरूपदृष्टफलार्थतैश्च युक्ता । न च विमर्तं
 वेदाध्ययनमर्थज्ञानहेतुरध्ययनत्वाद् भारताध्ययनवदित्यनुमानेनाध्य-
 यनस्य स्वाध्यायसंस्काराऽर्थज्ञानहेतुत्वप्राप्तेर्न तावन्पर्यन्तं विधि-
 व्यापारो युक्त इति वाच्यम् । विमर्तं वेदाध्ययनं नार्थज्ञानहेतुर्वेदाध्य-
 यनत्वादाधुनिकाध्ययनवदिति प्रत्यनुमानन तदवाध्यात् । न च लोके
 ऽप्रगतसामर्थ्यानां शब्दानां वेदेऽपि बाधकत्वाल्लिखितपाठादिनाऽप्य-
 र्थज्ञानसम्भवाच्चार्थबलादेव तन्प्राप्तेरर्थज्ञानांशे तस्यापूर्वविधित्वाभा-
 वान्न तत्पर्यन्तं विधिव्यापारो युज्यत इति वाच्यम् । अर्थज्ञानांशे-
 ऽस्य नियमविधित्वाङ्गीकारात् । न च यथाऽवधाननिष्पन्नैरेव तण्डु-
 लैर्दंशपूर्णमासापूर्वसिद्धिर्न पेयणादिनिष्पन्नैस्तथाऽध्ययनावगमनेनैवा-

येन कृत्वपूर्वसिद्धिर्न तु प्रकारान्तरावगतेनेति फलांशे नियमिविधित्वं न युक्तम्, अनारभ्याधीतत्वेन धृत्याद्यभावेन च कृत्वर्थताया अशक्यवचनत्वादिति वाच्यम् । वैदिकशब्दानां विलक्षणत्वेन पूर्वोक्तीत्या सम्यगर्थज्ञानाभावे गृहस्यादीनां द्रव्यादियज्ञासिद्धेः सर्वधर्मलोपप्रसङ्गात् । अतः पूर्वोक्तदूषणेनापूर्वविधित्वनियमविधित्वयोरशक्यवचनत्वेऽपि, वसन्ते ब्राह्मणमुपनयतित्यादिवाक्येषु द्वितीयानिर्देशेन तेषां संस्कार्यत्वावगमात् संस्कारस्य च कार्यान्तरस्योभ्यतासम्पादनरूपत्वादुपनयनसंस्कृतानां त्रैवर्णिकानां कार्यान्तरापेक्षत्वेन तत्सन्निधिपठितस्याध्ययनस्य चानिर्दिष्टकर्तृकतया कर्षपेक्षत्वेन परस्परकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वैस्त्रैवर्णिकानां यज्ञरूपकार्यान्तराधिकारनियमार्थत्वस्याध्ययनविधौ सुखेन सम्भवात् । एवञ्चाधानाग्निहोत्रादिविधयस्त्रैवर्णिकेषु विद्वत्सु सत्सु तानेवाधिकुर्वन्ति । अन्यथा चतुर्थीदेरप्याक्षिपेरत् । सोऽयमधिकारो बह्यमाणेऽपश्चुद्राधिकरणेऽध्ययनविधिप्रसादलभ्य इत्यध्ययनविधिरर्थज्ञानपर्यवसायीति ।

प्राभाकरास्तु, 'सम्माननोत्सज्जनाचार्यकरणज्ञानभूतिविगणनव्ययेषु नियम' इत्याचार्यकरणे विहितेनोपनयतित्यात्मनेपदंनोपनयनरूपस्य माणवकसंस्कारस्याचार्यत्वसिद्धिप्रयोजनताप्रत्ययेऽपि, 'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते' इति स्मृतौ कथाप्रत्ययेनोपनयनस्याध्यापनाङ्गताप्रतीतेस्तत् कथमध्यापनस्योपकरोतीत्यपेक्षायां, शिष्यमिति, तमध्यापयेदिति च द्वितीयोक्तकर्मत्वलिङ्गादुपनयनासत्तिद्वारेति निश्चीयते । उपनीतोऽपि नाकिञ्चित्करोऽङ्गमिति तद्व्यापारापेक्षायां वाक्यान्तर उपनयनं प्रकम्प्य विहितं वेदाध्ययनमेवाध्यापनोपकारकत्वादुपनीतव्यापारतयाऽध्यवसीयते । तदेवं स्वाङ्गमुपनयनं प्रयुज्जानोऽध्यापनार्थमिह स्तद्द्वारेणाध्ययनं प्रयुङ्क्ते । तत्राध्ययनस्यापि प्रयोजने विद्यार्थमाणे स्वप्नमेतत्प्रेयान्तरङ्गत्वादर्थज्ञानमेव तथात्वेन निश्चीयते, न त्याचार्यत्वसिद्धिर्बहिरङ्गत्वात् । न च प्रथमावगतरत्वेनाचार्यत्वासिद्धिरेवाध्ययनप्रयोजनं, न तु पश्चादवगतमर्थज्ञानमिति वाच्यम् । तस्मिन् विगाऽध्ययनानुष्ठानसम्भवेन प्रथमं तद्वनवगमात् । न च शब्दादवगतो नियोग एव प्रयोजनमस्त्विति वाच्यम् । अर्थज्ञानस्यापि प्रतीपमानत्वेन त्यागायोगात् । न चैवमध्ययनस्यार्थज्ञानार्थेऽध्ययन-

विधिनैवार्षज्ञानप्राप्तिः किमिति नाद्रियत इति शङ्काम् । अध्ययन-
विधेरधिकारशून्यत्वादाचार्यकरणविधिप्रयुक्त्याप्यात्मलाभानङ्गीकारे
विश्वजिदादिधन्निर्णयज्यफलपनापत्तः । अतोऽध्यापनविधिप्रयुक्तमेवा-
ध्ययनमर्थज्ञानं च, नाध्ययनविधिप्रयुक्तमित्याहुः ।

एवं मीमांसकमतद्वयेऽप्यर्थज्ञानस्य वैधत्वात् तदाक्षितविचा-
रस्यापि वैधत्वम् ।

शामानुजाचार्यास्तु, अध्ययनविधिना स्वाध्यायाख्यस्य वेद-
स्याक्षरराषेर्ग्रहणं विधीयते । तन्निकर्तव्यताकालायामध्यापनविधि-
ना, 'श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा उपाकृत्य यथाविधि । युक्तश्लोकांस्त्य-
धीयीत मासान् विप्रोऽर्धपञ्चमान्' इत्यादिभिश्चापेक्षितानि विधीय-
न्ते । तेनाचार्योच्चारणानूच्चारणरूपमध्ययनमक्षरराशिग्रहणफलक-
मित्यवगम्यते । तच्च चतुर्वर्गफलस्य विधिवाक्ये कर्मत्वेन बोधितं-
स्य स्वाध्यायस्य कार्यान्तरयोग्यतासम्पादनरूपः संस्कारः । तेनाध्य-
यनविधिरक्षरग्रहणमात्रपर्यवसायी । अध्ययनगृहीतं च स्वभावादे-
वार्थबोधकमिति स्वाध्यायस्यापि तथात्वात् तत्रापानतोऽवगम्यमाना-
नामर्थानां स्वरूपप्रकारविशेषनिर्णयाय वेदवाक्यविचाररूपमीमांसा-
द्वयश्रवणोऽधीनवेदः पुरुषः स्वत एव प्रवर्तते । तत्र कर्मस्वरूपनिरूपणे
तेषामल्पास्तिरफलत्वं हृष्टाऽध्ययनगृहीतस्वाध्यायैकदेशोपनिषद्वाक्येषु
चाऽमृतत्वरूपानन्तस्तिरफलापातप्रतीनेस्तन्निर्णयफलकवेदान्तविचा-
ररूपशरीरकमीमांसायामधिकरोतीत्याहुः ।

शैवस्तु, अध्ययनविधेरक्षरग्रहणमात्रपरत्वमङ्गीकृत्याध्ययनेना-
ऽऽपानतोऽर्थप्रतीनेस्तदनु ब्रह्मस्थूलोपासनभूतज्योतिष्टोमादिविधाय-
कानां मूक्षमोपासनभूतदहराद्विधायविधायकानां चेतरेनरविरोधा-
भासं पश्येत्तद्विचारं पुरुषार्थाकाङ्क्षी पुरुषः स्वयमेव प्रवर्ततेऽतो ना-
निबन्धनो विचार इत्याह ।

भास्कराचार्यास्तु स्वाध्यायविधेरर्थावबोधपर्यवसितत्वेऽपि-
ब्रह्मज्ञानं तेनाक्षेप्तुं न शक्यम् । यज्ञेन दानेनेति, शान्तो दान्त उपरत-
स्तिनिधुः श्रद्धाचिंतो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्येदिति श्रुत्या ब्रह्म-
ज्ञानस्योपायान्तरसापेक्षत्वात् । कर्मावबोधनसमर्थेषु पुरुषेष्वध्ययन-
विधेः कृतार्थत्वेनोपायान्तराक्षेपाक्षमत्वात् । श्रवणायापि बहुमिर्यो
न लभ्य इत्यादिश्रुतेर्ब्रह्मणां दुर्लभ्यत्वाच्च । अतो ब्रह्मजिज्ञासा न त-

त्कारिता । किन्तु, श्रोतव्यो मन्तव्यः, सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासित-
व्यः, तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेदित्यादिवेदान्तविधिर्कारिता वा-
स्त्वित्याहुः ।

तन्नाध्ययनविधेरर्थज्ञानार्थत्वकल्पनमसङ्गतम् । यं यं क्रतुम-
धीने तेन तेनास्येष्टं भवतीतिवाक्येनाक्षरग्रहणमात्रेऽपि फलबोधने
तदतिहाय फलान्तरकल्पनस्यायुक्तत्वात् । वाक्यबलेनाऽदृष्टद्वारक-
त्वस्याप्यदुष्टत्वात् । तेन तेन क्रत्वध्ययनेनास्याध्येतुरिष्टं मनोवाञ्छितं
भवतीति दृष्टफलार्थत्वस्यापि शक्यवचनत्वाच्च । नच प्रत्यक्षवि-
द्यः । इदानीन्तनाध्ययनस्य व्यङ्ग्यत्वेनादोषात् । नच व्यङ्ग्यत्वे माना-
भावात् । स्वाध्यायपदस्य वेदे योगरूढ्या सुष्ठान्मन्तादध्यायो यस्येति
योगस्यापि ग्राह्यत्वे देशकालगुरुविष्यनिष्ठानां शोभनगुणानां पाठा-
र्थानुष्ठानेषु शङ्कराहिल्यरूपस्य समन्तत्वस्य च ग्रहणेन स्वाध्याय
इति समाख्याया एव तत्र मानत्वात् । नचैवं सत्यर्थज्ञानस्यापि प्राप्तेः
कथं तदर्थत्वकल्पनस्यासङ्गतिरिति शङ्काम् । तैस्तस्य माणवकाधि-
कारत्वेनाङ्गीकारात् । वेदस्य गुरुमुखाद् ग्रहणदशायां तं प्रति स्वा-
ध्यायत्वस्य भावित्वेन तदानीमभावात् । वेदमनूच्याऽऽचार्योऽन्वेदा-
सिनमनुशास्ति सत्यं यद् धर्मं चर स्वाध्यायान्मा प्रमद इति तैत्ति-
रीयाणां शिक्षोपनिषच्छ्रुत्या तथा निश्चयात् । आधानाग्निहोत्रादिवि-
धीतामपि तत्र तदापेक्षकत्वस्याध्ययनविधिप्रसादलभ्यत्वोपगमेन
प्रसादस्य च माणवके सामर्थ्याभावादभावेन तेषामप्याक्षेपकार्या
कौण्ठ्याच्च । आश्रिते चैकवाक्यत्वे, ज्ञेयञ्चेतिविध्यन्तरस्यापि संग्रा-
ह्यत्वात् तद्वलादेवार्थज्ञानमङ्गीकार्यम् । अन्यथा तद्वैयर्थ्यादिति ।
नत एव प्राथमिकाध्ययनस्यापि तदर्थत्वमसङ्गतम् । किन्त्वध्यापनप्र-
युक्तत्वं यदुक्तं तन्मात्रं युक्तम् । ज्ञातुर्निर्णयस्वाचार्यत्वकामिनस्त-
त्रैव विधौ सत्त्वेन लिङ्प्रयोगेण च तत्र विधित्वस्यासन्दिग्धत्वात् ।
कृत्यानामाधेयकार्येऽप्यनुशासनात् । धयसा ज्ञानस्वातन्त्र्याणां त्रै-
घर्णिकानामध्ययनस्यावश्यकत्वबोधनेन वाक्यसार्थक्यसिद्धेः । एवञ्च
यद्यप्यध्यापनविधायध्यापनमात्रं श्रुतं, तथापि, साङ्गो वेदोऽप्येयो
ज्ञेयञ्चेतिधाराणाद् गुरुणाङ्गापाठनेऽर्थाज्ञापने च तदसिद्ध्या धैयर्थ्ये
वाक्यस्य प्रसक्ते तद्वारणाय तथाऽध्यापनमङ्गीकरणीयम् । आचार्यल-
क्षणस्मृतौ वेदस्य सकल्पं सरहस्यं चेति विशेषणञ्च । एवं साङ्गे-

ऽधीने ज्ञाते च तस्य स्वाध्यायः सिद्ध्यति । तदोक्तं फलमपि सम्पद्यते । इति वाक्यत्रयैकवाक्यतयाऽवसीयते । तस्मात् प्राथमिकाध्ययनमध्यापनप्रयुक्तम्, अर्थज्ञानं च प्रत्यक्षश्रुतिलभ्यमिति भाट्टप्राभाकरयोः पूर्वोक्तकल्पना असङ्गता । कृत्यप्रत्यययोर्विध्यर्थकत्वपक्षेऽप्युक्त एव प्रकारो युक्तः । अन्यथा विधिकौण्ट्यप्रसङ्गात् । एवञ्च रामानुजाचार्यैरध्ययनविधेरक्षरग्रहणपर्यवसायित्वं, स्वाध्यायस्य च स्वभावादर्धबोधकत्वं यदुक्तं तदप्युक्तदिशैव युक्तम् । नत्वन्यथापि । एवमेव भास्कराचार्योक्ते स्वाध्यायविधेरर्धावबोधपर्यवसितत्वेऽपि बोध्यम् । शैवस्तु विचारसार्थक्यमात्रमाह, न तु शास्त्रप्रयोजकं कश्चन विधिमपीति तन्मतेऽत्रैश्वर्यमेवायाति । तेन तत्तूदासीनप्रायम् । एवं वेदान्तस्थविधावपि श्रवणपदेन शब्दग्रहणं मननपदेनावबोधोऽन्वेषणविविधासापदाभ्यां चेच्छा विधीयत इति बोद्धव्यम् । नचेच्छाया अविध्यत्वम् । तिस्रः खलु एषणा एवितव्या इति चरके पतञ्जलिनाऽभिधानात् । अतस्तद्विज्ञासास्व तद् ग्रहंति विधिरपि तथा । एवञ्च भैक्षवे ये विध्य उक्ताः, आत्मेत्येवोपासीन, स म आत्मेति, तमेव धीरो विश्वाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मण इति । तेऽपि ज्ञान एव, न विचारः । ये चापि मध्वाचार्यैर्जिज्ञासासूत्रे, आत्मा वा शरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्युक्तास्तेऽपि सर्वे ज्ञान एव पर्यवस्यन्ति ।

यस्तु शैवः । किमयं श्रोतव्य इति विधिर्नियमः पारसव्याघा? । नाद्यः । वेदान्तश्रवणं स्वविषयमात्रावगतिसाधनं शास्त्रश्रवणत्वाद् वैचकशास्त्रश्रवणवदित्यनुमानेनापि प्राप्ततयाऽपूर्वत्वाभावात् । न द्वितीयः । अघघातवद् दृष्टफलस्योपायान्तरस्याप्राप्तत्वात् । नंतरः । तथा सति श्रोतव्या एव वेदान्ता नाध्येया इति स्यात् । ततश्च विचारस्याप्ययोगात् पुरुषार्थोसम्भवः । एवञ्च वेदाध्ययनादिरपि निघर्तेति महानेधानयः स्यादिति विकल्पितवान् । नत्तुच्छम् । हेनोः साधारणत्वेनानुमाननोऽप्राप्तावपूर्वविधित्वस्य स्थिररव्यात् । कथं साधारणतेति चेद्? वेदान्तश्रवणं न स्वविषयावगतिसाधनं शास्त्रश्रवणत्वात् सूत्रश्रवणवदित्येवमवधेहि । किञ्च, श्रवणपदं शब्दग्रहणमात्रपरं वा, वाक्यार्थज्ञानपरं वा । आद्ये विधिवैयर्थ्यापत्तिः । स्वाध्यायविधिनेव चारितार्थ्यात् । नचाध्ययननियमाभावात् पुनर्विधानमिति वाच्यम् । आचारविरोधात् । त्रैवर्णिकाधिकारस्यापि त्या-

अर्थज्ञानार्थं विचार आरम्भणीयः । तस्य च ब्रह्मरूपत्वात्
तज्ज्ञाने पुरुषार्थो भवतीति न मन्तव्यम् । विचारं विनापि वे-
दावेन साक्षादर्थमतीतेः ।

गापत्तेश्च । द्वितीये तु निरावाधं विधित्वम् । अन्यथा वाक्यवैयर्थ्याप-
त्तेरिति ।

अतः पूर्वकाण्डविधेरर्थज्ञानमात्रार्थत्वेनोत्तरकाण्डियस्यापि
ब्रह्मणश्चमणन्यायेन विशेषार्थतया विचारस्यावैधत्वात्तारम्भणीयः ।
ननु सन्देहाभावायाध्ययनार्थविधौ विचार आक्षेप्य इत्यत आह ।
* शब्दाश्चेत्यादि * ।

विशेषबोधनाय स्वोक्तं विभजते * अर्थज्ञानेत्यादि * सर्वोऽपि
प्रयोजनमुद्दिश्य कार्यमारभते । तत्रास्य विचारस्य प्रयोजनं वेदार्थ-
ज्ञानं वाऽन्यद् वा । तत्रान्यस्यादर्शनाद्, वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थो
इतिवाक्यबोधितमाद्यमेधादर्थव्यम् । तत्रापि तस्य स्मृतोऽपुरुषार्थ-
त्वात् प्रयोजनान्तरमेष्टव्यम् । तच्च प्रयोजनमनन्तविधमप्यैहिकामु-
ष्मिकपुरुषार्थोऽन्तर्भूतत्वात् पुरुषार्थरूपम् । तच्च वेदार्थज्ञानेन भव-
तीति तदर्थं विचार आरम्भणीयो, न तु स्वतःपुरुषार्थत्वात् । वेदा-
र्थश्च, सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति, वेदश्च सर्वैरहमेव वेद्यः, वेदा-
स्त्रिकाण्डविषया ब्रह्मात्मविषया इमे, परोक्षवादा ऋषयः परोक्ष च
मम प्रियमित्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्ब्रह्मरूपः । नच वेदोऽखिलो धर्मबुल-
मित्यादिस्मृतिभिर्धर्मरूप इति वाच्यम् । गहो वै विष्णुरिति, धर्मो
यस्यां मदात्मक इति श्रुतिस्मृतिभ्यां धर्मस्यापि ब्रह्मरूपत्वबोधनात्
तद्रूपेणैवार्थत्वात् । ब्रह्मणस्तु ज्ञानादेव पुरुषार्थोऽसिद्धिः । ब्रह्मविदामोति
परम, आनन्दं ब्रह्मेत्युपक्रम्य, य एवं वेद प्रतिष्ठति, अक्षया अशादो
भवति महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मचर्सेन महान् फीलो । दह-
रविद्यायां दहरपुण्डरीकवेदमास्थतम्याकाशस्यैतद्मृतमभयमेतद्
प्रदोत्यनेन ब्रह्मवमुक्त्वा, एवंचित् स्वर्गं लोकमेतीत्येवंविधेषु वाक्ये-
ष्वैहिकामुष्मिकपुरुषार्थस्य ज्ञानमात्रेणैव श्रावणात् तावतापि पुरु-
षार्थोऽसिद्धिर्ब्रह्म * न मन्तव्यं * न विचार्यमित्यर्थः । न च श्रोतव्य

नचार्थज्ञानमविहितम्, अनिचारिताश्च शब्दा नार्थं प्रत्याप-
यन्तीति वाच्यम् । ज्ञेयश्चेति विधानात् । ' गीती शीघ्री शिरः-
कम्पी तथा लिखितपाठकः । अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठ-
काभमाः ' इति बाधोपलब्धिश्च । शब्दश्चक्षुरादिवन्न सन्दिग्धा-
र्थप्रतिपादकः । तदर्थश्च व्याकरणादिना निश्चीयते । यथा लौ-

इति विधिना श्रवणं विधाय तदर्थमननाय मन्तव्य इति विध्यन्तर-
दर्शनादवबोधसामान्यस्य तदर्थत्वेनाशक्यमन्तव्याद् युक्तिभिरनु-
चिन्तनमेव मननपदार्थो वक्तव्य इति विचारोऽपि प्राप्त एवेति वा-
च्यम् । तस्य शारीरपरत्वात् । प्रियत्वलिङ्गेन तथा निश्चयात् ।
नच वाक्यार्थः शारीरः परमात्मा वेति सन्देहे लिङ्गादिभिस्तन्नि-
श्चितार्थबोधार्थमेव विचार बाधेप्य इति वाच्यम् । वेदे साङ्ग इति
विशेषणादधीतानिगमनिरुक्तव्याकरणस्य विचारं विनापि तैरेव त-
त्सम्भवात् । तेषु श्रुतीनामेवोदाहृतत्वात् । न च मास्तु वाक्यार्थज्ञाना-
र्थं विचारापेक्षा । पदार्थज्ञानार्थं त्वानश्यकः । शब्दानां प्रायशोऽने-
कार्थत्वेनानेकवृत्तिकत्वेन च कया वृत्त्या कर्मथमत्र बोधयन्तीतिनि-
श्चयाभावात्, तदर्थज्ञानस्य चाविहितत्वेन तदविचारादिति शङ्कनी-
यम् । अधेयत्ववत् साङ्गस्य ज्ञेयत्वविधानेन गुरुमुखादेव पदार्थज्ञान-
स्यापि सिद्धेः । नच विध्यभावाद् गुरुणार्थो न वक्तव्य इति शङ्क-
कार्यो । वाक्यान्तरे बाधोपलब्धेः । तदिदमुक्तं, *नचार्थेत्यादिना*
नापि सन्देहाभावाय तदपेक्षा । शब्दस्य नि.सन्दिग्धार्थबोधक-
त्वात् । न हि गौरित्युक्ते सत्त्वान्तरबोधो भवति । अतोऽनेकार्थत्वा-
दिसङ्करेऽपि व्याकरणोक्तस्मर्यादिना सुखेन तन्निरासात् । किञ्च ।
लोके प्रत्यक्षादिसंक्रमान्न तथा व्याकरणापेक्षेति तद्विद्वद्भिरपि क्वचि-
न्निरणीयते । अत एव लौकिकशब्दार्थनिर्णायकत्वेऽपि न तत्र तेषामङ्ग-
त्वप्रसिद्धिः । वेदे तु तेषामङ्गत्वस्य शास्त्रप्रसिद्धत्वात् प्रमेयस्य चा-

१ न वरि पशु कामाय पति त्रियो भवति किं तर्हि आत्मन कामाय सर्वं पिय भवतीतिप्रत्यु-
क्तानिद्वेदेत्यर्थः ।

क्रिकराक्ये तथा वेदेऽपि । न च तद्विरुद्धं निर्णेतव्यम् । अमा-
माणिकत्वमसङ्गान् । तस्माद् वेदार्थज्ञानार्थं विचारो नारम्भ-
णीयः ।

स्यादेतन् ।

न वेदार्थज्ञानमात्राय विचारः । किन्तु ब्रह्मज्ञानाय । तस्य
चात्मरूपत्वात् तस्य चाविद्यावच्छिन्नत्वाद् देहात्मभावदृढमती-
तेस्तदतिरिक्तस्य ब्रह्मणोऽभावाच्च वेदमात्रादसम्भावनाविपरी-
तभावनानिवर्तकं ज्ञानमुत्पद्यते ।

स्यन्तालौकिकत्वेन विचारवादिनोऽपि तेषामाश्रयणीयत्वात् तद्धेतु-
न्यायेन तैरेवार्थज्ञानसिद्धेः कृतमजागलस्तनप्रायेण विचारणेति । त-
द्विदमुक्तं * नचेत्यादिना * ।

अत्रैकदेशी स्वमनेन विचारकर्तव्यतामुपपादयति * स्यादेत-
दिति * ब्रह्ममाण्यप्रकारेण विचारस्यारम्भणीयत्वमुपपद्यतामित्यर्थः ।
तदाह * न वेदार्थेत्यादि* । * तस्येति * ब्रह्मणः । पटोलपत्रं पित्तघ्नं
नाडी तस्य कफापहेत्यादिषु विशेषणमात्रस्यापि तत्पदेन ग्रहणदर्श-
नात् । अयमर्थः । अनुपपद्यमानत्वान्मास्तु वेदार्थमात्रत्वेन ब्रह्म-
ज्ञानाय विचारः । परं त्वात्मत्वेन ब्रह्मज्ञानाय विचारो न प्रतिक्षेप्तुं
शक्यः । नच सन्दिग्ध एव विषये विचारस्य प्रवृत्तरात्मनश्चाहंप्रत्य-
यगोचरत्वेनासन्दिग्धत्वादेवमप्यविचार्यत्वमेवेति शङ्क्यम् । अहंप्र-
त्ययस्य स्थूलोऽहं कृशोऽहं अधिराऽहं गच्छाम्यहं श्वसिम्यहं जाना-
म्यहमित्यादौ देहाद्युपाधिगोचरत्वेन विपर्यस्तत्वात् तेन सन्देहनि-
वृत्तेरभावात् । नच देहादिरैवास्मेति युक्तम् । देहस्यावस्थाभेदेषु
परिणामान्तरदर्शनेन नश्वरत्वनिश्चयात् । अहंवित्तिषेष्टे त्वात्म-
नि, यः कृशः पूर्वं स इदानीं स्थूल इति पूर्वापरकाले ऐक्यभावेन
तदभावात् । नच सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञया देहादेरात्मत्वं वक्तुं श-
क्यम् । प्रत्यभिज्ञायाः सांख्यं दीपस्तदिदं जलमिति चत् सजातीयवि-
षयत्वेन पूर्वापरकालकतदैक्यानिश्चयकतया तद्विषयत्वात् । एवं
तद्विद्विद्वयनाशोऽपि जीवनदर्शनाच्छ्वासोच्छ्वासयोर्यदिरागच्छतः

प्रत्युत देहात्मभावदृढप्रतीतिः श्रुतेरुपचरितार्थत्वं स्तुतित्वं
वा कल्पयिष्यतीति ।

भवम् ।

प्राणस्यापि ज्ञानादर्शनेनाचेतनत्वतिश्चयाद् युद्धिमनसोरपि करण-
त्वेन सिद्धतया कर्तृत्वेनासिद्धत्वाद् विषयपार्थक्यस्य सर्वानुभव-
साक्षिकत्वात् सर्वेषामिदङ्काराऽऽस्पदत्वाच्च । नचैदङ्कारास्पदाना-
मात्मत्वं युज्यते । पुरोऽर्थास्त्रेण एव विषयं तथाप्रयोगदर्शनात् । आ-
त्मनश्च प्रत्यग्वित्तिवेद्यत्वेन तथात्वाभावात् । नचैवं सिद्धं देहादि-
भ्यो विवेके सन्देहाभावादिज्ञानास्यत्वम् । तस्याधिघातच्छ्रुतत्वाद्
विदुषां शास्त्रपरिपक्वबुद्धिनामप्यहंप्रत्ययं विधिकतस्वरूपस्यागो-
चरत्वात् सुखदुःखादीनां प्रादेशिकत्वस्य चाभिमानेन तथा निश्च-
यात् तेषामपि देहात्मभावदृढप्रतीतिरविद्यासम्बन्धरहितस्य केवल-
स्यात्मनः प्रत्ययाभावेन दर्शनान्तरेऽपि व्यापकतया प्रतिपन्नस्य त-
स्यैव बृहत्त्वेन बृहत्त्वात्वेन च तदतिरिक्तस्य ब्रह्मणोऽभावाद् विधि-
कतस्वरूपज्ञानाय विचार आवश्यकः । नच वेदमात्राद् विधिका-
त्मस्वरूपविषयासम्भावनाविपरीतभावनानिबर्तकं ज्ञानं सिद्ध्यति ।
प्रत्यक्षापेक्षया शब्दस्य निर्धलत्वात् । प्रत्युत प्रबलप्रमाणेन देहात्म-
भावदृढप्रतीत्या शास्त्रपक्वबुद्धिरपि दर्शनान्तराभिमानेन विधिका-
त्मस्वरूपबोधिकाया श्रुतेः कल्पनोपदेशतयोपचरितार्थत्वं वा, उपा-
सनाशेवतया स्तुतित्वं वा कल्पयिष्यति । अगोऽसम्भावनाद्यपनयनेन
श्रुतावुपचारादिनिवृत्त्यर्थं वेदार्थभूतात्मत्वेन ब्रह्मज्ञानाय विचार आ-
वश्यक इति ।

एवमुक्तमेकदेशिमनं चोदकः प्रतिक्षिपति * मैवमिति * य-
दुक्तं, न वेदार्थज्ञानमात्राय विचारः, किन्तु ब्रह्मज्ञानायति । तत्र किं
दर्शनान्तरवच्छ्रुत्युदासीनात्मत्वेन ब्रह्मज्ञानाय वेदान्तविचारः ।
ततश्च वेदार्थज्ञानमानुषद्विकगिति तत्र. मनीषितम्, उत वेदार्थभूता-
त्मन्यन नदर्थं स इति । तत्राद्यस्तु दर्शनान्तरैरेव सिद्धो, न विचक्षि-
तपदधीमभिरोहति । द्वितीयश्चेत् तदापि तत्र सङ्गच्छत इत्यर्थः ।

अलौकिको हि वेदार्थो न युक्त्या प्रतिपद्यते ।

तपसा वेदयुक्त्या तु प्रसादात् परमात्मनः ॥

न हि स्वबुद्ध्या वेदार्थं परिकल्प्य तदर्थं विचारः

कर्तुं शक्यः ।

उक्तरूपस्यात्मनो वेदार्थत्वाभावे हेतुं कारिकायां गृह्णाति *अलौ-
किक इति* । हिशब्दो हेतौ । अलौकिकत्वादित्यर्थः । किं तेनेत्याह *
न युक्त्येति* । कथं तर्हि तत्प्रतिपत्तिरित्यत आह * तपसेत्यादि *
तपोऽनशनादिरूपम् । वेदांक्ता युक्तिर्वेदयुक्तिः । न्यग्रोधफलमाह-
रेत्यादिरूपा । परमात्मप्रसादो मुख्यं साधनम् । अन्यथा तेषां प्रकृ-
तिवैचित्र्याच्चिन्ना वाचः स्रवान्त हीनिन्यायेनान्यदेव बुद्ध्येनेति ।
एतदेव विभजते * न हीत्यादि * । अयमर्थः । भवान् हि श्रुतीनामनु-
पचरितार्थत्वाय दर्शनान्तरं आत्मगमकत्वेन स्वीकृतस्याहम्प्रत्ययस्य
प्रादेशिकप्राहकत्वं प्रदर्श्य तस्याविद्याख्योपाध्यवच्छिन्नात्मप्राहकत्वेन
भ्रमत्वं च प्रदर्श्य तेन तन्निश्चयाभावात् कर्तृत्वगोपकृत्वार्थोऽपि
तस्य भ्रमत्वं साधयितुं चिदेकरसस्यात्मनो ज्ञानाविषयत्वं च साध-
यितुमध्यासभाष्यसूचितां विषयत्वेन जडत्वेन व्याप्तिमङ्गीकृत्यैव-
माह । अहंविद्यौ प्रकाशमानस्यात्मनो ज्ञानान्तरविषयत्वेन जडत्वाप-
त्तिः । सर्वास्वर्गवित्तिषु प्रकाशाश्रयत्वेन सिद्धस्यात्मनो घटमह जा-
नामीत्यादौ विषयत्वायांगः । चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ क्रियाफलस्य
संयोगस्योभयनिष्ठत्वेऽपि ग्रामादौ परममवेतक्रियाफलशालित्वस्य
कर्मत्वेन स्वसमवेतक्रियाफलशालिन आत्मनः परत्वाभावेन आत्मा-
नमहं जानामीत्यादौ विषयस्यात्मनः कर्मलक्षणात्क्रान्ततया कर्म-
त्वायांगः । तस्य कर्तृभेदाङ्गीकारे कर्मभूतस्य तस्यानात्मत्वप्रसङ्गः ।
अप्रकाशमानत्वस्यैव जडत्वेन स्वस्मिन्नप्रकाशमानतयापि जडत्वा-
पत्तिः । अनुभवयत्नेन कर्मकर्तृविरोधे परिहृते सिद्धे चाभेदे प्रका-
शाश्रयरूपकर्तृत्वेनैव प्रकाशत इत्यङ्गीकारेऽपि यस्मिन्नर्थोऽत्मानो प्र-
काशते तस्य ज्ञानरूपप्रकाशस्य स्वयमप्रकाशमानतया जडत्वे वि-
षयाप्रकाशकत्वप्रसङ्गः । तस्याप्रकाशमानत्वेऽपि निर्लाप चक्षुराः

दिवत् प्रकाशकत्वे तत्फलस्यैतत्फलस्यैव स्वयंप्रकाशताया आ-
 ख्यतयाऽस्य जडत्वापत्तिः । पूर्वज्ञानफलस्यैतस्य जडत्वे एतज्ज्ञान-
 फलस्याग्रमस्यापि जडत्वापत्तिः । परम्परालङ्घिकारेऽनघस्या जगदा-
 न्ध्यापत्तिश्चेत्यनः फलरूपा संवित् स्वयंप्रकाशऽभ्युपेतव्या, न तु
 विलीय चक्षुरादिवत् प्रकाशिका । ततः स्वयंप्रकाशत्वस्यैव चेत-
 तनत्वेन तदाश्रयतया प्रकाशमानस्यान्मनो विषयत्वेन जडत्वाप-
 त्तिसदृशस्या । नचार्थात्मानौ विना कंचलायाः संविदः प्रकाशा-
 भावात् संविदर्थ्यात्मनां परस्परप्रकाशकत्वमेवेति परतःप्रकाश-
 त्वमेव चेतनत्वम् । ततश्च संवित्तुल्यत्वात्तान्मनोऽपि जडत्वमिति
 शङ्काम् । तथा सत्यर्थस्यापि चेतनत्वापत्तिः । अथ संविदर्थ्यात्मनां प-
 रस्पराविनाभावात्तान्मनोभेद इति विभाव्यते, तदा तु संविद इव
 तयोरपि स्वयंप्रकाशत्वं मिद्धमित्यर्थात्मनोः संविदतिरेकेणानिर्वा-
 च्यत्वात् संविदेव केवला सिद्ध्यात्, न त्वर्थात्मभ्यां साहता । वस्तु-
 तस्तु संविदोऽर्थसहभावोऽपि न नियतः । अतीतानागतस्थले व्याभि-
 भिचारात् । नच तत्राभाव एव विषय इति वाच्यम् । तस्याऽसत्त्वा-
 त् । नच सोऽपि सन्निति वाच्यम् । सत्त्वस्य निर्भक्तुमशक्यत्वात् ।
 सत्त्वं हि सत्ताख्यसामान्यसमवायो वा, अर्थक्रियाकारित्वं वा प्रका-
 शमानत्वं वाऽभ्युपेयम् । तत्र नाद्यौ । सत्तायां सत्तासमवायाभावेन
 अर्थक्रियाकारित्वेऽर्थक्रियाकारित्वाभावेन च तयोस्सत्त्वेन तद्योगिनो-
 ऽप्यसत्त्वासद्वेः । सत्तान्तराद्युपगमेऽनघस्यापाताच्च । न तृतीयः ।
 महमतीचिकादेरपि तोयाद्यात्मना सत्त्वापातात् । नच महमचिका-
 दीनां तोयाद्यात्मना असत्त्वेऽपि स्वरूपेण सत्त्वात् प्रकाशमानत्वं नानु-
 पपन्नमिति वाच्यम् । तथापि सत्त्वस्य प्रकाशमानत्वातिरिक्तधर्मान्तर-
 त्वेन प्रकाशमानत्वस्य तत्त्वाभावात् । अथ भावधर्म एव सत्त्वम् ।
 अभावोऽपि भाव एव । भावान्तरमभावोऽन्यो न कश्चिद्वनिरूपणादि-
 ति भावस्यैव भावान्तरात्मनाऽभावरूपत्वादिति विभाव्यते । तदापि
 स भावधर्मः को वा । व्यवहारयोग्यत्वमिति चेत् । को नाम तत्र
 व्यवहारः । आर्भलाप इति चेत् । नद्योग्यत्वस्य खपुष्पेऽपि तुल्यत्वा-
 त् । अतोऽभावस्य खपुष्पतुल्यत्वेनातीतानागतस्थलेऽर्थवियुक्तैव सं-
 वित् । एवमर्थसहभावानियमे सिद्धे यत्र सहभावाभिमानस्तत्त्वाप्यर्थ-
 सत्ताया निर्भक्तुमशक्यत्वाद्यर्थस्यानिर्वाच्यत्वमेव । तद्यैवात्मनो व्या-

पक्षेनेनाहप्रत्यये प्रादेशिकत्वस्यूलत्वकृशत्वादिना भासमानस्य
 चन्द्रमङ्गावे चन्द्रान्तरवद् भावात् तस्याप्यनिर्घाच्यत्वम् । तच्च सतो
 बाधाभावादसतश्चाभावात् सत्त्वासत्त्वयोरेकत्र विरोधेन सदसद्रूप-
 ताया अशक्यवचनत्वात् सदसद्विलक्षणत्वमेव । तथाच सति विषय-
 त्वेन भासमानानां महमरीचितोयतुल्यत्वात् संविदेव कंचला सती
 सिद्धतीति सैवात्मा । तस्या अविषयत्वेऽपि तत्रैव कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्-
 याऽऽध्यस्यन्ते । अप्रत्यक्ष आकाशे मालिन्यवादिती ।

तदमङ्गलम् । विषयत्वेन जडत्वेन व्याप्तेः प्रत्यक्षबाधितत्वात् ।
 आत्मनश्चेतनत्वस्योभयसंमतत्वात्, तस्य च प्रत्यग्विचित्त्वेद्यत्वात्,
 प्रत्यग्विचित्तितोचरत्वेन विषयत्वस्य व्यापकतया जडत्वेन विषयत्वेन
 व्याप्तेरेव प्रत्यक्षसिद्धत्वाच्च । नच प्रत्यग्विचित्तेश्चदेकरसात्माप्राहकतया
 तदाविषयत्वमेवेति वाच्यम् । तेन रूपेणाविषयत्वेऽपि प्रत्यक्त्वादिना
 रूपान्तरेण विषयत्वात् । अन्यथा विषयाभावेन तद्वित्तिलोपप्रसङ्गा-
 त् । सन्मात्रो नित्यः शुद्धो बुद्धः सत्यो मुक्तो निरञ्जनो विभुरद्वय
 आनन्दः परः प्रत्यग्रसः प्रमाणैरतैरवगत इति तापनीये प्रत्यक्त्व-
 स्यापि तत्प्रमाणत्वेनैव श्रावणाच्च । नच तत्राहङ्कारस्यैव विषयत्वं,
 नात्मन इति वाच्यम् । न्यायादिमते आत्मन एव तथा भावात् । सां-
 ख्यादिमते च तस्य जडत्वेन तस्यां प्रतीतावहन्वचैतन्ययोः सामा-
 नाधिकरण्याभानप्रसङ्गात् । भासमाने च सामानाधिकरण्ये तस्या-
 महङ्कारविषयताया निवृत्तत्वात् प्रत्यक्त्वेनेतराविषयतया पारिशेष्या-
 दात्मविषयत्वस्यैव सिद्धेः । नचैवं सति तत्स्वरूपतयाऽप्यात्माभानप्र-
 सङ्गः । साधनान्तरवैकल्येन तथाऽऽपाद्यितुमशक्यत्वात् । लोकेऽपि
 गणिपरीश्राद्धौ तथा निर्णयात् । अन्यथा सांख्यादिशास्त्रतो नित्या-
 ऽनित्यवस्तुविवेकस्याप्यसम्भवे त्वदभिनविचाराधिकारस्यासम्भवा-
 पत्तः । अतोऽतिच्छुनापि प्रत्यग्विचित्त्वेद्यत्वमात्मनोऽङ्गीकार्यम् । नचैवं
 परतःप्रकाशत्वेन जडत्वापत्तिः । इदानीं तथात्वेऽपि, आघ्रात्मा स्वयं-
 ज्योतिर्मयतीतिश्रुतेः स्वप्न एव तस्य स्वतःप्रकाशत्वेन जाग्रति त-
 दभावेऽपि भस्मच्छन्नाग्निवददोषात् । जाग्रति तथाऽऽयुपगमस्यो-
 क्तध्रुतिविरुद्धत्वाच्छ्रुते मते चिन्स्वरूपत्वे सति स्वयम्प्रकाशसंविदा-
 धयत्वस्यैव चेतनत्वात् तेनैवार्थतौल्यस्य परिहारात् कर्मकर्तृविरो-
 धस्यानुभवघटौनय परिहृतत्वाच्च । एवमाश्रयाश्रयिभावेन सिद्धे

आत्मसंविदोर्भेदे विषयत्वेनापि मित्र एव । नच सत्प्रकाशस्यानिर्घो-
 ष्यत्वात् तद्योगिनोस्तयोरनिर्घोष्यत्वं शङ्क्यम् । सत्त्वनिर्घञस्य तथा-
 प्याशङ्क्यत्वात् । अन्यथा संविदोऽप्यसत्त्वापातात् । प्रकाशस्वरू-
 पत्वमेव सत्त्वमिति चेत् सिद्धमेव तर्हि तद्योगित्वादात्मनः सत्त्वम् ।
 असत् आश्रयत्वायोगात् । नच तत्प्रकाशस्वरूप एवात्मा, न तु त-
 द्वांगीनि वक्तुं युक्तम् । प्रत्यक्षत्वस्य तत्राभावात् । अहं जानामीति,
 ज्ञानवानहमित्येवमार्तमंधर्मत्वेनैव तस्य भानाच्च । एवं सिद्धे प्रका-
 शमित्रस्यात्मनः सत्त्वे, सिद्धं चानारोपितरूपेण विषयत्वाद्भेदस्यापि
 सत्त्वम् । असतोऽविषयत्वात् । खपुष्पं पश्याम्यनुभवामि प्रत्येमी-
 त्याद्यप्रत्ययाद् मरीचितोयादीनां चारोपितरूपेण विषयत्वात् । न
 चाभावे सत्ताव्यभिचारः । तस्यापि भावत्वात् । अननुभूयमानप्रति-
 योगिरूपेणैव तत्राभावव्यहारात् । अन्यथा निष्प्रातयोगिकत्वंनापि
 तस्य प्रत्ययापत्तेः । नचैवं संविदोऽर्थाद्यविनाभावेऽर्थं विना सांघ-
 प्रकाशात् स्वतःप्रकाशत्वहानिः । दीपादंस्तेजोरूपत्वमेव संविदः
 प्रकाशस्वरूपत्वस्यैव स्वतःप्रकाशपदार्थत्वात् । अत एवात्मनोऽपि
 तथात्वात् । नचात्मनो व्यापकत्वेन सर्वत्र सत्त्वात् तत्रारोप्यमाणस्य
 शरीरादंमरीचिकादाचारोप्यमाणतोयादेरिव सत्त्वदेशस्याशक्यवचन-
 त्वादसत्त्वमास्थाय प्रतीयमानत्वमात्रेण सदसद्विलक्षणत्वमनिर्घो-
 ष्यत्वं चास्वीयत इत्यपि साम्प्रतम् । वस्तुपरिच्छेदाख्यातुर्मते तत्सम-
 धार्यादीनां सत्त्वेन तेषामेव देशत्वसिद्धेः । तदनाख्यातुर्मते च ब्रह्म-
 धार्यत्वाद् ब्रह्मण एव तथात्वासिद्धेः । एवं सिद्धे देशे शरीरादीनां
 च सिद्धत्वे तेषामात्मन्यारोपोऽपि सुकरः । अन्यथा खपुष्पादेरिव
 दुष्करः स्यात् । अप्रत्यक्ष आकाशे मालिन्याध्यामवदप्रत्यक्ष आत्मनि
 शरीराध्यासोपपादनमप्यसङ्गतम् । बालानागत्रकाशरूपेण बुद्धा-
 नां वस्तुस्वभावेनैव चाकाशस्यापि प्रत्यक्षत्वात् । अतः कल्पनाया
 असङ्गतत्वात् तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायन्ति, भोक्ता भोग्यं
 प्रितारं च मन्वेत्यादिश्रुतिविरोधाच्च, न कर्तृत्वभोक्तृत्वादिरहित
 आत्मा । नच स वेदार्थः । ब्रह्मणो वेदार्थत्वात् । किन्तु स्वयुक्त्या
 तथा कल्पित इति, न तदर्थं विचारः शक्यवचनः । तदिदमुक्तं, न
 हीत्यादि ।

अथ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, अस्थूलमर्नायवत्यादिश्रुतिभ्यो-

ब्रह्म पुनर्यादृशं वेदान्तेष्ववगतं तादृशमेव गन्तव्यम् ।

अणुमात्रान्यथाकल्पनेऽपि दोषः स्यात् । 'योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चौरिणात्मापहारिणा' नैषा तर्केण गतिरापनेया इति श्रुतश्च ।

नच विरुद्धवाक्यानां श्रवणात् तन्निर्द्धारार्थं विचारः । उभयोरपि प्रामाणिकत्वेनैकतरनिर्द्धारस्याशक्यत्वात् । अचिन्त्याऽनन्तशक्तिमात्रं सर्वभयनसमर्थं ब्रह्मणि विरोधाभावाच्च ।

ऽभिगत इति वदति । नत्राह * ब्रह्मेत्यादि * यथा हीदमस्थूलत्वादिकं वेदान्तेषूप्यने, तथा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः, विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुख इत्यादिकमप्युच्यते इति तादृशापि मन्तव्यं न तु निर्दिशेषमात्रम् । न च तत्र स्वस्यान्यथाकल्पनं युज्यते । प्रतिज्ञाहानिदोषात् । प्रतारकत्वापत्तेश्च । नच श्रोतुर्मन्दत्वे कश्चिदुपायो विधेय इति तदर्थं किञ्चित्कल्पनेऽप्यदोष इति वाच्यम् । तथा सति श्रुत्यभिप्रेतात्मस्वरूपाज्ञानेन श्रोतुर्योऽन्यथा सन्तमिति श्रुत्युक्तदोषापत्तेः । तथा वक्तुरपि, नैषा तर्केणति श्रौतनिषेधातिक्रमदोषापत्तेः । श्रुतिविरोधदोषापत्तेश्च । तदिदमुक्तम् * अणुमात्रान्यथेत्यादि * । ननु विरुद्धवाक्यश्रवणे श्रोता सन्देहि । सन्देहे चावश्यमनिष्टम् । अज्ञाश्चाश्रद्धधानश्च संशयात्मा विनश्यतीतिस्मरणात् । यस्य स्यादज्ञानाच्चिकित्सास्तीति श्रुनेश्च । अतस्तन्निवारणायार्थनिर्द्धार आवश्यकः । स च विचाराधीन इति तदर्थं स कार्य एवेत्यत आह * नचेत्यादि * विचारः कथं कार्यः ? किमेकतरवाधेन, किंभोमयसामञ्जस्येन । यथाहः पक्षस्तदा तद्व्याधनायाप्रामाणिकत्वं तस्य वक्तव्यम् । तथा सत्यन्यत्रापि तदापात इत्युपचारनिवृत्त्यर्थं यतमानस्याऽप्रामाणिकत्वापत्त्या वृश्चिकभिया पलायमानस्य विषमाशीविषमुखे निपातः । अथ द्वितीयस्तदा, परास्य शक्तिर्विबिधैव श्रूयते, स हेतावानासेत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मसामर्थ्येनैव विरोधस्य परिहारं विचारस्य वैकल्यमवेति युक्त्वा वेदार्थः सर्वथा न प्रतिपत्तुं शक्य

अत एवोपनिषत्सु तत्तदुपाख्याने योषाभावे औपाधिकबोधे च तपस एवोपदेशः । नच तपःशब्देन विचारः । तस्य पूर्वानाधिक्यात् तप एव । नचोपाख्यानानां मिथ्यात्वम् । तथा सति सर्वत्रैव मिथ्यात्वं भवेद् विशेषाभावात् । न ह्यप्रामाणिकोक्ते विधौ वा उपाख्याने वा ब्रह्मस्वरूपे वा कस्य चिदपि विश्वासो यथा

— — —

इत्यतो वेदार्थज्ञानायोपायान्तरमेष्टव्यम् । तदपि श्रुत्यविरुद्धम् । तत्र प्रमाणमाह । * अत एवेत्यादि * तैत्तिरीये भृगोर्योधा-
ऽभावे वरुणेन तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्त्रेति, छान्दोग्ये इन्द्रप्रजापति-
संवादे इन्द्रस्यौपाधिकबोधे प्रजापतिना, वसु ऋग्भिश्चतं वर्षाणि ब्र-
ह्मचर्यमिति साधनान्तरस्य तपस एवोपदेशः कृत इत्यर्थः । ननु तप
सन्ताप इतिवत्, तप आलोचन इत्यपि धातुरिति तन्निष्पन्नोऽयं श-
ब्दो विचारार्थक एव मन्तव्यः । तथा सति श्रुत्यैव विचारस्य प्राप्ति-
रित्यत आह * नच तप इत्यादि * । * तप एवेति * तप एव तपः-
शब्देनोच्यते इत्यर्थः । अयं भावः । विचारो ह्येकतरवाधेन वा, ब्रह्म-
णः सामर्थ्यादिप्रदर्शनेन वा साधनीयः । न तु श्रोतरि तेन कोऽपि
विशेषः सम्पाद्यः । तथा सति पठितवेदस्य साधनान्तरश्रवणं विना-
ऽपि विचारे वेदार्थः स्फुरेदेवेति पूर्वानाधिक्यादुपसदनवैयर्थ्यापत्तिः ।
गुरुवाक्योत्तरं विचार इत्यङ्गीकारे गुरोः खलत्वापत्तिः । उपसदनो-
त्तरमापि तस्यैवायोसोपदेशेन दयाराहित्यप्राकट्यात् । तपसाऽङ्गीकारे
तु तेन शिष्ये विशेषाधानादधिकारसम्पत्तौ साङ्गवेदवाक्येभ्य एव
स्फूर्तिर्नच कोऽपि पूर्वोक्तदोष इति तपःशब्दो रूढ एवादरणीयः ।
तदेतदुक्तं, तप एवेति । अन्यथा छान्दोग्यविरोधस्यापरिहार इत्यपि
योधयितुं माधधारणमुक्तम् । ननु सत्यमुपनिषत्सु तप उपादिश्यते,
तथाप्युपाख्यानेषु । न तु ज्ञानसाधनत्वेन कापि पृथग् विधीयते ।
उपाख्यानानि तु विद्यास्तुत्यर्थमसदपि बोधयन्तीति, न तदनुरोधे
निबन्धः कार्य इत्यत आह * नचोपेत्यादि * । तथाच श्वेतकेतूपा-
ख्यानख्युक्तीनां त्रिवृत्करणादीनां च मिथ्यात्वं स्यात् । तथाच सर्वो
वेद एवोच्छिद्यतेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह * न हीत्यादि * । सिद्धं चदत्त

लोके । तस्माद् वेदे अक्षरमात्रस्याप्यसत्यार्थज्ञानस्याभावाद् वै-
दिकानां न सन्देहोऽपि । किं पुनर्विरुद्धार्थकल्पना ।

विद्यासु च तदश्रुतेः । यदि वेदार्थज्ञाने विचारस्योपयोगः
स्याद् अङ्गत्वेन व्याकरणस्यैव विद्यासु श्रवणं स्यात् ।

स्वातन्त्र्ये च पुराणादेरिव गीर्मांसाया अपि प्रकारभेदेन
प्रतिपादकत्वं स्यात् । तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति तु तेषां
निषेधः । अन्यथाज्ञानं नोपनिषदुक्तं फलं समर्पयति । तस्मा
न्धारम्भणीय एव ब्रह्मविचारः ।

अनेन धर्मविचारोऽप्याक्षिप्त एव ।

स्त्रोक्ते प्रत्यक्षसंवादमप्याह * तस्मादित्यादि * । *वैदिकानामिति*
प्राज्ञवैदिकानाम् ।

प्रकारान्तरेणापि विचारानर्थक्यमाह * विद्यास्वित्यादि *
स्त्रोक्तं व्याचष्टे * यदीत्यादि * चरणव्यूहे, शिक्षा कल्पो व्याकरणं
निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति षडङ्गान्युपस्था, तस्मात् साङ्गमधीत्यैव
ब्रह्मलोके महीयत इत्येवोच्यते । तस्मात् साङ्गो वेदो ध्येयो ज्ञेयश्चेति
विभ्रावपि नाक्षेपो युक्त इत्यर्थः । एवं विभिन्नयेऽपि विचाराक्षेपस्या-
शक्यवचनत्वाद् विधिप्रयुक्त्याऽऽरम्भणीयत्वं निवारितम् । ननु मा-
स्त्यङ्गमध्यपातस्तथापि पुराणादिवत् स्वातन्त्र्येणैवधारम्भणीयः । नचा-
ऽप्रामाणिकत्वम् । प्रतिषेदमनुषदं छन्दो भाषा धर्मो गीर्मांसा न्याय-
स्तर्क इत्युपाङ्गानीति तत्रैवोपाङ्गेषु पाठात्, स्मृताथपि 'पुराणन्याय-
गीर्मांसा धर्मशास्त्राङ्गमिधितः । वेदाः स्नानानि विद्यानां धर्मस्य च
चतुर्दश' इति विद्यासु गगनाच्चेति चेत्तत्राह *स्वातन्त्र्ये चेत्यादि* ।
* तस्मादिति * वेदार्थज्ञानार्थं ब्रह्मज्ञानार्थं वाऽनुपयोगात् ।

ननु मास्तु ब्रह्मविचारस्यारम्भणीयत्वं, धर्मविचारे तु दोषा-
भावात् तदारम्भे को दोष इत्यत आह * अनेनेत्यादि * स तृतीय-
मतप्यत, सं एतं दीक्षितवादमपश्यदित्यादौ तपस एव कथनेनेत्यर्थः ।

न ह्येतन्निराकर्तुः सोऽप्यमतिभार इति पूर्णपक्षः ।

सिद्धान्तस्तु ।

सन्देहवारकं शास्त्रं बुद्धिदोषात् तद्दृढवः ।

विरुद्धशास्त्रसम्भेदादङ्गैश्चाशक्यमनश्चयः ॥

तस्मात् सूत्रानुसारेण कर्तव्यः सर्वनिर्णयः ।

अन्यथा भ्रश्यते स्वार्थान्मध्यमश्च तथादिमः ॥

परम्परया पाठवदर्थस्यापि गुरुमुखादेव श्रवणेऽपि मन्दम-
ध्यमयोः सन्देहो भवेत् । समानधर्मदर्शनात् । पदादिपाठवत् ।
तत्र यथा लक्षणानामुपयोग एवमेव मीमांसाया अपि ।

नन्विदमपि शास्त्रम् ऋष्युक्तत्वात् प्रामाणिकमनः कथं निराक्रियत
इत्यत आह * नहीत्यादि * गुरोर्मते एव निराकृते शिष्यस्य का वा
गणतेत्यर्थः । एवञ्च यथा मीमांसाकरणात् पूर्वमङ्गैरेव सन्देहनिवृत्ति-
स्तथेदानीमपि भविष्यतीति व्यर्थं तत्करणमिति केवलवैदिककृतः पू-
र्वपक्षो निरूपितः ।

उत्तरं वक्तुं गृह्णति * सिद्धान्त इत्यादि * । ननु शब्दस्य
निःसन्दिग्धमर्थप्रतिपादकत्वात् सन्देह एव कथमित्यत आहुः * बु-
द्धीत्यादि * । तद्विधृत्तिवर्षाकरणादिभिरेव भविष्यतीत्यत आहुः *
विरुद्धेति * । * सर्वनिर्णय इति * पूर्वोत्तरकाण्डार्थनिर्णयः । कथमिद-
मित्यपेक्षया व्याचक्षते * परम्परयेत्यादि * । * समानधर्मदर्शनादिति *
अर्थे समानधर्मदर्शनात् । यथा अक्ताः शर्करा उपदधातीत्यन्नाङ्गन-
करणत्वं घृततैलवसादिषु समानम् । तथाच यथा संहिताध्ययनद-
शायां, देवाय ते यजमानाय शीकाय ते स्वाहेत्यादौ सन्देहाभावे-
ऽपि पदपाठकाले, देवय ते शीकाय त इति ह्रस्वश्रुत्या सन्देहे, अथा-
दाद्युत्तरे विभागे ह्रस्वयज्जनपर इत्यधिकारस्यस्य, देवाश्रीकेत्यादेः ।
अपुञ्च मे मिथुश्चरन्तं सुश्चन्द्रदत्त इत्यादेः पदपाठे, अपु च मिथु
चरन्तं, सुचन्द्रेति पाठात् सन्देहे, अपुमिथुपूर्वः शकारश्चपरः, सु-
पूर्वश्चन्द्रपर इति । उत स्वानासो दिवि पन्तु, अ.पो हिष्टाम योभुव

तदुक्तम् ।

असन्दिग्धेऽपि वेदार्थे स्थूणाखननवन्मतः ।

मीमांसानिर्णयः प्राज्ञे दुर्बुद्धेस्तु नतो द्वयमिति ॥

तथाच निर्णये येन केन चिद्वक्तव्ये हरिः स्वयं व्यासो
विचारं चिकीर्षुस्तर्कतव्यतां बोधयति । ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्ये-

इत्यादेः पदपाठे, उत स्नानाम्, दिवि सन्तु, आपः हि स्य शते पा-
ठात् सन्देहे, स्नानासोदिभ्यापोहीत्यादिसूत्रस्योपयोग इति लक्षणानां
प्रातिशाख्यसूत्राणां सन्देहमिवृत्तावुपयोगः । तथाऽर्थश्रवणेऽपि वाजि-
श्रयो वाजिनामत्यत्र किमामिक्षाऽन्नवन्तो विश्वेदेवा वाजिनामानो-
ऽन्ये वा वाजिनयागदेवताः । गायत्र्यां सविता, सूर्यो वा परब्रह्म वा ।
आकाशादेव समुत्पद्यन्त इत्यत्र भूनाकाशो वा ब्रह्म वेति सन्दे-
हः समानधर्मदर्शनात्मन्द्रादीनां भवेदिति तत्रिवृत्त्यर्थे मीमांसा-
द्वयस्याप्युपयोग इति ज्ञानविधायुपाङ्गभूतयोस्तयोरप्याक्षेपो युक्त ए-
वेत्यर्थः ।

अस्मिन्नर्थे प्राचां संप्रतिमाहुः * तदुक्तमित्यादि * । * द्वय-
मिति * सन्देहाभावो दाढ्यं चेत्यर्थः । एतेन शास्त्रप्रयोजनमारम्भ-
समर्थनायांक्तम् । विचारकर्तव्यतासमर्थनेतोपोद्धाररूपा अधिकरण-
सङ्गतिरपि बोधिता । अतः परं प्रयोजनवत्त्वेऽपीदं शास्त्रं कथा सङ्ग-
त्या आगतम् । श्रुतौ च नपत्र उपवेशात् तदेव च कुतो नोक्तमित्या-
काङ्क्षायां शास्त्रसङ्गतिं घदन्त एव सूत्राक्षराणि व्याकुर्वन्तः प्रथमतो
घाफ्यार्थमाहुः * तथाचेत्यादि * । उक्तीत्या वेदार्थनिर्णयस्यावश्य-
कत्वात् तत्रिर्गोत्रे येन केन चिद्वक्तव्ये यदा कालवशात् नप आदी-
नामसम्भवं व्यङ्ग्यतया तेषामसाधकत्वं च दृष्टवोस्तदा जगद्दुःखदूरी-
करणार्थं हरिः स्वयं व्यासरूपेणावनीयं वेदव्यासादिकार्यं कृत्वा
सर्ववेदार्थनिर्णयार्थं ब्रह्मविचारं चिकीर्षुस्तर्कतव्यतां बोधयति । ब्र-
ह्मजिज्ञासा कर्तव्येति । धर्मादिषु व्यासांक्तत्वादपि कर्तव्यता । अत
इदानीं तपो न वेदार्थज्ञानसाधनं, किन्त्विदमेव साधनम् । किञ्च

ति । व्याप्तोक्तत्वात्पि कर्तव्यता । कर्तव्यपदाध्याहारे स्वातन्त्र्यं
न भवति । अन्यथा, अथ योगानुशासनमिति स्वतन्त्रता
स्यात् । तथाच ज्ञानानुपयोगः । तथाहि । तं त्वौपनिषदं पुरुषं
पृच्छामीति केवलोपनिषद्वेशं ब्रह्म, न शास्त्रान्तरवेद्यम् । तद्
यदि मीमांसा स्वतन्त्रा स्यात् तज्जनितं ज्ञानं न ब्रह्मज्ञानं भवेत् ।

अथवा, अध्याहारकरणपेक्षयाऽथशब्द एवाधिकारे व्या-
ख्येयः । वेदाध्ययनानन्तरं तु मिद्धमेव । न ह्यनधीत एव वि-

तापसानाम् ऋषीणामपि स्वभावभेदाद्भोक्तानां सन्देहं यदा दृष्टवाँ-
स्तदा कठगया कृतवानिति तदुक्तरीत्या प्रयत्ने प्रसाधोऽपि भविष्य-
ति, तेन वेदार्थबोधश्चेति नास्य गनार्थत्वम् । कृषेव च सङ्गतिरित्य-
र्थः । ननु सूत्रे कर्तव्यपदाभावादध्याहारस्य च दोषत्वात् किमित्येवं
व्याख्यायत इत्याकाङ्क्षायामाहुः * कर्तव्यपदेत्यादि * * भवेदित्य-
न्तम् * अत उक्तदोषनिवृत्तार्थमध्याहृत्य व्याख्यायत इत्यर्थः । अत्र
सर्वसंमतत्वादेवमध्याहारपक्ष उक्तो वाक्यार्थश्च ।

अतः परं पदानामर्थं वदिस्यन्तः पूर्वोक्तः पक्षो वक्ष्यमाणदोष-
ग्रामाक्ष साधुरित्याशयेन पक्षान्तरमाहुः । * अर्थवत्यादि * । अ-
धिकारो नाम नियमविशेष इति केचित् । यथा, आकडारादेका सं-
ज्ञेति । प्रारम्भ इत्यर्थः । यथा, अथ योगानुशासनमिति । प्राधान्येन
निरूपणमित्यपरे । प्रस्ताव इति कैयटे, अथ शब्दानुशासनमित्यत्र
व्याख्यातः । तत्रेहानियमस्य पूर्वप्रकृतसापेक्षत्वात् पूर्वं च कस्या-
प्यप्रकृतत्वात् सोऽव न युज्यते । अतः प्रारम्भादेः प्रस्तावाव्यतिरेका-
त् प्रस्तावे व्याख्येयः । तथाच ब्रह्मजिज्ञासा रूपं शास्त्रमधिक्रियते प्र-
स्तूपम इति व्याख्याने कल्पनाराहित्यादिदे तदपेक्षयाऽव्याय इत्यर्थः ।
नन्वधिकारार्थत्वे आहृते कर्तव्यपदाध्याहाराभावेन ब्रह्मजिज्ञासाया
विषयनाशित्वाद् वैदिकाधिकारिणोऽन्यत्रातः शुद्रादिरनधीतयेदोऽ-
पि ब्रह्मजिज्ञासायामधिकार्यादिति कथं व्याय इत्यत आहुः । * वेदे-
त्यादि * । अपेक्षेदवाक्यानामेवविचारदर्शनादेन द्विचारकस्वेदानी-
न्तनस्यापि वेदाध्ययनान्तरं त्वर्थादेव सिद्धमिति न वैदिकाधिका-

चारमर्हति । तत्रैतत् स्यात् ध्वनन्वतेति । तत्र प्रतिविधास्यामः ।
 वेदार्थग्रहणो वेदानुकूलविचार इति । किमत्र युक्तम् । व्या-
 ख्यानोपति । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेः । यथा कर्मणि
 दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्यामः । अथातो दर्शपूर्णमासौ
 व्याख्यास्याम इति ।

रिणोऽप्र मिरित्यतो ज्याय इत्यर्थे । ननु तथाविध्यनाक्षिप्ततया पुरा-
 णादिवत् स्वातन्त्र्य तु मिद्धम् । तथा सति पूर्वोक्तो ज्ञानानुपयागरूपो
 दोषस्तु स्यादित्याकाङ्क्षायां, तत्रैतत् स्यादित्यादिनाऽनूय प्रतिवि-
 धानप्रकारमाहुः । * तत्रत्यादि * । अनुपदमेव वक्ष्याम इत्य-
 र्थः । ननु प्रक्षालनपद्धत्यायत्तदपेक्षया तदादरणमथ युक्त-
 मित्यत आहुः । * वेदार्थेत्यादि * । वेदार्थभूत यद्ब्रह्म तत्स-
 म्बन्धी सपरिकरतद्भाषका वेदानुकूलो वदवाक्यानां विरोधप-
 रिहारादिना तेषूपचारादिकोपनिषत्तका विचारो मीमांसारूपे इति
 हेतोः । अत्र हि सर्ववेदार्थत्वेन ब्रह्म जिज्ञास्यम् । अन्यथा वेदवेदा-
 न्तयारैकशास्त्र्य न स्यात् । तदभावे च जैमिन्याद्युक्तदिशा मुमुक्षु-
 प्रवृत्तिप्रतिघाते सास्त्रवैयर्थ्यमापद्येत । विचारस्य च याद्वेदानुकूल्य
 न स्यात् तदाप्यास्तिका न प्रवर्तेरन् । अत आवश्यकत्वात् स्वात-
 न्त्येऽपि विरोधाभावादानुकूलत्वेन तज्जनितज्ञानस्य ब्रह्मज्ञानरूपत्वात्
 प्रतिविधानमेव युक्तमित्यर्थः । अय प्रकारो माध्वानामपि सम्मतस्त-
 द्बाधकस्कान्दवचनोपन्यासादवगन्तव्यः । अध्याहारपक्षेऽप्येवं व-
 क्तु शक्यत्वात् त ज्यायांस मन्यमानोऽनुयुक्तं । * किमत्रयुक्तमि-
 ति * स्वतन्त्रताप्रतिविधानस्यात्राप्यपक्षितत्वेन प्रतिपात्तगौरवदोष-
 स्यान्नापि सत्त्वाद्ब्रह्माहारकरणाथशब्दव्याख्यानपक्षयोर्मध्ये किं युक्त,
 तद्वक्तव्यमित्यर्थः । तत्रोत्तरमाहुः । * व्याख्यानमिति * । अधशब्दव्या-
 ख्यानपक्ष एव युक्त इत्यर्थः । तत्र हतुमाहुः । * व्याख्यानत इत्यादि * ।
 ननु कात्र विशेषप्रतिपात्तरित्यत आहुः । * यथेत्यादि * तथाच य-
 था कल्पसूत्रेण प्रयोगप्रकारादिवोधनात् तत्पदार्थसन्देहनिवृत्तिस-
 यानया मीमांसया ब्रह्मजीनि तत्र यथाऽधिकोऽथशब्दस्तथात्वापीति

अथैतर्हीमानि सिद्ध्यन्ति प्रयोजनानि । अधिकाकाङ्क्षा
न भवेत् । अध्याहारश्च । पुरुषार्थश्च सिद्ध्येत् । उच्छेदश्च न
भवेदिति । कथम् । अथशब्दोऽर्थवतुष्टयं वर्तते । मङ्गले, अधि-
कारे, आनन्तर्ये, अर्थान्तरोपक्रमे च । तत्र श्रुतिमात्रेणैव मङ्गल-
सिद्धेरर्थान्तरस्य पूर्वोक्तस्याभावान्नात्र तत्कल्पनम् । अथा-
ऽवशिष्यते आनन्तर्ये नाऽधिकारे वेति । आनन्तर्ये त्वध्ययनस्य
स्वतःसिद्धत्वादाधिकाकाङ्क्षा भवति । तथा तदभावान्न विचारः
सिद्ध्येत् ।

कलासूत्रतौल्यरूपविशेषस्य प्रतिपत्तिरित्यर्थः ।

नन्वध्याहारपक्षेऽपीदं सुवचनमतः सर्वसंमतत्वाद् अध्याहारपक्ष
एव युक्तो, नाऽथशब्दस्याधिकारव्याख्यानपक्ष इत्यत आहुः * अथवं-
त्यादि * । * एतर्हीति * व्याख्यानपक्षे । अत्र चोद्भाति * कथमिति *
स्वोक्तं विभजने * अथेत्यादि * । तत्र मङ्गले, ' अकारश्चाथशब्दश्च
आघेतौ घट्टणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिष्क्रान्तौ तेन माङ्गलिकानुमां-
विनि ' । अधिकारे यथा, अथैव ज्योतिरिति घेदे । अथ योगानुशा-
सनमित्यादि च लोके । आनन्तर्ये यथा, भुक्त्वा अथ व्रजतीति । अ-
र्थान्तरोपक्रमे यथा पूर्वं किञ्चिदुक्त्वा पुनर्धिकल्पान्तरे क्रियमाण उ-
च्यते । अथायमाय इति । यद्यपि कोशे, ' मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नका-
स्त्र्येऽप्यथो अथेति । अथाथो संशये स्यातामधिकारे च मङ्गले । वि-
कल्पानन्तरप्रश्नकास्त्र्यां रम्भनमुच्चय ' इत्यर्थान्तरमप्युक्तम् । गौडो
मयान् अथेति घूम इति प्रतिशायामपि दृश्यते । तथापि प्रच्छकस्य
सन्देग्धुश्च कथाप्यनुक्तत्वेन, अथ शक्तोऽसि भोग्तुमित्यादिवत्
प्रश्नसंशयस्य शक्याकथामाधेन च प्रश्नसंशययोर्वक्तुमशक्यत्वात् स्व-
संशयस्य स्वतानिदृश्यभावेन संशयस्य, अधिज्ञानं विज्ञानतामिति-
श्रुतः एतस्सस्य प्रद्वणो विचारोपेतुमशक्यस्यन कारस्त्र्यस्य च प्रकृत-
विकृत्याद् विपक्षस्य पक्षात्तरमकथेनारम्भस्योपप्रमारमकारेण
आधात्तरापक्रमानतिरेकात् समुच्चयनियमरूपाधिकारवात्स्वयोऽन्तर-

सापेक्षत्वेन विकल्पतुल्यकक्ष्वाद्युपयुक्तविचारकारस्वर्यप्रतिज्ञयोरपि प्रस्तांयाव्यतिरेकादथशब्दोऽप्रार्थचतुष्टये सम्भावितो वतन्ते । तत्रान्यार्थकृतस्य पट्टहृमृदङ्गादिध्वनेरिवाथशब्दस्यापि श्रवणमात्रेण मङ्गल-
स्तिद्धेः स्मृतिव्याकोपपरिहारात् तस्याः स्वरूपश्रवणमात्रिकार्यत्वेन मङ्गलस्यार्थान्तरयोश्चनाप्रतिरोधकत्वाच्च न तन्मात्रकल्पनं युक्तम् ।
पूर्वं कस्याप्यर्थस्थानुक्तत्वादर्थान्तररोपक्रमस्यापि कल्पनं न युक्तम् ।
यत् पुनरानन्तर्यप्रस्तावरूपमर्थद्वयमवशिष्यते, तत्रानन्तर्यं यस्य
कस्य चिदानन्तर्यं तु स्वभावादेव प्राप्तमिति, न तस्य वक्तव्यम् ।
यदि च शाबरभाष्योक्तमध्ययनानन्तर्यमङ्गीक्रियते, तर्ह्यनधीतयेदो
विचारोऽधिकरोतीति । तदा तस्य विचारार्थकजिज्ञासापदेनैवा-
र्थात् संसद्धेरथशब्दोक्तानन्तर्यप्रतियोगिनोऽधिकाकाङ्क्षा भवति, अ-
ध्ययनातिरिक्तात् कस्मादनन्तरं ब्रह्म विचारयितव्यमिति । तस्यां
च सत्यामध्ययनातिरिक्तस्य कस्यापि तन्मतेऽदर्शनात् प्रकृतवि-
चारसिद्धिरित्यर्थः । ननु संहितमेतच्छारीरकं जमिनीयेन षोडशल-
क्षणेनेति वदद्भिः प्राचीनवृत्तिकारैर्द्वयोर्मिमांसयोरैकशास्त्र्यमङ्गी-
कृतम् । ततश्चाप्रेयादिपट्टकभेदवदध्यायभेदवच्चान्तरप्रमंयभेदेन
भेदेऽपि प्रयोजनैक्याद्, अथाऽतो धर्मजिज्ञासेत्यारभ्य, अनावृत्तिः
शब्दादित्यन्तमेकं शास्त्रमतः कर्मविचारानन्तर्यमस्येति रामानु-
जाचार्याः ।

आराधनाराध्यभूतयोर्धर्मब्रह्मणोः प्रतिपादकत्वेनैकशास्त्र्य-
म् । अथाऽतो ब्रह्मजिज्ञासेति पृथगारम्भस्त्वथातः शेषलक्षणमि-
त्यादिष्वचान्तरपरिच्छेदार्थं इति तदेकदेशी नव्यः शेषः ।

पूर्वं धर्मजिज्ञासा कार्या, पुरुषमात्रविषयत्वात् । ब्रह्मज्ञानं तु
कस्य चिदेव मुमुक्षोरिति धर्मविचारानन्तरं चतुर्णां प्रतिपन्नाश्रमा-
न्तराणां सा । सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववदिति सूत्रयतः सूत्र-
कारस्यापि ज्ञानकर्मसमुच्चयादेव मांक्षप्राप्तिरभिप्रेतात ज्ञायते । अ-
परिज्ञाते च कर्मणि केन समुच्चयः, केन नेति न ज्ञातुं शक्यम् ।
ज्ञाते तु तस्मिन् नित्यकाम्यनिपिद्धानां ह्योपादेयविभागविज्ञानात्
काम्यनिपिद्धे हेये, नित्येन समुच्चय इति सुखेन ज्ञातुं शक्यते ।
किञ्च । तृतीये, कर्मसमृद्धयर्थानामुद्गीथाद्युपासनानां चिन्तनान्
तेषां च कर्माधिष्ठतपुरुषमात्रविषयत्वात् कर्माविज्ञानेन तच्चिन्ताया

तथा हि, न तावद्धर्मविचारानन्तर्यम् । विपर्ययसम्भवात् ।

—

अप्यनुपपत्तिरतोऽपि तदानन्तर्यमिति भट्टभास्कराचार्याः । :

किञ्च, तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मण इति श्रुती
सर्कोपकरणेन शब्देन परमात्मानं सम्यग् ज्ञात्वा प्रज्ञाख्यभावना-
विधानात्, पतञ्जलिनाऽपि, स तु दीर्घकालादरनैरन्तर्यसत्काराऽऽसे-
वितो हृद्भूमिरिति सूत्रयता दीर्घकालासेवितस्याव्यवधानासेवित-
स्य ब्रह्मचर्यतपःश्रद्धायज्ञादिरूपसत्कारासंविनस्य योगस्य हृद्भू-
मित्वकथनाच्च क्रियमाणाया भावनाख्यापासनाया हृद्देवाय यज्ञो-
पयोगः कैश्चिदिष्यते ।

तत्तत्फलार्थं विहितानामपि कर्मणां, तमेतं वेदानुवचनेनेत्या-
दिश्रुत्या, एकस्य तूमयत्वे संयोगपृथक्त्वमितिन्यायेन क्रत्वर्थखादिर-
त्वस्य वीर्यार्थत्ववद्ब्रह्मभावनार्थत्वं कैश्चिदिष्यते ।

तथापरैः श्रयःपरिपन्थिकलमभिवर्हणद्वारा यज्ञोपयोग इष्यते ।

अन्यैः पुनर्महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः, यस्मैते-
ऽष्टाचत्वारिंशन् संस्कारा इति स्मृत्या यज्ञादिसंस्कृतस्य पुरुषस्य
दीर्घकालादरनैरन्तर्यब्रह्मभावनामासेवमानस्य समूलकापमविद्याया-
सनानिष्ठत्वा प्रत्यगात्मवैशद्यात् पुरुषसंस्कारद्वारा यज्ञोपयोग इष्यते ।

अथेतरैर्ऋणानि शीष्यपाश्र्व मनो मोक्षे निवेशंपद् इति
स्मृत्या ऋणत्रयापाकरणेन कर्मणां ब्रह्मज्ञानोपयोग इष्यते इति नाना
मतानि चात्र स्पष्टे लिखितानि । अतः कर्मज्ञानसमुच्चयस्य बहुवादि-
सम्भन्त्वात् पूर्वोक्तरीत्या धर्मविचारेणाधिकाकाङ्क्षापूरणसम्भवात्,
तदन्तरं सुखेन ब्रह्मविचारसिद्धिरित्याकाङ्क्षायामाहुः । * तथाहि,
नेत्यादि * । तदुक्तरीत्या समुच्चयाङ्गीकारेऽपि धर्मविचारानन्तर्य-
नोपपद्यते । कुतः * विपर्ययसम्भवात् * हृदयस्याप्रेऽवद्यति अथ जि-
ह्वाया अथ चक्षुष इति वद् वेदवेदान्ताध्ययनक्रमनियामकप्रमाणा-
भावात् । नच कर्मकथात् क्रमनियमः शङ्काः । आचारदर्शपूर्णमास-
श्च कर्मब्रह्मविचार्यारेकाङ्क्षिप्रयुक्ताङ्गत्वेन वा, पञ्चप्रयाजवदेकाङ्क्षि-
प्रयुक्तानेकाङ्गत्वेन वा, गोदाहनादियदधिकृताधिकारत्वेन वा, पश्या-
भावान् फलैष्वेन वा कर्मकथं येन बोध्यत तादृशप्रमाणस्याप्यनुपल-

नच पाठो नियमः । तत्रापि तथा ।

नचाऽऽचाराद् व्यवस्था । तत्राप्यनियमसम्भवात् । प्रत्य-

ञ्जात । नत्र, विद्यां चाविद्यां च यस्तद् वेदोभयं सह, सत्येन लक्ष्य-
स्तपसा ह्येव आत्मेत्यादिश्रुतिरेव क्रमे प्रमाणमिति वाच्यम् । समु-
च्चयमात्रबोधनेन चारिताख्यात् । किञ्च । धर्मो न यथाकथञ्चिज्ज्ञातोः
विद्यया समुच्चयोऽपि तु निर्णीतस्वरूपः । निर्णयस्तु यथा कर्मस्वरू-
पविषयकः पूर्वतन्त्रात् तथा कर्मशेषभूतपुरुषस्वरूपविषयकस्तदारा-
ध्यभूतब्रह्मस्वरूपविषयकश्चोत्तरतन्त्रात् । अतोऽभ्यर्द्धितत्वात् पूर्वं
वेदान्तविचारेण तद्व्यगन्तव्यम् । नानावादैरात्मस्वरूपे च विप्रति-
पन्नं वैदिकानां वेदवाक्यैरेव तन्निरासस्यावश्यकत्वात् । ज्ञाते तयोः
स्वरूपे कर्मणि सुप्तेन प्रवृत्तिसम्भवादीनि । नचाध्ययनादिविधेः क-
र्माद्यबोधनसमर्थेषु पुरुषेषु चरितार्थत्वेन, शान्तो दान्त इत्यादिश्रुत्यु-
क्तसाधनान्तरसापेक्षब्रह्मज्ञानोपायभूतशमाद्याक्षेपासामर्थ्यात् पूर्वं ध-
र्मविचारस्यैव प्राप्तिरिति वाच्यम् । शान्तो दान्त इति श्रुतौ पश्येदि-
निपदाच्छमादीनां दर्शनसाधनत्वेन विचारे नदपञ्चाभावात् । प्रहाद-
कथ्यादिवदाद्यान्मुमुक्षाशमादिमासु तदप्रवृत्तौ तेषां विचारमा-
त्रापन्नकार्यथाकथञ्चित् प्रवृत्तौ वाऽभ्यर्द्धिनस्यैव प्राप्त्या नियमभङ्गाच्च ।
तदेतदुक्तम् ।

ननु पूर्वं धर्मकाण्डं पठ्यते, अनन्तरं ज्ञानकाण्डमिति पाठस्य
क्रमनियामकत्वमस्ति न, चेत् तदाहुः * नचेत्यादि * पाठक्रमे वि-
द्यमानेऽपि पूर्वकाण्डं न सर्वैराहित आरभ्य पठ्यते । अपि तु यतः
कुतश्चित् । अतोऽवान्तरकाण्डक्रमानियमवज्ज्ञानकाण्डक्रमानियमस्या-
पि शक्यवचनत्वात् तत्रापि तथेत्यर्थः । ननु पाठः शिष्टाचारादनि-
यतोऽस्तु, न तु विचारोऽपीत्यत आहुः * नचाचारेत्यादि * प्रत्यघा-
याश्रयणस्योभयत्र तौल्यात् तथेत्यर्थः । ननु धर्मस्य ब्रह्मबोधहेतु-
त्वात् तद्विचारोपयुक्तानां श्रुतिलिङ्गादीनां वेदचोदनाद्येव स्मृत्या-

गनमा तज्जननेऽपि तथा । तस्मात् प्रथमं शाब्दमेव ज्ञान-
मिति मन्तव्यम् । अनुभवमिद्वत्त्वात् । इदानीन्तनानामपि शप्-
दिरहितानां निर्विचिकित्सितवेदार्थज्ञानोपलब्धेः । संन्यासानु-
पपत्तिश्च ।

किञ्च । अध्याहारश्च कर्तव्यः । स च कर्तव्यादिपदाना-
म् । यदि तत् स्वार्थं, व्यर्थमेव वाक्यं स्यात् । परार्थत्वे त्वश-
क्यम् । न हि तैर्विचारः कर्तुं शक्यते । स्वकृतवैयर्थ्यं च । अ-
सङ्गतिश्चास्य सूत्रस्य भवेत् ।

हुः । * मनसेत्यादि * वाक्यमहकृतमगसा । यदि सर्वेषां साक्षा-
त्कारस्तदा मननादिविधिवैयर्थ्यम् । यदि कस्य चित् तदा यस्य त
साक्षात्कारस्तस्य वेदान्तार्थनिर्द्धार एव विचारफलेत्वेन वाक्यस्तथा
सत्युक्तरीत्या वैराग्यादिसम्पादकत्वेन नस्य प्रागेवापक्षितत्वात् पू-
र्वोक्ताऽन्योन्याध्यादिदोषतादवष्टयमित्यर्थः । भिद्धमाहुः । * त-
स्मादित्यादि * । * मन्तव्यमिति * सर्वेषां भवतीति मन्तव्यम् ।
अनुभवसिद्धत्वं विशदयन्ति * इदानीमित्यादि * तथाच पूर्वोक्तं
दूषणं दूषणरमित्यर्थः । उक्तदाह्याय दूषणान्तरमाहुः * संन्या-
सेत्यादि * गृह्याद्वा प्रयजेद् वनाद्वा प्रयजदितिधुनौ तत्तदाश्रमान-
न्तर्गकथनाद् दृढं वैराग्यं संन्यासानुपपत्तिं ज्ञायते । ध्रुत्यन्तरे च वे-
दान्तविज्ञानसुगमश्चितार्थाः संन्यासयोगाद् यतयः शुद्धमन्त्वा-रति
वेदान्तार्थनिश्चयोत्तरं संन्यासस्वांक्तत्वात् तदङ्गभूतवैराग्यस्य वेदा-
न्तार्थनिश्चयोत्तरत्वमेवाधायति । ततः पूर्वभाषित्वं च विचारस्येति
तत्तद्भावे दृढवैराग्याभावात् संन्यासानुपपत्तिः । तथाचानन्तर्यपक्षे
तन्निरूपकस्य यक्नुमशक्यत्वात् किमनन्तरमित्याकाङ्क्षायाः कथमपि
न पूर्णमित्यर्थः ।

द्वितीयं दूषणं विवृण्वन्ति * किञ्चेत्यादि * । * तदिति * वि-
चारकरणम् । तथाच स्वयमेव मनसि विचार्यमिति स्वार्थत्वे शास्त्रा-
न्तर्गक्यमित्यर्थः । * अशक्यमिति * अशक्योपदेशरूपम् । तथाच फ-
लाऽभावाद् वैयर्थ्यमित्यर्थः । * असङ्गतिरिति * परैः कर्तव्यमितिप्र-

किञ्चाधिकारपक्षे पुरुषार्थः सिद्ध्यति, नानन्तर्यपक्षे । उक्तन्यायात् ।

किञ्च, तादृशस्याधिकारिणः श्रवणमात्रेण कृतार्थस्य समाधिनिरतस्य प्रवचनासम्भवाच्छास्त्रोच्छेदः । शास्त्रविरोधश्च । साधनानामग्रे स्वयमेव वक्तव्यत्वात् । अतोऽनेकदोषदुष्टत्वादधिकारार्थ एव श्रेयान् ।

नच ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा नाधिकर्तुं शक्येति वाच्यम् । जिज्ञासापदस्य विचारार्थत्वात् ।

तिज्ञाया अग्रिमसूत्रीयस्वयंकृतिविरुद्धत्वादसङ्गतिरित्यर्थः ।

तृतीयं विवृण्वन्ति * किञ्चाधिकारित्यादि * । * उक्तन्यायादिति * तदसम्भवापत्तेरित्यनेनोक्तान्यायात् । विचारव्यतिरेकेण ब्रह्मणः परमपुरुषार्थत्वज्ञानाद्यभावात् तदभावे चित्तशुद्ध्याद्यभावेन विचाराभावात् तथेत्यर्थः ।

चतुर्थं विवृण्वन्ति * किञ्च, तादृशस्येत्यादि * । * तादृशस्येति * साधनचतुष्टयसम्पन्नस्य । * साधनानामिति * धैराग्यादिसाधनानाम् । * अग्रे इति * तृतीयाध्याये । तथाचानन्तर्यनिरूपकतया पूर्वसिद्धानां पुनः कथनानर्हत्वात्, कथनेन च पूर्वं तदभावनिश्चयात् सिद्धत्याङ्गीकारे व्याख्येयशास्त्रविरोध इत्यर्थः । एतेन यन्माध्वैर्जातिकृतं गुणकृतं च ब्रह्मविद्यायामधिकारत्रैविध्यमङ्गीकृत्य तदानन्तर्यमथशब्दार्थो, न स्वध्ययनमात्रानन्तर्यमिति साधनाध्यायाजुसारेणाङ्गीक्रियते, तदपि प्रत्युक्तम् । विचारब्रह्मविद्ययोरैक्याभावात् । अतो न तदुपन्यस्तधृतस्मृतीनामपि विरोधः ।

एवमयंशब्दार्थं निर्णयं जिज्ञासाशब्दार्थं निश्चेतुमधिकारार्थविरुद्धं मतान्तरीयं तदर्थमनूद्य परिहरन्ति * न चेत्यादि * । * ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासेति * 'धातोः कर्मण' इति धातुवाच्यस्वार्थस्येत्सितत्वस्मरणाज्ज्ञानप्रधानेयमिच्छां प्रप्तौतुमशक्येत्यर्थः । * विचारार्थत्वादिति * जिज्ञासितं सुसम्पन्नमपि ते महद्दुभुनमिति,

सत्त्वात् स्वदेहमपि पश्यन् दशमोहमिति मन्यते । न तथा प्रकृ-
ते । मनननिदिध्यामनविधीनामानर्थक्यप्रसङ्गात् ।

७ नचाधिकारिभेदः कल्पनीयः । शब्दज्ञाने तत्कल्पनायां प्र-
माणाऽभावात् ।

आत्ममाक्षात्कारः कस्यापाद्यते । किं देहाविशिष्टात्मवेदिनो वा, दे-
हात्मवेदिनो वा । तादृशस्यापि चक्षुष्मतोऽन्धस्य वा विविकारः अ-
वेदिनो वा । तत्र नाद्यः । ध्यामुर्यादिषु परंण बोध्यमानस्य दयम-
त्वस्य बाह्यत्वेन तद्विशिष्टस्य बाह्यस्यैव देहादेस्तथात्वसिद्धौ कुरीत्या
तस्य ज्ञानत्वात्माविषयकत्वाभावात् । अत एव न द्वितीयः । अ-
न्यस्येतराऽज्ञानात् । तस्य प्रज्ञाचक्षुषुषु तथा क्षापमानस्यापि चा-
क्षुषुकल्पत्वाच्च । न तृतीयः । तस्यात्मविस्मृत्यभावेन तत्र श-
ब्दस्याऽकारणत्वात् । न च पूर्वविकल्पोक्तानामात्मनिष्ठमान्तरमेव
दशमत्वं शब्दाद् भासत इति वाच्यम् । दशमत्वस्य यत्रपेक्षाबुद्धि-
जन्यत्वेन तस्यां च बुद्धौ सत्त्वावटकानां परात्मतां भानाभावेन
स्वस्यापि दशमत्वाभावनप्रसङ्गात् । अतो नचमत्वादिनद् दशमत्व-
स्यापि बाह्यत्वमेव । कृशोऽहमितिषद् दशमोऽहमितिप्रत्यग्वित्यापि
देहस्यैव वेद्यत्वात् । प्रकृते विचारे तु वेदान्तचाक्यैर्देहात्वेनात्मसा-
क्षात्कारस्य तर्थाभिप्रेतत्वेन तथा धर्मधर्मिणोरुभयोरप्यान्तरत्वात्
एष्टान्तसाम्यम् । न हि समीपनर्तिभिरिन्द्रियैरप्राप्य आत्मा तद्बाह्येण
बाह्येण शब्दप्रमाणेन ग्राह्यतु शक्यत । अथ दर्शनाव्यवधानेन श्रव-
णस्य चिदानोच्छ्रयस्त इत्युच्यत तदा मनननिदिध्यासनधिधियैव-
धर्मः । तथाच एष्टान्तवैषम्यान्मनननिदिध्यासनधिधियैरोघाच्चत्वा-
त्ममाक्षात्कारस्य न श्रानकलत्वं विचारकलत्वं वा यफलं शक्यमि-
त्यर्थः । ननु मुषयाधिकारिणः शब्दादपरोक्षं भवति, तत्तु मन्दादे-
रिति तादृशेषु मननाद्युपयोगात् तद्विध्यागर्थक्यमिति चेत्तत्राहुः *
नचेत्यादि * शब्दजन्ये ज्ञानेऽधिपारिभेदस्तदा कल्प्यो यदि स वि-
धियैवैव समादध्यात् । न तु तथा । मन्दस्य पदशक्त्यादिज्ञानशून्य-

अत्यन्नामत्प्यर्थे शब्दस्य ज्ञानजननात् प्रमाणसङ्करापत्तिश्च ।

तया मगनाद्यसामर्थ्येन, मध्यमस्य च विदितपदपदार्थसंनर्गनयाः
 ऽऽकाङ्क्षादिवत्त्वेन दशमादिचदपरोक्षभवतसौकर्येण मननाद्यनुपयोगेन
 ताभ्यां तदसमाधानात् तत्कल्पनार्थां धुनार्थापत्तिरूपप्रमाणाभावा-
 दित्यर्थः । ननु विदितपदपदार्थसंनर्गस्यापि चाभ्यन्तात्पर्याज्ञाने दश-
 मादिवाक्यादप्यपरोक्षादर्शनात्मननादिना तज्ज्ञान तद्दर्शनात् तात्प-
 र्यज्ञानशून्येनाधिकारिणा तत्समाधातुं शक्यत एवेति कथं प्रमाणा-
 भाव इत्यत आहुः * अत्यन्तेत्यादि * शब्दस्येतिप्रपञ्चा करणत्वं बो-
 द्यते । तद्यान्व यपुष्पं सुरभीत्युक्तेऽत्यन्तासतोऽपि ज्ञानं जायते । एवं
 गुर्वादिगोक्तेदान्तवाक्ये अगोचरस्याप्यात्मनस्त्वदभिमतं ज्ञानं भ-
 विष्यतीत्युक्तविधिवैयर्थ्यं दुर्नारमतः प्रमाणाभावात् इत्यर्थः । ननु वि-
 धिवलादेव ज्ञायते सर्वेषां न भवतीत्यतो न तदभाव इत्यत आहुः *
 प्रमाणेत्यादि * सङ्करो मर्यादाभङ्गेन जायमान कार्यम् । यथा घर्षो-
 सङ्कर इति । तथाच नत्र यथा न घर्षणत्वमेवमत्रापि दशमस्त्वमसी-
 तिवाक्यस्ययुष्मत्पदस्मारितपदार्थोल्लङ्घनेनास्मत्पदार्थविषयकज्ञानज-
 नने तस्य ज्ञानस्य प्रमाणत्वं न स्यादिति तादृशज्ञानोपपादनप्रयाम्बु-
 फल्पम् । किञ्चैवं भक्त्यायां प्रमाणाभ्यां मर्यादायां तं घटमानयेत्यत्रापि वा-
 क्यार्थज्ञानं प्रत्यक्षं स्यात् । आत्मन इव घटस्यापि पूर्वमनुभूतत्वात् ।
 घीत्कारेण गजानुमितिरपि न स्यात् । यद्वा, प्रमाणे ज्ञानेऽनुव्यवसी-
 यमानयोः प्रत्यक्षत्वपरोक्षयोर्जातिवत्त्वात्कसङ्करापत्तिः स्यात् । न-
 चेष्टापत्तिः । व्यवहारे भट्टनयमुपगच्छतस्तथा चक्रमुक्तत्वात् ।
 भारत आजगरेऽपि, 'जातिरत्र महासर्वं मनुष्यत्वे महामते । सङ्करात्
 सर्वघर्षानां दूष्परीक्ष्यंति मे मनिरिति' युधिष्ठिरेण व छणत्वजाति-
 प्राधकतया सङ्करस्योपगतत्वाच्च । अनोभेकदृषणप्रामादधिकारि-
 भेदशब्दापरोक्षयोः कल्पनमेवायुक्तमित्यर्थः । ननु मास्तु शब्दाद-
 परोऽक्षं, तथाऽपि दशमस्त्वमितिवाक्यमदहनचक्षुषा दशमोऽहमि-
 तिधमनमेवानुद्दृष्टव्य इति धुनेनत्वमस्यादियाक्यसदहनमनसैव
 विविक्ततरमसाक्षात्कारो भावीत्यधिकारिभेदो नायुक्त इति चेत्त्वा-

अत एव जिज्ञामितुमिच्छेदिति पुराविदां वचनानि । जिज्ञामापदेन चैतज्ज्ञापयति । ब्रह्मज्ञानं पुरुषार्थसाधनत्वादिष्टम् । तदिच्छापूरणाय विचार आरभ्यत इति । यस्मात् कर्मादिभ्यो ज्ञानमेव पुरुषार्थसाधनमित्यतस्तज्ज्ञानाय विचारोऽधिक्रियत इति

जिज्ञासितमधीनं च यत्तद् ब्रह्म सनातनमिति, अजिज्ञासितमद्धर्मो गुरु मुनिमुपाव्रजेदिति, जिज्ञासायां सम्प्रवृत्तो नाद्रियेत् कर्मचांदनामित्यादिषु जिज्ञासितजिज्ञासापदयोरिष्टेच्छावाचकत्वं वाक्यार्थेऽमन्वयेन तत्र विचारार्थकत्वनिश्चयं नयात्वात् । तथाचैवंविधास्तवाक्यप्राहतां रुढिमना इत्य वृथा यौगिकादरणमप्रयोजकमित्यर्थः । अत्र शाश्वरभाष्यसम्मतिमाहुः * अत एवेत्यादि * । ननु विचारं प्रारम्भणीये, अथातो ब्रह्मविचार इत्येव कुतो नोक्तमित्याशङ्क्यामाहुः * जिज्ञामापदेनेत्यादि * । भृगुप्रपाठके, अधीहि भगवो ब्रह्मेतिध्रुनेब्रह्मज्ञानेच्छयोपसन्नाय भृगवे, यतो वा इमानीति ब्रह्मलक्षणकथनपूर्वकं तद्विजिज्ञासस्वेतिपदेन तदिच्छापूरणाय विचारोपदेशादिहापि तत्रैव विचार आरभ्यत इति ज्ञापयतीत्यर्थः । नचात्र तपोऽनुभवेशाच्छ्रुतिविरोधः शङ्काः । तपस इदानीममाधनतायाः प्रागुपपादितत्वात् । नच विचारस्याश्रौतत्वं शङ्काम् । लक्षणवत्तदुपयोगस्य प्रागुपपादितत्वात् । नच मन्तव्यादिप्रत्यक्षविधिमुलकत्वं परित्यज्य किमिति ज्ञानविध्याक्षिप्तमङ्गीक्रियत इति वाच्यम् । तथा सनि तत्रान्मादिपदात् तावन्मात्रत्वेनैव विचारार्थत्वापत्त्याऽग्निमसृजाणां विरोधाद्यापत्तः । तस्मादेतावदेवात्रार्थत्वेन प्राह्यामित्येव युक्तम् । एवं जिज्ञासाशब्दार्थं निश्चित्य सिद्धान्तरीत्या सिद्धं वाक्यार्थं वदन्तोऽनःशब्दार्थमाहुः * यस्मादित्यादि * । अत्र केचन, अमः सुभिक्षाऽय नेशोऽनोऽहमस्मिन् वसामीत्यादौ स्थानकस्य गम्यमानस्य वा वृत्तस्य हेतुभावे अनःशब्दप्रयोगदर्शनात् प्रकृते च कर्मज्ञानं पूर्वं वृत्तमिति तस्य हेतुत्वमतःशब्दोऽत्रापदिशतीत्याहुः । अत्र तु पृथग्दार्ष्ट्यकीयसमाप्रब्राह्मणस्यायाम्, अथाऽनो अतमीमांसेत्यादिध्रुना, 'अथाऽतो गोभिलांकामामग्वेषां चैव कर्मणाम् ।

अतःशब्दार्थः ।

आधिकारी तु वैरिणिक एव । न हि वेदविचारस्य वेदाधिकार्यतिरिक्तः शक्यते कल्पयितुम् । न हि मन्दमतेर्नदो ना-

वस्वष्टानां विधि सम्यग् दर्शयिष्ये प्रदीपवद्' इति कात्यायनादिस्मृतौ
 चानःशब्दस्य पूर्वावधौ प्रयोगदर्शनादप्राप्यनःशब्देन पूर्वावधिरेवो-
 च्यते । तथाच, अतः-अस्मात्सूत्रादारभ्येत्यर्थमाहुः । नत्र पूर्वस्मिन्
 मते देशदृष्टान्ताद्धर्मज्ञानस्य न तेन रूपेण हेतुत्वं, किन्तु वृत्तत्वेन
 च च्यम् । तत्त्वानन्तर्यपक्षदूयणादेवापास्तम् । धर्मज्ञानत्वेन हेतुत्वं
 तु प्रत्यक्षबाधितम् । द्वितीये तु, स्मृतौ कर्मणामस्वष्टत्वेन विशि-
 तत्वात् तदेवातःशब्देन गोचरीक्रियते, न तु पूर्वावधिरनुर्कासक-
 त्वात् । एव भूनावपि पूर्वं, त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ता इत्य-
 नेन ब्राह्मणां वाङ्मनःप्राणासां साम्यबोधनादुपासकेन कस्य कर्म
 ब्रह्मत्वेन धार्यमित्यपेक्षायां यस्य ब्रह्ममुत्कृष्टं तन्निष्ठायायनार्थं ब्रह्ममी-
 मांसायाः प्रवर्तितत्वेन तदुत्कर्षहापनमेव हतुतयाभिप्रेयते, न तु
 पूर्वावधिरिति बोध्यम् । तेन मतद्वयमप्ययुक्तमितिहापनायोक्तमिति ।
 *अतःशब्दार्थ इति * तथाच धर्मो यशःप्रदः सुखदश्चन्द्रः करोमीः
 स्वादाविष्टेऽप्यतःपदप्रयोगदर्शनादयमेवागो न त्वन्यविध इत्यर्थः ।
 नन्वस्य प्रथमसूत्रत्वाद्ब्रह्म प्रेक्षाद्यत्प्रवृत्तिसिद्धार्थमधिकारिविषयसम्य-
 न्यप्रयोजनानि वाच्यानि । तत्रानन्तर्यपक्षे विचारितधर्मो वा शमा-
 दिमान् वाधिकारी प्राप्यते । अधिकारपक्षे तु तदप्राप्त्या शास्त्रस्या-
 नर्थक्यप्रसङ्गः, सर्वाधिकारकृत्त्वं वा प्यादित्याशङ्क्यामाहुः । * अ-
 धिकारी त्वित्यादि * तथाच ब्रह्मणो वेदार्थत्वात् तद्विचारोऽधिकृते
 ब्रह्मजिह्वासापदादेव तप्राप्तेन पूर्वोक्तो वाप इत्यर्थः । नन्वेव वैर-
 णिकाधिकारोपेक्षामेतेषां सर्वेषामधिकारप्राप्त्या, शान्तो दान्त इति
 भुतिविरोधात् तत्सङ्काच- आशयक इति शमाद्यानन्तर्यपक्ष एव
 श्रेयानित्यत आहुः * नहि मन्देत्यादि * तथाच तत्र यथा मतिम-
 स्यस्वार्थात् प्राप्तिस्तथाप्युपयुक्तस्य विशेषणस्य प्राप्तिरिति सङ्कोच-
 स्थानायदयकत्याधिकारो न दुप्यनीत्यर्थः । ननु यदेवं स्याच्छक्तिः

यातीति त्रैविणिके मतिमत्त्वमधिकारिविशेषणं कल्प्यते । अन्व-
पद्मवादीनामिव कर्मणि गृहाद्यासक्तस्य मननाद्यसम्भवाद
साक्षात्कारो न भविष्यति ।

नच धर्मन्यायेन गतार्थत्वमस्य । अप्रतिज्ञानादनुपलब्धेश्च ।
न च जगत्कारणं परमात्मा वा प्रकृतिर्वा परमाण्वो वेति स-
न्देहे किञ्चिदधिकरणमस्ति ।

स्यादेतत् । अथातो धर्मजिज्ञासेति धर्मविचारं प्रतिज्ञाय
नोदकवाक्यार्थस्य धर्मत्वमुक्त्वा प्रामाण्यपुरःसरं सर्वे सन्देहा
निवारिताः । तत्र ब्रह्मज्ञानस्यापि धर्मत्वम् । आत्मेत्येवोपासीत,

किमिति वदेदित्याकाङ्क्षायामाहुः । * अन्धेत्यादि * तथाच तेषां
यथाऽऽज्यावेक्षणत्रिण्युक्रमक्रमणादिकरणाशक्त्या तत्कृतकर्मणो व्य-
ङ्गत्वात् फलाजनकत्व, तथैतदीयशाब्दज्ञानस्यापि व्यङ्गत्वात् साक्षा-
त्काराजनकत्वमिति बोधायतुं फलोपकाराय वदति, आत्मन्येवात्मा
न पश्येदिति । अतो विचार स्वरूपोपकारार्थं शमाद्यनङ्गीकारेऽपि
न श्रुतिविरोध इत्यर्थः । ननु यदि त्रैविणिकाविकारेणार्थादध्ययना-
नन्तर्यसिद्ध्या नदर्थं वेदार्थंभूतब्रह्मविचारः प्रतिज्ञात इत्यायाति तदा
शास्त्रवैयर्थ्यापत्तिः । धर्मजिज्ञासत्यत्र धर्मशब्दस्य वेदार्थमात्रोपल-
क्षकतया पूर्वात्तन्व-न्यायेनैव वेदार्थज्ञानसिद्धेरित्यत आहुः * नन्वे-
त्यादि * । * धर्मन्यायेनेति * पूर्वामीमांसया । * अप्रतिज्ञानादिति *
जैमिनिना ब्रह्मविचारस्याप्रतिज्ञानात् । अनुपलब्धेरित्यस्यैव विघरणम्,
* न च जगत्त्वात् * ।

एवमानन्तयपक्षे नरस्ते पूर्वमीमांसकोऽस्यात्रैविणिकाधिका-
र्यत्वं सर्ववेदार्थज्ञानार्थत्वं च श्रुत्या प्रत्यघनिष्ठते * स्यादेतदि-
त्यादि * यदि त्रैविणिक एवाधीतवदोऽधिकारी, यदि च सर्ववे-
दार्थं एव ज्ञातुमिष्टस्तदा घट्टयमाणमेवाङ्गीकार्यमित्यर्थः । * प्रामा-
ण्यपुरःसरमिति * औत्पत्तिकसूत्रे शब्दस्यान्यानपेक्षप्रामाण्यव्यघ-
स्यापनपूर्वकम् । * सर्वं इति * शब्दस्वरूपविषयकास्तदर्थविषयका-

आत्मानं श्लोकमुपासीत, तद् ब्रह्मेत्युपासीत, आत्मा वारे द्रष्ट-
व्यं इत्यादिनावाक्यार्थत्वात् । अयं हि परगो धर्मो यथा-
गेनात्मदर्शनमिति स्मृतेश्च । सृष्ट्यादिवाक्यानां त्वर्थवादत्वम् ।
आरोपापवादविषयधर्मप्रतिपादकत्वेन विधेयोपासनाविषयस्ता-
वकत्वात् ।

नच ज्ञानादीनामविधेयत्वं, प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वेनाऽकृति-
साध्यत्वादिति वाच्यम् । न हि सर्वात्मना अमाध्यम् । प्रका-
रभेदस्त्वप्रयोजकः । सर्वस्यापि कारणेषु पुरुषव्यापृतिः । तदत्र

अथ । ननूक्तं, जगत्कारणविचारो न कृत् इति तन्निश्चयानार्थत्वात्
गतार्थत्वमिति तत्राह * सृष्ट्यादीत्यादि * तथाच पूर्वमीमांस-
कानां मते प्रवाहनित्यतोपगमेन जगतः स्वातन्त्र्यात् कर्तुरभावेनो-
पासनाविषयस्यात्मनः प्रसंसार्थं क्वचित् कर्तृत्वमारोप्यते । अन्यत्र
च तदपोद्यते । क्वचित् सर्वकामत्वादिकं प्रतिपाद्यते । अन्यत्रा-
पोद्यते । यदि तद्वास्तवं स्यात्प्रोद्येतेति तर्ककारोपापवादवि-
षयो यः कर्तृत्वादिधर्मस्तत्प्रतिपादकत्वेन तेषां विधेयत्वावकत्व-
निश्चयात् सिद्धेऽर्थवादत्वे तेषां स्वार्थं तात्पर्याभावेन प्रह्वणि वि-
रुद्धधर्माधारत्वादिकल्पनस्याप्रयोजकत्वात् तदर्थत्वेऽपि गतार्थत्व-
मित्यर्थः । ननूपासनाविषयशेषाणामस्त्वर्थवादत्वं, न तु ज्ञानवाक्यशे-
षाणामपि । ज्ञानस्य प्रमाणवस्तुभ्यां जायमानत्वेन तदर्थं कृत्यपेक्षाभा-
वेन तस्य विध्यर्थत्वाभावात्, कृतिसाध्यत्वस्यैव विध्यर्थत्वात् । नच
तद्व्यतिरोधः आवश्यकार्थेऽपि जायमानत्वात् । अतस्तच्छेषाणां स्ता-
वकत्वाभावेन तद्विचारस्यावश्यकत्वात्तस्या गतार्थत्वमिति समाद्या-
नन्तर्यवादिनः शङ्कायामाह * नचेत्यादि * आदिपदेनेच्छाप्रयत्नौ ।
तेन तदन्वेष्टव्यम्, तद्विज्ञानासितव्यम्, मन्तव्यो निदिध्यासितव्य
इत्यादीनां सङ्ग्रहः । तद् दूषयति * नहीत्यादि * सन्निकर्षादिजनककृ-
त्यपेक्षायाम्नापि सत्त्वात् तथेत्यर्थः । ननु तथापि कर्मवत् सङ्घातकृ-
तिसाध्यत्वाभावात् कथं ज्ञानादीनां विधेयत्वमित्यत आह * प्रकारे-
त्यादि * ज्ञानादेरविधेयत्वसाधनायैवं प्रकारभेदो यः कल्प्यते स

वृत्तिमम्पादने प्रमाणसम्पादने वा पुरुषकृतिसाध्यत्वम् ।

अन्यथा सिद्धान्तेऽपि मननादिशास्त्रवैफल्यापत्तेः । साधन-
प्रतिपादकश्रुतिविरोधश्च । येनापि सर्वक्रियाफलत्वं निराका-
र्यं, तेनापि गुरूपमत्त्वादिना यतितव्यमेव ज्ञानार्थं । तस्माद्
यत्रापि विध्यश्रवणं, तत्रापि विधिं परिकल्प्य तत्रज्ञानां तच्छे-
पत्वं कल्पयामिति, नार्थोऽनया मीमांसया । अन्यथा विरोधोऽपि ।

स्यादेतत् । ब्रह्मविचार एवारम्भणीयो, न धर्मविचारः ।
सर्ववेदव्यासकर्त्रा वेदव्यासेनाकृतत्वात् तुच्छफलत्वाच्च । क-
ल्पोक्तप्रकारेण निःसन्देहं करणमम्भवाच्च । आचारपरम्प-
रयापि करणसम्भवाच्च । एतर्हीपि सन्देहे सूत्रभाष्ययाज्ञिकान-

एवविशेषताप्रयोजको न भवति । यतो धर्मस्यापूर्वात्मकत्वेन तस्य
सर्वस्यापि करणीभूते क्रियाकलाप एव यत्नात्मा पुरुषव्यापारो दृ-
श्यते, न तु साक्षात् । तत्तस्माद्ब्रह्मज्ञानादौ वृत्तिमम्पादने बुद्धिज-
न्यायाः पदार्थान्तररूपाया बुद्धयस्याविशेषरूपाया वा तस्या उत्पा-
दने प्रमाणसम्पादने वा, आवृत्तचक्षुरस्मृतत्वमिच्छन्निति, अंतां नि-
र्विषयं तित्वं मनः कार्यं मुमुक्षुणेत्यादिश्रुतेस्तादृशचक्षुरादसम्पादने
वा तथात्वमिति, न ज्ञानादेरविधेयत्वमिति तस्योऽपि विश्वावेधेत्यर्थः ।
अपिधेयत्वोपगमे दूषणमप्याह * अन्यथेत्यादि * । साधनप्रतिपाद-
कश्रुतयस्तु, तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व, घसाऽपराणि पञ्च वर्षाणि
याग्तो दान्त इत्याद्याः । * तत्रत्यानामिति * याक्यानां ब्रह्मादिप-
दानां चेत्यर्थः । * अन्यथेत्यादि * विध्यकल्पान्ते एकैकाध्याऽभावेन
वाक्यमेवापत्ताधिकशास्त्रविरोधः । अपिषद्वात् कर्मप्रतिपादनन-
सिन्दनकृतो विरोधां, वेदाऽपिलां धर्ममूलमित्यादिस्मृतिविरोधश्च
संगृह्यते । अत्रैकदेशी घितण्डया प्रत्याह * स्यादेतत् । ब्रह्मेत्या-
दि * । * सर्ववेदेत्यादि * तथाच जैमिनिस्तच्छिष्यः सामगो, न स-
यं इति तदुक्तं न प्रमाणमित्यर्थः । उपासनायामप्यनुपयोगमाह *
आचारत्यादि * सूत्रभाष्येति * कल्पसूत्रभाष्येत्यर्थः । * पूर्वयापी-

नामेवानुवृत्तिः क्रियते, न मीमांसकस्य । तस्मात् साङ्गवेदाध्ये-
तुर्निःसन्देहकरणमम्भवान्न पूर्वयाऽपि कृत्यम् ।

किञ्च परमकृपालुर्वेदः संसारान्मोचयितुं कर्माणि
चित्तशुद्ध्यर्थं बोधितवानिति कूपेऽन्वपातनवदप्रामाणिकत्वभि-
यानमीयते । विपरीतबोधिका तु पूर्वमीमांसा तस्मादपि न
कर्तव्येति ।

मैवम् । किं विचारमात्रं न कर्तव्यं, पूर्वकाण्डविचारो वा ।
नाशः । तुल्यत्वात् समर्थितत्वाच्च ।

द्वितीये सामान्यन्यायेन सन्देहे निवार्ये लक्षणवत्तदुपयो-
गः । अनिष्टतया निरूपणं न मीमांसादोषः । किन्तु विचार-
काणां स्वभावभेदात् ।

किञ्च । आवश्यकत्वादपि । निवृत्तानामपि यागादिज्ञान-

त्यपिशब्दः पूर्वपक्षिगर्हार्थः । शेषमतिराहितार्थम् ।

एवं केवलवैदिकरीत्या विचारद्वय अक्षिते पूर्ववादी
समाश्रुते । * मैवमित्यादि * । पूर्वयापि न कृत्यमिति न
वक्तव्यम् । कुन इत्याकाङ्क्षायामपिशब्दस्य समुच्चायकत्वं म-
न्वानः पक्षद्वयं विकल्प्य प्रथममुभयनिषेधाभाव हेतुमाह *
तुल्यत्वादिति * यत्रोभयोः समो दोष इति न्यायेन पण्डितार-
साम्यात् तत्रापीष्टसिद्धेरभावेन दूषणसाम्याद्वा, अप्रतिज्ञागादित्या-
दिभिस्त्वया समर्थितत्वाच्चेत्यर्थः । * सामान्यन्यायेन सन्देह इति *
अक्ताः शर्करा उपदधानि, निर्मन्थयेनेष्टका एवन्नीत्यादौ घृततैलव-
सानां चिरनिर्मथिताऽचिरनिर्मथितप्रभृतीनां चाञ्जनपाककरणयोग्य-
तादेः सामान्येन जाते सन्देहे । ननु तुच्छफलत्वाच्चोपयोग इत्युक्तं,
तत्राह * अनिष्टतयेत्यादि * । * स्वभावभेदादिति * तेषां प्रकृतितै-
चिद्व्यादित्येकादस्यस्फन्धीयथाक्योक्तरीतिकात् तस्मात् । अनुपयोगि-
रूपं दूषणमुत्तरमीमांसायां हृदि कृत्याह * किञ्चेत्यादि * । आवश्यकं
विद्वानिति * निवृत्तत्वादि * तथाच त्रैवर्णिकाधिकारपक्षे शास्त्रवैयर्थ्य-

स्यावश्यकत्वम् । चित्तशुद्ध्यर्थत्वात् । परमाश्रयभेदेन प्रकारभेदः
कायिकादिभेदात् । तत्राद्यस्य वाचिको द्वितीयतृतीययोः का-
यिकश्चतुर्थस्य मानसिक इत्याश्रमिणाम् । तस्मादेकेनैव चरि-
तार्थत्वात् किं द्वितीयेनेति प्राप्ते ।

उच्यते । उपासनाया धर्मत्वेऽपि न ब्रह्मणो धर्मत्वम् । ज्ञान-
रूपत्वात् । धर्मस्य च क्रियारूपत्वात् ।

स्यापरिहार्यत्वात् तद्विहाय पूर्वतन्त्रमेवाद्दर्शनीयमित्यर्थः ।

अत्र समादधते * उच्यते * उपासनाया इत्यादि * त्रैघर्णिका-
धिकारपक्षे स्यातां ब्रह्ममीमांसाया गतार्थत्वानुपयोगौ यद्युत्तरकाण्डस्य
मुख्यतया उपासनारूपधर्मप्रतिपादकत्वं स्यात् । तदेव तु न । किन्तु ब्र-
ह्मप्रतिपादकत्वं, ब्रह्मण एव सर्ववेदार्थत्वात् । सर्वे वेदा यत्पदमाम-
नन्ति, वेदास्त्रिकाण्डविषया ब्रह्मात्मविषया इमे, मां विधत्तऽभिधत्ते
मामित्यादिवाक्येषुः । किं बहुना, धर्मोऽपि ब्रह्मात्मकत्वेनैव प्रति-
पाद्यः । धर्मो यस्यां मदात्मक इति वाक्यात् । जैमिनिस्तु पुरःस्फूर्ति-
कमेवोवाचेति न दोषः । ब्रह्म च न शारीरमात्रं, येन सृष्ट्यादिवा-
क्येषु वाचो धेनुस्त्वत् तस्मिन् जगत्कर्तृत्वादीनामसम्भवतां धर्मा-
णांमारोपापचादादिभिर्निधेयोपासनाविषयस्तावकतयोपासनाशेषता
सम्भवन्ती गतार्थत्वानुपयोगौ हृदीकुर्यात् । किञ्चोपासनाविषय
आत्मनि निरङ्कुशजगत्कर्तृत्वादयो ये धर्माः स्तुत्यर्थमारोप्यन्ते, ते
किमत्यन्तासन्तः खण्डपद्यद् उत क्वचित् सन्तो रजतवत् । तत्राद्ये
आरोप एव वाधितः । द्वितीये तु सिद्धमतिरिक्तेन ब्रह्मणा । तत्र पू-
र्वकाण्डे परोक्षवादत्वात् स्फुटं प्रतिपादितमिति तत्प्रतिपादकमुत्तर-
काण्डं न धर्मप्रतिपादकम् । अत उपासनाया धर्मत्वेऽपि नोत्तरमी-
मांसागतार्थत्वमित्यर्थः । नन्वस्त्वेषं, तथापि सृष्ट्यादिवाक्यानां वि-
धिमन्त्रादिरूपत्वाभावादर्थवादत्वमेव घक्तव्यम् । ततश्च ब्रह्मस्तावक-
त्वात् तेषां न स्वार्थं प्रामाण्यमिति तद्विचारशास्त्रस्य क्षोपयोग इत्य-

नचःर्धनादानां धर्म इव ब्रह्मण्युपयोगः कर्तुं शक्यः । उत्प-
रसंप्रकारफलभेदानामभानान् । प्रकृते तु माहात्म्यज्ञानार्थं तदुप-
योगः । तस्य च ज्ञानोपयोगो यथा तथा वक्ष्यते चतुर्थे । उपा-
सनादर्शनादिपदानां मनोव्यापारत्वेन ।

विचारस्यापि यथा ज्ञानोपयोगित्वं, तथाग्रे वक्ष्यते ।

त आहुः । * नचेत्यादि * । स्यात् स्वार्थे अप्रामाण्यं, यदि कर्मणीव
ब्रह्मण्युपयोगेन । कर्माणि हि तेषां तेषामुपयोगः । यथा, असावा-
दित्या न व्यरोचनेत्यादीनां सौर्याद्युत्पत्तौ । यथावा पत्रे सोमं न जाना-
दित्यत्र । अष्टाक्षरं गात्रधीत्यस्याग्नेयपुरोडाशीयेऽष्टाकपालत्वरूपे
प्रकारे । यथाच, वायुर्ध्वं क्षपिष्टेत्यादीनां भूत्यादिरूपे फले । न तथा
ब्रह्मणि । नित्यत्वात् सदैकरसत्वात् स्वस्यैव फलत्वाच्च । अस्ति तु
माहात्म्यज्ञानार्थमुपयोगः । माहात्म्यं च सदैव ज्ञानं फलाय, न त्य-
स्तत् । अमत्त्वे तदधिष्ठानस्यासमर्थनायां ततः फलाभावप्रसङ्गात् ।
तदाहुः * तस्य चेत्यादि * माहात्म्यज्ञानेन भक्तिद्वारा साक्षात्का-
रोपयोग इति फलाध्याये प्रथमपादे, आदित्यादिमतय इति सूत्रे व-
क्ष्यते इत्यर्थः । नन्वस्तु ब्रह्मणा माहात्म्यज्ञानार्थं सृष्ट्यादिषाक्यो-
पयोगस्तथापि तेषां विध्युपयोगोऽवश्यं वक्तव्यः । नां चतुपासना-
दितिधीनां प्ररोचनाभावेन व्यापारकौण्ड्ये भाक्यवैयर्थ्यापत्तेः । एवं
सिद्धे तेषां विधिशेषत्वे तेषु निरूप्यमाणां ब्रह्मणि तच्छेपमवेत्युत्तरका-
ण्डस्य न तत्रनिपादकत्वम् । ततश्च सिद्धाद्युत्तरमीमांसाया गता-
र्थत्वानुपयोगावित्याकाङ्क्षायामाहुः * उपासनेत्यादि * । अस्त्येवम् ।
तथापि विधेयानामुपासनाज्ञानादीनां मनोव्यापाररूपतया सविषय-
त्वेन विषयाधीनत्वात् तद्विषयस्य ब्रह्मणो न मुख्यत्वं हीयते । अही-
यमाने च तस्मिन्निह प्रमाणगोचरस्य तस्य प्रणायोत्तरकाण्डवि-
चारस्यावश्यकत्वात् तन्मीमांसाया गतार्थत्वानुपयोगावित्यर्थः । ननु
तथापि ब्रह्मण आसंसारं प्राप्तवानुगायत्यात् तदज्ञाने विचारस्या-
नुपयोगाद् विषयमस्य चास्त्रस्यानिवार्यमित्यन आहुः * विचारस्ये-
त्यादि * । * अग्रे वक्ष्यते इति * तृतीयस्य द्वितीयपादे, उभयव्यपद-
शाघधिकरणेषु वक्ष्यते ।

• किञ्चोपनिषद्ज्ञानस्यापि कर्मोपयोगित्वम् । यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा वा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति । अत एव ब्रह्मविदामेव जनकादीनां कर्मणि सर्वदेवसान्निध्यम् । अन्यथा आभासत्वमेव । नच ब्रह्मरूपात्मविज्ञाने देहाद्यध्यासाभावेन कर्तृत्वाभावात् कर्मानाधिकार इति वाच्यम् । निगद्यस्त्रैरेव देहादिभिः कर्मकरणसम्भवात् । अत एव जीवन्मुक्ताणां मर्ते व्यापाराः । तथाच स्मृतिः । 'नैव किञ्चित् कर्मोपीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् । पश्यञ्जृम्भन् स्पृशन् जिघ्रन्नश्नान् गच्छन् स्वपन् श्वपन् प्रलपन् विमृजन् गृह्णन्नुन्मिषान्मिषत्रपिण्डान्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् । ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भमा' इति । अतो ब्रह्मविदामेव कृतं कर्म शुभफलं भवति । अतो धर्मविचारकारणमपि ब्रह्म जिज्ञास्यमेव । तस्मान्न गतार्थत्वानुपयोगा ।

ननु फलंप्रेप्सुरधिकारी । फल च विचारस्य शाब्दं ज्ञानं, तस्य मननाद्वद्वाराऽनुभवः, तस्य चानर्थनिवृत्तिपूर्वकपरमानन्दान्वाप्तिः । तथाच विरक्तोऽनर्थजिहामुः परंप्रेप्सुश्चाधिकारी कस्मान्न भवति । 'शब्दब्रह्मणि निष्णातो न निष्णायात् परे

उपासनाद्यर्थमेव न ब्रह्म जिज्ञास्यं, किन्तु पूर्वकाण्डोक्तोऽपि कर्मणि मुख्यफलं चर्तुं तदवश्यं जिज्ञास्यमिति, नास्या गतार्थत्वानुपयोगान्नत्याहुः * किञ्चोपनिषदेत्यादि * निगद्व्याख्यातमेतत् । तथाच त्रैवर्णिकाधिकारपक्षो दोषरहित इत्यर्थः ।

एवं त्रैवर्णिकाधिकारपक्षे स्थिरीकृते आनन्तर्यवादी पुनः शङ्कते । नन्नित्यादि । सिद्धान्ते ज्ञानविधिगार्थज्ञानप्राप्तस्तत्र कैमर्थ्याकाङ्क्षायामुक्तपणाज्या, ब्रह्मविदाप्नोति परमितीश्रुत्युक्तपरप्राप्तिरूपफलार्थगतिं वक्तव्यम् । अन्यथा प्रवृत्तिविघातापत्तः । तत्कथनेन च सिद्धमस्मदुक्तेनाधिकारिणां । तदेतदुक्तं, * कस्मान्न भवतीति *

यदि । श्रमस्तस्य फलं मन्वे ह्यधेनुमिव रक्षत' इति भगवद्वचनात्
केवलस्य निन्दाश्रवणादिति चेत् । न । फलकामनाया अनु-
पयोगात् । अन्गेनैव तत्तमर्पणात् । नित्यत्वादप्यर्थज्ञानस्य न
फलप्रेप्सुरधिकारी । निन्दार्थवादस्तु मननादिर्विधिशेष इति
मन्तव्यम् ।

ननु ब्रह्मणो विचारे प्रतिज्ञाते विरोधनिराकरणादीनामप-

थय वक्तव्यं, सूत्रे ब्रह्मजिज्ञासापदात् तज्ज्ञानस्यैव फलत्वं लक्ष्यम्
इति प्रणाडीभिर्द्धफलपर्यन्तता किमर्थमङ्गीकार्येति । तथा सति
श्रीभागवतोक्तकेवलार्थविनिन्दाशास्त्रविरोधापत्तिः । अतस्तदभावा-
योक्तफलपर्यन्तताऽवश्यमभ्युपेया । ततश्च निन्दमुक्तनाधिकारिणो-
स्यनङ्गीक्रियमाणोऽपि वैराग्याद्यानन्तर्यपक्षोऽधिकारिवलादापातत
इत्यर्थः ।

अत्र समादधते*नेत्यादि* विचाराधिकारत्वेन फलकामना तदोपयु-
ज्येन, यदि ब्रह्मजिज्ञासापदात् प्राप्येन । तत्तु न । अतन्यलक्ष्यस्य श-
ब्दार्थत्वात् । अतस्त्रैवर्णिकोऽर्थजिज्ञासुरेवाधिकारी । फलकामना तु,
ब्रह्मविदाप्राप्ति परमित्यादिवाक्यार्थे ज्ञात उत्पद्यत इति तेन समर्पि-
ता । फलं चार्थज्ञानस्य नैकम् । भार्गव्यां विद्यायामन्यत्र च, य एतं
वेद प्रतिनिष्ठतीत्यादिफलान्तराणामपि श्रावणात् । ततश्च भद्रदभि-
मनाधिकार्यङ्गीकारेऽन्येषामनधिकारेण विचारे प्रवृत्तौ विहितार्थां त-
च्छास्त्रमेव व्यर्थं स्यात् । अतस्तदभावायार्थजिज्ञासोरेवाधिकारित्वं
वक्तव्यम् । अर्थज्ञानं च नित्यम् । स्यागुर्यं भारहारः किल्लभूदधीत्य
वेदं न विजानाति योऽर्थमित्यादिष्वनर्थज्ञानिन्दाश्रवणात् । अतोऽर्थ-
ज्ञानस्य नित्यत्वं ज्ञात्वा यो जिज्ञासति स एव मुख्योऽधिकारी । नच
निन्दार्थवादविरोधः । तस्य मत्तनधिधिशेषत्वात् । शब्दब्रह्मणि नि-
ष्णानकथनोत्तरं नत्कथनेन तथार्थस्य लाभात् । विचारं चित्तं परनि-
ष्णानासम्भवादिनि । एवमत्राधिकारी प्रयोजनं चाक्तम् ।

अतः परं विषयसम्बन्धो चकतुगाशङ्कानुज्ञेन मनान्तरमाहुः ।

* नन्वित्यादि * ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र, कर्तृकर्णयोः कृतीति विशयविधा-

तिज्ञानार्थत्वम् । न तावच्छब्दव्यत्यम् । निर्विचिकित्तज्ञानानुदपपम्-
द्गादिति चेत् ।

न । ब्रह्मण इति न कर्मणि षष्ठी । किन्तु शेषषष्ठी । तथाच
ब्रह्मसम्बन्धि तज्ज्ञानोपयोगि मर्षमेव प्रतिज्ञातं वेदिनव्यम् ।
नच गौणतापत्तिरजिज्ञास्यत्वं च स्यादिति वाच्यम् । ब्रह्ममात्रे

गात् कर्मषष्ठ्यङ्गीकार्या । यद्यपि, प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्य-
त इति निषेधाद् ब्रह्मणे जिज्ञासेति चतुर्थीसमासः जड्ज्ञाने । तथापि,
कृद्योगा च षष्ठा समस्यत इति प्रतिप्रसन्नान् समासासद्धेरत्त कर्मष-
ष्ठ्यां गृहीतायां ब्रह्मविचार एव प्रतिज्ञातो भवति । नच शेषषष्ठी यु-
क्ता । यद्यपि सम्बन्धसामान्यपरिग्रहेऽपि जिज्ञासायाः कर्मापक्षतया
ब्रह्मणः कर्मतालाभस्तथाप्याक्षेपतः प्राप्यपेक्षया आभिधानिकग्रहण-
स्यैव ज्यायत्वात् । तथा सति तदव्यतिरिक्तानां निरोधनिराकरणादी-
नां ज्ञानपरिकरतया सिद्धावप्यप्रतिज्ञातार्थत्वम् । प्रतिज्ञा हि साध्य-
विशिष्टपक्षप्रतिपादकं वाक्यम् । तदत्र प्रथमसूत्रम् । तत्र च ब्रह्मण
एव कर्मत्वेन जिज्ञास्यतया प्रतिज्ञानात् तदव्येपां तथात्वाऽभावात् ।
नचष्टापत्तिः कर्तुं शक्या । तथा सति तेषामवचने निर्विचिकित्सब्रह्म-
ज्ञानानुदयन प्रतिज्ञावैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तथाच कर्मषष्ठ्यङ्गीकारे द्विती-
याध्यायादीनामाकस्मिकत्वम् । शेषषष्ठ्यङ्गीकारे व्याकरणाधरोधो,
ब्रह्मण इतरतौल्याद् गौणत्वापत्तिश्चेत्युभयन-पाशा रज्जुरित्यर्थः ।

अत्र समादधने*नेत्यादि* कृद्योगे कर्मणि षष्ठ्यनुशासनोऽपि वि-
भक्तीनां विवक्षाधीनत्वात् समासस्य सामर्थ्यमात्रापाक्षतत्वाच्च ब्रह्म-
णः कर्मत्वे अविवक्षिते कर्मषष्ठ्यभावेन शेषषष्ठ्यामपि सामर्थ्यात् स-
मासनिन्दव्याकरणविरोधाऽभावः । सन्नेपां प्रतिज्ञातैत्यसिद्ध्या, न
कर्म्यार्थाकार्स्मिकत्वम् । तर्हि गौणत्वाजिज्ञास्यत्वे त्वापद्यतामित्यत
आहुः * नचेत्यादि * केन प्रकारणाऽजिज्ञास्यत्वमापाद्यत । किं ब्र-
ह्मत्वेन, उत रूपान्तरेण । तत्राद्ये त्वोर्मिति दूम । अध्ययनादिरशा-
यां, मत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्मेत्यादिवाक्यार्थावधारणादेव तत्स्वरूपे स्तर-

सन्द्देहाभावात् । सन्दिग्धस्यैव जिज्ञास्यता । गौणत्वं तु शब्दत
एव, न त्वर्थतः ।

वेदप्रामाण्यं तु प्रतितन्त्रसिद्धत्वात् विचार्यते । तस्माद्
ब्रह्म जिज्ञासितव्यमिति सिद्धम् ॥ १ ॥

यां च सन्द्देहाभावात् । किन्तु यद् वेदे लक्षितं ब्रह्म तत् किम् । येन वेदे
गानःपदार्थानां लक्षितत्वेऽऽयाम्नायव्याख्यानरूपं भारते विद्वत्त्वेऽप्ये-
तजिज्ञासैव प्रस्तूयते । यदि तज्ज्ञानस्य गौणमाधनत्वेन, नहि कथं त-
ज्ज्ञानमैव तथात्वमायदि वेदार्थत्वेन तज्ज्ञानस्य तथात्वं, तदा धर्मवि-
चारेणैव गतार्थता । षोडशलक्षण्या सर्वस्यैव तस्य निर्णयित्वात् । अत
एव न वेदान्तार्थत्वेन । अतः सर्ववेदार्थगानिर्वाहकत्वस्यमाणरीतिकगुण-
वत्तया जिज्ञास्यत्वं वक्तव्यम् । ततश्च तादृशगुणवत्त्वेन तस्य जिज्ञास्य-
तासिद्धेर्नाजिज्ञास्यत्वम् । नापि गौणत्वार्थात्तः । गुणजातस्य ब्रह्मस-
म्बन्धित्वेन जिज्ञास्यतया ब्रह्मणो मुख्यत्वस्यैव सिद्धः । शब्दतो, गौ-
णत्वं तु न स्वरूपमुख्यत्वविघातकम् । पुत्रः पित्रा सहभागन इत्यादौ तथा-
दर्शनादिनि । नन्वस्त्वेयं, तथापि वेदार्थस्य ब्रह्मणो वेदानुकूलो वि-
चारोऽत्र प्रतिज्ञात इति तदर्थं वेदप्रामाण्यमात्रं विचारणीयम् । त-
दत्र कुतो न विचारितम् । यतो न विचारितं, ततो वेदार्थत्वेन वि-
चार इति पक्षो न युक्त इत्यत आहुः * वेदेत्यादि * । * प्रतितन्त्रसिद्ध-
त्वादिति * आस्तिकं तन्त्रमात्रं लक्ष्यीकृत्य सिद्धत्वात् । न हि
नास्तिकनिग्रहायाचार्यस्य विचारे प्रवृत्तिः, किंत्वास्तिकशिक्षणाय ।
ते तु सर्वे वेदप्रामाण्ये निर्विचिकित्सा इति प्रयोजनाभावात् विचा-
र्यते । तावता न वेदानुकूलविचारत्वात्नानिर्विचिकित्सा । सिद्धमाहुः *
तस्मादित्यादि * ब्रह्मसम्बन्धिनां विचारेऽपि ब्रह्मणो विषयत्वस्यार्थ-
तः सिद्धत्वात् तादृशगुणकत्वेन ब्रह्म जिज्ञास्यमिति सिद्धमित्यर्थः ।
अपेक्षितगुणवत्तयैवात्र ब्रह्म जिज्ञास्यं, न त्वशेषविशेषशून्यतयेति शो-
षपद्युच्येव युक्तैत्यत्र गमकमप्याहुः * किञ्चेत्यादि, इतीत्यन्तम् * न-

थाच प्रथमसूत्रे ब्रह्मविचारं प्रतिज्ञाय ब्रह्मणो येन रूपेण वेदार्थता
 तानि रूपाणि प्रकाराँश्च चक्रुमग्रिमे कार्यलक्षणं प्रमाणं च वदतीत्य-
 तस्तथेत्यर्थः । एवं विषये निरुद्धारिते प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्ब-
 न्धोऽप्यनुक्तसिद्ध एवेति प्रेक्षाद्यत्प्रवृत्त्युपयुक्तं सर्वमत्र निरूपितम् ।
 प्रकारभेदेन काण्डद्वयस्यापि ब्रह्मप्रतिपादकत्वैकवाक्यत्वसमर्पणा-
 न्मीमांसाद्वयस्यैकशास्त्रस्य सूचनेन वृत्तिकाराविरोधोऽपि बोधितः ।

शाङ्करास्तु ब्रह्म जिज्ञास्यं न वेति सन्देहे, अहंविश्लेषात्वेन
 प्रत्यक्षस्यात्मन एव ब्रह्मत्वात् जिज्ञास्यमिति पूर्वपक्षे कर्तृत्वादिशून्य-
 निर्विशेषाच्चदेकरसत्वेन जिज्ञास्यत्वमङ्गीकृत्य केवलज्ञानादेव मोक्षं
 चाङ्गीकृत्य मोक्षं प्रति केवलज्ञानस्यैव हेतुत्वाज्ज्ञानकर्मसमुच्चय-
 नाङ्गीकुर्वन्ति । तन्मते पूर्वोत्तरकाण्डयोः स्वर्गमोक्षरूपप्रयोजनभेदात्
 कर्मब्रह्मस्वरूपांभेदभेदाच्छेषशेषिभावाद्यभावेन परस्पराकाङ्क्षाभा-
 वाच्चैकवाक्यत्वाभावे उत्तरकाण्डस्य वेदान्त इति समाख्याया विरोधः
 नापि कर्मशेषभूतकर्तृस्वरूपप्रतिपादकत्वंनापेक्षा । कर्मानुपयुक्तक-
 र्तृभोक्तृभावशून्यात्मप्रतिपादकताऽप्युपगमात् । नापि कर्मपौष्क-
 ल्यजनकविद्याप्रतिपादकत्वेन सा । यदेव विद्यया करांति तदेवास्व-
 धीर्यवत्तरं भवतीति वाक्यस्योद्गीथविद्यामुपक्रम्य पठितत्वेन तन्मते
 तन्मात्रस्य तथात्वबोधकतया सर्वस्य काण्डस्य तथात्वसम्पादनाक्षम-
 त्वात् । मानवीभ्रष्टौ धात्ये कुर्यादिति वत् । न च वैदिकाभिधाने
 स्वरादिनियमयागनैकवाक्यत्वमिति शङ्काम् । अप्रयोजकत्वात् । सु-
 त्तोक्तैकवाक्यलक्षणविरोधात् । न च यज्ञानां विविदिषोत्पादकत्वेन पू-
 र्वस्योत्तरकाण्डशेषतायामेकवाक्यत्वसम्भव इति वाच्यम् । मन्प्रत्य-
 योक्तेच्छ्रयामिष्यमाणपर्यन्तत्वं, वादेन जिगीषतीत्यादौ दृष्टं, केवला-
 या अपुरुषार्थत्व चेति तावन्मादान्तःवस्थासङ्गतत्वात् । इष्यमाणप-
 र्यन्तत्वस्य चानुपगमात् । अत एवं वदता, वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवा-
 सिनमनुशास्तीति पृथक्समाप्तिश्रुतेः, वेदाः साङ्गोपनिषद् इति पौ-
 राणिकपृथङ्निर्देशाच्चाल्यन्तभेद एवास्त्येयः । नचैवं वैदिकप्रसिद्धे-
 र्वेदान्तशब्दो रुढ एवेति वाच्यम् । तथा सति स्वाध्यायादिविधौ त-
 दनिवेशेन तदध्ययनार्थज्ञानविचारानामवैधत्वापत्तेः । न च तद्
 विजिज्ञासस्य, तद् ब्रह्मेत्यादिविधिना विचारप्राप्तौ तेनाध्ययनाद्या-
 क्षेपात्त दोष इति वाच्यम् । तथा सति जिज्ञासुमात्रप्राप्तौ द्वैवर्णि-

काप्राप्त्या अधिकारविरोधात्तेः । अतस्तन्मते उपनिषदां वेदान्तत्वं न कथमपि सिद्धयतीत्यत्रश्रेयम् ।

रामानुजाचार्यास्तु ब्रह्मपदस्य निर्दोषपूर्णगुणापुरुषोत्तमवाचकत्वं, तस्य च स्थूलसूक्ष्मचिदचिच्छरीरविशिष्टतया वेदान्तार्थत्वेन जिज्ञास्यत्वं चोपगम्य यद्वादीनां त्रिविदिपोष्योगमात्रश्रवणेऽपि व्यासपादैराप्रायणास्तथापि हि दृष्टमित्यादिसूत्रेषु यावज्जीवं तत्करणबोधनाद् धुनानुस्मृतिरूपोपसनाभक्त्यादिनामकदर्शनसमानाकारज्ञानजनकत्वेन भावनात्मकोपासनया समुच्चयमङ्गीकुर्वन्ति ।

भास्कराचार्यास्तु ब्रह्म प्रसिद्धं न जिज्ञास्यम् । अथाप्रसिद्धं नतरामितं पूर्वपक्षं, सदेव सौम्येदमत्र आसीदेकमवाह्विनीयमित्यादिषु जगत्कारणाश्रवणेन प्रसिद्धमपि ब्रह्म स्मृतिकारैस्त्रिगुणस्य प्रधानस्य परमाणूनां च तथात्वाङ्गीकाराद् विप्रतिपन्नमिति तन्नित्यर्थमत्र कारणकार्यजीवरूपवेदान्तोक्तेश्वररूपं जिज्ञास्यमित्युपगम्य पूर्ववत् समुच्चयमङ्गीकुर्वन्ति । सूत्राणि च शारीरपदेनावर्षादिमतानुसृत्य विशिषान्ता तन्मते पूर्वेत्तरकाण्डयोरभिधेयभेदेऽपि प्रयोजनैक्यादेकशास्त्रात्, सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति, वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्या, वेदास्त्रिकाण्डविषया ब्रह्मात्मविषया इमे, परोक्षवादा ऋषयः परोक्षच मम प्रियं, मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्यापां ह्यने ह्यहम्, एतावान् मवंचेदार्थः शब्द आख्याय मां भिदाम् । मायामात्रमनूयान्ते प्रतिपिध्य प्रसीदतीति श्रुतिस्मृतिविरोधो दुर्वारः । गीतायां, ब्रह्मसूत्रपादैरित्युक्तेस्तद्विराधश्च ।

भिक्षुभाष्ये तु, आत्मेत्येवोपासीतेत्यादिनिहितज्ञानविषयं किं ब्रह्म, किं वा तस्य ब्रह्मतानिर्वाहकं गुणाजानं, कीदृशं तस्य ज्ञानं, कीदृशं च तस्य ज्ञानस्य फलमित्यादिकं विशिष्य मुमुक्षुणां जिज्ञासितं भवतीत्येवं जिज्ञासामुखेन संशयमधिकारिणं चोपन्यस्य शास्त्राभेदेन श्रुतिस्मृत्योभ्यविरुद्धतायाः प्रतिभासनादिति जिज्ञासाजनकसंशयहंतुं चोपन्यस्य तन्निर्णयार्थं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रस्यापेक्षितत्नमुक्त्वा ब्रह्मज्ञानस्य चोदनालक्षणतया, अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनमित्यादिस्मृत्या च धर्मत्वेऽपि न पूर्वमीमांसया ब्रह्ममीमांसाया गतार्थत्वं कल्पसुत्रवदशेषतस्त्रिर्ज्ञानार्थत्वादिन्येन धर्मस्य सर्ववेदार्थत्वं, ब्रह्ममीमांसायाः पूर्वमीमांसाशेषत्वं च प्रकटीकृत्य, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म

विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिर्मिदंवाद् ब्रह्मस्वरूपे जिज्ञासा नोपप-
द्यत इत्याशङ्क्य, ब्रह्मस्वरूपज्ञान किं साङ्ख्यमिदं जीवचैतन्यं, किं वा
चैतन्यान्तरामातर्जिज्ञासामस्वादाकाङ्क्षितं ब्रह्ममीमांसाशास्त्र वेदव्या-
सः प्रतिजानीत इत्युक्तम् ।

तन्मानेऽपि पूर्वोक्तवाक्यविरोधो जैमिनेरकुशलत्वापत्तिश्च ।
किञ्चद शास्त्र धर्मविशेषविचारार्थं प्रवर्तितमुत ब्रह्मविचारार्थम् ।
आद्यं धर्मविशेषजिज्ञासा ब्रह्मज्ञानजिज्ञासेन वा प्रतिज्ञां कुर्यात् । प्र-
करणेन एव ज्ञयत्वन तस्यैव प्रतिज्ञानव्यत्यात् । नदकरणेन व्यास-
स्याप्यकौशलमापद्यते । द्वितीयं तु प्रतिपाद्यभेदात् पूर्वशेषत्वाभावेन
कल्पसूत्रन्यायविरोधः । मिद्वान्ते तु ब्रह्मणः स्वयंशेषार्थत्वाज्जैमिन्युक्तं
धर्मस्य तथात्वम गाम्तु तथा शङ्कानिरासावावश्यकवित्यदोषः । त-
स्मादिदमपि पूर्णतुल्यम् ।

यस्तु शैथो रामानुजमतैकदंशमादायाराधनाराध्यभूतधर्मब्रह्म-
प्रतिपादकयोर्मिमांसाशास्त्रयोः फलैक्यादैक्यम् । यथा हि व्रीहिप्रो-
क्षण दर्शपूर्वमास्वात्पस्यपूर्वहंतुतया स्वर्गे समुच्ययने, तथा कर्माणि
ज्ञानप्रयोजकतया मांक्ष ममुच्ययन्तेऽनां गुणकर्मत्वादङ्गत्वं ज्यातिष्ठा-
मादीनाम् । नच नित्याधिप्रप्तानां तपामितिकर्तव्यताविरोधात् कथं
सस्कारतामिद्वारति शङ्काम् । करणतया स्वतन्त्रविध्यन्तरविहित-
सौत्रामणीशृहस्पतिसंवादेऽभिन्नचयनवाजपेयाद्यङ्गत्ववदुभयविधिवला-
दुभयसिद्धेः । अतो ज्ञानोदयावधि कर्माणि कर्तव्यानि । नच वि-
धिदिवन्तीति श्रुत्या विचिदिपोत्पत्तिपर्यन्तत्वं कर्मणां शङ्काम् । इ-
च्छाया अपुरुषार्थत्वात् । अतः पूर्ववदेव शास्त्रैक्यामित्यङ्गीकृत्य ततो
रामानुजाचार्यधृतेषु वाक्येषु परीक्ष्य, लोकोद्दे कर्मचितानित्यादिवा-
क्यत्रयं विषयत्वेनोपन्यस्य ब्रह्म विचारार्हं न वेति सन्देहे, अयमात्मा
ब्रह्मेतिश्रुतिरर्हावाप्तप्रत्यक्षसिद्धमात्मान ब्रह्मेत्युपदिशतीति सन्देहा-
भावात् । किञ्च, विचारफलं विषयपरिच्छेदः । वेदान्तविचारजन्यं
ज्ञानं चेद् ब्रह्म परिच्छिनत्ति तदा परिच्छेदातीतस्वभाङ्गप्रसङ्गः । यदि
न परिच्छिनत्ति, तदा प्रकाशाभावाद् ब्रह्मविषयज्ञानस्यासम्भवः ।
तस्मान्न विचार्यमिति पूर्वपक्षमुक्त्वा, विचारयोग्य ब्रह्म, अगमात्मा
ब्रह्मेतिश्रुत्याऽहङ्कारवद्भव्य ससारिण आत्मनो ब्रह्मत्वाभिधानादेव
सन्देहसम्भवात् । निरस्तसमस्तोपप्लवकलङ्कस्य निरतिशयशाना-

नन्दादिशक्तिमहिमातिशयवत्त्वं हि ब्रह्मत्वम्, अनाद्यज्ञानवासनावष्ट-
 म्भाविजृम्भितविचित्रकर्माफलभोगानुगुणबहुशरीरप्रवेशनिर्गमव्यापा-
 रपरवर्णितःमीमनापमहिष्णुत्वं जीवत्वमिति तयोर्लक्षणेनेतरेतरभेद-
 निश्चये तत्रारैक्यदीर्घत्रयस्फूर्तेः । किञ्च । अन्नं ब्रह्म, मनो ब्रह्म, विज्ञानं
 ब्रह्म, आदित्यो ब्रह्म, नारायणं परं ब्रह्मेत्यादयोऽन्यमन्यमर्थे ब्रह्मेत्याहुः ।
 तत्र किं ब्रह्मेत्येवं सन्देहादपि विचारार्हं ब्रह्म । नचापरिच्छिन्नत्वात्
 ब्रह्मणस्तद्विषयं ज्ञानं न सम्भवतीति शङ्काम् । ईदृगिदमिति ब्रह्मणाः
 परिच्छेदासम्भवेऽपि लक्षणमुख्येनेतरव्यावृत्ततामात्रेण परिच्छेदस-
 म्भवात् । लक्षणेन परिच्छेदो हि सर्वत्र लक्ष्यविषयकेतरव्यावृत्तता-
 ज्ञानरूप एव दृष्ट इत्यदुष्टः । अन उपादिष्टस्य ब्रह्मणो लक्षणे वेदान्त-
 धाक्यैर्निरूपिते परीक्षिते च सति तल्लक्षणशून्येषुः सजानीयविजा-
 तीयेषुः सर्वेषु व्यावृत्तं ब्रह्म विज्ञायत इति तदर्थं युक्तः शास्त्रार-
 म्भ इत्याह । एतन्मतेऽपि तेषां वाक्यानां विरोधः पूर्वधदेव । जीव-
 लक्षणन्तु जीवप्रकरणे दूषयिष्यामः ।

किञ्च । ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति, ईशं तं ज्ञात्वा अमृता
 भवन्ति, तमक्रतुं पश्यति धीमशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीयम,
 आत्मानमरणिं कृत्वा प्रयावं चोत्तरारणिम् ध्याननिर्मथनादेव पार्श्वं
 दृहति पण्डितः, ज्ञात्वा देवं मुख्यते सर्वपापैरिति श्रुत्युक्तमोक्षप्राप्ति-
 लिङ्गेन शिवस्य परब्रह्मत्वं यत्तेनोपगतं, तदप्यसङ्गतम् । ब्रह्मविदा-
 प्रीति परीमिति तदुपन्यस्ते फलवाक्ये, नारायणं परं ब्रह्मेति श्रुत्युक्त-
 नत्प्रयणरूपग्रहणस्यैव युक्तत्वात् । उभयत्रापि परब्रह्मपदोपबन्धसा-
 म्यात् । लिङ्गापेक्षया श्रुतेर्बलिप्रत्वात् । ऋत्वं सत्यं परं ब्रह्मतिवाक्य-
 स्यापि सन्दिग्धत्वात् । शिवशादिपदानां च भगवद्वाचकत्वमेवेत्या-
 दिकमस्माभिः प्रहस्ते निपुणतरमुपपादितम् । पुनरग्रेऽपि तत्र तत्रो-
 पपादयिष्यते ।

माध्यास्तु शास्त्रे प्रवर्तनीया जिज्ञासा विषयः । कर्तव्या न
 चेति सन्देहः । तत्र प्रमाणाभावेन जीवव्यतिरिक्तस्य ब्रह्मणोऽनाद्या-
 जीवस्य स्वप्रकाशत्वाद् अहंविद्यौ प्रकाशमानत्वात् तस्यापि ज्ञा-
 यमाणत्वेनानुभवान्तरान्वेषणोऽनवस्थाप्रसङ्गात् क्वचिद् विश्रान्त्यङ्गी-
 कारे आत्मन्येव तथात्वौचित्यात् । न च स्वप्रकाशसंविदाश्रयनया-
 ऽऽत्मा भासते इति युक्तम् । औत्तरिकानुस्मृतिसिद्धसौप्तिकानुभ-

वाभावप्रसङ्गात् । तत्र संविदाश्रयत्वेनात्मप्रतीतिरभावात् । अतः स्वप्रकाशात्मानतिरिक्तस्य ब्रह्मणः सन्दिग्धत्वाभावेनाविषयतया तज्जिज्ञासाया अपि तथात्वात् कर्तव्येति पूर्वः पक्षः ॥ सिद्धान्तस्तु, भवेदेतदेवं, यदि स्वप्रकाशजीवाभिन्नं ब्रह्म स्यात् । न त्वेवम् । जिज्ञास्ये ब्रह्मपदप्रयोगात्, तद्विजिज्ञासस्व, तद् ब्रह्मति । ब्रह्मशब्दश्च गुणपूर्णतां धाक । अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मति, बृहन्तां ह्यस्मिन् गुणा इति श्रुतेः । तथाच कथं तस्य जीवाभेदः । जीवस्याल्पगुणत्वेनानुभवात् । न च ब्रह्मणि गुणाध्यासः । परमार्थतो ब्रह्मत्वप्रसङ्गात् । न च देशाद्यपरिच्छिन्नत्वं ब्रह्मत्वम् । उक्तश्रुतिविरोधात् । देशाद्यपरिच्छेदेनापि जीवभेदसिद्धेः । जीवाणुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । जीवस्य स्वप्रकाशात्पि तद्भिन्नब्रह्मणः सन्दिग्धत्वाद् विषयत्वम् । अतस्तज्जिज्ञासा कर्तव्येत्याहुः । ब्रह्मशब्दश्च विष्णावेव रूढः । यमन्तःसमुद्रे कवयो वयन्ति, यदक्षरे परमे प्रजाः, यतः प्रसूता जगतः प्रसूनी तोयेन जीवान् व्यवसर्ज भूम्यामित्युक्त्वा, तदेवर्तु तदुपसत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म परमं कधीनामिति श्रुतौ समुद्रान्तःस्थत्वलिङ्गिते जगत्कर्तारं परब्रह्मत्वविधानात् । यो देवानां नामध्या एक एवेति श्रुतावेवकारणैकस्य सर्वनामधारकत्वमुक्त्वाऽप्रे, अजस्य नाभावध्यकमर्पितं यास्मिन् विश्वानि भुवनानि तस्थुरिति विश्वाधारपक्षस्य नाऽप्यर्पितत्वश्रवणात् । वेदे रामायणे चैव पुत्राणे भारते तथा, आनावन्ते च मध्ये च विष्णुः सर्वत्र गीयत इति हरिवंशवाक्याच्चेत्यप्याहुः । तन्मतेऽपीत्यत्वेनैव वेदाद्यंत्वाङ्गीकारान्मां विधत्त इतिवाक्यविरोधः । यत्तु कर्मविधात्री श्रुतिर्मां प्रत्यच तद्विधत्ते, इन्द्राद्यभिधात्री च मामभिधत्त, चत्वारि चाग्निश्रुत्या अहं विविश्ररूपत्वेन कल्प्यो, न सुरां पिबेदित्यादिश्रुत्याहमेवाप्रियादपोह्य इति व्याख्यानम् । तदप्यध्याहारवृत्तिसङ्कोचलक्षणादोपसम्भवाच्चिन्त्यम् । प्रकृतमनुस्रामः । एवञ्चात्र सूत्रे शेषपष्ठ्या ब्रह्मसम्बन्धनां जिज्ञास्यतायेऽधनेन साधारणाधिकारे ज्ञानकर्मसमुच्चय, उत्कृष्टाधिकारं च भक्तिमार्गीयः सर्वात्मभावः साधनमिति बोधितम् । इति प्रथमाधिकरणम् ।

एवं पूर्णाधिकरणे वेदाद्यंभूतब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वे साधिने, कथं जिज्ञास्यमिति प्रकारविशेषाकाङ्क्षायां समन्वयाविरोधाऽप्या

किञ्च, तत्र किं लक्षणं किं प्रमाणकमिति जिज्ञासायामाह
सूत्रकारः ।

जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् ॥ २ ॥

ननु कथमत्र सन्देहो, यावता, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्याह
श्रुतिरेव ।

नस्य वक्तव्यत्वात् नद्वयोधकमग्रिमसूत्रमवधारयन्ति । *नत्रेत्पादि* ।
तेषु वक्तव्येषु नदुपजाव्यनया उक्ताजिज्ञासायां लक्षणप्रमाणात्मकं
प्रकारद्वयं पूर्वमाहेत्यर्थः । *जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात्* ।
अत्र सर्वेऽपि योगविभागेन, शास्त्रयोनित्वादिति सूत्रं भिन्नम-
भ्युपगच्छन्ति । तत्र युक्तम् । अग्रिमसूत्रेषु साध्यहेतुनिर्देशपूर्वकम-
वाधिकरणरचनस्य दर्शनेनात्रापि तथैव युक्तत्वात्, साङ्ख्यं ब्रह्मपद-
स्य प्रकृतौ प्रयुक्तत्वेन तद्वारणाय विवक्षितब्रह्मणि शास्त्राक्तकर्तृत्व-
प्रतिपादनम्यावश्यकत्वाच्च । नच सूत्रभेदेऽप्यधिकरणस्य सूत्रत्र-
यात्मकत्वाङ्गीकारात् प्रथमसूत्रे विशेषतः प्रमाणानुक्तावप्यथशब्देन
धर्मावधारणानन्तर्ये ब्रह्मविचारस्य बोधिते ब्रह्मणो वेदान्तवेद्यनापस्थितेः
सुखेनोक्तदोषपरिहारात् सूत्रैक्यं न युक्तमिति वाच्यम् । अथशब्द-
स्थानेकार्थत्वेनानन्तर्यस्याप्यनेकविधत्वेन धर्मविचारानन्तर्यस्योपपा-
दनमापेक्षत्वेन चाहत्य ब्रह्मणो वेदान्तवेद्यत्वानुपस्थित्या जन्माद्यधि-
करणरचनायामनाश्वामप्रसङ्गत् । अतः सूत्रैक्यमेव युक्तमिति । ये तु
जन्माद्यधिकरणं, शास्त्रयोनित्वाधिकरणं च भिन्नमङ्गीकुर्वन्ति तेषां
मते प्रथमस्य हेतुशून्यत्वाद् द्वितीयस्य च साध्यशून्यत्वात् साकाङ्क्ष-
तयाऽतिक्लिष्टत्वेन तद्विवाक्षतप्रमेयासाधकत्वं बोध्यम् ।

लक्षणं शङ्कते * नन्वित्यादि * यत् सन्दिग्धं तत् सम्यक्
परिच्छेत्तुं लक्षणीयम् । अत्र ब्रह्मणि कथं सन्देहः । * यावन्तन्व्यधा-
रणे हेत्वर्थे वा । तथाच ब्रह्मणः सत्ता स्वरूपलक्षणं च धृतित एव
मिदम् । तद्व्यधारणे ततो हेतोर्वा ब्रह्मणोऽखिलविशेषशून्यत्वेन
सिद्ध्या सन्देहप्रयोजकप्रकाराभावात् सन्देह एव न घटत इत्यर्थः ।
प्रकारान्तरेणापि तदभावमाह ।

विरुद्धं चैतत् । स्वरूपनक्षणाकथने कार्यलक्षणस्य वक्तुम-
शक्यत्वात् । विवादाध्यासितत्वाच्च । न हि ब्रह्मणो जगत्कर्तृ-
त्वं सर्वसम्मतम् । न चागमोदिनमिते वेदमात्रस्य ब्रह्मप्रमाण-
कत्वं वक्तुं शक्यते ।

किञ्च । व्यर्थश्चैवं विचारः । नक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तु-
ज्ञानं भवति । तच्च स्वरूपलक्षणैव भवतीति किमनेन । त-
स्मादयुक्तमुत्पश्याम इति ।

उच्यते ।

विरुद्धमित्यादि यदि लोकाप्रसिद्धं तदलौकिकया श्रुत्या निर्गोय-
म् । श्रुतिस्तु पूर्णस्वरूपलक्षणमुभवाऽऽश्रिते प्रपाठके कार्यलक्षणं वक्ति ।
अतः प्रथममेव तत्कथने श्रुतिविरुद्धम् । न च स्वरूपलक्षणं सन्देहा-
भावात् कार्यलक्षणमेवोच्यते इति युक्तम् । अन्नप्राणादिष्वपि तस्या-
तिप्रसङ्गदर्शनेन स्वरूपलक्षणाकथने कत्रलतत्कथनस्याप्रयोजकत्वात् ।
कैश्चिन्मायाशब्दलस्याभ्यैः शुद्धसत्त्वात्मकशरीरविशिष्टस्यैतरेः स-
स्वादिगुणत्रयात्मकस्य प्रबानस्यापरैर्नित्यज्ञानच्छ्वाप्रयत्नवर्त्मकस्य
तथात्वाङ्गीकारेण तस्य विवादाध्यासितत्वाच्च । तदेव विभजति *
न हीत्यादि* ननु ब्रह्मणः कर्तृत्वस्य सर्वसम्मतत्वाभावेऽपि वेदस्य
प्रमाणमूर्द्धन्यत्वात् तदुक्तकोटोरौत्कट्यात् सन्देहाभावात् लक्षण-
विचार उचित इति चेत् न तत्राह * न चेत्यादि* चोऽवधारणे । कर्ता
आगमेन वेदरूपेण मूलशास्त्राणां दित इत्येतावता कृत्स्नस्य वेदस्यैव
ब्रह्मणि प्रमाणत्वं न वक्तुं शक्यते । कल्पनोपवेशस्यापि तत्र शक्य-
वृचनत्वाद् अनुमानस्यापि तत्र प्रमाणत्वाच्चेत्यर्थः । अत्र ब्रह्मप्रमा-
णत्वमिति पाठः प्रातिभाति । अथ वेदोक्त एवाग्रहस्तदा दूषणान्तर-
माह * किञ्चैत्यादि* । * अयुक्तमिति * सूत्रोक्तं लक्षणमयुक्त-
मित्यर्थः । शेषमनिरोहिणार्थम् ।

अत्र समाभातुं गृह्यते * उच्यते इत्यादि* प्रकारान्तरेणात्र

सन्देहवारकं शास्त्रं वेदप्रामाण्यवादिनाम् ।

क्रियाशक्तिज्ञानशक्ती सन्दिह्येते परास्थिते ॥

न हि श्रुतिं व्याख्यातुं प्रवृत्तः सूत्रकारः । किन्तु सन्देहं वारयितुम् । तत्र, सत्यं ज्ञानमनन्तं, निराशुद्धमुक्तस्वभावासांत-
श्रुत्या कर्तृत्वादिमापञ्चिकधर्मराहित्यं गतीयते । यतो वा इमानि
भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत् प्रयन्साभिसंवि-
शन्तीति कर्तृत्वं च ।

तत्र सन्देहः । किं ब्रह्म कर्तृ, आहोस्वदकर्तृ? किं तावत्
प्राप्तम् । अकर्तृ । कथम् । ब्रह्मविदाप्नोति परमिति प्रधानवा-

संशय उच्यते, * वेदप्रामाण्यवादिनाम् * सर्वे वेदा यत् पदमामन-
न्तीति श्रुत्यनुसारेण ब्रह्मण्येव सर्वस्य वेदस्य प्रामाण्यमन्यत्र प्रमाणा-
मासत्त्वमिति वादिनां वेदे यः सन्देहस्तद्वारकमिदं वैयासं शास्त्रम् ।
तत्र कः सन्देह इत्यपेक्षयां, * परस्थिते * ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यत्राप्नो-
तिकर्मभूतो यः पर उक्तस्तस्मिन्ने क्रियाशक्तिज्ञानशक्ती स्वरूपलक्षणा-
विरुद्धत्वाद् ब्रह्मणि सन्दिह्येते, स्तो न स्तो वेत्येष सन्देहं इत्यर्थः ।
गृहीतं विभज्यते * न हीन्यादि * यदुक्तं स्वरूपलक्षणाकथन इत्या-
दि, तदसङ्गतम् । यदि सूत्रकारः श्रुतिं व्याख्यातुं प्रवृत्तः स्याद् य-
थाक्रमं प्रतिपदं च व्याख्यातुं न तु तथा । किन्तु सन्देहं वारयि-
तुम् । ततश्च यत् सन्दिग्धं तद्विद्वृणोति, व्याख्येयसमानार्थकैरन्यैश्च
पदैर्विपक्षसपक्षबाधकसाधकनकोपन्यासेन सन्देहमपाकरोति । तत्र,
सत्यमित्यादिके, स्वरूपलक्षणे, यतो वेत्यादिकार्यलक्षणे, च ब्रह्मपदा-
देकस्यैव लक्षणद्वयमुक्तोभयत्र सामान्यशब्दप्रयोगेऽपि लक्ष्यस्वरूपभे-
देन तदवच्छेदकभेदाद् ब्रह्मभेदः । तत्र यदि भेदस्तदा कस्य वेदार्थ-
त्वं कस्य न, उक्तोभयोर्वेति पुनः सन्देहसम्भव इति तद्वारणार्थमेकं
ब्रह्म वक्तव्यम् । तथा सत्युक्तीनिकाद् विरोधात् सन्देह इति प्रका-
रप्रश्नोत्तरत्वेन सन्देहबीजमुक्तम् । स्वरूपलक्षणस्य हृदि करणाद्-
कथनेऽप्यदोषश्च बोधिनः । सन्देहाकारमाहुः * तत्रत्यादि * तथा च

कामम् । फलसम्बन्धात् । ऋचापि विवृतम् । सखं ज्ञानमन्तं
 ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽश्नुते सर्वान्
 कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति । फलार्थं च ब्रह्मज्ञानम् । फलं
 च फलवाक्योक्तधर्मज्ञानादेव, नान्यथा । कर्तृत्वं च परविवरण-
 तयोक्तम् । परं किमित्युक्ते यः सर्वान्तर आनन्द इति । कथं स-
 र्वान्तरमित्याकाङ्क्षायां परिचयार्थं भूतभौतिकसृष्टिमुक्त्वा गौणा-
 नन्तर्यं परिहृतम् । गौणोपासनाफलं च प्रधानशेषतयोक्तम् ।
 तत्रान्यगतकर्तृत्वारोपानुवादोऽपि सम्भवति । ततश्च भृगुर्वै वा-
 रुणिरित्युपाख्यानेऽपि परिचायकत्वाद् गौणकर्तृत्वमेवानूयते,
 फलाश्रवणादिति पूर्वः पक्षः ।

परस्परविरुद्धार्थबोधकाभ्यां लक्षणाभ्यामेव सन्देहाल्लक्षणकरणं
 युक्तमित्यर्थः । पूर्वपक्षं विवृण्वन्ति * ब्रह्मेत्यादि * । अयमर्थः । शेष-
 लक्षणे, कर्मफलार्थत्वादित्यनेनोपलक्षणविधया ज्ञानस्यापि फलशे-
 पत्वे सिद्धे प्राधान्यं फलस्यैवेति तत्सम्बन्धादुक्तमेव प्रधानवाक्यं,
 न तु कार्यलक्षणवाक्यं तथा । नचैवं पूर्वकाण्डेऽस्तत्तरकाण्डे तत्
 किमित्युपेयमिति वाच्यम् । ऋचापि विवृतम् । यदि तस्य प्राधान्यं
 न स्यात् किमिति विवृणुयादतोऽत्रापि तदाह्वनम् । तथा सति ज्ञानं
 फलार्थं, फलं च फलवाक्योक्तधर्मज्ञानात् परस्त्वज्ञानादेव । अतः प-
 रत्वज्ञानार्थं कर्तृत्वं परविवरणतयोक्तम् । स्वरूपलक्षणे प्रापञ्चिकध-
 र्मराहित्यप्रतीनेब्रह्मणि कर्तृत्वस्याशक्यवचनत्वात् । तस्माद्वा एत-
 स्मादित्यादिना यत् कर्तृत्वमुक्तं, नज्ज्ञेयात् फलरूपं परं पृथक्कृत्य
 तं विवरीतुमुक्तम् । तनस्तत्स्वरूपजिज्ञासायां सर्वान्तरत्वकथनपूर्व-
 कामानन्द इति स्वरूपमुक्तम् । अन्यथा तन्निरूपणमसङ्गत्वं स्यात् । स-
 र्वान्तरत्वं च तस्य परत्वनिर्वाहकतयोक्तम् । तत्रापि कथम्भावाका-
 ङ्क्षायां नशिष्कापार्थमाकाशादीनां भूतानामोषध्यादीनां भौतिकानां च
 सृष्टिफणनेन कर्तृत्वं प्रतिपाद्य तस्य सर्वान्तरत्वकथनेन चरमत्वाद्

मिद्धान्तस्तु ।

उत्पत्तिस्थितिनाशानां जगत् कर्तृ वै बृंहत् ।

वेदेन बोधितं तांद् नान्यथा भवितुं क्षमम् ॥

न हि श्रुतिविरोधोऽस्ति कल्पोऽपि न विरुद्ध्यते ।

सर्वभात्रममर्थत्वादचिन्तैश्वर्यवद् बृंहत् ॥

वेदेनैव तांज्जगत्कर्तृत्वं बोध्यते । वेदश्च परमात्माऽक्षरमात्र-

गप्यन्यथा न वदति । अन्यथा सर्वत्रैवानिश्वासप्रसङ्गात् । न च

कर्तृत्वे विरोधोऽस्ति । सत्त्वादिधर्मवत् कर्तृत्वस्याप्युपपत्तेः ।

सर्वथा निर्द्दण्डकत्वे सामानाधिकरण्यविरोधः । सुखज्ञानादिपदा-

गौणमपर्यनन्तं प्राणादीनामिवावन्तर्धे निवारितम् । सर्वे वै तेऽप्र-

माणुवन्ति-येऽन्नं ब्रह्मोपासत इत्यादिनाऽप्रब्रह्माद्युपासनाफलं प्रधान-

शेषतया, अस्ति ब्रह्मति चेद्देव सन्तमेन ततो विदुरित्यादिनाऽनु-

वाकचतुष्टयेन कथितस्य मत्स्यब्रह्मानन्दावाप्तिसर्वभयाभावरूपप्रधान-

फलस्य शेषतया सर्वोत्कृष्टत्वज्ञापनायोक्तमिति कर्तृत्वं परस्मिन्

सिद्ध्यति । तथापि स्वरूपलक्षणविरोधात् पूर्वकाण्डोक्तप्रजापतिगन-

स्य प्रकृतिगतस्य वा कर्तृत्वस्यारोपेणानुवादोऽपि सम्भवतीति द्विती-

यप्रपाठकेऽपि फलाश्रवणेनामुख्यत्वात् तत्राप्येवं नेतव्यम् । तथाच

नास्य लक्षणत्वमिति पूर्वपक्षार्थः ।

सिद्धान्तमाहुः * उत्पत्तीत्यादि * । * नादिति * कर्तृत्वम् ।

* अन्यथेति * गौणम् । * कल्प इति * कल्पसूत्रम् । * सर्वभात्रः *
 सर्वभवनम् । तत्र समर्थत्वादकर्त्रापि कर्त्तृत्वार्थः । गृहीतं विभजन्ते

* वेदेनेत्यादि * स्यादन्वयगतकर्तृत्वारोपानुवादः कार्यलक्षणे यदि

स्वरूपलक्षणं विरुद्ध्यत । तदेव तु न । विवरणार्थं परस्य तृतीयान्तेन

ब्रह्मपदेनैव विवृतत्वात् । न च तत्र वेदहिरण्यगमंब्राह्मणजानिजीवा

अर्थत्वेन ब्रह्मिणुं शक्याः । परपदविघरणात् सान्त्वनादिना ब्रह्मापक्ष-

योत्कर्षस्य तेष्वशक्यवचनत्वात् । परशब्दस्यान्यार्थकत्वापगमऽपि

नां धर्मभेदेनैव तदुपपत्तेः । नच कर्तृत्वं संसारिधर्मो, देहाद्यध्या-
सकृतत्वादिति वाच्यम् । प्रापञ्चिके कर्तृत्वे तथैव । न त्वलौ-
किककर्तृत्वे । अत एवास्येत्याह । अस्येति पुरोवर्ती प्रपञ्च इदमा-
निर्दिश्यते । अनेकभूतभौतिकदेवांतर्यङ्गमनुष्यानेकलोकाद्भुतर-
चनायुक्तब्रह्माण्डकोटिरूपस्य मनसाप्याकलयितुमशक्यपरचन-
स्यानायासेनोत्पत्तिस्थितिभङ्गकरणं न लौकिकम् ।

विवरणोक्तब्रह्मशब्दानुरोधादेत एव परत्वेन ग्राह्याः । तत्प्राप्तिस्तु क-
र्मशापीति साधनान्तरेण ज्ञानेन को वा विशेषः स्यात् । अत उक्त-
एार्यकत्वमादरणीयम् । उक्तं च किमित्यपेक्षार्थं विवरणानुरोधाद्
ब्रह्मान्तरं कल्प्यम् । तच्चाप्रसिद्धं, स्वरूपलक्षणहीनं च । न च प्रकृ-
तिः । साङ्ख्यमनेऽपि ज्ञानात्मकपुरुषापेक्षया तस्या हीनत्वात् परार्थ-
त्वाच्च । अर्थात्त्वस्य दृश्यमाणत्वाच्च । अतो ब्रह्मापेक्ष्यान्यस्य
परत्वेन वक्तुमशक्यत्वात् उक्तलक्षणाविशिष्टस्यैव ब्रह्मणः कर्तृत्वं चेदेन
द्योष्यते । नच तदारोपितमिति शक्यवचनम् । निरङ्कुशस्य तस्याऽ-
न्यत्रासिद्धताया अनुपदमेव दृश्यमाणत्वात् ।

किञ्च । वेदः परमाप्तत्वादक्षरमात्रमपि मिथ्या न वदति ।
यदि कापि तथा वदेत्, स्वर्गकामो यजेतेत्यादिविध्वंशे स्वरूपलक्ष-
णाद्यंशे चाधिभ्यनीयः स्यात् । ततश्च सन्मार्गमात्रमुच्छिद्येत । अतो
यद्यथा यद्गि तत्तथेति मन्तव्यम् । नेन कर्तृत्वं चेदोक्तत्वादपि वा-
स्तवमित्येष सिद्ध्यति । नच कर्तृत्वाङ्गीकारे स्वरूपलक्षणविरोधोऽस्ति,
येन तदनुरोधाद्वास्तवत्वं तस्य कल्प्येत । तदुक्तमत्यत्वादिधर्मवत्
कर्तृत्वस्याप्युपपत्तेः । नच ब्रह्म यावद्धर्मरहितमिति वक्तुं शक्यम् ।
स्वरूपलक्षणविरोधात् । तत्र ब्रह्मणि सत्यत्वादिधर्माङ्गीकारात् । न-
चासत्यजडमान्तव्यावृत्तत्वेनैक एवार्थः सत्यादिपदैरुच्यत इति व-
क्तुं युक्तम् । व्यर्थं पौनरुक्त्यापत्तेः । तत्तद्भेदधर्मकत्वसिद्ध्या घटकु-
ट्यां प्रभाताश्च । अतः सत्यादिपदानां स्वार्थस्वागोऽपार्थ एव । तदेत-
युक्तं * धर्मभेदेनैव तदुपपत्तेरिति । स्फुटमाश्रमम् ।

ननु लक्षणद्वयस्यैकपरत्वे सर्वास्तु श्रुतिष्येकमेव ब्रह्म प्रतिपा-

प्रतीतश्च निषेध्यम् । नामप्रतीतं, न श्रुतिप्रतीतम् । सत्यत्वा-
दयंश्च लौकिकाः । ततः सर्वनिषेधे तदज्ञानमेव भवेत् । नच स-
त्यत्वादिकं लोके नास्सेव व्यवहारमात्रत्वात्, कारणगतमेवसत्य-
त्वं प्रपञ्चे भासत इति वाच्यम् । तर्हि कर्तृत्वं तथा कुतो नाङ्गी-
क्रियते । स्मृतिश्च स्वीकृता भवति, कर्ता कारयिता हरिरिति ।

नचारोपन्यायेन वक्तुं शक्यम् । तथा सत्यन्यस्य स्यात् ।
तत्र न प्रकृतेः । अग्रे स्वयमेव निषिध्यमानत्वात् । न जीवाना-
मस्वातन्त्र्यात् । न चान्येषामुभयनिषेधादेव । तस्माद् ब्रह्मगत-
मेव कर्तृत्वम् । एवं भोक्तृत्वमपि । न वा काचिच्छ्रूतिः कर्तृत्वं
निषेधति । विरोधभानात् कल्प्या तु लौकिकपरा । फलवाक्ये-
ऽप्यश्रुतानां गुणोपसंहारः कर्तव्यः ।

घम् । तदा, अस्थूलादिवाक्येष्वपि तदेव निरूप्यत इति निर्द्धर्मकत्वं
बलादापतितमतः कर्तृत्वनिषेध एव युक्त इत्यत आहुः * प्रतीतमि-
त्यादि * । युक्तः प्रतिषेधः । परन्त्वस्थूलादिवाक्ये लोकप्रतीता एव
प्रतिषिद्ध्यन्त इत्यत्रापि प्रतीतमेव प्रतिषेध्यम् । अत एव नामप्रतीतम् ।
प्रसङ्गयितुमशक्यत्वेन प्रतिषेधानहंत्वाच्च । न श्रुतिप्रतीतम् । तुल्य-
बलत्वात् प्रत्यायनवैयर्थ्यापाताच्च । ध्रुयुक्ताः सत्यत्वादयोऽपि यदि
लौकिकत्वेनाहतास्ततो लोकश्रुतिप्रतीतसाधारण्येन सर्वनिषेधे ब्रह्मा-
ज्ञानमेव भवेत् । तथाच स्वरूपलक्षणवैयर्थ्यं सर्वनाशश्च स्यात् । नच
तद्भाषाय लोकस्य व्यवहारमात्रत्वात् तत्रापि कारणगतमेव स-
त्यत्वमतो न तत् प्रतिषेध्यं, किन्तु कर्तृत्वमेवेति वाच्यम् । तदा तु
धर्मसङ्कोचस्य तौल्यत्वं कर्तृत्वमपि तथाङ्गीकार्यम् । तेन कल्पस्मृ-
तिस्वीकाररूपगुणोऽपि भविष्यति । नन्वगत्या सत्यत्वं तथास्तु, न तु
कर्तृत्वमपि । आरोपन्यायेन तस्य शक्यवचनत्वादित्यत आहुः *
न चेत्यादि * । * अन्येषामिति * अभावकालस्वभावभूतग्रहलोक-
पालादीनाम् । ननु प्रकृते फलवाक्यविचारो भवतापि स्वीकृतस्तथा
सति तद्विपर्ययोक्तं भोक्तृत्वं तत्रास्तु, कर्तृत्वं तु कथमङ्गीकर्तुं श-
क्यमित्यत आहुः * गुणोपसंहार इति * सूत्रश्रुताग्रे तथाङ्गीकारात्

तथाचार्यं सूत्रार्थः ।

जन्म आदिर्येषामिसवयवसमामावतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः॥

तद्येत्यर्थः । तस्माद् ब्रह्म कर्तुं इति सिद्धम् । एवं सिद्धान्तं व्याख्याय
तस्य सूत्राधिरोचित्वं बोधायतुं सूत्रं व्याकुर्वते * तथाचेत्यादि* एवं
कर्तृत्वे सिद्धे वक्ष्यमाणरीतिकः सूत्रार्थ इत्यर्थः । अत्र सर्वेऽपि त-
द्गुणसंविज्ञान बहुव्रीहिसङ्गीकुर्वन्ति । तत्रोपसर्जनत्वेन पूर्वप्रयोगा-
हस्यादिशब्दस्य परस्वाय राजदन्ताद्याकृतिगणीयत्व कल्पनीयमित्य-
वृत्त्या प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्ति । *जन्मेत्यादि* । जन्म आदिः प्र-
थमोऽवयवो येषां ते जन्मादि । सुपां सुलुगिति जसां लुगित्यवयव-
समासादिति । भावप्रधानो निर्देशः । तथाचादिपदविशेष्यकावयव-
समासत्वादनद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरित्यर्थः । न च, अङ्गं प्रतीको-
ऽवयव इति कोशादवयवपदस्याङ्गाच्चकत्वेनात्र च तद्भावेन क-
थमवयवसमासत्वमिति शङ्काम् । एकदेशेऽवयवपदप्रयोगात् ।
यथा पञ्चावयवमनुमातवाक्यमिति । कैयटेऽपि, एकाचो द्वे प्रथम-
स्येत्यत्र, एकाऽज् यस्य स एकाजिति विशिष्टावयवोपलक्षितस्याव-
यविन इत्यादिना, अङ्गत्वविशिष्टस्य शब्दस्यैकोऽवयव इत्यङ्गी-
कारश्च । तत्रैकस्याचो विशिष्टावयवत्ववदत्र आद्यादीनां समूहाव-
यवत्वेन तद्गाचकपदानां समासेऽवयवसमासत्वस्य सुखेन
सम्भवात् ।

एतस्यातद्गुणसंविज्ञानत्वं त्वेषम् । तथाहि । उक्तसूत्रे कैय-
टेन तद्गुणसंविज्ञानपदं द्वेषा व्याख्यातम् । तस्य अन्यपदार्थस्य
गुणां विशेषणम् । तस्य संविज्ञानं येनिति । स वर्तिपदार्थो गुणां य-
स्यान्यपदार्थस्य तस्य संविज्ञानं येनेति च । तत्रोदाहरण तु शुक्लवा-
ससमानयेति । तत्र शुक्लवासःसयुक्तपुरुषानयने पृथगचोदितान्यपि
यामांसं सम्यन्धसामर्थ्यादानयनेन सम्यङ्कथन्त इत्युक्तम् । इदं च
नस्यकर्तृमानयेत्यादावपि तुल्यम् । एवं मन्यन्यपदार्थविशेषणस्य यत्र
सम्यन्धमाप्रर्थात् कार्यसम्यन्धस्यत्र तद्गुणसंविज्ञानः । यत्र तस्य
सम्यन्धमाप्रर्थात् कार्ये सम्यन्धाभावस्तत्रातद्गुणसंविज्ञानः । यथा
विभ्रगुणानयेत्यत्र । अथ हि पुरुषानयने समासवर्तिपदार्थभूतानां
विभ्रानां यथां सन्निधानाभावात् कार्येण सद् सम्यन्ध इति । एवं

अथवा जन्मप्रभृति सर्वे भावविकारा आदिशब्देन गृह्यन्ते । तथाच जन्म च आदिशब्देकवद्भावः । आदिशब्दश्च धर्मनाची । स च स्वसम्बन्धिने लक्षयति । तस्योभयसापेक्षत्वादुत्पत्तेर्विद्यमानत्वादन्यानेव भावविकारानुपलक्षयतीत्यादिशब्देनान्ये भावविकाराः ।

सति प्रकृतेऽन्यपदार्थभूतानां प्रधानानां स्थितिप्रलयाभिसंवेशानामेकदेशतया तद्विशेषणीभूतो य आदिस्तस्य प्रथमान्तरव्यावर्तकतया जन्म विशेषणम् । स्वयं तु वर्तिपदार्थे, विशेष्यः । तस्य धर्मरूपं यत्साध्यं तदपेक्षाबुद्धिजन्यम् । तस्य निरूप्यत्वमपि स्थित्यादिजन्यमनः सोऽत्र सूत्रेऽर्थादायातायां ब्रह्मकर्तृकभवनक्रियायां न सम्यङ्क्यते । तदसम्बन्धे तद्वहारा जन्मनोऽपि न सम्बन्ध इत्यस्य समासस्यातद्गुणसंविज्ञानत्वम् । इदं च तद्गुणसंविज्ञानस्य प्रथमलक्षणादरे बोध्यम् । द्वितीयलक्षणादरे तु तद्गुणकस्य विशिष्यस्यान्यपदार्थस्य संविज्ञानं समायाति । तच्च चित्रगुरित्यत्रापि वर्तते इति तद्वारणाय विशेषणसम्बन्धपूर्वक एव तस्य क्रियासम्बन्धो षक्तव्यः । तदाऽप्यत्र विशेष्यभूतानां स्थित्यादीनां विशेषणसम्बन्धपूर्वको न क्रियासम्बन्ध इति पूर्ववदेवातद्गुणसंविज्ञानत्वम् । यदि च संविज्ञानपदेन वर्तिपदार्थस्य तद्विशेष्यस्य च प्रत्यक्तीभाव एवाद्वियते तदा तु विशेष्यविशेषणयोर्जातत्वेनास्माकं तत्प्रत्यक्तीभावाभावात् भाववृत्तसूक्ते, सो भङ्ग वेद यदि वा न वेदेति धावणाद्यातद्गुणसंविज्ञानत्वमिति न कोऽपि शङ्कालेशः । अत्रैतत्समासादरेण भाववृत्तसूक्ते, यदि वा ननित्राक्ययोधितानाधानपश्चसूचनाजन्मस्थितिभङ्गादीनामादिर्भावादेरूपप्रघोधनेन भगवतिव तत्तद्रूपः कीडभाविस्तिरश्च भवतीति पुष्टिस्त्रिप्रकारो योधिनः । तथाच जन्म धाविर्भाव आदि + र्थेषां प्रकाराणामित्यर्थो बोध्यः । प्रवाहसृष्टियोधनाय प्रकारान्तरमाहुः *अथवेत्यादि* । प्रभृतिशब्दः पूर्वावधिवाचकः । *सर्वं इति * जायतेऽस्ति विपरिणमते यदन्तेऽपक्षीयने नश्यतीतिप्रतीतिमिच्छा यास्फोक्ताः पद । कथं गृह्यन्त इत्यपेक्षायामाहुः । * तथाचेत्यादि । *

अथवा जन्मनो नादित्वम् । तदाधारस्य पूर्वगविद्यमान-
त्वात् । अन्ये त्वादिमन्तः । तदाधारस्य पूर्वं विद्यमानत्वात् ।
अत आदिशब्दः स्वाधारसद्धर्मवाची तद्धर्माणामुपलक्षकः । अ-
थवा गमनप्रवेशयोर्भेदाज्जन्म आदिर्येपामिति । जात्यपेक्षयैक-
वचनम् ।

सर्वोऽपि द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवतीत्येकवद्भावः । आदिशब्दश्च प्राथ-
म्यरूपधर्मवाची । पूर्वतन्त्रे शब्दानां धर्मवाचकत्वस्य सिद्धत्वात् । स
च स्वसम्बन्धिनं लक्षयति । तत्र कं लक्षयतीत्याकाङ्क्षायां तस्य यथो-
त्पत्तावाधारता तथाग्रिमेषु निरूपकता । प्राथम्यस्योभयसापेक्षत्वात् ।
अत उत्पत्तेरत्र कथञ्चिदुक्तत्वेन विद्यमानत्वादन्यानेवोपलक्षयतीति त-
थेत्यर्थः । तेन विषयवाक्योद्देशौ स्थितिभङ्गौ प्रत्याहारन्यायेनान्ये-
षामपि बोधकौ । कालादिगतमपि कर्तृत्वं भगवदीयमेव, न तु स्व-
तन्त्रमिति च बोधयितुमत्रादिपदोक्तिरिति तात्पर्यं सूचितम् । एवं
व्याख्याने आदिपदस्य लाक्षणिकत्वम् । तथादिपदेन आदित्वधर्मव-
क्षया जन्मनोऽपि सङ्गृहीतुं शक्यत्वाज्जन्मपदवैयर्थ्यापत्तिरित्यरुह्या
प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्ति * अथवा जन्मन इत्यादि* । बहिर्विद्यमाने
जन्माधारे पश्चाज्जन्म चेत्तदा जन्म प्रत्याधारस्य तद्गतधर्मस्य चादि-
ता सम्भवति । प्रकृते तु तत्रास्तीति जन्मनो नादित्वम् । अन्येषां तु
भावविकाराणामुक्तयुक्त्यादिमतो हेतोरदिशब्दः स्वाधारसद्धर्मवाची
आदित्वाधारभूतोऽस्तिपदवाच्यो धर्मस्तस्यान्यापेक्षया प्राथम्यात् तत्पूर्-
वकमेव तं वदन्नादित्वस्य सापेक्षतया तद्धर्माणां विपरिणामादीनामुपल-
क्षक इति न स्वार्थत्यागदोषो, नापि जन्मपदवैयर्थ्यदोष इत्यर्थः । अ-
स्मिन् पक्षे असत्कार्यवाद आपतति । तथापि यदेतस्य कथनं तन्मृ-
त्सिंहोत्तरतापिन्याद्युक्तमायिकसृष्टिं प्रत्यपि भगवत् एव कारणत्व-
मिति बोधयितुं, न तु पूर्वोक्तं पक्षं निराकर्तुमिति बोध्यम् । अथ
मर्यादासृष्टिसंग्रहाय तद्गुणसंविज्ञानपक्षमभिसन्धायाहुः * अथवा
गमनेत्यादि * गमनप्रवेशयोः पूर्वोत्तरावधिभूतसञ्चरप्रतिनञ्चरयो-
र्मध्ये कार्यस्वरूपस्य कारणतो भेदाज्जन्मादयो भवतीति जन्म आ-

जन्म तु श्रुतत्वात् सिद्धम् ।

अथवा किमनया कुसृष्ट्या । जन्म आद्यस्य आकाशस्त्व-
यत इति । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इत्येव
विचार्यते । फलसम्बन्धित्वात् । तेनैकत्र सिद्धः शास्त्रार्थः प्र-
कारान्तरेऽपि । यतो वा इमानि भूतानीत्यत्र विस्फुलिङ्गवत् सर्वो-
त्पत्तिः । अत्र तु क्रमेणेति विशेषः । एतेन सर्व एव प्रकाराः
सूचिता वेदितव्याः ।

द्वितीयं तत्तज्जातीयं जन्मादि । जातिरत्र विकारत्वं क्रियात्वं वा ।
अत्र, ब्राह्मणो जन्मतः श्रेयान्, न ब्राह्मणान्मे दयिनं रूपमेतच्चतुर्भु-
जमित्यादाविव जात्यपेक्षयैकवचनम् । तथाच यद्यपि, सुपां सुख-
गिति जसो लोपे जन्मादीति सिद्ध्यति तथापि विकारान्तरसंग्रह-
स्तेन न भवत्यतस्तदुपेक्षितम् । नपुंसकं तु सामान्ये । एतत्पक्षसंग्रहे
धीजमाहुः । जन्म तु श्रुतत्वात् सिद्धमिति । जन्म तु, यस्मिन्निदं
सं च विचैति सर्वमिति तैत्तिरीये श्रुतत्वाद् व्ययनात्मकवह्निगमन-
रूपं सिद्धम् । तच्च सजातीयसंबलनवियोगादि संगृह्यत समयन-
रूपं प्रवेशं च स्मारयतीति तद्गुणासंविद्धानोऽपि युक्त इत्यर्थः ।

एवं पक्षत्रयेण व्याख्यायितेषामत्र बोधनस्यानतिप्रयोजनत्वात्
प्रतिपत्तिगौरवाच्चार्थसूचयन्तः प्रकारान्तरेण सूत्रं व्याकुर्वन्ति *
अथवा किमित्यादि * । नन्वेवं सत्याकाशजनकत्वस्यैव लक्ष-
णत्वमायाति, न तु सर्वभूतजनकत्वस्य तन्वित्यादिकर्तृत्वस्य च ।
तथा सन्निधाक्यान्तरे ब्रह्मभेदापत्तिरिनिशङ्कायामाहुः * तेनेत्या-
दि * यदा, यतो धेति वाक्यं विषयत्वेनादरणीयं तदाप्ययं न्यायस्तु
सर्वधाङ्गीकार्यं एव । अन्यथा आकाशवाक्येऽपि ब्रह्मान्तरापत्तिः
स्यात् । अतो जननप्रकारस्यैव भेदो न तु ब्रह्मण इति न कोऽपि
दोष इत्यर्थः । यतो धेतिश्रुतौ, यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्तीत्यस्य
भागस्य यद् ब्रह्म प्रयन्ति प्रकर्षेणसृष्टिनामयिकदुःखराहित्येत् प्र-
लये गच्छन्ति, अमितः संविशन्ति स्वपन्ति सुपुत्राविष सत्सम्पन्ना
सर्वन्तीत्यर्थो बोध्यः । एवं पक्षत्रयेण व्याख्याने धीजमाहुः * एतेने-

ब्रह्मविचारे ब्रह्मणोऽप्यधिकृत्वाद् ब्रह्मेत्यायाति । न
त्वध्याहारः ।

शास्त्रे गानिः शास्त्रयोनिः । शास्त्रोक्तकारणत्वादिसर्थः ।
शास्तीति शास्त्रं वेदः । सामान्यग्रहणं पूर्वकारण्डे पूर्वसृष्टिवा-
क्यानां सङ्गस्यैव । यथाऽस्यैव कारणत्वं, नान्यस्य तयोपरि-
ष्टाद् वक्ष्यामः । मतान्तरवज्जन्मादीनां न विकारित्वं किन्त्वा-

त्यादि * मूले एवंश्लिष्टप्रयोगेण वेदोक्ताः सर्व एव प्रकारा व्यास-
चरणैः संगृहीता ज्ञेयाः । तथाच क्वचित् साक्षात्, क्वचित् तदव्यवहारे,
क्वचित् किञ्चिद्द्वारा क्रमेणेति बोधनायास्माभिरपि तदाशयं स्फु-
टीकर्तुं पक्षत्रयेण व्याख्यानमित्यर्थः ।

नन्वत्र लक्ष्यानिर्देशात् प्रतिज्ञायां च सम्बन्धविचारस्यैषाः
धिकृतत्वेन ब्रह्मणोऽनधिकृतत्वाद् ब्रह्मानुवृत्तेरशक्यवचनत्वेन ब्रह्म-
पदं ब्रह्म वाऽप्याहार्यम् । कर्मपट्टीपक्षे तु प्रकृतत्वादेव तत्प्राप्तेर्नायं
घोष इत्यत आहुः * ब्रह्मेत्यादि * तथाचार्थादेव तत्प्राप्तेर्नोक्त-
घोष इत्यर्थः ।

एवं लक्षणबोधकं सूत्रांशं व्याख्याय प्रमाणबोधकमंशं व्याकु-
र्वन्ति * शास्त्रे इत्यादि * शास्त्रे इति सप्तम्या वैयर्थिकमधिकरणं
धाद्यते । शास्त्रविषयो गानिः शास्त्रयोनिः । विषयत्वं प्रतिपाद्यत्वम् ।
तत्रैतदमिसंशयाहुः * शास्त्रोक्तेत्यादि * । * शास्तीति * राजवदा-
ह्यायति । एतन्न तद्विरोधेऽपराधोऽपि बोधितः । नन्वत्रोत्तरकाण्डार्थे
एव विचार्यत इति शास्त्रशब्दस्य कुतः प्रयोग इत्यत आहुः * सा-
मान्येत्यादि * । * पूर्वसृष्टिवाक्यानामिति * भाववृत्तसूक्तादीनाम् ।
एतेन वेदार्थतयैवान्न सूत्रकृतो ब्रह्म चित्रक्षितमिति श्लोके धीजं प्रद-
र्शितम् । ननु गानिशब्दा निमित्तघाची प्रायो दृश्यते इति साधारणेन
कारणपदेन कुतो व्याख्यायत इत्यत आहुः * यथेत्यादि * । * उप-
रिष्टादिति * आग्निमसूत्रे, तथाचातो व्याख्यात इत्यर्थः । अत्र क-
ञ्चिज्जन्मादिसूत्रत्वेन यत इति पदेनैव विषयधुनेः स्मारणात् सिद्धे
शास्त्रप्रमाणकार्ये, शास्त्रयोनित्वसूत्रे ध्यर्थमित्याह । तत्र । यत् इत्य-

विभक्तिराभाववेव तद्योत्तरत्र वक्ष्यते, तदनन्यत्वाधिकरणे ।
नामलीलाया अपि न पृथङ्निर्गुणं प्रपञ्चमध्यपातात् ।

केचिद् पृथगरूपनामप्रपञ्चकर्तृत्वं योगविभागेन प्रतिज्ञाय
समन्वयादिसूत्रेष्वेव हेतून् वर्णयन्ति । अन्वयगिद्धयर्थं च अत-
ति व्याप्नोतीत्यत् । शास्त्रे योनिस्त्वं प्राप्तं तादात । नैतत् सूत्र-
कारसम्मतमिति प्रतिभाति ।

स्य हेतुकोटी प्रवेशे जन्माद्यस्येतिभागस्य प्रपञ्चवृत्तान्तपरतया ब्रह्म-
लक्षणत्वायांगेनासङ्गतत्वप्रसङ्गात् । नच लक्षणे प्रविष्टस्यैव यतःश-
ब्दस्योक्तश्रुतिस्मारकत्वमित्यपि युक्तम् । श्रुतौ भूतानीति बहुवचनेन
लक्षणस्य तद्विरुद्धत्वापत्तेः । नच ज्ञात्यपेक्षयैकवचनात् त्रिरांध इति
घाचपम् । तथा सति घाक्यान्तरासङ्गहेण ब्रह्मभेदापत्तेः । तस्माच्छा-
स्त्रयोनिर्त्वादित्यवश्यं प्रणेतव्यम् । ननु तथापि साधारणशब्देन
व्याख्यानमयुक्तम् । जन्मादीनामादिमत्तया असत्त्वेनाग्निमसूत्रेऽपि त-
द्व्यकारणताया एव सिद्धेरित्यत आहुः । मतान्तरेत्यादि । न्यूनत्व-
रूपं प्रतिज्ञादोषं परिहरन्ति * नामेत्यादि *

शाङ्करमतमनुवदन्ति * केचिदित्यादि * तन्मते दशसूत्रं ज-
न्माद्यधिकरणम् । तत्र द्वाभ्यां प्रतिज्ञा । तत्र द्वितीयसूत्रे पञ्चम्य-
नन्वयादन्वयसिद्धयर्थं तथा वर्णयन्तीत्यर्थः । तद् दूषयन्ति * नैत-
दित्यादि * शास्त्रयोनिरित्येतावतैव प्रतिज्ञासिद्धावपि स्वादिस्यधि-
ककथनाद् अग्निमसूत्रे पुनः साध्यपरामर्शाच्च तथेत्यर्थः । यत्पुनः
शास्त्रस्य योनिरिति पृष्ठीतत्पुरुषमङ्गीकृत्य महत ऋग्वेदादिशास्त्रस्य
सर्वार्थावद्यांतिनः सर्वज्ञकल्पस्य सम्भवो, न सर्वज्ञान्यतः सम्भव-
तीत्येवं ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं समर्थितम् । अस्य महतो भूतस्य निःश्व-
सितं यद् ऋग्वेद इत्यादिवृहदारण्यकीयश्रुतिमादाय पुरुषनिःश्वा-
सवद् वेदसम्भवश्च तत उक्तः । तत्तु मध्यमाप्यव्याख्याया जय-
तीर्थेनैव दूषितम् । इदं शास्त्रस्य निर्मितत्वं किमर्थमुपलभ्य राचिनत्वं
घा, निःसृतमात्रत्वं घा । नाद्यः । कणादाक्षचरणानुसरणप्रसङ्गात् ।

श्रुत्यादिविरोधाच्च । न द्वितीयः । शास्त्रयोनित्वस्य सावैशसाध-
कत्वाभाषप्रसङ्गादिति । इदमपि युक्तम् । पूर्वविकल्पे वेदस्यानित्य-
त्वप्रसङ्गात् । द्वितीये निःश्वासस्यानुद्धिपूर्वकत्वेन तथात्वादिति ।
एतेन, विमतं ब्रह्म वेदगतसर्वविषयप्रकाशनशक्त्याधारः । वेदां पा-
दानत्वात् । दीपगतप्रकाशनशक्त्याधारदीपोपादानवह्निवदिति विवर-
णोक्तमनुमानं, निःश्वासात्मकवेदोपादानत्वेनानुद्धिपूर्वकनिःश्वासा-
पादानपुष्टेप्रदृष्टान्तसनाथेन प्रतिसाधनेनापास्तम् ।

यत्तु भामतीनियन्धे, वर्णनित्यत्वपक्षेऽपि पदानामानुपूर्वीधि-
शिष्टवर्णात्मकत्वाद् धाक्यानां च तादृशपदात्मकत्वादानुपूर्व्याश्च
व्यक्तिधर्मत्वादानुपूर्व्युपगृहीतानां नित्यानामपि वर्णानां पदत्ववा-
क्यत्वयोरनित्यत्वेन लोके वेदे च न तयोः पौरुषेयत्वे विवादः ।
किन्तु वेदवाक्ये पुरुषस्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्ययोः । तत्र स्वातन्त्र्यकोटिः
काणादादीनाम् । द्वितीयां तु जैमिनीया वेदाध्ययनं प्रति गुरुशिष्य-
परम्परानादित्वेन समर्थयन्ति । वैयासास्तु, अनाद्यविद्योपधानलब्ध-
सर्वशक्तिज्ञानस्य परमात्मनो वेदजनकत्वेऽपि पूर्वपूर्वसर्गानुसारि-
तादृक्ताहगानुपूर्वीधिरचनेन । अतः पुरुषास्वातन्त्र्यमात्रमेव वेदे अ-
पौरुषेयत्वमित्युक्तम् । तदप्यसङ्गतम् । वर्णवद् वैदिकपदादीनामपि
नित्यत्वात् । वाचा विरूपनित्ययेति, वेदो नारायणः साक्षात् स्वयम्भू-
रिति श्रुश्रुम्, वेदस्य चेश्वरात्मत्वादित्यादिश्रुतिपुराणवाक्येषु वेदप-
दादानुपूर्वीवैशिष्ट्य एव वेदत्वेन तादृशस्यैवेश्वरात्मकत्वात् । ईश्व-
रस्याविद्योपधानेन सावैशलब्धेरप्यभ्युपगमैकशरणत्वात् । तादृशा-
नुपूर्वीरचनया अस्वातन्त्र्ये राजाज्ञानुवादकराजदूतवदानुपूर्वीरचना-
मात्रेणेश्वरसावैशसिद्ध्या व्याख्येयग्रन्थविरोधाच्च । अतः स्थितस्य
गतिचिन्तनमात्रायायं प्रयासः । जगत्कर्तृत्वेनैवोभयविधतत्कर्तृत्व-
स्य, तेनैव सावैशस्यापि सिद्धौ भाष्यकारस्याप्यपार्थ एव प्रयास
इति दिक् ।

अन्येस्तु शास्त्रं योनिः कारणं प्रमाणमस्येति व्याचक्षानैवंदु-
ग्धीदिरङ्गीकृतः । सोऽप्ययुक्तः । लक्षणाप्रसङ्गात् । स्वारसिकार्थत्या-
गाच्च ।

विज्ञानेन्द्रभिभुणा तु शास्त्रं योनिः मूलप्रमाणं यस्मिन्निति
सप्तम्यर्थं प्रदुग्धीदिमङ्गीकृत्योक्तम् । अत्र शास्त्रादिति वक्तव्ये यच्छा-

तस्मात् सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वं च सिद्धं जगत्कर्तृत्वेन ।

ननु न सर्वो वेदो ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वे मानम् । तपोयज्ञा-
दियुक्तप्रजापतिप्रभृतीनामेव जगत्कारणत्वस्य पूर्वकाण्डे तत्त-
दुपाख्यानेष्ववगम्यमानत्वात् । नचावान्तरकारणत्वम् । परस्याश्र-
वणात् । उत्तरकाण्डे तु द्वयप्रतिपादनाद् विरोधः । सन्देहश्च ।

स्वयोनित्यादित्युक्तं, तच्छास्त्राविरुद्धानुमानस्मृतियोगिप्रत्यक्षादिसं-
प्रहाय । अत एवाग्रे, उपपत्तेश्चत्यादावनुमानम् । स्मृतेश्चत्यादौ
स्मृतिः । आचारदर्शनाच्चेत्यादावाचारदर्शनमुखेन योगिप्रत्यक्षादि-
कं च संगृहीतमिति । तदत्रैवाग्रे मया दृश्यम् ।

उक्तार्थ-निगमयन्ति * तस्मादित्यादि * तथाचात्र निरङ्कुश-
जगत्कर्तृत्वेन शास्त्रप्रतिपाद्यत्वमिति लक्षणं सिद्धमित्यर्थः । तत्र ध-
र्मादेश्वारणाय तृतीयान्तम् । प्रकृत्यादिवारणाय शेषम् । तेन लक्षणो
विवादाध्यांसितत्वदोषपरिहारः । प्रजापत्यादिवारणाय * निरङ्कु-
शोति श्लेषम् ।

अत्रानादिसृष्टिवादिनो मीमांसका यीजाङ्कुग्दृष्टान्तेन सृष्टिप्र-
वाहानादित्वं घदन्तस्तपोयज्ञाद्युपचिनपुण्यविशेषलब्धशक्तीनां प्रजा-
पतिप्रभृतीनां क्षेत्रज्ञानामेव तत्तत्कल्पेषु कारणत्वमभिमन्यमाना ब्र-
ह्मणो निरङ्कुशं जगत्कर्तृत्वमसहमानाः प्रत्यवतिष्ठन्ते * ननु नेत्यादि *
* तत्तदुपाख्यानेष्विति * प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेयेति । स
तपोऽनप्यत । स सर्पानसृजतेति । आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत् ।
तस्मिन् प्रजापतिर्वायुर्भूत्वाऽचरदित्यादिषु तथैव पीराणेष्वपीत्यर्थः ।
* परस्येति * प्रजापत्यादिव्यतिरिक्तस्य । तथाच न पूर्वकाण्डस्य
तत्र प्रामाण्यम् । ननु यथोपक्रमस्य सन्दिग्धत्वेन निर्णय उपसंहारेण
भवति, तथात्रांतरकाण्डेन निर्णय इति शङ्कायामाह * उत्तरेत्यादि *
* द्वयप्रतिपादनादिति * यतो वा इमानीत्यादौ ब्रह्मणः कर्तृत्वस्य,
नित्यशुद्धबुद्धेत्यादावकर्तृत्वस्य प्रतिपादनाद्विरोध, उभयत्रापि श्रौ-
तत्वस्य साधारण्यादेकतरपक्षपातस्याशक्यत्वेन सन्देहश्चेति तस्याः
प्रासङ्ग्याञ्चोत्तरकाण्डेन तन्निर्णय इत्यर्थः । तर्हि तन्मीमांसया निर्ण-

मीमांसायाः सन्देहनिवारकत्वेऽप्येकांशस्याप्रामाण्यं स्यात् ।
उभयसमर्थने शास्त्रवैफल्यं वा । वेदप्रामाण्यादेव तत्सिद्धेः । वा-
धितार्थवचनं वेदे नास्तीत्यवोचाम ।

किञ्च । वेदान्ताः किं वेदशेषा, वेदा वा । नाद्यः । अनुप-
योगात् । अगारभ्वाधीतत्वेन तदुपयोगित्वे पूर्वकाण्डविचारणौ-
च गतार्थत्वम् । विद्याप्रवेशश्च । न द्वितीयः । यज्ञाप्रतिपादनात् ।
मन्त्रब्राह्मणत्वाभावाच्च । तस्माद् वेदोपरा वेदान्ता इति तेषां
किं स्यादिति चेत् ।

योऽस्तीत्यत आह * मीमांसाया इत्यादि * तथाच मीमांसायाः क-
र्तृत्वाकर्तृत्वान्यतरप्रसाधकत्वे अप्रसाधिनांशयोधकवेदान्ताप्रामा-
ण्यापत्तिरुपपन्नाप्रसाधकत्वे मीमांसाया एव वैयर्थ्यमित्युभयथापि कौ-
ण्ड्यान्त्र तस्या निर्णायकत्वमिति सर्वस्मिन्नपि वेदे निरुद्धं जगत्क-
र्तृत्वं कुत्रापि कस्यापि न सिद्धयतीत्यनादिसृष्टिवाद एवादरण्यप
इत्यर्थः ।

एवं ब्रह्मस्वरूपविचारेण जगत्कर्तृत्व आक्षिप्तेऽपि यदि तद्बो-
धकप्रमाणप्रायत्वं स्यात् तदानुपलब्धस्य धर्मस्थेव तत्सिद्धिः स्या-
दिति वेदान्तानां प्रामाण्यमाश्लेषति * किञ्चेत्यादि * यदि वेदशे-
षाः स्युस्तदा द्रव्यदेवतादि प्रकाशयन्त इतिकर्तृत्वतां वा बोधयन्तो
वेदार्थे योगे क्वचिदुपयुक्ताः स्युः । तच्च न दृश्यते । अथानारभ्याधी-
ता अपि स्मृतयो गृह्यसूत्राणि च यथा, मानवी ऋचौ धात्ये कुर्याद्,
यद्वै किञ्च मनुरवदत्तद्वैपजमिति, अपृवर्षे ब्राह्मणमुपनयीत तमध्या-
पयीतेत्यादिवाक्येनाग्निसमिन्धनादाबुपनयनादौ चोपयुज्यमानाः शे-
पभाषे भजन्ते । तथैने वेदान्ता अपि, यदेव विद्ययां करतीत्यादिवा-
क्येन वेदोक्तकर्मसूपयुज्यमाना वेदशेषा इत्युच्यते तदा पूर्वमीमां-
सायां तृतीये शपशेषिभावस्याद्ये स्मृतिपादे तत्प्रामाण्यस्य च वि-
चारितत्वात् तथैव गतार्थत्वाद् व्यर्थेवात्तरमीमांसा वेदान्तानां च
स्मृतिवद् विद्यास्येव प्रवेशो, न चेद् इति । नापि धर्माद्यन्यतमपुरुषा

मैवम् । अस्ति तावद् वेदत्वम् । अध्ययनादेभ्यः स्मरंशा-
च्च । प्रमाणं स सर्वोऽपि वेदः स्वार्थे । स च न यज्ञश्चेद् ब्रह्म
भवतु । नचैतावता अवेदत्वम् । अतिप्रगङ्गात् ।

धर्मकारणकत्वेन तत्र प्रवेयः । स्मृनावपि तोल्यात् । अत एव शिक्षोप-
निषदि, वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्तीति वेदानुवचनानन्त-
रमुपनिषदनुशासनं पठितम् । पुराणेऽपि साङ्गोपनिषद् इति वेदेभ्यः
पृथक् तादृशेष्वेति युज्यत इति, * विद्याप्रवेयश्चेति चकारण समु-
ष्ठीयते । यदि वेदास्तदा, आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शना-
मिति, तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नाय इत्यादिपूर्वतन्त्रवाक्याद् वेदो-
ऽखिलो धर्ममूलमित्यादिस्मृतिवाक्याच्च यागतच्छेषान्यतरप्रतिपादकाः
स्युः । यथा, अग्निहोत्रं जुहोतीत्यादयः । तत्रे पयसि दध्यानयति सा
वैश्वदेव्यामिक्षा, वारणो यज्ञावचर इत्यादयश्च । ब्रह्म तु ज्ञानयेव
इति नोभयरूपमिति तत्प्रतिपादकानां कथं वेदत्वम् ।

किञ्च । वेदो हि मन्त्रब्राह्मणसमुदायात्मकः । तत्र मन्त्रा नाम
प्रयोगकालेऽनुष्ठानौपयिकार्थस्मारका वाक्यानि । तद्भिन्नं च ब्राह्मण-
मिति, तद्योदकेषु मन्त्राख्या, शेषे ब्राह्मणशब्दइतिसूत्राभ्यां तल्लक्षणं
निर्णीतम् । वेदान्तेषु तु विध्यनङ्गीकारेण प्रयोगाद्यभावात् तद्वाक्येषु
मन्त्रत्वाद्यभावः । अत आर्यप्रसिद्धिमात्रेण चकव्ये वेदत्वे तेषाम्पर-
भूमिषद् वेदोपरत्वेनापार्थत्वात् तेषां विचारे किं फलं स्यात् । सर्वो-
ऽपि प्रयोजनोद्देशेनैव प्रवर्तत इति फलाभावात् प्रवृत्तिविघाते तन्मी-
मांसाऽप्यपार्थेति तत्साधिते ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वेऽत्यन्ताभिनिवेशो न
कार्य इत्यर्थः ।

अत्र समादधते । * मैवमित्यादि * । न वेदान्तेषु वेदोपरत्वं,
किन्तु वेदत्वमेव । अध्ययनाध्यापनज्ञानविधिभिर्वेदं पठन्तः पाठय-
न्तोऽर्थं चावगच्छन्त आर्याः स्वरपूर्वकमनध्यायशुद्धाऽश्रवणादिनिय-
मान् पालयन्त एव तथा कुर्वन्तीत्याचारपरम्परया, 'स्रयम्भूरेष भग-
वान् वेदो गीतस्त्वया पुरा । पित्राद्या ऋषिपर्यन्ताः स्मर्तारोऽस्य न
कारका' इति पुराणोक्तस्य स्मरणस्यात्रापि तुल्यत्वेन च तन्निर्द्धार-
त् । किञ्चित्पत्तिकसूत्रे वादरायणप्रदणं पूजार्थं कृत्वा अलौकिकेऽर्थे

शक्यते ह्यग्निहोत्रादीनामन्यतरदनन्तर्भाष्य तथा वक्तुम् ।
 तस्माद् ब्रह्मापि प्रतिपादयन्तो वेदान्ता वेदत्वं न व्यभिचरन्तीति ।
 मन्त्रब्राह्मणरूपत्वं चोत्पश्यामः । ऋग्वेव मन्त्रः । ब्रह्मप-
 तिपादकं ब्राह्मणम् । तच्छ्रेयाः सृष्ट्यादिप्रतिपादकाः ।

परानपेक्षं वेदस्य प्रामाण्यं जैमिनिना प्रतिपादितम् । तत्रश्च सोऽलौ-
 किकोऽर्थः को वेत्संपक्षायां यथा तस्मिन् यज्ञस्तथा व्यासमते ब्रह्म ।
 अनुपलब्धार्थत्वस्योभयत्रापि तोष्यात् ।

किञ्च । यागप्रतिपादकत्वेन वेदत्वं मन्वानो भवान् धृताम् ।
 किं यावद्दयज्ञप्रतिपादकत्वं वेदत्वम्, उत यत्किञ्चित्प्रतिपादकत्वम्,
 अथवा यथाकथञ्चित् तत्प्रतिपादकत्वमिति । नाद्यः । अग्निहोत्रादि-
 प्रतिपादकस्य भागस्य तदितरयज्ञाप्रतिपादकत्वेनावेदत्वप्रसङ्गात् ।
 न द्वितीयः । सर्वस्य तथात्वप्रसङ्गात् । मनुः पुत्रेऽप्यो दायं व्यभजदि-
 त्याद्यर्थवादस्यापि तथात्वप्रसङ्गाच्च । तृतीयश्चेत् सिद्धं ब्रह्मप्रतिपाद-
 कत्वेऽपि वेदत्वम् । घटयमाणरीत्या तेषामपि यज्ञार्थत्वेन तथात्वा-
 दिति । तदेनदुक्तं *शक्यते हीत्यादिना* । अत्रान्यतममिति वक्तव्ये
 अन्यतरदिति प्रयोगस्तु, महाभाष्ये प्रत्ययः परश्चेत्यत्र निमित्तविचारं
 प्रकृत्य तदुदाहरणे तद्यथा बहुधासीतेषु कश्चित् कश्चित् पृच्छति,
 कतरो देवदत्त इत्यत्रेवोपाध्यनङ्गीकाराद् बोध्यः ।

स्वरूपतः सन्देहं वारयन्ति । * मन्त्रेत्यादि * । तत्रोद्-
 क्त्यादिसूत्राणां विचारे ह्यास्मान्त्वे सति कर्मसाधनत्वेन विधिवा-
 धितोच्चारणकः शब्दो मन्त्रः । तथात्वे सति मन्त्रमिन्द्रः शब्दो ब्राह्म-
 णमिति तयोर्लक्षणम् । तदुभयात्मकत्वं च वेदलक्षणं सिद्धयति । न
 तु विधेयार्थस्मारको मन्त्र इति लक्षणम् । तस्य, यत्नन्ताय कपिञ्ज-
 लानालमेतत्प्रश्नाऽऽपाप्तेः । एवं मननहेतुर्मन्त्र इत्यस्य ब्राह्मणेऽतिव्या-
 प्तेः । अस्यन्तस्तथान्त उत्तमपुरुषान्त इत्यादीनां परस्परं
 प्रयोगकरणभूतः शब्द इत्यस्य प्रत्यगाशीर्मन्त्रे चान्व्याप्तेः । किन्त्वभि-
 युक्तानां यत् मन्त्र इति समाख्यानं स मन्त्र इति लक्षणमङ्गीक्रियते ।
 यदि तु चरणव्यूहानुरोधेन यत्नन्तायेत्यादीनां ब्राह्मणत्वमङ्गीकृत्य प्र

यद्यपि न विधीयते, तथापि तादृशमेव ज्ञानं फलायेति यु-
क्तमुत्पश्यामः । पूर्ववैलक्षण्यन्तु भूषणाय ।

काण्डद्वयस्यान्योन्योपकारित्वाय साधारणग्रहणम् । यदेव
विद्यया करोतीत्यादिना पूर्वशेषत्वं सर्वस्य । तमेतं वेदानुवचनेन
ब्राह्मणा त्रिविदिपन्तीत्यादिना सर्वस्योत्तरशेषत्वम् । कर्मब्रह्म-
णोः क्रियाज्ञानयोर्धर्मिपरत्वेनैक्यात् कर्तृवाक्येषु सर्वत्र न वि-
रोधः । तस्माच्छास्त्रयोनित्वं सिद्धम् ।

योगकरणभूतः शब्दो मन्त्र इति सौत्रमेव लक्षणमाद्रियते, तदपि ज-
पःपासनादिप्रयोगं प्रत्यपि प्रत्यगाशीःप्रभृतिमन्त्राणां विषयत्वादिना
करणत्वमस्त्येवेत्यशङ्कः । तच्चकर्सामयजुष्वेव प्रसिद्धम् । निगदादी-
नामपि तत्रैव निवेशः । ब्राह्मणलक्षणमप्यत एव प्रसिद्धम् । वेदान्तेषु
च, सत्यं ज्ञानमित्यादीनाम ऋचाम्, अच्युतमसीत्यादीनां यजुषां,
हाबु हाबु हाबु इत्यादीनां साम्नां च विद्यमानत्वात् नान्येष मन्त्रः ।
ऋगित्युपलक्षणम् । तद्भिन्नं ब्रह्मप्रतिपादकं ब्राह्मणम् । ब्रह्मप्रतिपादक-
भागशेषाः, सृष्ट्यादिप्रतिपादकभागा ब्राह्मण एव निविशन्ते । ततश्च
मन्त्रब्राह्मणसमुदायरूपत्वात् सिद्धं वेदान्तानां वेदत्वमिति ।

तर्हि वेदोपरत्वं कथं निवर्ततामित्यन आहुः । * यद्यपीत्या-
दि * । तथाच वेदे बाधितार्थवचनस्याभावाद्विधीयमानमपि
ज्ञानं यथोक्तं फलं जनयिष्यत्येवेति नोपरत्वमित्यर्थः । ननु पूर्वमी-
मांसार्यां विहितस्यैव फलवत्त्वं साधितमिति कथं तथेत्यत आहुः ।
* पूर्वेत्यादि * । तथाच, गुणे त्वन्यायकल्पनेति तत्रैवोक्तत्वाद् वेद-
गुणाभूतस्य जैमिनीयस्यैव निर्णयस्य हीनाधिकारिपरत्वं वेदविरोधे क-
कल्पनीयमित्यर्थः ।

एवं माट्टादिकृतं पूर्वपक्षं परिहृत्य काण्डद्वयस्यैकवाक्यत्वबो-
धनाय शास्त्रपदप्रयोग इति पर्यवसितं तदर्थमाहुः । * काण्डेत्यादि * ।
एकवाक्यत्वप्रकारमाहुः । * यदेवेत्यादि । * इदं चतुर्थाध्याये, यदेव
विद्ययेति हीतिसूत्रे व्युत्पादयिष्यते । * ऐक्यादिति * । अभिधेय-
प्रयोजनयोरैक्यात् । तथाच, यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेर्धर्मो यस्यां म-

कौचदत्र जन्मादिसूत्रं लक्षणत्वाद्नुमानमिति वर्णयन्ति ।

दात्मकः, मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्यापोह्यते ह्यहम्, एतावान् सर्वत्रेदार्थः शब्द आस्थाय मां भिदाम्, मायामात्रमनुद्यान्ते प्रतिषिद्ध्य प्रसीदतीत्येकादशस्कन्धे भगवद्वाक्याच्च ब्रह्मवादेन सर्वस्य ब्रह्मात्मत्वावगतिरुपनिषद्विद्यात्मनि भिदा वाच्य इति वाक्याद् भेदबुद्धिबाधां विद्यातःपूर्वकं यद्वादि करणो कर्मपौष्कल्यम् । ते च वेदान्तार्थाने इति पूर्वकाण्डस्य वेदान्तापेक्षित्वं, वेदानुवचनयागादिसाधनीर्भगवत्प्रसादाच्छुद्धे चेतसि विद्योदेतीति साधनावरोधकवेदभागोपेक्षित्वं वेदान्तानाम् । यद्यप्युभयत्र पुरःस्फूर्त्या कर्म ज्ञानं च यथायथं प्रनीयते, तथापि पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतीनां वक्ष्यमाणानां च तासां विचारे क्रियाज्ञानयोर्धर्म्यात्मकत्वेनाभिधेयस्यैक्यम् । समुच्चिताभ्यां ताभ्यां यथाधिकारं ब्रह्मभावः, परब्रह्मिश्च फलमिति प्रयोजनस्याप्यैक्यमित्येवं सिद्ध एकवाक्यत्वे सर्वत्र कर्तृत्वेनोच्यते इति न पूर्वोत्तरकाण्डयोर्विराधः । शेषशेषिभावस्याविशिष्टत्वेऽपि पुरुषकर्मफलेषु यथा आशङ्क्याः फले पर्यवसानात् फलमेव पूर्वकाण्डे मुख्यं तथाऽऽपीति फलवाक्यत्वे वेदान्तानामेव मुख्यत्वज्ञापनाय कौशीतकिब्राह्मणे ऋचां मूर्द्धानं यजुषामुत्तमाङ्गं साम्नां शिरोऽधर्वणां मुण्डमिति मूर्द्धत्वादि श्राव्यते । तस्मादुपरत्वगन्धस्वाप्यभावाद् ब्रह्मणः शास्त्रोक्तकारणत्वं निष्प्रत्यूहमित्यर्थः ।

एवं सिद्धास्तमुक्त्वा आधुनिकानामन्येषां भाष्यकृतां ब्रह्मणः कर्तृत्वस्य शास्त्रैकप्रमाणकत्वांशे विप्रतिपत्यभावात् तन्मतानुवादमकृत्वा केषां चिद् वैशेषिकाद्यनुसारिणां मतमनुवदन्ति * केचिदित्यादि * । अथैवं बोध्यम् । वैशेषिकादिदर्पनाभिमानितत्वात्वाद् बाह्यानां मीमांसकानां कापिलानां च निरासाय निखिलजगदेककर्तारमीश्वरमनुमानेनैव साधयन्ति । तथाहि । जगत् कार्यं साधयत्त्वाद्, महत्त्वे सति क्रियावत्त्वाद्, महत्त्वे सति मूर्तेत्वाच्च घटादिवदिति जगतः कार्यत्वे सिद्धे, जगद् बुद्धिमत्कारणपूर्वकं कार्यत्वाद् घटादिवदितिसाधनेन जगतस्तथात्वे सिद्धे, स बुद्धिमान् को घेत्यपेक्षायामत्र

जगत्त्वेन क्षित्यादियायुपर्यन्तानां विचित्राणां महाभूतानां मङ्गलात्
 तादृशां तेषां जगत्त्वेन तदुपादानोपकरणसम्प्रदानप्रयोजनाभिन्नः क-
 श्चिदेकः पुरुष आस्येयः । कार्यत्वस्य तदुपादानोपकरणसम्प्रदानप्रयो-
 जनाभिन्नकर्तृकत्वव्याप्तत्वात् । एवञ्च क्षेत्रज्ञानां तादृशाभिन्नत्वामा-
 भवेन प्रकृतेश्चेतनस्याभावेन च जगत्कर्तृत्वनिवृत्तौ सुप्तेन जगत्कर्तृत्वा-
 द्द्वयस्य सिद्धिरिति । एवं प्रमाणान्तरेणेश्वरस्य नजगत्कर्तृत्वस्य च
 सिद्धौ जन्मादिसूत्रस्यापि लक्षणत्वात् तदितरमेवसाधने पृथिवी-
 त्ववशांश्चरक्षेत्रनान्तरव्यतिरिक्तः, जगज्जन्मादिकर्तृत्वाद् यत्रैवं तत्रै-
 वमित्यनुमानरूपं सूत्रमित्येकं मतम् । तदसङ्गतम् । जगत्कर्तृसाधक-
 स्य कार्यत्वस्य हेत्वाभासत्वात् । यथाहुर्भास्कराचार्याः । जगत् न
 बुद्धिमत्कारणपूर्वकं कार्यत्वाद् धीजोत्पन्नाद्भुवदिति साधारण्यो
 हेतुः । किञ्च जगता सहेश्वरसम्यन्धस्यात्यन्तापरिदृष्टत्वेन साध्यस्य
 पक्षधर्मत्वाभावादयं विरुद्धोऽपि । यस्य कस्यापि बुद्धिमतः साधने
 सिद्धसाधनत्वं च । तथा घटादिदृष्टान्तयत्नेन कार्यत्वसमानाधिकरण-
 स्थानीश्वरासंबन्धशरीरेन्द्रियादिमत्कर्तृकत्वस्य सिद्ध्या विवक्षितेश्व-
 रासिद्धिश्च । तादृशजीवसिद्ध्याऽर्थान्तरत्वेनापि तदसिद्धिश्च । नचैवं
 घटादिदृष्टान्तेन शब्दे कृतकत्वादनित्यत्वसाधने दृष्टान्तीयानां पाक्य-
 त्वादीनामापत्याऽनुमानोच्छेदप्रसङ्गः । लिङ्गिनः शब्दस्य प्रमाणान्त-
 रगोचरत्वेन शब्दे पाक्यत्वादीनां निवृत्त्या तदनुच्छेदात् । अत्यन्ताप-
 रिदृष्टे ब्रह्मणि त्वन्वयव्यतिरेकपरिशुद्धानां तेषां निवर्तकस्याभावेन
 तादृशधर्मापत्तेरनिवार्यत्वात् । अतः शास्त्रैकसमधिगम्यं ब्रह्मेति ।

रामानुजाचार्यास्त्वेतेषु द्रुपणेषु शैथिल्यं प्रदृश्ये प्रकारान्तरे-
 ण शास्त्रैकसमधिगम्यत्वं साधयन्ति । तथाहि । साधयत्त्वादिलिङ्गकैः
 पूर्वोक्तानुमानैः कृत्वा सिद्धत्वेन जगतः कार्यत्वं न प्रत्याख्यातुं शक्य-
 ते । नच जगदकार्यम् अशक्यक्रियत्वाद् अशक्योपादानादिविज्ञान-
 त्वाच्च, आकाशवदितिप्रतिपक्षसद्भावात् प्रत्याख्यातुं शक्यमिति
 वाच्यम् । आकाशे निरवयवत्वस्यानुकूलतर्कस्य सत्त्वेन तस्याकार्यत्वे-
 ऽपि जगद्रूपेषु महीमहीधरादिषु वाय्वन्तेषु तदभावेन तयोरप्रयोज-
 कतयाऽऽकाशदृष्टान्तेन तेष्वकार्यत्वस्य साधयितुमशक्यत्वात् । एवं
 निरवयवत्वेनोपाधिनेव क्षित्यादिवायुपर्यन्तानि अकार्याणि महाभूत-
 शब्दवाच्यत्वाद् आकाशवदित्यपि प्रत्यनुमानं निरस्तम् । एवं सिद्धे

कार्यत्वे शक्याक्रयत्वशक्योपादानादिविज्ञानत्वयोगपि कार्यत्वेनैव सिद्ध्या तयोऽपि प्रतिपन्नत्वमव । तथाहि । घटमणिकादिषु कृतंषु कार्यदर्शानुमितकर्तृगतनन्निर्माणशक्तिज्ञानः पुरुषोऽदृष्टपूर्वं विचित्रसन्निवेशं तरेन्द्रभवनमालोक्य अवयवसन्निवेशविशेषेण तस्य कार्यत्वं निश्चित्य तदानीमव कर्तुंनज्ज्ञानशक्तिवैचित्र्यमनुमानोति । अनस्तु भुवनादेः कार्यत्वे सिद्धं तावत्सर्वमाक्षात्कारतन्निर्माणानि निपुणः कश्चित् सिद्धयेव । विवादाध्यासितं भूमूधरादिकं स्वनिर्माणसमर्थकर्तृपूर्वकं कार्यत्वात् सार्वभौमसदनवदिति प्रयोगात् । किञ्च सर्वचेतनानां सुखदुःखभोग्य धर्माधर्मसाध्यत्वेऽपि धर्माधर्मयोरचेतनत्वाच्चेतनाधिष्ठानमन्तरेण तयोः फलहेतुत्वानुपपत्तेः सर्वकर्मानुगुणसर्वफलदानचतुरः काश्चिदाख्यः । वरुंकिनातन्निर्माणस्य वाश्यादेरचेतनस्य देशकालाद्यनेकपरिकरसन्निधानेऽपि युग्मदिनिर्माणसाध्यतादर्शनात् । तथाच प्रयोगः । धर्माधर्मौ चेतनाधिष्ठितत्वेनैव फलोपधायकौ अचेतनत्वाद् वाश्यादिवदिति । नच पूर्वानुमाने कार्यत्वस्य हेतोर्विज्ञोत्पन्नाङ्कुरदृष्टान्तेन साधारणत्वं शङ्काम् । अङ्कुरादौ सन्देहव्याप्त्याहितत्वेन पक्षसमतया पक्ष एवान्तर्भावात् । एतेनैव सुखादिदृष्टान्तोऽपि प्रत्युक्तः । नच लाघवाद्बुभयवादिप्रतिपक्षेब्रह्मानामेवाधिष्ठातृत्वमत्र कल्पयितुं शक्यम् । तेषां सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टदर्शनापत्तिश्चात् । कल्पनाया दर्शनानुसारित्वस्यैव युक्तत्वात् । नचेद्वरेऽप्येतादृशपक्षोपपत्तिः । तत्र तन्निश्चयकप्रमाणत्वात् । अतः प्रमाणात्तरतो न तत्सिद्धयनुपपत्तिः । तथाचोक्तानुमानेन सिद्धयन् स्वाभाविकसर्वार्थसाक्षात्कारतन्निश्चयमनसामर्थ्यसम्पन्न एव सेत्स्यतीति न तस्मिन्नन्वयव्यतिरेकपरिच्छिन्नमप्यनैश्वर्याधापाद्यितुं शक्यम् । समर्थकर्तृपूर्वकत्वनियतकार्यत्वरूपहेतुबलादेव तन्निवृत्तेः । तथाहि, केनचित् क्रियमाणं किञ्चित् स्त्रोतपत्तये कर्तुः स्वनिर्माणसामर्थ्ये स्त्रोपादनोपकरणविज्ञाने च निर्वाहकत्वेनापेक्षने । न त्वग्यासामर्थ्यमन्याधानं वा । हेत्वभावात् । उक्तसामर्थ्योक्तज्ञानाध्यामेयोत्पत्त्यानुपपत्त्यायां सम्बन्धितया दृष्टानामकिञ्चित्करणात्मन्येषां कल्पनायोगात् । अन्यथानुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । अथ तदप्युपयोगीति चेत्, किं क्रियमाणवस्तुव्यतिरिक्ताज्ञानादिकं सर्वविषय क्रियोपयोगि, उत कतिपयविषयम् । ताद्यः । कुलालादेरपि किं

यमायावस्तुव्यतिरिक्ताज्ञानाद्यदर्शनात् । नापरः । सर्वेषु कर्तृषु तत्त-
दज्ञानाशक्त्यनियमेन सर्वेषामज्ञानादीनां व्यभिचारात् । नच निर्वाह-
कापेश्राङ्गीकार ईश्वरऽपि शरीरेन्द्रियाद्यापत्तिरिति शङ्काम् । सङ्कु-
ल्पमात्रेण परशरीरगतभूतधेनालगराद्यप्यगमदर्शनात् । नच कथमश-
रीरस्य प्रवर्तनरूपः सङ्कुल्प इति शङ्काम् । सङ्कुल्पस्य मनोजन्म्यत्वेन
शरीरानपेक्षत्वात् । मनसस्वीश्वरेऽप्युपगमात् । पूर्वोक्तहेतुनैव ज्ञान-
शक्तिवन्मनसोऽपि प्राप्तत्वात् । नच मानसोऽपि सङ्कुल्पः सशरीरस्यै-
व, तस्यैव समनस्कत्वादिति वाच्यम् । मनसो नित्यत्वेन देहाद्यपग-
मेऽपि तत्सद्भावेनानैकान्तिकत्वात् । अत ईदृशस्य विचित्रस्य जगतो
निर्माणे पुण्यपापपरवशः परिमितशक्तिज्ञानः क्षेत्रज्ञां न समर्थ इति
तद्विलक्षणा ईश्वरः सङ्कुल्पमात्रेण सर्वकरणसमर्थोऽनुमानेन सिद्ध्य-
ति । प्रयोगान्तरेण च । जगद् एकचेतनाधीनम् अचेतनारब्धत्वा-
न्नीरोगस्वशरीरवदिति । तस्मान्न पूर्वोक्तप्रकारेण पाल्शैकसमधिगम्यत्वं
ब्रह्मणः सिद्ध्यति ।

कथं तर्हि तत्सिद्धिरिति चेद्, उच्यते । नाचेतनारब्धत्वेन हे-
तुना ईश्वरसिद्धिः । तथाहि । यदत्र साध्यतया निर्दिष्टं, किं तदेकचे-
तनाधीनत्वम् । तत्र तावदेकचेतनायत्तोत्पत्तिस्थितिकत्वम् । दृष्टान्ते
साध्यवैकल्यात् । अरोगस्यापि शरीरस्य पितृपुत्राद्यनेकचेतनभोग्य-
त्वात् तत्तद्दृष्टजन्यत्वेन तदुत्पत्तिस्थित्योत्तर्धीनत्वेनैकचेतनाधीन-
त्वाभावात् । किञ्च । शरीरस्य स्थितिरपि, किं स्वावयवसमवेतता,
उत प्राणनम् । आद्ये अवयवाधीनत्यान्न चेतनावेक्षा, घटादिवत् ।
द्वितीये क्षित्यादीनां शरीररूपत्वभावेन पक्षे असम्भव इति पक्षसप-
क्षानुगतस्थित्यनुपलम्भः । नाप्येकाचेतनाधिनिप्रवृत्तिकर्तृत्वं तत् । प-
क्षान्तर्भूतेषु गुरुतररघणिलामहीरुहादिवर्षनेकचेतनसाध्यप्रवृत्तिकत्वेन
व्यभिचारात् । नापि चेतनमात्राधीनत्वम् । सिद्धसाधनत्वात् । किञ्च
उभयघादिसिद्धानां जीवानामेव नियामकत्वाभ्युपगमो युक्तः । लाघ-
वात् । नच जीवानां पूर्वोक्तीति कां पादानादिविज्ञानतन्निर्माणशक्त्य-
भावः शङ्कनीयः । तपोयागादिभिस्तेष्वपि तादृशज्ञानसामर्थ्ययोरुप-
गमे याधकाभावात् । एतदपेक्षयेश्वराद्यप्युक्तकल्पनस्य तत्र साम-
र्थ्यविशेषकल्पनस्य चात्यन्तापरिदृष्टत्वेनातिगुरुत्वात् । अतोऽचेतना-
रब्धत्वालङ्घकानुमानेन नेश्वरसिद्धिः ।

नापि कार्यत्वलिङ्गकेन । महीमहार्णवादीनां सावयवत्वेन कार्यत्वेऽप्यनेकत्वात् । ते सर्वे एकदैवैकेन निर्मिता इत्यत्र प्रमाणाभावात् । न चैकघटवत् सर्वेषामेककार्यत्वं, येनैकदैवैकः कर्ता स्यात् । पृथग्भूतेषु कार्येषु कालभेदकर्तृभेददर्शनेन कर्तृकालैक्यस्य नियन्तुमशक्यत्वात् । नच जीवानां तादृशनिर्माणशक्त्यदर्शनेन तन्निवृत्तौ कार्यत्वबलेनैव तांसाद्भिरिति धाच्यम् । पूर्वमशक्तानामपि पश्चात् पुण्यविशेषोपचयेन शक्तिदर्शनात् तद्विशेषोपचयेनातिशयितादृष्टसम्भावनया च तादृशविलक्षणकार्यकर्तृत्वस्यापि सम्भवादित्युक्तम् । किञ्च । युगपत् सर्वोच्छ्वासः सर्वोत्पत्तिश्च न प्रमाणपदवीमधिरोहणः । अदर्शनात् । क्रमेणैवोत्पत्तिविनाशयोः कल्प्यमानयोर्दर्शनानुगुण्येन तथा कल्पनायामपि विरोधाभावाच्च । जतो बुद्धिमदेककर्तृकत्वे साध्ये कार्यत्वस्यानैकान्तिकत्वम् । साधेभौमसदनदृष्टान्तेन तथाऽवगमात् । मृत्पादिभूतसमूहनिष्ठत्वाच्च घटपटस्तम्भसमूहनिष्ठकार्यत्ववत् । साध्यतावच्छेदकराहित्येन दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वं च । सर्वनिर्माणचतुरस्यैकस्याप्रसिद्धेः । पक्षस्याप्रसिद्धविशेषणत्वं च । तादृशसाध्याप्रसिद्धा विवादाध्यासाभावात् । बुद्धिमत्कर्तृकत्वमात्रे साध्ये सिद्धसाध्यत्वं च । किञ्च । साधेभ्यसर्वशक्तियुक्तस्य कस्य चिदेकस्य साधकमिदं कार्यत्वं युगपदुत्पद्यमानसर्ववस्तुगतं वा, क्रमेणोत्पद्यमानसर्ववस्तुगतं वा । आद्ये, आश्रयासिद्धत्वम् । द्वितीयेऽनेककर्तृकत्वसाधनाद् धिरुद्धत्वम् । अर्थाच्च । सर्वेषां कार्याणां शरीराणां सुखाद्यन्वयदर्शनेन तन्मूलभूतं सत्त्वादिकमवस्थाश्रयणीयम् । पुण्यस्य तद्योगश्च कर्मभिरन्तःकरणविकारद्वारंण भवतीति विचित्रकार्येधिशैवारम्भायैव ज्ञानशक्तिघत्त कर्मसम्बन्धोऽप्यवस्थाश्रयणीयः । ज्ञानशक्तिवैचिड्यस्यापि कर्ममूलत्वाच्च । इच्छायाः कर्मरम्भहेतुस्येऽपि विषयविशेषितायास्तस्याः सत्त्वादिमूलत्वेन कर्मसम्बन्धोऽवर्जनीयः । एवं सिद्धं कर्मसम्बन्धे क्षेत्रज्ञा एव कर्तारः सिद्ध्यन्ति, न तु तद्विलक्षणः कश्चिदनुमानात् सिद्ध्यति ।

भवन्ति चात्र प्रयोगाः । तनुभयनादिकं क्षेत्रज्ञकर्तृकं, कार्यत्वाद् घटवत् । ईश्वरः कर्ता न भवति प्रयोजनशून्यत्वाद् मुक्तात्मवत् । तथा, अघटीरत्वात् तद्वदेव । नच क्षेत्रज्ञानां स्वशरीराधिष्ठानेष्वभिचारः । तत्राप्यनादेः सूक्ष्मशरीरस्य भावात् । विमति वि-

पयः कालो न लोकशून्यः कालत्वाद् वर्तमानकालवत् । किञ्च । ईश्वरः किमशरीरः सशरीरो वा कार्यं करोति । नाद्यः । मनसो नित्यत्वेऽपि अशरीरेषु मुक्तेषु मानसकार्यादर्शनादीश्वरेऽप्यकर्तृत्वापत्तेः । नेतरः । विकल्पासद्वत्वात् । नक्षित्यमनित्यं वा । न तावन्नित्यम् । साध्यवस्य नित्यत्वे जगतोऽपि नित्यत्वाधिरोधादीश्वरासिद्धेः । नाप्यनित्यम् । तद्व्यतिरिक्तस्य तच्छरीरहेतोस्त्वदानीमभावात् । न च स्वयमेव हंतुरिति युक्तम् । अशरीरस्य तदयोगात् । नाप्यन्यशरीरेण शरीरवान् । अन्वस्थानात् । किञ्च । सव्यापारो निर्व्यापारो वा । नाद्यः । अशरीरस्य तदसम्भवात् । न द्वितीयः । मुक्तात्मवदकर्तृत्वापातात् । कार्यं जगद् इच्छामान्नव्यापारिकर्तृकमित्युच्यमाने पक्षस्याप्रसिद्धविशेषणत्वम् । दृष्टान्तस्य साध्यहीनता च । अनो दर्शनानुगुण्येनेश्वरानुमानं दर्शनानुगुण्यपराहतमिति शास्त्रैकप्रमाणकः परमेश्वरः परब्रह्मभूतः पुरुषोत्तमः । शास्त्रं तु सकलेतरप्रमाणापरिदृष्टं समस्तविजातीयं सार्वज्ञसत्यमङ्गलत्वादिमिश्रानेवधिकातिशयापरिमितगुणोदारं निखिलहेयप्रत्यनीकं स्वरूपं प्रतिपादयतीति, न प्रमाणान्तरावसितवस्तुसाध्यर्थप्रयुक्तदोषप्रसङ्ग इति ।

अत्रोदयनाचार्यशरीरेश्वरसाधने नवानुमानानि कुसुमाञ्जली दर्शितानि । 'कार्यायोजनधृत्यादेः पदात् प्रत्ययतः श्रुतेः । वाक्यात् सङ्ख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविद्वय्य' इति । अत्र कार्यादिपदानि भाष्यप्रधानानि । तानि चैवं व्याख्यातानि । आयोजनं सर्गाद्यकालीनद्वयशुकारम्भकपरमाणुद्वयसंयोगजनकं कर्म । धृतिधारणं गुरुत्ववतो ब्रह्माण्डादेः पतनाभावः । आदिपदाद् ब्रह्माण्डादेर्नाशः । पदं घटादिसम्प्रदायव्यवहारः । घटादिपदप्रयोगो वा । प्रत्ययो वेदजन्यं धर्मादिज्ञानम् । श्रुतिवेदः । वाक्यं पदसमूहः । सङ्ख्याविशेषः सर्गादौपरमाणुनिष्ठद्वित्वादिसङ्ख्याजन्यं परिमाणमित्यादि । प्रयोगस्तु क्षित्यादिकं कर्तृजन्यं कार्यत्वाद् घटवत् । अन्ये तु जन्यत्वादित्यपि प्रयुज्यते । तथा, क्षितिः, उपादानगोचरापरोक्षज्ञानोपायेच्छातादशकृतिजन्या, ज्ञानजन्या इच्छाजन्या, कृतिजन्या वा जन्यत्वाद् घटादिवदित्यपि । पूर्वोक्तं कर्म चेतनप्रयत्नपूर्वकं कर्मत्वाद् अस्मदादिशरीरजन्यक्रियावत् । उक्ता धृतिः, चेतनप्रयत्नपूर्विका धृतित्वाद् चियति विद्वङ्मधृतिवत् । ब्रह्माः

षडादि प्रयत्नवद्विनाश्यं विनाशित्वात् पाठ्यमानपट्टवत् । उक्तव्य-
 हारः स्वतन्त्रप्रयोज्यः, अथवाहाराद् आधुनिकलिप्यादिव्यवहारव-
 त् । पूर्वोक्तं ज्ञानं कारणागुणजन्यं प्रमात्वात् प्रत्यक्षादिप्रमावत् ।
 वेदः पौरुषेयो वेदत्वाद् यत्रैवं तत्रैवम् आकाशवत् । वेदः पौरुषेयो
 वाक्यत्वाद् भारतादिवत् । इत्यणुकपरिमाणं संख्याजन्यं परिमाण-
 प्रचयाजन्यत्वे सति जन्यपरिमाणत्वात् तुल्यपरिमाणकपालद्वयार-
 ष्यघटपरिमाणवदिति । अत्र प्रथमे प्रयोगे कर्तृजन्यत्वं तु स्वोपा-
 दानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकानिमदृष्टाद्वारकजन्यत्वम् । अत्राह-
 ष्याद्वारकेति विशेषणान्न जीवात्मनिरूपितादृष्टद्वारकजन्यत्वेन सिद्ध-
 साधनमर्थान्तरं वा । जीवामां क्षित्याद्युपादानोभूतपरमाण्वादिगोच-
 रापरोक्षज्ञानाभावेन तज्जन्यत्वे बाधान्न तैरपि तथा । नञ् क्षिति-
 घटादिसाधारणसूक्तस्य साध्यत्वाभावेन स्वपदार्थाननुगमात् कथं
 व्याप्तिप्रह इति वाच्यम् । स्वपदार्थाननुगमस्याद्वोपत्त्वात् । अन्यथे-
 ष्ट्यादिना ज्ञानाद्यनुमानं न स्यात् । स्वविशेष्यकस्वत्वंप्रकारकज्ञान-
 रथादिनैव तत्र कार्यकारणभावात् । अत्र च सकर्तृकत्वादिसाध्यका-
 नुमानं कर्तृत्वेनैव कारणात्, ज्ञानजन्यादिसाधके च ज्ञानत्वादिना ।
 एवं कार्यतापि कार्यत्वेन जन्यत्वेन च । नच शरीरगौरवेणाप्रयो-
 जकारणं शङ्काम् । अथच्छेदककोटौ घटत्वादीनां प्रवेशे आनन्व-
 गौरवाद् ध्वंसस्य जन्यत्वेन तस्य च जन्याभावत्वेनावच्छेदकतया
 प्रवेशे शरीरगौरवाच्च । एवं तु विवाक्षनविधेके जन्याभावत्वेक-
 र्त्वेनास्य जगत्स्यस्यैव प्रवेशे इति शरीरलाघवात् सामान्यलाघवादेक-
 र्त्वात्वात् कल्पनालाघवादुपस्थितिलाघवाच्च जन्यत्वेनैव कार्यता,
 न घटत्वादिना । कार्यत्वं च स्वसमवायिजन्यतात्वेन परस्परसम्ब-
 धेन कृतिरवमेवेति, न तत्रापि गौरवम् । नच विशिष्यान्वयव्यतिरे-
 काभ्यां घटत्वकुलालत्वादिना विशिष्यकार्यकारणभावस्यावश्यक-
 त्वात् सर्वमेतद्विरुद्धमिति वाच्यम् । कार्यभाववृत्तीनां जातीनां का-
 र्यतावच्छेदकत्वमिति सिद्धान्तसमुद्घोषात् । नञ्वाङ्कुरादौ हेतोर्वि-
 पक्षनामिदमेतानैकान्तिकार्यं शङ्काम् । तत्र साध्यसन्वेहस्यानन्याहित-
 त्वेन तस्य पक्षसमस्यात् । नञ् शरीरजन्यत्वस्योपाधेर्विद्यमानत्वाच्छ-
 रीराजग्यत्वस्य प्रतिसाधनस्य सस्याय . साध्यसन्वेहस्यानन्याहितत्वेना-
 नकौचित्कार्यं सिद्धमिति शङ्काम् । कर्त्तादिजन्यतायामपि गुरुभूतत्वं

शरीरजन्यत्वस्यानवच्छेदकत्वाल्लघुभूतस्य जन्यत्वमात्रस्यैवावच्छेद-
कत्वेन तस्य च साधगठ्यापकत्वेनानुपाधित्वे हेतोरदुष्टत्वात् । ए-
वञ्च कर्मादिजन्यतायामिव शरीरजन्यतायामपि जन्यत्वस्यैवावच्छे-
दकत्वादीश्वरे नित्यज्ञानादिकमिव नित्यशरीरनत्वस्याप्यङ्गीकारेण
प्रतिसाधनदोषस्याप्यभावात् । अनुमानं च, क्षित्यादिक शरीरजन्यं
जन्यत्वाद् घटवत् । ईश्वरः शरीरी कर्तृत्वात् कुलालवदिति । अनु-
कूलनकंक्षाश्च कर्तृत्वजन्यत्वाभ्यामिव शरीरत्वजन्यत्वाभ्यामपि पू-
र्वोक्तयुक्तितुल्ययुक्तिकः कार्यकारणभाव एव । श्रुतिश्च, यतो वा इ-
मानि भूतानि जायन्त इत्यादि, सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यादि, आकाश-
शरीर ग्रहोत्थादि च । श्रुतीनां चानुकूलतर्कविधया स्वतन्त्रतया च
ग्रह्याणि प्रामाण्यमिति नवीनमतम् ।

साऽप्रदायिकमते शरीरस्य कुलालशरीरत्वादिनैव कारणत्वं,
नतु शरीरत्वेनेतीश्वरस्यानित्यं शरीरं लोकानुग्रहेण व्यवहारप्रवर्त-
नार्थम् । अनोऽस्मदाद्यदृष्टजनिते रामकृष्णादिनामकं शरीरे भूता-
वेशान्यायेनावेशः । कार्यकरणानन्तरं च त्याग इति ।

अभिनवमते तु महेश्वरस्य विश्वमेव शरीरम् । तच्च नि-
त्यानित्यपुञ्जघटितमित्यनित्यांशविरामेऽपि नित्यांरामादाय नित्यमेव ।
आकाशात्मकं च नित्यमेव । रामकृष्णादिनामकं त्वाविर्भावतिरो-
भावशालि भक्तानुग्रहेण कदाचित् क्वचिदाधिर्भवति तिरोभवति च ।
अत एव तत्त्ववादिभिर्मूर्तमपि तन्नित्यं विभु घेत्यङ्गीक्रियते । सर्वत्र
सर्वदा तथाभूतभक्तभावनया भक्तैः साक्षात्क्रियमाणत्वात् । तादृश-
साक्षात्काराणां प्रमात्ये सम्भवति भ्रमत्वकल्पनस्यान्याय्यत्वात् ।
तदुक्तम्, औरसर्गिकंधियां प्रमात्वमिति । विश्वात्मकं तु योगिप्रसक्ष्म-
भ्यमपि विश्वरूपदर्शनादिषु ध्रूयत एव सहस्रराःपवं श्रुत्यादिभिः शरी-
रेऽङ्गीकृते तदनुसारिसककर्तृकत्वानुमानं निर्दुष्टमेव । एवमेकेनेश्वरेण
सकलक्षित्यादिकार्यसम्भवं सति प्रमाणाभावाद् गौरवाच्च नानेके-
श्वरसिद्धिः । किञ्चानेकेश्वराङ्गीकारे तेषामैकमत्यं वैमत्यं वा स्यात् ।
तत्राये स्नानन्दाभावाद्देश्वर्यहानिः । द्वितीये तु कार्यासिद्धिरिति
कार्यदर्शनाद्, एकमेवाद्वितीयं ग्रहोत्थादिश्रुतिम्यस्तादृशीः पुराणैश्चैक-
स्यैव सिद्धिरिति न पूर्वोक्तं किमपि दूषणम् । एवमेकेश्वरसिद्धौ क-
र्मशाब्दिलिङ्गकान्यप्यनुमानानि तमेकमेव साधयन्तीति न कोऽपि

अन्ये पुनः श्रुत्यनुवादकमाहुः । सर्वज्ञत्वाय श्रुत्यनुसार्यनु-
मानं च ब्रह्मणि प्रमाणमिति ।

तत्तु, तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति केनलोपनिषद्वैयत्या-
दुोक्ष्यम् ।

कापि दोष इति मैथिलभवदेवमिश्रा ।

ज्ञानेन्द्रमिक्षुस्तु, बुद्धिप्रभृतिकार्यम् उपादानगोचरप्रत्यक्षजन्यं
कार्यत्वाद् घटादिवत् । यदि चोपादानगोचरापरोक्षवृत्तेरेव कार्यहे-
तुत्वं लाघवात् । न तु चैतन्यस्य गौरवादिति । तदा तु बुद्ध्यादीनि
सकारणकानि, उपादानगोचरप्रत्यक्षवृत्तीच्छाकृतिमज्जन्यत्वाद् घटा-
दिवदित्येवं कारणीभूतसत्त्वस्य सिद्ध्यनन्तरं, तत्कारणसत्त्वं परस्य
भोग्यम् इच्छादिमत्त्वाज्जीवोपाधिबदिति कारणसत्त्वभोक्तृत्वेष्वरो-
ऽनुमेय इत्याह ।

एवञ्चाभिगवोक्तरीत्याऽनुमानस्य श्रुत्यनुसारित्वेन प्रामाण्याव-
व्यापचरणानां च श्रुत्यर्थनिर्णयाय प्रवृत्तत्वात् सूत्रमनुमानोपपन्न-
कश्रुत्यनुवादकम् । अनुमानस्य ब्रह्मणि प्रामाण्येऽनङ्गीकृते, यतो वे-
द्यादिश्रुतौ केवलं कर्तृत्वस्योक्तत्वादुपादानादिगोचरापरोक्षज्ञानव-
त्त्वस्यासिद्धेः । अङ्गीकृते तु तस्मिन् कर्तृत्वस्योक्तज्ञानव्याप्तत्वाद्
मुखेन सर्वज्ञत्वस्य सिद्धेरिति ।

द्वितीयं मनमनुयदन्ति * अन्य इत्यादि * तदुभयमेकहेतुत्वा-
दुपयन्ति * तत्त्वित्यादि* । अयमर्थः । गृहदारण्यके शाकल्यब्राह्मणे
उदानप्रतिष्ठांत्तरध्रुवणानन्तरं तूर्णोभूते शाकल्ये तं प्रति याञ्च-
त्यनेन, स एव नेति नेत्यात्मा अगृह्यां न हि गृह्यतेऽशीयो न हि
शीर्षनेऽसङ्गोऽसितां न सज्जने न व्ययत इत्येतान्यष्टाद्यायतानान्यष्टौ
लोका अपौ पुरुषाः स यस्तान् पुरुषान् व्युदृष्ट्य प्रत्युह्यात्यकामीत् तं
त्वौपनिषद् पुरुषं पृच्छामीति षाष्ये मूर्तामूर्तब्राह्मणवदेतावस्तादिति-
येधपूर्वकं करणाद्यग्राह्यो नित्योऽसङ्गो निर्दुःखः घारीराद्यातष्टौ पुरु-
षान् पृथिव्याद्यायतनेषु तत्तल्लोकेषु च विशेषेणोच्येः आपयित्वा पु-
नस्तत् उपसहस्र, योऽतिक्रान्तवानेतादृश उपनिषदेद्यः पृथः पृथः ।

अन्ये पुनः श्रुत्यनुवादकमाहुः । सर्वज्ञत्वाय श्रुत्यनुसार्यनु-
मानं च ब्रह्मणि प्रमाणादिति ।

तच्च, तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति केवलौपनिषद्वेद्यत्वा-
दुद्दोषम् ।

कापि दोष इति गैधिलभवदेवमिश्रा ।

ज्ञानेन्द्रमिक्षुस्तु, बुद्धिप्रभृतिकार्यम् उपादानगोचरप्रत्यक्षजन्यं
कार्यत्वाद् घटादिघत्त । यदि चापादानगोचरापरोक्षवृत्तेरेव कार्यहे-
तुत्वं लाघवात् । न तु चैतन्यस्य गौरवादिति । तदा तु बुद्ध्यादीनि
सकारणकानि, उपादानगोचरप्रत्यक्षवृत्तीच्छाकृतिमजन्यत्वाद् घटा-
दिघदित्येव कारणाभूतमस्त्वस्य सिद्ध्यनन्तरं, तत्कारणसत्त्वं परस्य
भोग्यम् इच्छादिमत्त्वाज्जीवोपाधिघदिति कारणासत्त्वभोक्तृत्वस्यैवो-
ऽनुमेय इत्याह ।

एवञ्चाभिनवोक्तरीत्याऽनुमानस्य श्रुत्यनुसारित्वेन प्रामाण्याद्
व्यासचरणानां च श्रुत्यर्थनिर्णयाय प्रवृत्तत्वात् सूत्रमनुमानोपष्टम्भ-
कश्रुत्यनुवादकम् । अनुमानस्य ब्रह्मणि प्रामाण्येऽनङ्गीकृते, यतो वे-
त्यादिश्रुतौ केवल कर्तृत्वस्योक्तत्वादुपादानादिगोचरापरोक्षज्ञानव-
त्त्वस्यासिद्धेः । अङ्गीकृते तु तस्मिन् कर्तृत्वस्योक्तज्ञानव्याप्तत्वात्
सुखम सर्वज्ञत्वस्य सिद्धेरिति ।

द्वितीयं मतमनुचदन्ति * अन्य इत्यादि * तदुभयमेकहेत्या-
दुच्यन्ति * तत्त्वित्यादि* । अयमर्थः । बृहदारण्यके शाकल्यब्राह्मणे
उदानप्रतिष्ठांस्तरध्वणानन्तरं तूर्णीभूते शाकल्ये तं प्रति याज्ञव-
ल्क्येन, स एव नेति नेत्यात्मा अगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि
शीर्यतेऽसङ्गोऽसितो न सज्जने न व्यथत इत्येतान्यष्टाघायतानान्यष्टौ
लोक्या अष्टौ पुरुषाः स यस्तान् पुरुषान् व्युद्बुह्य प्रत्युद्बुह्यात्प्रमाणीत्वं तं
त्वौपनिषद् पुरुषं पृच्छामीति चाक्षये मूर्तामूर्तब्राह्मणवदेतावत्तादिति-
येषुपूर्वकं फारणाद्यग्राह्यो नित्योऽसङ्गो निरुद्धः घारीराद्यानष्टौ पुरु-
षान् पृथिव्याधायतनेषु तत्तल्लोकेषु च विशेषेणोद्येः आपयित्वा पु-
नस्तत् उपसहस्य, योऽतिक्रान्तवानेतादृश उपनिषद्वेद्यः पुरुषः पृष्टः ।

अनभिगतार्थगन्तृत्वात् प्रमाणस्य । मनननिदिध्यासनयोः
श्रवणाङ्गत्वम् ।

रणत्वेन सिद्धिः क्रियते तेषु प्रकरणेषु सत्त्वस्य सर्वकारणताया भू-
निश्चायितत्वेनानुमानस्याप्रयोजकत्वात् । नच स्मृत्या तत्परिहरणी-
यमिति वाच्यम् । श्रुतिविरुद्धायास्तस्या एवानादरणीयत्वात् । मै-
त्रायणीयश्रुतौ, तमो वा इदमप्र आसीदेकं तत्परे स्यात् तत्परेजेरितं
विषमत्वं प्रयास्येत्द्रूपं वै रजस्तद्रजः खल्वीरितं विषमत्वं प्रयास्येत्
सत्त्वस्य रूपमित्येवं परंपरणेन रजसः सत्त्वस्य च भयनकथनात् ।
तृतीयेऽपि प्रयोगे सत्त्वस्य परभोग्यत्वेनोपाधित्वाङ्गीकारात् तदुत्प-
त्तेः पूर्वं परस्य निरुपाधिकत्वेनेच्छाद्यभावात् प्रेरणस्याप्यसम्भवाप-
त्तेः । नैयायिकादिवज्रित्यज्ञानेच्छादीनामीश्वरसमवेतत्वाङ्गीकारे श-
रीराभावप्रयुक्तदोषतादवस्थ्यात् सांख्यादिमतालम्बनाडम्बरवैष-
य्याच्च । अतः श्रुत्यनुसारित्वाभावाच्चानुमानं ब्रह्मप्रमितिजननाभा-
लम् । नापि योगिप्रत्यक्षम् । विदूरकाष्ठाय मुहुः कुयोगिनामिति
द्वितीयस्कन्धवाक्यात् । यमेवैष वृणुत इति, भातुः प्रसादादिति
श्रुतञ्च । नच गीतोक्तविश्वरूपदर्शनादिविरोधः । तस्य मूलरूपत्वाभा-
वात् । कालोऽस्मीति तत्रैव निर्धारणात् । तत्रापि, रूपं परं दर्शितमा-
त्मयोगादिति वाक्येन तस्यापि भगवद्बलेनैव दर्शनेन योगस्याप्रयो-
जकत्वाच्च । उपपत्तेश्चेत्यादौ यदुपपत्त्युपन्यसनं, तदपि न ब्रह्मस्य
रूपहापकतया, किन्तु हेत्वाभासैः परान्तरशङ्कानिरासकतयेति व-
क्ष्यते । आचारदर्शनादिति सूत्रन्तु कर्मविषये, न तु ब्रह्मविषये इति
न किञ्चिदेतत् । अतस्तदुपेक्ष्यमेव ।

ननु श्रुत्युक्तं सच्चिदानन्दात्मकं शरीरमङ्गीकृत्यानुमाने दोष-
निरासे दोषाभावात् कथमुपेक्ष्यत्वमित्यत आहुः * अनधीत्यादि *
तथाच सिद्धसाधनत्वाच्छ्रुत्युक्तसकलविशेषविषयकप्रमित्यजनक-
त्वाद्याप्रामाण्यमित्यर्थः । ननु मन्तव्य इति श्रुत्या मननं विहितम् ।
तच्च युक्तिभिरनुचिन्तनम् । युक्तयध्यानुमानरूपा इति श्रुत्यनुक्त-
लानुमानस्य प्रामाण्यं श्रुत्यैव सूच्यत इति कथं पूर्वोक्तमतस्यापेक्ष-
त्वमुच्यत इत्याशङ्क्यामाहुः * मननेत्यादि * तथाच मननादेरङ्ग-

ज्ञानशक्त्योर्निरतिशयत्वं भज्येत । मृदादिसाधारण्यं च स्यात् ।
 मतान्तरवत् कथमेवं सन्देहो यावता, यतो वा इमानीशा-
 दिभ्यो निःसन्देहश्रवणात् । एवं हि सः । पञ्चमी श्रूयते यत इति ।
 पञ्चम्यास्तसिरिति । आत्मन इत्यपि पञ्चमी, निर्मितत्वे न सन्दे-
 हः । पञ्चम्या निर्मितत्वकथनात् । उपादानत्वे कर्तृत्वे च सन्दे-
 हः । तद्वाचकाश्रवणात् कल्पनायां प्रमाणाभावात् । समवायि-
 त्वे पुनः सुतरां सन्देहः । एवं प्राप्त आह ।

तत्तु समन्वयात् ॥ ३ ॥

प्रयोज्यवत् कर्तृ तदा यथायथं क्रियाशक्तेशानशक्तेश्च निरतिशयत्व-
 मङ्गः । दण्डाद्यपेक्षया कर्तरि क्रियाशक्तः प्रयोज्यापेक्षया प्रयोजके
 ज्ञानशक्तेराधिक्यदर्शनात् । यदि मृद्वत् समवायित्वं, यद्दि वा कुला-
 लादिवत् कर्तृत्वं तदा तत्साधारण्यं, विद्वत्त्वमनाप्तकामत्वं चेति ।
 तथाचैतद्वाप्यनिरामः फलमित्यर्थः । अत्र चोदुयति * मतान्तरवदि-
 त्यादि * साङ्ख्यव्याप्यादिरूपस्य मतान्तरस्य स्मृतिरूपत्वात् तत्र-
 नकानुभवे दुष्टत्वस्य सम्भावितत्वात् नत्राचिनः सन्देहः । अत्र तु
 तदभावात् तस्य सम्भावनेत्यर्थः । सन्देहोत्पत्तिप्रकारमाहुः * एवं
 मित्यादि * । * निर्मितत्वप्रमादिनि * विभाषागुणेऽस्त्रियमित्य-
 प्राकारप्रभृत्ये भगुणादिव हेमोः पञ्चम्यङ्गीकृता । यथा घृणाद् वाग्द-
 मानित्यादौ । एवं प्रकृतंऽपि तत्कथनात् । तथाच तावन्मात्राङ्गीकारे
 उक्तरीत्या क्रियाज्ञानशक्त्योर्निरतिशयत्वमङ्गप्रसङ्गः । तन्निरूप्यधंमु-
 पादानाश्रयत्वं तस्यैव रण्यङ्गीकारे प्रमाणाभावात् सन्देहः । समवाय-
 स्वाप्ते दूषितत्वात् समवायित्वं विद्वत्त्वमनाप्तकामत्वं तत्र सुतरां तथै-
 त्यर्थं समवायित्वेऽप्यन्तं सन्निभं सूत्रमाहेत्यर्थः । एतेनात्माधिकर-
 णस्य पूर्वेण सह सामान्यविशेषभावः सङ्गनिरवि दर्शिता । * तत्तु
 समन्वयात् * । एवं पक्षत्रयेऽपि दोषा इति तान् विहाय ध्रुव्युपप-
 त्यर्थं केवलं तदस्यकारणावमादरणीयमित्याशयेन पूर्वपक्षयुक्तिमाहुः

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । निमित्तत्वस्य श्रुतिमित्य-
त्वाद् मतान्तरनिराकरणत्वेनाग्रे वक्ष्यते । तद् ब्रह्मैव समवायि-
कारणम् । कुतः । समन्वयात् सम्यगनुवृत्तत्वात् । अस्तिभाति-
मियत्वेन सच्चिदानन्दरूपेणान्वयात् । नामरूपयोः कार्य-
रूपत्वात् ।

*निमित्तत्वस्येत्यादि * ननु तुशब्दो विशेषान्वधारणपूजाव्यावृत्तिपाव-
पूरणाद्यर्थहेतुषु दृष्टत्वात् कथं व्यावृत्त्यर्थ एवात्र गृह्यत इत्यत आहुः
* मतान्तरेत्यादि * शास्त्रदृष्ट्या तु देशा व. मदेववा इत्यादौ तथा द-
शनादत्रापि नयेत्यर्थः । * तद् ब्रह्मैव समवायिकारणमिति * तद् अ-
नुभूतं प्रसिद्धं वा समवायिकारणं ब्रह्मैवेत्यन्वयः । ननु सम्यगनु-
वृत्तवनारांपितानागन्तुकरुपेण सर्वे लक्ष्मीकृत्य वर्तमानस्यम् । त-
ज्जगति ब्रह्मणः कथम् । न हि जगति ब्रह्मणोऽनारांपितानागन्तुकेन
ब्रह्मत्वेन रूपेणान्वयोऽप्युपगम्यते, यथा पटे तन्नांघटे वा मृद इत्याका-
ङ्क्षायां तदाहुः * अस्तीत्यादि * तेषु तेषु वस्तुषु तत्तत्पुरुषप्रतीति-
विवयेनास्तित्वादिधर्मेणायमभ्यमानात् सदादिरूपेणान्वयात् । यो हि
यदग्नितः स स्रष्टिमन्तद्विन्यां प्रतीतिमाश्रन्ते, यथा घटादिः पृथि-
वीत्यादिप्रतीतम् । तथाच सर्वमस्तीत्यादिप्रतीतिजनकत्वात् सदाद्य-
ग्नितम् । तत्रच सदाद्यात्मकं सच्चिदानन्दात्मकं च ब्रह्मेति तेन
रूपेण ब्रह्मान्वयोऽवगम्यत एवेत्यर्थः । ननु जगत्सत्यादिसमन्वयो
न ब्रह्मणः समवायित्वगमकः । नामरूपयोरपि समन्वयात् । तत्र-
तथोर्नानात्वाभ्यान्वय इति शङ्काम् । तयोः प्रतिनियतरूपेणान्वयेऽ-
प्यवच्छेदकावच्छेदेनाभ्यस्य निराधाधानुभवत् । नच रूपस्य व्यभि-
चारः शङ्काः । तस्य व्यवहार्यत्वपरत्वात् । अवकाशादिरूपेण व्यव-
हार्यत्वस्याकाशादाथपि सत्त्वादिति चेत् तत्राहुः * नामरूपयोः
कार्यरूपत्वादिति * नामरूपे कर्मणोऽप्युपलक्षणे । अयं वा इदं नाम
स्वरूपं कर्मेति ध्रुतेः प्रपञ्चस्यैतत्त्वयात्मकत्वात् । तथोच, अनेन जी-
वेतात्मनानुप्रविश्य नामरूपं व्याकरवाणीति ध्रुतेर्नाम्नां रूपेषु निय-
मने कृत एव जगतः कार्यत्वेन प्रतीतेस्ते एव कार्यस्य कार्यतांस्पञ्ज-

कस्वरूपभूते । यथा हि पृथुधुधोद्राकारोऽर्धो भवति तदा तत्र ता-
 हरी रूपं घट इति नाम च भवति । नदपि न स्वतः किन्तु व्याकरण-
 थुनेस्तत्करणोत्तरम् । यथा हि बालके जाते तद्व्यपधानालोक्य
 व्यक्तौ निश्चितायां नाम नियमयति, एतन्नामाऽभिमिति । तद्वत् ।
 अतः कर्मापि मूलवस्तुत्तरकालीनं कार्यस्वरूप एव प्रविशतीत्याग-
 न्तुकत्वात् त समन्वयः, किन्त्वन्वयमात्रं तेषामतो न ब्रह्मणः सम-
 वायित्ववाचकमित्यर्थः ।

ननु तथाप्यस्यादिसमन्वयस्य न ब्रह्मसमवायितागमकत्वम् ।
 कार्यमात्रे प्रकृत्यात्मकानां सत्त्वरजस्तमसामनुवृत्तिर्दोषात् । यथाहुः
 सांख्यः । 'प्रीत्यप्रीतिविवादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिरियमार्थाः । अ-
 न्याऽन्याभिभवाश्रयजनमिथुनवृत्तयश्च गुणाः' इति गुणानां स्वरूपं
 श्रीश्रीश्रीश्रीश्रीः । सत्त्वं लघु प्रकाशकर्ममुपपद्यमानं चलं च रजः ।
 शुद्धवरणकमेवं तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिरिति । एतदर्थस्तु सत्त्वा-
 दयो गुणाः सुखदुःखमोहस्वरूपाः प्रकाशप्रवृत्तिनिग्रहफलका यथा-
 क्रमं बोध्याः । ते पुनरन्योन्याभिभवन्, अन्योन्याधारतान्याभ्यजगता-
 न्योन्यामिथुनक्रियावृत्तयः स्वत एव सन्तो यथा घर्तितैले अग्निः
 विरोधिनी सहाग्निना रूपप्रकाशानं कार्यं कुरुते, यथाश्वाघातपित्त-
 कका दोषाः परस्परविक्रद्धा अपि शरीरधारणलक्षणं कार्यं कुर्वन्ति,
 तथैते परस्परविक्रद्धा अप्यनुवर्तन्ते, कार्यं च कुर्वन्तीति । तथा च
 प्रयोगः । महदाधिकार्ये सुखदुःखमोहगुणकद्रव्यजन्यं कार्यत्वे सति
 सुखदुःखमोहगुणकद्रव्यात्वात् । यथैका रूपपीवनशीलवती स्त्री भर्तुः
 सुखदा सपत्नीतां दुःखदा पुरुषान्तरस्य मोहदेति तद्वदिति । न च
 सुखदादीनामान्तरत्वेनानुभवत्वात् स्वयादीनां सुखादिगुणकत्वे माना-
 नावः घट्टनीयः । स्त्रीचन्दनादिजन्यस्य सुखस्य सत्तद्वययेषु बहि-
 र्देवानुभवेन तज्जनकेषु स्वयादिष्वपि तस्य बहिरेव सत्तानिश्चयात् ।
 न च तस्यानुभवस्य भ्रान्तावं शक्यवचनम् । तथा सति देहे मे सुखं,
 शिरसि मे वेदनेत्याद्यनुभवांतरस्वापि बाधप्रसङ्गात् । एवं तु स्त्री-
 सुख चन्दनसुरासित्याद्यमित्यापोऽपि युज्यते । आन्तरत्वेनानुभवस्तु
 मानसस्यैव । एवं सिद्धं तेषां बाधत्वे स्वयादिसंसर्गेण बहिरेव ते-
 ऽप्यिदमनुभवे । घृतद्रवत्वादिवत् । तथा च प्रयोगः । विमताः सु-
 धारयो न सन्ध्यात्तमन्त्राः । याद्वत्वे सत्यात्मनि प्रनीयमानत्वात् ।

प्रकृतेरपि स्वमते तदंशत्वात् । अज्ञानात् पारिच्छेदाप्रियत्वे ।

गौरवादिवदिति । तथा, स्वप्नादयः सुखादिगुणाः सुखादिजनकत्वात् । यद् यजनकं तत् तद्गुणकं, प्रकाशशैत्यादिजनकवन्दि-
 च्छन्दनादिवदिति च । एवं सिद्धे तेषां तद्गुणकत्वे तेषां द्रव्याणां
 तद्गुणात्मकत्वमप्यनुमेयम् । तथाच प्रयोगः । विमताः सुखाद्या-
 त्मकाः, सुखाद्यविनाभूतत्वात् । तन्मात्राविनाभूतमहाभूतत्वात् । तथा,
 सुखादयो द्रव्यसूहमावस्वारूपाः । तदविनाभूतत्वे सति तज्जनक-
 त्वात् । महाभूताविनाभूततज्जनकत्वमात्रवदिति । नच प्रथमं क्षणे
 द्रव्यं यानद् गुणान्धनमेवोत्पद्यत इति वाच्यम् । प्रत्यक्षबाधितत्वात् ।
 अवाकजस्य रूपादेरुत्पत्तिरशक्यामप्यनुभवत् । एवं सुखाद्यपि
 धातुव्यम् । पुत्राद्युत्पत्तिकाल एव पुरुषभेदेन सुखदुःखाद्युत्पत्तिदर्श-
 नतस्तस्य बालादेस्तदागमपि तज्जनकतया तद्गुणकत्वतदविनाभा-
 वयोर्तिश्चयादिति । एवं मैत्रायणीये, तमो वा इदमेकमेवात्र आसीत्
 तत्परे स्यात् तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयत्नीति । इहेताइवतरेऽपि,
 प्रधानश्चेन्नक्षपतिर्गुणश्च इति तमःशब्दवाच्यतायाः प्रकृतेर्गुणाणां च सु-
 दृशादौ सत्ताश्रावणात् पुराणेषु भन्वादिषु तथा स्मरणात् सिद्धे
 प्रकृतेः सत्त्वे सर्वस्य त्रिगुणत्वेन गुणमय्याः प्रकृतेरेव समन्वयस्य
 सिद्धत्वात् प्रज्ञाणः समवायित्वसिद्धिरित्यत्र आहुः * प्रकृतेरित्या-
 दि * । 'आसीज्ज्ञानमयो ह्यर्थ एकमेवाविकल्पितम् । यदा विघेक-
 निपुणा आदौ कृत्युगे युगं । तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्प-
 तम् । चाङ्मतागोचरातीतं द्विधा समभवद् दृष्टम् । तयोरंकतरयो
 ह्यर्थः प्रकृतिः सौमयात्मिका । ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽ-
 भिधीयत' इत्याद्येकादशस्कन्धीयमगवद्वाक्यैस्तस्या अंशत्वे जन्यत्वे
 च निश्चिते तद्रूपस्याप्यागन्तुकत्वेन तदन्वयस्यापि समन्वय-
 रथाभावात् तेन प्रज्ञाणः समवायित्वमङ्ग इत्यर्थः । ननु भ-
 वत्वेयं, तथापि तदन्वयस्य सांख्यैः साधितत्वात् तेनैव रूपेण
 प्रज्ञान्वयोऽस्तु किमस्यादिरूपान्वयाप्रद्वेणेत्याशङ्क्यामाहुः * अज्ञा-
 नादित्यादि * । अथमर्थः । प्राकृती या प्रीतिः सा धात्वानिक्ती, ग तु

ज्ञानेन बाधदर्शनात् । नानात्वं त्वैच्छिकमेव । जडजीवान्तर्ग-
मिवैकैकांशप्राकृत्यात् । कथयंरमिति चेत् । न । सद्रूपे घट-
रूपक्रियास्वत्र तारतम्येनाविर्भाववज्जडेऽपि भानत्वादिपती-
तेस्तारतम्येनाविर्भावोऽङ्गाकर्तव्यः । भगवाद्च्छाया निया-
मकत्वात् ।

बालधी । तत्र गमको देशतः कालतश्च परिच्छेदः । यथा कस्यचित्
किञ्चित् प्रियं किञ्चित् । तदपि कदाञ्चित् प्रियं, कदाञ्चित् । तथा
सति तस्या अर्थाधिक्यम् । मैत्रेयोपक्षणे तर्था सिद्धत्वात् । वा-
स्तवस्य नैसर्गिकतायां वस्तुमद्भावं क्षीणं तद्व्याधायोगाच्च । अतो
वास्तवं प्रियत्वमात्मन्येतेत्यात्मन एव दर्शोऽदिकमान्दृश्यतामिति वा-
धयित्वा इदं सर्वं यद्यत्मात्मन्येतेन सर्वस्यात्माभिन्नत्वं श्रवयति ।
तथा गैलेतियं, आनन्दं प्रज्ञायां विद्वानित्युपक्रम्य, एतत् ह वा न
तपति किमहं साधु नाकरत्वं किमहं पापमकरत्वमिति न य एवं वि-
द्वानेते आत्मानं स्पृणुत इत्यात्मत्वानुमन्धानेन तत्कृततापाभावं च
श्रवयति । अत एवमात्मानन्दक्षानेन प्राकृतिकप्रियत्वाद्दौ बाधदर्श-
नात् तद्रूपेणान्यथ आद्रियते । किन्वात्मत्वेन सर्वस्मिन्नरूपप्रिय-
त्वस्य बाधनाद्व्याधितेनैव रूपेण श्रुत्यविरोध इति तदन्वय एवाद्रियत
इत्यर्थः । ननु यद्येवं तदा नानात्वमपि नादरणीयम् । तस्यापि प्राकृ-
तिकत्वादित्यत आहुः * नानात्वमित्यादि * बहु स्यामिति धावणात्
तत्र प्राकृतिकमित्यर्थः । ननु यदीदमप्राकृतं स्यादप्रास्त्याद्यं शत्रया-
नुवृत्तिरनुभूयत, सा तु न इत्यनेऽतो न तथैत्यन आहुः * जडेत्यादि *
जडे सदंशस्य, जीवे 'ज्ञानं त्वन्यतमो भाव' इति वाक्याज्ज्ञानांशस्या-
श्रयोमिष्यानन्दांशस्य प्राकृत्यात् । तथाच प्राकृत्यासावहेतुकमदर्शनं
नानुवृत्तबाधकमित्यर्थः । अथ श्रुदयति * कथमित्यादि * सर्वत्र
चित्तवसद्भावेऽपि तत्र तत्रैकैकांशप्राकृत्य कयोपपत्त्याङ्गीक्रियत इत्य-
र्थः । अथ समादधते * नेत्यादि * एवमाक्षेपो न युक्तः । यतोऽस्ती-
तिप्रत्ययगोचरे सद्रूप एकस्मिन्नेवाप्ये घट इति गुणित्वेन, रूपमिति
तद्रूपसर्वत्रतथा गुणत्वेन, क्रियेति त्रिषण्णावकाशितयाऽऽश्रुतत्वात् ।

शित्वेन यथा सदंशस्य तारतम्येनाविर्भावस्तथा जडेऽपि मानवप्रिय-
 त्वयोस्तारतम्येनाविर्भावोऽङ्गीकार्यः । नन्वेवमङ्गीकारे का वा युक्ति-
 रिति चेद् उच्यते । श्रीभागवते कंसस्यारिष्टदर्शनस्थले, अदर्शनं स्व-
 पिरसः प्रतिरूपेषु सत्स्वपीत्यासन्नमृत्योः शिरःप्रतिघिम्भादर्शनमु-
 क्तम् । तथा द्वितीयस्कन्धे, घ्राणं च गन्ध इत्यादिवाक्यैरिन्द्रियाणां
 सजातीयमाहकत्वं च बोधितम् । एवं सत्युक्तस्थले यच्छिरसोऽग्रहणं
 तत्र हेतुत्वेन विषयस्य चक्षुषो वा आवरणं घक्तव्यम् । तत्र न शिर-
 सः । तस्यान्येन दर्शनात् । नापि चक्षुषः । तदानीं तेन विषयान्तरदर्-
 शनात् । अत उभयोपपत्त्यर्थं विषयनिष्ठज्ञानांशस्य चक्षुः प्रत्येवापर-
 णमिति घक्तव्यम् । एवं लोकाञ्जनस्थले वैषयिकज्ञानांशावरणम् ।
 सदंशावरणे तु स्पर्शनमपि तस्य न स्यादिति । एवमेकत्र ज्ञानांश-
 सिद्धावप्यत्रापि तथा सिद्ध्यति । एवं प्रियत्वांशेऽपि बोध्यम् । यद्वा
 यदार्थमात्रस्य ज्ञानेनैव प्रकाशाज्ज्ञानजनकत्वाच्च साङ्ख्योक्तप्रकारे-
 णैव ज्ञानाविनाभावसिद्धौ ज्ञानात्मकत्वस्यापि सिद्धिः । परन्तु तत्र
 जडे सदंशघट्ट प्रकटम् । सन् घटः, सन् पट इतिवज्ज्ञानं घट इति
 सामानाधिकरण्याप्रतीतिः । प्रियत्वं तु ततःऽन्यप्रकटम् । नत्तदसाधा-
 रणात्वात् । जंवे तु चित्रंशस्यापि प्राकट्यम् । चेन्नतन्वैव सदा प्र-
 तीयमानत्वात् । सदंशस्तु न्यग्भूतः । विशयज्ञानतयैव प्रतीयमानत्वत् ।
 प्रियत्वं तु ततो न्यग्भूतम् । उक्तयुक्तेः । अन्तर्यामिणि तु प्रियत्वमेष
 सुषमन्यदुभयं न्यग्भूतम् । नद्द्रष्टृणां प्रियत्वंनैवानुभवगोचरत्वा-
 दिनि । अत्र नियामिका तु, प्रजायेयेति भगवद्विच्छेदव । अन्यथा पूर्वो-
 क्ताकारणौव नानाभावात् सर्वात्मिजावेतदाकारान्तरकथनस्य वैष-
 य्यापत्तेः । उच्यतेचभावादिनाऽऽविर्भावस्यैव प्रकर्षणदार्थत्वेन विश-
 क्षिप्तत्वादिति । एतेन दुष्टत्वादिप्रतीतायपि भगवाद्वच्छेदव हेतुरिति न
 तथापि समवायित्वे द्वायप्रसक्तिः । क्रीडार्थे तथैव बुद्धयुत्पादनात् ।
 एतदप्येकादशस्कन्धीयथैकविंशत्याध्यायस्यैर्गुणादंशदर्शनस्य कर्मनिष्-
 मार्यत्वधांशकवाक्यैरवसीयत इति नात्रापि शङ्कालेशः । अत एव न
 कचिद्वापि कुरिसततयं प्रह्लादिदां भासते । अत एवैकादश एवोक्तम्,
 'किं धर्मिणेन यदुना लक्षणं गुणदोषयोः । गुणदोषद्विशिर्दोषो गुण-
 स्तुभययर्जित' इति । नचैवं प्रह्लाणः समवायित्वे, सैवा धिया जगत्
 सर्वामेत्यादितापनीयश्रुतिविरोधः । तस्यामे, न विलक्षणत्वाधिकरणे

नच साधारण्येन सर्वजगत् प्रति परमाण्वादीनामन्वयः सम्भवति । एकस्मिन्ननुस्यूते सम्भवत्यनेककल्पनाया अन्यादयत्नात् । लोके कर्तृविशेषवद् उपादानविशेषग्रहणेऽपि न ब्रह्मण्यव्यभिचारः ।

समाधेयत्वात् । तथापि तस्मादात्मन एव त्रैविध्यं सर्वत्र योनिस्वमपीति वक्ष्यमाणत्वादिनि । अत एव श्रीभागवतारम्भश्लोकेऽपि ब्रह्मणः समवर्त्यायैव प्राहृषितुं, जन्माद्यस्य यतोऽप्यथादित्यनेनान्वय एव हेतुत्वेनाक्तः । नच तत्रतरु इत्यनेन व्यतिरेकत्वात्पुक्तत्वात् तस्यात्र कुतो नोक्तिरिति शङ्काम् । ब्रह्मणो व्यापकत्वेनामात्ररूपस्य व्यतिरेकस्याभावाद्द्विशेषेणातिरिक्तत्वरूपो व्यतिरेकः कृत्स्नप्रसक्तिप्रारणायात्र विभक्षितः । स त्वनारोपितानागन्तुकरूपयोचकेन समुपसर्गोपैयं बोधित इत्यतः पृथगनुक्तेः । एवं चतु श्लोकयामप्यन्वयव्यतिरेकाऽयमित्यत्रापि बोध्यम् । एतदेवैकादशस्कन्धीये, 'यथा हिरण्यं सुकृतं पुरस्तात् पद्भ्याश्च सर्वस्य हिरण्यमयस्य । तदेव मध्ये व्यवहार्यमायां नानापदैरहमस्य तद्वद्' इति चाप्येऽपि निष्कृष्य दृष्टान्तेन बोधितं ज्ञेयम् । प्रकृतमनुसरामः । नन्वेतावशोपपादनसापेक्षब्रह्मान्वयोपगमापेक्षया तदनपेक्षः परमाणूनां भूतानां पान्वयो ज्यायान् प्रतिपत्तिस्तोक्त्यात् । तदर्थमेव सर्वेषां प्रयत्नादित्याशङ्कयामाहुः *नन्वेत्यादि* परमाण्वादीनामित्यादिपदेन, कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छेति श्रुत्युक्तानां कालादीनां संग्रहः । जगदन्तःपातिसु दिगाकाशादिषु परमाणूनामन्वयामावान् । तेषां नित्यत्वाऽप्युपगमेऽपि स्वभावान्वयस्यवश्यं वाच्यः । एवं मतान्तरे कालस्य प्रकृतेश्च वाच्यः । तथा सति विप्रतिपत्तानामनेकेषां परमाणूनां आनेकेषामन्वयकल्पनस्य ग्राह्यविरुद्धत्वम् । प्रतिपत्त्यसौक्यात् । किन्वेकस्मिन् ब्रह्मणोऽन्वये सम्भवति तस्यैवानुस्यूतस्य समवर्तित्वं युक्तमित्यर्थः । एकस्मिन् समवर्तित्वेनातिवर्त्यः । नन्वेकसमवर्तित्वकल्पनस्यान्यादयत्नत्वे मृतत्वात्तद्विरोधि सम्भावित्वं न स्यात् । तथाच प्रत्यक्षविरोध इत्यत आहुः * लोके इत्यादि* तपाच यथा लोके कुलालादीनां अतुमुद्धान्तानां कर्तृत्वेऽपि

अलीकप्रतीतेऽस्तित्वादिप्रतीतावपि सम्प्रगन्तभाभावात्
 कायंत्वव्यभिचारी । तस्माद् ब्रह्मण एव समवायित्वम् । एतद्
 सर्वं श्रुतरेवाह । स आत्मानं स्वयमकुरुतेति । निमित्तत्वं तु
 स्पष्टमेव सर्वत्रादिसम्मतम् ।

तत्सम्भवे प्रकृतेरीश्वरस्य च सर्वनियामकत्वात् कर्तृत्वं हीयते । एवं
 लोके तन्वादीनां परमाण्वन्तानां प्रकृत्यन्तानां बोधादान्त्वेन ब्रह्मण-
 ऽप्यस्मन्भवे ब्रह्मणा मूलकारणत्वात् समवायित्वदानिरित्यर्थः । ननु
 शुक्तिरजनादौ स्वात्मिकेषु चास्तित्वं प्रतीयत इति तेषु सद्बन्धयो ब-
 क्तव्यस्तथा नति तस्यापि ब्रह्मकार्यत्वे जगत्सुल्लयतया सत्यत्वं स्यात् ।
 तत्तु विशेषदर्शित्वात्तत्त्वादिशक्यवचनम् । नतश्च न तस्य ब्रह्मका-
 र्यत्वमपि । अतोऽकार्येऽपि सद्बन्धयात्र तेन ब्रह्मणः समवायित्वसिद्धि-
 रित्यत्र आहुः * अलीकेत्यादि * तथाचान्वयस्य न गमकत्वमपि
 तु समन्वयस्य । समन्वयस्त्वनारोपितानागन्तुकरूपेणान्वयः । अ-
 लीकप्रतीतरजनादौ तु सत्ता आरोपितेति सत आरोपितरूपेणान्व-
 यात् तस्य ब्रह्मकार्येणागमकत्वम् । तस्यैवाभावाच्च न ब्रह्मणोऽपि
 समवायित्वव्यभिचार इत्यर्थः । सिद्धमाहुः * तस्मादित्यादि * ना-
 मरूपयोः कर्मणः सुखदुःखमोहानां चागन्तुकत्वेन, परवायवादीनां
 चासाधारणत्वेन, कालादेस्तथात्वे विप्रतिपक्षत्वेन, अलीकप्रतीते स-
 त्वस्यारोपितत्वेन तेषामन्वयस्यासम्भक्त्या प्रकटाप्रकटानां वास्त-
 विकानां सच्चिदानन्दानामेव समन्वयाद् ब्रह्मण एव समवायित्वं नि-
 श्चयमित्यर्थः । तन्वेवं चादिविसेमताग्रहे किं बीजमत आहुः * एत-
 दित्यादि * पूर्वाश्रिकरणोक्तं कर्तृत्वं शास्त्रप्रमाणकत्वम्, एतदधिकर-
 णोक्तं समवायित्वं च कर्तृकर्मत्वबोधकविभक्तिप्रयामेकस्यैव श्रुतिव-
 दनीत्यनदेव बीजमित्यर्थः । अन्यथा श्रुताद्युपचारापत्तेः । एवञ्च, एत
 इत्यत्र हेतौ या पञ्चमी सा, जनिकर्तुः प्रकृतिरित्यत्र प्रकृतिपदेन स-
 मवायिरूपं कारणं परामृश्य विहितेति निमित्तत्वदुपादानमपि सैव
 वक्तीति वाचकशब्दश्रवणमप्रयुहम् । तथाचैवं विचारं ब्रह्मणः सर्व-

विधे कारणत्वं धुतिवाक्याभ्यां प्रमाणाभ्यां सिद्धम् । तत्र स्वस्यैव
समवायित्वेन कर्तृदोषभूतप्रनाप्तकामत्वं, क्रियाज्ञानयोः सातिशयत्वं
च धारितम् । कर्मणि आत्मपदेनाविकृतत्वबोधनाद् विकृतत्वं च धा-
रितम् । तेन दोषराहिता ब्रह्मणः सर्वविधा कारणतैत्यनेनाधिकरणेन
निर्णीतम् । समन्वयपदव्याख्यानान्त्र समवायस्वरूपमपि बोधितम् ।
अनारोपितानामन्तुकरूपेणानुवृत्तिरेव समवाय इति । इदमेव च ता-
दात्म्यम् । आगन्तुकरूपेण भेदसद्विष्णुत्वेऽप्यनागन्तुकरूपेणामेदा-
दिति । न तु वैशेषिकप्रतिपक्ष इति न कोऽपि विरोधः । एतस्य स-
म्बन्धत्वमैच्छिकभेदोत्तरं द्विनिष्ठत्वे विशिष्टशुद्धिनियामकत्वाज्ज्ञेयम् ।

विज्ञानेन्द्रमिधुस्तु जन्मादिसूत्रे अधिष्ठानकारणमतिरिक्तम-
ङ्गीकृत्य, यत्राविभक्तं येनोपष्टम्भं च सदुपादानकारणं कार्यका-
रेण परिणामते तदधिष्ठानकारणम् । यथा सर्गादौ जलाविभक्ताः
पृथिव्यसूक्ष्मांशास्तन्मात्राणां जलनैवोपष्टम्भात् पृथिव्याकारेण प-
रिणमन्त इत्यतो जलं पृथिव्या अधिष्ठानकारणमिति । अत्र प्रमाणं तु,
'आधारमानन्दमखण्डबोधं यस्मिँल्लयं याति पुरश्चयं च । एतस्मा-
ज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी
विश्वस्यधारिणी' इति कैवल्योपनिषद्वाक्यम् । 'यस्य यत् कारणं प्रोक्तं
तस्य साक्षान्महेश्वरः । अधिष्ठानतया स्थित्वा सदैवोपकरोति च'
इति पुराणान्तरवाक्यं च । एतादृशकारणत्वमेवाधिष्ठानकारणत्व-
मिति मूलकारणत्वमिति चोच्यते । ब्रह्मणश्च स्वाधिभक्तप्रकृत्यापुष-
ष्टम्भकत्वं साक्षितामात्रेणेति जगत्कारणत्वेऽपि ब्रह्मणो न विकारि-
त्वम् । न वा प्रकृतिपुरुषादिव्यतिप्रसङ्गः । सर्गात् पूर्वमन्वेषां साक्षि-
त्वासम्भवात् । अत एवाविकारिचिन्मात्रत्वेऽपि ब्रह्मणो जगदुपादान-
त्वं, जगद्भेदज्ञोपपद्यते । विकारिकारणवदधिष्ठानकारणस्याप्यु-
पादानत्वव्यवहारात् । कार्यविभागाधारत्वस्यैवापादानसामान्यल-
क्षणत्वात् । अविभागध्याधारत्वाच्च स्वरूपसम्बन्धविशेषोऽत्यन्तस-
म्भिन्नरूपो दुग्धजलाद्येकताप्रत्ययनियामकः । तत्र समवायसम्ब-
न्धेन यत्राविभागस्तद्विकारिकारणम् । यत्र कार्यस्य कारणाविभा-
गेनाविभागस्तदधिष्ठानकारणम् । यथा जलं पृथिव्या इति । न हि ज-
लरूप पृथिवी साक्षादेव विकारः । तन्मात्राणां भूतप्रकृतित्वश्रुतिस्मृति-
विरोधात् । न च द्वयोरैवोपादानत्वम् । विजातीयानामनारम्भकत्वाः

त् । एवमाकाशादीनां वाय्वाद्युपादानत्वमप्यधिष्ठानतयैव द्रष्टव्यम् । सम्मन्वयविरोधे सृष्टिप्रक्रियायां वैशेषिकसाङ्ख्ययोर्भयोरप्यत्र विरोधानौचित्यादिति । वैशेषिकादिभिरपीदृशं ब्रह्मणः कारणात्वमिष्यत एव । परन्तु तैरिदमपि निमित्तकारणत्वमिति परिभाष्यते । अस्माभिस्तु समवाय्यसमवायिभ्यामुदासीनं निमित्तकारणेष्वथ विलक्षणतया चतुर्थमाधारकारणत्वमिति । ब्रह्मणश्च जगत्कर्तृत्वं स्त्रीपाधिमायोपाधिकम् । परिणामित्वरूपोपादानत्वं च प्रकृतितत्कार्यायोपाधिकमित्याह ।

तदसङ्गतम् । आत्मैवेदमग्र आसीदित्यादिभ्रुतिषु दृश्यमानस्य जगतः पूर्वमात्मरूपत्वादिसोभनेनेतराभावासिद्धावविभागाख्यस्य स्वरूपसम्बन्धस्य तदानीं चकतुमशक्यत्वेन लक्षणेऽव्याप्तेः । गार्गीब्राह्मणे भूतभव्यस्याकाशे आकाशस्य चाक्षरे ओतप्रोतत्वकथनेन तादृशत्वस्य च, ओतप्रोतमिदं यस्मिस्तन्तुष्वङ्ग! यथा पट इत्यादाद्युपादानतागमकत्वेन, आथर्वणानां गोपथब्राह्मणारम्भे 'ब्रह्म ह वा इदमग्र आसीत् स्वयं त्वेकमेव तदैक्षत महद् वै यक्षं तदेकमेवास्मि हन्ताहं मदेव मन्मात्रं द्वितीयं तदेष निर्मम इति द्वितीयस्य ब्रह्ममात्रत्वश्रावणपूर्वकं सृष्टिकथनेन ' विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया । यथेदानीं तथाप्रे च पश्चादप्येतदीदृशम् इति तृतीयस्कन्धे विश्वस्य ब्रह्मनन्मात्रत्वकथनेन च द्वितीयस्य विश्वस्य च साक्षाद्युपादेयत्वे ब्रह्मण उपदानत्वस्यादण्डवारितत्वाच्च । नचोक्तकैवल्यभ्रुतिविरोधः । तस्या अवान्तरसृष्टिविषयकत्वात् । एवकारोपपदाद्यभावेन पुरत्रयलयलिङ्गेन च तथा निश्चयात् । नापि स्मार्तसदापद्विरोधः । प्रायमिकसृष्टयनन्तरं तथात्वेऽप्यविरोधात् । उक्तभ्रुताविवेहापि प्रायमिकसृष्ट्यारम्भकालगमकस्याभावात् । उक्तदृष्टान्तोऽप्यसङ्गतः । पृथिव्यादितन्मात्रस्यैव साक्षाज्जलादिजन्यत्वात् । 'रसमात्राद् विक्रवाणादग्मसो देवनोदितात् । गन्धमात्रमभूत् तस्मात् पृथ्वी घ्राणस्तु गन्धग इत्यादितृतीयस्कन्धवाक्यैस्तथा निश्चयात् । विजातीयारम्भस्यात्रापि तादृशस्यत्वात् । नच विजातीयानामनारम्भकत्वम् । तन्तुत्वपटत्वयोर्भेदेन तत्रैव विजातीयारम्भदर्शनात् । द्रव्यत्वादिना साजात्यस्य भवदनभिमतेऽपि सत्त्वात् । नच द्रव्यत्वव्याप्यजातिमिरेव साजात्यं विवक्षितमिति वाच्यम् । अप्रयोजकत्वात् । गोमयादि-

श्रुतौ वृद्धिर्कामुत्पासिदर्शनात् । चलत्यनिले सूक्ष्मानलेनापि यज्ञं म-
हान् दाधानलेस्तत्रानलाद्ययवाना स्वल्पत्वन ततो महानलस्याशोक्य-
घचननयोऽनिलेनैव तदुत्पत्ते सार्धजननीनत्वाच्च । यत्र कचन स्त्रि-
र्घति शोचते वा पुरुषस्तेजस एव तद्ग्यापो जायन्त इत्यादिश्रुतिभि-
रपि तथा निश्चयाच्च । साङ्ख्यप्रैशैयिकादीना परस्पराविरोधाप्रह-
स्ये प्रकृतानुपयोगित्वेन तथायासस्वापायंत्वाच्च । एवं ब्रह्मणो मायो-
पाधिकं कर्तृत्व प्रकृतितेत्कार्योपाधिकं परिणाम्युपादानत्वमप्यघा-
न्तरसृष्टिविषयकमेव । आनन्दरूपममृत यद् विभानि, सच्चिदानन्द-
रूपमित्यादिश्रुतिभिरानन्दमात्रकरपादमुद्योदरादिरित्यादिस्मृतिभि-
श्च ब्रह्मण आनन्दाकारत्वे सिद्धे मूलरूपस्योपाधिकत्वकल्पनाया
असङ्गतत्वात् । नच विकारित्वादि शङ्काम् । तस्याग्रे तदनेन्यत्वाभि-
करणे परिहरणीयत्वात् । एवमन्यदाप यद्यद् विदुश्चमधिकुश्च वा
तत्सर्वं प्रसङ्गं व्यवस्थापयिष्याम ।

भट्टभास्कराचार्यास्तु ब्रह्मण एवोपादानत्वमङ्गीकृत्य कार्यस्य
जगत कारणार्थं भेदाभेदौ प्रतीत्या व्यवस्थापयन्ति । तथाह्याहु ।

एकैस्यैकत्वंमस्तीति प्रमाणाद्यवगम्यने ।
नानोत्वं तस्य तत्पूर्वं कर्ममाद् भेदोऽपि नेष्यते ॥
येत्प्रमाणे परिच्छिन्नमधिकुश्च हि नत् तथा ।
वेस्तुजाते गवाश्वादि भिन्नोभिन्न प्रतीयते ॥

नेहोभिन्न भिन्नमेव वा कश्चिद् दर्शयितु शक्यते । सत्ताहेय-
त्वेद्रव्येणैवासामान्यात्मना सर्वमभिन्न, व्यक्त्वात्मना तु परस्परवै-
लक्षण्येयाद् भिन्नमे । तथाहि ।

प्रतीयते चेदुभय विरोध कोऽयमुच्यते ।
विरोधे चाविराधे च प्रमाणं कारण मतम् ॥
एकरूप प्रतीतत्वाद् द्विरूपे तत् तथेष्यताम् ।
एकरूप भवेदेकमिति नेश्वरभाषितम् ॥

अनु शीतोष्णयोर्यथा परस्परं विरोधस्तथा भेदाभेदयो , कि-
मिदमुच्यत नास्ति विरोध इति । अत्रोच्यते । भवत प्रज्ञापराधोऽयं,
न घस्तुविरोध । कथम् । सहानवस्थान, छान्दोग्योपनिषद्भिन्नदेशवर्तित्व
या शीतोष्णवद्विराधो नाम । एतदुभयमिह कार्यकारणयोर्ब्रह्मप्रपञ्च
यानास्ति । तत उत्पत्तेस्तत्रैवावस्थितेतेतैव प्रलयात् । विराधे हि त्रय

मेतन्नोपपद्यते । नहि कृशानुनाङ्करोत्पत्यादिलक्षणः सम्बन्धो दृश्यते । कारणेन हि मृत्सुवर्णादिना कार्ये सर्वदानुस्यूतं दृश्यते । तत्राक्षिणी निमील्य परस्परासङ्गतिलक्षणां विरोधो वैयात्याद् वक्तव्यो भवेत्, प्राथमिकं श्रोत्रियश्रांशप्रतारणार्थं वा । शीतोष्णयोर्भिन्नाधारवर्तिनोर्न कदाचिदुत्पाद्योत्पादकलक्षणः सम्बन्धो, नाधाराधेयलक्षण इति युक्तस्तयोः परस्पराविरोधः । तस्माच्छीतोष्णावदित्युक्तं दृष्टान्ताभिधानम् । अत्र प्रागल्भ्यात् कश्चिदाह । यथा संशयज्ञानं व्याणुर्वा पुरुषो वेत्यप्रमायां, तथा भेदाभेदज्ञानमिति । तदसत् ।

परस्परोपमर्हेन न कदाचित् सह स्थितिः ।

प्रमेयानिश्चयाच्चैव सशयस्याप्रमाणता ॥

अत्र पुनः काण्डं पूर्वसिद्धं मृत्सुवर्णादिलक्षणम् । ततः कार्ये पञ्चाङ्गीयमानं तदाश्रितमेव जायते । कारणसमानार्थतया हि कार्येषुद्धिः । न कारणस्वरूपोपमर्हेन देयतः कालतो वा पृथग्भूतं कार्ये दृश्यते । तस्मान्न किञ्चिदेतत् । तदयं सङ्ग्रहश्लोकः ।

कार्यरूपेण नानात्वमभेदः कारणात्मना ।

हेमात्मना यथाऽभेदः कुण्डलाद्यात्मना भिन्ना ॥ इति ।

अत्र वाचस्पतिमिश्रा उक्तां कारिकामुपन्यस्याहुः । कः पुनरयं भेदो नाम, यः सहाभेदेनैकत्र भवेत् । परस्पराभाव इति चेत् । किमयं कार्यकारणयोः कटकहाटकयोरस्ति, न वा । न चेद् एकत्वमेव वास्तवं न भेदः । अस्ति चेद् भेद एव, नाभेदः । नच भावाभावयोरविरोधः । सहासम्भवात् । सम्भवेवा कटकवर्द्धमानकयोरपि तत्वेनाऽभेदप्रसङ्गः । भेदस्याभेदाविरोधात् । अपिच । कटकस्य हाटकाद्भेदे यथा हाटकात्मना कटकमुकुटकुण्डलाद्यो न भिद्यन्ते, एवं कटककात्मना न भिद्येरन् । कटकस्य हाटकाद्भेदात् । तथाच हाटकात्त्वमेव वस्तु सन्न कटकाद्योऽभेदस्याप्रतिभासनात् । अथ हाटकात्त्वैर्वाभेदो, न कटकत्वेन । तेन तु भेद एव कुण्डलादेः । यदि हाटकाद्भिन्नः कटकः, कथमयं कुण्डलादिषु नानुवर्तते । नानुवर्तते चेत् कथं हाटकाद्भिन्नः । ये हि यास्मिन्ननुवर्तमाने व्याघर्तन्ते ते सतो भिन्ना एव । यथा सुप्रात् कुसुमभेदाः । नानुवर्तन्ते चानुवर्तमानेऽपि हाटकात्वे कुण्डलादयः । तस्मात् तेऽपि हाटकाद्भिन्ना एवेति । सहानुवृत्त्या च सर्वधस्त्वनुगमे, इदमिह नैदस्मादेदमिदमिदानीं

नेदमिदमेव नेदमेवमिति विभागी न स्यात् । कस्य चित् कदाचित्
 कथञ्चिद् विवेकहेतोरभावात् । अपिच । दूरात् कनकमित्यवगते, न
 तस्य कुण्डलादयो विषया जिज्ञास्थेरन् । कनकादभेदात् तेषाम् ।
 तस्य च ज्ञातत्वात् । अथ भेदोऽप्यस्ति कनकात् कुण्डलादीनामिति
 कनकाद्यगोऽपि अज्ञानास्ते । तन्वभेदोऽप्यस्तीति, किं न ज्ञाताः ? ।
 प्रत्युत ज्ञानमेव तेषां युक्तम् । कारणाभावे हि कार्याभाव औत्सर्गि-
 कः । स च कारणसत्त्वाऽपोद्यते । अस्ति चाभेदे कारणसत्तेति ।
 कनके ज्ञाते ज्ञाता एव कुण्डलादय इति तज्जिज्ञासाज्ञानानि चानर्थ-
 कानि स्तुः । तेन यस्मिन् गृह्यमाणे यन्न गृह्यते तत् ततो भिद्यते ।
 यथा करमे गृह्यमाणे अगृह्यमाणो रामभः करमात् । गृह्यमाणे च
 दूरतो हेसि न गृह्यन्ते तस्य भेदाः कुण्डलादयः । तस्मात् ते हेसो
 भिद्यन्ते । कथं तर्हि इमं कुण्डलमिति सामानाधिकरण्यमिति चेद् ।
 नञ्चाधाराधेयभावे समानाधेयत्वे वा सामानाधिकरण्यमित्युक्तम् ।
 अथानुवृत्तिव्यावृत्तिव्यवस्था च हेसि ज्ञाते कुण्डलादिजिज्ञासा च क-
 थम् । न खल्वभेद एकांतिकेऽनैकान्तिके चेतदुभयमुपपद्यते यत्
 इत्युक्तम् । तस्माद् भेदाभेदयोरन्यतरस्मिन्न हेये । अभेदोपादानैव
 भेदकल्पना, न भेदोपादाना अभेदकल्पनेति युक्तम् । भिद्यमानतन्त्र-
 त्वाद् भेदस्य भिद्यमानानां च प्रत्येकमेकत्वात् । एकाभावेनानाधेय-
 स्य भेदस्वायोगात् । एकस्य च भेदानधीनत्वात् । नाथमथमिति च
 भेदग्रहस्य प्रतियोगिग्रहसापेक्षत्वादेकत्वग्रहस्य चान्यानपेक्षत्वादभे-
 दोपादानैवानिर्धेयत्वकल्पनेति साम्प्रतम् । तथाच ध्रुतिः, मृत्तिके
 त्वेव सत्यमिति । तस्मात् कूटस्थनित्यतैव पारमार्थिकी, न परिणा-
 मिनित्यतेति सिद्धमिति ॥ तदनवधानविजृम्भितमेव ॥ उक्ते मते भे-
 दाभेदयोर्नानात्वैकत्वरूपतया भेदस्यान्योन्याभावरूपत्वानङ्गीकारेण
 तदादाय तन्मतदूषणाश्च गगनकुसुमसौरभ्यकल्पत्वात् । परस्पर-
 भावरूपत्वेऽपि घटतदत्यन्ताभावयोर्घटनद्भेदयोश्च भूतल एव सहाय-
 स्थानदर्शनेन भेदस्य तदभावेनाभेदेन सह न विरोधः । अत्यन्ताभा-
 वस्य नित्यव्यापकत्वेन सर्वत्र सत्त्वात् प्रतियोग्यानयनोत्तरं तदभाव-
 बुद्धिप्रतिबन्धमात्रपरम् । एवं सति यत्र भेदस्तत्राप्यभेदो धर्तेत पवेति
 तयोः सहासम्भवाद्बिरोधकथनस्यापि तथात्वम् । एवं, सम्भवे वेत्या-
 दिना कटकवर्द्धमानकपोरभेदप्रसञ्जनस्यापि -तथात्वम् । अविरोध-

स्यैक्यापादकनायाः काण्यदृष्टत्वात् । यदपि, कटकस्य हाटकादित्या-
दिनां कटकादीनां हाटकाद् भेदव्युत्पादनं, तदपि तथा । तेषां नद्व-
व्यारूपत्वात् । अवस्थानां चावस्थावतः सकाशतां भिन्नाभिन्नत्वात् ।
घटपथां समुद्रतरङ्गयोस्तथात्वस्य शङ्कराचार्यैरेवोक्तत्वात् । अतः
परं सहानुवृत्त्यादिनोक्तो दूषणत्वेन प्रतीतिविरोधां वक्तव्यः। स चेद्
विद्यमानेऽपि कुण्डलादिना भेदे कनकत्वेनाभेदः प्रतीयते तदा न प्र-
तीतिविरोधोऽपि । प्रमाणनाधिगमात् । प्रमिते च तस्मिन्, दूरात् क-
नकमित्यादिनांकानां विकल्पानामनवसरपराहृतत्वादिति; प्रतीयते
चेदुभयमितिकारिकयैवोक्तं व्युत्पादितं च । अतो मुकुटकटकादीना-
मवस्थात्वेन हेमसामानाधिकरण्यस्य सामयिकत्वेन च व्यावृत्तिव्यव-
स्थाजिज्ञासाजनकत्वयोरुपपत्तौ हेतुस्यागन्तुकत्वमेव, न त्वनिर्वचनीय-
त्वम् । नच ध्रुतिविरोधः । उक्तध्रुतौ परिणामिनो मृदादीनेव दृष्टा-
न्तीकृत्य, एव५ सौम्य स भादेशो भवतीति दार्ष्टान्तिकेऽतिदेशेन प-
रिणामिनित्यताया एव ध्रुत्यभिप्रेतत्वात् । नचात्र कारणे सत्यत्वस्य
कार्ये वाच्यारम्भणत्वस्य चोक्तत्वेन कार्यमिथ्यात्वसिद्धौ कूटस्थानित्य-
त्वमेव सत्यस्येतीति वाच्यम् । घटः पट इत्यादिवाचारम्भणरूपस्य
ध्रुत्यनभिप्रेतत्वात् । यदि कार्यस्वरूपस्यापि वाङ्मात्रतामभिप्रेयाद्,
वाचारम्भणं नामधेयमिति पदद्वयं न श्रूयात् । एकमेव चारितार्थ्यात् ।
इदं यथा तथा तदनन्यत्वाधिकरण्ये प्रपञ्चयिष्यते । सिद्धान्ते यो वि-
शेषः सोऽपि तत्रैव व्युत्पादयिष्यते । तस्मादस्मिन्नंशे भास्कराचार्य-
मतमनुष्टमेव ।

रामानुजाचार्यास्तु, 'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् । तस्मि-
न्नान्यो मायया सन्निरुद्धः । मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महे-
श्वरमित्यादिध्रुतिष्वचिद्वस्तुचिद्वस्त्वैश्वरणां यथायथं भोग्यत्वसो-
कृत्वानियन्तृत्वैः स्वरूपविधेकात् । त्रयोऽपि भिन्नाः । तथा, यः पृ-
थिवीं तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं
यः पृथिवीमन्तरो यमयति एष त आत्मान्तरोऽभ्यसृत इत्यारभ्या-
ऽऽपोऽग्निरन्तरिक्षं वायुर्धोरादित्यो दिशश्चन्द्रतारकमाकाशस्तमस्तेजः
सर्वाणि भूतानि प्राणा वाक् चक्षुः श्रोत्रं मनस्सुखं विज्ञानं रेत इत्ये-
तानि काण्यपाठेन, विज्ञानस्थाने, आत्मा लोकयहवेदाध्याधिका मा-
ध्यन्दिगपाठेन, वाजसनेयके पृथदारण्यकेऽतर्पांभिन्नाक्षणे ब्रह्मयरीर-

त्वेनोक्ता ब्रह्मण आगतत्वं चोक्तम् । सुयालोपनिषदि तु वाजमनेयक
उक्ताः पृथिव्यादयस्तप्रानुक्ताश्च बुद्धिं च ताव्यकाक्षरमृत्यवश्च शरीर
रीरत्वेनोक्ताः । यः पृथिवीमन्तरं सक्षरन् यस्य पृथिवी शरीरं यं सृ
ष्टित्री न वेद एष सर्वभूतान्तरात्मा । दृश्यो देव एको नारायण इत्या
रभ्य यस्य मृत्युः शरीरमित्यन्तं न प्रोक्तम् । नेन पृथिव्यादीनां स्थू
लानाम् अव्यक्तादीनां सूक्ष्माणां च शरीरत्नभाषणात् स्थूलसूक्ष्ममे
वेन द्विविधस्याप्याचद्वस्तुनो ब्रह्मशरीरम् । अव्यक्तादीनि स्वद्व्यका
क्षरत्नमांसि गुणत्रयमाभ्यावस्थाकृपायाः प्रकृतरेव सूक्ष्मपारणाम
विंशष्टानि रूपान्तराणं नेषु मूलभूतरूपं तमः । सुयालोपनिषद्यं प्र
प्रलयप्रकरणे, पृथिवी आसु लीयते आपस्तर्जाम नेजो वायौ वायु
राकाशे आकाशांमिन्द्रियेषु इन्द्रियाण तन्मात्रेषु तन्मात्राणि भूतादी
भूतादिमहान् महान् अव्यक्तं अव्यक्तमक्षरे अक्षरं तर्मांस लीयते
तमः परं देव एकीभवतीत्यविभागापत्तिदशायां विभागव्यप्रदेशान
हेरूपगा तस्यैवावस्थानात् । शरीरकथनप्रस्तावे च, तमःस्थान मृत्योः
धावणान्मृत्युशब्देनात्र नम उच्यत इति निर्धीयत इति-तस्यापि श
रीरत्वं निर्वाधम् । एव काण्वांक्तविज्ञानस्थाने आत्मनः ध्रावणाच्छब्द
स्तुनोऽपि ब्रह्मशरीरत्वमसिन्द्रियम् । एवं सर्वावस्थावस्थितचिदचिद्
स्तुशरीरतया तत्रकारः परमपुरुष एवेति मदेव सोम्येदमप्र-आसीत्
-सत्यं चानृतं च सत्यमभवाद्द्विधादौ जगतो ब्रह्मववाद्दः । प्रपञ्चरूपे
-शरीरं प्रलयदशायां तमःशब्दवाक्यानि सूक्ष्माचद्वस्त्येकरोपे, सति त
र्मांस च स्वशरीरतया विनिर्द्देशानर्हानिसूक्ष्मदशावस्या स्वस्मिन्नेक
तापञ्च सति तथाभूततम-शरीरं ब्रह्म पूर्वेषद्, विभक्तनामरूपचिदचि
ग्निध्रप्रपञ्चरूपः स्यामिति सङ्कल्प्याप्ययक्रमेण जगच्छरीरतयाऽऽ
त्मानं परिणामयतीति सर्वेषु वेदान्तेषु परिणामोपदेशः । अन' स्थूल
सूक्ष्माचदचित्प्रकारं ब्रह्मैव, कार्यं कारणं चेति जगतो ब्रह्मापादानक
त्वेऽपि सूक्ष्मचिदचिद्दीक्ष्वरसङ्गतस्यैवोपादानत्वेन चिदचितो ब्रह्म
-णश्च भोक्तृत्वभाग्यत्वानियामकत्वस्वरूपस्वभावात्सङ्करीऽप्युपपन्नतरः ।
शुक्लरूपणरक्तवस्तुमङ्गातोपादानके चिद्वपट तत्तत्तन्तुप्रदेश एव शौ
-कत्यादिवत् तत्र तत्र भोक्तृत्वादीनां शक्यवचनत्वात् । एतानात्र
पर विशेषः । तन्तुनां पृथक्स्थितियोग्यत्वात् पुरुषेच्छृगा कदाचित्
सङ्गातात् कारणत्वं कार्यत्व च काङ्क्षाचित्कम् । इह तु चिदचितोः

सर्वोच्चस्थयोः परमपुरुषशरीरत्वेन तत्प्रकारनयैव पदार्थत्वात् सर्वदा सर्वैः शब्दैस्तत्प्रकारः परमपुरुष एव वाच्य इति । अहमिमास्तिस्त्रो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवागीत्यत्र तिस्रो देवता इत्यनेन सर्वमचिद्वस्तु निर्दिश्य तत्र स्वात्मकजीवानुप्रवेशेन नामरूपव्याकरणवचनात् सर्वे वाचकाः शब्दा अचिज्जीवविशिष्टपरमात्मन एव वाचका इति कारणोच्यपरमात्मवाचिनां शब्देन कार्यवाचिनः शब्दस्य संमानाधिकरण्यं मुख्यवृत्तमिति विशिष्टाद्वैतवाक्यमङ्गीकृत्य चिदचिद्विशिष्टस्यैवोपादानत्वं रोचयन्ते ।

तदापि चिन्त्यम् । आदिष्टुष्टिप्रकाशे सूक्ष्मचिदचिच्छरीरवैशिष्ट्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । सर्वे सौम्येदमत्र आसीद् एकमेवाद्वितीयमित्यत्रैवकारादिभिरितरव्यवच्छेदात् । तत्र तैः शरीर्यन्तरं मुख्यान्तरं मित्पदन्तरं च व्यवच्छेद्यते, न तु शरीरममुख्यममित्पद्वेति वाच्यम् । पुरुषविधवाहणे, आत्मैवेदमत्र आसीत् पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यदित्यनुवीक्षाया अन्यदर्शननिषेधस्य च विरोधापत्तेः । नच तत्राप्यन्यपदेन शरीर्यैव विशिष्टं एव वा परामृश्यतेऽतो न विरोध इति वाच्यम् । तत्र तादृशपरामर्शस्याशक्यवचनत्वात् । तथाहि । तत्रात्मा किं स्वशरीरं विशिष्टपणत्वेन शरीरत्वेन वा अमित्पत्त्वेन वा परामृशत्यात्मत्वेन वा । नाद्यः । तस्य पार्थक्ये सत्यात्मानुवीक्षणस्य तदन्यादर्शनस्य च यथायथं भ्रमत्याहतापादकत्वयोरापत्तेः । तमस एकीभावस्य स्वशरीरतया विनिर्द्धानर्हातिसूक्ष्मदशापत्तिरूपताङ्गीकारेण तदानीं पार्थक्यस्य शरीरत्वस्य घानभिमत्त्वाच्च । न तुरीयः । आत्मत्वेन परामर्शे तेन प्रमाणज्ञानेनैवाभेदसिद्धौ भेदापादकप्रमाणाभावेन वैशिष्ट्याभावे केवलप्रहाद्वैतवादस्यैव सिद्धेः । नच सुवालोपनिषदन्वेषां प्रलयकथनात् तमसस्तदनुपत्तैकीभाषकथनादन्येभ्यः कश्चिद्विशेषो वक्तव्यः । स च स्वरूपातिरोभावपूर्वकाधिभागापत्तिरूप एव युक्तः । अन्यथा शब्दान्तरवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । सिद्धे चैवं तमःस्वरूपानिरोभावे तदानीं वैशिष्ट्यस्याविलोपावृत्तौ च, सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयदिति प्रतिसृष्टि पूर्वतुल्यताप्रायणन सर्वदा सृष्टिप्रलयक्रमस्यैकारूप्यसृष्टावपि शरीरत्वेन वैशिष्ट्याद् विशिष्टाद्वैतवादस्यैव सिद्धिर्न केवलप्रहाद्वैतवादस्येति तदानीं विशिष्टेनरादर्शनमेव तदर्थं इति वाच्यम् । उक्तमु-

स्फोरवान्तरयत्किञ्चित्प्रलयसृष्टिविषयत्वेनाप्युपपत्तौ सर्वदैकरूप्यस्य
 नियन्तुमशक्यत्वात् । 'यथा सुदीप्तात् पाथकाद् विस्फुलिङ्गाः सह-
 स्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाऽश्रराद् विविधाः सौम्य भावाः प्रजा-
 यन्ते तत्र चैधापिर्गन्त' इति विस्फुलिङ्गन्यायेन सहोत्पत्तिप्रलयश्चाव-
 णात् । सूर्याचन्द्रमसार्वातलिङ्गेनास्या अघान्तरविषयत्वापगमात् ।
 अनुवीक्षणादिधुत्यनुरोधेन सौवालवाक्येऽपि तथात्वस्य षक्तुं युक्त-
 त्वाच्च । अस्तु वा सौवालवाक्यस्यादिस्ष्टिविषयत्वं, तथापि न तदानीं
 वैशिष्ट्यमिच्छः । पृथिव्यादीनां नादेयसामुद्रसलिलैक्यवदविभागाप-
 त्तिरूपप्रलयस्य तमसश्च करकाणां जलैक्यवत् पूर्वभावापत्तिरूपस्य ब्र-
 ह्मैक्यस्य शक्यवच्चनत्वात् । आत्मपदस्य केवलात्मवाचित्वेन विशेषणा-
 न्तरसङ्गहाक्षमात्वात् । अन्यथा देहविशिष्टान्मप्रत्ययस्यापि प्रामाण्या-
 पत्तेः । नच निर्विशेषत्वापत्तिः । सच्चिदानन्दरूपाकारस्य, कस्मिन् प्र-
 क्षानघनः, आतन्द्ररूपममृतं यद् विभातीत्यादिधुतिमित्तत्सिद्धेः ।
 तस्मात्, सदेव सौम्येत्यत्र सच्छब्देन केवलं ब्रह्मैव परामृश्यत इति
 मन्तव्यम् । आत्मपदवत् सत्यपदस्यापि केवलब्रह्माभिधायित्वात् । ॐ
 तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत इति गीतावाक्येन तथा नि-
 र्णयतात् । एवं नैत्तिरीयेऽपि सत्यज्ञानादिलक्षणं ब्रह्म प्रकृत्य तत एव
 सर्वज्ञादाकाशादिक्रमेण सृष्टिमुक्त्वा, उपादानतां च, सोऽकाशमय
 बहुलां प्रजापयेति स्थिरीकृत्य केवलसैवोपादानत्वाय, तदान्मानं
 स्वयमकुरुतेत्यात्मन एव कामन्वं कर्तृत्वं च आव्यते । मयं चानृतं च
 सत्यमभवदिति केवलब्रह्मवाचकसत्यपदेन प्रपञ्चस्यापि ब्रह्मता वि-
 धीयत इति तत्रापि पूर्वोक्त एवार्थ इति प्रथमसृष्टौ शुद्धं ब्रह्मै-
 वोपादानम् ।

किञ्च धुतौ हि प्रकारद्वयेन निरूपणम् आत्मत्वेन ब्रह्मत्वेन
 च । आग्नेवेदं सर्वं, ब्रह्मैवेदं सर्वमिति । इदं च पदद्वयं व्याप्तिं ब्रह्म-
 णत्वं चापेक्ष्य । यद्यप्युभयोः स्वरूपमानन्दस्वभावापि सप्रकार आत्मा
 निरप्रकार ब्रह्मेति भेदः । तत्रायमत्मा ब्रह्म चिदानमय इत्यात्मनोऽपि
 ब्रह्मत्वविधाद् व्याप्तेनापि ब्रह्मजिज्ञासाया एव प्रतिज्ञानाच्च निरप्रका-
 रमेव मुख्यम् । तस्यैव चाग्रे कारणत्वविचारणमित्यन्तांशपि तादृशमे-
 वोपादानम् ।

किञ्च । अन्तर्यामिब्राह्मणं सुखालोपनिषदि च, यं पृथिवी न

केचिदत्र शास्त्रयोनित्वपूर्वपक्षनिराकरणाय, तच्च ममन्त्या-
दिति योजयन्ति । तत् पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्द्विगोरप्यसङ्गतत्वाद्दु-
पेक्ष्यम् ।

वेद, ये मृगयुने वेदेत्येवं सर्वावस्थावस्थितस्याचिह्नस्तुनोऽनेष्टुं ध्यागि-
तम् । तच्च वेदनयोग्यत्व एव घटते, यमा-मा न वेदेतिवत् । न त्वगो-
ग्यत्वे । घटो न वेदेत्यादिप्रयोगादर्शनात् । अतः सर्वत्र चिदन्वयोऽव-
श्यमुपेयः । सदन्यवस्तु प्रत्यक्षसिद्ध अतन्वान्वयश्चेत्यनोऽपि ब्रह्मैवो-
पादानम् । नच मृदप्रधीदित्यादायिवाभिमानिनामादाय तथोक्तिरिति
घक्तुं शक्यम् । जीवानुप्रवेशकृततद्वैशिष्ट्यस्य पाश्चात्यत्वेन पूर्वं यु-
ष्मासिस्तथा घक्तुमशक्यत्वात् । अनुप्रवेशश्रुतिविराधेन सर्वदा वै-
शिष्ट्यस्य शक्यवचनत्वात् । सदैवाधिनाभाधे चिदचिदधिवेकप्रसङ्गात्-
त् । आत्मा न वेदेति पृथङ्निर्देशधैयर्गप्रसङ्गाच्च । अत उक्तलि-
ङ्गेनापि ब्रह्मण एव केवलस्य परिणामनिश्चयादुपादानत्वम् । नच
स्वभावसाङ्ग्यप्रसङ्गः । प्रजापेयेतीच्छयैवाच्चनीचादिभाष्यसिद्धौ
साङ्ग्याभावात् । सृष्टिप्राक्काले त्रिवतराशङ्कानुत्थानात् । अता विशि-
ष्टाद्वैतवादस्यावाचीनत्वात् सर्वघस्तूर्णां ब्रह्मपरिणामत्वेन ब्रह्माभिन्न-
तयैव पदार्थत्वात् सर्वैः शब्दैस्तत्तद्रूपं ब्रह्मैवाच्यत इति कारणावस्थ-
ब्रह्मवाचिना शब्देन कार्यवाचिनां शब्दानां सामानाधिकरण्यमुपपा-
दनमन्तरेणापि मुख्यवृत्तमिति राद्धान्तवन्थाः ।

प्रकृतमनुसयमः । अस्मिन् सूत्रे रामानुजाचार्यादिमतमुप-
क्षिपन्ति * केचिदित्यादि * । ते हि पूर्वपक्षसिद्धान्ताववासाह । त-
थाहि । यद्यपि शास्त्रयोनित्वसूत्रे ब्रह्मणः शास्त्रमात्रप्रमाणाकत्व सा-
धितं तथापि तत्रोपपद्यते । चोदनालक्षणाऽर्थो धर्मः, तस्य ज्ञानमुप-
देशः, तद्भूतानां क्रियार्थेन समाप्तायः, आस्नायस्य क्रियार्थत्वादा-
तर्थक्यमतदर्शानामिति जैमिनिना तत्र तत्र वेदस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिजन-
कक्रियापरताया एवानुक्रान्तत्वाद् ब्रह्मरूपसिद्धार्थपरत्वे प्रयोजनशु-
न्यत्वप्रसङ्गात् । नच प्रत्यक्षादीनां वस्तुयाथात्म्यावयो उपर्यवसानदर्-
शनाच्छास्त्रेऽपि तथात्वमस्त्विति शङ्काम् । लोके वेदे च प्रयोजनर-
हितवाक्यप्रयोगस्यादर्शनात् । प्रयोजनं च प्रवृत्तिनिवृत्तिसाधेष्टानि-

प्रसासिपरिहारार्थमेवोपलब्धम् । तदनुद्दिश्य त केतापि किञ्चिद्वा-
क्यं प्रयुज्यते श्रूयते वा । अतो वेदेऽपि तथात्वं युक्तम् । नच पुत्रक्षे-
जातो, नायं सर्पो रज्जुरेवेत्यादिषु लौकिकवाक्येषु हर्षभयनिवृत्त्या-
दिरूपपुरुषार्थान्वयदर्शनात् सिद्धार्थपराणामपि वाक्यानां प्रयोजन-
वत्त्वं गृह्णीयम् । तत्रापि वाक्यार्थज्ञानादेव तत्प्राप्तेर्वाक्यस्य प्रतार-
णया प्रयोगेऽपि तत्सम्भवाद् वाक्यस्यार्थपरताया निश्चेतुमशक्यत्वा-
त् । किञ्च । पचति गच्छतीत्यादिप्रयोगस्य प्रमाणान्तरेणावगमोत्तर-
मेव दर्शनात् सिद्धार्थवाक्यानां गृहीतप्राहित्वान् प्रामाण्यमपि न ।
साध्यार्थपराणान्तु गामानयेत्यादीनां प्रयोजनवत्त्वमगृहीतप्राहित्वं
प्राविवादम् । अतो लोकावद् वेदेऽपि वाक्यानां प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वेन
ज्ञानपरत्वेन वा प्रयोजन एव पर्यवसानमिति परिनिष्पन्ने ब्र-
ह्मणि तात्पर्याभावाद् वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्पर्यमित्येकः पूर्वपक्षः ।

तथाऽन्योऽपि । तथाहि । वेदान्तवाक्यान्वपि कार्यपरतयैव
ब्रह्मणि प्रमाणसाधनमनुभवन्ति । अद्वितीयं ज्ञानैकरसं परिनिष्पन्नम-
पि ब्रह्म अनाद्यविद्यया सप्रपञ्चतया प्रतीयमानं निष्प्रपञ्चं कुर्यादिति
ब्रह्मणः प्रपञ्चविलायनद्वारेण विधिविपरत्वात् । स च विधिः, 'न दृष्टे-
र्दृष्टारं पश्येन्न गतेमैतान्तरं मन्वीया' इत्यंथमादिर्वोधयः । तत्र द्रष्टृद-
श्यभेदशून्यं ब्रह्म कुर्यादित्येवमर्थसिद्धेः । अतः स्वतिष्ठन्धनाया उपा-
धिनिवन्धनाया अकर्तव्यतायाः प्रामाण्ये विशेषाभावात् सिद्धस्यापि
ब्रह्मणोऽतिव्यक्तारूपेण साध्यत्वाविरोधाद् वेदान्तानां ब्रह्मणि का-
र्यपरतयैव प्रामाण्यं, न स्वातन्त्र्येणेति द्वितीयः पूर्वपक्षः ।

तथाऽपरोऽपि । यद्यपि वेदान्तवाक्यानां स्वातन्त्र्येण सिद्ध-
रूपब्रह्मस्वरूपपरतया न प्रामाण्यं, तथाऽप्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रो-
तव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः, य आत्माऽपहृतपाप्मा सोऽन्वेष्ट-
व्यः स विजिज्ञासितव्यः, आत्मैत्येवोपासीत, आत्मानमेव लोकमु-
पासीतेत्यादिध्यानविषयो नियोगः स्वविषयभूतध्यानस्य ध्येयैकानि-
रूपयोपतया ध्येयमाक्षिपन्, सत्य ज्ञानमनस्त ब्रह्म, सदेव सौम्यं द-
मम आसीत्, इदं सर्वं यद्यमात्मा, अयमात्मा ब्रह्म सर्वाणुभूरित्या-
दिस्ररूपनदितोपपरयाक्यनिर्दिष्टस्वरूपभेषात्मानमाक्षिपतीत्येतां वा-
क्यानां ध्यानविधिशेपरतयैव प्रामाण्यात् तद्विधिविषयीभूतध्यानग-
रीतानुप्रविष्टब्रह्मस्वरूपेऽपि तात्पर्याद् ब्रह्मस्वरूपमपि सिद्ध्यन्वयेति

चेन्न । प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनविधुराणां वेदान्तप्रक्रयानां ध्यानविधि-
रोपत्वेऽपि ध्येयविशेषस्वरूपममर्षणमात्रपर्यवसानात् नच स्वानन्दये-
ऽपि बालातुराद्युपच्छन्दनवाक्षयप्रज्ञानमात्रेणैव पुरुषार्थनामिदं: प-
रिनिष्पन्नघन्तुसत्यतागोचरत्वाभावाद् ग्रहणः शास्त्रप्रमाणकत्वं न
सम्भवतीति तृतीयः पूर्वपक्षः ।

सिद्धान्तस्तु, सगन्धयः सम्यगन्धयः पुरुषार्थतयाऽन्वयः ।
तथाच, यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, सदेव मौम्येदमग्र आसीत्,
एकमेवाद्वितीयं, नदक्षत बहु स्यां प्रजायंयेति, तत्तज्जोऽसृजन, ब्रह्म
या इदमेकमेवाग्र आसीत्, आत्मा वा इदमेकमेवाग्र आसीत्. तस्मा-
द्वा एतस्मादात्मन आकाश सद्भूतः, एको ह वै नारायण आसीत्
सत्यं ज्ञातमनन्तं ब्रह्मत्यादिषु परमपुरुषार्थभूतस्यानवधिकृतिशयान-
न्दस्वरूपस्य ग्रहणोऽभिधेयतयाऽन्वयाच्छास्त्रप्रमाणकत्वं ग्रहण. सि-
द्ध्यत्येवेत्यर्थः । अन्यथा सर्वप्रमाणानां यत् स्वविषयबोधपर्यवसा-
यित्वं, तच्छास्त्रानिवर्तमानं शास्त्रस्याबोधकत्वरूपमप्रामाण्यमादध्या-
त् । नच प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयविरहिणः प्रयोजतश्च्युत्वं, पुरुषार्थान्वय-
प्रतीतिः । स्वरूपपरस्यापि पुत्रस्ते जातः, नाय सर्पो रज्जुरपेत्यादेवा-
कृमस्य हर्षभयनिवृत्त्यादिरूपप्रयोजनदर्शनाच्च । अयमर्थः । अनादि-
कर्मरूपाद्यद्यावृत्तस्वरूपज्ञानानां देवादिदृवांस्तानां क्षेत्रज्ञानां व्यव-
स्थितधारकपोषकभोग्यविशेषाणां मुक्तानां स्वस्य चाविशेषेशानुभ-
वसम्भवे स्वरूपगुणविभावचेष्टिनैर्निर्वध्यान्न्दजननं ग्रह्यास्तीति बो-
धमदेव धाक्यं प्रयोजनपर्यवसायि । प्रवृत्त्यादिनिष्ठन्तु यावत्पुरुषार्था-
न्वयबोधं न प्रयोजनपर्यवसायि । एवम्भूतं कथं लक्ष्यत इत्यपेक्षार्या
तत्प्राप्त्युपायतया, ब्रह्मविदाप्नोति परम, आत्मात्मैव लोकमुपानीते-
ति वेदनादिशब्दैरुपासूनं विधीयते । यथा वेदमनि निधिरस्तीति वा-
क्येन निधिसद्भावं ज्ञात्वा पश्चात् तदुपादानं प्रयतते । यथाच क-
श्चिद् राजकुमारो बालक्रीडासक्तो नरन्द्रभयनाग्निष्कान्तो मार्गभ्रष्टो
नष्ट इति राज्ञा विज्ञानः स्वयं चाज्ञातपितृकः केनचिद्विद्विद्विनोऽधिग-
तशास्त्रः षोडशधर्मो गुणसम्पन्नस्तिष्ठन् केनचिदभियुक्तेन प्रयुक्तं
पिता ते सर्वलोकधिपतिः प्रशस्तगुणः पुरयरे त्वामेव नष्टं पुत्रं दिद-
धुस्तिष्ठतीति धाक्यं शृणोति चेसदानीमेवाहं तावज्जीयतः पुत्रोऽस्म-
त्पिता च सर्वसम्पत्सम्पृद्ध इति महाहर्षान्वितो भवति । राजा च

स्वपुत्रं जीवन्तं सकलगुणसम्पन्नं धृत्वाऽवाप्तसर्वार्थो भवति । प-
श्चात्ताद्युगौ सङ्गच्छन्ते च । यत्तु परिनिष्पन्नवस्तुगोचरवाक्यार्थज्ञान-
मात्रेणापि पुरुषार्थपर्यवसानाद् बालातुराद्युपच्छन्दनवाक्यवन्नार्थस-
ङ्गात्वे प्रामाण्यमित्युक्तम् । तदसत् । निश्चितेऽर्थाभावे पूर्वं ज्ञानस्या-
प्यर्थस्य पुरुषार्थानुपशेगात् । बालातुरादीनामप्यर्थसङ्गावन्नान्त्या
पूर्वं हर्षाद्युपपत्तावपि पश्चात् तदभावनिश्चये हर्षादिनिवृत्तिदर्शनात् ।
एवमौपनिषदंप्रपि वाक्येषु ब्रह्मसत्तायां तात्पर्याभावे निश्चिते पूर्व-
मुत्पन्नमपि ब्रह्मज्ञानं न पुरुषार्थपर्यवसायि स्यात् । तस्माद्, यत्त्वे वा
इमानीत्यादिवाक्यं स्वोक्तप्रकारकप्रज्ञास्तित्वं बोध्यदेव प्रमाणं भव-
तीति सिद्धमिति रामानुजाचार्याः ।

भास्कराचार्योस्तु प्रपञ्चप्रविलायनद्वारेण ब्रह्मणः शास्त्रप्रमा-
णाकृत्यं न सन्न इति पूर्वपक्षे एवं प्रत्युत्तरमाहुः । तथाहि । ब्रह्मण
आत्मत्वेन नित्यत्वेन चाभ्युपगमस्य कथं कायेत्वम् । नित्यत्वकार्य-
त्वयोर्विरोधात् । नचोपाधेर्विद्यमानत्वात् ताद्विलायनेनोपधाननिवृत्ते-
स्तद्वारा कायेत्वमिति वाच्यम् । तथा सति घटे कृते नभसोऽपि का-
येत्वापत्तेः । नचोक्तदूषणमयात् प्रपञ्चप्रविलायनं कुर्यादिति वाक्यं
कल्पनीयमिति वाच्यम् । पुरुषमात्रेण महादीनां महाभूतानां विला-
यनस्य कर्तुमशक्यत्वेन विधेर्वयश्यात् । समाधौ सुषुप्तौ च सर्वतितो-
धानेऽपि व्युत्थानदशायां सर्वस्य पुरोवऽस्थानात् प्रपञ्चप्रविलायने
उपायाभावाच्च । प्रपञ्चेनैव प्रपञ्चप्रविलायनेऽनवस्थाप्रसङ्गाच्च । प्रपञ्च-
स्य साधारणत्वेन तत्प्रविलायने सर्वमुक्तिप्रसङ्गादिदानो अगदप्रती-
तिप्रसङ्गाच्च । भयान्तराद्यन्वकारणस्वाविद्याकामकर्मलक्षणस्य ना-
दानमेष प्रपञ्चप्रविलायनमिति मन्यसे तत्र न विसंवाद्ः । किञ्च ।
नियोगस्य नियोज्यभावेऽन्यत्वेन तदाकाङ्क्षायां यदि तादृशप्रपञ्चकर्ता
नियोगकर्ता वा नियोज्य स्यात् तर्हीदानीं नियोज्यभावाश्रियोगो न
क्रियेत । किञ्चात्र प्रतीतियेलावां प्रपञ्चप्रविलायनोऽभ्युपगम्यते । अग्निहो-
त्रादौ तु प्रतीतिकालोऽनुष्ठानकालश्च मिश्रः । तदप्यसङ्गतम् । अत्रैव
तत्रापि प्रतीतिमात्रेणैव नियोगोऽस्मादनुष्ठानलोपप्रसङ्गात् । किञ्च
प्रविलायनं स्थापयो वा भगवो वा । नाद्यः । तस्य सत्येन प्रपञ्च-
तादृशस्यात् । न द्वितीयः । तस्यायस्तुत्येन प्रतिज्ञानाच्छरणविषयानु-
ष्ठयनेन तद्विषयनिर्णयानुपपत्तेः । अथामहानविषयो नियोगः प-

रिक्लृप्यते, आत्मज्ञानं कुर्यादिति । तदप्यसङ्गतम् । ज्ञानस्य प्रमाण-
 प्रमेयाधानत्वेन क्रियावत् पुरुषेच्छानधीनतया नियोगविषयत्वस्य त-
 ताशक्यवचनत्वात् । नच द्रष्टव्यादिविधिविरोधः । तस्योपायपर-
 त्वात् । श्रोतव्यादिपदैस्तस्यैव विवरणात् । नचाध्ययनविधिनाऽर्थ-
 ज्ञानं विधीयत इति शङ्काम् । तत्रार्थज्ञानरूपफलायाक्षरग्रहणरूपाध्य-
 यनस्य विधानात् फलस्यावधेयत्वात् । किञ्च । नियोगविषयभूतमा-
 त्मज्ञानं यद्यनुत्पन्नं तदा यागवत् साध्यत्वाभावाद् विषयत्वासिद्ध्या
 तद्भिन्नपक्षनियोगस्यासिद्धिः । यदि च श्रवणाद्युत्पन्नं तदा श्रवणा-
 दिनैवात्मज्ञानसिद्धेः किमन्तर्गडुना नियोगेन । नच फलार्थं तदपेक्षा ।
 तमेव विदित्वेति श्रुतौ नियोगनिरपेक्षाज्ज्ञानादेवमुक्तेरुक्तत्वात् ।
 किञ्च । ज्ञाननियोगयोः परस्परमसम्बन्धे वाक्यार्थक्यात् सम्बन्धाऽ-
 वश्यं वक्तव्यं । स च गुणप्रधानभावेनैव दृष्ट इत्येकस्यावश्यं प्राधा-
 न्यं वक्तव्यम् । तद्यदि ज्ञानस्येत्युच्यते तदा नियोगस्य वाक्यार्थतया
 प्राधान्यं सर्वत्र यत्प्रतिज्ञानं तर्क्येत । यदि नियोगस्यैव तदुच्यते
 तदा ज्ञानस्य नियोगार्थत्वान्मुक्त्यर्थत्वं न स्यात् तस्योभयार्थत्वे प्र-
 माणाभावात् । नच नियोगो मुक्त्यर्थः । अश्रुतत्वात् । तमेव विदित्वे-
 ति ज्ञानस्यैव साक्षात्तबुद्धेशेन श्रुतत्वादिति । एतदग्रे च, यो रामा-
 नुजमतोपन्यासेऽस्माभिः प्रथमः पूर्वपक्ष उक्तो, यद्यपि शास्त्रयोनि-
 त्वेत्यादिना, यन्न तृतीय उक्तो, यद्यपि वेदान्तवाक्यानामित्यादिना,
 तदुभयमुपन्यस्य ततः पूर्ववदेव सृष्टिवाक्यप्रभृतीनां सम्यगन्वयः स-
 मन्वय इति समन्वयपदार्थमुक्त्या युक्तीरेवमाहुः । नच तेषां ब्रह्मप-
 राणामर्थान्तरकल्पना युक्ता । श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । नच
 कार्यं एव प्रामाण्यं प्रतिपत्तुं युक्तम् । स्वरूपावधौऽपि प्रामाण्यस्या-
 विशिष्टत्वात् । अपौरुषेयत्वस्यैव प्रामाण्यं तन्त्रम्यात् । नचाग्निहोत्रा-
 दिवाक्येषु कार्यावगतिः प्रामाण्ये तन्त्रमिति शङ्काम् । तस्य चैत्यव-
 न्दनादिवाक्येषु तुल्यत्वात् । अथापौरुषेयत्वे सत्यनपेक्षत्वं तन्त्रमि-
 ति विभाव्यते । तदा तु वेदान्तेऽपि तस्य तुल्यत्वात् स्वरूपपरत्वेऽपि
 प्रामाण्यमश्रुणमेव । किञ्च । पदानां स्वार्थप्रत्यायनेऽनपेक्षत्वं लोक-
 वेदमाधारणम् । वाक्यानां तु लोकं परापेक्षमेव प्रामाण्यम् । अन्यथा
 सपुष्पं निष्ठति पश्येत्यादीनामपि तत्र स्यात् । चेदं तु तेषामप्यपौरु-
 षेयत्वात् प्रमाणान्तरानधिगतमूलकारणगमकत्वं तदनपेक्षमेव ।

अवान्तरवाक्यानां प्रकारशेषत्वात् । नच सर्वस्मिन् वेदे धर्मएव जिज्ञास्यः । तद्गुरुणैव व्यासेन ब्रह्मजिज्ञासायाः प्रतिज्ञातत्वात् ।

न्देहनिरसनपूर्वकं सम्बन्धम् । * अवान्तरवाक्यानामिति * अर्थवा-
दमन्त्रादिरूपाणाम् । * साधकत्वमिति * प्रमितिजनकत्वम् । अय-
मर्थः । पूर्वकाण्डे छात्रिहोत्रादीनि कर्माणि प्रतिपाद्यन्ते । तेषां च न
तेन रूपेण तदभिधेयत्वम् । शास्त्रभेदप्रसङ्गात् । किन्तु धर्मत्वेने-
त्येतद्व्योधनाय जैमिनिर्धर्मजिज्ञासामेव प्रतिज्ञाय धर्मप्रतिपादकस्य
पूर्वकाण्डस्य धर्मं समन्वयम्, आम्नायस्य क्रियार्थत्वादित्यादिभिः
सूत्रैराह । तत्र मन्त्रार्थवादादीनां कथं क्रियार्थत्वमित्याकाङ्क्षायां
तेषामवान्तरवाक्यानां धर्मप्रकारभूतद्रव्यदेघताकर्मस्तुत्यादिप्रकाश-
कत्वेन धर्मशेषत्वात् सर्वस्य पूर्वकाण्डस्य तत्रैव समन्वयः । नच
तेष्वाम्नायादिपदात् सर्वस्मिन् वेदे धर्म एव जिज्ञास्य इति शङ्काम् ।
तद्गुरुणैव व्यासेन ब्रह्मजिज्ञासायाः प्रतिज्ञातत्वात् । नच व्यासस्य
तद्गुरुत्वे सन्देहः । मार्कण्डेयपुराणारम्भ एव, 'व्यासशिष्यो महा-
तेजा जैमिनिः पर्यपृच्छत । यस्यात्रे भारताख्यानं व्यासेनाक्तं महा-
त्मना' इति । श्रीभागवतेऽपि द्वादशस्कन्धे व्यासशिष्यान् प्र-
स्तुत्य, साम्नां जैमिनये प्राह तथा छन्दोगसंहितामिति कथनात् ।
नच सोऽन्य एवेति शङ्काम् । औत्पत्तिकसूत्रे, वादरायणस्यानपेक्ष-
त्वादिति पूजार्थं यादरायणग्रहणेनापि तथावगतेः । नच ब्रह्मजि-
ज्ञासायाः कर्त्वर्थपुरुषार्थजिज्ञासावदान्तरशेषविषयत्वं शङ्काम् ।
तथा सति जैमिनिरेव कर्त्वर्थादिजिज्ञासावत् तामपि प्रतिजानीया-
त् । तस्या अपि शास्त्रपूर्वधर्मवद्वयमपेक्षितत्वात् । अतः कर्तृभेदाद्
भिन्ने एवोभे अपि जिज्ञासे इति च पूर्वोत्तरकाण्डाभ्यां प्रमिते धर्मं
ब्रह्मणि च मन्दमध्यमयोर्बुद्धिदोषात् सन्देहसम्भवमालोच्यैव कृते,
न त्वन्योऽन्यमतद्रूपणाय । जैमिन्युक्तानामभ्यासादीनां व्यासपादैरुप-
न्यासाद् व्यासाभिप्रेतस्यानपेक्ष्यस्य जैमिनिनोपन्यासात् । नापि धर्म-
ब्रह्मप्रमितिजननाय । यदि तथा स्यात्, तदा गीर्वाणाऽधीने वेदस्य प्र-
मितिजनकत्वे उभावपि वेदस्य प्रामाण्येऽनपेक्ष्यं न द्रूयाताम् । अत

सन्देशमात्रवारकत्वाज्जिज्ञासयोः । न त्वलौकिकार्थसाधक-
त्वम् । तथा सात वेदानामन्याधीनत्वेनाप्रामाण्यं स्यात् । वेदजि-
ज्ञासत्येषोक्तं स्यात् ।

किञ्च ।

साधनं च फलं चैव सर्वम्याह श्रुतिः स्फुटम् ।

न प्रवर्तयितुं शक्ता तथा चेन्नरको न हि ॥

प्रवर्तकस्तु सर्वप्र मर्षात्मा हरिरेव हि ।

यज्ञ एव हि पूर्वत्र बोध्यते स्वर्गमिदये ॥

इदमपि सर्वस्य वेदस्याक्रियार्थत्वगमकम् । तदेतदुक्तम् * सर्व-
हृत्यादि, अप्रामाण्यं स्याद्* इत्यन्तेन । अथ यदि कर्मार्थतैव वेदस्य
जैमिन्यभिप्रेता स्यात् तदा धादरायणमतं जानानेन तदनादराय वे-
दजिज्ञासत्येष प्रतिज्ञावाक्यमुक्तं स्यात् । अत उक्तहेतुत्वात् सर्वस्य
वेदस्य क्रियार्थत्वं न जैमिन्यभिप्रेतम् । किञ्चाभ्यास्येति तु पूर्व-
प्रसूत्रं, तद्भूतसूत्रस्य क्रियार्थपदं तु तिङन्तवाचकं, न तु साध्या-
र्थपरम् । नन नदर्थं जैमिनिसूत्रानुसरणमपार्थमेवेति ।

ननु तथापि पूर्वकाण्डस्य क्रियार्थत्वे तु न विद्यादः । तथा स-
त्केशशास्त्र्यानुरोधादुत्तरकाण्डस्यापि पूर्वशेषतैव येन केनापि प्र-
कारेणादरणीया । नच विपरीतमाशङ्कनीयम् । सिद्धे ब्रह्मणि सा-
ध्यार्थानां वाक्यानामन्वयायोगात् । नच प्रापकत्वेनान्वयः । तत्र-
ह्यव्ययनफलोक्तिवाधप्रसङ्गात् । अतो वेदस्य साध्यार्थपरतां नि-
श्चित्य तच्छेषतैवात्तरकाण्डार्थस्यादरणीया । यदि चोपासनाशेष-
त्वं ज्ञानशेषत्वं चाङ्गीक्रियते तदापि तयोर्विधेयत्वेन धर्मत्वात् उत्तरा-
र्थस्य ब्रह्मणः प्रवर्तकश्रुतिवाक्यशेषता दुर्बारेवेति सर्वस्य वेदस्य
धर्मार्थत्वमर्थादेश सिद्धमित्यत आहुः * किञ्चेत्यादि * । चकारद्वयं
व्यापारस्य स्वरूपस्य च समुच्चयकम् । * सर्वस्येति * कर्मणः ।
सर्वस्यैव स्फुटमाहित्यन्वयः । * सयंतेति * विहिते निषिद्धे च । *
सवांस्तेति * स आत्मानं स्वयमकुर्वन्तेत श्रुते, सर्ववस्तुस्वरूपोऽ-

न्तर्यामिन्नाहणात् सौबालश्रुनेश्च सर्वान्तर्यामी । अयमर्थः । वेदस्य
 या साधारणपरता त्वयाङ्गीकृता सा श्रुतेः प्रवर्तकत्वानुरोधान् ।
 तत्र श्रुतेर्यत् प्रवर्तकत्वं तत् किं यावदधिकारिणः प्रति साधारणं,
 किं वा असाधारणम् । आद्ये कस्यापि त्रैवर्णिकस्य नरको न
 स्यात् । तथा राजदण्डादेरपि लोके कोऽपि विषयो न स्यात् ।
 रोगी च नोपलभ्येत । अधिहितान्निविद्धाश्च निवृत्तेरपि तत्र एव
 सम्भवात् । तदभावे नरकादेरप्यसम्भवात् । अथ पूर्वकर्मजन्यपुर-
 षद्वयशादनिहितादौ प्रवृत्तिः । तर्हि तादृशेन शुभादृष्टेन विहितेऽपि
 प्रवृत्तिसम्भवात् श्रुतेः प्रवर्तकत्वसिद्धिः । अथासाधारणम् तर्हि
 तदसाधारण्यं स्वभावतो वक्तुमशक्यं, हेत्वन्तरसाहाय्येन साधनी-
 यम् । तत्र कालादेः साधारणत्वात् तत्तज्जीवाद्दृष्टस्य तथार्थं क-
 ल्पनीयम् । तथा सति तेनैव प्रवृत्तिसम्भवात् श्रुतौ प्रवर्तकत्वनिर्द्धारः
 कर्तुं शक्यः । अथ प्रवृत्तेः शब्दध्वनान्तरभाषित्वदर्शनाद्दृ-
 ष्टादेः सहकारित्वेनैव प्रवेशो, न करणत्वेनेति विभाव्यते, तर्हि दृष्ट-
 म्पादितदृष्टसामग्रीसत्तायां प्रवृत्तिरकुण्ठितैव स्यात् । अवतमस्ते चा-
 क्षुष्यदर्शनेन सहकारिदौर्बल्येऽपि कार्योत्पत्तिनिर्द्धारान् । अतः को-
 ष्ठ्यदर्शनात् फलमुखप्रवर्तकत्वं न श्रुतेः शक्यवचनम् । तेन साधन-
 व्यापारफलस्वरूपाणि कर्मणां श्रुतिर्षोधयतीत्येतावन्मङ्गलमङ्गीकार्य-
 म् । नच प्रवृत्त्याद्यनुपपत्तिः । ईश्वरस्यैव प्रवर्तकस्य निवर्तकस्य स-
 त्त्वात् । नचात्र कल्पना । एष उ एव साधु कर्म कारयति तं यमेशो
 लोकेऽप्य उजिनीवति, एष उ एवासाधु कारयति तं यमेशो नितीप-
 तीत्यादिश्रुतेः । नच वैषम्यनैर्घृणयापातः । आत्मघृष्टेरेव धूर्त्वाभ्रमेत-
 र्वेन भेदाभ्रवादिनि, वैषम्यनैर्घृणयसुत्रे व्युत्पादयिष्यामः । अतः
 श्रुतेः प्रवर्तकत्वाभावेन साधारणपरतैश्चास्ङ्गता । नच तर्हि पूर्वकाण्डे
 यज्ञषोधनं व्यर्थमिति शङ्काम् । तस्य स्वर्गसिद्धयर्थत्वात् । विध्या-
 दीनां क्रीडेच्छाद्यापारत्याग्न तद्वैयर्थ्यमिति, कृतप्रयत्नापेक्षसुत्रे व्यु-
 त्पादयिष्यामः । एवं सिद्धे विध्यादीनां क्रीडेच्छाद्यापारत्ये नदर्या-
 मां च क्रीडाशेषत्वमिति तत्प्रतिपादकत्वेनैवोभयोरैकशास्त्र्यं, न क-
 र्मप्रतिपादकतयेति मन्तव्यम् । पुरःस्फूर्तिकमाशाय क्रियापरत्वाङ्गी-
 कारेऽपि तेन पूर्वकाण्डस्यैव धर्मार्थवसिद्धिर्न सर्वस्य वेदस्येति
 तावन्मात्रस्य साधारणतोपगमेन पूर्वमीमांसकमतं दृष्ट्यां दूषितम् ।

सिद्ध एव हि सर्वत्र वेदार्थो वेदनादिनाम् ।

मन्त्राणां कर्मणां चैव दर्शनश्रवणाच्छ्रुतौ ।

कृतिश्च सिद्धतुल्यत्वं वेदः स्वार्थे च सम्मतः ।

प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति । स एतद्रिमिहोत्रं मिथुनम-
पश्यत् । प्रजापतिर्यज्ञानसृजताग्निहोत्रं चाग्निष्टोमं च पौर्णमासीं
चोक्थं चामावास्यां चातिरात्रं च तान्बुदोभमीत यावदाग्निहो-
त्रमासीत् तावानाग्निष्टोम इत्यादि । न ह्युपाख्यानानां मिथ्यार्थ-
त्वं बुद्धजन्मनः पुरोक्तं युक्तं वा । तथा सात वेदानामप्रामाण्य-
मेव स्यात् । मिथ्योपाख्यानप्रतिपादकलोकनत् ।

अतः परं पूर्णकाण्डस्यापि साध्यार्थत्वमनुपगम्य दूषयन्ति सार्द्धेन*
सिद्ध एवेत्यादि* । *सर्वत्रेति* काण्डद्वये । पूर्वत्रेतिपाठे अपेर-
ध्याहारः । *वेदादिनामिति* सर्ववेदप्रामाण्यज्ञानपूर्वकं नदनुसा-
रिणाम् । *चैवेति* अकारोऽपश्यत् पुरोडाशं कूर्मं भूतः संपन्तमिति
द्रव्यादीनां दर्शनस्य समुच्चायकः । मन्त्राणां दर्शनं तु, स परं क-
सर्गीरः काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत्, स एतं दीक्षितवादमपश्यदित्या-
दिषु बोध्यम् । *स्वार्थे चैति* चोऽप्यर्थे । अनः स्तुति समुच्चिनोति ।
उक्तं चिभजन्तो दर्शनस्य धृती आहुः* प्रजापतिरित्यादि* । अ-
त्राद्या तैत्तिरीयब्राह्मणस्या । अस्याम् अपश्यदित्यस्य ज्ञानार्थताया
अपि शक्यवचनत्वात् सिद्धार्थत्वं न निःसन्देहं स्यादित्यनो द्वि-
तीयस्या उपन्यासः । सा च संहिता प्रथमाष्टकस्या । तत्रोक्तस्थो-
न्मानस्य कर्मणामसिद्धत्वेऽशक्यत्वे चनरवादिति । *न हीत्यादिकं
चिभागभाष्यम् । तेनायमर्थः । व्यासाद्धीतवेदः श्रुतभारतः स्व-
यम् ऋषिर्ज्ञेतिर्यदि धमेरुपायाः क्रियायाः सिद्धत्वं नाभिप्रे-
यात् तदा भावार्थाधिकरणे, भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्र-
तीयनेत्यनेन सिद्धावस्थापन्नध्यात्वर्थाभिधायकानां नामपदानां क्रि-
याप्रत्यायकत्वं न चेत् । नच तत्र भावार्थपदेन भावनायां इत्येवो-
च्यत इति वाच्यम् । तथा सति कर्मशब्दपदवैयर्थ्यावस्तेः । भावार्थः

क्रिया प्रतीयतेनावतैव चारिनाश्यात् । तथा सर्वेषां भावोऽर्थ इति
 चेदित्यग्रिमसूत्रं च न वदेत् । क्रियायोधकाद्यातपदानां भावना-
 र्थत्वस्य सर्वजनीनत्वेन सर्वेषां भावोऽर्थ इति सन्देहस्यैवानुद-
 यात् । तथा अग्रिमसूत्रद्वये क्रमेण नाम्नां पुरुषानपेक्षक्रियाप्रतिपा-
 दकत्वमभ्ययातानां तु पुरुषापेक्षक्रियाप्रतिपादकत्वमिति विभागं च
 न कुर्यात् । साध्यैकस्वभावक्रियावादे पुरुषानपेक्षक्रियाया एवा-
 भावात् ।

किञ्च । यागादिधर्मरूपा क्रिया यदि सर्वदा साध्यावश्यैव
 स्यात् कदापि सिद्धावस्था, नदा तन्निष्पत्तेः कदाप्यभावाच्छब्दा-
 नापि नोच्येत । चोदना पुनरारम्भ इति लक्षणमापि तस्या न कि-
 येत । अतो जैमिनेरपि वेदस्य सिद्धार्थपरतैवाभिप्रेता । इदं यथा
 तथा भावार्थाधिकरणाभास्यं व्युत्पादितमाचार्यचरणैः । मयापि त-
 द्विवरणे निपुणतरं प्रपञ्चनामिति नात्र लिख्यते ।

किञ्चाप्यवादाधिकरणेऽर्थवादानां विधेयस्तावकत्वेन प्रामाण्य-
 कथनादापि तथा । यदि हि बालातुराद्युपच्छन्दनवदर्थवादानां स्ता-
 दकत्वमभिप्रेयात्, प्रामाण्यं तेषां न द्रूयात् । तदुपच्छन्दनस्य प्र-
 तारणरूपत्वात् । ननूपच्छन्दनवाक्यस्य फलांश एव प्रतारणरूप-
 त्वं, न प्रवर्तनांश इति, न तत्रैवात्रापि दोष इति चेन्न । स्वर्गादिरू-
 पस्य फलस्याप्रत्यक्षत्वेन विधिवाक्योक्तफलांशोऽपि नयात्वप्रसङ्गात् ।
 अत उपाख्यानानां मिथ्यार्थप्रतिपादकत्वकथनं, तथागतवासनाव-
 लम्बनमिव । नच 'परोक्षवादो वेदोऽर्थं बालानामनुशामनम् । कर्म-
 मोक्षाय कर्माणि विश्रुते ह्यमर्दं यथा' इति, 'फलश्रुतिरियं नृणां न
 श्रेयो रोचनं परम् । श्रेयोषियक्षया प्रोक्ता यथा भैषज्यरोचनमिति-
 पुराणवाक्यादुपच्छन्दनन्यायेन मिथ्यात्वमाद्रियत इति वाच्यम् ।
 तत्रैवमर्थाभावात् । सर्वथा सन्मार्गविमुखानां नानाकामानां सहसा
 कामानिच्छन्तिमालोच्य तौस्तनो निवर्तयितुं स्वर्गादिरूपं तदभीष्टं सदेव
 नश्वरं फलं प्रदर्श्य तेन तेषां सन्मार्गवर्तिश्वविधानेन कर्ममोक्षेऽश्र-
 फारिणः कर्तुं कुसुमरूपं तदिति तत्र मिथ्यात्वमन्वयस्यापि वक्तुम-
 शक्यत्वात् । 'फलश्रुतिं कुसुमितां न वेदशा यदन्ति हि । पुष्पेषु फ-
 लयुद्धय' इत्यादिवाक्यैस्तथा निश्चयात् । अतस्तत्र विश्रान्त्या
 मापावादेन ये न्नान्तास्तेऽगमेव वेदार्थे तथा भावो, न वेदवादि-

तस्मात् पूर्वगीर्मांभानभिज्ञाः क्रियापरत्वं सर्वस्यापि वेदस्य

नामित्यर्थवादा अपि स्मार्थप्रामिति जनयन्त एव स्तावका इति
तिश्चयम् ।

किञ्चाग्निहोत्रमिधुनदर्शनात्तरं पठ्यते । तदुद्दिने सूर्ये जुहोत,
यस्यैवं विदुष उादेन सूर्येऽग्निहोत्रं जुहति प्रैथ जायत इति । उन्मा-
नानन्तर च पठ्यते, य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति यावदाग्निष्टोमेनो-
पाप्नाति तावदुपाप्नातीति । एताभ्यां च विद्वद्वाक्याभ्यामर्थवाद्वा-
चिनार्थविषयफलज्ञानस्य फलाङ्गता योष्यते । यदि स उपपठ्यन्दनाय
मिदया आश्रितः स्यात् ततो विद्वद्वाक्यमपि मुधा स्यात् । एतन्न्य-
त्रापि । ततश्च सर्वस्य वेदस्य प्रामाण्यमपि विलूयेत । अतस्तदभा-
षाय सत्यार्थकथनेनैषोपपठ्यन्दनमुपान्तव्यम् । तेन भुतिपुराणयो-
रुभयोरपि सामञ्जस्यात् । ततः कर्मादिदर्शनधृतीनां स्वार्थं प्रामाण्य-
मफलदुर्मिति पूर्वकाण्डस्यापि सिद्धार्थपरत्वमेव । नच जुहुयाद् यजे-
तेत्यादीनां साध्यकृतिषोभकपदातां व्याकोपः । सिद्धस्य कर्मणः प्र-
कारणानपूर्वकं करणं फलसम्बन्धं बोधयता विद्वद्वाक्येनातिदेशसि-
द्ध्या कृतेः सिद्धतुल्यत्वेन साध्यकृतिष्वङ्गस्य सिद्धस्यैव धर्मस्य
तत्र विधीयततया बालापच्छन्दनायोक्ते साध्यार्थं तात्पर्याभावनिश्च-
यात् । एकत्र ह्यः शास्त्रार्थाऽपरत्रापि तथेति न्यायेन विद्वद्वाक्यश-
ब्दस्यैवैतदपि तथाऽवभायाच्च । अतः पूर्वकाण्डस्य साध्यार्थपरत्वम-
युक्तमेव । उपरकाण्डस्य तु ज्ञानादिप्रतिपादकत्वेऽपि ज्ञानोपास-
नादीनां विषयभूतवृत्तौ न स्वरूपलाभेन ज्ञानादिभिर्ब्रह्मण एव प्राप्य-
तया फलत्वेन च तस्यैव शोषित्वम् । पूर्वकाण्डोक्तफलस्याप्येतस्यै-
वानन्दस्याभ्यानीतिधृतेरनन्दजात्वाच्च । कर्मफलार्थज्ञादिति स्यात् ।
इदं फलत्वमप्युपाख्यातगम्यार्थमिति । तदेतदुक्तम् * नहीत्यादिना ।
सिद्धमाहुः * गस्मादित्यादि * यस्मादुक्तरीत्या विच्चादे न स-
र्वस्याभ्यायस्य क्रियार्थत्वं, न चा पूर्वकाण्डस्य साध्यार्थपरत्वं त-
स्मात् ते तथेति तद्वाक्येन शास्त्रयोर्नाशक्याकुलीभावाभावात् पूर्व-
पक्षोऽस्तङ्गत इत्यर्थः । एवं पूर्वपक्षासङ्गतिमुद्धास्य सिद्धान्तासङ्ग-

वदन्तो मूर्खा एव । उत्तरवादिनोऽपि पूर्वाज्ञानमङ्गीकृत्य पूर्वा-
नुपयोगित्वं ब्रह्मज्ञानस्य वदन्तो वेदानभिज्ञाः ।

यदेव विद्यया करोति श्रद्धापोषणपदा वा तदेव वीर्यव-
त्तरं भवतीत्युपनिषद्ज्ञानस्य श्रुतिसिद्धैव कारणता ।

तिमुद्घाटयन्तः पूर्वं शङ्करमतस्यासङ्गतत्वमाहुः * उत्तरेत्यादि *
नगभिज्ञा * इत्यन्तं प्रहणकभाष्यम् । तत्रायमर्थः । सर्वस्य चे-
दस्य क्रियापरत्वमभिसन्धाय शुद्धबुद्धोदासीनभूतब्रह्माभिधायके
वेदान्तभागं प्रयोजनघ्न्यतयाऽऽनर्थक्यं प्रत्यक्षादिसमानविषयतया
लौकिकषास्वघदनुवादकतायामनपेक्षप्रामाण्यमङ्गं च दर्शयतां म्हा-
ध्यायनिधिगृहीतत्वेन तत्सार्थक्याय दूरनरयक्षादिकर्मापेक्षितकर्तृदे-
वतादिप्रतिपादकत्वेन क्रियार्थत्वं वा, साक्षादितोपासनादिक्रियापेक्षि-
तविषयप्रतिपादकत्वेन तादर्थ्यं वाऽभिमन्यमानानां पूर्वेषां चादिनां
तदनुसारिणां च वेदान्ताज्ञानमङ्गीकृत्य शुद्धबुद्धोदासीनस्य ब्रह्मणाः
प्रमाणान्तरानधिगतत्वादितरनैरपेक्षयेण तद्बोधकतया प्रामाण्यं हेयो-
पादेयघ्न्यब्रह्मात्मवगमादेवावस्तुभूताविद्यासमारोपितसकलकलेश-
निवर्तकतया सार्थक्यं च वेदान्तेषु प्रदर्श्यतस्सिद्धस्य ब्रह्मज्ञानस्य यज्ञा-
नुपयोगित्वं वदन्तो वेदज्ञानरहिता इत्यर्थः । नन्वेधंयुक्तियुक्तमर्थं व-
दन्तः कथं तथेत्याकाङ्क्षायां छान्दोग्यारम्भदेशस्यश्रुत्युपन्यासेन तदुक्तं
दूषयन्तो विभजन्ते * यदेवेत्यादि, प्रवृत्तिरित्यन्तम् । * कारणते-
ति * सहकारिकारणता । अस्यां श्रुतौ विद्यापदेनात्मभिदावाश्रय-
ज्ञानम् । श्रद्धापदेन वेदोक्ते आस्तिक्यबुद्धिः । उपनिषत्पदेन परमा-
त्मस्वरूपविषयकं रहस्यज्ञानमुच्यते । तेन तत्तत्पुक्तौ यत् कर्म वे-
दोक्तं करोति तदेव कर्म वीर्यवत्तरमनश्वरफलं मोक्षपर्यवसायि
भवतीत्यर्थः यत्तु कैश्चिद् विद्या विज्ञानं, श्रद्धा कर्मश्रद्धा, उपनि-
षद् योग इति व्याख्यातम् । तत्र । विद्यापदस्य विज्ञाने, उपनिष-
त्पदस्य योगे च शक्त्यदर्शनात् । विद्याऽऽत्मनि भिदावाच इत्ये-
कादेशस्कन्धवाक्येन, उपनिषद् रहस्यविद्येति शङ्कराचार्यविद्या-
रण्यादिव्याख्यानेन चोक्तार्थं एव शक्तिनिश्चयाच्च । तथाच पर-

नच बाधितत्वात् त्यज्यत इति वाच्यम् । ब्रह्मात्मज्ञानवत्
एव वशिष्ठादेर्पञ्चाधिकारात् । नचैवं किमनेनेति वाच्यम् । इत्थं-
भूतत्वाद्यज्ञस्य ।

मात्मेरहस्यज्ञानात्मिकब्रह्मज्ञानस्य श्रुतिसिद्धकारणताया अज्ञानादौ
वेदानभिज्ञा इत्यर्थः । ननु सिद्धे फले साधनान्तरस्यानुपयोगेन, उ-
क्तप्रस्य निरुपदेशेपतायाश्चासङ्गत्वेन तस्याः श्रुतिसिद्धाया अनादरा-
ज्ञानभिज्ञत्वमितिसमाधि दूषयन्ति * नचेत्यादि* । * त्यज्यत इति*
नाद्रियतं । अधिकारपदेनात्र मुख्याधिकारं विवक्षितं । तथाच यदि
ज्ञानमात्रेणाधिष्ठानिवृत्त्यादि स्यात् । वशिष्ठादिर्ज्ञानी यागादिकं न कु-
र्यात् । यदि स ज्ञानित्वेन भवदाभिमतो न स्यात् तद्वचनानि ना-
द्रियेत् । अतः पुराणादिप्रसिद्धैर्भवदाहृतैरापि यागादिकरणेन त-
त्रादरस्त्वचनात् तद्विरोधेन ज्ञानस्य सहकारितानादरे सुतरामन-
भिज्ञतेत्यर्थः । ननुपनिषदात्मकज्ञानपूर्वकेण वशिष्ठाद्यधिकारेण वे-
दान्तविचारे किं सिद्ध्यति, येनैवमाग्रहः क्रियत इत्याकाङ्क्षायामाहुः
* नचैवमित्यादि* । अयमाशयः । यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेर्यज्ञोऽप्येकं
ब्रह्मण एव क्रियात्मकं रूपम् । नच तत्राधिष्ठातृत्वमेव बोध्यते, न
तु क्रियात्मकत्वमिति शङ्क्यम् । धर्मो यस्यां मदात्मकः मां विध-
त्सेऽभिधत्से मां विकल्प्यापोह्यते ह्यहम्, एतावान् सर्वधेदार्य इ-
त्याधेकादशस्कन्धीयमगवद्वाक्यैस्तथात्वस्यापि निश्चयात् । स च
द्रव्येदधतायजमानपशापचरादिभिरभिव्यज्यते । स चेष्टौक्तिकैरेवा-
भिव्यज्येन तदा प्रोक्षणादिसंस्कारा अवहननादीनां च नियमा-
मुधेय स्युः । अतो वेदोक्तफलसिद्ध्यर्थं यथा ते तथा मोक्षफलार्थ-
मुपनिषदप्युपयुज्यते । तदभावे तु साङ्गस्य यज्ञस्य लौकिकेध्वर्थे-
ध्वज्यस्यमानत्वात् तदज्ञानां लौकिकत्वे तैराधिदैविकयज्ञस्वरूपा-
नानिमंघात् । उपनिषदा स्वयमते सर्वस्य ब्रह्मत्वे ब्रह्मभूतैरङ्गैरा-
धिदैविकयज्ञाधिर्मांघः । तथा तादृशां यज्ञे यज्ञाधिष्ठातृभगवतोऽप्या-
धिर्मांघः । यथा विश्वसृजां सहस्रसमे हिरण्यशकुनिरूपस्य ब्र-
ह्मणन्मंघेय पृथुनाभिभृतीनां यागेषु रूपान्तरेण । तदभावादेव
नेतरंघो यागेषु नदाधिर्मांघः । तथा यागस्य विद्योपयोग आचार्य-

किञ्च कर्मफलवद् ब्रह्मफलस्यापि लौकिकत्वात् । य एवं वेद प्रतिनिष्ठति, ब्रह्मज्ञानज्ञादो भवति महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन महान् कीर्त्सेति । अत्यन्ताविद्यावतो यज्ञानधिकारात् तन्निषेधार्थं ज्ञानमुपयुज्यते । नच देहाध्यासस्य कारणत्वम् । ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविरिसादिस्मृतेः ।

स्यापि सम्मत इति तु, सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरित्यादिसूत्रप्रणयनादेवोत्तरं गम्यते । नच मोक्षस्य जन्मत्वम् । ब्रह्मण आप्यत्वस्य च ऋषीर्माणात्वात् । अतो-मुमुक्षुणां यज्ञस्यावश्यकत्वात् तत्रैतन्मभूतमधिकारं बोधयितुमयमाग्रह इति । तदेतदुक्तम् । ननु मुमुक्षुणां यज्ञानावश्यकताः । कर्मफलस्य लौकिकत्वात् । अधिकारिभेदेऽपि मनुष्यादिब्रह्मान्तानां शरीरवतामेव तद्भोगकथनेन तथा निश्चयात् । नच किं तेनेति वाच्यम् । न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहंसिरस्तीति श्रुत्या दुःखसम्भेदकथनेन तस्य संसाररूपत्वबोधनात् । अतो मुमुक्षुणां शरीरसम्बन्धस्यानाकाङ्क्षितत्वाद् यज्ञानां कारणता श्रुतिसिद्ध्यापि नाद्रियत इत्याशङ्क्यामाहुः * किञ्च, कर्मत्यादि * । * ब्रह्मफलस्येति * ब्रह्मज्ञानफलस्य । श्रुतिस्तु तैत्तिरीयाणां भृगुर्निषेदि भार्गव्या विद्यायाः समाप्तिस्था । तत्र, सैषा भार्गवी घाहणो विद्या परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता य एवं वेद प्रतिनिष्ठतीति । अत्र परमे व्योमिन् प्रतिष्ठाकथनेनास्या विद्याया अत्युत्कृष्टत्वं दुर्लभत्वं च बोध्यते । विद्यापदोक्त्या फलेपूषासनाफलत्वभ्रमो निवार्यते । तत्तत्फलकथनमुखेन गृहस्थाद्यधिकारश्च बोध्यते । तेनायमर्थः । कर्मणो विद्यायाश्च फलस्येतेरेतरैवलक्षण्यं प्रदर्श्य कर्मफलस्य शरीरिभोग्यतया संसारात्मकत्वात् तादृशफलजनकत्वेन तस्य विद्याजनकत्वमनाहत्य यदि कर्म त्यज्यते, तदा तस्य दोषस्य ब्रह्मविद्यायामपि तौल्यात् तस्या अपि त्याज्यत्वापत्तिः । अथ यद्यधिकारजाघन्यात् त्यज्यते, तदा तूक्तश्रुत्या विद्यासाहित्यबोधनेन जाघन्यस्य निवारितत्वात् कर्मणस्याग उचितः । यदिच

तस्मादन्वोऽप्योपयोगित्वे न कोऽपि दोषः ।

क्रियाज्ञानयोः स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थसिद्धयर्थं भिन्नतया
शास्त्रमवृत्तिः ।

किञ्च, वेदान्तवाक्यानामस्मिञ्छास्त्रे समन्वय एव प्रति-
पाद्यते सन्देहनिराकरणद्वारा । तत्र कथं सिद्धनद्धेतुत्वेन निर्दे-
शः । अग्रिमवैयर्थ्यं च स्यात् ।

विद्यावस्त्वेऽपि देहाध्यासम्यग्विद्युत्तत्वात् तस्यैव कर्मकारणात्वमि-
ति विभाष्यते, तदा तु ब्रह्मार्पणमित्यादिस्मृत्या, य एवास्मि स
सन् यज इति श्रुत्या चाध्यात्मस्य कारणतानिवारणात् तासामेव
विरोध इति वेदानभिज्ञत्वमतिवार्यमेवत्यर्थः । एवं विद्यास्वानन्वय-
धादिशाङ्करमतमपास्यान्येषामेकदेशिनां सप्रहायाहुः * तस्मादि-
त्यादि * । वेदानभिज्ञत्वस्य विद्यान्नातन्वयवादिन्येव पर्यवसानात् ।
कर्मणां विद्याकारणत्वस्योपानयद्वय कर्मसहकारित्वस्य श्रुत्यैव बो-
धनामूर्खोद्भूतिवत् इतरंतराश्रयदोषोऽपि व्यक्तिभेदादेव निवृत्तः ।
नच छान्दोग्य औपस्थ्य अविदुषामपि यजमानादीनां श्रावणात्
कर्मणामविद्वदधिकारकत्वमेवेति शङ्काम् । तत्राप्यविद्वत्तार्या मू-
र्खनिपातश्रावणोनात्यन्ताविदुषामनाधिकारस्यैव बोधनात् । अतः
पूर्वसूत्रभाष्य उक्तं ज्ञानकर्मसमुच्चये न कोऽपि दोषः । तेन माया-
धादिव्यनिरिक्ता अस्मिन्नश् सर्वेऽप्येकदेशिनो वेदाविरुद्धवादिन इ-
त्यर्थः । नन्वेवं परस्परसाक्षाद्भूत्वे ऐकशास्त्र्यमेव स्यात्तु दास्य-
भेदः । तत्रञ्च वेदगमूच्येत्यादिवृथ्वसमाप्तिश्चावणव्याकोप इति श्र-
द्धायमाहुः * क्रियेत्यादि * तथाच त्रिवर्गसाधन उभयोरपि स्वा-
तन्त्र्यात् भिन्ने शास्त्रभेदे पूर्वोक्तदोषस्य न संशय इत्यर्थः ।

एव वेदानभिज्ञत्वं शाङ्कराणां वाचयित्वा सूत्रार्थानभिज्ञत्वं
सर्वेषामेव बोधयन्ति * किञ्च, वेदान्तेत्यादि * । अयमर्थः । शाङ्करा-
चार्यैर्हि, सर्वेऽपि सर्वशक्ति जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं ब्रह्म वेदान्त-
शास्त्रादयमभ्यन इति प्रतिपाद्य, समन्वयादिति हेतुः सर्वेषु हि
वेदान्तेषु वाक्यानि तात्पर्येणैतस्याप्येव प्रतिपादकत्वेन समनुगता-

नच प्रतिज्ञागर्भितहेतुत्वम् । अनुपयोगात् । गौणमुख्य-
भावे परं विवादः । नच येन रूपेण समन्वयो मतान्तरस्यैर्वि-
चारितस्तथाग्रे मूत्रेषु निर्णयोऽस्ति ।

नीत्येवं व्याख्यातः । तत्रोक्तधर्मवत्त्वसाध्यकं ब्रह्मपक्षकं वाक्यसम-
नुगतत्वहेतुकमनुमानमभिसंहितं प्रतीयते ।

भास्कराचार्यस्तु ब्रह्मस्वरूपं शास्त्रमवबोधयति, न केवलं
कार्यमेव । कुतः । समन्वयात् । समन्वितानि हि ब्रह्मस्वरूपप्रति-
पादनपरत्वेन सृष्टिप्रकरणगतानि वाक्यानीत्येवं हेतुव्याख्यातः ।
तेन तन्मते शास्त्रपक्षकम् । तथैव शैवस्य च मते ।

रामानुजाचार्यास्तु समन्वयः सम्यगन्वयः पुरुषार्थतयाऽन्वय
इति हेतोरर्थमुक्त्वा परमपुरुषार्थभूतस्यानवधिकातिशयानन्दस्वरू-
पस्य ब्रह्मणोऽभिधेयतयान्वयाच्छास्त्रप्रमाणकत्वं सिद्धत्येवेति
व्याचक्रुः ।

तत्र शाङ्करे व्याख्याने यथावस्थिते हेतोः स्वरूपाभिद्धत्वम् ।
अतस्तत्रापि शास्त्रपक्षकमेवानुमानं वक्तव्यम् । ततश्च वेदान्तशास्त्रं
ब्रह्मस्वरूपस्य प्रतिपादकं, तद्वाक्यानामेतदर्थप्रतिपादने समनुगत-
त्वात् । यदीयं वाक्यं यदर्थप्रतिपादने तात्पर्येण समनुगतम्, त-
च्छास्त्रं तस्यायं स्य प्रतिपादकम् । क्रियार्थप्रतिपादकपूर्वकाण्डवदि-
त्यनुमानं मतत्रयेऽपि कर्मवादिवारणाय प्रयुक्तमिति फलति । तत्रेदं
विधेचनीयम् । किमयं हेतुराद्यप्रतिपक्षः सिद्ध उत साध्यः । तत्रा-
ऽपिप्रतिपक्ष इति तु न वक्तुं शक्यम् । तथा सति पूर्वपक्षस्यैवानुत्थान-
प्रसङ्गात् । नापि निश्चः । अस्मिच्छ स्त्रे सन्देहनिराकरणद्वारा त-
स्यैव प्रतिपाद्यत्वात् । सिद्धत्वेऽग्रिमसमन्वयसाध्यकग्रन्थस्य वैयर्थ्य-
प्रसङ्गाच्च । अतस्तस्य सिद्धवन्निर्देशो न युक्त इति । अथ बुद्धिस्थं
यथा प्रतिज्ञायते, तथा बुद्धिस्थमत्र हेतूक्रियत इति समन्वयसाधन-
प्रतिज्ञागर्भितस्य हेतोः सिद्धवन्निर्देशेऽपि न दोष इति विभाव्यते ।
तदाप्ययुक्तमित्याहुः * नचेत्पादि * भवद्भिर्हि भाट्टप्रामाण्योस्तद-
नुसारिण एकदेशिनश्च निराकरणायाय हेतुरेवं व्याख्यायते । तत्र

प्रतिज्ञाया बुद्धिरूपत्वेन चादिनिग्रहवेलायां साधनस्याभावेन हेतुः
साध्यसमतया तदनिग्राहकत्वादनुपयोगः । किञ्च । तैरपि चेदास्ता-
नां ब्रह्मप्रतिपादकता न स्वीक्रियते इति तु न । किन्तु गौणत्वेन ।
तथा सति गौणमुख्यभाव एव चिदादो, न तु प्रतिपादकत्व इति वि-
वक्षितासाधकत्वाद्यनुपयोगः । अथ सस्यकत्वकुक्षौ मुख्यतां नि-
वेद्य ब्रह्मणो मुख्यतया प्रतिपादनेऽनुगतत्वादित्येवं विभाव्यते, तदापि
शाङ्कराणां शैवानां च मतमयुक्तमित्याहुः * नच येनेत्यादि * । शा-
ङ्करैर्हि जगत्कारणरूपे चाख्यानां समनुगतत्वं व्याख्यायाप्रे उच्यते ।
नच तेषां कर्तृस्वरूपप्रतिपादनपरतावसीयते, तत्र केन कं पश्येदिति
क्रियाकारकफलनिराकरणश्रुतेरिति । ततश्च तन्मते यावद्धर्मशून्ये
रूपे समन्वयो विचारितो भवति । तेन रूपेण समन्वयविचारस्त्वा-
ध्यायसमाप्त्याराध्नसमाप्ति चावकेष्वपि सुत्रेषु न दृश्यते । सर्वत्र
तत्तद्धर्मपुरःसरं कर्तादिरूपेणैव तेषां तेषां चाख्यानां ब्रह्मप्रतिपा-
दकताया निर्णीतत्वात् । अतोऽपि व्याख्याताकारस्य हेतोरनुपयोगः ।
पवञ्चानुपयोगादिनि गृहीतो हेतुरस्तीत्यन्तेन विभक्तो बोध्यः । एवं
शैवमतस्याप्यसङ्कतिर्योध्या । शिवरूपेणापि निर्णयस्य सूत्राक्षरेष्वनु-
पलम्भात् । तन्मतमर्थाचान्मिलत्याचार्येन तदर्थं किमप्युक्तम् । मया तु
ग्रहस्ताप्ये भिन्दिपालाख्ये च चादे शिवतत्त्वविवेकादिग्रन्थद्वयजेन
निपुणातरं दूयितमिति न तदर्थमिह संरम्भः क्रियते । तथापि तत्र
तत्र प्रसङ्गेन दूययिष्यामि । तत्र तावत्, सदेव सौम्येदमत्र आसी-
दिद्युपक्रमस्तत्त्वमस्मित्युपसंहारः शिवरूपगमक इति यत् तदसङ्गत-
म् । ॐ तत् सद् इति निर्देशो ब्रह्मपरिस्त्रविधः स्मृत इति गीतायां
ब्रह्मवाचकत्वस्यैवोक्तत्वेन तथाः शिवाकारगमकत्वाभावात् । नापि,
धातुः प्रसादान्माहिमानर्मात्मिति, यः परः स महेश्वर इत्यन्योरु-
पक्रमोपसंहारयोः । उपक्रमे 'अणोरणीयान् महतो महीयान् आत्मा
शुश्रायां निर्गतोऽस्य जन्तोः । तमकतुं पश्यति घातशोक' इति पाद-
तयोत्तरं, 'धातुः प्रसादादिति' तुरीयपादः । तत्र तामित्यनेन पूर्वोक्तं
महतो महीयान्ममात्मानं दर्शनकर्मतया परामृश्य तद्विभूतिरूपमीशं
पश्यतीत्याह । अन्यथा धौनरुक्त्वापत्तेः । महिमपदस्य विभूतिवा-
चकत्वं च, गो भव्यमिहमहिमेत्वाच्चक्षते हस्तिहिरण्यं दासमार्य-
मिति छांशोपभृतां सिद्धम् । किञ्चोमहेश्वरशब्दो कदा शिवे ।

शास्त्रारम्भस्तु प्रथमसूत्र एव समर्थितः ।

वैयासे तु दर्शने लिङ्गादिभिर्निर्णयस्याभिप्रेतत्वं, तद्विद्वाद्यधिकरणेषु
 दृश्यत इति कृत्वादिप्रयोजिका । किञ्च, 'नारायणः शिवो विष्णुः शं-
 करः परमेश्वरः । एतैस्तु नामभिर्ब्रह्म परं प्रोक्तं सन्ततनम्' इति
 वाराहपुराणवाक्ये रुद्रादिशब्दानां परब्रह्मनामत्वेनैव व्यवस्थापनात्
 त्रिलोचनादिविशिष्टरूपस्य ततोऽप्यसिद्धेः । नृसिंहतापनीये नृके-
 सरिशक्तिगणनायां श्रियं लक्ष्मीमौपलामस्त्रिकां गामिनिश्रावणात् ।
 धाराहे, अमित्येकाक्षरीभूताया उमाया नारायणदारत्वेन कथनाच्च
 नास्त्रिकापत्युमापतिपदाभ्यामपि तत्सिद्धिः । नापि यो वै रुद्रः स-
 भगवानित्यथर्थाशिरोवाक्येन । अथर्थाशिरःशिखाध्यायिशतमेकमेकेन
 मत्प्रराजजापकेन तत्सममिति पूर्वतापनीये नृसिंहमन्त्रराजजापक-
 स्योत्कर्षश्रावणाद् विद्यावदुत्कर्षस्य च विद्योत्कर्षाधीनत्वाद् विद्यो-
 त्कर्षस्य च वेद्योत्कर्षाधीनत्वाच्चमन्त्रराजवेद्ये नृकेसरिण्येवात्कर्षवि-
 श्राप्तेरथर्थाशिरःशिखावेद्यस्य ब्रह्मरूपत्वेऽपि तत्र परत्वस्यापर्यव-
 सानात् । एतन्न्यत्रापि द्रष्टव्यम् । ब्रह्मरूपत्वं सर्वविद्येयानर्थं सर्व-
 देहीश्वरत्वं गुरुत्वोपाधिना मोक्षदावृत्तं तु तत्तच्छ्रुतिपुराणानुसा-
 रेणानुमन्यामह इति दिक् ।

प्रकृतमनुसरामः । ननु भवत्समते सर्वस्य वेदस्य सिद्धार्थपर-
 त्वेन सिद्धस्वरूपब्रह्मप्रतिपादकत्वे सन्देहाभावात् तदर्थं शास्त्रारम्भो-
 घक्तुं शक्यः । ज्ञानकर्मसमुच्चयस्याप्यङ्गीकारेण कर्मण्यपि गौणता-
 त्पर्यस्य विद्यमानत्वान्न तदर्थमपि । ब्रह्मणः कारणतायास्तेषु तेषु
 रूपेषु पर्यायेणाङ्गीकारिष्यमाणत्वाच्च न विष्णुशिखादिव्यतिरिक्तस्य
 ब्रह्मत्वानिरासार्थम् । अभिन्ननिमित्तोपादानर्थाद्गो यावन्तस्तेः सर्वैरपि
 जन्मादिसूत्रप्रथिव्यवाक्यविचारणेन सर्वविधकारणतायाः समर्थनात्
 तद्विशेषनिर्द्धारार्थमपीति भवन्मते शास्त्रारम्भवैयर्थ्यम् । नैवमन्यम-
 ते । तत्तद्व्यस्मिन् वेदान्ततात्पर्याभाससमर्थकृत्या सार्थक्यादिनि-
 शङ्कायासाहः * शास्त्रेत्यादि * । * प्रथमसूत्र इति * तत्र शेषपृष्ठी-
 समर्थनस्यले, नच गौणतापत्तिरजिज्ञास्यार्थं चेत्यादिना । तन्मया
 विहृतं, केन प्रकारेणेत्यारभ्य दर्शनादितीत्यन्तेनेति ततो मध्यम् ।

तस्मात् समवायिकारणत्वमेवानेन सूत्रेण निद्धम् ।

ननु कारणत्वमेवास्तु ब्रह्मणः । किं समवायिकारणत्वेन ।
निकृतत्वं च स्यात् । अनर्थरूपत्वेन कार्यरूपायुक्तता च । त-
स्माद्गारम्भणीयमेवैतत् सूत्रमिति चेन्मैवम् । सर्वोपनिषत्समा-
धानार्थं मन्वृतः सूत्रकारः । तद्यदि ब्रह्मणः समवायित्वं न धू-

निद्धमाहुः * नशादित्यादि * । शास्त्रारम्भस्य प्रथमसूत्र एव सम-
र्थितत्वाद् द्वितीयसूत्रविषयशाक्ये, यतो घेत्याद्वेः कारणतामात्रघो-
षनंऽपि चारिताव्येन, यत् प्रथम्यमित्यपिशन्तीत्यस्याधारतामात्र-
घोषनंऽपि चारिताव्येन, सदेव सौम्येदमत्र आसीदित्यत्रापि, तत्ते-
जोऽस्तुजनेत्यादिना कर्तृत्वस्यैवान्निर्दिग्धतया उपादानत्वं केवलस्य
घा शरीरद्वारा घति सन्देहानपायात् । सौत्रस्य योनिशब्दस्यापि
कारणमात्रवाचकत्वेन प्रमाणाद्योपकारवायुपादानत्वनिर्धारणासमर्थ-
त्वाच्चेतः पूर्वसूत्रयोरेषादानत्वस्यासिद्धत्वाद्नेनैव सूत्रेण युक्तिनि-
र्देशात् तत्सिद्धमित्यर्थः । नन्वत्रोपादानपदं परित्यज्य समवायिवदेन
कुतो व्यवहार इति चेदुच्यते । लोके उपादानपदेन कर्तृक्रियया
व्याप्तस्य परिच्छिन्नस्यैवाभिधानदर्शनात् । प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमिति,
पुरुषस्तदुपादानमात्मानं लीलयाऽवृज्जदिति श्रीभागवतेऽपि भगवता
मैत्रेयेण च तादृश एवोपादानपदस्य प्रयुक्तत्वाच्चेति जानीहि ।

अत्र ब्रह्मस्वरूपस्य समवायित्वममन्वानाः प्रत्यवतिष्ठन्ते *
नान्वित्यादि * । अयमर्थः । समन्वयसूत्रे ब्रह्मस्वरूपस्य समवायित्वाया-
प्रहो यः क्रियते, स न पूर्वसूत्रोक्तकारणतासमर्थनार्थः । शास्त्रयो-
नित्वेनैव समर्थितत्वात् । नापि शास्त्रयोनित्वसमर्थनार्थः । त्वया
तथाऽनङ्गीकारात् । किन्तु कारणत्वे विशेषान्तरस्यापि बोधनार्थः ।
स न युक्तो विकृतत्वादिदोषागदकत्वात् । अतः शरीरस्य योवार्धवा
मिन्नाया एव प्रकृतत्वं तथात्वं वक्तव्यम् । तथा सति स्वरूपसमन्व-
यस्याभावाद्गारम्भणीयमेवैतत् सूत्रं तव मते स्यादिति । अत्र समा-
दधने * मैयमित्यादि * । व्यर्थः स्यादित्यत्र हेतुः * याधिनानि

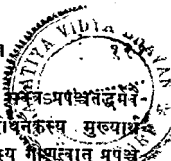
पाद भूतानुपनिषद्भागो व्यर्थः स्यात् । इदं सर्वं यद्यमात्मा,
आत्मैवेदं सर्वम् । न सर्वं भवति, ब्रह्म तं परादाविसांदिखा-
दि, स आत्मानं स्वयमकुरुत, एकमेवाद्वितीयम्, वाचारम्भणं
निकार इत्यादि । एवमादीनि वाक्यानि स्वार्थे बाधितानि
भवेयुः ।

भवेयुरिति । अयमर्थः । समवायित्वं यन्निषिद्धत्वे, नत् किं पूर्वसूत्रस्य
निराकाङ्क्षत्वाद्युत दोषोत्पादकत्वात् । नाद्यः । व्यासस्य सर्वोपनिष-
दां यथावस्थितार्थबोधनार्थं प्रवृत्तत्वेन भूपस उपनिषद्भागस्य वैय-
र्थ्ये जन्मादिसूत्रस्य विशेषाकाङ्क्षाया अनिष्टत्तः । नेतरः । तदभाव-
स्यानुपदं व्युत्पाद्यत्वात् । स भागस्त्विदं सर्वमित्यादिरूपः । अ-
त्राद्यवाक्यं मैत्रेयीब्राह्मणस्यम् । तत्र ह्यात्मनि वा अरे इष्टे श्रुते
मते विज्ञाते सर्वमिदं विदितमित्यनेनात्मज्ञानादिभिः सर्व-
ज्ञानरूपं फलं दर्शयित्वा, तज्ज्ञानं किम्प्रकारकमित्याकाङ्क्षायां,
ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेदेत्यादिना योऽन्यत्रात्मनः सर्वं
वेदेत्यन्तत ब्रह्मादिसर्वान्तेष्व्यात्मभिन्नत्ववस्तुः केवलत्वाभावरूपममृग-
त्वाभावरूपं वा पराभवं प्रदर्शयेंदं ब्रह्मदं अत्रमिमे लोका इमे देवा
इमे यज्ञा इमानि भूतानीदं सर्वं यद्यमात्मेत्युपसंहारे ज्ञानप्रकारद-
र्शनेन सर्वस्यात्माभेदं दर्शयति । तस्मिन्प्राग्भेदे सर्वस्यात्मोपादेय-
त्वमन्तरणाघटमाने वाक्यमेव बाधितार्थं भवेत् । एवं द्वितीयवा-
क्यमपि, छान्दोग्ये सनत्कुमारसंवादे । तत्राप्यग्रं, आत्मनः प्राण
आत्मन आशंत्यादि श्राव्यते । तदप्यात्मनः समवायित्वं चिना नोपप-
द्यते । तदतिरिक्तस्योपादानस्याश्रावणात् । तृतीयं तु पुरुषविधब्राह्म-
णस्यम् । तत्राप्यात्मैवेदमग्र आसीदिति सृष्टेपूर्वकाले केवलात्मस-
त्तामुक्त्वा, ततः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽदृश्यदित्यनेन सृष्ट्यन-
न्तरमन्यदर्शनमुक्त्वाऽप्यैव निवेद्यति । मध्ये च, किमुत ब्रह्मावेद् य-
स्मात् तत्सर्वमभयदिति प्रश्ने, तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति न-
स्मात् तत्सर्वमभयदित्युत्तरमुक्त्वा तादृदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं
ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवतीति सर्वात्मभाररूपं फलमाह । सम-
वायित्वाङ्गीकारे तदपि सर्वं बाधितं भवेत् । तृतीयं तु तद्विप्र-

नन्वेवं निःसन्धिं धत्वात् कथं सूत्रप्रवृत्तिः ।

त्वधेत्सुंरुक्कुर्यं परामंत्रं वकीत्युक्तम् । मध्ये वाक्पदद्वयं तु सर्वत्रैकं
वाक्यतार्थम् । पञ्चमं तु तैत्तिरीये ब्रह्मविप्रपाठके । तत्रापि करोति-
कर्मत्वेनात्मनः श्रावणात् तस्यैवोपादानोपादेयभावः स्फुटति । सो-
ऽपि तथा भवेत् । एकमेवेत्यादिकं तु छान्दोग्यस्थम् । तत्राप्येकमे-
धेनि विशेष्यान्वितेनैवकारेणान्यसत्त्वे ऽयं वच्छिन्नेऽप्येकं मुख्यान्य-
केवला इति कोशादेकशब्दस्य नानार्थत्वेनात्र मुख्येतरं व्यवच्छेद ए-
वाभिसंहित इति श्रुत्यन्तरे, नान्यत् किञ्चन मियदिति कथनाद्
व्यापारं कुर्वतो वान्यस्य निषेधोऽभिसंहित इति वा षड्वा स्यादिति
तत्रिंवारणायाद्वितीयपदेन द्वित्वसंख्यापूरकस्य निषेधः स्पष्टश्चादौ
क्रियते । सोऽपि सादितरस्य समवायिनः सत्त्वे वाध्येत । वाचा-
रम्भणवाक्ये तु मृण्मयादिभिर्दृष्टान्तैः स्फुटमेव समवायित्वमवग-
म्यते । तथा द्वितीये गार्गीब्राह्मणे कस्मिन् वा आकाश ओतश्च प्रो-
तश्चेति प्रश्ने, एतद्वै तदक्षरं गार्गीत्यादिना अक्षरे ओतप्रोतनामा-
काशस्य वदति । सा च समवायित्वस्यैव लिङ्गम् । 'नैतश्चिन्नं भगव-
ति ह्यनन्ते जगदीश्वरे । ओतप्रोतमिदं यस्मिस्तत्तुष्वङ्ग । यथा
पटं इत्यादिपुराणवाक्यैस्तत्रिंशयात् । नच, मयि सर्वमिवं प्रोतं
सूत्रं मणिगणा इवेति गीतावाक्यान्नैवमिति शङ्काम् । तत्र केवल-
प्रोतत्वस्यैवोक्तत्वेऽप्यग्रे, रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभाऽस्मि शशिसूर्य-
योरित्यादिभिः स्वस्य भूतसूक्ष्मत्वोदिषोऽधेनेनोतत्वस्यापि सूचितत-
या तत्राप्यैवमर्थेनोक्ततौलयात् । तथा 'त्वय्यग्र आसीत् त्वयि मध्य
आसीत् त्वय्यन्त आसीदिदमात्मतन्त्रे । त्वमादिरन्तो जगतोऽस्य
मध्यं घटस्य मृत्सेव परः परमादित्यग्रमस्कन्धीयब्रह्मवाक्येऽपि
समवायित्वस्योपवृत्तनात् । आयर्धणानां गोपथब्राह्मणारम्भे च, ब्रह्म
वा इदमग्र आसीत् स्वयम्भवेकमेव तदैक्षत महर्षे यक्षे तदेकमेवाऽ-
स्मि हन्ताहं गन्माश्रे । द्वितीयमित्यादि आख्यते । तृतीयस्कन्धे, विश्वं वै
ब्रह्म नन्माश्रमिति । एवञ्जातीयकानि वाक्यान्यादिपदेन सङ्गृह्यन्ते ।
अनः पूर्णसूत्राकाङ्क्षापूरणायैवं सूत्रमावश्यकमित्यर्थः ।

पुनश्चां इयाति । * नन्वेधमित्यादि । * एवमिति * । पुटः स्फु-

उच्यते । अस्थूलादिवाक्यान्पि सन्ति अत्र प्रपञ्चतद्भव-
लक्षण्यप्रतिपादकानि । ततोऽन्योऽन्याविरोधनकस्य मुख्यार्थ-
वाधो वक्तव्यः । तत्र स्वरूपापेक्षया कार्यस्य गीष्वात्वात् प्रपञ्चे-
रूपप्रतिपादकानामेव काश्चित् कल्पयेत् । तन्माभूदिति जन्मादि-
सूत्रवत् समन्वयसूत्रमपि सूत्रितवान् । तथाचाऽस्थूलादिगुणयु-
क्त एवाविक्रियमाण एवात्मानं करोतीति वेदान्तार्थः । सद्गतो
भवति । विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वं तु ब्रह्मणो भूषणाय ।

तिं कथथाश्रुतार्थग्रहणे । तथाच सूत्रकारो हि वेदान्तार्थं बुद्धो धमाक-
लयस्तत्रान्येषामृषीणामपि शुक्रादिकृतं बुद्धिमोहमवधार्य लोकाननु-
जिघृक्षस्तदर्थं व्यक्तीकर्तुं प्रवृत्तो यद्येवं समवायित्वमसन्दिग्धमेव
जानीयात् समन्वयसूत्रं न प्रणयेत् । अतः सूत्रप्रवृत्तिरेव समवायित्वा-
भावं बोधयतीत्यर्थः । अत्र प्रवृत्तिमुपपादयन्तः समादधते । * उच्य-
त इत्यादि * अर्थस्तु निगदेनैव व्याख्यातः । * जन्मादिसूत्रवदिति *
यथा जन्मादिसूत्रं कर्तृत्वादिधर्मनिर्द्धारणेन निर्विशेषमात्रतानिरा-
करणार्थं तद्येदमपि समवायित्वनिर्द्धारणेन तदर्थं, न तु सांख्यं नि-
राचष्टुम् । तस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । एतेन पूर्वचोदितस्य
द्वितीयदूषणस्यापि निवृत्तिं बोधयन्ति । * तथाचेत्यादि * । * सद्गतो
भवतीति * । उक्तदूषणस्योद्धृतत्वात्सन्दिग्धो भवति । तथाचेत-
त्सूत्राभावे उक्तसन्दिहानपायात् तदर्थं सूत्रप्रवृत्त्या समवायित्वमा-
द्यक्षयमित्यर्थः । नन्वविक्रियमाणस्य समवायित्वं काल्पनिकम् ।
कल्पना तु लोकाविरुद्धैव प्रामाणिकसमाजे शोभते । तत् इदमसद्ग-
तमित्याशङ्क्यामाहुः * विरुद्धेत्यादि * । * भूषणायेति * तदेजति
तन्नैजति । आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः । अपाणिपादौ
जत्रनो प्रहीतेत्याद्यनेकश्रुतिसिद्धत्वाद् भूषणाय । ब्रह्मणः श्रुत्येकस-
मधिगम्यत्वस्य सर्वेषामेव संमतत्वादित्यर्थः ।

ननु फलार्थं सर्वैः प्रवर्तते । तस्यैव पुरुषशेषत्वात् । तदैहिकं
मोक्षरूपं प्राः यद्गुणस्वाभीष्टं तत् सर्वं, ब्रह्मोपासनया वा तज्ज्ञानेन वा

किञ्च । अन्यपदार्थसृष्टौ वैषम्यनैर्घृष्णे स्याताम् । कर्मा-
धीनत्वे त्वनीशिता । ततः कर्तृत्वमपि भज्येत । ततः सर्वमाहा-
त्म्यनाश एव स्यात् ।

नन्वेवमेवास्तु, अपवादार्थत्वात् । रज्जुसर्पवदयुक्तार्थकथ-
नेऽपि न दोषः । सर्वे समाप्नोऽपि ततोऽसि सर्वे इति स्मृतेश्चेति
चेत् । मैवम् । तथा सति पापण्डित्वं स्यात् । एतादृशशास्त्रार्था-

सर्वस्य यथाधिकारं प्रह्लाणि सर्वकर्तृत्वं सर्वेश्वरत्वादिकं चानुसन्ध-
धानस्य सेत्स्यस्येधानच समवायित्वानुसन्धानस्यावश्यकत्वम् । शरी-
रद्वारापि तदङ्गीकारे पूर्वोक्तमाहात्म्यानपायेन तथानुसन्धानस्याना-
वश्यकत्वात् । अतोऽपार्थप्रयासात् तत्र मते एतत्सुत्रवैयर्थ्यमेवापद्ये-
तेत्यत आहुः * किञ्चेत्यादि * । * तत इति * अनीशत्वे । * तत
इति * कर्तृत्वभङ्गे । तथाच वैषम्यादियारणेन कर्तृत्वादिसमर्थना-
र्थमप्यावश्यकत्वात्त वैयर्थ्यमतस्तवापि निर्दोषनिविलगुणानणाल-
ङ्कृतप्रह्लाङ्गीकर्तुरावश्यकमित्यर्थः ।

अत्र विरुद्धधर्माश्रयत्वमसहमानो निर्विशेषमात्रवादी पुनः
शङ्कते * नन्वित्यादि * अयमर्थः । अस्तु कर्तृत्वादिभङ्गः । अस्थूला-
दिवाक्यैः स्वरूपस्य निर्विशेषत्वे निश्चिते तेषां कर्तृत्वादीनामविद्या-
कल्पितत्वेनापवादार्थत्वात् । नचैवं मिथ्यार्थकथने वाक्यप्रामाण्यभ-
ङ्गः । यथा छतिच्छपले चाले तस्य भीत्युत्पादनाय रज्जुः सर्प इति
प्रदर्श्यते, ततो विनीते तस्मिन् रज्जुरियामिति स्वरूपं कथ्यते । तथा
संसारसक्तेषु भीत्यर्थं माहात्म्यं कर्तृत्वफलदातृत्वनियामकत्वादिरू-
पमुच्यते । ततो वैराग्याद्युत्पत्तौ स्वरूपं बोध्यत इति रज्जुसर्पवदयु-
क्तार्थकथनेऽपि न दोषः । तत्र तात्पर्यभावात् । अथेदं सर्वं यदय-
मात्मेत्यादीनां स्वार्थत्यागादस्यासङ्गतत्वं विभाव्यते । तदबोधम् ।
गीतायां विश्वरूपं पश्यता पार्थनेच सर्वव्याप्त्या सर्वत्वकथनेन तद-
र्थनिश्चयादसङ्गत्यभावादिनि ।

अत्र समादधते * मैवमित्यादि * । * तथा सतीति * स-
वंधर्मापवादे कृते सति * पापण्डित्वमिति * पापलिङ्गवत्त्वम् । तानि

ज्ञीकर्तुरासुरेषु भगवतां गणितत्वात् । 'असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुर-
नीश्वरम् । अपरस्परसम्भूतं किमन्यत् कामहेतुकम्' इति । शास्त्रा-
नर्थक्यं चासर्वं समाप्नोषीत्यप्यसङ्गतं स्यात् । वस्तुपरिच्छेदात् ।

पापस्य पण्डानि लिङ्गं पण्डमिहोच्यत इति श्रीभागवतवाक्यात् ।
गीतावाक्यार्थस्तु, ते असुरा असत्यं नास्ति सत्यं वेदपुराणादिप्रमायां
यस्मिन्सदसत्यम् । वेदादिस्वरूपसत्त्वेऽपि तत्प्रामाण्यानभ्युपगमाद्
विशिष्टाभावः । अत एव नास्ति धर्माधर्मरूपा प्रतिष्ठा हेतुव्यवस्था य-
स्येत्यप्रतिष्ठम् । तथा नास्ति शुभाशुभफलदत्तेश्वर्ये नियन्ता यस्येत्य-
नीश्वरं जगदाहुरिति । यद्वा सत्यं सत्यशब्दनिर्दिष्टं ब्रह्म, तदुपादेयत्वेन
तदारम्भकत्वे जगदपि सत्यं भवति, तद्विरुद्धमसत्यम् । न विद्यते ब्रह्मणि
प्रतिष्ठा यस्येत्यप्रतिष्ठम् । न विद्यते नियामकः सत्यसङ्कल्प ईश्वर्ये
यस्येत्यनीश्वरमिति । किञ्च, सर्वं पशुमनुष्यादिकं योपित्पुरुषयोः
परस्परसम्बन्धेन जातमुपलभ्यते । अनेवम्भूतमपरस्परसम्भूतं तादृ-
शमन्यत् किं न किमपि । अत इदं सर्वं कामहेतुकमिति । यद्वा । यतः
सर्वमेवमतोऽहृष्टं कारणं किमपि नास्ति । अहृष्टाङ्गीकारेऽपि क्वचिद्भूत्वाऽ-
न्ततः स्वभाव एव पर्यवसानात् स्वभावविकमेव जगद्वैचित्र्यमस्तु ।
हृष्टे सम्भवत्यहृष्टकल्पनानवकाशात् । अतः काम एव प्राणिनां का-
रणं, नान्यदहृष्टेश्वराङ्गीत्याहुरिति । इयं च लौकायतिकदृष्टिरिति ।
ततश्चायमर्थः । धर्माप्यामपवादमातिष्ठतस्तद्विशिष्टस्येश्वरस्य काल्प-
निकत्वेन घस्तुतस्तदभावात् प्रच्छन्नानीश्वरयादितया स्वभाववाद
एव विधान्या लौकायतिककल्पत्वात् पापण्डित्यस्य गीतोकलक्षण-
कत्वादासुरत्वस्य चापत्तिर्हेदस्यापि कल्पितत्वापर्या तस्यानर्थक्य-
म् । कथञ्चित्प्रामाण्याङ्गीकारेऽपि संसारघ्नमसौत्पत्तिकत्वात् तद्घ्न-
मनिवारणाय स्वरूपमात्रस्यैव वक्तव्यत्वेन शेषशास्त्रस्य प्रक्षालनपङ्क-
न्यायादानर्थक्यम् । स्वस्वमतकल्पितरूपस्य चेतनविशेषेश्वरस्य स-
र्धैरेवाङ्गीकारेण तत्सत्तासाधनायाप्यनुपयोगात् । अपवादार्थमेधारो-
पितमंघ सर्वमुच्यत इत्यङ्गीकारे, सर्वं समाप्नोषीत्यप्यसङ्गतिः ।
पदार्थांतरस्य व्याप्यत्वमावेनायस्तुनद्याव्याप्यत्वेनास्य घस्तुपरिच्छे-
दयोधकस्यार्थयाधापत्तेः । असङ्गतार्थं विभजन्त एव तदुपपादकमा-

नहि वेदो निष्प्रपञ्चरूपकथनमुक्त्वा स्वोक्तं जगत्कर्तृत्वं निषेध-
ति । तस्मादध्यारोपापनादपरत्वेन व्याख्यातृभिर्वेदान्तास्त्रिंश-
पः कृता इति मन्यामहे । सर्ववाक्यार्थवाधात् ।

यथा निर्दोषपूर्णगुणविग्रहता भवति तथोपरिष्ठाद् वक्ष्यामः ।

ननु पुरुषार्थार्थानि शास्त्राणि । इदं च शास्त्रं मोक्षरूपगुणा-
र्थसाधकम् । मोक्षश्चाविद्यानिवृत्तिरूप इति युक्तम् । अविद्या

दुः * न हीत्यादि * यदि हि निष्प्रपञ्चकथनं मुक्त्वा जगत्कर्तृत्वं
ब्रह्मणि निषेधेत, तदा कर्षन्तरादिसत्तया जगदपि सर्वं स्यात् । तदा
व्याप्यसिद्धौ सर्वं समाप्नोतीति वाक्यसङ्गनं स्यात् । यथा तात्त्विक-
भेदवादिनां मते । तत्र मते तु निष्प्रपञ्चत्वकथनपूर्वक एव कर्तृत्वा-
दिनिषेध इति त्वन्मन इदं वाक्यमसङ्गतमेवेत्यर्थः । एवं तन्मतमपास्य
तमुपहसन्ति * तस्मादित्यादि * । * तस्मादिति * युक्तिप्रमाणविरुद्ध-
त्वात् । तथा चैवंविधव्याख्यानरोगेण स्त्रियानेष्टुत्तदैवभावैरासुरत्वरू-
पमरणप्राप्त्या अस्पृश्यैर्वेदान्ता अपि शक्यतिलापो यथा अमङ्गला अ-
स्पृश्यास्तथा कृता इत्यर्थः । अत एव प्रबोधचन्द्रादयनाटकंऽपि बौ-
द्धोक्तिः । 'प्रत्यक्षादिप्रमासिद्धविरुद्धार्थाभिधासुिनः । वेदान्ता यदि
शास्त्राणि बौद्धैः किमपराध्यत' इति । असद्वा इदमत्र आसीत्, ततो
वै सदजायतेनिश्चुतिः क्वायायास्तैरप्यालम्बनात् । अत एव पादोत्त-
रखण्डेऽप्युक्तम् 'मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमुच्यते । मयैव
कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणोऽप्यादि' । ननु ब्रह्मणः प्रपञ्चसमवा-
पित्वमयुक्तम् । कार्यस्य कारणसाजात्यनियमेन प्रपञ्चगतदोषाणां ब्र-
ह्मण्यापातादित्याकाङ्क्षायामाहुः * यथा निर्दोषेत्यादि * । * उप-
रिष्ठादिति * अन्तस्तद्धर्माधिकरणे ।

अपवादार्थत्वे उक्तान् दोषानमहमानो निर्विशेषवादी पुनः प्र-
त्ययतिष्ठते * नन्वित्यादि * । * युक्तमिति * दुःखजन्मप्रवृत्तिदो-
षमिथ्याज्ञानागामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इति गौतम-
सूत्रे मिथ्याज्ञानापायस्य मोक्षमात्रकत्वेन कथनायुक्तम् । * अविद्या

चाज्ञानं ज्ञानेनैव नश्यति । ततो ज्ञानोपयोगित्वेन व्याख्यानव्ये
वेदान्तेऽध्यारोपापवादव्यतिरेकेण व्याख्यानमयुक्तम् । अतो
यथाकथाञ्चिद् व्याख्यानेऽपि पुरुषार्थसिद्धेर्न कोऽपि दोष
इति चेत् ।

चाज्ञानमिति * । अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मण्या-
तिरविद्येति पत्रञ्जलिसूत्र उक्तं भावरूपमज्ञानं, न तु ज्ञानाभावः ।
योगभाष्ये, 'अभिन्नो न मित्रं, न घा मित्राभावः, किन्तु मित्रविरुद्धस-
म्पदिति वृष्टान्तेन व्यासपादेरेव भावरूपतायां उक्तत्वादिति । तत्र-
ध्यायमर्थः । शास्त्रस्य स्वार्थासाधने य आग्रहः क्रियते स शास्त्रस्व-
रूपं विचार्य कार्यः । न हि शास्त्रत्वेन शास्त्राणामुपादेयता येन स
युक्तः स्यात् । किन्तु पुरुषार्थत्वेन । पुरुषाश्च नानास्वभावाः स्वस्वो-
पयोगिशास्त्रमाद्रियन्ते । तत्रेदं शास्त्रं मोक्षसाधकं मुमुक्षुपयोगि ।
मोक्षस्त्रभियुक्तैरविद्यानिवृत्तिसाध्यनयोक्तत्वादविद्यानिवृत्तिरूप ए-
वात्र चकव्यो, न तु स्वरूपात्मकः । तस्याजन्यत्वात् । तत्र च साध-
नानामनुपयोगेन तदुपदेशवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । नचाविद्यानिवृत्तेर्जन्य-
त्वे कदाचित् तत्राशः शङ्क्यः । ध्वंसरूपत्वात् । अत एव जन्यभाव-
त्वेन नश्वरत्वेन व्यातिराद्रियते, न तु केवलं जन्यत्वेन । ततश्च सा-
धनसाध्यो मोक्षोऽविद्यानिवृत्तिरूप एवेत्यविवादम् । तत्र साधनवि-
चारे यद्यपि दर्शनान्तराभिमानिभिः साधनान्तराणि कर्मसमुच्चि-
ततत्तद्विधज्ञानरूपाण्युक्तानि । श्रौतेऽस्मिन् वेदान्तदर्शने केवलं
ज्ञानमेव साधनम् । अविद्याया अज्ञानरूपत्वस्य साधितत्वात् । वि-
घक्षितज्ञानमात्रेणैव तन्निवृत्तिसिद्धौ साधनान्तराणां समुच्चयस्य
चापार्थत्वात् । ततो ज्ञानोपयोगित्वेनैव वेदान्तव्याख्याने कर्तव्ये
ऽध्यारोपापवादपक्षमपहाय स्वार्थपरत्वेन व्याख्यानं नाभियुक्तजन-
रुचिरम् । अतो यथाकथाञ्चिद्व्याख्यानेऽपि ज्ञानोत्पत्त्या अज्ञाननिवृ-
त्तौ, ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीतिरूपस्वरूपावस्थात्मकपुरुषार्थसिद्धेरप्र-
त्युहत्वात् पापण्डित्वासुरत्वशास्त्रानर्थक्यादिरूपाणां दोषाणां लेश-
स्वाप्यभावादनुचितोऽयमुपहास इति । एवं तेन स्वोपहासे विनि-

न । पुरुषार्थस्य शास्त्रार्थस्य वा स्वरूपं शास्त्रैकसमधिगम्यं,
न स्वबुद्धिपरिकल्पनम् । अतः स्वबुद्ध्या शास्त्रार्थं परिकल्प्य
तत्र वेदं योजयन्तो महासाहसिकाः सद्भिरुपेक्षयाः ।

पुरुषार्थः पुनर्यथा वेदान्तेष्ववगतः । ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भ-
वति, ब्रह्मविदाप्नोति परम्, न स पुनरावर्तते, ततो मां तत्त्व-
तो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्, अनाद्यन्तः शब्दादनावृत्तः श-

चारिते तस्यापत्रपत्वं बोधयन्तः स्वाकं स्थिरीकर्तुं तदुक्तं निषेध-
न्तः प्रामाणिकप्राचीनरीतिमाहुः * नेत्यादि * । अयमर्थः । यदुक्तं,
पुरुषार्थाद्यानि शास्त्राणीत्यादिना, तदङ्गीकुर्मः । परन्तु पुरुषार्थः शा-
स्त्रार्थश्च कीदृशो विवक्षित इति विचारणीयम् । किं स्मार्ते उत
श्रौतः ? । तत्र नाद्यः । विरुद्धानां शास्त्राणां व्यासेनैव निराकरणा-
त् । वाक्याभासयुक्त्याभासाद्यष्टम्भाः पूर्वपक्षवादिन इहोत्तिष्ठन्ति ।
तत्र पदवाक्यप्रमाणज्ञानाचार्येण वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मावगतिपरत्व-
प्रदर्शनाय वाक्याभासयुक्त्याभासप्रतिपत्तयः पूर्वपक्षीकृत्य निराकि-
यन्त इति भवद्भाष्यकृतापि तन्निराकरणाङ्गीकारात् । अनो द्वितीय
एवादरणीयः । तथा सति पुरुषार्थस्य शास्त्रार्थस्य च स्वरूपं श्रुत्येक-
समधिगम्यं, न तु दर्शनान्तरवाक्यादरणेन स्वबुद्धिकल्पितमिति सि-
द्धम् । एवं सति पदवाक्यप्रमाणनिष्णातेनाचार्येण कार्यलक्षणस्यैव
पूर्वं विचारितत्वाद्ये तत्तद्दर्मादिविचाराच्च धर्मविशिष्टब्रह्मज्ञानमेव
शास्त्रार्थो, न त्वध्यारोपापवादेन यावद्धर्मशून्यब्रह्मावगतिः । अतः
स्वबुद्ध्या तथा शास्त्रार्थं कल्पयित्वा तत्र वेदस्यैकवाक्यत्वं बोधय-
न्तो लोकान्तरीयमयराहित्येन महासाहसकर्तृत्वात् सद्भिर्वेदानुसा-
रिभिरसम्भाष्या इति । मोक्षस्याविद्यानिवृत्तिरूपत्वव्युदासायाहुः *
पुरुषार्थ इत्यादि * । तथाचविद्यानिवृत्तिरूपो मोक्षः कुत्रापि नोक्त
इति त्वन्मतीयः पुरुषार्थोऽपि कल्पनिक इत्यर्थः । एतदेव बोधयितुं
वाक्यानुदाहरन्ति * ब्रह्म वेदेत्यादि * । अत्र प्रथमं ब्रह्मभावो, द्वि-
तीये परब्रह्मप्राप्तिरेव च फलत्वेनोच्यते । तृतीये च संसारावृ-
त्त्यभावः । चतुर्थे गीतावाक्ये भाषिस्वरूपं निष्कृष्यते । पञ्चमे च

ब्दादित्येवमादिभिः श्रुतिस्मृतिन्यायैर्ब्रह्मप्राप्तेरेव पुरुषार्थत्व-
म् । ब्रह्म च पुनर्न जीवस्वात्ममात्रम् । अज्ञानवद्वा । 'एकस्यैव-

धैयासे सूत्रे तृतीयवाक्यार्थनिर्द्धारणेन जन्यभावतानश्वरत्वयोर्व्या-
प्तिर्निरोक्तियते । अत्रायमाशयः । भवद्भाष्ये न्यायसूत्रोपन्यासेनावि-
द्यानिवृत्तेर्ध्वंसरूपत्वादनश्वरत्वं यदसूत्रि, तद् आश्रमवासिके मा-
रतीये पर्वणि महता प्रवन्धेन, त्यक्तदेहानां कुरुपाण्डयसैन्यानां व्या-
सेन पुनर्दर्शिनानां स्वस्वपत्नीभिः सहैकरात्रिकृतविहारामन्त्रणादि-
कथनाद् ध्वंसस्याप्यनश्वरत्वं प्रायिकमेव, न तु नियमतस्तद्विद्वि-
द्याकृताविद्यानिवृत्तेरपि स्त्रप्रबोधन्यायेन च निवृत्तिसम्भवात्तान-
श्वरत्वं, गुणानामन्योन्याभिभवजननमिथुनवृत्तितया सत्त्वेन रजः-
स्तमसोरेव ताश्रयां सत्त्वस्याप्यभिभवे पुनरप्यविद्योत्पत्तिसम्भवा-
दसङ्गतम् । अतस्तद्विहाय श्रौत एव ब्रह्मप्राप्तिरूपः पुरुषार्थ आदर्त-
व्यः । नच तस्य नश्वरत्वं शङ्क्यम् । न स पुनरावर्तत इति ब्रह्मप्रा-
प्तस्यानावृत्तिबोधनेन तस्यानश्वरत्वनिश्चयात् । जन्यभावत्वेन न-
श्वरत्वेन व्याप्तिर्लौकिकत्वबोधनायैव सूत्रे शब्दादित्यस्य हेतोरुप-
न्यासात् । नच ब्रह्मणः सर्वगतत्वेन नित्यात्स्वरूपादनाप्यत्वं श-
ङ्क्यम् । आत्मस्वरूपत्वेऽप्युक्तगीतावाक्ये आत्तिस्वरूपविधरणेनेदानीं
तस्याभावादाप्यत्वस्यापि सत्त्वात् । एतदर्थपर्येषान्तस्त्वबहिष्पयो-
रपि तत्र मन्तव्यत्वात् । नच श्वेनाश्वतरोपनिषदि, 'भूयश्चान्ते वि-
श्वमायानिवृत्तिरितिमायानिवृत्तेर्मोक्षरूपत्वश्रावणादविद्यानिवृत्तेरप्य-
नश्वरत्वं श्रौतत्वं च शङ्क्यम् । मायाऽविद्ययोर्भेदात् । 'विद्याऽविद्ये
मम तनू विदूधुद्भव शरीरिणाम् । मोक्षबन्धकरी आद्ये मायया मे
त्रिनिर्मिते' इति भगवता तयोः कार्यकारणभावबोधनात् । माया चा-
विद्या च स्त्रयमेव भवतीति तापनीयश्रावितद्वैरूप्यपक्षेऽपि तयोर्भे-
देन तत्राशयोरपि भिन्नत्वान्मायानिवृत्तेरेव मोक्षत्वं, नाविद्यानिवृत्तेः ।
मायानिवृत्तिश्च मोक्षस्य पूर्वा कक्षेति परममोक्षत्वं ब्रह्मप्राप्तेरेव
निश्चयम् । तदेतदुक्तं * ब्रह्मप्राप्तेरेव पुरुषार्थत्वमिति * । यदपि मो-
क्षस्य स्वात्मस्वरूपत्वेनानाप्यत्वमुक्तं, यच्च ब्रह्मणोऽविद्याशायल्यादज्ञा-
नवत्वं तदप्यसङ्गतमिति ज्ञापनायादुः * ब्रह्म चेत्यादि* । *आत्ममा-
त्रमिति * । * मातं कात्स्न्येऽवधारणे । शृत्स्नमात्मस्वरूपम् । तथाचा-

ममांशस्य जीवस्यैव महामते । बन्धोऽस्याविद्ययाऽनाविधि-
या च तथेतर' इति भगवता जीवस्यैवाविद्यावस्वप्रतिपादनात् ।

तस्मान्न्यायोपबृंहितसर्ववेदान्तप्रतिपादितसर्वधर्मवद् ब्रह्म ।
तस्य श्रवणमनननिदिध्यामनैरन्तरङ्गैः शमदमादिभिश्च बांहर-
ङ्गैरतिशुद्धे चित्ते स्वयमेवाविर्भूतस्य स्वप्रकाशस्य सायुज्यं परम-
पुरुषार्थः । तस्मात् सर्वे वेदान्ताः स्वार्थ एव युक्तार्था इति न्या-
यैर्वक्तव्यत्वाद् ब्रह्मणः समवायित्वाय समन्वयसूत्रं वक्तव्यम् ॥३॥

एवं ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय किलक्षणकं ब्रह्मेसकाङ्क्षायां
जन्मादिसूत्रद्वयेन वेदप्रमाणकं जगत्कर्तृ समवायि चैत्युक्तम् ।

ऽस्मिन् वाक्ये जीवस्यांशत्वकथनेन स्वस्यांशित्वं बोधयता भगवता
ब्रह्मणो जीवात्ममात्रत्वे निर्धारिते मोक्षस्यात्मरूपत्वेनानाप्यत्वं नि-
धारितम् । जीवस्याविद्यया बन्धकथनेन ब्रह्मणोऽविद्यावस्वमपि नि-
धारितमतस्तदप्यसङ्गतमित्यर्थः । सिद्धमाहुः * तस्मादित्यादि * ।
तस्मादिति * एकदेशमतस्योपबृंहणविरुद्धत्वात् । * तस्येति * स-
र्ववेदान्तप्रतिपादितधर्मविशिष्टस्य ब्रह्मणः । * स्वयमाविर्भूतस्येति *
नाबमात्मेतिश्रुत्या साधनाधीनत्वे ब्रह्माविर्भावस्य धारिते भाविर्भा-
वः स्योक्तकरणेन प्रसादादेव भवतीति तेन स्वयमाविर्भूत-
स्य । तथाच श्रौतानां स्मार्तानां च ब्रह्मविषयाणां साधनानां चित्त-
कषायशोषण एव पर्यवसानात् तैरतिशुद्धे चित्ते परमव्योमात्मके
सति तत्राविर्भूतस्य ब्रह्मणः, सोऽश्नुत इतिभृत्युक्तं सायुज्यमेव स-
र्वोत्कृष्टः पुरुषार्थो ध्वंसाप्रतियोगित्वात् । न तु ब्रह्मात्मावगतिमात्र-
म् । अतस्तादर्थ्येन यथाकथञ्चिद् वेदान्तव्याख्यानमयुक्तमित्यर्थः ।
एवमेकदेशमतानि व्युद्स्य पूर्वोक्तं सूत्रप्रयोजनं निगमयन्ति * त-
स्मादित्यादि * ॥

इति तृतीयाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अतः परं प्रस्तोष्यमाणग्रन्थावतरणाय पूर्वोक्तस्य शास्त्रार्थसं-
ग्रहरूपत्वं बोधयन्तस्तदर्थमनुवदन्ति * एवं ब्रह्मेत्यादि * । तेन चि-

एवं त्रिसूत्र्या जिज्ञासानक्षणविचारकर्तव्यता सिद्धा ।
 तत्र ब्रह्मणि चतुर्धा विचारः । स्वरूपसाधनफलप्रतिपाद-
 क्रानि सर्ववेदान्तवाक्यानि त्रिविधानि मतान्तरनिराकरणं च ।
 तत्र स्वरूपे विचारिते मतान्तरनिरासव्यतिरेकेण साधनफलयो-
 रनुपयोगात् । अतः प्रथमं स्वरूपनिर्णयः । तदनु मतान्तर-
 निरासः । तदनु साधनानि फलं चेति । तत्र प्रथमेऽध्याये स्वरूप-
 वाक्यानि विचार्यन्ते तानि द्विविधानि । सन्दिग्धानि, निः-
 सन्दिग्धानि च । तत्र निःसन्दिग्धानां निर्णयो न वक्तव्यः ।
 सन्दिग्धानि पुनश्चतुर्विधानि । कार्यप्रतिपादकान्यन्तर्यामिप्रति-

ज्ञमाहुः * एवं त्रिसूत्र्येत्यादि * कर्तव्यतापदस्य जिज्ञासादिपदैः प्र-
 त्येकं सम्यन्धः । * सिद्धंति * सूचिता । तथाच पूर्वसूत्रे जिज्ञासाप-
 दमहिम्ना ज्ञानेच्छास्मारणेन, अविज्ञात विज्ञानतां विज्ञानमविज्ञानता-
 मिति ब्रह्मस्वरूपमर्यादाधोधनाद् ब्रह्मज्ञानोत्तरमपि तस्याः करणाव-
 श्यकता सूचिता । द्वितीये स्वरूपलक्षणमनुक्तवैध कार्यलक्षण-
 कथनेन तस्य गौणत्वनिधारणात् तत्करणावश्यकता सूचि-
 ता । तृतीये समवायित्वनिर्णयकहेतुकथनेन विरुद्धधर्मा-
 थयत्वधोधनाद् विचारकरणावश्यकता च सूचितेति त्रिसूत्र्युक्त-
 एवार्थोऽग्रे विशेषाकारेण धोधनीय इत्यर्थः । तमेव वैशेषिकं धोध-
 यितुं प्रकारमाहुः * तत्र ब्रह्मणीत्यादि * । अत्राध्यायार्थक्रमनियमे त-
 त्तदुपजीव्योपजीवकभावं हेतुत्वेनाहुः * तत्र स्वरूप इत्यादि * । त-
 थाचैवं चतुर्धा विचारः शास्त्रार्थः । तत्तद्विधाविचारस्तत्तदध्या-
 यार्थ इत्यर्थः । प्रथमाध्यायस्य विशेषाकारेणार्थमाहुः * तत्र प्रथम-
 इति * । * निःसन्दिग्धानीति * सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म विज्ञानमान-
 न्तं ब्रह्मत्यादीनि । * न वक्तव्य इति * निर्णयस्य सन्देहनिरासार्थ-
 स्यात् तेषु च तस्याभावात्त वक्तव्यः । तथाच स्वरूपनिरूपकत्वेऽपि
 सन्देहाजगकत्यादेव तद्विचारो ध्यासेन न क्रियत इत्यर्थः । पाद-
 संव्यायां हेतुभूतां विधामाहुः * सन्दिग्धानीत्यादि * । प्रथमपादार्थ-
 माहुः * तत्रेत्यादि * । निर्णेतव्यानां वाक्यानां विधां वदन्ति ।

पादकान्युपास्यरूपप्रतिपादकानि प्रकीर्णकानि चेति । तत्र प्रथमपादे कार्यवाक्यानां निर्णय उच्यते । सच्चिदानन्दरूपेणाकाशवायुतेजोवाचकवाक्यानि पञ्चविधान्यपि निर्णीयन्ते । अन्यत्रान्यवाचकान्यपि वेदान्तेषु भगवद्वाचकानीति ।

सच्चिदित्यादि सच्चिदानन्दरूपेण कारणं निर्दिश्य कार्यप्रतिपादकानि, आकाशवायुतेजोवाचकशब्देन कारणं निर्दिश्य कार्यप्रतिपादकानीत्येवं पञ्चविधान्याद्ये पादे निर्णीयन्त इत्यर्थः । नन्वन्यवाचकैः शब्दैः कुतो निर्देश इति शङ्कानिरासायाहुः * अन्यत्रेत्यादि * तथाच तेषां नैसर्गिकशक्तियोधनं भूताकाशादिषु ब्रह्मलक्षणस्वतिव्याप्तिपरिहारायैवं निर्देश इति बोधयितुमयं निर्णय इत्यर्थः । एषमुपोद्घातेनार्थकथनादि बोधितम् । विचारस्य शास्त्रार्थस्वाज्जिज्ञासासूत्रस्य सर्वत्र विषयविषयभावः सङ्गतिः । शास्त्रस्याध्यायेषु तेषां स्वपादादिषु पादानां स्वावयवेषु सामान्यविशेषभावः । अधिकरणानां परस्परमन्यान्या एव सङ्गतय उन्नेया इति । सङ्गतिस्त्वनन्तराभिधानप्रयोजकाकाङ्क्षाजनकज्ञानविषयोऽर्थः । इदं वाक्यमेतच्छाक्यानन्तर कस्मादुक्तमीदृशी या जिज्ञासा सा अनन्तराभिधानप्रयोजकाकाङ्क्षा । तज्जनकं तत्स्वरूपयोगि यज्ज्ञानं तत्र विषयत्वेन योऽर्थः प्रकाशते सोऽर्थः सङ्गतिशब्दवाच्यः । तज्ज्ञेवाश्च वद । 'सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुताऽवसरस्तथा । निर्वाहकैककार्यत्वे योऽसङ्गतिरिष्यते' इत्यभियुक्तोक्तेः । तत्र स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गः । प्रकृतार्थसाधकत्वमुपोद्घातः । उपजीव्योपजीवकभावो हेतुता । सा सापेक्षत्वाद्बुभुवसंभ्राह्मिका । अप्रतिबन्धकीभूतजिज्ञासानिवृत्तावश्यवक्तव्यत्वमवसरः । निर्वाहप्रयोजकता निर्वाहकत्वम् । एकजातीयकार्यजनकत्वमेककार्यत्वम् । इदं च सङ्गत्यभिधानमात्रोपयोगित्वात् स्वरूपकथनमात्रम् । लक्षण तु प्रसङ्गाद्यन्यतमत्वमेव । तेन पूर्वस्येष्टसाधनत्वाधाराध्ययभावादावव्याप्तावपि न दोष इति नैयायिका आहुः ॥ यद्य तु, सावधानपुरुरूपप्रयुज्यमानवाक्यप्रयोजकत्वेन

तत्र लक्षणविचार एव सद्रूपानां वाचकता निर्णीता ।
चिद्रूपस्य ज्ञानप्रधानस्य निर्णयार्थमीक्ष्यधिकरणमारभ्यते स-
प्तभिः सूत्रैः । सप्तद्वारत्वाज्ज्ञानस्य । तत्रैवं सन्देहः । ब्रह्मणः
स्वप्रकाशत्वेन सर्वप्रमाणाविषयत्वाद् यतो वाचो निवर्तन्त इति
श्रुतेश्च विचारः कर्तुं न शक्यते । स्वप्रकाशत्वविरोधात् । श्रुति-
विरोधाच्च । आहोस्विद् विरोधपरिहारेण शक्यत इति ।

किं तावद् प्राप्तम् । न शक्यत इति । कुतः ।

स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वमेव सङ्गतिः । हेतुनादयः सर्वे उपेक्षानर्हत्वस्यैव
प्रयोजका धर्मास्ते तद्व्योधिकृतया सङ्गतित्वेनोच्यन्ते । तत्रैवतानिया-
मकस्यास्मद्दर्शनेऽनुक्तत्वादन्वेषामपि संग्रहो न दुष्ट इति रोचयामहे ।
तत्र जन्माद्यधिकरणे जगदुत्पत्त्यादिरूपसदात्मककार्यनिरूपणेन सा-
मान्यतः कारणतया विशेषतः कर्तृतया च स्वरूपं निरूपितम् । स-
मन्वयाधिकरणे च सर्वत्र ब्रह्मणः समनुगतत्वादुपादानतया विशे-
षतस्तन्निरूपितम् । तत्र यत् सामान्यतः सिद्धं तदनुवदन्ति * तत्रे-
त्यादि * उक्तविधेषु वाक्येषु पूर्वसूत्राभ्यां कृते लक्षणविचार एव
सद् रूप्यते यैस्तेषां सदेव सौम्येदमग्र भासीदित्यादिवाक्यगतानां
पदानां ब्रह्मवाचकता निर्णीता । कार्यस्य सदात्मकत्वेन तत्कारण-
भूतं ब्रह्मैव सच्छब्दैर्वाक्येषूपच्यत इति निर्णयः कृत इत्यर्थः । अतः
परमभिमाधिकरणप्रयोजनमाहुः * चिद्रूपस्येत्यादि * । निर्णयप्रयो-
जनमग्रिमसूत्रे स्फुटीभविष्यति । * सप्तद्वारत्वादिति * पञ्च चक्षुरा-
दीनि मनो जीवश्चेत्येवं सप्तद्वारत्वात् । तथाचान्यत्र गुणवाचका
वापि ज्ञानादिशब्दा वेदान्तवाक्यविशेषेषु ब्रह्मवाचका इति बोध-
नाय सप्तसूत्राग्नित्यर्थः । संशयस्याकारमाहुः * तत्रैवमित्यादि * ।
* स्वप्रकाशत्वेनेति * तमेव भान्तमनुभाति विभ्वमितिभ्रुत्वा स्वप्र-
काशत्वेन । * स्वप्रकाशत्वविरोधादिति * प्रमाणविषयत्वे तज्ज्ञानस्य
प्रमाणतन्त्रत्वेन स्वप्रकाशत्वामायेन तद्विरोधात् । * श्रुतिविरोधादि-
ति * विचारस्य मनोवाग्विषयत्वे एव सम्भवेनोक्तश्रुतिविरोधात् ।

ज्ञापनार्थं प्रमाणानि सन्निकर्षाविमार्गतः ।

सर्वथाऽविषयेऽवाच्येऽव्यवहार्ये कुतः प्रमा ॥

ऐहिकामुष्मिकव्यवहारयोग्ये हि पुरुषप्रवृत्तिः । प्रवृत्त्यर्थं हि प्रमाणानि । ब्रह्म पुनः सर्वव्यवहारातीतमिति । नन्वेतदापि वेदादेवावगम्यत इति चेत् तर्हि बाधितार्थप्रतिपादकत्वात् वेदान्ता विचारयितव्या इति भाषे । उच्यते ।

विधिकोटिस्तु स्फुटैव । पूर्वपक्षयुक्तिं गृह्णन्ति *ज्ञापनार्थमित्यादि* । *सन्निकर्षाविमार्गत इति* भाविपदेन सहकारिणि । मार्ग उपायः । *सर्वथाऽविषय इति* स्वप्रकाशत्वेन मनोनिवृत्तिश्रुत्या च सर्वप्रमाणाविषयः । *अवाच्य इति* धातुनिवृत्तिश्रुत्या सत्यज्ञानादिपदैरपि लक्ष्यतेऽवाच्ये । अव्यवहार्यत्वं विभज्यते । *ऐहिकेत्यादि* व्यवहारो नाम मनोमात्रेन्द्रियप्राणजन्यपुरुषप्रवृत्तिरूपो व्यापारः । *सर्वव्यवहारातीतमिति* लौकिकवैदिकव्यापारानर्हम्* । *एतदिति* *अविषयत्वादिकम्* । *वेदादिति* *न तत्र चक्षुर्गच्छति न घ्राणच्छति नो मनो न विद्मो न विजानीमो यथैतदनुशिष्यात् । अन्येषु तद्विदितादयो अविदितादधीत्यादिरूपात् । अयमर्थः । प्रमाणैर्हि द्रव्यगुणक्रियादिरूपाः पदार्था लौकिकालौकिकसन्निकर्षेण यद्यर्हं प्रमीयन्ते । ब्रह्म त्वस्थूलादिषाम्यैरतद्रूपत्वादसङ्गत्वेनासन्निकृष्टत्वाच्च सर्वप्रमाणाविषयम् । अतद्रूपत्वादेव च नामाख्यातनिपातोपसर्गरूपत्वतुर्विधपदजाताप्रतिपाद्यतया अवाच्यम् । अवाच्यत्वादेव वैदिकव्यवहारादप्यतीतम् । तदेतत्सर्वभिषेत्स्य, यतो वाच इत्याद्यस्ततो धामादीनां निवृत्तिं तस्य विदिताविदिताभ्यस्त्वं च धावप्रन्तीत्यतस्तद्विचार्यम् । तस्याविचार्यत्वादेव तत्प्रामितिफला वेदान्ता अप्यविचार्याः । अथ ब्रह्मण एधंरूपतापि वेदादेवावगम्यत इति तस्याप्रमेयत्वज्ञानार्थैव विचार्या वेदान्ता इति विभाष्यते, तदा तु स्वव्यापारेण तत्समर्पयन्तस्तस्य तथात्वं बोधयन्तीति, मम माताः सन्ध्येति यावद्यद् बाधितार्थप्रतिपादकत्वादेवाविचार्या इति । एवं पू-

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ४ ॥

न विद्यते शब्दा यत्रेत्यशब्दं सर्ववेदान्ताद्यप्रतिपाद्यं ब्रह्म न भवति । कुतः । ईक्षतेः । सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवा-
द्वितीयमित्युपक्रम्य तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति । तत्तेजोऽसृज-
त । तथाऽन्यत्र । आत्मा वा इदमेक एनाग्र आसीत् । नान्यत्
किञ्चन मित् । स ऐक्षत लोकानुसृजा इति । स इमाल्लोकान-
सृजतेति । स ईक्षाञ्जके । स प्राणमसृजतेत्येवमादिषु सृष्टिवा-
क्येषु ब्रह्मण ईक्षा प्रतीयते ।

वैपक्षमुक्त्वा सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं पठन्ति ।

* ईक्षतेर्नाशब्दम् * ।

व्याकुर्वन्ति * नेत्यादि* । ननु ब्रह्मणो वेदान्ताद्यात्मकशब्द-
प्रतिपाद्यत्वे ईक्षतिभ्रातृनिर्देशस्य कथं हेतुत्वमित्याकाङ्क्षायां विषय-
वाक्याभ्युदाहरन्ति * सदेवेत्यादि * । अत्र प्रथमं वाक्यं छान्दास्य-
स्थम् । द्वितीयमाश्वलायनानामैतरेयोपनिषत्स्थम् । तृतीयं प्रश्नोप-
निषद्ः षष्ठप्रश्नस्थम् । * मित्प्रति * व्यापारं कुर्वत् । आदिपदेना-
द्विसृष्टिविषयकेक्षणघटितानां, ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् स्वयम्भवेक-
मेव तदैक्षत महद्वैयक्षं तदेकमेवास्मि हन्ताहं मदेव मन्मात्रं द्वितीयं
सदेव निर्गम इत्यादीनां संग्रहः । तथाच, न केवलमीक्षतिब्रह्मणो
वेदान्तशब्दप्रतिपाद्यत्वे हेतुभूतः, किन्तु वाक्यगतः । तेन च
स्वार्थप्रत्यायने वाक्येषु द्वाकटुंकेक्षा प्रतीयते । ईक्षा च पर्या-
लोचनम् एवं करिष्यामीत्यध्ययसायः । सोऽत्रैतादृश इति
कार्येयलाभुप्रीयते । अत एतादृशेक्षायोध्यकेनेक्षतिना यत्रैवं पूर्वम-
ध्ययद्वयार्थेऽपि पश्चाद् व्यवहार्यत्वेन प्रतिपाद्यत्वाभावात्तत्र तत्रैव-
मीक्षणकर्तृत्वेन प्रतिपाद्यत्वाभावात् इति व्यामिर्बोध्यत इतीक्षतेर्हेतु-
त्वमित्यर्थः । एवं सर्वत्र हेतुशोधनप्रकारो बोध्यः । ननु प्रतीयता-

किमतो यथेवम् । एवमेतत् स्यात् । सर्वव्यवहारप्रमाणा-
तितोऽपि ईसाञ्चक्रे लोकसृष्टद्वारा व्यवहार्यो भविष्यामीति ।
अतो यथा यथा कृतवाँस्तथा तथा स्वयमेवोक्तवान् । पूर्वरूपं
फलरूपं च सृष्टस्वांशपुरुषार्थत्वाय । ततश्च प्रमाणवलेनाविषयः,
स्वेच्छया विषयश्चेत्युक्तम् ।

ननु सर्वप्रमाणविषयत्वे दूषिते केवलवेदविषयत्वं कथं सि-
द्धान्तीक्रियते । उच्यते । चक्षुरादीनां प्रामाण्यमन्यमुखनिरीक्ष-
कत्वेन, न स्वतः । भ्रमानुत्पात्तिसद्भावात् । सत्त्वसहितानामेव

मीक्षा, तावता पूर्वोक्तविरोधस्य कथं परिहार इति पृच्छति * कि-
मतो यथेवमिति * । * समादधते * एवमित्यादि * तथाच ब्रह्मणः पू-
र्वोक्तरूपत्वस्येक्षायाश्च श्रुतिसिद्धत्वाच्छ्रौतत्वेनैकतरबाधस्याप्यनु-
चितत्वाद् विरुद्धधर्माधारत्वस्य ब्रह्मणि भूषणत्वात् तस्याप्यन्य-
देव तद्विदितादयो अविदितात्, तदजति तन्नैजतीत्यादिश्रुतिसिद्ध-
त्वादिभिर्ज्ञानमितोपादानवादमुपगच्छता तस्याप्यङ्गीकाराच्चैवमीक्षा-
कारासिद्धौ सुखेन सिद्ध्यति विरोधपरिहारे ब्रह्मणो विचार्यत्वस्या-
पि सिद्धिस्तादृशब्रह्मकृतियोधकत्वेन वेदान्तानामप्यबाधितार्थत्वात्
तेषामपि विचार्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । एवं करणकथनयोः प्रयोजन-
माहुः * पूर्वमित्यादि * । स्वांशा जीवास्तदुपयोगिपुरुषार्थत्वं तेजःप्रभृ-
तीनां भवतिथीच्छया पूर्वं प्रथमतो रूपं प्रजादिशब्दवाच्यं
शरीरं फलरूपं लोकादिकं च सृष्टम् । तथाचैतेषां पुरुषार्थत्वेन
जीवाशास्त्वार्थैर्वा कृत्वा तत्कर्तृत्वा फलदातृत्वा च स्वस्य दयव
ह्यर्थत्वं च कृतवानिति तत्सम्पादन प्रयोजनमित्यर्थः । तेन सिद्ध-
माहुः * तत इत्यादि * ।

अत्र प्रत्यर्थाप्युक्ते * नन्वित्यादि * । * केवलवेदविषयत्वं क-
थमिति * सर्वप्रमाणानां तुल्यत्वेनाविशेषात् केवलवेदवेद्यत्वं ब्रह्म-
णः कयोपपत्त्येत्यर्थः । अत्र समाधातुमुपपत्तिमाहुः * उच्यते इ-
त्यादि * । न हि प्रमाणानां प्रामाण्य तुल्यम् । तथा सति शुक्तिरज-

चक्षुरादीनां प्रामाण्यात् । अतो निरपेक्षा एव भगवन्निःश्वास-
रूपवेदा एव प्रामाण्यम् । सङ्केतग्रहस्तु वैदिक एव वेदावधिः कृतः ।

तादिविषयकश्चाक्षुषभ्रमो न स्यात् । हेतुषु चाभासता न
स्यात् । शब्देषु च वाक्यप्रामाण्यविभागो न स्यात् ।
अनश्चक्षुरादिमनोऽन्तानां तदुपजीविनां च प्रामाण्यं न स्व-
तः, किन्तु परमुक्तनिरीक्षकत्वेनान्याधीनम् । यदधीनं तत् सत् ।
सत्त्वगुण एव प्रकाशकत्वात् । तत्सहितानामेव तेषां प्रामाण्यात् ।
तस्य यदा गुणान्तरणोपमहंस्तदानुग्राहकाभावेन तेषां नैर्बल्याद्प्रामा-
ण्यमेव । सत्त्वशुद्धिस्तु वेदोदितयथावस्थितसाधनैरेवेति तेषां स-
र्वेषां सुदूरवर्तिनोऽपि वेदस्यैव स्वसार्थकत्वार्थमपेक्षा । वेदस्य तु
न कथमपि तदपेक्षा । जैमिनीयादिनयं तस्यापौरुषेयत्वात् । काणादा-
दिनये चेश्वरजन्यत्वात् । अतोऽन्यनिरपेक्षा वेदान्तनये भगवन्निः-
श्वासरूपत्वेनैव सिद्धा आस्तिकमात्रमते आविप्रतिपक्षा वेदा एव प्र-
माण्यम् । अतः सर्वप्रमाणाविषयत्वेऽपि सर्वनिरपेक्षत्वाद्भगवन्निः-
श्वासरूपत्वात् सर्वास्तिकोपजीव्यत्वाच्च वेदैकविषयत्वं सिद्धा-
न्तीक्रियते । तथाचैषा युक्तिरित्यर्थः । नन्वेवंरूपत्वेऽपि वेदस्य न
सर्वनिरपेक्षत्वम् । यद्वत्त्वात् । शब्दस्य बोधकतायाः पदपदार्थस-
म्बन्धग्रहाधीनत्वात् तद्ग्रहस्य च प्रयोजकप्रयोज्यव्यवहाराधीन-
त्वाद्, घस्तुतस्तु ग्रहणोऽप्यवहार्यत्वेन तत्र सम्बन्धग्रहस्य दीर्घत्वाद्
बोधकताया अभावेन वेदविषयत्वसाधनमप्यनर्थकमेवेत्याशङ्क्यामा-
हुः *सङ्केतेत्यादि* । नैवमबोधकत्वं सापेक्षत्वं वा शङ्कनीयम् । यतः
सदेवेत्यादिसन्दर्भ एव तेजःप्रभृतिखण्डशुत्तरमेव भाव्यते । तेषां अल्ते-
षां भूतानां धीण्येव धीजानि; भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति । सेषं
देवतैश्चत इन्तौहमिमास्तिष्ठो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य
नामरूपे व्याकरवाणीति । नहि तदानीं वैदिक्या इतरा कापि खण्डि-
षा घंश्विद्भ्य इतरे पुरुषा, न वा भगवतोऽन्यः कश्चिच्छिक्षक इति प्र-
थमतः सङ्केतग्रहो वैदिक एव प्रपञ्चे वेदविद्भिर्भगवच्छिक्षया वा भ-
गवदत्तस्वमनीयया वा भगवदिच्छामात्रेणैव वा कृत इति तथा गू-

आकृतिमात्रार्थं लोकापेक्षा । अनधिगतार्थगन्तुं च प्रमाणं,
लोकानधिगत इत्यर्थः । यज्ञब्रह्मणोरलौकिकत्वं सिद्धमेव ।

हीतसम्बन्धस्य वेदस्य नाधोक्षकत्वं, न चा लौकिकसापेक्षत्वमित्यर्थः ।
एवमेव पुरुषसूक्तेऽपि सहस्रशीर्षाणां महापुरुषाद्विराजस्तन्मध्यगानां
च सृष्ट्यादिकं श्रावयित्वा, 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं त-
मसस्तु पारं । सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरो नामानि कृत्वाभिव-
दन् यदास्त' इत्यादि मन्त्रत्रयं पठ्यते । तत्रास्मिन् मन्त्रे हेतुः पूर्वप-
क्षनिरासे । अस्मिन् प्रपञ्चेऽनादित्वपरमाणुजन्यत्वगुणजन्यत्वादिश-
ङ्का महाति पुरुषे च शबलत्वादिशङ्का न कार्या । तत्र हेतुः, 'तमसः
पार' इति । अस्य पदद्वयस्य महापुरुषे सर्वेषु रूपेषु च देहलीदीप-
न्यायेन सम्बन्धः । यदास्त इति यत्पदं हेतुबोधकम् । तेनास्मिन् मन्त्रे
छान्दोग्यवदेव सर्वं सृष्टिस्वरूपमभिवदितृत्वेन भगवत एव शिक्षकत्वं
च बोधिनम् । ततो द्वितीये, 'धाता पुरस्ताद् यमुदाजहार शक्रः प्रवि-
ष्टान् प्रदिशश्चतस्रः । तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था इत्य-
नाय विद्यते' इति मन्त्रे धातुः प्रथमं तद्वोद्भूतया तद्वस्तुत्वं शक्रस्य
दिशां देवतानां श्रोतृत्वं चोक्त्वा उत्तरार्द्धे केवलस्यैव सर्वकर्तृत्वेन
सर्वात्मकत्वेन यद्वेदनं तस्य फलमाह । ततस्तृतीये, 'यज्ञेन यज्ञमय-
जन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमानः, सच-
न्ते यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवा' इति मन्त्रे तादृशे यज्ञे सिद्धातामेव
धर्माणां प्राथम्यं तत्फलं चाह । तेनापि पूर्वोक्त पदार्थः सिद्धः । एत-
देव धीभागवतद्वितीयस्कन्ध उपबृंहितम् । 'यदास्य नाभ्याप्रलिता-
दहमासं महात्मनः । नाविदं यज्ञसम्भारान् पुरुषाषयवाहने । तेषु
यज्ञस्य पशवः सयनस्वतयः कुशा' इत्यारभ्य, 'तमेव यज्ञपुरुषं तैत्ति-
षायजमीश्वरम्' इत्यन्तेन । अतो वेदैकसमधिगम्यत्वसाधनं नानर्थ-
कमिति । ननु भवत्वेवं तदानीन्तनानां, तापतेदानीन्तनानां कथं स-
ङ्केतग्रह उपायाभावात् । तथा सतीदानीं तु स दोषस्तद्वचस्य इत्यत
आहुः * आकृतीत्यादि * । * आकृतिमात्रार्थमिति * आकृत्यवधा-
रणार्थम् * सिद्धमेवेति * तत्रमतेऽपि सिद्धमेव । तथाच यथा दा-

लौकिको व्यवहारः सन्निपातरूपत्वात् पुरुषार्थासाधक एव । तर्हि

रथमार्तिकाद्युपकरणे गृहीतसङ्केताः सौवर्ण्येऽपि तस्मिन्स्तया आकृत्या सङ्केतमवधारयन्ति, तथात्राप्तवाक्याद् यादृशो लौकिकस्तादृशो वैदिकेऽपि प्रपञ्चे सङ्केतमवधारयिष्यन्तीतिबोधनाय, यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डनेत्यादीनां लौकिकदृष्टान्तानां श्रुतावप्यादरणादिनि लौकिकानां पुरुषाणामेव परापेक्षत्वं, न वेदस्य । यदि चैवमपि सापेक्षत्वमेवेति विभाव्यते तदा तु धर्मब्रह्मणोरपि बोधने लोकप्रसिद्धपदादिसमभिव्याहारसापेक्षत्वादनपेक्षतायै तिलाञ्जलिरेव प्रदीयताम् । तथाऽनधिगतार्थगन्तृत्वस्यापि प्रसिद्धपदसमभिव्याहारशून्यतायामबोधकताया एवापत्तेर्धर्मोऽपि न बुद्ध्येतैव । तथा निषेधावधिभूतब्रह्मस्वरूपमपि लोकप्रसिद्धमर्थमेव निषिद्धं बोध्यत इत्यस्ति तद्वबोधनेऽपि लोकापेक्षेति तदभावे तदपि न बुद्ध्येत । अथ तत्र प्रसिद्धान्यपि पदादीनि वैदिकान्धेवेति न दोष इति चेत् तद्यथापि व्यवहारं वैदिकमेवानुसन्धत्स्व । इदानीं विष्णुयमानेऽपि तस्मिन् भगवता, 'मां विधत्तेऽभिधत्ते मां त्रिकल्प्यापोह्यते ह्यहम् । एतावान् सर्ववेदार्थः शब्द आस्थाय मां भिदाम् । मायामात्रमनूद्यान्ते प्रतिपिञ्ज्य प्रसीदतीति' श्रीभागवते कथनात् । अतो धर्मब्रह्मबोधन इव वैदिकप्रपञ्चबोधने आकृतिमात्रार्थं लोकापेक्षायामपि न दोष इत्यर्थः । तदेतदुक्तं, * सिद्धमेवल्यन्तेन । नन्वेवं लौकिकव्यवहारादरे को दोष इत्यत आहुः * लौकिक इत्यादि * एकादशस्कन्धे, 'सन्निपातरूपत्वहमिति ममेत्युद्धव या मतिः । व्यवहारः सन्निपातो मनोमातेन्द्रियासुभिरिति भगवतां प्राकृतगुणान् प्रकृत्य मनआदिव्यवहारस्य सन्निपातरूपकथनाल्लौकिकव्यवहारस्य सन्निपातकार्यत्वेनाऽप्रामाणिकत्वात् पुरुषार्थासाधक इत्यतो नाद्रियत इत्यर्थः । एवं प्रहणो वैदिकव्यवहारविषयत्वमसहमानश्चोक्षति * तर्हित्यादि * यदि सूत्रकृत एवं प्रहणो वैदिकव्यवहारविषयत्वमभिप्रेतं स्यात् तर्हि शब्दमात्रस्य नाशब्दमित्यनेन कथं प्रहणं कुर्यात् । नावेदं, नायेदान्तमित्येव वदेत् । अतो नायं सूत्रार्थ इत्यर्थः । अतः समाकृ-

शब्दमात्रस्य कथं ग्रहणम् । वेदव्याख्यातृवाग्विषयत्वादिति
ब्रूमः ।

ते * वेदेत्यादि * अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद् यद्गवेशो
यजुर्वेदः सामवेदोथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः
श्लोकाः सूत्राण्यनुयाख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निः-
श्वसितानीति मैत्रेयीब्राह्मणे धावणाद् वेदव्याख्यातृवाचामपि त-
थात्वेन ब्रह्मणस्तद्विषयत्वमपि सूत्रकृताऽभिप्रेतमित्यतः शब्दशब्दप्र-
हणमिति ब्रूमः । तथाचैत्रमभिप्रेतत्वादयमेव सूत्रार्थो, नान्यः । सां-
ख्यनिराकरणस्याग्रे आनुमानिकाधिकरणे फरिष्यमाणत्वेनात्र त-
त्प्रयोजनाभावात् । अतो गृहप्रविष्टचौरतुल्यस्य मिथ्याधादिन एव नि-
राकरणार्थेद् सूत्रमित्यर्थः । नन्वेवं सति सूत्रत्वव्याख्यातृत्वादीनां
नूत्रान्तरादिष्वपि सत्त्वाद् व्याख्यानानादिकमपि कुतो न संगृह्यत
इति चेद्, उच्यते । 'किं विधत्ते किमाचष्टे किमनूद्य विकल्पयेत् ।
इत्यस्या हृद्यं लोके नान्यो मद्देद कश्चनेत्येकादशस्कन्धे वेदान्त-
कृष्टेदधिदेश चाहमिति गीतायां च भगवद्वाक्याद् यथावस्थितवेद-
वेत्ता भगवानेव । स तु, मां विधत्त इत्यादि, वेदैश्च सर्वैरहमेव
वेद्य इति च वक्ति । यथा 'वदन्ति कृष्ण श्रेयांसि वह्निं ब्रह्मवादि-
नः । तेषां विकल्पप्राधान्यमुताहो एकमुख्यता' इत्युद्धवप्रश्ने, 'का
लेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसंज्ञिता । मयादौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो
यस्यां मदात्मकः । तेन प्रोक्ता च पुत्राय मनवे पूर्वजाय सा । ततो
भृग्यादयोऽगृह्णन् सप्तब्रह्ममहर्षयः । तेषुः पितृभ्यस्तपुत्रा देव-
दानवगुह्यकाः । मनुष्याः सिद्धगन्धर्वाः सविद्याधरचारणाः । किं-
न्देवाः किन्नरा नागा रक्षःकिंपुरुषादयः । बह्व्यस्तेषां प्रकृतयो र-
जःसत्त्वतमोभुवः । याभिर्भूतानिं भिद्यन्ते भूतानां मतयस्तथा ।
यथाप्रकृति सर्वेषां चिन्ना वाचः स्रवन्ति हि । एवं प्रकृतिवैचिंश्या-
द्विद्यन्ते मतयो नृणाम् । पारम्पर्येण केपाश्रित् पापण्डमतयोऽपरे ।
मन्तायामोहितधियः पुरुषाः पुरुषर्षभ । श्रेयो वदन्त्यनैकान्त्याद् य-
थाकर्म यथावचि' इत्याद्याह । अत्राऽगृह्णन्तित्यस्य किंपुरुषादय
इत्यन्तं पृथक्सम्बन्धः । यद्दीनां प्रकृतीनां चिन्नावाङ्निर्गमहेतुत्वम् ।

एतेन मनसैवानुद्गृह्यमित्यापि समर्थितम् । तस्मात् सृ-
ष्ट्यादिप्रतिपादका अपि वेदान्ताः साक्षाद् ब्रह्मप्रतिपादका
इति सिद्धम् ॥ ४ ॥

स्यादेतत् । कर्तृत्वमकर्तृत्वं च वेदे प्रतीयते ब्रह्मणः । यतो
वा इमानि भूतानि जायन्ते, स आत्मानं स्वयमकुरु, नि-
ष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयं निरञ्जनम्, असङ्गो ह्ययं पुरुष
इत्येवमादिवाक्येषु । तत्र द्वेषा निर्णयः सम्भवति । सर्वभवनस-
मर्थत्वाद्विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वेन, अन्यतरवाधाद्वा । अलौकिकापेक्ष-
या लौकिकस्य जघन्यत्वात् कर्तृत्वादेर्लोकसिद्धत्वात् कर्तृत्व-
वाध एव युक्तः । ईशत्यादिकं तु प्रकृतिगुणसम्बन्धादपि ब्रह्म-
णो युज्यते । तस्मादलौकिकसर्वभवनसमर्थत्वादिकल्पनापेक्षया

शेयन्तु स्फुटमेव । तेन भगवदुक्तिविरुद्धस्य वेदव्याख्यानत्वप्रतीना-
घपि तस्य व्याख्यानत्वाभावे एव सिद्ध इति तत्र संगृह्यत इत्यव-
धेहि । एवं शब्दशब्दोक्ति साधयित्वा तेन सिद्धमाहुः * एनेनेत्या-
दि * एवं वैदिकशब्दप्रतिपाद्यत्वसमर्थनेन मनसैवानुद्गृह्यमिति
सिद्धं कामधिवर्जितातिशुद्धमनसानुद्गृह्यमिति समर्थितम् । ग-
मिशब्दात्, कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैशदित्यादीनामपि संग्रहः ।
एवं व्ययस्यया विरोधपरिहारेण ब्रह्मणः सर्वप्रमाणाविषयत्वतद्विषय-
त्वयोः समर्थनेन यत् सिद्धं तद्विगमयन्ति * तद्गमादित्यादि *
एवं ब्रह्मणोऽलौकिकप्रमाणगम्यत्वाद्देदान्तानां ब्रह्मप्रतिपादकत्वेन
विचारणीयत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अत्रः परं, गौणश्चन्नात्मशब्दादिति द्वितीयं सूत्रमवतारयन्ति*
स्यादेतदित्यादि* । *कर्तृत्वमकर्तृत्वं चेति* चकारादुपादानत्वमनु-
पादानत्वं च । अत्र पूर्वश्रुतौ हेतुत्वमात्रं प्रतीयते । तत्प्रकारान्त-
रेणापि सम्भावतीत्यतो द्वितीयश्रुत्युपन्यासः । तत्र कर्तृत्वं स्फुट-
मिति तद्विरुद्धं निष्क्रियत्वं शान्तत्वं च । तृतीयश्रुतौ । तथैषो-

लौकिक एवान्यतरवाधो युक्तः । ततश्च सत्यस्वरूपादन्यदेवैत-
विति स्वयमेवाशङ्क्य परिहरति सूत्रकारः ।

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ५ ॥

ईक्षत्यादिगुणयुक्तः परमात्मा गौणः प्रकृतिगुणसत्त्व-
सम्बन्धवानिति चेन्न तथात्वं वक्तुं शक्यते । कुतः । आत्मश-
ब्दात् । आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्युपक्रम्य, स ऐक्ष-
तेत्युक्तम् । आत्मशब्दः पुनः सर्वेषु वेदान्तेषु निर्गुणपरब्रह्मवा-
चकत्वेनैव सिद्धः । तस्यैव जगत्कर्तृत्वं श्रुतिराह । ननु चोक्त-
मन्यतरवाधो युक्त इति । न युक्तः । स्वातन्त्र्याभावेन सगुणस्य
कर्तृत्वायोगात् । वेदाश्च प्रमाणभूताः । ततः सर्वभवनसामर्थ्य-
मेव श्रुतिबलसम्पमङ्गीकर्तव्यम् ।

पादनरवविद्युदं निष्कलत्वं निरवद्यत्वं च । चतुर्ध्यामसङ्ग इत्यनेना-
सक्तेः ससर्गस्य च निषेधः क्रियां विकारित्वं च विरुणद्धि । * युक्त
इति * उत्पत्तिशिष्टोत्पन्नशिष्टन्यायेनोपजीव्योपजीवकभावेन च
युद्धाधारो हाद्युक्तः । * पतदिति * शबलं स्वरूपम् ।

अयुक्तत्वे हेतुमाहुः * स्वातन्त्र्याभावेनेत्यादि* कारकमात्रस्य
स्वरूपापारं प्रति स्वातन्त्र्ये सत्यपि यत् कर्तृलक्षणतया स्वातन्त्र्यस्य
कीर्तनं तत् कारकान्तरनियामकतयैवातो गुणानामुपादानत्वे वा
कारणत्वे चाऽऽशयं कर्तृनियम्यतैव युक्ता, न तु प्रयोजकता । तथा
सति तेषामेव सृष्ट्यादिकार्ये स्वातन्त्र्येण ब्रह्मनियामकतया सगुणस्य
स्वातन्त्र्याभावेन कर्तृत्वायोगादित्यर्थः । ननु गुणानां जडत्वेन
चेतनार्थीनत्वाच्च सगुणस्य स्वातन्त्र्यहानिरतो गुणसम्बन्धिन्येव क-
र्तृत्वं युक्तमित्यत आहुः * वेदाधेरयादि * अनपेक्षत्वाग्निःश्वासरूप-
त्वाच्च वेदाः स्रतः प्रमाणभूताः । ते च, सदेव सौम्ये-
द्दम आसीद्, आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्यादिषु

किञ्च । अस्तिभातिप्रियत्वादिधर्मवद् ब्रह्मागतकर्तृत्वं लोके
प्रतीयते । कार्यत्वात् । तस्मादात्मशब्दप्रयोगाद् गुणातीतमेव
कर्तृ ॥ ५ ॥

विशेष्यान्वितेनैवकारेणेतद्योगं व्यवच्छिन्दन्तस्तदानीं केवलस्य शु-
द्धस्यैवात्मनः कर्तृत्वमावेदयन्ति । नच कालवाचकाप्रपक्षेण तत्स-
त्ताया अपि बोधनादेवकारो नान्ययोगव्यवच्छेदक इति शङ्काम् । यो-
धनार्थमेव तथोक्तेः । कथमेतद्विदित्चेदित्यमाश्रयं हि श्रुतिः सर्वापेक्षया
प्राथमिकं वृत्तान्तं वक्तितत्रैवकारेण तद्वितरयावद्व्यवच्छेदे भिन्नवि-
धप्रमाणान्तरस्यापि व्यवच्छिन्नत्वात् तस्याप्यभावेनाप्रपक्षे प्रमाणा-
न्तरसिद्धकालानुवादकतया धक्तुमशक्यत्वेन, एतस्यैव वाक्यस्य
कालसत्ताबोधकत्वे चात्मासीत् कालोऽप्यासीदित्येवं वाक्यभेदप्रस-
ङ्गेन कालसत्ताया अशक्यवचनत्वे केवलस्यात्मनोऽपि निरूपणमश-
क्यमिति वाक्यस्याबोधकत्वे प्रसक्ते सृष्ट्युत्तरव्यवहारानुसारेण स-
र्वाधारतया प्रतीयमानो यः कालस्तदुपरजनेन पूर्ववृत्तान्तं वक्तव्येवं
बोधनार्थत्वं जानीहि । अत एव सृष्ट्युत्तरमपि केवलं ब्रह्मैवेति बो-
धनाय सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपद्वयदित्येवं श्रुत्यन्तरेऽप्युच्यते ।
एवं तदानीमितराभावे गुणानां सत्ता तदानीं धक्तुं न शक्यत इति
न सगुणः कर्ता । नचोत्पत्तिशिष्टन्यायस्योपजीव्यन्यायस्य वा प्रवृ-
त्तिरत्र शङ्कनीया । विरुद्धधर्माधारत्वेन बाध्यबाधकमायाभावात् ।
ततः श्रुतिबललक्ष्यं, श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपेषु पट्सु
प्रमाणेषु श्रुतिबलसिद्धं ब्रह्मण्यः सर्वभवनसामर्थ्यमेवाङ्गीकर्तव्यमि-
त्यर्थः ।

ननु मास्त्वेवं कर्तृत्वादिबाधस्तथापि कर्तृत्वस्य लौकिकत्वं ना-
पैतीति तत एव तदुबाधोऽस्त्वित्यत आहुः *किञ्चेत्यादि* । *प्रियत्वा-
दीत्यादिपदेनाऽपहनपाप्मत्वसङ्गहः । तथाच ब्रह्मधर्मस्य कर्तृत्वस्य
लोके प्रत्ययेन तस्य कार्यासाधारण्याभावात् लौकिकत्वमिति न त-
त्प्रयुक्तोऽपि बाध इत्यर्थः । सिद्धमाहुः * तस्मादित्यादि * केनापि
प्रकारेण बाधस्य धक्तुमशक्यत्वादात्मशब्दश्रुतिरूपमुख्यप्रमाणप्रामि-
त्वाच्च तथेत्यर्थः ॥ ५ ॥

नन्वात्मशब्दोऽपि लोकवद् गौणोऽस्तु । लोके हि केन-
चित् पृष्टो विष्णुमित्र आह, यज्ञदत्तो ममात्मेति । अत्र गौणत्व-
मुपचार इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते ।

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ६ ॥

एवं हि श्रूयते । असद्रा इदमग्र आसीत्, ततो वै सद्जा-
यत्, तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्युपक्रम्य, यदा होवैप एतस्मिन्-
दृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलपनेऽभयं प्रतिष्ठा विदन्ते, अथ सो-
ऽभयं गतो भवतीति । प्रापञ्चिकधर्मरहिते ब्रह्मणि एतस्मिन्
पूर्वोक्तजगत्कर्तारि परिनिष्ठितो मुक्तो भवतीत्यर्थः । तत्र यदि
जगत्कर्ता गौणः स्यात् तन्निष्ठस्य संसार एव स्यान्न मोक्षः ॥६॥

एवं द्वितीयसूत्रं व्याख्याय, तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादिति दृ-
तीयसूत्रमवतारयन्ति * नन्वात्मेत्यादि * लोकवत्पदं विभजन्ते *
लोके हीत्यादि* । तथाच मास्तु गुणसम्बन्धाद् गौणत्वमात्मनस्तथा-
प्यात्मपदश्चुतेर्मुखायैपचारिकसाधारण्येन सन्दिग्धत्वान्नानया निर्णय-
इति पूर्वपक्षाशयः । अत्र सूत्रं पठित्वा समादधते * एवं हीत्यादि* ।
* असदिति * लौकिकविलक्षणमव्याकृतम् । * यदा होवैत्यस्यार्थ-
स्तु, यदा यस्मिन् काले, होव निश्चयेनैव, एव साधक, एतस्मिन्
पूर्वोक्ते ब्रह्मणि, अदृश्ये नामरूपशून्ये, अनात्म्ये आत्मन इदमात्म्यं
शरीरं तद्रहितं, अनिरुक्ते विकारो हि विशेषवशान्निरुच्यते नस्त्रवि-
कार इति विकारशून्यत्वाद् विदिताविदितात् परत्वेन निर्घक्तुमश-
क्यत्वाद्वा अनिरुक्ते, पवम्भूते ब्रह्मणि अभयं यथा स्यात् तस्य प्रति-
ष्ठां स्थितिं विन्दते यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद् विजा-
नातीत्येवंरूपां प्राप्नोति, अथ तद्गन्तरमेव स साधके, अभयं गतो
मुक्तिं प्राप्नो भवतीति । तदाहुः * प्रापञ्चिकेत्यादि * सूत्रसिद्ध नि-
र्णयमाहुः * तन्नेत्यादि * तथाचास्यां धुतादुपगतगतं कर्तुंभूतं प्र-

किञ्च ।

हेयत्वात्रचनाञ्च ॥ ७ ॥

इतोऽपि निर्गुण एव जगत्कर्ता । वेदान्तेषु सर्वत्र साधनी-
पदेशे पुत्रादिवज्जगत्कर्ता हेयत्वेन नोपादिश्यते । यदि सगुणः
स्थाव प्राकृतगुणपरिहारार्थं मुमुक्षुभिर्जगत्कर्ता नोपास्पः स्यात् ।
पुत्रादिवत् । अत ईक्षत्यादयो न सगुणधर्माः । सूत्रत्रयस्य ईक्ष-
तिहेतुसाधकत्वाच्चकारः । एवं सूत्रचतुष्टयेन ईक्षतिहेतुना जग-
त्कर्तृत्वोपपत्त्या सृष्टिवाक्यानां ब्रह्मपरत्वमुपपादितम् ॥ ७ ॥

अतः परं स्वतन्त्रहेतुनाह, स्वाप्पयाद्, गतिसामान्यात्,
श्रुतत्वाच्चेति सूत्रत्रयेण ।

ननु किमर्थं हेत्वन्तराणि । साधकत्वे एकेनापि तत्तद्धेः ।

ह्येवेति तस्मिन्नित्यनेन परामृश्य तस्यैव प्रापञ्चिकधर्मेराहित्यबोधनेन
विरुद्धधर्माधारत्वं निगमयित्वा तादृशे तस्मिन् परिनिष्ठितस्य मुक्ति
वदन्ति । तथाऽन्यत्रापि, सदेव सौम्येदमित्यादिना कर्तृत्वादिविशिष्टं
ब्रह्मोक्त्वा, आचार्यवान् पुत्रयो वेद तस्य तावदेवचिरं यावन्त
विमोक्ष्येऽथ सम्भृतस्य इति । अतस्तादृशब्रह्मनिष्ठस्य मोक्ष उपदिश्यत
इति सृष्टिप्रकरणोक्तं फलमेव तत्रत्यात्मशब्दस्योपचारिकत्वानिवर्तके
तात्पर्यलिङ्गात्वादिति सूत्राशय इत्यर्थः ॥ ६ ॥

आत्मशब्दस्यात्र गुणातीत एव कर्तरि तात्पर्यमिति बोधयन्त-
श्चतुर्थसूत्रमाहुः * किञ्च * । * हेयत्वावचनाच्चेत्यादि * । अर्थस्तु
निगद्व्याख्यातः । तथाचात्रोपपत्तिरूपात् तात्पर्यलिङ्गात्प्राप्तमशब्दस्य
गुणातीतवाचकत्वेन निर्णयादीक्षत्यादयो न सगुणधर्मा इत्यर्थः । शेषं
स्फुटम् ॥ ७ ॥

अग्रिमसूत्राण्यवतारयन्ति * अतः परमित्यादि * । * स्वत-
न्त्रहेतुनिति * वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मपरत्वप्रतिपादने प्रत्येकं समर्थान्
हेतून् । पतेपां हेतूनां वैयर्थ्यमाशङ्कते * तन्वित्यादि * । समादधते ।

असाधकत्वे शक्तेनाप्यसिद्धेरिति चेत् । मैवम् । रूपभेदार्षं हेतु-
न्तराणि । नानाविधान्नभोजनतृप्तिवत् । तथा आत्मशब्दात्,
तन्नष्टस्य मोक्षोपदेशाद्, हेयत्वावचनाच्चेति निर्गुणस्य स्वरू-
पपरतया कार्यपरतया च । कार्यस्य पुनर्विधिनिषेधभेदाद् द्वि-
रूपतेति । एवमुत्तरत्रापि भगश्चिष्यते ।

तत्र सृष्टिभावयानामीक्षतिहेतुना भगवत्परत्वमुक्तम् । इदा-
नीं प्रलयवाक्यानागाह ।

स्वाप्ययात् ॥ ८ ॥

ब्रह्मणो न सर्वव्यवहारातीतत्वम् । कुतः स्वाप्ययात् ।
स्वस्मिन्नप्ययात् । तत्र चित्प्रकरणत्वाज्जीवस्य चोच्यते । एवं हि
श्रूयते । यत्रैतत् पुरुषः स्वपिति नाम सता सौम्य तदा सम्प-
न्नो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याक्षते । एवं लप्यतो भवतीति ।

* मैवमित्यादि । रूपभेदार्षमितेति * ब्रह्मणो व्यवहार्यत्वे केवलं सृ-
ष्टिरेव न द्वारं, किन्तु द्वारान्तराण्यपि सन्ति तानि तत्तद्रूपनिधतानी-
ति तेषां रूपाणां विशेषस्य ज्ञापनार्थम् । एवं तात्पर्योक्तौ गमकमाहुः
* तद्यथेत्यादि * तथाच चतुःसूत्र्यामाद्येनेक्षति सामान्यत उपत्वा
द्वितीयो हेतुः स्वरूपपरतया ततोऽग्रिमौ द्वौ कार्यपरतया चेति हेतु-
त्रयमुक्तम् । तथापि त्रिसूत्र्यामपि कार्यपरतयेत्यर्थः । कथं कार्यन्त-
रपरतेत्यत आहुः * कार्यस्येत्यादि * । * द्विरूपनेति * इति अ-
स्माद्ब्रह्मोर्हेत्वन्तराण्युच्यन्त इत्यर्थः । एवमेवात्र तात्पर्यमित्यत्र गम-
कमाहुः * एवमित्यादि *

एवं सुब्रह्मप्रयोजनमुक्त्वा पूर्वसङ्गतिज्ञापनाय तन्नो-
क्तमनुवदन्तः स्वाप्ययसूत्रमवतारयन्ति * तन्नेत्यादि * व्या-
कुर्वन्ति । * तत्र चिदित्यादि * । * उच्यते इति * लय उच्यते ।
* भूयते इति * छान्दोग्ये श्वेतकेतुपाख्याने श्रूयते । श्रुतिं व्याकुर्वन्ति

स्वपितीति न क्रियापदं, किन्तु जीवस्य नाम । तत्रैव स्वपि-
तीतिनामत्वं, यदा सता सम्पद्यते । सति स्वशब्दवाच्ये अपी-
ति लयं प्राप्नोतीत्यर्थः । अहरहर्जीवो ब्रह्म सम्पद्य ततो बला-
धिधिष्ठानं प्राप्य पुनर्नैव इव समायाति । वासनाशेषात् । स्व-
शब्देन चाभेदः । अर्थतः सच्छब्दसामानाधिकरण्याभिर्गुणत्वम् ।
ननु प्रलये वक्तव्ये कथं सुपुष्टिः । मोक्षातिरिक्तदशार्था

* स्वपितीति नेत्यादि * तथा च सत्सम्पत्तिरहितस्त्रापदशार्था तु स्वपि-
तीति यत्र प्रयोगस्तत्रास्य क्रियापदत्वमेव । सत्सम्पत्तिदशायान्तु स्व-
शब्दस्यात्मवाचकत्वेन सति स्वशब्दवाच्य आत्मनि अपीति लयं प्रा-
प्नोति । तदा तस्मिन् पितिल्लयो यस्यासौ स्वपितिः । पृषोदरादिश्वा-
दकारनाश ईकारस्य विहृतौ च सत्यां स्वपितिनाम्नः सिद्धिः । वस्तु-
तस्तु केवलयोगिकावे नामत्वाभावाद् योगरूढोऽप्यं शब्द इत्यर्थः ।
एवमप्रकारेण हेतुकथनस्य प्रयोजनमाहुः * अहरहरित्यादि * । अय-
मर्थः । सुपुष्टिस्तावद् द्विधेति, तद्भावो नाडीष्वित्यत्र वक्तव्यम् ।
तथा छान्दोग्य एव श्राव्यते । तद्यथापि हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा
उपर्युपरि सञ्चरन्तोऽपि न विन्देयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्ग-
च्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्देत्यनुतेन प्रत्युद्धा इति । तत्र नाड्यां
बुःखाभावमात्रम् । ब्रह्मणि सुप्तौ तु तद्भा अस्यैतदतिच्छन्दोऽपहतपा-
प्माऽभयं रूपमशोकान्तरमिति बृहदारण्यके श्रावणाद् ब्रह्मसम्प-
त्त्या बलादिरूपं यदाधिष्ठानं, करणे ल्युट्, देहनिगमनसाधनं तत्र
प्राप्य तथा समायातीति बोधनमेकम् । च पुनः स्वशब्द आत्म-
वाचकोऽत्र प्रयुक्तत्वेन पूर्वोपक्रान्तस्य सत आत्माऽभेदबोधनपरम् ।
किञ्चात्र विभक्त्यान्तरप्रयोगेण शब्दतः सामानाधिकरण्याभावेऽप्यु-
पक्रमे सत एव निर्दिष्टत्वेनार्थतः सच्छब्दसामानाधिकरण्यात् सतो
निर्गुणत्वबोधनं चेति तृतीयं प्रयोजनमिति । तथाचैवमप्रकारेण गुणा-
ऽतीतस्य प्रलयकारणतां बोधयितुमयं हेतुनिर्देश इति हृदयम् ।
अत्र सूक्ष्मस्य विषयवाक्यस्य च विरोधमाशङ्कते * नन्वित्यादि * ।
समादधते * मोक्षेत्यादि * मोक्षातिरिक्तदशार्थां कर्मसम्यन्धे स-

तथा कर्मसम्बन्धाभावादिति ब्रूमः ॥ ८ ॥

मुक्तिवाक्यानामाह ।

गतिसामान्यात् ॥ ९ ॥

गतौ सामान्यात् । गतिर्मोक्षः । समानस्य भावः सामान्य-
म् । मोक्षे सर्वस्यापि भगवता तुल्यत्वात् । एवं हि श्रूयते ।
यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनगित्युपक्रम्य वागेकायन-
मिति दृष्टान्तार्थं निरूप्य, स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त
इत्यादिना लयदृष्टान्तं निरूप्य, न प्रेत्य संज्ञास्तीति प्रतिपाद्य

त्यपि यथा जाग्रत्स्वप्रयोः कर्मसम्बन्धस्तथा सुषुप्तौ प्रलये च नास्ति,
किन्तु वासनामात्र इति प्रलयसाम्यात् तत्कथनमिति ब्रूम इत्यर्थः ।
एवञ्चात्र ब्रह्म न सर्वव्यवहारातीतं, सुषुप्तिप्रलययोर्जीवाधारत्वेन श्रुत-
त्वाद्, यद् यदा यदाधारत्वेन श्रुतं तत् तदा तत्प्रयुक्तव्यवहारवि-
षयमित्येवमनुमानं बोध्यम् । ततश्च यस्मिन्नल्लयं याति पुरत्रयं चे-
त्यादौ जडलयाधारत्वेन श्रावणात् तत्प्रयुक्तव्यवहारविषयत्वादपि
सर्वव्यवहारातीतत्वाभावः सेत्स्यति । तेनायं हेतुर्लक्षणवाक्यस्थस्य
यत्प्रयन्तीति भागस्य समर्थनार्थं इतिबोधितम् । प्रलयवाक्यानां
ब्रह्मणि समन्वये वक्तव्ये सुषुप्तियाक्योदाहरणं सूत्रे स्थाप्ययपद-
सूचितव्यासाशयज्ञापनार्थम् । अग्रिमसूत्रं मुक्तिवाक्यविचारात् पू-
र्वस्मिन् प्रलयोऽपि सूच्यत इति ज्ञायते । अन्यथा न्यूनता
स्यादिति ॥ ८ ॥

गतिसामान्यादिति पष्ठं सूत्रमवतारयन्ति * मुक्तीत्यादि *
तेषां ब्रह्मपरस्वमाहेत्यर्थः । * गतिर्मोक्षः * गतिशब्दः फले रूढः ।
अन्ते या मतिः सा गतिः, सा काष्ठा सा परा गतिरित्यादौ तथा
दृष्टव्यात् । अत्र चाप्ययोत्तरमभिसंवेशस्यैव समर्थनीयत्वात् तथे-
त्यर्थः । श्रूयत इति । गृहदारण्यके मैत्रेयीप्राक्षणे श्रूयते । * दृष्टान्तार्थं
मिमांसा * लयाधिकरणदृष्टान्तार्थम् । * इत्यादिनेति * प्रास्तमुद्रक
मेवानुविलीयेत नादास्योद्ब्रह्मणायेव स्याद् यतो यतस्त्वाददीनेति प्र-
-न्धेन * न प्रेत्य संज्ञास्तीति प्रतिपाद्येति * विमुक्त्यनन्तरं भोक्तृभावा-

तन्निरूपणार्थं यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरमित्यादिना सर्वस्य शुद्धब्रह्मत्वं मदर्शितम् ।

दिनिवृत्त्या जीवादि-संज्ञाराहित्यं प्रतिपाद्य । * तन्निरूपणार्थमिति * संज्ञाभावनिरूपणार्थम् । * सर्वस्येति * जडस्य जीवस्य च । अत्रायमर्थः यथाऽऽद्यादीनां संज्ञानां कार्याणामथाद्यात्मकाः समुद्रादयो लयाधि-करणभूतान्तथा सदात्मकस्य सर्वस्य सदात्मकं कारणभूतं ब्रह्मैव लयाधिकरणभूतम् । नच स्पर्शादीनां त्वगाद्यंशत्वस्य प्रत्यक्षयाधि-तत्वात् केचलं लयस्यानन्वयमेव विवक्षितं, न तु तस्य कार-णत्ववैशिष्ट्यमपीति शङ्क्यम् । 'त्वगस्य स्पर्शाद्योश्चेति । मुखतस्तालु निर्भिन्नं जिह्वां तत्रोपजायत । ततो नानारसो जज्ञे जिह्वया योऽधिगम्यत' इत्यादिश्रीभागवतद्वितीयस्कन्धवाक्येषु तथा दर्शननात्र वैराजानामेव तेषां दृष्टान्तत्वेन विवक्षितत्वात् । यथा सद्-ज्ञानां कार्याणां लयस्यानं ब्रह्म तथा चिद्ज्ञानां जीवानामपि लय-स्थानं ब्रह्मैवेति वक्तुं, स यथा सैन्धवेत्यादिना यथा सामुद्रलवणश-कल उदके प्रक्षिप्त उदकमेव लक्ष्यीकृत्य विलीयते, न तु श्लिष्यत्वेन ग्रहणाय कोऽपि समर्थः सम्भाव्यते, किन्तु यस्माद्यस्माद्देशादादी-यते तत्र तत्र लवणरस एवास्त्वाद्यत इति तत्र तत्सत्ता निश्चीयत इत्येवं लयदृष्टान्तं निरूप्य, एवं वा अरे इदं महद्भूतमनन्तपारम, अरे मैत्रेयि, इदं जीवात्मत्वेनानुभूयमानं, महत्त्वं पूर्वोक्तैऽयोऽयाविश्य उत्कृष्टम्, अनन्तम् अधिनाशि, अपारम् अनादि तत्त्वं विज्ञाने वनं चिदेकस्वरूपे ब्रह्मण्येवैतेऽयः स्थूलसूक्ष्मशरीरात्मकैऽयोऽधुपलक्षिते-ऽयो भूनेऽयः समुत्थाय पृथग्भूय तान्येव भूतान्यनु तद्भयोत्तरं विन-श्यति विशेषेण दर्शनं प्राप्नोति ब्रह्मणः पृथङ् न ज्ञायते । तत्र हेतुः । न प्रेत्यसंज्ञाऽस्तीति । लयोत्तरं जीवसंज्ञैव निवर्तते, ब्रह्मैव भवतीति । ततो लवणरसस्य सर्वत्रोदकेऽनुभवाद्ब्रह्मण्येन वर्तते एवाद्ब्रह्मणमिति कुतो निषिद्ध्यते संज्ञेत्येवं मैत्रेय्या मोहे पुनः संज्ञाभावनिरूपणार्थं यत्र हि द्वैतमित्यादिना भेदकधर्मसत्तार्या द्वैतदर्शनपूर्वकं, यत्र त्वस्य संज्ञात्मात्माभूत् तत्र केन कं पश्येज्जिघ्रसेदमिवदेच्छृणुयान्मन्वीत्

आदिमध्यावसानेषु शुद्धब्रह्मण एवोपादानात् । सर्वेषां
वेदान्तानां ब्रह्मसमन्वय उचित इति ॥ ९ ॥

किञ्च ।

श्रुतत्वाच्च ॥ १० ॥

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय
पूर्णमेवावशिष्यत इति श्रुत्यैवासन्देहं सर्वकार्यत्वं प्रतिपादितम् ।

विजानीयाद् येनेदं सर्वं विजानाति ते केन विजानीयाद् विज्ञातारमे
केन विजानीयादित्यन्तेन, यत्र तु यस्मिन्नधिकरणे अस्य सम्बन्धि
सर्वं स्थूलं सूक्ष्मं चात्मैवाभूद् आत्मरूपमेवाभूत् तत्र तदा करणस्य
विषयस्य च लयादैकरूप्ये करणविषयभावापगमात् केन कं पश्ये-
दित्यादि । ननु यद्यप्यन्यत्वीनं, तथापि विज्ञाता तु तिष्ठति स यथा
स्वमे स्वयंज्योतिः पश्यत्येवं स्वयं कुतो न विजानातीत्याकाङ्क्षायां वि-
ज्ञातुः स्वरूपस्यापिसमुद्रे लवणस्येवात्मत्वं स्मारयति, विज्ञातारमि-
त्यादिना । तथाच तदा विज्ञातापि न विज्ञाताररूपेणास्ति, किन्तु गुणा-
तीतेनात्मरूपेणैवातो न विजानातीत्युत्तरमुखेन सर्वस्य ब्रह्मतत्त्वं च
निरूपितम् । एवञ्च ब्रह्म न सर्वदा सर्वव्यवहारातीतं, मोक्षे तथात्वेन
आधितत्वाद् यदेवं तदेवं मैत्रेयीब्राह्मणआधितसर्ववदित्येवमप्रानुमात-
सिद्धेरस्य हेतुत्वं बोधितम् । तेनात्र, यतो चेतिश्रुतिस्योऽभिसंविश-
न्तीति भागः समर्थितः । किञ्चित्तेनैव सर्वस्य शुद्धब्रह्मत्वमपि दर्शित-
मिति । तेन फलितमाहुः । * आदीत्यादि * आदायमृतत्वलिङ्गेन,
मध्ये आत्मदर्शनादिना सर्वधेदनप्रतिष्ठामारभ्य, पागेकाद्यनमित्यन्ते-
नाद्यसाने सर्वस्यात्मभाषकघनेन च तेषु शुद्धब्रह्मण एव कथनेन च
तेषु शुद्धब्रह्मण एव सर्वरूपत्वेन सर्वकर्तृत्वेन चोपपादनाद् ये केऽपि
वेदान्तास्ते सर्वे येन चिद्रूपेण ब्रह्मैव वदन्तीति सर्वेषां वेदान्तानां ब्र-
ह्मणि तात्पर्येणान्वय उचित इत्यर्थः ॥ ९ ॥

सप्तमं सूत्रं पठित्वा तद्विषयवाक्योपग्यासेनैव न्याकुर्वन्ति *
पूर्णमित्यादि * अयं पृथदारण्यके द्वितीयधंशब्राह्मणान्तर्गतं परिशि-

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति च ।

एलक्षणखिलकाण्डारम्भे वर्तते । अस्मिन् गन्ध्रे तु सर्वस्य ब्रह्मात्मैक-
त्वनिर्णयार्थम् आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य नान्य-
दात्मनोऽपदयदित्यादिश्रुत्यर्थ एवोपसंह्रियते । व्याख्या तु, पूर्णमदः,
अदः परांशं ब्रह्म पूर्णम् आकाशवद् व्यापि निरन्तरं-निरुपाधिकम् ।
पूर्णमिदम इदं नामरूपाऽयां व्यवहियमाणम् अवतारादिरूपमपि
पूर्णं पूर्वोक्तरूपमेव । एवं व्यवहार्याव्यवहार्यस्वरूपयोर्निरु-
पाधिकत्वमुक्त्वा कार्यरूपेऽपि तथात्वमाह । पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णात् कारणात्मनः सफाशात् पूर्णमुत् पूर्णानन्दं सद् अच्यते, पूर्णं
सद् उदच्यते वा । अञ्चु गतिपूजनयोः, अच इत्येक इति पाणिनिः ।
पूज्यते उद्गच्छति वा । एवं स्थितिदशायां कार्यस्य ब्रह्मरूपतामुक्त्वा प्र-
लयदशायां तथात्वमाह । पूर्णस्य ब्रह्मणः पूर्णं निरुपाधिकमेकरसत्व-
लक्षणं स्वभावं प्रलयदशायामादाय पूर्णं ब्रह्मैव सदवशिष्यते । अव्य-
वहार्यत्वेन रूपेण तिष्ठतीति । तथाचानया श्रुत्याऽसन्दिग्धं यथा
स्यात् तथा सर्वकार्यरूपत्वं ब्रह्मणः प्रतिपादितम् । तेन पूर्णज्ञानिनां
व्यवहारदशायामपि कार्यं गुणातीतं ब्रह्माभिन्नमेव । व्यवहारस्तु भ-
गवतः सत्यसङ्कल्पत्वाद् बहु स्यां प्रजायेयेत्यादिरूपया इच्छयेव । न-
च्चात्र सर्वत्र पूर्णपदादुद्गतस्य कार्यस्यांशस्य च पूर्णश्वर्यादिमत्त्वं
शङ्क्यम् । ऐश्वर्यप्रकरणाभावात् । पूर्णश्वर्यादियोधकस्य भगवच्छब्द-
स्य भगवत्येवानौपचारिकत्वमिति विष्णुपुराणे सिद्धत्वात् । नच
परममोक्षदशायां ब्रह्मैक्ये तत्र तथात्वं शङ्क्यम् । दशमस्कन्धे श्रीवा-
सुदेवे प्रत्यखण्डाद्वैतोपदेशे, खे वायुरिति श्लोके भगवता सन्धिदानन्द-
धर्मतारतम्यादिकृतनानात्वाविरुद्धैकत्वस्यैव प्रतिपादनेन पूर्णश्व-
र्यादीनां स्यास्मिन्नेव नियतत्वाच्च । अतः सर्वव्यवहारातीतत्वमन-
व्यायैव सर्वव्यवहारविषयं ब्रह्मैक्यर्थः । एतेन फलितमाहुः *सर्वे वेदा
इत्यादि * तथाचाभिधया वृत्त्यापि सर्वे शब्दा ब्रह्मवाचका इति स-
र्वेषां वेदान्तानामभिधया तात्पर्येण च ब्रह्मण्येव समन्वय इत्यर्थः ।
अत्रेदं बोध्यम् । इयं श्रुतिः काठके द्वितीयवल्लीष्या, 'अन्यत्र धर्माद-
न्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च मन्याच्च यत्

चकारोऽधिकरणसंपूर्णत्वद्योतनाय ।

पश्यसि तद्द' इति प्रश्ने मृत्युनोक्ता । सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति
 तपांसि सर्वाणि च यद्दन्ति यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं
 सद्ब्रह्मेण ब्रवीम्योमित्येतदिति । पदं पदनीयं प्राप्तव्यमिति यावत् ।
 आमनन्ति प्रतिपादयन्ति । यद्दन्ति यत्प्राप्त्यर्थानि । सद्ब्रह्मेण स-
 ङ्क्षेपतः । तदेव सङ्क्षेपत आह, ओमित्येतदिति । तथाचोद्धारणे यत्
 सङ्क्षेपत उच्यते तदेव सर्वेवेदैर्विस्तरेणोच्यते इत्यर्थः । एतदेव
 द्वादशस्कन्ध उपबृंहितं, समाहितात्मनो ब्रह्मान् ब्रह्मणः परमेश्चिन् इ-
 त्यारभ्य 'ततोऽभूत् त्रिवृदोद्धारो योऽव्यक्तप्रभवः स्वरान् । स्वधाज्ञो
 ब्रह्मणः साक्षाद् वाचकः परमात्मनः । स सर्वमन्त्रोपनिषद्-
 वेदीयं सनातनम्' इत्यादिभिः । तथाच बीजशक्तिरेव
 सर्ववृक्षे प्रसरतीत्योद्धारस्य या परमात्मवाचकता सैव सर्वस्मिन् वेद-
 तरौ प्रसूनेति सर्वे वेदा अभिधया प्रतिपादयन्तीति युक्तम् । किञ्च ।
 जैमिनीये नये सर्वे शब्दाः प्रायेण धर्मवाचका एव । धर्मश्च घटत्वा-
 दिरूपः । त्वप्रत्ययश्च भावे । भाव इति भूधातोर्घञिरूपम् । 'भूधातुश्च
 सत्तायां व्याप्ती वा । उभयथापि सतो व्यापकस्य वा धर्मो घटत्वा-
 दिरिति सिद्ध्यति । तादृशश्च धर्मो भगवानेति धर्मद्वारा भगवद्वाच-
 का एव सर्वे शब्दाः । वैयाकरणमतेऽप्येवम् । 'सम्बन्धिभेदात् स-
 त्तैश्च भिद्यमाना गवादिषु । जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यव-
 स्थिताः । तां प्रतिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते । सा नित्या सा
 महानात्मा तामाहुस्त्वतलादय' इति याद्वगपदीयात् । नैयायिका-
 दिमतेन विशिष्टवाचकत्वपक्षेऽप्येवैव व्यवस्था । घञ् चात्र स्वार्थे ।
 अन्यथाऽनवरुपा स्यादिति । एवं पदवर्णानां अपि स्वभावतो भगव-
 द्वाचका एव । 'वेदाक्षराणि यावन्ति पठितानि द्विजानिभिः । ताव-
 न्ति हरिनामानि कीर्तितानि न संशय' इति शिष्टवैदिकप्रसिद्धवा-
 क्यात् । वाक्यानि तात्पर्येण बोधयन्तीति सर्वस्य वेदस्य भगवद्वाच-
 कत्वमप्रत्यूहमिति । सौत्रस्य चस्य प्रयोजनमाहुः । * चकार इत्या-
 दि * एवमत्र त्रिसूत्रां सुप्रतिविचारेण दैनन्दिनप्रलयकर्तृत्वं, द्विती-

ये मोक्षविचारेणात्यन्तिकतत्कृतत्वं, तृतीये सर्वकार्यकर्तृत्वप्रतिपादनेन
नैमित्तिकादितत्कृतत्वं, घोषितमिति प्रतिभाति ।

अत्रैकदेशिन इमानि सूत्राणि सांख्यनिरासकतया व्याकुर्वन्-
ते । तथाहि । सांख्यपरिकल्पितं प्रधानं जगत्कारत्वेन नाध्यायतुं श-
क्यम् । भशब्दं हि तत् । कथमशब्दम् । ईक्षतेः । सदेव सौम्येदेमग्र
आसीदित्युपक्रम्य तद्देक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽभ्युज्जतेति ज-
गत्कारणस्येक्षणकर्तृत्वभाषणात् । तथाऽन्यत्रापि । आत्मा वा इदमेक
एवाम आसीदित्युपक्रम्य, स देक्षत लोकानुसृजा इति । क्वचिच्च
षोडशकलं प्रस्तुत्य, स ईक्षाअके स प्राणमसृजतेति । ईक्षतेरिति
धाभ्वर्थनिर्देशो लक्षणाया । विषयिणा विषयलक्षणात् । यथा यज-
तेः । तेन यः सर्वज्ञः सर्ववद् यस्य ज्ञानमयं तपः, तस्मादेतद्
ब्रह्म नाम रूपमग्रं च जायत इत्यादीनां सर्वज्ञश्वरकारणपराणाम-
पि वाक्यानां संग्रहः । नच सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन प्रधानस्यापि सर्वज्ञ-
ताया ईक्षितृत्वस्य च शक्यवचनत्वात्तानेन प्रधानघारणमिति वा-
च्यम् । तस्य प्रधानावस्थायां गुणसाभ्यात् सत्त्वधर्मस्य ज्ञानस्य तदा-
नीमशक्यवचनत्वात् । तदा तदादरे रजस्तमोधर्मस्याप्यवर्जनीय-
त्वेन ज्ञानप्रतिबन्धस्यापि सम्भवेन किञ्चिज्ज्ञत्यस्याप्यापत्तेश्च । किं-
ञ्चासाक्षिकाऽनन्वयवृत्तिर्नैकापि जानाति, नाभिधीयत इत्यचेतनस्य
प्रधानस्य सार्वभ्यमनुपपन्नम् । नच योगिवदिति वाच्यम् । तेषां
चेतनत्वेनाहृष्टान्तत्वात् । यदि च तन्नायाःपिण्डस्य दग्धत्ववत् सा-
दृशाधिष्ठितस्य प्रधानस्येक्षितृत्वं कल्प्यते, तदा तु यत्किमिच्छे प्रधान-
स्येक्षितृत्वं तस्यैव सर्वज्ञत्वाज्जगत्कारणत्वं घक्तव्यम् । तस्देतो-
रेवेति न्यायात् । नच ब्रह्मणो नित्यज्ञानत्वेन विवक्षितत्वादीक्षणा-
त्मकज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्यासम्भवात् कथं सर्वज्ञत्वमिति वाच्य-
म् । प्रतनौप्यप्रकाशेऽपि सूर्ये सधिता दहति प्रकाशत इति प्रयोग-
दर्शनादिहापि तद्वत् सत्यसति च ज्ञानकर्मभूते विषये नित्यज्ञान-
तया तादृशप्रयोगोपपत्तेः । नच प्राक् सृष्टेः पदार्थान्तराभावादीक्ष-
णात्मकस्येश्वरज्ञानस्य निर्धिवयत्वं शङ्क्यम् । तत्त्वान्पत्याभ्यामनिर्घो-
च्ययोर्नामरूपयोर्धाचिक्तीर्षितत्वेन तयोरेव विषयत्वात् । नच तयो-
रतागतत्वेनाविषयत्वं शङ्क्यम् । अतीतानागतविषयकज्ञानस्य योगि-
षु दर्शनात् तद्व्यये ईश्वरे तादृशाशङ्काया एवासङ्गतत्वात् ।

प्राक् सुप्रेर्ब्रह्मणोऽशरीरित्वादीक्षितृत्वमनुपपन्नमिति शङ्काम् । सवि-
 तृप्रकाशवद् ब्रह्मणो नित्यज्ञानस्वरूपत्वेन साधनानपेक्षत्वाद् । न
 तस्य कार्यं करणं च विद्यत इति, अवाणिपादो जवनो प्रहीतेतिम-
 न्नाश्यामपि तथा निश्चयात् । नच चैतन्यैक्यत्रादिनो जीवेश्वरभेदा-
 भावात् संसारिणो जीवस्यापि तथाज्ञानापत्तिरिति शङ्काम् । घट-
 गिरिगुहाद्युपाधिभेदेन व्योम्न इव ब्रह्मचैतन्यस्याप्युपाधिभेदेन भे-
 दस्याप्यङ्गीकारेणोक्तदूषणाभावादित्यादि । तज्जयतीत्येन माध्वेनैवं
 दूष्यते । साङ्ख्यप्रतिपक्षं प्रधानं न श्रौतं जगत्कारणं, तदैक्षतेतीक्ष-
 तिश्चत्पादशब्दं तादिनि यद् व्याख्यातम् । तदयुक्तम् । तथाहि । अत्रा-
 शब्दमिरयनेनोक्तमश्रौतत्वं न साङ्ख्यस्य प्रतिधादिनः सिद्धम् । तेन
 वैदिकत्वाश्रयुपगतेः । नापि स्वन्यायेन तदुक्तिः । अजामेकामित्यादौ
 प्रधानस्य श्रुतत्वात् । नच तत्रान्यत् कल्प्यम् । नाममात्रे विवादाद-
 धान्तरस्य चाभावात् । किञ्च ब्रह्मणोऽपि श्रौतत्वं न युक्तम् अवाच्य-
 त्वात् । अवाक्ये वृत्त्यन्तरायोगात् । नापि तस्येक्षितृत्वम् । तस्येक्ष-
 तिस्वरूपत्वात् । नच मायावच्छिन्नस्य जगत्कारणस्येक्षितृत्वं सम्भ-
 वतीति वाच्यम् । जिज्ञास्यस्यैव जगत्कारणताया उक्तत्वात् । नहि
 जिज्ञास्ये मायावच्छिन्नम् । तज्जिज्ञासाया अप्रयोजकत्वात् । किञ्च
 माययेक्षितृत्वं भवत्युपचर्यते वा । आद्ये इत्यतवाद्यपि किं न स्यात् ।
 द्वितीये प्रधानेऽपि तत्सम्भवादिति ।

मम त्यन्यदपि स्फुरति । सुप्रव्याख्यानं यदुक्तम्, ईक्षतेरिति
 धात्वर्थनिर्देशो लक्षणया विषयिणा विषयलक्षणाद् यथा यजतेरिति ।
 तदपि फलिवति । सूत्राणां घेदान्तवाक्यकुसुमप्रयनीयत्वस्य पूर्वं
 स्वयमेव कथनादत्रापि पूर्वं विषयवाक्योपस्थात्वात्कथविशेषगत-
 त्वेन स्वार्थप्रत्यायकस्यैव धातोर्निर्देशस्य सूत्रकाराशयगोचरतया ल-
 क्षणया अत्रापि चक्षितत्वात् । किञ्च पञ्चशिखवृत्तौ प्रधानपदस्य प्रधान-
 याचकताङ्गीकारात् तेन चेत् तत् स्मरेत् तदा प्रसङ्गे जात आनु-
 मानिकादिसुप्राण्यप्यत्रैव यदेत् । जन्मादिसुत्रविषयधेत्या तु न वक्तुं
 वाक्यम् । तत्र ताप्रसङ्गामावात् । धुम्यन्तराणां त्वानुमानिकापाद् एव
 विचारादिति । सूत्रान्तरव्याख्यानं तु नातिविरुद्धमित्युपरस्म्यते ।
 हेतुत्वायचनसूत्रे चकारं प्रतिप्राग्विरांशाश्रयुश्चयार्थमाहुः । श्रुतत्वाच्चे-
 ति चकारप्रयोजनं न किमप्याहुः ।

भास्कराचार्याः अप्येतदधिकरणं प्रधानकारणानिरासायैवे-
ति व्याचक्रुः ।

रामानुजाचार्यास्तु, मुख्यतया प्रधानकारणवादनिरासं व्या-
ख्याय निर्विशेषचिन्मात्रब्रह्मवादोऽप्येताभिर्युक्तिभिः सूत्रकारेण नि-
रस्यते । पारमार्थिकमुख्येक्षणादिगुणयोगिजिज्ञास्यं ब्रह्मेतिस्थापनात् ।
निर्विशेषवादे हि साक्षित्वमप्यपारमार्थिकम् । वेदान्तवेद्यं ब्रह्म खं
जिज्ञास्यतया प्रतिज्ञाय तच्छेक्षतेनाऽशब्दमित्यादिसूत्रैश्चेतनमिति
प्रतिपाद्यते । चेतनत्वं नाम चैतन्यगुणयोगः । अत ईक्षणगुणविरहि-
णः प्रधानतौल्यमेव । किञ्च निर्विशेषप्रकाशमात्रब्रह्मवादे तस्य प्र-
काशत्वमपि दुरुपपादम् । प्रकाशोऽपि नाम स्वस्य परस्य च
व्यवहारयोग्यतामापादयन् वस्तुविशेषः । निर्विशेषवस्तुनस्तदुभयरू-
पत्वाभावाद् घटादिवदचित्त्वमेवेति । अथ तदुभयरूपत्वाभावेऽपि
तत्क्षमत्वंमस्तीति चेन्न । तत्क्षेमत्वं हि तत्सामर्थ्यवत्त्वम् । तत्सत्त्वे
निर्विशेषत्वदानेः । अथ श्रुतिप्रामाण्यादयमेको विशेषोऽभ्युपग-
म्यते, हन्त तर्हि सर्वशक्तित्वादयोऽन्येऽपि तथेति निर्विशेषवाद् प-
त्यक्तः स्यादित्याद्याहुः ।

शैवस्तु रामानुजमतस्यैव चौरौ मध्वमतस्य च क्वचित् क-
चित् तद्विरुद्धां शैवश्रुतिमुदाहरन् भिन्नं प्रधानमभिमन्यते । तन्मते
ईक्षत्यधिकरणं जन्माद्यधिकरणोक्तलक्षणस्य प्रधानेऽतिव्याप्तिवार-
णाय । आनन्दमयाधिकरणं च जीवेऽतिव्याप्तिवारणायेति ।

मध्वाचार्यास्तु, यतो वाचः, अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्, अ-
वचनेनैव प्रोवाच, यद्वाचानभ्युदितमित्यादिषु श्रुतिषु वाच्यत्वनि-
षेधाद् ब्रह्मणाः शास्त्रयोनित्वसूत्रोक्तं शास्त्रप्रमाणकत्वं न युज्यत इति
पूर्वपक्षनिवृत्त्यर्थमीक्षत्यधिकरणम् । तत्र विषयवाक्यं तु, स एत-
स्माज्जीवयनात् परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते, आत्मन्येषात्मानं प-
श्येत्, विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीतेत्यादि । एतेष्वीक्षणीयत्वश्रावणाद् वाच्य-
मेव ब्रह्म । नचेक्षणस्य दर्शनात्मकत्वात् कथं तेन वाच्यत्वसिद्धिरिति
शङ्काम् । तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति वाक्यान्तरे उपनिषदेकग-
म्यत्वश्रावणेन प्रत्यक्षायवेद्यत्वे सिद्धे वचनेनैवेक्षणस्य विवक्षितत्वा-
त् । नचाऽवचनेनोपाचेत्यादिश्रुतिविरोधः । तत्र साकल्येनावचनस्य
विषक्षितत्वात् । 'अप्रसिद्धेरवाच्यं तद् वाच्यं सर्वांगमोक्तिः । अतः'

कर्म तर्क्यमज्ञेयं ज्ञेयमेवं परं स्मृतम्' इति गारुडेन तथा निश्चयादिति व्याख्यायाग्रे प्रधानस्याश्रौतत्वं न साङ्ख्यमतसिद्धमतस्तस्याशब्दत्वव्यवस्थापनमसङ्गतमिति सूचयन्ति । ततो, गौणश्चेत्यादिसूत्रेषु जीवात्मनीक्षणीयत्ववाच्यत्वादिश्रौतगुणयोगं नानाश्रुतिस्मृत्युपन्यासेन निराकुर्वन्ति । समाप्तौ च पुनरपि सिंहावलोकनन्यायेन ब्रह्मणोऽवाच्यत्वमेव युक्त्यन्तरैर्दुपपन्ति ।

तत्रेदमवधेयम् । तथाहि । द्विविधं कपिलसूत्रप्रसिद्धं सांख्यम् । समासरूपमष्टाविंशतिसूत्रम् । तदुपरि पञ्चविंशत्सर्ववृत्तिः । प्रघचनसूत्रात्मकं च षडध्याययुक्तम् । तत्राद्ये तु शास्त्रप्रतिपाद्यानामर्थांनानुद्देशमात्रं नान्यत् । द्वितीये तु, सस्वरजस्तमःसाम्यावस्था प्रकृतिः, प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात् पञ्चतन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं स्थूलभूतानि पुरुष इति पञ्चविंशतिगण इत्येकस्मिन् सूत्रे सर्वानुद्दिश्य ततोऽग्रे स्थूलात् पञ्चतन्मात्रस्य बाह्याभ्यान्तराभ्यां तैरहङ्कारस्य तेनान्तःकरणस्य ततः प्रकृतेः, सङ्घातपरार्थत्वात् पुरुषस्येति पञ्चसूत्र्या स्थूलभूतानि प्रत्यक्षसिद्धान्यादाय तेषुः कार्येभ्य उपरितनानामानुमानिकत्वमेव कपिलाचार्यराहतम् । ततोऽग्रे यद्यपि प्रधानाज्जगज्जायत इति श्रुतिं सूत्राकारेण पठन्ति त्रिविधं प्रमाणं चाङ्गीकुर्वन्ति, तदप्युक्तोपष्टम्भायैव, न तु शब्दस्य प्राधान्याय । अत एव व्यासचरणैरप्यानुमानिकसूत्रे तथैव तन्मतं सूचयित्वा दृश्यते । तेन सांप्रमते प्रकृतेर्मुख्यतया शब्दगम्यत्वाभावेनाशब्दत्वमेव सिद्ध्यति । शब्दगम्यत्वस्यानुमानिकपादे निराकरणेन तस्याभिमानिकस्य एव पर्ययसत्तादिति । अत एतद्व्यतिरिक्तं सर्वं सम्यगेव । अत एव भाष्यान्तरेऽपि प्रकृतेस्तथात्वस्यैवादरणमिति दिक् ।

विदानेन्द्रमिभुस्तु, ननु यदि प्रलये प्रधानादिसमन्वयो ब्रह्मण्युपगतमर्हि तस्यैव श्रुत्युक्तं जगत्कारणत्वमस्तु । भगवद्भिमतब्रह्मकल्पने तस्य जगदाधिष्ठानकारणत्वकल्पने च गौरवात् । सांख्यसूत्रेष्वीश्वरस्य निराकृतत्वात् । ब्रह्मशब्दश्च व्यापकत्वात् प्रधानजीवयोरुपपद्यते एव । अधिष्ठानकारणत्वं च जीवानामेवास्तु । समस्तकार्याणामरहद्द्वारा जीवकार्यत्वस्य अदृष्टयदागसंयोगजन्यतया जीवाधिपत्यस्य च सर्वास्तिकसम्मतत्वात् । सर्वं तं पराशर्योऽन्यत्रात्मनः सर्वेषु इति, सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चारतानि, येन भू-

तान्यशेषेण प्रक्षयस्यात्मन्यघो मयीति जीवप्रकरणात्प्रश्रुतिस्मृतिः
 श्यामपि तथावसायाच्च । अतः शास्त्रस्य नित्येश्वरपरत्वे शास्त्रयो-
 नित्वादितिहेतुराश्रयात्तद्धः । कार्येश्वरपरत्वे च पृथक् शास्त्रारम्भ-
 वैफल्यम् । सांप्रदादिभिरेव तथाविधप्रधानिरूपणादितिशङ्कायामिदं
 सूत्रं प्रवृत्ते । ईक्षतेर्नाशब्दमिति । विवादास्पदप्रधानादिश्रयोऽतिरिक्तं
 ब्रह्म न अशब्दं, न अशास्त्रयोगि, न जगत्कारणश्रुत्यप्रतिपाद्यमिति
 यावत् । कुतः । ईक्षतेः । इतरावृत्तिश्रुत्युक्तेक्षतिधर्मकत्वात् । तथाच
 कारणश्रुतिः पराभिमतप्रधानाद्यवियया, तदवृत्तिधर्मप्रकारेण बोध-
 कत्वात् । आकाशाद् वायुरित्यादिश्रुतिवदिति । अथवा तज्जगज्जन्मा-
 दिकारणं ब्रह्म चेतनमचेतनं वा । चेतनत्वेऽपि स्वयम्भूस्तदतिरिक्तो
 घेनि विशेषाकाङ्क्षायां प्रवृत्ते । ईक्षतेर्नाशब्दमिति । जगत्कारणं ब्रह्म
 ना पुरुष एव । कुतः । ईक्षतेः । ईक्षणश्रुतिगोचरत्वाद् । अत एवेश-
 णात् तद्ब्रह्म अशब्दं शब्दब्रह्मणो हिरण्यगर्भादतिरिक्तं च भवति,
 सुतरां पुरुषान्तरेभ्य इत्यर्थः । हिरण्यगर्भस्य वेदमयत्वेन वेदगर्भ-
 स्तत्रच्छब्दब्रह्मत्वमपि स्मर्यते 'पूर्वस्यादौ परार्द्धस्य ब्राह्मो नाम महा-
 नभूत् । कल्पो यत्राऽभवद् ब्रह्मा शब्दब्रह्मेति यं विवुरिति' भागवता-
 दिष्विति । एवं द्विधा सूत्रं व्याख्याय, तदैक्षतः बहुस्यामितिवाक्यं
 दर्शयित्वा 'सर्गकाले तु सम्प्राप्ते ज्ञात्वा, तं कालरूपकम् । अतर्हीन-
 विकारं च तत् स्रष्टुमुपचक्रमे । तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं ततश्चापि महा-
 नभूद्' इति स्मृति च दर्शयित्वाह । नहीदमीक्षणं प्रधानादीनामचेत-
 नानां सम्भवति । ईक्षणध्यानचिन्तनादिशब्देषु चैतन्यस्य विशेष्य-
 त्वात् । ईक्षणादिशब्दस्योपाधिवृत्तिवाचकत्वेऽपि प्रकृतिस्वातन्त्र्यवा-
 दिभिरपि प्रधाने तत्पूर्विकार्या वृत्तेरनङ्गीकाराच्च । नापि जीवानां
 महदादिसृष्टेः पूर्वं करणाभावेन तेषां चैतन्यफलोपधानाभावात् ।
 नचेयमीक्षणपूर्विका सृष्टिर्महत्त्वसृष्टेः, पश्चादिति वक्तुं शक्यम् ।
 तथा सतीक्षणात् पूर्वमपि द्वैतापत्त्या, सदेव सौम्येदमग्र आसी-
 देकमेवाद्वितीयमितीक्षणाव्यवहितपूर्वश्रुत्यनुपपत्तेः । ततश्चापि म-
 हानभूदिति स्मृतिविरोधाच्च । नच तत् पूर्वसर्गीयमिति वक्तुं
 शक्यम् । सर्गकाले तु सम्प्राप्ते ज्ञात्वेति सर्गस्रष्टुकालीनज्ञानाव-
 गमादित्यादि । ततः शाङ्करमतीयं सूत्रव्याख्यानं, मायां तु प्र-
 कृतिं विद्यादितिश्रुतिव्याख्यानं च दूषयित्वा ततः साङ्ख्ययोग-

योर्वेदाविस्मृतत्वं च साधयित्वा रजस्तमःसम्भिन्नतया मलिनं कार्यसत्त्वं परमेश्वरस्य नोपाधिः, किन्तु केवलं नित्यज्ञानेच्छानन्दादिमत् सदैकरूपं कारणसत्त्वमेव तस्योपाधिः । न स्थानतोऽपि परस्योमयलिङ्गमित्यागामिसूत्रात् । ब्रह्मविष्णुमहेश्वरास्तु सृष्टिस्थिति-संहाराधिकारिणः कार्यसत्त्वाद्युपाधिका महदाख्या अवान्तरेऽबरा एव । तेषां च कार्योपाधित्वम् । 'गुणेश्वरः क्षोभ्यमाणेश्वरयो देवा विजज्ञिरे । एका मूर्तिस्त्रयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान्' इति मात्स्यादिश्वरः । बुद्ध्याण्यस-मष्टिमहत्त्वं हि त्रिगुणात्मकरज्जुषत् त्रिगुणात्मकमेकमेव । सत्त्वाद्यंशभेदेन त्रयाणां देवानां च शरीरं भवत्येका मूर्तिरित्युच्यते हरि-हरात्मकदेहवत् । अत एव चैतत्सूक्ष्मशरीराधारभूतं विराडाख्यं स्थूलशरीरमेकमेवेति त्रयाणामेव विश्वरूपत्वमुपपद्यते । त्रयश्च दे-वाद्येतेतरूपा भिन्ना एव । अत एव त्रयाणामेकपिण्डतया वातपित्त-फफवत् परस्परसापेक्षत्वाद् 'अन्योन्यमनुरक्तास्ते ह्यन्योन्यमनुजी-विनः । अन्योन्यं प्रणतारश्चैव लीलया परमेश्वरा इति मात्स्यादिवा-क्यमप्युपपन्नम् । एतेन त्रयाणां भेदाभेदाद्यपि व्याख्यातौ वेदितव्यौ । ननु तेषां कार्योपाधिकत्वेषु, त्रिधा कृत्वाऽऽत्मनो देहं सोऽन्तर्या-मीश्वरः स्थित इति स्मृत्यैर्गिकायव्यूहवल्लीलायतारत्वमेवाऽस्तु, किमर्थं विष्णवादीनां चैतनान्तरत्वं कल्प्यत इति चेन्न । कौर्मै 'प्रधानं पुरुषं चैव प्रविश्याशु महेश्वरः । क्षोभयामास योगेन परेण परमेश्व-रः । प्रधानात् क्षोभ्यमाणाश्च तथा पुंसः पुरातनात् । प्रावुरासीन्म-हर्षीजं प्रधानपुरुषात्मकम्' इत्यनेन, तथा विष्णुपुराणादिषु च पुरुषान्तरेण सह प्रकृतिं संयोज्यैव परमेश्वरस्तदुभयात्मकं देवतात-यरूपं महान्तं सृजनीत्यवगमात् । 'ब्रह्मादीनां त्रयाणां तु स्रष्टेतौ प्र-कृतौ लयः । प्रोच्यते कालयोगेन पुनरेव समुद्भव' इति मात्स्यादि-श्वस्तेषामुत्पत्तिलयसिद्धेश्च । अस्मिन् कूर्ताद्यप्ये ईश्वरप्रवेशो जीव-स्य ज्ञानच्छाप्रयदाभ्यापनरूपः । क्षोभश्च गुणद्वारा योगक्षैकान्यम् । अर्थं च क्षोभसंयोगविशेषद्वारा महतो हेतुः । एवं पुराणान्तरेऽप्योऽपि न तेषां साक्षात्प्रयत्नरूपम् । किञ्च । मनुना 'यत् तत्कारणमव्यक्तं गिष्यं स्रष्टसदात्मकम् । तद्विसृष्टः स पुरुषो लोके ब्रह्मेति गीयते' इत्यनेनाभ्यन्तःप्रत्यक्षकार्यस्यापि लौकिकप्रत्यक्षमुक्त्या, आपो नारा इति

प्रोक्ता इत्यादिना योगेन तस्यैव नारायणत्वमुक्तमनो नारायणादप्य-
तिरिक्त एव परमेश्वर इति । नच नारायणादिशब्दानामुपाधिमात्रप-
रत्वमिति वाच्यम् । तथा सति लक्षणापत्तेरिति । अत एव विष्णवा-
दिदेवतायाः कृष्णाद्यवतारेषु न पुरुषान्तरप्रवेशः श्रूयते, फलवान् वा
भवतीत्यतोऽशावतारत्वमेव । अत एव भागवते ऋष्यादीन् प्रकृत्य
स्मर्यते, 'एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् । इन्द्रारि-
व्याकुलं लोकं मृडयन्ति युगे युगे' इति । अत्र कृष्णो विष्णुः स्वयं
परमेश्वरः, तस्य पुत्रवत् साक्षादंश इत्यर्थः । ऋष्यादीनामंशांशिवच-
नादिति । नचैवं सति, मत्तः परतरं नाम्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जयेति
गीतावाक्यविरोध इति वाच्यम् । तथाविधवाक्यानां व्यक्तपरत्वा-
त् । ईश्वरस्य चाव्यक्ततया व्यवहार्यत्वाभावात् । एतेनापि विष्णवा-
दीनां परमेश्वरत्वादिकं व्यक्तापेक्षया बोध्यम् । नित्यत्वं चाऽऽभूतसं-
प्लवं स्थानममृततथं हि भाष्यत इति स्मृतेर्बोध्यम् । अथवा, यो यो
देवानां प्रत्यबुद्धयत स एव तदभवदिति ध्रुतं विष्णुदेवताया औत्पत्ति-
कब्रह्मात्मभावान्मत्तः परतरं नास्तीत्यादिवचनोपपत्तिः । वक्ष्यति चा-
ऽऽचार्यः, शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो चाम्पदेशवदिति । अत एवानुगीतायां,
परं हि ब्रह्म कथितं योगयुक्तेन तन्मयेति श्रीकृष्णवचनाद् भगवद्गी-
तायां ब्रह्मैव कार्यब्रह्मणा श्रीकृष्णेनाहमित्युपदिष्टमिति निर्णीतम् ।
किञ्च । अन्येषामपि ज्ञानिनां ब्रह्मभावेऽपि विष्णावेव मुख्यतो ब्रह्म-
भावान्मत्तः परतरं नास्तीति वचनमुक्तं, नान्यस्य । तस्य सर्वज्ञानि-
मुख्यत्वमुक्तं मोक्षधर्मे, 'अनाद्यन्तं परं ब्रह्म न देवा नर्पयो विदुः ।
एकस्तद्धेद भगवान् धाता नारायणो विभुः । नारायणाहपिगण' इ-
त्यादिना । तथा शिवस्यापि मत्तः परतरं नास्तीति वचनं बोद्धव्यम् ।
किञ्च । योगयुक्ता ये जीवाः पूर्वपूर्वेषु सर्गेषु करणवर्गेण सह च सा-
युज्यमुक्त्वा परमेश्वरतां गतास्ते वासुदेवव्यूहेऽन्तर्भवन्ति । तत्र च
व्यूह एक एव वासुदेवो नित्येश्वर इतरे तदंशा वासुदेवाः । तथा
सङ्कर्षणप्रद्युम्नोऽनिरुद्धाख्यव्यूहरूपिणो विभूतिगणाः पूर्वसिद्धाः ।
त एते यथायोग्यं महदादिबिराडन्तरूपेण ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपेण चां-
शावताराः परमेश्वरस्य भवन्ति । आगच्छन्ति यथाकालं गुरोः सन्दे-
ष्टकारिण इति मोक्षधर्मात् । तथाच ये हरिहरादयः परमेश्वरकोट-
यस्तेषां, मत्तः परतरं नास्तीति वचनमुपपद्यत एव । यद्यपि तेषां ज-

गद्भ्यापारयर्जमेवैश्वर्यं तथापि परमेश्वरतागतकतया सर्वसृष्ट्वमर्षा-
 धारत्याद्युपदेशोऽपि तेषु युज्यत एव । ननु यद्येवं तदा गीतादिषु
 विष्ण्वादिदेवतैश्चर्यतेषु कुत उक्तं, न परमेश्वरस्तद्वैश्वर्यं धेति चेन्न ।
 एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते । ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां
 के योगवित्तमा' इति प्रश्नप्रतिषेचनाभ्यां विष्णुदेवाद् गेदेन परमेश्वर-
 कथनात् । अनादिमत् परं प्रह्य न सत्तन्नासत्तुच्यत इत्यादिना च
 परमेश्वरस्यैश्वर्यादिकथनात् । ये त्वीश्वरस्यान्तर्यामिणिरित्कविश्र-
 यापि योगिनामिष लीलाशरीरमिच्छन्ति, तेषां भक्ते, न तस्य कार्य
 करणं च विद्यते, अथागो अन्ताः शुभ्रः, अक्षरात् परतः पर इत्या-
 दिश्रुतीनाम, अरूपावदेव हि तत्प्रधानस्त्वित्यागामिसूत्रस्य च वि-
 रोधः । कार्यं शरीरम् । करणं बुद्ध्यादि । बुद्ध्यादिनां हि शरीरं प्रेर्यत
 इति । 'अशरीरः शरीरेषु सर्वेषु निवसत्यसाविति, देहद्वयस्थितो नित्यः
 सर्वदेहविवर्जित' इति भारतादिष्ठीश्वरस्य देहद्वयप्रतिषेधान् । अतो
 विष्ण्वादिदेवानामेव स्थित्यादिलक्षणास्याधिकारपालनाय मत्स्या-
 यो लीलावताराः । ते च परब्रह्मणः प्रकृष्टाकृतया आवेशाद्यतारतया
 या परमेश्वरत्वेनोपास्या इति । तथाच श्रुतिः । यन्मनसा न मनु-
 येनाहुर्मनो मतम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते । यस्य
 मत्तं तस्य मत्तं मत्तं यस्य न वेद सः । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातम्
 विजानतामिति । नन्वेवं परब्रह्मणः सकाशाद् विष्ण्वादिदेवानां भि-
 क्षत्वे विष्णुशेषप्रकरणास्थानि सृष्ट्यादिधाक्यानि ब्रह्मनिरूपणे सा-
 धनतया विचारकैः किमित्युपन्यस्यन्त इति चेत् । तयोरीश्वरकोटि-
 तया परमेश्वरेण सह व्यपहारसाम्पादिति गृह्याण । अत एव, त्रया-
 णामेकभावानां यो न पश्यति वै मिदामित्यादिभिस्त्रयाणामेव देवानां
 स्वाभाविकब्रह्मात्मभावसाम्यात् सर्वोपनिषत्सु त एवोपासनार्थं ब्र-
 ह्मतपोपादिश्यन्त इति । परब्रह्मणश्च स्वतो नामरूपाद्यभावः । 'न स-
 भित यत्र सर्वज्ञतामजात्यादिकल्पनाः । सत्तामात्रात्मके ज्ञेये ज्ञाना-
 त्मन्यात्मनः परे । नामरूपे न यस्यैको योऽस्ति त्वेनोपलक्ष्यत' इत्यादि-
 रूपविष्णुपुराणादिवाक्यात् । आत्मनः पर इति जीवादतिरिक्ते ।
 अतः परब्रह्मणो नामरूपाद्यभावान्मुख्यविकारयोर्हरिहरयोर्नामरूपा-
 र्थानेव शास्त्रेषु प्राग्रशो व्यपदेशः । अत एव वैष्णवाः पैवाद्य वि-
 ष्ण्वाद्यतिरिक्तं परमेश्वरमविद्वांसो ब्रह्ममीमांसाशास्त्रं विष्ण्वादि-

परतया व्याचक्षाणा आविषेकित एवेति मन्तव्यम् । एवं पञ्चमूर्त्यां सङ्क्षेपतः प्रदर्शितः शास्त्रार्थ इतः परं प्रपञ्चयत इत्याह ।

तद्व्यवधारणमणीयमेव । सदेव सौम्येदमत्र आसीदित्यनेन निरूपिताया आविषेष्टः पूर्वं केवलं ब्रह्मेव, नान्यदित्यस्यार्थस्य साधने तदभिमताविभागलक्षणाद्वैतस्याऽध्वान्तरसृष्टिप्राक्कालविषयत्वव्युत्पादनेन तदानीं तदभिमतप्रकारेण प्रधानादिसमन्वयस्याशक्यवचनतया जीवाहृष्टस्याप्यभावेन प्रथमव्याख्यानगतपूर्यपक्षस्यैवासङ्गनत्वेन तदपाकरणाय सूत्रप्रवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वात् । द्वितीयव्याख्यानं तु न तुष्टम् । सांख्ययोगयोः सर्वांशान् शून्यविरुद्धत्वोपपादनं त्वसङ्गतमेव । 'अक्षपादप्रणीते च कणादे सांख्ययोगयोः । त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोऽशः श्रुत्येकशरणैर्नृभिः । जैमिनीयै च ध्यासे न विरोधाऽस्ति कश्चन' इति पराशरोपपुराणीयवाक्यविरोधात् । नच योऽभ्युपगमवाद्देवेनोक्तो नित्येश्वररूपणादिः स एव त्याज्योऽस्त्विति वाच्यम् । तदुक्तप्रडध्याय्यां तस्याभ्युपगमवादत्वगमकानुपलम्भात् । नित्यानित्यघस्तुधिवेकव्यतिरिक्तांशान्तरेऽपि तथात्वात् । कालः स्वभावो नियतिर्बहच्छा भूतानि योगिः पुरुष इति चिन्त्यमिति श्रुत्या तथा निश्चयात् । एवं योगेऽपि द्रष्टव्यम् । जीवात्मज्ञानमात्रेण मोक्षाङ्गीकारस्यापि तथात्वात् । 'येऽन्येऽरविन्दाक्ष ! विमुक्तमानिनस्त्वय्यस्तमावादविशुद्धबुद्धयः' । आरुह्य हृच्छ्रेण परं पदं ततः पतन्त्यधोऽनाहतयुष्मद्द्वय' इति श्रीभागवते विविक्तजीवात्मज्ञानाद्विमुक्तमानिनां पातकघनेन तथा निश्चयादिति । तथा परमेश्वरस्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरातिरिक्तस्य कारणसत्त्वोपाधिकत्वस्थापनमप्यसङ्गतमम् । शिवतत्त्वधिवेकत्वापितस्योद्धारवाच्यस्य गुणसाभ्योपाधिकस्य सर्वेश्वरस्यैव कारणसत्त्वोपाधिकत्वापि निरुपाधिकपरमेश्वरप्रतिनिधित्वेनैव ब्रह्मोपनिषन्तृसिंहतापनीयमैत्रायणीयाथर्वशिखासु सिद्धत्वात् । इदं यथा तथा ब्रह्माख्ये वादे निपुणतरमुपपादितमिति नेह प्रपञ्चयते । नच निरुपाधिकस्य निराकारत्वं शङ्क्यम् । आनन्दरूपममृतं यद्विभातीति मुण्डके, 'अकारं ब्रह्माणं नाभौ उकारं विष्णुं हृदये मकारं रुद्रं ऋमध्ये उकारं सर्वेश्वरं द्वादशान्ते आनन्दाऽमृतरूपं प्रपाद्यं षोडशान्त इति तापनीये, भा-

नन्दमात्रकरपादमुखोदरादिरिति पञ्चरात्रस्मृतौ, अथवा परमात्माने
 परमानन्दविग्रहमिति योगिपाङ्कवत्कथस्मृतौ चानन्दाकारस्यैव सिद्ध-
 त्वात् । नच, न तस्य कार्यं करणं च विद्यत इत्यस्य विरोधः । तस्य
 तत्सम्बन्धि यत् तत् कार्यं जन्मं न, किन्त्वजन्ममेव । किञ्च, तस्येति
 पशुया भेदो निरूप्यते । तथाच जीववत् स्वरूपातिरिक्तं ज्ञानक्रिया-
 दिषु करणमिन्द्रियादिकं च तस्य नास्ति । अथवा नित्यत्वादाका-
 रस्य तद्धेतुभूत करण क्रिया, सापि नास्ति । अत एव, न तत्सम
 इत्यादीति तदर्थ्यात् । एतेनैव अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इत्यस्याप्यवि-
 रोधः सिद्धः । नाप्यरूपवत्सूत्रस्य विरोधः । तत्रापि रूप्यते निरू-
 प्यते व्यवहियते इति रूपं सर्वव्यवहारविषयत्वं तद्युक्तं रूपवद्विद्व-
 म् । ब्रह्म तु तद्विलक्षणम् । यद्वा रूप्यते व्यवहियतेऽनेनेति रूपं
 करचरणादि तद्दत् तद्युक्तं ब्रह्म न, किन्तु तद्विलक्षणम् । करादेरपि
 ब्रह्माभेदाद्रूपरूपं ब्रह्मैव, नतु रूपवदिति । ननु कुत प्रतदवगम्यत
 इत्याकाङ्क्षायां तद्विनिगमकं सूत्ररोपेणाह । तत्प्रधानत्वादिति । स-
 र्वेषां वेदान्तानां प्राधान्येन ब्रह्मप्रतिपादकत्वात् । तथाच ब्रह्मप्रकरणे
 निरूपित आकारो ब्रह्माभिन्न एवेति । नचाऽऽकारनिरूपकाणां ब्रह्म-
 परिचायनार्थत्वात् तेषां ब्रह्मभिन्नकराद्याकारनिरूपकत्वेऽपि न प्राधा-
 न्येन ब्रह्मप्रतिपादकत्वप्रतिरोध इति शङ्क्यम् । स यथा सैन्धवघनो-
 ऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्ना रसघन एवं वा अरे अयमात्माऽनन्तरोऽवा-
 ह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेति श्रुतौ बाह्याऽयन्तरभेदराहित्यबोधने
 ज्ञानाकारत्वस्यैव सिद्धत्वात् । आकारभूतकरादिराहित्येन के-
 वलज्ञानात्मकतायां बाह्याऽयन्तरत्वरहित्येन तन्निषेधानुपपत्तेः ।
 अहत्स्नादिप्रतीतिराहित्येन कृत्स्नघनपदयोर्वैयर्थ्यापत्तेश्च । अतः
 केवलसच्चिदानन्दात्मकब्रह्माभिन्नकरचरणाद्याकाराङ्गीकारे न क-
 स्यापि विरोधः । यत् पुनस्तलवकारादिश्रुत्या परमेश्वरस्य साक्षा-
 तुपास्यत्वाभाव उक्तः । स तु तामैव श्रुतिं विरुणक्ति । पूर्वाङ्गे मनः-
 प्रवृत्तिरहितं तत्प्रेरकं यद्युक्तं, तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि, नेदं प्रेयत्वेना-
 नुभूयमानं जीवात्मरूपं न विद्धि । यत् प्रेरकं तत् किमित्यत आह ।
 यदिदं सच्चिदानन्दाकारमुपासते वैदिकोपासका इति तत्रार्थात् ।
 अनुपास्यत्वेऽभिप्रेते तु द्वितीयेदङ्कारं न वदेदेष । नेदं यदुपासत इ-
 त्येतावतैव चारितार्थात् । यस्यामतं तस्य मतमित्यत्रापि, यमेवैव वृ-

पुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणुते तनुं स्वामिति घरणहेतुकतनुः
 विघरणस्य श्रुत्यन्तरे भावणाद् घरणाभावे यस्यामतमविदितं तस्य
 मतं, यस्य पुनस्तदभावेऽपि मतं स न घेदेति । यद्वा, अनिरुक्तश्रुतौ
 ब्रह्मणो वाक्यपरिच्छेद्यत्ववारणाद् यस्यामतमनिरुक्तत्वात् सम्यक्तया
 अज्ञातं तस्य मतम् । यस्य पुनस्तद्विपरीतं स न घेदेति । अविज्ञातं
 करचरणादिविशिष्टतया जानतां, विज्ञातं तदभिन्नतया जानतामित्य-
 र्थादिति । अतो न परब्रह्मणोऽनुपास्यत्वाद्येयत्वादिकं युक्तम् । यदापि
 परब्रह्मणः स्वतो नामाद्यभावसाधनाय विष्णुपुराणादिवाक्यमुप-
 न्यस्तं, तत्रापि कल्पनापदात् काल्पनिकनामादिनिवृत्तिरेवाभिप्रेता,
 न यावन्नामादिनिवृत्तिः । ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः
 स्मृतः । ॐकारं प्रकृत्य स्वधाम्नो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः ।
 तस्य वाचकः प्रणव इति गीताश्रीभागवतपातञ्जलसूत्राणां वि-
 रोधात् । वाचकस्यैव नामत्वात् । एवं सिद्धे सदादिनामकत्वे,
 'नारायणः शिवो विष्णुः शङ्करः परमेश्वरः । एतैस्तु नामभिर्ब्रह्म परं
 प्रोक्तं सनातनम्' इतिवाराहपुराणवाक्यात्, 'कृपिर्भूवाचकः शब्दो
 णश्च निर्दृतिवाचकः । तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत इत्या-
 दिश्रुतिभ्यश्च नामान्तरस्वीकारेऽप्यदोषात् । अनादिमत्परं ब्रह्मेति
 स्वलिखितगीतावाक्याग्रिमगीतावाक्य एव सर्वतःपाणिपादान्तमि-
 त्यादिना परमेश्वररूपस्याप्युक्तत्वेन तस्याप्यङ्गीकार्यत्वात् । ज्ञेयं प्र-
 स्तुत्यैव तस्य कथनेनोपासनागन्धस्याप्यभावात् । अतो नामरूपे न
 यस्येति द्वितीयवाक्येऽपि काल्पनिकनामाद्यभाव एवास्त्येय इति पर-
 मेश्वरस्य लीलाविप्रहाङ्गीकारे दोषाभावात्तस्यादीनां परमेश्वरली-
 लावतारत्वेऽपि न दोषः । द्वितीयस्कन्धे, लीलावतारान् पुरुषस्य
 भूम्न इति प्रतिज्ञाय ब्रह्मणा मत्स्यादीनां कथनात् । तत्रैते चार्शकलाः
 पुंस इति प्रथमस्कन्धविरोधः । तेषामेताद्भिन्नत्वात् । त्वदुपगतमित्य-
 कार्थवासुदेववक्त्रामरूपादिसाम्येऽपि भेदस्योपक्रमोपसंहाराभ्यां य-
 थायथमवगन्तुं शक्यत्वात् । गीतायां श्रीभागवते च विभूतिमध्ये
 वासुदेवस्य गणनाच्च । यत्पुनः, 'कृष्णस्तु भगवान् स्वर्यामित्यतस्त्वं
 पदस्य पुत्रवत् साक्षात् परमेश्वरांशः । ऋष्यादीनामशांशिवचनाद्'
 इत्युक्तम् । तदप्यसङ्गतम् । भूभारहारकं कृष्णमंशेपूजा तदंशित्वेन
 पुमांसं चोक्ता ब्रह्माण्डात्मकपुरुषताभ्रमधारणाय तुशब्दोक्तिपूर्वकं

स्त्रयंभगवत्त्रयविधानस्यावोधात् । कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखि-
 लात्मनामिति, वसुदेवगृहे साक्षाद् भगवान् पुरुषः पर इत्यादिवा-
 क्यानामप्यविचारात् । गीतायां तु ' परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं
 भवान् । पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् । आहुस्त्वाम ऋ-
 पयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा । असिता देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवी-
 यिम ' इति वाक्यमपि प्रायो नावलोकितं, येन, मत्तः परतरमितिवा-
 क्यस्य वामदेववच्छास्त्रदृष्ट्या ज्ञानिमुद्यवाक्यत्वेन गतिश्चिन्तितता ।
 नहि परब्रह्मत्ववक्तार ऋपयः सर्वे भ्रान्ता येनैवं भगवदुक्ते गौणी
 वृत्ति ब्रह्मदृष्टि च नावगच्छन्ति । तथाऽव्यक्तपरत्वेन गतिरप्यसङ्गतै-
 व । अव्यक्तस्याक्षरत्वेन भगवद्भामतयैव सिद्ध्या भगवत्सतोऽपि प-
 रत्वात् । नच व्यवहार्यत्वात्तेश्वरत्वमिति युक्तम् । तस्य सूत्रव्याख्यान
 एवोपपादितत्वात् । यदपि मोक्षधर्मवाक्येन नारायणाद्भिन्नत्वं पर-
 मेश्वरस्योक्तं, तत्र तु नारायणपदं यौगिकमेव । धातुपदविशेषितत्वा-
 त् । न तु रुढम् । अतो यत्र नारायणपदेन परमेश्वर उच्यते तत्र क-
 ल्प्योच्यते । यथा महोपनिषदि । तत्र ह्येको ह वै नारायण आसीन्न
 ब्रह्मा न ईशानो नापो नाग्नीषोमावित्यादिना ब्रह्मादिसर्वानिपंधेषाम-
 पि निषेधात् । स एकाकी नर पवेत्यनेन पुरुषाकारस्योक्ततया निरा-
 कारत्वस्यापि धारणात् । तस्य ध्यानान्तस्थस्य यत्र स्तोममुच्यते, त-
 स्मिन् पुरुषाश्चतुर्दशऽजायन्तैका कन्येति प्रस्तुत्य, दशेन्द्रियाणि मन
 एकादशं तंजो द्वादशमहङ्कारस्त्रयोदशः प्राणाश्चतुर्दश आत्मा पञ्च-
 दशी बुद्धिरिति तेषां स्वरूपकथनं नेजःपदेन महत्तत्त्वस्य गणितत्वा-
 त् । ' विद्वन्मात्मगतं व्यञ्जन् कूटस्थो जगद्गुरः । स्वतेजसाऽपिष-
 क्षीममात्मप्रस्थापनं तम ' इति पुराणो तस्य तेजोरूपत्वावगमात् ।
 अतो यत्किञ्चिदेकदेशमात्रस्य सकलशास्त्रविप्लवायनं न सतां मार्गं
 इति बोधयम् । एवं विषरूपेऽपि ज्ञेयम् । ' यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं वि-
 श्वं पुराणं तमसः परस्तात् । तदेवै तदु सत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म परमं
 कशीनामिति भुनेरनन्तरूपः परमेश्वरः कदाचिच्छिवाकारेणैव सर्वं
 जगत् करोतीति । अतो विचारकार्यां विष्णुशिवप्रकरणीयवाक्यलि-
 खनमस्मदुक्ताभिप्रायेण, न तु त्वदुक्तेनेति गृह्याण । एतावान् परं वि-
 द्येयो यन्तुसिद्धनापनीये, अनुपनीतपतमेकमेकेनोपनीतेन तत्सममित्या-
 दिना गृह्यस्वान्तप्रत्यतिरुद्रजापकापर्यणिरःपियाध्यायिपर्यन्तमुक्त्वा

एवं चिद्रूपस्य कारणानिरूपणेन वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वं
निरूपितम् ॥ १० ॥

अतः परमानन्दरूपस्य कारणत्वोपपादनेन तद्वाक्यानां
ब्रह्मपरत्वमुपपाद्यते, आनन्दमयाद्यष्टभिः सूत्रैः । तत्र तैत्तिरीय-
शाखायां ब्रह्मभृगुमपाठकद्वयेन ।

अथ ईश्वरःशिखाध्यायिषानमेकमेकेन मन्त्रराजजापकेन तत्सममिति
सृष्टिहमन्त्रराजजापके, उत्कर्षविश्रान्तिबोधनात् तद्विद्यावेद्यरूप ए-
वोत्कर्षविश्रान्ति । एतदपि प्रहस्ताख्यवादादेवावगतव्यमिति विक् ।
अतः पर प्रकृतमनुसरामः ।

ईश्वर्यधिकरणप्रयोजनमाहुः * एयमित्यादि * वेदान्तवाक्ये-
ष्वव्यवहार्यत्वादिना बोधितस्य चिद्रूपस्य कारणतासमर्थनेन सर्वे-
षां वेदान्तानां कार्यद्वारा ब्रह्मस्वरूपनिरूपकत्वाद् ब्रह्मपरत्वं ब्रह्म-
णि तात्पर्येण समन्वितत्वं निरूपितम् । तथाच्चेदमधिकरणप्रयो-
जनमित्यर्थः ॥

इति चतुर्थाधिकरणम् ।

नन्वीक्ष्यधिकरणे सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वं सिद्धमेवे-
त्यभिमाधिकरणस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां तद्वदन्तस्तदवतारय-
न्ति * अतः परमित्यादि * । * तद्वाक्यानामिति * आनन्द-
प्रतिपादकवाक्यानाम् । तथाच लक्षणगताव्याप्त्यादिदोषपरिहा-
रायेदमधिकरणम् । अत्रापि सामान्यविशेषभावगर्भोऽवसर ए-
वाधिकरणसङ्गतिरित्यर्थः । तानि कानीत्याकाङ्क्षायां विषयवाक्या-
नां बाहुल्याद्गममेव प्रदर्शयन्ति * तत्रेत्यादि * । आ-
नन्दकार्ये प्रतिपाद्यते इति शेषः । तानि विषयवाक्यानीत्यर्थः ।
नन्वेतद्वये ब्रह्मणः कार्यमुच्यते । सत्यज्ञानानन्तलक्षणकं ब्रह्मः प्रस्तुत्य
तस्माद्वा एतस्माद्वात्मन आकाशः सभूत इत्यादिना कार्यकथनात् ।
तथाप्रमेऽपि, यतो वा इमानीति ब्रह्म लक्षयित्वा, ज्ञानन्दाद्धेव स्र-
जिरमानि भूतानीत्यादिना ब्रह्मण एव निष्कर्षोच्चागन्दकार्ये सन्देह

तत्रानन्दमय इति मयद्रूपसयान्तस्याब्रह्मत्वेनाजगत्कर्तृत्वे
ब्रह्मप्रपाठकस्याब्रह्मपरत्वं स्यादिति तन्निराकरणार्थमानन्दम-
याधिकरणम् । पडिन्द्रियस्वरूपद्वयानन्दभेदेनानन्दस्याष्टविध-
त्वादष्टसूत्राणि ।

ननु कथं सन्देहः, कथं वास्याब्रह्मत्वे प्रपाठकासङ्गतिरिति।
उच्यते । ब्रह्मविदः परमाप्तिं प्रतिज्ञाय ज्ञेयांशे कारणत्वायान-
न्दांशमप्रवेश्य जडत्वपरिहाराय सर्वज्ञानन्दरूपं फलमुपपाद्य
तन्निरूपणार्थं सर्वोऽपि प्रपाठक आरब्धः । तत्र साधनशेषब्र-
ह्मणो वाक्यादेव निःसन्दिग्धमतीतेः फलस्य ब्रह्मत्वं प्रतिपाद-
नीयम् ।

एव न भविष्यतीति व्यर्थोऽधिकरणारम्भ इत्यत आहुः * तत्रानन्द-
मय इत्यादि * । * तत्रेति * ब्रह्मप्रपाठके । * मयद्रूपसयान्तस्येति *
मयद्रूपसयान्तप्रतिपाद्यस्य । तथाचानन्दरूपेणात्र जगत्कर्तृत्वस्य प्र-
तिविपादयिषितत्वान्मध्ये च सन्दिग्धशब्दनिवेशात् तन्निरूपणार्थमय-
मारम्भ इत्यर्थः । नन्वानन्दरूपेणैवात्र कारणताप्रतिविपादयिषितेत्यत्र
किं गमकमित्याकाङ्क्षायामधिकरणसूत्रसङ्घर्षेणैव गमिकेत्याशयेनाहुः ।
* पडित्यादि * पडिन्द्रियाद्यभावादानन्देनैव कार्यं क्रियते ।
ब्रह्मणि त्विन्द्रियाद्यभावादानन्देनैव कार्यं क्रियते इति तत्तदात्मक
ज्ञानन्द एवेत्यानन्दस्यैवाष्टविधत्वात् तावन्ति सूत्राणीति सैध तथे-
त्यर्थः । एवमधिकरणारम्भे साविने आनन्दमयस्याब्रह्मत्वेनापि प्रपा-
ठकस्य ब्रह्मपरत्वं मन्वान एकदेशी चोदयति * ननु कथमित्यादि * ।
एवं प्रश्ने सन्देहादिकं स्पुत्पादयन्ति । * उच्यते * । * ब्रह्मविद्
इत्यादि * ब्रह्मविदामिति परमिति वाक्ये ब्रह्मविदः परमाप्तिं प्रति-
ज्ञायैतद्वाक्यविवरणभूतायामृत्ति आनन्दांशस्य कारणत्वबोधनाय
सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेदेति लक्षणवाक्योक्तज्ञेयांशस्य साधनरो-
पत्वेन तदपेक्षया फलस्योत्कृष्टत्वात् फलभूतमानन्दांशं तत्राप्रवेश्य
कारणस्य प्रकृत्यादेर्लोके जडत्वदर्शनात् तद्विलक्षणत्वमानन्दांशे बोध-
यितुं तस्य जडत्वपरिहाराय विपाद्यद्ब्रह्मपदाभ्यां सर्वज्ञानन्दरूपं फ-

तत्राब्रह्माक्षमयादितुल्यवचनात् सुखवाचकशब्दानामेव व-
चनाच्च सन्देहः । आनन्दांशस्यैव कारणत्वेन ब्रह्मत्वप्रतिपाद-
नार्थत्वात् तदभावे प्रपाठकवैयर्थ्यं च ।

फलस्य नैक्यप्रतिपादनायात्मपदयोगेण फलरूपेण ज-
गत्कारणतामुक्त्वा तस्यैव मध्ये सर्वान्तरत्वमुपपादितम् । त-
स्माद् वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्वोऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय इति ।
अन्ते च, एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीति । आदिमध्यरूपे
अनूद्य फलत्वेनोपपादितम् । तन्निरूपकस्यापि तत्तुल्यफलत्वं व-
क्तुमन्नमयादीनामपि ब्रह्मत्वेनोपासनमुक्तम् ।

लम् ऋगुत्तरार्द्धे, सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सहेत्यनेनोपपाद्य तस्य
सर्वज्ञानन्दरूपस्य फलस्य निरूपणार्थं सर्वोऽपि प्रपाठक आरब्धः ।
तत्रार्थि साधनशेषस्य ज्ञेयग्रहणो लक्षणवाक्यादेव निःसन्दिग्धं स्व-
रूपावगमात् फलस्य ब्रह्मत्वं प्रतिपादनीयम् । प्रतिज्ञावाक्ये परपदात्
तस्य चर्गुत्तरार्द्धेन विवरणे भिन्नविभक्तेर्भिन्नपदवचनयोश्च कथनेन
परपदार्थानिश्चयाद् ऋग्व्याख्यानरूपे प्रपाठकेऽनद्यं कारणात्मादिना
ब्रह्मत्वमुपपादनीयमित्यर्थः । एवं प्रपाठकार्थमुक्त्वा सन्देहवीजमाहुः
* तत्राऽब्रह्मेत्यादि * । * अब्रह्माक्षमयादीति * अब्रह्मरूपं यदक्षम-
यादीत्यर्थः । एवं सन्देहमुपपाद्य प्रपाठकासङ्गतिमुपपादयन्ति * आ-
नन्दांशस्यैवेत्यादि * सदेव सौम्येति, स ऐक्षत लोकानुसृजा इत्या-
दिश्रुत्यन्तरे सच्चिदंशयोः कारणत्वस्य प्रतिपादितत्वेन तत्सहचरि-
तस्यानन्दांशस्यापि तद्यात्वेन तस्यान्यत्र कारणत्याक्यनात् तदभावे
कार्यानुसारिलक्षणस्याव्यापकत्वप्रसक्तेरत्र तस्यैव कारणत्वेन ब्र-
ह्मत्वप्रतिपादनार्थत्वात् तदभावे तद्वैयर्थ्यमित्येवमसङ्गतिरित्यर्थः ।

ननु कारणतावाक्ये तस्माद्वा एतस्मादात्मन इत्यात्मपदादा-
त्मा यां इदमेक एवेत्यादाविधात्रापि चिदंशकारणताप्रतिपादनस्य
सम्भवयुक्तिकत्वात् कथमत्रानन्दांशकारणताप्रतिपादनविनिगमने-
त्याकाङ्क्षायामात्मपदोक्तितात्पर्यं घटन्नस्तद्विनिगमकयुक्तिमाहुः *
फलरूपेत्यादि * यथा मलयजस्याभीष्टत्वेऽपि दूरत्वात् तदर्थं न

तत्र पूर्वपक्षेऽन्नमयादेरिवानन्दमयस्यापि न ब्रह्मत्वम् ! अ-
न्नमयादितुल्यवचनात् तथैव फलसिद्धेरिति । एवं माप्तेऽभि-
धीयते ।

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ ११ ॥

आनन्दमयः परमात्मा, नान्नमयादिवत् पदार्थान्तरम् ।
कुतः । अभ्यामात् । अभ्यस्यते पुनः पुनः कीर्त्तन इत्यभ्यासः ।
तस्मात् । अभ्यासस्य भेदकत्वं पूर्वतन्त्रसिद्धम् ।

पुरुषप्रवृत्तिनथा माभूदिति तदर्थं फलस्य नैकत्वप्रतिपादनायान्मप-
दप्रयोगेण तदेतत्पदाभ्यां सन्निहितपरामर्शात् फलरूपेण जगत्कार-
णतामुक्त्वा तस्यैवानन्दस्य मध्ये सर्वान्तरत्वफलत्वमन्ते फलत्वं
चानन्दमयपदाभ्यामुक्तम् । तेनादिमध्यावसानेषु कारणत्वसर्वान्त-
रत्वफलत्वानि तत्रैव साधितानि । तथान्नमयादीनां ब्रह्मत्वेनोपासन-
कथनात् तदान्तरत्वनिरूपकाणां यदा तत्तुल्यं फलत्वं, तदाऽऽन-
न्दमयस्य सर्वान्तरस्य फलत्वं किं वाच्यमित्याशयेन फलत्वमेव
वृद्धीकृतम् । तथाच यदि केवलमात्मपदमेव कारणताप्रतिपादक-
वाक्ये स्यात् तदा त्वदुक्तं स्यादपि । न त्विह तथा । किन्तु तदे-
तत्पदसमभिव्याहृतम् । तथा सत्यात्मपदं नैकत्वमेव बोधयति, ननु
तेन रूपेण कारणताम् । सा च प्रतिपिपादयिषिते पर्यवस्यतीति स-
म्पूर्णेवाक्यविचारादवर्जयते । अतः पूर्वोक्ताः फलत्वाद्य एतद्वि-
निगमकर्याक्तरूपा इत्यर्थः । एवं विनिगमकयोधनेन परोक्त प्रतिक्षिप्य
प्रकृते पूर्वपक्षमाहुः * तलेत्यादि * । * तथैवेति * ब्रह्मत्वेनोपास-
नेनेव । सूत्रं व्याकुर्वते * अभिधीयत इत्यादि * । ननु हेतुना सा-
भ्यासिद्धिर्योक्तिनिश्चये सति भवति । प्रकृते वाभ्यासस्त्वेत परमा-
त्मयोधकत्वेन व्याप्यभावादसिद्धोऽयं हेतुरित्यत आहुः * अभ्यास-
स्येत्यादि * पूर्वतन्त्रे हि, समिधो यजति, तनूनपातं यजति, इडो यज-
ति, बर्हिंयजति. स्वाहाकारं यजतीति पञ्चश्रुत्वो यजत्यावृत्तौ श्रीमा-

यथा पूर्वतन्त्रे शब्दान्तराभ्याससंख्यागुणप्रक्रियानामधे-
यानां पण्णां कर्मभेदकत्वमेवमेवानन्दमयस्याप्यभ्यासात् पूर्ववै-
लक्षण्यम् । अतोऽतुल्यत्वाद् ब्रह्मत्वम् । एवमभ्यासः श्रूयते ।
को ह्येवान्पात् कः प्राण्यात्, यदेव आकाश आनन्दो न स्या-
त् । एव ह्येवानन्दपातीसर्थतोऽभ्यासः स्तुत्या ।

सितं, किमत्र ननूनपादादिषु चतुर्षु पूर्वयागान्तरविधानमिति । तत्र
पूर्वपक्षिणा धात्वर्थप्रत्यभिज्ञानादिडादिगुणविधानार्थं समिधागानु-
धादेऽङ्गीकृते सिद्धान्तनम । भेदाभेदसाधारण्या युजिष्यन्त्या याग-
मात्रप्रत्यभिज्ञानेन श्रुतेर्यागान्तरपक्षेऽपि तुल्यत्वाद् गुणविधानपक्षेऽपि
चतुर्थीतद्धितयोरभावेन देवतायास्तृतीयाया अभावेन द्रव्यस्य च य-
क्तुमशक्यत्वाद् द्वितीयया चाग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिवत् तेषां
कर्मनामत्वनिश्चयात् पदान्तरसमभिव्याहृतेन यजतिना यागान्तर-
रोधघोष्यत इति । तथाच यत्र यत्र वाक्ये पदान्तरसमभि-
व्याहृतस्य यस्य पदस्याभ्यासस्तत्र तत्र तस्य पदस्य पूर्व-
स्मादर्थान्तरसमकत्वमिति व्यासः पूर्वस्मादर्थान्तरत्वेन परमा-
त्मसाधनाश्रासिद्धौ हेतुरित्यर्थः । नन्वभ्यासस्य भेदकत्वमात्रं सि-
द्धम् । तस्य फलमितरभेदः सोऽत्र शब्दान्तरादेव सिद्धो वाक्यान्तर-
सिद्धमसन्निहितमभ्यासं झलाभाय नापेक्षते । तथा सन्निकथं तेन प-
रमात्मावगतिरित्यत आहुः * यथेत्यादि * तथाच शब्दान्तरेण सि-
द्धेऽपि भेदवैलक्षण्यमभ्यासः साधयति । सिद्धाच्च वैलक्षण्यादन्नम-
यादिभ्य आनन्दमयस्यानुल्यत्वं सिद्धयति । तेन ब्रह्मात्मावगतिरित्य-
र्थः । नन्वभ्यासस्यान्नमयादिवाक्येष्वपि दर्शनादत्रैव कथं वैलक्षण्य-
साधकत्वमित्यत आहुः * एवमभ्यास इत्यादि * अपमर्थः । पूर्वानु-
याफेत्प्रप्रादीनां प्रशंसामुक्त्यापि, को ह्येवान्पादित्तियाक्ये किशब्द-
धेन पूर्वोक्तं सर्वं परामृश्यते । तेन तदप्रादिकं प्रति व्यतिरेकमुद्येना-
नन्दस्यैव हेतुना धाव्यते । तेनाश्रादीनामपि यत्प्रकार्यं सामर्थ्यं
तस्मानन्दसापेक्षता योष्यत इति सर्वोपजीव्यत्वेन स्तुत्या सर्वज्ञा-

मयदर्थत्वप्रकृतिस्तु तुल्या । पुनर्वचनेनाभ्यासेन प्रवाहाद्
भेदे साधिते ब्रह्मत्वम् । न तु द्रव्यापत्तिः । उत्तरस्य साधक-
त्वात् । तस्माद् आनन्दमयं ब्रह्मैव ।

ऽऽनन्दोऽर्थतोऽऽप्यस्य इति स्तावकत्वेन वैलक्षण्यसाधकत्वमित्यर्थः ।
ननु तावकाभ्यासस्य पूर्वेष्वपि सत्त्वाद् वैलक्षण्यस्य तेष्वपि सिद्धेर्वै-
लक्षण्यं नानन्दमयस्य परमात्मत्वनिर्णायकम् । लिङ्गेन सिद्धयतस्तस्य
मयदधुत्यपेक्षया तुर्बलत्वात् । अर्थान्तरत्वेऽपि प्रायपाठेन च तुल्य-
त्वनिश्चयात् । किञ्चायं विकारे मयद् । द्वयचश्छन्दसीति नियमस्य,
मृण्मयं गृहं राजब्रह्म गममित्यादिमन्त्रेषु व्याभिचारात् । तेन विकार-
ार्थं द्वयचो भवत्येव । अन्यस्मान्नु विकारार्थं भवति, न भवति चेति
व्यवस्थितविकल्पाभ्रयणेन ऽप्यचोऽप्यानन्दशब्दात् तस्य विकारार्थं
सुवचत्वात् । तथा सति न तेन वैलक्षण्यसिद्धिर्वैलक्षण्यसिद्धावपि
न तेन परमात्मत्वसिद्धिरित्यत आहुः * मयदर्थेत्यादि * मयद् प्र-
त्ययः । अर्थत्वमर्थान्तरत्वम् । ताभ्यां सहिता प्रकृतिर्मपदर्धत्वप्रकृ-
ति शब्दान्तररूपा । सा तुल्या व्यवस्थितविकल्पाभ्रयणेऽपि पदार्था-
न्तरपक्षे परमात्मपक्षे च साधारणा । यद्वा स्तुत्या तुल्या यादृशी
स्तुतिस्तादृशमर्थान्तरं बोधयति । अतो न तयाऽवान्तरप्रायपाठेन वा
विकारार्थाब्रह्मो युज्यते । तदपेक्षयाऽसाधारणस्य लैङ्गिकाभ्यासस्यैव
प्रायस्त्वादित्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः * पुनरित्यादि * किमः पुनर्व-
चनेन बोधितो य आर्थिकोऽभ्यासस्तेन मयदर्थान्तरयोः प्रवाहाद् भेदे
आनन्दमयस्य साधिते तस्य ब्रह्मत्वं सिद्धमित्यर्थः । नन्वानन्दमयस्य
ब्रह्मत्वे द्वैतापत्तिः । तस्य प्रियमेव शिर इत्यादिसम्बन्धप्रष्टया तस्य
भेदबोधनात् । तथा सति ब्रह्मत्वस्याप्यसिद्धिः । नेह नानास्तीत्यादौ
ब्रह्मणि भेदनिषेधादित्याशङ्क्यामाहुः * नत्वित्यादि * उत्तरस्यैत-
दभ्यासवाक्याद्प्रिमस्य यदा होवैप एतस्मिन्नुद्गरमन्तरं कुरुते अथ
तस्य भयं भवतीत्यन्तरशब्दाच्चयभेदकृतिनिन्दावाक्यस्य राहोः
शिर इत्यादिषु भेदपट्टीसाधकत्वात् द्रव्यापत्तिरित्यर्थः । सिद्धमाहुः
* तस्मादित्यादि * चाद्याभावात् तथेत्यर्थः । उपचयापचयशङ्कित-
प्रत्ययपरिहारस्तु गुणोपसंहारपादे प्रियशिरस्त्वादिसूत्रे आच्चार्येण

अथवा स नैव रेमे, तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छ-
त्, स हेतावानासेत्सादिश्रुतिभिरेव उ एवेतिश्रुतेश्च तानि तानि
साधनानि कारयित्वा तानि तानि फलानि ददद् भगवान् स्व-
क्रीडार्थमेव जगद्रूपेणाविर्भूय क्रीडतीति वैदिकैर्निर्णीयते । एत-
देव काण्डद्वयेऽपि प्रतिपाद्यते । अन्यथा जीवस्य साधनफले
निरूपयन्त्याः श्रुतेर्जीवपरत्वमेव स्यान्न ब्रह्मपरत्वम् ।

कर्मब्रह्मणोरपि जीवशेषत्वं नापेयात् ।

विधेय एवेति न चोद्योत्तर इति बोधयितुमेवकारः । एवमस्मिन् वर्-
णकेऽन्नमयादीनां ब्रह्मकार्यत्वेन पदार्थान्तरत्वमङ्गीकृत्य । आनन्दे फ-
लत्वस्य वक्तव्यत्वात् साधनशेषभूते हेये ब्रह्मण्यानन्दं चानिवेद्यया-
र्थिकाभ्यासादानन्दमयस्य तेषु भेदः साधितः ।

साम्प्रतं तु प्रभुचरणैरखण्डब्रह्मवादेन पूर्वं सिद्धं कार्यस्यापि
ब्रह्मत्वमनूधानन्दस्य साधनशेषत्वेऽपि रूपभेदेन फलत्वानपायाज्हे-
यकोटावानन्दं निवेद्यापि तेषु आनन्दमयभेदस्तस्यैव एव शारीर
आत्मेत्यादिवाक्याभ्यासाद् वर्णकान्तरेणाधिदैविकवादमाश्रित्य सा-
ध्यते * अथवेत्यादि * । तदर्थपूर्वं सर्वश्रुतीनां ब्रह्मपरत्वेनैकवाक्य-
त्वाय प्रतीयमानस्य द्वैतस्य बाध्यताप्रकारबोधनाय च सृष्टिप्रक्रि-
यास्मारणपूर्वकमखण्डब्रह्मवादस्वरूप सममाणं निरूप्यते * स वै
नैवेत्यादि * । * वैदिकैरिति * प्राचीनौपनिषदैः । एतेन सम्म-
तिरपि शिष्टानामुक्ता । एतेन सृष्टीच्छायां प्रयोजिका क्रीडेच्छेति बो-
धितम् । * एतदेव काण्डद्वयेऽपि प्रतिपाद्यत इति * शब्दस्य हि
ब्रह्मण एव पन्था इत्यनेन द्वितीयस्कन्धे उकार्थस्यैवोपबृंहणात् क्रीडन-
मेव प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । तेन सृष्टीच्छा क्रीडेच्छारूपैवेति निर्णी-
योकोपबृंहणेऽन्यस्याप्यर्थस्य सम्भवदुक्तिकत्वात् तदनुकूला विपक्षे
बाधकं तर्कमेवाहुः * अन्यथेत्यादि * । * अन्यथेति * भगवतः
सर्वरूपत्वमाद्ये । * नापेयादिति * पाराधर्मस्य शेषलक्षणस्य फलद्वारा
तत्र सत्यान्नापेयादित्यर्थः । नच जीवशेषत्वमेव काण्डद्वयस्यास्तु

अतः परं विशेषतस्तद्विवक्ष्यमाणानुभवैकगम्यं तत्स्वरूपं नान्यमानगम्यमिति ज्ञापयितुमन्यमुखेनाह । तदेपाऽभ्युक्तंति । अन्यथा सर्वार्थतत्त्वप्रतिपादिका श्रुतिरेवं कथं षदेत् । तदित्यव्ययम् । तथाच तव पूर्वोक्तं ब्रह्मविदः परमाऽसिलक्षणमर्थं विशदतया प्रतिपाद्यत्वेनाभिमुखीकृत्योपगृह्य क्रमोऽपि विदितपरब्रह्मकैरुक्ता । पूर्ववाक्योक्तार्थस्य वैशद्यमनया क्रियत इत्यर्थः सम्पद्यते । तमेवाह । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म पदं वेदं निर्हितं गुहायां परमे व्योमन् सोऽइन्दुते सर्वान् कामान् महद्ब्रह्मणा विपश्चिता । सोपपत्तिकमानन्दात्मकत्वमग्रे निरूपणीयमित्यधुना तदनिरूप्य सच्चिदंशौ देशकालापरिच्छिन्नत्वं चोक्तवती ।

शाब्दज्ञानयात् परं साध्यात्काररूपं ज्ञानमाप्नोतीत्युक्तौ नादोषः इति वाच्यम् । प्रत्यक्षविरोधात् । नच साधनान्तरासमवधानाददोष इति वाच्यम् । तस्यात्रानभिप्रेतत्वात् । अनुपदेशेन- तथावसायात् । यन्मेवैष इति श्रुत्या साक्षात्कारस्य धरणेतरसाधनानधीनत्वाच्च । साधनान्तरकल्पनायामपि पूर्वोक्तीत्या परशब्दवैधर्ष्याच्च । अत उक्तविधस्यैवार्थस्यात्र सङ्घेपत उक्तिरेवात्रेति निश्चयः । एवं सामान्यत उक्तिं तथैव व्याख्याय विशेषतो व्याख्यातुं सामान्यविशेषभावं गमकाकाङ्क्षायां व्याख्यानव्याख्येयभाव एव गमक इत्याशयेनाहुः * अतः परमित्यादि * । * अन्यथेति * व्याख्यानत्वाभावे, परस्य तत्प्राप्तेऽनुभवैकवैद्यत्वाभावे च । * एवमिति * अन्यमुखेन । * अव्ययमितिति * हेतुपञ्चम्यन्तमव्ययम् । श्रुतिव्याख्यानगतं तत्पदं त्वर्थाध्याहृतमर्थविशेषणत्वाय वाऽव्ययमित्युक्तम् । तथाच सम्पूर्णा ऋक् फल्गुशात्रिवरणाथैवेति सम्पद्यत इत्यर्थः । तामित्यादिना ऋचं पठित्वा व्याकुर्वन्ति * सोपपत्तिकमित्यादि * । एवमग्रे फलनिरूपणः वसरेऽनिरूपणीयमित्यधुना साधननिरूपणावसरे सोपपत्तिकमानिरूप्य सत्यज्ञानपदाभ्यां सच्चिदंशावन्तपदेन देशकालापरिच्छिन्नत्वं च ज्ञेयस्य ब्रह्मणः साधनशोभत्यायोक्तवतीत्यर्थः । एवं पूर्ववर्णकस्य संज्ञेयौ

अथवा, अक्षरब्रह्मण्यानन्दात्मकत्वे सत्यपि तस्य परिच्छिन्न-
त्वात् परमफलत्वमत आनन्देऽपरिच्छिन्नत्वमेव परमफलताव-
च्छेदकमिति तद्धर्मपुरःसरं परमानन्द एवानन्तशब्देनोच्यतेऽत्र ।
सत्त्वं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म, सच्चिदानन्दविग्रहमित्यादिश्रुतिषु त्र-
याणामप्येकमक्रमपठितत्वाद् द्वितीयोक्तौ तन्नियतसहचरितत्वेना-
ऽनुक्तोऽप्यानन्दः प्राप्स्यत एवेत्याशयेन वाऽऽनन्दः स्फुटतया
नोक्तः । अथ वेदनपदार्थमाह । यो वेदेत्यादिना । अत्रेदमाकू-
तम् । 'नायमात्मा मवचनेन लभ्यो न मेधया न षड्गुना श्रुतेन ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा वृणुते तनुं स्वाम्' इति
श्रुत्या वरणेतरसाधनाभाष्यत्वमुच्यते ।

कारणत्वायानन्दांशमप्रवेशयेत्यस्य सद्ब्रह्माय तदाशयो विशदीकृतः ।
तेन ब्रह्मत्वे तुल्येऽपि क्षरस्य देशकालापरिच्छिन्नत्वाभावात् विवक्षि-
तफलसाधनशेषत्वम् । अक्षरस्य तु तदपरिच्छिन्नत्वात् तादृशसा-
धनशेषत्वमिति बीजप्रकाशितम् ।

अतः परं प्रस्तूयमानुवर्णकरीत्या विवक्षितफलविवरणार्थम-
ज्ञानन्दाशप्रवेश वक्तुमनन्तशब्दस्यार्थान्तरमाहुः * अधवेत्यादि * ।
* परिच्छिन्नत्वादिति * गणनया परिच्छिन्नत्वात् । एतन्मत्र वेद्यप-
दार्थो गणितागमिमानन्दभेदेन द्वेषा विवृतः । अनन्तरूपमितिश्रुत्य-
न्तराद्ब्राह्मण्यन्तपद रूपानन्त्यवाचकमेवास्तु । तथा सति नानन्तप-
देन परमानन्दलाभ इत्याशङ्क्य पक्षान्तरमाहुः * सत्य विज्ञानमि-
त्यादि * । * अथेति * वेद्यनिरूपणोत्तरम् । नन्वेव द्वेषा वेद्यव्या-
ख्याने किं बीजमित्याकाङ्क्षायामाहुः * अत्रेत्यादि * । * इदमाकूत-
मिति * ऋचि वेदनव्याख्यानांशे इदं ब्रह्मणो तान्पर्यम् । * वरणे-
तरसाधनाप्राप्त्यत्वमिति * अत्र प्रवचनपदं वेदे कृतम् । तदत्र वा-
च्यतासम्बन्धेन तदुक्तसाधनान्युपलक्षयति । मेधा धारणावती बुद्धिः
सा च पुरुषनिष्ठस्त्राभाविकसाधनानि श्रुत चानुगत तु साधनान्ति-

एवं सति श्रुतिद्वयविरोधपरिहारायाक्षरब्रह्मज्ञानेनाविद्यानि-
 धृत्त्या प्राकृतधर्मराहित्येन शुद्धत्वसम्पादनेन पुरुषोत्तमप्राप्तौ
 स्वरूपयोग्यता सम्पाद्यते । तादृशे जीवे स्वीयत्वेन वरणे भक्ति-
 भावात् सहकारियोग्यतासम्पत्त्या पुरुषोत्तमप्राप्तिर्भवतीति नि-
 र्णयते । तदेव गुहायां परमव्योमाविर्भावः । परो मीयते दृश्य-
 तेऽनेनेति तथा । ज्ञानमार्गीयजीवज्ञेयप्रकारकाद्वैशिष्ट्येनापि
 तथा । परमव्योम्नोऽत्यलौकिकत्वज्ञापनायालौकिकः प्रयोगः
 कृतः ।

ति तथा । * एवं सतीति * व्याख्येये यजुषि वेदनप्राप्यत्वं उक्ते
 सति । * सहकारियोग्यतासम्पत्त्येति * सहकारियोग्यतयोः सम्प-
 त्त्या । तथाच वरणाभावे ज्ञानमार्गीत्या ज्ञानप्रधानतया ब्रह्मज्ञानं,
 वरणे तु भक्तिमार्गीत्याऽऽनन्दप्रधानतया ब्रह्मज्ञानं, येन परप्राप्तिरि-
 ति वेद्यस्य द्विधाविर्भाव एव द्विधा व्याख्याने धीजामित्यर्थः । अस्या
 ऋच एवं निर्णायकत्वे गमकमाहुः । * तदेवेत्यादि * । * कृत
 इत्यन्तम् * । तथाच श्रुत्यन्तरे वेदानिरूपणे हार्दाकाशविशेषण-
 त्वेन परमादिपदाभावोऽत्र तु तत्सद्भाव इत्येव गमकमित्यर्थः । यत्
 आकारायुधादिलिङ्गानां व्यूहेष्ववतादेषु च सत्त्वात् पुरुषोत्तमत्वं
 तैर्निश्चेतुमशक्यम् । अक्षराखितत्वज्ञाने तु निश्चेतुं शक्यमतो-
 ऽक्षरात्मकत्वव्योम्नः परमत्वम्, अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमा-
 हुः परमाङ्गतिं, यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं ममेति
 गीतावाक्यस्वारस्यात् । तस्य परमव्योमत्वं तु, ऋचो अक्षरे परमे
 व्योमन्, यदक्षरे परमे व्योमन्नित्यादिश्रुतिभ्योऽवगन्तव्यम् । नचा-
 व्यक्तपदादक्षरपदं प्रकृतिवाचकमिति शङ्क्यम् । यं प्राप्य न निवर्तन्त
 इति मुक्तिस्थानत्वरूपलिङ्गविरोधात् । प्रकृतिं प्राप्तानां तु पुराणेषु
 प्रकृतिचिन्तकानधिकृत्य, पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्ति धिगतज्वरा
 इति वाक्येन तदुत्तरं पुनरावृत्तिप्रोधनात् । द्वाविमौ पुरुषौ लोके
 क्षरश्चाक्षर एव चेति पुरुषत्वात्कविरोधात् । अव्यक्तत्वं त्यक्षरीयमेव
 प्राथमिककार्यत्वात् प्रकृतिगामि भवति । आकाशजन्ये वायौ नीरूप-

भक्त्याऽहमेकया ग्राह्यो, नाहं वेदैरित्युपक्रम्य, भक्त्या त-
 न्यया शक्य इत्यादिस्मृतिरप्येवमेव सद्गच्छने । अन्यथा
 ज्ञानमार्गिणापि ब्रह्मविदो परमाप्तिः स्यान्न त्वेव । 'मुक्ताना-
 मपि सिद्धानां नागयणपरायणः । मुदुर्लभः प्रशान्तात्मा को-
 टिप्यपि महामुने । तस्मान्मद्रक्तिपुक्तस्य योगिनो वै मद्रात्मनाः
 न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवोदेह' इत्यादिवाक्यैः ।
 एतदेवाह । गुह्यायां हृदयाकाशे यदाविर्भूतं परमं व्योमासरा-
 त्मकं व्यापि वैकुण्ठ, तस्य पुरुषोत्तममृहरूपत्वात् तत्र निहितं
 स्यापेक्षापेक्ष वर्तमानं यो वेद स भक्तो ब्रह्मस्य नित्याविकृतरू-
 पेण विपश्चिता, विविधं पश्यच्चित्तं हि विपश्चित्तम् । पृषोद-
 रादित्वात् पश्यच्छब्दावयवस्य लोपं कृत्वा व्युत्पादितो विप-
 श्चिञ्छब्दः । तेन विविधभोगचतुरेण सह सर्वान् कामाननुत
 इत्यर्थः । एतेन परमाप्तिपदार्यं उक्तो भवति । शुद्धपुष्टिमार्गीय-
 त्वादस्य भक्तस्य स्वातन्त्र्यं भोग उच्यते । सहभावात्तया ब्रह्म-
 णो गौणत्वम् । अत एव भक्ताधीनत्वं भगवतः स्मृतिव्युत्प-

स्वपत् । न तु तत्रप्रकल्पमाधारणम् । अतोऽक्षराधिष्ठात्वं पुरुषो-
 त्तमाऽसाधारणमित्यक्षरस्यैव तद्रमकत्वमिति हृदयम् । ननु वरण-
 पदार्यो लक्षणया ज्ञापनात्मको ग्राह्यो, न तु रुदोऽङ्गीकारात्मक इति
 मात्र भक्तिनिवेशे किञ्चिद् धीज पश्याम इत्याशङ्क्यायां स्रोक्तमुप-
 ध्रान्ति * भक्त्येत्यादि * । * एवमेवेति * वरणपदस्याङ्गीकारपरत्वं
 एव । विपक्षे वाचकं तर्कमाहुः * अन्येत्यादि * । * न त्वेव-
 मिति * न ज्ञानमार्गिणां विवक्षितलक्षणा परमाप्तिः । एवम्
 ऋत्वा गिणायकत्वमुपपाद्येवंप्रकारकज्ञानस्य फलनाभतीयकत्वा-
 दुत्तराद्धै सर्वमेव व्याकुर्वन्ति । * एतदेवाहेत्यादिना * ।
 * एतन्नेति * ऋगुत्तराद्धै । एतमर्थं स्मृत्योपपन्नमिति * अत
 एवेत्यादि * । नचास्य नचमस्कन्धीयवचनस्य सात्त्विकाद्य-

ते । अहं भक्तपराधीनः, वशे कुर्वन्ति मां भक्त्येत्यादिवाक्यैः ।

यद्यप्यश भोजन इति धातोरश्नातीसेवं रूपं भवत्यशूङ् व्या-
प्ताविति धातोर्भनत्यश्नुत इति रूपं, विकरणभेदात् पदभेदाच्च ।
तथाप्यत्राश भोजन इति धातोरेव प्रयोग इति ज्ञायते । तथाहि ।
अवाशनक्रियार्था ब्रह्मणा सहभाव उच्यते । तथाच व्याप्त्यर्थ-
कत्वे ब्रह्मणा सह भूतान् कामान् व्याप्नोतीत्यर्थो भवत्यथवा
ब्रह्मणा सह भूतः स जीवः कामान् व्याप्नोतीति । एतौ त्व-
नुपपन्नौ । न हि कामवर्जीवकर्तृकव्यापनक्रियाकर्मत्वं ब्रह्मणि
सम्भवत्यतिमहत्वात् । व्यापनं चात्र स्वाधीनीकरणमेव वाच्य-
म् । न हि कामानां तथात्व स्वतः पुरुषार्थरूपम् । भागशेष-
त्वात् तेषाम् । पूर्वोक्तपरप्राप्तिव्याकृतिरूपत्वाच्चास्य तथार्थो-
ऽनुपपन्नः॥

भूतविष्णुवाक्यत्वेन पुरुषोसमवाक्यत्वाभावान्नोक्तार्थोपपत्त्यभक्तव-
मिति शङ्क्यम् । तस्य भिन्नत्वेऽपि मूलपुरुषरूपनामलीलासा-
भ्येनादोषात् । पराशरपुराणं 'वैष्णवानि पुराणानि समस्तानि
महामुनि । त्रिमूर्तिनां हरेर्नाम्ना मूर्त्यां तस्य परपदम् । प्रवदन्ति'
इति साम्यस्मरणादिति ॥ उक्तेऽर्थेऽनुपपत्तिमुद्भाव्य परिहरन्ति *
यद्यपीत्यादि * । व्युत्पादयन्ति * तथाहीत्यादि * । त्रिपक्षोद्भावितयो-
रर्थयोरार्थं दूषयन्ति * न हीत्यादि * । * कामवदिति * सप्तम्यर्थे
षति ॥ * अतिमहत्त्वादिति * 'एकः शुद्धोऽक्षरा नित्य' सर्वव्यापी
तथा पुमान् । सोऽप्यंशः सर्वभूतस्य सैत्रेय परमात्मन' इतिवाक्या-
दित्यर्थः । द्वितीय दूषयन्ति * व्यापनं चेत्यादि * संयोगरूपव्यापन-
स्यापुरुषार्थत्वाद् व्यापकात्मवादिमते तस्य स्वतः सिद्धत्वाच्च त-
द्विधानामहत्त्वापत्तेरत्र कामस्वाधीनीकरणरूपं तद् वाच्यम् ।
तेन कामप्राप्तिरेव व्याकृता भवति, न परप्राप्तिरिति सोऽर्थोऽनु-
पपन्न इत्यर्थः । एतेनैव, ब्रह्मणा करणभूतेन सर्वान् कामान् सहाऽ-
श्नुते युगपद् भुङ्कति इति योजनासिद्धोऽर्थोऽपि निरस्तो बोध्यः ।

तेन अयं भोजन इति धातोरेवायं प्रयोगोऽर्धस्पालौकिक-
स्वप्नापनापालौकिकः प्रयोगः कृतः । उपत्यपो बहुलमिति सूत्रे-
ण छन्दसि तद्विधानात्, श्नाप्रत्ययपरस्मैपदयोर्व्यत्ययेन अनुप्र-
त्ययात्मनेपदे जाते इति भोगार्थक एवायं धातुः । एवमेव, न
तदश्नोति कश्चन, न तदश्नोति कश्चेत्यत्र प्रत्ययमात्रव्यत्ययेन
प्रयोगोऽशधातोरेवाति ज्ञेयम् । अन्यथा सर्वव्यापकस्य ब्रह्मण-
स्तोन्नपेधोऽनुपपन्नः स्यात् ।

ननु सकामोऽत्रोऽपासकस्तदुपास्यं च सगुणं ब्रह्म । द्वयो-
रपि कामोपभोगश्रवणात् । यत्र हि द्वैतामिव भवति तदितर इतरं
पश्यतीत्युपक्रम्य, यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्ये-
दित्यादिनाऽन्यदर्शनादिनिषेधाद् ब्रह्मविदः कामोपभोगासम्भ-
वश्चेति चेन्मैवम् । तदेषाम्युक्तेति वाक्येन पूर्ववाक्योक्तार्थानिरूपे-
केयमृगित्युक्तत्वेन प्राकृतगुणसम्बन्धस्य तत्र व्यवहृतमशक्यत्वात् ।
तथा सति ब्रह्मवित्प्राप्पत्त्वपरस्त्वयोरसम्भवापत्तेः । नच वेद्यस्या-
गुणत्वमुत्तरस्य सगुणत्वमिति वाच्यम् । परत्वानुपपत्तेः ।

भोगस्य सुखसाक्षात्कारातिरिक्तोदासीनज्ञानात्मकोऽर्धस्तु पूर्वमेव नि-
रस्तः, * स चासङ्गत इत्यादिना । तेनोक्तैव योजना । अयमेव चार्थ
इति निश्चयः । सिद्धमाहुः * तेनेत्यादि * । जति इति प्रथमाद्विवच-
नम् । श्रुत्यन्तरेऽप्ययमेवायं इत्याहुः * एवमित्यादि * तथाच त-
त्राप्यस्थूलादिलक्षणं ब्रह्म कामपि न भुङ्क्ते, कोऽपि ब्रह्म न भुङ्क्ते
इत्येवार्थो वक्तव्यः । सकलप्रापञ्चिकधर्मनिषेधे प्रापञ्चिकमार्गानिषेध-
कथनस्यापि युक्तत्वादित्यर्थः । एवं परमाप्तिपदार्थे भोगरूपे व्या-
ख्याते भोगलिङ्गात् परस्य सोपाधिकत्वं, ब्रह्मवित्पदस्य सकामोपा-
सकपरत्वं चापाद्य बोधयति * ननु सकाम इत्यादि * तथाच वृथा
पूर्वोक्ता चिन्तेति बोधाशयः । तत्र समादधते * मैवमित्यादि * । तत्र
हेतुमाहुः * तदेषेत्यादि * दर्शन इत्यन्तम् * । एवं पूर्वदूषणं परिहृत्य

साधनशेषभूतस्यागुणत्वं तत्फलस्य समुणत्वमिदं सद्गततरं च ।
यद्धि पश्यन्ति मुनयो गुणापाये समाहिता इति श्रीभागवतवाक्येन
गुणातीतपुंसां वैकुण्ठदर्शनाधिकार उच्यते यत्र तत्र किमुवाच्यं
तत्परदर्शने ।

यच्चोक्तं ब्रह्मविदो द्वैतदर्शनानुपपत्त्या कामभोगासम्भव
इति । तत्राप्युच्यते । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदिति श्रुतिरख-
ण्डब्रह्माद्वैतभाने ब्रह्मविदः प्रापञ्चिकभेदादर्शनं वदति, न तु प्र-
पञ्चातीतार्थदर्शनं बोधयति निषेधति वा । पुरुषोत्तमस्वरूपं तु
यावत्स्वधर्माविशिष्टं प्रपञ्चातीतमेवेति तद्दर्शनादौ किमायातम् ।
पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भान्यमित्यनेन ब्रह्मात्मकत्वं
प्रपञ्चस्योक्तत्वेतदपि तस्य विभूतिरूपं पुरुषस्त्वितो महानित्याह,
एतावानस्य महिमा अतो ज्यायांश्च पूरुष इति श्रुतिरतो न कि-
ञ्चिदनुपपन्नम् । एवं सति ब्रह्मविदः परमाप्तेः पूर्वदशा तत् केने-
त्यादिनोच्यते, उत्तरदशा तु सोऽऽनुत इत्यनेनोच्यते इति सर्वं
सुस्थम् । छान्दोग्येऽपि, यत्र नान्यत् पश्यतीत्यादिना भूमस्वरू-
पमुक्त्वा, आत्मैवेदं सर्वमित्यन्तेन तद्विभावमुक्तवोच्यते । स

द्वितीयं परिहृतमनुष्यदन्ति * यद्येत्यादि * । समादधते * तत्रापीत्या-
दि * । * किमायातमिति * श्रुत्यविरोधात् किं दूषणमायातं, न
किमपीत्यर्थः । ननु धर्माविशिष्टस्य पुरुषोत्तमस्य प्रपञ्चातीतत्वे किं
मानमित्याकाङ्क्षायां तदनुपपादयन्ति * पुरुष एवेत्यादि * तथाचोक्त-
श्रुत्या प्रपञ्चाज्ज्यायस्त्वकथनेन तद्वितीतत्वमेव बोध्यतेऽतस्तद्येत्यर्थः ।
एवं चोच्यनिराकरणेन पूर्वोक्तचिन्तायाः सार्थकत्वाय सिद्धमाहुः ।
* एवं सतीत्यादि * । ननु शाखाभेदेन पूर्वोत्तरदशाद्यैपरीत्यस्यापि
शक्यमथ च न तथाभेदं सुस्थमिति शङ्कायामाहुः * छान्दोग्येऽपीत्यादि * ।
* तद्विभावमिति * उत्तरदशारूपसर्वात्मभाषणोद्दीपकमखण्डग्रह-
णारूपं विभावम् । तथाचात्राऽखण्डग्रहणमानात्मरतिश्रीहादीनां पू-

वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एव विजानन्नात्परनिरात्मक्रीड
आत्मगिधुन आत्मानन्दः स स्वराद् भवांत सर्वेषु लोकेषु काम-
चासौ भवतीति । एतच्च, लिङ्गभूपस्तत्रात् ताद्वि वनीयस्तदपी-
साधिकरणे मपश्यिष्यते ।

अथवा तद्वेषाऽभ्युक्तेति वाक्येन पूर्ववाक्योक्तब्रह्मनिर्वापि-
केयमृगित्युच्यते । तत्र साधनफले निरूपिते इति क्वचपि ते
एव निरूप्येते । तथाहि । आनन्दस्य फलात्पत्तेन साधनशी-
पभूते ब्रह्मणि तमनुक्त्वा, पो वेदेसन्तयर्वा, ब्रह्मावदितेता-
वतो वाक्यस्य विवरणं क्रियते । एतेन फलाप्तौ स्वरूपसोम्य-
तासम्पत्तिरुक्ता । तत उक्तरीत्या भगवद्दर्शणेन भक्तिभाषे गु-
हापामाविर्भूतं यद् परमं व्याप, तस्मिन्निहितः पुरुषोत्तम एवे-
ति । तं निहितमिदं तृतीयार्थे द्वितीया । तथाच तत्र निहितेन
ब्रह्मणोत्तमे पूर्ववत् ।

बोत्तरमाप्तस्य स्पष्टवाचन पूर्वोक्तस्य सुखत्वाभावः शङ्कितुं शक्य इ-
त्यर्थः । नन्वेवं चेच्छान्दोग्यवाक्येषु सम्पत् व्युत्पाद्यामित्यत आहु ।
* एतच्चेत्यादि * । * एतदिति * छान्दोग्यवाक्यम् ।

एवमनेन ग्रन्थेन धुनौ मुख्यतया फलमेव निरूप्यत इत्युपग-
स्य धुतिर्व्याख्याता । व्याख्येयवाक्ये ज्ञानस्य हातृविशेषणतया प्रवेशना-
ऽमुच्यतेवात् । तथापि तद्व्याख्यानभूतायामृचि साधनस्य पृथङ्नि-
रूपणाद् व्याख्यानस्य विशेषप्रतिपत्तिर्हेतुत्वात् तामनुसृत्य पूर्वोक्तमर्थं
ब्रह्मयितुं पूर्वधर्मोक्तव्याख्यानमेवानुसरन्तः पक्षान्तरमाहु * अथ-
चेत्यादि * । * पूर्वधर्मित्यन्तम् । एवञ्चोक्तरीत्येतस्य ब्रह्मणेत्यादिना-
ऽन्वयः । तथाच ब्रह्मणा सह तदात्मकानेव कामानश्नुत इत्यर्थः ।
यत्तु, त ह्यन्यज्ञानेनान्यप्रसिद्धैवतीति परैर्दृश्यणमुक्तम् । तदसङ्गतम् ।
य एवं वेदप्रतिनिष्ठतीत्यादिधुतिविरोधात् । यच्च परिच्छिन्नत्वेऽन्य-
रथे च प्रातिर्नापरिच्छिन्नत्वेऽनन्यत्व इति । तदपि तथा । इच्छया-
ऽऽधिर्भावतिरोभाषाश्यामेवोपपत्तेः । अनन्यत्वं तु सुवर्णशकल्या-

अथ परमफलत्वाच्चिरवर्धमानन्दात्मकत्वमन्तरङ्गेभ्योऽप्यन्तरङ्गत्वं स्वस्मिन् ज्ञापयितुं सर्वस्य सर्वरूपत्वेन सर्वाधिदैविकरूपत्वमपि ज्ञापयितुमाधिभौतिकादिरूपेणाविर्भावितुं भगवानाकाशादिरूपेणाविर्भूतोऽत एव भवन आकाशस्यैव कर्तृत्वमुच्यते ।

अग्रेऽन्नमयादीनि चत्वारि रूपाणि पूर्वं निरूपितान्युत्तरोत्तरमन्तरङ्गभूतानि । अन्नरसमयशरीरभूतात् प्राणमयस्तस्मान्मनोमयस्तस्माद् विज्ञानमयः ।

काश्चित्त्वेतानि रूपाणि विकारात्मकत्वात् प्राकृतान्येवैतेभ्योऽप्यन्तरङ्गो विमुक्ताविद्यो जीव एवानन्दमय उच्यत इत्याह । स प्रतिवक्तव्यः ।

येन ब्रह्मणः सकाशाज्जीवस्य, न तु जीवस्य सकाशाद् ब्रह्मण इति तस्यापि प्राप्तिप्रतियन्धकत्वाभावादिनि । तेन ज्ञानमपीच्छर्यवेति न काऽपि दोषः । एवमृक्षान्तर्यमुक्त्वाऽऽधिदैविकत्वाद्माश्रित्य सृष्ट्यादिनिरूपकग्रन्थस्य तात्पर्यमुपयोगं चाहुः । *अथेत्यादिना* । *सर्वस्य सर्वरूपत्वेनेत्यादि* प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमिति श्रुत्यनुसारेणाप्राप्यक्षमयस्याक्षमय प्राणमयस्य प्राणमय इत्येवमानन्दमयमात्मा मे शुद्धयन्तामिति तैत्तिरीयश्रुत्यन्तरे शोभ्याद्यज्ञापनेन, आनन्दमानन्दमयोऽब्रह्मान इति स्मृतौ च क्रममुक्तिप्रकरणेन कारणशरीरनिविष्टविमुक्ताविद्यजीवयोरानन्दमयत्वकथनात् तयोरपि यथाधिदैविकस्तमानन्दमयमत्र ज्ञापयितुमित्यर्थः । *कर्तृत्वमुच्यत इति* *तेनात्र नाकाशादीनां प्राकृतत्वं, किन्तु विभूतिरूपत्वमेवेत्यर्थः ।

अत्यन्तरङ्गत्वं विशदयन्ति । *अग्रे इत्यादि* *अन्योऽन्तर आसतेति सर्वत्र कथनात् तथेत्यर्थः । अत्र मायाधात्री मयटो विकारार्थकत्वमङ्गीकृत्य सूत्राप्यन्यथा नीत्वा आनन्दमयमपि जीवं मन्यते । तन्मनमनूय परिहरन्ति *कश्चिदित्यादि* * । *स प्रतिवक्तव्य इत्यादि* * । तत्र मयटः मन्दिभ्यार्थकत्वाद्निर्णायकत्वेन श्रुत्यन्तरादेश्च निर्णय उचित इत्याशयेना-

अग्रिममपाठके भृगुणा अधीहि भगवो ब्रह्मेति
 पृष्टो वरुणस्तदोत्तमाधिकाराभावात् स्वयं ब्रह्मस्वरूपमनु-
 क्त्वा, तपसाऽधिकारातिशयक्रमेण स्वयमेव ज्ञास्पतीति त-
 देव साधनं सर्वत्रोपदिष्टवान् । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति ।
 ब्रह्मातिरिक्तेन साधनेन न तज्ज्ञातुं शक्यमिति ज्ञापनाय, तपो
 ब्रह्मेति सर्वत्रोक्तवान् । तथाच तपसा साधनेन ब्रह्मत्वेन ज्ञा-
 तानि रूपाणि प्राकृतानीति विचारकेण न वक्तुं शक्यमिति ।
 तर्हि पुनर्ब्रह्मविषयकमश्रसाधनोपदेशतत्करणपूर्वातिरिक्तब्रह्म-
 ज्ञानानां परम्परा नोपपद्यते इति चेत् । मैवम् । भगवतो हि
 विभूतिरूपाप्यनन्तानि । तत्र येन रूपेण यत्कार्यं करोति तेन
 रूपेण समर्थोऽपि तदतिरिक्तं न करोति । तथैव तल्लीला
 यतः ।

तथाचान्नमयादिरूपैः क्षुद्राण्येव फलानि ददाति । हीना-
 धिकारिणां तावतैवाकाङ्क्षानिवृत्तिर्भवति । एवं सति यादृशेना-
 धिकारेणात्ममयस्वरूपज्ञानं भवति तादृशे तस्मिन् सम्पन्ने त-
 ज्ञानमपि तथा । एवमेवोत्तरत्रापि । तथाचाकाशादिरूपमाधि-
 भौतिकस्वरूपमुक्त्वाऽऽध्यात्मिकं तद् पुरुषरूपं वदन्ती पक्षि-
 रू-

दुः * भूमिनेत्यादि * । * तर्हीति * तेषां ब्रह्मरूपत्वे । * यत् इति *
 सोऽक्रामयत्, बहुस्यां प्रजायेथ, तस्मादेकाका न रमेते, स हैतावाना-
 सेत्यादिविधेकरूपैव बहुत्वोक्तचर्चनीचभाषलीलानामुक्तत्वादित्यर्थः ।

* तज्ज्ञानमपि तद्युक्तफलदमित्यर्थः ।
 एवं विभूतिरूपज्ञानफलमुक्त्वाऽऽनन्दमयस्याधिदैविकत्वं योध्यितुं
 पूर्वोक्तं स्मारयन्ति * तथाचेत्यादि * । आकाशादिरूपमाधिभौतिकं
 स्वरूपं तस्माद्देतयारभ्यान्नात् पुरुष इत्यन्तेनोक्त्वा आध्यात्मिकमज-
 मयादिपुरुषरूपं वदन्ती श्रुतित्तस्येदमेव शिर इत्यादिना पक्षिरूपमा-

पमाह । यतस्तेनैव रूपेणाधिभौतिके रूपे आध्यात्मिकस्य पुरु-
 धस्य प्रवेशः । तदुक्तं वाजसनेयिशाखायाम् । पुरश्चक्रे द्विपदः
 पुरश्चक्रे चतुष्पदः, पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशदिति ।
 वस्तुनस्तु पुरुष एव । परन्तु पुरः सम्बन्धी सन् पक्षी भूत्वा
 पुरः शरीराण्याविशादित्यर्थः । प्राकृतीषु विविधासु पूर्वप्राकृत-
 स्यैकविधस्य प्रवेशोऽनुचितो यद्यपि तथापि स्वप्रवेशं विना न
 किञ्चिद् भावीति गतिप्रतिबन्धकमुल्लङ्घ्यालौकिकया गत्या
 मविशामीति ज्ञापनाय पक्षिभवनम् । स हि तादृशः । अत एव
 द्विपदश्चतुष्पद इति ।

आधिदैविक एक एवेति यः पूर्वस्येति सर्वत्रोक्तम् ।

नन्वानन्दमयेऽप्येवमुक्तेर्नायमपि परमकाष्ठापन्नरूपः, किन्तु

हेत्यर्थः । ननु तस्येदमेवेतीदमा प्रत्यक्षविषयस्यैव शिर आदेः पराम-
 शात् प्रत्यक्षविषयस्यैव पक्षित्वं कल्पनयोपादिश्यत इति नात्राध्यात्मिक-
 पुरुषोपदेश इति शङ्कायांभदबोधनार्थं खोक्तं हेतुमाहुः * यत इ-
 त्यादि * तथाच पक्षिरूपस्यातिरिक्तत्वाङ्गीकारे पक्षादिपदेषु लक्षणा-
 भावाद्यमेवपक्षो ज्यायानित्यतस्तथेत्यर्थः । ननु तथापीदम्पदे लक्षणा
 गौरवं चाधिकमतो नेदं साधीय इत्यतः खोक्तमुपपद्यन्ति * तदुक्त-
 मित्यादि * तथाचातिरेकस्य श्रुत्युक्तत्वात् तेनेदम्पदलक्षणाया अप्य-
 दुष्टत्वाद्यमेव पक्षो ज्यायानित्यर्थः । * एकविधस्येति * अन्नमयेऽन्न-
 मयरूपस्येत्येधमित्यर्थः । * स हि तादृश इति * पक्षी यतो गतिप्र-
 तिबन्धकोल्लङ्घनेनेष्टदेशप्रवेशसमर्थ इत्यर्थः । प्रतिबन्धकहापकमाहुः
 * अत एवेत्यादि * तथाच पुरां विशेषणबलात् तथाऽवसीयत इति
 नात्र कल्पनालेशोऽपीत्यर्थः । नन्वेवं पक्षिरूपस्यान्नमयादिषु पञ्चस्र-
 पि सत्त्वादानन्दमये को विशेष इत्याकाङ्क्षायामाहुः * आधिदैविक
 इत्यादि * । एवमत्र श्रुत्यर्थं निर्णीते यः पूर्वपक्षोऽधिकरणाघतारणायो-
 न्निष्ठनि तमाहुः * नन्वित्यादि * तथाच योग्यत्वात् प्रायपाठाच्चा-
 नन्दरूपत्वस्ययवानामुच्यते, न तु परमात्मत्वादित्यर्थः । परमात्म-

पूर्वोक्तेभ्योऽतिसंशयतर्धवान् विभूतिरूप एव । नच शिरभा-
 वीनामान्द्रूपत्वंनैवोवतेरयं परमात्मैवेति वाच्यम् । अन्नगणे
 यथाऽवयवानां तद्रूपत्वं तथाऽऽनन्दमयेऽपि तेषां तद्रूपत्वादन्यथा
 तस्यैव एव शारीर आत्मेति न वदेत् । शरीरं हि पूर्वोक्तं, त-
 त्सम्बन्धी हि शारीरस्तद्विभ्रः मनीयते । तथाच परब्रह्मत्वं
 स्वान्पात्मवत्त्वं च सर्वश्रुतिविरुद्धम् । नन्वेतदान्तरिकं चेद्
 ब्रह्म स्यात् तदानन्दमयावन्योऽन्तर आत्मा ब्रह्मेत्यापि वदेत् ।
 नत्वेवमतोऽयं पर एवेति चेन्न । आध्यात्मिकरूपाणामेवात्र नि-
 रूपणात् तेषां च पञ्चरूपत्वात् तावतामेव निरूपणमतोऽस्माद-
 न्य एव पर इति प्राप्ते प्रतिवदति ॥ आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥
 आनन्दमयशब्दवाच्यः पर एव । कुतः । अभ्यासात् । तस्यैव
 एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्येत्यन्नमयादिषु सर्वत्रैवात्मत्वेनान-
 न्दमयस्यैव कथनात् ।

ननु न किञ्चिन्मानमत्र पश्यामः । किञ्च । आनन्दमयस्यैव
 सर्वत्रात्मत्वेन कथने आनन्दमयेऽपि, तस्यैव एवेत्यादि न वदे-
 दयमेव पूर्वस्यात्मेति वदेदतो नानन्दमयः पर इति चेत् ।

त्वाभावे गमकमाह * अन्यथेत्यादि * । * पूर्वोक्तामत्रे * आनन्द-
 मयम् । शेषं निगदव्याख्यातम् । एवञ्च मयतोऽधिकारार्थत्वात्तद्गीर्वा-
 नेऽप्यन्नमयादीनामैवागन्दमयस्याऽऽध्यात्मिकविभूतिरूपेणापरब्र-
 ह्मत्वं प्रायपाठबलाद्गीर्वाकतेर्व्यं, न तु परब्रह्मत्वमिति पूर्वपक्षाशयः ।
 अत्र श्रुतमुपन्यस्य समादधते * आनन्दमयोऽभ्यासादिति * । * त-
 स्येत्यादि * तथाच वाक्याभ्यासात् तथेत्यर्थः । अयं प्रकारो गुणोपसं-
 हारपादे, आत्मगृहीतिकार्योत्थानाधिकरणाभ्यां पुनः स्फुटीकर्तव्यः ।
 अत्र चोदयति । * नन्वित्यादि * । * अत्रेति * उक्तवाक्येष्वानन्द-
 मयग्रहणे । साधकतर्काभावमुक्त्वा साधकतर्कमाह * किञ्चेत्यादि * ।

उच्यते । न हीश्वरादन्यः सर्वेषामेक आत्मा भावेतुर्हति । तस्यानन्दरूपत्वं त्वेतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजी-
घन्ति । रसो वै सः रम्यं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दीभवति । को
ह्येवान्पात् । कः प्राण्पात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् ।
एष ह्येवानन्दयातीत्यादिश्रुतिभिर्निर्णीयते । एवं सति तदेकवा-

अनयोर्दूषणयोः पूर्वं निरस्यन्ति । * न हीत्यादि, मन्तव्यमित्य-
स्तम् * । तथाच सर्वेषांऽन्तरात्मत्वमानन्दमयस्य निरूपयिष्यन्त्या
यत् तस्यैव एव शरीर आत्मा यः पूर्वस्येति प्राणमयाज्ञानन्दमयान्तस्य,
एव एव शरीर आत्मा यः पूर्वस्यान्नमयस्येत्यन्नमयसम्बन्धिन आत्मनः
सर्वसम्बन्धात्मत्वमश्रयस्तम् । अन्नमयाभिमानो तु पूर्व नोपक्रान्तः,
किन्तु जगत्कर्मोपक्रान्तस्तत्रापि सृष्टिकथनेन तदेतच्छब्दाभ्यां सन्न-
हितं विपश्चिद् ब्रह्मैव परामृश्यत इति तदेव पश्चानामात्ममिति बो-
ध्यते । अत आत्मपदघटितवाक्याभ्यासस्तस्य सर्वात्मत्वं सर्वा-
न्तराऽऽत्मत्वं वा बोधयैस्तत्र निरङ्कुशमीश्वरत्वं निगमयति । एतस्यै-
वानन्दस्यैवेति * श्रुत्यन्तरञ्चानन्दप्राचुर्यम् । तच्च निरवधिस-
च्चिदंशापेक्षयेति प्रकृतत्वात् सिद्ध्यति । तथा रसो वै स इत्यादिश्रु-
त्यन्तरं चानन्दरूपताम् । एवं सर्वश्रुत्येकवाक्यत्वेऽश्रयस्यमानवाक्य-
गतस्यैव इत्ययमेतच्छब्दः पूर्वोक्तमात्मानं परामृशन्नेतादृशं त सर्वत्र
प्राहयतीति पूर्वोक्तश्रुत्येकवाक्यतापन्नस्यास्यैव मानत्वात् मानाभाव
इत्यर्थः । एतेनैव बाधकनकारोपे निरस्त एव । शरीररपदन्तु शरीर-
सम्बन्धिमात्रबाधकं, न त्वाभिमानित्वबोधकम् । किञ्चाभिमानित्व-
पक्षेऽपि नाभिमानित्वं दोषः । सर्वात्मकत्वात् । अन्यस्यान्यस्मिन्न-
भिमानस्यैवाश्रयासरूपत्वेन दोषत्वात् । अत एव पुढ्यविध्याद्वाप्यो,
ब्रह्म वा इदमत्र आसीदित्युपक्रान्तस्यात्मनो ब्रह्मत्वं निगमयित्वा त-
दात्मानमेवापैदहं ब्रह्मास्मीत्युच्यते । नच तस्यैव इति पृथ्या भेद-
भिर्देशात् तयेति बाध्यम् । राहोः शिर इति घटभेदेऽपि पृष्ठादेश-
गात् । नरस्त्येयं, तथाप्यानन्दमय एतत्कथनस्य किं प्रयोजनमित्या-

वपतायै प्रकृतोऽप्यानन्दमयशब्दस्तद्वाच्येवेति मन्तव्यम् । अन्यथाऽऽनन्दमयादन्वोऽन्तर आत्मैस्त्वेव वदेत् ।

ननूक्तमाध्यात्मिकानामेवात्र निरूपणादित्यादीति चेन्न । उक्तरीत्याऽऽधिदैविकस्यैवान्ते निरूपणात् । अत एव भार्गव्यां विद्यायामपि भृगोरन्नमयादिज्ञानानन्तरमपि पुनर्ब्रह्मजिज्ञासोक्ता, न त्वानन्दमयज्ञाने । न हि भृगोराध्यात्मिकज्ञानार्थं प्रवृत्तिः, किन्तु ब्रह्मज्ञानार्थमेव । अधीहि भगवो ब्रह्मेति प्रश्नवचनात् ।

किञ्च, ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युपक्रमावन्ते ज्ञेयानन्दगणनामुक्त्वा, स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इति वायर्गैर्ब्रह्मविदि पुरुष आदित्ये च तवेवाक्षरं ब्रह्म प्रतिष्ठितमिति तदानन्दोऽपि तथैवेति तयोरानन्दयोरैक्यम् । एवं रूपं ब्रह्मेति यो वेद तस्य क्रमेणान्नमयादिप्राप्तिमुक्त्वा अन्ते वदत्येतमानन्दमयमात्मानमुपमंक्रामतीति । एवं सत्युपक्रमे परमाप्तेः फलत्वेनोक्तेरुपसंहारेऽपि तथैव भावितव्यत्वादानन्दमयप्राप्तेरेवान्ते फलत्वेनोक्तेस्तदुत्तरमन्वस्यानुक्तेरानन्दमय एव परः ।

दाह्या तु, शरीरप्रवेशप्रयोजनेत्यादिनाऽनुपपन्नमेव निवारणीया। तस्मात्प्र
 योऽपि शोषः। उक्तसाधनाय विपक्षसाधनाय च तर्कमाहः *अन्वयंत्वा-
 दि * । अत्र चोदयति * नन्वित्यादि * । तत्र समादधते *नेत्यादि * ।
 * उक्तरीर्येति * सर्वात्मयोद्देश्यत्रासम्भवेन । एतमेवार्थं भुत्वन्तरे-
 षोऽप्यनन्ति * मत्त एवेत्यादि * ननु भृगोर्ब्रह्मज्ञानार्थं प्रवृत्तिरिति
 स्वार्थं, परन्तु तत्रानन्दरथेन ब्रह्मज्ञानाजिज्ञासोपरतिर्न त्वानन्दमयत्वेन
 जानात् । अनो नातया भुत्या तनूपपद्यम इत्याकाह्यायां प्रस्तुतप्रपा-
 टकोपमादिविचारेणापि तमर्थं साध्यमिति * किञ्चर्यादि * । *
 पर इत्यन्तम् * । तथाचास्य प्रपाठकस्य, प्रक्षयिदामिति परामिति

ननुपसंक्रमणं ह्यतिक्रमणमतो न तथेति चेत् । हन्तैवमतिक्रान्तशब्दार्था त्वन्मतिर्भाति । यतः संक्रमणशब्दः प्राप्त्यर्थकः सर्वत्र श्रूयते । अत एव रवेर्मकरादिराशिप्राप्तौ तत्तत्संक्रमणमित्युच्यते । नचेयं न परममुक्तिः । अस्माल्लोकात् प्रेत्येति पूर्वमुक्तेः । अत एव पुरुषोत्तमानन्दानुभवे ससनुभवेकगम्योऽपमान-

सूत्रितार्थविवरणरूपत्वात् फलविवरणमेवानन्दमये प्रपाठकस्य तात्पर्यं नियमयत् तस्य ब्रह्मत्वं गमयति । एवं भृगुप्रपाठके यद्यपि जिज्ञासोपरतिस्यले आनन्दमयपदाभावस्तथापि समाप्तावेतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य एतत् साम् गायत्रास्त इति फलकयनेन ह्ययोरपि प्रपाठकयोरैकाग्र्यावगमात् तस्याप्युपष्टम्भकत्वमव्याहृतमित्यर्थः । अत्र वादी परमफलत्वाभावमाशङ्कते * नन्वित्यादि * संक्रमः प्रतिसंक्रम इति पुराणप्रयोगात् तथेत्यर्थः । समादधते * हन्तेत्यादि * । * उच्यते इति * कार्मुकं तु परित्यज्य ह्यपं संक्रमते रविदित्यादिवाक्येषूपच्यते । ननु संक्रम एव प्राप्तिर्नतूपसंक्रमोऽपीति चेत् तथाप्युपोपसर्गेणातिक्रमोऽर्थः कथं लब्धव्यः । तर्हि किमर्थोऽप्युपसंक्रम इति चेत् । भेदेन स्वित्वा भोगार्थं इत्यवधेहि । ऋचि तथैवं सिद्धत्वेन तदुपपादकग्रन्थे ऽपि तथैव सिद्धेरावश्यकत्वादिति । नग्धेयं भेदे सति नेयं परममुक्तिः, किन्तु जीवन्मुक्तिरेवेयमिति चेत्तत्राहुः * नचेत्यादि * तथाचैतच्छरीरत्यागकथनेनात्र जीवन्मुक्तेरशक्यपचनत्वात् परममुक्तिरेवाप्रोच्यते इत्यर्थः । तर्हि देहान्तरे सिद्धिरेवास्तु । परममुक्तौ याधकस्य भेदस्योक्तत्वादिति चेन्न । तथा सति करणप्राप्तसद्भावात् प्राणमयादिसत्त्वेन पुनस्तत्संक्रमोक्तिविरोधापत्तेः । तस्मादत्र परममुक्तिरेव गिद्वियत इति हृदि कृत्यैतस्याः परममुक्तिरत्यसाधकं हेत्वन्तरमाहुः * अत एवेत्यादि * अस्य परममुक्तिर्यादेव पुरुषोत्तमानन्दानुभवे सति धरणैकदेतुक्तानुभवमातंगम्योऽपमानन्दो, न मनोधाग्नियपय इति ब्रह्मण आनन्दं ह्यात्वा विद्वान् सद्-कुतश्चन लोफयेदादिभ्योऽपि न विनेतीति सर्वतो मयाभावम-

न्दो, न मनोवाग्विषय इति ज्ञात्वा लोकवेदकालादिभ्योऽपि न विभेतीति, यतो वाच इति श्लोकेनोक्तवती । अन्यथा आनन्दे मनसोऽप्यगम्यत्वमुक्त्वा, विद्वानिति कथं वदेत् ।

एवं सति सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चि-
तेत्युचि यत् फलमुक्तं तदेवान्ते विवृतमिति ज्ञायते । अन्यथा
अस्माल्लोकात् प्रेत्येत्युक्तत्वाद्देहाभावेन भयानुपास्थित्या तन्निषे-
धासम्भवः । कामभोगासम्भवश्च । अत एव सामानाधिकरण्य-
यनुक्त्वा आनन्दं ब्रह्मण इत्युक्तम् । एतेन लौकिकं पूर्वदेहं स्प-

नेन श्लोकेनोक्तवतीति सर्वभयाभावः परममुक्तेर्लिङ्गमिति स एव
तथात्वसाधक इत्यर्थः । विपश्चिवाधकतर्कोक्तिमुखेन पुनर्हेतुस्मर-
माहुः * अन्यथेत्यादि * । * अन्यथेति * परममुक्तित्वाभावे ।
तथाच मनोवाग्विषयानन्दवेदनमपि परममुक्तेरेव लिङ्गमित्यर्थः ।
एवं हेतुप्रयेणास्याः परप्राप्तेः परममुक्तित्वसाधनेनेदं सिद्धम् । या
ज्ञानमार्गिणां ब्रह्माऽभेदरूपा परममुक्तः सा भक्ताणां फलानुभवे
ह्वरूपयोग्यतासम्पादकतयापयुज्यते । तस्यां सत्यां भक्त्या तादा-
त्म्येन फलानुभवात् । अतः सा पूर्वकक्षारूपेति । तदेतद् हृदिकृत्य
सिद्धमाहुः * एवं मनीत्यादि * । एवं सतीति * आनन्दमयप्राप्ते-
रेवं परममुक्तित्वे सति * विवृतमिति * यतो वाच इति श्लोकेन
विवृतम् । अस्य श्लोकस्य गुणकफलांशविधरकत्वमृगंशस्य च यजुर्नि-
षिक्षितफलशोधकत्वमिति द्वयं निगमयितुं तद्विपरीतत्वाद्वाधकं त-
र्कमाहुः * अन्यथा अस्मादित्यादि * तथाच यद्यस्य शविधरकत्वं
न स्यात् तदोक्तरीत्या भयाभावेन भयनिषेधनमसद्गतं स्यात् । यदि
ब्रह्मणस्य विवक्षितफलशोधकत्वं न स्यात् तदा कामभोगाक्तिरप्य-
सद्गता स्यादित्युभयमन्वयवर्णादेशोभयं निगम्यत इत्यर्थः । अथैत-
त्साधकं हेतुस्मरमाहुः * अत एवेत्यादि * तथाच विवक्षितफल-
विधरकत्वाद्देह तयोक्तमित्यर्थः । एवमेतस्याः श्रुतेः फलांशविधर-
कत्वमुपपाद्यतेन सिद्धं निगमयितुमाहुः * एतेनेत्यारभ्य, भवग-

क्त्वा साक्षाद्भगवद्भजोपयोगिनं भगवद्विभूत्यात्मकं सङ्घातं प्रा-
प्तोत्पादौ । तथाहि । देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवात्मको हि
सङ्घातः । तत्र स्यूतं शरीरमाद्यविभूतिरूपम् । द्वितीयं स्पष्टम् ।
तृतीयं सर्वेन्द्रियसम्बन्धित्वेनेन्द्रियरूपत्वेन चान्तःकरणात्मकत्वेन
चेन्द्रियान्तःकरणरूपम् ।

तुरीयं जीवतत्त्वात्मकम् । यत्र गुहायां भगवद्भरणेन परम-
व्योमाविर्भावस्ततः पूर्णानन्दात्मकं पुरुषोत्तमस्वरूपं फलरूपं
प्राप्य उक्तक्रमार्थरीत्या तेन सह सर्वकामाशनमेव मनोवागविष-
यानन्दवेदनं तद्गान् भवतीति वाक्यैकवाक्यतयाऽनगम्यते ।

भ्यत इत्यन्तम् * । * आद्यविभूतिरूपमिति * अन्नमयविभूतिरूपम् ।
मनोमयविभूतिरूपम् । स्येन्द्रियान्तःकरणरूपत्वे हेतूनाहुः * तृतीयमि-
त्यादि * अत्र मनसः सर्वेन्द्रियमित्यात्मकत्वान्नानोमयस्य सर्वेन्द्रिय-
सम्बन्धित्वम् । शेषं स्फुटम् । तथाच कार्यद्वारा मनसैवेन्द्रियाण्या-
क्षिप्यन्त इति तथेत्यर्थः । जीवस्य विद्यमानत्वाद्ब्रह्मज्ञानमयविभूतिर्वु-
द्धिरूपा मनसः पृथग् भविष्यतीत्याशङ्कावरणाय तत्स्वरूपमाहुः *
तुरीयमित्यादि * । जीवतत्त्वात्मकमिति * जीवस्य यत्तत्त्वं स्व-
रूपसहकारियोग्यतासम्पत्तिस्तदात्मकमित्यर्थः । अत्र गणकं, यज्ञ-
त्यादिना प्रोक्तं शेषम् । एवं विभूतिरूपाणि व्याख्याय तच्छेषिणं
व्याकुर्वन्ति * तत्र इत्यादि * अत्र कामाशनस्य वेदनरूपत्वम् ।
भोगस्य सुखमाक्षात्काररूपत्वात् । * वाक्यैकवाक्यतयेति * उप-
संक्रमेण वेदनभयाभावाभ्यां तापभावादिभिश्चास्य फलांशविहरक-
त्वेन वाक्यानामेकवाक्यतया ।

एवमानन्दमयप्रान्तेर्यथा परममुक्तित्वं, तथा प्रकारो विषय-
वाक्यभूतप्रगट्कारिवरणेन प्रकाशितः । तत्र पूर्वोक्तानां विभूतीनां
पक्षरूपत्वं पदत्रोक्तं तद्विज्ञोपयोगिषु तेषु कोशेषु पक्षिरूपेण यः
प्रवेशस्तद्वेतुकमिति तद्व्येविकायाः शुभेरायचारे तन्न इदं भव-

अथेदं विचार्यते । पुरश्चक्रे द्विपद इति श्रुतौ वस्तुतस्तु पुरु-
 रूप एव । परन्तु पुरः सम्बन्धी सन्न पत्नी भूत्वा पुर आविश-
 दिति निरूपितम् । प्रकृते चान्नमयादयस्तथैवोक्ताः । एवं सत्ये-
 कस्यां पुरि बहूनां तेषां प्रवेशो न वक्तुमुचिनः । प्रयोजनाभा-
 वादित एकैकस्यां पुरि तथा वाच्यः । तत्र कीदृश्यां तस्यां कस्य
 प्रवेश इति विचार्यमाणे प्राकृतत्वब्रह्मत्वयोरविशेषाद् विनिगम-
 कामावात् सर्वेषां सर्वत्र प्रवेशोऽप्रवेशो वा भवोदिति चेत् ।

अथेदं प्रतिभाति । अस्माल्लोकात् प्रेक्षति वाक्ये इदंशब्द-

तीतिं तद्दृढीकरणाय पक्षिरूपप्रवेशबोधकश्रुतिविचारं प्रतिज्ञाय त-
 द्विचारवीजं वक्तुं प्रथमतो विषयमाहुः * अथेत्यारभ्य, उक्ता इ-
 त्यन्तम् * । * तथैवेति * पक्षिरूपेण । अत्र विचारवीजं घटन्तः
 पूर्वपक्षमाहुः * एवं सतीत्यादि, चेदित्यन्तम् । * अविशेषादिनि *
 सर्वेषु पक्षिष्वविशेषात् । * अप्रवेश इति * उक्तश्रुताद्येकस्य प्रवेशो-
 कावप्रश्नमयादिषु पक्षिलिङ्गेन पुरि प्रवेशे प्राप्तेऽपि प्राणमयादिष्व-
 न्तर आग्नेनि आवणात् तेषां चतुर्णां तत्तदन्तःप्रवेशोऽस्तु । अन्नमये
 तु तदथावणात् तत्प्रवेशो न शक्यवचनः । किञ्च, द्विपत्वादि लिङ्ग-
 स्य स्थूलास्वेष सत्त्वात् नास्त्रेव प्रवेशोऽत्र भासन इति प्राणमया-
 दिषु लिङ्गाभावेन विवक्षितपृष्णामावात् तेष्वपि तदन्तगणां सोऽश-
 क्यवचन इत्यप्रवेश इत्यर्थः । सिद्धान्तमाहुः * अत्रेत्यादि * अग-
 मर्थः । अस्माल्लोकात् प्रेक्षेत्तत्र स्थूलरीरत्वाग्राह्यकारे सूक्ष्मश-
 रीरकारणशरीरयोः सत्त्वेन प्राणमयादिकोशानां सत्त्वेन, एते प्राण-
 मयमाप्नानमुपसंक्रामतीत्याद्यभिप्रायक्यायिरोप्यादस्माल्लोकादित्य-
 ह्येदम्, हरं सर्वं यदयमात्मा, अस्मिन्लोकेऽर्जुकेऽस्यादित्यादावि-
 दमः परिहरयमानयात्संप्राप्तकल्पदर्शनादत्रापि प्रज्ञाधिदः फलप्र-
 करणे प्रापश्चिकामर्थसंप्राप्तकताया एवाभिप्रेतव्यौचित्यात् तथावग-
 म्यते । ततो गुणातीतप्रपञ्चप्राप्तयेव भगवद्युक्तदरस्यां जानायां प-

प्रयोगात् प्राकृतगुणमयं प्रपञ्चमतिक्रम्य गुणातीतं प्रपञ्चं साक्षा-
ल्लीलोपयोगिनं प्राप्नोतीत्यवगम्यते । तत्राप्यैव भगवद्भावे स-
म्पन्ने पूर्वं भगवद्विरहभावेनातिनीव्रत्वेन सर्वोपमर्दिना शरीरेन्द्रि-
यप्राणान्तःकरणानि नष्टान्येव स्युर्यादि तत्तद्रूपं ब्रह्म तेषु
तेषु न प्रविष्टं स्यात् । जीवस्य च ब्रह्मण्येव लयेन लीलारसा-
ऽननुभवेन नाश एव सः । तथाच तत्तद्रूपं ब्रह्म तेषु तेषु स्थितमिति
न तेषां नाशः । जीवे त्वानन्दमयः पुरुषोत्तमः प्रविशतीति र-
सात्मकत्वादानन्दात्मकमेव विरहभावरसाब्धिमनुभूय पश्चात् प्रा-
दुर्भूतं मधुस्वरूपं प्राप्य, न विभेति कुतश्चनेति वाक्येन लोकान्
तदभावमुक्त्वा, एतद् इ वा च न तपति किमहं साधु नाकरवं
किमहं पापमकरवमिति वाक्यैर्वेदान्द्रयाभाव उच्यते ।

शरीरमाणमनोऽन्तः करणजीवात्मनां शरीरत्वं वाजसने-

र्धेविरहभाव एवोद्भिद्यत इति तेन शरीरादीनि मूलसन्ति लीनानि
स्युरतस्तद्भावाय प्रवेशः सर्वत्रायद्यकः । किञ्च, लये द्वानिसाधा-
रण्येन धरणधैयर्थाल्लीलाननुभवे स जीवस्याप्यनिष्टरूप एवेत्यतो-
ऽप्याद्यक इत्यर्थः । ननु भवत्वन्यत्रान्येषां प्रवेशस्तथापि जी-
वस्य नित्यत्वात् तत्रानन्दमयप्रवेष्टो निष्प्रयोजनत्वाद्युक्त इत्यत
आहुः * जीवे त्विर्यादि * । * उच्यत इत्यन्तम् * । * प्रविश-
तीति * रसानुभावाय प्रविशति । * इतिर्हेतौ * तथाच सोऽपि
सप्रयोजनः । तस्य पुरुषोत्तमत्वं श्लोकाद्युक्तभयामावरूपात्तिल्ला-
देव ज्ञाने । एतद्भिन्नात्वेस्तु य एवमतापकरत्वेन एने साध्यसाधु-
नी विद्वान् स आत्मानं स्पृणुने ब्रह्म प्रीणाति । तत्र हेतुर्भवे ह्येव
इत्यादि । अत्र स्पृणोतिज्ञानार्थक इति न पुनरुक्तिः । तेन सोऽपि
युक्त इत्यर्थः । अत्र या अरूपप्राप्तिरुक्ता सा फलाध्यायतुरीयवादे
निपुणतर्कं प्राप्य उक्तेति मया तत्रैव स्युरवाद्गीर्णिति घोष्यम् । किञ्च ।
द्विपश्चादीत्यादिनोक्तद्वितीयवाधफनिरामाय पूष्टं स्फुटीकुर्वन्ति *
शरीरेत्यादि * प्राणमनोऽन्तः करणोतिपाठे मनोऽन्तरिति भिन्नं पदः

यिशास्त्रायामन्तर्गामित्राहास्यो पठ्यते । यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यस्य प्राणः शरीरं यस्य वाक् शरीरं यस्य चक्षुः शरीरं यस्य श्रोत्रं शरीरं यस्य मनः शरीरं यस्य त्वक्छरीरमितादेरन्ते यस्यात्मा शरीरमिति । अत्र पूर्वोक्तनिर्गुणदेहानां भगवच्चरणेषु जत्वेन भूतरूपत्वाद् ब्रह्मशरीरत्वम् । तत्रान्नपयतत्प्रवेशो तद्विस्थितिः प्राणेष्वपि तथा । ज्ञानेन्द्रियेषु विज्ञानमयप्रवेशात् तथा । मनास मनोमयप्रवेशात् तथात्वम् । जीवेत्वानन्दमयः प्राणवशात् तथात्वम् । अतो युक्तं पक्षित्वकथनम् ।

आनन्दमयस्य स्वरूपं विशेषतो वक्तुमशक्यमिति यः पूर्वस्येति सर्ववोक्तम् । शरीरमवेशमयोजनकपक्षिरूपित्वं पञ्चस्वपि

म् । एतद्गणनामध्ये इत्यर्थः । प्राणेन्द्रियान्तकरणेति वा पाठः । अत्रापमथः । पूष्टं हि शरीरत्वम् । तच्च भूनाद्यात्मान्तेषु तुल्यम् । तथा ब्रह्मण अन्तरत्वं च सर्वत्रात्रोक्तमिति प्रवेशोऽपि तस्य सिद्धः । एवं सत्येनदनुसंधाद् बहुपदां पुरां दर्शनादत्र प्रणिष्टा पदेन पादयोर्धनाश्च पुरश्चक र्शन भुक्तौ द्विपदादिपदं कृतपूर्णाश्रोपलक्षकमिति तत्र नामां करणं, तासु प्रवेश इति चाभिप्रेतं, न तु तासां द्विविध्यं स्थूलत्वं वेति निर्णये सर्वस्येव कार्यार्थं पक्षिरूपेण प्रवेशः सिद्धयतीति पक्षिलिङ्गादश्रमयादीनामपि प्रवेशः शक्यवचन इत्यर्थः । एवं सर्वेषां प्रवेश समर्थयित्वा लीलौपयिकप्रवेशार्थमप्राकृतविभूतिरूपाणां स्वरूपमाहुः । * अत्रेत्यादि * इदं च प्रथमस्कन्धसुबोधिन्यां, या वै लसच्छीतुलसीविमिश्रपादाद्भजेयवश्चधिकाम्बुनेत्रीत्यत्र सिद्धयति । प्रवेशो विमजन्ते * तत्रेत्यादि * जीवस्य घरणैर्विशुद्धत्वाद् विज्ञानमयस्य प्रवेशोऽनर्थक इति शङ्काधारणाय तदधिकरणमाहुः । * ज्ञानेन्द्रियेभ्यस्त्यादि * जीवे तथात्वं लीलारसानुभवयोग्यत्वरूपयाध्यात्मपदं मयेत्र पञ्चतरोक्ति समर्थयित्वाऽऽनन्दमये शरीरत्वात्केस्तात्पर्यं वक्तुं यः पूर्वस्येति गूढोक्तोपशयमाहुः । * आनन्दमयस्येत्यादि । * शरीरेत्यादि च * । विशेषतो वक्तुमशक्यत्वं मनोवागमयत्वाद्

सोधारणमिति तेषु तथा वदन्त्यानन्दमयेऽपि तद्यैवोक्तवती श्रुति-
रिति ज्ञेयम् । एवं सति स्पर्शमणिसम्बन्धेन रजनादेर्हेमत्वामित्रो-
क्तमकारिकमवेशाश्रयाणामपि तत्तदात्मकत्वमित्युच्यते । वस्तु-
तेस्तु परोक्षत्रादोऽयमिति ज्ञायते । तथाहि । ब्रह्मविदाप्नोति
परमिति वाक्येन ब्रह्मविदः परमाप्तिं सामान्यत उक्त्वा तत्ता-
त्पर्यसत्यं ज्ञानमित्युचोक्तम् । तत्र सर्वात्मभाववान् भक्तो भगव-
ता सह तत्स्वरूपात्मकान् कामान् भुङ्क्त इत्युक्तव्यः ख्यानेन
तदर्थोऽवधार्यते । उक्तभक्तस्य सदैव, विरहभावे तु विशेषतः
प्रियस्वरूपानिरिक्तास्फूर्त्या अन्नप्राणादिरूपः स एवेति ज्ञापनाय
तत्तद्रूपमुच्यते ।

तेन परमप्रेमवत्त्वं सिद्ध्यति । ततो भगवदाविर्भावे सत्यपि
पूर्वभावस्यातितीव्रत्वेन ज्ञानादिसर्वतिरोधानेनाग्निगरसानुभागेन
भविष्यतीति स्वयमेव तदनुभवात्मको भवतीति ज्ञापनाय वि-

द्योभ्यम् । तथाच तस्यैव इत्यत्र शब्द एव पूर्वसमो, न त्वर्थोऽपि ।
तेनात्रायमर्थः । तस्यैत्यभेदे पृष्ठी । तथाच पूर्वस्य यः शारीर आत्मा
उपक्रमे जगत्कर्तृत्वेनोक्तस्तदभिन्न एव इति । एवमर्थोक्तौ गमकं तु,
अप्रैऽन्यस्यान्तरात्मन उक्त्यभाव एवेति प्रागेवोक्तम् । प्रवेशस्य यो-
ग्यतासम्भवादकत्यप्रकारं हृष्टान्तेनाहुः । * एयं सर्वात्यादि * । एव-
मत्र ध्रुव्यन्तरानुसारेण चास्त्वं पक्षिरूपमाहृत्य प्रकृतध्रुव्यर्थो निर्णी-
तः । अतः परं परोक्षप्रिया इव हि देवा प्रत्यक्षद्विष इति श्रुतेः । वेदा-
खिकायडविषया ब्रह्मात्मविषया इमे । परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं
च मम प्रियमित्येकादशस्कन्धीयभगवद्वाक्याश्च परांशवादस्यैव
ज्यायस्त्वेनात्र परोक्षवाद एवास्तीत्याहुः । * यस्तुत इत्यादि । * उ-
पपादयन्ति । * तथाहीत्यादि, * प्रतिष्ठारूपत्वमित्यन्तम् * तत्रेति *
तात्पर्यकथने * । तदर्थ इति * । ऋगर्थः । * तत्तद्रूप-
मिति * । अन्नप्राणमनोरूपम् । * स्वपरोवेति * । भगवधार्थे ।

ज्ञानरूपत्वमुच्यते । तदाऽनुभवविषयः प्रकट आनन्दमय इति तत्स्वरूपमुच्यते । तत्र निरूपधिप्रीतिरेव पुरुषा, नान्यदिति ज्ञापनाय प्रियस्य प्रधानाङ्गत्वमुच्यते । तदा प्रियेक्षणदिभिरानन्दत्प्रक एव विविधरसभावसन्दोह उत्पद्यते यः स दक्षिणः पक्ष उच्यते । ततः स्वर्गादिभिः पूर्वविलक्षणः प्रकृतानन्दसन्दोहो यः स उत्तरः पक्ष उच्यते । नानाविधपक्षसमूहात्मकत्वात् तयोः पक्षयोर्युक्तं तथात्वम् । स्यापिभावस्यैकरूपत्वादात्मत्वमुच्यते । यतस्तत्र एव विभावादिभिर्विवेधभावोत्पत्तिः । परमाप्तिसावनीभूतब्रह्मज्ञानदशायां तदानन्दोऽपि यः पूर्वमनुभूतः स गणितानन्द इत्येतदानन्दानुभवानन्तरं तुच्छत्वेन मातीष्टगतावभाधन-

तत्रेति । आनन्दमयस्वरूपकयत्रे *प्रियस्येति* * प्रियस्वरूपस्य । तेन श्रुतौ प्रियमिति नपुंसकलिङ्गस्य तानुपपत्तिः । *प्रधानाङ्गत्वमुच्यते इति* * कल्पनयोपदिश्यते । इत आरभ्य कल्पनोपदेशो घोष्यः । तत्रार्थ प्रकारः । आनन्दमयानुभवे निरूपधिप्रीतिरेव मुख्य्या । भक्त्याऽहेमकया ब्राह्म इति वाक्ये तस्या पयानुभवजनकत्वात् । नान्यत्वापनान्तरमिति ज्ञापनाय प्रियस्य प्रीतिविषयस्यानन्दस्वरूपस्य प्रधानाङ्गत्वं शिरस्त्यमुच्यते । शिरसाऽभिज्ञायते, सोऽयमिति । तथा निरूपधिप्रीत्या भगवानिति शिरःशब्दे तस्मिन्निबन्धना गौणी । एवमग्रे, * तदेत्यादिना वक्ष्यमाणबोधोपयोर्दक्षिणोत्तरपक्षत्वेऽपि तथा । ताऽपामुद्दिवाऽभीष्टदेशं प्राप्नोति । एवं दर्शनस्पर्शजनित्वाऽयां भावाऽयां जीर्णं भगवन्तं प्राप्नोतीति । * स्यापिभावस्येतादिनाऽऽत्मशब्दे तस्मिन्निबन्धना सा । परमाप्तित्यादिना च पुच्छपक्षे पूर्वपामानन्दानां प्रशंसानियन्धना सा घोष्यते । * प्रतिष्ठाशब्दोऽपि तथा । एवमयमेषु पतोक्षपादो घोष्यः । तथाच स्वर्णधर्मानुवाके आनन्दरूपं परप्रकाशकं कामनीयं परमेश्वरस्य यत्स्वरूपं प्रह्ला ज्ञातवान् । स सूर्यान्तर्यामी सूर्यनिधामफी धनुषा विचरति यत्र सर्वमेकं भवति । स आत्मा जनानां मानससम्बन्धी । मानसाक्षेने भावा आनन्दरूपा

स्वैः स्वरूपतोऽपि तस्माद्दीनत्वं चेति पृष्ठभागादपि दूरस्थितं
 पुच्छरूपत्वं ब्रह्मण उच्यते । पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वात् प्रतिष्ठा-
 पत्वं च । एवं सत्यक्षरादप्युत्तमत्वेऽप्यप्रधानीभूय भक्तकाम-
 पूरणकर्तृत्वेऽसम्भावना विपरीतभावना च सम्भवति । तदभा-
 वापासन्नेव स भवतीत्याद्युक्तम् । स्वानुभवाभावेऽपि गुरुपदे-
 शादिनापि तदस्तित्वमात्रमपि यो जानाति तं ब्रह्मविदः सन्तं
 सत्त्वधर्मविशिष्टं वर्तमानं च विदुरित्यग्रेऽवददस्ति ब्रह्मेति चेदि-
 त्यादिना । ब्रह्मासत्त्वज्ञानेऽसन्नं भवतीत्युक्त्वा तदस्तित्वज्ञाने
 सन्नं भवतीत्यनुक्त्वा, सन्तमेनं विदुरिति तत्त्वेनान्यज्ञानं यदुक्तं,
 तेनोक्तपुरुषोत्तमानन्दानुभववन्तं ज्ञानक्रियाविशिष्टं जीवं वर्त-
 मानं विदुः । अननुभवे केवलं गुरुपदेशादिनां तादृग्ब्रह्मास्ति-
 त्वज्ञाने स्वरूपतः सन्तं तं विदुर्न तु ज्ञानादिमन्तम् । तदसत्त्व-
 ज्ञाने त्वलीकतुल्यमिति श्रुतित्वात्पर्यमिति ज्ञायते ।

एवं विचारचातुर्यवाद्भिः संद्भिर्व्रजाधिपे ।

आनन्दमयतानन्दसन्दोहायाऽवधार्यते ॥ ११ ॥

नन्वानन्दमयस्य न ब्रह्मता वक्तुं शक्या । मयटो लोके
 विकाराधिकाराविहितत्वावित्याशङ्क्य स्वयमेव परिहरति ।

इति तज्जनकस्य धत् स्वरूपं भायरूपं फल्पनया परोक्षवादार्थमु-
 च्यत इति बोध्यः । एतमर्थं इष्टीकर्तुम्, अंसन्नेव स भवतीति श्लोकं
 व्याकुर्वन्ति * एवं सतीत्यादि * ज्ञायतं इत्यन्तम् * । शेषाणां
 श्रुतीनामर्थस्तु पूर्वाक्तपक्षेष्वपि तुल्य इत्यतोऽग्रे न व्याख्यातम् ।
 एवं परोक्षवादव्याख्यानस्य फलं कारिकयाऽऽहुः । * एवं विचारे-
 त्यादि * एवमस्मिन् धर्मेक आनन्दस्य ज्ञेयकोटिनिवेशे तदनिवेशे
 आनन्दमयस्य परब्रह्मत्वं नियोधमिति प्रभुचरणैर्व्यवस्थापितम् ॥११॥
 अतः परमप्रिमसूप्रमवतारयन्ति * नन्वित्यादि * मयड्वै-

विकारशब्दाच्चेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १२ ॥

अनेनैव पूर्वसूत्रार्थः सिद्धो भविष्यति । विकारवाची म-
यदप्रत्ययो यस्मिंस्तद्विकारशब्दं तस्मात्तच्छब्दवाच्यं ब्रह्म न भ-
वति । ब्रह्मणोऽविकारित्वादिति चेत् । नात्र विकारे मयद्
किन्तु प्राचुर्यात् । प्राचुर्यमति प्राप्नोतीति प्राचुर्यात् । तथाच
पाणिनिः । तत्प्रकृतवचने मयद् । प्राचुर्येण प्रस्तुत वचनं तत्प्र-
कृतवचनं, तस्मिन् मयद् प्रत्ययो भवतीत्यर्थः ।

तयोर्भाषायामित्यनेन लोके मयदो विकाराधिकारे विहितत्वाद्दे-
दिकनिर्णयस्यापि चाद्विबोधनाय लोकन्यायेनैव कर्तव्यत्वादित्याश-
ङ्क्य परिहरतीत्यर्थः । सूत्रं पठित्वा व्याकुर्वते ॥ विकारशब्दाच्चे-
तिचेन्न प्राचुर्यात् ॥ * अनेनेत्यादि * । विकारार्थनिराकरणेनैव पू-
र्वसूत्रगत आनन्दमयशब्दो यौगिक इति बोधनाद्विरवध्यानन्दरूप-
परमात्मैति सिद्धो भविष्यतीत्यर्थः । * विकारशब्दमिति * पदमि-
शेष । अनेन सूत्रांशे मायावादियद् भ्रान्ताः प्रागपि ऋषयः त्वा-
न्तीति, तथा प्राचुर्यादित्यनेन व्याकरणान्तरे प्राचुर्येऽपि म-
त्यपि बोधितम् । तथापीदानीं पाणिनीयस्यैवात्याहृतत्वात् य-
त्वाच्च प्राचुर्यार्थं तत्सम्प्रतिप्राहुः । * तथाचेत्यादि * ननु
नीये सूत्रे तत्प्रकृतवचने मयदुक्तो, न प्राचुर्ये इति कथं तस्य स-
म्प्रतिव्यनोपन्यास इत्याफाह्वार्या व्याकुर्वन्ति * प्राचुर्येणेत्यादि *
सूत्रं तु फाशिफायामेवं व्याख्यातम् । तदिति प्रथमा समर्थविभ-
क्तिः । प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतम् । तथाच, प्रथमान्तात् समर्थत्वं प्र-
कृतोपाधिके वर्तमानात् स्वार्थं मयद् भवतीति । उदाहरणं तु
प्रकृतमप्रमप्रमयमिति । अपरे तु प्रकृतमुच्यतेऽस्मिन्निति प्रकृतव-
चनम् । उदाहरणं तु प्रकृतमप्रमुच्यतेऽस्मिन्नित्यप्रमयो यद् इति ।
उभयथा च सूत्रप्रणयनाद् द्वयमपि प्रमाणमिति । अयमेवार्थः प्र-
सादेऽनूदितः । सिद्धान्तकौमुद्यां तु तथानूच प्राचुर्येण प्रस्तुतं
प्रकृतं तस्य वचनं प्रतिपादनमिति व्याख्यानेन सूत्रे पठितत्पुरी

प्राचुर्येण पूर्वापेक्षयाऽप्याधिक्येन, को ह्येवान्यात् कः प्रा-
ण्यादिति वारुणे प्रकर्षेण स्तुतम् । अतो मयद् पूर्वापेक्षया प्रा-
चुर्यमयते । एकदेशानर्देशेन तदर्थलक्षणया प्राचुर्यः । प्राचुर्येण
प्रस्तुतार्थवाचकत्वादित्यर्थ इति वा ।

शोधितः । मनोरमादिषु तट्टीकासु तु यद्यपि प्रकृतशब्दः प्रस्तुतमात्रे
रूढस्तथापि घचनप्रहणसामर्थ्याद् यादृशस्य प्रकृतस्य लोके प्रत्या-
यनमभिप्रेतं तत्रायं मयद् स्यादिति विशेषो लभ्यत इत्युक्त्वा स्वा-
र्थिकप्रकरणवशात् प्राचुर्यबोधविपर्यवृत्तिमतः प्रातिपदिकात् स्वा-
र्थे मयद्बोधने प्रातिपदिकार्योपस्थापिका प्रथमा विभक्तिः प्रकृता-
धर्मादेव सिद्ध्यतीति घचनपदस्य भावव्युत्पत्तौ तच्छब्दप्रहणं व्य-
र्थम् । अधिकरणव्युत्पत्तौ तु यप्रमाप्रापकत्वात् सार्थकम् । उच्य-
मानता प्रकृता च प्रकृत्यर्थविशेषणम् । व्युत्पत्तौ अधिकरणत्वं तु
मयडर्थ इत्युक्तम् । शब्देन्दुशेखरे तु स्वार्थिकप्रकरणविरोधादधि-
रणत्वं मयडर्थ इत्यसङ्गतम् । नञ्प्रमयो यज्ञ इत्याद्युदाहरणसि-
द्धिः । प्राचुर्यबोधप्रकरणलक्षणाच्छब्दात् स्वार्थे मयद्करणेऽपि त-
द्वैः । घृत्तेरप्यत एव सङ्गतेश्च । सूत्रे तु तद्वहणं चिन्त्यप्रयोजन-
युक्तम् । तदेतत् सर्वं वृत्तिविचारादेवानुसन्धाय तद्वहणवैय-
र्थ्यमिति वृत्त्यर्थम् । तेन प्रकृतं तत्प्रकृतम्, उच्यत इति घचनमवश्यप्रति-
पादनम् । प्राचुर्येण प्रस्तुतस्य घचनं तत्प्रकृतयचनम् । तत्र तथेति
सूत्रार्थः । तथाच तच्छब्दस्य विवक्षितप्रकारबोधनार्थत्वाद्घचनप-
दस्यावश्यकार्यत्वादेवं सूत्रार्थोक्तौ सम्मतित्वं निर्बाधमिति तथेत्य-
र्थः । स्योक्तं विभजन्ते * प्राचुर्येणेत्यादि * । * पूर्वापेक्षयेति *
अप्रमयादिचतुष्टयापेक्षया । ननु प्राचुर्येण प्रस्तुतेऽर्थेऽनुशिष्टो मयद्
कार्यं प्राचुर्यबोधक उच्यत इत्यत आहुः । * एकदेशेत्यादि * । यथा
हि भीमसत्यादिपदानि, विनापि प्रत्यय-पूर्वोत्तरपदयोर्धा लोपो-
घाच्य इति यार्तिकेनैकदेशभूतान्यपि विशिष्टार्थनामानि, तथाच ना-
मत्याभावेन घक्तुमशक्यत्वाल्लक्षणया प्राचुर्येण प्रस्तुतं बोधयतीत्य-
र्थः । पूर्वस्मिन् पक्षे कल्पनाज्ञेयात् प्रकारान्तरेण व्याख्यातम् । न-

छन्दसि द्वयज्ज्यतिरिक्तस्थले मयटो विकारे विधानाभा-
वाद् व्याकरणमप्यर्धनिर्णायकम् । विज्ञानमयानन्दमयशब्दौ
पश्यन्नपि पाणिनिर्मयद् वैतयोर्भाषायां, द्वयचच्छन्दसीति कथ-
मवोचत् ।

याच पञ्चम्यन्तमिदं पदम् । तेन कल्पनाऽक्लेश इत्यर्थः । ननु, मय-
ट्वैतयोर्भाषायामिति सूत्रे विकल्पस्य भाषायां सिद्धेर्वेदे नित्यं विकार-
रे मयट् । किञ्च, नित्यं वृद्धशरादिभ्य इत्यग्रिमसूत्रे भाषायामित्य-
स्यानुवृत्त्या भाषायां नित्यो, वेदे वृद्धादिभ्यो वैकल्पिक इति सि-
द्ध्यति । एवं सत्यानन्दशब्दस्य वृद्धत्वात् ततो वैकल्पिको, विज्ञान-
शब्दाच्च नित्यो विकारे मयडदण्डवारितः । अत्रादिपदेभ्यश्च स्वा-
रसिक एवेति प्रायपादानुग्रहाद् विकारार्थं एव युक्त इति तं विहाय
प्राचुर्यं तदङ्गीकारो न युक्त इत्यत आहुः * छन्दसीत्यादि* । *द्वय-
ज्ज्यतिरिक्तस्थले इति * ब्रह्मरुत्खले । तथाच यदि सूत्रकारः पाणि-
निस्तथाभिप्रेयात् तदा छन्दसि ब्रह्मज्युदासाय द्वयच एवेति न नि-
श्चयेत् । अतो नित्यो वैकल्पिको वा मयट् छन्दसि ब्रह्मचो विकारे
न भयत्येवेति पाणिनीयविवारेणापि प्राचुर्यार्थग्रहणं युक्तमेवेत्यर्थः ।

अत्र शाङ्कराचार्याः । अत्रमयादिविज्ञानमयान्तं विकारप्रायपा-
ठमनाहत्यानन्दस्यपदस्य प्राचुर्यार्थत्वं ब्रह्मविषयत्वयोरङ्गीकारे प्रा-
यपाठविरोध आकस्मिकत्वं च । सान्त्रवर्णिकब्रह्माधिकाराद् ब्रह्मवि-
षयत्वादरणेश्वरमयादीनामपि ब्रह्मत्वप्रसङ्गः । अन्नमयाद्यान्तरस्या-
न्यस्य कथनास्तेषां न ब्रह्मत्वम् । अतन्न्दमयादन्तरस्यान्यस्याकथ-
नान् तस्य ब्रह्मत्वमित्यङ्गीकारेऽप्येकस्यैवानन्दमयस्य ब्रह्मण आत्म-
त्वेनाययवित्यं, तस्यैष पुच्छत्वेनाययवत्यमित्यसामञ्जस्यम् । किञ्च ।
प्रियमोदादियिशेषयुतस्यानन्दमयस्य सर्वलोकाप्रसिद्धत्वेन भाषा-
भाष्यशाङ्करस्पदत्वाभाषादसन्नेय स भयतीतिश्लोकस्यापि विरोधः ।
अपि चानन्दमयस्य ब्रह्मत्वेऽपि प्रियाद्ययययोगेन सयिशेषब्रह्मत्व-
मङ्गीकर्तव्यम् । तथा सति यादमनसाऽगोचरत्वयोपपत्त्य, यतो-
पाचो नियतन्ते इति पाक्यशेषस्य विरोधः । किञ्चानन्द प्रचुर इ-

अत्र केचित् सर्वविप्लववादिनो विकारार्थत्वं वदन्ति । श्रु-
तिसूत्रादीनामर्थाज्ञानात् । तद् वेदाद्यर्थविद्भिर्भगवतो नवमावत-
रकार्यं ज्ञात्वोपेक्ष्यम् ।

त्युक्ते तत्र दुःखास्तिरवस्यापि प्रत्ययापत्तिः । लोके प्राचुर्यस्य प्र-
तियोग्यल्पनासापेक्षत्वात् । तथाच सति यत्र नान्यत् पश्यति श्रु-
णोति विजानातीति सुखैकरसे भूमि ब्रह्मणि तद्व्यतिरिक्ताभावबो-
धकश्रुत्यन्तरस्यापि विरोधः । किञ्च । प्रियादेः प्रतिशरीरं भिन्नत्वे-
नानन्दमयस्यापि तथात्वात् । तस्य न ब्रह्मत्वं शक्यवचनम् । सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतौ, एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्व-
भूतान्तरात्मेति श्रुत्यन्तरे च ब्रह्मण आनन्त्यैकत्वयोः ध्रावणात् ।
किञ्च । आनन्दपदस्यैवाभ्यासो, न त्वानन्दमयपदस्येत्यतोऽपि न ब्र-
ह्मत्वम् । एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्गामतीत्यभ्यासस्त्वन्नमया-
दिप्रवाहपतितत्वान्न ब्रह्मत्वसाधनसमर्थः । अत आनन्दमयशब्दस्य
ब्रह्मविषयताया अनिश्चितत्वेन तत् उत्तरेष्वानन्दमात्रप्रयोगेष्वानन्द-
मयाभ्यासस्य कल्पयितुमशक्यत्वान्नानन्दमयो ब्रह्मेत्याहुः ।

तन्मतस्याधिकरणसमाप्तौ दूषणीयत्वाद्ब्रैतत्सूत्रे पूर्वपक्षत-
योदितमानन्दमयपदस्य विकारार्थत्वं यत् सिद्धान्तितं, तस्यासङ्गत-
त्वायाहुः । * अत्र केचिदित्यादि * । अत्रानन्दमयशब्देऽधमयादिषु
पञ्चस्यापि चा केचिन्निर्विशेषवादग्रहिला विचर्तवादाद्यङ्गीकारेण भ-
गवन्माहात्म्यादिनाशकत्वात् सर्वविप्लववादिनो विषयवाक्याकरश्रु-
तेस्तद्विचारकाणां व्याससूत्राणां व्याकरणसूत्राणां च तात्पर्याज्ञानाद्
विकारार्थत्वं वदन्ति । तत् उक्तश्रुत्याद्यर्थविद्भिर्भगवतो नवमावतारस्य
बुद्धस्य कार्यं वेददूषणरूपं ज्ञात्वोपेक्ष्यम् । पाद्योत्तरग्रपडे उग्रमहेश्व-
रसंवादे तामसशास्त्रकथनं प्रतिशाय कानि चिदसच्छास्त्राण्युक्त्या,
'मायापादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं धौक्षमुच्यते । मयैव कथितं देवि कलौ
ब्राह्मणरूपिणा । अपार्थं श्रुतियाफयानां दर्शयैत्येकगर्हितम् । कर्मस्वरू-
पत्याज्यत्वमत्रैव प्रतिपाद्यते । सर्वकर्मपरिभ्रष्टं वैकर्मत्वं तदुच्यते ।
परेशजीययोरैक्यं मयात् प्रतिपाद्यते । ब्रह्मणश्च परं रूपं निर्गुणं

वक्ष्यते मया । सर्वस्य जगतोऽप्यत्र सोहनार्थं कलौ युगे । वेदाथर्वन्म-
 हाशास्त्रं मायावादसर्वैदिकम् । मयैव वक्ष्यते देवि जगतां नाशकार-
 णाद् इति शिववाक्याद् वेदाथर्वविद्भिर्नादरणीयमित्यर्थः । नच प्रा-
 यपाठयित्तेषु । विकारार्थस्य प्राणमयपद एवाभावात् । प्राणादीनां
 क्षयाणां वृत्तित्वेनाकाशपृथिव्याश्च भूतान्तरत्वेन तदवयवकल्पनाप्र-
 न्यतस्तत्र सूत्रः स्वार्थिकत्वस्यैव भट्टमास्करोकरीत्या निश्चयात् ।
 नच घटाकाशस्य घटविकारत्ववत् प्राणाद्युपाध्यवच्छिन्नस्य प्राणवि-
 कारत्वं भामत्युक्तरीत्या सिद्धयतीति प्रायपाठसिद्धिरिति वाच्यम् ।
 एतस्या रीतेर्मज्जत्फेनलम्बनकल्पत्वात् । अचच्छिन्ने तद्विकारवस्या-
 प्रत्यात् । शास्त्रेषु कापि तथाप्रयोगादर्शनाच्च । तुष्यतु दुर्जनन्या-
 येन तदङ्गीकारेऽपि तस्य सत्यानुभयत्र प्राप्तावेकतरनिर्णापकत्वं, न तु
 तत्प्रापकत्वमिति द्वयचशब्दात्सीति व्याकरणसूत्रेण, न बहुच इति
 नियमिते विज्ञानानन्दशब्दाभ्यां वैकारिकमयद्राप्तेरेवाभावेनाऽकि-
 षित्कारत्वाच्च । नच मनोरमादिषु, मयद् वेति सूत्रेण, हेतुमनुष्ये-
 भ्य इत्यनुवर्तमाने हेतुवाचकादानन्दशब्दादागतार्थे मयटं साधयि-
 त्वा विकारस्वार्थिकत्वमुक्तमित्यस्त्येव प्राप्तिरिति वाच्यम् । पञ्च-
 स्वभ्यन्नमयादिषु स्वार्थे मयद्राप्तौ वाचकाभावेन वृथा तदतिहा-
 र्यैवं क्लिष्टकल्पनस्यायुक्तत्वात् । हेतुत्वस्य निमित्तोपादानसाधारण-
 त्वेन विकारस्वार्थिकताया निर्णेतुमशक्यत्वाच्च । नचानन्दप्राप्तेर्य-
 त्योक्तरीत्या दुःखशाब्दस्यस्फोरकत्वेनानन्दमये प्रकृतत्वसिद्धभावादा-
 गतार्थमादाय विकारादरेऽपि को दोष इति वाच्यम् । लोकेऽपि प्र-
 चुरप्रकाशः सविता, प्रभूतसन्तापो निदाघदिवसोऽन्धकारमयी ध-
 र्पाविमाधरी, बहुधनो वैश्रवण इत्यादिवाक्यध्रुवणे प्रतियोगिनां त-
 सःशैत्यप्रकाशदारिद्र्याणां प्रत्यक्षतो बाधेन तत्र तदल्पत्वशङ्कनया
 अनुदयात् । वेदे तु सर्वभूतोपजीव्यांशानन्दप्राचुर्यबोधके दूरापेतैव
 प्रतियोग्यल्पत्वशङ्का । यदि हि तत्र वेदो दुःखसम्भेदमभिप्रेयाद्-
 धयवकल्पनायां तदपि क्वचिन्निवेशयेत् । सजातीयैरेवार्थैरवयवक-
 ल्पनाया अनुपकान्तत्वात् । आकाश आत्मा पृथिवी पुच्छं महः पु-
 ष्ठमिस्वादिना तथा निश्चयात् । यच्च शरीर आत्मोति शरीरसम्ब-
 द्धबोधनं दुःखसम्भेदसमर्पकमित्युक्तं, तदप्यन्तर्यामिब्राह्मणाननुस-
 न्धानहेतुकम् । अत एव सत्यपि यत् तद्विचारेणानन्दमये दुःखा-

योऽर्थस्तमवोचामं ॥ १२ ॥

स्तित्वकथनं, तद् ग्रन्थकृतो महातुःखसंस्कारस्य प्राबल्यमेव गमय-
तीति दिक् ।

भास्कराचार्यास्तु स्वरूपैक्ये प्राचुर्यवचनं प्रचुरप्रकाशो र-
विरितिवधेताराल्पत्वमपेक्षत इत्याहुः ।

रामानुजाचार्यास्तु, तत्प्रचुरत्वमितरसत्तां नावगमयति ।
अपि तु तस्याल्पत्वं निवर्तयति । इतरसद्भावासद्भावौ तु प्रमाणान्त-
रावसेयी । इह त्वपहतपाप्मेत्यादिना प्रमाणान्तरेण तदभाय पधा-
षसीयते । तथा आनन्दमीमांसायां ब्रह्मणि निरनिशयदशाशिरस्का-
नन्दबोधिकया श्रुत्या पूर्वोक्तजीवानन्दापेक्षया प्राचुर्यबोधनेन सापे-
क्षत्वमप्येवं पूर्यत इति तुःखसद्भावावगमकथनमसदित्याहुः । तदपि
युक्तमेव । उपपन्नत्वात् ।

यत्तु, श्रीग्रामण्योदञ्जलसीत्यात्र श्रियश्छन्दसीत्यंशो भाष्य-
कृता छन्दसि विभाषाया व्यस्यितत्वमुपेत्य प्रत्याख्यातस्तद्रीत्या प्र-
कृतेऽपि भाषाग्रहणं, द्वयश्छन्दसि, नोत्थद्वयधिल्लादिति सूत्रद्वयं
च त्याज्यम् । तथाचानन्दमय इत्यादावपि विकारे मयद् सुकर प-
चेति शङ्कराचार्यादितं सम्यगेवेति मनोरमायां समर्थितम् । तत्तु
विकारत्वप्रकारकबोधविचक्षायां बह्वचः परस्य मयद्प्रत्ययस्यास्ताधु-
त्वज्ञापनाय, द्वयश्छन्दसीत्यादेरावश्यकत्वेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिक-
योर्धैपन्यादिति दूषणं प्रदर्श्य रामरुष्णशास्त्रिभिरेव सिद्धान्तरत्ना-
करे दूषितमिति न कथमपि विकारे मयदसिद्धिः । यदपि प्राचीन-
वृत्तिकारैर्विद्वानमयस्थले विकारार्थकत्वं यदाश्रितं तत्रैषैव गतिरिति
मनोरमायामुक्तम् । तदपि कल्पितमिवाभाति । रामानुजाचार्यैर्वृ-
त्तिकारानुसरणस्य कृतत्वेन तैरनूदितत्वात् । अथास्ति तत्र तर्हि
तत्रैव दोषो नान्यत्रेति, न किञ्चिदेतत् । किञ्च पूर्वसूत्रे, अश्यासा-
दित्युक्त्वाऽस्मिन् सूत्रे प्राचुर्यादिति यदुक्तं तेनाश्रमयादिषु पञ्च-
स्यपि प्राचुर्यमेव याभक्ताभावात् सिद्ध्यतीति प्रायपाठोऽप्येतस्यैषा-
नुग्राहको, न तु विकारार्थस्येति बोधनायाहुः * योऽर्थस्तमवोचामे-
ति * यः सर्वत्रानुस्यूतः पञ्चानामर्थस्तं व्याकरणसूत्रोपन्यासेनाशो-

शब्दबलविचारेण मयतो विकारार्थत्वं निवारितम् । सर्व-
बलविचारेणापि निराकरोति ।

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १३ ॥

हेतुत्वेन व्यपदेशो हेतुव्यपदेशः । तस्य हेतुव्यपदेशस्तद्धेतु-
व्यपदेशस्तस्मात् । एष ह्येवानन्वयाति । आनन्दपतीत्यर्थः । सर्व-
स्यापि विकारभूतस्यानन्वस्यायमेवानन्दमयः कारणम् । यथा
विकृतस्य जगतः कारणं ब्रह्म अविकृतं सच्चिद्रूपमेवमेवानन्दम-
योऽपि कारणत्वादविकृतोऽन्यथा तदाक्यं व्यर्थमेव स्यात् ।
तस्मान्नानन्दमयो विकारार्थः । चकारः समुच्चयं बबन् सूत्रद्व-
येनैकोऽर्थो मध्ये प्रतिपादित इत्याह ॥ १३ ॥

ननु किमिति निर्वन्धने सूत्रत्रयेणैवं वर्णयते । अन्नमयादि-

धामेत्यर्थः ॥ १२ ॥

उक्तसूत्रेण विकारार्थं निरस्तेऽग्रिमसूत्रस्य किं प्रयोजनमित्यत
आहुः * शब्देत्यादि * तामिन्द्रो मध्यतोऽपरोध्य व्याकरोदिति श्रु-
तेर्मुखं व्याकरणस्मृतमिति परिशिष्टाच्च व्याकरणरूपः शब्दोऽर्थनि-
र्णायक इति तदबलविचारेण तथा कृतम् । तदपेक्षया अर्थस्तु बलि-
ष्ठः । प्रतिपाद्यत्वेन शेषित्वात् । उक्तरीत्या निराकरणे स चेद् विक-
र्येत तदा प्रयासो व्यर्थः स्यादतस्तद्वारणाय सूत्रान्तरमित्यर्थः । उ-
क्तरीतिकं विकारार्थनिराकरणं व्युत्पादयन्ति * सर्वस्येत्यादि * ।
* व्यर्थमेव स्यादिति * रसः होवायं लब्ध्वाऽऽनन्दीभवतीति पूर्व-
वाक्ये पूर्वप्रकृतस्यानन्दमयस्यैव रसत्वेन सिद्धत्वात् तद्वाभिन्नान-
न्दवत्ताभ्रावणेनैव रसरूपस्यानन्दकारणताया अर्थतः सिद्धौ पुन-
स्तत्कथनमप्रयोजनकं सत् तथा स्यादतः कारणत्वेनाविकृतत्वबो-
धनायैवेवं वाक्यम् । तेनाविकारत्वमेव सिद्धतीत्यर्थेविचारेणापि न
तथेत्यर्थः ॥ १३ ॥

मान्त्रघर्णिकसूत्रमवतारयन्ति * नन्वित्यादि * । * एवमिति *

घेदुपासनापरत्वेनापि श्रुत्युपपत्तेः । पक्षपुच्छादित्वेन मोक्षप्रमो-
दादीनामुक्तत्वाच्च । तस्माद् ब्रह्मत्वेन साधितमप्यावश्यकोपप-
त्यभावाच्च ब्रह्मपरत्वमिति प्राप्तेऽभिधीयते ।

मान्त्रवर्णिकमेव च गम्यते ॥ १४ ॥

सखं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुह्यायां परमे व्यो-
मन् । सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति
मन्त्रः । मन्त्रेणाभिधया वृत्त्या प्रतिपाद्यं मान्त्रवर्णिकम् । तदुप-
पादनग्रन्थे तदेव मुख्यतया ज्ञायते । यत्र यदुद्दिष्टं तदेव मुख्य-
तया ज्ञातव्यम् । उपपादनीयं च सन्दिग्धम् । तत्र, ब्रह्मणा वि-
पश्चितेति सन्दिग्धं सर्वज्ञं ब्रह्म ।

परमात्मपरत्वेन । नचोपास्तेरश्रवणादप्रामाणिकं कथं कल्प-
नीयमिति शङ्क्यम् । तदभावेऽपि विद्युद् ब्रह्मेत्यादिषु विद्युदाद्यु-
पासनासु प्रकरणवलेन तत्स्वीकारात् । प्रकृते तु पक्षपुच्छादित्वेन
मोक्षप्रमोदादीनां कल्पनयोक्तत्वाच्च लिङ्गस्यापि सद्भावात् । तस्मा-
दुक्तहेतुद्वयाद् ब्रह्मत्वेन साधितमप्यानन्दमयपदभावश्यकोपपत्त्य-
भावाच्च ब्रह्मपरमिति प्राप्ते इत्यर्थः । ब्रह्मपरत्वमिति पाठे त्वर्हतीति
शेषश्चुटितो बोध्यः । को मन्त्रः, किं मान्त्रवर्णिकमित्याकाङ्क्षा-
यामाहुः । * सत्यमित्यादि * यथाच यं कश्चिदर्थमभिसन्धाय श-
क्यसम्यन्धानां नानात्वात् तेषु यं कश्चिदादाय लक्षणया यत्किञ्चि-
दुच्यते, तन्न मान्त्रवर्णिकम् । किन्तु मन्त्रेणाभिधया पदशक्त्या मु-
ख्यवृत्त्या यत् प्रतिपाद्यं, तत् तथेत्यर्थः । एतस्य मान्त्रवर्णिकस्य क-
थमुपपत्तित्वमित्यत आहुः * तदित्यादि * । * तदुपपादनग्रन्थ इति *
। सर्वस्मिन् प्रपाठके । तथाच तस्य मुख्यत्वादावश्यकोपपत्ति-
त्वमित्यर्थः । मुख्यत्वमेवास्य कथमित्यत आहुः * यत्रेत्यादि * ननु
तदेपाऽऽयुक्तेति प्रतिज्ञानान्मन्त्रस्य ब्राह्मणव्याख्यानत्वं स्फुटम् । शि-
ष्टस्य प्रपाठकस्य मन्त्रव्याख्यानत्वे किं गमकमित्यत आहुः * उपपा-
दनीयमिति * । * सन्दिग्धमिति * विभक्तिभेदात् पदभेदाच्च स-
न्दिग्धम् । तथाच सन्दिग्धोपपादकत्वमेव व्याख्यानत्वगमकमित्य-

तस्य हि फलत्वं वाक्ये नोपपाद्यते । फलं तु सर्वैः स्तुत
आनन्दः । अन्वयात् स्तुतत्वात्त्वबोचाम । शिरःपाण्यादिकं
तु स्तुत्यर्थमेव पुरुषविधत्वाय । लोके ह्यन्तर्भूतं बहिर्वेष्टितं च
तदाकारं भवति ।

र्थः । ननु सर्वज्ञे ब्रह्मणि कस्मिंश्चिदंशे कुतश्च सन्देह इत्यत आहुः । *
तस्य हीत्यादि * । * वाक्य इति * मन्त्रे । तथाच ब्राह्मणवाक्ये
द्वितीयया परस्य फलत्वबोधनात्, तद्व्याख्यानमन्त्रे तु द्वितीयया का-
र्मानां फलत्वबोधनाद् ब्रह्मणश्च गौणत्वबोधनात् तस्य फलत्वांशे स-
न्देह इत्यर्थः । तर्हि कथं तस्य फलत्वमुपपाद्यत इत्याकाङ्क्षायां सर्वतः
प्रचुरानन्दरूपत्वेनोपपाद्यत इत्याहुः * फलन्त्वित्यादि * । * सर्वैरि-
ति * प्रकारैः । प्रकारास्त्वभ्याससर्वान्तरत्वसर्वाधिकत्वादयो बो-
ध्याः । ननु यदि प्रचुरानन्दरूपेणैव फलत्वाभिप्रेतं स्यादमूर्तस्य त-
थोक्तं स्यान्न तु शिरःपाण्यादिकं कल्पयेत् । प्रयोजनाभावात् । क-
ल्पनया चोपासनार्थता प्रतीयते, न तु परमफलतेत्यत आहुः * शि-
र इत्यादि * । * शिरःपाण्यादिकमिति * इदमा बोधितं शिरःपा-
ण्यादिकम् । * पुरुषविधत्वायेति * सर्वेषां पुरुषविधत्वाय । यदि हि
स्थयं पुरुषविधो न स्यात्तदा तदुपरितमोऽन्नमयान्तः कोऽपि
पुरुषाकारो न स्यादिति तदर्थं तथोक्तिरिति तस्य पुरुषविधता-
मन्वयं पुरुषविध इति वाक्यादेव प्रतीयते । अतः सा कल्पना नोपा-
सनार्थाऽपि तु स्तुत्यर्थेति कल्पनाया लिङ्गत्वाभावात् प्रकरणापेक्षया
वाक्यस्य बलिगृह्याच्चानन्दमयपदस्य ब्रह्मपरत्वं न पारिप्लवमित्य-
र्थः । नन्वानन्दमयस्य पुरुषविधत्वेन कथं सर्वेषां तथात्वमित्यत आहुः ।
* लोके हीत्यादि * । अयमर्थः । लोके ह्यन्तर्भूतस्य तदाकारता मूपा-
निषिक्तप्रतिमादौ दृष्टा । बहिर्वेष्टितस्य तदाकारता वृषदेहे सीवितव-
सनादौ च दृष्टा । तथाच यथा भाण्डकर्तारः प्रथमत आकृतिं मधू-
र्यादेः कृत्वा तदुपरि मृदं घेष्टयित्वा तन्मूपायां धातून् पूरयन्ति । अ-
न्यथा पूरितभाण्डनिर्माणं न भवति । तथाच तादृशोऽयं देहः । अ-
तोऽत्र देहे कश्चिदान्तर एवविधो वर्तते यदुपरि समागता अन्नरसा-
दयः पुरुषाकारा भवन्ति । नो चेद् घटादियत् कृतिसाध्यत्वाभावाद्

जीवोऽत्र-मुख्यः । कर्तृत्वेन व्यपदेशात् । स च वस्तुतो
हंसरूपः । पुरुषाधिकारकं हि शास्त्रम् । तेन पुरुषशरीरे तदा-
कारः सर्वं फलं प्राप्नोति । अतः पुरुषं हंसरूपेणानुवर्णयति ।

भस्मोत्कारवद् राशीभूता एव भवेयुः । अत्र तु श्रुती, तस्माद्वा एत-
स्मादक्षरसमयादन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः । तेनैव पूर्णः । स वा
एव पुरुषविध एव तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविध इत्यादौ पूर्वं
प्राणमयादिकमुक्त्वा तेन प्राणमयादिना आन्तरेण एषोऽन्नमयादिक-
परितनः पूर्ण इति पूर्वोक्तन्यायेन पूर्णतां प्रतिज्ञाय तन्नां निगम-
यितुं, स वा एव प्राणमयादिः पुरुषविध एवेत्यनेन तदाकारमुक्त्वा
तस्य प्राणमयादेः पुरुषविधतामनुलक्ष्यीकृत्य, अयमन्नमयादिः पुरुष-
विध इति वदति । तेन सर्वान्तरस्यानन्दमयस्यैव सर्वत्र पुरुषाकार-
समर्पकता पर्यवस्यति । तेन तथा सिद्ध्यतीति । नन्वस्त्वेषं, तावता
स्तुतिः का वा सिद्ध्यतीत्यत आहुः * जीव इत्यादि, घर्णयतीत्यन्त-
म् * । * तेनेति * हेतुना । * तदाकार इति * हंसाकारः । अय-
मर्थः । उक्तमन्त्रे सोऽश्नुत इत्यनेन जीवः फलाशने कर्तृनया व्यप-
दिष्टः फलभोगे मुख्यः । तस्य च, द्वासुपर्णाचिति श्रुत्या, एवं स. मा-
नसो हंसो हंसेनैव प्रशोधित इति स्मृत्या च हंसरूपेणैव निदृश्यात्
पुरुषाधिकारेण प्रवृत्तस्य शास्त्रस्य तं प्रत्यप्रवृत्तौ तस्य ब्रह्मविश्वाद्य-
भावेन घेदनादिकलस्याप्यभावाच्छास्त्रादेर्वैयर्थ्यं स्वादिति. फलार्थं शा-
स्त्रसार्थक्यार्थं च जीवस्य पुरुषरूपमावश्यकम् । तथा समतां धिना
फलानुभवदौर्घ्याद् ब्रह्मसमतायाश्च, न तत्सम. इत्यादिश्रुत्या निवे-
धात् फलानुभावार्थं समतायै ब्रह्मणोऽपि हंसरूपमावश्यकम् । अतः
पुरुष एव यदा हंसरूपेण, जीवास्तराविश्य तं पुरुषरूपेणान्तरितर्वा-
स्तदा तद्वेद्येन पुरुषरूपो जीवः सर्वं लौकिकालौकिकफलमनुभवति ।
परमात्मा च हंसेऽन्तर्भूतो हंसाकारश्च सत्सत्फलमनुभावयतीति
श्रुतिरपि परमात्मानं हंसरूपेण पुर्यावेशोत्तरं घर्णयति. । तथाच स्व-
यमतिमहानपि जीवस्य फलभोजनार्थमेवं करोतीत्येषा स्तुतिरित्यर्थः ।
एवं पक्षिरूपकल्पनस्य शिरःपाण्यादिकथनस्य च स्तुत्यर्थेनासमर्थनेन
निरालम्बना प्रत्यगारमविषया बुद्धिः कर्तुमशक्यति वृष्टशरीरान्म-

पञ्चस्वपि शारीर आत्मा जीव एक एव । तत्रान्नमये निःसन्दिग्धत्वात्, तस्यैव एव आत्मेति नोच्यते । द्वितीयादिषु प्रथमोक्तमेवातिदिश्यते । तत्रान्नमये हस्तेन प्रदर्शयन्नित्ति निःसन्दिग्धं व्याख्यातम् । तदन्तरो हि प्राण आन्तरव्यवहारकारणम् । वन्नभोजनविसर्गादिपूपयोगात् । तस्य सञ्चार आकाशे परिनिष्ठितः पृथिव्याम् । एवं लौकिकव्यवहारार्थं बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्वयम् ।

सामान्येन प्रत्यगात्मनि बुद्धिसिद्धयर्थं शाखाचन्द्रन्यायेनेकं कल्पनमित्यपास्तम् । तथा सति पुरुषरूपकल्पनयापि कार्यसिद्धेः पक्षिरूपकल्पनावैयर्थ्यप्रसङ्गादिति । ननु यद्येवमभिप्रेतं स्यात् तर्ह्यानन्दमयस्यैव पक्षिरूपत्वं घर्णितं स्यान्नान्नमयादीनामतो नैवमित्याशङ्कार्या स्वोक्तं विभजन्ते * पञ्चस्वित्यादि * तथाच प्राणमयादीनां चतुर्णां व्याख्याने, तस्यैव एव शारीर आत्मेति कथनात् पञ्चस्वपि फलेष्वेकस्यैव जीवस्य भोक्तुः पञ्चानां शरीरतया भोग्यत्वस्य च ज्ञाप्यत्वेन हसरूपजीवानुरोधादन्नमयादिष्वपि तथा कल्पनं युक्तमित्यर्थः । ननु यद्येवं तदान्नमय इदं वाक्यं कुतो नोच्यत इत्यत आहुः * तत्रेत्यादि * कोशेऽन्नमये शरीरत्वस्यैकात्मभोग्यत्वस्य च प्रत्यक्षसिद्धत्वेन तत्तुल्येऽन्नमयेऽपि तथात्वस्यासन्दिग्धत्वात्प्रोच्यत इत्यर्थः । नन्वेवं सत्यन्येष्वपि तत्तत्कोशतोल्यात् तत्रापि नोच्येतेत्यत आहुः * द्वितीयेत्यादि * * प्रथमोक्तमिति * अन्नमय उक्तं पञ्चावयवकत्वम् । तथाचातिदेशदाढ्यार्थं तदुक्तिरित्यर्थः । एतदेव प्रपञ्चयन्ति * तत्रेत्यादि * । * प्रदर्शयन्नित्ति * वदतीत्यत इति शेषः । तथाच यत एवं वदत्यतः प्राप्यरूपेऽन्नमयेऽप्यत्र व्याख्यातं तदवयवसाम्यं निःसन्दिग्धमित्यर्थः । प्रदर्शयतीति वा पाठः । प्राणमये आहुः । * तदन्तर इत्यादि * । अत्र, * बलेत्यादिना प्राणादित्रयस्य कार्यमुक्तम् । कोशाद्भेदश्च दर्शितः । स पञ्चवृत्तिको दशवृत्तिको वा अयं तु त्रिवृत्तिकः । तस्य सञ्चारो नियते देशे हृदयादौ । अस्थ तु सर्वत्राकाश

तदनु वैदिकव्यवहारः । स च मनोमयः पुरुषः । आदेशः
कर्मचोदना । ब्राह्मणानि सशेषाणि । अथर्वाङ्गिरसे ब्रह्म-
कर्मत्वात् प्रतिष्ठा । तदनु नानाविधयागाविसाधनवतः फलं
विज्ञानमयः । तत्र श्रद्धा आपः । तृतीयाध्याये त्वयमर्थो विस्तरेण

इति स तस्य स्वरूपलाभहेतुत्वादात्मा । स तु देहे स्थितोऽयं तु सर्थ-
स्यां पृथिव्यामिति । अतो द्विविधभोगसाधनत्वेन साभिमानाय
द्वयोः कथनमित्यर्थः । अप्रिमप्रयोजनादिकमाहुः * तदन्वित्यादि *
लौकिके व्यवहारे ययःप्रभृतिभिः स्वातन्त्र्यसम्पत्तौ सत्यां वैदिके
प्रवर्तत इति वेदप्रयुक्तो मनोमात्रेन्द्रियप्राणव्यापारस्तस्यानन्तरमा-
धी । तस्य च लौकिकाद् भेदः, शब्द इति चेन्नतः प्रभवाद् इत्यत्र
सोपपत्तिकं वक्तव्यः । तद्भोगसाधनाय च स वेदात्मको मनोमयः
पुरुषः । वेदस्य च मनोमयत्वमेकादशस्कन्धे, स एव जीवो विनर-
प्रसूतिरिति श्लोकेन भगवतोक्तम् । * सशेषाणीति * सार्थवादा-
नि * ब्रह्मकर्मत्वादिति * । चातुर्दोषविधाने ब्रह्मणः कृताऽकृतावेक्ष-
कत्वेन तत्कर्मणोऽथर्वसिद्धस्य कर्मक्षैर्यसम्पादकत्वादयर्वाङ्गिरसः
प्रतिष्ठा रूप इत्यर्थः । शान्त्यादिकर्मशोधकत्वात् पुच्छत्वमपि तस्य
बोध्यम् । एतेन नानावृत्तिकामनोमयकोशाद् भेदोऽपि दर्शितः ।
एवं द्विविधैदिकभोगौपयिकं द्वयं वैदिकव्यवहारौपयिकं तृतीयं
चोक्त्वा पारलौकिकभोगौपयिकं चतुर्थमाहुः । * तदनु नानेत्यादि * ।
विज्ञानमय इति * विज्ञानप्रचुरः । तस्यावयवानां स्वरूपमाहुः *
तत्र श्रद्धेत्यादि * । पञ्चाग्निविद्यायां, यतिष्यामाहुत्यां हुतायामापः
पुरुषवचसो भूत्वा समुत्थाय षदन्तीति प्रश्नान्निरूपणभागे प्रथ-
माहुनौ, देवाः श्रद्धां जुह्वतीति कथनाच्च श्रद्धारूपा आपो मुख्या
इति शिर इत्यर्थः । अत्यार्थस्य काल्पनिकत्वपरिहाराय विचारि-
तस्य बोधपन्ति * तृतीयेत्यादि * रंहत्यधिकरण इत्यर्थः । ननु
प्रथमाहुनौ श्रद्धाहोमन्तः सोमवृष्टयन्नरेतःकमेण पञ्चम्यामाहुनौ
हुतायां रेतसः पुरुषभाष इत्यययपूर्वभाषात् कथमस्य जीवमो-

वक्ष्यते । यथोक्तकर्तृत्वात् क्रममुक्तिः ।

ऋतससौ प्रमीषमाणानुष्ठीयमानौ धर्मो योगश्च मुख्यत्वा-
दात्मा । अधोभागो महर्लोकः । तादृशस्य ततोऽर्वाक् संसृज्यमा-
वात् । ततोऽपि ब्रह्माविद् आनन्दमयः फलम् । तस्य स्वरूप-
स्यैकत्वाद् धर्मभेदेन शिरःपाण्यादि निरूप्यते । तस्य मुख्य-
तया प्रीतिविषयत्वं धर्मस्तान्छिरः । मोदप्रयोदावपरिनिष्ठितपरि-
निष्ठितावानन्दांतशयौ । आनन्दस्तु स्वरूपम् । साधनरूपत्वात् ।

अथ च भोगसाधनत्वं वेत्याकाङ्क्षायामाहुः । * यथोक्तेत्यादि * । अ-
थमयाद्युक्तोपासताकर्तृत्वात् क्रममुक्तिः । एतेनोपासनाकथनप्रयो-
जनमपि बोधितम् । तथाच श्रद्धादीनामर्थानां पूर्वसिद्धत्वेन सत्त्वा-
देनदशयथास्तु पूर्णा एव । तेन जीवस्य कामिको भोग इति न दो-
षेऽप्यमित्यर्थः । एतेन संशयविपर्ययासाधितानावृत्तिकाद् विज्ञानमय-
कोषाद् भेदो दर्शितः । अत्रैतत् सिद्धम् । अन्नप्रदोपासनायां
सर्वाङ्गप्राप्त्या लौकिको बाह्यो भोगस्ततोऽग्निमोपासने सर्वाङ्गप्रा-
प्तिरूप आन्तरः । तदग्रे ब्रह्मानन्दज्ञानात् सर्वदा मयाभावाद् वैदि-
कः । तदग्रे प्रमादाभावे सति पापनाशपूर्वकसर्वकामाप्तिरूप इति ।
अथयवान्तरस्वरूपमाहुः * ऋतेत्यादि * । * तादृशस्येति * श्र-
द्धाहोमात् पूर्वजन्मानि निष्कामपक्षकर्तृज्ञानरहितस्य ततः श्रद्धा-
दिक्रमेण प्राप्तयोग्यदेहस्य । एतादृशस्य ज्ञानप्राप्त्या मुख्यं फलं भव-
तीति विधेयमाहुः * ततोऽपीत्यादि * । * साधनरूपत्वाविति *
ह्येवमेव साधनशेषतया तथात्वात् । एवं, लोके हीत्यादिना वयो-
यनीत्यन्तेनोक्तमर्थं विमर्शय पुरुषविभवं पक्षिरूपत्वं च समर्धि-
तम् । तेन च मन्त्रे द्वितीयान्नकामपदेनोक्ता एत एव धर्माः । आ-
नन्दमयस्तु विषयिद् ब्रह्म । धर्मधर्मिणोः प्रकाशाध्रपवद्भेदेऽप्यभे-
दादेनादृशमेव व्याख्येयवाक्योक्तं परमिति बोधितम् । तावतावितेषु
विधिज्ञानवत्वं लक्षणोक्तस्योच्चैःशिशिष्टं च सम्यक् नावगम्यत इति

प्रत्यपुच्छमिति । श्लोकौ तु सच्चिदंशबोधकौ केवसानन्दत्व-
परिहाराय ।

अपरौ तु श्लोकौ माहात्म्यज्ञापनाय । वाग्गोचरागोचरभे-
देन । अत्रान्तरानन्दास्तु सर्वे तस्मान्न्यूनतया तदुत्कर्षत्वबोधनाय ।
तस्मात् सर्वत्र प्रपाठके मान्त्रवर्णिकमेव प्रतीयते । अतो मुख्यो-
पपत्तेर्विद्यमानत्वेनानन्दमयः परमात्मैव । चकारो मध्ये प्रयुक्तो
विधिमुख्याविचारेणाधिकरणसम्पूर्णत्वबोधकः ॥ १४ ॥

तदर्पमप्रिमो ग्रन्थो, न तु साधनशेषब्रह्मज्ञानायेत्याहुः * श्लोकौ
स्थित्यादि * श्लोकात् पूर्वं, तदपीत्यनेनानन्दमयं लक्ष्यीकृत्य, अस-
त्वेनेति श्लोकउक्तः । तेनानन्दमयमेवास्ति ब्रह्मेति वेत्तव्यमित्यायानि ।
एषमसत्वेतिश्लोके कर्तृत्वसमवायित्वयोर्बोधनाच्चिदंशलाभः । तेन द्वावे-
तौ विपश्चिस्वसमर्थेनायेति फलनिानथा सति तत्तच्छ्लोकोत्तरं या ग्रन्थः
सोऽपि श्लोकोक्तार्थपोषणायेति बोधितम्नेनाथानोऽनुप्रश्ना इत्यादिना
ग्रन्थेन साधनस्य विद्वत्त्वस्य फलोपधायकस्वरूपप्रश्नः । सोऽकामय-
तेत्यारभ्य तत्रैव भयं विदुषोऽमन्वानस्येत्यन्तेनोक्तरूपतया सर्वदा
विचारयन् एव पूर्णं विद्वत्त्वं तदैव फलं नान्यथेति सिद्ध्यति । भी-
षाऽस्मादित्यादिग्रन्थस्य तात्पर्यमाहुः * अपरावित्यादि * भीषा-
ऽस्मादिति श्लोको वाग्गोचरमाहात्म्यबोधनाय । यतो वाच इति तु
वागाद्यगोचरतद्बोधनाय । तथाच सध्याययानायेतौ परत्वस्य निग-
मनायेति सिद्ध्यति । गणितागणितानन्दत्वरूपविशेषाद्यगम विना ज्ञे-
यग्रहणः सकारात् परस्य निष्कण्टकमशक्यत्वादिति । शेषं स्फुटम् ।
भीषागमते द्दशमस्कन्धे घेदस्तुतौ, पुरुषविधोऽत्र चरमोऽन्नमयादिषु
य इत्यनेनायमर्थ उपरूढितः । अन्नमयादिषु चरम आनन्दमयो भ-
गवानिति । तथा सति तेन पुरुषाकारे समर्पिते सर्वस्य पुरुषा-
कारता सिद्ध्यति । ये तु प्रसिद्धमन्नमयस्य पुरुषविधत्वं स्वीकृत्य
तस्य पुरुषविधत्वमनु प्राणमपाधानन्दमयात्तानां पुरुषविधत्वं
सूर्यानिबिक्तप्रतिमान्वायेनाहुः । तैः श्लाकैरुदात्तप्रकार एव न

बुध्यते । मृदानिपिक्तप्रतिमायास्तदान्तराकारानुविधायित्वात् ।
 तस्य च मधूयनिर्मितप्रतिमया समर्पणादत्रापि तेन न्यायेन बाह्या-
 कारानुरोधस्याशक्यवचनत्वात् । तेनैव पूर्ण इत्यत्र तच्छब्देन प्रकृ-
 तम्, एतच्छब्देन पूर्वोक्तं च परामृश्य मध्ये, स वा एष इति तदेत-
 च्छब्दाभ्यां च प्रकृतं परामृश्य तस्य पुरुषविधतामित्यत्र पूर्वपराम-
 र्थनम् । ततस्तस्य प्राण एव शिर इत्याद्यवयवकल्पनावाक्ये पुनः प्र-
 कृतपरामर्श इत्येवं व्याख्यानं प्रकान्तत्यागप्रसङ्गाच्च । तस्मान्नास्ते को-
 शाः, किन्तु पञ्चापि फलरूपा व्यापका भिन्ना एव । एतद्बाह्या-
 गौक्तिपूर्वकं तत्तत्प्राप्तिभावणात् । तथा ध्रुत्यन्तरे, अन्तात् प्राणा भ-
 वन्ति भूतानां प्राणैर्मनो मनसश्च विज्ञानं धिज्ञानादानन्दो ब्रह्मयोनिः
 स वा एष पुरुषः पञ्चात्मा येन सर्वमिदं प्रति पृथिवी चान्त-
 रिक्षं च द्यौश्च दिशश्चावान्तरदिशाश्च स वै सर्वमिदं जगत् स स
 भूयः स भव्यमित्यादिना अनादिपञ्चविधस्योक्तरीत्या पञ्चात्मकस्य
 पुरुषस्य सर्वव्याप्तिसर्वात्मकत्वबोधनपूर्वकं, ज्ञात्वा तमेवं मनसा हृदा
 च भूयो न मृत्युमुपयाहि विद्वानित्यनेन तद्विदो मुक्तिभावणाच्च ।
 कोशास्त्वक्षमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयमानन्दमयमारमा मे शुद्ध-
 न्तामिति ध्रुत्यन्तरे शोध्यत्वलिङ्गाः प्रतिशरीरं भिन्ना एव । स इति
 अस्वजीवीवस्वरूपभेदलिङ्गात् । अतस्तद्वृत्तमेणात् तदङ्गीकरणमपि
 प्रकृतविकल्पमेवेति । ननु शोध्यत्वलिङ्गिकायां धृतौ सिद्धवन्निरदेशाद्
 व्याकारसमर्पणलिङ्गात् कोशात्वं चतुर्णां सिद्ध्यति । मतान्तरे तु तत्
 सद्भा तदेवानुमाविशदित्यनुप्रवेशस्याप्रे भावणादनुप्रवेशस्य च ध्रु-
 त्यन्तरे, अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति जीव-
 करणकरवयोधताद्वा शारीरपदाश्च पञ्चानां कोशात्वम् । द्वितीयवर्ण-
 करीत्या विचारे स्वप्न अस्मात्प्रोक्तात् प्रेत्येत्यादिना इत उत्क्रमणपूर्व-
 क्रममयाद्युपसंक्रमणधायणादेतेषामेव प्राप्यतया फलरूपत्वं सि-
 द्ध्यति । तत्र सिद्ध्यन्ते चतुर्णां विभूतिरत्वं, पञ्चमस्य परपुरुषरूपत्वात्
 परमफलत्वम् । पूर्वपक्षे तु पञ्चागमपि विभूतिरूपत्वमिति विशेषः ।
 तथापि ध्रुतिममर्थनं तु सर्वत्र तुल्यमतः कुत उत्क्रमण, कस्य
 प्राप्तिरित्येतत् सर्वमतेऽपि विचारणीयमेवेति चेत् । अनेदं प्रतिभाति ।
 तथाहि । प्रह्यपिदामोति परमिति प्रतिज्ञानात् तत आगतं तद्विधरणे
 परमत्वस्यैवोपपादनादिकं फलप्रकरणमेवेति निश्चीयते । एवं सत्यनु-

प्रवेशधृतिः प्रकरणेन सन्देहा परस्य फलरूपस्यैव सर्वत्रानुप्रवेशं समर्पयति । न त्वप्रकरणिनो जीवस्य । न च लिङ्गाद् बाधः । तदनु प्रविश्य सच्च स्थानाभवदित्यादिना, सत्यमित्याचक्षते इत्यन्तेन वाक्येनानुप्रविष्टसर्वात्मकतायाः सर्वस्य सत्यतायाश्च धावणादनुप्रवेशस्य नामरूपव्याकरणार्थताया अभावणाच्चास्यानुप्रवेशस्य तस्मादनुप्रवेशाद् भिन्नत्वेनास्य जीवलिङ्गत्वाभावात् । अन्यथा वाक्यपीडापत्तेः । अत्रे च, यदेव आकाश आनन्दो न स्यादित्यनेनानन्दस्यैवान्तराकाशवर्तित्वध्रावणेन प्रकरणस्यैव पोषाच्च । अत आकारसमर्पणस्याप्युक्तरीत्या ब्रह्मकोशत्वसाधकतया मैत्रायणीयश्रुतौ, विश्वभृद्धे नामैषा तनूभंगवतो विष्णोर्यद्विदमन्नं प्राणो वा अन्नस्य रसो मनः प्राणस्य विज्ञानं मनस आनन्दं विज्ञानस्येति भगवत्तनुत्वधावशेन, अज्ञात् प्राणा भवन्ति भूतानामिति पूर्वोक्ततैत्तिरीयश्रुतौ व्यापकत्वादिब्रह्मलिङ्गधावणेन चैतेषां जीवकोशरूपत्वे दूरनिरस्ते, एते विभूतिरूपाः प्राप्या एवेति सिद्धम् । जीवकोशास्त्वेतद्व्यष्टिरूपा इति तावत् प्रत्येपदोक्तोत्क्रमणलिङ्गादत्र बोधिताः कल्पन्ते । तेन श्रुत्यन्तरीयः सिद्धवन्निर्देशोऽप्युपपन्न एव । एवमेतेषां विभूतिष्वे जीवकोशाद् भेदे च निश्चिते पूर्वोक्ताभ्यासादिभिरानन्दमयस्य ततोऽपि निष्कर्षात् परमफलत्वं सुसिद्धमिति ब्रह्मवर्जिवः पूर्वोक्तविभूतिव्यष्टिरूपेभ्यः स्वकोशेभ्य उत्क्रम्य मान्त्रवर्णिकसूत्रमाप्तोक्तरीत्या क्रमेण समष्टिभूतान्मयाद्यानन्दमयान्तानि विभूतिरूपाणि प्राप्यानन्दमयो भूत्वा, एतमानन्दमयं परं ब्रह्माप्नोति । आनन्दमानन्दमयोऽवसान इति द्वितीयस्कन्धवाक्यात् । यद्यप्यत्रानन्दमयो मध्ये नोक्तस्तथापि, तद्विहितोऽधि धरुणः सम्बन्धादिति न्यायेन श्रुत्यन्तरसिद्धत्वाभिवेशनीय इति नात्र विवादलेशः । एवमत्र त्याज्येभ्योऽप्रमयादिकोशेभ्य उत्क्रमणं तत उक्तरीत्या विभूतिरूपाणां तेषामानन्दमयस्य परस्य च क्रमेण प्राप्तिरिति घर्णकद्वयोक्तमुपपन्नतरमित्यवधेहि ।

ननु भयत्वेवं ज्ञानामार्गीयाणां प्राप्तिः, परन्तु भक्तिमार्गीयाणां प्राप्तिः कथं व्युत्पाद्या । प्राप्तिर्हि पूर्वमसम्बन्धस्य पाश्चात्यसम्बन्धरूपा । अत्र चाकारसमर्पकत्वेनानन्दमयस्य लौकिकेऽपि शरीरे स्थितेः पूर्वं सिद्धत्वेन विभूतिरूपाणां चाकाशवद् व्यापकतया सि-

निषेधमुखेन चतुःसुष्येदमेवाधिकरणं पुनर्विचार्यते सुहृद-
त्वाय । इदमत्राकृतम् । जीव एवानन्दमयो भवतु । फलस्य पु-
रुषार्थत्वात् । स ब्रह्मविदानन्दमयो भवतीति स्वर्गाविष्टुत्तवद-
लौकिकमेव रूपमानन्दमयं जीवस्य फलभूतामांतं प्राप्तिऽभिधीयते ।

तेर्यात् सिद्धत्वेन भक्तशरीरेष्वपि सत्तया पक्षिरूपेण तेषु भक्त-
शरीरेषु प्रवेशनिर्वचनाशक्तौ फलप्राप्तेर्व्युत्पाद्यितुमशक्यत्वादिति
चेद् । अत्रोच्यते । अनुप्रवेशश्रुत्या, आविद्यदिति श्रुत्या च पुरेषु
भगवत्प्रवेशो निर्विवादः । पक्षिलिङ्गेनान्येषामपि गतिप्रतिबन्धकी-
भूतव्यापकत्वोल्लङ्घनात् स निर्विवादः । या पुन साधैदिकी स्थितिः
सा तु तावन्मात्रकार्यार्थत्वादेतत्फलानुभावेन प्रयोजिका न भव-
त्येव । यथा काष्ठादिषु घन्निस्थितिर्दाहादौ । एवं सति बहिष्ठो
भक्त्या यदान्तः प्रविशति, हृद्येव वा मायामपसायं प्रादुर्भवाति तदा
अक्षरारम्भकानि विभूतिरूपाण्यपि भगवता सह विशन्त्याधिर्भवन्ति
वा । अक्षरस्य चरणाद्यात्मकत्वेन तेषामपि तस्यात् । इयं तु लौकिक-
शरीरे व्यवस्था । यदा ह्येतस्यागेनालौकिकशरीरे प्राप्तिस्तदा तु तत्र
घर्तमानस्यात् तेषां कार्यकारित्यमेवाति विशेषः । एषञ्चाधिभौतिक-
रूपेण व्याप्तानि तिष्ठन्त्याध्यात्मिकेन प्रविशन्त्याधिदैविकेन कार्यं
कुर्वन्ति । आधिभौतिकत्वं च लौकिके नियतम् । आधिदैविकं भगव-
ति नियतं पर्येषसभ्रम् । अवान्तरेषु सर्वेषु त्वाधिदैविकादिप्रयमपि
यथासम्भवं सव्यपेक्षमिति, न कापि प्राप्तिव्युत्पत्तिप्रतिबन्ध इति
जानीहीति दिक् ॥ १४ ॥

प्रकृतमनुसरामः । अग्निस्त्रयमवतारयितुं तत्र प्रयोजनमाहुः *
निषेधेत्यादि * ननु को वा सन्देहो येन निषेधमुखविचारावश्यक-
तेत्यत आहुः । * इदमित्यादि * । यद्यप्यानन्दमयस्य फलत्वं, सर्वा-
पेक्षयोत्कर्षश्च प्रतिपादितस्तथापि फलस्य पुरुषार्थत्वेन पुरुषशेष-
त्वात्, तस्यैव एव शरीर आत्मेत्यानन्दमयेऽपि आधणाज्जीव
प्रवानन्दमयो भवतु । नच मन्त्रवर्णविरोधः । स ब्रह्मवित्त सर्वात्

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १५ ॥

इतरो जीवो न । आनन्दमयो न भवति । कुतः । अनुप-
पत्तेः । जीवस्य फलरूपत्वंमात्रेणानन्दमयत्वं नोपपद्यते । तथा
सति तस्य स्वातन्त्र्येण जगत्कर्तृत्वेऽत्यलौकिकमाहात्म्यवश्वेन
निरूपणं नोपपद्यते । अतो न जीव आनन्दमयः ॥ १५ ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १६ ॥

इतोऽपि न जीव आनन्दमयः । यतो भेदेन व्यपदिश्यते ।
रसः ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवतीति । आनन्दोऽस्यास्तीत्यान-
न्दी । एष ह्येवानन्दयाति । आनन्दयतीत्यर्थः ।

कामान् अश्नुते, विपश्चिता ब्रह्मणा सहःभूत आनन्दमयो भवतीत्य-
र्थोक्तौ तदभावात् । तेन यथा स्वर्गसुखमस्य फलभूतं तथा अखण्डै-
करसं मुक्तावस्थालौकिकरूपमपीत्यर्थः । सूत्रं पठित्वा व्याचक्षते ॥
नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ इत्यादि । * तथा सतीति * जीवस्यानन्दमयत्वे
सति । *निरूपणमिति* ब्रह्मणो निरूपणम् । तथाच, तस्माद्वा एत-
स्मादात्मन आकाशः स्रग्भूत इत्यादिनोक्तं माहात्म्यं जीवेऽपि गच्छ-
देतां श्रुतिं विरुद्ध्यदिति माहात्म्यश्रुत्यनुपपत्तेरप्येत्यर्थः । नचात्रैवं
जीवस्य जगत्कर्तृत्वधारणे कृते फलाध्यायस्य वक्ष्यमाणस्य जगद्-
व्यापारवर्जसूत्रवैयर्थ्यापत्तिरिति शङ्काम् । तत्रैतादृशजगद्व्यापारस-
हित्यस्याविवक्षितत्वेनावैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ रसः ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवतीत्य-
आनन्दीति । लब्धूलब्धव्यभेदव्यपदेशो न जीवभेदगमकः । आ-
त्मलाभात् परं विद्यत इत्यत्र स्वरूपैक्येऽपि लब्धूल-
ब्धव्यभेदव्यपदेशदर्शनेन तस्यानियामकत्वादिति । परे मन्य-
न्ते । तन्नियारणायाहुः * एष ह्येवेत्यादि * तथाचानया श्रुत्या-
ऽऽनन्दनीयानन्दकत्वेन भेदनिर्देशाज्जीवब्रह्मभेदे सिद्धे, आनन्दीति
निर्देशस्यापि भेदोपोद्बलकत्वे याधकाभावात् । आत्मलाभश्रुतावपि

चकारात् सूत्रद्वयेन जीवो नानन्दमय इति निरूपितम् ॥१६॥

तर्हि जडो भवत्वानन्दमयः । न । आन्तरत्वाच्च
कार्यरूपो भवति । किन्तु कारणरूपः । स स्वमते नास्त्येव ।
मतान्तरे प्रकृतिर्भवेत् । तन्निवारयति ।

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १७ ॥

जडा प्रकृतिर्नास्तीति कारणत्वेन निराकृतैव । अथैतद्वा-
क्यान्वयानुपपत्त्या सत्त्वपरिणामरूपा कल्पयते । सा कल्पना
नोपपद्यते । कुतः । कामात् । आनन्दमयनिरूपणानन्तरं, सो-
ऽकामयतेति श्रूयते । स कामश्चेतनधर्मः । अतश्चेतन एवानन्द-
मय इति । चकारात्, स तपोऽतप्यतेत्यादि । अतोऽनुमानपर्यन्त-
मर्थमवोधयद् वाक्यं न तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

न जीवलाभस्तात्पर्यविषयः, किन्तु परमात्मलाभ एव तत्र भूम्न एवा-
त्मतया सनत्कुमारेण नारदं प्रति छान्दोरथे व्याख्यातत्वात् । अतो
जीवग्रहणस्य तद्वीत्या अभ्युपगमैकशरणत्वमिति दृष्टान्तोऽप्यस-
ङ्गत एवेत्यर्थः । * नानन्दमय इति * कस्यामप्यवस्थायाम् ॥ १६ ॥

कामाच्चेति सूत्रद्वयमवतारयन्ति * तर्हि जड इत्यादि * ।
* नेति * पतदेष विमज्जन्ते * आन्तरत्वादित्यादि * । *
* मतान्तर इति * सांख्यमते । * जडेत्यादि * प्रधानक्षेत्रज्ञपति-
शुणेश इत्यादौ प्रधानादिशब्दैः धृताद्युक्तापि यादृशी सांख्यैर्जडा मू-
लकारणभूताङ्गीक्रियते तादृशी श्रुतौ नास्तीतीक्ष्णिसूत्रे कारणत्वेन
निराकृतैव । अथ तस्य प्रियमेवेत्यवधयकल्पना वाक्यान्वयानुपप-
त्त्या आत्मपदार्थे गीष्णमङ्गीकृत्य आनन्दस्य सुखात्मकत्वेन सत्त्वध-
र्मत्वात् सत्त्वपरिणामरूपा कार्यरूपा कल्पयेत्, सा तथेत्यर्थः । * अनु-
मानपर्यन्तमित्यादि * । वाक्यध्वजणोत्तरम्, आनन्दमयपदोक्तोऽर्थः
सत्त्वपरिणाम आनन्दविधिकारत्वात्तद्वैकिकसुषुप्त्यादित्येवं यावदनुमी-
यते तावन् ततः पूर्वमेव कामवाक्यध्वजणात् तत्प्रतिद्वन्द्व्यतेऽतस्तथे-
त्यर्थः ॥ १७ ॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १८ ॥

इतश्च न जड आनन्दमयः । अस्मिन्नानन्दमये अस्य जीव-
स्य च आनन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीति तेन रूपेण योगं
शास्ति । फलत्वेन कथयतीति । न हि जीवस्य जडापत्तिर्पु-
क्ता । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्तेतीति वदस्याप्यर्थः । तस्मान्नापि
जीवो, नापि जडः । पारिशेष्याद् ब्रह्मैवेति सिद्धम् ।
ये पुनरधिकरणभङ्गं कुर्वन्ति, तेषामज्ञानमेव । यतस्तैरप्यानन्द-
मयः कः पदार्थ इति वक्तव्यम् ।

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ * इतिवदस्याप्यर्थ इति *
ज्ञानानन्दमानन्दमयोऽवसान इति श्रीभागवतीयवाक्यादानन्दमय एव
सन्नानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यर्थो ज्ञेय इत्यर्थः ।

एवमधिकरणाव्याख्यानं समाप्य विकारशब्दसूत्रे विशेषेणा-
ऽदूषणादधुना परमतं दूषयन्ति स्वोक्तसमर्थनाय । * ये पुनरित्यादि* ।
ये शाङ्करा एकवारं सत्यसम्मतप्राचीनरीत्या व्याख्याय, पुनरिदं त्विह
वक्तव्यमित्यादिना प्रायपाठविरोधमाकस्मिन्कत्वमेकस्यैवावयवित्वाव-
यवत्वाऽप्यामसामञ्जसम्, असन्नेवेत्यादिश्लोकाद्वयविरोधमानन्दप्रा-
प्त्येऽपि दुःखसाहचर्यमब्रह्मत्वापत्तिमानस्यैकत्वविरोधमानन्दमयप-
दानऽप्यासं च प्रदर्शयानन्दमयपदस्य ब्रह्मपरत्वानादरशून्य व्यासोक्त-
स्याधिकरणस्य भङ्गं कुर्वन्ति तेषां धृत्यर्थाज्ञानमेव । यतस्तैरप्यानन्द-
मयपदार्थः क इति प्रश्ने तस्योत्तरं वक्तव्यम् । तस्यानुक्तत्वाद्
तथेत्यर्थः । नञानन्दमयपदस्य ब्रह्मपरतायां दूषितायां जीवो वा
जडो वा पारिशेष्यादानन्दमयः सेरस्पतीति कथमनुक्तमिति वाच्य-
म् । दूषणानामसङ्गतत्वात् । तथाहि । अस्यामुपनिषदारम्भ एव
ब्रह्मविदाप्नोति परमिति ब्राह्मणोकोऽर्थः सत्यं ज्ञानेत्यस्यामृचि स-
ङ्क्षेपेणोक्तः । स एव सम्पूर्णं प्रपादके विलारेण व्याख्यायते । तत्र ज्ञान-
शेषस्य ब्रह्मण श्रुतिं स्वरूपलक्षणवाक्यादेयासन्दिग्धं प्रतीतेस्तत्र
सन्देहानुदयेन तदर्थमुपपादनविलारस्याप्रयोजनकत्वात् फलवाक्ये

विभक्तिवचनयोर्भेदेन सन्देहात् तदर्थं एव सम्पूर्णप्रपाठक उपपा-
दनीयः । अत उपपादनधीजत्वेन ज्ञानशेषस्य ब्रह्मणो मन्त्रवर्णं प्र-
कृतत्वकथनमेवासङ्गतम् । तत एव तद्विजिज्ञापयिषया पञ्चानां कोश-
त्वकथनमपि तथा । ज्ञेयपरयोरैक्याङ्गीकारोऽपि शब्दान्तरप्रयोज-
नाननुसन्धानात् तथा । विकारप्रत्ययासम्भवस्य प्राणुपपादितत्वाच्च
प्रा/पाठविरोधोक्तिराकस्मिकत्वोक्तिश्चापि तथा । प्रियाद्यवयवयोगस्य
वाचकत्वकथनमपि तथा । द्वितीयवर्णकसमासिष्यपरोक्षवाद् व्याख्या-
सरीतिरुभक्तद्वयव्यधिकरणप्रादुर्भावाज्ञानात् । केवलनिर्दिशेषब्रह्म-
धावस्येश्वत्यधिकरण एव निरस्तत्वाच्च । एकस्यावयवावयविभा-
घविरोधकथनमपि, प्राणस्य प्राणामिति श्रुतिस्थस्य, नेह नानास्ती-
तिभागशार्धाज्ञानादेव । आकारदर्शनं विना नानात्वस्फुरणायोगेन
तस्य निषेधानर्हतया तेनैवाकारप्राप्तौ सत्यां नानात्वनिषेधस्यावय-
वावयविभाघविरोधाभाव एव पर्यवसानादिति । एवं, कृत्स्नः प्र-
ज्ञानघन एवेति कृत्स्नपदादपि ज्ञातव्यम् । अकृत्स्नत्वापादकभेदबु-
द्ध्युदये विना भेद निवारणफलककृत्स्नपदवैयर्थ्यस्य दुष्परिहर-
त्वादिति । एवमसन्नेवेति श्लोकस्य ब्रह्मपुच्छेत्युक्तब्रह्मपरत्वोत्प्रेक्ष-
णमपि निर्हेतुकम् । अज्ञमयादिश्लोकानामिवास्याप्यवयविपरतायाः
प्राञ्जलायास्यागे बीजाभावात् । नच प्रियमोदादिरूपस्यानन्दमयस्य
सर्वप्रतीतिगोचरत्वात् तद्विषयकभावाभावशुद्धाभावादेव तस्य श्लोक-
स्यासङ्गतिरेव बीजमिति युक्तम् । उक्तप्रियादिपञ्चावयवविशिष्टाव-
यविरूपेणानन्दमयपुरुषज्ञानस्य स्वतः काप्यदर्शनेनोक्तश्रुतित एव
ज्ञानसम्भवे तत्र विश्वासरहितस्य निन्दाया विश्वस्तस्य प्रशंसायाश्च
योधनेनास्यासङ्गत्यभावात् । एवं, यतो वाच इति वाक्यशेषस्य नि-
र्दिशेषसमर्पकत्वकथनमपि तथा । नायमात्मेति मन्त्रे स्तद्धृतु-
विघरणश्रावणेनैतदुत्तरार्द्धे धावितस्यानन्दधित्वस्यापि तत परं सि-
द्ध्या तदननुगृहीतवाङ्मनसयोरगोचरत्वस्यापि तत एव सिद्धेस्तस्य
निर्दिशेषसमर्पकतायाः फलपयितुमशक्यत्वात् । किञ्चोक्तप्रणाड्या
वेदनिधिव्याणामलौकिकानामेव प्रियादीनामत्र पूर्वोक्तरीत्या पराम-
र्शात् तेषां प्रतिशरीरं भेदाभावादेवानन्दमयस्यानेकत्वमपि न, शक्य-
कल्पनम् । अत आनन्दमयेऽनेकत्वप्रसङ्गाय लौकिकानां प्रियादी-
नामादरोऽप्यसङ्गत एव । यत्पुर्नचानन्दमयपदाऽयासः श्रूयत

न तावज्जीवः । तस्य ब्रह्मज्ञानफलत्वेन, ब्रह्मणा विपश्चि-
तेत्यानन्दमयस्योक्तत्वात् ।

इत्यादिना आनन्दपदाभ्यासे आनन्दमयपदाभ्यासस्याशक्यकल्प-
नत्वमुक्तं, तदपि तथैव । यतोऽभ्यासोऽभ्यस्यमानं भिन्दन्ना-
भ्यस्तपदवाक्येन सामान्यरूपेण तं भिनत्ति, किन्तु पदान्तरो-
क्तिन विवक्षितरूपेण । समिधो यजतीत्यादिरूपे तदुदाहरणे
पञ्चसु यागैव समानेऽपि पदान्तरोक्तसमिधादिरूपेणैव भेद-
दर्शनात् । एवं सति तत्र यथाभ्यस्तो यजतिः समिधादिप-
दाभ्यासकल्पनानपेक्ष एव समिधादिरूपयागभेदसाधकस्तथाज्ञानन्द-
पदमेव आनन्दमयपदाभ्यासकल्पनानपेक्षमेवानन्दमयरूपानन्दभेदसा-
धकमिति स्फूर्त्या तादृशशङ्काया एवानुदयादिति बोध्यम् । अथान-
न्दबह्विभाष्ये यदुक्तम् । आनन्द इति विद्याकर्मणोः फलं, तद्विकार
आनन्दमय इति । प्रियाविद्यासनानिर्वृत्तो ह्यात्मानन्दमयो विज्ञानम-
याश्रितः स्वम उपलभ्यत इति च । तदप्यसङ्गतमिति । तत्रान्त्यं दू-
षयन्ति * नेत्यादि * अयमर्थः । ब्राह्मणे परशब्देनोदितं फलं तद्व्या-
ख्यारूपायामृचि न केवलेन कामपदेन शक्यवचनम् । तेषां श्रेयब्रह्मा-
पेक्षया अपरत्वेन ऋगुपजीव्यब्राह्मणस्यपरशब्दविरोधापातात् । किन्तु
विपश्चिद्ब्रह्मपदाभ्यां सहितेन । अतः, सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा
विपश्चितेत्येतावन्तं ग्रन्थं व्याख्यातुं सर्वप्रपाठक इत्युपपादितम् । तथा
सत्यधर्मयादीन्निरूप्य सर्वान्तरः प्रियाद्यावयववानानन्दमयो यो व्या-
ख्यायते स जीवस्य ब्रह्मज्ञानफलत्वेनैव व्याख्यायते । तत्रावयवा एव
कामपदार्थोऽवयव्येव विपश्चिद् ब्रह्मेति सिद्धयति । उत्तरतैतमानन्दम-
यमात्मानमुपसंक्रामतीत्यनेन तादृशस्य तस्यैव पर्यवसितफलत्वेनो-
पसंहारात् स यदि जीवत्वेन विवक्षितः स्यात् प्रथमान्तत्वेनात्र निर्दिष्टः
स्यात्सोऽस्तुत इति श्रुतौ फलशेषिणो जीवस्य प्रथमान्तत्वेनैव निर्दि-
ष्टत्वात् । भोक्तृफलयोरैक्यापत्तिश्च स्यात् । किञ्चात्रमवादीनां व्यवहारे
सतामत्र प्रायपाठेनाकस्मात् तद्विहाय स्वतोपलभ्यमानग्रहणे तद्वि-
रोधोऽपि । किञ्च ब्रह्मांशस्याविद्ययाख्यन्तभिन्नमानिनो जीवस्य ब्रह्म-
भेद ब्रह्मैव भवतीत्युक्तो ब्रह्मभावः सर्वात्मभावरूपं ज्ञानं तदधिकार-

अथ जडः स्वर्गवत् तदा किमाश्रित इति वक्तव्यम् । ज-
डाश्रितत्वे कर्मफलमेव स्यात् । ज्ञानस्याप्यवान्तरफलमिति चेन्ना-
र्त्तहि किमानन्दात् तस्यातिरिक्तं फलं भविष्यति । जडचिद्रूप-
तायाः पूर्वमेव विद्यमानत्वात् । अस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि
मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतिविरोधश्च ।

रूपा अविद्यानिवृत्तिश्च न ब्रह्मज्ञानफलत्वेन वक्तुं शक्यानि । ब्रह्मभा-
षस्याधरणभङ्गमात्रेण स्वतो भवनस्य भवतिना बोधनात् प्रकृते तद-
ङ्गीकारे द्वितीयाविभक्तिपीडा लक्षणादोपश्च स्याताम् । ज्ञानस्य त-
थात्वाङ्गीकारे तु तस्य, स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः
स य एवं विदितसाधनशेषभूतपुरुषविशेषणत्वेन तत्कोटिनिविष्टत्वा-
त् । साधनरूपस्य फलरूपस्य च ज्ञानस्यावैजात्यात् साधनफलभाव-
व्याहृतिश्च । तेन, एतः ह वा च न तपतीत्यादिकं ब्रह्मत्रिन्माहात्म्य-
बोधनद्वारा विद्यादिमाहारम्यायैव सिद्ध्यति । अतः श्रुतिव्याख्यात-
स्यासङ्गतत्वादानन्दमयो जीव इत्यसङ्गतम् । एवं द्वितीयं दूषयित्वा
आद्यं दूषयन्ति । * अथ जड इत्यादि । * जीवाश्रितत्वे भोक्तृशरी-
रान्तःपातात् तदव्यतिरिक्तं जडं वा ब्रह्म वा आश्रित इत्यनयोर्मध्ये
एक किञ्चिद् वक्तव्यम् । तत्राद्ये ज्ञानफलत्वाभावाद्युक्तश्रुतिविरोध-
एव दूषणम् । यदि तद्विरोधाय ज्ञानावान्तरफलत्वमङ्गीक्रियते, तदा
मुख्यं फलमानन्दादतिरिक्तं किं भविष्यतीति वक्तव्यम् । ब्रह्म-
भावादीनां फलत्वाङ्गीकारे दूषणानामुक्तत्वात् संसारदशायां
जडरूपताया ब्रह्मवित्त्वदशायां चिद्रूपतायाश्च सत्त्वात् । अत-
आनन्दमयस्य विकारत्वाङ्गीकारे फलबोधकश्रुतिविरोधः सर्वथा
दुर्वार इत्यर्थः । दूषणान्तरमाहुः । * अस्येत्यादि । स
एको ब्रह्मण आनन्द इत्यस्य व्याख्याने ब्रह्मानन्दस्य परम-
त्वायैतस्यैवानन्दस्येति श्रुतिस्तैरुपन्यस्ता । आनन्दमयस्य विकार-
त्वे ब्रह्मानन्दैकदेशत्वाभावात् स्फुट एव तद्विरोध इत्यानन्दमयस्य
विकारत्वेन ब्रह्मानन्दैकदेशत्वाभावात् स्फुट एव तद्विरोध इत्यानन्द-
मयविकारत्वाङ्गीकारः सर्वथा श्रुतिविरुद्ध इत्यधिकरणमङ्गो न युक्त

पुच्छत्वेने ब्रह्मवचनान् प्रद्वेष इति चेत्, तर्हि स एको ब्रह्मण आनन्द इत्यत्रापि षष्ठ्या भेदनिर्देशाद् ब्रह्मणः परमपुरुषार्थत्वं नाङ्गीकुर्यात् । उपक्रमादिसर्वविरोधश्च पूर्वमेव प्रतिपादितः । यदप्यधिकरणमन्यथा रचितं, ब्रह्मपुच्छमिति । तत्र न पुच्छस्य ब्रह्मत्वं प्रतिपाद्यते, येनान्यथा समाधानं भवेत् । किन्तु ब्रह्मणः पुच्छत्वमिति पूर्वन्यायेनेदं पुच्छं प्रतिष्ठेतिवत् । तत्र श्रुतिबाधो ब्रह्मणाप्यशक्यः ।

इत्यर्थः । अधिकरणमङ्गस्याशयान्तरमुद्गाहयन्ति । * पुच्छत्वेनेत्यादि । * जिज्ञास्यत्वेन मुख्यतया शास्त्रारम्भे बोधितस्य ब्रह्मणोऽन्याधिकरणरचनया न्यूनतां समायातीत्यतः प्रद्वेषादधिकरणमङ्ग इत्यर्थः । तद् दूषयन्ति । * तर्हीत्यादि * । स्वप्रधानस्याप्रधानत्वापत्त्या यदि प्रद्वेषस्तदा ब्रह्मण आनन्द इत्यत्राभिन्नस्य षष्ठ्या भेदनिर्देशाद्भयाभावरूपस्य फलस्यानन्दकर्मफलानेनेवोक्तत्वात् तस्य परमपुरुषार्थत्वमपि नाङ्गीकुर्यात् । पुच्छत्ववचनवद् भेदवचनस्यापि प्रद्वेषधीजस्य सत्त्वात् । अथ यदि राहोः शिर इतिवद् ब्रह्मण इत्यभेदपृष्टी तर्हि तस्य प्रियमेवेत्यादावप्यभेदपृष्टीमादृत्य पुच्छत्वं भाक्तमङ्गीकार्ये, न त्वधिकरणं भङ्क्तव्यमित्यर्थः । मङ्गे पूर्वोक्तानि दूषणानि स्मारयन्ति । * उपक्रमेत्यादि * । ननु न घयमधिकरणं भङ्गमः किन्तु प्रकारान्तरेण तत् समर्थयाम इत्याकाङ्क्षायां तद् दूषयितुमनुयदन्ति । * यदपीत्यादि । * ब्रह्मपुच्छमिति । * ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र किमानन्दमयस्यावयवत्वेन ब्रह्म विवक्ष्यते, उत स्वप्रधानत्वेनेति सन्देहे पुच्छशब्दादवयवत्वेनेति प्राप्तम् । तत्रोच्यते ॥ आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ आनन्दमयस्यात्मेत्यत्र ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति स्वप्रधानमेव ब्रह्मोपदिश्यते । असन्नेय स भयतीति निगमनश्लोके फलस्य ब्रह्मण पयाभ्यस्यमानत्वादित्येवं रचितमित्यर्थः । तद् दूषयन्ति । * तत् नेत्यादि । * ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति पाक्ये पुच्छस्य यदि ब्रह्मत्वं प्रतिपाद्येत तदा शङ्का स्यात् । पूर्वं चेदनपिपयतया लक्षितस्वप्रधानब्रह्मरूपत्वं पुच्छस्य कथमिति । तदा समाधानमपि सम्म-

मौख्यं चैतत् । आनन्दमयस्यैव ब्रह्मत्वे न कोऽपि दोषः
 स्यात् । आनन्दमयस्याब्रह्मत्वं परिकल्प्य तत्पुच्छत्वेन ब्रह्म वे-
 दबोधितमिति ज्ञात्वा तत्समाधानार्थं यतमानो महामूढ इति
 विषयफनयोः किं मुख्यमित्यप्यनुमन्धेयम् । पुच्छत्वोक्तिस्तु
 पूर्वभाषित्वाय । अत एव ज्ञानविषयत्वं प्रतिष्ठा च । आनन्दमयो

वेदभ्यासात् स्वप्रधानत्वमिति । दृश्यते तु विपरीतम् । तत्र ब्रह्मप-
 दाभ्यासेन कथं समाधानं भवेत् । अभ्यासो हीतरशब्दश्रुतमर्थं स्था-
 पयन्नभ्यस्यमानं परिच्छिनत्ति, न तु तदर्थं बाधते । समिधो यजती-
 त्यादौ तदुदाहरणे तथा दर्शनात् । एवमत्रापि ब्रह्मपदाभ्यासस्तत्स-
 मभिव्याहृतपदश्रुतं पुच्छमितरेभ्यः परिच्छेत्स्यति, न तु बाधियते ।
 अतो ब्रह्मणोऽद्यवश्रुतिबाधोऽनया रीत्या ब्रह्मणा सर्ववेदपाठिनापि
 कर्तुमशक्यः, किं पुनरितरेणेति व्यर्थमिदमन्यथा रचनमित्यर्थः ।
 दूषणान्तरमाहुः । * मौख्यमित्यादि । * एतत् * । अन्यथा रचन-
 म् । * चकारादधिकरणभङ्ग उभयमपि मौख्यम् । तत्र हेतुरानन्द-
 मयस्येत्यादि । * न्वबुद्धाधितानां दोषाणां प्रागेव परिहृतत्वादन्वे-
 षां चाभावात् तथेत्यर्थः । ननु प्रकारान्तरेण योजनं कौशलाय
 भवतीति कथं मौख्यमित्यत आहुः । * आनन्दमयस्याब्रह्मत्व-
 मित्यादि * । तथाच भवेत् कौशलाय यथानन्दमयस्याब्र-
 ह्मत्वं न कल्पयेत्, पुच्छश्रुतिं च न बाधेत । तनु कर्तौ-
 तीत्यतस्तथेत्यर्थः । ननु शास्त्रं प्रकृतं ब्रह्मैव मुख्यमतस्तस्य त-
 थात्वं साध्ययितुमर्थं यत्नः कथं मौख्यायेत्यत आहुः । * विषयेत्या-
 दि * । प्रकृतत्वस्योभयत्र तौल्यान्न तेन रूपेण मुख्यत्वं निर्णयं,
 किन्तु रूपान्तरेण । तथा सति तु त्वदभिमतस्य न मुख्यत्वं, किन्तु
 फलस्येति विषयमुख्यत्वार्थमपार्थो यत्न इत्यर्थः । ननु भवत्येवं तथा-
 पि विषयत्वेनाद्यकस्य पुच्छत्वोक्तिश्रुतोऽपकर्षः कथं सोढव्य
 इत्यत आहुः । * पुच्छेत्यादि । * सा तु पूर्वं तत्प्राप्तियोधनाय । न
 हि द्वारं गृहं वा अप्राप्य तत्र स्थितं पुरुषं कश्चित् प्रामोति । तेन
 तथेत्यर्थः । अत्र गमकमाहुः * अत इत्यादि * । आनन्दमयस्य तत्र
 स्थितौ गमकमाहुः * प्रतिष्ठेत्यादि * नन्वेवं सति ब्रह्ममापद्यते, तत्र

ब्रह्मण्येव प्रणिष्ठित इति । अत्रावयवानयविभावो भाक्त इति
तु युक्तम् । प्रायपादीनामपि तथात्वात् । अन्तरिस्थितस्य
बाह्यानुरोधेन तथात्वमिति सर्वं सुस्थम् ॥ १८ ॥

नेह नानाऽस्तीत्यादिभिर्निर्निष्ठमतो नोक्तं साधीय इत्यत आहुः । *
अत्रेत्यादि * भाक्तत्वस्याप्रामाणिकत्वात् द्वैतापत्तिदोष इत्यर्थः ।
ननु भाक्तत्वे भवता हंसाकारः कथं समर्थनीय इति शङ्कयामाहुः ।
* अन्तरित्यादि * बाह्यो जीवस्तदनुरोधेन तथाकार इति न कोऽपि
शङ्कावकाशः । तत्प्रकारस्य पूर्वमवोपपादितत्वात् सर्वं प्राचां वचनं
समीचीनमेवेत्यर्थः । एवञ्च यन्नामतीनिबन्धे पक्षद्वयं व्याख्यायुक्त-
म्, 'प्रायपाठपरित्यागो मुख्यप्रतितयलङ्घनम् । पूर्वस्मिन्नुत्तरे पक्षे प्रा-
यपाठस्य बाधनम्' इति । अर्थस्तु, आनन्दमयपदस्य ब्रह्मार्थकत्वपक्षे
मयडर्थस्य विकारस्य त्यागेन प्राचुर्यार्थाङ्गीकारे प्रायपाठपरित्यागः ।
आनन्दमयपदस्य ब्रह्मण्यप्रसिद्धस्य लक्षणया योगेन वा ब्रह्मणि व्या-
ख्याने मुख्यार्थोलङ्घनम् । आनन्दपदाभ्यासेन च ज्योतिरधिकरण-
पूर्वपक्षे ज्योतिःपदेन ज्योतिष्टोमवदानन्दमयो लक्ष्यत इत्यानन्दपद-
स्यापि मुख्यार्थोलङ्घनम् । पुच्छपदं च बाल्धी शक्तमानन्दमयाव-
यवे गौणमिति तत्समानाधिकरणब्रह्मपदमपि स्वार्थत्यागेन तत्पर-
मतस्तस्यापि मुख्यार्थोलङ्घनमिति चत्वारो दोषाः । विकारार्थकत्व-
पक्षे तु ब्रह्मपदस्य न स्वार्थत्यागो, नाप्यानन्दमयपदस्य, न चानन्द-
पदस्य । पुच्छपदमुख्यार्थबाधस्त्ववयवपरतायामधिकरणपरतायां च
तुल्यः । अवयवप्रायपाठबाधश्च विकारप्रायपाठबाधेन तुल्य इति वि-
कारार्थग्रहणपक्ष एव साधीयानिति । तदपि व्याख्येयपूजनमात्रमेव,
न तु तात्त्विकम् । विकारार्थस्य प्राणमये बाधितस्य घटाकाशदृष्टा-
न्तेनोर्जाधयितुमशक्यत्वात् । आप्राकृतमात्रपण्डितं कस्यापि घटा-
काशे घटविकारत्वप्रत्ययस्याभावात् । घटभृते बुग्धादावपि तथा-
प्रत्ययाभावेन दृष्टान्ताभावादनुमातुमप्यशक्यत्वात् । लोके शास्त्रे
तथाप्रयोगस्य काष्पनुपलम्भादिति । एवं बाधिते विकारपाठे तस्य
प्रायताया अपि घन्ध्यानुत्सन्दर्षदेशीयत्वात् । किञ्च । शब्दमात्र-
मोक्षारस्य विद्वतिः । ॐकारस्तु ब्रह्मयाचक पश्येति तद्विकृतयः सर्वे-

ऽपि शब्दा उत्सर्गतो ब्रह्मवाचका एव । ॐमित्येतदक्षरमिदं सर्वं त-
 स्योपध्याख्यानमिति, स्वधाम्नो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः,
 स सर्वमन्त्रोपनिषदेदबीजं सनातनमिति, तस्य वाचकः प्रणव इति
 श्रुतिपुराणपातञ्जलस्मृतिभिस्तथा निश्चयात् । अतः शक्तिसङ्कोचै-
 च व्यवहारसिद्धयर्थं तत्तद्वदन्तीति तत्रिवर्तनायैवाचार्यः श्रौतान् हे-
 तून् धृत इति प्रागेव निर्णीतमिति नानन्दमृगानन्दब्रह्मपदानामपि
 मुख्यार्थोत्पन्नम् । अतः पूर्वस्मिन् दोषाभावाद् द्वितीयस्मिन्नेव
 व्याकरणविरोधादिरूपदोषबाहुल्यादुत्तरं एवासाधुरिति । यदपि
 वेदसूत्रयोर्विरोधे, गुणे त्वन्यायकल्पनेति सूत्राण्यन्यथा नेतव्यानी-
 त्युक्तम् । तदप्यसङ्गतम् । तथाहि । इदं हि, विप्रतिपत्तौ विकल्पः
 स्यात् समत्वाद् गुणे त्वन्यायकल्पनैकदेशत्वादिति नावमिक तृती-
 यपादस्यसूत्रस्यैकदेशभूतम् । सूत्रस्य त्वेव विषयः । ज्योतिष्टोमेऽग्नी-
 पोमीयपशावेकवचनान्तबहुवचनान्तौ प्राशान्मोकमन्त्रौ भिन्नयो-
 शाखयोराम्नातौ । अदितिः पाश प्रमोक्त्वेतमिति तैत्तिरीये । अदि-
 ति पाशान् प्रमुमोक्त्वेतानिति शाखान्तरे । तत्र सन्देहः । बहुवच-
 नान्तो मन्त्रः प्रकृतौ निविशते न चेति । तत्र प्रकरणवशेन प्राप्तावपि
 विकल्पापादकत्वाद् बहुवचनस्यैकस्मिन् पशुपाशे असमर्थत्वाच्च न
 निवेशो युक्त इति बहुपाशकपशुगणयुक्तासु विहृतीपूत्काष्टव्य इति
 पूर्वं पक्षः । सिद्धान्तस्तु पाशरूपप्रातिपदिकार्थान्द्रितं विभक्त्यभि-
 हित कर्मकारकं प्रकृतावप्यस्तीति पाशकर्मकोन्मोचन्नाभिधानेन स-
 म्भवन्मन्त्रो शोत्कर्षं स्रहते । सङ्ख्यामात्रं त्वसम्भवदपि गुणत्वात्
 प्रातिपदिककारकयो प्रधानभूतयोरुत्कर्षणसमर्थम् । इह सङ्ख्या-
 व्यविबक्षिता । पाशकर्मणोरभिधानमात्रेण व्यवहारस्य सिद्धेः ।
 किञ्चैकस्मिन्नप्यवयवबहुत्वाभिप्रायेण छान्दसो बहुवचनप्रयोगोऽव-
 कल्पते । अतो गुणेऽन्यायकल्पनाया अहुत्वात् प्रकरणानुक्तो वि-
 कल्प एव युक्त इति । एवञ्चात्र सूत्राणां वेदार्थनिश्चयनाय प्रवृत्त-
 त्वेन सङ्ख्यावशेकदेशत्वाभावात् तदन्वया नयने मीमांसाद्वयस्य वे-
 दस्य च विप्लवापत्तेरिति । वस्तुतस्तु ।

युक्तिभिरतिशयिलाभि समादधानो ह्येदं दोषात् ।

वाचस्पतिरपि भाष्ये व्याख्याव्याजेन दूषणं धृते ॥

इति बोध्यम् ॥ १८ ॥ ॥ इति पञ्चमाधिकरणम् ॥

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ १९ ॥

अथ य एपोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्य-
मश्रुर्हिरण्यकेशः, आमनन्त्वात् सर्व एव समुवर्णस्तस्य यथा क-
प्पासं पुण्डरीकमेतद्गक्षिणी तस्योदेति नाम स एष सर्वेभ्यः
पाप्मभ्य उदितः । उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेदे-
त्याधिदैवतमथाध्यात्ममप्यथ य एपोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यत
इत्यादि । तत्र संशयः । किमधिष्ठातृदेवताशरीरमाहोस्वित् पर-
ब्रह्मेति, ब्रह्मणो वा शरीरमिति । तदर्थमिदं विचार्यते । हिर-
ण्यमयशब्दः सुवर्णविकारवाची, आहोस्वित् प्रकाशमास्येतानन्द-
वाचीति । ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युपक्रम्य आनन्दमयस्य फल-
त्वमुक्त्वा द्वितीयोपाख्यानं, स यथायं पुरुषे यश्चासावादिसे

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ *अथ य एष इत्यादि* इदं छान्दोग्ये

प्रथमप्रपाठके श्रूयते । विषयवाक्यमुपन्यस्य संशयाकारमाहुः । *
किमित्यादि * तथाचात्र त्रिकोटिकः संशय इत्यर्थः । * तदर्थमिदं
विचार्यत इति * तादृशसंशयोत्पत्त्यर्थं तस्य धीजं विचार्यत इत्य-
र्थः । तदाहुः * हिरण्यमयत्यादि * ननु जन्माद्यधिकरणसमन्वया-
धिकरणाभ्यां लक्षणकथनादिना सप्रकारां कारणतां विचार्येक्षत्या-
नन्दमयाधिकरणाभ्यामसम्भवादिदोषनिरासेन सा परीक्षिता । तथा
स्ति लक्षणप्रमाणाभ्यां ब्रह्मज्ञानस्य सौकर्यात् तावदेव च ततः फ-
लसिद्धेः किमनेनाधिकरणेनेत्याकाङ्क्षायां पूर्वाधिकरणेनास्य स-
द्भिति यक्तुमाहुः * ब्रह्मविदित्यारभ्य, विचारारम्भ इत्यन्तम् * ।
* द्वितीयोपाख्यान इति * यद्यपि प्रथमप्रपाठक एतादृशं वाक्यम-
स्ति । तथापि तत्र, स एषो ब्रह्मण आनन्द इति गणितानन्दं प्रस्तुत्य
तत्पठितं, न तु यादमनस्तागोचरं प्रस्तुत्येति पूर्णब्रह्मविदस्तदनुपयु-
क्तमिति शङ्कं स्यादतस्तदभाषायैतदुक्तम् । अत्र हि सर्वान्ते एत-
दुक्त्यामे, हायु हायु इत्यहोअर्थकेन शब्देन धीप्सया आश्चर्यमुक्त्वा,

स एकः स य एवंविदीति साधनस्यानन्दमयमात्मानमुपसं-
क्रम्येति फलं श्रुतम् ।

तत्र सचित्तारि विद्यमानस्पाग्रहत्वे फलं नोपपद्यत इति
विचारारम्भः । तत्र हिरण्यशब्दो विकारवाची । केशनखा-
दयश्चाच्यन्ते शरीरघर्माः । मृता वा एषा त्वगमेष्ट्या यत् केश-
श्वभ्रिन्तं शरीरमन्तरा नोपपद्यते । परिच्छेदश्चाधिदैविकादि-
वचनं च बाधकम् ।

अहमश्रमित्यादिना सर्वात्मभावं ब्रह्मभावं चाह । तेनैतज्ज्ञानमक्षर-
सायुज्ये परब्रह्मसायुज्यं च फलोपधानायावश्यकमित्येतस्य कथ-
नम् । नच भवत्वेर्षं, तथाप्यस्य विचारे किं बीजमिति वाच्यम् ।
तस्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्येत्यनेन मननाभावे भयस्योक्तया त-
दापत्तेरेव बीजत्वादिद्वयाशयेनाहुः * तत्र सचित्तारित्यादि * तथा-
द्यास्य हेतुतागर्भः प्रसङ्गोऽत्र सङ्गतिरित्यर्थः । किञ्चायं जन्मादिसु-
प्रस्थविचारः सर्वस्याग्रिमविचारस्य मूलम् । तत्राप्ये, फलमत उप-
पत्तेरित्यनेन सर्वफलदाता भगवानेवेति वक्तव्यम् । ततोऽप्ये, चतुर्थे-
ऽध्याये निषेधमुखेन प्रतीकोपासना, विधिमुखेनाङ्गोपासनाश्चादि-
त्यादिमतिमुखे वक्तव्यास्तत्र मतान्तरोक्तरीत्या प्रतीकोपासनाताम-
ब्रह्मपरत्वेऽपि तद्वाक्योक्तफलसिद्धिस्तदन्तःस्थाद् ब्रह्मण पवेति ज्ञा-
पनायाङ्गोपासनानां ब्रह्मपरत्वे तदुक्तमवान्तरफलं तत्कतुत्वरूपं मु-
ख्यं फलं च भगवत एवेति ज्ञापनाय चाप्येतद् बोध्यम् । तेनान्तःपद-
घटितेषु वाक्यान्तरेषु सरस्वत्येतस्यैव विषयवाक्यत्वेनोदाहरणे-
ऽप्येतदेव बीजमिति बोध्यम् । पूर्वपक्षमाहुः * तत्रेत्यादि * । * वि-
कारवाचीति * इत्यत्रैवाद् विकारार्थकप्रत्ययवान् । * नोपपद्यते
इति * मृतान्यकसम्यग्यो नोपपद्यते । * परिच्छेदश्चेत्यादि * अन्तरा-
ऽऽदित्य इत्यनेनोक्तस्तदन्तर्गतवैतित्युक्तः परिच्छेद इत्यधिदैवतमित्यने-
नोक्तमाधिदैविकवचनम् । आध्यात्मिकस्तु यः प्रोक्तः सोऽसावेवा-
धिदैविक इति स्मृती तस्याध्यात्मिकाभेदकथनादाध्यात्मिकस्य च

अतः सर्वथा तच्छरीरमिति मन्तव्यम् । चाक्षुषत्वाच्च ।
इन्द्रियवत्त्वञ्च श्रूयते । यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी त-
स्येति । कपेराम आसनम् । आरक्तं तस्यासनं भवतीति । अ-
सभ्यतुल्यता च । अतो देहेन्द्रिययोर्विद्यमानत्वाज्जीवः कश्चि-
दाधिकारी सूर्यपण्डलस्य इति गम्यते । फलं तत्सायुज्यद्वारेति ।
अथोच्येत, एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित इति । अपहृतपाप्म-
त्वादिभर्मश्रवणात् । पूर्वद्वीपस्यापि विद्यमानत्वाद् ब्रह्मण
एव केन चिन्निमित्तेन शरीरपरिग्रह इति । तस्य च शरीरस्य

जीवत्वात् तद्वचनमपि ब्रह्मत्वसाधकमित्यर्थः । * आदिपदं, य एपो-
ऽन्तरक्षिणीति, अथाध्यात्ममित्यादिनोक्तानामक्षिपुरुषधर्माणं संप्रहा-
य । अक्षिपुरुषविचारोऽपि, स यश्चायं पुरुष इति श्रुत्यर्थनिर्णयायेति
घाज्यम् । * मन्तव्यमिति * उक्तहेतुभिर्निश्चयेयम् । एवं देहत्वसाधनेन
देहित्वं साधयित्वेन्द्रियवत्त्वं साधयति * इन्द्रियेत्यादि * । * क-
प्यासमिति * उपवेशनार्थकस्यास्तेः फरसो घञ् । कपेर्मर्कटस्यास-
नमधोभाग इव कप्यासम् । उपमावाचकपदलोपाल्लुप्तोपमा । तेन
रूपकातिशयोक्तिः । ननु यदि स जीवः स्यात् तदा तैत्तिरीये परि-
करान्तानामुपासनानामनन्तरं, स यश्चायमिति वाक्यं नोच्येत ।
तथा गृहभारायणीये, आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपतीत्यनुवाके
प्रयीचिघात्मकत्वमुक्त्वा, आदित्यो वै तेज ओजो बलमिति तदग्नि-
मानुवाके ब्रह्मणः सायुज्यं सल्लोकतामामोतीति फलं नोच्येतेति
शङ्कायामाह * फलमित्यादि * आनन्दमयोपसंक्रमणरूप फलं स्व-
स्याधिकारिसायुज्यद्वारा भवतीत्येतदर्थं तदनन्तरमुच्यते । आदि-
त्यो वै तेज इत्यत्रापि ब्रह्मणः सायुज्यमित्याद्युक्त्वा, एतासामेव दे-
वतानां सायुज्यं सार्ष्टितां समानलोकतामामोति य एवं घेदे-
स्युच्यते । एवमधिष्ठातृदेवताशरीरकोटिः साधिता । ब्रह्मशरीरको-
टिं साधयति * अथोच्येतेत्यादि * अनया श्रुत्या असाधारणब्रह्म-
धर्मभाषणादयं ब्रह्मैवेत्युच्येतेत्यर्थः । तद् दूषयति * अपहृतेत्यादि *

कर्मजन्यत्वाभावादपहतपाप्मत्वादि सङ्गच्छन्ते । सुवर्णशरीरत्व-
मप्यलौकिकत्वाद् ब्रह्मण एव सङ्गच्छते । शरीरवादिन्द्रियस्यापि
परिग्रहः । धर्ममात्रपरिग्रहान्नासम्भवात् । स्यावरूपेक्षया जङ्गमस्यो-
त्कृष्टत्वात् स्यावरावयवोपमानवज्जङ्गमावयवोपमानं स्यावरस्था
पीति सर्वब्रह्मभावाय श्रुत्युक्तत्वाच्च । तस्माद् ब्रह्मण एवेदं
शरीरमित्येवं प्राप्ते, उच्यते ।

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥

अन्तर्दृश्यमानः परमात्मैव । कुतः । तद्धर्मोपदेशात् । तस्य
ब्रह्मणो धर्मा उदितादिधर्मा उपादिश्यन्ते । स एष सर्वेभ्यः
पाप्मभ्य उदित इति । अयमाशयः । ब्रह्म कारणं, जगत्कार्य-
मिति स्थितम् । तत्र कार्यधर्मा यथा कारणे न गच्छन्ति, ।
तथा कारणासाधारणधर्मा अपि कार्ये । तत्रापहतपाप्मत्वादयः
कारणधर्मास्ते यत्र भवन्ति तद् ब्रह्मेत्येवावगन्तव्यम् । बलिष्ठ-
त्वात् कारणाधर्मस्य । नामतुल्यतामात्रमुभयेषामपि धर्माणाम् ।
ते श्रुत्येकसमधिगम्याः । ब्रह्मणि लोके मगणान्तरमपि प्रवर्त-
ते । अतः सर्वरसादयो ब्रह्मनिष्ठा एव धर्माः । स्थूलत्वादमस्तु ये
ब्रह्मणि निषिध्यन्ते, अस्यूलादिवाक्येषु ते कार्यधर्माः । अर्था-

* स्यावरस्येति * पुण्डरीकस्य । एवमुपमाप्रयोजनं तु ब्रह्मप्रवेशेन
सर्वस्य ब्रह्मभावबोधनम् । ब्रह्मदाशा इतिवत् । स्फुटमन्यत् ।

सूत्रं पठित्वा समादधते * अन्तरित्यादि * ननु बाधकानां
बहूनामुक्तत्वाद्दर्मोपदेशमात्रेण कथं ब्रह्मत्वनिश्चय इत्यतस्तद् व्यु-
त्पादयन्ति * अयमाशय इत्यादि * । * स्थितमिति * पूर्वार्थिक-
रणैर्निर्णीतम् * कार्यधर्मा इति * कार्यसाधारणधर्माः । इष्टं चेतत् ।
न हि घटाया जलाहरणयोग्यत्वादयो मृत्पिण्डकपालादौ गच्छन्ति ।
न वा मृत्पिण्डादिसंस्थानविशेषा घटादौ । अथ यदि गच्छेयुस्तदा
कार्यकारणयोर्बलक्षयं न भवेत् । कार्यकारणव्यवहारश्च भज्येत ।

रणीयानिखादिषु कारणधर्मा एव । अत एकोऽप्यसाधारणो धर्मो विद्यमानः शिष्टान् सन्दिग्धानपि ब्रह्मधर्मानैव गमयति । इममेव श्रुत्वाभिप्रायमङ्गीकृत्य सर्वत्र ब्रह्मवाक्यनिर्णयमाह सूत्रकारः । तथाच श्रुतिव्यरिक्तस्थले तथैवावगन्तव्यम् । अनन्तमित्यनन्तमूर्तिता च ब्रह्मणः प्रतिज्ञाता । अन्यथा गुहायां निहितमिति विरुद्धेत । तस्मात् साकारं तादृशमेव ब्रह्म ।

भूतो ये असाधारणा धर्मास्तेऽन्यत्र न गच्छन्तीति नियतम् । तत्र प्रकृतवाक्ये, तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित इत्यनेनोक्तमपहतपाप्मत्वम् । तथा आदिपदेनाक्षिपुरुषवाक्ये सर्वं तत्साम तद्वक्त्यं तद्यंजुस्तव ब्रह्म तस्यैतस्यैतदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णो तौ गेष्णो यन्नाम तन्नामेत्यनेनोक्तमृक्सामादिसार्वत्म्यं यन्नाम तन्नामेत्यतिदिष्टनामनिर्वचनहेतुभूतमपहतपाप्मत्वं च, य आत्मा अपहतपाप्मेतिश्रुत्यन्तरे ब्रह्मासाधारणधर्मत्वेन सिद्धम् । तथा, इदं सर्वं यद्यमात्मेतिश्रुत्यन्तरसिद्धं सार्वत्म्यं च कारणभूतब्रह्मासाधारणधर्मरूपं नान्यगामि तद्वत्तोपदिश्यते । एवमन्येऽपि श्रुत्यन्तरोक्ता असाधारणा ब्रह्मधर्मा यत्र भवन्ति तद्ब्रह्मेत्येवावगन्तव्यम् । तेन सूत्रे अन्तःपदं स्यान्नान्तरस्याप्युपलक्षकं, न तु तावन्मात्रपर्यवसन्नमिति बोधितम् । नच केशनखादीनां कार्यधर्माणामपि बोधनात् कथं विनिगमनेति शङ्क्यम् । उपजीव्यत्वेन नित्यत्वेन च कारणधर्मस्य यलिष्ठत्वात् । नचापहतपाप्मत्वं स्वाध्याये मुख्यप्राणे चोच्यते, सार्वत्म्यं च चतुर्मुखादावतः कथमसाधारणत्वमिति शङ्क्यम् । यतो नामतुल्यतामात्रमुभयेषां धर्माणाम् । स्वाध्ययादौ ह्यपहतपाप्मत्वं पापराहित्यरूपं, स्वाध्यायो देवपवित्रमिति य एवंविधि पापं कामयत इति तत्र तत्र लिङ्गात् । अत्र तु सर्वकर्माञ्जनराहित्यरूपम् । अनन्वितं ते भगवन् विश्वेष्टितं यदात्मता चरसि च कर्म नाञ्ज्यस इति श्रीभागवतवाक्यात् । एवं चतुर्मुखादिसार्वत्म्यमपि साङ्ख्यम् । आविज्ञाय परं मत्तः, एताक्त्वं यतो हि न इति द्वितीयस्कन्धे नारदं प्रति ब्रह्मवाक्यात् । अत उदीत्यादीना-

मेवं कारणभूतब्रह्मासाधारणधर्मत्वे सिद्धे तत्सहपठितानां दृश्यत्वं-
 हिरण्यश्मश्रुत्वादीनामपि ब्रह्मधर्मत्वमेव बोध्यम् । यतस्ते श्रुत्येक-
 समधिगम्या ब्रह्मणि । लोके तु तेषां गमकं प्रमाणान्तरमपि वर्तते ।
 अत एतद्वत् सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरस इत्यादिश्रुत्यन्त-
 रोक्ताः सर्वरसादयोऽपि ब्रह्मनिष्ठा एव धर्मा बोध्याः । श्रुत्येकसम-
 धिगम्यत्वस्य तेष्वपि तौल्यात् । नचैवं सति स्थूलत्वादिप्राप्तः श-
 ङ्का । तेषां श्रुत्या निपिद्धमानत्वेन कार्यधर्मत्वात् । नच ब्रह्मणि वि-
 रुद्धधर्माश्रयत्वस्याग्रे व्युत्पादनीयत्वाद्, आसीनो दूरं व्रजति, अणो-
 रणीयान् महतो महीयानित्यादिषु सहावस्थानविरुद्धक्रियाधर्मयो-
 रिव भावाभावविरुद्धस्थूलत्वतदभावयोरपि शक्यवचनत्वादेतेषां
 कारणधर्मत्वमेवास्त्विति शङ्काम् । इतः पूर्वं गार्ग्या उपादानकारण-
 बोधनार्थं कार्योणां प्रकृततया याज्ञवल्क्येन कार्यविलक्षणकारण-
 बोधनार्थं कार्यधर्माणामेव निषेधात् । अन्यथा प्रकृतिविरोधापत्तेः ।
 नचैवमनपिबत्यनेन निपिद्धस्याणुत्वस्य, स य एषोऽणिमेत्यादिषु
 श्रूयमाणस्य का गतिरिति शङ्काम् । तत्राणोरणीयानित्यादिषु तु, सप्त
 प्राणाः प्रभवन्तीत्यादिभिः कार्यस्याग्रे दृश्यमाणतया ततः पूर्वं श्रूय-
 माणानां कारणधर्मत्वेन तद्भिन्नत्वात् । पेतदात्म्यमिदं सर्वं, महतो
 महीयानित्यादितद्विरुद्धधर्मसामानाधिकरण्यश्रावणेन तथा निश्च-
 यात् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । अत एकोऽप्यसाधारणधर्मो विद्यमानः
 शिष्टान् सन्दिग्धानपि धर्मान् ब्रह्मधर्मत्वेनैव गमयति । अन्यथा-
 ऽन्यगामित्वेन तस्यासाधारण्यमङ्गप्रसङ्गात् । तथाच यत्र निपिद्ध-
 म् तत्र तदनुरोधात् ते लौकिकाः कार्यधर्मो एव । यत्र च न निषेध-
 स्तत्रालौकिका ब्रह्मात्मकास्ते धर्मा, नेह नानास्तीतिश्रुत्यनुसारेणा-
 घगन्तरस्याः । इममेव श्रुत्यभिप्रायमङ्गीकृत्य सर्वप्रधिकरणसूत्रेषु प्र-
 द्वायाभ्यनिर्णयमाह सूत्रकारः । अन्यथा, आदित्यान्तरक्ष्यन्तरित्येव-
 मधिकरणं विदिशिष्यात् । तथाचेदं सिद्धम् । यत्र निश्चिते कार्यत्ये
 तस्य कारणाभेदेन स्तुतिः क्रियते, यथेन्द्रप्रतर्दनसंवादादां तत्र नेमं
 रीतिः । तद्व्यतिरिक्तस्यले त्येवमेवावगन्तव्यमिति । नचैवं परि-
 च्छिन्नेषु नामान्यानेषु नानापरिमाणेन स्थितौ ब्रह्मणोऽनेकत्वापत्त्या,
 एकमेवादितीयमित्यादिश्रुतिविरोध इति शङ्काम् । यतः नित्यं ज्ञान-
 मनन्तं प्रकृति लक्षणवाप्य एवानन्त इत्यनेन ब्रह्मण ज्ञानत्यक्तयने-

ब्रह्मणः शरीरमिति तु सर्वथा अपङ्गतम् । सर्वकर्तुर्ब्रह्मणः
का वा अनुपपत्तिः स्याद् येन स्वस्यापि शरीरं कल्पयेत् ।
किन्तु लालया व्यामोहनार्थमन्यथा भासयेन्नटवत् ।

अनन्तमूर्तिता च प्रतिज्ञाता । नचात्र मानाभावः । निहितं गुहायामि-
नि हृदयाकाशनिधानकथनस्यैव मानत्वात् । अन्यथा गुहायां निहि-
तमिति विरुद्धेति । अनन्तमूर्तित्वाभावे व्यापकतया सर्वस्य तदन्तः-
स्थत्वात् । इदं च श्रुत्यन्तरेऽप्युक्तम् । यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं
पुराणं तमसः परस्तादिति । तस्माद् ब्रह्मण एकत्वेन व्यापकत्वे-
ऽप्यनन्तमूर्तित्वात् साकारं वैदैकवेद्यत्वाद् यादृशं यत्र स्थाने यद्वा-
क्य उच्यते तादृशं तत्र ब्रह्मेति मन्तव्यमिति सिद्धमित्यर्थः । एवम-
धिष्ठातृदेवतापङ्क्तिं निराकृत्य अत्र ब्रह्मैवोच्यते इति स्थापितम् । अतः
परं साधकानुग्रहार्थं ब्रह्मण एव शरीरमिति पक्षं निराचक्षते * ब्रह्म-
णः शरीरमित्यादि * । असङ्गतत्वे हेतुमाहुः * सर्वकर्तुरित्यादि
* । अयमर्थः । यदत्र शरीरमङ्गीकृतम् । तत् किं नित्यमुतानित्यम् ।
नाद्यः । अद्वितीयश्रुतिव्याकोपात् । सच्चिदानन्दादतिरिक्तवस्त्वभा-
वस्य प्राग्वोपपादितत्वेन ब्रह्मात्मकताया एवापाते शरीरत्वस्याश-
क्यवचनत्वाच्च । अन्यथा पुरुषविधब्रह्मणोदितायाः, सोऽनुवीक्ष्य
नान्यदात्मनोऽपश्यदित्यनुवीक्षाया विगोधापत्तेश्च । द्वितीयपक्षेऽपि
तच्छुद्धसत्त्वात्मकं वा प्राकृतं वा मायिकं वाङ्गीकार्यम् । तत्र कर्तृपं-
क्षायां ब्रह्मण एव कर्तृत्वं च वाच्यम् । तत्रान्यानपेक्षतया सर्वकर्तुर्ब्र-
ह्मणः का वा अनुपपत्तिः स्याद् येन स्वस्यापि शरीरं कल्पयेत् ।
अतो मूलरूपे नास्त्येव शरीरम् । किन्तु स्वरूपमेव तदाकारम् । प्रा-
णत्वेव प्राणो भवति यदत्र वागिति वच्छरीरकार्यं पुनर्ललाय व्या-
मोहनार्थं शरीरव्यासयेन्नटवत् । 'यथा मत्स्यादिरूपाणि धत्ते जह्या-
पथा नटः । भूमारः क्षपितो येन जहौ तथ कलेवरमिति प्रथमस्क-
न्धवाप्यात् । अतो यादृशं प्रतीयते तादृशं तद् ब्रह्मैव । येषां पुनर्न
मोक्षाधि हारस्तेषां तच्छरीरव्यासत इति निश्चयः । एतमेव निर्णय-

तस्माद् वेदातिरिक्तेऽप्युपपत्तिपूर्वकं यत्र ब्रह्मधर्मस्तद् ब्रह्मांत
मन्तव्यम् । ब्रह्म तु वैकसर्माधिगम्यं यादृशं वेदे प्रतिपाद्यते
तादृशमेवेत्यसकृदवोचाम । प्रकृतेऽपि हिरण्यमय इत्यत्र यकार-
रलोपश्छान्दसः । अतो न द्वयच् । हिरण्यशब्द आनन्दवा-
ची । लोकेऽपि तस्यानन्दसाधकत्वात् । अतः केशादयोऽपि
सर्वे आनन्दमया एव । तादृशमेव ब्रह्मस्वरूपमिति मन्तव्यम् ।

अन्यत्रातिदिशन्ति । * तस्मादित्यादि * । ननु किमित्येवं निर्बन्धेन
सर्वाकारं निरूप्यते । निर्घिशेषमेशोपासकानुग्रहाय मायया शरीरं
कल्पयतीत्येव कुतो न कल्प्यते इत्याकाङ्क्षायामाहुः । * ब्रह्म त्वित्या-
दि * ननु भयत्वेधं, तथापि प्रकृते हिरण्यमय इत्यत्र विकारवाञ्छितो
मयटः प्रयोगो, हिरण्यमयशब्दस्य, दण्डनायनसूत्रे निपातनाद्विकार-
त्वसिद्धौ कथं ब्रह्मत्वनिर्णय इत्यत आहुः । * प्रकृतेऽपीत्यादि * त-
थाच उपचत्वेन विकारप्रत्ययाभावाभायं निपातः किन्त्वज्ज छान्दस
एव यकारलोप इत्यर्थः । ननु पूर्वं स्वरूपलक्षणविचारे ब्रह्मणः सत्य-
ज्ञानानन्दरूपत्वमेव सिद्धं, न हिरण्यरूपत्वमिति हिरण्यमयस्यावि-
कारत्वेऽपि ब्रह्मत्वं वक्तुमशक्यमतः शरीरत्वमेवाङ्गीकार्यमित्यत
आहुः । * हिरण्यशब्द इत्यादि * । यद् यज्जनकं तत् तद्गुणकं, यद्
यद्गुणकं तत् तदात्मकमिति व्याप्तयोः पूर्वं साधितत्वाद्ब्रह्मनन्दसा-
धकत्वेनातन्दात्मकत्वे विकारभूतस्य लौकिकस्यापि हिरण्यस्य सिद्धे
कारणभूतस्याविकारस्यानन्दात्मकत्वे बाधकामावाञ्छिरण्यशब्द आ-
नन्दवाची । अतः केशधर्मश्चुनस्वामाक्षीणि, तत्सहभूता अनुक्ता
अन्वेऽपि पुरुषावयवाः कव्यासगर्भेन वर्यान्तरस्यापि सूचितत्वात्, त-
त्तद्वर्णविशिष्टा अपि शब्दे आनन्दमया एवेति पुरुषाकारं ब्रह्मस्वरूप-
मेवेति मननीयम् । अन्यथा, तत्त्वेधं भयं विदुषोऽभग्नानस्येत्युक्तस्य
अयस्यापत्तेरित्यर्थः । ननु सूर्यान्तर्वर्तिन ब्रह्मवरीयमित्यतङ्गमम् । उप-
सृष्टणविरोधात् । अग्निपुराणे, ध्येयः सदेति श्लोके, हिरण्यमयवपुरिति

अन एव, 'धेयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती नारायणः सर-
सिजासनसन्निविष्टः । केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी हारी
हिरण्यवपुर्धृतशङ्खचक्र' इत्यत्रापि वपुः स्वरूपम् ।

माया ह्येषा मया सृष्टा इत्यादि भगवद्वाक्यं, भगवन्मायया
भगवन्तमन्यथा पश्यन्तीत्याह । न तु भगवानेव मायिक इति ।
शरीरे सति जीवत्वमेवेति निश्चयः । अतो ब्रह्मधर्मोपदेशात्

शरीरवाचकपदस्योक्तत्वादित्याराङ्ग्यामाहुः । * अन एवेत्यादि * ।
तथाचात्रापि च सुखं पुष्पातीति योगेन ब्रह्मबोध्यते । अन एव
स्मृत्यन्तरे 'आदित्यमण्डलासीनं रुक्माभं पुरुषं परम । च्यात्वा जपे-
त्तदित्येतन्निष्कामो मुच्यते द्विजः । आदित्यमण्डलान्तःस्थं परं ब्रह्मा-
धिदैवतम् । छन्दोनिवृत्त्याद्वायत्री मया हृष्टा सनातनी' इति गाय-
त्र्या ध्येये सूर्यमण्डलान्तःस्थे वपुःपदं बोध्यत इति न तेन शरीराङ्गी-
कारः कर्तुं शक्य इत्यर्थः । अन्यत्र केवलस्वरूपाङ्गीकारेऽन्यत्रापि स्वरू-
पमेव न्यायबलेन साधयितुं शक्यम् । तथा सति 'माया ह्येषा मया सृष्टा
यन्मां पश्यसि नारद । सर्वभूतगणैर्युक्तं न मां पश्यन्ति सूर्य' इति
विश्वरूपाकृतेनारायणस्य यद्भारते वाक्यं तस्य विरोधो पुर्वार इत्यन
आहुः । * मायेत्यादि * । तथाचास्मिन् वाक्येऽपि, यन्मां सर्वभूतगु-
णैर्युक्तं पश्यसि एषा माया मया सृष्टेति पदसम्बन्धान्न विरोध इत्य-
र्थः । ननु किमित्येवं निबन्धेन शरीरवत्ता निराक्रियते । कर्माजन्य-
स्यैच्छिकशरीरस्याङ्गीकारेऽपि ब्रह्मत्वाक्षतेरित्याशङ्क्यामाहुः । * श-
रीर इत्यादि * । मास्तु कर्मजन्यत्वं शरीरस्य, तथापि शुद्धसत्त्वा-
त्मकार्यं त्रिगुणात्मकार्यं वा तु सर्वथाङ्गीकार्यम् । तेन सह सम्बन्ध-
व्याभिमान एव वाच्यः । तथा सत्यभिमाना जीव इति तापनीये
ध्यायित्तस्य जीवलक्षणस्य तत्र सत्त्वाज्जीवत्वमेव । यद्विच नित्यत्-
त्वं, तदाऽन्यस्याभिमानिनस्तत्र सत्त्वाद् ब्रह्मशरीरत्वाभावः । यद्विच
सम्बन्धान्तरं, तदापि 'स एव यामुदेवाऽपं पुरुषः प्रोच्यते बुधैः-
महतिस्पर्शराहित्यात् स्वात्मन्याद् वैभवात्पीति नारासिंहवाक्यवि-

सूर्यमण्डलस्थः परमात्मैव ॥ १९ ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २० ॥

इतोऽपि सूर्यमण्डलस्थः परमात्मा । भेदव्यपदेशात् । य
आदित्ये तिष्ठन्नादित्यावन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः
शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येव त आत्माऽन्तर्याम्यमृत
इति श्रुत्यन्तरे आधिदैविकं सूर्यमण्डलाभिमानिभ्यां भेदेन नि-
र्दिष्टम् । यद्यपि तत्राकारो न श्रूयते, तथापि हिरण्यवाक्यनै-
कवाक्यत्वात् सर्वत्र माकारमेव ब्रह्मेति मन्तव्यम् ।

अन्तर्यामिब्राह्मणे चत्वारोऽर्था उच्यन्ते । सर्वत्र तिष्ठन्त-
द्धर्मैर्न सम्बध्यते । सर्वमुक्तिपरिहाराय स्वधर्मैस्तत्र बद्ध्यते ।
स्वलीलासिद्ध्यर्थं तच्छरीरमिति । तस्य निपगनं तदर्थमिति ।
चकाराद्धर्मा उच्यन्ते ।

रोध इति शरीराङ्गीकारे जीवत्वापत्तिरनिवार्येति तदभावाय निर्ब-
न्ध इत्यर्थः ॥ १९ ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ ननु पूर्वसूत्रोक्तैर्नैव हेतुना सिद्धे
ब्रह्मत्वे किमिति हेत्वन्तरोपन्यास इत्याकाङ्क्षायामाहुः । * यद्यपी-
त्यादि * । तथाच समानप्रकरणोक्तधर्मान्तरस्यापि प्राप्स्यर्थं हेत्वन्तर-
मित्यर्थः । नन्वत्र भेदव्यपदेशमात्रेण कथं परमात्मलाभ इत्यत
आहुः * अन्तर्यामीत्यादिं * । * तर्दिति * सामान्ये नपुंसकम् ।
अभिमानीत्यर्थः । अत्र हि जडाज्जीवाच्च भिन्नत्वेनान्तर्यामी प्रति-
पाद्यते । तत्र, य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तर इति जडमण्डल-
माधारत्वेन निर्दिश्य ततोऽन्तरत्वकथनात् ततो भेदो योधितः ।
तेन तद्धर्मैर्न सम्बध्यत इति योधितम् । तत आदित्यादन्तरत्वं तद-
भिमानिनो जीवस्याप्यस्तीति ततोऽपि भेदयोधनाय, यमादित्यो न
वेद इति तदभिमान्यद्येयत्वकथनेनाभिमानिधर्मैर्न सम्बध्यत इत्याह ।

तस्मात् सर्वविलक्षणत्वादन्य एव, नाभिमानी । उपचार-
व्यावृत्त्यर्थमन्यपदेनोपसंहारः ।

तथा यद्यभिमानो तं जानीयान्मुक्तः स्यात् । अतस्तदभावाय स्वा-
साधारणैर्ज्ञानापहनपाप्मत्वादिभिर्धर्मैः कर्तृभिस्तद् आधारभूतम् भ-
मिमानी वस्तु न बध्यते, न व्याप्यते । यदादित्यगतं तेजो जगद्धा-
सयनेऽस्त्रलम् । सैषा अध्येष विद्या तपतीति स्मृतिश्रुत्युक्तधर्मैर्म-
ण्डल एव व्याप्यते, नाभिमानीति स न मुच्यते । यद्वा दिवादि-
श्र्वादिष्वदाकृतिगणः । तेन क्षीयते मृग्यतीत्यादिवद् बध्यत इत्यपि
कर्तारि प्रयोगः । तथा सति स्वधर्मैस्तमभिमानीनं न व्याप्नोतीत्यर्थः ।
तात्पर्यं तूभयथापि समानम् । तेन ततोऽपि भेदः । एवमुभयाङ्गदे-
सिद्धेऽपि तत्र स्थितेः किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां, यस्यादित्यः शरी-
रमित्याह । तत्र जगद्धासन दिग्विभागो धर्मप्रवृत्तिरित्यादिरूपा
स्वस्यैव लीला तत्सिद्धयर्थं तन्मण्डलं शरीरं, न त्यधिष्ठानार्थम् ।
तेन जीवतुल्यता चारिता । एवं, गामाविद्य च भूतानि धारयाम्य-
हमोजसेत्यादिष्वपि भगवल्लीलात्वं बोध्यम् । तेन पृथिव्यादिका-
र्थस्यापि लीलात्वं, तेषां लीलाशरीरत्वं च ज्ञातं भवति । शरी-
रस्य तादृशत्वे गनकमाह । य आदित्यमन्तरो यमयतीति । अन्ना-
दित्यपदे मण्डलाभिमानिनोः संप्राप्तकम् । तथाच * तस्यादित्यादे-
र्नियमनं, * तदर्थं तादृशलीलार्थम् । तं यदि, भीषास्मादित्याद्युक्त-
रीत्या न नियमयेत्तदा सा सा लीला न सिद्धेदिति । अत्र पुनरप्य-
न्तर इति पदम्, अन्तरं करोतीत्यन्तरयति, अन्तरयती-
त्यन्तर इति सर्वान्तःस्थापकत्वबोधनार्थम् । एवमेने चत्वा-
रोऽर्था उच्यन्ते । सूत्रे तु चकारात् पूर्वसूत्रोक्ता धर्माः
समुच्चयन्ते । तेन हेतुभेदेऽपि साध्यैक्यान्नाधिकरणभेदः ।
एवञ्च श्रुति सूत्रं च व्याख्याय सिद्धमाहुः । तस्मादित्यादि । तथाच
भेदव्यपदेशात् सर्वविलक्षणत्वेन व्यपदेशादादित्यान्तर्गती परमात्मा
अन्य एव, नाभिमानीत्यर्थः । नन्वतान्य इत्यस्य साध्यत्वेन निर्देशा-
दिदमधिकरणान्तरमेवास्त्विति चेत्तत्राहुः * उपचारेत्यादि * त-
थाच, नेतरोऽनुपपत्तेरित्यादिना पूर्वाधिकरणं निषेधमुखेन विचारितं
यथापचारनिवृत्त्यर्थं तथेदमन्यपदेनापसंहृतमिति तत्रेवात्रापि नाधि-

ब्रह्मत्वं सिद्धे ज्ञानं वा, उपासना वेति, नास्मत्सिद्धान्ते
कश्चन विशेषः । कारणे कार्यधर्मारोपस्त्वयुक्त एव । कार्ये पुनः
कारणधर्माधिकरणत्वेनोपासना अभेदात् फलापेति सर्वत्र व्य-
वस्थितिः ॥ २० ॥

करणभेद इत्यर्थः । ननु, उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं
वेदेत्यनेनोपासनाकथनात् तस्याश्च वाचो धेनुत्ववदारोपिताकरिणा-
पि सिद्धेः किमर्थमयमाग्रह इत्यत आहुः * ब्रह्मत्व इत्यादि * तथा-
च भवतूपासना, तथापि पूर्वसूत्रोक्तधर्मस्तस्य ब्रह्मत्वे सिद्धे तदाका-
रस्याकल्पितत्वमप्यनुपपत्त्यभावात् सिद्धमेवेति वेदनस्य ज्ञानत्वमुपा-
सनात्वं वास्तु, मनोव्यापारत्वस्योभयत्र तौह्यादतस्तत्र नास्मत्सिद्धान्ते
काश्चिदाग्रह इत्यर्थः । नन्वतस्मिन्सत्त्वधर्मानारोप्य तत्त्वेन चिन्तन-
मुपासना, तस्य तत्त्वेन निश्चयो ज्ञानमिति स्वरूपभेदात् कुतो न वि-
शेष इत्यत आहुः * कारण इत्यादि * अस्त्वयं विशेषस्तथापि हीते
उत्कृष्टधर्मारोपस्य लोके कार्यसाधकत्वस्य विपरीते विपरीत्यस्य च दर्-
शनात् कारणे यः कार्यधर्मारोपः स तु हीनत्वापादकत्वेन कार्यासा-
धकत्वादयुक्त एव । वेदे हि सर्वत्राग्रं ब्रह्मेत्यादौ कार्ये कारणगताना-
मुत्पात्तस्थितिप्रलयकर्तृत्वादीनामारोपेणापासनात् फलप्राप्तिः ध्रूयते ।
तत्र हेतुः कार्यस्य कारणाभेद एव । सर्वत्र तथा दर्शनात् । कारणस्य
कार्याभेदस्तु प्रत्यक्षाच्छास्त्राच्च विरुद्धः । यत्र पुनः सर्वथा भेदो
यथा वाग्धेन्योस्तथापि शब्दापेक्षपार्थस्योत्कृष्टत्वम् । शब्दशेषित्वाद्-
यस्य । अतो ज्ञानोपासनयोर्विशेषसत्त्वेऽपि यथैकदेशिभिः स्वीक्रि-
यते तथा नास्तीति फलजनकत्वांशे विशेषाभावकथनं, तत्रोपपन्न-
मेवेत्यर्थः ।

माध्यास्तु, 'पूर्वाधिकरणविषयवाक्येषु, अदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्त
इत्युक्तम् । तच्च बाह्यत्वम्, अन्तः प्रविष्टं कर्तारमेतम् अन्तश्चन्द्रमपि
मनसा चरन्तं सदैव सन्तं न विजानन्ति देवा इत्यत्रान्त-स्थस्य
कस्य चित्तुच्यते । नदमं च, इन्द्रो राजा जगतो य ईशे इति । सप्त
मुज्जन्ति रथमेकचक्रं स्पष्टारः रूपाणि विकुर्वन्तमित्यादिभिस्त्व्ये प्रती-
यन्ते । अतः को याऽऽनन्दमय इति सन्द्दे, इन्द्रो राजस्यादि ततः

देवतावाचकभूत्या, सप्त युञ्जन्तीत्यादित्यादिद्राक्ष कश्चिद्देवताजी-
 वविशेष एव तत्र युक्तः । धुनेः सर्वापेक्षया प्रबलात्याज्जगतो य
 ईश इत्यादियोगस्यापि तदुपोद्बलकस्य तत्र दर्शनाच्चेति प्राप्त इव
 सुबहयं प्रवहने ॥ अन्तस्तदमोपदेशात् ॥ भेदव्यपदेशाच्चाप्यः ॥ इति ।
 अन्तः भूयमाणो विष्णुरेव । कुनः । 'अन्तःसमुद्रे मनसा चरन्तं
 ब्रह्मान्यविन्द्रहृशहोतारमर्णे । समुद्रे अन्तः कवयो विचक्षते । म-
 रीचीनां पद्मिच्छन्ति वेधसः । यस्याण्डकोशश्च शुष्ममाहुः प्राणमु-
 ल्लसम्' इत्यादि तदमोपदेशात् । धुस्यर्धस्तु समुद्रे अन्तरणे अन्तर्जले
 मनसा चरन्तं यथेष्टं विहरन्तं दशहोतारं, हुवानादनवीः, दशेन्द्रि-
 यविषयदातारं ब्रह्मा अन्वविन्द्रद् व्यजानादिति तथा । मरीचीनां
 जीवानां पद्माश्रयभूतं वेधसः भूतमाविनो ब्रह्माण इच्छन्तीति ।
 अण्डकोशं ब्रह्माण्डं यस्य शुष्मं धीर्धमाहुरिति । अत्र समुद्रशार्पित्व-
 ब्रह्माण्डधीर्ध्यादीनामन्तःप्रविष्टनिष्ठतयोपदिष्टानां लिङ्गानां विष्णवे-
 कनिष्ठत्वादान्तःप्रविष्टः कर्ता विष्णुरेवेति । प्रलयार्णवशायित्वब्रह्मा-
 ण्डधीर्ध्यायोः कथं विष्णुलिङ्गत्वमित्याकाङ्क्षायाम्, आपो नारा इति
 ध्यासंस्मृतिवाक्यं, चतुर्थदण्डिस्त्राद्युतिधोपन्यस्ता । ननु तस्येन्द्राद्य-
 मिभ्रतत्वं तद्योस्त्विति शङ्कायां द्वितीयसूत्रे, 'इन्द्रस्यात्मा निहितः प-
 ञ्चहोता । वापोरात्मानं कवयो निचिक्युः । अन्तरादित्ये मनसा
 चरन्तं देवानां हृदयं ब्रह्मान्यविन्द्रदित्यादिधेकस्यैव सर्वदेवान्त-
 र्धर्तित्वकथनेन यथेष्टचारितयान्तर्यामित्वयोधनेनेन्द्रादिभ्यस्तस्य भे-
 दव्यपदेशात् सोऽन्य एव तेऽय इति घट्टित ।

शैषस्तु छान्दोग्यधृतिमेव विषयवाक्यत्वेनोपन्यस्य साधका-
 नुग्रहार्थं तत्र हिरण्यमयं किमपि रूपं समाख्याय संवित्मृगडलेऽधिव-
 सति । तच्च त्रिलोचननीलकण्ठाद्विविशिष्टम् । न चाक्षिणी इति द्वि-
 वचनविरोधः । तस्य पुण्डरीकोपमायोधनार्थत्वात् । तृतीयस्य नेत्र-
 स्य मुकुलितत्वेन तत्र पुण्डरीकोपमाया अभावात् । नचैतावता तृ-
 तीयाभावः शङ्काः । यथाहि कश्चित् त्रिपुवं ब्राह्मणमुद्दिश्योच्यते,
 द्वावस्य पुत्रावपिप्रकल्पौ । न तावता तृतीयाभाव आयाति । किन्तूप-
 माभाव एव । तथात्रापि शक्यवचनत्वात् । ध्येयः सदेति वाक्यन्तु
 लौकिकानां माकमेव । नापि पुण्डरीकाक्षत्वलिङ्गेन विष्णुः शङ्काः ।
 कमलनेत्रत्वस्य लौकिकसाधारणत्वेन लिङ्गत्वाभावात् । नचास्मिन्

हिरण्यमयपुरुषवाक्ये शिवासाधारणलिङ्गादर्शनात् कथं शिवाका-
रनिश्चय इति शङ्काम् । अस्य वाक्यस्य सन्दिग्धत्वेनासन्दिग्धेन
वाक्यान्तरेणैतदर्थस्य निर्णयत्वात् । तैत्तिरीयाणां महोपनिषदि,
आदित्यो वा एव एतन्मण्डलं तपतीत्यनुवाके, एतन्तरादित्ये हिर-
ण्यमयः पुरुष इत्यादित्यान्तर्यामिणमभिधाय तदग्निमानुवाके, आदि-
त्यो वै तेज इत्यादिनाऽऽदित्यरूपस्य विभूतिमभिधाय एव पुरुष एव
भूतानामधिपतिरिति भूतपतित्वेन तं निर्दिश्य तदग्निमानुवाकेषु, सर्वो
वै रुद्र इत्यादिषु, हिरण्यवाहवे अभ्यिकापतय उमापत्य इत्युप-
सहारेण तत्र शिवाकारनिर्णयात् । अन्तर्यामिग्राहणे, एव त आत्मा-
ऽन्तर्याम्यमृत इति कथनाच्च । जायालोपनिषदि, एतानि ह वा
अमृतस्य नामधेयानीति शतरुद्रियप्रशस्तावाक्येन अमृतपदस्य शि-
षपरतानिर्णयादत आदित्यान्तर्धर्ती त्रिलोचननीलकण्ठादिशरीरवा-
नित्याह । तन्मन्दम् । शरीरपक्षस्य प्रागेव दूषितत्वात् । आकारे-
ऽप्यक्षिद्वित्वस्यः पुण्डरीकोपमाधोधनार्थत्वं तदा स्याद्यदि नीलप्री-
यादिक त्रिलोचनत्वसाधकमस्मिन् वाक्ये एतन्निर्णायकवाक्यान्तरे
वा स्यात् । भूतानामधिपतिरित्यस्य तु न निर्णायकत्वम् । भूतप-
दस्य, क्षरः सर्वाणि भूतानि, पादोऽस्य विश्वा भूतानीतिघत् प्राणि-
मात्रवाचकत्वेन प्रेतवाचकत्वाभावात् नीलप्रीयादिरूपवलिङ्गत्वम् ।
तस्य प्रेतमात्रवाचकत्वे च परिच्छिन्नैश्वर्यबोधकत्वेन परमैश्वर्य-
विघटकतया तस्यालिङ्गत्वमेवेत्युभयथापि तदगमकत्वात् । सर्वो वै
रुद्र इत्यादीनां तु नैतद्व्यपदेशत्वम् । आदित्यो वै तेज इत्यनुवा-
कान्ते, इत्युपनिषदित्यनेन विद्यासमाप्तिबोधनात् । एवममृतपद-
स्यापि न निर्णायकत्वम् । शतरुद्रियस्याऽमृतनामत्वेऽप्यमृतपदस्य
शिषनामत्वाभावात् । इदं यथा तथा ग्रहस्तास्ये वादे निपुणतर-
मुपपादितमिति नेह प्रपञ्चयते । यत्पुनर्ध्वेषः सदेत्यस्य लौकिक-
वाक्यत्वमुक्तं, तत्त्वग्निपुराणादर्शनादेवेति । गायत्र्यां तु भर्ग इति
पदं सान्तम् । द्वितीयपादे चास्यान्वयो मैत्रायणीयोपनिषदि
सिद्धः । तथा, 'रविमध्ये स्थितः सोमः सोममध्ये हुताशनः । क-
न्दिमध्ये स्थितं सत्यं सत्यस्यान्त स्थितोऽच्युत इति तत्रैव मन्त्रः ।
योगियाहवल्क्येऽप्येतादृशमेव वाक्यम् । ताड्यामपि सर्वान्तरच्युत
प्रयोक्तो, ध्यपत्वेन च भगवानेवाहत् इत्यंशोऽपि शैवमतमसङ्गतम्-

वेति दिक् ।

विद्वानेन्द्रमिक्षुस्तु कायवपुष्पाध्यायस्थं, 'स वा एष महानज
 आत्मा योऽयं विद्वानमयः प्राणेषु । य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्त-
 स्मिन् शेते । सर्वस्य वशी सर्वस्येयानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं
 प्रशास्ति । स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयान्'
 इति वाक्यं विषयत्वेनोपन्यस्य, तत्र किं जीवविशेष उच्यते, उत
 परमेश्वर इति सन्देहं विद्वानमयशब्दस्य योगरूढिभ्यामात्मसामा-
 न्यवाचित्वाज्जाग्रदाद्यवस्थाभिर्जीवस्यैव प्रकान्तत्वाज्जीव एवोक्त-
 प्राप्ते । अन्तः परब्रह्मैव भवितुमर्हति । कुतः । तद्धर्मोपदेशात् । सर्व-
 वशित्वशुभाशुभकर्मफलाभागित्वसर्वाधिपतित्वादीनां परमेश्वरध-
 र्माणामुपदेशात् । नचैते धर्माः सिद्धेः पूर्वं जीवेषु सम्भवन्ति ।
 सत्कर्मणैव । पदप्राप्तेश्चेत्यादियुक्तिभिर्हेतुं साधयित्वा, न केवलं
 धर्मव्यपदेशादेवान्तःस्थो विद्वानमयो जीवादन्यः परमेश्वरः ।
 किन्तु, भेदव्यपदेशाच्चान्यः । भेदव्यपदेशश्च यथात्रैव वाक्य-
 श्लेषे । येषां नोऽयमात्मा, आत्मन्येवात्मानं पश्यतीति । आधा-
 राधेयभावस्य भेदतन्त्रत्वादित्याद्युक्त्वाद् । 'आधुनिकास्तु, य-
 एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमय इति छान्दोग्यवाक्यं विषयतया चर्णय-
 न्ति । तत्र । पाप्मस्य उदित इत्यनेनोक्तस्य पाप्मस्य उदयस्य पापना-
 शरूपतया ब्रह्मधर्मत्वाभावात् । धर्मान्तरस्य चात्रानुक्तत्वात् । प्रत्युक्त-
 तेनैव लिङ्गन चन्द्रनक्षत्रादिदेवताप्रकरणपठिततया च देवताविशेषा-
 धधारणाच्च । नचादित्यस्यान्तरिति भेदनिर्देशानुपपत्तिरिति वाच्य-
 म् । आदित्यस्यान्तरपि आदित्यभिन्नस्य हिरण्यगर्भादेः स्मारणात् ।
 'ब्रह्मादीनां परं धाम त्रयाणामपि संस्मृतम् । वेदमूर्तिधरः पूषा पूज-
 नीयः प्रयत्नत इति मात्स्यादिषु हिरण्यमयशब्दाच्चिरण्यगर्भ एवात्रो-
 षास्यत्वेन गम्यते । किञ्च, ध्येयः सदेतिरूपयोः श्रुतिस्मृत्योर्नाराय-
 णाख्यहिरण्यमयस्य सूर्यमण्डल उपासनासिद्धेस्तदेकवाक्यतया हिर-
 ण्यमयधुरित्यादिश्रुतेरपि नारायणपरत्वमेव, न परमेश्वरपरत्वम् ।
 अपिच । यस्मिन् वाक्ये रूपसंख्यानादिकं ध्रुयते, तत्र तत्तद्देवतापरि-
 ब्रह्म एवोत्सर्गिकः । असाधारणत्वात् । ब्रह्मणश्च स्वतो नीरूपतायां, अ-
 रूपवदेव हि तत्प्रधानत्वादित्यत्र वक्ष्यमाणत्वात् । कचिन्तु प्रकरणा-
 दित्यलाहवादीन् विहाय देवादिरूपैरेवैवा रूप ईश्वर उपास्य इत्यन्तं ।

तच्चेह तथा यत्नवत् प्रकरणादिकमस्ति । अग्न्यथा देवतोपासनमात्रो-
च्छेदापत्तेः । सर्वत्रैव ब्रह्मोपासनसम्भवात् । लीलाविप्रहोऽपि वि-
ष्यवादिदेवतानामेव स्वस्याधिकारसम्पादनार्थः । न त्वीश्वरस्य
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः अक्षरात् परत परः, न तस्य कार्यं करणं च
विद्यत इत्यादिश्रुतीनां सङ्कोचे प्रमाणाभावात् । तदुक्तं विष्णुपुराणे ।
'स देवोऽन्यशरीराणि समाविश्य जगत्स्थितिम् । करोति सर्वभूतानां
तां चान्ते जगत्पतिरिति ।

तत्र विषयवाक्यव्याख्यान्यादिकं तु न युष्टम् । तथाप्येतस्य
विषयवाक्यत्वेऽधिकरणस्य पूर्वाधिकरणेन सह न स्फुटा सङ्गति-
रिति बोध्यम् । यत्पुनश्छान्दोग्यवाक्यस्यस्यालिङ्गत्वादिकमुक्तं, त-
स्वबुद्धैव । अत्र पाप्मभ्य उदयस्य सर्वकर्माञ्जनसाहित्यरूपस्य वि-
घक्षितत्वादिति प्रागेवोक्तम् । नच पाप्मशब्दस्य पापे शक्तत्वात् तत्
उदयस्य पापनाशरूपत्वमेव युक्तं, न यावत्कर्माञ्जतराहित्यरूपत्वमिति
वाच्यम् । 'स्वेऽधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः । कर्मणां
जात्यशुद्धानामनेन नियमः कृत' इति विधिप्रतिषेधयोर्व्यवहारनिय-
मार्थत्वबोधके वाक्ये कर्ममात्रस्य जात्यशुद्धत्वबोधनेन तदङ्गे पुण्य-
रूपेऽप्यशुचिशावलस्य दुरापोहत्वेन सर्वस्यैव पाप्मरूपत्वात् । अन्य-
था पुण्यफलस्यापि मुमुक्षुपात्रेयताद्यापत्तेः । अतो धर्मान्तरानुक्ता-
यापि न वाक्यस्य जीवपरत्वं शक्यपदम् । आदित्यान्तस्तु न हिरण्य-
गर्मादिः । मात्स्ये परं धामोद्दिश्य तस्य पुत्रत्वकथनेन तत्र परब्रह्मणो
प्रथामिमेतत्त्वनिश्चयान् । ध्येयः सदेति वाक्येऽपि परमेश्वर एवोच्य-
ते । 'नारायणः शिषो विष्णुः शङ्करः परमेश्वरः । एतैस्तु नामभि-
र्ब्रह्म परं प्रोक्तं सनातनम्' इति वाराहपुराणवाक्येन तस्य ब्रह्मनाम-
त्वात् । नीरूपेश्वरत्वाद्येक्ष्यधिकरणव्याख्यान एव निरस्तत्वात् ।
नचैवं, यो देवानां नामधा एक एव, एकं सत्प्रिया बहुधा वदन्तीत्या-
दिश्रुत्या, ह्यप्यकस्यभुगेकसत्त्वं पितृदेवस्वरूपधृगित्यादिस्मृत्या च स-
धैत्र ब्रह्मोपासनायाः शक्यवचनत्वेन देवतासात्रोपासनोच्छेद इति
शङ्काम् । ज्ञानपूर्वकोपासकान् प्रति तस्येष्टत्वात् । अत्रान् प्रति तु त-
दभावात् । येऽप्यन्यदेवतामक्ता इत्यादिभगवद्गीतावाक्यसन्दर्भेण
तथा निश्चयान् । स्वरूपे विग्रहस्तु नास्त्येव । आकारस्तु स्वरूपात्म-
सफपयत्स्यसहस्रकमुपपादितं च । तेनाप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इत्यादि

आकाशस्तलिङ्गात् ॥ २१ ॥

अस्य लोकस्य का गतिरिहाकाश इति होवाच । सर्वाणि
इवा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते । आकाशं मृत्यस्तं
यन्ति । आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परागण्यमिति । तत्र
संशयः । भूताकाशौ, ब्रह्म वेति । ननु कथमत्र सन्देहः ।
आकाशव्योमशब्दा ब्रह्मण्येव प्रयुज्यन्ते ब्रह्मप्रकरणे । कार्यनि-
रूपयो तु महाभूतवचनः । यथा, आकाश आनन्दो न स्यात्,
परमे व्योमन् प्रतिष्ठितेत्यादि । आत्मन आकाशः सम्भूत इति

श्रुतीनां न विरोधः । अरूपवरेष्वेति सूत्रे तु रूपवद्भिन्नमेवोच्यते, न तु
रूपरहितम् । नञः पर्युदासार्थत्वात् । अन्यथा त्वरूपमित्येतावतापि
रूपमाशब्धो धनसिद्धेर्मतुष्वैयर्थ्यस्य युवार्त्वात् । अतो, न तस्य कार्य
करणं चेत्यत्र सङ्कोच एतदेव सूत्रं प्रमाणमित्यसङ्कोच एव प्रमाणा-
भावः । श्रुतयस्तुक्ता वक्ष्यन्ते च । उक्तं विष्णुपुराणवाक्यं त्वयान्तर-
स्थितिनाशविषयकं, न तु महाकार्यविषयकम् । शरीराणीति बहुवच-
नेन तथा निश्चयात् । अत इदं भिक्षावैषम्यदणायामेवादीदिति
दिक् । अतो यत्रासाधारणधर्मोपदेशोऽभिमान्यादिभेदव्यपदेशो वा
तत्र रूपोक्तावनुक्तौ वा परं ब्रह्मैवाभिधीयत इति निश्चयः ॥ २० ॥

इति षष्ठाधिकरणम् ॥

आकाशस्तलिङ्गात् ॥ छान्दोग्यप्रथमप्रपाठकस्य विषयवाक्यमु-
पन्यस्याधिकरणप्रयोजनं विचारयन्ति । * नन्वित्यादि, विचार इ-
त्यन्तम् * । तत्र कथंपदे गृहीतं प्रकारं विभजन्ते । * आकाशेत्या-
दि * । यद्यपि लोकप्रसिद्धेः प्रयोगप्राचुर्याच्च सन्देहः सम्भवति,
तथाप्यस्य वाक्यस्य प्रकरणावयवत्वेन प्रकरणे चाकाशपदेन कार-
णमुक्त्वा कार्यनिरूपणस्योपक्रान्ततया प्रकरणादेवाकाशशब्दार्थस्य
निर्णयसिद्धेराकाशः प्रकरणादिति सूत्रयितव्यम् । अथ प्रकरणापेक्ष-
या लिङ्गस्य बलिष्ठत्वात् तेन निर्णयनीया तदा तु जन्मादिसूत्रे
लिङ्गस्य निश्चारितत्वात् तेनैवैतद्वाक्यनिर्णयसिद्धेः सूत्रमेव न प्रयो-

कार्यनिरूपणम् । अतः प्रकरणादेव सन्दिग्धनिर्णये किमिति सूत्रारम्भः । जन्मादिलक्षणमूलेण चापमर्थो निर्णतः । अन्यथा ब्रह्मशब्देऽपि सन्देहः स्यात् । महाभूतवेदादिवाचकत्वात् । तस्मात् प्रकरणादेव परिज्ञानं भविष्यतीति चेत् । उच्यते । असन्दिग्धे प्रकरणे तथैव निर्णयः । इह पुनः प्रकरणमपि सन्दिग्धम् । अतो विचारः ।

अत्रान्तरविद्यायां पर्यवसितप्रकरणवदस्यापि प्रकरणस्य भूताकाश एव पर्यवमानमिति । लोकभाष्यन्यायेनाकाशो भौतिक एवेति पूर्वपक्षस्तत्राह ।

तद्यम् । अयं जन्मादिसूत्रे लक्षणस्यापरीक्षितत्वात् लिङ्गना, तथा त्विदानीं तस्याः निवृत्त्यादाकाशो ब्रह्मलिङ्गादित्येवं प्रणेतव्यम् । न तु तल्लिङ्गादिति पूर्वपक्षाशयः । प्रतिषेचनाशयस्तु स्फुट एव । प्रकरणस्य सन्दिग्धत्वं तु उपक्रमे उद्गीथोपासनास्योक्तत्वाद्वा परीक्षणीयोरूपस्योक्तस्य फलस्य कथनाच्च ज्ञेयम् । तेन विचारस्वावश्यकत्वमिति । अधिकरणसद्भूतिस्तु प्रसङ्गरूपा । पूर्वाधिकरण्यायोः प्रत्ययकृते सन्देहे धारितेऽत्र प्रकृतिकृतसन्देहस्य चारण्यत्वाविति । प्रयोजनमुक्त्वा पूर्वपक्षमाहुः । * अत्रान्तरेत्यादि * । तथा च यथा जानशु-युपास्थानं स्वर्गविद्यायां पर्यवसितं तथास्यापि प्रकरणस्य भूताकाश एव पर्यवमानम् । लोकेऽवगतसामर्थ्यः शब्दो वेऽपि बोधक इति लोकभाष्यन्यायेनात्र भूताकाशग्रहणस्यैव युक्तत्वात् । शुनिलिङ्गाक्षयप्रकरणस्यानसमास्थानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकार्यादिति जैमिनिसुत्रात् । ब्रह्मग्रहणे तु लक्षणापत्तेः । वायुं विना तदादरस्थानुचितत्वात् । नचाकाशते, आकाशयतीति वा योगेन प्रकाशकं ब्रह्मोच्यतेऽनो न दीप इति वाच्यम् । कृदर्थपक्षया योगस्यापि पुत्र्यलत्वात् । नच लिङ्गबोधकवाक्यासद्भूतिः । सर्वाणि ह वा इमानि भूतानीति सर्वपक्षस्य च वाय्वादिषु सङ्कोचात् सुखेन सद्भूतेः । किञ्चेद, इमानीति कथनाद्वान्तरभूतसम्यग्ध्यवकाररूप एव स ग्राह्यः । फलन्तु तादृशोपासनाबलादेव भविष्यतीति पूर्वं पक्ष इत्यर्थः । सुत्रं

आकाशस्तिलङ्गाव ॥ आकाशः परमात्मैव । कुतः ।
 तिलङ्गाव । श्रुतिलिङ्गादयो नियामकत्वेन पूर्वतन्त्रवदिहापि-
 गृह्यन्ते । लिङ्गं श्रुतिसामर्थ्यम् एरुवाक्यता च सर्वासां ब्रह्म-
 श्रुतीनाम् । तत्र ब्रह्मैव जगत्कारणमिति निःसन्दिग्धेषु सिद्धम् ।
 सर्वशब्दवाच्यत्वं ब्रह्मण्येव । तत्र वाक्यार्थापेक्षया पदार्थस्य
 दुर्बलत्वाद् वाक्यार्थः सर्वगतित्वादिः । तद् वाक्यार्थान्यथाऽनु-
 पपत्त्या आकाशपदार्थो ब्रह्मेति । सर्वशब्दवाच्यत्वाच्च न
 लक्षणा । मुख्यत्वाच्च । यावन्मुख्यपरत्वं सम्भवति तावन्न
 कस्यापि वेदान्तस्यापरब्रह्मपरत्वमिति मर्यादा । तस्माद्, यदेव
 आकाश आनन्दो न स्यादितिवदन्नाप्याकाशो ब्रह्मैवेति सि-
 द्धम् ॥ २१ ॥

पठित्वा समाधाना व्याचक्षते । *आकाश इत्यादि* । *नियामक-
 त्वेनेति* । अर्थविशेषनिर्णायकत्वेन । *श्रुतिसामर्थ्यमिति* । अ-
 न्यानपेक्षस्य शब्दस्य स्वरसेनार्थबोधकत्वम् । *एकवाक्यतेति* ।
 विभागे साकाङ्क्षत्वे सत्येकार्थप्रतिपादकता । सा च समन्वयरूपा ।
 उपपत्त्यात्मकं तात्पर्यनिर्णयलिङ्गम् । तेन *तिलिङ्गादित्यस्य श्रुति-
 सामर्थ्याच्चात्पर्यनिर्णयलिङ्गाच्चेत्यर्थः सिद्ध्यति । *मुख्यत्वादिति*
 मुख्यार्थत्वात् । तथाच, यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यादिषु नि-
 खिलजडजीवकारणत्वं ब्रह्मणि सिद्धम् । अत्रापि तदेव सर्वपदेन निखि-
 लान्युद्दिश्य, भूतपदेन च देहविषिष्टजीवतया महाभूततया च तानि
 जीवजडरूपेण निष्कृत्य तत्कारणत्वमाकाशे बोध्यते । तथा, एष्य इ-
 त्यनेन पूर्वोक्तान्येष भूतानि परामृश्य ततो ज्यायस्त्व च बोध्यते ।
 तथा परमस्मान्त्वरूपं परापणत्वं च । तद्यदि भूताकाशो गृह्येत, तदा
 सर्वपदार्थसङ्कोचेन सर्वपदसामर्थ्यस्यार्जवाधाद् भूतादीनां पदाना-
 मपि तद् याध्येन । तथासद्गतम् । एकपदानुरोधेनानेकपदार्थसङ्को-
 चात्मकस्य सामर्थ्यबाधस्यानुचितत्वादिति । किञ्च । सर्वे वेदा य-
 त्पदमामनन्तीति, त त्वौपनिषद्मिति च श्रुत्या सर्वस्य वेदस्य ब्र-

ह्यप्येष तात्पर्यमिति सिद्धम् । तद्यदि निरङ्कुशसर्वकारणत्वमस्मिन्
वाक्ये भूताकाशयोच्येत, तदाद्यंभेदाद् विभागे साकाङ्क्षत्वाभावाच्च
सर्वासां भुतीनामेकवाक्यता व्याहृत्येत । यद्यपि सर्वे वेदा इत्यत्रास-
ङ्गचित्तवृत्तिना सर्वशब्देन ब्रह्मणि सर्वशब्दवाच्यत्वं तत्तत्पदार्थरूप-
तया सिद्धं, तथापि तत्र वेदे वाक्यार्थोपेक्षया तदेकदेशमूनस्य पदा-
र्थस्य दुर्बलत्वाद् वाक्यार्थ एवादरणीयः । वाक्यार्थस्तु सर्वगतित्वा-
दिः । गतिराश्रयः । प्रश्ने, शालावत्येतत्तद्व्योक्तगतेः पृष्टत्वेऽपि जैबलिना
तदुपपादनार्थं सर्वभूतोत्पत्तिप्रलयाधारत्वं धत्ता परावणपदेन सर्व-
गतित्वं प्रतिपाद्यत इति । तथा आदिपदेन सर्वज्जायस्त्वं परोवरीय-
स्त्वमनन्तत्वं च । तत्र * तस्मात् कारणाद् वाक्यार्थान्यथानुपपत्ति-
रूपयोपपत्त्यापि, आकाशपदस्य ब्रह्मण्येष तात्पर्यमित्यर्थः । * सर्व-
शब्दवाच्यत्वाद्विग्रह्यस्तुतानार्थः । एवमत्र धृतिस्वामर्थ्यरूपेण लिङ्गं
उपपत्तिरूपेण तात्पर्यालिङ्गेन चेति द्विधा व्याख्यातम् ।

अन्ये तु, तद्विज्ञादित्यस्य, ब्रह्मासाधारणधर्मादित्यर्थं वदन्ति ।
केचित्त्वेयं सूचयन्ति । तन्मतेऽधिकरणवैयर्थ्यम् । तस्मिन्पदेऽ-
धिकरणनैव गतार्थत्वादिति ।

विज्ञानभिन्नुस्तु, काण्वचनुर्याध्याये सुपुंसं जीवमुपक्रम्य व-
च्यते, तद्देयां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एयोऽन्तर्हृदय आ-
काशस्तस्मिन् शेत इत्यादि । तत्र किं भूताकाशस्तद्देवता वा प्रश्नं
वाच्यत इति संशयः । तद्वीजं तु उपक्रमोपसंहारयोर्ब्रह्मवाचकब्र-
ह्मात्मादिपदवन्मुक्त्वाक्ये भूताकाशादिवाचकस्याकाशपदस्य श्रव-
णम् । अन्यतरस्य गौणत्वे नियामकाभावस्त्रयाणामपि स्त्रायाधार-
त्वाद्देश्येयम् । निर्णयस्तु, आकाशो ब्रह्मैवेति । हेतुस्तु तद्विज्ञात ।
लिङ्गानि तु, स यथोर्णनाभिस्तनुनोश्चरोदिति, यथाग्नेः ध्रुवा विष्णु-
लिङ्गा व्युत्तरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे
देवाः सर्वाणि भूतानि व्युत्तरन्ति तस्योपनिषत् सत्यसत्यमित्यादी-
नि । सर्वधृतिषु ब्रह्मणि तथा दृष्टान्तदर्शनात् । अचेतनस्य भूताका-
शास्याग्निविष्णुलिङ्गदृष्टान्तानर्हत्वात् । तद्देवतापञ्च सर्वदेवान्तर्ग-
तत्वेनाकारणत्वात् । य एवायमाकाशो पुरुष इति पूर्ववाक्येनाकाश-
देवताया ब्रह्मत्वप्रतिषेधाच्च । सत्यस्य सत्यमिति च नामपूर्ववाक्येन
ब्रह्मण्येष व्याख्यातम् । तत्र सत्यशब्देन पञ्चभूतानि व्याख्याय तद्-

अत एव प्राणः ॥ २२ ॥

पेक्षयापि निषेधशेषं ब्रह्म सत्यमिति श्रुत्यैव स्पष्टमुक्तत्वात् । स्कान्देऽपि, 'चेतन्यापेक्षया प्रोक्तं व्योमादि संकलं जगत् । असत्यरूपं सत्यं तु कुम्भकुण्डाद्यपेक्षया' इत्युक्तत्वाच्च । अतः शब्दसाम्येऽपि ब्रह्मलिङ्गाद् ब्रह्मवाकाशशब्दार्थः । आकाशशब्दश्च ब्रह्मणि रूपकविधया चि-
भुत्वनिर्लेपत्वादिगुणलाभाय, मुखे चन्द्रवच्छरुत्या प्रयुक्तः । अत एव, परंमे व्योमन् प्रतिष्ठितेत्यादिषु श्रुतिष्वाकाशरूपेण ब्रह्म निर्दिश्यते । नानार्थताया, गङ्गायां घोष इतिवल्लक्षणायाश्चायुक्तत्वादिति । एवं प्राणज्योतिरादयः शब्दा अपि जीवतत्त्वप्रकाशनत्वादिप्रतिपादनाय रूपकत्वेनैव व्याख्येयाः । अस्तुतस्त्वाकाशप्राणज्योतिरादयः शब्दा आकाशादिभावापन्नब्रह्मपरा एवैतेषु ब्रह्मवाक्येषु भवन्ति । केवलं ब्रह्मपरत्वे सत्याकाशादिलिङ्गानुपपत्तेः । यत्तु छान्दोग्यवाक्यमाधु-
निका इहोदाहरन्ति, अस्य लोकस्य का गतिरित्यादि । तत्र । प्रकरणादिशून्यात् केवललिङ्गाच्छरुतेर्यलवत्वस्य पूर्वमीमीमांसासूत्रादे-
वावधारणात् । तत्र च श्रुतिप्रकरणयोरभावात् । किञ्च । प्रज्ञे, अस्य लोकस्येत्यनेन भूलोकजना एवाका इति प्रत्युत्तरे भूतानीत्युक्तत्वात् सर्वाणि भूतानीति ब्रह्मलिङ्गं न भवति । आकाशसाधारण्यात् । आकाशाद् वृष्टिद्वारिणां भूलोकस्थानां सृष्टिस्थितिसंहारादिस्थाद् ।

तदसङ्गततमम् । सूत्रविरोधात् । सूत्रे केवलस्य लिङ्गस्यैव हेतुत्वेनो-
क्तत्वात् । त्वद्गीत्या तु, श्रुतिलिङ्गप्रकरणैरितिपाठापातात् । श्रुतिविरोधा-
च्च । धुनौ सामाद्यदलोकान्तगतिज्ञानवतः शालावत्यस्यैतल्लोकगति-
प्रश्नेन सामाद्येतल्लोकान्तस्य परमाश्रये परमोपजीव्ये वा प्रश्नपर्यवसा-
यात्, तादृशत्वस्य चाकाशेऽसम्भवात् । अतद्वृत्तान्दोग्यवाक्यस्यावि-
षयत्वकथनमसङ्गतम् । अन्येषामाधुनिकत्वकथनमपि तथा । अस्य
सर्वार्थाचीनत्वात् । प्राचीनवृत्त्यादीनामनाश्रयणाच्च । आकाशश-
ब्दस्य भूताकाशतद्देवताब्रह्मसु साधारण्यकथनमपि तथा । ब्रह्मणि
रूपकविधया प्रयोगाङ्गीकारेण गौण्या वा निरूढलक्षणाया याऽऽद-
राद् ब्रह्मवाचकत्वस्याभावेन साधारण्यस्याभावादिति ॥ २१ ॥

इति सप्तमाधिकरणम् ॥

अत एव प्राणः ॥ अत्रापि छान्दोग्यप्रथमप्रपाठकस्य वाक्यं

प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्तेत्युपक्रम्य श्रूपते । क-
तमा सा देवतीति प्राण इति होवाच । सर्वाण ह वा इमानि
भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते । सैषा देवता
प्रस्तावमन्वायत्तेति । तत्र संशयः । आसन्यः प्राणो ब्रह्म वेति ।
पूर्वपक्षसिद्धान्तौ पूर्ववदेवेत्यतिदिशांत ।

नन्वाधिकरणानां न्यायरूपत्वात् सर्वत्र गमिष्यति, किमि-
त्यातिदिश्यत इति । उच्यते । प्राणस्य मुख्यस्यापि सर्वभूतसं-
वेशनं स्वापादौ श्रुतावेवोपपाद्यते यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं
तर्हि वागप्येतीसादिना । तत्र यथा प्राणविद्याया न ब्रह्म-

विषयवाक्यत्वेनोदाहरन्ति * प्रस्तोतरित्यादि * । अत्रापि देवता-
पदेनोपक्रमाद्वादादित्यसहपाठाच्च प्रकरणे न ब्रह्मणः । प्राणस्य प्रा-
णमित्यादिब्रह्मप्रकरणस्था ध्रुतिः पुराणाप्रसिद्धिश्च सन्देहवीजम् ।
ध्रुतौ तु प्रस्तावः सामोपासनाविशेषः । अन्वायत्ता अनुगता प्रस्ता-
वाभ्योपासनाविषया । प्राणश्च वायुयत् प्रतीयमानोऽपि न वायुवि-
कारः । बुद्धिः प्राणस्तु तैजस इति पुराणेषु भिन्नकारणकत्वेन सि-
द्धत्वात् । ध्रुतौ च प्राणाद्वायुरजायनेति वायुजनकत्वेन, यो वायुः
स प्राण इति ध्रुतौ वायुत्वेन च कथनात् । यद्यपि लोके वायुवि-
कारत्वेनोक्तस्तथापि तदपेक्षया वेदहृदयरूपस्यैतदुपबृंहणस्य यलि-
ष्टत्वात् । अतः स आसन्यो ब्रह्म वेति संशयः । पूर्वपक्षस्तु पुराणा-
प्रसिद्धेरासन्यो प्राह इति । सिद्धान्तस्तु, असद्बुचितवृत्तेः सर्वश-
ब्दस्य सामर्थ्यादेवात्र प्राणशब्देन ब्रह्म प्राह्यम् । प्रकरणापेक्षया लि-
ङ्गस्य यलिष्टत्वात् । पुराणस्य चान्यत्र सावकाशत्वेनात्रानुपबृंहण-
तायामपि विपरीतयलायलभावस्याशक्यकल्पनत्वादिति । अत्रार्थ-
करणवैयर्थ्यमाशङ्कते * नन्वित्यादि * । समादधते * उच्यत ह
स्यादि * । * उपपाद्यत इति * धर्मत्वेनोपपाद्यते । * तत्रेत्यादि *
तत्र प्राणविद्यावाक्ये पुरुषस्वापप्रयुक्तं भूतसंवेशनं, तत्रैवोपप्रयुक्तं

परत्वमेवमेवास्यापि न ब्रह्मपरत्वमिति, न न्यायेन प्राप्नो-
ति । अतोऽतिदिशति । अनेन चायमतिरिक्तो न्याय आया-
दितः । यत्रैव प्रकरणे ब्रह्मपरत्वे कल्प्यमाने न किञ्चिद् वाधकं
तत्रैव ब्रह्मपरत्वं कल्पनीयमिति, न त्वन्यस्मिन् सम्भवे । तत्प-
रत्वमिति । अत एव तल्लिङ्गात् प्राणशब्दवाच्यं ब्रह्मेति ॥२॥

च भूताधिजननमुच्यते, न तु स्वतन्त्रमतो यथा नः प्राणविद्याया
ब्रह्मपरत्वमेवमस्यापि वाक्यस्य न ब्रह्मपरत्वं स्याद्यदि श्रुतिसाम-
र्थ्यरूपे हेतौ स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यविवेको न क्रियेत । * इति * हेतौ ।
प्राणविद्यासाधारण्यस्य बाधकस्य सत्त्वात्तेन न्यायेनास्य ब्रह्मप-
रत्वं न प्राप्नोति । अतोऽपामत्त्वाद्दिदिशति । एवकारेण बाधक-
योगं व्यवच्छिन्नदश तं हेतुं प्रापयतीत्यर्थः । एतस्यातिद्वेषस्य फल-
माहुः । * अनेनेत्यादि * । * न त्वन्यस्मिन् सम्भव इति * सम्भ-
वान्तरे मतिः तु नेत्यर्थः । सिद्धमाहुः * अत एवेत्यादि * बाधक-
शून्यात् पूर्वोक्तलिङ्गात्तथेत्यर्थः । नच, प्राणः तर्हि वागप्येति प्राणां
चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं अतो यदा प्रयुज्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायन्त
इत्यत्रेन्द्रियसंवेशनमुच्यते, न भूतसंवेशनमिति विषयभेदात् फल-
नस्य साधारणत्वशङ्केति वाच्यम् । दीपश्चक्षुस्तथारूपं उद्योतिषो न
पृथग्भवेदित्यादिषु पुराणवाक्येष्विन्द्रियाणां भूतापृथग्भावस्योक्त-
त्वेन भूतविशेषत्वस्य सत्त्वनयेमानीत्यस्य श्रुत्यन्तरे वागादिरूपत्वेनो-
क्तानीत्यर्थस्य शक्यवचनत्वेन शङ्कोदयस्य सम्भवात् । अतः सर्व-
थेदं समाधेयमिति । एनेन माहात्म्यज्ञानोपयोगिनीनां देवान्तरोंपा-
मनागामनुच्छेदायेदमधिकरणात् । अन्यथा तु लोके पित्रपेश्या
कथितं पुत्रमाहात्म्यदर्शनात्, केचिद् ब्रह्मकार्यत्वेऽपि ब्रह्मापेक्षया-
श्रिका भाषयन्तीति शङ्का स्यादिति तेनोपोद्घातः सङ्गतिरिति
योधितम् । एवञ्चात्रातिदेशाङ्गीकारे, आपो वा इदं सर्वमित्यादि-
वाक्येष्वपि सर्वात्मक्यादिप्रकालिङ्गदर्शनादयमिदं शब्दानामपि ब्रह्मग-
करणे ब्रह्मवाचकत्वमित्यपि साधितं हेत्यम् । अधिकरणानां न्याय-
रूपत्वादिनि ।

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २३ ॥

इदमामनन्ति । अथ यदतः परो द्वित्रो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेपूत्तमेषु लोकेषु । इव तावद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिरिति ।

तत्र ज्योतिःशब्देन प्राकृतं ज्योतिराहोस्विद् ब्रह्मैवेति संशयः ।

अत्र सर्वेषुपि ब्रह्मासाधारणधर्ममेव हेतुकृत्याधिकरणं योजयन्तीति तद्दूषणमपि पूर्ववदेव योध्यम् ।

माध्वास्तु, तद्यै त्वं प्राणो अभवः महान् भोगः प्रजापतेः । भुजः करिष्यमाणः यद्देवान् प्राणयो न धा' इति तैत्तिरीयोपनिषच्छ्रुतिं विषयवाक्यत्वेनोपन्यस्याधिकरणं रचयन्ति तत्र लोकप्रसिद्धिः, ईशानः प्राणदः प्राण इति विद्वद्रूढिः सन्देहधीजम् । श्रीश्वेते लक्ष्मीश्वरपत्न्यावित्यादि तद्विलङ्गं हेतुत्वेनाहुः । अतिदेशप्रयोजनं तु किमपि नाहुः । अत्रापि पूर्ववदेव दूषणम् । किञ्चात्र हेतुः पुरुषसूक्तस्यो, विषयवाक्यं सर्वसूक्तस्यमतो हेतुसाध्यवैयधिकरणपरिहारप्रयासश्चाधिक इत्यवधेयम् ।

विज्ञानभिक्षुस्तु कौशीतकिग्राहणादिष्ठां ब्रह्मप्रकरणीयां श्रुतिं विषयत्वेन वक्तीति तद्दूषणमपि पूर्ववदेव ॥ २२ ॥

इत्यष्टमाधिकरणम् ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ *आमनन्तीति* छान्दोग्ये पञ्चमप्रपाठके वदन्ति । श्रुतौ तु, *विश्वतः पृष्ठेष्विति* सर्वेषामुपरि । अयं च विश्वशब्दो न सङ्कोचसह इति ज्ञापनाय तदर्थकं शब्दात्तरं *सर्वतः पृष्ठेष्विति* । शेषं स्फुटम् । संशयमाहुः * तत्र ज्योतिरित्यादि * । अत्र लोकप्रसिद्ध्या, अनादिमत् परं ब्रह्मैति प्रकृत्य पदितेन, ज्योतिषामपि तज्ज्योतिरितिगीतावाक्येन च कोटिद्वयोपस्थितिः ।

अत्रासाधारणब्रह्मधर्मभावात् पूर्वपक्षः । सिद्धान्ते तु चरणस्य ब्रह्मधर्मत्वमिति । एतावानस्य महिमा, अतो ज्यायांश्च पूरुषः, पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्याऽमृतं दिनीति पूर्ववाक्यम् । गायत्री वा इदं सर्वभूतं यदिदं किञ्चेति गायत्र्यारूपब्रह्मविद्यां वक्तुं तस्याः पादचतुष्टयं प्रतिपाद्य ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वमुक्तम् ।

संशयबीजम् । पूर्वपक्षमाहुः । * अत्रेत्यादि * । अयमर्थः । लोके तप्तोविरोधी पदार्थ आदित्यादिज्योतिःपदेनाभिधीयते । अत्र च दीप्यत इत्युक्तं, प्रकाशकत्वमपि तस्यैव लिङ्गम् । तथात्रे, तस्यैवा दृष्टिर्यत्रैतदस्मिन् शरीरे संस्पर्शगोष्णिमानं विजानाति, तस्यैवा श्रुतिर्यत्रैतत्कर्णावपिगृह्य गिनन्मिथ गदधुरिवाग्नेर्ज्वलत उपभृणोतीति जाठरस्याग्नेर्लिङ्गम् । गंध सूर्यादिप्रकाशस्य दिवोऽर्वागापि दर्शनाजाठरप्रकाशस्य च काव्यदर्शनातुभयोर्वाधे गीतावाक्पादिभिर्ब्रह्मैव ज्योतिःपदवाच्यतयाऽऽदरणीयामिति वाच्यम् । ब्रह्मान्नाधारणधर्मस्य तत्प्रकरणस्य चात्रानुपलम्भात् । अतस्तेजोधर्मस्यात्र दर्शनाद्, यद्विराज्याधिकरणन्यायेनात्र शास्त्रप्रसिद्धापेक्षया लोकप्रसिद्धेरेवात्र फलवत्त्वाच्च त्रिवृत्कृतं वा प्राकृतमेव तेज इह ब्राह्मम् । अघटमानो धर्मो द्युमयोदत्वादिर्यः स तूपासनार्थः । किञ्च । यदि ब्रह्मैवात्रोपास्यत्वेनाभिसंहितं स्यात्तदाऽस्या उपासनायाश्चतुष्टयः श्रुता भवतीत्यल्पं फलं नोच्येत । अतः फलमपि वाक्यस्य तेजस्तात्पर्यकत्वगमकमतः प्राकृतं तेज एवात्रादरणीयमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्ते युक्तिमाहुः । * सिद्धान्ते त्वित्यादि * । नन्विह कुत्र चरण उक्तो यस्य ब्रह्मधर्मत्वमुच्यत इत्यत आहुः । * एतावानित्यादि * । तथाच यद्यप्यत्र नोक्तस्तथापि वाक्यान्तर उक्तस्तस्य चैतस्यैवाकाशकत्वमतश्चरणलाभ इत्यर्थः । कथमेकवाक्यतेत्याकाशायां तामुपपादयन्ति * गायत्रीत्यादि, * । * सिद्धमित्यन्तम् * उक्तीत्या तां ब्रह्मप्रतिपादकविद्यां वक्तुं यस्मात् तस्या भूतादिपादचतुष्टयं प्रतिपाद्य तदेतद्व्याऽऽयनूक्तमिति तत्पदेन तदेव चतुष्पात्त्वं परामृदय ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वमृचोक्तम् । यदि हि सा ब्रह्मविद्यात्वेन

पुरुषसूक्तेऽप्याश्रयचतुष्टयस्या जीवाः पादत्वेनोक्ताः । तथा
 प्रणवब्रह्मविद्यायामप्यकारोकारमकारनादवाच्याश्चत्वारः पादा
 विश्वतैजसमाज्ञतुरीया उक्ताः । तद्विष्णोः परमं पदमिति च ।
 ब्रह्मपुच्छमिति च । सप्तकामब्राह्मणे तु स्पष्टा एव ब्रह्मणश्च-
 त्वारः पादा निरूपिताः । अतः सच्चिदानन्दरूपस्य प्रत्येकस-
 तुदायाभ्यां चतुरूपत्वम् । तत्र केवलाणां कार्पित्वमेव । चतुर्थ-
 पादस्य तु ब्रह्मत्वम् ।

विवक्षिता स्यादेवैवं कथनं निष्प्रयोजनकं स्यात् । अत एव गायत्र्या
 ब्रह्मविद्यात्वेन प्रकरणस्य ब्राह्मत्वे सिद्धे, एकप्रकरणभातत्वेनैकवा-
 प्यतेत्यर्थः । नन्वग्निमसूत्रैकदेशे प्रकरणास्य ब्राह्मताया आक्षेप्यमा-
 नत्वेन सन्दिग्धत्वात् तावन्मात्रेणात्र ब्रह्मणश्चतुष्टयात्त्वसिद्धिरिति हेतोः
 साध्यसमत्वमते आहुः । * पुरुषसूक्त इत्यादि * । तत्र पुरुषसूक्तं
 प्रकृत्य पठिते, एतावानिगन्धे भ्रावितानां पादानां द्वितीयस्कन्धीये
 पुरुषसूक्तविचरणाध्याये, 'पादद्वयं यद्विश्वासन् प्रजानां य-
 आश्रमाः । अन्तस्त्रिलोक्यास्त्वपरो गृहमेधो गृहद्वयम्' इत्येतेन वि-
 धरणादाश्रयवद्देहविशिष्टा जीवाः पादत्वेन सिद्धा इति तत्प्रत्यभि-
 क्षानादत्र ब्रह्मपादसिद्धिः । किञ्च । यद्येकैव क्वचिद् ब्रह्मणः पा-
 दनिरूपणं स्यात् तदा कथञ्चित् सन्दिह्येतापि । अस्ति तु तद्
 बहुषु स्थलेष्विति बोधयितुमाहुः । * तथेत्यादि * । तथाच माण्डू-
 क्यादौ काठके तैत्तिरीये छान्दोग्यस्य सत्यकामब्राह्मणे च नानाव-
 कारेण पादभावेणात्र ब्रह्मणश्चतुष्टयात्त्वे सन्देह इति न हेतोः साध्य-
 समत्वमित्यर्थः । ननु भवतु ब्रह्मणश्चतुष्टयात्त्वं, तथापि ते चत्वारो
 न पशोरिवावयवताः किन्त्वैशा एव वाच्याः । तच्च न युज्यते, ब्र-
 ह्मणोऽनंशत्वादित्यत आहुः । * अत इत्यादि * । यतो जन्माद्यधि-
 कारणेषु ब्रह्मणस्त्रिरूपता, कार्यकारणभावो, विशुद्धधर्माधारत्वं च
 साधितमत एव चतुरूपत्वादेवमशाः मुखेन युज्यन्त इत्यर्थः । ननु
 भवतु ब्रह्मणश्चतुष्टयात्त्वं, तथाप्यत्र प्रकरणे सत्यकामब्राह्मणगत का-
 र्यैरूपा एव भूतादयः पादा निरूप्यन्ते । तेषां च न उपोतिर्वाक्या-

तत्रापि पण्डित्वमतिज्ञानाद् भूतपृथिवीशरीरानां परिचायक-
त्वेन पण्डित्वमनिरूप्य हृदयस्य पण्डित्वं निरूपयन्तस्य
ह वा एतस्मिन्दिना पञ्च देवपुरुषान्निरूप्य तेषां द्वारपालत्व-
ज्ञानानन्तरम्, अथ यदतः परो ज्योतिर्दीप्यत इति चतुर्थपादस्य
पण्डित्वमतिपादनात् । अतश्चतुर्थपादे पञ्चपुरुषास्ततः परो दिवो
ज्योतिः पण्डित्वस्यैव सर्वत्र दीप्यमानत्वं निरूप्य तदेवान्तःपुरुषं
उपसंहरति । तस्मात् पूर्वं त्रिपादस्याऽमृतं दिवीत्युक्तत्वादस्य
त्रिपादसम्बन्ध अमृतमुपरितनलोकेष्विति । अतोऽत्र चतुर्थः
पादो निरूप्यत इति सिद्धम् ।

काङ्क्षा । गायत्री प्रकृत्योक्तत्वात् । नापि ज्योतिर्वाक्यस्य तदा
काङ्क्षा । अथेति प्रकृतच्छेदात् । उभयत्राप्याकाङ्क्षात्थापकपदाभावाच्च ।
यदिच तेषाम् ऋचा विवरणाहचीव पुरुषपदाद्वायत्राणामपि तेषां
ग्राह्यत्वं विभाव्यते, तदापि ऋचि ज्योतिर्वाक्ये च परस्पराकाङ्क्षो-
त्थापकपदाभावाच्च तयोरेकवाक्यता । तदभावे च प्रकरणकथन
साधितमप्येकवाक्यत्वमप्रयोजकमित्याकाङ्क्षायां तयोः परस्पराका-
ङ्क्षां साधयितुमाहुः । * तत्रापीत्यादि * । यत्र गायत्र्याश्चतुष्पदा-
त्वमुक्तं तत्रापि तस्याः पण्डित्वमतिज्ञानादस्ति पण्डित्वं विधानामा-
काङ्क्षा । तत्र भूतपृथिवीशरीरानां पादत्वेन प्रतीयमानानामपि पा-
रिणप्रपदाङ्गुल्यादिवत् पादपरिचायकत्वमेव, न तु पादत्वं, न वा
तद्विधापूरकत्वमित्येव तेषां पण्डित्वमनिरूप्य हृदयस्य-
स्ति तथात्वमित्याशयेन हृदयस्य पण्डित्वं निरूपयन् वक्ता त-
स्य ह वेत्याद्युक्तरीत्या पञ्चविधाज्ञानानन्तरमथेति प्रकृतवि-
च्छेदनपूर्वोक्तविधाभ्यो ज्योतिषो वैलक्षण्यं बोधयञ्चतुर्थपादस्य
पण्डित्वमतिपादनाद्व्यवहारे पञ्चमीप्रतिपादनं कृत्वा, अतः,
एतीयातस्तसिः, अनेन प्रकारेण चतुर्थपादेत्युक्तरीत्या तदेव
ज्योतिरन्तःपुरुषः उपसंहरति । तस्मात् पूर्वं मन्त्रे त्रिपादः

स्येतिकथनात् पादत्रयमुपरि यतोऽतोऽत्र, तस्य ह धेत्यांश्याः
 न्तं विधानिरूपके वाक्ये चतुर्थः पादो निरूप्यत इति सिद्धम् । त-
 याच पद्विधत्प्रतिज्ञाया विधानिरूपणनाकाङ्क्षत्वाद्धिधोपपादनस्य
 चाकास्मिक्तत्वाभावात् प्रतिज्ञासाकाङ्क्षत्वादुभयोरेकवाक्यत्वम् ।
 अनः परम् ऋगवशिष्यते । सापि चतुष्पदात्वपद्विधात्वप्रतिज्ञयो-
 रभास्तरं तद्विचरणतयोक्तेति तच्छेषस्तस्मादुपपादनवाक्यात् पूर्वं च
 पठिता । तस्यां च त्रिपादस्याऽमृतमितिरीत्या पादत्रयं कण्ठत उप-
 रितनलोकंस्वित्युक्तत्वात्सि चतुर्थपादाकाङ्क्षा । चतुर्थश्च पादः सर्व-
 भूतात्मको हृदयाधिष्ठानक इति तदधिष्ठानस्य हृदयस्य ज्योतिर्वा-
 फ्यपर्यन्तेन विचरणादाकाङ्क्षा पूर्यते । विधियमाणापादविधानां च
 स्थाधारभूतपादस्वरूपविचरणाङ्क्षा । सा च पादोऽस्य सर्वा भूता-
 नांति विचरणेन ऋचा पूर्यते । तथा ऋचि, दिवीति पदादत्र च
 परो दिव इति कथनादचि पुरुषपदेनोक्तः पादत्रयाधारो ज्योतिर्वा-
 फ्ये प्रत्यभिज्ञायते । अतश्चतुर्थः पादोऽस्मिन् वाक्ये निरूप्यत इ-
 त्युक्त्वा सहाप्यस्यैकवाक्यत्वं सिद्धमित्यर्थः ।

अत्रेदं बोध्यम् । अत्र गायत्रीमुपक्रम्य तस्याः सर्वभूतात्म-
 कत्वं प्रतिज्ञाय तत्स्वरूपजिज्ञासायां, वाग्वै गायत्रीति तत्स्वरूपमु-
 क्त्या वाचः कथं गायत्रीत्वमित्यपेक्षायां, सर्वभूतगातृत्वात्तत्रावृ-
 त्वाच्च गायत्रीत्वमुक्तम् । तर्हि तस्याः कथं सर्वभूतात्मकत्वमित्य-
 पेक्षायां, या वै गायत्रीत्यं वा घ सेत्यादिना तस्याः पृथिवीत्वं प्रति-
 पाद्य तेन रूपेण सर्वभूतधारकत्वात् सर्वभूतत्वे समर्थिते, किं तत्र
 सर्वं भूतं ? का च तद्वाटिका पृथिवीत्यपेक्षायां तां शरीरत्वेन स-
 ङ्कोच्य शरीरे हृदयत्वेन सङ्कोचयति । तत्र प्राणैश्च प्रतिष्ठापय-
 न्ति । तेन प्राणरूपाण भूतानि शरीरैकदेशहृदयात्मकपृथिवीरूपेण
 घामूपा गायत्री धारयतीति प्रतिपाद्य तस्याः स्वरूपमाह । सैवा
 चतुष्पदा पद्विधा गायत्रीति । तत्र घामूपायाः कथं पृथिव्यादिरू-
 प्य भूतधारकत्वञ्च । तथा पदशब्दोऽपि किं स्थानवाची, उत
 चत्वारि वाकपरिमिता पदातीति श्रुत्युक्तपरापश्यन्तीत्यप्यन्वयैरतीति
 वागप्रत्याचतुष्टयवाची या पादवाची चेति सन्देहपारणाय तदेतद-
 च.५ प्रनूनामिति प्रतिज्ञाय ऋचा विष्टम् । यापान् सर्वभूतात्म-
 कत्वादिरूपाऽर्थः पूर्वमुक्तत्वात् अल्प गायत्रीतान्नः पुरुषस्य

महिमा माहात्म्यं विभूतिः । तत उक्तरूपान्महिम्नः पुरुषो ज्यायान्
 अधिकः । पूर्वोक्तं कथमस्य महिमैत्यत आह । पादस्येत्यादि । तथा-
 चोक्तरूपस्य सर्वस्यैतत्पादरूपत्वान्महिमत्वम् । तत एव च पुरुष-
 स्य ष्यायस्त्वम् । एतेन पदशब्दाद्योऽपि निर्णीतः । पादा एव पदश-
 ब्दवाच्या इति । एवञ्चार्थरूपपादबोधनेन गायत्र्या वाग्रूपत्वं निधा-
 रितम् । तेन पुरुषस्य गायत्रीवाच्यत्वाद् गायत्रीत्वम् । तेन वाग्रू-
 पाया गायत्र्यास्तद्विद्यात्वमित्यपि साधितम् । ततः पुरुषः को वे-
 त्यपेक्षायां तं पूर्वोक्तपार्थिवशरीरवतः पुरुषाद् व्यावर्तयितुं यद्वैतद्
 ब्रह्मेत्यारभ्य, योऽपमन्तर्हृदय आकाश इत्यन्तेन तत्स्वरूपमाह ।
 तेन मन्त्रे पुरुषत्वेन यदुक्तं, तद् ब्रह्म आकाशो, न तु शरीरी पुरुष
 इत्युक्तम् । तत आधेयस्य कथं महिमाधारत्वमित्यतस्तथात्वं साध-
 यितुं तस्य व्यापकत्वं तदुपासनं तत्फलं चाह । तदेतत्पूर्णमित्या-
 दिना । ततः कास्तद्विधा इत्यपेक्षायां तस्य ह वा एतस्य हृदयस्ये-
 त्यादिना पञ्चप्राणानिन्द्रियाणि तद्देवाँश्च द्वारपालकोटी निवेशयति ।
 षष्ठेन ज्योतिषा च पदसंख्यां पूर्यति । तेनैते पदपि वि-
 धाः । एतद्व्यतिरिक्तः प्राणविद्यायां, प्राणो हि पिता प्राणो मा-
 तेति प्रसिद्धो जीवात्मकः प्राणः पाद् इति सिद्ध्यति । सोऽपि न
 विधिकः किन्तु शरीरविशिष्ट इति तद्विशिष्टानां जीवानां पादत्वं,
 तस्य च मुख्यं स्थानं हृदयं, विधाश्च तत्रैव भूयस्य इति हृदयमपि
 पाद एव निविशते । ज्योतिश्चात्र हार्दमेव यदाकाशशब्देनोक्तं, हृद-
 यन्तर्ज्योतिरितिभृत्यन्तराच्च । अतः पूर्वोक्तरात्या एकवाक्यत्वं नि-
 श्च्यत्यूहमित्यर्थः ।

यत्तु केचित् पुरःस्फूर्तिकमालम्ब्य गायत्र्या भूतपृथिवीशरी-
 रहृदयभेदेन चतुःपात्वं, तस्या वाग्रूपत्वकथनाद् हृदये प्राणानां चो-
 कत्वात् तदुभयसहितानि तानि भूतानि सङ्गन्त्यायां निवेश्य तैः यद्-
 भिर्गायत्र्याः पद्भिविधत्वं व्याख्याय, इदं यावदुक्तं तावानस्य महिमा
 विकारस्ततो ज्यायान् पुरुषो महान् विकारोऽस्य पुरुषस्य सर्वाणि
 भूतानि पूर्वं गायत्र्यात्मनोक्तान्येकः पादोऽस्य गायत्रीब्रह्मणस्त्रिपाद्
 अमृतं दिवि प्योतनयति श्वात्मन्यवस्थितमित्येवं मन्त्रं व्याख्याय तस्य
 गायत्र्यघट्टिष्ठस्य ब्रह्मणो हृदयाकाश उपास्यत्वं च व्याख्याय तत
 उपास्यद्भूतं पञ्चद्वारपालोपासनं च व्याख्याय गायत्र्युपाधिकस्य

अतः पादानां ब्रह्मधर्मत्वाज्ज्योतिषो ब्रह्मत्वमिति ।

हृद्युपास्यत्वेनोक्तस्यैव कौक्षेयज्योतिःप्रतीकत्वेनोपासनम् 'अथ य-
दतः परो दिव' इत्यादिना विधीयते । अत्र चाथशब्दो विधान्तरोप-
क्रमार्थ इत्याहुः ।

तन्मन्दम् । पुराणोपबृंहितश्रुत्युपपृच्छेन व्याख्यातप्रकारेण पादानां
विधानां च विवेकसिद्धावेवं साङ्ख्येण पादविधयोर्व्याख्यानस्यासङ्ग-
तत्वात् । उक्तपुराणश्रुत्योरेवंविरोधेनैव मन्त्रव्याख्यानस्याप्यसङ्ग-
तत्वात् । अथ योऽस्य दक्षिणः शुषिरित्यादावप्यथशब्दस्य सत्त्वं-
ऽपि तत्र न विद्याभेदकत्वम्, अथ यदतः पर इत्यत्र विद्याभेदकत्व-
मित्यत्र बीजानुपलम्भाद् अङ्गोपास्तिभेदप्रायपाठविरोधाच्चेति । एव-
मेकवाक्यतामुपपाद्य 'सिद्धमाहुः * अत इत्यादि * अत एवम् ऋ-
ग्वक्वयोरपि परस्पराकाङ्क्षासत्त्वेन पादानां ब्रह्मधर्मत्वाज्ज्योतिषो
ब्रह्मत्वं सिद्धमित्यर्थः । अत्रैनद् बोध्यम् । मन्त्रे, पादोऽस्य सर्वा भू-
तानीत्यत्र, क्षरः सर्वाणि भूतानीति गीतोक्तः क्षरः पुरुषो जीवसम-
ष्ट्यांमकां यद्यपि वक्तुं शक्यते । किञ्च । हृद्यन्तज्योतिः पुरुष इति
श्रुत्या जीवस्य हृदयं स्थानं, तद्विराड् जीवस्य स्वर्लोकः । हृदा स्वर्लोक
इति द्वितीयस्कन्धात् । अत्र च स्वर्लोकस्य द्वारपाद् वेदेति तत्प्रस-
भिज्ञानात् । तथापि मन्त्रे, त्रिपादस्याभ्युत्थं दिधीति विशेषकथनात्
पुरुषसूक्ताथवरणाध्याये च तेषामाधमत्रयस्त्वत्वेन व्यष्टितया निगम-
नात्, पादोऽस्येत्यत्रापि व्यष्टिजीवा एव ग्राह्याः । अन्यथा त्रिपादित्या-
वेर्विरोधापत्तेः । एवं सिद्धेऽत्रस्यानां सर्वभूतानामुपरितनानां च व्य-
ष्टिर्जायाये तेषां सर्वेषां हृद्यन्तरिति श्रुत्या हृदयमेव स्थानमिति तस्यै-
कत्र पदविधत्वेऽन्यत्रापि तथात्वमिति ब्रह्मपादानां गायत्रीपादतुल्य-
त्वं, तद्विधानां च गायत्रीविधातुल्यत्वं भवति । एवं सति यथा प्रण-
वविधायां ब्रह्मणः पादसङ्ख्यापूरकत्वं, तथासां गायत्रीविधायां वि-
धासङ्ख्यापूरकत्वम् । एवमत्र चरणानां ब्रह्मधर्मत्वात् प्रकरणस्य ब्रा-
ह्मत्वं सिद्धं शब्दमात्रस्य प्राप्त्यपेयं मुख्यवृत्तत्वात् । तमेव भान्तं, य-
दादित्यगतं तेज इत्यादिश्रुतिस्मृतिमिर्दीपनारम्भकस्य तेजोलिङ्गस्यापि
ब्रह्मत्वस्य समन्वयात् । अर्ह वैश्वानरो भूत्वेतिगीतावाक्येन जाडरथ-

ब्रह्मधर्मनिर्णयार्थमिदमधिकरणं चरणानामौपचारिकत्व-
व्यावृत्त्यर्थम् । एतन्निर्णयेन प्रणवादिविद्या निर्णीता
वेदितव्याः ॥ २३ ॥

छन्दोऽभिधानान्नेतिचेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात् ॥
तथा हि दर्शनम् ॥ २४ ॥

ननु नात्र ब्रह्म चतुष्पाभिरूपितं, किन्तु गायत्री छन्दः ।
गायत्री वा इदं सर्वं यदिदं किञ्चेत्युपक्रम्य तामेव भूतपृथिवी-
शरीरहृदयभेदैर्व्याख्याय, सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री । त-
वेतद्वचाभ्युक्तं, तावानस्य महिमेति । तस्यामेव व्याख्यानरूपा-
यां गायत्र्यामुदाहृतो मन्त्रः कथमकस्माद् ब्रह्म चतुष्पादभिद-
ध्यात् । यद्वै, तद् ब्रह्मेति ब्रह्मपदमपि छन्दसः प्रकृत्वात् त-

मंस्योष्णिमादेरापि तत्र समन्वयात् । द्युमर्यादस्वस्यापि ब्राह्मणधर्म-
णस्यावेनाधिक्यबीधनार्थत्वात् । चक्षुष्यः द्युतो भवतीति, फलस्यापि
भगवद्दीयत्वेन हृदयो विख्यातश्च भवतीत्याकारकत्वात् । अपवर्गमात्य-
न्तिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयमासादितं नो एवाद्वियन्ते भगवद्दीयत्वेनैव
परिभ्रमात्सर्वार्था इति पञ्चमस्कन्धोक्तरीत्या तस्य महाफलत्वात् ।
वसन्ते ज्योतिषा यजेत, वाचैव ज्योतिषेभ्योविधावणेन ज्योतिःपदस्य
तेजोमात्रवाचकत्वाभावाच्च ज्योतिषो ब्रह्मत्वमिति हृदयम् । एवं सि-
द्धान्तमुक्त्या, तद्धर्मोपदेशाधिकरणेनास्य गतार्थताशङ्कां परिहरति ।
* ब्रह्मेत्यादि * । तथाच तत्र हेतोः सिद्धत्वेनात्र तु साध्यत्वेन फ-
लभेदात् गतार्थतेत्यर्थः । ननु ब्रह्मप्रतिपत्तिरूपस्य फलस्याऽन्यथापि
सिद्धेः का हेतुसाधनावश्यकतेभ्यन आहुः । * एतदित्यादि * । पा-
दनिर्णयेन पादवत्योऽप्या अपि विद्या निर्णीताः स्युरित्येतेदृश्यं तदा-
वश्यकतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात्तथा हि दर्श-
नम् ॥ आक्षेपांशं व्याकुर्वन्ति । * नन्वित्यादि * । * अकस्मादिति * ।

त्परमेवावगन्तव्यम् । शब्दस्यापि ब्रह्मवाचकत्वसिद्धेर्ब्रह्मोपनि-
षदितिवच्छब्दब्रह्मेति च । तस्माच्छब्दस एव पादाभिधानात्
ब्रह्मधर्माः पादा इति चेन्नैष दोषः । तथा चेतोऽर्पणनिगदात् ।
तथा तेन द्वारेण चेतसोऽर्पणं निगद्यते । गायत्री वा इदं सर्वं
यदिदं किञ्चेति । न हि वर्णसमाम्नायरूपस्य सर्वत्वमनुपचारेण
सम्भवति । यथा सूचीद्वारा सूत्रप्रवेशस्तथा गायत्रीद्वारा बुद्धि-
स्तत्प्रतिपाद्ये ब्रह्मणि प्रविशेदिति ।

कुत एतदेवं प्रतिपाद्यत इति, तत्राह । तथा हि दर्शनम् ।
तथा तेनैव प्रकारेण दर्शनं ज्ञानं भवति । स्थूला बुद्धिर्नाहस्यैव
ब्रह्मणि प्रविशेदिति । एतेन सर्वा मन्त्रोपासना व्याख्याताः ।
हि युक्तश्चापमर्थो, लोके स्वतो यन्न प्रविशति तदुपायेन विश-
तीति । न त्वदृष्टद्वारा । दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनाया अन्याय्य-
त्वात् । तस्मात् । पादा ब्रह्मधर्माः ॥ २४ ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २५ ॥

तात्पर्यलिङ्गोपष्टम् विना । तथाचोपक्रमस्य तात्पर्यलिङ्गत्वाद्दसं-
जातविरोधत्वेन प्रबलत्वाच्च तदनुरोधेनैव मन्त्रव्याख्यानमुचितमिति
मन्त्रेण ब्रह्मपादासिद्धेर्हेतुः स्वरूपासिद्धः इत्यर्थः । परिहारांशं
ज्वाङ्गुर्येति । * तथा तेनेत्यादि * । अत्र हि, तथा चेतोऽर्पणनिगदे
सर्वरूपत्वोक्तिर्लिङ्गम् । घासूपायां गायत्र्यां तस्यासम्भावितत्वात् ।
तदेव च विरुद्धमानमुपक्रमस्य प्राबल्यमपहन्ति । निवृत्ते च तस्मिन्
प्रकरणस्य ब्राह्मत्वं मन्त्रवर्णादेशे निश्चीयते । अतस्तथेति । अग्रिमं
व्याङ्गुर्येति । * कुत इत्यादि * । येदेनेति शेषः । एवं निरूपणप्रयो-
जतमाहुः । * एतेनेत्यादि * । तथाच सर्वास्तां मन्त्रोपासनानां नि-
र्णयार्थमेतदित्यर्थः ॥ २४ ॥

किञ्च । भूतादयोऽत्र पादा व्यपदिश्यन्ते । भूतपृथिवीशरीरहृदयानि चत्वारि । न होतानि गायत्र्याः पादा भवितुमर्हन्ति । ब्रह्मपरिग्रहे तूपपद्यन्ते । यावन्मुख्यमुपपद्यते । तावन्न गौणं कल्पनीयम् । अयमर्थः । पूर्वहेतौ छन्दसोऽपि पादा व्यपदेशाद् भवन्ति । तथापि ब्रह्मण एव युक्ता इति । पुरुषसूक्ते एतावानस्येत्यस्य ब्रह्मपरत्वात् । अस्मिन् वाक्ये तु गायत्र्याः पादा एव नोपदिष्टाः, किन्तु ते ब्रह्मण एव पादा इति ।

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ युक्तान्तरं वदतीत्याहुः । *किञ्चेत्यादि* । अयमर्थः । त्वया हि गायत्र्याः प्रकरणित्वमुपगम्यं सन्निहितत्वाद् भूतादय एव पादत्वेन वाच्याः । ते च स्वरसेनासंभवन्तो गौण्या योज्याः । गौणीत्वेकत्र घास्तवत्वेऽन्यत्र भवत्यतस्तथेति स एव मुख्यो विवक्षित इति श्रुतौ वक्ष्यमाणपरामर्शं बोधयितुं सैवेत्येतत्पदमुक्तम् । अन्यथा तु पूर्ववदियं वा व सेत्येवं वदेदित्यर्थः । नन्वयमर्थस्तु पूर्वसूत्रेणैव सिद्ध इत्यस्य सूत्रस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * अयमर्थ इत्यादि * । पूर्वहेतौ चेतोऽर्पणनिगदरूपे छन्दसोऽपि पादा गौण्या कथनाद् भवन्ति । तथापि ब्रह्मणः पादा युक्ता इति ज्ञायते । नच तर्हि भूतादय एव मुख्यतया ब्रह्मणः पादा भवन्तिवति शङ्क्यम् । पुरुषसूक्ते, एतावानस्येत्यस्य ब्रह्मपरत्वात् । तदर्थस्य चात्र विघर्णचि प्रत्यभिज्ञानात् । नच तत्रापि सर्वभूतपदेनैतान्येषोच्यन्त इति शङ्क्यम् । पुरुषसूक्तविघर्णाध्याये चैतद्दृग्ब्याख्यान आश्रमचतुष्टयस्थानां भौतिकशरीरविशिष्टजीवानामेव व्याख्यातत्वाच्छरीरवैशिष्ट्ये च भूतपृथिव्यादेरपि परिचायकत्वेनैव सङ्गहान्मुख्यतया ग्रहणे तद्विरोधापत्तेस्तन्मुपपत्ताया वक्तुमपकथयत्वात् । नच गायत्री वेत्ति वाक्यविरोधः । * अस्मिन् वाक्ये इत्याद्युकारित्या तेषां गायत्र्यामुप-

तद्वाचकत्वेन गायत्र्यामुपचारेणोपसंहारः । चकारादर्थान् शब्दस्य पादा भवन्ति, किन्त्वर्थस्यैवेति । तस्माद् ब्रह्मवाक्यत्वे भूतादीनां पादत्वमुपपद्यते नान्यथेति । तस्मात् पादानां ब्रह्मधर्मत्वम् ॥ २५ ॥

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥२६॥

पादोऽस्य विश्वा भूतानि, सर्वाणि भूतान्येकः पादः । पादत्रयममृतं दिवीत्येकोऽर्थः ।

‘पादेषु सर्वभूतानि पुंसः स्थितिपदो विदुः । अमृतं क्षेममभयं त्रिमूर्ध्नोऽथापि मूर्द्धसु ’ इत्यपरः ।

चारेणोपसंहार इति तद्विरोधाभावादित्यर्थः * तद्वाचकत्वेनेति * ब्रह्मवाचकत्वेन । * उपसंहार इति * सैषा चतुस्पदेत्यादिनां कः सः । तथाच पादानां ब्रह्मधर्मत्वाभावे गायत्र्यां तद्व्यपदेशस्यापि वक्तुर्मशक्यत्वात् त्वया स्वमतोपपादनायाध्यस्मत्तुक्तमवश्यमङ्गीकरणीयमिति, गले पादुकाभ्यायेन तदङ्गीकारणं प्रयोजनमित्यर्थः । एतेन सूत्रस्यमेषपदं व्याख्यातम् । स्फुटमन्यत् ॥ २५ ॥

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ सूत्रं व्याख्यातुं तदर्थं प्रथमतो मन्त्रं व्याकुर्वन्ति । * पादोऽस्येत्यादि * । * एकोऽर्थ इति * । पुरःस्फूर्तिकः सर्वाहतस्तृतीयोऽर्थः । अस्मिन् पक्षे श्रौतं दिवीतिपदं श्रौतनात्मस्वरूपपरम् । अनः पादसंख्यापूर्तिस्यमृतात्मकेन स्वरूपेणैव । न तु जीवैर्न वा लोकैश्चिति । द्वितीयस्कन्धानुसारेणेतस्माद्दुः । * पादेष्वित्यादि * । तिष्ठन्ति येष्विति स्यात् भूरादिलोकाः स्थितपदवाच्याः । ते पादा यस्येति स्थितिपात् । तस्य स्थितिपदो भगवतो भूरादिषु पादेषु सर्वाणि भूतानि विदुः । त्रिमूर्ध्नो भूरादित्रयोपरिषतमानस्य महलोकस्य मूर्द्धसुपरितनेषु जनस्तपःसत्पेषु, अमृतं क्षेममभयमिति सुत्रत्रयमथापि । अनो भूरादिचतुष्के

पुरुषसूक्तानुरोधे द्वितीय एवार्थः । प्रथमे तावत् । ननु
दिवीतिमन्त्रे सप्तम्याऽऽधारत्वं प्रतिपाद्यते । अतः परमिन्न
पञ्चम्याऽनाधारत्वमत उपदेशभेदात् पूर्वोक्तपरामर्शाभावात्
ज्योतिषो ब्रह्मत्वमिति चेन्नैष दोषः । उभयस्मिन्नप्यविरोधात् ।
मन्त्रे दिव्येवाक्तम् । अस्मिन् वाक्ये सर्वत्रोच्यते । सर्वत्र विद्य-
मानस्य दिवि विद्यमानत्वं न विरुद्ध्यते । अतः शब्देन न तत्रा-
विद्यमानत्वं, किन्तु ततोऽप्यन्यत्र सत्त्वं बोध्यते । तस्मात् सप्त-
मीपञ्चमीनिर्देशो न विरुद्धः । द्वितीये तु । ननु मन्त्रे अमृतपद-
मत्र ज्योतिःपदमत उपदेशभेदाच्चतुर्थश्च पादो हृदयम् ।

अनित्यं सुखमित्यर्थादायाति । अस्मिन् पक्षे श्रौते पादशब्दे, सुपां
सुलुगिति सुपः स्यादेशः । अस्त्वस्य स्थितिपदः पुंस इत्यर्थः । दि-
वीति जनआदिप्रयोपलक्षकम् । अमृतपदममृतत्वस्यानुसीद्व्यमान-
त्वात् सुखप्रयोपलक्षकम् । एवं सति द्वितीयस्योपपादनसापेक्षत्वात्
प्राञ्जलः पूर्व एव ग्राह्य इति शङ्कायामाहुः * पुरुषेत्यादिं * एवका-
रोऽप्यर्थे । पूर्वस्यापि पादाख्य इत्युक्तरीत्या पुरुषसूक्तानुसारित्वात् ।
एवमाभिप्रेत्य सूत्रं द्वेषा व्याकरिष्यन्त आहुः * प्रथमे तावदित्यादि * ।
* प्रथम इति * पुरःस्फूर्तिके तृतीये * । पूर्वोक्तपरामर्शाभावादिति *
विभक्तिभेदेन मन्त्रोक्तस्य दिव्यशब्दस्यास्मिन् प्रत्यभिज्ञाभावात् ।
सिद्धान्तग्रन्थे पञ्चम्याः कथं सर्वत्र विद्यमानताबोधकत्वमत आहुः ।
* अत इत्यादि * अतो दिव इत्युक्त्वा, सर्वतः पृष्ठेष्वित्यादिश्राव-
णेन पञ्चम्या ल्यब्लोपीयत्वे, इमं ध्रुलोकमारभ्येत्यर्थात् तथेत्यर्थः ।
अत्र सर्वे, वृक्षाग्रे श्येनो, वृक्षाप्रात् परतः श्येन इति विभक्तिभेदेऽपि
यथैकार्थ्यप्रत्यभिज्ञा तथात्रेति दृष्टान्तमाहुः । अत्र तु विभक्तिभेदस्य
प्रयोजनमप्युपदेशभेदमाहुः । * चतुर्थश्चपादो हृदयमिति * मन्त्रे
लोकात्मकः पादः । ब्राह्मणस्य तु हृदयमुपक्रम्य पठितत्वादहृदयपाद-
त्वेन तत्र सिद्ध्यतीत्युपदेशभेद इत्यर्थः । अन्यमपि भेदकमाहुः ।

अतः शब्दाच्च सर्वस्माद्भेदः प्रतिपाद्यते । अत उपदेशभे-
दान्नैकवाक्यता । अस्मिंश्च वाक्ये चरणाभावात् स्वरूपासिद्धौ
हेतुरिति चेन्नैव दोषः । उभयस्मिन् ज्योतिःपदे अमृतपदे च
प्रयुज्यमाने एकार्थत्वान्न विरोधः । पादत्रयमुपरितनलोकेषु च-
तुर्थं सर्वत्रेति । अन्यथा वैजासं पावानामापद्यते । परिच्छेदश्च
विरोधश्च । अतोऽमृतज्योतिःशब्दपरेकार्थत्वेन विरोधाभावा-
देकवाक्यत्वम् । अतोऽत्र चरणसंज्ञावात्तस्य च ब्रह्मधर्मत्वा-
ज्ज्योतिर्ब्रह्मैव ॥ २६ ॥

* अतः शब्दादित्यादि * अत इत्यस्य पूर्वपरामर्शित्वात् पूर्वस्माद्
भेदे प्रत्यापिते पूर्वोक्ताद् ब्रह्मणोऽपि सप्ताशाज्ज्योतिषो भिन्नत्वसि-
द्धिरित्यर्थः । * अत इत्यादि * एवं प्रकारत्रयेणैकदेशभेदान्मन्त्रब्राह्म-
णयोर्भिन्नार्थत्वंनापदेशभेदादित्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः * अस्मिन्नि-
त्यादि * ब्राह्मणवाक्ये तदभावादेकवाक्यत्वाभावेन मन्त्रतः प्रादय-
भावात्तथेत्यर्थः । सिद्धान्तं व्याचक्षते * नैव इत्यादि * । * एकार्थ-
त्वादिति * उभयोर्ब्रह्मवाचकत्वेनैकार्थत्वान्नैकवाक्यताविरोधः । ननु
तथापि पादभेदेन विभागे साकाङ्क्षत्वाभावात् कथमेकवाक्यतेत्यत
आहुः * पादत्वादि * आश्रमचतुष्टयस्यजीवानां पादत्वपक्षे लोकानां
च पादत्वपक्षे यथायथं हृदयरूपं चरणस्थानं, पादान्तर्गते ब्रह्म च
ज्योतीरूपं सर्वत्रेति पादभेदेऽपि तदुपलक्षकस्य तदन्तःस्थितस्य च
सार्धत्रिकत्वेनोभयभाषणान्निभागे साकाङ्क्षतायाः सत्त्वात्नैकवाक्य-
त्वमङ्ग इत्यर्थः । ननु स्पष्टस्य ब्रह्मधर्मस्यात्राभावेऽपि निर्बन्धेनैवं व्या-
ख्यानं का घोषपक्षिरित्यत आहुः * अन्यथेत्यादि * गायत्रीपरतया
व्याख्यानं गायत्र्याः शब्दत्वेन पादानां स्वार्थत्वेनांशांशिभाषाङ्गीकारे
सैत्रार्थं पादानामापद्यते । किञ्च । गायत्री परिच्छिन्ना । अत्र तु, सर्वतः
पृष्ठेऽधिरादिना परिच्छिन्नराहित्यं प्रतिपाद्यतेऽतः परिच्छेदविरोधश्च ।
तन्नाच गायत्रीपक्षे दोषद्वयसत्त्वं, ब्रह्मपक्षे तदभावश्च व्याख्यानिर्बन्ध
उपपत्तिरित्यर्थः । एवं सर्वमुपपाद्य सिद्धमाहुः * अत इत्यादि * ।
* अत इति * पक्षान्तरस्याप्यतमानत्वात् । * अत इति * एकवाक्य-

प्राणस्तथाऽनुगमात् ॥ २७ ॥

अस्ति कौशीतकिब्राह्मणोपनिषदि इन्द्रमतर्दनसंवादः । प्र-
तर्दनो ह वै देवोदासिरित्यादिना, एष लोकपाल एष लोकाधि-
पतिरेष लोकेशः स म आत्मैति विद्यात् स म आत्मैति विद्या-
दित्येतदन्तम् । तत्र वरदेने मामेव विजानीह्येतदेवाहं मनुष्यार्थ

त्वर्ह्य सिद्धत्वात् । तेषां च प्रकरणास्यं ब्राह्मत्वे सिद्धे ब्रह्मधर्मस्य
तत्र सिद्धत्वाद्दुपसंहारगतमपि ज्योतिःपदं ब्रह्मवाचकत्वेनैव सिद्ध-
मतस्तथेत्यर्थः । अत्र पादवतीविद्यानां ब्रह्मेस्वरूपपरत्वप्रतिपादनाद्-
दध्यायसङ्गतिः । आश्रमचतुष्टयस्य जीवस्थितितद्गोम्यसुखरूपकार्य-
द्वारा तत्प्रतिपादनात् पादसङ्गतिः । ज्योतिषः स्थितिकार्यकत्वेन ब्र-
ह्मलक्षणेऽतिव्याप्तौ प्राप्तायां तन्नित्यस्यर्थे ज्योतिःपदे सन्देहवारणाद्-
घसरोऽधिकरणसङ्गतिः । तेनापो वा इदं सर्वमित्यादावप्ययं न्यायो
बोध्यत इति न न्यूनता ।

माध्वास्वत्ताधिकरणद्वयमद्भौकुर्वन्ति । तत्र प्रथमसूत्रस्याग्नि-
सूक्तं विषयवाक्यम् । 'वि मे कर्णा पतयो विचक्षुर्वीहं ज्योतिर्हृदय
आहितं यत् । वि मे मनश्चरते आधीः किं सिवद् वक्ष्यामि किमनूम-
निष्य' इति । मंत्र विशब्दो विरुद्धार्थकः । पतय इति पततो विरुद्धं
चरत इत्यर्थः । इदं चरणं हेतुः । शेषं समानम् । घस्तुतस्त्वत्र विच-
रणमुक्तं, न तु चरणमतश्चिन्त्यम् । छन्दोऽभिधानादिति सूत्रमधिक-
रणान्तरम् । तत्र छान्दोग्यस्थमुक्तमेव विषयवाक्यम् । समानमितर-
त् । अत्रापि सूत्रे साध्यानुष्ठेसात् सूत्रकृदाशयगोचरत्वं सन्दि-
ग्धम् ॥ २६ ॥

इति नवमाधिकरणम् ।

प्राणस्तथाऽनुगमात् ॥ विषयवाक्यमुदाहरन्ति *अस्तीत्यादि*
तथाच सम्पूर्णः पञ्चमाध्यायोऽत्र विषयवाक्यमित्यर्थः । कथमस्य वि-
षयत्वमित्याकाङ्क्षायामेतदर्थं घदन्तो मतान्तरिणाः सर्वेऽपि, मुख्यः प्रा-
णो वा देवतात्मा वा, जीवो वा, ब्रह्म वेति चतुष्कोटिकं संशयं घद-
न्तीति ततो धैलक्षण्यबोधनाय व्युत्पाद्याहुः । * तत्र परेत्यादि * ।

हिततमं मन्य इत्युपक्रम्य त्वाष्ट्रवधादिनात्मानं प्रशस्य स्वोपास-
नायाः पापाभावं फलत्वेन प्रतिपाद्य कस्त्वमिति विवक्षार्या,
माद्यो वा अहमस्मि प्रज्ञात्मानं मामाद्युरमृतमित्युपास्वेत्युक्त्वा
आद्युषः प्राणत्वमुपपाद्याऽमृतत्वं च प्राणस्योपपाद्य, प्राणेन हो-
बासुष्मिल्लोके अमृतत्वमाप्नोतीति, अमृतत्वं योगेन प्रतिपादयति ।
तत्र सन्देहः । प्राणः किमासन्यो ब्रह्म वेति ।

अत एव प्राण, इत्यत्र प्राणशब्दमात्रे सन्देहः । अत्रार्थे-
ऽपि सन्देहः । बाधकं च वर्तत इति पृथगधिकरणारम्भः । तत्र
साधकासाधारणधर्मस्याभावाद् बाधकानां विद्यमानत्वान्न ब्रह्म-
त्वमिति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु चतुर्भिः सूत्रैः प्रतिपाद्यते । तत्र
प्रथमं साधकधर्ममाहूकेन । त्रिभिर्बाधकनिराकरणम् । प्राणः
परमात्मा भवितुमर्हति । कुतः । तथाऽनुगमात् । तथाहि । पौ-
र्वापर्येण पर्यालोच्यमाने वाक्ये पदार्थानां समन्वयो ब्रह्ममति-

* योगेनेति * प्राणसंयोगेन । तथाचेन्द्रेण सस्मिन् प्राणत्वस्यैवोप-
पादितत्वेन प्रज्ञापदस्य बुद्धिवाचकतया चेतनधर्माणां तत्रोपचरित-
त्वाद् द्विकोटिक एव युक्त इत्यर्थः । तनु चतुष्कोटिक एव युक्तोऽ-
न्यथा पूर्वाधिकरणयोनास्य गतार्थत्वं स्यादित्यत आहुः । * अत एव-
स्यादि * । उक्ताधिकरणे विषयवाक्ये ब्रह्मलिङ्गस्य विद्यमानत्वात्
प्राणशब्दः प्रयुक्त इति प्राणशब्दमात्रं सन्देहः । अत्र तु प्राणे प्रज्ञात्मत्व-
कथनादाद्युपोपपादनाच्चासन्यो वा, जीवो वेति प्राणशब्दार्थं सन्देहः ।
किञ्च जीवमुपप्राणलिङ्गादिकं बाधकं वर्तत इत्यतस्तथेत्यर्थः । यु-
क्तिपूर्वकं पूर्वपक्षमाहुः । * तत्र साधकेत्यादि * । कथमेवमित्यत
आहुः * तत्र प्रथममित्यादि * । सूत्रं व्याकुर्वन्ति * प्राण इत्यादि *
तथा ब्रह्मपरत्वेऽनुगमात् पदार्थानां समन्वयादिति सूत्रार्थं इति त-

पादनपर उपलभ्यते । उपक्रमे तावद् वरं वृष्णीष्वेति इन्द्रः प्रत-
र्द्धनोक्तः परमपुरुषार्थं वरमुपचिक्षेप । त्वमेव मे वृष्णीष्व वं त्वं
मनुष्याय हिततमं मन्यम इति । तस्मै हिततमत्वेनोपदिश्यमानः
प्राणः कथं परमात्मा न स्यात् । न हि परमात्मनोऽन्यद्धिततम-
मस्ति । परमानन्दस्वरूपत्वात् । पापाभावश्च ब्रह्मविज्ञान एव ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावर इति श्रुतेः । ब्रह्मा-
त्मत्वं च तस्यैव सम्भवति । उपसंहारेऽप्यानन्दोऽजरोऽमृत
इति, एष लोकाधिपतिरित्यादि च । तस्मात् सर्वत्रानुगमात्
प्राणो ब्रह्म ॥ २७ ॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्ध-

भूमा ह्यस्मिन् ॥ २८ ॥

साधकमाह । यदुच्यते प्राणो ब्रह्मेति, तन्न । कुतः । वक्तु-
रात्मोपदेशात् । वक्ता हीन्द्र आत्मानमुपदिशति । मामेवं वि-
जानीहीत्युपक्रम्य प्राणो वा अहमास्मि ब्रह्मात्मानं मामायुरमृत-
मित्युपास्वोति । स एष प्राणो वक्तुरात्मत्वेनोपदिश्यमानः कथं
ब्रह्म स्यात् । तथाच वाचो धेनुत्वोपासनवद्देवतायाः प्राणत्वेनो-
पासना बोध्यते ।

अन्ये च ब्रह्मधर्माः प्राणस्तावका इति कथमस्य ब्रह्मोपा-

मुपपादयन्ति * उपक्रम इत्यादि * । * सम्भवतीति * चिद्रूपत्वात्
सम्भवति । * सर्वत्रानुगमादिति * भाष्यन्ते पदार्थानां ब्रह्मधर्मेत्वेनैव
सम्भवयात् । एवं साधकधर्मो व्याख्यातः ॥ २७ ॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥

* साधकमाहेति * सूत्रांशेनाहेत्यर्थः । * उपदिशतीति * मामित्यहकू-
र्यादेनापदिशति । * ब्रह्मधर्मो इति * पूर्वसूत्रव्याख्यान उक्ताः ।

ह्यानत्वमिति चेन्न । अध्यात्मसम्बन्धभ्रमा ह्यस्मिन् । अस्मिन्
 प्रकरणे अध्यात्मसम्बन्धः । आत्मानमधिकृत्य यः सम्बन्धः ।
 आत्मशब्दो ब्रह्मवाची । वस्तुतो जीवस्य ब्रह्मत्वाय तथा व-
 चः । तस्य सम्बन्धः । तद्धर्माः । तेषां बाहुल्यं प्रतीयते । एष
 लोकापाल इत्यादि । यावद् यथाकथञ्चिदपि ब्रह्मप्रकरणत्वं सि-
 ङ्ख्यति, तावदन्यप्रकरणत्वमयुक्तमिति द्विशब्दार्थः । प्राणस्य
 प्रज्ञात्मत्वम् । स्वातन्त्र्येणायुर्दातृत्वम् । न वाचं विजिज्ञासीत
 वक्तारं विद्यादिति चोपक्रम्य, तद्यथा रघुस्यार्येषु नेमिरर्पिता,
 ताभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः, प्र-
 ज्ञामात्राः प्राणे अर्पिताः । स एष प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृतो
 न साधुना कर्मणेत्यादिविषयेन्द्रियव्यवहारे अनभिभूतं प्रस-
 रात्मानमेवोपसंहरति । स म आत्मेति विद्यादिति चोपसंहारः ।
 तस्मादध्यात्मसम्बन्धबाहुल्याद् ब्रह्मोपदेश एवायम् ॥ २८ ॥

निराकरणांशं व्याकुर्वन्ति * अस्मिन्नित्यादि * । * अधिकृत्येति *
 अधिराधिक्ये । अधिकं कृत्वा । आत्मपदार्थस्य सन्दिग्धत्वाद्वाहुः ।
 * आत्मेत्यादि * । ननु तर्हि ब्रह्मपदमेवास्मिन् सूत्रे कुतो नोक्तमत
 आहुः * वस्तुत इत्यादि * । ऐकात्म्यवादेन जीवस्य ब्रह्मत्वं घोषयितु-
 मात्मपदम् । अत एव सूत्रपरिहारोपप्रयोगो नकारस्य न कृतः । * म-
 ग्न्यन्ध इति * सम्यग् बन्धो यस्याऽसौ स सम्यन्धः । तथाच जीवा-
 त्मनः सकाशात् परमात्मानमधिकं कृत्वा तद्धर्मबाहुल्यमस्मिन् प्रक-
 रणे प्रतीयते । अतोऽत्र यद्नामनुग्रहस्य न्याय्यत्वात् प्राणः परमा-
 त्मेत्यर्थः । ननु किमित्येवं निर्णय इत्यत आहुः । * यावदित्यादि *
 तथाच पूर्वसूत्रे साधकहेतुमुक्त्याऽत्र द्विशब्दकथनात्, सर्वे वेदा यत्
 पदमितिश्रुत्यनुरोधेन निर्णय इत्यर्थः । तत्रुपपादयन्ति । * प्राणस्ये-
 त्यादि * । भूतमात्राः शब्दादयः । प्रज्ञामात्रा ज्ञानेन्द्रियांशाः । * न-
 ह्मादिति * । प्रज्ञात्मत्वाद्युपदेशात् ॥ २८ ॥

तर्हि बाधकस्य का गतिरित्यन आह ।

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ २९ ॥

पूर्वसूत्रेणापरिहृतमत पण्डिरति तुशब्दः । अयं दोषो व्यन-
हारदृष्टयोपदेशे । अहं ब्रह्मेत्यापेण दर्शनेन तूपदेशः । ननु, त-
त्त्वमासि, अपमात्मा ब्रह्मेतिवाक्येषु जीवस्य ब्रह्मत्वं बोध्य-
ते । तत्र प्रत्यधिकारं शास्त्रप्रवृत्तिरिति न्यायेन स्वात्मन एव
ब्रह्मत्वावगतिर्मुख्या । न प्रतर्दनस्येन्द्रजीवब्रह्मत्वावगतिरुपासनं
वा पुरुषार्थाय । अतः शास्त्रदृष्टिरपि नैवाविर्था । केवलस्य
चैतन्यमात्रस्य तादृशो ब्रह्मण्यैक्यावगतिविरोधात्तत्त्वमस्यादिवा-
क्यार्थोऽध्यवसीयते । नतु ब्रह्मधर्मा जीवे वक्तुं शक्यन्त इत्या-

* तर्हीत्यादि * । प्रकरणस्य ब्रह्मपरत्वाङ्गीकारे । चक्षत्रा इन्द्रे-

ण य.स्वात्मोपदेशः कृतस्तस्य बाधकस्य क उद्धरणप्रकार इत्यर्थः ।

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ व्याकुर्वन्ति * पूर्वत्यादि * ।

* अयं दोष इति * । स्वात्मोपदेशरूपो दोषः । तथाचाग्निज्ञानेन
स्वात्मानं ब्रह्मात्मकमवगत्येन्द्रेणैवमुपदिष्टमतोऽत्रैवं प्रकारभेदे भा-

स्त्रमानेऽपि ब्रह्मण एवोपदेशज्ञानेनान्यथा सम्भावयितुं शक्यमित्य-
र्थः । कथमेवमवगम्यत इत्यपेक्षया दृष्टान्तमवतारयन्ति । * नान्य-

त्यादि * । * प्रत्यधिकारमिति * अधिकारं लक्ष्यीकृत्य । * नै-

वंप्रियोति * । नेन्द्रजीवस्य ब्रह्मत्वबोधनपरा । तर्हि, न वाचं

धिजिज्ञासीत चक्षत्रं विद्यादित्यग्रे श्रावणाजीवसामान्य एव शा-

स्त्रदृष्टिरस्त्वित्याशङ्क्याह । * केवलस्येत्यादि * । सर्वज्ञत्वान्नात्वादी-

नां धर्माणां परस्परविरोधाद्भागस्यागलक्षणया निर्दिशेषस्य चैतन्य-

मात्रस्य जीवस्य निर्दिशेषे चैतन्यमात्रे ब्रह्मण्यैक्यावगतिस्तत्त्वमस्या-

दिवाक्यार्थ इति निश्चीयते । न त्वानन्दाऽऽनन्दाऽऽनन्त्वादयो ब्रह्मधर्मा

एक्यावगतिविरोधिनस्तत्र जीवे वक्तुं शक्यन्ते । अनोऽत्र घटकृद्या-

दिपैशिष्ट्यस्योक्त्या केवलास्यात्ताविघक्षितत्वाद् ब्रह्मणोऽपि तादृश-

शङ्का परिहरति । वामदेवनत् । तद्धेतत् पश्यन्नुपिर्नामदेवः
 मातपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्चति । य एव प्रत्यबुद्ध्यत स सर्व
 भवति । तत्र सर्वेषां सर्वभावे सर्वानन्त्यप्रसङ्गात् सर्वमेकमेवेति
 वक्तव्यम् ।

ततः कारणलय एव सर्वभाव इति मनुरभवं सूर्यश्चेत्यवयु-
 त्यानुवादोऽनुपपन्नः । तत्र यथा ज्ञानावेशात् सर्वधर्मस्फूर्तिरेव-
 मत्रापि ब्रह्मावेशादुपदेश इति । त्वाष्ट्रवधादयो ब्रह्मधर्मा एव ।
 तदावेशेन क्रियमाणात्वात् । 'नन्वेव वज्रस्तव शक्र ! तेजसा
 हरेर्दधीचेस्तपसा च तेजितः । तेनैव शत्रुं जहि विष्णुयन्त्रित'
 इति वृत्रवचनं भागवते । तस्माद्युक्तं ब्रह्मधर्मवचनम् । ननु, स्वा-
 प्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हीतिसूत्रे सुपुत्रौ ब्रह्मसम्पत्तौ
 च ब्रह्मधर्माविर्भावो, न त्वन्यदेति कथमेवमिति चेन्मैवम् ।

त्वेनात्राविवक्षितत्वाज्जीवसामान्ये शास्त्रदृष्टिरपि न वक्तुं शक्येति
 नायं समाधिरुपपन्न इत्यर्थः । परिहारं व्याकर्तुं दृष्टान्तं व्याकुर्वन्ति ।
 * तद्धेतदित्यादि * । इदं पृथक्कारण्यके पुरुषविधब्राह्मण्यं वाच्य-
 म् । * तत्रेति * । अस्मिन् वाक्ये । * एकमेवेति * । ब्रह्मात्मकतयैक-
 मेव । * कारणलय इति * । कारणे ब्रह्मणि लये । * भवयुत्यानुवा-
 दोऽनुपपन्न इति । स्वसर्वत्वविध्वंशं पृथक्कृत्य मन्वाद्यनुवादः स्वस्य
 ब्रह्मणि लीनत्वादानुपपन्नः । न प्रेत्य संज्ञास्तीति श्रुत्यन्तरे ब्रह्मभूतानां
 भिन्नतया स्वानुसन्धानाभाषयोधनात् । तर्हि कथमेवमुक्तं तत्राहुः ।
 * तत्र यथेत्यादि * । * ब्रह्मावेशादिति * । शास्त्राश्यासदाख्यवाहु-
 ल्येन तदावेशात् । ननु यदि शास्त्रदृष्ट्योपदेशः स्यात् तदा जगत्सुया-
 दय उक्ताः स्युर्न तु त्वाष्ट्रवधादय इन्द्रकर्तृका इत्यत आहुः । * त्वाष्ट्रे-
 त्यादि, * धर्मवचनमित्यन्तम् * । अत्रागामिसूत्रविरोधमापद्युक्ते ।
 * नन्येत्यादि * । परिहरान्न । * मैयमित्यादि * । नान्यदेतिनिय-
 मरूप. सुदार्यो गार्हीकर्तृभ्यः । पिन्तूमयत्र नियतोऽन्यत्र त्यनियत इ-

उपदेशभावनादिष्वपि कदाचिदुत्तमाधिकारिविषये ब्रह्मप्राकृत्य-
मिसङ्गीकर्तव्यम् । मय्येव सकलं जातमित्यादिवाक्यानुसंधात् ।

इहैव समवनीयन्ते प्राणाः । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्तेतीत्यप्ता-
विर्भावापेक्षम् । तस्य प्रायिकत्वान्न सूत्रे फलत्वमाह । जीवन्मु-
क्तानामपि परममुक्तेर्वक्तव्यत्वाच्च ।

त्यङ्गीकर्तव्यः । तत्र हेतुः * उपदेशस्यादि* तथाचैवं विधवाक्यानि
पश्यन् व्यासः कथमेवं नियमयेदतो नैवं सूत्रार्थः । आदिपदेन, ए-
तत्साम गायत्रास्त इत्यादिश्रुतीनां, कस्याश्चित् पूतनायस्या इत्यादि-
वाक्यानां च सङ्ग्रहः । तथाच वाक्यानां सूत्रोपजीव्यत्वेनोक्तसूत्रस्ये
सम्पत्तिपदे उपलक्षणविधयःसमाधिकारोऽपि सङ्गृहीतुं शक्यत इति
न तद्विरोध इत्यर्थः । ननु तत्रैतदिति, मय्येवेति श्रुतं वाक्यद्वयं पू-
र्णज्ञानिन इति तस्याहङ्कारवादेन तथा कथनं युज्यते, न त्वाधेशिनः ।
इन्द्रस्त्वाधेशीति इष्टान्तदाष्टान्तिकयैवम्यम् । नचेन्द्रस्यापि पूर्णज्ञानि-
त्वं शक्यमचनम् । तथा सति धामदेवादेरिधेन्द्रस्यापि मुक्तत्वात् न-
न्द्रदेवमुपदेशस्यापि फलत्वमुक्तं स्यादित्यत आहुः । *इहैवेत्यादि* ।
अस्तु तस्य पूर्णज्ञानिवाक्यत्वं तेषां मुक्तत्वं च । तथापि ज्ञानमुक्त्यो-
दाविर्भावापेक्षत्वं तु निर्विवादम् । इहैवेति श्रुतौ ब्रह्मैव सन्निति ब्रह्म-
भावे मोक्षकपनाद्, ब्रह्म चेद् ब्रह्मैव भवतीति श्रुत्यन्तरे ज्ञानेन ब्रह्म-
भावधाराणाच्च । ब्रह्मभावश्च स्वस्मिन् ब्रह्मधर्माविर्भावपूर्वकब्रह्म-
स्फूर्तिरूप पय । न तु तद्व्याप्तिरूपो, न वा तादात्म्यरूपः । तस्य
साधेदिकत्वेन सर्वायस्यासाधारणतया ज्ञानित्वाद्यप्रयोजकरत्वात् ।
नापि निष्पन्नस्फूर्तिरूपः । सर्वभावस्फूर्त्यादिगिरुद्धरत्वात् । अतः
प्रकृतं उपदेशरूपकार्यदर्शनेन तत्कारणरूपे ज्ञाने ब्रह्मधर्माविर्भाव-
पूर्वकब्रह्मभावे चेन्द्रस्य सिद्धे तथा वाक्यकथनस्य युक्तत्वात्त इष्टा-
न्तदाष्टान्तिकयैवम्यम् । एतावान् परं विशेषो, यन्मुक्तस्योक्ताविधप्र-
ह्मभागः साधेदिक, आयेपिनस्तु कादाचित्कः । अतस्तस्य प्रायिकत्वा-
द् धामदेयादिसर्वायमत्र सूत्रे तस्य फलत्वमाह । किञ्च । सर्वभाव-

असम्प्रज्ञातसमाधाविवाविर्भावदशायामेव शरीरवियोगे वि-
योजकाभावाद् वागादिमात्रं लीयते । तस्य च प्राप्तत्वादेव ना-
र्चिरादिगतिः ।

स्यापि साधनत्वेनावान्तरफलत्वमेव, न परमफलत्वम् । परममुक्तिश्च
जीवन्मुक्तानामप्यग्रे वक्तव्या, सुतरामायेष्विन इत्यन्तेऽपि नाहातो न
ननुक्तिर्दोष इत्यर्थः । ननूक्तस्थले ब्रह्माविर्भावोक्तीकारो न युक्तः ।
तस्मिन् सति वागादिविलयस्यैवेति श्रुतौ कथनाद् वक्तुस्तदापर्यो-
पदेशनासम्भवापत्तेः । तस्य मुक्तिपूर्वावस्वारूपत्वेनार्चिरादिगतिकथ-
नापत्तेश्चेत्यत आहुः । * असम्प्रज्ञातेत्यादि * सत्यमस्ति तत्र तथात्वं,
पुराणे दधीच्यादिषु प्रसिद्धं च । तथाप्युक्तश्रुतौ, अथाकामयमानं
इति प्रतिज्ञाय लयकथनात् कामाभावे सत्येव प्राणानां लयो, न तु
तदभावे । प्रकृते तु दधीचिवदसम्प्रज्ञातसमाधेरभावादाधिकारित्वेन
तदानीमिन्द्रियवियोजकस्य कामाभावस्य चाभावात् वागादिलय
इति नोपदेशानुपपत्तिः । ब्रह्मभावस्य प्राप्तत्वात्तार्चिरादिगत्युक्तिश्चे-
त्यर्थः ।

यद्वा । ननूपदेशभावनादिषु ब्रह्माविर्भावो न युक्तः । यदि तत्र
स स्यात्तदोपदेशुः सद्यो मुक्तिः स्यात् । इहैव समवनीयन्ते प्राणा इ-
त्यादिश्रुतौ तथैव सिद्धं । तथा सति तस्याविर्भावस्य फलत्वमपि
ध्यासेरुच्यतेत्यत आहुः । * इहैवेत्यादि * । सत्यं सद्योमुक्तिराधि-
र्भावोपेक्षा । परन्तु ब्रह्मैव सन्निति श्रुतावधारणकथनाद् यत्र सर्वथा
ब्रह्मभावस्तत्रैव सद्यो मुक्तिः । उपदेशभाषनादौ तु न तथा । बहिः-
रूपैरपि सत्त्वेन केषु चिदेव तद्भवनेन तस्याविर्भावस्य प्राधिकत्वा-
द्भगवान् ध्यासस्तस्य फलत्वं नाह । न तु तावता सर्वत्र नाविर्भाव
इति वक्तुं शक्यमित्यर्थः । यदि तादृशाविर्भावस्य न फलत्वं, तदा
तस्य धैर्यर्यमेव स्यादित्यत आहुः । * जीवन्नित्यादि * । पारम्याभा-
वात् फलत्वानुक्तावपि नाफलमित्यदोष इत्यर्थः । ननु यदि तादृशा-
विर्भावस्य जीवन्मुक्तिसम्पादकत्वं, तदा तस्यार्चिरादिगतिरुच्येत ।
सा च नोच्यतेऽतो नैवमित्यत आहुः * । असम्प्रज्ञातेत्यादि * । श-
रीरवियोग इति * । अर्चिरादिगतिरिति शेषः । * वियोजकाभा-

तथापि प्रायिकत्वान्न सूत्रगीतादिषु तद्रचनम् । सगुणनि-
गुणभेदेन नियमवचनं त्वप्रामाणिकमेव । ब्रह्मवादे गुणानङ्गी-
काराच्च । तस्माद्युक्तमुक्तं, शास्त्रदृष्ट्या तूपदेश इति ॥ २९ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादा-
श्रितत्वादिह तद्योगात् ॥ ३० ॥

अन्यद् वाधकद्वयमाशङ्कते । ननु यद्यपि ब्रह्मधर्मा भूषांसः
प्रकरणे श्रूयन्ते । तद्वज्जीवधर्मा मुख्यप्राणधर्माश्च वाधकाः स-
न्ति । न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादिसादि । अत्र हि
वागादिकरणाध्यक्षस्य जीवस्य विज्ञेयत्वमभिधीयते । अथ खलु
प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्येति शरीरधारणं मुख्यप्राण-
धर्मः । मा मोहमापद्यथा, अहमेवैतत् पञ्चघात्मानं प्रविभज्यैतद्-
धाणमवष्टभ्य विधारयामीति श्रवणात् ।

वादिति * । तादृशादृष्टाभावात् । भावनादौ वागादिमात्रं लीयते ।
तस्य ब्रह्मणश्च प्राप्तत्वात् तत्प्राप्त्यर्थाच्चिरादिगतिरत्र नोक्ताऽतो नो-
क्तदोष इत्यर्थः । ननु मुख्याधिकारस्यैवंविधत्वे सूत्रादिषु कुतस्तद-
नुक्तिरित्यत आहुः । * तथापीत्यादि * । प्रायिकत्वं सम्भावितत्व-
मनियतत्वमिति यावत् । तथाचातोऽनुक्तिरित्यर्थः । ननु सगुणोपा-
सकस्याच्चिरादिगतिर्निगुणपरस्य तु, तस्य तावदेव चिरं यावन्न वि-
मोक्षयेऽथ सम्पत्स्य इति श्रुत्या केचिदेकदेशिनः सगुणनिगुणोपासना-
भेदेनाधिकारिभेदमङ्गीकुर्वन्ति । तत्र कुतो नाद्रियत इत्यत आहुः ।
* सगुणेत्यादि * । ब्रह्मवादे ब्रह्मणः सगुणनिगुणभावाभावेनाधि-
कारिभेदाभावात् तथागत्यादिनियमकथनमप्रामाणिकमेव । सांख्यप्र-
तिपन्नानां गुणानां व्यासेनानङ्गीकारादपि तथेत्यसङ्गतत्वात्ताद्रियत
इत्यर्थः । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि* । * तस्मादिति* । अज्ञा-
सवाहुत्वेन प्रह्लावेशात् ॥ २९ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्यो-
गात् ॥ व्याचक्षते । * अन्यदित्यादि* । * एतद्व्याणमिति* । एतच्छरी-

यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या प्रज्ञा स प्राण इति जीवमुख्य-
प्राणवाच्यत्वे प्रज्ञाप्राणयोः सहवृत्तत्वादुपचारो युज्यते । उ-
त्क्रान्तिश्च । नतु सर्वथा विलक्षणस्य ब्रह्मणः । तस्माज्जीवमुख्य-
प्राणलिङ्गयोर्विद्यमानत्वान्न ब्रह्मप्रकरणमिति चेन्न । उपासात्रै-
विध्यात् । अयमर्थः । किमत्र चोच्यते । जीवमुख्यप्राणलिङ्गाद्
ब्रह्मधर्माणां जीवपरत्वं, त्रयाणामपि स्वतन्त्रत्वं वा, लिङ्गद्वय-
स्यापि ब्रह्मधर्मत्वमुच्यतामिति वा । आद्यः पूर्वमेव परिहृतः ।
न हि ब्रह्मधर्मा अन्यपरत्वेन परिणेतुं शक्या इति । द्वितीये दू-
षणमाह । उपासात्रैविध्यात् । तथा सत्युपासनं त्रिविधं स्यात् ।
तद्वाक्यभेदप्रसङ्गान्न युक्तम् ।

रम् । तथाच वागादिकरणाध्यक्षत्वस्य जीवलिङ्गस्य शरीरधारणस्य
मुख्यप्राणलिङ्गस्य च ब्रह्मवाक्यत्वबाधकस्य विद्यमानत्वात्नेदं ब्रह्मवा-
क्यमित्यर्थः । ननु यद्यैते लिङ्गे ब्रह्मवाक्यत्वबाधके तथा अमृतत्वादिकं
ब्रह्मलिङ्गमेतद्बाधकमिति नात्र कस्यापि निषेध इत्यत स्वपक्षे गुण-
माह । *यो वा इत्यादि* । *इति जीवमुख्यप्राणवाच्यत्व इति* *अ-
स्मिन् प्रकरणेऽङ्गीकार्यत्वे । * उत्क्रान्तिरिति * । सहैवैतैः सर्वैरु-
त्क्रामतीत्यनेनोक्तोत्क्रान्तिः । * सर्वथा विलक्षणस्येति* । उत्क्रान्ति-
विरोधिन्या व्यापकतया जीवात्, तथा चेतनतया च मुख्य-
प्राणाद् विरुद्धधर्मणः । * तस्मादिति * । उक्तरूपस्य महाबाधक-
स्य सत्यात् । तथाचैतेन बाधकेन ब्रह्मलिङ्गानामुपासनार्थत्व-
स्य शक्यवचनत्वात्नेदं ब्रह्मप्रकरणमिति पूर्वपक्षाशय इत्यर्थः ।
समाधानांशं व्याकुर्वन्ति । *अयमर्थ इत्यादि* । *उच्यतामिति* ।
उपपाद्यताम् । * पूर्वमेव परिहृत इति* । न यत्कुरिति सूत्रे ब्रह्म-
धर्मैवाहुत्यप्रतिपादनेन यद्ब्रह्मामनुग्रहस्य न्याय्यत्वालभ्यानात् परिहृ-
तः । परिहारस्याकारमाहुः । * न हीत्यादि* । अत्राशक्यत्वं बहुषु
लक्षणाया आपस्या ज्ञेयम् । * द्वितीय इति* लक्षणादोपराहित्यात्
त्रयाणां स्वानन्द्येण प्रतिपाद्यत्वाङ्गीकार इत्यर्थः । *वाक्यभेदप्रसङ्गा-
दिति* । विजानीहीत्यस्यापत्तनेन, मामितिपदस्यायं प्रयकल्पनेनैवका-

तृतीये तूपपत्तिरुच्यते । जीवधर्मा ब्रह्मणि न विरुद्धन्ते ।
आश्रितत्वात् । जीवस्यापि ब्रह्माधारत्वात् तद्धर्मा अपि भगव-
दाश्रिता एव । इहेत्युभयत्र सम्बन्धो ब्रह्मवादे । मुख्यप्राणे तु
तद्योगात् । तेन योगस्तद्योगस्तस्मात् । प्राणधर्मा भगवति न
विरुद्धन्ते । प्राणस्य भगवत्सम्बन्धात् तद्धर्माणामपि भगवत्स-
म्बन्धात् । अथवा वक्तृत्वादयो न जीवधर्माः किन्तु ब्रह्मधर्मा
एव । जीवे आश्रितत्वाद्भासन्ते । परान्तु तच्छरुनोरिति व्याया-
त् । प्राणेऽपि तथा । स्वाप्ययत्सम्पत्प्योर्जीवस्य ब्रह्माश्रितत्वम् ।
आंश्यात्मिकाधिदैविकरूपत्वान्न संयोगः । प्राणस्य तु संयोग एव ।

राश्रित्येति च वाक्यभेदप्रसङ्गात् । * तृतीय इति । * ब्रह्म रमे-
त्वोपपादनबोधनापक्षे । * ब्रह्माधारत्वादिति * । अस्यावयवभूतैस्तु
व्याप्तं सर्वमिदं जगदिति श्रुत्या जीवस्यावयवत्वबोधनेन तस्य ब्रह्मा-
धारत्वात् । नच वैपरीत्यं शङ्काम् । संयोगानुत्तरितिरितिपक्षे तथाच्ये,
विभागानुत्तरितिरिति पक्षे तदभावादिति । * इहेत्युभयत्र सम्बन्ध
इति * । इहाऽऽश्रिततत्त्वादिह तद्योगादित्येवं सम्बन्धः । ब्रह्मणादपदं
प्रायावादिमते जीवब्रह्मणोरभेदाद्राश्रयाश्रयिभावानङ्गीकारेण तस्य
विरुद्धत्वबोधनार्थम् । * भगवत्सम्बन्धादिति * । भगवतो निया-
मकनया तज्जिद्यम्यत्वरूपात् सम्बन्धात् । तथाच, ' न प्राणोऽन, नापा-
नेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति, यस्मिन्नेतानुपाश्रिता-
विति' तस्मान्मर्त्यस्य भगवदधीनत्वात् तद्धर्माणामपि परम्परया भ-
गवद्धर्मत्वमित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे जीवप्राणधर्मोर्णां न साक्षाद् भगव-
द्धर्मत्वमिति लक्षणोवाऽऽगच्छेत्त्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः । * अथवे-
त्यादि * । * ब्रह्मधर्मा इति * साक्षाद्ब्रह्मधर्मोः । ननु-यद्येवं प्राणे
स्यात् तदाऽऽश्रितत्वमेव हेतुत्वेनोक्तं स्यान्न तु तद्योगोऽपीत्यत उप-
पादयन्ति * स्वाप्यपेत्यादि * तथाच स्वाप्ययादौ जीवस्य ब्रह्माश्रि-
तत्वम् । अस्याभेदकृतात् तादात्म्यात् संयोगः । उभयप्रवेशपक्षे
तु स्वाप्ये सपरिस्पृह्यतः संयोगः फादाचित्कः । प्राणे तु संयोग

तस्मात् सर्वे धर्मा ब्रह्मणि युज्यते ।

सहोत्क्रमस्तु क्रियाज्ञानशक्त्योर्भगवदीययोर्द्वे सहैव स्थानं सहोत्क्रमणमिति भगवदधीनत्वं सर्वस्यापि बोध्यते । ननु, प्राणस्तथानुगमादिति प्राणशब्देन ब्रह्मैव प्रतिपादितं, तत्कथं धर्मयोर्होत्क्रमणमिति चेत् । अत्र धर्मधर्मिणोरेकत्वपृथक्त्वनिर्देशयोर्विद्यमानत्वात् । प्राणो वा अहमास्मिन् प्रज्ञात्मेति । अत्र क्रियाज्ञानशक्तिमान् निर्दिष्टः । तदन्वैकैकस्य 'धर्मप्रशंसा, यो वै प्राणः सा प्रज्ञा, या प्रज्ञा स प्राण इत्युपसंहारान्तम् । पुनस्तयोरेवोत्क्रमणप्रवेशाभ्यां सह ह्येवास्मिन् शरीरे वसतः सहोत्क्रामत इत्युपक्रम्य सुषुप्तिमूर्च्छामरणेषु प्राणधीनत्वं सर्वेषामिन्द्रियाणामुक्त्वा आसन्यव्पावृत्त्यर्थं प्रज्ञयैक्यं प्रतिपाद्योपसंहरति । पुनर्ज्ञानशक्तेरुत्कर्षं वक्तुम्, अथ खलु यथा प्रज्ञायामित्सारभ्यं, त हि प्रज्ञापेतोऽर्थः कश्चन सिद्धयेतेऽन्तेन ज्ञानशक्त्युत्कर्षं प्र-

एव सार्धेदिक इति हेतुद्वयकथनं युक्तमित्यर्थः । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * । * तस्मादिति * अनया रीत्या ब्रह्मणः प्रयोजकत्वेन लक्षणादोपासंसर्गात् । नन्वस्त्वेवमभ्येषां भगवद्धर्मत्वं, तथापि सहोत्क्रमस्यैकत्वव्यापकत्वविरुद्धतया तस्य तु तथात्वं न युज्यत इति तस्य का गतिरित्यत आहुः । सहोत्क्रमस्त्विति । तथाच व्यापकत्वात्सम्भवश्चपि शक्तिशक्तिमतोरभेदाद्दस्तोत्क्षेपणघत् सोऽपि भगवद्धर्मं एवेत्यर्थः । एयं बोधनस्य फलमाहुः । * देह इत्यादि * अत्र पूर्वधरोधमाशङ्कते * नन्वित्यादि * । * तन् कथमिति * पूर्वोक्तविरोधेन धर्मधर्मिणावस्य वक्तुमशक्यत्वात् कथम् । एतत्समाधानाय हेतुं गृह्णन्ति * अप्र धर्मेत्यादि * तथाच यदि पृथक्त्वनिर्देशो न स्यादुत्क्रमणं विरुद्धेत । अत्र तूभयोः सत्त्याश पूर्वोपरविरोध इत्यर्थः । उक्तं व्याख्यातुमुपपादयन्ति * प्राण इत्यादि * अत्र विषयवाक्ये पाठभेदा देशभेदाद् बोध्यः । यथा गृह्णन्नाययोपनिषदि

तिपाद्य धर्ममात्रत्वनिराकरणाय ज्ञानशक्तिमन्तं भगवन्तं निर्दि-
शति, न हि प्रज्ञातव्यमित्यारभ्य, मन्तारं विद्यादित्यन्तेन । तद-
नु- ज्ञानक्रियाशक्त्योर्विषयभूतभूतमात्रारूपजगतो भगवदगेदं
प्रतिपादयन्, स एष प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृत इत्युपसंहरति
ब्रह्मधर्मैः । अतः क्रियाज्ञानविषयरूपो भगवानेवेति प्रतिपाद्य,
न तावन्मात्रं, ततोऽप्यधिक इत्येकोपासनैव विहिता । तस्माज्ज-
डजीवरूपत्वात् सर्वात्मकं ब्रह्मैवेति महावाक्यार्थः सिद्धः ॥३०॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीबल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्रा-
ऽणुभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥ १ ॥

तैलङ्गद्रविडपाठभेदान् । यथा चैतद्व्याणमवष्टभ्येति प्रश्नोपनिषद्वाक्ये
त्विमं शरीरं परिगृह्येति पठन्तीति पाठान्तरं शङ्कराचार्यैरुपन्यस्तम् ।
तथाऽत्रैवोद्बुद्धमित्यत्राद्बुद्धिदिति पठितम् । तद्वत्, शङ्करानन्दकृ-
टीकायामप्ययमेव पाठ इति । अत्र क्रियाशक्त्यनुप्राहकः प्राण इति,
ज्ञानशक्त्यनुप्राहकश्च चेतन इति तदुभयवाचकयोः प्राणप्रज्ञात्मेश-
ब्दयोरिह सामानाधिकरण्यात् तदुभयवानेको निर्दिष्टः । ततस्तं मा-
मायुरमृतमित्युपास्येत्यनेन तस्योपासनं विधाय तस्य फलं चोक्त्वा,
तदनु, तद्वैक श्लाहुरित्यारभ्यास्तित्वे च प्राणानां निःश्रेयसमित्यन्तेन
क्रियाशक्तिप्रशंसा । जीवति घागपेत इत्यारभ्य प्राण एव प्रज्ञात्मेदं
शरीरं परिगृह्योत्थापयतीत्यन्तेन ज्ञानशक्तिप्रशंसा । ततस्तस्योत्था-
पासनां विधाय प्राणे सर्वाप्तिमुक्त्वा यो वै प्राणः सा प्रज्ञा, या चा
प्रज्ञा स प्राण इत्युपसंहृतेत्येतदन्ता उभयप्रशंसा । तदप्रिमंसन्दर्भे
तूत्क्रमणप्रवेशार्थां पुनस्तयोरेव प्रशंसा । सा च तस्मिन् पाठे, सह
छेवास्मिन्नित्युपक्रम्य सुषुप्त्यादिषु सर्वेन्द्रियाणां प्राणाधीनत्वमु-
क्त्वा ततः प्राणस्य ब्रह्मैक्यं प्रतिपाद्योपसंहृता । प्रसिद्धपाठे तु, त-
स्यैवैव हृदिरेतद्विज्ञानमित्युपक्रमः । सह छेवास्मिन्नित्युपसंहारः ।
याक्यार्थस्तुभयत्राप्येक एव । तस्य प्रयोजनं तु क्रियाशक्त्यपेक्षया
ज्ञानशक्तेरुत्कर्षप्रतिपादनमतस्तमुत्कर्षं प्रकृतमेतावान् सन्दर्भः । ततो-

ऽथ खलु प्रज्ञायामित्यादिनोत्कर्षप्रतिपादनम् । तत्रापि पाठभेदः । प्र-
 सिद्धपाठे, अथ यथास्यै प्रज्ञायै, इत्युपक्रमान्न हि प्रज्ञापेताधीः का-
 चन सिद्धोदित्युपसंहारात् । अर्थस्त्वेक एव । तदप्रे तु पाठोऽपि स-
 मानः । तदर्थस्तु, * धर्ममात्रत्वनिराकरणायेत्यादिना प्रतिपाद्यते ।
 तत्र ज्ञानशक्तिमन्निर्देशो जीवसाधारण इति जीवं चारयितुं, ता वा
 एता दशैव भूतमात्रा इत्यारभ्य, न ह्यन्यतरनो रूपं किञ्चन सिद्धो-
 दित्यन्तेन क्रियाज्ञानशक्तयोः परस्परसापेक्षतया स्वविषयभूतरूपात्म-
 कजगत्साधकत्वं प्रतिपाद्य, ततो नो एतन्नानेति तासां प्रज्ञायाः स-
 काशादभेदं प्रतिज्ञायोपपादयति । तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता ना-
 भाचरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्त्रर्पिताः प्रज्ञामात्राः
 प्राणोऽर्पिताः स एव इति । तथाच, यद् यज्जनकं तत् तद्धर्मकं, यद्
 यद्धर्मकं तत् तद्विनाभूतमिति व्याप्त्या भूतमात्राप्रज्ञामात्रात्मकस्य
 सर्वस्य जगतः प्रज्ञाऽधिनाभावेन तदात्मकत्वे सिद्धे तस्या अपि स्वरू-
 पं निर्णेतुम्, आनन्दोऽजरोऽमृत इति ब्रह्मधर्मैरुपसंहरति । अतोऽत्र
 प्रज्ञात्मकजीवस्वरूपादधिकस्य ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वसर्वाधिकत्वज्ञाना-
 र्थमेकैवोपासना विहिता । तस्मात् साध्यसाधुकारकतया प्राप्तस्य
 धैर्यादिदोषस्यापि परिहाराद् ब्रह्म जडजीवात्मकतया सर्वोपादा-
 मत्वेन सर्वात्मकमित्येव महावाक्यार्थः सिद्ध इत्यर्थः । तेनेदमधिकर-
 णं पूर्वोक्तस्य सर्वस्य निगमनार्थमिति बोधितम् । तथाहि । पूर्वं शा-
 खारम्भे जिज्ञासोक्ता । सा सर्वदा कर्तव्या । अन्यथा, अरुमुखय-
 त्पादिषट्त्रिंशः स्यादिति विषयवाक्यारम्भे बोधितम् । ततो जन्मा-
 दिसूप्रसिद्धं सर्वकर्तृत्वं, ममन्वयसूप्रसिद्धं सर्वोपादानत्वं चोपपा-
 दितम् । तत् उपसंहारे, ईक्षत्यानन्दमयाधिकरणसिद्धोऽर्थः प्रज्ञात्मान-
 नन्दपदाभ्यां सद्ब्रह्म बोधितः । ब्रह्मधर्मोपदेशेन, लोकपालत्वादिबो-
 धनेन, प्राणशब्दोक्त्या, स म आत्मेत्युपसंहारेण च यथायथं तद्धर्मो-
 पदेशाद्यधिकरणार्थः सद्ब्रह्मिन् । तेन तथेति ।

अत्रोपासाधैविध्यादितिपदं शङ्करभास्कराचार्यमिश्रुभिः स्व-
 स्वमतेनैवमेवापत्तिमादाय श्याय्यातम् ।

रामानुजाचार्यस्तु प्राचीनवृत्तिकारानुसारेणोपासाधैविध्यप-
 दमेकवाक्यत्वे हेतुत्वेन व्याख्यातम् । न ह्यत्र जीवमुख्यप्राणब्रह्मणां
 त्रयाणामुपासनमुच्यते, येन वाक्यं गिद्यते । किन्तु भोक्तुर्जीवस्य

धर्मभोग्यस्य मुख्यप्राणस्य धर्मः स्वधर्मश्चेत्येवं त्रैविध्यादेकोपासनै-
व विधीयत इति, सम्भवेत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यते इत्यभि-
युक्तोक्तेः पूर्वपक्षो न युक्त इति । तेषां चौरः शैवोऽप्येवमाह ।

तच्च वाचस्पतिमिश्रैरेवं दूषितम् । एतदालोचनीयम् । कथं
न वाक्यभेद इति । युक्तं सोमेन यजेतेत्यादौ सोमादिगुणविशिष्ट्या-
गविधानम् । तत्तद्गुणविशिष्टस्यापूर्वस्य कर्मणोऽप्राप्तस्य विधिवि-
पयत्वात् । इह तु सिद्धरूपं ब्रह्म न विधिविषयो भवितुमर्हति ।
अभावावर्थत्वात् । भावार्थस्य विधिविषयत्वानियमात् । वाक्या-
न्तरेभ्यश्च ब्रह्मावगतः प्राप्तत्वात्तदनुद्याप्राप्तोपासाभावार्थो विधयस्त-
स्य भेदाद्विध्यावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदोऽतिस्फुट इति भाष्यकृता नो-
दघाटित इति ।

अत्रेदं बोध्यम् । तथाहि । अत्र हि मामेव विजानीहीत्यारभ्य,
नीलं वेतीत्यन्ता पेन्द्रगुणविशिष्टैकोपासना । तदनु, सहोवाच प्रा-
णोऽस्मि प्रक्षारमा तं मामायुरमृतमित्युपास्वेत्यारभ्यैवं हि पश्याम
इत्यन्ता द्वितीया प्राणगुणविशिष्टस्य । तदन्वयं खलु प्राण एव प्रज्ञा-
त्मेदं शरीरं परिगृह्णोत्यापयति तस्मादेतदेवोत्थमुपासीतेत्यारभ्य
सिद्धयेदित्यन्ता ब्रह्मागुणविशिष्टस्य । तत्र पृथग्पासनाङ्गीकारे, मामे-
व विजानीहि स म आत्मेति विद्यादित्युपक्रमोपसंहारगतस्य वक्त्रा-
त्मोपदेशस्य विरोध इति तदभावायैकवाक्यत्वस्यावश्यत्वादुपासना-
त्रयपक्षस्त्वसङ्गतः । अथोपक्रमाद्यनुरोधेनावान्तरोपासनावाक्यानां त-
दनुवादेन प्रकारविधायकत्वमङ्गीकृत्यैन्द्रवाक्यत्वं चेदङ्गीक्रियते,
तदा तत्रोक्तानां प्राणधर्माणां ब्रह्मधर्माणां च काल्पनिकत्वापत्तिः
पूर्वोक्तरीत्या प्रतर्दनस्य पुरुषार्थासिद्धिश्चेति तदुभयं विहायात्र ब्रह्म-
वाक्यत्वं सिद्धान्तितम् । तथा सति त्रितयपक्षस्य प्रागेव निरस्तत्वा-
द् विध्यावृत्त्यङ्गीकारे विधोल्लेखवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च प्रकारत्रयविशिष्टै-
कोपासाविधिरेव सिद्ध्यतीति वाक्यभेदस्फुटत्वं कथमित्येवालोचनी-
यं, न तु तदभावसमर्थनमालोचनीयम् । किञ्च । भाष्यकृतापि ब्रह्मण
एवैतदुपाध्वयधर्मण स्वधर्मण चैकमुपासनं त्रिविधं विवक्षितमिति
तस्मतांसद्मुक्तमतो व्याख्येयविरोधोऽपीति ।

नन्विद्यमस्य प्राचीनपक्षस्य निर्दुष्टत्वे सिद्धान्तिना कुतोऽयं
नाहन, भावत्या च कुतो व्याख्यातमिति चेन्न । त्रैविध्यादित्यस्या

व्यङ्ग्योपपञ्चमीत्वेनापत्तेरार्थिकतयाऽध्याहार्यत्वाभावेन व्याख्यानं दोषाभावात् । सिद्धान्ते तेषां धर्माणां जीवीयत्वादिना भानस्यैव भ्रान्तिवबोधनेन ब्रह्मधर्मत्वस्यैव निर्णीततया प्राचीनप्रतिपन्नत्रैविध्यस्याप्यभावादिति युध्यस्व ।

माध्वास्तु, ऐतरयोक्तं विश्वामित्रेन्द्रसंवाहं विषयवाक्यत्वेनोदाहरन्ति ।

इति श्रीवल्लभभाचार्यचरणनखचन्द्रकिरणनिवारितहृदयध्वान्तेन पुरुषोत्तमेन कृते भाष्यप्रकाशे प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥ १ ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य

द्वितीयः पादः ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

समन्वये प्रथमेऽध्याये सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वयो
वक्तव्यः । तत्रोद्गीथाद्युपासनावाक्यानां मुख्यवाक्येषु फलोप-
कार्यङ्गत्वम् । ब्रह्मवाक्यानां पुनर्निःसन्दिग्धानां समन्वयः
स्वतः सिद्धः सन्दिग्धानि द्विविधानि शब्दतोऽर्थतश्च ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ अथ द्वितीयपादं व्याचिख्यासवः
पादानामेककार्यत्वरूपां परस्परसङ्गन्ति क्रमनियामिकामवसररूपां
च सङ्गन्ति प्रतिपादयितुं व्याख्येयाध्यायार्थकथनपूर्वकं पूर्वपादसि-
द्धः स एवार्थः सङ्क्षेपेण वक्तव्योऽन्यथा मन्दमतीनां पूर्वोक्तानवधार-
णेन वक्ष्यमाणार्थे सन्देहः स्यादित्यतस्तमाहुः । * समन्वये, इत्या-
शय, * सन्देहां निवारित इत्यन्तेन * । समन्वये * सर्ववेदान्तसम-
न्वयप्रतिपादकत्वेन समन्वयाख्यया प्रसिद्धे प्रथमेऽध्याये उक्तविधः
समन्वय एकार्थप्रतिपादकत्वरूपो वक्तव्यः । परप्राप्तिरूपफलसाधना-
य तत्साधनीभूतब्रह्मज्ञानोपकाराय चावश्यं वाच्यः । नञानन्तेश्वन-
न्तशास्त्रेषु वेदेषूपनिषद्भागरूपाणां वेदान्तानामप्यनन्तत्वावुक्तरीति-
कसमन्वयोक्तेश्चक्यत्वमसंगतत्वं वा शङ्काम् । प्रकारविशेषेण सर्वो-
पपत्तेरित्याशयेनाहुः । * तत्रत्यादि * । वक्तव्यं सर्वसमन्वये, अन्तस्तद-
माधिकरणादिविषयवाक्यभूतानामुद्गीथाद्युपासनावाक्यानां मुख्यवा-
क्येषु फलसम्बन्धबोधकेषु सर्वविधकारणतादिप्रतिपादकवाक्येषु
फलोपकार्यङ्गत्वम् । तत्तदुपासनायातेन तेन रूपेण तत्तत्फलप्राप्तौ म-
हामाहातभ्यहानस्पृष्टात्मत्वस्फूर्त्या निरूपधिप्रेम्णश्च सिद्ध्या तस्य स-
धनस्य भक्तिरूपत्वसिद्धौ विशिष्टपरप्राप्तिरूपं फलं भवतीति तेषां
तदङ्गत्वम् । तथाचानया रीत्याऽन्येषामनुक्तानामप्युपासनावाक्यानां
प्रयोजनैक्यात् समन्वयः सिद्धयतीति न पूर्वोक्तो दोष इत्यर्थः । ए-
वमन्वेष्यापि बोध्य इत्याशयेनाहुः । * ब्रह्मवाक्यानामित्यादि * ।
पूर्वं प्रतिपाद्यत्रियमभेदेन सन्दिग्धानि चतुर्धिधान्युक्तान्यत्र तु नेत्रेव
शब्दार्थभेदेन सन्दिग्धात्वमाहुः । * सान्दिग्धानीत्यादि * तथाचैवं

तदर्थं चैतद्विचारितम् । ब्रह्मणि व्यवहारोऽस्ति कांश्चने-
वेति । प्रथममूत्र एव व्यवहारः स्थापितः । पतो वाचो निर्वतन्त
इत्यादीनां विशेषेणेदमित्यतया निरूपणनिषेधनपरत्वम् । एवमेव
कार्यसिद्धेः । अधीतानां ब्रह्मवाक्यानां चतुर्लक्षण्या ब्रह्मपरत्वे
सिद्धे श्रवणं सिद्ध्यति । श्रुतस्य कालान्तरेऽप्यसम्भावनाविपरी-
तभावनानिवृत्त्यर्थं पूर्वास्थितानामज्ञानामनपेक्षितानामुद्वापेनान्ये-
षामपेक्षितानामावापेन तस्यैवार्थस्य निर्द्धारणे मननं भवति ।

वाक्यविचारेणानुक्तानामपि समन्वयसिद्धिरित्यर्थः । एवमध्यायार्थ-
स्य सर्वोपयोगिग्रन्थमुक्त्वा पादार्थस्य वक्तुं तत्रत्याधिकरणानां प्रयो-
जनमर्थं च वदन्तः पूर्वं प्रथमस्याहुः । * तदर्थमित्यादि * , * कृत्ति-
वदित्यन्तेन * । * तदर्थमिति * समन्वयार्थम् । * विचारितमिति *
ईक्षत्याधिकरणो विचारितम् । ईक्षत्याधिकरणां चतुर्थं, तत्र विचारि-
तस्य कथं प्रथमार्थत्वमित्यत आहुः । * तत्र प्रथमेत्यादि * । * स्था-
पित इति * प्रमाणलक्षणप्रभृतिभिः स्वरूपादिचिन्तनस्यैव विचार-
पदार्थत्वात् तत्रप्रतिज्ञयैव स्थापितः । तथाच विचारस्य चतुर्थं सत्त्वे-
ऽपि स्थापनस्य प्रथमे कृतत्वात् प्रथमार्थत्वमित्यर्थः । ननु सत्यं स्था-
पितस्तथापि श्रुत्यन्तरविरोधात्प्रादरणीय इति शङ्कायां तत्परिहारप्र-
कारमाहुः । * यतो वाच इत्यादि * अस्याः श्रुतेरेवन्तात्पर्यकत्वे
गमकमाहुः । * एवमेव कार्यसिद्धेरिति * कार्यं श्रवणादिकं, तत्सि-
द्धेरित्यर्थः । नन्वेवं वाङ्निवृत्तिश्रुतिसङ्कोचने किं मानमित्याकाङ्क्षा-
यामेतदेव विभजन्ते * अधीतानामित्यादि * । आत्माधारेद्रूप्य इत्या-
दिश्रुतायात्मदर्शनसाधनत्वेन श्रवणादित्रयमुक्तम् । तद्वात्मा परब्रह्म वे-
ति तस्य वागाद्यविषयत्वे प्रमाणलक्षणादिससर्गभावेन श्रौतानां पद-
वाक्यादीनां ब्रह्मवाचकतया तद्वाचकपदादिशक्तितात्पर्यावधारण-
रूपस्य श्रवणस्यासम्भवात् । तदभावे च, तदुपजीवकस्य, तत्त्वेव
अर्थं विदुषोऽमन्वानस्येत्येतेनावश्यकतया आधितस्व मननस्य तदुप-
जीवकस्य निदिध्यासनस्य चासम्भवात् ज्ञानस्यापि सिद्धिमोक्षसिद्धि-
भ्यां मोक्षसाधनबोधकभूतवैयर्थ्यपरिहारायानिरुक्तश्रुतिविरोधप-

ततोऽप्येवं ध्यानादिसमाध्यन्तरूपनिदिध्यासनरूपं मनसि सर्वतो निवृत्तव्यापारे स्वयमुपलब्धनिजसुखानुभवरूपं ब्रह्म । इदमेव ब्रह्मज्ञानमिति । अतस्त्रादृशस्यानुभवैकनेद्यत्वाद्युक्तमविषयत्वम् । पाकभोजनतृप्तिवत् ।

अतः श्रवणाङ्गमीमांसायां माहात्म्यज्ञानफलायां भगवद्वाक्यानामन्यपरत्वेऽन्यवाक्यानां च भगवत्परत्वे दिव्यधर्मादिव्यधर्मव्यत्यासेन वैपरीत्यं फलमापद्येत । तदर्थं दिव्यधर्मनिर्द्धारो

रिहाराय च ब्रह्मणाः श्रुत्यात्मकवागादिविषयत्वाङ्गीकार आवश्यकः । नचैवमुपगमे उक्तश्रुतौ सङ्कोचापत्तिः । विशेषेणेदमित्यतया निरूपयितुमशक्यस्यानुभवैकवेद्यतया वागादिनिवृत्तिमर्धनेन सङ्कोचाभावात् । नचैवमनुभवैकवेद्यत्वे मनोविषयस्य सम्भवात्मनस्तां संहृत्यस्य विरोधः । लोके मनसा ह्यायमानानामपि फलतण्डुलादिपाकनानाविधाभोजनतज्जन्यतृप्तीनामिदमित्यतया अविषयत्वस्य सर्वजनीनत्वेनात्रापि तथात्वस्य युक्ततया मनसो निवृत्तेर्विरोधलेशास्याप्यभावादित्यतस्तथोच्यत इत्यर्थः । भाष्ये तु वास्तवेन यत्किञ्चिद्रूपेण येनकेनचित् प्रकारेण निरूपणोऽपीदमित्यतया निरूपणस्य सम्भवात् तद्धारणाय विशेष्येति पदं बोध्यम् । तथा पूर्वस्थितान्यङ्गानि ब्रह्मवाक्यस्थानि बोध्यानि । उद्भापस्तु प्रकृतपरत्वेन प्रतीयमानस्यान्यपरत्वापादनम् । भावापस्त्वन्यपरत्वेन प्रतीयमानस्य प्रकृतपरत्वापादनम् । * ततोऽप्येवमिति * । मनतानन्तरमङ्ग्यासेन निर्द्धारणे तद्वाक्ये वा । * निदिध्यासनरूपमिति * । अत्र ज्ञानमिति शेषः । रूपपदरहितः पाठो वा । * मनसीत्यादिना तु द्रष्टव्यपदोक्तस्य ज्ञानस्य स्वरूपकथनम् । * इदमिति * ब्रह्मस्वभावजन्यम् । * युक्तमिति * अनुभवस्य प्रादुर्भावापेक्षत्वात् प्रादुर्भावस्य च धरणाधीनत्वात् प्रमाणबलस्य कौण्ठयेन तस्याकिञ्चित्करत्वाद्युक्तम् । तथाचैतत्सर्वमनुसन्धाय जिज्ञासासूत्रप्रणयनाद् व्यवहारस्थापनं प्रथमाधिकरणार्थं इत्यर्थः । अतः पदं द्वितीयाधिकरणार्थमाहुः । * अत इत्यादि, कर्मेतीत्यन्तम् । * अत इति * । ब्रह्मणि व्यवहारस्थापनेन श्रवणविषयत्वसिद्धौ तत्स्वरूपादिविचारस्यावश्यकत्वात् । * वैपरीत्यमिति * । वि-

द्वितीयाधिकरणे विचारितः । वेदा एव वाचका, भ्रूलौकिकमेव
कमेति । ततः पूर्णालौकिकत्वाय विधिनिषेधमुखेनाधिकरणद्र-
यम् । समन्वयेतिरूपम् । तदनु प्रथमे पादे शब्दसन्देहो नि-
वारितो निश्चितार्थे । तत्रापि प्रथमं प्रत्ययमन्देहो निवारितो
द्वयेन । प्रकृतिसम्बन्धोऽप्यधिकरणत्वगेषा । पुनरन्तिममाधिकर-
णं संश्लेषनारणाय ।

एवं प्रथमे पादे शब्दसन्देहो निवारितः ।

परीतभावरूपम् । अपरप्राप्तिरूपमिति यावत् । * विचारित इति * ।
हेतोः साध्यस्य च कथनमुख्येन निर्णीतः । तस्यैवाकारो वेदा एव-
स्यादिनोऽप्यते । अभिप्रार्थमाहुः । * तत इत्यादि * । पूर्णालौकिकत्वा-
येति * । अमिन्ननिमित्तोपादानरूपताशोधनेन तथात्वाय । * विधि-
निषेधमुखेनेति * । समन्वयेन हेतुना पूर्णालौकिकत्वस्य विधिमुखेन
स्थापनम् । अव्यवहार्यत्वस्य प्रधानस्य सगुणस्य च निरासेन त-
रस्थापनाभिषेधमुखेन बोध्यम् । नच पूर्वं जिज्ञासालक्षणविचारणां
कर्तव्यतायास्त्रिसूत्र्या उक्तत्वाद्भेदत्वधिकरणस्य कुतो निवेश इति
शङ्काम् । त्रिसूत्र्युक्तप्रमेयप्रवञ्चनाद्यर्थमेव सर्वस्य शास्त्रस्योपदेशेन त-
त्प्रयोजनाय तस्य तस्याधिकरणस्य सङ्गहेऽप्यदोषादिति । आत-
न्दिमयाधिकरणप्रयोजनमाहुः । * तदन्वित्यादि * । प्रकृतिसम्बन्ध
इत्यत्र प्रकृतौ सम्बन्धो यस्य सन्देहस्य स तथेति व्यधिकरणपदो
बहुमीतिः । सन्देह इति पाठो वा । एयं नवाधिकरणीप्रयोजनमुक्ता
दशमस्याहुः । * पुनरित्यादि * । संश्लेषवारणायेति * ।
परब्रह्मणश्चिदचित्सन्देशवारणाय । ब्रह्मवादे केवलस्यैव तादृश-
त्वेन चिदचित्चरीरापेक्षाराहित्यादिति । सिद्धमाहुः । * एवमित्या-
दि * अङ्गधिकरण्या निवारितः । तथाचैतावतैव शब्दसन्देहनिवृत्तेः
कार्यसिद्धेय सम्भवान्गूनाधिकाधिकरणाङ्गीकारो न युक्त इत्यर्थः ।
अनु केचिदेकदेशिनो, यतो वाच इत्यस्य यावच्छब्दमनसगोचरत्वनि-
षेधतपरत्वमाख्या भोतव्यादिवाक्यवैयर्थ्यपरिहाराय ब्रह्मणि सगु-

ये पुनः क्वचित् मगुणनिर्गुणभेदं प्रतिपादयन्ति, ते स्वयमेव स्वस्य ब्रह्मजिज्ञासानधिकारं बोधयन्ति । ब्रह्मवादे साङ्ख्यानामिव गुणानामनङ्गीकारात् । भौतिकगुणानामसम्बन्धार्थमेव ह्यध्यायारम्भः । अन्यथा सर्वस्यापि तत्कारणत्वेन तत्सम्बन्धस्य विद्यमानत्वादन्वयनिराकरणेन तत्प्रतिपादकत्वनिर्द्धारकाधिकरणानां वैयर्थ्यमेव ।

अर्थसन्देहनिराकरणार्थं द्वितीयाधारम्भः । तत्रार्थो द्विविधो जीवजहात्मकः प्रत्येकसमुदायाभ्यां त्रिविधः । तत्र प्रथमं जीवपुरःसरैरेण सन्देहां निवार्यन्ते ।

णनिर्गुणभेदं प्रतिपादयन्ति । ततश्च निर्गुणं ब्रह्मोक्तध्रुनिरर्थाद् बोधयति । श्रौतव्यादिध्रुतयस्तु शब्दात् सगुणं बोधयन्तीत्येवमपि ब्रह्मणि व्यवहारसिद्धेः पूर्वोक्तरीत्या जिज्ञासासूत्रस्योक्तध्रुतेष्वार्थकथनं न युक्तमित्याशङ्कायां तन्मतमनूद्य दूषयन्ति । * ये पुनरित्यादि * कथं बोधयन्तीत्यत आहुः । * ब्रह्मवाद् इत्यादि * । * गुणानामिति * नित्यभिन्नानाम् । ननु, प्रधानक्षेत्रब्रह्मपतिर्गुणेश इत्यादिध्रुतिषु गुणाङ्गीकारात् कथमनङ्गीकाराद्यगम इत्यत आहुः । * भौतिकेत्यादि * भौतिका भूतात्पादकत्वेन तत्सम्यन्धितः । तथाच, प्रधानेत्यादिश्वेताम्बतरश्चरौ गुणानां सिद्धबलिहोशेऽध्युपनिषदारम्भे, भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यमित्यत्र योनिपदोक्तानित्यभिन्नगुणानङ्गीकारबोधनायुक्तध्रुतौ ब्रह्मवादसिद्धा भगवदुत्पन्ना एव ते बोध्याः । अतस्तदभिप्रेतानां मायावादसिद्धानां गुणानामसम्बन्धार्थमेवाध्यायारम्भात् सा ध्रुतिव्यवस्था असङ्गतेत्यनस्तथेत्यर्थः । ननु कथमेवमवगम्यत एतदर्थमेवाध्यायारम्भ इति, तत्राहुः । * अन्यथेत्यादि * । * तत्कारणत्वेनेति * तत्कारणकत्वेन । तथाच्चातोऽवगम्यत इत्यर्थः । एवं प्रासङ्गिकं निराकृत्य प्रस्तुतमाहुः । * अर्थेत्यादि * कोऽर्थः सन्देहजनकः, कथं च तन्निराकरणमित्यपेक्षायामाहुः । * तत्रार्थ इत्यादि * । द्वितीयपादार्थमाहुः । * तत्र प्रथममित्यादि * । * जीवपुरःसरैरेति * प्रथमाधिकरणे, अनुपपत्तेस्तु न शारीर इति पूर्वं

इदमाभ्यायते । सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति, शान्त उ-
पासीत । अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरार्धमल्लोके पुरु-
षो भवति तथेतः प्रेत्य भवति । स क्रतुं कुर्वति मनोमयः प्रा-
णशरीर इत्यादि । तत्र वाक्योपक्रमे सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति सर्व-
स्य ब्रह्मत्वं प्रतिज्ञाय, तज्जलानिति सर्वविशेषणं हेतुत्वेनोक्त्वा
तत्त्वेनोपासनमुक्तम् ।

जीवस्यैव निराकरणाज्जीवपुरःसरेण विचारेणेत्यर्थः । प्रथमप्रमपादे-
ऽपि, नानुमानमतच्छब्दादिति सूत्रप्रणयनाज्जडपुरःसरत्वम् । एवं च-
तुर्थेऽप्युभयपुरःसरत्वमानुमानिकसूत्रधिवरणादवगन्तव्यम् । तथाच
त्रिभिः पादैस्त्रिविधार्थसन्देहो निवार्यत इत्यर्थः । एवञ्च पादा-
नामेककार्यकत्वेऽपि क्रमनियामिकाऽत्रावसररूपा सद्भूतिरिति बो-
धितम् ।

अन्ये तु प्रथमपादे स्पष्टब्रह्मलिङ्गान्याकाशादिवाक्यानि निर्-
णीतानि । द्वितीयतृतीययोस्त्वस्पष्टब्रह्मलिङ्गानि निर्णीयन्त इत्याहुः ।
तन्मते क्रमनियामकं न स्पष्टम् ।

एवं पादसंज्ञितिं निरूप्य प्रथमाधिकरणं व्याख्यातुं विषयवा-
क्योपन्यासमुखेनाघतारयन्ति । * इदमाभ्यायत इत्यादि * छान्दोग्ये
पञ्चमप्रपाठके उच्यते । अत्रादिपदेन, भारूपः सत्यसद्बुद्धय आका-
शात्मा सर्वकर्मो सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्याप्तोऽ-
वाक्यनादर एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान् ब्रह्मेवेत्यादिनाऽणीय-
स्वगुणविशिष्टस्य, तत, एष म आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायान् पृथिव्या
इत्यादिना स एष ज्यायस्वगुणविशिष्ट इत्युक्ता पुनः सर्वकर्मत्वा-
द्विशिष्टस्य, तत, एतद् ब्रह्मेतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मीति, यस्य
स्यादज्ञा न विचिकित्सास्तीत्येतावतश्च बोधकः शायिद्वल्यविद्यास्यो
ग्रन्थः परामृदयते । अत्र संशयादिकं बोधयितुमेतद् व्याकरिष्यन्तोऽत्र
वाक्यद्वयस्य प्रतीयमानत्वादाहो पूर्वं व्याकुर्वन्ति * तत्रवाक्येत्यादि*
* तज्जलानिति * तस्माद् ब्रह्मणो जायत इति जं, लीयत इति छम,

नचायं शमविधिः । वाक्यार्थे लक्षणाप्रसङ्गात् । कारण-
त्वेन सामान्यत एव सिद्धत्वाच्च । अतः सर्वजगतो ब्रह्मत्वेनो-
पासनमुक्तम् । इदमेव पुराणादिषु विराट्त्वेनोपासनम् । अतः
परमग्रिमवाक्यार्थे सन्देहः । क्रतुं कुर्वीतेति । क्रतुर्धर्मो यज्ञ इति
यावत् ।

तस्य स्वरूपं मनोमयः प्राणशरीर इति ।

अनितीत्यन् । ब्रह्मसम्बन्धेनोत्पत्तिलयस्थितिकमित्यर्थकं तज्जलानिति
सर्वविशेषणमुपासनाहेतुत्वेनोक्त्वा सर्वस्य ब्रह्मत्वेनोपासनमुक्तमि-
त्यर्थः । ननु यथाऽत्र तज्जलानिति सर्वविशेषणं, तथा शान्त इत्युपा-
सकविशेषणम्, इतिश्च हेतौ । तथा सत्यत्र जगत् उक्तरूपत्वात् स-
र्वत्र रागद्वेषरहितो भूत्वा वक्ष्यमाणोपासनं कुर्यादिति शमविधिम-
ङ्गीकृत्याग्रे मनोमयत्वादिधर्मवैशिष्ट्यकथनात् तत्र जीवोपासनमेव
विधीयत इति पूर्वपक्षमुत्थापयन्ति । तत् कुतो नाद्रियत इत्याशङ्का-
द्दुः । * नचायमित्यादि* । शमविधिमुपगच्छता, शान्त उपासीतेत्य-
स्य शमपूर्वकोपासनाविधानरूपे वाक्यार्थेऽङ्गीकृते, उक्तोपासनार्थे
शमं सम्पादयेदिति चचनव्यक्तेः पदद्वयेऽपि लक्षणापत्त्या वाक्यार्थे
लक्षणाप्रसङ्गात् । वक्ष्यमाणोपासनाया जीवात्मविषयत्वाङ्गीकारे च,
यान्तो दान्त इत्यात्मदर्शनवाक्यादस्यामप्यात्मदर्शनसामान्येन शम-
स्यावापसिद्धत्वाच्च विधिवैयर्थ्यापातः । क्रतुकरणास्याग्रे वक्ष्यमा-
णत्वेन तदनुवादाङ्गीकारोऽप्यसङ्गत इति चकारार्थः । तथाच नैवं
पूर्वपक्ष उचित इत्यर्थः । तस्मादयमुपासनान्तरविधिरेवेत्याहुः । *
अत इत्यादि* एतनुपष्टम्भायोपशृङ्खणात्माहुः । * इदमित्यादि* त-
न्नोपासनं प्रकारभेदेन, पातालमेतस्य हि पादमूलमित्यादिनोकमत-
स्तनुपासनान्तरोपगम एव, युक्त इत्यर्थः । एतद्विचारप्रयोजनमग्रे
स्फुटिष्यति । प्रस्तुतमाहुः । * अतः परमित्यादि* कथं सन्देह इ-
त्याकाङ्क्षयां, तं योधयितुं व्याकुर्वन्ति । * क्रतुरित्यादि* ननु द्रव्यदे-
घते यज्ञस्य स्वरूपभूते । ते चात्रानुक्ते इति कथं पश्यत्वावगतिरित्यत
आहुः । * तस्येत्यादि* तथाच द्रव्याद्विरहितोऽत्र ज्ञानपक्ष इत्यर्थः ।

उपासनाप्रकरणत्वाद्गुणसन्निवेशा । तत्र मनोमय इति प्रमा-
णभूतो वेद उक्तः । प्राणशरीर इति कार्यकारणयोरभेदोपचा-
रः । अग्रे सत्यसङ्कल्पादिधर्मवचनात् किमयं विज्ञानमयो जीवो
ब्रह्मत्वेनोपास्य, उत ब्रह्मवान्तर्यामी, यः पुराणेषु सूक्ष्म
उक्तः ।

—

ननु यस्य भूयांसो यज्ञक्रतव इत्याहुरित्यादावङ्गोपाङ्गसहितहवि-
स्त्यागरूपक्रियायाः क्रतुत्वेन प्रसिद्धत्वान्मानसस्यास्य कथं क्रतुत्व-
मित्यत आहुः । * उपासनेत्यादि * तथाच प्रकरणबलाद्ब्रह्मिना-
हत्य क्रियतेऽसौ क्रतुरिति योगं चादायोपासनाद्वियत इत्यस्यास्तथा-
त्वमित्यर्थः । तर्हि कोऽत्र विषय इत्यतस्तं प्रकटयन्ति * तत्र मनोम-
य इत्यादि * वेदस्य मनोमयत्वं तु 'स एव जीवो विवरप्रसूतिः प्रा-
णेन धोषेण गुहां प्रविष्टः । मनोमयं सूक्ष्ममुपेत्यरूपं मात्मा स्वरो वर्ण
इति स्पष्टिष्ठ इत्येकादशस्कन्धीयभगवद्वाक्यसन्दर्भे स्पष्टम् * का-
र्यकारणयोरिति * वेदप्राणयोः । नन्वेवमत्र वेदरूपस्य विषयस्य स्फु-
टत्वेन कथं वाक्यार्थं सन्वेह उच्यते इत्यत आहुः । * अत्र इत्यादि *
आदिपदेन, एव म आत्मेत्यादेर्वेदव्यावर्तकस्य जीवसङ्गहकस्य धर्म-
सङ्ग्रहः । * अयं विज्ञानमयो जीव इति * वेदबाधितत्वान्मनोमयः
प्राणशरीरो, भारूपत्वेन विज्ञानमयो जीवः प्राणधारणप्रयत्नघात-
ब्रह्मत्वेनोपास्यः, स म आत्मेति कथनाच्च ? उत सत्यसङ्कल्पादिपदो-
क्तधर्मवैपिष्ट्याद् ब्रह्म या, यः पुराणेषु 'केचित् स्रदेहान्तर्हृदयाध-
काशे प्रादेशमात्रं पुरुषं घसन्तम' इत्यादौ सूक्ष्मो हृदयान्तर्बर्तित्वेनो-
क्त इति सन्वेह इत्यर्थः । इह, तत्र मनोमय इत्यादिनोपा-
सनविषयबोधनेनाधिकरणासङ्गतिरपि बोध्यते । पूर्वपादे जन्मा-
दिमुत्रे ब्रह्मणः कर्तृत्वमुक्त्वा तद्विज्ञानाधिकरणाच्चतुष्टयेनातिव्याप्तिप-
रिहात् क्रियमाणेऽन्तिमेनानुगमाधिकरणेन अर्द्धविशिष्टे जीवेऽतिव्या-
प्तिनिवारणं कृतम् । तदस्मिन्नाधिकरणे कर्तृत्वनिर्वाहकाणां मनो-
मयत्वादिसर्वकर्मान्तानां धर्माणां जीवे बोधनेन ब्रह्मणि तत्रभावात्
कर्तृत्वासम्भवं बोधयित्वा पूर्वपक्षे नाक्षिप्यते । तेनाक्षेपः सङ्गतिः ।

तत्र पूर्ववाक्ये जडस्य जगतो ब्रह्मत्वेनोपासमस्योक्तत्वा-
ज्जीवस्यापि ब्रह्मत्वेनोपासनमेव युक्तं, न त्वाहृत्यैव ब्रह्मवाक्यं
भवितुमर्हति । विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेदेति शाखान्तरे स्पष्टत्वाच्च ।
तस्मात् कार्यकारणयोरभेदाज्जीव एव ब्रह्मत्वेनोपास्य इत्येवं
प्राप्ते, उच्यते ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ अथ खल्वित्यादि ब्रह्मवाक्यमेव ।
कुतः । सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । कुर्वित्युपदेशो, न तूपासना ।
तत्र परमशान्तस्य सर्वस्य जगतो ब्रह्मत्वेनोपासनया शुद्धान्तः-
करणस्य सर्ववेदान्तप्रसिद्धब्रह्मोपदेश एव युक्तो मननरूपो, न
तु क्वचित् सिद्धस्य जीवस्योपासना ।

पूर्वपक्षमाहुः । * तत्र पूर्वत्यादि * । * आहृत्येति * । अकस्मात्
प्रबलहेतुं विनेति यावत् । तथाच द्वयोरलिङ्गस्य सत्येन तस्याः
निर्णायकत्वाद्युपक्रमस्यासञ्जातविरोधत्वेन घलिष्टत्वात् तत्र च जी-
वस्यैवोक्तत्वात् पूर्ववाक्यविचारयोऽपि प्रकरणस्यैव नियामकतया
औचित्याच्च नास्य ब्रह्मवाक्यत्वम् । किन्तु शास्त्रान्तरोक्तविज्ञानमय-
स्यात्र भावरूपत्वेन प्रत्यभिज्ञानात् कार्ये सशरीरे जीवे कारणभूतस्य
ब्रह्मण उपचारं विधाय सत्यसङ्कल्पादिधर्मवस्तुया वेदाभिमानिवेद्य-
ताजीवो वा, स्वजीव एव योपास्य इत्यर्थः ।

सिद्धान्तं पशु सूत्रं पठन्ति ॥ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ कथ-
मयमुपदेश इत्याकाङ्क्षायामाहुः । * तत्रेत्यादि * । तथाच, सर्वं खल्वि-
ति पूर्ववाक्ये यज्जगतो ब्रह्मत्वेनोपासनं, तद्गमयत एव विराट्त्वंतो-
पासनम् । तस्य काल्पनिकत्वाभाषवोधनायैवात्र तज्जलानिनि हेतु-
क्तिः । तत्कलं चान्तःकरणशुद्धिः । 'स सर्वधीश्वर्यनुभूतसर्व आ-
त्मा यथा स्वप्रजनेक्षितैकः । तं सत्यमानन्दनिधिं भजेत् नाम्यत्र स-
ञ्जेद्यत आत्मपात' इति तद्विधायकवाक्यं तथा सिद्धत्वात् । एवं सति
पूर्वोक्तोपासनाकलभाजा पुनः किं कार्यमित्यपेक्षायाम्, अथ खल्वि-

शाखान्तरे त्वग्रे आनन्दमपस्य वक्तव्यत्वात्तथा युक्तम् ।
न त्विह तथा । तस्मादानन्दरूपप्राणशरीररूपो वाक्यार्थः ॥१॥

त्यादिना पुरुषस्योपासनानुरूपफलभाक्त्वकथनेन विराट्त्वेनोपास-
नाग्रामन्यत्र सङ्गाभावेऽप्यन्ते या मतिः सा गतिरिति न्यायेन, यं यं
वापीति गीतावाक्येन चान्ते सर्वात्मकत्वमेव, न तु परप्राप्तिरिति ता-
दृशा तदर्थमुपायान्तरं कर्तव्यमित्याशयेन तमाह । स क्रतुं कुर्वति-
ति । स उक्तोपासनया शुद्धान्तःकरणोऽपि, यथा क्रतुरित्युक्तरीत्यो-
पासनानुरूपमेव फल प्राप्नोतीत्यतो मनोमयेत्युक्तप्रकारेण मननात्म-
कं क्रतुं कुर्वतिति सर्वत्र वेदान्ते सर्वान्तरत्वेन प्रसिद्धस्य ब्रह्मण एव
मननोपदेशत्वेव भयमिति श्रुत्यन्तरे तस्यावश्यकत्वध्रावणाद्युक्त इति
शाखान्तरसिद्धा जीवोपासना नाङ्गीकर्तुं शक्येत्यर्थं । ननु यदि मयटो
विकारार्थमनाहत्यात्र ब्रह्मवाक्यत्वमङ्गीक्रियते तर्हि शाखान्तरेऽपि
तेषां वक्तुं शक्यत्वाज्जीवोपासनाया उच्छेद एव स्यादित्यत आहुः ।
* शाखान्तर इत्यादि * तथाचैवं वैलक्षण्यस्य स्फुटत्वात् तदुच्छेद
इत्यर्थः । एव वाक्यं व्याख्याय सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * य-
स्मादेतादृशस्य मननमेव युक्तम् । तच्चानपेक्षिताङ्गोद्भाषेनापेक्षिताङ्गा-
धाषेन वाक्यार्थनिर्द्धारणे भवतीत्येतत्पूर्ववाक्यविचारे, एन इति वै प्र-
जापनिर्द्धानसृजतासृष्टमिति मनुष्यानित्यादिश्रुतिभिर्जगज्जनकत्वस्य
वेदे सत्त्वेऽप्यस्य महतो भूतस्य निःश्वसितं यद्वदो यजुर्वेद इत्या-
दिश्रुत्या वेदस्य ब्रह्मजन्यत्वावधारणं निरङ्कुशस्य जगज्जनकत्वस्य वेदे
अभावाद्, यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं, हिरण्यगर्भे पश्यति जायमान-
मित्यादिभिर्हिरण्यगर्भेऽप्यभावाद्तादृशजनकत्वस्योद्भाषेन, निरङ्कु-
शस्य, यतो वेत्यादिश्रुत्युक्तस्य तस्यावाषेन च ब्रह्मपदस्य परवाचकत्वे
निर्द्धारिते तस्य वाक्यस्य परब्रह्मरूपो वाक्यार्थो मतो भवति । तथै-
तद्वाक्यमननेऽपि सत्यसङ्कल्पेत्यारभ्य याचन्ति विशेषणानि तेषां म-
नोविकारभूते वेदे हिरण्यगर्भे जीवान्तरे चासम्भवात् तादृशिष्टे म-
नोमये मन्तव्ये, मनसैवानुद्गृह्य, स मानसी न आत्मा जनानां,
मनसा तु विशुद्धनेत्यादिश्रुतिभिस्तादृशमगोप्राप्तत्वेन मनःप्राचुर्या-

द्विकारोद्भासेन प्राचुर्यावासेन चानन्दमयरूपो मनोमयः, को ह्येषा-
 न्मात् कः प्राण्यादिति प्राणितृत्वभावणात् प्राणस्वरूपविग्रह इति
 मनतादानन्दमयरूपो यः प्राणशरीररूपोऽन्तर्यामी सोऽत्र वाक्यार्थ
 इत्यर्थः । अत्र विषयवाक्ये, भारूप इति प्रकाशरूपो ज्ञानात्मा । स-
 त्यसङ्कल्प इति, सत्या अविनया विषयाऽव्यभिचारिणः सङ्कल्पा वि-
 चारा यस्य तादृशः । आकाशात्मेति, व्यापको दुर्ज्ञेयो नीरूपो नीलः
 सर्वाधारो नामरूपनिर्वाहकः । सर्वे कामा तिर्दोषा यस्येति सर्वका-
 मः । एवमग्रेऽपि । सर्वमिदं जगद् अभ्यासः, अभि अन्तर्बहिर्भयत्
 गृहीतो ज्ञातः । अवाकी । उच्यतेऽनयेति वाक् । वागेव वाकः । करणे
 घञ् । स यस्य वर्ततेऽसौ वाकी । तद्भिन्नोऽवाकी । उपलक्षणमिदम् ।
 कर्म कुर्वन्नपि करणशून्यः । अपाणिपादो ज्वनो ग्रहीतेति श्रुत्यन्त-
 रात् । अनादरः । न विद्यत आदरः सम्भ्रमो यस्य । आसकामत्वात् ।
 सर्वानपेक्षः । अभिसम्भवितास्मीति प्राप्तास्मि । अद्धेति निश्चयः ।
 एतादृशस्तं प्राप्नोतीति शेषः । स्फुटमन्यत् । ननु भवत्वयं विषयवा-
 क्यार्थस्तथापि सूत्रे पक्षानुल्लेखात् कथं व्याख्यातोऽर्थः सौत्रत्वेन नि-
 श्चेतुं शक्यः । तदनिश्चये वाक्यार्थोऽपि सन्दिग्धप्राय एवेति चेन्मैव-
 म् । द्वितीयादिपादानां पूर्वपादोक्तार्थविमशंरूपत्वात् कारणत्वस्य
 तत्र विमृष्टत्वेऽप्यन्येषामविमृष्टत्वाद्दान्तस्तद्धर्मोपदेशाधिकरणसा-
 धितस्यानन्दमयान्तरत्वस्य विमशं इत्यविवादम् । आन्तं पादोऽन्तर्-
 तिन एव विचारदर्शनात् । सूत्रेऽप्युपदेशपदेन तदर्थविचारस्य प्रत्य-
 भिज्ञानात् । विषयवाक्येऽप्येव म आत्माऽन्तर्हृद्य इति पदात् । अतः
 सूत्रे पक्षानुकावपि प्रकरणबलेन तन्निर्णयस्य सुसाध्यत्वादिति । यः
 पुनरत्रा चराचरप्रदणादित्यादौ पक्षोल्लेखः, स तु तस्यैवाप्तत्वादिध-
 र्मेविचारार्थ इत्यदोषः ।

शामानुजाचार्यास्तु सूत्रारम्भगतनेन सर्वत्रेतिपदेनारम्भगतस-
 र्वेपदघटिते वाक्ये विषयवाक्यत्वेन बोधिने तस्य समाविध्यपर्यवसि-
 तस्य फलाकाङ्क्षापूरणायाम्रिमसन्दर्भस्योपस्थित्या सूत्रगतपक्षाका-
 ङ्क्षापूरणेनोक्तार्थस्य सौत्रत्वे सिद्धे वाक्यार्थनिश्चयस्य सुखेन सम्म-
 यादिति घटन्ति ।

एवञ्च सूत्रगतन्यायचर्चात्रैवं बोध्या । अथ स्त्रिवित्यादिवा-
 क्यमुपदेशः । परमशास्ताधिकास्त्वात् । यद्वचं तदेवम् । फं प्रक्षेत्या-

ननु क्रतुमयः पुरुष इति यथामङ्गलमग्निमदेहकथनाल्लो-
कान्तरभाविफलार्थमन्योपासनैव तु युक्ता, न तु ब्रह्मज्ञानस्य
तादृशं फलं युक्तमित्याशङ्क्य परिहरति ।

दिवाक्यवत् । यन्नैवं तन्नैवम् । प्राणं तर्हि वागप्येनीत्यादिवाक्यवत् ।
उपदेशश्च परममहितानुशासनम् । तत इदं वाक्यं ब्रह्मवाक्यम् । स-
र्ववाक्यसमर्थितसर्ववेदान्तप्रसिद्धोपदेशान् । यदेवं तदेवं, यन्नैवं त-
न्नैवमिति । सिद्धान्तरीत्या तु प्रकरणसमर्थितत्वेन हेतुर्विशेषणीय
इति भेदः ।

किञ्च, सूत्रे प्रसिद्धपदेन, नदेजति तन्नैजनीत्यादिवाक्यप्रसि-
द्धत्वस्यापि स्मरणादेतद्वाक्यगताणीयस्त्वज्यायस्त्राधारत्वेन प्रसि-
द्धत्वमपि सङ्गृह्यते । अतो वाक्यस्य स्पष्टलिङ्गत्वमपि बोध्यते ।
तेनात्र पादे अस्पष्टलिङ्गवाक्यचिन्ताङ्गीकारं प्रतिज्ञायैतस्यात्र विषय-
त्वेनोपन्यासोऽप्ययुक्त इत्यपि सूचितम् ॥ १ ॥ -

विशक्षितगुणोपपत्तेश्चेतिसुप्रमचनारयन्ति * नन्वित्यादि * ।
अयमर्थः । अत्र हि पूर्ववाक्ये ब्रह्मोपासनकथनेऽप्यथेतिप्रकृतच्छेदेना-
ग्रे उपासनान्तरमुच्यते । तथा क्रतुमय इत्यादिभ्य, तथेनः प्रत्य भव-
तीत्यन्तेन लोकान्तरे सङ्कल्पानुरूपदेहप्राप्तिरूपं फलमुच्यते । फलं
च तात्पर्यनिर्णये लिङ्गम् । अत्रस्तद्विचारेऽत्रोक्तोपासनाया ब्रह्मविषय-
त्वं न घटते । फलस्य प्राकृततया जाघन्यात् । अनोऽत्र यथासङ्क-
ल्पमग्निमदेहकथनाल्लोकान्तरभाविताहकदेहप्राप्त्यर्थं वेदाभिमानिवे-
वताया वा, क्रतुमय इत्यादिना साधकस्योपक्रान्तत्वात् स्वजीवस्यैव
ब्रह्मोपासना युक्ता । इहापि भावनया पेशस्कृतो रूपान्तरस्य प्रत्यक्ष-
सिद्धत्वेन भुव्युक्तपारलौकिकरूपान्तरस्य भावनाप्रचयजन्यतायां बा-
धानघतारात् । नचैवं सति ब्रह्मोपासनायामपि तथा वक्तुं शक्य-
त्वात् कुतस्तस्याग इति शङ्काम् । देहस्यैव प्राकृतत्वव्याप्तत्वेन ब्रह्म-
ज्ञानस्य च, तमेव विदित्या अतिमृत्युमेति, ब्रह्मविदाप्रोति परमित्या-
दिषु ब्रह्मप्राप्तिरूपस्यैव फलस्य धायणं ब्रह्मज्ञाने तादृशफलकथन-
क्यायुक्तत्वादिति । तस्मादत्र मतनोपदेशाङ्गीकारो न युक्त इत्याश-
ङ्क्य परिहरतीति ।

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

विवक्षिता लोकान्तरे तादृशरूपप्राप्तिः, सा प्रकृतेऽप्युप-
पद्यते । भगवत्स्वरूपलाभात् सारूप्यलाभाद्वा । नच व्याप्तिरु-
क्तेस्यधमप्राप्त्युपायो युक्तः ।

सत्यमङ्गलपादिवचनं च ब्रह्मवाक्यत्वपोपकर्मिणो चका-
रार्थः ॥ २ ॥

सूत्रं पठित्वा तत् समाधानं व्याकुर्वन्ति * विवक्षितेत्यादि*
विवक्षिता वक्तुमिष्टा उपादेयत्वेनाभिप्रेता वा या गुणरूपा लोकान्तरे
तादृशी सङ्कल्पानुरूपदेहप्राप्तिः सा ब्रह्मज्ञानपक्षेऽप्युपपद्यते । ज्ञान-
फलबोधकास्तु श्रुतिषु सृष्ट्युमतिक्रान्तस्य भगवत्स्वरूपस्य ब्राह्मदेह-
स्य परप्राप्तिरूपस्य वा, ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति श्रुत्या ब्रह्मस्वरूपस्य
वा लामोऽभिप्रेत इति तस्य सङ्कल्पानुरूपताया युक्तत्वादिति । नच
यथा क्रतुरित्यादिना लोकान्तरप्राप्यत्वेन सङ्कल्पानुरूपत्वेन व्याप्ति-
रुक्तेत्यतः, कुर्वीतेत्युपदेशबोधितः क्रतुरधमस्य प्राकृतदेहस्य प्राप्त्यु-
पायो युक्तः । परमज्ञानस्य पूर्वोपासनया शुद्धान्तःकरणस्याशुद्ध-
सङ्कल्पायोगात् तदभावे प्राकृतदेहस्याप्ययोगादित्यर्थः । हेत्वन्तर-
माहुः । * सत्येत्यादि * तथाचैवं हेतुद्वयबाधितत्वादस्य जीवधा-
पयस्य न शङ्कितुं शक्यमित्यर्थः ।

यत्तु क्वचिदपौरुषेयवेदे वक्तुरमात्राश्लेच्छार्थः सम्भवतीत्यत
उपादेयत्वेन फलेन तत्र विवक्षितत्वमुपचर्यते । लोके तथा दर्शनात् ।
वेदेऽपि वाक्यतारपर्यातात्पर्याऽयामुपादेयत्वानुपादेयत्वयोरवगन्तुं श-
क्यत्वात् सूत्रे विवक्षितपदमौपचारिकमङ्गीकुर्वन्ति । तत्र रोचि-
ष्णु । निःश्वसितश्रुत्यनुरोधेन वेदे जीवाजन्यत्वरूपस्यापौरुषेयत्वस्या-
श्लेष्यत्वेन सर्वथा वक्रभावस्यासङ्गत्वात् । शास्त्रयोनित्वसूत्रे स्वय-
मेव वेदकर्तृत्याङ्गीकारेण वदतो व्याघाताच्च । नच निःश्वसितस्य
सार्धदिकत्याद्युद्धिपूर्वकत्वेन वक्तुरुपगमेऽपीच्छार्थासम्भवाद्दोष
इति वाच्यम् । आनीदधातश्च स्वधया तदेकं तस्माद्वाप्यत्र परः किञ्चना-
सति श्रुतिविरोधेन तत्सार्धदिकत्याङ्गीकारस्यैवासङ्गतत्वात् । एवं

नन्नेतावतापि नैकान्ततो ब्रह्मवाक्यत्वमुपपत्तेरुभयत्रापि
तुल्यत्वादित्याशङ्क्य परिहरति ।

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

नच प्राणशरीररूपो जीवो भवति । तिरोहितानन्दत्वेन

सिद्धे तिःश्वसितस्यासार्वादिक्त्वे तदुद्गमे इच्छापूर्वकत्वस्याप्यपर्यव-
स्ययत्वात् । प्रपञ्चमात्रं प्रति, बहु स्यामितीच्छाया एव कारणत्वेन
वेदात्मकनामप्रपञ्चं प्रत्यपि तस्या अदण्डवारित्वात् । नच शब्दर-
ूपमात्रोद्गम एवेच्छासम्बन्धो, न तु तस्यार्थसाहित्येऽपीत्यदोष इति
वाच्यम् । ईहशक्तिभागं मानाभावात् । नचैवं पौरुषेयत्वाङ्गीकारे का-
णादादितौल्यापातः । ईश्वरवाक्यत्वेनैव तन्निरासात् । नचैवं शब्दा-
र्थसम्बन्धानित्यत्वप्रसङ्गः । शब्द इति चेदित्यस्मिन् सूत्रे तन्निरास-
प्रकारस्यापि वक्ष्यमाणत्वात् । अतो वेदे वक्तुरिच्छासम्बन्धस्य स-
त्त्वेन विवक्षितत्वादेः सत्त्वानुपचाराङ्गीकारो न युक्त इति दिक् ।

यत् पुनर्मनोमयः प्राणशरीर इत्यस्य सगुणविषयत्वम्, अप्रा-
णो ह्यमनाः शुभ्र इत्यस्य निर्गुणब्रह्मविषयत्वमित्युक्तम् । तत्तु पूर्वपा-
दार्थानुवादभाष्य एव दूषितमित्युपरम्यते ॥ २ ॥

अग्निमसूक्ष्मवतारयन्ति । * नन्वेतावतैत्यादि * । * एताव-
तेति * सूत्रद्वयोक्तयोपपत्त्या । * तुल्यत्वादित्यादि* 'आत्मानं चे-
द्विजानीयादयमस्तीति पुरुषः । किमिच्छन् कस्य वा हेतोः शरीरम-
नुसंज्वरेद्' इत्यादौ ज्ञेयतया प्रसिद्धत्वेन जीवस्य मन्तव्यत्वोपदेशो,
लोफान्तरे विवक्षितदेहप्राप्तिः । न चै कश्चिन्मे मनसो मृषा गतिरि-
तिवाक्यात् सत्यसङ्कल्पत्वं, व्यापकत्यादाकाशात्मकत्वं, पर्यायेण
सर्वाहंमानितया या सर्वकर्मत्वादिकं हिरण्यगर्भे जीवे च सङ्गच्छत
इति तस्य बाधाभावेन तुल्यत्वादित्याशङ्क्य परिहरतीत्यर्थः ।

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ सूत्रं व्याकुर्वन्ति * नचेत्यादि *
सत्यमस्त्वेषमुपपत्तिर्नोह्यं, तथापि शरीरसम्बन्धी जीवो वाक्यार्थो न
सम्भवति । कुतः । अनुपपत्तः । प्राणशरीरत्वस्यानुपपद्यमानत्वात् ।
तत्र हेतुः । * तिरोहितैत्यादि * प्राणशरीर इत्यत्र शरीरपदमाकार-

निराकारत्वात् । अध्यासेन तथात्वे त्वनुपास्यत्वमेव । इदानी-
मेवोपासकस्यापि तथात्वात् । नच प्राणादेर्लौकिकत्वम् । उप-
देशानर्थक्यप्रसङ्गात् । अत आनन्दरूपप्राणशरीररूपत्वाभावात्
वाक्यार्थो जीवः ।

पूर्वपक्षस्यात्रैव निवृत्तत्वात् तुशब्दः । विज्ञानमये तु प्राप्ता-
प्राप्तविवेकेन धर्मस्यैवोपासना ॥ ३ ॥

परम् । तथाचात्र हि, मनोमय इत्यत्र यथा विकारार्थोद्भावेन प्राप्नु-
र्यान्मनोमयत्वमुपदेशगोचरस्तथा प्राणशरीर इत्यत्रानन्दरूपप्राणश-
रीररूपत्वम् । लौकिकप्राणस्योद्भावात् । प्राणस्यानन्दरूपता त्वनुग-
माधिकरण एव सिद्धा । प्राणमुपक्रम्य, एष प्रह्लादमानन्दोऽजरोऽमृत
इति तद्विषयवाक्ये आघणात् । नच लौकिकप्राणस्योद्भावे किं मान-
मिति यद्वाच्यम् । लौकिकस्य तस्य शरीरताया आध्यासिकत्वेनेदानी-
मुपासकस्यापि प्राणशरीरत्वात् तयोपासनोपदेशे आनर्थक्यप्रसङ्ग-
स्यैव मानत्वादिति । अतस्तदभावात् वाक्यार्थो जीव इत्यर्थः । तु-
शब्दं व्याकुर्वन्ति * पूर्वत्यादि * । ननु कथं पूर्वपक्षस्यात्र निवृत्तिः ।
विज्ञानमानन्दं ब्रह्मति श्रुत्युक्तस्य विज्ञानस्य, विज्ञानं यज्ञं तनुत इति
विज्ञानमयनिगमनश्लोकेऽपि प्रत्यभिज्ञायमानत्वेनात्र पूर्ववाक्ये विरा-
ट्त्वेन ब्रह्मोपासनवद्विज्ञानमयेऽपि विज्ञानत्वेन ब्रह्मोपासनत्वेन श-
क्यवचनतया आनन्दपूर्वभावमात्रस्य जीवोपासनागमकताया अप्र-
योजकत्वेन तत्रापि तदुपासनानवकाशात् तत्र तदङ्गीकारस्यासङ्ग-
ततया पूर्वपक्षस्यानुपपत्त्यादित्यत आहुः । * विज्ञानमय इत्यादि *
तत्र गौणान्तर्येण ब्रह्मादिधर्मत्वेन च जीवत्वस्य प्राप्तत्वेन मुष्यान्तर्य-
स्यानन्दरूपत्वस्य चाप्राप्तत्वेन किं प्राप्तामिति विचारे प्राप्ताप्राप्तवि-
वेकेनाप्राप्तापेक्षया प्राप्तस्यैव बलिष्ठत्वाद्धर्मस्य भगवति वृत्तिमतो
जीवस्यैवोपासना युक्तेति सुप्तेन पूर्वपक्षोपपत्त्यात् तन्निवृत्तिरि-
त्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु प्राप्तव्यतादृशरूपफलाभिप्रायं भविष्यतीति परिहरति ।

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मीति, यस्य स्यादद्धा न विचित्सास्तीति इ स्माह आण्डिल्य इत्यग्रे फलवाक्यम् । एतं प्राणशरीररूपं कर्मत्वेन ध्येयत्वेन प्राप्यत्वेन च व्यपदिशति । कर्तृत्वेन च शारीरं व्यपदिशति । नच भजनीयरूपाकथने तादृशं फलं सिद्ध्यतीति चकारार्थः ।

अग्रिमसूत्रमद्यतारयन्ति * नन्वित्यादि * यदि तत्र प्राप्ताप्राप्तविवेकेन जीवोपासना, तर्ह्यप्राप्यथ खलु क्रतुमयः पुरुष इत्यादिना जीवत्वस्यैव प्राप्तत्वाद् ब्रह्मत्वस्य चाप्राप्तत्वात्तद्विवेकेन जीवोपासनैघ युक्ता । युक्तेस्तुल्यत्वात् । नचानन्दरूपप्राणशरीरनोक्तिविराधः । तद्वचनं जीवप्राप्तव्यतादृशरूपफलाभिप्रायं भविष्यतीत्यविरोधादित्याशङ्क्य परिहरतीत्यर्थः ।

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ इदं सूत्रं व्याकुर्वन्ति * एतमित्यादि * सरथं प्राप्तं जीवत्वम् । परन्तु ध्यानकर्तृत्वेन, न तु तत्कर्मत्वेन । विषयस्तु ध्येयत्वेनैवाभिप्रेतः । अत्र चास्य क्रतोः कां विषय इत्यस्मिन्प्रश्नस्य सन्देहात् तद्विचारे त्वेतमित्युपसंहारगते फलवाक्ये एतमित्यपदेशेन पूर्वं प्राणशरीररूपतयोक्तं ध्येयमेव परामृश्य, अभिसम्भवितास्मीति घचनेन तमेव प्राप्यत्वेन व्यपदिशति, ध्यानादिकर्तृत्वेन च शारीरम् । अतः प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायस्याप्राप्तवृत्तिः । किञ्च, फलविचारेऽपि चेतनस्य फलस्य न पुरुषशेषत्वम् । चेतनस्य महत् आशास्यस्य शेषिताया वरणीयस्थले दर्शनात्, फलं पुरुषार्थत्वादिति पौषतन्त्रन्यायस्य स्वर्गादौ चरितार्थत्वादत्त च तद्वैषम्येनाप्रवृत्तः । अत इदं ब्रह्मवाक्यमेवेत्यर्थः । सूत्रस्य चकारस्यार्थमाहुः । * नन्वित्यादि * यथा क्रतुस्त्रियादिना भजनीयप्राप्तव्यपदेशैकरूप्यस्योक्तत्वात् तादृशरूपस्याप्राप्तये फलवाक्यस्यापौषकत्वेन प्रसज्येतात्तादपि

अधिकरणसम्पूर्णत्वद्योतकश्च ॥ ४ ॥

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

इदमाप्नायते । यथा व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामा-
कतण्डुलो वैवमयमन्तरात्मन् पुरुषो हिरण्यमय इति । तत्र संश-
यः । हिरण्यमयः पुरुषः किं जीव, उत ब्रह्मेति । उपक्रमवलीयस्त्वे
जीव, उपसंहारवलीयस्त्वे ब्रह्मेति ।

प्राप्तत्वेनैवावगन्तव्यमित्येष चकारार्थ इत्यर्थः । एवञ्चात्र जगदुत्प-
त्तिकर्तृत्वनिर्वाहकाणां सत्यसद्गुल्पादिधर्माणां ब्रह्मणि साधने तदस-
म्भवः परिहृतः । प्रयोजनान्तरमाहुः । * अधिकरणेत्यादि * एतेनैव
पूर्वपक्षस्योपशान्तत्वात् तथेत्यर्थः । अन्ये त्वेतदधिकरणमष्टसूत्रमा-
हुः । तदप्येतेनैव दूषितम् ॥ ४ ॥ १ ॥

शब्दविशेषात् ॥ विषयवाक्योपन्यासमुत्प्रेनाधिकरणमयत्वात्-
यन्ति । * इदमाप्नायत इत्यादि * । इदं वाक्यम् । केचन समागप्र-
कारणे वाजिनामित्याहुः । अन्ये तु समानप्रकरणे इत्येवाहुः । इदं
च वाक्यं न गृह्यदारण्यकस्यम् । तत्र प्रकरणसामान्येऽप्येवं पाठदर्श-
नादिति । किन्तु वाजिशाखायामेवान्यत्र त्रिकं शोध्यम् । भास्कराचा-
र्यादिभिस्तथा कथनान् । तेनात्र प्रसङ्गेऽधिकरणासङ्गतिः । नन्वत्र
पक्षानुपन्यासात् कथमधिकरणान्तरत्वावगतिः । नच समानप्रकर-
णत्वेनैतदुक्तपक्षस्य स्मारणादिति वाच्यम् । तथा सति पूर्वशेषत्वा-
वगत्याऽधिकरणभेदस्यासङ्गत्त्वमित्याशङ्क्यायां संशयाकारमाहुः ।
* तत्र संशय इत्यादि * । तथाच तत्र मनोमयत्वादिविशिष्टः पक्षोऽत्र
तु हिरण्यमयत्वविशिष्ट इति पक्षभेदाद् भेद इत्यर्थः । नन्वेवं सति पू-
र्वपादोक्तान्तस्तस्यमाधिकरणेनैव गताद्यत्वेनैतत्प्रणयनवैयर्थ्यापात इ-
त्यत आहुः । * उपक्रमेत्यादि * तथाच तत्रोपक्रमस्य यलिष्टत्वात्सा-
धनान् संशयनिरासः । प्रकृते तु तदमायादेतत्प्रणयनमतो न वैयर्थ्य-
मित्यर्थः । ननु प्रथमावगततयोपक्रमस्यासङ्गातिविरोधत्वेन यत्की-

ननु प्राप्तव्यतादृशरूपफलाभिप्रायं भविष्यतीति परिहरति ।

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मीति, यस्य स्यादद्वा न विचिन्तास्तीति इ स्माह आण्डिल्य इत्यग्रे फलवाक्यम् । एतं प्राणशरीररूपं कर्मत्वेन ध्येयत्वेन प्राप्यत्वेन च व्यपदिशति । कर्तृत्वेन च शरीरं व्यपदिशति । नच भजनीयरूपाकथने तादृशं फलं सिद्ध्यतीति चकारार्थः ।

अग्रिमसूत्रमवतारयन्ति * नन्वित्यादि * यदि तत्र प्राप्ताप्राप्तविधेकेन जीवोपासना, तर्ह्यप्यथ खलु क्रतुमयः पुरुष इत्यादिना जीवत्वस्यैव प्राप्तत्वाद् ब्रह्मत्वस्य चाप्राप्तत्वात्तद्विधेकेन जीवोपासनैव युक्ता । युक्तेस्तुल्यत्वात् । नचानन्दरूपप्राणशरीरनोक्तिविरोधः । तद्वचनं जीवप्राप्तव्यतादृशरूपफलाभिप्रायं भविष्यतीत्यविरोधादित्याशङ्का परिहरतीत्यर्थः ।

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ इदं सूत्रं व्याकुर्वन्ति * एतमित्यादि * सत्यं प्राप्तं जीवत्वम् । परन्तु ध्यानकर्तृत्वेन, न तु तत्कर्मत्वेन । विषयस्तु ध्येयत्वेनैवाभिप्रेतः । अत्र चास्य क्रतोः का विषय इत्यस्मिन्नंश पद्य सन्देहात् तद्विचारे त्वेतिमित्युपसंहारगते फलवाक्ये एतमित्यपदेन पूर्वं प्राणशरीररूपतयोक्तं ध्येयमेव परामृश्य, अभिसम्भवितास्मीति वचनेन तमेव प्राप्यत्वेन व्यपदिशति, ध्यातादिकर्तृत्वेन च शरीरम् । अतः प्राप्ताप्राप्तविधेकन्यायस्यात्राप्रवृत्तिः । किञ्च, फलविचारेऽपि चेतनस्य फलस्य न पुरुषशेषत्वम् । चेतनस्य महत् आशास्यस्य शेषिताया घरणीयस्थले दर्शनात्, फल पुरुषार्थत्वादिति यौवैतन्त्रन्यायस्य स्मर्गादौ चरितार्थत्वाद्वा च तद्वैषम्येनाप्रवृत्तेः । अत इदं ब्रह्मवाक्यमेधेत्यर्थः । सौत्रस्य चकारस्यार्थमाहुः । * नन्वित्यादि * यथा क्रतुरित्यादिना भजनीयप्राप्तव्ययोरैकरूप्यस्योक्तत्वात् तादृशरूपस्याप्राप्तत्वे फलवाक्यस्यासौधकतैव प्रसज्येतात्तत्तदपि

अधिकरणसम्पूर्णत्वद्योतकश्च ॥ ४ ॥

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

इदमाहनायते । यथा त्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामा-
कतण्डुलो वैवमयमन्तरात्मन् पुरुषो हिरण्मय इति । तत्र संश-
यः । हिरण्मयः पुरुषः किं जीव, उत ब्रह्मेति । उपक्रमवलीयस्त्वे
जीव, उपसंहारवलीयस्त्वे ब्रह्मेति ।

प्राप्तयेनैवावगन्तव्यमित्येष चकारार्थ इत्यर्थः । एवञ्चात्र जगदुत्प-
त्तिकर्तृत्वनिर्वाहकाणां सत्यसङ्कल्पादिधर्माणां ब्रह्मणि साधने तदस-
म्भवः परिहृतः । प्रयोजनान्तरमाहुः । * अधिकरणेत्यादि * एतेनैव
पूर्वपक्षस्योपशान्तत्वात् तथेत्यर्थः । अन्ये त्वेतदधिकरणमष्टसूत्रमा-
हुः । तदप्येतेनैव दूषितम् ॥ ४ ॥ १ ॥

शब्दविशेषात् ॥ विषयवाक्योपन्यासमुखेनाधिकरणामवतार-
यन्ति । * इदमाहनायन इत्यादि * । इदं वाक्यम् । केचन समानप्र-
कारणे घाजिनामित्याहुः । अन्ये तु समानप्रकरणे इत्येवाहुः । इदं
च वाक्यं न गृहदारण्यकस्यम् । तत्र प्रकरणसामान्येऽप्येवं पाठदर्श-
नादिति । किन्तु घाजिशाखायामेवान्यत्र त्रिकं बोध्यम् । भास्कराचा-
र्यादिभिस्तथा कथनात् । तेनात्र प्रसङ्गेऽधिकरणासङ्गतिः । नन्वत्र
पक्षानुपन्यासात् कथमधिकरणान्तरत्वावगतिः । नच समानप्रकर-
णत्वेनैतदुक्तपक्षस्य स्मारणादिति वाच्यम् । तथा सति पूर्वशेषत्वा-
वगत्याऽधिकरणभेदस्यासङ्गनत्वमित्याण्ड्यायां संशयाकारमाहुः ।
* तत्र संशय इत्यादि * । तथाच तत्र मनोमयत्वादिविशिष्टः पक्षोऽत्र
तु हिरण्मयत्वविशिष्ट इति पक्षभेदाद् भेद इत्यर्थः । नन्वेवं सति पू-
र्वपादोक्तान्तस्तस्मादधिकरणेनैव गतार्थत्वेनैतत्प्रणयनवैयर्थ्यापात इ-
त्यत आहुः । * उपक्रमेत्यादि * तथाच तत्रोपक्रमस्य यलिष्ठत्वसा-
धनात् संशयनिरासः । प्रकृते तु तदभाषादेस्तत्प्रणयनमतो न वैयर्थ्य-
मित्यर्थः । ननु प्रथमावगततयोपक्रमस्यासङ्गात्तपिरोपत्येन वली-

यत्रैकस्यान्यपरत्वेनैकार्थता सम्भवति तद्वलीयस्त्वमिति सिद्धं पूर्वतन्त्रे । तत्र चतुर्विधभूतानिरूपणार्थं जीवस्यैकाराग्रमात्रस्यान्तर्हृदये प्रतिपादकमिदं वचनं, फलतो हिरण्यमयत्वमिति, न त्वेतादृशाभाससमानत्वं ब्रह्मणो युक्तमतो जीवप्रतिपादकमेवेदं वाक्यमिति प्राप्ते, उच्यते ।

शब्दविशेषात् ।

यस्त्वस्यात्रापि तौल्याद् वैयर्थ्यं कथं नेत्यत आहुः । * यत्रेत्यादि * । न हि प्रथमावगततामात्रं वलीयस्त्वे तन्त्रम् । किन्तु यत्रोपक्रमाद्वाक्यैकस्यान्यपरत्वेन वाक्यस्यैकार्थता सम्भवति, विप्रतिपत्तिनिरासेन वाक्यभेदो न भवति तस्य वलीयस्त्वमिति पूर्वतन्त्रे सिद्धम् । तदैकशास्त्र्यादत्राप्युपादेयमतोऽत्र यस्य वलीयस्त्वं तदुपपादनाय प्रणयनमतो न वैयर्थ्यम् । तथाच तत्समानप्रकरणाभावेन तत्रास्मरणान्न तत्रास्य प्रणयनम् । प्रकृते तु स्मरणेऽपि पक्षभेदोपस्थित्या पूर्वत्र निवेशासम्भवेनाधिकरणान्तरत्वाङ्गीकार इत्यर्थः । एवमधिकरणान्तरत्वं प्रसाध्य पूर्वपक्षमाहुः । * तत्रेत्यादि * । जरायुज-स्वेदजाण्डजोद्भिज्जमेदेन चतुर्विधानि यानि भूतानि जीवदेहाः । न हि स्यात् सर्वा भूतानीत्यादौ तथा सिद्धत्वात् । तेषां निरूपणार्थम् । छान्दोग्ये, कीर्ष्ये च तेषां योजानीति श्रावणादत्र चतुर्थस्याधिकस्य कथनार्थमारामात्रस्य जीवस्यान्तर्हृदये ग्रीह्यादिभिश्चतुर्भिर्दृष्टान्तरौपाधिकस्य परिमाणस्य प्रतिपादकमिदं वचनमिति दृष्टान्तबलादवसीयते । आरामश्रुतावद्भुष्टमात्रपरिमाणस्य बुद्धिगुणेनोक्तत्वात् । नच हिरण्यमयत्वनिरोधः । पूर्वाधिकरणासञ्जेन तत्क्रतुन्यायेनोपासनायां फलतो हिरण्यमयत्वमिति वक्तुं शक्यत्वात् । नच तथा प्रहोपासनाङ्गीकारेऽपि बाधकाभावेनोपपत्तितौल्यात् संशय एव पर्ययमागं शङ्काम् । तुः शङ्कानिरासे । तादृशो ग्रीहियवादि-रूपो य आगासो जीवेन स्वात्मनयाऽभ्यस्यमानं शरीरं तत्समानत्वं ब्रह्मणो न युक्तम् । निरवयवत्वात् । अतः साधकयाधकयुक्तिसत्तया संशयनिरासाङ्गीवप्रतिपादकमेवेदं वाक्यमिति पुर्यः पक्ष इत्यर्थः ।

हिरण्मयः पुरुषो न जीवस्य फलमपि, तत्प्राप्तेरेव फल-
त्वात् । नाप्ययं नियमस्तस्यामेव मूर्तो लय इति ।

अतः शब्देनैव विशेषस्योक्तत्वात् हिरण्मयः पुरुषो जीवः ॥६॥

अत्र समादधते * हिरण्मय इत्यादि * । हिरण्मयस्यानन्दमयत्वे
तद्धर्मोधिकरणे सिद्धम् । आनन्दमयाधिकरणे च तत्प्राप्तेरेव फल-
त्वमतो जीवस्य फलमपि हिरण्मयो न भवतीति तद्विरोधाज्जीव-
याक्यत्वं न शङ्कितुं शक्यमित्यर्थः । ननु पूर्वाधिकरणे तत्क्रतुन्या-
यस्य सिद्धत्वात् तयोपासने स्वरूपसारूप्यान्यतरलाभेन भाष्ये-
ऽप्यङ्गीकाराच्च कथं न तस्य फलत्वमित्यत आहुः * नापीत्यादि* ।
तैत्तिरीये, आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपतीत्याद्यनुवाकद्वयमध्ये
पूर्वस्मिन् हिरण्मयं पुरुषं प्रस्तुत्य, द्वितीये चादित्यो वै तेज ओजो
यलमित्यादिना तद्विभूतिभूता देवताश्चोक्त्वाऽन्ते वदति । ब्रह्मणः
सायुज्यं सलोकतामामोत्येतासामेव देवतानां सायुज्यं सार्ष्टि-
तां समानलोकतामामोति य एवं वेदेत्युपनिषदिति । तथाच यदि-
त्क्रतुन्यायो नियतः स्याद्विरण्मयस्य फलत्वं युज्येतापि । न तु तथा ।
नचैतद्विरोधः शङ्क्यः । यथा क्रतुरित्यत्र पुरुषविशेषणस्याधिकार-
स्यापि प्रकारांशे निवेशे तदभावात् । अन्ययोक्तभ्रुतिविरोधस्य दु-
ष्परिहरत्वात् । एवं सिद्धे तन्मूर्तो लयानियमे हिरण्मयस्य फल-
ताया अपि प्रायिकत्वेन तद्विरोधो पुर्वार इत्युपक्रमस्य पदवैयर्थ्या-
पादकतयैकार्यताविघटकरत्वेन निर्बलत्वात् तदनुरोधाद्स्य जीव-
याक्यत्वमित्यर्थः । एवं सिद्धान्तमभिधाय तस्य सौत्रत्वं प्रकटय-
न्ति * अत इत्यादि * । शब्दोक्तो विशेषः शब्दविशेषस्तस्मात् ।
उक्तरीत्या हिरण्मयशब्देनैवाधिकारविशेषमादाय तत्र लयानियमस्य
सूचितत्वात् तथेत्यर्थः । एवञ्चात्राणुत्वबोधकैर्मिह्यादिदृष्टान्तेरन्त-
रात्मनि वर्तमानस्य जीवत्वं प्रतीयत इति युक्त्या पूर्वाधिकरणस-
द्भतिमाक्षिप्योपसंहारवलीयस्त्वेन तन्निर्वायं पूर्वोक्तं वदीक्रियत इतीयं
पूर्वाधिकरणस्यैव शेषः ॥ ६ ॥

ननु हृदये विद्यमानत्वादभिमान्येव जीवो युक्त इति चेत्,
तत्राह ।

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठतीति । ननु सर्ववेदानां
पन्निःश्वासत्वं तस्य भगवतो वाक्यं कथं स्मृतिरिति । उच्यते ।
तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति श्रुतेः केवलोपनिषद्रेद्यं ब्रह्म, न
प्रमाणान्तरवेद्यम् । ततश्चार्जुनस्य शिष्यरूपेण प्रपन्नस्य पुष्टिभ-
क्तत्वाभावाद् भगवद्वाक्ये निर्विचिकित्सविश्वासाभावाद् रथि-
त्वेनैव स्थाप्यत्वान्न तादृशाय तादृशदेशकालयोरुपनिषदामव-
क्तव्यत्वाद् गुरुरूपतादृशरूपं निःश्वमितवेदोद्गमजनकं स्मृत्वा
तदर्थमपि स्मृत्वा भगवान् पुरुषोत्तमो वाक्यानुक्तवान् स्मृति-
रूपाणि ।

स्मृतेश्च ॥ इदं सुब्रह्मवतारयन्ति । * ननु हृदय इत्यादि ।
तथाच ध्रुतेः सन्दिग्धत्वेऽपि लिङ्गाज्जीववाक्यत्वं युक्तमित्यर्थः ।
* अभिमान्येव जीव इति * अभिमानी जीव एवेति योजना । रामा-
नुजादयो भगवन्तं धीरुष्ण पुरुषोत्तमत्वेन परब्रह्मत्वेन चक्षुतो गी-
तावाक्यान्वेवात्र स्मृतित्वेनोदाहरन्तोऽप्येतत्स्वरूपं न विचारितवन्त
इति तत्स्वरूपं तदुपन्यासादिप्रयोजनं च निर्णेतुं विषयवाक्यस्य
स्मृतिर्यं व्युत्पादयन्ति । * ननु सर्वेत्यादि * । * शिष्यरूपेणेति *
शिक्षणीयरूपेण । शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वं प्रपन्नमिति वाक्यात् ।
* निर्विचिकित्सविश्वासाभावादिति * अपरं भवतो जन्मेत्यादिरू-
पात् संशयबोधकवाक्यात् तथेत्यर्थः । * रथित्वेनेत्यादि * । अग्निम-
कार्यकारणार्थं साहङ्कारतार्थं भावशक्तत्वाद् रथित्वेनैव स्थाप्यत्वा-
न्न तादृशाय * साहङ्काराय । * तादृशदेशकालयोरिति * दारुणे देये
पाले चेत्यर्थः । * गुरुरूपतादृशरूपमिति * यो वै वेदोश्च प्रहिणो-
ति तस्मा इत्यादिध्रुयुक्त गुरुरूपं यन्मर्यादाप्रतिपादकरूपम् । अत्रा-
ऽयमर्थः । प्रह्लादा औपनिषदस्यैवात्र विचारप्रस्तावाद् उपनिषदामेव चि-

ततो ब्रह्मविचारे तान्यप्युदाहृत्य चिन्त्यन्ते । पुनश्च भगवो-
स्तदधिकारेण ब्रह्मविद्यां निरूप्य स्वकृपालुतया, सर्वगुह्यतममि-
त्यादिना भक्तिप्रपत्ती एवोक्तवान् । अतोऽङ्गत्वेन पूर्वं सर्वाने-
र्णया उक्ता इत्यध्वमेवम् । तथैवाजुर्नविज्ञानात्, करिष्ये वच-
नं तथेति ।

स्तनीयत्वेनास्मिन् विचारे निश्चायनाय स्मृतेर्हेतुत्वेनोपन्यासस्यायुक्त-
स्येऽपि वेदस्य परोक्षवाद्त्वेन सूरिमोहजनकत्वात्तादृशस्यापि योऽर्थ-
धाधः सोऽधिकारविशेषदेशकालविशेषसापेक्ष एवेति तदभावान्मन्व-
मभ्यमाद्यर्थं तदुपगृहणभूतेनिहासपुराणोपन्यास आवश्यकः । तत्रा-
पि, वेदान्तकृद् वेदविदेव चाहम्, इत्यस्या हृदयं लोके नान्यो मद्दे-
हकश्चनेति वाक्यादप्यन्तरवाक्यापेक्षया भगवद्वाक्योपन्यास एवाव-
श्यकः । तेषु चोक्तरीत्याऽधिकारिदेशकालानां जाघन्यदर्शनेन भवति
वैयधिकरण्यशङ्कंति तत्परिहारेणोभयसामञ्जस्यैव वाक्यानां स्वरू-
पमवश्यं विचारणीयम् । तत्र घक्तुरभेदे स्मृतित्वस्यासङ्गतत्वाद्
वक्तव्यं कश्चिदवस्थाभेदो वा रूपभेदो वा तदर्थं वक्तव्यः । तत्रान-
न्तरूपमिति श्रुत्या रूपभेदस्य शीघ्रं बुद्धाधारोहान्मर्यादाप्रतिपादकं
वेदवक्त्रक्षरात्मकं रूपं वेदार्थं तत्तात्पर्यं च स्मृत्वा तत् उत्तमोऽपि
भगवोस्तादृशवाक्यान्युक्तवानतः स्मृतिरूपत्वं तेषामुपपन्नमिति ।
एवं स्वरूपं विचार्योपन्यासप्रयोजनमाहुः । * तत् इत्यादि * । वे-
दान्तार्थनिश्चायकत्वात् तद्विचारोऽपि युक्त एवेति तान्यपि चिन्त्य-
न्त इत्यर्थः । नन्वेकार्थत्वं सामानाधिकरण्यप्रयोजकम् । तद्विद्व-
न दृश्यते । वेदे मुख्यतया ज्ञानविज्ञानयोरत्र च तथा भक्तिप्रपत्त्योः
प्रतिपादनेनार्थभेदादित्यत आहुः । * पुनरित्यादि * । * तदधिका-
रेणेति * भक्तिघट्टिनेनाधिकारेण । तथाचाधिकारभेदस्य वेदेऽपि
सिद्धत्वाद् वेदोऽपीदमेव द्वयं तादृशाधिकार्यर्थं निरूपयति । अत-
एव ब्रह्मवाक्येषु सृष्ट्यादिकर्तृत्वमात्मत्वं चैकस्मिन्नेव प्रकरणे व-
दति । शरणमहं प्रपद्य इत्यादौ प्रपत्तिं च श्रावयतीति तस्याप्यत्रैव
तात्पर्यात्सामानाधिकरण्यमिति पूर्वोक्तदोषाभावात् तच्चिन्त्यनम-

चकारात् तन्मूलभूतनिःश्वाप्तोऽप्युच्यते । व्यासस्वापि भ-
गवज्ज्ञानांशत्वाददोषः ॥ ६ ॥

उपक्रमवलीयस्त्वमाशङ्क्य परिहरति ।

अर्भकौकस्त्वात् तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न
निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥

ननु व्यापकस्येश्वरस्य हृदयदेशस्थितिरयुक्ता, व्रीह्यादिरू-
पत्वं च । अतोऽर्भकमल्पकर्मोको हृदयस्थानं यस्य तत्त्वाद् व्री-
ह्यादितुल्यत्वाच्च न परमात्मा वाक्यार्थ इति चेन्न । निचाय्यत्वा-
त् । पूर्वं प्रथमदृश्यां परिहरति । हृदये ज्ञातुं शक्यत इति तत्रा-
यतनत्वेन प्रतिपाद्यते ।

प्यावश्यकमेवेत्यर्थः । एतस्यार्थस्य सौप्रत्वायाहुः । * चकारादि-
स्यादि * । ननु भवत्वैवं, तथापि क्वचित् क्वचिद् व्यासचरणैः
पुराणवाक्याभ्यप्युदाहृत्य चिन्त्यन्ते । तत्र को हेतुरित्याकाङ्क्षाया-
माहुः । * व्यासस्यापीत्यादि * । बुद्धादिवारणाय, * ज्ञानांशत्वा-
दिति * । तथाचोक्तस्मृत्या हृदयस्य भगवदाधारत्वेन निर्णीतत्वाच्च
तद्वचनेन ब्रह्मवाक्यत्वपर्यवसानं युज्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अर्भकौकस्त्वात् तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं
व्योमवच्च ॥ इदं सूत्रमवतारयन्ति * उपक्रमेत्यादि * असज्जात
विरोधत्वेन तथाऽऽशङ्क्यत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्त आशङ्कांशं व्यु-
त्पादयन्ति * मन्वित्यादि * । तथाचिभ्वरधर्मविरुद्धस्य जीवधर्मस्य
बोधनात् स्मृतिरयोग्यतादोषबुद्धेति न सा निर्णायिकेत्यर्थः । समा-
धानार्थं व्याकुर्वन्ति * पूर्वमित्यादि । * तदिति * हृदयम् । तथाच
वृत्तिलाभस्थानत्वादायतनत्वव्यपदेशः । अत्रान्ये दृष्टान्तमपि घट-
न्ति । यथा, सर्वलोकपतिरप्ययोध्यापतिरिति । कथं वृत्तिलाभ-

निदिध्यासनानन्तरं हि साक्षात्कारस्तदन्तःकरण एवेति
निचाय्यत्वम् । भक्तौ तु बहिरपीति विशेषः । द्वितीयं परिहेर-
ति । एवं व्योमवत् । एवं ब्रीह्यादितुल्यतया यत्प्रातिपादनं चतु-
र्विधभूतान्तरस्वरूपापनाय । यथा चत्वार उपरवाः प्रादेशमात्रा
इति तथा तद्गृह्याकाशे प्रकटस्य सच्चिदानन्दस्वरूपसर्वतःपा-
णिपादान्तस्य तत्स्वरूपमिति ।

पूर्वपक्षसिद्धान्तपोषकारद्वयमेतादृशवाक्यान्तरे पूर्वपक्षसि-

ख्यानत्वमित्यत आहुः * निदिध्यासनेत्यादि * । * हिर्हेतौ । * तद-
न्तःकरण इति * जीवान्तःकरणे । तथाच मनसैवानुद्रष्टव्य इति-
श्रुतेस्तत्रैव निचाय्यत्वमिति तस्य प्रशंसया ख्यानत्वव्यपदेशोऽतो न
स्मृतेरयोग्यतादोषघटितत्वमित्यर्थः । ननु यदि हृदयमेव वृत्तिला-
भस्थानं, नंतरत् तदा तस्य व्यापकतापि दुर्घटा । प्रायश्चापेक्षया घ-
ब्दस्य दुर्बलत्वादित्यत आहुः । * भक्तौ त्वित्यादि * तथाच सा-
धनविशेषेण बहिरपि निचायनात्र एवमस्य नैर्बन्धमित्यर्थः । * द्वितीयं
परिहरतीति * ननु मास्तु ख्यानविरोधस्तथापि परिमाणविरोधस्तु
स्यादेवेत्यनो द्वितीयं परिमाणविरोधरूपं दूषणं परिहरतीत्यर्थः ।
व्योमवदिनि दृष्टान्तं विवृण्वन्ति । * यथेत्यादि * । उपरवा नाम
हविर्धाने खाना यिलविशेषाश्चत्वारः । दक्षिणस्य हविर्धानस्याध-
स्तात् पुरोऽक्षं चतुर उपरवान्तरदेशेषु प्रादेशान्तरालान् करो-
तीति कल्पे विहिताः । तैर्विलैयंथाकाशस्य प्रादेशमात्रं स्वरूपमभि-
व्यक्तीक्रियते, किमत्र भद्रमित्यादिमन्त्रैरेवैर्युज्यमानयोः पर-
स्परहस्तग्रहणाय । तथात्र ब्रीह्यादितुल्यतया प्रतिपादनं च-
तुर्विधभूतगृह्याकाशे प्रकटस्योक्तविधस्य ब्रह्मण एव तत्स्व-
रूपमिति बोधनाय । तैत्तिरीये, अतः परं नान्यदणीय-
सः हि परात् परं यन्महनो महान्तमित्येकस्यैव नानापरिमाणश्रा-
वणात् । तथाच न परिमाणविरोधोऽपीत्यर्थः । एवं समाधानांशं
व्याकृत्य चकारप्रयोजनमाहुः । * पूर्वपक्षेत्यादि * तथाचाधिक्यं

द्धान्तयोराधिकयोपपत्तिसमुच्चयार्थम् । तेन, अत एव प्राण
इतिवदधिकरणान्तरमपि सूचितमिति ॥ ७ ॥

पूर्वाधिकरणापेक्षया वैलक्षण्यं, तत्र या उपपत्तितयोरनुक्तयोः स्फो-
रणार्थमित्यर्थः । तत्सूचितमर्थमाहुः । * तेनेत्यादि * तत्रेदमुदा-
ह्रियते । तैत्तिरीये महानारायणांपनिषद्याम्नायने । आदित्यो वा
एष एतन्मण्डल तपति । तत्र ता ऋचस्तदृचां मण्डलं स ऋचां
लोकोऽथ य एष एतस्मिन्मण्डलेऽर्चिर्हीप्यते तानि सामानि स
साम्नां लोकोऽथ य एष एतस्मिन् मण्डलेऽर्चिपि पुरुषस्तानि यजुःपि
स यजुषां लोकः सैषा ऋष्येव विशा तपति य एषोऽन्तरादित्ये
हिरण्मयः पुरुष इति । अत्र संशयः । हिरण्मयः पुरुषः किं जीवो
ब्रह्म वेति । तद्वीजं तु विधेयत्वानिर्देयः । तत्रादित्यो वेत्युपक्रम
आदित्यस्य मण्डलतापकत्वमुक्त्योपसंहारे तत्तापकत्वं ऋष्यामुपसं-
हृतम् । तेनादित्यस्त्रयीशरीरः सिद्धः । शरीरस्य चान्तस्तदभिमा-
न्येव युक्तः । मण्डलस्य हृदयाद्यपेक्षया महत्त्वेऽपि परममहत्परि-
माणापेक्षयाल्पत्वेन तत्र जीवस्यैव मानात् । पुरुषपदेन पूर्वोक्ता-
र्चिर्गतपजुःपुरुषस्यैव व्यपदेशाच्च । नच हिरण्मयत्वविरोधः ।
तस्योपासनाफलत्वायानुवादात् । नचान्नोपासनाद्योधकपदाभावा-
न्नैवमिति शङ्काम् । अत्रापेक्षितगुणान्तरयोधके, आदित्यो वै तेज
ओज इत्यव्यवहितोत्तरानुवाके, य एवं वेदेत्युपसंहारेण तस्या उक्त-
त्वान् । अतो नैदं ब्रह्मवाक्यमिति सूत्राद्येनाशङ्कांशान्तरेण सिद्धमत-
माह । न, निचाप्येत्यादि । यथा हृदये निचाप्य एवमादित्येऽपि ।
स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इति ध्रुवन्तरात् । नच
तत्र जीवो षक्तुं शक्यः । तदत्रे, स य एवंविदित्यादिना विदो जी-
वस्य वेदाद् भेदेन निर्देशात् । 'अनाद्यन्तं परं ब्रह्म न देवा नर्षयो
विदुः । एकस्तत्रेदं भगवानादित्यो ज्योतिषां पतिरिति' स्मृतेश्च ।
एवं ऋष्यामपि, सर्वे वेदा यत् पद्मामनन्तीति ध्रुव्या तदर्थस्था-
दिति । ननु पुरुषत्वेन व्यपदेशाज्जीवत्वं तद्वेति चेत्तत्राह । व्योम-
वदिति । यथोपरवाचलेषु प्रादेशमात्रत्वं व्योम्नोऽभिव्यज्यते, तथात्र

सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

धाधकमाशङ्क्यपरिहरति । यदि सर्वेषां हृदये भगवाञ्जी-
वन् तिष्ठेत् तदा जीवस्यैव तस्यापि सुखदुःखमाप्तात्कारस्त-
त्साधनादिपरिग्रहश्च प्राप्नोतीति चेन्न । वैशेष्यात् । विशेषस्य
भावो वैशेष्यं तस्मात् । सर्वरूपत्वमानन्वरूपत्वं स्वकर्तृत्वं विशेष-
यः । तद्भावो ब्रह्मणि वर्तते, न जीने इति जीवस्यैव भोगो, न
ब्रह्मण इति । वैशेष्यपवादपर्ययः सूचितः । अपेक्षित एव भोगो,
नानपेक्षित इति । न तु तस्य भोगाभाव एव । आग्निगाधिकर-
णविरोधात् । यथेन्द्रियाधिष्ठातृदेवतानाम् । तत्रमस्याधिवाक्येन
जीवस्यापि तथात्वे तस्यापि तद्देव भविष्यति ॥ ८ ॥

पुरुषरूपं तथेति न दोषः । ततश्चान्तरादित्ये यः पुरुषो यजुःपुरुषे-
णाभिव्यज्यते स हिरण्यमय इत्येवं विधेयनिर्देशस्याप्युपपन्नत्वात् स
ब्रह्मैवेत्यर्थ इति ॥ ७ ॥

सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ * धाधकमिति * सम्य-
ग् अभिनिवेशेन भोगः सम्भोगः, सम्यग्भोगो यस्मादिति वा सम्भो-
गः । तयोः प्राप्तिर्जीवतौल्यमापाद्यतीति तदाशङ्क्य परिहरतीत्यर्थः ।
यद्ब्रह्मिहिसङ्गोक्त्याहुः । * तत्साधनादिपरिग्रहश्चेति * । * अग्निमा-
धिकरणविरोधादिति * अग्निमाधिकरणविषयधाक्येषु भोगप्रतिपा-
दनात् तदन्तर्गताकारे तद्विरोधादित्यर्थः । अपेक्षित एवेत्यादिनियमे
दृष्टान्तमुखेन मानमाहुः । * यथेत्यादि * । तथाचानुमानमेव मान-
मिति भोगप्राप्तावपि न जीवतौल्यप्राप्तिरित्यर्थः । नन्वेवं सति जीव-
स्य कुन उभयभोग इत्यत आहुः । * तत्रमसीत्यादि * तथाच ब्रह्ममा-
वाभायेन कामकर्मादिषुशक्त्याद् घन्धदशायां तथेत्यर्थः । तथाच
तदभावायैव साधनानां विधानामिति भावः । तदेतत्प्रासङ्गिकमुक्तम् ।

अन्यथा पूर्वाधिकरणोऽन्तर्हृदयवर्तमानस्यान्तर्यामित्वे निश्चा-
यितेऽपि पुनरस्मिन्नाधिकरणे यथात्वप्रतिपादनं तत्तदाकारनिश्चयना-
र्थम् । यथा कौण्डिन्यानां सत्रे, मासगग्निहोत्रं जुहोनीत्यत्राग्निहो-
त्रशब्देन नित्याग्निहोत्रधर्मा अतिदिश्यन्ते । तथा, हिरण्यमयः पुरुष

इति शब्दाभ्यामन्तस्तद्धर्माधिकरणविषयवाक्योक्तद्विरण्मयपुरुषाका-
रातिदेशार्थमिदमधिकरणमिति मम प्रतिभाति ।

यदत्र शैवः, प्रसिद्धोपदेशाधिकरणं द्विसूत्रमङ्गीकृत्य अवि-
नाभावरूपाद्वैतोपगमेन विशिष्टाद्वैतवादं चानुसृत्य, सर्वं 'खल्विदं
ब्रह्मेति वाक्योक्तोपासनायां ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वोपपादनायाऽथर्वशि-
रोवाक्यान्यहमेकः प्रथममासं वर्तामि च भविष्यामि च, नान्यः क-
श्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त इत्यादीन्पुद्गाहृत्य ब्रह्माहमित्यादिना विश्वरूप-
त्वमात्मनः प्रपञ्चयित्वा विश्वरूपत्वे सोऽन्तरादन्तरं प्राविशदित्यनु-
प्रवेशमेव हेतुत्वेनाह । तदसङ्गतम् । एको ह वै नारायण आसीन्न
ब्रह्मा न ईशान इति महोपनिषदि सृष्टिप्राक्काले ईशानसत्तानिवेधेना-
ऽप्रत्यासिध्तेतिभवतीनां सत्तार्थकत्वस्य वक्तुमशक्यतया, यस्याहं
हृदयादासं स ईशो विदधातु मे, ततो युद्धमवर्तत, नन्दपत्न्यां भ-
विष्यसीत्यादिषज्जनार्थस्यैव ब्राह्मत्वेन प्रतिकल्पं प्रथमोत्पत्तिबोध-
कतया, नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त इत्यस्यापि, नासीद्वर्तते भवि-
ष्यति चेति पुरुषविपरिणामेन तास्वैव क्रियास्वन्वयस्य युक्तत्वेन रु-
द्राविनाभावरूपाद्वैतबोधकतायाः वक्तुमशक्यत्वात् । नच, सोऽहं
नित्यानित्यो व्यक्ताव्यक्तो ब्रह्माब्रह्मेत्यग्रिमसन्दर्भे विश्वरूपत्वस्य
स्वस्मिन् प्रपञ्चनात् तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । महोपनिषदुक्तनिवेधेन
सिद्धे तस्याब्रह्मत्वे वामदेवच्छास्त्रदृष्ट्या ब्रह्मदृष्ट्या चाहम्पदप्रयो-
गाद्द्रुद्ररूपेणाविनाभावस्यासिद्धेः । नापि, सोऽन्तरादन्तरं प्राविशदि-
ति प्रवेशोक्त्या तत्सिद्धिः शङ्का । स प्रसिद्धः परमात्मा अन्तराद-
न्तरं दहरपुण्डरीकं प्राविशदतस्तद्भेददृष्टित्वात् तथेव्यर्थात् । अन्य-
था प्रथमपुरुषादिप्रयोगविरोधापत्तरिति । किञ्चाविनाभावरूपाद्वै-
तोपगमस्य चिदचिदीश्वरभेदसिद्धिसापेक्षत्वेन, सदेव सौम्येक्षमप्र
आसीदिति धुनिचिद्वत्त्वस्य प्रागेवोपपादितत्वेन तदादरस्याप्यस-
ङ्गतत्वमेषेति द्विष ।

। यदप्यनुपपत्तेस्तु न शारीर इत्यादिकं पदसूत्रमधिकरणान्तर-
मङ्गीकृत्य गृहशारायणोपनिषदो महोपनिषदिनि नामान्तरं चाभि-
भाय, तत्रत्ये 'पनि विभ्वस्पातमेश्वरः शाश्वतः शिषमच्युतं नारायणं
महाभैषम' इत्यादियाक्ये, किं परमेश्वरमूर्त्यात्मा तद्विभूतिर्नारायणो
विश्वपतिर्यादिलक्षणकतया प्रतिपाद्यते? किं वा परमेश्वरः शिव इति

सन्दिग्हा सहस्रशीर्षे देवमित्यारभ्य सहस्रशीर्षादिविधिष्टवेन नारा-
यणस्यैवोद्दिष्टतया अष्टपासात्, समुद्रेऽन्तमिति समुद्रशायित्वरूप-
तल्लिङ्गात् तद्वाचकाच्युतहर्षादिशब्दप्रयोगाच्च नारायण एव विश्व-
पतित्वादिदक्षणाकरत्वेन प्रतिपाद्यत इति पूर्वपक्षमभिधाय सिद्धान्त-
माह । अत्र नारायणान्तर्यामी परमेश्वर एव प्रतिपाद्यते । कुतः ।
विश्वपतित्वादीनां परमेश्वरधर्माणां पदार्थान्तरे नारायणेऽनुपपत्तेः ।
पशूनां चतये वृक्षाणां पतये जगत्तं पतये नम इत्यादिनां शिघ्र एव
परमेश्वरे निखिलभुवनाधिपत्यमभ्यस्यते । एको रुद्रो न द्वितीयाय
सस्युर्य इमौल्लोकानीयत ईशिनीभिरिति रुद्रव्यतिरिक्तस्य जगदीश्व-
रत्वं निषिद्धत्वे । विश्वाधिको रुद्रो महर्षिर्षिति विश्वाधिकत्वं त-
स्यैव श्रूयते । अतो विश्वपतित्वादिदक्षणा नारायणात्मा परमेश्वर
एवेति । अग्निमसूत्रे च पञ्चकोशप्रतीकाशमित्वादिना नारायणहृद-
यमेवोच्यत इत्यङ्गीकृत्य शिवनारायणयोर्धर्म्यध्यातृभावमाह ॥ शब्द-
विशेषसूत्रे च, नारायणपरं ब्रह्मेति मन्त्रे नारायणात् परमिति सगा-
त्तमङ्गीचकार ॥ स्मृतेश्चेति सूत्रे, 'एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगे-
श्वरो हरिः । दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम्' इति गीतावा-
क्यम्, 'अहं यथाचदाराध्यः कृष्णोनाक्लिष्टकर्मणा । तस्मादिष्टतमः
कृष्णादन्यो मम न विद्यत' इति भारतीयमश्वरथामानं प्रति शिवव-
चनं च स्मृतित्वेनोदाजहार । तत्सर्वमसङ्गतमेव । द्वापरादिस्वलोक-
इयामोहनाय पाशवाराहादिप्रसिद्धस्य, त्वामाराध्य तथा शम्भो ब्र-
ह्मीष्यामि वरं सदेत्यादिवरदानस्य यथावत्पदेनात्र बोधनात् कृष्णा-
राध्यत्वेऽपि शिवस्य परब्रह्मत्वासिद्ध्या, गीतोक्तरूपस्याप्यनुगीतोत्त-
रमुत्तङ्गोपाख्याने 'ततः स तस्मै प्रीतात्मा दर्शयामास तद्वपुः । शा-
श्वतं वैष्णवं धीमान् दर्शये यद्धनञ्जय' इत्यारभ्य, 'तद् दृष्ट्वा परमं रूपं
विष्णोर्वैष्णवमद्भुतम् । विस्मयं च ययौ विप्रस्तद् दृष्ट्वा रूपमैश्वरम्'
इति पूर्वमर्जुनेनेदानीमुत्तङ्गेन च दृष्टस्य रूपस्य वैशम्पायनेन कण्ठत
एव वैष्णवत्वप्रतिपादनादुत्तङ्गेनापि, विश्वकर्मक्षमस्तेऽस्तु यस्य ते
रूपमीदृशमिति निगमनाच्चोपपादनमन्तरेणैव वैष्णवत्वसिद्ध्याऽनु-
गीतायामपि विष्णोरेवेश्वरत्वसिद्ध्या शैश्वमतानुपष्टम्भकत्वात् ।
नारायणपरं ब्रह्मेत्यस्यापि प्रथमाप्रायपाठपतितत्वेन तत्र पञ्चमीस-
मासनिवेशस्याशक्यवचनतया पदभेदपक्षेऽपि, सुषां सुलुगिति सु-

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

कठवल्लीषु पठ्यते । यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत भो-

त्रेण सोल्लोपे सुखेन तथा पाठसिद्ध्या पुरुषसूक्त एव सहस्रशीर्ष-
त्वादिविशिष्टरूपेण जगदुपादाततायाः श्रूयमाणतया च, नारायणपरं
ब्रह्मत्वेनापि शब्दविशेषेण तदनुपपद्यते । सहस्रशीर्षं द्वेषमित्य-
नुवाकं कर्मत्वबोधकद्वितीयाया नारायण पेश्यासाभारायणापरं
ब्रह्मेत्यादिप्रथमात्ममायपाठपतितस्य, नारायणपरो ध्यानेत्यस्य, ध्यानं
नारायणः पर इत्येतत्समभिध्याहृतस्य वस्तुपरिच्छेदनिवर्तकतायाः
स्फुटत्वाच्च तस्य कर्तृत्वे पर्यवसानं वक्तुमशक्यमिति तेनापि
तन्मतानुपपद्यते । इतः पूर्वस्मिन्ननुवाके, अणोरणीयानिति मन्त्रे
ईशाण्यस्य शिवस्य प्रस्तुतात्ममहिमरूपत्वेनैव सिद्धत्वान्मध्येषु, यो
देवानां प्रथममिति मन्त्रे महर्षित्वादिभिर्मुण्डविभूतितया सिद्ध-
त्वाच्च, इहर्षं विपापमित्युपात्तमन्त्रेऽपि तदृष्ट्या काण्डस्यैव ब्राह्मणा-
त्, 'सर्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितं यदीयते तत्र पुमानपावृतः । सत्त्वे
च तस्मिन् भगवान् वासुदेवो ह्यधोक्षजां मे मनसा विधीयते' इति
३ चतुर्थस्कन्धे सर्वा प्रति शिववाक्येन, अहं भ्यायामि तं विष्णुं पर-
मात्मानमीश्वरमित्यादिना, विष्णोराराधनार्थं मे व्रतचर्यापिता-
महेत्यन्तेन गारुडद्वितीयाध्याये ब्रह्माणं प्रति शिववाक्येन च तदुपघृ-
हणादपि इदस्य ध्यातृत्वेनैव सिद्धत्वाच्च । इदं यथा तथा मया प्रहस्ते
निपुणतरमुपपादितमित्युपरम्यते । प्रकृतमनुसरामः ॥ ८ ॥ २ ॥

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ पूर्वाधिकरणे परमात्मनः पुरुषवृत्त्य-
देशकित्ववधारणे जीषवत् सुखदुःखभोगवासिराशक्यं समाप्तौ प-
रिहता । स परिहारस्तदा युज्येत, यदि तस्य भोगः सिद्धः स्यात् ।
अतस्तत्साधनायोपोज्जातेनैवमधिकरणमारभ्यत इत्याशयेन विषय-
वाक्यमाहुः * कठवल्लीषु पठ्यते इति * द्वितीयवल्लीसमाप्तौ पठ्य-
ते । अत्र शङ्कराचार्यादयोऽस्यामुपनिषद्यभिर्जीवपरमात्मनां प्रकृत-
त्वात् त्रिकोटिकं संशयमुपगच्छन्ति । तदयुक्तम् । अग्नेः कोटिपात-

दनम् । मृत्युर्यस्योपसेचनम् । क इत्या वेद यत्र स इति । अत्र वाक्ये ब्रह्मसत्रयोरोदनत्वं वदन् पच्छब्दार्थस्य भोक्तृत्वमाह । तत्र संशयः । किं जीवो, ब्रह्म वेति । सच्चिदानन्दरूपत्वं सर्वोपास्यत्वं पूर्वाधिकरणद्वयेन सिद्धम् । सर्वभोक्तृत्वं साधयति । ब्रह्मसत्रयोरशक्यवधयोः सर्वमारकस्य च मृत्योर्भक्षयिता जीवो न भवसेवेति कथं सन्देह इति चेदुच्यते । ओदनापसेचनरूपक-

स्यासङ्गतत्वादित्याशयेनाहुः । * अत्रेत्यादि * ओदनस्य चेतनभोग्यत्वेन तत्समभिव्याहृतयच्छब्दार्थभूतस्य भोक्तुरचेतनतायास्तत्समभिव्याहारेणैव निवृत्तेरग्रेस्तथात्वाज्जीवब्रह्मकोटिक एव संशयो युक्त इत्यर्थः । नन्वेतस्मिन् विचारे का वा सङ्गतिरित्याकाङ्क्षायां तामाहुः । * सच्चिदित्यादि * । तथाच ब्रह्मजिज्ञासाप्रतिज्ञावाक्ये ब्रह्मण इति सम्बन्धपृच्छा ब्रह्मधर्माणामावश्यकानां सङ्गहीतत्वादुपासने ज्ञाने चापेक्षितेषु धर्मेषु द्वयोः सिद्धौ तृतीयस्यासृत्वस्यापि स्मरणात् प्रसङ्ग एव सङ्गतिरित्यर्थः । नच जन्माद्यधिकणचतुष्टयेन सच्चिदानन्दरूपत्वस्य, तद्धर्माधिकरणे सर्वोपास्यत्वस्य च प्रथमपाद एव सिद्धत्वात् पुनर्विचारस्य किं प्रयोजनमिति शङ्क्यम् । तद्विषयवाक्येषु, ब्रह्मविदिनि, हिरण्मयः पुरुषो इत्यत इति पदात् तत्र तेषां ज्ञानशेषतया विचारादुपासनायां तेषामनुपयोग इति शङ्कानिरासायावश्यकत्वात् । नच पूर्वाधिकरणे कथं सच्चिदानन्दरूपधनिगमनेति शङ्क्यम् । सर्वं खल्वित्यत्र सद्रूपतायाः, सत्यसङ्कल्पादिपदैश्चिद्रूपताया, अनादरत्वेनानन्दरूपतायाश्च बाधनेन तत्सिद्धेरिति । एवं द्वितीयाधिकरणे विषयवाक्येऽप्यन्तरात्मनित्वाधिकरणनिर्देशात् तस्य च स्थानस्य सर्वसाधारणत्वात् सर्वोपास्यत्वसिद्धिः स्फुटैवेति न कोऽपि शङ्कालेशः । तस्यैवान्तिमे सूत्रे भोगस्य स्मरणात् तस्यालौकिकत्वनिश्चायनायैतदधिकरणमित्युपादातोऽपि सङ्गतिरित्यपि बोधितम् । अधिकरणवैयर्थ्यमाशङ्क्य समादधते । * ब्रह्मसत्रेत्यादि *

त्वाज्जीवधर्मत्वम् । स्थानाज्ञानाच्च । न हि सर्वगतस्य स्वहृद-
येऽपि प्रतिभासमानस्य, क इत्या वेद यत्र स इत्यज्ञानमुपपद्यते ।
अलौकिकसामर्थ्याच्च सन्देहः ।

तत्र निषिद्धत्वाद्यौकिकभोजनवाग्निरूप्यमाणत्वात् स्थाना-
ज्ञानाच्च काश्चिदुपासनोपाचितासौकिकसामर्थ्यो महादेवाविर-
प्ता भविष्यति । न तु तद्विरुद्धधर्मो भगवान् भवितुमर्हति, अक्रि-
ष्टकर्मत्वादिधर्मवान् । तस्माज्जीव एवोपासनोपाचितमहाप्रभावं
वाक्यार्थं इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते ।

अथा चराचरग्रहणात् ॥ अथा भगवानेव । कुतः । चरा-

*स्थानाज्ञानादिति धियुष्णन्ति । * नहीत्यादि * तथाच पूर्वाधिकर-
णद्वये सर्वगतत्वादिरूपेण सिद्धौ स्थानाज्ञानस्य वक्तुमशक्यत्वाद्-
ज्ञातस्थानकत्वं जीवधर्म एवेत्यर्थः । नन्वेवं ब्रह्मवाक्यत्वसाधकपदा-
र्थानां रूपकाज्ञानाभ्यामन्यथात्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् कथं सन्देह
इत्यत आहुः । * अलौकिकेत्यादि । नतु जीवे कथमलौकिकसामर्थ्य-
सम्भव इत्याकाङ्क्षायां तस्माद्यन्त एव पूर्वपक्षमाहुः * तत्रेत्यादि *
न हि स्यात् सर्वा भूतानीति श्रुत्या स्वपरप्राणवियोजनरूपाया हिं-
साया निषिद्धत्वाद्वा च ओदनरूपकेण तस्या लौकिकनैवस्य च
सूचनात् तथा । * महादेवादिरित्यादिपदेन रुद्रवतोऽग्नेः संग्रहः ।
महादेवस्य निषिद्धभोक्तृत्वं स्वगत्यसंहितायां प्रथमाध्याये तेनैव
पावंतीं प्रायुक्तम् । 'भक्त्यार्पयन्ति ये मह्यं तवापि पिशितादिकम् ।
उत्पादयन्ति चानन्दं गणेश्यो वा सुरेश्वरि । तथापि मे ब्रह्मियाना-
मस्माकं पिशितादिकम् । तृप्तिमुत्पादयत्येव विधिनाऽविधिनापि-
तम्' इति । * तद्विरुद्धधर्मेति * अनिषिद्धालौकिकभोजनकृत ।
विरुद्धधर्मवत्त्व उपपत्तिः । * अक्रिष्टेत्यादि * सिद्धान्तं व्याकुर्वन्तो
विषयवाक्ये हेतुपक्षबोधकपदादर्शनात् कथमस्य सूत्रस्य तद्विर-
धायमिति शङ्कापरिहाराय ब्रह्मक्षत्रपदं चराचरोपलक्षकमिति ला-

चरग्रहणात् । चरं सर्वप्राणिवधार्थं परिभ्रमन्मृत्युः । अचरं
ब्रह्मक्षत्ररूपं कस्याप्यचाल्यम् । तयोरन्ता न जीवो भवितुमर्हति ।
यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनादिति न्यायात् ।
अस्मदादिप्रतिपत्त्यर्थं तु लौकिकवद्वचनं भोक्तृत्वाय । प्रलयक-
र्तृत्वाद्वायुक्तत्वम् । सर्वत्र विद्यमानस्याप्यज्ञायमानत्वात् फलतः

क्षणिकव्याख्यानस्यासङ्गतत्वं बोधाय आहुः । * चरमित्यादि *
* अचाल्यमिति * । प्रवाहणित्वाद्वाच्यम् । ध्रुवो चकारद्वयेन
वर्णान्तरस्यापि संप्रहः । तेषामपि भक्तावधिकारेण मुक्तियोग्यत्वा-
त् । देवोऽसुरो मनुष्यो वेति वाक्यात् । एवं सति पूर्वोक्तस्यान्ता
जीवो भवितुं नार्हति । अन्तुर्जीवभावे तदात्तानां मोक्षासम्भवात् ।
ननु मृत्युञ्जयत्वेन संहारकत्वेन ज्ञानदातृत्वेन च तस्य प्रसिद्धत्वा-
न्मुष्यविभूतिरूप एव सोऽस्तु, न जीवो, न वा परः । बाधकाना-
मुक्तत्वादित्याकाङ्क्षायामाहुः । * यत्रेत्यादि * यथा ज्ञामात्यो युधराजो
वा राजकार्यं कुर्वन्नप्यन्येऽयोऽतिशयवानपि, न राजभोग्यं भुङ्क्ते
तदसाधारणं कार्यं वा करोति । अत उपासनोपचयादिना जातेऽपि
सामर्थ्यं न तस्य तादृशममृत्युत्वं शक्यवचनमित्यर्थः । ननु तादृशभो-
क्तुर्ब्रह्मरथे बाधकानामुक्तानां का गतिरित्यत आहुः । * अस्मदादी-
त्यादि * तुः शङ्कानिरासे । तथाच यथा सदेव सौम्येदमग्र आसी-
दित्यत्र ब्रह्मणः केवलत्वेऽभिसंहितेऽप्यग्रपदेन कालोपरज्जनमस्मदा-
दिप्रतिपत्त्यर्थं, तथात्र भोजने लौकिकवद्वचनमपि । नचात्र निषिद्ध-
त्वं बाधकम् । निषेधस्य जीवेऽपि देहसम्बन्धानन्तरमेव प्रवृत्तेरनुष्ठा-
परिहारसूत्रे शक्यमाणत्वाद्दशरीरे ब्रह्मणि तदप्रवृत्तेस्तं प्रति निषिद्ध-
त्वामाघात् । अन्यथा प्रलयेऽपि हिंसायास्तौल्यात् तत्कर्तृत्वमप्ययु-
क्तं स्यात् । तथा सति प्रलय एव न भवेदतस्तत्रैव भोक्तृत्वेऽपि ना-
युक्तत्वम् । नापि ज्ञानाज्ञानं बाधकमित्याहुः । * सर्वत्रेत्यादि *
सर्वत्र विद्यमानत्वेऽपि, दन्त तिरोसानीति श्रुतेः सृष्टयन्तरं तिरो-
धानेनाऽज्ञायमानत्वात् प्रत्यक्षरूपस्य फलस्याभावेन तदभिसंख्याय
ज्ञानाज्ञानमत्रोक्तं, न तु ज्ञानविषयकं परोक्षज्ञानमप्यभिसंधायातो

स्थानाज्ञानमुक्तम् । ब्रह्मक्षत्रयोरपि मोक्षापेक्षित्वान्मृत्युसम्बन्धमात्रेण भगवति भोक्तारि प्रवेशार्थं योग्यरूपमेवौदनत्वम् । प्राणानां तत्रैव समवलयान्मृत्युरपि तत्रैव लीनोऽग्रे जन्ममरणाद्यभावाय भगवत्सेव प्रविशति । तस्मादस्मिन् वाक्ये ब्रह्मक्षत्र-मृत्युनां भोग्यत्वेन ग्रहणादत्रा भगवानेवेति सिद्धम् ॥ ९ ॥

ननु किमित्येवं प्रतिपाद्यते । पूर्वपक्षन्यायेन यमोऽन्यो वा मृत्युं साधनीकृत्य स्ववशे सर्वं करोतीति जीववाक्यमेव किं न स्या-

न दोषः । ननु भगवन्नेवं, तथापि क्लिष्टकर्मत्वं कथं निवर्तेतामित्यत आहुः । * ब्रह्मक्षत्रेत्यादि * । मोक्षापेक्षिणो ह्यत्रादनीयत्वेनाभिप्रेयन्ते । ते च देहसम्बन्धे निवृत्तं मुच्यन्ते, न तु सदेहाः । अतो यथा तण्डुलानां चन्दादिसम्बन्धेनावयवशैथिल्येन विकलितावौदनत्वं, तथात्र मोक्षापेक्षिणां भोक्तारि भगवति प्रवेशार्थं कथञ्चिन्मृत्युसम्बन्धमात्रेण योग्यरूपत्वमेवौदनत्वम् । यथा कंसादीनां, कुरुपाण्डवसैन्यानां च । अत एव, तदेव रूपं दुरवापमाप, यास्यन्त्वदशर्ममलं बलभीमपार्थव्याजाह्वयेन हरिणा निलयं तदीयमित्यादीनि वाक्यानि । नचैवं मृत्योरुपसेचनत्वासम्भवः । अत्राय वै मृत्युर्जायत इत्यनेकमृत्युपक्षे, अशनाया मृत्युरेवेत्येकमृत्युपक्षेऽपि मुच्यमानब्रह्मक्षत्रप्राणानामत्रैव समवनीयन्ते प्राणा इति ह्युतेरस्मिन्नेव लयेन तद्धर्मात्मकोऽशनायादिरूपो मृत्युरपि तेषां जन्ममरणाद्यभावाय भगवत्सेव प्रविशतीति तस्योपनेचनत्वमपि युक्तमेव । एवं सिद्धे तेषामोदनोपसेचनभावे तदन्वित्वेनाक्लिष्टकर्मत्वमपि भगवतोऽशनायासेनैव सिद्धम् । दुश्चिकित्स्यमणादिव्यापन्निवारकागदङ्कारकृतिवत्तस्योत्तमफलत्वात् । एवं प्रलयेऽपि सुपुंसिधःसुखजनकत्वमेव । नानासंख्यतिकलेशनिवृत्तिफलकत्वात् । तस्मादत्र बाधकानामभावात् साधकपुक्तीनां सत्त्वादस्मिन् वाक्येऽत्रा भगवानेवेति सिद्धमित्यर्थः । किञ्च । मोक्षापेक्षि-ब्रह्मक्षत्रप्राणानामुत्कमणाभावेनान्त-प्रकटे भगवत्सेव लयादन्तर्यामि-त्वमपि सिद्धं ज्ञेयम् ॥ ९ ॥

सुशान्तरमयतारयितुं चोदयति * तन्वित्यादि * । अयमर्थः ।

दिसत आह ।

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

प्रकरणं हीदं ब्रह्मणः । न जायत इत्यारभ्याऽऽसीनो दूरं
व्रजतीत्यादिना माहात्म्यं वदन्ते, यस्य च ब्रह्म च सत्रं चेसा-
ह । अतःप्रकरणानुरोधत् पूर्वोक्तप्रकारेण ब्रह्मवाक्यत्वमिति ।
अन्यथा प्रकृतहाणाप्रकृतकल्पने स्यातामिति चकारार्थः ॥ १० ॥

विषयवाक्ये पक्षादियोधकपदाभावेऽपि चराचरादिपदैर्मृत्युवादिगतं
धर्ममाहृत्य योगवृत्त्या तानि योचयित्वा तेषां ग्रहणस्य लिङ्गत्वं च
कल्पयित्वा निर्वन्धनं ब्रह्मवाक्यत्वकल्पनापेक्षया पूर्वपक्षोक्तानां निषि-
द्धत्वादीनां शीघ्रं बुद्ध्याधारोहात् तेन न्यायेन जीव एवात्र प्रहीतुमु-
चिनः । स चत् साधारणो न समर्थस्तदा संहारेऽधिकृतः यमो देवता-
रूपं मृत्युं, देवतारूपो मृत्युर्वा रोगादिरूपं मृत्युं साधनीकृत्य ब्रह्मक्ष-
त्रोपलक्षितं सर्वं प्राणिजातं स्वचक्षे करोतीति युक्तम् । अतोऽस्य
जीववाक्यत्वमेवाद्गणीयमिति । अत्र सूतं पठित्वा व्याचक्षते ॥ प्र-
करणाच्चेति ॥ जीवप्रश्नोत्तरध्वणानन्तरम्, अन्यत्र धर्मादन्यत्राध-
र्मादिति प्रश्नान्तरे कृते सर्वे वेदा यत् पदमामनन्तीत्यादिना प्रकरणा-
न्तरं प्रवृत्तमत इदं ततोऽभिरिक्तस्य ब्रह्मणः प्रकरणम् । तत्र सर्वे वेदा
इति मन्त्रे सङ्क्षेपेण कथनं प्रतिज्ञाय, ॐकारस्य सङ्क्षेपरूपतामुक्त्वा
एतद्धवेवाक्षरं ब्रह्मेति मन्त्रद्वयं सर्वफलदायकत्वादिना तत्प्रशंसामु-
क्त्वा तत्प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणो माहात्म्यं, न जायत इत्यादिभिरष्टभिर्म-
न्त्रैर्वदन्ते तस्यैवाप्तत्वं मृत्युरेवाह । तद्यदि यमो देवतारूपो मृत्यु-
र्वाप्तृधेनाभिप्रेतः स्यात् तदा, न जायत इति मन्त्रे तस्य जननमर-
णाभावं न वदेत् । पुराणादिपूजयोरपि जन्यत्वस्मरणान् । यमो यमी
श्राद्धदेव इति, तत्राऽपानस्ततो मृत्युरिति ।, वेदेऽपि न मृत्युरासीद-
मृतं न तर्हीति । जन्यत्वं च नश्यत्त्वव्याप्तम् । तथाऽऽसीनमन्त्रे,
यान् मदामदं देवं मदन्यो दातुमर्हतीति स्वस्य तस्य च भेदेन ज्ञा-
तृक्षेयभावं च न वदेत् । अत इदं मृत्युवादिदेवताव्यतिरिक्तस्य ब्र-

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

क्षण एव प्रकरणम् । तथा सत्यासीनादिमन्त्रेषु यथा विरुद्धधर्मा-
धारत्वादिरूपं तन्माहात्म्यमयदत्तयात्रोक्तविधात्तृत्वस्वरूपमपीति त-
थेत्यर्थः । शेषं स्पष्टम् । अत्र चात्तृत्वस्य ब्रह्मणि निश्चायनात् प्रलय-
कर्तृत्वनिर्वाहकसामर्थ्यमवसरसङ्गस्योक्तत्वात् तदन्वयवो निवारितः ।
सर्वे वेदा, एतद्धेवाक्षरमित्युपक्रमात् सर्वरूपत्वात्मकं वैशेष्यमपि
जीवतुल्यभोगाभावार्थं सूचितं ज्ञेयम् ।

माध्यास्तु, स यद्यदेवाऽऽद्यजत तत्तदत्तुमधियत सर्वं वा अ-
त्तीति सर्वमदितेरदिति त्वमिति बृहदारण्यकीयाग्निब्राह्मणस्थभ्रुति
विषयवाक्यत्वेनोदाहरन्ति ।

विज्ञानमिभक्षुस्तु, 'य इमं मध्वदं वेदात्मानं जीवमन्तिकात् ।
ईशानं भूतभव्यस्य ततो न विज्जुगुप्तत' इति कठयल्लीस्याम् ।

अत्तृत्वरूपस्य विषयस्य तत्र स्फुटत्वात् । अत्तृत्वं च प्रलय-
कर्तृत्वमेव सर्वं व्याकुर्वन्ति । तत्तु व्याख्यानं न युक्तम् । अत्र तत्प्र-
सङ्गादर्शनात् । पूर्वाधिकरणाविषयवाक्ये तज्जलानिनि विशेषणेन
जन्मादित्रयस्य ब्रह्मकर्तृकताया उक्तत्वात् प्रथमपादे उपपादितत्वा-
त् तेषु केवलस्य संहर्तृत्वस्यैवैह पुनर्विचारे कारणस्यानुपलम्भाच्च ।
अतोऽत्र तद्भिन्नस्य प्रलयातिरिक्तकालिकमौक्षफलकस्य धर्मान्तरस्यै-
व विचार इत्येव युक्तम् । जिज्ञासासूत्रे सम्बन्धपृष्ट्या उपपादितत्वेन
ज्ञानोपासनयोस्तद्धर्मविचारस्योपयोगिनया आवश्यकत्वादिति । मि-
क्षुदाहृतस्य तु भूतभव्येणान्तररूपे स्पष्टे ब्रह्मलिङ्गे विद्यमाने उप-
पादनसापेक्षलिङ्गग्रहणस्यानवसरपराहतत्वमेव । माध्वोदाहृते तु,
नैवेह किञ्चनाग्र आसीन्मृत्युर्नैवेदमावृतमासीदशनाययाऽशनाया हि
मृत्युरित्युपक्रमे जिघत्साश्रावणान् तस्याश्च श्रुत्यन्तरे त्रिजिघत्सो-
ऽपिपास इति ब्रह्मणि निषेधेनोपपादनसापेक्षत्वात् प्रकरणस्यापि
सन्दिग्धत्वमेव । तस्मादुक्तमेव विषयवाक्यं युक्तमिति दिक् ।

शैवस्तु प्रहस्तादेव पराहत इति न तदर्थं पुनः प्रयतनम् ।
अतः पूर्वोक्तमक्षुण्णम् ॥ १० ॥ ३ ॥

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ अयं भोगो व्यापिवैकुण्ठे

तस्यैवाग्रे पठ्यते । ऋतं पिवन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्र-
विष्टौ परमे परार्द्धे । छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाशयो
ये च त्रिणाचिकेता इति ।

किमिदं ब्रह्मवाक्यमाहोस्विदन्यवाक्यमिति । अस्प वाक्य-
स्योत्तरशेषत्वे जीवप्रकरणपठितत्वान्न ब्रह्मवाक्यत्वम् । पूर्व-
शेषत्वे तु ब्रह्मवाक्यमिति प्रकरणनिर्णयः । मध्ये पाठादेवं

अन्यत्र वास्तु, न त्वन्तर्हृदयेऽपीत्याशङ्कावारणाय । किञ्च, ये पूर्वाधि-
करणेषु धर्मा उक्तास्तेऽन्तर्वर्तिन उक्ताः । अन्तर्वर्ती च हृद्यन्तःपुरुष
इत्यादिश्रुत्या, अहमित्यादिप्रत्यग्विरया चान्तर्वर्ती जीवसिद्धः । ब्रह्म तु
व्यापकत्वात् सार्धत्रिकमुदासीनं, न त्वन्तरेष विशेषतः सिद्धम् ।
तथा सति पूर्वाधिकरणेषु यन्माहात्म्यमुक्तं तज्जीव एव भविष्यति,
न ब्रह्मणीति जीवनिवारणे तत्र तत्साधनाय चेदमधिकरणमुपोद्धात-
सङ्गत्या आरभ्यत इत्याशयेन विषयवाक्यस्यलक्षणपूर्वकं तद्वाक्य-
मुदाहरन्ति * तस्यैवाग्र इत्यादि * । पुरः स्फूर्तिकों वाक्यार्थस्तु, ऋतं
सत्यं सुकृतस्य सम्यक्त्वमवगत्य कृतस्य कर्मणः फलं पिवन्तौ भुञ्जा-
नौ । यद्यप्येको भुङ्क्ते, नेतरस्तथापि, छत्रिणो यान्तीतिवत् समुदाये
गौण्या पिवन्नादिति प्रयोगः । लोके अस्मिञ्छरीरे, गुहां हृदयाका-
शं प्रविष्टौ । गुहामिति सप्तम्यर्थे द्वितीया । गुहाया विशेषणं, परमे
परार्द्धे इति । बाह्यपुरुषस्यानापेक्षया परम उत्कृष्टे । तत्र हेतुः परार्द्ध-
त्वम् । परार्द्धे ब्रह्मणः स्थानम् । तत्र हि भक्तैर्ज्ञानिभिरुपासकैश्च ब्र-
ह्मोपलभ्यत इति । तौ छायातपौ संसारित्वासंसारित्वाभ्यां धर्माभ्यां
परस्परविलक्षणौ ब्रह्मविदो वदन्ति कथयन्ति । न केवलं त एव क-
थयन्ति, किन्तु पञ्चाग्नयस्त्रिणाचिकेताः श्रौतस्मार्ताग्निमन्तस्त्रिकृतवो-
नाचिकेनोऽग्निर्यैश्चितस्तादृशा गृहस्था अपि वदन्तीति । मुख्योऽर्थस्त्वग्रे
भाष्य एव धक्तव्यः । तत्रांकेऽर्थे संशयं तद्वीजं व्याहुः । * किमिद-
मित्यादि * । * प्रकरणनिर्णय इति * प्रकरणेन कृतो निर्णयः । ननु व-
ह्नीसमाप्त्या पूर्वप्रकरणसमाप्तेस्तदुत्तरप्रकरणगतत्वस्य स्फुटत्वात्
कथं सन्देह इत्यत आहुः । * मध्य इत्यादि * तथाच, 'स्वार्थबोधे स-
माप्तानामद्वाङ्मिरयाद्यपेक्षया । वाक्यानामैकवाक्यत्वं पुनः संहस्य जा-

सन्देहः । अर्थविचारे तु द्विवचननिर्देशात् पूर्वशेषत्वे वद्धमुक्त-
जीवौ भविष्यतः । उत्तरशेषत्वे त्विन्द्रियमनसी । उभयथापि न
ब्रह्मवाक्यम् । द्वयोर्मुख्यत्वेन प्रतिपादनात् । ब्रह्मवाक्यत्वेऽपि
न मयोजनसिद्धिः ।

अथ मन्यते, उपनिषत्पाठादन्यत्रानिर्द्धारज्जीवब्रह्मपर-

यत' इति पूर्वतन्त्रे सिद्धत्वात् कयाचित् सङ्ख्या पूर्वशेषत्वस्यापि
शक्यवचनः, आत्मानं रथिनं विद्धीत्यादेः प्रागेव पाठाच्च सन्देह
इत्यर्थः । ननु तर्ह्येन निर्णयोऽस्त्वित्यत आहु । * अथेत्यादि * ।
* वद्धमुक्तजीवाविति * हन्ता चेन्मन्यते हन्तुमित्यनेन यद्धन्य, म-
त्या धीरो न शोचतीत्यनेन मुक्तस्य च पूर्वत्रोक्तत्वात् तदनन्तरपाठ-
तस्य द्वित्वस्य तद्विषयत्वप्रत्यभिज्ञानात्तावेव युक्तौ, न तु जीवपरमा-
त्मानौ । अनश्नन्निति श्रुत्या परमात्मनो भागाभावादिनि । * इन्द्रिय-
मनसी इति * यस्त्वाविज्ञानवान् भवतीत्यादौ तयोरेवाग्रे निरूपणात् ।
पिबन्ताविति पानकर्तृत्वव्यपदेशस्त्वेधांन पचन्तीतिवत् करणे क-
र्तृत्वोपचाराद् बुद्धिजीवपक्षे बुद्धौ केवलायामित्रोभयत्राप्युपपत्त्यने
* उभयमेति * उत्तरशेषत्वे पूर्वशेषत्वे च । ननु, येयं प्रेते विचि-
कित्सेत्यनेन जीवस्य, अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादित्यनेन परमात्मनश्च
पूर्वे पृष्टवान् पूर्वशेषत्वाङ्गीकारे जीवपरमात्मानौ सुखेन सम्भवि-
ष्यत इति तावेवात्र ग्राह्यावित्येकदेशिरुतं समाधानं दूषयन्ति * द्व-
योरित्यादि * ब्रह्मवाक्यत्वाय हि परमात्मनिरूपणमत्राङ्गीकार्यम् ।
तत्प्रयोजनं च मुख्यतया परमात्मनो भोक्तृत्वप्रतिपात्तः । सा तु द्व-
योस्तुल्यतया मुख्यत्वेन प्रतिपादनाद् दुर्घटेत्यपार्थं तस्य ब्रह्मवाक्य-
त्वमित्यर्थः । ननुपनिषदो रहस्यविद्यास्तासु यदुच्यते, तद्विद्वारित-
मेवोच्यते । अत उभयोर्ऋतपातृत्वमन्यत्रानिर्णयितमत्र निर्धारयितुं
प्रवृत्त वाक्यमिन्द्रियमनसोर्ग्रहण उपचारदायेण दुष्यतीति तदभा-
वायास्य जीवब्रह्मपरत्वाङ्गीकारेऽपि तयोरेवामेदेनैव भिन्नतया व-
स्तुत पक्ष्याद् वाक्यस्योभयपरत्वेऽपि ब्रह्मवाक्यत्वमक्षतमित्येकदेशि-
रुतं समर्पणं दूषणार्थमनुच्यन्ति । * अथेत्यादि * । तद् दूषयन्ति ।

त्वेऽपि तयोरभेदाद् ब्रह्मपरतैव वाक्यस्य युक्तेति । तथापि कस्य निर्णायकत्वं, प्रकरणस्वार्थस्य वेति । उभयोरपि सान्द्रग्धत्वाद् युक्तौ विचार इति चेदुच्यते ।

सन्देहवारकं शास्त्रं पदशक्त्या तु निर्णयः ।

जीवाद्भुत्कर्षशब्देन द्वयोर्वाक्येऽपि न क्षतिः ॥ १ ॥

गुहातपशब्दाभ्यामित्यर्थः ।

ऋतं पिवन्तानित्यत्रैवं संशयः । किं जीवद्वयं निरूपयान्ति, आहोस्विज्जीवब्रह्मणी वेति । तत्र ब्रह्मप्रकरणस्य सामान्य-

तथापीत्यादि सान्द्रग्धत्वादिति । अर्थस्य सान्द्रग्धत्वं जीवद्वयनिरूपणकोट्यनिरासाद् बोध्यम् । तथाच तदङ्गीकारे विचारवैयर्थ्यमित्यर्थः । एवमकदेशिमतद्वरणेन विचारमाक्षिप्य नत् समर्थयन्ति *उच्यते इत्यादि* । शास्त्रं व्यासप्रणीतं श्रौतवाक्यस्यसन्देहवारकम् । अतस्तत्र पूर्वं सन्देहाकारस्य निर्णयः कार्यः । अन्यथा तु समाधानमनर्थकमेव स्यात् । नचोक्तयोरुभयोरपि सान्द्रग्धत्वात् केन स निर्णय इति शङ्क्यम् । * पदशक्त्या तु निर्णयः * । सन्देहाकारस्य । कस्य पदस्य शक्त्यानि चत् । * जीवाद्भुत्कर्षशब्देन * । जीवं प्राप्यं उत्कर्षबोधको यः शब्दस्तन । वाक्ये द्वयाः पक्षयोर्न क्षतिः । तथाच तादृशपदस्य शक्त्या जीवद्वयपक्षो जीवपरमात्मपक्षश्चेति द्वावपि संग्रहीतुं शक्येते इत्यर्थः । जीवाद्भुत्कर्षशब्दः को वेत्यपेक्षया व्याकुर्वन्ति * गुहेत्यादि* इदं पूर्वोत्तरपक्षयोर्विवरण एव स्फुटिभक्षिप्यनि । ननु, यः सेतुरी जानानामिति मन्त्रस्यापि प्रकरणद्वयमध्ये पाठोऽस्तीति स कुतो न विचार्यते इत्यत आहुः* । * ऋतमित्यादि * तथाच तत्राक्षरं ब्रह्म स्फुटमेव श्रूयते इति सन्देहाभावात् स न विचार्यते, किन्त्वैवैवं संशयादयमेव विचार्यते इत्यर्थः । एवं संशयं साधयित्वा पूर्वपक्षमाहुः । * तत्रेत्यादि * । अयमर्थः । यद्यस्मिन् मन्त्रे ब्रह्मैव प्रतिपाद्यं भवेत् तदा पूर्ववद्व्यामिवाप्राप्युपास्यत्वेन प्राप्यत्वेन

त्वाद्, पस्तु विज्ञानवान् भवतीत्यग्रे विद्वद्विद्वतोर्वक्तव्यत्वात्
 तदर्शमुभयोः प्रथमं निर्देश उचितः । मन्त्रेऽपि, ऋतं स्वर्गापव-
 र्गलक्षणं सुखम् । मार्गद्वयस्यापि विहितत्वात् सुकृतलोकत्वम् ।
 गुहा तत्रविचारो हृदयं वा । जात्यपेक्षया त्वेकवचनम् । पर-
 मपराद्धं सत्यलोकः । तत्रोभयोर्भोगात् । अविद्यया विहितमकाश-
 त्वादविदुषश्छायात्वम् । ब्रह्मज्ञानेनातिमकाशत्वादातपत्वं वि-
 द्युषः । अत्र एव विदुषः स्वरूपं ब्रह्मविदो वदन्ति । पञ्चाग्रय-
 स्त्रिणात्रिकेताश्चेतरम् । इन्द्रियमनसोस्त्वचेतनत्वान्न वाक्यार्थ-
 सङ्गतिः । वाक्यार्थयोगे हि विशेषणनिर्णयः । तस्माद् वदमु-
 क्तजीवपरतयापपन्नत्वात् तत्प्रकरणपाठान्न ब्रह्मवाक्यमिति ।
 एवं प्राप्ते, उच्यते ।

गुहां प्रविष्टावात्मानौ । गुहा हृदयाकाशस्तत्र सकृदेकस्मिन्

अथ ब्रह्मोच्यते इति प्रकरणस्य तौल्यादेकवचनमेवात्र घटेत् । घदति
 द्विवचनमतोऽत्र, न ब्रह्माभिप्रेतं, किन्तु वदमुक्तजीवावेवाभिप्रेतौ ।
 अतः प्रथममुभयोर्निर्देशः । नचैवं मन्त्रवर्णासङ्गति । मन्त्रेऽपि ऋ-
 तपदेनोक्तरीतिकं द्विविधसुखमुच्यते । प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपस्य मार्गद्व-
 यस्यापि विहितत्वात् सुकृतत्वेन तज्जन्यस्य शरीरस्य लोकत्वम् ।
 तत्र गुहा तत्तदुपयोगी तत्रविचारो गुहेव गुहा । यदि गौणी नाद्वि-
 यते, तदा हृदयाकाशः । नच विचारादेर्भिरत्वाद् द्विवचनं शक्यम् ।
 जात्यपेक्षयैकवचनस्यापि युक्तत्वात् । परमः परश्चतुर्मुखो यत्र भी-
 यते तादृशं परार्द्धमुत्तमं सत्यलोक एव । तत्रोभयोः शतजन्मीनस्वक-
 र्मशुद्धस्य कर्मिणो, वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थस्य सन्न्यासिनश्च भो-
 गादिति । * विद्वद्विद्वतोरिति * विच्छब्दान्मतुष्ययोग इति सम्ब-
 न्धे । शेषं स्फुटम् । पूर्वपक्षमुक्त्वा समाधानं व्याकुर्वते । * गुहामि-
 त्यादि * । एकस्मिन्निति * एकदेश्यर्थः । अत्र हेतुर्हिद्यत्वेन सूच्यते ।

प्रविष्टौ जीवपरमात्मानावेव । अनेन जीवेनात्मनानुपविश्ये-
त्युभयोः प्रवेशश्रवणात् । न ह्येकस्मिन् हृदयाकाशे जीवद्वयं
प्रवेष्टुमर्हति । अर्थस्त्वेवं सम्भवति । पूर्वाधिकरणे यथाभिलपि-
तभोगो भगवति साधितः । प्रकारान्तरेणापि, ऋतं ससं परं अ-
ह्येति ऋतसत्ययोर्विह्वलत्वप्रतिपादनात् स्वरूपाऽमृतपातरां ।
सुकृतमपि ब्रह्मैव । तस्मात् तत्सुकृतमुच्यते इति श्रुतेः । स एव
लोकः । उपचारात् पृष्ठी ।

तं विवृण्वन्ति । * अनेनेत्यादि * अनेन जीवेन सहात्मनेत्यर्थः । नच
सहाय-तृतीया चेत् स्यात् तदाक्तं सम्भवेत् । सैवात्र मन्दिग्धेति वा-
च्यम् । गुहाहृतं गह्वरेष्टं पुराणं यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमं-
न्नित्यादौ श्रावितस्य निहितत्वादेः स्वरूपेण प्रवेशं विनानुपपन्त्यात्र
तथा निश्चयात् । यद्यपि तत्र परमात्मनः सिद्धयन्निर्देशस्तथापि, तत्
सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्, तदनुप्राविश्य सञ्च त्युच्चाभवदिति श्रुत्यं-
न्तरात् प्रवेशहेतुक एवेत्यर्थः । नन्वत्र जीवपदान् तयोरेव सौऽस्त्व-
त्यत आहुः । * न हीत्यादि * हृदयाकाशे हि जीवस्य प्रवेशो नामा-
दिव्याकरणार्थः । व्याकरणं चैकेनैव सम्भवति । अत एवैकवचनं-
म् । अन्यथा जीवाभ्यामित्यादि वदेत् । पुराणेष्वपि, 'चित्तेन हृदयं
चैत्यः क्षेत्रज्ञः प्राविशद्यदा । विराट् तद्वैव पुरुषः सलिलादुदतिष्ठत'
इत्यादौ दंष्टोत्थापनायाप्येक एवोक्तः । अतो व्यष्टिदेहेऽप्येक एव म-
न्तव्यः । अन्यथा करणाधिपौ द्वौ स्याताम् । ततश्च सुकृतवृकृतभो-
गोऽपि श्रुत्यादौ द्वयोरुच्येत । उपस्था च भज्येत । अतो जीवद्वयमे-
कत्र प्रवेष्टुं नार्हतीति कार्यबलात् सहायैऽपि सती तृतीया जीवस्य
ब्रह्मसाह्यमेव गमयतीत्यर्थः । ननु भवत्वेवं तत्र, तथापि प्रकृतमन्त्रा-
र्थः कथं सङ्गच्छन् इत्यत आहुः । * अर्थ इत्यादि * यथेति मिश्रं
पदं नित्यसम्बन्धात् तथापदमध्याहरति । तेनास्मिन्नधिकरणे जीवेन
सहापि विवक्षितरीतिकं भोगं साधयतीत्यर्थः । तमेव प्रकारं स्फु-
टीकुर्वन्ति । * ऋतमित्यादि * । * उपचारादिति * राहोः शिर
इतिवदभेदेऽपि भेदोपचारात् । उपचारमरोचयन्तो लोकपद-

माणत्वेन, 'समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नाऽनीशया शोचति सुहृत्मानः । जुष्टे यदा पदपत्यन्यमीशस्य महिमानमिति वीतशोक' इति समन्तरमन्त्रे च जीवपरमात्मनोरुक्तत्वेनासन्दिग्धतया जीवान्तरस्य जडस्य च तत्र द्वितीयकोट्यप्रवेशाज्जीवपरमात्मानौ स्फुटौ प्रतीयंते । वनो न्यायप्रयोजनाभावाद्युक्तमित्यर्थः । नच तत्र परमात्मनोऽनश्वरस्योक्तत्वाद्, श्रुतं पिबन्तावित्यत्र जीवद्वयमेव युक्तमिति शङ्काम् । पूर्वोक्तयुक्तिभिर्द्वितीयस्य ब्रह्मत्वसिद्धौ जीवान्तरस्य तत्राशक्यवचनत्वेन ब्रह्मणो भोगसिद्धेर्द्विसुपर्णेति मन्त्रे जीववदशानभावस्यैवानश्वरस्यैतत्त्वव्याख्येयतया जीवद्वयस्यात्राशक्यवचनत्वादिति । एवमत्र हृदयस्थस्य भोगसाधनेन पूर्वाधिकरणसिद्धौऽपि भोगः प्रकरणैक्यान्मीक्षापेक्षिहृदयस्थस्यैवेति साधितम् । तथा मन्त्रव्याख्यानेनातन्मयरूपं वैशेष्यं च बोधितम् ।

शङ्कराचार्यास्तु, हा सुपर्णेतिमन्त्रमुपन्यस्य पैङ्गिरहस्यब्राह्मणे, तयोरन्यः पिप्पलं स्वाहृतीति सत्त्वम् । अतश्चान्यो अभिवाकशीतीत्यनश्चान्योऽभिपश्यति ज्ञः । ताचेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञाविति व्याख्याय, तदेतत् सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यत्यथ योऽयं शारीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञस्तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञाविति तत्र निष्कर्षाद्व्यत्यः सिद्धान्तस्तत्र नयुज्यते । तर्हो नदधिकरणपूर्वपक्ष एव तदर्थोऽस्त्विति चेत् सोऽपि न । न ह वा पंचविदि किञ्चन रज आध्वंसत इत्यादिफलकथनात् । सर्वससारधर्मातीतो ब्रह्मस्वभावश्चैतन्यमात्ररूपोऽभिप्रेयते । अतश्चान्योऽभिपश्यति इति व्याख्यानात् । यत् पुनः सत्त्वस्य भोगवृत्त्यकथनं तत्तु सुखादिविक्रियावति सत्त्वेऽव्यारोपेण । अस्याः शुभेः क्षेत्रज्ञाभोगवृत्त्वबोधन एव तात्पर्यात् । न ह वैयुक्तं फलवाक्ये अविद्यासंश्लेषाभावरूपफलकथनेन तथा निश्चयात् । इत्थं हि कर्तृत्वभोगवृत्त्वं सत्त्वक्षेत्रज्ञयोः रितरेतरस्वभावाविवेककथनं कल्प्यते । अस्तुनस्तु सत्त्वस्याच्चेतनत्वात् क्षेत्रज्ञस्य चाधिक्रियत्वाच्चान्यतरस्यापि । किञ्च । सत्त्वस्याविद्याप्रत्युपस्थापितसद्भावत्वेन तत्त्वताऽसत्त्वात् सुतरां न सम्भवनीत्याहुः ।

तत्र । प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकतायाः समन्वयसुत्र एव व्युत्पादितत्वेन, आविचकत्वस्य च, तदन्यत्वादिस्त्रुतेषु दृष्यत्वेन सत्त्वासद्भावस्याऽप्युपगमैकाशरणात् । सिद्धे तत्सद्भावे तस्य जडत्वेनाभोगवृत्तेऽपि तेन जीवीपशुशुक्रभोगानादरस्यायुक्तत्वात् । नचानश्वरदि-

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

पदव्याख्यानव्याकोपः शङ्क्यः । येन स्वप्नं पश्यतीत्यस्य येन हेतुना स्वप्नं पश्यति नत् तस्माद्धेतोरेनत् स्वप्नद्रूपं सत्त्वं सत्त्वोपाधिकं चैतन्यमित्ये-
षममुक्तं व्याख्यायाथ योऽयमित्यादिना मुक्तं व्याकरोतीत्यमुक्तजीवी-
यभोगस्य मुक्ताभोगस्य च सिद्धेस्तदभावादिति । नचैकस्मिच्छरीरे
जीवद्वयनिवेशस्यासङ्गतत्वाप्रायं ध्रुत्वर्थ इति शङ्क्यम् । अत्र, समानं वृक्ष-
मिति समानपदस्य तुल्यवाचकतया शरीरभेदस्यैवाभिप्रेतत्वेनोक्तदो-
षाभावात् । नचैवं जीवानां गहुत्वेन, द्वा इत्यादिद्वित्वसंख्याविरोधः ।
प्रकारपरत्वेनाविरोधात् । संयुक्तस्य त्वेककालावच्छिन्नप्रवेशत्वेना-
प्युपपत्तेः । सखित्वस्य चाक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखाय इतिवन्त्सारु-
प्येहेति । अतो, नैव किञ्चित् करोमीतिन्यायेन स्यात्त्वमित्युपदेशा-
येदं पैङ्गिरहस्यव्याख्यानम् । न ह वा एवं विधीति फलवाक्येन
तथा निर्णयात् । नचैवं श्रौतव्याख्यानुरोधेन मुण्डकाद्युक्तैतन्मन्त्रेऽ-
प्ययमेवार्थोऽस्तु, न तु जीवब्रह्मपर इति शङ्क्यम् । तत्र प्रकरणास्य
ब्राह्मत्वेन ब्रह्मणः प्रतिक्षेपानर्हत्वात् । अतो, द्वयस्रोतेषुभौ द्वयान्नान-
स्याद्येवत्वादिति पूर्वतन्त्रीयन्यायाद् द्वावप्यर्थौ प्रकरणानुरोधात् नत्र
तत्र व्यवस्थितावङ्गीकार्यौ । तत्र पाठविशिष्टमन्त्रस्येवात्रार्थविशिष्ट-
स्यैव तस्य प्रकरणिना ग्रहणात् । अर्थभेदं विना व्याख्यानवैयर्थ्या-
दिप्रसङ्गादिति । अतो मन्त्रवर्ण्येऽप्यर्थभेदाश्रैकवाक्यत्वम् ।
ऋतमित्यस्य तूभयभेद इति सुतरां तथेत्यस्मिन् । मन्त्रे तन्न्यायसं-
चारणमसङ्गतमेवेति दिक् ।

एवञ्चात्र परमात्मनोऽलौकिकभोगयोगे दोषराहित्यस्य प्रस-
ङ्गेन विचारात् प्रलयकर्तृत्वं दोषरहितत्वं समर्थितमितीदं पूर्वस्यैव
शेषः ॥ १२ ॥ ४ ॥

अन्तर उपपत्तेः ॥ अनीतेषु विष्वधिकरणेषु प्रथमे वैशेष्येण
लौकिकभोगबाधकं रूपं परिहृत्याग्रिमाश्र्यां चराचरग्रहणाद्युप-
तुभयप्रवेशाच्च सम्पद्यमानदशास्यो मोक्षदशास्यधेत्युभयविधोऽपेक्षि-
तो भोगः साधितः । इदानीं संसारदशायां किं वैशेष्यमित्याका-
ङ्क्षायां तन्निर्णेतुमिदमारभ्यत इत्युपोद्घातरूपां सङ्गतिं बोधयितुं वि-

य एषोऽस्तिणि पुरुषो दृश्यते । एष आत्मेति होवाचेतदमृतमभयमेतद् ब्रह्मेति । तद् यद्यप्यास्मिन् सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छतीत्यादि श्रूयते । तत्र संशयः । प्रतिविम्बपुरुषस्य ब्रह्मत्वेनोपासनापरामिदं वाक्यं, ब्रह्मवाक्यमेवेति वा । विरुद्धार्थवाचकत्वात् सन्देहः ।

तत्र दृश्यत इति वचनात् प्रतिविम्ब एवायम् । ब्रह्ममकर-
गास्य च समाप्तत्वादेवा सौम्यतेऽस्माद्विद्या आत्मविद्या चेत्युपसं-
हारदर्शनात् तत्सिद्धयर्थमुपासनापरतैव वाक्यस्य युक्तम् ।

पयवाक्यमुदाहरन्ति । * य एष इत्यादि * । * श्रूयते इति * छा-
न्दोग्ये षष्ठे प्रपाठके उपमकोसर्वावद्यायां श्रूयते । वाक्यार्थस्तु, ब्र-
ह्मणीत्यन्तं पुरःस्फूर्तिकः । अग्रे तु पूर्ववाक्ये यदाचार्येणोक्तम्, अहं
तु ते न ब्रह्मयामि यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेववि-
दि पापं कर्म न श्लिष्यत इति फलम् । तत्र निदर्शनं स आह ।
* तद् यद्यपीत्यादि * तत्र तत्र इदं निदर्शनम् । यद्यप्यास्मिन् अक्षिपुवं-
पस्थानभूते अक्षिण, सर्पिर्वा उदकं वा सिञ्चति धारया भूयः पात-
यति, वर्त्मनी अक्षयाधरणादिभूते पक्षमणी एव गच्छति प्राप्नोति । ते
एवात्रे स्निग्धे च भवता, न त्वक्षि । तथाच यत्स्यात्तस्येदं माहात्म्यं
तस्य ज्ञाने सति पापसंश्लेषो न भवतीत्यत्र किं घक्तव्यमिति बोध्यः ।

अत्रान्वैश्वतुष्कोटिकः संशय उपन्यस्तः । किमत्र प्रतिविम्ब्यात्मा
निर्दिश्यते, विज्ञानात्मा वा, इन्द्रियाधिष्ठातृदेवता वा, परमेश्वरो
चेति । स न युक्तो, दृश्यत इतिपदेन विज्ञानात्मदेवतयोरदृश्यमानयो-
र्निरासादिति बाधयितुं संशयाकारमाहुः * तत्रेत्यादि * । ननु दर्शन-
विषयत्वं ब्रह्मणोऽपि नास्तीति संशय एवात्र न घटत इति शङ्का-
यां तद्वीजमाहुः । * विरुद्धेत्यादि * दृश्यते इत्युक्तं दर्शनम्, अमृ-
तत्वादिकं च परस्परविरुद्धार्थं, तद्वाचकत्वात् तथेत्यर्थः । पूर्वप-
क्षमाहुः । * तत्र दृश्यते इत्यादि * । प्रकरणम्माप्तौ हेतुरुपसंहारदर्श-
नादिनात् * तत्सिद्धयर्थमित्युपसंहारसिद्धयर्थम् । ननु मास्तु तत्रोपसं-

अनिरोधे हि ब्रह्मपरता । उपास्यत्वेन ब्रह्मधर्माणामन्वगो
भविष्यतीत्येवं प्राप्त उच्यते । अन्तरः, अक्षिमध्ये दृश्यत इत्युक्तः
परमात्मैव । कुतः । उपपत्तेः । उपपद्यते हि तस्य दर्शनमार्गम् ।
सर्वत्र ब्रह्म पश्यन् वहिः सन्नियाने तस्य स्थानस्यांतरुष्टत्वात्
तत्र भगवन्तमुपादिशति । लोकं वा व तेऽवोचन्नहं तु ते तद्-
क्ष्यामीति महदुपक्रमाच्च ।

हारस्तथा सति प्रकरणैक्याद् ब्रह्मवाक्यत्वमेवासेत्यत आह । * अ-
धिरोधे हीत्यादि । यदि हि इदमपत इत्युक्तं दर्शनं न विरुद्ध्यते तदा
तथात्वं शक्यवचनं, न तु तदभावेऽपीत्यर्थः । ननु त्वन्मतेऽप्यभया-
दिपदधिरोध इत्यत आह । * उपास्यत्वेनेत्यादि * सिद्धान्तं व्या-
चक्षते * उपपद्यत इत्यादि * । * आर्पणमिति * साधनविशेषजन्यम् । तद्
व्युत्पादयन्ति * सर्वत्रेत्यादि * । * अंतरुष्टत्वादिति * जलाद्यसंश्लेषे-
ण तन्माहात्म्यसाधकत्वात् । तेन स्वल्पस्थानोपदेशोऽपि न तस्य ब्रह्म-
त्वसाधक इत्यर्थः । नन्वात्मविद्योपसंहारस्य पूर्वं दर्शितत्वात् प्रकर-
णाननुग्रहं हेतोः साध्यसमत्वे कथं ब्रह्मतासाधकत्वमित्यत आहुः ।
* लोकमित्यादि * उपकोसलेन ब्रह्मोपदेशोऽप्यनुष्ठेऽपीमे नूनमाहशा
अन्यादृशा इति यदता आचार्येणाग्निकृते उपदेशे ज्ञाने, उपकोसलेना-
चार्याज्ञयाऽग्न्युक्तेऽनूदिते, आचार्यो लोकं वा व किल तेऽवोचन्नित्य-
नेन कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति यदवोचन्नग्नयस्तद्वृत्तं प्राप्यमवोचन् । श्रुतौ
लोकानिति पाठे त्वग्निविद्याप्राप्त्याः पृथग्व्याख्य, आत्मविद्याप्राप्ये
ब्रह्म चैक्येपवृत्त्या सङ्गृह्यते । तत्राग्निविद्योक्तलोकप्राप्त्युपायस्यादि-
त्वपुरुषोपासनादिरूपस्य तैरुक्तत्वादात्मविद्योक्तलोकप्राप्त्युपायभू-
ताम्, आचार्यस्तु ते गतिं वक्तैति तैराचार्यवक्तव्या गतिर्या बोधिता
साऽवशिष्यते । सा तु ज्ञातापि तदा भवति यदा प्रतिबन्धकापगम
इत्यभिसन्धायाचार्य आह । अहं तु ते तद्ब्रह्मक्ष्यामीत्यादि । तत एवं
फले श्रुते, उपकोसलः श्रद्धापूर्वकं; प्रवीतु भगवानिति विज्ञापितवो-
स्तदा, य एषोऽक्षिणीर्याद्युक्तम् । तेन तद्ब्रह्मक्ष्यामीति या प्रतिज्ञा सा
महत आत्मविद्यागतिकथनस्यैवोपक्रमस्तस्मात् । तथाचाग्निमित्त-

प्रतिबिम्बमात्रस्य च न पुरुषत्वनिर्णयः । तस्माद् विरो-
धाभावाद् ब्रह्मवाक्यमेव ॥ १३ ॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

एतं संग्रहाम इत्याचक्षते । एतं हि सर्वाणि वामान्यभिसं-
यन्ति । एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नय-
ति । एष उ एव वामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भातीति ।
वामानि कर्मफलानि । तेषामेव मनोहरत्वेन तदर्थं कर्मकरणात् ।
कर्मफललयः कर्मफलदानं च यत् इति स्वर्गापवर्गफलदातृत्वमु-
क्तम् । सर्वलोकेषु भानं च । एष इति तमेवाऽऽक्षिपुरुषं निर्दिश्य
स्थानादि व्यपदेश्यते । न हि प्रतिबिम्बात्मनः स्थानादिव्य-
पदेशः सम्भवात् ।

दुपसंहारे कृतेऽपि पुनस्तस्या एवोपक्रान्तत्वेन प्रकरणस्य स्वमेवाव-
हेतोः साध्यसमत्वमित्यर्थः । ननु तथापि प्रकरणे श्रुत्यपेक्षया आह
लत्वाद्दर्शनश्रुतिसङ्कोचोऽनुचित इति प्रतिबिम्बपुरुष एवात्राऽऽक्षिपुरु-
इत्यत आहुः *प्रतिबिम्बेत्यादि* । सत्यं सङ्कोचोऽनुचितः स्याद् पात-
दर्शनविषयस्य प्रतिबिम्बस्य पुरुषत्वं नियतं स्यात् । तदेव तु न ।
अन्येषामपि प्रतिबिम्बात् । अतो विषयवशेन दर्शनश्रुतिसङ्कोचस्तव-
मतेऽपि तुल्यः । प्रकरणविरोधश्चाधिक इति न प्रतिपुरुषस्थोपासना-
विधायकमिदं, किन्तु ब्रह्मवाक्यमेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ पूर्वसूत्रोक्तस्य हेतोर्वाद्कवलिनत्वात्
सूत्रान्तरं पठतीत्याशयेन सूत्रं पठित्वा व्याचक्षते । * एतमित्यादि *
तथाचान्तरपदेन पूर्वसूत्रादेव स्थानप्राप्तेरस्मिन् सूत्रे स्थानादीत्यत्रात-
दगुणसंविज्ञान इत्यर्थः । एतेषां संयद्ब्रह्मत्वादीनां कथं ब्रह्मत्वगमक-
तेत्याकाङ्क्षायामेतद् व्याकुर्वन्ति * वामानीत्यादि * । * कर्मफललय
इति * एतस्यैवानन्दस्यान्यानिभूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः,
सर्वं पद् हस्तिपदे निमग्नमिति यत् सर्वेषां सुखानां तत्रैव श्लिष्टत्वेन
लोकादीनां तद्व्यपवत्त्वेन च तत्रैव लय इत्यर्थः । एतेन स्थानपदस्थो-

चकारादेतच्चुल्यवाक्यस्याप्यपमेवार्थः । इन्द्रविरोचनप्रजा-
पतिसंवादे । अथ योऽयं भगवोऽप्सु परिख्यायत इत्यासुरप ।
न तु प एपोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्यादि । तस्मादक्षिपुरुषो
ब्रह्मैव ॥ १४ ॥

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

ननु किमिति निर्बन्धेन ब्रह्मवाक्यत्वं सम्पाद्यते । उपासना-
परत्वे को दोष इत्याशङ्क्याह । सुखविशिष्टाभिधानात् । ए-
तदमृतमभयमेतद् ब्रह्मेति । यद्यत्रोपासना विधीयेत, एष आ-

करीत्या लयार्थकत्वमित्यपि व्याख्यातम् । तदा तु तद्गुणसंविज्ञानं
भव । तथाचैतैः संयद्भ्रामत्वादिभिरसाधारणधर्मैरत्र ब्रह्मैव निश्चीयते ।
तथा पूर्वसूत्रोक्तो हेतुरपि तस्यैव साधक इत्यर्थः । एवं न्यायं वा-
च्यते । अन्तरेऽप्यतिदेष्टुं सूत्रे चकार इत्याहुः * चकारादित्यादि * । त-
त्र चकार इत्यन्ति * इन्द्रेत्यादि * । तत्रापि प्रथमे पर्याये, य एपोऽक्षिणी-
त्यर्थे तद् ब्रह्मेत्यन्न एवमेवोपदिष्टत्वात् तदित्यर्थः । ननु तत्र, अथ
यमित्यादिना प्रश्ने प्रजापतिना, एष एवैषु सर्वेष्वन्तेषु परिख्यायत
इति प्रतिबिम्बस्यैव निगमनात् कथं तस्यैतदेकवाक्यत्वमिति शङ्का-
यामाहुः * अथेत्यादि * । एतदग्रे, उदशराच इत्यादिना इन्द्रविरो-
चनयोर्बोधं परीक्ष्य ताभ्यां शरीर एवात्मत्वेन ज्ञाते प्रजापतिना, अ-
नुपलभ्यात्मानमित्यादिना तद्दोषकथनात् तस्यैवासुरत्वं योधितम् ।
अस्या चोपपादितम् । अनस्तदेवासुरं, न तु ततः पूर्वतनमपीत्यर्थः ।
नच प्रजापतिर्नैवं श्लिष्टं किमित्युपदिष्टमिति शङ्काम् । अधिकारपरी-
क्षायंत्वात् । नच मिथ्याभाषित्वं प्रतारकत्वं वा । अन्तर्यामिब्राह्मणे
तस्य सर्वान्तरत्वश्रावणात् प्रतिबिम्ब अवादी चात्मनः सत्त्वेन, यत
एतन्नुपनिषदो भविष्यन्ति देवा वाऽसुरा वा ते परामविष्पन्तीति
कथनेन तदुभयाभावादिति ॥ १४ ॥

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ अभिधानं विवृण्वन्ति * एतदमृ-
तमित्यादि * । अयमर्थः । अत्र ह्येतद्विशेषणत्रयं पूर्वमभिधायाग्रे

त्तोति । तदा अमृतादिवचनं व्यर्थं स्यात् । तद्दर्माणां पूर्वमेव
प्राप्तत्वात् । तस्मादमृतमानन्दः, अभयं चिद्, ब्रह्म मत्, स-
च्चिदानन्द आत्मेत्युक्तं भवति । अतः, एष इत्यक्षिपुरुषं निर्दि-
श्य सुखविशिष्टमभिधीयते । साच्चितोर्न ब्रह्मख्यापकत्वमिति
सुखमेव निर्दिष्टम् । अतः सुखविशिष्टाभिधानादेव ब्रह्मवाक्य-
मिति । एषा मुख्योपपत्तिरित्येवकारः ।

चकारात् सदादभिरपि । तस्माद् ब्रह्मैवाक्षिपुरुषः ॥१५॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

स्वरूपतो निर्णयि फलतो निर्णयमाह । श्रुतोपनिषत्कस्य,
श्रुता उपानपद् विद्या येन तस्य प्रविदो या गांतर्देवयानारूपा

संयद्दामत्वाद्य उच्यन्ते । तेनैतत्त्रयस्य स्वरूपबोधकत्वमिति ज्ञाय-
ते । तच्च सच्चिदानन्दारमकमतोऽत्राऽमृतपदमानन्दवाचकमिति
सनत्कुमारेण सुखरूपं भूमानं प्रस्तुत्य, यो वै भूमा तदमृतमिति
छान्दोग्ये श्रावणाज्ज्ञेयम् । अभयपदं चिद्वाचकमिति त्वभयं ह वै
जनक प्राप्तोऽसीति ज्ञानोपदेशोत्तरमभयपदेनोपसंहारात् । ब्रह्मपदं
सद्वाचकमिति च, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यत्र प्रथमनिर्देशादिति ।
एष सति पूर्वं यदग्निभिः कपदेन सुखविशिष्टमुक्तं, तदत्राऽमृतप-
देनाभिधीयते । नच सच्चित्तारपि स्वरूपभूतत्वाद् ब्रह्मविद्यापकत्वं
शङ्काम् । तयोर्विधायकं जडे जीवे च प्रव्यक्तत्वेनैकान्तिकतथात्वाभा-
वात् । अतः सुखमेव विशेषणत्वेन निर्दिष्टम् । * सदादिभिरिति *
आनन्दसहभूतैः सच्चित्संयद्दामत्वादिभिः ।

रामानुजाचार्यास्त्वेतदग्रे, अत एव च स ब्रह्मेति सूत्रान्तरं
पठन्ति । अर्थस्तु, अत एव सुखविशिष्टाभिधानादेव, स खंपदोप-
दिष्ट आकाशो ब्रह्मेति । तत् पूर्वसूत्रेण गतार्थत्वादन्यैर्नाद्रियते ॥१५॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ एतत्सूत्रप्रयोजनमाह । * स्वर-
रूपत इत्यादि * । * फलत इति * ,फलस्य तात्पर्यलिङ्गत्वात् तथैः

साऽक्षिपुरुपाविदोऽप्युच्यते । अथ यद्दु वै वास्मिन् शव्यं कर्म कुर्वन्ति, यदि च नार्चिपमेवाभिभवन्तीत्युपक्रम्य चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुपाऽगाननः म एतान् ब्रह्म गमयति । एष देवपथो ब्रह्मपथ इत्येतेन प्रतिपद्यमाना इमं गाननमावर्तते नानतन्ते इति ब्रह्मविदोऽप्येष एव मार्गः पुनरावृत्तिरहितः । चकारस्त्वक्तसमुच्चयेनाधिकरणपूर्वत्वबोधकः ॥ १६ ॥

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

त्यर्थः * ब्रह्मविदो या गतिरिति * एतस्या ब्रह्मविदो गतित्वं छान्दोग्य एव पञ्चाग्निविद्यार्थां तद्य इत्यं विदुर्गे चमेऽरस्ये अद्वा तप इत्युपासते तेऽर्चिपमभिसम्भवन्तीत्यादिना श्रावितम् । सैवात्र प्रत्यभिज्ञायते । गीतायामप्यग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्, तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना इत्यनेन च । *अर्थेत्यादि* वाक्यार्थस्तु, अर्चन्ति प्रतिज्ञायाम् । यद्दु चैव यदि, अस्मिन् पुरुषवेत्तरि मृते, शव्यं शवसंस्काररूपमौर्द्ध्वदैहिकं कुर्वन्ति ज्ञातयां, यदि च न कुर्वन्ति, उभयथापि तेषामक्षिपुरुषविदां न परलोकं फलवैषम्यमित्युक्त्वा विद्यावतां गमनप्रकारं वदति । अर्चिपमित्यादिना । अमानव इति । मनुकृतसृष्ट्यावनुपन्नः । मनवश्च शिवपर्यन्ता बोध्याः । सलोकपालामुनयो मनुनामाद्यं मनुं प्राञ्जलयः प्रणेमुरिति चतुर्थस्कन्धे मैत्रेयेण महादेवेऽपि मनुपदप्रयोगात् । तेन भगवतो दूत इत्यर्थः । देवपथ इति । देवैर्गमयितृभिरुपलक्षितो मार्गः । *ब्रह्मपथ इति* ब्रह्मणः प्राप्यस्य परस्य सम्बन्धी मार्गः । * आवर्तमानं * आवृत्तिसाधनभूतमार्गम् ।

मायावादिनस्तु, ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः सद्योमुक्तिमङ्गीकुर्वाणा इमां गतिं नाद्रियन्ते । तत्तु व्याख्येयश्रुतिविरोधादेनापेक्ष्यम् । अतिकृपानदभावसहकारेण सद्योमुक्तिक्रममुक्त्योरुपपत्त्योक्तश्रुतिविरोधाभावेनैतद्वक्तुम्रान्तत्यापत्त्या चैतस्यागायोगादिति ॥ १६ ॥

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ सूत्रप्रयोजनमाहः । *

इदमेवाधिकरणं पुनर्निषेधमुखेन विचारयति । ननूपासना-
परत्वेऽपि सर्वमुपपद्यते । तद्धर्मव्यपदेशेनैवोपासनोपपत्तेः ।
अतः सर्वा उपपत्तयो व्यपदेशिवद्भावेन सङ्गच्छन्त इत्येवं प्राप्त
उच्यते । इतरो नात्र वाक्यार्थः । अनवस्थितेरस्थिरत्वात् । उ-
पदेशकवाक्यत्वाद्दुपदेशपुरेव चक्षुर्गतं भवेत् । तथाच वक्तुर्दर्शना-
भावाद्नास्तत्वम् । द्रष्टुरपगमे त्वापगच्छति सद्वितीये तु सद्वितीयः ।
उपासनाकाले च सुतरामनवस्थितिः । सद्वितीयोपासनायामपि
श्रवणमननयोर्भिन्नविषयत्वादनवस्थितिः । वक्तुरेव नियमे गु-
रोर्निर्वन्धेन सुतरामनवस्थितिः ।

इदमित्यादि * तथाचोक्ताधिकरणद्वयविषयवाक्ये उपासनाप्रसङ्गा-
भावेन सन्देहानुदयादत्र तु तदुदयात् पुनर्विचार इत्यर्थः । पूर्वपक्षं
ग्राहयन्ति * नन्वित्यादि * । विभजन्ते * तद्धर्मैत्यादि * प्रतिविम्बपुरुष-
स्य ह्युपासना ब्रह्मत्वेन कर्तव्यान्नोच्यते । ब्रह्मत्वे तु तदेव बुद्धावा-
रोहति, यदा ब्रह्मधर्मास्तत्र व्यपदिश्यन्ते । अतो व्यपदेशिवद्भावेन
व्यपदेशवता ब्रह्मणा तुल्यं वर्तमानतया प्रतिविम्बपुरुषेऽवगते उपा-
सना सिद्ध्यतीति तत्परत्वे सर्वा उपपत्तयो गत्याभिधानान्ताः सङ्गता
भवन्तीति दर्शनश्रुतिसङ्कोचो न युक्तस्तस्याः प्रथमावगतत्वेनासङ्गात-
विरोधतया मुख्यत्वादित्यर्थः । सिद्धान्तं व्याचक्षते * इतरो नेत्या-
दि * । * भवेदिति * दृश्यत इति पदेन दृश्यतया प्रतिपाद्यं भवेत् । अय-
मर्थः । त्वया ह्यक्षिप्त्याने दृश्यत्वकथनात् प्रतिविम्बपुरुषो वाक्यार्थ-
त्वेनापाद्यते । तत् तदा स्याद् यदि दृश्यत्वं तस्य नियतं स्यात् । तदेव
तु न । कुतः । अस्विरत्वात् । तथाहि । किमत्राचार्येण स्वचक्षुर्गत
उपदिश्यते, परचक्षुर्गतो वा । आद्ये वक्तुरनाप्तत्वादस्विरत्वम् । द्वि-
तीये तु द्रष्टरि पश्यत्येव प्रतिविम्ब्यात् तदपगमे प्रतिविम्बस्याप्यपग-
मादस्विरत्वम् । द्रष्टरि सद्वितीये तस्य सद्वितीयत्वादेकत्वोपदेशस्य
विरोधादस्विरत्वम् । उपासनाकाले च चित्तस्य सैर्ष्याय नेत्रनिमीलने

त्वादानन्दमूर्त्तिर्भगवानेव । ब्रह्मवादे त्वेपैव पर्यावा । सगुणवा-
दो ब्रह्मवादाज्ञानादिति ॥ १७ ॥

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

दान्तत्वं किमर्थमाद्रियत इत्यत आहुः * ब्रह्मवादे इत्यादि * । ब्रह्मैव
सर्वमिति वादो ब्रह्मवादः । स च बहु स्यामित्यादिश्रुतिसिद्धः । तत्र
च सर्वतःपाणिपादान्तत्वं श्रुतौ गीतायां च मिद्धमतस्तथाङ्गीक्रिय-
ते । यः पुनः सगुणवादः स तु ब्रह्मवादाज्ञानादेकदेशमादाय, जघ-
न्याधिकारिणः प्रति प्रवृत्तो नाद्रियत इत्यर्थः । भांगस्त्वक्षिपुरुषस्य
मण्डलब्राह्मणे, स एव एवेन्द्रो योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषोऽयमि-
न्द्राणीत्यादिना हृदयदेशे जीवसंसारदशायां श्रावितः । इन्द्राणीं च
भगवान् स्यात्मानमेव कृतवान् । स आत्मानमेव द्वेषाऽपानयत् ततः
पतिश्च पत्नी चाभवतामिति पुरुषविध्वन्नाह्वाणश्रुतेः । एवञ्चैतेनाधिकर-
णत्रयेण सम्भोगप्राप्तिसुखभाष्ये सूचितं सर्वरूपत्वानन्दरूपत्वस्वक-
र्तृत्वभेदेन त्रिविधमपि वैशेष्यं साधितं ज्ञेयम् । एवञ्चात्र निर्दोषत्व-
रूपं वैशेष्य एव प्रकटसाधदानन्दरूपत्वात्मकं तज्ज्ञातुरपि दोषनि-
घारकत्वरूपं च हेतुद्वयमुपोद्घातत्वेनोक्तमितीदमपि तस्यैव शेषः ।

अत्र विज्ञानेन्द्रेण काण्यपञ्चमाध्यायस्य, यत् साक्षादपरांक्षाद्
ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरत्नं मे व्याचक्ष्वेति प्रश्ने प्रवृत्तम्, एव त आ-
त्मा सर्वान्तरो योऽज्ञानायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येतीति
घाफ्यमुपन्यस्य तदर्थस्य ब्रह्मत्वं चिन्तितम् । तदविरुद्धमित्युप-
रम्पते ।

शेषस्तु, अनवस्थितिसूत्रे मिश्रमाधिकरणं स्वीकृत्य, 'अद्भुष्टमा-
त्रः पुरुषोऽद्भुष्ट च समाश्रितः । ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणानि
विश्वभुग्' इति तैत्तिरीयमहोपनिषदाफ्यं विषयत्वेनोदाहृतवान् ।
तत्र प्राणो या ब्रह्म वेति संशय्य, ब्रह्मैवेति निर्णय्य, तं शिवत्वेन नि-
गमितवान् । तत्र शिवत्वांशे दूषणं प्रहस्ते प्रपञ्चितमित्युप-
रम्पते ॥ १७ ॥ ॥ ५ ॥

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ पूर्वाधिकरणे भोग-

य इमं च लोकं परञ्च लोकं सर्वाणि च भूतान्यन्तरो य-
मयतीत्युपक्रम्य श्रूयते । यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो
यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमय-
तीत्येष त आत्मान्तर्पाम्यमृत इत्यादि ।

वैलक्षण्यसाधकं वैशेष्यमन्तर्गुहास्थितेऽक्षिपुरुषे चोपपादितम् । वाज-
सनेयिनां मण्डलब्राह्मणे, स एव एवेन्द्रो योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषो-
ऽथेयमिन्द्राणीत्यादिना हृदयदेशे तयोर्भोगस्य ध्यावणात् । अतः परं
तदेव वैशेष्यं सृष्टिदशायाममृतत्वाद्दन्तर्पामिणि सर्वहृदयदेशवर्ति-
न्यस्तीति बांधनायेदमधिकरणमारभ्यत इत्याशयेन विषयवाक्यमुदा-
हरन्ति * य इमं चेत्यादि * । * श्रूयत इति * वाजिशशिनां बृह-
दारण्यके श्रूयते * इत्यादीत्यादिपदेनावगत्याकाशवाय्वादित्यचन्द्र-
तारकदिग्विद्युत्स्नानयित्नुसर्वलोकसर्ववेदसर्वयज्ञसर्वभूतप्राणवाक्च-
क्षुःश्रोत्रमनस्वक्तेजस्तमारेतभात्मान्तान्येध्वेधिधानि वाक्यानि संगृ-
ह्यन्ते । एतेषु स्तनायत्स्वन्तानि दशाधिदैववाक्यानि । ततो यथाय-
थमेकैकमाधलोकाधिवेदाधिपद्माधिभूतवाक्यम् । ततः प्राणादीनि
दशाध्यात्मवाक्यानीत्येवं चतुर्विंशतिः । स त आत्मेति माघ्यन्दिनपा-
ठे । काण्वपाठे त्वन्तरिक्षमधिकम् । आत्मस्थाने विज्ञानमुच्यत इति
भेदः । ततः, अहो द्रष्टा अधुनः श्रोता अमनो मन्ता अविज्ञातो वि-
ज्ञाता नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता नान्योऽतोऽस्ति मन्ता
नान्योऽतोऽस्ति विज्ञातेषु त आत्मान्तर्पाम्यमृतोऽतोऽन्यदार्तमित्यु-
पसंहारः । वाक्यार्थस्तु य इमं च लोकम् एतज्जमीनं देहं, परं च
लोकं जन्मान्तरीयं देहं सर्वाणि भूतानि घटादितृणस्तम्बान्तानि, अ-
न्तरोऽप्यन्तरवर्ती मनु यमयति दारुणन्तवद् भ्रामयति स्वप्नसुचित-
व्यापारं कारयतीत्येवं कार्यद्वारा तं प्रापयित्वा, तन्मूर्ध्नि उद्दाल-
केन कृत इत्युपक्रमे उक्त्वा याज्ञवल्क्योक्तमुत्तरं, यः पृथिव्यामि-
त्यादिना कथयति । तत्र तादृशान्तर्पामिन्तायां, भीषाऽस्माद् घानः
पवने, एतस्यैवाक्षरस्य प्रशामने मार्गि व्याघ्रापृथिवी विद्युते तिष्ठत
इत्यादिधुनिः प्रमाणत्वेनाभिप्रेत्याह । यः पृथिव्यामित्यादि । तत्र यः
पृथिव्यां तिष्ठन् सोऽन्तर्पामीत्युक्ते जडाद् भेदसिद्धावपि पृथिव्ययं-

तत्राधिदैवमधिलोकमधिबेदमधियज्ञमधिभूतमध्यात्मं च क-
श्चिदन्तरवस्थितो यमयिताऽन्तर्यामीति श्रूयते । तत्र संशयः ।
किमन्तर्याम्याधिदैवादिषु सर्वत्रैक एव, अथाधिदैवादीनां भेदाद्

स्थितेषु सर्वप्राणिष्वतिप्रसङ्ग इति तद्वारणाय विशिनष्टि । यः पृथि-
व्या अन्तर इति । अक्षयन्तर इत्यर्थः । एवं वहिष्ठप्राणिचारणेऽपि त-
दन्तःस्थस्याभिमानिनो धारणं न सम्भवतीति तद्वारणार्थं विशिनष्टि ।
यं पृथिवी न वेदेति । पृथिव्यभिमानिनी देवतात्मा यं न वेद न जा-
नातीति । तेन तद्विघ्न इत्यर्थः । एवं जडाज्जीवाश्च भेदे सिद्धेऽपि
तस्य तत्र स्थितेः किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाह । यस्य पृथिवी
शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयतीति । गामाविश्य च भूतानि धार-
याम्यहमोजसांत भूतधारणकार्यसिद्ध्यर्थं, सा शरीरम् । तन्नियमनं
च तत्कार्यसिद्ध्यर्थम् । अन्यथा तद्विसम्भती कार्यं न सिद्धेदिति ।
अत्र द्वितीयमन्तरपदं नामधातुर्नान्तरम्, अन्तरं करोत्यन्तः^{स्व}
अन्तरयतीत्यन्तर इति सर्वान्तःस्थापकत्वयोधनार्थम् । अन्तः^{स्व}
नरुत्थापत्तेरिति । एवं सर्वत्र योध्यम् । अत्र प्रश्नवाक्यानुक्तं^{स्व}
योधनं तज्ज्ञानज्ञापकं ज्ञेयम् ।

अस्मिन् वाक्यसमूहे कुत्र सर्वं इत्यपेक्षायामाहुः । *तत्राधी-
त्यादि* । संशयाकारं तद्वीजं चाहुः *किमित्यादि* तथाच सर्वा-
न्तर्यामिणोपसंहारान् सर्वत्रैकः । अधिदैवादिपदानामव्ययीभावेन
तत्र तत्राधिकरणे यौगिकत्वेऽपि, पुरुषश्चाधिदैवतं, स्वभावोऽध्या-
त्ममुच्यते, अधिभूतं क्षरो भावः, अधियज्ञोऽहमेवात्रेति गीतायां, तं
योगमनादस्य रुदेर्वा, तत्तदधिकृत्य यो घतंत इति योगान्तरपुरस्का-
रेण योगरुदेर्वा योधनादेतेषां नामत्वमयधायते । समानन्यायादधिबेदा-
धिलोकयोरपि तथात्वम् । नपुंसकलिङ्गं तु लोकाधपत्वादादिष्वम् ।
एवं सिद्धे तेषां नामत्वे तैरप्युपसंहाराद् भिद्यते चेति तद्वीजमित्य-
र्थः । नन्यन्तर्यामिणः पृथिव्याद्यन्तर्यामित्यस्यात्र कथनादन्तर्यामित्यत्र
प्रख्यापस्यान्तस्तद्विघ्नोपदेशादित्यत्र साधितत्वात् सन्देह एव न
घटत इति किमर्थमधिकरणारम्भ इत्याकाङ्क्षायां तदुपगम्य सन्देहं

भिद्यत इति । सामान्यतस्त्वन्तस्तद्धर्मोपदेशादिति न्यायेनाऽत्रापि
ग्रह्यत्वं सिद्धमेव । तथा शब्दभेदात् सन्दिह्यते । अधिदैवादिप-
दभेदा आधारधर्मा भगवत्युपचर्यन्ते, अथवा संज्ञाविशिष्टा अ-
न्य एवेति । तत्र तत्तदधिकृत्य यो वर्ततेऽभिमानेन तस्य तादृश-
शब्दप्रयोगः ।

अधिलोकादपश्च शाखान्तरेऽन्यत्रैव भसिद्धा योगरूपाप-
काः पञ्चस्वधिकरणेषु । अधिलोकमधिज्यौतिषमिसादि । अ-
तोऽधिदैवादिशब्दा यौगिकाः सन्तो न भगवति वर्तितुमुत्सह-

समर्पयन्ति * सामान्यत इत्यादि * । * तथाशब्दभेदादिति * अ-
धिदैवादिशब्दभेदात् । कथं ततः सन्देह इत्यत आहुः * अधिदैवे-
त्यादि * देवानां समूहो दैवम् । दैवे इत्याधिदैवमित्येधमधिकरणा-
र्थकाव्ययीभाषनिष्पन्ना एते शब्दा योगेन तांस्तानाधारानभिदधाना
अत्र पृथिव्यादिवाक्यसमुदायान्ते सर्वलोकाद्येकैकवाक्यचतुष्टया-
न्ते प्राणादिवाक्यसमुदायान्ते च पथायथमुपनिबद्धा अधिलो-
कादिषु पुनरुक्ततामापद्यमाना व्यर्थाः सन्तः स्वप्रयोगसामर्थ्येणाधिदै-
वत्वादिरूपाङ्ग धर्मास्तत्तदाधारेषु बोधयन्तीति ते पदभेदा आधारध-
र्माः शब्दतः सन्निहितेऽन्तर्यामिणि भगवत्युपचर्यन्ते । * अथवा त-
त्तदधिकृत्य येऽभिमानेन तत्र तत्र वर्तन्तेऽभिमानिनोऽधिदैवादिसंज्ञा-
विशिष्टाः पद्वन्ये कल्पनीया, यद्धर्मा भगवत्युपचाराद् भवेयुरित्येधं
सन्देहो घटत एवेत्यर्थः । एवं सन्देहं समर्पयित्वा पूर्वपक्षमा-
हुः । * तत्रेत्यादि * । * तत्तदधिकृत्येति * तत्तत् पृथि-
व्यादिकमधिकरणीकृत्य अभिमत्याऽहमिति स्वीकुर्वन् यो वर्त-
ते तत्र तिष्ठति तत्सम्बन्धी अधिदैवादिप्रयोगः । सांख्यपञ्चशि-
खवृत्तौ तत्तदभिमानिषु प्रसिद्धत्वादिति । ननु यागद्वयस्य तौल्येऽ-
प्यभिमामानिप्रहणे को हेतुरित्याकाङ्क्षायां तमुपपादयन्नधिकरणपक्षं
दूषयति * अधिलोकेत्यादि * । * शाखान्तरे इति * तैत्तिरीयाणां
शिक्षापनिषदि । * अन्यत्रैवेति * लोकादित्याधिकरणेषु । * अत इत्या-
दि * वैदिकमसिद्धेर्यालिष्टत्वात् ते तत्र यौगिकाः सन्तो यौगिका-

न्ते । नाप्यन्ये कल्पनीया यद्धर्मा उपचाराद् भगवति भवेयुः ।
कल्प्यमानस्य सर्वानुस्यूतस्य तादृशस्य भगवद्व्यतिरिक्तस्या-
सम्भवात् । तस्मादन्तर्यामिब्राह्मणं कुत्राप्ययुक्तं सत् तत्तदभि-
मानिदेवतास्तुतिपरमेव तत्तदुपासनार्थं भविष्यति ।

अज्ञानं चासन्देहे सन्देहनदुपपद्यते । देहोऽसवोऽक्षा इति

नामौपचारिकप्रयोगादर्शनात् ते तत्र नथा मधितुं न शक्ता इत्येव
हेतुरित्यर्थः । नहि मास्तु भगवति वृत्तिरन्येष्वभिमानिष्वेव साऽ-
स्तिवत्यतस्तामपि दूषयति * नापीत्यादि * । * कल्पनीया इति *
संज्ञित्वेन कल्पनीयाः । कुतो नेत्यत आह * कल्प्यमानस्येत्यादि *
एते हि शब्दाः क्वचिद्वाक्यसङ्घाते, क्वचिच्च बहुवचनान्तसर्वलांकादि-
शब्दव्यतिनवाक्यान्ते प्रयुक्ता इति तेषु तत्तत्सङ्घानुस्यूतस्याभिप्रेतत्वेन
तादृशस्यापि क्वचित् प्रतिनयतत्त्वदर्शनेनात्र च तदनुक्त्या भगवद-
तिरिक्तस्याभिमन्तुः संज्ञितयाऽत्र कल्पयितुमशक्यत्वेनासम्भवादि-
त्यर्थः । मिद्धमाह * तस्मादित्यादि * । * तस्मादिति * एतेषां
शब्दानामधिकरणं वर्तने वैयर्थ्यस्य बाधकतया, भगवति वर्तनेऽभि-
मानस्य बाधकतया, सङ्घाताभिमानिनिर्जावि वर्तने च तदनुक्तेर्याध-
कतयाऽधिकरणस्य भगवताऽतिरिक्तस्याभिमन्तुश्च तत्संज्ञित्वेन व-
क्तुमशक्यत्वे संज्ञोपजीविन उपचारस्यापि वक्तुमशक्यत्वादन्तर्या-
मिब्राह्मणं पूर्वोक्तं स्वग्वेतुमयुक्तं सत् तथेत्यर्थः । नन्वेवमपि वक्तुम-
शक्यम् । तेषु वाक्येषु यं पृथिवी न वेदेत्यादिभिरुक्तस्यान्तर्याम्यज्ञान-
स्य श्रावणात् तस्य चाभिमानिधर्मत्वादित्यत आह * अज्ञानं च-
र्यादि * उक्तविधमज्ञानमपि, सो अङ्ग वेद यदि वा न वेदेत्यत्र
यथा सन्देहः कल्पनयोच्यते तथाऽत्राऽज्ञानमप्युच्यते इत्युपपद्यते इ-
त्यर्थः । ननु तथापि ज्ञाने अज्ञानं क्वाप्यदृष्टं कथं कल्पनीयमित्यतो हे-
त्यन्तरमाह * देह इत्यादि * इदं पट्टस्कन्धं दक्षस्तुतावलि । 'देहो-
ऽसवोऽक्षा मनवो भूतमात्रा नात्मानमन्यं च विदुः परं यत् । सर्वं
पुमान् वेद गुणाश्च तच्छो न वेद सर्वज्ञमनन्तमीदृ' इति । अत्र मन-
वोऽन्तःकरणानि । अर्थस्तु देहादयो मात्रान्ता आत्मानं दृश्यं स्वस्व-

न्यायाद्वा । न तु निषिद्धमंज्ञा भगवति कल्पयितुं शक्येति ।
एवं प्राप्ते, उच्यते ।

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु । अन्तर्यामी अधिदैवादिषु भगवा-
नेव । नान्यस्तादृशो भवितुमर्हति ।

ननु चोक्तं भगवति कथं निषिद्धकल्पनमिति । तत्राह ।
तद्धर्मव्यपदेशात् । तेषां धर्मास्तद्धर्माः । तत्प्रयुक्तबोधकाः । ते
विशेषेण भगवत्सपदिश्यन्ते । सर्वेषां तत्तत्कार्यसामर्थ्यं च भगव-

रूपम्, अन्यम् इन्द्रियधर्मदेवतारूपं न विदुः । यद् उक्तं सर्वं तत् तन्मू-
लभूतान् गुणान् सत्त्वादींश्च पुमाञ्जीवो वेद । तज्ज्ञः पूर्वोक्तसंबन्धोऽपि
सन् यम् इतोऽप्यधिकं संबन्धं न वेद, तमनन्तं भगवन्तमहमीडे स्त्रीमी-
ति । तथाच यथात्र देहादीनां जडतया योग्यताभावेनासम्भवश्लेषेधो
नित्यानुवादस्तथा, ये पृथिवी न वेदेत्यादावपि पृथिव्यादिपदैर्जडपराम-
र्शाज्ज्ञाननिषेधो नित्यानुवाद इति तन्न्यायात्तुपपद्यत इत्यर्थः । ननु
कुनोऽयमाग्रहः क्रियते, भगवत्संज्ञात्वमेव कुनो नाद्रियत इत्यत आह
* न त्वित्यादि * । * निषिद्धमंज्ञेति * निषिद्धेनाभिमानेन कृता
संज्ञा सा निकृष्टा । अनुत्कृष्टस्य ह्युत्कृष्टत्वेनोपासनं दृश्यते, मनो ब्र-
ह्मत्यादौ, न तूत्कृष्टस्य निकृष्टत्वेन । अतः कल्पयितुमशक्येत्यर्थः ।
एवं पूर्वपक्षमुक्त्या मिद्धान्तं व्याचक्षते * उच्यते इत्यादि * । अत्र
तेष्वधिदैवादिपदैस्वन्तर्यामी भगवानेवोच्यते । न ह्यन्य एकः सर्वा-
नुस्यूतो भवितुमर्हति । नन्वभिमानेष्वेताः संज्ञाः प्रमिद्धाः । भगव-
ति तु नाभिमान इति निषिद्धस्याभिमानस्य कल्पनं कथं कर्तव्याम-
त्याशङ्कायां तद्धारणायैतत्प्रवृत्तिनिमित्तं सूत्रे आचार्य आह । तद्धर्म-
व्यपदेशादिति । तेषां पृथिव्यादीनां तदभिमानिनां च ये धर्मास्ते त-
द्धर्मास्तत्प्रयुक्तेस्तत्कार्यव्यापाराद्येसंबोधकां भूतधारकत्वाद्यस्मन्तर्धाधि-
ष्ठातृत्वाद्यश्च ते नियमयितुंस्वरूपेण विशेषेण भगवत्सपदिश्यन्ते ।
पृथिव्यादिष्वधिक्येष्वाभिमान्यंज्ञयन्वस्य पृथिव्यादेः शरीरत्वस्य पृ-
थिव्यादिपदैस्तुभयं गृहीत्वा तद्यमनस्य च बोधनेन कथ्यन्ते,
तस्मात् । एतत्सैव व्याख्यानं * सर्वेषामित्यादि * चोऽप्यर्थे * ।

तो, न तु स्वतस्तेषामिति । एवञ्च सत्यन्यत् सर्वं सङ्गतं भवति ।
तस्माद् ब्रह्मवाक्यमेव ।

एवञ्चेत्यत्र चोऽवधारणे तथाचायमर्थः । सांख्ये हि तत्तदभिमान्येव
नियामकतयाऽधिदैवपदेनोच्यते । करणमेव शरीरे वर्तमानतयाऽप्यात्म
पदेन । विषयश्च भूनेषु वर्तमानतयाऽधिभूतपदेन । गीतादौ तु पुरुषादय
उच्यन्ते । अत्र तु ततोऽप्यधिकाः शब्दा इति सांख्योक्ता गीताकाष्ठा-
यां नात्राभिप्रेताः । अथ प्रद्वानुरोधान्न्यूननादोषं परिहृत्य गीतोक्ताः
स्वभाष्यद्वयो ग्राह्यास्तदापि तेषां ये धर्मास्तत्तदधिष्ठातृत्वाद्यस्तेऽपि
भगवन्नियमितास्त्ववश्यं वाच्याः । एकस्य सर्वांस्युत्पत्तस्य नियन्तु-
र्योधनार्थमेवान्तर्यामिप्राक्षणस्य प्रवृत्तत्वात् । एवं सति यदि तेऽति-
रिक्ता अत्राभिप्रेताः स्युस्तदा पृथिव्यादिवत् तानापि नियम्यतया व-
देत् । अतस्तेऽप्राधिदैवादिपदेषु नाभिप्रेताः । किन्तु, इत्याधिदैवतमि-
त्यादावितिशब्दः प्रकारे हेतौ वा भवेत्तथा वा तेन हेतुना वाऽधिदै-
वतादिशब्दानां भगवद्वाचकत्वमेव बोधयतीति । तेनेदं सिद्ध्यति ।
विषयवाक्य उद्दालकेनैतल्लोकपरलोकयोः सर्वभूतातां चान्तर्गतित्वे
सति सन्नियामकोऽन्तर्यामिशब्दवाच्यः पृष्टः । तत्र खेदु गान्धर्वक्य-
स्नायदेव घदेत् तदाऽन्तर्यामिज्ञातृत्वं न स्फुटीभवेदत उद्दालकश्रुतां-
स्तद्वर्मान् विशेषतः पृथिव्यादिवाक्यैः प्रकाशयति । तत्र पृथिव्यव-
प्रिफार्ये भगवत्प्रयुक्तमिति गीताद्वादशाध्याये, गामाविश्य च भूता-
नीति सांख्योक्तम् । ततः सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्ट इत्यादिना-
ऽन्तर्यामिणं पुरुषोत्तमार्थं च निर्गमितम् ।

अन्यथा त्वधिकरणरचना, अन्तस्तद्धर्माधिकरणेन गतार्थ-
त्वादयुक्तैव ॥ १८ ॥

एवमुक्तत्त्वबोधनात् परलोकात्मकजन्मान्तरीयदेहयमयितृत्वज्ञानं स्व-
स्य याज्ञवल्क्येन प्रकाशितम् । ततो लोकपदस्य भूरादिष्वाधारेष्वपि
प्रयोगाद्, अथाधिलोकमिति प्रतिज्ञाय तत्सम्बन्धि सर्वं पूर्ववद् योधि-
तम् । ततो लोकान् कथं यमयतीत्यपेक्षायां, वेदप्रज्ञाभ्यां यमयतीति
बोधनायाधिबोधाधियज्ञवाक्यद्वयमुक्तम् । ततः सर्वभूतयमनं पूर्ववदे-
वेति बोधनायाधिभूतवाक्यम् । तत एतल्लोकनियमनबोधनाय दशा-
ध्यात्मवाक्यानीत्येवं कार्यज्ञानमुक्त्वा, तत्स्वरूपमिदमित्यतया वक्तु
मशक्यमिति बोधनायादष्टो दृष्टेत्याद्याह । तत उपसंहारे, अतोऽन्य-
दार्थमित्यनेन तस्य सुखरूपत्वं यदाऽऽह तदान्तर्यामिज्ञातृत्वं वक्तुर-
वगत्योद्दालकस्तूर्णां भूत इत्युक्तम् । तेन सर्वेषां स्वल्पेषु महत्स्वन्य-
सापेक्षेषु तन्निरपेक्षेष्वपि कार्येषु यत् सामर्थ्यं तदन्तर्यामिणः सका-
शादेव, न तु स्वत इति साधितम् । तदेव, यत्किञ्चित् पौरु-
षं पुंसां मेने कृष्णानुकम्पितमिति श्रीभागवते । तेनाधिदै-
वादिपदप्रवृत्तिनिमित्तभूतां योऽभिमानः सोऽपि भगवत्प्रयुक्त इति
तेषां पदानामभिमानिष्वौपचारिकत्वबोधनायैव तत्कथनं, नो चे-
त् तद्वैयर्थ्यमेव । तदनुकावपि विवक्षितज्ञापनस्याप्रयुहत्वादिति
सिद्ध्यति । तेन सूत्रस्यमधिदैवादिष्विति पदं देहलीदीप-
वतुभयत्रापि सम्यङ्मते । तथाचानेनास्पष्टलिङ्गेनान्तर्यामिण एक-
त्वसाधनाश्राधिकरणवैयर्थ्यमिति । मतान्तरं दूषयन्ति * अन्य-
थेत्यादि * । सा रचनात्वेवम् । अस्मिन् वाक्येऽन्तर्यामीत्यपूर्वसंज्ञा-
दर्शनात् किमधिदैवाद्यभिमानो देवतात्मा, किं वा परमात्मेत्यादिः
संशयः । तत्र पृथिव्येवास्यायतनमप्रिलोको मनो ज्योतिरिति श्रुतौ
कार्यकरणवत्त्वात् पृथिव्यादीनन्तस्तिष्ठन् यमयतीति देवतात्मनः
स्थितेरुक्तत्वात् तस्य यमयितृत्वसम्भवादित्येवं प्राप्ते, तद्धर्माणामा-
त्मत्वाऽमृतत्वपृथिव्याद्यज्ञातत्वादीनां निर्देयात् परमात्मैवोच्यत इ-
त्यादिरूपा । सा त्वन्तस्तद्धर्माधिकरणे स्पष्टलिङ्गेरेव सिद्धा । अत्रा-
ऽन्यमृतावादिभिः स्पष्टैरेव लिङ्गेरुपपाद्यत इति तथेत्यर्थः ॥ १८ ॥

तो, न तु स्वतस्तेषामिति । एवञ्च सत्पन्थत् सर्वं सङ्गतं भवति ।
तस्माद् ब्रह्मवाक्यमेव ।

एवञ्चेत्यत्र चोऽवधारणे तथाचायमर्थः । सांख्ये ह्यित्तत्तदभिमान्येव
नियामकतयाऽधिदैवपदेनोच्यते । करणमेव शरीरे घर्तमानतयाऽऽप्यात्म
पदेन । विषयश्च भूनेषु वर्तमानतयाऽधिभूतपदेन । गीतादौ तु पुरुषादय
उच्यन्ते । अत्र तु ततोऽप्यधिकाः शब्दा इति सांख्योक्ता गीतांकाभ्या-
र्था नात्राभिप्रेताः । अथ प्रश्नानुरोधान्मयूनादोषं परिहृत्य गीतोकाः
स्वभावदयो ब्राह्म्यास्तदापि तेषां ये धर्मास्तत्तदधिष्ठातृत्वादयस्तेऽपि
भगवन्नियमितास्त्वेषद्वयं वाच्याः । एकस्य सर्वानुस्यूतस्य नियन्तु-
र्बाधनार्थमेवान्तर्यामिब्राह्मणस्य प्रवृत्तत्वात् । एवं सति यदि तेऽति-
रिक्ता अत्राभिप्रेताः स्युस्तदा पृथिव्यादिवत् तानपि नियम्यतया व-
देत् । अतस्तेऽप्राधिदैवादिपदेषु नाभिप्रेताः । किन्तु इत्याधिदैवतमि-
त्यादाधितिशब्दः प्रकारे हेतौ वा भवस्तथा वा तेन हेतुना वाऽधिदै-
वतादिशब्दानां भगवद्वाचकत्वमेव बोधयतीति । तेनेदं सिद्ध्यति ।
विषयवाक्य उद्दालकोनैतल्लोकपरलोकयोः सर्वभूतानां चान्तर्वर्तित्वे
सति सन्नियामकोऽन्तर्यामिशब्दवाच्यः पृष्ठः । तत्र चेद् याहवद्वक्य-
स्तावदेव घदेत् तदाऽन्तर्यामिज्ञातृत्वं न स्फुटीभवेदत उद्दालकश्रुता-
स्तद्धर्मान् विशेषतः पृथिव्यादिवाक्यैः प्रकाशयति । तत्र पृथिव्यब-
धिकार्यं भगवत्प्रयुक्तमिति गीताद्वादशाध्याये, गामाधिश्य च भूता-
नीति साङ्गेनोक्तम् । ततः सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्ट इत्यादिना-
ऽन्तर्यामित्वं पुरुषोत्तमत्वं च निगमितम् । आकाशकार्यस्य तथात्वं
तृतीयस्कन्धे, अदो ददाति श्वसतां पदं यन्नियमान्नम इति स्फुटम् ।
वाय्वादित्यकार्यस्य तथात्वं, भीषाऽस्मादिति श्रुतौ । तत्राग्नीन्द्रयोः
कार्यं न स्फुटं, तदपि तृतीयस्कन्धे, वर्षतीन्द्रो दहत्यग्निरित्यनेन बो-
धितम् । अत्र त्विन्द्रस्थाने विद्युस्तनयित्नु । एवमन्येषां कार्यस्यापि
भगवत्प्रयुक्तत्वं ततस्ततो बोध्यम् । विषयश्रुतावधिदैवतपदं, मुने
रधिदैवपदं, तथापि न तयोरर्थभेदः । गीतायाम्, अधिदैवं किमु-
च्यत इति प्रश्ने, पुरुषश्चाधिदैवतमित्युत्तरात् । एवं देवधर्माणां भगवः

अन्यथा त्वधिकरणरचना, अन्तस्तद्धर्माधिकरणेन गतार्थ-
त्वादयुक्तैव ॥ १८ ॥

त्रयुक्तत्वबोधनात् परलोकात्मकजन्मान्तरीयदेहयमयितृत्वज्ञानं स्व-
स्य याज्ञवल्क्येन प्रकाशितम् । ततो लोकपदस्य भूरादिष्वाधारेष्वपि
प्रयोगाद्, अथाधिलोकमिति प्रतिज्ञाय तत्सम्बन्धि सर्वं पूर्वषट् बोधि-
तम् । ततो लोकान् कथं यमयतीत्यपेक्षायां, वेद्यज्ञाभ्यां यमयतीति
बोधनायाधिबेदाधियज्ञवाक्यप्रयुक्तम् । ततः सर्वभूतयमनं पूर्वबदे-
वेति बोधनायाधिभूतवाक्यम् । तत एतल्लोकनियमनबोधनाय दशा-
ध्यात्मवाक्यानीत्येवं कार्यज्ञानमुक्त्वा, तत्स्वरूपमिदमित्थतया वक्तु
मशक्यमिति बोधनायादष्टो द्रष्टेत्याद्याह । तत उपसंहारे, अतोऽन्य-
दार्थमित्यनेन तस्य सुखरूपत्वं यदाऽऽह तदान्तर्यामिंशात्त्वं वक्तुर-
वगत्यांहालकस्तूर्णां भूत इत्युक्तम् । तेन सर्वेषां स्वल्पेषु महत्स्वन्य-
सापेक्षेषु तन्निरपेक्षेष्वपि कार्येषु यत्र सामर्थ्यं तदन्तर्यामिणः सका-
शादेव, न तु स्वत इति साधितम् । तदेव, यत्किञ्चित् पौरु-
षं पुंसां मेने कृष्णानुकम्पितमिति श्रीभागवते । तेनाधिदै-
वादिपदप्रवृत्तिनिमित्तभूतां योऽभिमानः सोऽपि भगवत्प्रयुक्त इति
तेषां पदानामभिमानिष्वौपचारिकत्वबोधनायैव तत्कथनं, नो चे-
त् तद्वैयर्थ्यमेव । तदनुकाशपि विवक्षितज्ञापनस्याप्रवृत्त्यादि-
ति सिद्ध्यति । तेन सूत्रस्थमाधिदैवादिष्विति पदं देहादीप-
वतुमयत्रापि सम्प्रवृत्तने । तथाचानेनास्पष्टलिङ्गेनान्तर्यामिणं एक-
त्वसाधनाप्राधिकरणवैयर्थ्यमिति । मतान्तरं दूषयन्ति अन्य-
थेत्यादि * । सा रचनात्वेवम् । अस्मिन् वाक्येऽन्तर्यामी पूर्वसंज्ञा-
दर्शनात् किमधिदैवाद्यभिमानो देवतात्मा, किं वा मात्मेत्यादिः
संशयः । तत्र पृथिव्येवास्यायतनमग्निलोको मनो इतिरिति श्रुतौ
कार्यकरणवत्त्वात् पृथिव्यादीनन्तस्तिष्ठन् यमयतीति देवतात्मनः
स्थितेरुक्तत्वात् तस्य यमयितृत्वसम्भवादित्येवं, तद्धर्माणामा-
त्मत्वाऽमृतत्वपृथिव्याद्यज्ञातत्वादीनां निर्देयात्, तस्मात्मेवोच्यत इ-
त्यादिरूपा । सा त्वन्तस्तद्धर्माधिकरणे स्पष्टा इति सिद्धा । अत्रा-
ऽन्यमृतत्वादिभिः स्पष्टैरेव लिङ्गैरुपपाद्यत इति तथेत्यर्थः ॥ १८ ॥

नच स्मार्तमतद्धर्माभिलाषात् ॥ १९ ॥

ननु ब्रह्मवादे अन्तर्यामी न प्रमिद्धः । जीवब्रह्मजडानामेव प्रमिद्धत्वात् । अतोऽन्तर्यामिणः सांख्यपरिकल्पितस्य गुणयोगात् तादृशस्य ब्रह्मत्वे वा कः पुरुषार्थो भवेत् ।

न हीश्वरं प्रकृतिधर्माद्ब्रह्मन्तर्यामिणं मन्यन्ते । तादृशयोगनिपत्स्वभावात् पूर्वपक्षन्यायेन स्तुतिपरता, तन्मतस्य वा श्रौतत्वमित्याशङ्क्या परिहरति । नच स्मार्ते, स्मृतिप्रमिद्धं स्मार्तं सांख्यमतसिद्धमिति यावत् । तादृशमन्तर्यामिरूपमत्र भवितुं नार्हति ।

नच स्मार्तमतद्धर्माभिलाषात् ॥ सूत्रमवतारयितुं किञ्चिदाशङ्क्याहुः * नन्वित्यादि * । अयमर्थः । सर्वं खाल्वेदं ब्रह्म, मन्मूलाः सौम्येमाः प्रजा इत्यादिश्रुतिसिद्धो वादो ब्रह्मवादः । तत्र तु कार्यत्वेन जडजीवौ, कारणत्वेन ब्रह्मेति त्रय एव पदार्थाः प्रमिद्धाः । अन्तर्यामी तु भवथापि न प्रसिद्धः । अतो नियमनरूपेण चेतनधर्मेणाऽऽत्मत्वेन च प्रधानं जडं व्युद्भूय, ब्रह्म वा जीवो वा कश्चित् कल्प्यः । तत्र ब्रह्मणोऽशरीरत्वात् साधारणजीवस्य च सर्वनियामकत्वादर्थात् कार्येश्वरभूत एव कल्पनीयः । तादृशश्च महत्तत्त्वं प्रकृतिं वा योऽभिमन्यते, स भवति । तर्थापि महत्तत्त्वावस्थान्तररूपसूत्रान्तर्गतत्वं नास्य विवक्षितमिति प्रकृत्यभिमान्येव भवतीति तादृशस्यान्तर्यामिणः सांख्यपरिकल्पितस्य तद्गुणानां सत्त्वादीनां तमस एव वा योगात् सर्वनियामकस्य ब्रह्मत्वे साधिते कः पुरुषार्थः सिद्धेत । अमिद्धो हेतुः * नर्हीत्यादि * तथाचोपनिषत्सु तादृशेश्वरस्याभावेन श्रुतिधरोधमवनाद्य कोऽपि पुरुषार्थः सिद्धयत् । अतः पूर्वपक्षन्यायेनान्तर्गमिद्वाद्वाक्यस्य प्रकृत्यभिमानिस्तावकत्वं वा, सांख्यमतस्य श्रौतरे' वाङ्मिकायमित्याशङ्क्यां परिहरतीति । एवं सूत्रमवतारय तदर्थं धर्तृस्यन्तो, देवतास्तुतिपरत्वस्याग्रिमसूत्रे निरसनीयत्वाद् द्वितीयमेव परिहरतीत्याहुः * नचेत्यादि * । नपुंसकप्रयोगं समर्थयन्ति । * अस्तर्यामिरूपमिति * । हेत्वं च द्विधा व्याकुर्वन्ति

कुनः । अतद्धर्माभिलाषात् । तद्धर्माणामनाभिलाषात् । तद्वि-
रुद्धधर्माणां चाभिलाषात् । न ह्यत्र सत्त्वरजस्तमोगुणा-
स्तत्कार्यं वा अभिलष्यते । तद्विरुद्धाश्चैते धर्मा, यस्य पृथि-
वी शरीरमित्यादि । तस्मात् सांख्यपरिकल्पितं नान्तर्यामिरूप-
मत्र भावितुमर्हतीति मिद्धम् । एवं सति ब्रह्मधर्मा एवैते भवन्ती-
ति ब्रह्मवादः फलिष्यति ॥ १९ ॥

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैवमधीयते ॥ २० ॥

ननूक्तन्यायेन शारीर एव भवतु । को दोषः, किमिति
ब्रह्मपरत्वं कल्प्यामिति । तत्राह । शारीरश्च । नेत्यनुवर्तते । शा-
रीरश्च जीवो नान्तर्यामिब्राह्मणे तत्तदभिमानिरूपो, यस्य पृथि-
वी शरीरमितिवाक्यानुरोधेन भावितुमर्हति । ततोऽपि मित्रत-
याऽन्तर्यामिणो वचनात् । उभयेऽपि काण्वमाध्यान्दिनब्राह्म-
णद्वयेऽपि एनं जीवं भेदेनैवाधीयते ब्राह्मणाः । निःसन्देहार्थमुभ-

तद्धर्मैत्यादि * । के विरुद्धा धर्मा इत्यत्र आहुः * तद्विरुद्धा इत्यादि *
न हि महदादौ विद्यमाने तर्दामन्तुर्व्यष्टिभूताः पृथिव्यादयः शरी-
राणि युगपद् भावितुमर्हन्ति । नच योगिवदिति वाच्यम् । गुणप्रधान-
भावगमकानुपलम्भात् । नापि गमकं कल्पयितुं शक्यम् । तद्धर्मा-
नाभिलाषस्य बाधकस्योक्तत्वादिति । स्फुटमात्रमम् ।

रामानुजाचार्यास्तु, शारीरश्चात्यन्तमिदं सूत्रमङ्गीकुर्वन्ति ॥१९॥

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैवमधीयते ॥ सूत्रमवतारयन्ति *
नन्वित्यादि * तथाच यथा संवर्गादिविद्या अङ्गविद्यास्तथाऽन्तर्या-
मिब्राह्मणमपीति वेद्यतात्मस्वाद्यकत्वेऽपि ब्रह्मवादाधिरोधेनात् को दोष
इत्यर्थः । परिहारं व्याकुर्वन्ते * नेत्यादि * । * ततोऽपीति * अमि-
मांनिदेवतातोऽपि । * उभय इति * ब्राह्मणा इत्यस्य विशेषणम् ।
* निःसन्देहार्थमिति * । विद्वानपदेन युद्धिरुच्यत इति सन्दे-

यग्रहणम् । यो विज्ञाने तिष्ठन्निति काष्ठाः । य आत्मनि तिष्ठन्निति माध्यन्दिनाः । नचाऽऽत्मज्ञानेनान्यः सम्भवति । अन्येषां पूर्वमेव पठितत्वात् । अन्ते हि जीवमाह । तस्मादन्तर्यामिब्राह्मणे ब्रह्मैव वाक्यार्थ इति मिद्धम् ॥ २० ॥

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

मुण्डके हि श्रूयते । कस्मिन्नु भगवो विज्ञात इति पृष्टे, द्वे विद्ये वेदितव्ये इत्युत्तरमाह । तत्र नामरूपात्मकजगतो विज्ञानार्थं नामांशं वेदादिः । रूपांशं परा च । तत्र वेदादिविद्यायां

ह्निरासायंम् । नन्वतति व्याप्नोतीत्यान्मेति योगमादाय दिगाकाशप्राणेष्वन्यतमः कश्चिद् ग्रहीतुं शक्य एवेति कुनो न सम्भवतीत्यत आहुः * अन्येषामित्यादि * । हिहेतौ । स्फुटमन्यत् । एवञ्चात्र स्थितिकर्तृत्वनिर्वाहकतयोपोद्घातेन सर्वनियमनं विचारितमिति तदसम्भवः परिहृतः ॥ २० ॥ ॥ ६ ॥

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ पूर्वाधिकरणविषयवाक्ये, अमृत इति, अतोऽन्यदार्तमिति च कथनादन्तर्यामिणि सर्वहृदयदेशघर्तिनि भोगवैलक्षण्यसाधकं वैशेष्यं दर्शितम् । सृष्टिदशायां नियामकत्वं चोक्तम् । तत्र पुनरहयो द्रष्टेत्याद्युक्तम् । तत्र कुत इत्याकाङ्क्षायां तत्र हेतुबोधनाय सृष्टिपूर्वदशायां सर्वाभावाप्रियामकत्वं न भविष्यतीत्याकाङ्क्षायां च तदाप्यक्षरं नियमयतीति बोधनाय चोपोद्घातेनेदमधिकरणमारभ्यत इति प्रसङ्गरूपां सङ्गतिं बोधयितुं विषयवाक्यमुदाहरन्ति * मुण्डके हीत्यादि * अत्र सर्वा उपनिषद् विषयवाक्यतया ज्ञेया । * इति पृष्ट इति * अनेन वाक्येनैकविज्ञानेन सर्वविज्ञाने पृष्टे । * इत्युत्तरमाहति * इत्यादिनोत्तरमाह । किमुत्तरमाहेत्यपेक्षायामाहुः । * तत्रेत्यादि * । * तत्रेति * उत्तरमध्ये । तथाचेतद्विषयादयं सर्वविज्ञानार्थमाहेत्यर्थः । अत्र कस्मिन्नंशे सन्देह इत्यपेक्षायामाहुः । * तत्र वेदेत्यादि * । कुतः सन्देह इत्यपेक्षायां तदधीजः

न सन्देहः । परायां सन्दिह्यते । किमेवा सांख्यमतविद्या ब्रह्म-
विद्या वेति । सांख्यधर्माभिलाषात् सन्देहः । अथ परा यया त-
दक्षरमधिगम्यते, यत्तददृश्यमग्राह्यमगोत्रमनर्गमचक्षुरश्रोत्रं तद-
पाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं, तद्रूपयोनिं
परिपश्यन्ति धीरा इत्यादि । अग्रे च, दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः
स बाह्याऽभ्यन्तरो ह्यजः । अमाणो ह्यभनाः शुभ्रो ह्यक्षरात् पर-
तः पर इत्युक्त्वा, एतस्माज्जायते इति निरूप्य, अग्निर्मूर्धा
चक्षुषी चन्द्रसूर्यावित्यादिना रूपमुक्त्वा पुनः पुरुषात् सृष्टिमाह ।
तत्रैकमकरणत्वादेकवाक्यता वक्तव्या । तत्राक्षरपुरुषयोर्भेदः
प्रतीयते । तयोरुभयोरपि सृष्टिः । तद् ब्रह्मवादिं न सङ्गच्छते ।

माहुः । *सांख्यधर्मत्यादि* तथाचोपक्रमे, स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्या-
प्रातष्टामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राहेति प्रतिज्ञानादग्रे सांख्यधर्माभिला-
षाच्च सन्देह इत्यर्थः । तदभिलाषमुपपादयन्ति *अथेत्यारभ्य* ।
सृष्टिमाहृत्यन्तम् । *अत्र इति* द्वितीयमुण्डके । तथाच पू-
र्यमुण्डके, अदृश्यत्वादिगुणकस्य भूतयोनित्वकथनात् तादृशत्वस्य
प्रधाने सांख्यैरङ्गीकारात् । द्वितीयमुण्डके च, पुरुषं तद्रूपं ततोऽग्रे
पुमान् रेतः सिञ्चति योषितायां बह्वीः प्रजाः पुरुषात् सम्प्रसृता इति
कथनात् प्रकृतिसंयोगेन पुरुषरूपस्य सृष्टेश्च तैरङ्गीकारात् तदभि-
लाष इत्यर्थः । एवं सन्देहधीर्जमुक्त्वा पूर्वपक्षमाहुः *तत्रत्यादि* ।
मुण्डकत्रये एकस्यैव मतस्य प्रतिपादितत्वेन वाक्यानामितरेतरसाका-
ङ्क्षतयैकप्रकरणात्वादेकवाक्यता सर्वस्य वक्तव्येत्यर्थः । तर्ह्युपक्रमस्या-
ऽसंज्ञातविरोधत्वेनावन्तरवाक्यापेक्षया प्रयत्नत्वाद् ब्रह्मवाक्यत्वेनैव
सा भवतिवक्ष्यत आह *तत्राक्षरेत्यादि* । *प्रतीयते इति* अ-
क्षरात् परतः पर इत्यत्र प्रतीयते । *सृष्टिरिति* एतस्माज्जायते प्रा-
ण इत्यादिनोक्ता सृष्टिः । *न सङ्गच्छते इति* वाचकोपपत्तरूपक्रमा
पेक्षया प्राग्रह्यान्नं सङ्गच्छते । ननु सांख्ये प्रकृतेरेव सृष्टिरङ्गीक्रियते,

तस्मात् सांख्यमतमेवैतत् । प्रकृतिपुरुषयोः श्रृष्टत्वादन्यतरमा-
धान्येनोभयोः स्रष्टृत्वम् । उभयात्मकत्वाज्जगतः । रूपमपि
समष्टेर्यष्टीनामग्रं ह्युत्पत्तिरिति । तिरोहितरूपत्वात् ब्रह्मविद्या ।
किन्तु स्मृतिरेवेति । ब्रह्मविद्या वेदाविद्या, उपचाराद्वेति । एवं
मात्रं उच्यते । अदृश्यत्वादिगुणकः परमात्मैव । ब्रह्मविज्ञानेनैव
सर्वविज्ञानात् । तत् एव विद्याया अपि परत्वम् । अक्षरस्यापि ब्र-
ह्मत्वं, पुरुषस्यापि । तयोः परापरभावः । अभेदश्च । एतादृश एव हि

न पुरुषादनः कथं तन्मतसिद्धिरित्यत आह * प्रकृतिपुरुषयोरित्या-
दि * । * उभयात्मकत्वादिति * जीवजडात्मकत्वात् । * रूपमपि सम-
ष्टेरिति * अग्निमूर्द्धेत्याद्युक्तं रूपमपि श्रृष्टृत्वैवेत्यर्थः । अत्र युक्ति-
माहुः * व्यष्टीनामित्यादि * । नन्वेतत्सर्वं ब्रह्मवादेऽपि तुल्यमित्यत
आह * तिरोहितेत्यादि * सच्चिदानन्दरूपस्य विषयवाक्येऽनुक्त-
त्वेन तिरोहितरूपत्वात् तथेत्यर्थः । ननु तथापि ब्रह्मविद्यापदविरोधो
तुर्वार इत्यत आह * ब्रह्मविद्येत्यादि * ब्रह्मपदस्य वेदऽपि शक्तेस्तथा ।
नन्वग्रे विद्ययोः परापरविभागमुक्त्वा तत् उपनिषत्समासाक्षरवि-
द्यासमापने, तेषामेवैतां ब्रह्मावद्यां वदेनेति प्रकृतपरामर्शपूर्वकं ब्रह्म-
विद्यापदकथनाद् वेदविद्यापक्षो न साधोयानित्यत आह * उपचा-
राद्वेति * । एवं पूर्वपक्षमुक्त्वा सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्याचक्षते * उ-
च्यते इत्यादि * । * ब्रह्मविज्ञानेत्यादि * एकविज्ञानेन सर्वज्ञानस्य
ब्रह्मविद्यालिङ्गत्वम्, अपि वा तमादेशमप्राक्ष इत्यादिश्रुत्पन्तरे सि-
द्धम् । प्रकृतेऽपि, कस्मिन्तु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञानं भवतीति
प्रश्नस्योत्तरत्वेनादृश्यत्वादिगुणकस्य ततः स्रष्टृश्च कथनेन तद्विज्ञाना-
देव सर्वविज्ञानबोधनादक्षराधिगमकत्वादेव विद्यायाः परत्वबोधना-
द्य नल्लिङ्गमत्रापि दृश्यते इति स परमात्मैव, न तु प्रकृतिः । तद्वि-
ज्ञानेन पुरुषाविज्ञानात् तद्विद्यया मोक्षामायेन परत्वानङ्गीकाराच्च
तथेत्यर्थः । अत्रापि धर्मोक्तेरेव हतुन्वम् । नन्वत्राक्षरपुरुषाद्युक्तावन
उभयोर्विज्ञानेन तथात्वमुच्यते, न त्वेकविज्ञानेनेति नायं हेतुरित्यत-
माहुः * अक्षरस्येत्यादि * । * एतादृश एव हीति * अन्यथा पुरुषस्य रूप-

ब्रह्मवादः । तत्र प्रथममक्षरस्य ब्रह्मत्वमाह । अदृश्यत्वा-
दिगुणकः परमात्मैव । कुतः । धर्मोक्तेः । तथाऽक्षरात् स-
म्भवतीह विश्वमिति । इयं चोपनिषत् । न ह्यत्र ब्रह्मव्यतिरि-
क्ताञ्जगदुत्पत्तिरस्ति । पुरुषस्य ब्रह्मत्वं निःसन्दिग्धमेव । ईष-
दानन्दतिरोभावेन ब्रह्माऽक्षरमुच्यते । प्रकटानन्दः पुरुष इति ।
ब्रह्मविद्याप्नोति परमिस्रवैव तथा निर्ययात् । तस्माददृश्यत्वा-
दिगुणकः परमात्मैव ॥ २१ ॥

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २२ ॥

ननु पूर्वपक्षन्यायेन ब्रह्मविद्याख्यायामपि स्मृतिर्ब्रह्मवि-
द्यैवाऽस्तु । द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये मूर्ते चाऽमूर्ते चेत्यत्र विकार-

कथनस्य पादत्रयेणैव सिद्धेरक्षरात् परतः पर इति तुरीयं पादं न
बधेत् । प्रयोजनाभावात् । तथाच ब्रह्मवादस्य परापरभावपूर्वकाभेद-
वदितत्वेनात्राप्येकविज्ञानादेव सर्वविज्ञानस्याभिप्रेतत्वेन हेतुरस्त्ये-
वेत्यर्थः । ननुभयोः कथमभेद इत्याकाङ्क्षायामाहुः * तत्रेत्यादि * ।
* तत्रेति * अभेद उभयोवर्कृतव्ये । विश्वोत्पत्तेः कथं ब्रह्मधर्मत्वमत
आहुः * इयमित्यादि * । नन्वेवं ब्रह्मत्वेनोभयोरभेदे, अक्षरात्
परतः पर इति कथं परापरभावव्यपदेश इत्यत आहुः । * ईषदि-
त्यादि * तथाचावस्थाभेदमादायायं भेदव्यपदेशो, न तु व-
स्तुभेदादतो, न ब्रह्मवादव्याघात इत्यर्थः । एवं भेदप्रत्ययस्य
श्लिष्टस्रष्टृत्वस्य तिरोहितरूपत्वस्य च सांख्यधर्मत्वं निराकृतम् ।
अतः परं पूर्वमवस्थाभेदस्यानुक्तत्वाद्वा तदङ्गीकारे प्रतिशान्तरस्य
निग्रहस्यानस्यापत्तिरित्येतन्निराकुर्वन्ति * ब्रह्मविदित्यादि * । तद्यान-
न्दमयसूत्रस्य द्वितीयवर्णक उपपादितम् । अतो न दोषापपत्तिरित्य-
र्थः । सिद्धमाहुः * तस्मादित्यादि * ॥ २१ ॥

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ सूत्रमवतारयन्ति *
नन्वित्यादि * । * स्मृतिर्ब्रह्मविद्यैवेति * । स्मृतिरेव ब्रह्मविद्येति योजना ।

स्वैव ब्रह्मपदवाच्यत्वम् । अतः प्रकृतिपुरुषावेव वाक्यार्थ इति परिहरति । इतरौ न भवतो वाक्यार्थरूपौ । कुतः । विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याम् । विशेषणभेदो व्यपदेशश्च ताभ्याम् । अदृश्यत्वादयो गुणा न प्रकृतेर्भवन्ति । सर्वस्यापि तद्विकारत्वात् । न हि घटदर्शनेन मृन्न दृश्यत इति वादितुं युक्तम् । ब्रह्मवादे पुनः सर्वभवनसगर्थत्वाद् ब्रह्मणि विरोधाभावः । न हि निसं सदैकरूपं विक्रियमाणं च भवितुमर्हति । सर्वब्रह्मधर्मतुल्यत्वे तदेव ब्रह्मेति जितं ब्रह्मवादिभिः ।

अयमर्थः । पञ्चशिरवृत्तावव्यक्तपर्यायेषु नपुंसकलिङ्गस्याऽक्षरपदस्य पाठाद् योगिपदस्योपादानवाचकत्वाद् भूतयोनित्वमव्यक्तलिङ्गम् । अक्षरात् परत्वं च पुरुषलिङ्गम् । अतस्तत्सर्वं न्यक्कृत्य ब्रह्मविद्यात्वं न स्थापयितुं शक्यम् । कस्मिन् विज्ञात इति प्रश्नवाक्ये कस्मिन् मते विज्ञात इत्यर्थस्य शक्यवचनत्वादेतस्य सर्वविज्ञानस्य ब्रह्मविद्यालिङ्गत्वाभावात् । नापि ब्रह्मविद्येति समाख्यया । द्वे ब्रह्मणी इति श्रुत्या ब्रह्मपदस्य विकारोऽपि शक्तौ प्राहितार्था तस्या अप्यन्यथासिद्धत्वात् । लिङ्गापेक्षया पञ्चमत्वेनातिदौर्बल्याच्च । अतो लिङ्गपलात् प्रकृतिपुरुषावेव वाक्यार्थ इति परिहरतीत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * इतराधित्यादि * । * व्यपदेश इति व्यपदेशभेदः । आद्यं व्युत्पादयन्ति । * अदृश्यत्वादि * । ननु ब्रह्मवादेऽप्ययं दोषस्तुल्य इति सोऽपि न वादितुं युक्त इत्यत आहुः । * ब्रह्मवाद् इत्यादि * । ननु प्रकृतावपि तथासामर्थ्यमङ्गीक्रियते । अतः पराद्वारतौल्याद्रेतदपि ब्रह्मवादलिङ्गमित्यत आहुः । * न हीत्यादि * । * भवितुमर्हतीति * । प्रधानस्य परिणामिनित्यतयैवाङ्गीकारात् तदेतदर्थं भवितुं नार्हति । तथाचोक्तरीत्यैकदेशदर्शने तददृश्यत्वस्याशक्यवचनत्वादेतेनैव प्रकृतिपादबुद्धास इत्यर्थः । नध्येतादृशमेव तस्याः फल्यमित्यत आहुः । * सर्वेत्यादि * । * जितमिति * । सांख्यवादिनः प्रतिष्ठासन्न्यासप्रतिष्ठाभ्युत्थ-

यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादयस्तु सुतरामेव न प्रकृतिधर्माः ।
व्यवधानाच्च न पुरुषसम्बन्धः । अक्षरनिरूपण एव पुरुषवि-
शेषणाच्च । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यमिति । तस्मादक्षरविशेष-
णानि, न प्रकृतविशेषणानि । नापि पुरुषविशेषणानि सांख्यपु-
रुषस्य । न हि दिव्यत्वादयो गुणाः पुरुषस्य भवन्ति । न हि तन्मते
पुरुषभेदो ह्यङ्गीक्रियते जीवब्रह्मवत् । नच तस्य बाह्याभ्यन्तर-
त्वम् । सर्वत्वाभावात् । न हि तस्माज्जायते माणादिः । त-
स्मात् पुरुषविशेषणान्पि न सांख्यपुरुषविशेषणानि । अतो
विशेषणभेदः ।

पाताज्जितमित्यर्थः । अन्यमपि विशेषणभेदमाहुः । * य इत्यादि *
नन्वेतानि पुरुषविशेषणानीति न दोष इत्यन आहुः । * व्यवधाना-
दित्यादि * अदृश्यत्वसर्वज्ञत्वादयः प्रथममुपपन्नं, पुरुषनिरूपणं च
द्वितीयमुपपन्नं इति व्यवधानात् तथेत्यर्थः । पुनर्विशेषणान्तरमा-
हुः । * अक्षरेत्यादि * । तथाचाक्षरनिरूपणो आद्यन्तयोः पुरुष-
विशेषणद्वयतात् पुरुषात्मकमक्षरमत्राभिप्रेतं, न प्रकृत्यात्मकमतस्तथे-
त्यर्थः । येनेति वाक्यं तु प्रथममुपपन्नसमाप्तिस्यम् । ननु पञ्चशि-
खरुत्तौ पुल्लिङ्गस्याक्षरपदस्य पुरुषपर्यायेषु पाठाशुभसफत्त्वमनादस्य
पूर्वत्रापि पुरुष एव ग्राह्यः । तथा सति पुरुषविशेषणानि कुतो न
सांख्यपुरुषविशेषणानीत्यत आहुः । * न हि दिव्येत्यादि * सा-
क्षित्वकैवल्यमाध्यस्थ्यद्रष्टृत्वाकर्तृत्वातिरिक्तधर्मानङ्गीकारात् तथेत्य-
र्थः । ननु षड्गुणु फाञ्चित् तादृशोऽप्यस्तु, को दोष इत्यत आहुः ।
* न हि तन्मत इत्यादि * । तथाच नानापुरुषाङ्गीकारेऽपि सर्वेषां
तुल्यत्वेमेव तन्मते, न तु नियम्यनियामकभावादिनोक्तकार्याकार्या-
घतस्तथाङ्गीकारस्तन्मतमञ्जक इत्यर्थः । ननु दिव्यत्वं दिविभवत्व-
मलौकिकत्वं वा । तदुभयमपि व्यापकत्वप्राकृतगणवैलक्ष्ययाऽप्या-
नुपपद्यते । एकत्वं च जात्यपेक्षया । शेषास्त्वमूर्तत्वादयः सिद्धान्तेन
तुल्या इति कथं ते तत्र नेत्यत आहुः । * नचेत्यादि * । किञ्चै-

व्यपदेशभेदश्च । ब्रह्मविद्यैवैवेति । स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्यामित्युपक्रमे, प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यामिति मध्ये, तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत्यन्ते । तस्मान्न सांख्यपरिकल्पितौ प्रकृतिपुरुषौ वाक्यार्थः । न हि ब्रह्मा ज्येष्ठपुत्राय स्मृतिरूपां विद्यां वदतीति चकारार्थः ॥ २२ ॥

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

आग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी इत्यादिरूपं न हि प्रकृतिपुरुषयोरन्यत-

कत्वस्य जातिप्रयुक्तत्वे सर्वेषां तौल्याद्, दिव्यो ह्यमूर्त इति मन्त्रानन्तरमन्त्रोक्ता सृष्टिरपि सर्वेषुः स्यादिति सापि सांख्ये तथानङ्गीकाराद् धिमिद्यते । तथा महदादिक्रमेण तत्र सृष्टिर्न तु प्राणादिक्रमेण, न वा सह, न वा ततः साक्षात् । अतोऽपि तथेत्यर्थः । एवं विशेषणभेदरूपं दूषणं व्युत्पादितम् । द्वितीयं व्युत्पादयन्ति । * व्यपदेशेत्यादि * । तथाच यदि सांख्यमतविद्याऽप्राभिप्रेता स्यात् तदा त्रिषु कश्चित् सांख्यविद्यामिति, तत्त्वविद्यामिति वा वदेत् । अतो विद्याव्यपदेशभेदावपि तथेत्यर्थः । * ब्रह्मेति * हिरण्यगर्भो वेदाचार्यः ॥ २२ ॥

रूपमपि समष्टिव्यष्टिजनकस्य यदुक्तं तदपि सांख्यमताद् भेदज्ञापकमित्याशयेन सूत्रं पठित्वा व्याकुर्वन्ति ॥ रूपोपन्यासाच्च ॥ नचेदं रूपं त्रिष्टस्येति शक्यवचनम् । यथा सुदीप्तात् पावकादिति मन्त्रेण केवलादक्षरात् सृष्टिमुक्त्वा, ततो, दिव्यो ह्यमूर्त इति मन्त्रेण केवलस्य पुरुषस्याक्षरात् परत्वमुक्त्वा, तत, एतस्माज्जायत इति मन्त्रे एतत्पदेन केवलं पुरुषं परामृश्य ततः प्राणादिसमष्टिसृष्टिमुक्त्वा तस्यैव रूपमग्निर्मूर्द्धेति मन्त्रे घदन्ती श्रुतिर्मन्त्रान्ते, एष सर्वभूतान्तरात्मेति केवलं परामृषति । ततोऽग्ने, तस्मादग्निः समिध इत्यादिभिर्व्यष्टिसृष्टिं यदतीति । इदं च न केवलस्य तन्मतीयस्य । तथा तैरनङ्गीकारात् । नापि केवलायाः । अन्तरात्मत्वोक्तिविरोधात् । अतः प्रकृतिपुरुषयोरन्यतरस्य न सम्भवतीति । ब्रह्मवादे तु विश्वरूपत्वेन विश्व-

रस्य सम्भवति । ब्रह्मवादे पुनर्विश्वकायस्यैतद्रूपम् । मूषविभा-
गात् पुनर्मुखोपपत्तिरपेति सूचितम् । चकारेण श्रुत्यन्तरावि-
रोध एकवाक्यता च सर्वेषां वेदान्तानामिति । तस्मादक्षरशब्देन
पुरुषशब्देन च ब्रह्मैव भोक्तृगिति ब्रह्मविधैवपेति सिद्धम् ॥२३॥

कायत्वस्यैवोक्तत्वादुपपन्नतरम् । अनो नात्र सांख्यगन्धोऽपीत्यर्थः ।
विशेषणभेदव्यपदेशरूपोपन्यासेऽप्य इत्यनुक्त्या यदत्र मिश्रं सूत्रमुक्तं
रुत्तात्पर्यमाहुः * सूत्रेत्यादि * । * चकारेणेत्यादि * । तथाचैतद्ब्रह्म-
मपि तन्मतयाधकतया चकारेण सङ्गृहीतमित्यर्थः । तेन सांख्यमत-
सिद्धे कार्येश्वरेऽतिव्याप्तिर्निवारिता ।

रामानुजाचार्यास्तु, यया तदक्षरमधिगम्यत इत्युपक्रान्तस्य
भूतयोनेरक्षरस्येव, यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यग्रिमवाक्ये परामर्शादक्षर-
पदेन परमात्मैवोच्यते । अक्षरात् परतः पर इत्यत्र तु पञ्चम्यन्तेना-
ऽक्षरपदेन भूतसूक्ष्ममचेतनमुच्यते । तथाचाक्षरादव्याकृतात् परः
पुरुषस्तस्मादपि परः परमात्मैव । अत्र गमकं तु भूतयोनित्वं परात्पर-
त्वं रूपं च लिङ्गत्वात् । भूतसूक्ष्मस्याक्षरत्वं तु, अद्वन्द्व इति
वा, न क्षरतीति वा स्वधिकारव्याप्त्या महदादिवन्नामान्तराभिलाष-
योग्यक्षरणाभावाद्वा योगेन कथाश्चिदुपपद्यत इत्याहुः । तत्रैदमव-
धेयम् । गीतायां द्वादशे, 'एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपास-
ते । ये चाप्यक्षरमभ्यक्तं तेषां के योगवित्तमा' इति प्रश्नेन तदुक्त-
रेण चाक्षरपुरुषोत्तमयोरैक्यमवस्थाभेदेन भिन्नत्वं च बोधितम् ।
ततः पञ्चदशे, द्वाविंशौ पुरुषौ लोक इति सन्दर्भे अक्षरपुरुषोत्त-
मत्वं स्वस्योक्तम् । श्वेताश्वतरश्रुताद्यपि, क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः
क्षरात्मानाधीशने देव एक इत्यक्षरस्वार्थत्वं, देवस्य क्षराक्षरोपि-
तृत्वं चोक्तम् । अत्राप्यक्षरस्य पुरुषत्वं पूर्वमुक्त्वा अक्षरात् परत्वं
पुरुषस्य यदुच्यते तेन गीताद्युक्तीति कर्मवाक्षरपुरुषयोः स्वरूपं ज्ञा-
प्यते । न तु तदक्षरमतिहाय भूतसूक्ष्मरूपम् । प्रकृतहानाप्रकृतक-
ल्पनयोः प्रसङ्गात् । नच परत इति पञ्चम्यन्तधैयर्थ्यम् । एतस्याक्ष-
रविशेषणत्वेनोपपत्तेः । सांख्ये प्रधानस्याप्यक्षरपदवाच्यत्वं तद्वार-

णस्याश्रावणकत्वादिति ।

भास्कराचार्यास्तु, परत इति पदमक्षरविशेषणत्वेनाङ्गीकुर्वन्ति । अक्षरपदं चात्र प्रधानबोधकमङ्गीकुर्वन्ति । रूपं च कारणान्तः कार्यात्मनावस्थितस्येति चाहुः ।

शुद्धराचार्यास्त्वग्निर्मूर्द्धेत्यादिनोक्तं रूपं परमेश्वरस्येति व्याख्याय, नेदं रूपं परमेश्वरस्य । जायमानमध्ये एतदुपन्यासात् । एतस्माज्जायते प्राण इति पूर्वं प्राणादीनां, तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्य इत्यनन्तरं च दर्शनात् । नच सर्वात्मत्वबोधनाय मध्ये पाठ इति युक्तम् । पुरुष एवेदं विश्वं कर्मस्य सृष्टिकथनोत्तरं वक्ष्यमाणत्वात् । अतो हिरण्यगर्भः समवर्तताम्र इति, स च शरीरो प्रथम इति श्रुतिस्मृतिभ्यां तस्यैव जायमानत्वशरीरित्वयानिश्चयनात् तस्यैवेदं रूपम् । नच सूत्रवैयर्थ्यम् । परमेश्वरप्रतिपत्तिहेतुतया तस्योक्तत्वादित्यन्ये मन्यन्त इत्याहुः ।

वाचस्पतिस्तु प्रकरणापेक्षया सन्निधेर्निर्वलत्वात् प्रकरणिन एवेदं रूपमिति यद्यपि सिद्धवति, तथापि प्रकरणिनः शरीरेन्द्रियादिरहितस्य विग्रहत्वाविरोधात् सिद्धे प्रकरणिनोऽस्तम्यन्धे मूर्धादिश्रुतीनामत्यन्तविप्रकृष्टप्रकरणापेक्षयाऽतिबलिष्ठत्वाज्जायमानमध्यपातित्वं जायमानग्रहणे कारणमुपन्यस्तं भाष्यकृतेत्याह । तन्मन्दम् । भाष्यकृता एतस्यान्यमतत्वेनैवोपन्यासात् । तदुपन्यासारम्भे, अन्ये पुनर्मन्यन्त इति पुनःशब्देनास्य पक्षस्येष्टस्य स्वयमेवापादनात् । भाष्यकारस्यैवमभिप्राये तेन मूर्द्धादिश्रुतिरेव प्रमाणतयोपन्यस्येत । अतः सूत्रं भाष्यं च स्वाग्रहमात्रेण विरुद्धप्रतिपाण्डित्यं द्योतयतीति बोध्यम् । एतेनैव भैक्षघमपि दत्तोत्तरम् ।

शेषस्तु पूर्वानुसार्थे च ।

भाष्यास्तु, 'अपरं त्यक्षरं या सा प्रकृतिर्जडरूपिका । शीः परा प्रकृतिः प्रोक्ता चेतना विष्णुमंधरा । तामक्षरं परं प्राहुः परतः परमक्षरम् । हरिमेघाविलगुणमक्षरप्रयमीरितम्' इति स्कान्दाक्षरपदं विष्यपि रूढमङ्गीकृत्य, अक्षरात् परतः पर इत्यत्र प्रकृतितः परं यत्पुष्मीरूपमक्षरं तस्मादपि पराऽऽदृष्ट्यादिगुणकोऽक्षरशब्दाक्षयः पुरुषस्तदुभयमिन्न उक्तविशेषणादेव । यः सर्वज्ञ इत्यादिविशेषणात् प्रकृतितोऽपि भिन्नः । तस्मादेतद् प्रकृत्य नामरूपमत्रं च जायत इति

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

अधिकरणत्रयेण भोगमुपपाद्य पूर्वाधिकरणे अदृश्यत्वादि-
गुणानुक्त्वा प्रसङ्गाद् रूपमुपन्यस्तम् । अधुना साकारब्रह्मतामु-
पपादयितुमिदमधिकरणमारभते । को न आत्मा किं ब्रह्मेति,
आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रसृष्येपितमेव नो ब्रूहीति चोपक्रम्य
शुसूर्यवाय्वाकाशवारिपृथिवीनां सुतेजस्त्वादिगुणयोगमेकैको-
पासननिन्दया च मूर्द्धादिभावमुपदिश्याऽऽम्नायते ।

नामरूपाद् ब्रह्मणः शब्दब्रह्मरूपाद्यतुमुज्जान्नेदेन व्यपदेशात् विर-
च्छवः । जुष्टं यदा पदयत्यन्यमीशस्य महिमानमिति धीतशोक इती-
शान्यत्वव्यपदेशात् रुद्रः । यदापदयः पश्यते रुद्रमवर्णे, कर्तारमीशं
पुरुषं ब्रह्मयोनिमिति रूपोपन्यासाच्च न ब्रह्मरुद्रादित्याहुः ॥२३॥ ॥७॥

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ एवमदृश्यत्वाद्यधिकरणेना-
ऽन्तर्यामिणोऽदृष्टत्वेऽदृश्यत्वरूपो हेतुः प्रसङ्गाद्दर्शितः । अतः परं प्र-
स्तूयमानाधिकरणस्य पूर्वोक्तसर्वोपपादकत्वबोधनाय तत्प्रयोजनमा-
हुः * अधिकरणत्रयेणेत्यादि * । अत्ता चराचरब्रह्मणाद्, गुहां प्रवि-
ष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनाद्, अन्तर उपपत्तेरित्यधिकरणत्रयेण वैशे-
ष्यबोधनात् त्रिविधं भोगमुपपाद्यान्तर्याम्यधिकरणे तद्वैशेष्यमन्त-
र्यामिणि निगमयित्वा, अदृश्यत्वाद्यधिकरणे तस्यादृष्टत्वोपपादकान्
अदृश्यत्वादिगुणानुक्त्वा रूपाभावादेवादृश्यत्वादीतिशङ्कानिरासाया-
न्तरात्मनस्तत्प्रसङ्गाद् रूपमुपन्यस्तम् । परमात्माक्षरयोरभेदः परापरभाव-
श्चोक्तः । तत्र तदा सङ्गच्छते, यदि ब्रह्मणः साकारता वास्तवी स्या-
त् । परमात्मनो विरुद्धधर्माश्रयत्वं च स्यात् । अतस्तदुपोद्घातत्वेना-
ऽधुनेदमधिकरणमारभत इत्यर्थः । एवं सङ्गतिमुक्त्वा विषयवाक्य-
मुदाहरन्ति * को न आत्मेत्यादि * । इदं च छान्दोग्ये सप्तमप्रपाठके
वर्तते । तत्रोपक्रमे, प्राचीनशालसत्ययज्ञेन्द्रधुम्नजनबुडिलनामानः प-
ञ्चापि श्रुताध्ययनवृत्तसम्पन्नाः कचन समेत्य मीमांसां चक्रुः । को न

आत्मा, किं ब्रह्मेति । अत्र स्वात्मब्रह्मणी अभिन्ने भिन्ने वेति संशयो न
तेषां विचारबीजं, किन्त्वस्मदुपास्य आत्मा कः, किं ब्रह्म, तदेकदेशो
वेति संशयो विचारबीजमित्यनुपदमेव व्युत्पादयिष्यामः ।

यदत्र कैश्चिद् व्याख्यातम् । आत्मब्रह्मशब्दयोरितरेतरविशेषण-
विशेष्यत्वाद् ब्रह्मेत्यध्यात्मपरिच्छिन्नमात्मानं निवर्तयत्यात्मेति चान्-
व्यतिरिक्तस्यादित्यादिब्रह्मण उपास्यत्वं निवर्तयति । अतो, ब्रह्म आ-
त्मैव, आत्मा ब्रह्मैवेत्यभेदेन सर्वात्मा वैश्वानरो ब्रह्म स्र आत्मेति क-
लिष्यतीति । तन्न । किम आवृत्त्या वाक्यभेदस्य स्फुटत्वेन विशेषण-
विशेष्यभावप्रतीत्यनुदयादेतदुपपादनभूताग्रिमप्रधानुरोधेन तथाङ्गी-
कारेऽपि तत्रात्मन उपास्यत्वेनैव सिद्धतया तत्र प्रत्यगात्माभेदापादन
स्यास्तद्गतत्वादिति । अतः पूर्वोक्तसंशय एव विचारबीजम् । मी-
मांसाफलं त्वमे धकन्यम् । ततः स्वविचारणाया तन्निश्चयमलभमाना
उद्दालकनामानमन्यं वैश्वानरोपासक संशयवारकत्वेन समा-
पितधन्तः । सर्वेऽपि तन्निकटे यदा गतास्तदा तेन विचारितम् । एते
प्रश्नाधैमागता महाश्रोत्रिया अहमिव वैश्वानरोपासका, नाह मेधयो-
ऽधिकोऽतोऽन्यमध्वनुशासनीति । नत एवं निश्चित्य तद्वेत्तारं
कैकेयमुपदिष्टवान् । नतस्ते पडपि कैकेयराजनिक्टे गताः । तदा स
राजा तेषां पृथक् पृथक् पूजां पुरोहितादिद्वारा कारयित्वा धनं
दानुमारब्धवान् । यदा न जग्गुस्तदा, न मे स्तेनो जनपद इत्या-
दिना स्वस्य सदृष्टतामुक्तवान् । तथापि ते धनं न जग्गुस्तदा
तेषामधिकालिप्तां सम्भाष्याह यक्ष्यमाणोऽस्मि, ऋत्विक्समानं
धनं प्रत्येकं दास्यामि, तावत् स्यात्तवमित्युक्ते, ते स्वाभिप्रायमु-
च्यन्तः । आत्मानमेधेयं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येपितमेव नो वृहीति ।
तदा राजा तदधिकारपरीक्षार्थं, प्रातर्धः प्रतिवक्तास्मीत्युक्त्या
अन्तःपुरं प्रविष्टः । ततो द्वितीयोऽह्नि ते समिद्धार्याणयो राजसमीपं
गताः । ततो राज्ञा, एते धनविद्याप्रतिष्ठायन्तोऽपि स्वाभिमानं परि-
त्यज्येत्तज्जिज्ञासार्थं समागता अतोऽधिकारिण इत्यवगत्य तत्प्रति-
भापरीक्षणाय प्रत्येकं पप्रच्छ, कं स्वमारमानमुपासत इति । तदा तैः
क्रमेण पुंसूयादिषु स्वस्योपास्यामायेनोकेषु, एष धे सुतेजा आत्मा
वैश्वानरो धं त्वमात्मानमुपासत इत्यादिना पुंसूयेपास्याकाशयारि-
गुधिपीनां क्रान्त्य सुवेजस्यविरयरूपप्रपृथग्पशमांतावपदुल्लारवि-

यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते
स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वप्नमिति । तस्य ह वा
एतस्मात्मानो वैश्वानरस्य मूर्द्धेन सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथ-
ग्वर्त्मात्मा मन्देहो बहुलो वास्तरेव रयिः पृथिव्येव पादायुदर एव
वेदिलोमान् बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचनमास्यमाह-
वनीय इत्यादि ।

एतन्निष्ठास्त्वगुणयोगं मूर्द्धेविपातान्ध्रप्रणोत्क्रमणदेहविशरणयस्ति-
भेदपादविम्लानिकथनरूपया एकैकोपासननिन्दया च मूर्द्धेचक्षुः-
प्राणदेहमध्यभागवत्तपादभावमुपदिश्यामे अस्मनायत इत्यर्थः ।

* यस्त्वेतमित्यादि * एतदर्थस्तु, यस्त्वेवं भवत्पृष्टम्, एवं म-
दुक्तप्रकारेण नन्दयवविशिष्टमकं, प्रादेशमात्रं, मात्रं कात्स्न्येऽव-
धारण इति कोशाच्छ्रुत्यस्तरे मूर्द्धेचिवुकान्तराले प्रतिष्ठितत्वक-
थनात् प्रादेशपरिमाणकत्वेनावधारितम्, अभिविमानं तादृशपरिमा-
णकत्वेऽप्यभितः सर्वतो विगतं मानं परिमाणं यस्मात् तादृशम्, आ-
त्मानं नियामकं, वैश्वानरं विश्वान् नराज्ञयतीति यास्केन पृषोदरा-
दितया निरुक्तं स्वप्रापकम् उपास्ते चिन्तयति । स सर्वेषु लोकेषु
द्युतभृतेषु, सर्वभूतेषु चराचरेषु शरीरेषु सर्वेष्व्वात्मसु जीवेश्वज-
मात्त सर्वात्मभूतः संस्तान्स्तानेकदेशाभिमानिनो न्यक्कृत्य तत्तद्धि-
त्तिभिस्तत्ताद्वान्द्रयैश्च तद्भोग्यं स्वयं भुङ्क्ते । तस्य ह वा एतस्य स-
र्वावयवविशिष्टस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धेन सुतेजाः, त्वनुपास्यद्युरूपः
सुतेजस्त्वगुणविशिष्टः । एवमग्रेऽपि । विश्वरूपो नानारूपवानादि-
त्यः । पृथग्वर्त्मात्मा आवहोब्रह्मादिभेदेन वान् वायुः । सन्देहो देह-
मध्यभागः । बहुलः सर्वगतत्वादाकाशः । वस्तिर्नाऽप्यधोभागः ।
रयिः, अन्नोत्पादनद्वारा धनजनकत्वाद्धनरूपा आपः । प्रतिष्ठा पादौ
पृथिवी । वेदिराकारसाम्यात् । बर्हिरास्तीर्णत्वसाम्यात् । हृदयं गार्-
हपत्यो, हृदयाद्धि मनः प्रणीतमिमानन्तरं भवतीति साम्यात् । अन्वा-
हार्यपचनो वक्षिणाभितः । आहवनीयो ह्यधत्स्वानत्वसाम्यात् । एवं

तत्र संशयः । किं वैश्वानरशब्देन ब्रह्म प्रातिपादयितुं शक्यते, न वेति । अर्थस्यातिसन्दिग्धत्वात् सन्देहः । तत्रोपक्रमे ब्रह्मात्मपदप्रयोगोऽस्ति नान्यत् किञ्चिन् । उपपादने त्वतद्धर्मा एव । साकारस्य तु लोकन्यायेनाब्रह्मत्वम् ।

वैश्वानरो यद्यप्यग्रेव मसिद्धस्तथापि पूर्वकाण्डसिद्धत्वा-

विषयमुक्त्वा संशयाकारं तदधीजं चाहुः । * किमित्यादि * । * अर्थस्येत्यादि च * । कथमतिसन्दिग्धत्वमित्यत आहुः * तत्रेत्यादि * तदधीजे विचार्ये । उपक्रमे विचाराकारकथने ब्रह्मात्मपदयोः प्रयोगोऽस्ति, को न आत्मा, किं ब्रह्मेति । तत्र किम आहृत्या वाक्यभेदाद्यगमाद्विशेषणाविशेष्यभावाप्रतीत्या द्वयोः प्रकरणत्वमापाततः प्रतीयते । नाग्यत् किञ्चिदन्यतरस्य प्रकरणित्वोपपादकम् । अत उपक्रमस्य सन्दिग्धत्वादर्थस्यातिसन्दिग्धत्वम् । अथाग्रिमग्रन्थे, कं त्वमात्मानमुपास्स इति प्रश्नस्य द्विचमेव भगवो राज्ञित्यादिप्रत्युत्तरादुपास्यस्यैवात्मनो विचारविषयत्वं, न प्रतीचोऽस्य । नतश्च समस्येत्यस्य स्वस्वोपास्यरूपप्रकाशनेन संबिद्धं कृत्वैत्यर्थात्, को न आत्मेत्यत्रापास्यतया परामृष्टस्यैव विशेषाज्ज्ञासाबोधकं किं ब्रह्मेति वाक्यम् । तथा सरयुपपादनग्रन्थाद् ब्रह्मण एव प्रकरणित्वं निश्च्रीयत इत्युच्यते, न दापि तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजा इत्यादिरूपस्य तन्निष्कर्षग्रन्थस्य विचारे त्वब्रह्मधर्मा एव सिद्धयन्ति । सुतेजः-प्रभृतीनां जन्यानामर्थार्थानां मूर्द्धादिरूपत्वनिष्कर्षात् । नच, 'यच्छब्दयोगः प्राथम्यं सिद्धत्वं चाप्यनूचता । नच्छब्दयोग औत्तर्यं साध्यत्वं च विधेयता' इत्यनूचविशेषलक्षणयोर्विचारं मूर्द्धादीनां सिद्धानामर्थानामनूचत्वस्य सुतेजसादीनां जन्यानां विधेयत्वस्य चावगमात् साकारस्य ब्रह्मणाऽयमवानां नित्यानामेव तद्रूपत्वं कल्पनयोपदिश्यत इति न ब्रह्मत्वहानिरिति शङ्काम् । यतः साकारस्य तु लोकन्यायेनाब्रह्मत्वम् । विमतो वैश्वानरो न ब्रह्म । साकारत्वात् । द्युप्रभृतिलोकयदिति प्रयोगात् । अत एवमप्यर्थस्यातिसन्दिग्धत्वमित्यर्थः । एवं सन्देहधीजमुपपाद्य पूर्वपक्षमाहुः । * वैश्वानर इत्यादि *

देवतात्मपरिग्रहो युक्तः । ततश्च, संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानर इति श्रुतेः संवत्सरस्य प्रजापतित्वाच्च हिरण्यगर्भोपासनापरमिदिपांत गम्यते । ब्रह्मात्मशब्दावपि हि तत्रैव युक्ततरौ । तदुपासकस्यैवान्नभोजनत्वमपि सर्वत्र युक्तम् । प्रादेशपात्रत्वमपि सुरुपजीवत्वाद्स्मदाद्यपेक्षया स्थूलत्वाभिप्रायम् । विराडभिमानित्वाच्च लोकावयवत्वम् । वेदगर्भत्वादाग्नित्रयात्मकत्वमिति । तम्पाद्धिरण्यगर्भोपासनापरमेवैतद्वाक्यं, न भगवदुपासनापरमिसेनं प्राप्ते ।

उच्यते । वैश्वानरः परमात्मैव । कुतः । साधारणशब्दविशेषात् । साधारणशब्दाद् विशेषः । ये पूर्वपक्षे साधारणशब्दा

अग्निर्वैश्वानरो बन्हिरिति कोशस्मृतेर्वैश्वानरशब्दो भूनाग्नावेव प्रसिद्धः । तथापि पूर्वकाण्डे, विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमन्हामकृष्वश्रित्यादावहःकेतुत्वकथनेनोत्कर्षवत्तया सिद्धत्वाद् देवतात्मपरिग्रहो युक्तः । पूर्वकाण्डे एव, वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिधीरिति देवतात्मन्यपि सिद्धत्वात् । तत एव देवतात्मपरिग्रहप्राप्तावप्युत्तरकाण्डे वाजिनां बृहदारण्यके समाप्तब्राह्मणे, संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानर इति श्रावणात् तैत्तिरीयाणां बृहन्नारायणोपनिषदि प्रजापतिः संवत्सर इति श्रुतेः संवत्सरस्य प्रजापतित्वाच्च हिरण्यगर्भोपासनापरमिदं वाक्यमिति गम्यते । यद्यपि माण्डूक्यादौ, विश्वो वैश्वानरः प्रथमः पाद इति श्राव्यते, तथापि तैजसो हिरण्यगर्भो द्वितीयः पाद इति श्रावणात् तत्परत्वमेव युक्तम् । तस्य च ब्रह्मनामकत्वाज्जीवसमष्टिरूपत्वाद् ब्रह्मात्मशब्दावपि तत्रैव युक्ततरौ । तं योऽहं ब्रह्मणोपास्ते तस्य यथा क्रतुरिति न्यायेन तद्भावात् तदुपासकस्यैव सर्वज्ञाभोजनं युक्तम् । भोजनत्वमिति पाठे, भोजनत्वं भोषतृत्वम् । नन्दादित्वात्स्युः । शेषमुक्तानार्थम् । एवं पूर्वपक्षमुक्त्वा सिद्धान्तं विशदीकुर्वन्ति । * उच्यते इत्यादि * । हेतुं व्याकुर्वन्ति * साधारणेत्यादि * अत्र साधार-

हिरण्यगर्भपरतया ततोऽपि विशेषोऽस्ति । येन भगवानेव वैश्वानरो भवति । प्रादेशमात्रस्यैव द्युमूर्द्धत्वादिधर्मः । न हि विरुद्धधर्माश्रयत्वं भगवद्व्यतिरिक्ते सम्भवति । सर्वभवनसामर्थ्याभावात् । साधारणाद्धर्माच्छब्द एव विशेष इति वा । विशेषादित्येव वक्तव्ये साधारणशब्दशब्दौ प्रादेशमात्रस्यैव वैश्वानरशब्दवाच्यत्वं, द्युमूर्द्धत्वादिकं तस्यैवेति समासेन द्योतयतः । अन्यथा विरोधाभावात् ।

पदपि लोकात्मकं स्थूलं, रूपं तदपि भगवात् एव, न हिरण्यगर्भस्येति । पुरुषत्वात्तस्य ।

णशब्दशब्दस्य, ये इत्यादिना विभजनात् साधारणशब्देऽप्यो विशेष इत्येवं बहुवचनविग्रहस्य विवक्षितत्वेऽपि, ग्रहणके य एकवचननिर्देशः स ग्रहणादिपदान्मोजनवाक्यगतैकजात्यभिप्रायात् । विशेष आधिक्यं, तात्कमित्यपेक्षायां स्फुटीकुर्वन्ति * प्रादेशेत्यादि * । अस्मिन् पक्षे शब्दशब्दस्य पदवाक्यसाधारण्यात् सन्देहः स्यादिति समासान्तरंण तमर्थमाहुः । * साधारणादित्यादि * । तथाच शब्दे विशेषः शब्दविशेषः । वाक्योक्तात् साधारणाद् द्युमूर्द्धत्वादेर्धर्माद् वाक्यरूपे शब्द एव यो विशेषो विरुद्धधर्माधारत्वलक्षणस्तस्मादित्यर्थः । ननु विशेषस्यैव हेतुत्वे साधारणशब्दयोः कथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः * विशेषादित्यादि * । * सम संन द्योतयत इति * समासघटिकायाः पञ्चम्या ल्यब्लोपप्रयुक्तत्वेन द्योतयोस्तात्प्रकृतिभूतयोः प्रादेशमात्रवाक्यद्युमूर्द्धादिवाक्यरूपयोः शब्दयोः समभिव्याहारेण परस्परसामानाधिकरण्यसूचनाद् द्योतयतः । * अन्यथेति * वैयधिकरण्ये । एतेन ल्यब्लोपाद्यप्रसङ्गो युक्तिरुक्ता । ननु सूत्रसिद्धं विरुद्धधर्माश्रयत्वं तु प्रादेशमात्राभिविमानपदयोः पौर्वापर्यसमभिव्याहाराभ्यां लभ्यते । तावता द्युमूर्द्धत्वादेर्हिरण्यगर्भसाधारण्यं कथं निवर्ततामित्यत आहुः * यदपीत्यादि * । तत्र हेतुः * पुरुषत्वात् तस्येति * अर्थमर्थः । द्युतौ पुरुषशब्दश्चतुर्धा प्रयुज्यते । पुरा भासेति, पुरुष-

तीनि, पुरि शेत इति त्रिधा योगेन । एकधा आकारविशेषे कृत्वा ।
 प्रकृते च मूर्द्धाद्यङ्गश्रावणाद् रुढ एवाभिप्रेयते । सा च कुत्र मुख्येति
 विचारे सामान्यतः शब्दमात्रस्याङ्कारविकृतित्वेन तद्वाच्यं ब्रह्मण्येव
 मुख्या । आनन्दमयाधिकरणेऽन्तःस्वस्यानन्दमयस्य परस्यैव विज्ञान-
 मयादिषु पुरुषाकारसमर्पकत्वेन विमृष्टत्वाच्च । सहस्रशीर्षा पुरुषः,
 वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमित्यादावपि तथैव निरुद्धत्वाच्च । एवं सनि,
 पुरुषौ चात्ममानवावित्यभिधानकोशेनान्यत्र शक्तिग्राहणेऽपि, 'तथा
 पुरुषशब्दोऽयं वासुदेवेऽवतिष्ठते । विना तं पुण्डरीकाक्षं कोऽन्यः
 पुरुषशब्दभाक् ॥ भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि । निरुपाधी
 च सनेने वासुदेवे सनातने ॥ ब्रह्माद्याः सकला देवा यक्षगन्धर्वाकन्न-
 राः । ते सर्वे पुरुषांशत्वावुत्पन्ने पुरुषा इति' इति शिवतत्त्वविवेक-
 लिखितपुराणात्, 'स एव वासुदेवोऽयं साक्षात् पुरुष उच्यते । स्त्रीप्राय-
 मितरत् सर्वं जगद् ब्रह्मपुरःसरम् ॥ स एव वासुदेवोऽयं पुरुषः प्रो-
 च्यते बुधैः । प्रकृतिस्पर्शराहित्यात् स्वानन्द्याद् वैभवादिपि' इति नृ-
 सिंहपुराणाञ्च परास्मिन् ब्रह्मणि वासुदेवे एव मुख्यः । अतस्तस्यैव
 पुरुषत्वादितरवारणाच्च । नचेतरवारणेऽपि न शिवस्य वारणमिति
 शङ्काम् । प्रकृतिस्पर्शराहित्यस्वानन्द्याश्रयां तस्यापि वारणात् । शिवः
 शक्तियुतः शर्धादिति श्रीभागवतवाक्येन, 'जगत्कारणतापन्नः शिवया
 मुनिपुङ्गवाः । सा तस्यापि भवच्छक्तिस्तया हीनो निरर्थक' इत्या-
 दिपञ्चमिशक्तिः स्तुतसंहितावाक्यैश्च सर्वदा सर्वावस्थासु शिवस्य
 प्रकृतियुक्तत्वमदधीनत्वयोरुक्तत्वात् । शिवः शक्त्या युक्तो यदि
 भवानि शक्तः प्रभयितुं नचदेवं देवो न खलु कुशलः स्फान्द्रतुमपीति
 सौन्दर्यलहरीं शङ्कराचार्यैरपि तथाङ्गीकारादिति । नच कारणस्य
 सर्वाभिः कार्यावस्थाभिरवस्थाचत्वात् तादृशं रूपं ध्यानाद्यंमयोच्यते,
 न तु तद्वास्तव्यं कारणरूपमिति वाच्यम् । अत्र मूर्द्धैव तुनेजा इत्या-
 दिना सिद्धान्त्याङ्गानि निर्दिश्य तेषां सुप्रभृतिरूपनाविधानाद्भ्रान्ता-
 मथास्तवस्थस्याशक्यवचनत्वात् । नच पृथिव्येव पादावित्यत्र वि-
 परीनोद्देदयविधेयभावाभेयमिति शङ्काम् । पूर्वधाक्य उद्दालकं प्रति,
 पादौ स्वताथात्मन इत्युक्तत्वात् । नच वैद्यके, मूत्राशयपुटो वस्ति-
 रितिकथनाद्भ्र तदुल्लेखेन कार्यरूपत्वमाकारस्य शङ्काम् । वस्तितां-
 भेद्यो वस्तिरितिकोशोक्तापानाश्रयोभागमात्रतायां अत्र शिवक्षिते-

विश्वस्य जडस्य नरस्य जीवस्य च भगवदंशत्वेन देवता-
त्वाद् देवतादन्द्रे चेति विश्वानरौ । तौ निवासो यन्नेति, तस्य
निवास इत्यण् । तेन परमेश्वर एव वैश्वानरौ भवति, नान्यः ।

त्वात् । अन्यथा जलस्य मूत्रीभावेनाऽऽप्रयोजकत्वे तस्मिन् रणित्वक-
थनस्य विरुद्धत्वप्रसङ्गात् । तस्य जलनामत्वाभावात् । एतदा अर्वा
नामधेयं गुह्यं यदाधात्रा इतिवद् गुह्यनामत्वेनाप्यभ्रावणाच्च । नच
साकारस्य पूर्वपक्षोक्तेन लोकन्यायेनाऽऽग्रहत्वं शङ्काम् । विरुद्धधर्मा-
ध्यत्वेन सिद्धे वैश्वानरस्य ब्रह्मत्वे तस्याऽऽप्रयोजकत्वात् । अलौकिका-
ऽऽकारत्वेन सत्प्रतिपक्षत्वाच्च । नचात्र मानाभावः शङ्काः । सहस्र-
शीर्षां पुरुषः, सर्वतः पाणिपादं तदित्यादिधृतीनामेव मानत्वात् ।
सर्वत्रैकस्यैव ब्रह्मणाः प्रतिपाद्यत्वात् । अनः साकारस्यैव ब्रह्मनाप्रति-
पादनार्थमेवं कथनमिति, नात्र हिरण्यगर्भादिरूपता प्रतिपादयितुं
शक्येति ।

तेन शङ्करभास्कराचार्याश्यां यद् व्याख्यातं, साधारण्योर्वै-
श्वानरागशब्दयोर्वै विशेषो युमूर्द्धत्वादिति तद्विरण्या-
र्भसाधारण्यादसङ्गमिति बोधितम् ।

ननु भवत्वेधं, तथापि वैश्वानरशब्दस्य कथं ब्रह्मणि समन्वय
इत्याकाङ्क्षायां योगरुद्धेति बोधयितुं योगं बोधयन्ति । *विश्वस्येत्या-
दि* । विश्वो वैश्वानरः प्रथमः पाद् इतिश्रावणाद् ब्रह्माण्डदेहस्य
विश्वस्य जडस्य तैजसो हिरण्यगर्भो द्वितीयः पाद् इति श्रावणा-
ग्रस्य नन्दनार्तस्य सुष्यज्जीवस्य च पादत्वे भगवदंशत्वेन देवतात्वा-
देवतादन्द्रे कृते, देवतादन्द्रे चेति सूत्रेणानङ्घ्रि जाने, विश्वानरौ । ततो
निवासार्थेऽर्गा कृते तथेति तथेत्यर्थः । तस्य निवास इत्यण् इति पाठे
तु, विश्वानरयोर्निवास इति विग्रहान्तरमपि बोध्यते । तथा सत्येको-
ऽर्थो विग्रहोपन्यासेनेतरश्च सूत्रोपन्यासेनेत्येवमपि विरुद्धधर्माध्य-
त्वाय संगृहीतं भवतीति बोधिर्न क्षेमम् । यद्यपि निरुक्ते, वैश्वानरस्य
सुमनोऽस्यामेत्यत्र, विश्वाकराप्रयति, विश्व एतं नरा नयन्तीति वा,

भगवदंशत्वादन्यत्रोपचारात् प्रयोगः । तस्माद् वैश्वानरः पर-
मात्मा ॥ २४ ॥

अथवा विश्वानर एवेति निरुक्तीनामुक्तिः । सायण्ये च विश्वेषां
नराणां हित इति । अन्यत्रापि च, नरे संज्ञायामिति विश्वपदस्य दीर्घ
विधाय ऋष्यणा व्युत्पादनम् । तथाप्यत्र जीवजडव्यावृत्त्यर्थमेवाचा-
र्यस्य प्रवृत्तत्वादेवं व्युत्पादनम् । ननु भवत्वेवं, योगरूढ्याः सर्वमा-
धारणत्वाद् व्युत्पादनमनतिप्रयोजनामिति शङ्कायामाहुः । * भगवदंशो-
त्यादि* । तथाच पुरुषपद्वदत्रापि रूढ्यादिच्छायामात्रम् । वस्तुनस्तु
जातिनिबन्धना प्रशंसानिबन्धना वा गौणीत्यर्थः । सिद्धमाहुः * न-
स्मादित्यादि* । * तस्मादिति* । उक्तीति काद् विशयात् सर्वेषां
पदवाक्यानां तदनुगुणत्वाच्चेत्यर्थः ।

रामानुजाचार्यास्तु, विशेष्यत इति विशेषो विशेष्यमाणत्वम् ।
जाठरभूतदेवतात्मपरमात्मसाधारणस्य 'वैश्वानरशब्दस्य परमात्मा-
साधारणधर्मविशेष्यमाणत्वादित्येवं मौनं हेतुं व्याख्याय' औपम्यवा-
दीनां पण्णां, को न आत्मा, किं ब्रह्मात विचार्य भेदस्य निर्हेराजी-
यात्मत्वे निधारिते, तेषां जीवात्मनामात्मभूतं ब्रह्म जिज्ञास्यमिति नि-
श्चयं तज्जिज्ञासुभिर्वैश्वानररामज्ञं कैकेयं राजानमागम्य पृच्छ्यमानो
वैश्वानर आत्मा परमात्मैवेति विज्ञायते । किञ्चात्मब्रह्मशब्दाभ्यामुप-
क्रम्य पश्चात् सर्वेषु वाक्येष्व्वात्मब्रह्मशब्दाभ्यां व्ययहारे कर्तव्यं ब्रह्म-
शब्दस्थाने निर्दिश्यमानो वैश्वानरशब्दो दृश्यतेऽनः स शब्दां ब्रह्मैवाभि-
धत्त इति विज्ञायते । किञ्च । सर्वलोकमवभूतसर्वात्मस्वप्नादनमग्नि-
प्रोतेयीकानूलदाहवत् सर्वपाप्मदाहध्माप्रे वैश्वानररामविज्ञानफलत्वेन
श्राव्यमाणो ज्ञानविषयं वैश्वानरं परब्रह्मत्वेन विज्ञापयत इत्याहुः ।
अत्र ब्रह्मधर्मविशेष्यमाणत्वं तथापानि, परम्यतिक्लेशेनेति बोध्यम् ।

मिथुशैवी तु, सर्ववेदान्तसाधारणो यः शब्दविशेष आत्मब्रह्म-
रूप इति व्याचक्ष्यतुः । तत्त्वात्मब्रह्मशब्दयोर्ब्रह्मपरताया उपपादनसा-
पेक्षतया तयोः साध्यसमत्वेन निरूप्यतेतुनागदंशत्वादुपेक्षमेव ।

माध्यास्तु, आत्मशब्दः परे विष्णो नान्यत्र क्वचिदिष्यत इति-
स्मरणाद् विष्णुसाधारणेनात्मपदेन विशेषणादिति, व्याकुर्वन्ति ।

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

व्याख्यानेन भगवत्परत्वाद् वाक्यस्य प्रमाणान्तरमाह ।

तदप्यात्मशब्दस्योपक्रमस्य संशयवाक्याग्निमप्रश्नादिवाक्यतदग्निम-
निष्कर्षवाक्येषु प्रयोगेण जीवसाधारण्यदर्शनं चोपपादनसापेक्षतया
शिथिलमेव ।

तस्मात् सिद्धान्तोक्तहेतुरेव प्रबलः । यत्तु छान्दोग्यभाष्ये प्रा-
देशमात्राभिविमानपदयोर्व्याख्यानम् । प्रादेशाद्युमूर्द्धादिपूर्वाचीपा-
दान्तास्तरध्यात्मं मीयते ज्ञायत इति प्रादेशमात्रो, मुखादपु करणे-
ष्वर्तत्वेन मीयत इति वा, द्युलोकादिपृथिव्यस्वप्नप्रदेशपरिमाणो वा,
प्रकर्षेण शास्त्रेणादिश्यन्त इति प्रादेशाद्युलोकादय एव, तावत्परि-
माणो वा । शास्त्रान्तरे तु मूर्द्धादिचिबुकप्रतिष्ठ इति प्रादेशमात्रं क-
ल्पयन्ति । इह न तथाभिप्रेतः । तस्य ह वा एतस्यात्मन इत्युपसंहा-
रात् । प्रत्यगात्मतया अभिविमीयते ज्ञायत इत्यभिविमान इति । तत्तु
न युज्यते । मूर्द्धाचिबुकप्रतिष्ठतया प्रादेशमात्रत्वस्य कालानंकत्वे
मानाभावात् । नच, तस्य ह वा एतस्यात्मन इत्यादिनाद्युमूर्द्धत्वा-
दिकथनमेव मानमिति वाच्यम् । तदेजनि, तत्रैजनि, अणीरणीयान्
महनो महीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः, अणीयान् व्रीह-
ज्यायानाकापादित्यादिश्रुतिभिः सिद्धे विरुद्धधर्माधारत्वे, अभिज्ञानि-
मित्तोपादानतोपगमेन स्वयमण्युपगते, मायायां युक्तिविरोधस्य भूष-
णत्वे च स्वीकृतं युमूर्द्धत्वप्रादेशमात्रत्वयोः स्वमतपरमताश्यामवि-
रोधस्य भूषणत्वे च स्वीकृते युमूर्द्धत्वप्रादेशमात्रत्वयोः स्वमतपरम-
ताश्यामविरोधसिद्धेस्तथा कथनस्य कालपानकत्वानुपपत्तभाकत्वात् ।
प्रत्यगात्मत्वेन विमीयमानस्य विषयत्वेनाग्रहणत्वस्य सामर्थ्यां स्वीका-
रात् । व्याख्येयग्रन्थेऽपि, को न आत्मा, किं ब्रह्मेत्येतयोर्मिन्नवाक्य-
त्वपक्ष एकवाक्यत्वपक्षे च प्रत्यगात्मब्रह्मभेदमानाभाषस्योपपादित-
त्याच्च । तस्माद् विरुद्धधर्माधारत्वादिकमप्राविवादम् ॥ २४ ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ ननु पूर्वसूत्रोक्तहेतुना सिद्धे
यैश्चानरस्य परमात्मत्वे किमिति सूत्रान्तरारम्भ इत्याकाङ्क्षायामाहुः ।
* व्याख्यानेत्यादि* । तथाच स्वारस्येन तथाप्रतीत्यभावाद्ब्रह्मवा-

केचित् स्वदेहे हृदपावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तम् ।

चतुर्भुज कञ्जरघाङ्गगङ्गमदाधर धारणया स्मरन्तीति ।

स्मर्यमाणं रूपमनुमानं स्यात् । प्रादेशमात्रवैश्वानरस्य ब्रह्मत्वे । स्मरणं हि मनुन श्रुतस्य भवति । श्रुतिवाक्येभ्य एव हि श्रवणम् । यदि प्रादेशमात्रवैश्वानरप्रतिपादकजातीयानां न ब्रह्मवाक्यत्वं स्यात् तदा स्मरणं नोपपद्यते । अतः, इति हेतोः प्रादेशमात्रवैश्वानरो भगवानेवेति सिद्धम् ॥ २५ ॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न, तथा दृष्ट्यप-
देशादसम्भवात् पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु यदि स्मर्यमाणमनुमानं

दित्यमाशङ्कोतेति तन्निवारणायारम्भ इत्यर्थः । स्मर्यमाणं स्फुटीकु-
र्वन्ति * काञ्चदित्यादि * । स्मर्यमाणस्य कथमनुमानत्वमित्यत आ-
हु * स्मरणं धीत्यादि * । * स्मरणं नोपपद्येतेति * ये हि ब्रह्म
स्मरन्ति ते श्रुतितः श्रुत्यैव स्मरन्त्यतस्तत्राभावे तन्नोपपद्येत । त-
याञ्च प्रादेशमात्रप्रस्मरणं प्रादेशमात्रत्वस्य श्रुत्यर्थत्वानुमापकमि-
त्यर्थः । तेन,

अनन्तशाखासापेक्षे वैदिकार्यस्य निर्णये ।

स्वबुद्धिफलपतादर्याद् यत्कीयानुपबृंहित ॥

इति बोधिनम् ।

अन्य तु, 'द्या मूर्धानं यस्य विप्रा वदन्ति ए वै नाभिं चन्द्र-
सूर्यो च नत्रे । विश्वं आत्रे विद्धि पादौ क्षितिं च सोऽत्र चन्त्यात्मा
सर्भूतप्रणता' इति । 'यस्याग्निरास्य द्यौर्मूर्धा स नाभिश्चरणौ क्षि-
ति । सूर्यश्चभुविंश आत्रे तस्मै लोकात्मने नमः' इत्युदाहृत्य स्मर्य-
माणं श्रुत्यनुमापकं स्यादिति व्याकुर्वन्ति ॥ २५ ॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथा दृष्ट्यपदेशादसम्भ-
वात् पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ शङ्काश्च व्याकुर्वन्ति * नन्वित्यादि *

स्यादिति वाक्यार्थो निर्णीयते, तदा स्मृत्यन्तरेणान्यथापि व्याख्यायम् । 'अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः । प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम्' इति जाठर एवाग्निवैश्वानरो भवति । तस्यैव भगवद्विभूतित्वात् । वाक्यार्थो यथाकथञ्चिद् योजयिष्यते । न तु विरुद्धधर्माणां विद्यमानत्वाद् भगवत्परत्वं वाक्यस्य । विरुद्धधर्माः शब्दादयः । अन्तःप्रतिष्ठानं च । अग्निवैश्वानर इति शब्दः केवलवैश्वानरपदे भवेत् । भगवत्परत्वं योगेन । तदाग्निसाहचर्यादाग्निरेव भवेत् । तस्यैव च त्रेताग्निकल्पनमुपासनार्थम् । प्राणो हि देवता तद् यद्भक्तं प्रथममागच्छेत् तद्धोमीयमित्यादिना । तदेतेभ्यो हेतुभ्योऽन्तःप्रतिष्ठितत्वमपि न भगवद्धर्मः । पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति भिन्नहेतुर्हेतुश्च भवतीति न चकारः । तस्माद् विरुद्धधर्माणां विद्यमानत्वात् भगवान् वैश्वानर इति चेत् ।

* इति वाक्यार्थो निर्णीयते इति * एवं प्रकारेण स्मरणेन निर्णीयते । ननु भगवद्विभूतौ चेद् योज्यं, तदा भगवति योजनं कुतो निषिद्धम् इत्यत आह * न त्वित्यादि * । कः शब्द इत्यतस्तं दर्शयति * अग्निरित्यादि * । अयमर्थः । वाजिनां वैश्वानरविद्याप्रकरणे, य एषोऽग्निवैश्वानर इति वैश्वानरसमानाधिकरणात्तया अग्निरिति भूयते । तथाच यदि समानप्रकरणे केवलो वैश्वानरशब्दः स्यात् तदा तस्मिन् पूर्वोक्तेन योगेन भवेद् भगवत्परत्वम् । प्रयुक्ते तु शब्दान्तरे । तत् * तस्मादाग्निसाहचर्यादाग्निरेव वैश्वानरो भवेत् । यास्कीकस्य योगान्तरस्य तत्रापि शक्यमन्वयात् । नच योगतौल्येऽनौ कुतः पक्षपात इति शङ्क्यम् । अत्राप्यत्र हृदयं गार्हपत्ये इत्यादिना तस्यैव वैश्वानरस्य त्रेताप्रकल्पनमुपासनार्थं दृश्यते । नचेदमप्युभयत्र तुल्यमिति शङ्क्यम् । प्राणो हि देवतात्रापि पठ्यते । तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत् तद्धोमीयम् । स यां प्रथमामाहूतिं जुहुयात् तां जुहुयात् प्राणाय स्वाहेत्यादिना स्वाहायोगाच्चतुर्था चावगतेः । तस्य

न । तथा दृष्ट्यपदेशात् । सर्वभोक्तृत्वं भगवतो वक्तुं तथा दृष्टिरुपादिश्यते । विरुद्धधर्माणां तत्तद्भावापत्तिरित्यैश्वर्यमेव भगवतो वर्णितम् ।

तर्हि कार्यवाक्यमेवास्तु स्मृत्यनुरोधाविति चेत् तत्राह । असम्भवात् । न हि तस्य द्युमूर्द्धत्वादयो धर्माः सम्भवन्ति । उपचारादुपामनार्थं परिकल्पनं भविष्यतीति चेन्न । पुरुषमपि धेनमधीयते, वाजसनेपिनः । स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः । स यो हैनमेवाग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति ।

सुखं च जाठर एव । आहुतिप्रापकत्वात् । अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तःपुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमघृतं इति वाजसनेयिब्राह्मणोक्तादिलङ्गात् । तदिदं सूत्रस्थेनादिपदेन सूचितम् । तदेतेभ्यो हेतुभ्यो जाठर एव ग्राह्यो, न परमात्मा । न चाऽन्तःप्रतिष्ठानात् परमात्मा ग्रहीतुं शक्यः । यतोऽन्तःप्रतिष्ठितत्वमपि न भगवद्धर्मः । वाजसनेयिभिः, स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति समासननात् । यद्यप्यन्तःप्रतिष्ठानं वाक्यस्य जाठरपरतासाधने भिन्नो हेतुरिति सूत्रे चकारोऽपेक्षितः । तथापि भक्तस्य होमीयत्वमाहुतेर्देवताप्राप्तिश्च या आदिपदेन संगृहीता, तत्राप्येतद्देहप्रयोजकमिति हेतुरपि भवतीति तथात्वबोधनाय न चकारः । स्फुटमन्यत् । परिहारांशं व्याकुर्वते *नतथेत्यादि* । पूर्वोक्तहेतुना वाक्यस्य जाठरविभूतिपरत्वेन वक्तुं शक्यते । कुतः । तथा दृष्ट्यपदेशात् । भगवतः सर्वभोक्तृत्वं वक्तुं जाठरदृष्टिरत्रोपादिश्यते, तस्मात् । नचोत्कृष्टे हीनदृष्टेर्वापावहत्वस्य पूर्वं साधितत्वादत्र तादृशदृष्ट्यपदेशस्यायुक्तत्वं शङ्क्यम् । भगवतः सर्वकारणत्वेन भगवन्निष्ठानां तेषां तेषां विरुद्धधर्माणां तत्तद्भावापत्तिः । यथा कारणत्वस्याष्टाविंशतितत्त्वादिरूपता, तथा पाचकत्वस्य जाठराग्निरूपतेति स्वयं त्वधिक्रिय एकरसपवेति भगवत ऐश्वर्यमेव वर्णितमतो न दोष इत्यर्थः । * तर्हित्यादि * ननु धर्माणां तत्तद्भावापत्तिः कार्यायेति कार्यं मुष्यम् । तर्हिदं कार्यवाक्यमेवास्तु । गीतास्मृत्यनुरोधात् । न तु ब्रह्मवाक्यमिति चेत् तत्राहस्य-

तस्मात् पुरुषत्वं, पाठान्तरे पुरुषविधत्वं वा जाठरस्य न सम्भवतीति भगवानेव वैश्वानरः । भगवत्परत्वे सम्भवत्यन्यकल्पना न युक्तेति ॥ २६ ॥

अत एव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥

वैश्वानरो न ऊग्रेत्यादिकमन्त्रैर्देवताया महाभूताग्नेर्वा वाक्यार्थतेति कस्य चिद् बुद्धिः स्यात् । तदप्यतिदंशेनैव परिहरति । पुरुषोपपत्तिर्भगवत्परत्वे सम्भवति नान्यकल्पना युक्तेति ॥ २७ ॥

साक्षादप्यत्रिरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

अधुना परिमाणविशेषो विचार्यते । प्रादेशमात्रत्वं भगवतः स्वाभाविकं कृत्स्नमं वेति । अस्मिन् मिद् एन पूर्वोक्तं मिद् भवेदिति विचार्यते । तत्रास्मिन्नर्थे चत्वार ऋपयो वेदार्थचिन्तकाः प्रकारभेदेन । तत्र केवलं शब्दबलविचारका आचार्याः ।

यैः । शेषमुक्तानम् * । पाठान्तर इति * सूत्रे पुरुषविधमिति पाठान्तरे । ननु पुरुषत्वादिकमपि काल्पनिक पूर्वधर्मास्त्विति चेत् तत्राहुः । * भगवदित्यादि * सर्वे वेदा इत्यादिश्रुतिभिर्मुख्यसम्भवे गीष्वास्यान्यायत्वाच्च तथेत्यर्थः ॥ २६ ॥

अत एव न देवता भूतं च ॥ * इत्यादीत्यादिपदेन, वैश्वानरं क्तुमहामित्यादीनां संग्रहः ॥ २७ ॥

साक्षादप्यत्रिरोधं जैमिनि ॥ एतद्विदुः पञ्चसूत्रेषु, मन्वत इत्यस्याध्याहारो शेषः । ननु चतुर्भिः सूत्रैः सर्वस्मिन्नाधिकरणार्थं सिद्धं एतेषां सूत्राणां किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां माहुः । * अधुनेत्यादि * । * पूर्वोक्तमिति * । असाधारणभगवत्समैक्यं विशुद्धधर्मोत्थित्वम् । * शब्दबलत्यादि * शब्दस्य बलमुच्चारणक्रमोदितत्पद्यम् । तद्वि-

शब्दार्थयोर्जैमिनिः । आश्वमर्थस्तु शब्दोपसर्जनेनार्थविचारकः । केवलार्थविचारको वादरिरिति । आचार्यः पुनर्विचाराविचारयोर्दोषं पश्यन् विचारमपि वदंस्तपामल्पबुद्धिरुपापनाय नामान्वाह ।

तत्र जैमिनिरुभयबलविचारकः मध्यमं निर्दिश्यते । व्यापकस्य प्रादेशमात्रत्वे साक्षादपि कल्पनाव्यतिरेकेणापि स्वरूपविचारणैवाविरोधं मन्यते जैमिनिः । आकाशवद् व्यापकं सर्वतःपाणिपादान्तं ब्रह्म । अत एव साकारस्वमनन्तमूर्तित्वं ब्रह्मणः स्वेच्छया परेच्छया स्वभावतश्च विभक्तमित्थं । त्रयोऽपि नियतपरिमाणाः । अनियतपरिमाणास्तु आकाशवद् परिच्छेदनिरूप्याः । तद् दृष्टिहासाभ्यां तथा भवन्ति ।

चारेणार्थविचारको व्यासपादा इत्यर्थः । ननु तथापि ऋषिनामकथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * आचार्यः पुनरित्यादि * । गृहदारण्यके प्रथमे मार्गशिखाहणे, मा ते मूर्द्धा व्यपदतदनतिप्रद्व्या वै देवता अनिपृच्छसि मार्गि मातिपाक्षीरित्यनिप्रश्ने दोषश्चावणेन, कठवल्लयां, नैया तर्केण मनिरापनेयेति निवेधेन च काल्पनिकातिविचारं दोषः पर्यवसितः । तैत्तरीये च, तस्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्येत्यविचारोऽपि दोषः आधिनः । अत आचार्यस्तमिमं विचाराविचारयोर्दोषं पश्यन्, तदन्वेष्टव्यं, तद्विजिज्ञासितव्यं, सोऽन्वेष्टव्यः, स विजिज्ञासितव्य इत्यादिश्रुत्युक्तावाच्छब्दबलेनैव कर्तव्यं विचारमपि स्वशास्त्रे वदंस्तथा आह । तथाच शब्दबलविचारस्य मुख्यत्वज्ञापनमेव प्रयोजनमित्यर्थः । जैमिनेः प्रायस्ये हेतुः * उभयबलविचारक इति * । सूत्रं व्याकुर्वन्ति * व्यापकस्येत्यादि * कल्पनान्वायतिरेकेण व्यापकत्वप्रादेशमात्रत्वयोः कथमविरोध इत्याकाङ्क्षायां तं प्रकारमुपपादयन्ति * आकाशेत्यादि * । यद्यपि ध्रुवी प्रादेशमात्रमभिधानमिति क्रमेणोक्तं, तथापि शब्दक्रमादायः क्रमो बली-

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥

निराकारमेव ब्रह्म गोयाजवनिकाच्छन्नं तदपगमेन पुरुषा-
कारेणाधिदैविकदेवताधिष्ठितेनाभिव्यक्तः पुरुषोऽन्तर्यामी ।

अत एव पुरुषविष इति । अभिव्यक्तेर्हेतोः साकारत्वमपि
मायापगमनकृतत्वात् स्वभाषिकत्वम् । तथापि निर्दिश्यमानं
सच्चिदानन्दरूपमेवाश्मरथ्यो मन्यते ॥ २९ ॥

अनुस्मृतेर्वादरिः ॥ ३० ॥

वादरिः केवलपीक्तिकाश्चन्तनवशात् मादुर्भूतरूपानुद्गादि-
का श्रुतिरिति । यद्यद्विद्या त उरुगाय विभाजयन्ति तत्तद्रूपः प्र-
णयसे सवदनुग्रहायोति वाक्यानुरोधात् । अन्यथा बहुकल्पनार्या
बुद्धिमौक्याभावात् तार्किकादिमतेष्वपि तथात्वाद् यत्तत्तुरो-
धेन ब्रह्मवादांऽप्यन्यथा नेय इति हि मन्यते । अस्मिन् पक्षे
त्वतात्त्विकत्वम् । अथवा मायास्थाने अनुस्मृतिः । अभिव्यक्ति-
स्तु तुल्या । एवं सति वादरिमतेऽपि तात्त्विकमेव रूपम् ॥ ३० ॥

सूत्रद्वयं शतदूषणीकृता द्यद्भूटाचार्याभिधेन स्वग्रन्थ उपन्यस्तम् ॥ २९ ॥

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ एतदादिषु त्रिषु सूत्रेष्वविरोधात्-
स्यस्यानुपङ्गोऽधिको द्वेषः । * आधिदैविकदेवताधिष्ठितेनेति * अ-
धिदैविकी देवेषु प्रणवमात्रावाच्येषु वर्तमाना या देवता ब्रह्मविष्णवा-
दिरूपा तत्तद्गुणगुणसमष्ट्याभिमानी तयाधिष्ठितेन शरीरतयाङ्गी-
कृतेन *अत एवति* । अधिष्ठानादेव । सूत्राक्तस्य हेतोः साकारपक्षे-
ऽप्युपपत्तेस्तमपि पक्षमाहुः । * अभिव्यक्तेरित्यादि * । * न स्वाभा-
षिकत्वमिति * किन्त्वभेदकैः सूत्रोक्तव्योमहदन्तेनोपरवधद्गन्तु
कत्वम् ॥ २९ ॥

अनुस्मृतेर्वादरिः ॥ अत्रापि भाष्यमुक्तानार्थम् ॥ ३० ॥

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ३१ ॥

जैमिनिमते आकारवादे नियतसाकारं मन्यमानस्तदेकदेशी
नियतमेव प्रादेशमात्रं भगवद्रूपं मन्यते । तन्निराकरणाय सर्वत्र
प्रादेशत्वं सम्पत्तिकृतमित्याह ।

तत्र का सम्पत्तिः कथामिति स्वयमेव श्रुत्या प्रदर्शयति ।
वाजसनेपित्राह्नये द्युप्रभृतीन् पृथिवीपर्यन्तान् वैश्वानरस्यावय-
वान्, अध्यात्म्ये च मूर्द्धप्रभृतिषु चिबुकपर्यन्तेषु सम्पादयन्
प्रादेशमात्रमिह वै देवाः सुविदिता अभिसम्पन्नास्तथा तु व ए-
तान् वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्रमेवाभिसम्पादयिष्यामीति । स
होवाच मूर्द्धानमुपदिशन्नेष वा अतिष्ठा वैश्वानर इत्यादिना स-

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ननु पूर्वं जैमिनेर्मतं
प्रदर्शितमधुना प्रकारान्तरेण किमिति प्रदर्शयत इत्याकाङ्क्षायामाहुः ।
* जैमिनिमत इत्यादि * परममहत्परिमाणप्रादेशमात्रयोः साक्षाद-
विरोधबोधके जैमिनिमते यः साकारवादस्तस्मिन् य एकदेशी ईदृशं
भगवत्स्वरूपं मन्यते । प्रादेशमात्रत्वस्य प्रदेशविशेषकृतत्वे ताव-
न्मात्रत्वपुरुषाकारत्वमात्रेण पुरुषश्रुतिविरोधादिति तदाशयः । अ-
भिधिमानत्वं जगन्निर्मातृत्वाद्, द्युमूर्द्धत्वादिकं तूपासनार्थमित्यविरु-
द्धम् । तन्निराकरणाय सर्वत्र * सर्वेषु वैश्वानरस्य प्रदेशेषु प्रादेश-
मात्रत्वं तथाह । तत्र सम्पत्तिकृतत्वे वाच्ये सा केल्याद्याकाङ्क्षायां
सम्पत्तिं तत्कृतं प्रादेशमात्रत्वं च स्वयं जैमिनिः श्रुत्या प्रदर्शयतीत्य-
र्थः । * सम्पादयन्निति * कैकेय इति शेषः । श्रुतिं पठन्ति * प्रादेशमात्र-
मित्यादि * । * इत्यादिनेति * चक्षुषी उपदिशन्नुवाच, एष वै सुतेजा
वैश्वानर इति । नासिके उपदिशन्नुवाच, एष वै पृथग्वर्त्मानमा वैश्वान-
नर इति । मुख्यामाकाशमुपदिशन्नुवाच, एष वै बहुलो वैश्वानर इति ।
मुख्या अप उपदिशन्नुवाच, एष वै रयिर्वैश्वानर इति । चिबुकमुपदिशः

स्मृतावप्युक्तम् ।

त्रिंशोऽस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः ।

प्रथमं महनः सप्तद्वितीयं त्र्यण्डसांस्थनम् ॥

तृतीयं सर्वभूतस्थं तानि ज्ञान्ना विमुच्यत इति ।

यानिति पञ्चमस्य, श्रुतिलक्षणमानुष्यै तन्ममाणत्वादर्थोच्चेति प्रथ-
मसूत्रे विचारितमग्निहोत्रं जुहोति यथागूं पचनीत्यत्र सिद्धम् । अ-
र्थक्रमस्य बलिष्ठत्वानादरे अदृष्टकल्पनाप्रसङ्गात् । तदप्राप्यादरणी-
यम् । अन्यथाऽत्र विरुद्धधर्माधारव्यकल्पना प्रसज्येत । सम्भवति
पार्थक्यमादरेण परिमाणाविरोधितं प्रकारमतिहाय विरुद्धधर्माश्रय-
त्यकल्पनमयुक्तम् । तस्मिन् प्रकारे कथं सम्भव इति चेदित्यमं । आ-
काशवत् सद्यगतश्च नित्य इति, सर्वतःपाणिपादं तदिनि श्रुतिश्रयामे-
वंविधं ब्रह्मस्वरूपं सिद्धमनः स्वरूपबलादेव ब्रह्मणः साकारत्वमन-
न्तमूर्तित्वं च । यदेकमव्यक्तमनन्तरूपमिति, पश्य, मे पार्थ रूपाणि
शतशोऽथ सहस्रश इति श्रुतिस्मृतिश्रयां सिद्धम् । तच्च कचिद्, बहु
स्थामिति श्रुतेः स्वेच्छया, कचिच्च, यद्यद्विद्या त उरुमाय विभाव-
यन्ति तत्तद्रूपः प्रणयसे सद्नुप्रहायति वाक्यात् परेच्छया, कचिच्च
पूर्वोक्तरीत्या स्वभावतश्च तं तं प्रति तत्प्रकारकोषामनेन प्रकटी-
भवति । प्रणयस इत्यस्य तत्तद्रोचरत्वं प्रापयस इत्यर्थात् । नच रू-
पभेदे ब्रह्मभेदः शङ्क्यः । यदेकामिति श्रुतेरविभक्तं च भूनेषु विभक्त-
मिष च स्थितमिति च गीतावाक्यात् । अतः पुरुषं पुरुषविधं पुरुषे-
ऽन्तःप्रतिष्ठितमिति त्रयोऽपि प्रकारा नियतपरिमाणाः । यदि चाकाश-
वदिति श्रुत्या विचार्योक्तश ते अनियतपरिमाणा आकाशवत् प-
रिच्छेदनिरूप्याः परिच्छेदकवृद्धिहासाश्रयां नानापरिमाणा भवन्ति ।
तनु श्रुती पुरुषं पुरुषविधमित्यादिकं वैश्यान्तरविशेषणं, न तु प्रका-
राणाम् । परिमाणं च द्रव्यधर्मो, न तु धर्मधर्मोऽतो नेदं युक्तमत
आहुः । * स्मृतावित्यादि * । * उक्तमिति * पुरुषत्वमुक्तम् । त-
थाच वैश्यान्तरस्यैव त्रिधा वर्तमानत्वाज्ञोक्तानुपपत्तिरिति सर्वमुपप-
न्नमित्यर्थः । तृतीयस्यान्तरूपत्वं नियतपरिमाणत्वं च व्याकुर्वन्ति ।

भूतेषु पञ्चधा । उदरेऽङ्गुष्ठमात्रः । हृदये प्रादेशो मूर्द्धनि
 च मनसीन्द्रियेषु चाणुः । चित्ते व्यापकः । एकस्याप्युपक्रमे
 सर्वेषु तथात्ववादो विभूतिरमेदाय । तस्माद् वैश्वानरस्य पुरुष-
 त्वाद् सच्चिदानन्दरूपेणैव प्रादेशमात्रत्वं न विरुद्ध्यते । अतः
 साकारब्रह्मवाद एव जैमिनेः सिद्धान्तः ॥ २८ ॥

* भूतेष्वित्यादि * । * पञ्चधेति * ध्यानार्थं प्रादेशमात्र अ. श्रयार्थ-
 मङ्गुष्ठमात्रः स्वामित्वार्थमस्तिस्थितः फलार्थं सर्वदेहस्थित आनन्दमयो
 वैश्वानरः शिरसि प्रतिष्ठितः सर्वार्थ इति निबन्धोक्तपञ्चकार्यार्थं प-
 ञ्चभिः प्रकारैः । * उदरेऽङ्गुष्ठमात्र इति * अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य
 आत्मनि तिष्ठतीति ध्रुवस्तथा । स च, अधो तिष्ठत्या चित्तस्यान्ते ना-
 ष्यामुपरि तिष्ठतीति तैत्तिरीयश्रुतेरुदरे शरीरस्थित्वर्थम् । * प्रादेश
 इति * प्रादेशमात्रेः । स हृदये व्याप्यातो, मूर्द्धन्यग्रे वक्ष्यते । तत्र
 हृदि ध्यानार्थम् । शिरसि सर्वार्थम् । चक्षुषश्चक्षुरित्यादिभूतेस्तत्त-
 त्त्रियमनार्थं तेषु तिष्ठन्न मनःप्रभृतीनामणुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् तद्-
 नुरोधेनाणुः । तत् सर्वव्यापकं चित्तमाकृष्य व्योम्निधारयेदिति धा-
 क्ये चित्तस्य व्यापकत्वोक्तेस्तत्र तिष्ठन्तद्दृश्यार्थं व्यापकः । ननु प्रा-
 देशमात्रस्यात्र प्रकृतत्वात् तद्विचार एव कार्योऽन्यविचारस्य किं प्र-
 योजनमित्यत आहुः । * एकस्येत्यादि * एकस्य प्रादेशमात्रस्याप्यु-
 पक्रमे सर्वभूतस्येषु नानारूपेषु भगवत्त्ववादो विभूतिरूपस्य भगवद्-
 भेदं बोधयितुम् । तथाच वैश्वानरस्वरूपे विचारितया दिशा सर्वेषु
 विरुद्धधर्माधारत्वं बोध्यमिति व्यासाशयप्रकटनायायं विचार इत्य-
 र्थः । तेन सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * । * पुरुषत्वादिति *
 आत्मत्वात् । पुरुषो आत्ममानवाधिति कोशात् । तथाचाकाशवदि-
 त्यादिभूतिद्वयोक्तरीत्या स्वरूपविचारणैव परमाणुद्वयाविरोधो जैमि-
 निमत इत्यर्थः । ननु जैमिनिमते साकारवाद इत्यत्र किं मानमित्या-
 काङ्क्षायां, जैमिनीयचतुर्लक्षणीसमाप्तौ, स विष्णुराह हि, तद् ब्रह्मे-
 त्याचक्षते तद् ब्रह्मेत्याचक्षत इति सूत्रद्वयात् तदनुसारेणाहुः । * अत्र
 इत्यादि * । * अत इति * एवमुभयबलविचारकरयात् । इह च

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥

निराकारमेव ब्रह्म गांयाजवनिकाच्छन्नं तदपगमेन पुरुषा-
कारेणाधिदैविकदेवताधिष्ठितेनाभिव्यक्तः पुरुषोऽन्तर्यामी ।

अत एव पुरुषविध इति । अभिव्यक्तेर्हेतोः साकारत्वमपि
मायापगमनकृतत्वान्न स्वाभाविकत्वम् । तथापि निर्दिश्यमानं
सच्चिदानन्दरूपमेवाश्मरथ्यो मन्यते ॥ २९ ॥

अनुस्मृतेर्वादरिः ॥ ३० ॥

वादरिः केवलपौक्तिकांश्चन्तनवशात् मादुर्भूतरूपानुत्रादि-
का श्रुतिरिति । यथाद्धिया त उरुगाय विभावयन्ति तत्तद्रूपः प्र-
णयसे सवनुग्रहायेति वाक्यानुरोधात् । अन्यथा बहुकल्पनार्था
बुद्धिमौकर्याभावात् तार्किकादिमतेष्वपि तथात्वाद् यत्तयनुरो-
धेन ब्रह्मवादांऽप्यन्यथा नेय इति हि मन्यते । अस्मिन् पक्षे
त्वतात्त्विकत्वम् । अथवा मायास्थाने अनुस्मृतिः । अभिव्यक्ति-
स्तु तुल्या । एव साति वादरिमतेऽपि तात्त्विकमेव रूपम् ॥ ३० ॥

सुब्रह्मयं शतद्वयणीकृता व्यङ्ग्यटाचार्याभिधेन स्वग्रन्थे उपन्यस्तम् ॥ २८ ॥
अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ एतदादिषु त्रिषु सुब्रह्मविरोधार्थ-
स्यानुपङ्गोऽधिको हेयः । * आधिदैविकदेवताधिष्ठितेनेति * अ-
धिदैविकी देवेषु प्रणयमात्राचार्येषु वर्तमाना या देवता ब्रह्मत्रिष्ववा-
दिरूपा तत्तद्गुणगुणसमष्टयभिमानिनी तथाधिष्ठितेन शरीरतयाङ्गी-
कृतेन *अन एवति* । अधिष्ठानादेव । स्वाकस्य हेतोः साकारपक्षे-
ऽप्युपपत्तेस्तमपि पक्षमाहुः । * अभिव्यक्तेरित्यादि * । * न स्वाभा-
विकत्वमिति * किन्त्वर्भकौकःसूक्तव्योमदृष्टान्तनोपरवध्वागन्तु
काव्यम् ॥ २९ ॥

अनुस्मृतेर्वादरिः ॥ अत्रापि भाष्यमुक्तानार्थम् ॥ ३० ॥

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ३१ ॥

जैमिनिमते आकारवादे नियतसाकारं मन्यमानस्तदेकदेशी
नियतमेव प्रादेशमात्रं भगवद्रूपं मन्यते । तन्निराकरणाय सर्वत्र
प्रादेशत्वं सम्पत्तिकृतमित्याह ।

तत्र का सम्पत्तिः कथामिति स्वयमेव श्रुत्या प्रदर्शयति ।
वाजसनेयिब्राह्मणे द्युप्रभृतीन् पृथिवीपर्यन्तान् वैश्वानरस्यावय-
वान्, अध्यात्म्ये च मूर्द्धप्रभृतिषु चिबुकपर्यन्तेषु सम्पादयन्
प्रादेशमात्रमिह वै देवाः सुविदिता अभिसम्पन्नास्तथा तु व ए-
तान् वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्रमेवाभिसम्पादयिष्यामीति । स
होवाच मूर्द्धानमुपदिशन्नेष वा अतिष्ठा वैश्वानर इत्यादिना स-

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ननु पूर्वं जैमिनेर्मते
प्रदर्शितमधुना प्रकारान्तरेण किमिति प्रदर्शयत इत्याकाङ्क्षायामाहुः ।
* जैमिनिमत इत्यादि * परममहत्परिमाणप्रादेशमात्रयोः साक्षाद्-
विरोधबोधके जैमिनिमते यः साकारवादस्तस्मिन् य एकदेशी ईदृशं
भगवत्स्वरूपं मन्यते । प्रादेशमात्रत्वस्य प्रदेशविशेषकतत्वे ताव-
न्मात्रस्य पुरुषाकारत्वाभावेन पुरुषश्रुतिविरोधादिति तदाशयः । अ-
भिविमानत्वं जगन्निर्मातृत्वाद्, द्युमूर्द्धत्वादिकं तूपासनार्थमित्यविरु-
द्धम् । तन्निराकरणाय सर्वत्र * सर्वेषु वैश्वानरस्य प्रदेशेषु प्रादेश-
मात्रत्वं तथाह । तत्र सम्पत्तिकृतत्वे वाच्ये सा केत्याद्याकाङ्क्षार्या
सम्पत्तिं तत्कृतं प्रादेशमात्रत्वं च स्वयं जैमिनिः श्रुत्या प्रदर्शयतीत्य-
र्थः । * सम्पादयन्निति * कैकेय इति शेषः । श्रुतिं पठन्ति * प्रादेशमात्र-
मित्यादि * । * इत्यादिनेति * सक्षुपी उपदिशन्नुवाच, एष वै सुतेजा
वैश्वानर इति । नासिके उपदिशन्नुवाच, एष वै पृथग्वर्त्मात्मा वैश्वान-
नर इति । मुखमाकाशमुपदिशन्नुवाच, एष वै बहुलो वैश्वानर इति ।
मुखा अप उपदिशन्नुवाच, एष वै रविर्भानर इति । चिबुकमुपदिश-

स्पत्तिनिमित्तमेव प्रादेशमात्रत्वं वैश्वानरस्याह । न तु प्रादेशमात्र एव वैश्वानर इति । तदेकदेशिपरिहारं जैमिनिर्मन्यते ॥ ३१ ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

मुख्यं स्वसिद्धान्तमाह । व्यापक एव प्रादेश इति । न हि विरुद्धप्रुभयं भगवत्सनवगाह्यमाहात्म्ये । तस्मात् प्रमाणमेवानुस-

न्नुवाच, एव वै प्रतिष्ठा वैश्वानर इतीत्येतावता सन्दर्भेण । अर्थस्तु, देवाद्युपभृतयः, सुविदिता, वैश्वानरमूर्द्धादिरूपेण भवद्भिर्मत्तः सुज्ञाताः । प्रादेशमात्रमिव ह वै अभिन्नपन्नाः प्रादेशपरिमाणकमिव वैश्वानरं, ह वै प्रसिद्ध्या प्राप्तवन्तः । कथं प्राप्तवन्त इत्याकाङ्क्षायां प्रकारं प्रतिजानीते, तथा तु व इत्यारभ्य सम्पादयिष्यामीत्यन्तम् । प्रतिज्ञाते विवृणोति । स होवाच मूर्द्धानमित्यादिना । एव ध्रुलोकात्मा देवः, अतिष्ठा वैश्वानरः । अनिष्ठागुणको वैश्वानरावयवः । वैश्वानरशब्दात् तस्वेदमिति शेषिकोऽण् । एवमप्रेऽपि । तथाच मूर्द्धानमित्यादिनाऽऽद्यात्मं जीवावयवेषु तान् देवान् सम्पादयन् सम्पत्तिनिमित्तं तदाह । अतः स्थानानुरोधेन तदनुगुणा स्थितिः सम्पत्तिस्तदनुरोधनिमित्तं प्रादेशमात्रत्वं, न तु स्थाभाविकमित्यर्थः । एवं द्युप्रभृतीनामाध्यात्मिकं रूपमादायानियतपरिमाणपक्षव्याख्यानस्य श्रौतत्वसमर्थनेन नियतपरिमाणमङ्गीकुर्वाणः एकदेशी निराकृतः ॥ ३१ ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ अतः परमेतस्यापि पक्षत्वसमर्थनाय सूत्रार्थं व्याकृतुमथतारयन्ति * मुख्यमित्यादि * । * मुख्यमिति * शब्दबलविचारेण सिद्धम् । तत्स्वरूपं तु व्यापक एव प्रादेश इति । व्यापकरूपेणैव प्रादेशमात्रो, न तु प्रदेशभेदरूपभेदाभिव्यक्त्यनुसृत्तिसम्पत्तिवशात् । तत्र प्रमाणम् * न हीत्यादि * । अयं श्रीभागवतपट्टस्कन्धीयगद्यस्यार्थोपन्यासः । तेन सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादित्यादि * गैवा तर्केण मतिरापनेयेति श्रुतेस्तर्कस्य निषेधेन श्रौता-

तत्त्वं, न युक्तिः । शब्दबलविचार एव मुख्यः । ननु प्रातीति-
कविरोधादन्यथात्वकल्पनम् । वैश्वानरस्य पुरुषत्वं, पुरुषविधत्वं
पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं च वाजसनेयिनः समामनन्ति । न हि
तस्य तद्विधत्वं, तस्मिन् प्रतिष्ठितत्वं च सम्भवति । युक्त्या । अ-
तोऽन्ये ऋषयो भ्रान्ता एव वेऽन्यथा कल्पयन्तीत्याभिप्रेत्य स्व-
मतमाह ।

एनं वैश्वानरमस्मिन् मूर्द्धचिबुकान्तराले जावालाः समामन-
न्ति । एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा योऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति ।
सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इत्यादिना भ्रूवोः प्राणस्य च

नुपपत्तिं विना युक्तेरनादरणीयत्वाद्युपबृंहणेन विशेषे निरस्ते श्रौत-
कमानादरस्याप्रयोजकत्वात् तथेत्यर्थः । एवं सूत्रतात्पर्यमुदाहृत्य तत्र
श्रुत्यन्तरसंमतिं प्रदर्शयन्नो व्याकुर्वन्ति *वैश्वानरस्येत्यादि* । *स-
मामनन्तीति * स एषो वैश्वानरो यत् पुरुषः स यो हैतमेवमिति
वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेत्यग्निरहस्ये वदन्ति । *
सम्भवति युक्त्या * भेदादिरूपया युक्त्या । तथाच ब्रह्मणः श्रुत्येक-
समधिगम्यत्वात् तद्व्यलेन विचारे तत्र भेदानुक्त्या तदभावेऽपि त-
द्विषयं मन्तव्यमित्यर्थः । एवमेकमामननं प्रदर्शितम् । यथापि सम्प-
त्तिरूपा युक्तिः श्रौती, तथापि कैकेयस्तथा तु च पतान् चक्षयामीत्या-
दिना मध्वादिषु कल्पनयोपदिष्टवान् । न तु घास्तवरूपम् । स्वक-
ततथासम्पादनवचनात् । तथा सति सुमूर्द्धेवादीनामध्यात्मं कल्पना-
पदेशो, न तु स्वारासिकः तत्र मानम् । तच्च शब्दबलविचारे अप्र-
योजकम् । दहरघियायां, यावान् वा अयमाकाशस्तवान्तर्हृदय आ-
काश इत्यादिना कल्पनां चिन्तयन्मानकथनवद्वापि श्रुत्यन्तरे क-
थनात् । तथा सति सम्पत्तिकृतं प्रादेशमात्रपरत्वं जघन्याधिकारिणां-
मुपासनार्थत्वेन पर्यवस्यति । तच्चोत्तमाधिकारिणामनादरणीयमि-
त्याद्येनाहुः । * अत इत्यादि * सूत्रे चकारादपरमामननं प्रदर्श-
यन्तो व्याकुर्वन्ति * एनमित्यादि* । इत्यादिनेति * कस्मिन् प्रतिष्ठि-

स्पत्तिनिमित्तमेव प्रादेशमात्रत्वं वैश्वानरस्याह । न तु प्रादेशमात्र एव वैश्वानर इति । तदेकदेशिपरिहारं जैमिनिर्मन्यते ॥ ३१ ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

मुख्यं स्वसिद्धान्तमाह । व्यापक एव प्रादेश इति । न हि विरुद्धसुभयं भगवन्ननवगाह्यमाहात्म्ये । तस्मात् प्रमाणमेवानुस-

न्नुवाच, एष वै प्रतिष्ठा वैश्वानर इतीत्येतावता सन्दर्भेण । अर्थस्तु, देवाद्युपभृतयः, सुविदिता, वैश्वानरमूर्द्धादिरूपेण भवद्भिर्मत्तः सुज्ञाताः । प्रादेशमात्रमिव ह वै अभिन्नस्पन्नाः प्रादेशपरिमाणकमिव वैश्वानरं, ह वै प्रसिद्ध्या प्राप्तवन्तः । कथं प्राप्तवन्त इत्याकाङ्क्षायां प्रकारं प्रतिजानीते, तथा तु व इत्यारभ्य सम्पादयिष्यामीत्यन्तम् । प्रतिज्ञातं विवृणोति । स होवाच मूर्द्धानमित्यादिना । एष छुलोकारमा देवः, अतिष्ठा वैश्वानरः । अनिष्ठागुणको वैश्वानरावयवः । वैश्वानरशब्दात् तस्वेदमिति शेषिकोऽण् । एवमग्रेऽपि । तथाच मूर्द्धानमित्यादिनाऽऽद्यात्मं जीवाद्ययवेषु तान् देवान् सम्पादयन् सम्पत्तिनिमित्तं तदाह । अतः स्थानानुरोधेन तदनुगुणा स्थितिः सम्पत्तिस्तदनुरोधनिमित्तं प्रादेशमात्रत्वं, न तु स्वाभाविकमित्यर्थः । एवं युपभृतीनामाध्यात्मिकं रूपमादायानियतपरिमाणपक्षव्याख्यानस्य श्रौतत्वसमर्थनेन नियतपरिमाणमङ्गीकुर्षाणः एकदेशी निराकृतः ॥ ३१ ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ अतः परमेतस्यापि पक्षत्वसमर्थनाय सूत्रार्थं व्याकृतं प्रतारयन्ति * मुख्यमित्यादि * । * मुख्यमिति * शब्दयलविचारेण सिद्धम् । तस्वरूपं तु व्यापक एव प्रादेश इति । व्यापकरूपेणैव प्रादेशमात्रो, न तु प्रदेयभेदरूपभेदाभिव्यक्त्यनुष्मृतिस्त्वस्त्वित्यशात् । तत्र प्रमाणम् * न हित्यादि * । अयं श्रीभागवतपट्टस्कन्धीयगद्यस्यार्थोपन्यासः । तेन सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादित्यादि * गैवा तर्केण मतिरापनेयेति श्रुतेस्तर्कस्य निषेधेन श्रौता-

तैव्यं, न युक्तिः । शब्दबलविचार एव मुख्यः । ननु प्रातीतिकविरोधादन्यथात्वकल्पनम् । वैश्वानरस्य पुरुषत्वं, पुरुषविधत्वं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं च वाजसनेयनः समापनन्ति । न हि तस्य तद्विधत्वं, तस्मिन् प्रतिष्ठितत्वं च सम्भवति युक्त्या । अतोऽन्ये ऋषयो भ्रान्ता एव वेऽन्यथा कल्पयन्तीत्याभिप्रेत स्वमतमाह ।

एनं वैश्वानरमस्मिन् मूर्द्धचिबुकान्तराले जाबालाः समापनन्ति । एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा योऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति । सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इत्यादिना भ्रूवोः प्राणस्य च

नुपपत्तिं विना युक्तेरनादरणीयत्वात्पुनर्वृत्तेन विरोधे निरस्ते धौत-
कमानादरस्याप्रयोजकत्वात् तथेत्यर्थः । एवं सूत्रतात्पर्यमुद्धास्य तत्र
श्रुत्यन्तरसंमतिं प्रदर्शयन्तो व्याकुर्वन्ति *वैश्वानरस्येत्यादि* । *सं-
मामनन्तीति * स एषो वैश्वानरो यत् पुरुषः स यो हैतमेवमिति
वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेत्यग्निरहस्ये वदन्ति । *
सम्भवति युक्त्येति * भेदादिरूपया युक्त्या । तथाच ब्रह्मणः श्रुत्येक-
समधिगम्यत्वात् तद्वलेन विचारे तत्र भेदानुक्त्या तदभावेऽपि त-
द्विषयं मन्तव्यमित्यर्थः । एवमेकमामननं प्रदर्शितम् । यद्यपि सम्प-
त्तिरूपा युक्तिः धौती, तथापि कैकेयस्तथा तु एतान् चक्षामीत्या-
दिना मध्वादिषु कल्पनयोपदिष्टवान् । न तु वास्तवरूपम् । स्वकृ-
ततथासम्पादनवचनात् । तथा सति शुभ्रैर्त्वादीनामध्यात्मं कल्पना-
पदेशो, न तु स्वारासिकः तत्र मानम् । तच्च शब्दबलविचारे अप-
योजकम् । दहरविद्यायां, यावान् वा अयमाकाशस्तवानन्तर्हृदय आ-
काश इत्यादिना कल्पनां विनैव तन्मानकथनवद्वापि श्रुत्यन्तरे क-
थनात् । तथा सति सम्पत्तिकृतं प्रादेशमात्रपरत्वं जघन्याधिकारिणां-
मुपासनार्थत्वेन पर्यवस्यति । तच्चोक्तमाधिकारिणामनादरणीयमि-
त्याशयेनाहुः । * अत इत्यादि * सूत्रे चकारात्परमामननं प्रदर्श-
यन्तो व्याकुर्वन्ति * एनमित्यादि* । * इत्यादिनेति * कस्मिन् प्रतिष्ठा-

यः सन्धिः स एष द्यौर्लोकस्य परस्य च सन्धिर्भवतीति । न ह्यनन्तः संकुचितस्थाने भवति । विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । युक्ति-
गम्या त्वब्रह्मविद्यैव । अविरोधेऽपि वक्ष्यति । श्रुतेस्तु शब्दमू-
लत्वादिति । ननु तथापि काचिद् वेदानुसारिणी युक्तिर्वक्त-
व्या, शास्त्रसाफल्यायेति चेत् । उच्यते । विरोध एव नाशङ्क-
नीयो वस्तुस्वभावात् । अयस्कान्तमन्त्रधौ लोहपरिभ्रमणे या
युक्तिर्गर्भस्यौदर्यादाहे, रेतसो मयूरत्वादिभावे । न हि सर्वत्र
स्वभावदर्शनाभ्यामन्योपपत्तिः कैश्चिदपि शक्यते वक्तुम् । त-
स्यान्ते सुषिरमिसादिना श्रुतिरेवमेवाह ।

त इति प्रश्ने, वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति । का वै घरणा
का च नास्तीति । सर्वानिन्द्रियकृतान् दोषान् धारयति तेन वरणा
भवतीति । सर्वानिन्द्रियकृतान् पापाञ्जाशयति तेन नास्ती भवतीति ।
कृतमन्त्रास्य स्थान भवतीति । ऋषोः प्राणस्य च यः सन्धिः स एष
द्यौर्लोकस्य परस्य च सन्धिर्भवतीत्यन्तम् । नन्वत्रापि प्रदेशादिभेदप-
क्षा एव भवन्तु, को दोष इत्यत आहुः । * न हीत्यादि * न चानन्त
इत्यत्र कालापरिच्छेद एवोच्यते, न देशापरिच्छेद इति शङ्काम् ।
आत्मत्वेनैव सिद्धे कालापरिच्छेदेऽनन्त इति विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः ।
अतस्तद्व्यलाद्विरुद्धधर्माश्रयत्वमेवामिप्रेतमित्यर्थः । ननु युक्त्या साधने
को दोष इत्यत आहुः । * युक्तीत्यादि * नैषा तर्कणेति श्रुतेस्तथेत्य-
र्थः । ननु सूत्रकृता स्फुटतयाऽनुक्तत्वेऽप्यमेव सूत्राशय इत्यत्र किं ग-
मकमत आहुः । * अविरोधेऽपीत्यादि * यद्यपि जायालभ्रुतौ वैश्वान-
रः स्फुटतया नोक्तस्तथापि चिबुकान्तरेऽनन्तस्य प्रतिष्ठितत्वकथनात्
प्रादेशमात्रस्याभिधिमानत्वं प्रत्यभिज्ञायते । अतस्तत्परत्वं तद्वाक्यस्य
बोध्यम् । * नन्वित्यादिनोक्ता युक्तिस्तु स्फुटतरैव । तस्याः कथं श्रुत्य-
नुसारित्वमित्यत आहुः । * तस्यान्ते इत्यादि * तस्यान्ते सुषिर-
सुधर्मं तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितमिति तैत्तिरीये बृहन्नारायणोपनिषदि

यशोदास्तनन्धपस्य च भगवतो मुखारविन्दे विश्वमेव दृष्ट्वा
स्वप्नमायाऽविद्यानिराकरणाय सिद्धान्तमाह । अथो अमुष्यैवं
मपार्थकस्य यः कश्चनैत्पात्तेक आत्मयोग इति । उलूखलबन्धने
चायमर्थो निर्णीतः । तस्मादानन्दांशस्यैवायं धर्मो, यत्र स्वा-
भिव्यक्तिस्तत्र विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वमिति चकारार्थः । तस्मा-
त् प्रादेशमात्रो व्यापक इति वैश्वानरो भगवानेवेति सि-
द्धम् ॥ ३२ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीबलुभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्रा-
णुभाष्ये मथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १ ॥ २ ॥

सहस्रशीर्षानुवाके सुषिरस्य सूक्ष्मता तत्र सर्वप्रतिष्ठा च ध्यायते । सां-
घस्तुस्त्रमावादेधोपपद्यतेऽतस्तथात्वमित्यर्थः । दर्शनमुपन्यस्यन्ति *
यशोदेत्यादि * अत्र स्तनन्धपपदेन अदन्तस्य पङ्क्तिनस्य पूतनाऽसु-
पयःपानकर्तृतयाऽपस्यासाधनविरोधोऽपि स्मार्यते । * निर्णीत इति *
यन्धनानां वृक्षकुलन्यूनतायाः, पुनःस्त्रेच्छया बन्धनस्य च कथनाभि-
र्णीतः । शेषमतिरोहितायम् । पृथञ्चात्र निराकारत्वादिना कर्तृत्वा-
सम्भवमाशङ्क्य तन्निरासाय साकारप्रकृता विचारिता । श्रुतौ तु घर-
णा ऋकः । अस्य ज्ञानमित्यस्येति पदेनानन्तः परामृश्यते । प्राणपदेन
च नासिका । नोसिके उपदिशन्नित्यत्र पृथग्बन्मात्मनः कथनात् ।
घौरित्याकाशः । तत्र हेतुः । लोकस्य परस्य च सन्धिरिति । जीव-
लोकस्य परप्रद्वणञ्च सन्धाजनकारवादिति ।

अथात्र मतान्तराणि विचार्यन्ते । तत्र जाठराग्निप्रतीकस्य
जाठराग्न्युपाधिकस्य वा परमेश्वरस्योपास्यत्वं व्यासमते । जैमिनिमते
तु तदुभयकल्पनं विनैव साक्षात् परमेश्वरोपासनं विधीयत इति
साक्षादपीति सूत्रे व्याख्यायामिष्यत्त्वादिस्त्रेषु प्रादेशमात्रत्वस्या-
विरोधो विचार्यत इति षड्वराचार्याः प्राहुः ।

तत्रेदमवधेयम् । आचार्यलक्ष्यगुरुः सर्ववेदव्यासकर्ता स्वयं
समन्वयं प्रतिष्ठाप्य सरलां सुन्दरं जैमिनिविचारितां युक्तिं श्रुत्यादि-

संमतां जानानः किमिति नोपगतवान् । अथ बुद्ध्यां तर्हि कुतो न दृ-
पितवानिति ।

भास्कराचार्यास्तु, नायं वैश्वानरशब्दो जाठराग्न्यभिप्रायेण
प्रयुक्तो, येनाथ तद्गुणकोपासनं कल्प्येत । किन्तु यौगिकोऽयं शब्दो,
विश्वाधरान् नयतीति । तद्धिनस्तु राक्षसवायसादिवत् स्वाधे । अ-
भिविमानशब्दश्चाभिमुख्येन विचित्रं जगन्निर्मिमीत इति वा, अ भिग-
तश्चासौ विगतमानश्चेति वा योगेन । वैश्वानरशब्दस्य यौगिकार्थप्र-
हणे जाठरानलविशिष्टोपासनमनभिप्रेतं वादरायणस्येति साक्षात्सूत्रे
व्याचक्रुः । तत्र बीजं तु सौक्ष्म्योऽपिशब्दः । साक्षाद्विरोधं जैमिनिरपी-
त्यन्वयादिति तदाशयः ।

रामानुजाचार्यास्तु मनह्वयेऽपि जाठरविशिष्टपरमात्मोपासन-
मङ्गीकृत्य, वैश्वानरशब्दोऽग्निसाधारणोऽपि परमात्मधर्मविशेषितो
यथा विश्वेषां नरोणां नेतृत्वादिना गुणेन परमात्मानमेवाचष्ट इति
निश्चीयते । तथा स एवोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुष इति वाजसनेयिपठि-
तोऽग्निशब्दोऽपि येनैवाग्रनयनादिना गुणेन योगाज्ज्वलने धर्तने तस्यैव
गुणस्य निरुपधिकस्य काष्ठां गतस्य परमात्मनि सम्भवादस्मिन् प्रकर-
ण्यो परमात्मासाधारणधर्मविशेषितः साक्षाद्व्यवधानेन परमात्मान-
मेवामिधत्त इति साक्षात्सूत्रार्थमाहुः ।

सम्पत्तिसूत्रे चोपासकैः क्रियमाणायाः प्राणाहुनेरग्निहोत्रत्वस-
म्पादमार्थमुरःप्रभृतीनां घेदित्वाद्युपदेश इति । आमनसूत्रे च, एनं घु-
मूर्द्धत्वादिविशिष्टं वैश्वानरमस्मिन्नुपासकशरीरे प्राणाहुत्याश्रास्त्वा-
यामनन्ति च । तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धेव सुतेजा
इत्याहुः ।

तत्रापीदमवधेयम् । अत्र ह्यौपन्यवाद्भिसंधादवाक्येषु, मूर्द्धा-
त्वेव आत्मनश्चक्षुष्टेनदात्मन इत्यादिना ययुक्तं, तस्य निगमनमत्र प्र-
तीयते । तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्येति सर्वैः पदैस्तमेव प-
रामृदय मूर्द्धप्रभृतीनां समभिध्याहरणात् । तत्कथं सन्निहितपरित्या-
गेन व्यवहितस्योपासकस्य परामर्शः कर्तुं शक्यते । नचाग्रे सुतेजः-
प्रभृतिभ्योऽतिरिक्तानामुरःप्रभृतीनां घेद्यादित्यवयवतात् तथेति वा-
च्यम् । भगवतो विश्वकायत्याय तन्मूर्द्धादीनां सुतेजत्वादिदृष्ट्युप-
देशयत्तस्य यज्ञत्याय तदुरमादीनां घेदित्यादिदृष्ट्युपदेशस्य शक्यय-

चनतया तस्योपासकावयवगमकताया निश्चेतुमशक्यत्वात् । नचैवं
 सति तद् यद्भक्तं प्रथममागच्छेदित्यादौ यः प्राणाग्निहोत्राधारत्वेनो-
 पासकास्यादिपरिग्रहः स कथं सङ्गच्छेनेति शङ्क्यम् । सम्पत्तिसूत्र-
 धिपयवाक्ये वैश्वानरावयवानामुपासकमूर्द्धादिसम्पत्तिकथनेन तेषां
 तत्र मानवदनुक्तानां तदुरःप्रभृतीनामप्युपासकोरःप्रभृतिषु सम्पत्त्या
 मानस्याभिप्रेततया सुखेनैव तदास्यादिपरिग्रहसङ्गतः । अत एव स-
 र्वत्र वैश्वानरस्मिन्निबोधनायोपसंहारे, तस्माद्गुहैवंविद् यद्यपि चण्डा-
 लांयोच्छिष्टं प्रयच्छेदात्मनि हैवास्य वैश्वानरं हुतं स्यादिति श्रावि-
 तम् । तस्मादत्र न जाठरप्रतीकोपासना, न वा तदुपाधिकोपासना,
 नापि तद्विशिष्टोपासना । किन्तु केवलपरमात्मोपासनेति निश्चयः ।

सैवभिक्षू अप्येतैव दत्तोत्तरौ, माध्याश्च ।

प्रकृतमनुसरामः । एवमस्मिन् पादे जीवपुरःसरेणार्थसन्देहो
 निवारितः । मनामयत्वादिधर्मघान् हिरण्यहमश्रुत्वादिधर्मवानत्ता-
 ऽलौकिकभोगयोगेऽपि दोषरहितः प्रकटसच्चिदानन्दस्वरूपोऽधिदै-
 वादित्रयनियामकोऽक्षरादुत्कृष्टः स्वत एव साकारो विरुद्धधर्माश्रयो
 भगवानेव, न जीव इति । तेन सर्वान्तर्याम्येको भगवानिति सिद्धम् ।
 आधेयरूपो विचारित इति च ॥ ३२ ॥ ॥ ८ ॥

इति श्रीबलुभाचार्यचरणनखचन्द्रनिवारितहृदयान्धकारेण

पीताम्बरतनुजपुरुषोत्तमेन कृते भाष्यप्रकाशे प्रथ-

माध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १ ॥ २ ॥

प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

द्युम्वाध्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

द्वितीयपादे आधेयरूपो भगवान् प्रतिपादितः ।
आधाररूपोऽत्र प्रतिपाद्यते । तेन सर्वं ब्रह्मेति फलिष्यति ।

द्युम्वाध्यायतनं स्वशब्दात् ॥ अथ तृतीयपादं विवरिष्वोऽप्या-
यसङ्गतिस्फोरणाय पूर्वपादार्थं घदन्तः प्रस्तुतस्यार्थमाहुः । * द्विती-
येत्यादि * । अथमर्थः । पूर्वपादस्यान्तस्तद्ग्रन्थमाधिकरणप्रपञ्चरूपतया-
ऽष्टाधिकरणयाम, 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लो-
कत्रयमाविश्य विभर्त्यन्यथ ईश्वर इति लक्षणं विचारितम् । तत्र प्र-
थमेऽन्तःस्थस्य मनोमयत्वादीनां धर्मोणां, द्वितीये हिरण्यश्मश्रुत्वादी-
नां च बोधनेन तादृशधर्मविशिष्टं स्वरूपमन्तर्बोधितम् । ततस्त्रिभिः
कार्यबोधनेन विभर्तिपदार्थस्य धारणपोषणात्मकं स्वरूपं बोधितम् ।
ततोऽन्तर्याम्यधिकरणेऽन्यर्थं परमात्मत्वमात्रेणः सपरिकरं लोकत्रयं
च बोधितम् । ततोऽहश्यत्वाद्यधिकरणद्वये अव्यक्तत्वमीश्वरत्वं चा-
क्षराद्युत्तमत्वेन विद्वद्ब्रह्मोधारत्वेन च विचारितम् । तदेतदुक्तम् *
आधेयरूपो भगवान् प्रतिपादित इति । तथा अहश्यत्वाद्यधिकरणे,
यस्मात् क्षरमतीतोऽहमित्यपि विचारितमेव । अतः परं तल्लिङ्गाद्य-
धिकरणेषु य आधाररूपो निरूपितः सोऽत्र विचार्यते । तेन, 'पुरुषः
स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यथा । यस्यान्तःस्थानि भूतानि देव-
सर्वाग्निर्दत्तम्' इति पाशुपत्ताराद्धौकं विमृष्टं भविष्यति । तदेतदु-
क्तम् । * आधाररूपोऽत्र प्रतिपाद्यत इति । द्वितीयपादोक्तमनन्यमा-
किलऽवश्यं तु शुगोपसंहारपादे फलिष्यतीत्यतो नोक्तम् । एवं पाद-
द्वयोक्तस्य फलं समभ्ययत्तस्यरूपं घदन्ति *तेनेत्यादि* । ननु पूर्व-
पादे आधेयनिरूपणोऽप्याकाशात्मरयाकाशजवायस्यप्रज्ञाक्षमौदनकत्य-
लोकाशुदीरकत्वादिभिर्गोपकत्वापधारण आधाररूपताऽभ्ययधारिता
इ

इदं श्रूयते । यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह
 प्राणैश्च सर्वैः । तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथा-
 ऽमृतस्यैष सेतुरिति ।

बाधकानां बलिष्ठत्वात् साधकानामभावतः ।

आधारधर्मा बाध्येरन्निति पादोऽभिधीयते ॥

यस्मिन्नित्यादिवाक्ये च वाक्यार्थः सर्वबाधितः ।

अर्थात् प्रकरणाच्छिद्नादिति पूर्वं विचार्यते ॥

अत्र संशयः । द्युभ्वाद्यापतनं ब्रह्म, आहोसित् पदार्था-
 न्तरमिति । अर्थान्तरमेव च भवितुमर्हति । द्युभ्वादीनां सूत्रे
 मणिगणा इव प्रोतानां भारवाहकत्वात् तद्वाहकः परमात्मा ।

भवतीति ध्येयः पादारम्भ इत्यत आहुः । * बाधकानामित्यादि *
 तेषु प्रेत्याभिसम्भवाध्वपारात्प्रन्तरात्मत्वादीनां साधितत्वेन बाधकानां
 बलिष्ठत्वात् साधकानामसाधितत्वेन नैर्धत्यात्तद्भाषत आधारधर्मा
 ज्यायस्त्वादयो बाध्येरन्नतस्तथेत्यतो न व्यर्थ इत्यर्थः । क्रमनियामिका
 त्ववसरसङ्गतिः । सा च जडार्थधारणरूपा द्वितीयपादारम्भ एवो-
 क्तेति न पुनरुच्यते । एवं संगतिं प्रयोजनं चोक्त्वाऽधिकरणं विधरीतुं
 विषयवाक्यमुपक्षिपन्ति * इदं श्रूयत इत्यादि * । * श्रूयत इति *
 आथर्वणोपनिषद्द्वितीयमुपलक्षे श्रूयते । एतस्यैव वाक्यस्य प्रथमतः
 कुतो विचार इत्याकाङ्क्षायामाहुः । * यस्मिन्नित्यादि * । * वाक्ये-
 रत्यादि * । * सर्वबाधित इति * सर्वैः प्रकारैर्बाधितः । * इतिहेतौ ।
 अत्र बुद्धिस्थानात्मिकाधिकरणसङ्गतिरपि बोध्यते । तल्लक्षणं तु, बुद्धिस्थं
 चिन्त्यते यत्र बुद्धिस्थानात्मिका तु सेति । तथाच तल्लिङ्गाद्यधिकरणे
 आकाशपदस्य ब्रह्मवाचकत्वमङ्गीकृत्यं ब्रह्मलक्षणस्य भूताकाशेऽति-
 व्याप्तिधारणेऽपि सांख्यमतसिद्धे प्रधानेऽतिव्याप्तिमाशङ्क्य धारणात् ।
 बाधादिकं विधरीतुं संशयपूर्वपक्षावाहुः । * अत्र संशय इत्यादि * ।
 * अर्थान्तरमेव चेत्यादि च * । ब्रह्मवाक्यत्वबाधकान् हेतुन् विमुञ्चथोक्तं
 तः पूर्वमर्थात् बाधं विवृण्वन्ति * द्युञ्चित्यादि * । एवं पूर्वाशङ्कं

अन्यवाग्निगोक्तश्चामङ्गतः । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्य पृष्ट-
त्वात् कथमन्यविगोकः । सेतुश्च गतिसाधनः । तस्मादफलत-
मपि । आत्मलाभान्न परं विद्यत इति विरोधश्च । अतो न
ब्रह्मविद्यापरमेतद् वाक्यम् । किन्तु स्मृतिमूलं भविष्यतीत्यं
प्राप्ते ।

उच्यते । द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मैव । द्यौर्भूश्चादिर्वेषां ते द्युभा-
दयः । तेषामायतनम् । यस्मिन् द्यौरितिवाक्योक्तानां साधनं
वदन् प्रथमपरिहारमाह । स्वशब्दात् । आत्मशब्दो व्याख्यातः
स्वशब्देन । अत्र न जीवस्यात्मत्वेनोपासनार्थमात्मपदं, किन्तु
पूर्वोक्तानामात्मभूतम् । तेन न भारकृतो दोषः । कारणे हि का

र्यमोतं भवति । सेतुत्वं च युज्यते । तज्ज्ञानेनाऽमृतत्वप्राप्तेः ।
अभेदेऽपि ब्रह्मविदाप्नोति परमितिचर्द्धः । तस्मादवाधितार्थ-
त्वाल्लक्ष्यस्य सर्वगत्वव्युत्पादकत्वाद् द्युभवाद्यायतनं ब्रह्मैव ॥१॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

ननु चोक्तं सर्वविज्ञानस्योपक्रान्तत्वादन्ववाग्निमोको वि-
रुद्ध इति । नैष दोषः । मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् । मुक्तानां जी-
वन्मुक्तानां शरीराद्यध्यासरहितानामवान्तरप्रकरणशरधनुर्पा-
येन ब्रह्मत्वेन ज्ञातं पृथक्त्वेन वा जीवं लक्ष्ये योजयितुं तदुपसृ-
प्यता व्यपदिश्यते । तेन शरीराद्यध्यासाविशिष्टं न ब्रह्मणि यो-
जनीयमिति ।

दोषपरिहारमाहुः । * सेतुत्वमित्यादि * । गनु सेतुत्वेनाऽमृतसाधन-
त्वमस्यांच्यते, न त्वेतज्ज्ञानस्येति कथमेवमित्यत आहुः । * अ-
भेदेऽपीत्यादि * तथाच भेदेऽप्यवस्थाभेदेन भेददुभयसामञ्जस्य-
मिति नानुपपत्तिरित्यर्थः । सिद्धमाहुः * तस्मादित्यादि * । * त-
स्मादिति * भारादिदोषद्वयस्य धारणात् । * लक्ष्यस्थेति * । लक्ष्यं
सर्वगतं चैव शिरो मे सर्वतोमुप इति पूर्वमन्वोक्तस्य ब्रह्मणो
लक्ष्यस्य ॥ १ ॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ एवं दोषद्वये परिहृतेऽपि तृतीय-
स्यापरिहृतत्वादाक्षिपति * ननु चेत्यादि * । * मुक्तोपसृप्यव्यप-
देशादिति * मुक्तोपसृप्य इति भावप्रधानः । मुक्तनिष्ठा या उप-
सृप्यता भगवत्शिकटगमनयोग्यता तथा कृत्वा भगवतस्तस्या उप-
देशो मुक्तोपसृप्यव्यपदेशस्तस्मात् । एतद्व्यपदेशेन कथं दोष परि-
हार इत्यतस्तदेव व्याकुर्वने * मुक्तानामित्यादि * मुक्तपदेनाप्र-
जीवन्मुक्ता एवोच्यन्ते । * तदुपसृप्यतेति * 'मुक्तनिष्ठा उपसृप्तुं
योग्यता । तत्र प्रमाणमवान्तरप्रकरणम् । तत्र प्रोक्तो यः शरधनु-
र्यापत्तेन तथा ज्ञातं तथेति । अयमर्थः । अवान्तरप्रकरणं हि, तद्वे-

किञ्च । वाग्विमोक एव, न वस्तुविमोकः । वस्तुनो ब्रह्म-
त्वात् । वाचारम्भणमात्रत्वाद्विकारस्य । अतो न सर्वविद्वानवा-
धः । अतो वाधकाभावाविदं ब्रह्मवाक्यमेव ।

ये तु श्रुतेरन्यथार्थत्वं कल्पितमतानुसारेण नयन्ति, ते
पूर्वोत्तरस्पष्टश्रुतिविरुद्धार्थवादिन उपेक्ष्याः ॥ ९ ॥

अख्यं सौम्य विद्भीत्यैकान्ग्येण तदेकतानतां प्रतिज्ञाय सा कथं स्या-
दित्याकाङ्क्षायां, 'धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्रं शरं ह्युपासानिशितं स-
न्धीयीत । आयास्यतद्भावगतेन चेतसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं सौम्य वि-
द्भीति' शरधनुर्न्यायेन तां बोधयित्वा, किमस्रं कः शर इत्याद्याका-
ङ्क्षायां, 'प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते । अप्रमत्तेन वे-
दख्यं शरवत्तन्मयो भवेद्' इत्यनेन शरस्य यथा प्रवेशेन लक्ष्यनिष्ठा-
ततया लक्ष्यप्रचुरता तथा आत्मनोऽपि तन्निष्ठाततया तत्प्रचुरतेति
तया ब्रह्मत्वेन ज्ञातम् । अथवा, 'लक्ष्यं सर्वगतं चैव शरो मे सर्वतो-
मुखः । वेदा सर्वगतश्चेत विदं लक्ष्यं न संशय' इति ब्रह्मणः सका-
शात् पृथक्त्वेन ज्ञातं जीवं लक्ष्ये ब्रह्मणि योजयितुमुपासानिशित-
त्वाधायकतद्भावगतचेतःसिद्धार्थमन्यवाग्विमोकोऽत्रोच्यते । स च
शरीराध्यासराहित्य एव सिद्धयतीति तन्मुखेन भगवतो मुक्तोप-
पत्ता स्वपदिश्यते । उक्तरात्या जीवयोग्यताकथनद्वारोच्यते । तेन
शरीराध्यासविशिष्टं लिङ्गशरीरं न ब्रह्मणि योजनीयमिति बोध-
नाय वाग्विमोकोऽत्रोच्यते । न तु सर्वविद्वानविधाताय । लक्ष्यादीनां
त्रयाणां सर्वगतत्वभाषणादतो नैतत्कथनमुपक्रमविरोधायेत्यर्थः ।
एवमन्यवाग्विमोकस्य दोषत्वं प्रकरणेन निवारितम् । अतः परमर्थेता-
ऽपि निवारयन्ति * किञ्चेत्यादि * अर्थस्तु स्फुट एव । एवं सूत्रार्थे
व्याख्यायैकदेशितमतनूय दूषयन्ति * ये विख्यादि * । ये मायावा-
दिनः परब्रह्मणः साकारतामन्यानाः श्रुतेर्व्याख्येयाया, यस्मिन् धौ-
रित्यस्या अन्यथार्थत्वं, सन्मूलाः सौम्येमाः प्रजाः सदापतनाः स-
त्प्रतिष्ठा इत्यापतनवद्भावस्य, सर्वं ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यस्य च
श्रावणाद् यथा शास्त्रा स्कन्धो मूलं चेत्यनेकात्मको वृक्ष एव नाना-

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

ननु जडधर्मा जडदृष्टान्ताः प्रकरणे बहवः सन्ति । अरा इव ब्रह्मपुरे मनोमय इत्यादि ।

रसो विचित्र आत्मेतशङ्कासम्भवे तद्धारणायात्र, तमेवैकं जानथात्मानमिति सावधारणमाह । यथा, यस्मिन्नास्ते देवदत्तस्तद् मानयेत्युक्ते आसनमेवानयति, न देवदत्तम् । तद्दद्यात्तनभूतस्यैकरसस्यैवात्मनो विधेयत्वमुपदिश्यते । अन्या याच इत्यनेन विकारानृताभिसन्धस्य चापवादः । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति ह्येषावणात् । सर्वं ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यात् तु प्रपञ्चप्रविलायनार्थं, नानेकरसताप्रतिपादनार्थम् । स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽद्याद्यः कृत्स्नो रसघन एव वा अरे अयमात्माऽनन्तरोऽद्याद्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेति भावणादित्येवमर्थत्वं, प्रपञ्चो मायिक इतिकल्पितमतानुसारेण प्रापयन्ति । ते * पूर्वोत्तररूपपृथुतिविरुद्धार्थवादिनो, 'यथा सुदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाऽक्षराद् विविधाः सौम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्तीति । एतस्माज्जायते प्राण इति । अग्निर्भूर्द्धां चक्षुषी चन्द्रसूर्यावित्यादि । आधिःसन्निहितं गुहाचरं नाम महत्पद्मम् । अप्रैतत्संबन्धितमेजत्प्राणमिमिषश्च यद् इत्यादयः पूर्वाः । अरा इव रथनामावित्याद्या आसमाप्तिवर्तमाना उत्तराः, स्पष्टास्तत्तद्दृष्टान्तपूर्वकप्रज्ञकार्यप्रज्ञरूपविरुद्धधर्मोधारत्वादिप्रज्ञधर्मप्रतिपादकतया स्फुटार्था या भुतयस्तद्विरुद्धो यः प्रपञ्चमायिकत्वादिरूपोऽर्थस्तद्वादिनो वैषात्यादेकदेशिकमादाय तं निर्णीतत्वेन घटन्त, उपेक्षया भाप्रहवादित्वाद् भूताविष्टा इवानादरणीया इत्यर्थः ॥ २ ॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ इदमेवाधिकरणं पुनर्निषेधमुखेन विचारयन् पूर्व जडं निरस्यतीत्याशयेनात्र पूर्वपक्षं दर्शयन्ति * नन्वित्यादि * । कुत्र सन्तीत्यपेक्षायां तन्मन्त्रप्रतीकं दर्शयन्ति * अरा इव रथनामौ संहता यत्र नाट्यः स एवोऽन्तश्चरते पशुधा जायमान इत्यत्र नाडीसङ्घाताधिकरणत्वं शरीरधर्मत्वाज्जडधर्मः । रथ-

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

विशेषहेतुमाह । तगेवैकं जानथेति कर्मकर्तृभावः प्रतीयते ।
अतो भेदव्यपदेशात् प्राणभृज्जीवः ॥ ५ ॥

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

जीवजडमाभारणनिराकरणाय विशेषहेतुमाह । प्रकरणं
हीदं ब्रह्मणः । ब्रह्म देवानामित्यारम्भे, स ब्रह्मविद्यामिति, ते-
षामेवैतां ब्रह्मविद्यामित्यन्ते च ब्रह्मविद्याया एव प्रकरणात्त्व-
मवगम्यते । ब्रह्मैवेवममृतं पुरस्तादिसाविभिर्विस्पष्टो ब्रह्मवादः
प्रतीयते ॥ ६ ॥

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ७ ॥

सर्वस्याप्यन्यथाभावशङ्कया विशेषहेतुमाह । द्वा सुपर्णेति

घाय । तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद् विभाति'
इति मन्त्रे आनन्दरूपस्याऽमृतस्य विभातो विज्ञानेन दर्शनविषय-
त्वभाषणेनानन्दरूपत्वस्यात्मधर्मतायाः स्फुटत्वाच्चेति ॥ ४ ॥

भेदव्यपदेशात् ॥ * विशेषहेतुमाहेति * उक्तस्य हेतोर्मन्त्रा-
न्तरगतत्वेन प्राकरणात्कत्वात् प्रकरणस्य ब्रह्मपरतासाधकारत्वं, न तु
विषयवाक्यस्य तथासाधकार्यमित्यतस्तन्मन्त्रगतं हेतुमाहेत्यर्थः ॥५॥
प्रकरणात् ॥ * जीयेत्यादि * मनु यद्यपि मन्त्रगतो हेतुर्जी-
वशाघतं कस्तथाप्येकशब्दस्य मुख्यार्थत्वाद्गीकारे द्वितीयसिद्धावेव-
कारस्यासङ्गुचिताभ्ययोगव्यवच्छेदकताया उपगन्तुमशक्यत्वात्, त-
र्मापि जानथ, ततोऽपि मुख्यमात्मानं जानयेत्येवं यचनव्यक्तायस्य
मन्त्रस्य ब्रह्मजीवसाधारणता स्यादतस्तदमायाय तथाहेत्यर्थः । शेषं
स्फुटम् ॥ ६ ॥
स्थित्यदनाभ्यां च ॥ * सर्वस्येत्यादि * ब्रह्मपदस्य जीवसा-

वाक्ये, अनश्नन्नयो अभिचाकशीतीति केवलस्थितिः परमा-
त्मनः, कर्मफलभोगो जीवस्य । अतः स्थिरवदनाभ्यां जीवपर-
मात्मानावेव मध्ये परामृष्टौ । न हि सांख्यमतमेतादृशं भवति ।
अतोऽस्य वैशेषिकोपपत्तेर्विद्यमानत्वात् प्रातिलोम्येन सर्वा उप-
स्यो दृढा इति द्युभ्वाद्यायतनं भगवानेवेति सिद्धम् । यद्यपि
पैङ्गुपनिषदि, द्वा सुपर्णेत्यस्यान्यथा व्याख्यानं प्रतिभाति,
तदनां प्रदेशविशेषेऽन्यथा व्याख्यानं न दोषाय । तस्मात् स-
त्त्वक्षेत्रज्ञौ जीवब्रह्माणौ व्याख्येयौ ॥ ७ ॥

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

इदं श्रूयते । यो वै भूमा तद् सुखमिति । सुखलक्षणमुक्त्वा
भूमनो लक्षणमाह । यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति । ना-
न्यद्विजानाति स भूमेति । तत्र संशयः । भूमा बाहुल्यमाहोस्विद्
ब्रह्मेति । तत्र प्रपाठकारम्भे, ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञात-

घारण्यात् सर्वस्य प्रकरणस्य जीवपरत्वशङ्कया तद्गतं तमाहेत्य-
र्थः । * प्रातिलोम्येनेति * स्थिरवदनाभ्योः प्रकरणबलाधायकत्वं, तस्य
तत्पूर्वहेतुबलाधायकत्वमित्येवं वैपरीत्येन । ननु न दृढाः । द्वासुप-
र्णेति मन्त्रस्य पैङ्गिरहस्यब्राह्मणे सत्त्वक्षेत्रज्ञपरत्वेन व्याख्यानादि-
स्यत आहुः । * यद्यपीत्यादि * । * जीवब्रह्मणाविति * व्यष्टिस-
मष्टिर्जीवी । अमुक्तमुक्तजीवी वा । इदं यथा तथा मया, गुहां प्र-
विष्टावित्यधिकरणस्ये, विशेषणाच्चेति सूत्रे सम्यगुपपादितमिति,
नात्रोच्यते । एवमत्राधिकरणे, यस्यान्तःस्थानि भूतानीति वि-
स्वारितम् ॥ ७ ॥ ॥ १ ॥

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ विषयवाक्यमुपन्यस्यन्ति * इदं
श्रूयत इत्यादि * श्रूयत इति * छान्दोग्यनवमप्रपाठके सनत्कुमार-
चारदसंवादे श्रूयते । अत्र कः संशयः, कुतश्चेत्यत आहुः * तत्रेत्यादि *

तस्मात् प्रकृतिपुरुषनिरूपकसांख्यानुमापकमेवैतत्प्रकरण-
मस्तु । निर्णीतमप्यक्षराधिकरणे जडधर्मात् पुनरुज्जीवनम् ।
तस्माद् शुभ्वाघायतनं प्रकृतिरेव भवितुमर्हतीति चेन्न । अनुमानं
तन्मतानुमापकं न भवति । कोऽपि शब्दो निःसन्दिग्धस्तन्मत-
रूपापको नास्ति । ब्रह्मवादख्यापकास्तु बहवः सन्त्यात्ममर्बज्ञा-
नन्वरूपादिशब्दाः । अतः सन्दिग्धा जडधर्मत्वेन प्रतीयमाना

नामिदृष्टान्तो जडदृष्टान्तः । तथा, यः सर्वज्ञः सर्वविद् यत्स्य
महिमा भुवि । दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्यप्य व्योम्न्यात्मा प्रतिष्ठित इत्यत्र
पुरमिव पुरमिति पुरपदयोश्चितो दृष्टान्तो भूमिष्ठमहिमवत्त्वं शरीर-
धर्मः । तथा, मनोमयः प्राणशरीरनेता इत्यत्र मनोमयत्वं विकार-
धर्मः । * इत्यादीत्यादिपदेन, हिरण्यमये परे कोश इत्यादिमन्त्रोक्तानां
शुभ्रत्वप्रकाशामात्रादीनां संग्रहः । आत्मसर्वज्ञादिशब्दाध्वेतनधर्म-
बोधकाः पुरुषनिरूपकाः । * तस्मादिति * प्रकृतिपुरुषबोधकपद-
सत्त्वात् । नन्वस्य प्रकरणस्यादृश्यत्वाधिकरणे ब्रह्मपरताया व्यु-
त्पादितत्वात् सिद्धं तथात्वे पुनः किमर्थोऽयं प्रयास इत्यत आहुः ।
* निर्णीतमित्यादि * । यद्यपि तत्र तथा निर्णीतं, तथापि तत्रान्तरा-
त्मत्वेनाधेयतया ब्रह्म सिद्धं, न त्वाधारतयेति । रथनाश्यादिदृ-
ष्टान्तसहकृताज्जाडीसङ्घाताधारत्वादिरूपाज्जडधर्मादाधारभूतेऽक्षरे
प्रकृतिरूपतायाः पुनरुज्जीवनं सम्भवतीति घिशिष्टाद्वैतमेव भवेन्न तु
शुद्धब्रह्मवाद इति तदभावाय प्रयास इत्यर्थः । सिद्धान्तं व्याच-
क्षते * अनुमानमित्यादि * इदं प्रकरणं सांख्यमतमूलभूतं, तद-
साधारणधर्मबोधकशब्दवत्त्वादिश्यनुमानं तन्मतानुमापकं न भव-
ति । तत्र हेतुः । * कोऽपीत्यादि * । मयमर्थः । एतेषु मन्त्रेषु पक्ष-
च्छब्दात् तयोश्च नित्यसम्बन्धाज्जाडीसङ्घाताधिकरणत्वमन्तःप्रवि-
ष्टस्य सञ्चरतो भोक्तुः प्रतीयते । दृष्टान्तस्तु घिष्टमकत्वमात्रे । अ-
न्यथा दृष्टान्तीयाशेषधर्मापत्तिः पक्षे भवन्ती अनुमानमेवोच्छेद्येत ।
एवं, सर्वत इत्यत्राप्यात्मन एव महिमा । एव सर्वेषां शब्दानां स-

अपि ब्रह्मधर्मा एवेति युक्तम् । न हि ब्रह्मनादः श्रुतिव्यातिरिक्ते सिद्धोऽस्ति । येन ब्रह्मधर्माभावो निश्चेतुं शक्येत ।

तस्मात् सर्वाधारत्वेन निरूप्यमाणः परमात्मैव, न प्रधान-
मिति ॥ ३ ॥

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

नन्वस्ति निर्णायकं प्राणानामोतत्ववचनम् । मनोमयः प्रा-
णशरीरनेनेति च । अतो जीवधर्माः केचन, जडधर्माश्चापरे स-
र्वज्ञत्वादगोऽपि योगप्रभावज्जीवधर्मा इति । तस्माज्जडजीवोवि-
शिष्टः सांख्यवाद एव युक्त इति चेत् । न । प्राणभृज्जीवो न
सम्भवति । अतच्छब्दादेव । नह्यानन्दाऽमृतरूपः स भवितुमर्ह-
ति तन्मते । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥ ४ ॥

न्दिग्धत्वे न तैः सांख्यमतसिद्धिरित्यर्थः । ननु मास्तु सांख्यमत-
सिद्धिसैमन्तान्तरमेव सिद्धयत्वित्यत आहुः * न हीत्यादि * । किं त-
न्मतान्तरम् । ब्रह्मयोधकमन्यद्वा । यद्याद्यः पक्षस्तदा तु श्रुत्येकसि-
द्धत्वाद् ब्रह्मवादस्यैव सिद्धिः । यद्यन्यस्तदा त्वात्मत्वसर्वज्ञत्वानन्द-
रूपत्वादीनां ब्रह्मधर्मत्वाभावासाधकं हेत्वन्तरं मृग्यम् । तथात्र न
हृदयत इति न तस्यापि सिद्धिरित्यर्थः । सिद्धमाहुः । * तस्मा-
दित्यादि * ॥ ३ ॥

प्राणभृच्च ॥ निषेधमुखविचारे जीवनिरसनायात्र पूर्वपक्षं
दर्शयन्ति * नन्वित्यादि * । * निर्णायकमिति * सांख्यमतनिर्ण-
यकम् । सिद्धान्तमाहुः । * नेत्यादि * । * पृथग्योगकरणमिति
* । सूत्रपृथकरणां, नशब्दयोगकरणं चोत्तरसूत्रेष्वन्यथाप्यर्थमित्यर्थः ।
नचानन्दाऽमृतरूपत्वमुपासनार्थमुच्यत इति वाच्यम् । विभातीत्यस्य
वितंघात् । उपासनार्थां विमानामायात् । नच तत् फलयोधकमि-
ति वाच्यम् । तन्मत आनन्दस्य प्रकृतिधर्मत्वेन फलताया वक्तुम-
शक्यत्वात् । मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽपि हृदयं सन्नि-

त्वाद् वेदादीनां नागत्वमुक्त्वा ततो भूयस्त्वं वागादीनां प्राण-
पर्यन्तानामुक्त्वा मुख्यप्राणविद्याया अवरब्रह्मविद्यात्वरूपापना-
याद्देवपाठकं समाप्य ततोऽपि विज्ञानादीनामन्तरङ्गाणां सुखा-
न्तानां भूयस्त्वमुक्त्वा सुखस्य फलत्वान् तस्यैव भूयस्त्वं
वदति ।

यद्यपि, तरति शोकमात्मविदिति नारदप्रश्नाद् भूमनो ब्र-
ह्मत्वं प्रकरणाद् वक्तुं शक्यते, तथापि तस्यैवाथात आत्मादेश
इत्यहङ्कारादेशवदात्मादेशोऽप्यस्ति । तेनाव्रह्मत्वेऽपि प्रशंसि-
द्धिः । तस्य सुखवाहुल्यस्य स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितत्वं सर्वतः पू-

* वदतीत्यन्तम् * । * समाप्येति * अपह्वनिवारणश्रावणेन
समाप्य । तथाच भूयस्त्वमुपक्रम्यान्ते, यत्र नान्यदित्यादिना
नित्यसुखभूयस्त्वमेवोपसंहरति । तस्माद् बाहुल्यं वाक्यार्थत्वेन
वक्तुं शक्यते । मध्ये च मुख्यप्राणविद्याया अवरत्वबोधनं ब्रह्म-
लिङ्गम् । बृहदारण्यके व्रतमीमांसायां ब्रह्मोपासकस्य जीवस्या-
पि मुख्यप्राणव्रतधारणस्यैवाग्निमेततया जीवापेक्षया प्राणस्योत्कर्षे
धोऽधतेऽप्येव तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीत्यनेन सत्यापेक्ष-
यां निकर्षेधनात् । अतो ब्रह्मापि तथा वाक्यार्थत्वेन वक्तुं श-
क्यते । अत एव संशय इत्यर्थः । पूर्वपक्षमाहुः । * यद्यपीत्यादि * । *
तस्यैवेति भूमन एव । अयमर्थः । यद्यप्यत्र भूयस्त्वं प्रकृतं, तथा-
प्यस्य वाक्यस्यात्मज्ञानार्थकनारदप्रश्नेन प्रवृत्तत्वादात्मैव प्रकरणां ।
स एवोपसंहारेऽपि भूमत्वेन निश्चायितोऽमृतत्वेन विशेषितश्चात
उपक्रमोपसंहाररूपात् प्रकरणाद् भूमनो ब्रह्मत्वं वक्तुं शक्यते ।
तथाप्युपान्ते, अघानोऽहङ्कारादेश इतिवदथात आत्मादेश इत्या-
दिनोक्त आत्मादेशोऽप्यस्तात्पहङ्कारादेशे सर्वत्र विद्यमानत्वेन स-
र्वत्वेन च भूयस्तयोक्तस्याप्यहङ्कारस्य तदुपहितस्यात्मनो वा यथा न
ब्रह्मत्वं तथा आत्मादेशे तथोक्तस्य केवलेस्यात्मनोऽपि न ब्रह्मत्वम् ।
आत्मा चात्र सुप्तस्य स्वरूपमेव । पूर्वाधिकरणोऽनारोपितानामन्त-

र्णविषयलाभेऽपि भवति, सुपुत्रावपीति तयोरेवतरद् ग्राह्यम् ।
तत्राप्यन्तरङ्गत्वात् सुपुत्रिरेवात् भूमत्वेनोच्यते । न सुखवहुः
त्यम् । सुपुत्रिरूपमेव भूमत्वेवं प्राप्ते ।

उच्यते । भूमा भगवानेव । कुतः । सम्प्रसादादध्युपदेशा-
त् । सम्प्रसादः सुपुत्रिः । तस्मादधि आधिक्येनोपदेशात् । य-
द्यपि नान्यत् पश्यतीत्यादि समानं, तथापि स एवाधस्तादि-

कस्य वस्तुस्वरूपस्यैवात्मपदवाच्यताया उपगमात् । नच शोकतर-
णरूपफलाभावात् प्रश्नापूर्तिः शङ्का । विधिकजीवात्मज्ञानस्येव तादृ-
शसुखस्वरूपज्ञानस्याप्यात्मज्ञानत्वेनात्मविज्ञायामुक्तकलोपपत्त्या पू-
र्तिसिद्धेः । ब्रह्मण एवात्मत्वादिना ज्ञानस्य विवक्षितत्वे गमकानुप-
लम्भात् । नच भूमनः स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वश्रावणात् तस्य च ब्र-
ह्मासाधारणत्वाद् ब्रह्मत्वं शङ्काम् । तस्यार्थस्याभावात् । अ-
न्मैवाधस्तादित्यादिना तस्य सर्वत्र व्याप्तेरुक्तत्वात् सर्वतः पूर्णविषय-
लाभे सुखपूर्णतयाऽनाकाङ्क्षायां तस्य पूर्णत्वानुसन्धाने स्वप्रतिष्ठ-
तायाः सम्भवदुक्तिकत्वात् । यदि च तस्य लाभस्य प्रयासनाध्य-
त्वेन सुखयाहुत्वं नाङ्गीक्रियते तदा सुपुत्रिरस्तु । तत्रापि न फलजन-
कामं कामयत इति तद्यथा प्रियया खिया सम्परिष्वक्त इत्यादि-
श्रावणात् । अत उभयोर्मध्ये यदुच्चिनं तदङ्गीकार्यमिति नयेत्यर्थः ।
सिद्धान्तं व्याकुर्वते *उच्यते इत्यादि* । *सम्प्रसादः सुपुत्रिरिति*
वृहदारण्यकेऽस्ति । स वा एव एतस्मिन् सम्प्रसादे रत्ना चरित्वे-
ति । सम्पक् प्रसादेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या सम्प्रसादः सुपुत्रिः । तत्र
यद्वेनत्र पश्यतीत्यादिनाऽन्यदर्शनाद्यभाव उच्यते इति, नान्यत् प-
श्यतीत्यादि सुपुत्र्या समानम् । तथापि, स एवाधस्तादित्यादिनो-
क्ता सर्वत्र व्याप्तिः सर्वत्र च ततोऽधिकमुच्यते । तत्र सङ्गते भव-
त्यात्मशब्दस्य मुख्यवृत्तना च चिमुज्यते । नच भावार्थप्रत्ययं प्रकाम्य,
यहोर्लोपो भू च यहोरिति पाणिनीयसूत्रे व्युत्पादितो भूमशब्दो
नानात्वं याहुत्वं वा घक्ष्यति । तथापि प्रकृते, यद्वत्वं ततन्मत्वंमिति
श्रावणात् सैषां परित्यज्य याहुत्वंमेव यदिष्यति । स च धर्म एव,

त्पादिना तु ततोऽप्यधिकधर्मा उच्यन्ते । न हि सुषुप्तेः सर्वत्वा-
दिधर्माः सम्भवन्ति । आत्मशब्दश्च मुख्यतया परिगृहीतो भ-
वति । भावशब्दस्यापि सर्वत्वाद् भगवति वृत्तिरदोषः । तस्माद्
भूमा भगवानेव ॥ ८ ॥

न तु प्रक्षेति शङ्कनीयम् । भगवतः सर्वत्वस्यात्र आवरणेन सर्वत्वाद्
भावशब्दस्यापि भगवति वृत्तिरदोषः । सर्वव्यवर्जितभूतप्रणवार्थ-
त्वेन तत्रैव सर्वेषां मुख्यवृत्तत्वाच्चेति । तस्माद् भूमा भगवानेवेति
सिद्धमित्यर्थः ।

अत्र संशयोपन्यासे प्रथमकोटौ शङ्करभास्करमध्वाचार्याः शै-
वश्च प्राणमाहृत्य सुषुप्तौ तस्य जागरणात् सम्प्रसादत्वं तस्याहुः ।
तद्विज्ञानेन्द्रमिक्षुणैवं दूष्यते । प्राणस्य सुखरूपताया एवा-
सम्भवेन संशयासम्भवात् । तस्मिन् प्रकरणे प्राणादाधिक्योपदे-
शाभावात् सम्प्रसादशब्दस्य प्राणावाचकत्वाच्च । श्रुतौ सम्प्रसाद-
शब्दो जीवे सुषुप्ताख्यतदवस्थायां च दृश्यते । स एव सम्प्रसादो
ऽस्माच्छरीरात् समुत्थायेति, स वा एव एतस्मिन् सम्प्रसादे रत्वा
चरित्वेति । तत्र जीवे सम्प्रसादस्योपाधिकतया धर्मधर्म्यभेदेनौपा-
चारिकः । सुषुप्तावस्थायां तु प्रतिक्षणं सत्त्ववृद्ध्या सम्प्रसादति चि-
त्तमस्यामिति व्युत्पत्त्या यौगिकः । प्रसादप्रीत्योः पर्यायत्वात् सुख
एव सम्प्रसादशब्दो मुख्यः । सत्त्वे तु प्रसादरूपिणि सकलस्मृतिषु
प्रसिद्ध एव सम्प्रसादशब्द इति । प्राणे च सम्प्रसादशब्दो न कापि
दृश्यत इति सम्प्रसादशब्दस्य प्राणार्थत्वोपवर्णनमनुचितमिति ।

अत्रापि कश्चिद् विशेषः । क्रमसंक्रमशब्दयोरिव प्रसादस-
म्प्रसादशब्दयोरपि नैकार्थत्वम् । अतः सम्प्रसादशब्दः सुखाविशेष
यौगिक एव । सत्त्वे तु स्मृतावपि न प्रसिद्ध इति तदनुपन्यासादेव
प्रायते । सुषुप्तौ च न प्रतिक्षणं सत्त्ववृद्धिः । तस्यास्तामसावस्था-
त्वात् । ततोऽभिभूतः सुखरूपमेतीति श्रुतिः सत्सम्पत्तिमेव वदती-
ति न तथापि तथात्वसिद्धिः । जागरणं तु ज्ञानप्रधानेन सत्त्वेनेति मम
प्रतिभाति ।

रामानुजाचार्यास्तु संशये भूमगुणविशिष्टं प्रत्यक्षं प्रथमकोटौ

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

नान्यत् पश्यतीत्यादयोऽपि धर्मा ब्रह्मणि न विरुद्ध्यन्ते ।
स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हीति न्यायेन । यत्र हि
द्वैतामिव भवतीत्यादिश्रुत्या उभयत्राम्नानात् । अन्यादर्शनादयो

निश्चिप्य प्राणसहचारित्यादप्रत्योपक्रोशानुपक्रोशाभ्यां तस्य चेतनत्वं
निश्चित्य प्राणशब्दवाच्यत्वं चाङ्गीकृत्य सूत्रव्याख्याने तस्यैव सम्प्र-
सादत्वमुक्तश्रुत्याऽऽहुः । तदुक्तमेव । सममीतपुरुषेण सुपुत्राविव
पृष्टीतपुरुषेण जीवेऽपि योगस्य सत्त्वात् । सिद्धान्ते तु जीवापेक्षया
प्राणोत्कर्षस्य बोधनाजीवस्यापि निवृत्तसत्सम्प्रसादतागमकस्यात्रा-
भावाच्च तदनुल्लेखः ।

विषयवाक्ये तु रामानुजमध्वभास्कराचार्या भिक्षुशैवौ च,
यत्र नान्यत् पश्यतीत्यादेभूंमातरिक्याचदर्शननिषेधा-नार्थः । किन्तु
निरवाधिसुखरूपे ब्रह्मण्यनुभूयमानं ब्रह्मस्वरूपनङ्घ्रिभूत्यन्तर्गतत्वात्
कृत्स्नस्य यस्तुजानस्यैश्वर्यविशिष्टब्रह्मभिन्नत्वेन न पश्यतीति । एत-
देवोपपादयति वाक्यशेषः, स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान इ-
त्यादिः । 'न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोन दुःखताम् । सर्वं
हि पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वश' इति मन्त्रश्च । इदं चास्मा-
कमप्यभीष्टम् ॥ ८ ॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ननु भवतु सम्प्रसादाद् भूम्न आधिक्योपदे-
शस्तथापि भूमजिज्ञासया प्रश्ने भूमलक्षणत्वेन, यत्र नान्यत् पश्यती-
त्यादिवाक्यमुच्यते । तत्र योऽन्यदर्शनादिनिषेधः स तु सुषुप्तेरसा-
धारणः । तदितरल्लक्षणं तु नेहोच्यते । भूम्न इति भूमपर्यन्ता अ-
न्यविद्याऽस्तु । ततो भूमाधारमारभ्यात्मनिद्येति शङ्कयामिदमुच्य-
ते ॥ धर्मोपपत्तेरिति ॥ तदेतद् व्याकर्तुं गृह्णन्ति । * नान्यदित्यादि *
कुतो न विरुद्ध्यन्त इत्याकाङ्क्षयां विभजन्ते * स्वाप्ययेत्यादि * ।
यथाऽस्मिन् सूत्रे ब्रह्मधर्माविर्भावः स्वाप्ययसम्पत्त्योर्नियतः । मय्येव
सकलं जातमित्यादिवाक्यानुरोधात् । अन्यत्रानियत इति वामदेव-
सूत्रे व्युत्पादितम् । तेन न्यायेनान्यदर्शनाद्यभावोऽपि मैत्रेयीब्राह्मणे;

भगवति न विरुद्ध्यन्ते । चकारात् फलं तस्यैवोपपद्यत इत्याह ।

स वा एष एवं पश्यन्नित्यादिना सहस्राणि च विंशतिरित्यन्तेन । तेन भूमा ब्रह्मैवेति सिद्धम् ॥ ९ ॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥

गार्गीब्राह्मणे कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ।
स होवाच एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्त्वस्थूलमन-

स यथा सैन्धवस्त्रित्य उदके प्राप्त उदकमेवानुचिलीयेत नाहास्योद्-
ग्रहणायेव स्याद् यतो यतस्त्वाददीन लक्षणमेवैतदित्येकीभावदशा-
यां, यद्वैतन्न पश्यति पश्यन् वै तद् द्रष्टव्यं न पश्यति, न हि द्रष्टु-
दृष्टेर्विपरिलपो विद्यतेऽविनाशित्वात्तास्ति तु ततोऽन्यद्विमक्तं यत्
पश्येदित्यविभागदशायां चेत्युभयत्राम्नानाद्दशाद्वये नियतः । यत्
नान्यत् पश्यतीति वाक्योक्तस्तु भूमविद्यायामनियतः । न पश्य
इति मन्त्रे, सर्वं हि पश्यः पश्यतीति वाक्यानुरोधाद्, यस्मिन् वि-
दिते सर्वं विदितं भवतीत्यादिवाक्यानुरोधाच्चेत्यर्थः । अत्र एते-
ऽन्यादर्शनादयो धर्मा भगवति न विरुद्ध्यन्तेऽतो लक्षणेऽतिव्या-
प्यभावाद् भूमविद्या ब्रह्मविद्या, नान्यविद्येत्यर्थः । एतदेव वि-
ज्ञादयन्ति । * चकारादित्यादि * । * तस्यैवेति * अविभागद्रष्टुः ।
प्रलये संज्ञाभावात् स्वेन रूपेण द्रष्टृत्वाभावादिति । इदं सर्वं तुनी-
याध्याये लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे व्युत्पाद्यमतोऽत्र नाच्यते । फलं कि-
मित्यत आहुः । * स वा इत्यादि * । तथाचेदमविभागदशागमक-
मित्यर्थः । एवञ्जानेनाधिकरणेन यद्विन्यासस्याप्यानन्दमयत्वं सा-
धितम् । तथानन्दमयाधिकरणोक्तस्यानन्दमयत्वस्य बुद्धिवृत्तिरूप-
सुषुप्तिभ्रमत्वधारणं कृतमतः प्रसङ्ग एव सङ्गतिः । तथा येन सर्व-
मिदं तत्रमित्यपि साधितम् । सर्वस्य वित्सारस्य सुखप्रयुक्तत्वादि-
ति । भक्त्या लभ्यस्त्वन्नन्ययेति तु साधनाध्याये विचार्यम् ॥ ९ ॥ २॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ विषयाविकमुपन्यस्यन्ति * गार्गीब्रा-
ह्मण इत्यादि * । अत्र प्रथमे ब्राह्मणे, यदिदं सर्वमण्वोतं च प्रोतं च

ष्वत्यादि श्रूयते । तत्र संशयः । किमक्षरशब्देन पदार्थान्तरं, ब्रह्म वेति ।

तत्राचेतनसाधारणत्वाद् वर्णतुल्यत्वादाकाशशब्दस्याप्यब्रह्मत्वमेव । द्युभ्याद्यायतनविरोधस्तु तुल्यः । अत एवागतार्थता अदृश्यत्वाद्यधिकरणेन । न हि तत्र निरुद्धधर्मा आशङ्क्य निरिंक्रियन्ते । अतोऽचेतनतुल्यत्वाद् ब्रह्मवादस्यासमाप्तत्वादाग्रहाविष्टत्वात् मण्डुः स्त्रीत्वाच्च, स्मरो वा च आकाशाद्रूपानितिवत् कणाचिद्रूपपत्त्या स्मरणकालभूतमूर्क्षमपकृतिजीवनिशेषाणामन्यतरपरिग्रह इति वक्तव्यमुपासनार्थम् । अत्र हि प्रापञ्चिकसर्वधर्मराहित्यं ब्रह्मधर्मत्वं च प्रतीयते । तद्रुपासनार्थत्व उपपद्येत । ब्रह्मत्वपरिग्रहे तु वैपर्ययमेव । उपवेष्टृत्वाभावात् । तस्मादक्षरमन्यदेव ब्रह्मधर्मत्वेनोपास्यमित्येवं माते ।

करिम्नू वाऽऽप ओताश्च प्रोताश्चेत्यादिप्रश्नोत्तरैरवाद्याकाशान्तरिक्षलोकद्युलोकान्तरिक्षलोकचन्द्रलोकनक्षत्रलोकदेशलोकगन्धर्वलोकप्रजापतिलोकब्रह्मलोकपर्यन्तं पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरस्मिन्नोत्तमोत्तत्वं निरूप्य पुनः प्रश्नान्तराभावात्, मा ते मूर्खा व्यपतदन्तप्रश्न्यां वै देवता अति पृच्छसि मार्गि मातिप्राक्षीरित्युक्तम् । तत आरुणिसंघादोत्तरं पुनरपि मार्गी प्रपच्छ । यदूर्ध्वं याह्वल्लय दिवो यद्वाक् पृथिव्या यदन्तरा घावापृथिवी इमे यद् भूतं च भवश्च भविष्यच्छेत्याचक्षते कस्मिन्नदोने च प्रोतं चेति । तत्र आकाश इत्युत्तरे, पुनराकाशाविवयके ओतप्रोतत्वप्रश्ने, एतद्वैतदक्षरं मार्गीत्याशुत्तरम् । सोऽत्र विषयः । तत्राक्षरशब्दे संशयः । किं पदार्थान्तरं ब्रह्म वेति । अत्र पदार्थान्तरपदेन जडजीवयोर्ब्रह्मणम् । तत्र ओतप्रोतत्वं विकारित्वापादकतया जडलिङ्गम् । अमृताक्षरं हरः, क्षरात्मानावीयते देव एक इति श्रुत्यन्तरे अक्षरपदं जीवबोधकतया प्रसिद्धं जीवलिङ्गं, प्रशासनं च ब्रह्मलिङ्गमिति त्रिष्वपि योजनम् । पूर्वपक्षमाहुः । * तत्राचेतनेत्यादि * । आतप्रोततया विकारित्वेनाचेतनसाधारणत्वात् । अहं त्वा

उच्यते । अक्षरं परमात्मैव । कुतः । अम्बरान्तधृतेः । अणुते
व्याख्याय सिद्धं हेतुमाह । अत्रैक एव प्रश्न उत्तरं चैकम् ।

याज्ञवल्क्य यथाकश्यो वा वैदेहो घोमपुत्र उज्यं धनुर्ध्रियं कृत्वा
ह्यौ याणावन्तौ सपत्नानिव्याधिनौ हस्ते कृत्वोपांत्तिष्ठं देवमेवाहं त्वां
द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपांद्स्वामिनि द्वयोः प्रश्नयोः क्लेशजनकतया प्रथम-
प्रश्नोत्तरभूताकाशवदस्य द्वितीयप्रश्नोत्तरभूतस्याक्षरस्याप्यग्रहत्वमे-
व । किञ्च । यस्मिन् घौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतमित्यत्र यद्योतत्वं प-
दार्थभेदेन भारवाहकत्वमवगमयत्येवमत्र प्रोतत्वमपि, मयि सर्वमिदं
प्रोतं सूत्रे मणिगण। इवेति स्मार्तदृष्टान्ताद् भारवाहकत्वमेव गमयि-
ष्यतीति शुभवाद्यायतनत्वेन विरोधोऽपि तुल्यः * तत्रेवात्रापि समानः
। किञ्चाहश्यत्वाद्यधिकरकरणे अक्षरस्य ग्रह्यरूपतायाः सुविचारित-
त्वात् किमनेनाधिकरणेन । अतः पृथग्विचारादेव विषयभेदो-
ऽयसीयत इति न तेनास्य गतार्थता । न हि तत्र त्रिरुद्धधर्मा आशङ्क्य
निराक्रियन्ते । अत्र तु ते तथा क्रियन्त इति सिद्धौ विषयभेदः ।
अतो विषयभेदादचेतनतुल्यत्वाद् ग्रह्यत्वात्स्यारूपिसंवादेऽन्तर्यामि-
निरूपणेनैव समाप्तत्वात् प्रपुर्णार्गीरूपस्याग्रहाविष्टत्वेन स्त्रीत्वेन च ग्र-
ह्यविद्याश्रवणेऽनाधिकारित्वाद् अत्र, स्मरो वा आकाशाद् भूयानित्यत्र
मया आकाशं भाग्यत्वेन गृह्यतः स्मरणस्य तद्ब्याप्त्या गृह्यत्वयोगेन
भूयस्त्वं, तथा, अश्नुत इति, न क्षरतीति वा योगेन कयाचिदुपपत्त्या
स्मरणाद्यन्यतमस्याचेतनस्य जीवविशेषस्य घोषासनार्थं परिग्रह इति
वक्तव्यम् । यत् पुनरत्राक्षरेऽस्थूलादिवाक्यैः प्रापञ्चिकधर्मराहित्यं
प्रशासनरूपग्रह्यधर्मवत्त्वं च प्रतीयते, नसूपासनार्थम् । नचात्रैतदनु-
रोधेन ग्रह्यैव वाक्यार्थं इति युक्तम् । प्रपुर्णग्रह्यश्रवणानधिकारस्योपपा-
दितत्वेनात्र वक्तुरूपदेष्टृत्वाभावाद्वाक्यधर्मवत्त्वात्पत्तेरिति । सिद्धान्तं
व्याकुर्वन्ति * उच्यत इत्यादि * । नन्वम्बरान्तधृतेर्विषयवाक्ये अह-
श्यमानतया तस्याक्षरे वक्तुमशक्यत्वात् स्वरूपासिद्धोऽयं हेतुरित्या-
शङ्काः । * श्रुतिमित्यादि * तथाच तात्पर्यसिद्धत्वात् स्वरूपासि-
द्ध इत्यर्थः । तात्पर्यसिद्धत्वं व्याकुर्वन्ति * अत्रैक इत्यादि * । यद्यप्यत्र

आकाशस्यावान्तरत्वमेव । तेनाम्बरान्तानां पृथिव्यादीनां विधारकः परमात्मैव । शुभ्राद्यायतनसिद्धौ धर्मोऽत्र हेतुः । न तदश्नोति कश्चनेति मुख्यतया परिगृहीतो भवति । अन्यथा मूर्ध्नो विपतनं च भवेत् । न ह्यन्यः सर्वाधारो भवितुमर्हति । परोक्षेण ब्रह्मकथना-
ऽर्थमक्षरपदमन्यनिराकरणार्थं तद्धर्मोपदेशश्च । तस्मादक्षरं पर-
मात्मैव ॥ १० ॥

द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्थामिति द्वौ प्रश्नौ प्रतीयेते, तथापि पूर्व-
ब्राह्मणे यथा तावत्सु प्रश्नेषु कृतेष्वपि न प्रश्नपरिसमाप्तिरेवम-
त्ताकाशप्रश्नेऽपि, ततः कस्मिन् वा आकाश ओतश्च प्रोतश्चेति प्रश्ने
आकाश एवेत्युक्त्वा तमाकाशमक्षरत्वेन निगमयत्येतद्वै तदक्षरमि-
ति । एतत् त्वत्कृतद्वितीयप्रश्नोत्तरभूतं यदाकाशं तदक्षरमित्येवं व-
चनव्यक्तेः । अत आकाशस्याप्यवान्तरत्वमेवेति पूर्वब्राह्मणे सर्वपा-
दोक्तां पृथिवीमारभ्यात्र प्रथमं य आकाश उक्तस्तदन्तानां या धृ-
तिर्यारणं तेन हेतुना अम्बरान्तानां पृथिव्यादीनां विशेषेण परान-
पेक्षतया धारकः परमात्मैव । अयमर्थः । पूर्वब्राह्मणे अब्वाय्वनन्त-
रमाकाशस्योक्तत्वेऽप्यत्र पुनर्यदाकाशकथनं, तन्न भूताकाशपरम् ।
किन्तु भूतसूक्ष्मकालप्रकृत्यन्यतमं यद् वस्तु तत्परम् । तच्च मतान्तरे
पदार्थान्तरम् । सिद्धान्ते तु प्रथमं कार्यं तत् । ततोऽधिको धारको न
जीवविशेषोऽपि भवति । उक्ताकाशोत्प्रोतत्वस्य जीवे क्वाप्यसिद्ध-
त्वात् । एवं जडजीवयोर्निवृत्तौ तद् ब्रह्मकार्यत्वेनैव निश्चीयते । पुन-
र्विचारस्तु विरुद्धधर्माधारत्वसमर्थनायेति प्रागेवोक्तम् । पदार्थ-
भेदस्तु प्रोतत्वमात्रेणैव, न त्वोत्प्रोतत्वेन । तस्योपादानकार-
णतागमकत्वात् । 'नैतच्चिद्रं भगवति ह्यनन्ते जगदीश्वरे । ओत-
प्रोतमिदं यस्मिस्तन्तुष्वङ्ग यथा पट' इति श्रीभागवतवाक्येन तथा
निश्चयात् । नातो भारवाहकत्वापत्तिः । अत्र, न तदश्नोतीत्यस्य वि-
करणव्यत्ययेन भोजनार्थग्रहणेऽन्यकर्तृकतन्निषेधः पुरुषभोग्यां प्र-
कृतिं व्यावर्तयति । अन्यकर्मकतन्निषेधश्च सर्वमक्षयितारं कालम् ।
पदव्यत्ययेन व्याप्यर्थग्रहणे तु द्वावपि निषेधौ व्यापकत्वं तदभावं
च योध्यन्तौ विरुद्धधर्माश्रयत्वं वस्तुपरिच्छेदराहित्यं च तस्य सः

मर्थयतः । अतो, न तदश्नोतीत्यादिना ब्रह्मापेक्षयाधिकस्य ब्रह्मापेक्ष-
यान्यस्य च निराकरणेन, सुष्वाद्यायतनाधिकरणे सिद्धस्य तत्स्वरू-
पात्मकतया तद्वारकत्वस्य हेतोर्मुख्यतया मूर्द्धविपाताभावाय परि-
गृहीतत्वात् । नच श्रोतृदोषादवक्तव्यत्वम् । तस्यास्तयात्वेऽपि ब्र-
ह्मवित्त्वेनार्धकारित्वात् । पूर्वमतिप्रश्ने ब्रह्मज्ञत्वाभावसम्भावतया
मूर्द्धविपातस्योक्तत्वेन गान्ध्या अत्रह्मवित्त्वे उक्तप्रश्नान्मूर्द्धविपातनं च
भवेत् । तच्च न जातमतस्तस्या अधिकारित्वेन तां प्रत्युपदेशो नायुक्त
इति सर्वाधारत्वेनात्र ब्रह्मैवोपदिदयते । न ह्यन्वो निरङ्कुशः सर्वा-
धारो भवितुमर्हतीत्युक्तत्वात् । नन्वेवं सति ब्रह्मपदस्य कुतो नौकि-
रिति शङ्क्यम् । परोक्षेण कथनार्थमक्षरपदात् । तत्रापि गमकं, न
तदश्नोति कश्चनेत्यादिना ब्रह्मवर्णोपदेशः । अत एव ब्रह्मवादस्यापि
न क्षमातिः । तस्माद् धाधकानामभावात् साधकानां सत्याच्चाक्षरं
परमात्मैवेत्यर्थः ।

अत्र शङ्कराचार्यास्तु, अक्षरशब्दस्य घर्णे प्रसिद्धत्वादत्रोङ्कार
एव न्यायत्यं इत्याहुः ।

तद्भास्कराचार्यैरेवं दूषितम् । ॐकारोऽत्र न वक्तुं शक्यः ।
भलोहितमञ्ज्यामित्येवमादिनिषेधानुपपत्तिरिति ।

मिश्रुणा तु द्रव्यधर्माणां स्थूलत्वादीनां प्रणवे प्रसक्त्यभावेन
तद्विषेधानौचित्याद् घर्णसामान्यवाचिनोऽक्षरशब्दस्य प्रणवरूपव-
र्णविशेषवाचिताया ॐमित्यादिविशेषणानां काप्यदर्शनाच्चेत्य-
प्युक्तम् ।

यच्च धाचस्पतिमिश्राः । अत्र प्रधानस्य पूर्वपक्षकोटिनिक्षेपेण
परमात्मनः सिद्धान्तीकरणे अम्बरान्तधृतिरूपेण हेतुना प्रधाननिरा-
करणासम्भवः । तस्यापि सांख्यैरुपादानत्वेन सर्वाधारत्वाङ्गीकारा-
त् । अथ आधिकरणत्वमात्रं धृतिः, किन्तु प्रशासनाधिकरणता
तदा, अक्षरं प्रशासनादिति सूत्रकारो ब्रूते । तावतैव प्रधाना-
प्याकरणसिद्धेः । तस्माद् घर्णाक्षरनिराकिया सूत्रार्थः । नच स्थूल-
त्वादीनां घर्णोपप्राप्तेरस्थूलमित्यादिनिषेधानुपपत्तिरिति शङ्क्यम् ।
निषेधे प्राप्तिपूर्वकत्वनियमस्याभावात् । नान्तरिक्षे न दिवीत्यग्नि-
स्वयन्निषेधस्याप्राप्तावपि दर्शनात् । अतो न किञ्चनैतदित्याहुः ।

तन्मन्दम् ।

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

ननु क्वचिद्वाक्ये विधारणं ब्रह्मधर्मत्वेनाश्रितमिसन्यत्रापि न तथाश्रयितुं शक्यते । नियामकाभावादित्यत आह । सा च विधृतिरत्रापि वाक्ये ब्रह्मधर्म एव । कुतः । प्रशासनात् । एतस्य वा अस्यस्य प्रशासने गार्गी द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठत इति प्रशासनेन विधारणमन्यधर्मो भवितुं नार्हति । अपतिहताज्ञाशक्तेर्भगवद्दर्मत्वात् । तस्मादक्षरं ब्रह्मैव ॥ ११ ॥

ज्ञतत्वात् । चयनस्थलेऽपि देवप्रभृतीनां कर्माधिकारस्याग्रे स्थान्यत्वात् तेषां लोकान्तरेऽपि करणसामर्थ्यसत्त्वेन तद्धारणार्थत्वात् सिद्धान्तोक्तरीत्या मुखेन प्रधानवारणसम्भवेन गत्यन्तरस्य सत्त्वादिति । अतो घृथाऽयं प्रयास इति ध्येयम् । अप्रैवं प्रयोगः सिद्धति । अस्थूलादिवाक्योक्तमक्षरं परमात्मैव । इतराभोग्यत्व इतराभोक्तृत्वे च सत्यम्बरान्तधारकत्वात् । यद्यैवं तन्नैवमिति । अज्ञोतेर्न्याप्यर्थकत्वे तु विरुद्धधर्माधारत्वे सति तथात्वादिति ॥ १० ॥

सा च प्रशासनात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति * नन्वित्यादि * । * क्वचिद्वाक्ये इति * यस्मिन् घोरिति वाक्ये । व्याकुर्वन्ति * सा चेत्यादि * श्रुतिव्यतिरिक्तशास्त्रसिद्धं यन्मूलकारणं तदत्र विषयवाक्य आकाशत्वेनोक्तम् । तद्धारणस्यान्यधर्मत्वं न सम्भवत्येव । तथापि, मूले मूलाभावादमूलं मूलमिति सांख्यप्रवचनसूत्रोक्तन्यायेन द्वितीयवाक्योक्ताकाशमपि पूर्ववाक्योक्ताकाशत्वेनाइत्य, तस्यैवाक्षरत्वं चाहत्य तस्य स्वाधारत्वेनाम्बरान्तधृतेरन्यधर्मत्वं ग्रहिलतया यदुच्यते, सा त्वयाऽन्यधर्मत्वेनाभ्युपगम्यमानापि विधृतिर्ब्रह्मधर्म एव । न हि तत् स्वसामर्थ्येन विधरति, किन्त्वेतस्यैवेति श्रुत्युक्तशासनसामर्थ्येन । यथा स्वर्गात् पततस्त्रिशङ्कोर्धिधृतिस्तिष्ठेति विश्वामित्राज्ञया जायमाना तद्धर्म एव, न तु त्रिशङ्कोर्धर्मस्तद्वत् । नच 'ब्रह्मक्षरं प्रशासनाद्' इति सूत्रापत्तिः । ग्रहिलतयाऽन्यधर्मत्वेनापाद्यमानाया एव तदधृतेः प्रशासनहेतुकताया ग्रहिलतावारणार्थं विधाक्षितत्वेनाम्बरान्तधृतिपदस्यावश्यकतया तदापर्यभावादित्यर्थः ॥११॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

ननूक्तमुपासनापरं भविष्यतीति । तत्राह । अन्यभावव्यावृत्तेः । अन्यस्य भावोऽन्यभावः । अब्रह्मधर्म इति यावत् । तस्यात्र व्यावृत्तेः । अब्रह्मत्वे हि ब्रह्मत्वेनोपासना भवति । कार्यकारणभावभेदेन । न ह्यत्र तादृशो धर्मोऽस्ति ।

चकाराद्, यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्गीत्यादिना शुद्धब्रह्ममतिपादनमेव, नोपासनाप्रतिपादनमिति । तस्मादक्षरं ब्रह्मवेति सिद्धम् ॥ १२ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ सूत्रमवतारयन्ति * नन्वित्यादि * प्रशासनहेतुकत्वं विधरण उपासनार्थमारोपितं भविष्यतीत्यर्थः । सिद्धान्तं व्याकुर्वते * अन्यस्येत्यादि * कार्यकारणभावभेदेनेत्यस्य अब्रह्मत्वे हीत्यनेनान्वयः । ततश्चायमर्थः । एतद्वै तदक्षरं गार्गी अहंपुंश्रुतं श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञातृ नान्यदस्ति द्रष्टृ नान्यदस्ति श्रोतृ, नान्यदस्ति मन्तृ नान्यदस्ति विज्ञानेतद्वै तदक्षरं गार्गी यस्मिन्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्याकाशधर्तयक्षरं द्रष्टृत्वादिचेतनधर्मकथनेन धरणे जडधर्मत्वव्यावृत्तेर्धरणस्य चाकाशोतप्रोतत्वरूपस्वरूपबोधनेन जीवधर्मत्वव्यावृत्तेरक्षरस्याब्रह्मत्वनिवृत्तावब्रह्मणि ब्रह्मत्वेनोपासनाया वक्तुमशक्यत्वादिति । युक्त्यन्तरमाहुः । * चकारादित्यादि * यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्गी अस्मिन्नलोके जुहोति इदाति तपस्यत्यपि बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवानेवास्य स लोको भवति । यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्गीस्मिन्नलोकात् प्रैति स रूपणोऽथ यो वा एतदक्षरं गार्गी विदित्वाऽस्मिन्नलोकात् प्रैति स ब्राह्मण इति श्रावणं चकारेण संश्रुत इत्यर्थः । अत्र च विरुद्धधर्माणामाशङ्क्य निराकरणादुपोद्घातः सङ्गतिः । आशङ्क्य निराकरणं च द्वितीयसूत्रे हेतोः साधनाज्ज्ञेयम् । एतेनाधिकरणेन परत्वं साधितम् । तेन स्थितिकर्तृत्वं, तदाधारत्वं च पदार्थान्तरभूते प्रधाने आशङ्क्य तत्रातिव्याप्तिनिवारितेति सैवाधिकरणसङ्गतिः ॥ १२ ॥ ३ ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥ १३ ॥

पञ्चमप्रश्ने, एतद्वै सत्त्वकाम परश्चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारस्तस्माद् विद्वानितेनैकतरमन्वेति यद्येकमात्र इत्यादिना एकद्वित्रिमात्रोपासनया ऋग्यजुःसामभिर्मनुष्यलोकसोमलोकसूर्यलोकप्राप्तिपुनरागमने निरूप्यार्धचतुर्थमात्रोपासनया परं पुरुषमभिध्यायीत । स तेजसि परे सम्पन्नो यथा पादोरस्त्वचेत्यादिना, परात् परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत इति । तत्र संशयः । परपुरुषः परमात्मा ध्यानविषय, आहोस्विद् विराद् पुरुषो, ब्रह्मा वेति । तत्रामुख्यप्रवाहपतितत्वाद् ब्रह्मलोकं गतस्य तदीक्षणमेव च फलं श्रूयते । न हि परमपुरुषस्य ब्रह्मत्वे तज्ज्ञानमेव फलं भवति । तस्माद् विराड् ब्रह्मा वा अभिध्यानविषय इत्येवं प्राप्ते ।

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥ विषयवाच्यमुपन्यस्यन्ति । * पञ्चमप्रश्न इत्यादि * । * पञ्चमप्रश्न इति * आथर्वणानां प्रश्नोपनिषदः पञ्चमे प्रश्ने । * ईक्षत इति * यदतीति शेषस्त्रुटिर्वा । संशयस्तु ध्येयविषय इत्याहुः * तत्रेत्यादि * । परापरयोरुभयोरपि प्रवृत्तत्वं सन्देहबीजम् । पूर्वपक्षमाहुः * तत्रामुख्येत्यादि * । अत्रोङ्कारेणोपायेन ब्रह्मोपासनार्थमोङ्कारस्य द्विविधब्रह्मरूपतामुक्त्वा तेनैवायनेनैकतरमन्वेतीत्येकतरप्राप्तिं प्रतिज्ञाय साधनैक्ये कथं फलभेद इत्याकाङ्क्षायां भावनाप्रकारभेदस्य तत्र नियामकत्वं बोधयितुमेकद्वित्रिमात्रोपासनया तत्तल्लोकप्राप्तिपुनरागमने निरूप्यार्धचतुर्थमात्रोपासनया परे तेजसि सम्पत्तिं पापनिर्मोक्तं ब्रह्मलोकप्राप्तिं चोक्त्वाऽन्ते परपुरुषेक्षणं फलत्वेन वदति । तत्र परपुरुषध्यानस्य त्रिमात्रेणाप्युक्तत्वाद् ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् परपुरुषध्यानस्यापि तत्तुल्यफलत्वेनामुख्यप्रवाहपतितत्वात् तत्राप्यब्रह्मलोकस्याप्यमुख्यत्वात् तं लोकं गतस्य यद् परपुरुषेक्षणं तद् पूर्वापेक्षया परात् परस्वैषेक्षणं फलं श्रूयते । न तु सर्वतः परस्य । न हि तत्रोक्तस्य परम-

उच्यते । सः, अभिध्यानविषयः परपुरुषः परमात्मैव । कुतः । ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् । जीवघनात् केवलजीवाधारभूताद् ब्रह्मलोकात् पररूपपुरुषदर्शनमीक्षतिः । तस्याः कर्मत्वेन व्यपदेशादुभयोः कर्मणोरेकत्वमपरं त्रिमात्रपर्यन्तं निरूप्य परं ह्यग्रे निरूपयति । तथैव च श्लोके तिस्रो मात्रा इत्यादि ।

अभिध्यानस्य हि साक्षात्कारः फलम् । अतः फलरूपज्ञानस्य

पुरुषस्य ब्रह्मत्वे तज्ज्ञानमेव फलं भवतीति वक्तुं शक्यते । ब्रह्मविदामोति परमित्यादिश्रुत्यन्तरे तत्प्राप्तेः फलत्वेनोक्तत्वात्, सोऽश्नुत इत्यादिना विवरणाच्च । अतस्तस्मात् फलरूपात् तात्पर्यलिङ्गात् परमात्मनो वक्तुमशक्यत्वेन विराड् वा, तदभिमानि ब्रह्मा वा ध्यानविषयः । नच जीवघनादिति परविशेषणानन्वयः । अत्र ल्यब्लोपपञ्चम्या पूर्वेभ्यः परं जीवघनं प्राप्य पुरिशयमित्यन्वयेन परविशेषणत्वाभावादिति प्राप्त इत्यर्थः । सिद्धान्तं व्याकुर्वते । * उच्यत इत्यादि * । * जीवघनादित्यादि * । जीवानां केवलानां मुक्तानां घनः पिण्डीभावो यत्र तादृशात् केवलजीवाधारभूताद् ब्रह्मलोकादक्षरात् । * उभयोः कर्मणोरेकत्वमिति * ध्यानेक्षणकर्मणोरेकविषयत्वम् । तद्विवृण्वन्ति * अपरमित्यादि * तथाच पूर्वं द्वे ब्रह्मणी उक्त्वा, ॐकारेणैकतरमन्वेतीत्यादिना अपरं ब्रह्म त्रिमात्रपर्यन्तं निरूप्य, परं ब्रह्म ह्यग्रे निरूपयति । यदि तत्र निरूपयेत् प्रतिज्ञा न पूर्येत । तथैव चाग्रिमे श्लोके तिस्रो मात्रा इत्यादिना मात्रात्रयस्य मृत्युमत्त्वादिकमुक्त्वा सुग्मिरेतमिति द्वितीयमन्त्रे, सामभिर्यत् तत् कवयो वेदयन्त इति त्रयीमय तृतीयमात्राफलं निरूप्योत्तरार्द्धे तमोङ्गारेत्यादिना यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं परायणं चेति फलान्तरं न वदेत् । नच जीवघनादित्यादौ ल्यब्लोपे पञ्चम्यपि । तथा सति प्राप्तौ जातायामीक्षणस्यार्थादेव सिद्ध्या वाक्यवैयर्थ्यमित्याशयेन युक्त्यन्तरमाहुः । * अभिध्यानस्येत्यादि * नन्वस्मिन् पादे आधाररूपस्वरूपस्य निरूप्यत्वाद्वात्र च तस्या अ-

विषयत्वात् परपुरुषः परमात्मैव । मन्दशङ्कानिवृत्त्यर्थमेवेदं सूत्रम् ।
अत्र सर्वशङ्कत्वादिनामन्यथा पाठो भ्रमात् । तत्रापि विचार-
स्तुल्यः ॥ १३ ॥

दर्शनादेतत्सूत्रप्रणयनस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * मन्देत्यादि *
परं ब्रह्म न इदमिति मन्दशङ्कानिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । एतेन प्रसङ्गः
सङ्गतिरित्यपि बोधितम् । तेन बुद्धिस्थानात्मिकाऽधिकरणसङ्गतिरपि
बोधिता । आधारत्वं तु परायणपदादेव प्राप्यत इति न दोषः । ननु
शङ्कराचार्यैर्यः पुनरेतत्त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्या-
यीत स तेजसि सूर्ये संपन्नः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमिति पा-
ठोऽङ्गीक्रियते । न तु, सामभिरुन्नीयते सूर्यलोकं स सूर्यलोके विभूति-
मनुभूय पुनरायतते यः पुनरर्द्धचतुर्थमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं
पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि परे सम्पन्न इति सोऽथर्वभिरुन्नीयते
ब्रह्मलोकमिति पाठोऽतोऽस्याधिकत्वात् पूर्वोक्तरीतिकोऽर्थ इत्याशङ्क्या-
यामाहुः । * अत्र सर्वशङ्कनेत्यादि * इदानीन्तनपुस्तकेऽपि इदानीन्त-
नेष्वध्येतृष्वप्येतस्याधिकपाठस्य दर्शनात् तिसृणामपि मात्राणां मृ-
त्युमत्त्वेन तौल्यात् साधनवैजात्याभावे फलवैजात्यस्थानुपपन्नत्वा-
न्माण्डूक्यादौ तुरीयोपासनार्थमर्द्धमात्रोक्तिदर्शनाच्च तेषां तथा पाठो
भ्रमादेव । नच निचारवैसादृश्यम् । तत्रापि पाठे विचारस्तुल्य इति
न दोष इत्यर्थः । एवं भास्कराचार्याचङ्गीकृतपाठेऽपि द्रष्टव्यम् ।

अत्र माध्याः, सदेव सौम्येति छान्दोग्यवाक्यं विषयत्वेनोप-
न्यस्य कारणतया सच्छब्देनोच्यमानं किं प्रधानमुत विष्णुरिति सन्दे-
हे, बहु स्यां प्रजायेयेति सतो बहुभावाल्पविकारभ्रवणाद्, विष्णोस्तु,
अविकारः सदा शुद्धो नित्य आत्मा सदा हरिरिति वाक्येनाऽविकारि-
त्वबोधनात् प्रधानमेवेति प्राप्नोति, तदैक्षत बहु स्यामिति क्षणरूपं यत् कर्म
चेतनकर्तृकेक्षणक्रिया तद्व्यपदेशात् सत्पदवाच्यः स विष्णुरेव ।
नच बहुभावोक्तिविरोधः । अजायमानो बहुधा विजायत इति भृत्य-
न्तरोक्तस्वरूपबहुत्वेनैव तदुपपत्तेरिति व्याचक्रुः ।

तच्चिन्त्यम् । ईक्षतिमात्रप्रयोगेऽपि क्रियात्ववैशिष्ट्यबोधसुकर-
तया कर्मपदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । किञ्चात्तेक्षणक्रियायां कर्मत्वेनान्वीय-

मानस्य बहुभवनस्य स्वरूपबहुत्वादेव चारितार्थ्ये, प्रजायेयेत्याकारान्तरोल्लेखस्यापि धैर्यार्थ्यप्रसङ्ग इत्यपि ध्येयम् ।

विज्ञानेन्द्रभिधुस्तु शङ्कराचार्योक्तं विषयवाक्यपाठं तद्रीत्या-
ऽधिकरणरचनां चोपन्यस्य तन्नोदाहृतवाक्यस्थां त्रिमात्रप्रणवेनो-
क्तामुपासनामुत्तरस्मिन् प्रश्ने, तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता इत्य-
नेन विनिन्द्य तुरीयाख्यस्यामात्रस्य परब्रह्मण उपासनां तत्रैव प्रश्ने
वक्ष्यति, नातः परमस्तीति प्रशंसापूर्वकम् । अतोऽवधार्यते, पञ्चमे
प्रश्ने परब्रह्मोपासनां न विदधातीति । किञ्च । यदभिध्यायति तत्
साक्षात्करोतीति सामान्यत एव प्राप्ततया तद्वचनं व्यर्थमतः पञ्च-
मप्रश्ने कार्यब्रह्मोपासनायाः परब्रह्मदर्शनं फलमुक्तमित्येवं तदवोध-
रूपं दूषणमुक्त्वा पप्रश्नस्यस्य स इतिशब्दस्य सूत्रे प्रत्यभिहायमा-
नत्वात् तन्नत्यम्, इहेवान्तः शरीरे स पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडशक-
लाः प्रभवन्तीति वाक्यं विषयत्वेनोदाजहार । स जीवः, परमात्मा
चेति संशये, सः, सशब्देनोक्तः पुरुषः परमात्मैव । कुतः । ईक्षतिक-
र्मव्यपदेशात् । स ईक्षाश्चक इति वाक्यशेषे सशब्देन परामृष्टस्य य-
थोक्तपुरुषस्य ईक्षणरूपकर्मकथनाद् गौणकर्मणां प्राणादीनां वा कथ-
नात् । नहीदं प्राणादिषोडशकलासृष्ट्यर्थमीक्षणं जीवस्य सम्भवति ।
ईक्षायाः करणादीनां तदानीमभावादित्येवं सूत्रे हेतु द्विधा व्या-
चख्यौ ।

अत्रापि पूर्वव्याख्याने सूत्रस्थकर्मपदवैयर्थ्यमेव दोषः । द्वि-
तीये तु कस्मिन्नहमुत्क्रान्तः उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रति-
ष्ठिते प्रतिष्ठास्थामीति श्रावितस्य मुख्यस्येक्षतिकर्मणस्यागः स्वयमेव
योर्धत इति स एव दोषः । तिस्रो मात्रा इति निन्दावाक्यं च पञ्चम-
प्रश्नस्यमेव, न तु पाष्ठमित्यपि ।

शैवस्तु शङ्कराचार्योक्तमेव विषयवाक्यमुपन्यस्य, परमेश्व-
रोऽन्यो वेति संशये, ईक्षतिविषयः परमेश्वर एव । उत्तरत्र, तमो-
ङ्कारेणायतनेनान्वेति विद्वान् यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं पराय-
णं चेति तदसाधारणशान्तत्वादिधर्मव्यपदेशादिति व्याचख्यौ ।

तदप्यसङ्गतम् । हेतोरसौत्रत्वात् । तस्मादधिकरणेनैव ग-
तार्थतयाऽधिकरणवैयर्थ्यापाताच्च । सूत्रे हेतुशरीरे प्रविष्टस्येक्षति-
कर्मण ईक्षतिविषयत्वेन पक्षतयाङ्गीकाराच्च । विशेषतस्तु प्रहस्त

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्
अन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वा व विजिज्ञासितव्यमि-
त्यादि श्रूयते । तत्र संशयः । किं जीवोऽन्वेष्टव्यो ब्रह्म वेति ।

एव दत्तोत्तर इत्युपरभ्यते ॥ १३ ॥ ॥ ४ ॥

दहरं उत्तरेभ्यः ॥ विषयवाक्यमाहुः । * अथ यदिदमित्या-
दि * । * श्रूयत इति * छान्दोग्ये दशमप्रपाठकारम्भे श्रूयते ।
संशयमाहुः । * तत्रेत्यादि * । अत्र हि ब्रह्मपुरे शरीरे दहरपुण्डरीकं
हृदयकमलं वेश्म । तस्यान्तर्दहराख्य आकाशः । तदन्तर्यवर्तते तद-
न्वेष्टव्यत्वेनोपदिष्टम् । तत आकाशान्तः किं विद्यत इति प्रश्ने, धा-
वान् वेत्यादिना हार्दाकाशस्य व्यापकत्वकथनपूर्वकं, तस्मिन् धा-
वापृथिव्यादिसर्वसमाधानं प्रत्युत्तरयति । तेषां च स्वेन रूपेण प्र-
त्यक्षादिसिद्धतया नान्वेष्टव्यत्वं सिद्धयतीति केन रूपेणान्वेष्टव्यता,
कस्यचिदन्यस्य वेति । किञ्च । पुरप्रध्वंसे किमिति शिष्यत इति
प्रश्नान्तरे, नास्य जरयैतदित्यादिना ब्रह्मपुरस्य नित्यतामुक्त्वा तस्मि-
न् कामानां समाधानं चोक्त्वा, एष आत्मेत्यादिना अपहृतपाप्मत्वा-
दिगुणकमात्मानं प्रत्युत्तरयति । तेन शरीररूपादनित्याद् ब्रह्मपुराद-
न्यः सत्यब्रह्मपुररूपः पूर्वोक्तधावापृथिव्यादिरूपसर्वकामाभार एष
आत्मेत्यादिनोक्त आत्मा सत्यब्रह्मपुरत्वेन सिद्धयति । यदि च का-
मवदात्मनोऽप्याधेयत्वमुच्यते, तदा पुराकाङ्क्षा न पूर्यते । अत आत्मन
एवातिशिष्टब्रह्मपुरत्वमिति निश्चयः । एवं सति, ब्रह्मपुरमित्यत्र यदि
षष्ठीसमासस्तदास्यात्मनो जीवत्यम् । यस्यात्मा शरीरमिति श्रुत्यन्तरा-
त् । यदि समानाधिकरणसमासस्तदा आत्मा ब्रह्मैव । अतोऽनित्य-
पुरनाशेऽतिशिष्टो यो नित्यो दहरोकाशरूप आत्मा, स जीवो वा,
ब्रह्म वेत्येव संशयाकारः पर्यवस्यति । न तु भूताकाशकोटेश्च नि-
वेशः । उक्तरूपत्वस्य तत्राभावादिति । अत्र दहरान्तर्वर्तिन उत्तरप्र-
करणे चात्मनोऽन्वेष्टव्यत्वं ध्यायते । ततश्चान्वेष्टव्यः क इत्यपि सं-
शयः । तदेतदुक्तम्, * किं जीवोऽन्वेष्टव्यो, ब्रह्म वेति । ननु तद्वि-

जीवब्रह्मवादो निर्णीयते । श्रुत्यर्थो हि निर्णेतव्यः । तद् य-
दस्मिन् वाक्ये परमार्थतो जीव एव ब्रह्म चेच्छास्त्रं च तत्रैव
समाप्तं चेद् व्यर्थमधिकरणारम्भः । इदमेव च वाक्यं, श्रुत्या वक्त-
व्यं च भवेत् । तस्मादस्मिन्नधिकरणे मुख्या सर्वसङ्करवादादिनि-
राकृतिः । किं तावत् प्राप्तम् । दहर आकाशो जीव इति । अ-
त्रावान्तरप्रकरणद्वयम् । तत्र द्वितीये प्रजापतिप्रकरणे जीव एवा-
ऽमृताऽभयरूपः प्रतिभाति । स्पष्टार्थं च द्वितीयप्रकरणम् । तस्मात्

ज्ञाधिकरणे आकाशशब्दोदितस्य सर्वाधारत्वब्रह्मत्वयोर्विचारितत्वात्,
किमेनेनाधिकरणेनेति शङ्कनयां तत्प्रणयनप्रयोजनमाहुः । * जीवे-
त्यादि * उपाधिभेदाद् भेदेऽपि वस्तुतश्चैतन्यमात्रत्वाज्जीवाभिन्नमेव
ब्रह्मेति वादो जीवब्रह्मवादः । स सम्भवति, न चेति निर्णीयते ।
तथाचैतन्निर्णयस्य पूर्वमकृतत्वात् तदर्थमेतत्प्रणयनमित्यर्थः । ननु
किं तन्निर्णयेनेत्यत आहुः । * श्रुत्यर्थ इत्यादि * । हि यतो हेतोः
सन्देहनिरासायैव प्रवृत्तत्वाच्छ्रुत्यर्थो निर्णेतव्यः । तथाच तन्निर्ण-
यायैतन्निर्णय इत्यर्थः । एतेन बुद्धिस्थस्य विचारादुपोद्धातगर्भः
प्रसङ्गः सङ्गतिरिति धोदितम् । नन्वस्याधिकरणस्यैतदेव प्रयोजन-
मित्यत्र किं गमकमत आहुः । * तदित्यादि * । * समाप्तमिति *
पर्यवसितम् । * व्यर्थमिति * सामान्ये न पुंसकम् । तथाच यदि
तथा स्यात् तदोपाधिभेदस्यैतत्त्वाप्रयोजकत्वादाकाशतुल्यतासम्भ-
वाद्, इतरपरामर्शसूत्रन्याहत्याऽधिकरणारम्भो व्यर्थ एव स्यात् ।
एतस्यैव वाक्यस्य श्रुतिवाच्यत्वापातेन, नेति निषेधोऽपि न सम्भवेत् ।
तस्मादस्मिन्नधिकरणे जीवब्रह्मेक्यकृतसर्वसङ्करवादस्य मायावादस्य
च निराकृतिरेव मुख्या । अतोऽधिकरणसार्थक्यानुपपत्तिरेव प्रण-
यनप्रयोजनगमिकेत्यर्थः । एवं संशयाकारादिकं निश्चित्य पूर्वपक्ष-
माहुः । * किं तावदित्यादि * । * उपपादयति * अत्रेत्यादि *
अत्र दहरबोधके महावाक्येऽवान्तरप्रकरणद्वयम् । एकं दहरविद्या-
रूपं, द्वितीयमिन्द्रप्रजापतिसंवादादरूपम् । उभयत्राप्यपहतपाप्मत्वा-

प्रथमेऽपि जीव एव तादृशधर्मवान् भवितुमर्हति । अर्थानुगुण्यमपि व्याख्येयम् । अयमेव जीवो ब्रह्म । अयमात्मा ब्रह्मेति श्रुतेः । मैत्रेयीब्राह्मणं चानुगुणं भविष्यति । तस्य पुरं शरीरम् । तत्र हृदयकमलं सूक्ष्मम् । तत्राराग्रमात्रो जीव एवाकाशः । तात्स्थ्यात् तद्व्यपदेश इति । अन्वेष्टव्यस्तु तस्मिन् विद्यमानस्तन्महिमा । वासनारूपेण सर्वं तत्र वर्तत इति ।

द्विगुणक आत्मैव प्रतिपाद्यः । तत्र द्वितीये प्रजापतिप्रकरणे चतुर्भिः पर्यायैर्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तमुक्तावस्थभेदेन जीवस्यैव प्रतिपादनाज्जीवः एवाऽमृताऽभयरूपः धावितः प्रतिभाति । तच्च प्रकरणं स्पष्टार्थम् । य एपोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति द्रष्टारमुपक्रम्य, एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति प्रतिपर्यायं प्रतिज्ञादर्शनात् । एवमसन्दिग्धस्य तस्य पूर्वप्रकरणव्याख्यारूपताया औचित्यात् । अतस्तदनुरोधेन प्रथमेऽपि जीव एवाऽपहतपाप्मत्वादिधर्मवान् भवितुमर्हति । किञ्च । यदि कश्चिदर्थः पीडयते, तदा प्रकरणान्तरं भिन्नं कल्प्येत । अतस्तदभावायार्थानुगुण्यमपि व्याख्येयम् । तच्चैवम् । अत्र हृदयाकाशं प्रक्रम्य, तस्य ब्रह्मपुरत्वं चोक्त्वा, तत्र, एष आत्मा अपहतपाप्मस्यङ्गुल्येव निर्दिश्यते । तेनायमेव जीवो ब्रह्मेति सिद्ध्यति । अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमय इति ध्रुतेः । एवञ्च मैत्रेयीब्राह्मणमप्यनुगुणं भविष्यति । तत्रापि, न घा अरे पुत्राणां कामाथेत्याद्युक्तानां जीवलिङ्गानां बाहुल्येन तस्यापि जीवपरत्वात् । नचैतन्मात्रमेवार्थानुगुण्यं, किन्त्वन्धदपि । तदेव भाष्ये * तस्य पुरं शरीरमित्यादिना व्याख्यातम् । * सूक्ष्ममिति * हार्दाकाशरूपम् । तस्मान्ते सुपिरं सूक्ष्ममिति श्रुत्यन्तरात् । मैत्रेयीब्राह्मणादत्रैतावान् विशेषः । तत्र श्रोतव्यत्वादिषु जीवस्योच्यते । आत्मावारे श्रोतव्य इति धावणात् । अत्र तु तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यमित्याकाशान्तर्वर्तिनोऽन्वेष्टव्यत्वमुच्यत इति । तथा सत्यत्र तन्महिम्नोऽन्वेष्टव्यत्वम् । तदाह * अन्वेष्टव्य इत्यादि * । महिम्नः स्वरूपमाह * वासनेत्यादि * । तथाच वासनारूपेण तत्र विद्यमानमत्रोक्तं सर्वमेव तन्महिमेत्य-

अन्यथोभयत् सर्वकथनं विरुद्धमापद्येत । भूतानि महाभूतानि । पुत्रादयो वा । तं चेद् ब्रूयुरित्यादिना नित्यतामुपपाद्य एष आत्मेत्यादिना तस्यैव ब्रह्मत्वमुपदिशति । तज्ज्ञानं च प्रशंसति ।

र्थः । इदमेव तापनीयेऽप्युक्तं, सर्वं सर्वमयं सर्वे जीवाः सर्वमयास्तथाप्यल्पा इति । नन्वत्रेदं एव महिमोच्यत इति कथं श्रेयमत आह * अन्यथेत्यादि * यदि जीवमहिम्नो वासनारूपत्वं नोपगम्येत, तदा, यावानित्यादिनाऽन्तर्यामिश्च सर्वनिरूपणं प्रत्यक्षविरुद्धमापद्येत । नच वासनारूपस्य सर्वस्याङ्गीकारे यथा कथञ्चिद् द्यावापृथिव्यादिवासनासम्भवेऽपि, सर्वं समाहितं सर्वाणि च भूतानीति भूतपदविरोधः स्यात् । न हि स्यात् सर्वा भूतानीत्यादौ भूतपदस्य जीवविशिष्टदेहवाचकताया निश्चितत्वात् प्रकृते च भूतपदस्य सर्वपदेन विशेषणालोके च तत्तज्जीवविशिष्टसर्वदेहविषयकानुभवस्य वक्तुमशक्यतया तद्विषयकवासनाया अशक्यवचनत्वादिति शङ्काम् । विशेषणीभूतस्य सर्वपदस्य वृत्तिसङ्कोचे भूतानीत्यनेन महाभूतानि पुत्रादयो वा प्रहीतुं शक्यन्त इति तदभावात् । नन्वेतस्य जीववाक्यत्वाङ्गीकारे, तं चेद् ब्रूयुरस्मिन्नेदिदं ब्रह्मपुर इत्यादिनेोक्ता दहरनित्यता, तदन्तःस्थस्य ब्रह्मत्वोपदेशादिश्च विरुद्धेतेति शङ्कनयामग्रिमग्रन्थं योजयन्ति । * तं चेदित्यादि * । * तस्यैव ब्रह्मत्वमुपदिशतीति * जीवस्यैव ब्रह्मत्वमुपासनार्थमुपदिशति । य इहात्मानमनुविद्य प्रजन्तीत्यादेस्तात्पर्यमाह । * तज्ज्ञानमित्यादि * तथाच न विरोध इत्यर्थः । ननु भयन्नेषमन्यवाक्यानां सङ्कृतिस्तथापि, इत्याः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य पतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्तीत्यादेर्ग्रन्थस्य सङ्कृतिस्तु न भविष्यति । जीवान्तराणां जीवान्तरे गमनाभावात् । अहरहर्गमनकथनेन ब्रह्मणो लोको ब्रह्मलोक इति पृष्ठीसमासस्योपगन्तुमशक्यतया सत्यलोकादेरविवक्षितत्वाद् ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इति मयूरव्यंसकादिवत् समानाधिकरणसमासस्यैवाश्रयणीयतया ब्रह्मण एव तत्र विवक्षितत्वेन ब्रह्मलोकपदासङ्कृतेऽप्येतिचेत्, तत्राह

स्वात्मज्ञानिनः कामसिद्धिं चाह । य इहेसादिना । येऽपि च वि-
रुद्धा धर्माः प्रतिभान्ति, अहरहर्गमनादयस्तेऽपि स्वकल्पितजीवानां
स्वप्रमायामनोरथादिषु तेषामेव गमनागमने प्रति । स्वातिरिक्तस्य
ब्रह्मणोऽभावात् ।

एवं लोकाधारत्वमपि । ब्रह्मचर्यञ्च तस्य साधनमिति । यो-
गश्च, तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतीति च । तस्माज्जीव एव दहर इत्येवं

येऽपीत्यादि । * स्वकल्पितजीवानामिति * स्वाज्ञानकल्पितजी-
वानाम् । तादृशा जीवाः कुत्र सिद्धा इत्याशङ्क्यामाह । * स्वमेत्या-
दि* । * प्रतिर्लक्षणे । स्वमादिषु तेषां जीवानां सिद्धत्वाद्दहरहर्वाक्यं
तानेव लक्ष्यीकृत्य प्रवृत्तम् । श्रुत्यन्तरे, सता सौम्य तदा सम्पन्नो
भवतीति सुपुत्रावेव सत्सम्पत्तेरुद्भवात् । ततः पूर्वं स्वप्नावस्थायां
कल्पितजीवबाहुल्यात् । अतस्तेषामेव तं तत्रोच्येतेऽतो न तद्विरोध
इत्यर्थः । नन्वेवं कल्पने किं योजमत आह * स्वातीत्यादि* । तत्
त्वमसि, अयमात्मा ब्रह्म, स यो ह वै तत् परं ब्रह्म वेद् ब्रह्मैव भव-
तीत्यादिश्रुत्यन्तरे तथैव सिद्धत्वादित्यर्थः । ननु तथापि, य आत्मा
स सेतुर्विधृतिरेयां लोकानामसम्भेदायेति लोकाधारत्वं यदुक्तं तस्य
कथं सङ्गतिरित्यत आह * एवमित्यादि* यथा गन्तारोऽज्ञानकल्पि-
तास्तद्ब्रह्मलोका अपीति तादृशतदाधारत्वमपि नासङ्गतमित्यर्थः ।
नन्वप्रे, तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुधिन्दन्तीत्यादिना यज्ञादी-
नां ब्रह्मचर्यत्वेन रूपेण ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वमुक्तम् । ततोऽथ या
पता हृदयस्य नाड्य इत्यादिना, तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतीत्यन्तेन
तत्र गमनस्योपायभूतो योगो गमनप्रकारश्चोक्तः । तत् सर्वं गन्तुः
काल्पनिकत्वे कथं सङ्गच्छते । तत्राह । * ब्रह्मचर्यमित्यादि* । * त-
स्येति * अज्ञानकल्पितस्याविदुषः । कर्मणामविद्वदधिकारकत्वाद्-
विद्वत्त्वस्य चाज्ञानिकत्वात् तादृशस्यैव तत्साधनमुपायः प्रकारश्च ।
न हि विदुषो ब्रह्मभूतस्य व्यापकस्य तत् सम्भवतीति जीवभावस्या-
ज्ञानकल्पितत्वाद्गीकारे सर्वस्यापि सङ्गतिः । सिद्धमाह । * तस्मा-
दित्यादि* पूर्वमाहतादुत्तरप्रकरणस्वारस्यात् तथेत्यर्थः । एवं पूर्व-

प्राप्ते, उच्यते । दहरः परमात्मा, न जीवः । कुतः । उत्तरेभ्यः ।
उत्तरत्र वक्ष्यमाणेभ्यो हेतुभ्यः । तेषामपि साध्यत्वादेवमुक्तम् ।
जीवो नाम भगवदंशो, न भगवानेवेषग्रे वक्ष्यते । अंशो नानाव्य-
पदेशादिति । नापि ब्रह्म तावन्मात्रमिदमप्यग्रे वक्ष्यते । अधिकं तु
भेदनिर्देशादिति । तस्मादिदं प्रकरणं न जीवब्रह्मविद्यापरम् ।
किन्तु ब्रह्मवाक्यमेवेति ॥ १४ ॥

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गञ्च ॥ १५ ॥

उत्तरहेतूनां मध्ये हेतुद्वयमाह । गतिशब्दाभ्याम् । गतिर्ब्रह्म-
लोकगमनम् । एवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्म-
लोकं न विन्दन्तीति । एष आत्मा अपहतपाप्मा सस्रकामः सस्र-
सङ्कल्प इति केवलभगवद्राचकाः शब्दा ब्रह्मलोकशब्दश्च । ननुक्तं
जीवस्यैवेते शब्दा गतिश्च मनोरथादिकल्पितानामिति । तन्निरा-
करणायाह । तथाहि । तथैव गतिशब्दौ भगवसेव युक्तौ । अनृ-
तेनापिधानं हि तेषां विशेषणम् । अज्ञानावेष्टितत्वमित्यर्थः । न त्व-

पक्षमुक्त्वा सिद्धान्तं व्याचक्षते * उच्यत इत्यादि * । * न जीव इ-
ति * वस्तुतो ब्रह्माभेदेऽव्यञ्जानकल्पितभिन्नभावो जीवो न । एता-
दृशस्य निवारणे अंशभूतस्य जीवस्य निवारणमनुक्तसिद्धम् । अत
उभयविधोऽपि जीवो नेत्यर्थः । * उत्तरत्रेति * चाप्यशेषे । उभय-
विधोऽपि जीवोऽत्र निराक्रियत इति योऽप्यितुं जीवस्वरूपमाहुः *
जीवो नामेत्यादि * । * नापीत्यादि च * एतेन स्वोपपादनीयस्य
प्रकारस्याकाल्पनिकत्वं बोधितम् ॥ १४ ॥

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गञ्च ॥ सूत्रमवतारयन्ति *
उत्तरेत्यादि * । व्याकुर्वन्ति * गतिरित्यारभ्य * युक्तावित्यन्तम् *
गतेरज्ञानकल्पितजीवपरत्वं यदुक्तं तत् परिहरन्ति * अनृतेनेत्या-
दि * विरोधश्चेत्यन्तम् * । * तेषामिति * प्रजाशब्दोक्तानां जीवाना-

ज्ञानपरिकल्पितत्वम् । दृष्टत्वात् । तथैव हि दृश्यते । सर्वोऽप्याह,
 न किञ्चिदवेदिपमिति । नच गन्तुरभाव एव । शास्त्रवैफल्यापत्तेः ।
 न ह्यात्मनाशः पुरुषार्थः । कर्मकर्तृविरोधश्च ।

म् । अयमर्थः । पूर्वपक्षी हि जीवपरमात्मनोरज्ञानकल्पितं भेदं पार-
 मार्थिकमभेदं च वदन्नज्ञानकार्यान्तःकरणावच्छिन्नत्वाज्जीवस्वरूप-
 मज्ञानकल्पितं मन्यते । अज्ञाननाशोऽवच्छेदकनाशात् तन्नाशं चा-
 नुजानाति । आत्मनो व्यापकत्वाद् गमनागमने उपाधिनिष्ठे अङ्गी-
 कुर्वन्ते जीवात्मन्यौपचारिके मन्यते । तदिदमेतद्वाक्यविचारे विरु-
 द्ध्यते । अत्र हि ब्रह्मलोकेऽहरहर्गच्छतामपि ब्रह्मलोकाज्ञाने हेतुभूतं
 विशेषणम्, अनृतेन प्रत्यूढा इति । तत्रानृतपदस्याज्ञानवाचकत्वाङ्गी-
 कारेऽपि प्रत्यूढपदं पिहितत्वमेव भूते । अनृतापिधाना इति वाक्या-
 न्तरस्वारस्यात् । न तु तत्कल्पितत्वम् । कापि तथा अदर्शनात् ।
 अतस्तस्याज्ञानावेष्टितत्वमर्थो, न त्वज्ञानकल्पितत्वम् । तत्र हेतुदृष्ट-
 त्वम् । यतः सुप्वापाबुस्थितः सर्वोऽपि, न किञ्चिदवेदिपमिति सुषु-
 तौ स्वस्याज्ञानावेष्टितत्वमेवाहेति दृश्यते । यदि हि गन्ता अज्ञान-
 कल्पितः स्यात् तदा जागरणे अज्ञाननाशे तस्यापि नाशात् स्मरणं
 नावकल्प्येत । अतो गन्तृत्वेन स्मार्मिकादीनां कल्पनमसङ्गतम् । ना-
 प्यवच्छिन्नस्य गन्तृत्वम् । प्रदेशानामचलत्वेनोपाधावेव तत्पर्यवसा-
 नात् । नचाराग्रमात्रत्वस्य बुद्धिगुणरूतत्वेनावास्तवत्वाद् घस्तुतो
 ब्रह्मरूपस्य जीवस्य व्यापकत्वेनौपचारिकमेव गमनमतो गन्तुरभाव
 एव वास्तव इति युक्तम् । तथा सति, अननुविद्य-प्रजन्तीत्यादिना
 अज्ञानिनः फलाभावस्य श्रुत्यैवोक्तत्वेन, शानिनश्चाज्ञाननाशाद् गमना-
 ऽभावस्य त्वया व्युत्पादितत्वेन, अथ य इहात्मानमनुविद्य प्रज-
 जन्तीत्याद्युक्तस्य गन्तुरनङ्गीकारे द्विविधगतिबोधकशास्त्रवैफल्या-
 पत्तेः । नचाराग्रमात्रत्वस्य चरमवृत्तावेव नाशात् ततः पूर्वं
 मूलाज्ञानमात्रत्वेनाराग्रमात्रत्वसत्तया गन्तुरपि सत्त्वात् शा-
 स्त्रवैफल्यामिति वाच्यम् । तथा सत्यत्र गन्तृत्वेन विवाक्षित-
 स्यात्मनश्चरमवृत्तौ नाशात् तस्या वृत्तेर्हेयत्वापत्तिः । नह्यात्मनाशः
 पुरुषार्थ इति । किञ्च । जीवस्य घस्तुतो ब्रह्माभेदेन गन्तुरनङ्गी

तथा अपहतपाप्मत्वं च । तद्विरुद्धधर्माणामनुभवात् । भगवति तु
इदानीमेव तेषामनुभवः । ध्यानादाबुपलब्धेः । पृथिवीशरावदेव
जीवब्रह्मविभागो, न त्वज्ञानकृतः ।

तथाहि । अज्ञानं नाम चैतन्यान्तर्भूतं तच्छक्तिरूपमनादि, उत
वहिर्भूतम् । साङ्ख्यवत् । न । वहिर्भूतं चेत् । साङ्ख्यनिराकरणेन-
च निराकृतम् । अन्तःस्थितायाः शक्तिरूपायाः स्वरूपाविरोधि-

कारे, आत्मानमनुविद्य घञन्तीत्युक्तस्य ज्ञानक्रियायामात्मगन्त्रोः
कर्मकर्तृभावस्यापि विरोधः । कृतकायव्यूहस्य योगिन इवोपाधिभे-
देऽप्यात्मभेदस्फूर्तेरदर्शनात् । अत्रत्यकर्मकर्तृभावस्य च भेदमूल-
कताया एकवचनयदुवचनयोः प्रयोगादेव स्फुटत्वादिति । एव-
मनृतेन प्रत्युदा इत्यस्याज्ञानाद्येष्टित्यमात्रयोधकत्वात् तस्य च सु-
पुत्तिसाक्षिणा दृष्टत्वाज्जीवपरमात्मनोरशांशिभावेन भेदसिद्धौ त-
द्गतेर्ब्रह्मविषयकत्वमेव युक्तमिति दृष्टत्वेन हेतुना साधितम् । अतः
परं शब्दस्य ब्रह्मपरत्वं दृष्टत्वेन साधयन्ति * तथेत्यादि * अपहत-
पाप्मत्वं च धर्मान्तराणामप्युपलक्षकम् । तेषां जीवपरतायामयु-
क्तत्वे ब्रह्मपरतायां युक्तत्वे च दृष्टं प्रमाणत्वेन दर्शयन्ति * तद्विरुद्धे-
स्यादि * । तथाचोभयत्रापि दृष्टस्यैव साधकत्वात् तेषुपि शब्दा ब्रह्म-
परा एव युक्ता इत्यर्थः । ब्रह्मलोकपदस्य ब्रह्मपरत्वं पूर्वपक्षग्रन्थ एव
साधितमतो नात्र शङ्कांशः । ननु ब्रह्मवादेऽपि सर्वस्य ब्रह्मात्मक-
त्वाज्जीवब्रह्मणोरंशांशिभावजनकस्य विभागस्याज्ञानकृतत्वमेव वा-
च्यम् । क्रियया विभागाङ्गीकारे ब्रह्मणोऽप्यनित्यत्वापत्तेः । अतो
घटकुटीप्रभातन्यायापातात् किं तन्मतदूषणप्रयासेनेत्यत आहुः । *
पृथिवीत्यादि * । तथाच, बहु स्यामित्यादीच्छया कृत इति विभाग-
घटतयैवाविभागोऽपि पृथिवीशरावदृष्टान्तादेव सिद्धवतीति न दोष
इत्यर्थः । ननु विभागस्याज्ञानकृतत्वेऽप्येतन्तुल्यमित्याकाङ्क्षायां तद् दू-
षयितुमज्ञानं विकल्पयन्ति * तथाहीत्यादि * द्वितीयपक्षदूषणं स्फु-
टम् । प्रथमं दूषयन्ति * अन्तरित्यादि * । अयमर्थः । यदि सा
स्वरूपाविरोधिनी तदा स्वरूपभूताजीवात् न व्याप्नुयात् । अथ

न्या न स्वरूपविभेदकत्वम् । आश्रयनाशप्रसङ्गात् । कल्पनाया-
 श्रामामाणिकत्वात् । बहिःस्थितस्यैव हि भेदकत्वम् । कुठारादि-
 वत् । नापि वायुवत् । तच्छक्तित्वात् । किञ्च । कोऽयं ब्रह्मवादे
 मद्देषो येन मिथ्यावादः परिकल्प्यते । अज्ञानादिति चेत् । पीत-
 शङ्खप्रतिभानवद्युक्तं मतकरणम् । ब्रह्मविदुपासनयानुगमिष्यति ।
 शर्कराभक्षणैनेव पीतिमपतीतिः ।

सर्वज्ञेन हि वेदव्यासेन भाविमिथ्यावादनिराकरणेनेदमाधिकर-

स्वरूपविरोधिनी तदा जीवानिव परमात्मानमपि व्याप्य जीवमिदं
 कुर्यात् । तथा सति तस्या आश्रयनाशप्रसङ्गाद् ब्रह्मशक्तित्वमपि भज्ये-
 त । यदि च तस्यास्त्रिगुणात्मकत्वमुपगम्य शुद्धसत्त्वेनेश्वरोपाधित्वं,
 मिश्रसत्त्वेन जीवोपाधित्वमित्येवं स्वरूपाविरोधविरोधाविरोधा-
 भ्यां विभेदकत्वं कल्प्येत तदा धृत्याद्यनुकत्वेन तस्याः कल्पनाया
 एवाप्रामाणिकत्वादसङ्गतमेव विभेदकत्वम् । यतो लोके शास्त्रे च
 बहिःस्थितस्यैव भेदकत्वं कुठारादिवत् । ननु, नास्तिके निरभिचेतां
 दोषूयति नमस्त्रतीत्यत्रान्तःस्थस्यापि धायोर्भेदकत्वं दृष्टमिति चेत्
 तत्राहुः । * नापीत्यादि * । तथाच धायोरन्तःस्थत्वेऽपि ब्रह्माण्डश-
 क्तिवामावादेतस्यास्तु ब्रह्मशक्तित्वाद् दृष्टान्तवैषम्येणायं पक्षोऽप्य-
 सङ्गत इत्यर्थः । एवं जीवब्रह्मभेदस्याज्ञानिकत्वं दूषयितुमज्ञानं वि-
 कल्प्य दूषितम् । अतः परं तन्मतस्य प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धत्वाय दूष-
 प्यान्तरमाहुः । * किञ्चेत्यादि * । बहु स्यामिति प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धे
 ब्रह्मवादे कोऽयं मद्देषो येन प्रपञ्चमिथ्यावादः कल्प्यते । प्रत्यक्षा-
 दिना प्रपञ्चे ब्रह्मस्वाज्ञानादिति चेत् । तर्हि * पीतशङ्खेत्याद्युक्तरीत्या
 सत्सङ्गेन तादृशाज्ञाननिवृत्तौ तदादरस्यापि निवृत्तेरपार्थं मतकर-
 णमित्यर्थः । ननु भवत्वेवं, तथाप्येतस्य मतस्याधुनिकत्वादेतन्निरा-
 करणमाधिकरणप्रणयनकथनं त्वयुक्तमेवेत्यत आहुः । * सर्वज्ञेनेत्या-
 दि * । * निराकरणेनेति हेतौ तृतीया । प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यात्-

णमारब्धम् । तस्माज्जीवानामेवाज्ञानदर्शनाद् ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वदर्शनाद् गतिशब्दौ ब्रह्मविषयविवेक, न जीवविषयौ । किञ्च, लिङ्गं च वर्तते । यथैवेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयत इति । न हि स्वाज्ञानं स्वस्य सम्भवति । द्विताकरणमसक्तिश्च । नच ज्ञानेन सामर्थ्यमुद्बुद्धमिति वाच्यम् । विरोधित्वात् । न हि ज्ञाने जाते कर्तृत्वमस्तीति विप्लववादिनोऽङ्गीकुर्वन्ति ।

मितिःवार्तिकत्वात् स्वरूपे वा । तथाच पुराणेषु भाविसूतोक्तिकथनघट्टन भाविमिथ्यावादनिराकरणेन हेतुना वा तन्निराकरणरूपं वा इदमधिकरणमतस्तथा कथनं नायुक्तमित्यर्थः । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * अत्र दर्शनद्वयं क्रमेण गतिशब्दयोस्तथात्वसाधकं हेयम् । एवं वृष्टं व्याकृत्य लिङ्गं व्याकुर्वन्ति । * किञ्च, लिङ्गमित्यादि * । गतिशब्दयोर्ब्रह्मपरत्वे लिङ्गमपि वर्तते इत्यर्थः । पूर्वं गतेलिङ्गं व्युत्पादयन्ति । * यथेत्यादि * । अत्र हि वाक्यशेषे, तद्यथात्मानमननुविद्य ब्रजन्तीत्यात्मानान्नं लोकक्षयहेतुत्वेनोच्यते । यथात्मा ब्रह्माभिन्नः स्यात् तदा अपहृतपाप्मादिगुणकत्वात् स्वस्य स्वाज्ञानं न सम्भवति । अत इदमज्ञानं जीवस्य ब्रह्माभिन्नत्वं बोधयद्ब्रह्मतेर्ब्रह्मविषयत्वे लिङ्गमित्यर्थः । किञ्च । यदि गन्तृणां मनोरथादिकल्पितत्वं स्यात् तदा अज्ञानिवज्ज्ञानिनामपि तेषां मिथ्यात्वात् तेषु सर्वलोककामचाररूपहितस्याव्यकरणप्रसक्तिः । अत इदं हितकरणमपि गतेः सत्यजीवकर्तृकत्वं बोधयद्ब्रह्मतेर्जीवमिन्नब्रह्मविषयत्वे लिङ्गमित्यर्थः । नन्विदं हितकरणं न गतेर्जीवमिन्नब्रह्मविषयत्वे लिङ्गम् । ज्ञानेनाज्ञाननाशात् कल्पितरूपनिवृत्तौ सामर्थ्योद्बोधेन ब्रह्माभिन्नेऽपि तस्मिन् हितस्योपयोगादित्यत आहुः । * नचेत्यादि * । * विरोधित्वादिति * अनुविद्य ब्रजन्तीति श्रुत्युक्तप्रजनविरोधित्वात् । तदेव व्युत्पादयन्ति * न हीत्यादि * तथाचैवं कल्पनस्यासङ्गतत्वाद्विहितकरणस्य जीवमिन्नब्रह्मविषयकगतिलिङ्गत्वमनुष्णमित्यर्थः । एवं गतेलिङ्गं व्याख्याय शब्दस्य तथात्वे लिङ्गं व्युत्पाद-

विरुद्धा च कल्पना । अहं ब्रह्मास्मीति । अत एव सर्वभाव-
श्रुतेः । तज्ज्ञानं च तस्य सार्वज्ञे लिङ्गम् । तस्य हि स गुणो भग-
शब्दवाच्यानामन्यतरः । स चेज्जीवे समायाति तत्कृपया तस्येवा-
स्यापि माहात्म्यं भवति । तस्माच्छिद्वादिपि गतिशब्दौ ब्रह्मविषयौ ।
चकारात्, तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽप्यना-
येति श्रुत्या ब्रह्मत्वेन ज्ञानं नात्मनो मोक्षाय । ब्रह्मण एव तु ज्ञान-
मात्मत्वेनापि ।

यन्ति * विरुद्धेत्यादि * जीवस्य ब्रह्माभिधत्त्वकल्पनापि श्रुतिवि-
रुद्धा । बृंहदारण्यके, तद्यो यो देवानां प्रत्यबुद्धत तथर्षीणां तथा
मनुष्याणामित्येकजीवानुपक्रम्य, तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्र-
ह्मास्मीति सं इदं सर्वं भवतीति ज्ञानानन्तरमेव श्रुतेः । यदि हि
जीवस्य ब्रह्माभेद एव स्यात् तदा ब्रह्मणः सर्वभावस्य पूर्वमुक्त-
त्वात् पुनस्तत्सजातीयेन ज्ञानेन पश्चाज्जीवानां सर्वभावं न च्चेत् ।
प्रागुक्तेनैव चारितार्थ्यादिति । नच पाश्चात्याद् ब्रह्माऽहमिति ज्ञाना-
त्तदभेदसिद्धिः । यत्तत्तज्ज्ञानं जीवस्य सर्वशक्त्ये लिङ्गम् । यदि हि
सर्वज्ञो न स्यात् स्वस्य ब्रह्मात्मत्वं नानुसन्दध्यादिति । तच्च ज्ञानं
भगवत एव गुणो, भगशब्दवाच्यानामैश्वर्यादीनामन्यतरम् इति पा-
श्चात्यत्वाद् गम्यते । स च तत्कृपया जीवे समायाति । तदा भ-
गवत इव जीवस्यापि माहात्म्यं भवति । यथा वामदेवादेः । एवं
प्रकृतेऽपि सर्वलोककामचारसत्यसङ्कल्पादिरूपं माहात्म्यमपि भग-
वद्सैश्वर्यरूपत्वाज्जीवभिन्नब्रह्मज्ञाने लिङ्गम् । तस्मादप्यपहतपाप्मा-
दिरूपः शब्दो जीवभिन्नब्रह्मपर इति । एवं साधयित्वा निगमय-
न्ति * तस्मादित्यादि * । सौत्रस्य चकारस्य प्रयोजनमाहुः । *
चकारादित्यादि * । * ब्रह्मत्वेन ज्ञानं नात्मनो मोक्षायेति * । आ-
त्मनो ब्रह्मत्वेन ज्ञानं न मोक्षायेति योजना । अयमर्थस्तु कश्चुतिस्यात्,
तमेवेति तत्पदसम्बन्धादेवकाराद् गम्यते । एवञ्च, य एवं वेदाहं
ब्रह्मास्मीति पुरुषविधब्राह्मणोक्तं ज्ञानं सर्वभावमात्रफलकत्वात् पू-
र्वकक्षेयेति । वस्तुतस्तु तत्रापि पूर्वं ब्रह्मणः सर्वरूपत्वज्ञानानन्तर-

तस्माद् दहरः परमात्मा ॥ १५ ॥

भैवैवं ज्ञानमिति न विरोधः । एवमहं ब्रह्मोपासनेऽपि बोध्यम् । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * एवं दृष्टलिङ्गाभ्यामुपपन्धाद् गतिशब्दरूपाद्धेतुद्वयात् तथेत्यर्थः ।

शङ्कराचार्यादयस्तु, गतेर्ब्रह्मपरत्वं, सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवतीति श्रुत्यन्तरे दृष्टम् । एतदेवाहरहर्ब्रह्मलोकगमनं दृष्टं ब्रह्मलोकपदस्य सामानाधिकरण्यवृत्तिपरिग्रहे लिङ्गमिति व्याचक्षुः ।

शामानुजाचार्यास्तु, एवमेव खलु सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामह इति, सत आगम्य न विदुः सत आगच्छाम इति च गतेर्ब्रह्मपरत्वे दृष्टम् । एष ब्रह्मलोकसम्प्राप्तिति होवाचेति ब्रह्मलोकशब्दस्य ब्रह्मपरत्वे दृष्टम् । दहराकाशं प्रकृत्य सर्वेषां क्षेत्रज्ञानां प्रलयकाल इव सुषुप्तिकाले श्रूयमाणं गमनमवस्थानं तस्य दहरस्य ब्रह्मपरत्वे पर्याप्तं लिङ्गम् । तथा ब्रह्मलोकशब्दश्च सामानाधिकरणवृत्त्याऽस्मिन् दहराकाशे प्रयुज्यमानोऽस्य ब्रह्मपरत्वे पर्याप्तं लिङ्गम् । निपादस्थपत्तिन्यायाच्च पष्ठीसमासात् सामानाधिकरणसमासो न्याय्यः । अथवा; अहरहर्गच्छन्त्य इति न सुषुप्तिविषयम् । किन्त्वन्तरात्मत्वेन वर्तमानस्य दहराकाशस्य परमपुरुषार्थभूतस्योपर्युपरि गच्छन्त्यः सर्वस्मिन् काले वर्तमानास्तमजानन्त्यस्तं न विन्दन्ति न लभन्ते यथा हिरण्यनिधिं निहितं तदजानाना इति । एषा अजानतीनां प्रजानां सर्वदा गतिरस्य दहराकाशस्य ब्रह्मतां गमयति । परस्य ब्रह्मणोऽन्तरात्मतयाऽवस्थितस्य स्मिन् वर्तमानाभिः प्रजाभिरवेदनमन्तर्यामिब्राह्मणे दृष्टम् । य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमपतीत्येवं गतेर्ब्रह्मपरत्वे दृष्टं लिङ्गञ्च द्विधा व्याचक्षुः ।

मध्वाचार्यास्तु, उत्तरेभ्य इत्यस्य, एष आत्माऽपहतपाप्मा सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य इत्युत्तरप्रकरणस्यां श्रुतिं हेतुबोधकत्वेनोपन्यस्य, गतिशब्दसूत्रे दहरप्रकरणस्योर्गतिशब्दयोरधि-मसूत्रश्रद्धृत्यादेश्च पृथग्वेतुत्वमाहुः ।

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

अपरं हेतुमाह । धृतेः । अयं य आत्मा स सेतुर्निधृतिरेषां
लोकानामसम्भेदायेति ।

तत्र पूर्वप्रकरणस्य हेतून्नाह्य वादकवलितानां हेतूनां पूर्वं
किमर्थमादरस्तेर्दहरस्य परमात्मत्वसिद्धौ च किमर्थं सूत्रान्तरप्रण-
यनं, तेषां निर्विघादत्वे वा, इतरपरामर्शादिसूत्राणां किमर्थमारम्भ-
इति चिन्त्यम् ।

यदपि जयतीर्थः । यो वेद निहितं गुहायां, तस्मान्ते सुषिर-
सूक्ष्मं, दृष्टेय आत्मेति भ्रुतिमिर्ब्रह्माकाशजीवेषु साधारणस्य दृश्य-
पक्षस्यत्वलिङ्गस्य भगवति समन्वयप्रतिपादनादस्ति शास्त्रादिस-
ङ्गतिरित्याह ।

तत्रापि सूत्रकृता दहरपदोच्चारणाद्दहरत्वेन पक्षत्वं बोध्य-
ते । न तु दृश्यस्यत्वेनेति तस्य विचारविषयत्वमेव चिन्त्यम् ।
कथञ्चिन् तद्विषयत्वापादनेऽपि तस्य जीवाकाशासाधारण्यस्यापरि-
हारादधिकरणवैयर्थ्यस्यापि प्रसक्तिरित्यवधेयम् ।

एवं रामानुजाचार्यमतमपि विषयवाक्यगतस्य दृष्टस्य लि-
ङ्गस्य सिद्धान्तोक्तरीत्या प्राप्तस्याविचारेणान्यत्रिकस्य तस्य ग्रहणा-
च्चिन्त्यम् ।

एवं शाङ्करेऽपि बोध्यम् ।

किञ्च, परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्य इतिवद्,
दहरो गतिशब्दधृतिमहिमप्रसिद्धिभ्य इत्येवं वक्तुं शक्यत्वेऽपि यदु-
त्तरेभ्य इत्युत्तरवाक्यगतत्वेनैवाङ्गुलिः सूत्रकृता कृतो, न खेन
रूपेणातो ज्ञायते, एते हेतवः साध्यत्वेनैव सूत्रकारस्याभिमता
इति । यदि हेतूनां सिद्धत्वं स्यात् तदा खेनैव शब्देन वदेत् ।
गत्यादिसूत्राणि च न प्रणयेत् । अतस्तेषां स्वतन्त्रतया व्याख्यानम-
पि चिन्त्यम् ॥ १५ ॥

धृतेश्च महिम्नोऽस्याऽस्मिन्नुपलब्धेः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । *
अपरमिति * । उत्तरेभ्य इत्यनेन हेतुवाङ्मयस्य प्रतिज्ञातत्वात् तत्पू-
रणार्थमन्यं हेतुमाहेत्यर्थः । विषयवाक्ये विधृतिशब्दः, किञ्चकौ च

न हि सर्वलोकविधारकत्वं ब्रह्मणोऽन्यस्य सम्भव-
ति । चकारात् सेतुत्वमपि । तदन्वेष्टव्यं तद्विजिज्ञासितव्य-
मिति लोकविधारणस्य माहात्म्यरूपत्वात् तस्यैव कर्मत्वमिहाह ।
महिम्न इति । महिमैव पुरुषस्य, न तु वासनारूपेण तस्मिन् वि-
द्यमानत्वम् । संसारिधर्मत्वेनामाहात्म्यरूपत्वात् । नच विरुद्धमुभ-
यत्रैकस्य दर्शनमिति वाच्यम् । अस्याऽस्मिन्नुपलब्धेः । अस्य ए-
तादृशविरुद्धधर्माश्रयमाहात्म्यस्यास्मिन् भगवत्सर्वोपलब्धेः । ज्याया-
नाकाशाद्, यावान् वा अपमाकाशाः, अणुः स्थूल इति । यवोदा-

संज्ञायामित्येतद्विहितकर्त्रर्थककिजन्तः । तथाच विधारक इत्यर्थः ।
तदत्र विधारकत्वं सूत्रे धृतिपदेनोच्यत इत्याशयेन हेतुं व्याकुर्व-
न्ति । * न हीत्यादि * । * सेतुत्वमिति * स्वयं साधर्मोभूय नि-
साधनपारंप्रापकत्वम् । श्रुती त्वसम्भेदपदमसाङ्ग्यबोधकम् । अ-
ग्निं व्याकुर्वन्ति * तदित्यादि * । उक्तश्रुतिनिरूपितमन्वेपणादिक-
मैत्वम् । तस्य * विधारणस्येत्याशयेन हेत्वन्तरमाहेत्यर्थः । * महिमे-
त्यादि * पुरुषसूक्ते, एतावानस्येति मन्त्रे महिमनो ब्रह्मज्यायस्त्वगा-
मकत्वं ध्रुवैवोक्तमतोऽस्मान्महिम्नोऽपि तथैत्यर्थः । एवञ्च लोक-
धारणस्य स्वेन रूपेण महिमत्वेन रूपेण चेति द्वेषा हेतुत्वमित्याश-
यः । लोकविधारणस्य कथं महिमरूपतेत्यतस्तद् व्युत्पादयन्ति *
तत्रेत्यादि * । एकस्य चावापृषिव्यादेऽभयत्र * अन्तर्बहिश्च दर्शनं
विरुद्धमिति न चाच्यमित्यर्थः । ज्यायानित्यत्राकाशादाधिक्यस्य,
यावानित्यत्र तत्तौल्यस्य, अणोरणीयान् ब्रह्मतो महियानित्यत्राणु-
स्थूल इति प्रत्यक्षश्रुतौ, धीयशोदादिभिश्चैकस्यैव प्रपञ्चस्य बहि-
र्भ्यं मुखान्तश्चोपलब्धेर्विरुद्धधर्माधारत्वस्य स्फुटत्वान्महिमरूपत्व-
मित्यर्थः । नच तन्मायया प्रदर्शितमिति वाच्यम् । ' किं स्वप्न एत-
दुतं देवमाया किं वा मदीयो घत बुद्धिमोहः । अथो अमुष्यैव
ममार्भकस्य यः कञ्चनौत्पत्तिफ आत्मयोगः ॥ अथो यथावन्न वि-
तर्कगोचरं चेतोमनःप्राणवचोभिरञ्जसा । यदाथयं येन यतः प्रती-
यते, सुबुविभाव्यं प्रणताऽस्मि तत्पदम् ' इति मायादिपक्षनिराकार-

इयश्च बहिःस्थितमपि जगदन्तः प्रपश्यन्ति । न त्वेतादृशो जीवो
भवितुमर्हति । तस्माद् ब्रह्मैव दहरः ॥ १६ ॥

प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

आकाशशब्दवाच्यत्वप्रसिद्धिः । अपहतपाप्मत्वादिप्रसिद्धिः ।
किं बहुना प्रकरणोक्तसर्वधर्मप्रसिद्धिर्भगवत्सेव; न जीवे सम्भवस्य-
तोऽपि भगवानेव दहरः । चकाराद्विधिमुखेनाधिकरणसमाप्तिः
सूचिता ॥ १७ ॥

अन्यनिषेधमुखेन पुनर्विचारयति ॥

इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासम्भवात् ॥ १८ ॥

ननु ब्रह्मेतादृशं, जीवो नेतादृश इति न कश्चित् सिद्धमास्ति ।
श्रुत्येकसमाधिगम्यत्वाद्ब्रह्मस्वरूपस्य ब्रह्मवादे । अतो यथा सर्वत्र

णपूर्वकं भगवद्गोचरदर्शनकारणतास्थापनादिति । तदेतन्निगमयन्ति ।
* नत्वित्यादि * ॥ १६ ॥

प्रसिद्धेश्च ॥ * प्रकरणोक्तसर्वधर्मप्रसिद्धिरिति * । अरश्च ह वै
ष्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके इत्यादिनोक्ता । ऐरसरःसोमसूचनाश्वत्याऽप-
राजिताष्यब्रह्मपुरप्रभृतिसर्वधर्मप्रसिद्धिः । एतदुपपृहणं च ' अरना-
माऽमृताम्भोधिर्ष्यनामाऽमृतसागर ' इति धारादे चातुर्मास्यमाहात्म्ये ।
तदुभयान्तःस्थ्रीमागाख्यनित्यभगवद्गोचरप्रसिद्धिः । पुराणान्तरेऽन्ये-
षां च धर्माणां भगवदीयत्वप्रसिद्धिश्चेति ज्ञेयम् ॥ १७ ॥

इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासम्भवात् ॥ अत्र चतुःसूत्र्या
भूताऽऽकाशधारणं, ततोऽग्निमचतुःसूत्र्या जीवधारणमिति रामानु-
जाचार्या भेनिरे । प्रकृते त्वादित एव जीवब्रह्मवादो निवारित इत्य-
स्याश्चतुःसूत्र्याः किं प्रयोजनमत आहुः । * अन्यनिषेधेत्यादि * । त-
याच्च तत्र दहरस्य जीवव्यतिरिक्तपरमात्मत्वं स्थापितम् । अत्र त्वि-
तरस्य दहरत्वं दूषयतीति नानर्थक्यमित्यर्थः । आशङ्कान्नामघतार-
यन्ति । * नत्वित्यादि * जीवासाधारणधर्माणां प्रदर्शनाय पराम-

ब्रह्मणोऽसाधारणधर्मदर्शनात् तत्तत्प्रकरणं ब्रह्मण इति निश्चीय-
ते । एवमिहापि जीवस्यासाधारणधर्मदर्शनाज्जीवप्रकरणमिति
कुतो न निश्चीयते । निश्चिते तु तस्मिन्नाकाशतुल्यत्वादयो धर्मा
जीवस्यैव भविष्यन्ति, नान्यस्येत्यभिप्रायेणाह । इतरपरामर्शात्
सः । इतरो जीवस्तस्य परामर्शः । उपक्रमोपसंहारमध्यपरामर्शैः स-
न्दिग्धे निर्णयः । तत्रात्मविदः सर्वान् कामानुक्त्वा मध्ये, अथ य
एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरूपसम्पद्य
स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमित्यादि
मध्ये । अग्रे, य आत्मा स सेतुरिति ।

तत्र सम्प्रसादः सुपुंसिः । जीवावस्था । तत्र परसम्बन्धनि-
मित्तेन स्वेनैव रूपेणाभिनिष्पत्तिवचनाज्जीव एवैतादृश इति गम्य-
ते । न ह्यत्र परमात्मनोऽयं धर्मः सम्भवति । अतः सर्वमेव प्रकरणं

शमुदाहरन्ति । * तत्रात्मविद इत्यादि * । * अभयमित्यादीति *
उक्तवोति शेषः । * सेतुरिति * । वक्तीति शेषः । उपक्रमे, स यदि-
त्यादिकथनेन स्फुटत्वान्मध्यस्य जीवपरत्वं व्याकुर्वन्ति * तत्रेत्यादि *
अत्र मध्ये तथापि हिरण्यनिधिमित्यनात्मविदो ब्रह्मसमीपगमने-
ऽपि ब्रह्माप्राप्तिं प्रतिपाद्य आत्मनो हृदि स्थितिं यत् प्रतिपादयति तद्
ब्रह्मविदः प्रशंसार्थम् । ततोऽथ य एष सम्प्रसाद इत्यादिना तस्यैवा-
त्मनो मध्ये ब्रह्मत्वं प्रतिपाद्याग्रे समाप्तौ, अथ य इत्यादिना सेतुत्व-
मात्मनो वक्ति । तत्र मध्ये उक्तस्य सम्प्रसादस्य जीवावस्थाविशेषत्वं
बृहदारण्यके, अस्मिन् सम्प्रसादे रत्या चरित्वेत्यत्र सिद्धम् । अत्र
च तस्यामवस्थायां परसम्बन्धेनास्य स्वरूपाभिनिष्पत्तिवचनं जीवा-
ऽसाधारणं लिङ्गम् । तेनोपक्रमगतमात्मवेत्तृत्वमपि स्ववेत्तृत्वरूपं
जीवस्यैव धर्म इति गम्यते । अज्ञानस्य जीवधर्मत्वं तु स्फुटमेव । म-
ध्यवर्तित्वं च सेतुत्वम् । तेन तथात्वं तस्यापि । तथाचात्र प्राप्यत्वा-
दिना ब्रह्मणः प्रतिपादनेऽपि, न तस्य प्रकरणात्त्वम् । अतो जीव एष

जीवपरं भविष्यतीति स एव जीव एव प्रकरणार्थ इति चेत् । न । जीवस्तादृशो न भवति । विरुद्धधर्मत्वेनैव सर्वत्र तन्निश्चयात् । उभयोरेकरूपत्वे ह्युभयत्वमेव न स्यात् । ऋतं पिवन्तावित्यादिवाक्यविरोधश्च । अतो न जीवस्तादृश इत्यभिप्रायेणाह । असम्भवात् । न हि जीवे जगदाधारत्वादिकं सम्भवति । न हि परामर्शमात्रेण सर्ववेदान्तविरुद्धं कल्पयितुं शक्यते । परामर्शस्यान्यार्थत्वमुत्तरत्र वक्ष्यति । तस्माद् दहरो जीवो न भवितुमर्हति । वाक्यार्थो यथोपपद्यते, तथोत्तरत्र वक्ष्यते । ब्रह्म त्वेकमेव, नोभयमिति निश्चयः ॥ १८ ॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

उत्तरात् प्रकरणात् प्राजापत्यात् । तत्र हि दिव्ये चक्षुषि मनोरूपे प्रतीयमानो जीव एवाऽमृताऽभयरूपो निरूपितः ।

प्रकरणार्थ इत्यर्थः । एवमित्तरपरामर्शं व्याख्याय तस्यासाधकत्वं स्फुटीकुर्वन्ति * नेत्यादि * । * तादृश इति * प्रकरणार्थः । * तन्निश्चयोदिति * जीवत्वनिश्चयात् । तथाच स्याज्जीवः प्रकरणी । यदि ब्रह्मविरुद्धधर्मत्वं जीवस्य सर्वत्र नोच्येत । उच्यते तु तदतो नात्र जीवः शक्यवचन इत्यर्थः । ननु पूर्वमुक्तं यज्जीवाश्चातिरिक्तं ब्रह्मेति, विरुद्धधर्माणां त्वध्यास इति । अतस्तदङ्गीकारे को दोष इत्यत आहुः । * उभयोरित्यादि * । असम्भवं व्याकुर्वन्ते * न हि जीव इत्यादि * हृदयान्तर्वर्तिनि जीवे अखिलजगदाधारत्वस्यासम्भवादित्यर्थः । गतिशब्दयोरुपपादनसापेक्षत्वाच्चतुभयमत्र नोक्तम् । तर्हि परामर्शस्य का गतिरित्यत आहुः । * न हि परामर्शेत्यादि * । * नोभयमिति * नावस्थाभेदभिन्नम् । स्फुटमन्यत् ॥ १८ ॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ तस्य प्रकरणस्य जीवपरत्वं व्युत्पादयति । * तत्रेत्यादि * । * दिव्ये चक्षुषि मनोरूपे इति * मनोऽस्य देवं चक्षुरिति प्राजापतिना वक्ष्यमाणत्वाद्, य पयोऽक्षिणि

तस्यैवोदशरात्रे जाग्रत्साक्षित्वं, तदनु स्वप्नसाक्षित्वं, तदनु सुषुप्ति-
साक्षित्वं निरूप्य सर्वत्र तस्याऽमृतरूपत्वमेव निरूप्यावस्थानाम-
तात्त्विकत्वमुक्त्वा समाध्यवस्थायां मनसि तमेव जीवं तादृशं प्र-
तिपादयति । अतो जीवोऽपि वस्तुतस्तद्दृश एवेति प्रकृतेऽपि
परामर्शात् स एवेति चेत् । एवमाशङ्क्य परिहरति तु शब्देन ।
नायमर्थो दृश्यते, किन्तु किञ्चिदन्यदस्तीति न नकारमयोगः ।

पुरुषो हृद्यत इत्यत्रोपदिश्यमाने तस्मिन् । नन्वग्रे, योऽयं भगवो-
ऽप्सु परिख्यायते यश्चायमादर्शं कतम एष इति प्रश्ने, एष उ एवैषु
सर्वेष्वन्तरेषु परिख्यायत इति प्रत्युत्तरात् प्रतिविम्बपुरुष एवात्र
प्रतीयत इति कथमस्य मनसि प्रतीयमानजीवरूपत्वमित्यत आह ।
* तस्यैवादि * । यदि हि प्रतिविम्बात्मैवात्रोपदेश्यः स्यात् तदा, उ-
दशरात्र आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीष्यत्सग्रे प्रभूतमित्यनेन
यत्सम्यग्प्रतिविम्बे अज्ञातं तस्यात्मत्वं बोधितम् । ततस्ताभ्यामु-
दशरात्रेऽवेक्षणेन शरीरस्वप्नमत्वे स्वज्ञानविषये बोधिते ततोऽपि नि-
यार्थं जाग्रत्साक्षिणं मनस्यहंचित्या प्रतीयमानं बोधयितुं सांघ्वल-
ङ्कती सुषुप्तसौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरात्रेऽवेक्षेथामित्यादिना, एष
आत्मेति चाक्षेपेन द्रष्टात्मा बोधितः । ततस्तावता तदज्ञाने देहात्म-
ज्ञानवर्ता परामर्शं तेषामसुरतर्षं चोक्त्वा तत इन्द्रस्य पुनः प्रत्याग-
मने तं प्रति जीवस्यैव स्वप्नसाक्षित्वं पुनः सुषुप्तिसाक्षित्वादिकं प्र-
तिपादयति । अतोऽत्र जीव एवोपदेष्टव्यो, न प्रतिविम्बो, नापि
शरीरमित्यर्थः । तेन सिद्धं आह * अत इत्यादि * । * तादृश इति *
अमृताऽभयादिरूपत्वात्पहतपाप्मादिरूपत्वाच्च वस्तुतो ब्रह्मात्मक
एवोत्तरप्रकरणे सिद्ध इति पर्यथापि स एव ग्राह्य इत्यर्थः । परि-
हारं व्याकुर्वते * एधमित्यादि * । ननु प्रकरणस्य जीवपरत्वं निरा-
कार्यं अत्र नकारः कुतो नोक्त इत्यत आहुः । * नायमर्थ इत्यादि *
* किञ्चिदिति * तत्र कारणम् । तर्हि कथं परिहार इत्यत आहुः ।

तदाह । आविर्भूतस्वरूपः । स्वाप्ययसम्पत्त्योर्भगवदाविर्भावो जीवे भवति । नृसिंहोपासकस्य नृसिंहाविर्भाववत् । ब्रह्मण उपदेशसमये भगवदाविर्भावात् । सर्वत्र स्वात्मानं पश्यन्निन्देऽपि तथैवोपदिष्टवान् प्रजापतिः । अन्यथा प्रतिविम्बादावमृताऽभयवचनं मिथ्या स्यात् । इन्द्रे त्वाविर्भावाभावात् प्रजापत्यसन्निधाने विपरीतं पश्यति । अतस्तावन्मात्रदोषपरिहारायान्यथोपदेशः । स्व-

* तदाहेति * तस्माद्धेतोः कारणभूतं प्रकारमाहेत्यर्थः । * आविर्भूतस्वरूप इति * प्रजापतिवाक्ये परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति श्रावणात् । आविर्भूतं प्रकटीभूतं ब्रह्मस्वरूपं यस्मिन् स तथेत्यर्थः । आविर्भाव एव कथमित्यत आहुः । * स्वाप्ययेत्यादि * अनुगमाधिकरणे, मय्येव सकलं जातमित्यादिवाक्यानुरोधादुत्तमाधिकारिणामुपदेशभावनादिष्वपि जीवे ब्रह्मसम्पत्तिर्भवतीत्युपपादितम् । अतोऽत्रापि प्रजापतिजीवे ब्रह्माविर्भावाजीवे अमृताऽभयरूपत्वाद्युपदिश्यते । न तु जीवो वस्तुतस्तथेत्यर्थः । नन्वेवमर्थोक्तावत्र किं गमकमत आहुः । * अन्यथेत्यादि * । * प्रतिविम्बादावित्यत्रादिपदेन शरीरसंग्रहः । तथाच यदि पुरःस्फूर्तिक्रमाद्रियते, तदा बाधितार्थत्वप्रसङ्गः । यदि चैतं त्वेव त इत्यादिवाक्यानुरोधात् प्राकरणिकमाद्रियते, तदा तु प्रजापतिना स्वाभिसंहितस्य परमात्मन एवानुगम्येयत्वकथनादिन्द्रस्य तदब्रोधेन तत्र जीवोक्तिभ्रमे तन्निरवृत्त्यर्थं तस्य परं ज्योतिःसम्बन्धेन स्वरूपाभिनिष्पत्तिवचनात् तस्य तथात्वं स्वाभाविकमपि तु ब्रह्मस्वरूपाविर्भावकृतमेवेति नैतदनुरोधेन पूर्वप्रकरणेऽपहतपाप्मत्वादिगुणकत्वं प्रकरणित्वं च जीवे वक्तुं शक्यम् । प्रजापतिवाक्येऽपि जीवस्य प्रकरणित्वेनासिद्धत्वादित्यर्थः । नन्वेवं सतीन्द्रस्य कुतः सन्देहसम्भव इत्यत आहुः । * इन्द्रे त्वित्यादि * । * प्रजापत्यसन्निधाने इति * अन्यथा तदानीमेव व्युत्तिष्ठेदनासत्त्वं वा प्रजापतौ निश्चिनुयात् । * तावन्मात्रदोषपरिहारायेति * स्वासन्निधाने विपरीतदर्शनपरिहाराय । * अन्यथोपदेश इति * देहादिविलक्षणतयोपदे-

भादिषु तथा प्रकृतेऽपि । स्वप्नावस्थायां भगवदाविर्भावात् तथा
वचनम् । तस्मादुभयमपि भगवत्प्रकरणमेव । एवमन्यत्रापि
भगवदावेशकृता भगवद्धर्माभिलाषा ग्राह्याः । तस्माद्दहरः पर-
मात्मैव ॥ १९ ॥

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

परामर्शस्य प्रयोजनमाह । अन्य एवार्थः प्रयोजनं यस्य ।
तस्माद् ययहरहर्वा एवंविद् स्वर्गं लोकमेति । स्वस्यैवं ज्ञाने हि
ब्रह्मसुखं फलं ब्रह्मज्ञानापेक्षायामुपयुज्येत । भगवतश्च तदाविर्भा-

शः । * तथा वचनमिति * स्वरूपाभिनिष्पत्तिवचनम् । शेषं
स्फुटम् ॥ १९ ॥

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ सूत्रमवतारयन्ति * परामर्शस्येत्या-
दि * । सोऽर्थः को वैत्यपेक्षायामाहुः । * तस्मादित्यादि * प्रथमे प्र-
करणे, तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति, तानि ह वा एतानि
क्षीण्यक्षराणि स ति यमिति । तद्यत् सत् तदमृतमथ यत् ति तन्मर्त्य-
मथ यद् यं तेनोमे यच्छति । यदनेनोमे यच्छति तस्माद्यमहरहर्वा
एवंविद् स्वर्गं लोकमेतीति वाक्ये स्वस्य भगवद्विषयके अमृतमर्त्यय-
मयितृत्वज्ञाने सति ब्रह्मसुखं फलमुक्तम् । अतस्तत्साधनभूतब्रह्मज्ञाना-
पेक्षायाममृतभूतजीवज्ञानमुपयुज्येत । युक्तं चैतत् । न हि यन्तव्य-
ज्ञानं विना तद्यमयितृत्वं ज्ञातुं शक्यते । अतो मर्त्यस्य प्रसिद्धत्वाद्मृ-
तज्ञापनार्थं जीवपरामर्श इत्यर्थः । किञ्च । इतः पूर्वमथ य एव स-
स्मत्साव इत्यादिना स्वरूपाभिनिष्पत्तिकथनात् तदा ज्ञानदशायां भ-
गवदाविर्भावो ज्ञापितः । सोऽयमेतत्सूत्रस्य चकारस्यार्थः । तेन सू-
त्रेऽन्यार्थ इत्यस्य, स्वरूपयोग्यतासिद्ध्यर्थः, सम्पत्तौ भगवदावेशक-
थनार्थश्चेत्यर्थः सिद्ध्यति । तथाच फलार्थं स्वरूपयोग्यतासहकारि-
सम्पत्त्योर्बोधनाय जीवपरामर्श इत्यर्थः । अन्यैस्तु, यदस्योपसत्तव्यं
परं ज्योतिस्तद् अपहृतपाप्मत्वादिगुणविशिष्टतयोपास्यमित्येतदर्थं
जीवपरामर्श इति नानाव्याख्यानादयमेव सूत्रार्थ इति कथं निश्चय-

वो भवतीति चकारार्थः । सम्पत्तौ भगवदोवेशकथनार्थं वक्ष्यति
च, स्वाप्ययसम्पत्तयोरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हीति चतुर्थे । तस्मान्
परामर्शेनान्यथा कल्पनम् ॥ २० ॥

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥

ननु न वयं जीवे उपपत्तिरस्तीति जीवप्रकरणं कल्पयामः ।
किन्तु ब्रह्मणि नायमर्थं उपपद्यते । अल्पश्रुतेः । अल्पे हि पुण्ड-
रीके कथं भगवदवस्थानम् । व्यापकत्वश्रवणात् । यावान् वाय-
माकाश इति । तस्माद् विरोधपरिहाराय जीव एवाराग्रमात्रस्तथा
भवत्विति कल्प्यत इति चेत्तर्हि भवान् सम्यग्विचारकोऽस्मदीय
एव । परं तत्समाधानं पूर्वमेवोक्तं, निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्चेत्-
त्र । तन्न प्रस्मर्तव्यम् । विरोधस्तु सर्वभवनसमर्थे ब्रह्मणि नाशङ्क-
नीयः । तथा पुरुषशरीरञ्च ।

पुरुषत्वे च मां धीराः सांख्ययोगविशारदाः ।

आविस्तरां प्रपश्यन्ति सर्वशक्त्युपशृङ्खितम् ॥

इति भगवद्वाक्यात् । तस्माद् भगवानेव दहर इति सि-
द्धम् ॥ २१ ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

मित्यत आहुः । * वक्ष्यतीत्यादि * तथाचैतत्सूत्रस्वारस्यादयमेवार्थ
इत्यर्थः ॥ २० ॥

अल्पश्रुतेरितिचेत् तदुक्तम् ॥ * तथा पुरुषशरीरं चेति * ।
विजिघत्सोऽपिपास इत्यादिभिर्धर्मैः सूचितं पुरुषशरीरं च विरुद्धमि-
ति नाशङ्कनीयमित्यर्थः । स्फुटमन्यत् । अत्र च, यावान् वेति वाक्येन
स्थितिकर्तृत्वं हार्दाकाशेऽतिव्याप्तमाशङ्क्य तन्निवारितमिति बुद्धि-
स्थानात्मिकैवाधिकरणसद्भितिः ॥ २१ ॥ ॥ ५ ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ उपोद्घातरूपामधिकरणसद्भिति बोधयि-

दहरविरुद्धं वाक्यमाशङ्क्य परिहरति । न तत्र सूर्यो भाति, न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति कठवल्ग्रयामन्यत्र च श्रूयते । यत्तच्छब्दानामेकार्थत्वं प्रकरणाद् ब्रह्मपरत्वं चाऽवगतम् । अर्थाच्च सन्देहः ।

यस्मिन् द्यौरित्यत्र सूर्यादीनां ब्रह्माधारत्वमुक्तम् । अस्मिंश्च वाक्ये पूर्वाद्धे तत्र तेषां भानं निषिद्धयते ।

यत्र यत् सर्वदा तिष्ठेत् तत्र चेत्तन्न भासते ।

इ भासेताप्यपेक्षायां कर्मत्वेश्रुतिबाधनम् ॥

यत्रेसाधिकरणसप्तमी । यत्र लोकान्तरस्थितानामप्यभानं,

धुमाहुः । * दहरेत्यादि * मुण्डककठवल्ग्रयोर्ब्रह्मप्रकरणत्वस्यादृश्यत्वाद्यधिकरणेषु साधितत्वात् तद्वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वेन तद्विरुद्धदहरवाक्यं न ब्रह्मपरमित्येतन्निरसितुं तथाशङ्कोत्यर्थः । * कठवल्ग्रयामन्यत्र चेति * तस्याः पञ्चमवल्लीसमाप्तौ, मुण्डकस्य द्वितीयमुण्डकसमाप्तौ श्रूयते । विषयमुक्त्वा संशयं तदबीजं चाहुः । * यत्तदित्यादि * । कठवल्ग्रस्थानां, य एव सुप्तेषु जागर्ति, मन्त्रान्तरे, तस्मिन् लोकाधिताः सर्वे इति । अस्मिन् मन्त्रे तमेव भान्तमिति । मुण्डके, यत्र देवः क्रतुभिर्भूतिमाचन इति, मन्त्रान्तरे, न तत्र सूर्यो भातीति यत्तच्छब्दानामेकार्थत्वं ब्रह्मपरत्वं चावगतम् । तथाप्यर्थादेव सन्देह इत्यर्थः । अर्थात् कथं सन्देह इत्याकाङ्क्षायां तमुपपादयन्ति * यस्मिंश्चित्यादि * उक्तमुण्डकश्रुतौ धुलोकादीनां भगवदाधारकत्वकथनात् सूर्यादीनां ब्रह्माधारत्वमुक्तम्, एतद्वाक्यपूर्वाद्धे च भानं निषिद्धयते । अतः सन्देहः । नच भाननिषेधमात्रात् कथं सन्देह इति शङ्काम् । यत्त यदित्याद्युक्तरीत्या बाधितार्थत्वेन सन्देहसम्भवात् । नचोत्तराद्धे तमेवेत्यादिना तदपेक्षयाधिकमान एव निषेधपर्यवसानसिद्धेर्न बाधितार्थत्वमिति वाच्यम् । तदाप्यकर्मकस्य धातोः कर्मकथनेन कर्मत्वे श्रुतिबाधनम् । तेन सन्देह इत्यर्थः । अत्र पूर्वपक्षी

तत्राग्नेः का वार्तेति वचनात् सत्यलोकस्थितः कश्चित् तेजोविशेष
एव वाक्यार्थ इत्येवं प्राप्ते ।

उच्यते । अनुकृतेस्तस्य । भगवदनुकारार्थमेवैतद्वचनम् ।
स्वतो भाननिषेधः पूर्वार्द्धे । सर्वोऽपि पदार्थस्तमेवानुकरोति, सूर्य
रश्मय इव, छाया पुरुषमिव । तस्माद् वाक्ये भगवदनुकारित्व-
वचनान्न नानार्थकल्पनम् । किञ्च । तस्य भासा सर्वमिदं विभा-
तीति सूर्यादीनां स्वतः प्रकाशो नास्तेव । घटवत् । भगवत्प्रका-
शेनैव प्रकाशवत्त्वमिति चकारार्थः । तस्मात् स्वतो भाने लक्षण-
या कर्मत्वे वा भगवत्परत्वे सिद्धे नान्यार्थकल्पनम् ॥ २२ ॥

श्रुतिं व्याकुर्वन् समाधत्ते * तत्रेत्यादि * अस्याः श्रुतेर्न सूर्यादीनाम-
भाने तात्पर्यं, किन्तु, गजा यत्र न गण्यन्ते मशकानां तु का कथेति-
वद् यत्र लोकेत्याद्युक्तरीत्या वचनादग्न्यभान एव तात्पर्यमतो न पू-
र्वार्द्धे दोषः । उत्तरार्द्धे तु, तमेव भान्तमिति कथनादग्न्यप्रकाशशा-
लिनि सत्यलोके स्थितः कश्चित् तेजोविशेष एवोच्यते सूर्यादितेजोऽ-
भिभावकः । इदानीमपि 'खद्योतो ध्योतते तावद् यावन्नोदयते शशी ।
उदिते तु सहस्रांशौ न खद्योतो न चन्द्रमाः' इति तेजोविशेषस्यैव
सजातीयभिभावकत्वस्य प्रसिद्धत्वात् । नच कर्मत्वांशे श्रुतिबाधः ।
अनोः कर्मप्रवचनीयत्वेन तद्योगे जातया द्वितीयाया उपपदविभ-
क्तित्वेनार्थाभावादतः स एवाध्याधितो वाक्यार्थ इत्येवं प्राप्ते इत्यर्थः ।
समाधिं व्याकुर्वते * भगवदित्यादि * सत्यलोके अग्न्यभाने वाक्य-
पूर्वार्द्धेतात्पर्यं यत्तुक्तं, तन्न । उत्तरार्द्धे सर्वस्य तदनुकारित्वकथनात्
सर्वस्य तद्भासा भानकथनाच्च । तथा सति सर्वस्य भगवदनुकारार्थ-
मेवैतद्वचनम् । एतस्यैव विवरणं, * स्वतो भाननिषेधः पूर्वार्द्धे * इ-
त्यादि । तर्हि पूर्वपक्षोक्ततेजोविशेषानुकारार्थमेव वाक्यप्रवृत्तिर-
स्त्विति चेत्तत्राहुः । * तस्मादित्यादि * उपनिषद्वच्येऽपि वाक्य-
स्य प्रकरणसन्देष्टत्वात् प्रकरणभूतभगवदनुकारित्ववचनमनुस-
न्धाय अन्यार्थभूततेजोविशेषकल्पनं न युक्तमित्यर्थः । सिद्धमाहुः ।
* तस्मादित्यादि * । तस्य भासेत्यादिवाक्यशेषान् स्वतोभाने

अपि स्मर्यते ॥ २३ ॥

व्याख्यातेऽर्थे सम्प्रत्ययमाह । अपीति समुच्चयः । 'न तद्-
भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः । यदादित्यगतं तेजो जगद्भा-
सयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्'
इति च । तस्माद् भगवानेव सर्वावभासकः । तमेव सर्वमनुकरो-
तीति सिद्धम् ॥ २३ ॥

अनुकरणवचनात् कर्तृक्रियया अनाप्यस्यापीष्टतमत्वमात्रेणाऽऽप्यसा-
रूप्यप्रयुक्तया गौण्या कर्मत्वे च वाक्यस्य भगवत्परत्वसिद्धौ ना-
भ्यार्थकल्पनं युक्तमित्यर्थः ॥ २२ ॥

अपि स्मर्यते ॥ अत्र भाष्यमुत्तानार्थम् । एवमत्र सूर्याद्यभास-
नाशङ्कितबिरोधपरिहारेण दहरवाक्यानुगुण्यमस्य साधितम् । तेने-
दमधिकरणं पूर्वाधिकरणोपोद्घाततया तस्यैव शेषः ।

रामानुजाचार्यास्तु, इदं सूत्रद्वयं पूर्वाधिकरण एव योजय-
न्ति । अर्थं त्वेषमाहुः । तस्य दहराकाशस्य ब्रह्मणोऽनुकाराद्यमप-
हृतपाप्मादिगुणको धिमुक्तबन्धः प्रत्यगात्मा, न दहराकाशः । तद्-
नुकारस्तत्साम्यम् । तच्च, निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीत्यत्र श्रूयते ।
अतोऽनुकर्ता प्रजापतिवाक्यनिर्दिष्टः । अनुकार्यं ब्रह्म दहराकाश
इति । स्मृतिश्च, 'इदं ज्ञानमुपाधित्य मम साधर्म्यमागता' इति ।
अधिकरणान्तरत्वे वाचकं त्वेषमाहुः । न तत्र सूर्यो भासीतिम-
न्नाकरभूतस्य वाक्यस्य ब्रह्मप्रकरणत्वम्, अदृश्यत्वाद्यधिकरणसु-
ध्वाधायतनाधिकरणाभ्यां निर्णीतम् । ज्योतिश्चरणाद्यधिकरणेषु
परस्य ब्रह्मणो भारूपत्वमप्यवगतमतो ब्रह्मत्वे भारूपत्वे च सन्देहा-
भावेन पूर्वपक्षानुत्थानात् । श्रुतायनुभातिपदेन सूत्राक्षरवैरूप्याच्चेति ।

तत्र प्रकरणेन सन्देहापायेऽप्यर्थस्य लिङ्गरूपत्वेन प्रयत्नतया
पूर्वोक्तत्वात् पूर्वपक्षस्य शक्यवचनत्वात्, सङ्कृतव्याख्यानेऽपि वि-
षयवाक्ये साम्यपदेन सूत्राक्षरवैरूप्यस्य तौल्याच्च तच्चिन्त्यम् ।

मिथुस्तु विषयानुल्लेखान्नाधिकरणान्तरम् । किन्तु पूर्वसूत्रो-

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

मसङ्गात् पुनर्वाधकान्तरमाशङ्क्य परिहरति । अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति । ईशानो भूतभव्यस्य न ततो वि-
जुगुप्सति । तथा, अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवा धूमक इति तत्रैव श्रूयते । यावान् वा अयमाकाश इति व्यापकत्वमन्तःस्थि-
तस्य प्रतीतम् । अङ्गुष्ठमात्रता चात्र प्रतीयते । अतो विरोधा-
ज्जीवस्यैव लोकान्तरगन्तृदेहवत् उपासनार्थमीशानत्वादिधर्माः ।

काल्पश्रुतिदूषणपरिहारयेदं द्वयम् । तद्वानुकारित्वं च मुखतत्प्र-
तियिम्ययोरिच्च शक्तिशक्तिमतोर्जीवब्रह्मणोः समानव्यापारकत्वम् ।
तथाच जीवे लिङ्गानुकरणादिव ग्रहाणि जीवानुकरणानुपपद्यते ।
शक्तेरल्पत्वं शक्तिमत्युपचर्यत इति भावः । स्मृतिश्च, क्वचिं पुराणम-
नुशास्तितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्य इति । शब्दादेव प्रमित इति
सूत्रमप्यल्पत्वसाधनार्थम् । परमात्मा, अणोरणीयान् महतो मही-
यानित्यादिशब्दादेव अत्यल्पः प्रकर्षेण मितोऽवगत इत्यर्थात् । न
त्वधिकरणान्तरमित्याह ।

तदपि मन्दम् । तदुक्तमिति सूत्रांशेनैव स्थानाल्पत्वदोषप-
रिहारसिद्धौ पुनस्तदर्थकप्रयासस्य वैयर्थ्यात् । जीवालपत्वस्य लिङ्गा-
नुरोधेनौपचारिकत्वात् तस्य किं वानुकरणमित्यप्यसङ्गतम् । स-
ङ्कुच्य प्रदेशविशेषेण स्थितिरूपस्यैव व्यापारस्य पूर्वत्रापि सिद्धेर्विशे-
षाभावाच्च । अल्पत्वस्य पूर्वोक्तयुक्तिभिरवास्तवत्वाङ्गीकारे पुनस्तस्य
शब्देन प्रमितत्वोक्तेरप्यसङ्गतत्वाच्चेति । न च विषयानुल्लेखादधि-
करणान्तरत्वाभाव इत्यपि युक्तम् । उक्तरित्याऽर्थेन सन्देहे तन्निरा-
सस्यावश्यकत्वादिति दिक् ॥ २३ ॥ ६ ॥

शब्दादेव प्रमितः ॥ * वाधकान्तरमिति * परिमाणविरोधरूपं
तदित्यर्थः । * तत्रैव श्रूयते इति * । अस्य विषयः कठवल्ल्याश्चतुर्थ-
चल्लीसमाप्तौ श्रूयते । संशयमाहुः । * यावानित्यादि * । तथा-
च्चातो विरोधात् संशय इत्यर्थः । पूर्वपक्षमाहुः । * अत इत्यादि * ।
* जीवस्यैवेति * । अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः सङ्कल्पाहङ्गुरसम-

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलादिति तन्निवृत्त्यर्थम् । तस्मादङ्गुष्ठमात्रो न भगवानेवं प्राप्तमत उत्तरमाह ॥ शब्दादेव प्रमितः ॥ अत्र सन्देह एव न कर्तव्यः । शब्दादेव प्रकर्षेण विमानात् । यथा दहरवाक्ये सूक्ष्मस्यैव व्यापकत्वं, तथाऽङ्गुष्ठमात्रस्यैव शानत्वम् । यदि भगवाँस्तादृशो न स्यादन्यस्य तादृशत्वं नोपपद्येत । तस्माद् भगवतः सर्वतःपाणिपादान्तत्वाद् यत्र यावानपेक्ष्यते तत्र तावन्तं श्रुतिर्निरूपयतीति अङ्गुष्ठमात्रः परमात्मेति सिद्धम् ॥ २४ ॥

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

नन्वनेकरूपत्वं विरुद्धधर्मवत्त्वं माहात्म्यार्थं स्वरूपे निरूपय-

न्वितो य इति धृत्यन्तरात् तस्यैवेत्यर्थः । ननूपासनार्थमपीशानत्वादिधर्माणामेव ग्रहणे को हेतुरित्यत आहुः । * अङ्गुष्ठेत्यादि * । तथात्र तस्मादङ्गुष्ठमात्राद् व्यतिरिक्तत्वमस्मिन् मुक्तजीवे बोधयितुमेतेषां धर्माणां निरूपणमित्यर्थः । अङ्गुष्ठमात्रमिति वाक्यं तु सावित्र्युपाख्याने । अथ सत्यवतः कायात् पाशयद्धं वशं गतमिति तत्पूर्वार्द्धम् । सत्यवांस्तु सावित्र्याः पतिरिति । सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति । * अत्रेत्यदि * । * शब्दादेवेत्यादि * । वाक्ये पूर्वार्द्धेऽङ्गुष्ठमात्रत्वमुक्तवोत्तरार्द्धे तावन्मात्रस्यैव भूतभव्येशानत्वं वक्षीति धान्यरूपाच्छब्दादेव प्रकर्षेण विरुद्धधर्माश्रयतया मानादित्यर्थः । तदेव व्याकुर्वन्ति * यथेत्यादि * किञ्च । पूर्वाधिकरणविषयवाक्ये सर्वस्य भगवद्गुणकारकत्वसिद्धेरत्र प्रत्यक्षस्यापि दृष्टान्तविधया गमकत्वं वक्तुं तर्कमाहुः । * यदीत्यादि * । * अन्यस्य तादृशत्वमिति * स्वरूपस्यापि राजादिरत्नेकजनेशनशीलत्वम् । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि ॥ २४ ॥

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ अन्ये तु, अपेक्षयेत्यस्य

ति । प्रादेशमात्रत्वं च ध्यानार्थम् । अङ्गुष्ठमात्रत्वस्य कोपयोग इति चेत् तत्राह । तुशब्देन निष्प्रयोजनत्वं निराक्रियते । अस्ति प्रयोजनम् । तदाह । हृदि अङ्गुष्ठमात्रं निरूप्यते । केन हेतुना । अपेक्षया । ईश्वरकार्यापेक्षया । ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठतीति स्मृतेः । रक्षार्थमङ्गुष्ठमात्र इत्यर्थः । ननु प्रमाणान्तरत्वे किमेतन्न सम्भवति, तत्राह । मनुष्याधिकारत्वात् । मनुष्यानधिकृत्येदं मृत्युपाख्यानं प्रवृत्तम् । अतो मनुष्याणां हृदयस्याङ्गुष्ठमात्रत्वात् । यद्यपि हृदयं स्थूलं, तथापि धर्मरूपं तावदेव । तावन्मात्रस्यैवावदानश्रवणात् । तस्मादङ्गुष्ठमात्रस्यैव सर्वधर्मरक्षकत्वाद्-ङ्गुष्ठमात्रो भगवानेवेति सिद्धम् ॥ २५ ॥

तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात् ॥ २६ ॥

अङ्गुष्ठमात्रनिरूपणार्थं मनुष्याधिकारे निरूपिते कस्यचिद् भ्रमो भवेत् सर्वत्र ब्रह्मविद्यायां मनुष्याणामेवाधिकार इति । तन्निराकरणार्थं देवादीनामधिकारमाह ।

हृदयस्थानापेक्षयेत्यर्थं वदन्ति । तन्मते परिमाणमौपाधिकम् । सिद्धान्ते तु, अणोरणीयान् महतो महीयानिति, यदेकमव्यक्तमनन्तरूपमिति श्रुतिभ्यामुभयथा तार्त्त्विकं परिमाणमिति वेदः । * प्रमाणान्तरत्व इति * परिमाणान्तरत्वे स्फुटमितरत् । इदमप्यधिकरणं देहराधिकरणस्यैव शेषः । अग्रिमं चाधिकरणद्वयमधिकारनिरूपकत्वात् प्रासङ्गिकम् ॥ २५ ॥ ७ ॥

तदुपर्यपि च वादरायणः सम्भवात् ॥ अत्रानुप्रसङ्गः सङ्गतिरिति बोधयन्तः सूत्रमवतारयन्ति * अङ्गुष्ठमात्रेत्यादि * । * कस्य चिदिति * जैमिनीयादिदर्शनाभिनिविष्टस्य । जैमिनीया ह्येवं मन्यन्ते । अर्था समर्थो विद्वान् शास्त्रेणापर्युदत्तश्च वैदिके कर्मण्य-

तदुपर्यपि । मनुष्यापेक्षया र्वाक्तनानामधिकारो नास्ति । तं
 प्रापि वैदिकधर्महेतोस्त्रैवर्णिकानां धर्मयुक्तानामागतम् । ततोऽपि ये
 साध्यादयो धर्मयुक्तास्तेषामप्यधिकारः । तत्र जैमिनिप्रभृतीनां न
 संमतिरिति स्वनामग्रहणम् । विशिष्टत्रैवर्णिकानारभ्य प्रजापतिपर्य-
 न्तं शतानन्दिनामधिकारं मन्यते चादरायणः । कुतः । सम्भवा-
 त् । सम्भवति तेषां ज्ञानाधिकारः । धर्मज्ञानाभ्यां सातिशयाभ्यां
 हि तादृशजन्मसम्भवात् । न हि तेषां पूर्वसंस्कारो लुप्यते । अ-
 क्षरपर्यन्तं शतोत्कर्षश्रवणादुपर्यपेक्षा ।

धिकारी । तत्र पूर्वं सामर्थ्यमपेक्षितम् । तद्य देवादीनां नास्ति ।
 तेषां शरीराभावात् । नच मन्त्रार्थवादाभ्यां तत्सिद्धिः । तयोः क-
 र्मविधिज्ञेयत्वेनान्यपरतया तत्प्रतिपादने तात्पर्याभावात् । कर्मवि-
 धयश्च सापेक्षितोद्देश्यत्वातिरिक्तं देवतागतं धर्मान्तरं किमपि ना-
 पेक्ष्यन्त इति तच्छेषभूती तौ तदतिरिक्तं विग्रहं न साधयितुं शकौ ।
 शरीराभावादेव च सार्थित्वमपीति । तदेतन्निराकर्तुं देवादीनाम-
 धिकारमाहेत्यर्थः । नन्वधिकारविचारे सर्वेषामेव विचारणीयः सं-
 कुतो न विचार्यत इत्यतः सूत्रं विवृण्वन्ति * तदुपरीत्यादि * मनु-
 ष्यादर्चाक्तेनेषु योग्यताभावादेव नास्ति । मनुष्येष्वपि वैदिकधर्म-
 प्रति कारणभूतस्योपनयनादेः सकारात् त्रैवर्णिकानां धर्मयुक्तानामे-
 पाधिकार इति जैमिनिसूत्रेष्वेव सिद्धम् । तदुक्तानामप्यविरुद्धाना-
 मवाश्यासादिवदुपादेयत्वात् । तथाप्रापिशाब्दोक्तिमहिम्नैवायगतं
 सूचितमित्यर्थः । शेषं प्रकटार्थम् । सम्भवं विवृण्वन्ति * धर्म-
 ष्यादि * । तं विद्याकर्मणी समन्यारभेते इति श्रुत्या शरीरारम्भं
 प्रति तयोः फारणत्वात् तयोः सातिशयत्वे ताभ्यां तादृशदेवादि-
 जन्मसम्भवात् । जन्मनि, यज्ञोपनीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत् स-
 दृजं पुरम्नादिति मन्त्रोक्तत्विद्वेन जन्मत एव प्रजापतेरुपनीतत्वे, यो
 यं घेदाश्च महिणाति तस्मा इति घेदाध्ययनत आक्षेपादपि च
 सिद्धेः । प्रहणे प्राहणमालभते, क्षत्राय राजन्यं, मरुद्गो. घेद्यमिति

अतोऽक्षरप्राप्तेः शुद्धब्रह्मविद्याहेतुकत्वादुत्तरोत्तरमुपदेष्टृणां
विद्यमानत्वात् प्रजापतिपर्यन्तं सर्वेषामधिकारः सम्भवति । सम्भव-
वचनाद् दुर्लभाधिकारस्तत्रेति सूचितम् । यो यो देवानां प्रत्यबुध्य-
त स एव तदभवत् तथर्षीणां तथा मनुष्याणामिति । तदुपर्यप्य-
धिकारः सिद्धः ॥ २६ ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

श्रुत्या ब्राह्मण्यादीनां देवतात्वात् तासां चोपनयनादिनाऽनुग्रहतपः-
प्रभृतिभ्योऽपि मतङ्गविश्यामित्प्रभृतिषु स्मरणानुपनयनाभावे ब्रा-
ह्मण्यादौ सिद्धे, देवादिष्वपि शतानन्दिश्रुतौ, श्रोत्रियस्य चाका-
महतस्येति लिङ्गादध्ययने सिद्धे, 'कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं चेद-
संज्ञिता । मयादौ ब्रह्मणे प्रोक्ता' इति सन्दर्भेण देवादीनामध्य-
यने पुराणेऽप्युपबृंहितेऽधिकारगुणजन्मसम्भवादित्यर्थः । नच सा-
तिशयत्वेऽपि पूर्वसंस्कारस्य कालेन लोपादसम्भव इति शङ्कम् ।
न हि तेषां पूर्वसंस्कारो लुप्यते । यथा नारदस्य । नच मन्त्रार्थवा-
दयोर्देवविग्रहासाधकत्वम् । यज्ञोपवीतमन्त्रस्य कापि विधौ शेष-
भावाभावाद्, यस्यै देवतायै हविर्निर्गतं स्यात् तां मनसा ध्यायेदिति
ध्यानविधेर्देवताविग्रहमन्तरेणानर्थक्यप्रसङ्गादशरीराया देवताया
बुद्धावनारोहात् । अत एव, यज्ञहस्तः पुरन्दर इत्यादयोऽपि वि-
द्यमानगुणप्रकाशन एव स्मारकत्वं प्राप्नुवन्ति । अर्थवादा अपि
स्तावकत्वं तदैव लभन्ते यदि देवताया विग्रहो भवति । स्तुतेरु-
त्कर्षाधायकगुणवर्णनरूपत्वेन गुणाभावे असत्कथनं प्रतारकतां स-
म्पादयेदतस्तावकत्वेऽपि विग्रहसाधकत्वमश्रुणम् । एवं सामर्थ्ये
विद्वत्त्वे च सिद्धे शतानन्दिश्रुतावक्षरपर्यन्तं शतोत्कर्षश्रावणानुप-
र्यपेक्षापि निर्वाधैश्च । अधिकारपर्युदासस्तु न कापि ध्रुयते । सिद्ध-
माहुः । * अत इत्यादि * । नन्वत्र सत्त्वादित्यनुपत्त्वा, सम्भवादिति
कस्मादुक्तमित्यत आहुः । * सम्भवेत्यादि * ॥ २६ ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥

नन्वेवमुपरितनानां ज्ञानाधिकारे स्वीक्रियमाणे तत्पूर्वभावि-
ष्वप्यधिकारो वक्तव्यः । कर्मणि वेदाध्ययने उपनयनादिषु च ।
ततश्च तेषां ब्राह्मण्याद्यभावादेशद्रव्याद्यभावाच्च पौराणिकेन मतेन
देवान्तराभावाच्च तदभावेऽपि क्रियमाणे कर्मणि श्रुतिविरोध
इति चेन्न ।

अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् । बहूनां प्रतिपत्तिर्दृश्यते । बहवोऽत्र
कर्मणि प्रवर्तमाना दृश्यन्ते । साध्या वै देवाः सुवर्गकामा एतव
पद्मात्रमपश्यत् तमाहरत् तेनाऽयजन्त । सोऽग्निष्टोमेन बभूवयाज-
यत् । स उक्थयेन रुद्रानयाजयत् । सोऽतिरात्रेणादिस्नानयाजयदि-
त्यादि । यथैकशतं वर्षाणि मजापताविन्द्रो ब्रह्मचर्यमुवासेति ।
भूमावागत्य ऋषीन् वृत्वा यज्ञकरणं च श्रूयते, देवा वै सतमासते-

*तत्पूर्वभाविष्वित्यस्यैव व्याख्यानं, * कर्मणीत्यादि * । * ततश्चेत्या-
दि * । ततश्च अग्नीक्रियमाणोऽधिकारादेव तेषां ब्राह्मण्याद्यभावात् ।
अधिकारस्य विप्रतिपन्नतया तद्वलेन ब्राह्मण्यादेर्वर्णस्याक्षेप्तुमशक्य-
त्वात् । पूर्वोक्तरीत्या तदापादनेऽपि देशस्य पृथिवीरूपस्य मीक्षादि
रूपद्रव्यस्य आदिपदेन स्वर्लोकादौ सूर्यादिगत्यभावाद्दर्शादिकाल-
स्याऽभावाच्च । पुराणं हृदयं स्मृतमिति तेषु, चेन्द्राद्यतिरिक्तास्तेऽन्ये
न प्रसिद्धा इति पौराणिकेन मतेन देवान्तराभावाच्च । ऐन्द्रं वध्य-
मावास्यायामित्यादाविन्द्रस्येन्द्रान्तराभावात् स्वयं स्वस्य यजने अ-
पूर्वानुत्पत्तिप्रसङ्गादप्रयोजकत्वाच्च तदभावे प्राप्ते, तथात्वेऽपि क्रि-
यमाणे कर्मणि श्रुतिविरोध इत्यर्थः । सिद्धान्तांशं व्याकुर्वन्ति ।
* बहूनामित्यादि * । एतस्यैव व्याख्यानं, * बहव इत्यादि * ।
वर्णसत्तायाः पूर्वं साधितप्रायत्वादाश्रमसत्तामाहुः । * यथेत्यादि *
देशसत्तामाहुः । भूमावित्यादि * । एतेन, आदित्या वा धस्मालो-
कादसुं लोकमायत्रित्यादि स्मारितम् । तेन कालद्रव्यसत्तापि सि-

स्यादौ । दर्शनवचनात् स्वस्यापि ऋत्विक्त्वं कर्मकरणं च श्रोत-
यति । अथवा सर्वपदार्थानामनेका प्रतिपत्तिर्वहुधोपयोगो वेदे दृ-
श्यते । यथा चतुर्द्धाकरणादि, परिधिप्रहरणादि, तुषोपवापादि, त-
द्विद्यमाने क्रियते, नाविद्यमाने । तथा यत्र ये पदार्था न सन्ति
तत्र कर्म तदभावेऽपि भवति । तथाहि दृश्यते । पर्वते सोमवाह-
काऽनोऽभाववत् । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः । 'इति सम्भृतसम्भा-
रः पुरुषावयवैरहम् । तमेव पुरुषं यज्ञं तेनैवाऽयजमीश्वरम्' इत्या-
दिवाक्यैः सर्वसम्भृत्युपपत्तिश्च । आधुनिकान् प्रति वेदाविभागा-
ज्जैमिनेस्तथा निर्णयः । तस्मात् कर्माधिकारः कर्मकरणं चोपर्यपि
सिद्धम् ॥ २७ ॥

द्व्यति । ऋत्विजोऽपि, अग्निहोता अश्विनाध्वर्यु उभौ हि वै देवा-
नां शमितारी अग्निगुश्वापापश्चेत्यादिश्रुत्या ज्ञेयम् । प्रकारान्तरेण
हेतुं व्याकुर्वन्ति । * अथवेत्यादि * । नाविद्यमाने * इत्यन्तमेक-
धा प्रतिपत्तिर्व्याख्याता । प्रकारान्तरं दर्शयन्ति । * तथा यत्रे-
त्यादि * । * सोमवायकाऽनोऽभाववदिति * । सोम-
वाहकं यदनः शकटं तदभाववत् । तथाच कृष्णलेप-
वघातो यथा चैतुष्यरूपद्वारवाधाल्लुप्यते, तथात्र मार्गरूप-
द्वारवाधादनोऽपि लुप्यत इति तस्मिन् क्वचिद्विद्यमानेऽपि कर्म
क्रियत इति तद्वदित्यर्थः । * यज्ञेनेत्यादि * । एतेन देवतासद्भावो-
ऽप्युक्तः । पुरुषावयवरूपाणां तेषां सत्त्वादिति । तथाच प्राथमि-
कानां यागे भगवानेव देवतास्थानापन्नः । एकं सद्विप्रा घृदुधा व-
दन्तीति । अतो देवतान्तराभावेऽपि न तेषां कर्मकरणे विरोध इ-
त्यर्थः । तर्हि जैमिनीयस्मृतेः का गतिरित्यत आहुः : * आधुनिके-
त्यादि * । तथाचासर्वज्ञान् प्रत्येकधेदशस्य मनुष्यमात्राधिकारनि-
र्णय इत्यर्थः । तेन, जैमिनीये च चैवासे न विरोधोऽस्ति कश्चनेति
पुराणवाक्यमपि समर्थितं ज्ञेयम् ।

अन्ये तु देवानां विग्रहाङ्गीकारे एककालिकनानायागेषु त-
त्सन्निधानविरोध इत्येवं व्याख्याय सौमर्यादिवधोगेनानेकशरीरप्र-

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानु-

मानाभ्याम् ॥ २८ ॥

ननु मास्तु कर्मकरणे विरोधः । शब्दे तु भविष्यति । अर्थ-
ज्ञानानन्तरं हि कर्मकरणम् । वेदाच्चार्यज्ञानम् । तत्र साध्यादीनां
वेद एव कर्मकरणं श्रूयते । तत्र ज्ञाने कर्मकर्तृविरोधः । अन्यक-
ल्पनायां त्वनवस्थ्या । व्यवस्थापकाभावात् । वेदो वसूनां वृत्तान्तं
वदन् वसूनामधिकारं वदेत् । वदन् वा कथमनित्यो न भवेदिति
चेन्न । अतः प्रभवात् । अतः शब्दात् प्रभवः शब्दोक्तपदार्थानाम् ।

हणमनेकप्रतिपत्तिपदार्थत्वेन व्याख्याय समादधते ॥ २७ ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ आश-
ङ्कनं व्याकुर्वन्ति * तन्वित्यादि * । पूर्वोक्तरीत्याधिकारव्यवस्था-
पनेन वेदेषु कर्तृत्वापादनात् तैः कर्मकरणे मास्तु विरोधस्तथापि
शब्दे तु भविष्यति । कथमित्याकाङ्क्षायां व्युत्पादयन्ति । * अर्थत्या-
दि * । * ज्ञाने कर्मकर्तृविरोध इति * तत्र वेदजन्यज्ञाने विचार्ये
तस्य ज्ञानस्य साध्याद्येवसाध्ययागात्मककर्मरूपविषयसापेक्षत्वा-
त् तत्कर्तृणां साध्याद्येवसाध्यानां तद्यागार्थं प्रवृत्तत्वेन चाक्यार्थप्र-
मितिसमये तस्य विषयस्याभावेनोत्पत्तौ ज्ञातौ चात्माश्रयाज्ज्ञाने कर्मकर्-
तृविरोधः । अतो यागकर्तृणां भूतत्वेन निर्देशाज्ज्ञानविषयभूतानां
समनन्तरमाधिज्ञाने कर्मकर्तृविरोध इति वा । नच ते साध्याख्या
देवाः, सा यागव्यक्तिध्यान्यैवेति युक्तम् । अन्यकल्पनायां त्वनव-
स्थ्या । व्यवस्थापकाभावात् । तस्माद् वेदो वसूनां वृत्तान्तं वदन्नेषा-
मधिकारं वदेत् । ततश्चैवमधिकारं वदन्नेषादीनामर्थाभावेन शब्दार्थ-
सम्बन्धस्याशक्यवचनत्वादिदानान्तरनेन तेन सम्बन्धं प्राप्नुवन् पद-
पदार्थसम्बन्धद्वारा शब्दस्य पाश्चात्यत्वं सम्पादयन् कथमनित्यो न
भवेत् । तथाच देवानां कर्माधिकाराङ्गीकार एव शब्दे विरोध
इत्यर्थः । परिहारांशं व्याकुर्वन्ति । * अतः शब्दादित्यादि * । * प्र-
भव इति * प्रकर्षण भवो विद्यमानता । तथाच शब्दोक्तपदार्थानां

वेदोक्ताः सर्व एव पदार्था आधिदैविका एव पुरुषावयवभू-
ताः । सर्वानुकारित्वाद् भगवतः । अतो नामप्रपञ्चो वेदात्मको
भिन्न एवाङ्गीकर्तव्यः । स केवलं शब्दैकसमधिगम्यः । वेदैश्च
सर्वैरहमेव वेद्य इति । अतस्तस्य प्रपञ्चस्य भिन्नत्वान्न विरोधः
शब्दे । कथमेवमत आह । प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । प्रत्यक्षं तावदि-
दानीमपि यजमानो यजमानकृत्यम् ऋत्विजश्च स्वकृत्यं वेदादे-
धावगच्छन्ति । नचाकृतिमात्रवाचकत्वेनाविरोधः । सर्वत्र लक्षणा-

शब्दादेव नित्यतावधारणात् पूर्वोक्तो विरोध इत्यर्थः । तदुपपाद-
यन्ति । * वेदोक्ता इत्यादि * । * सर्वानुकारित्वादिति * सर्वम-
नुकारि यस्य तादृशत्वात् । अतोऽनुकारिणः संकाशादनुकार्यस्य
भिन्नत्वात् । * अत इति * वेदैकवेद्यत्वेन लौकिकप्रमाणाविषय-
त्वात् । * वेदात्मक इति * ज्ञानात्मकः । तथाच साध्यादिभिर्देवैर्वे-
दादवगम्यमानस्य प्रपञ्चस्य भिन्नत्वात् तेनैव सह पदानां सम्यन्धात्
ज्ञाने कर्मकर्तृविरोधो, न वा वेदानित्यत्वम् । भूतभावित्वव्यवहार-
कालेऽपि तद्धर्मवत्त्वेन तस्य सत्त्वात् । अन्यथा भूतत्वभावित्वयो-
र्निराश्रयत्वप्रसङ्गेन तयोर्धर्मत्वस्य व्यवहारस्य चोच्छेदप्रसङ्गात् ।
अतो न विरोधः शब्द इत्यर्थः । अत्र प्रत्यक्षविरोधमाशङ्कते । * क-
यमित्यादि * । युक्तिं व्याकुर्वते । * प्रत्यक्षमित्यादि * । * वेदादे-
धावगच्छन्तीति * । सिद्धमेव कृत्यं वेदादेव वृद्धव्यवहारादिनाऽव-
गच्छन्ति । तथाच यथा कर्म तद्वेदैकगम्यं तथा पदार्था अपीत्य-
र्थः । ननु पदार्थसम्यन्धनित्यत्वार्थमतिरिक्तप्रपञ्चाङ्गीकारोऽनर्थकः ।
जैमिनीयोक्तरीत्या आकृतिवाचित्वेऽपि तत्सिद्धेः । नच व्यक्त्यप्रती-
त्यापत्तिः । आक्षेपादेव तत्सिद्धेरित्येकदेशिनो मन्यन्ते । तदसङ्गत-
मित्याशयेनाहुः । * नचाकृतीत्यादि * । अयमर्थः । व्यक्तेराक्षेपल-
भ्यर्त्वं घदतामाक्षेपो नाम कः पदार्थ इति वक्तव्यम् । स किमनुमानं,
लक्षणा या । नाद्यः । शब्दस्यानुमानविधया बोधकत्वे प्रमाणान्तर-
त्यमङ्गप्रसङ्गात् । शब्दसहकृतानुमानस्यैव प्रमाणत्वे लाघवात् । नचानु-
मानस्यैव सहकारित्वमिति धाच्यम् । नियामकाभावात् । नेतरः ।

प्रसङ्गात् । यः सिकरेताः स्यादित्यादिषु विरोधश्च ।

न च प्रवृत्तिनिमित्तस्यैव वाच्यत्वम् । प्रवृत्तिवैयर्थ्यापत्तेः । सङ्केतग्रहविरोधाच्च । सर्वस्यापि पदार्थस्य भगवत्त्वान्नानुपस्थिति-
दोषः । सङ्केतग्रहेऽपि ।

सर्वत्र लक्षणाप्रसङ्गात् । तथाच पक्षद्वयेऽपि दोषप्रसङ्गाज्जैमिनी-
यानुसरणेनाविरोधसाधनमसङ्गतमित्यर्थः । अनुमानपक्षस्त्वतिशि-
थिलत्वाद् भाष्ये नोदृष्टित इति ज्ञेयम् । नन्वस्तु लक्षणा, जैमिनेर-
प्यस्मिन्नंशे आदरणीयत्वात् प्राचीनवृत्तिकारैरेकशास्त्रस्यैवावतत्वा-
दित्यत आहुः । * य इत्यादि * । अयमर्थः । न हि सर्वत्र वेदे शक्ता
एव शब्दाः प्रयुज्यन्ते । किन्तु यौगिका अपि । यथा, यः सिकरेताः
स्यात् प्रथमायां तस्य जित्यामुपदध्यादिति सिकरेतःपदम् । न हि
तत्राकृतिः काचित् सम्भवति, या व्यक्तिरूपं सिकरेतसमाक्षिपेत् ।
किन्तु सिकरेतस्त्वं तत्रोपाधिः । स च रेतःसेकानन्तरभावित्वा-
दनित्य इति । अवयवशक्त्या धोघनेऽपि सिकृत्त्वं सेकानन्तरभावि-
त्वादनित्यमतस्तत्र पदसम्बन्धाङ्गीकारे शब्दानित्यत्वस्यापरिहाराद्दो-
षतादवस्थमित्यर्थः । ननु नास्मामिर्जातावुपाधौ वा शक्तिराद्रिय-
ते, अपि तु पदप्रवृत्तिनिमित्ते । स कोऽप्यस्तु । तस्य नित्यत्वात् को-
ऽपि दोष इत्यत आहुः । * न च प्रवृत्तीत्यादि । * प्रवृत्तिनिमित्तस्य
धर्मस्य सर्वत्र नित्यतैवेति नियमाभावात्तिसम्बन्धाभावे च तेन
व्यक्तनाक्षेपात् तां विना कार्यासम्भवे पदप्रवृत्तिवैयर्थ्यापत्तेरित्य-
र्थः । अथ तादृशस्याप्यर्थबलादाक्षेपकत्वमाक्षेपध्वोपनय इति विमा-
न्यते तदा दृष्टान्तरमाहुः । * सङ्केतेत्यादि * । तादृशस्थले हि
सङ्केतग्रहो व्ययद्वारादिना वाच्यः । तत्र व्यवहारादिस्तु व्यक्ता-
धेय पर्ययस्यभानुपस्थिते प्रवृत्तिनिमित्ते सङ्केतं प्राहयिष्यति । यदि
च, माणुहीतविशेषणन्यायेनोपस्थितिरङ्गीक्रियते तदापि समानसंघि-
तमेषधत्पापातेन विशिष्ट एव शक्तेः पर्ययसानमनित्यतानुसार इति
तद्विरोधादित्यर्थः । ननु मास्त्वैकदेशिमत्तं, तथापि वैदिकसृष्टेरति-
रिक्ततयाद्गोकारे तस्या भगोचरत्वेनानुपस्थितत्वात् तत्र सङ्केतग्रहो
दुर्लभ इत्यत आहुः । * सर्वस्येत्यादि * । तथाच पूर्वपां ब्रह्माग्नीनां

जमदग्नीनां पञ्चावत्तमित्यनुमानम् । न हि स्वयं जामदग्न्य-
इति प्रसक्तोऽनुभवोऽस्ति । परोक्षव्यवहारस्यैवानुमानत्वमिति ब्र-
ह्मवादः । तस्मात् प्रसक्तानुमानाभ्यामिदानीन्तनभौतिकयज्ञपदा-
र्थेषु भगवदवयववेशस्तथाऽमुत्रापि । तस्माद् वैदिकः पदार्थः सर्वो-
ऽप्याधिदैविको भिन्न इति सिद्धम् ॥ २८ ॥

भगवद्दर्शनेनोपस्थितेः सुकरत्वाददोषः । ततोऽर्वाचीनानामिदानीं-
न्तनपर्यन्तानां तु सम्प्रदायपारम्पर्यात् सर्वस्य भगवदनुकारित्वेन
लौकिकसदृशतयोपमानेन सङ्केतग्रहसौकर्याददोषः । अन्यथाघा-
दिनां त्वज्ञानमेवातो न कोऽपि दोष इत्यर्थः । अतो जैमिनिमते वेदा-
श्चर्मावगतिरिष व्यासमते वैदिकपदार्थानामप्यवगतिरिति फर्मा-
वगतिप्रत्यक्षेण साधितम् । अनुमानेन साधयितुं तदाहुः । * जम-
दग्नीत्यादि * । नच मनुष्यत्ववत् तदपि प्रत्यक्षमिति वाच्यम् ।
भारते ब्राह्मण्यविचारे, 'जातिरत्र महासर्प मनुष्यत्वे महामते । स-
ङ्कुन्नात् सर्ववर्णानां दुष्परीक्ष्येति मे मतिः । सर्वे सर्वास्वपत्यानि ज-
नयन्ति सदा नराः' इति कथनात् । स्वयंपराधात् कर्तुश्च पुत्रदर्शन-
मिति जैमिनीयसूत्रेषु पुत्रदर्शनमात्रकथनेन तज्जात्यदर्शनसूचना-
त् । प्रवरानुमन्त्रणश्रुत्या, यन्मे माता प्रममाद् यद्यचाराननुवतमिति
श्रुत्या च तथा निश्चयात् । नच, धीजाघोनिर्वेलीयसीति प्रसिद्धेर्मा-
तृगोत्राद् गोत्रनिर्णय इति वाच्यम् । 'माता मन्वा पितुः पुत्रो येन
जातः स एव स' इति शास्त्रापेक्षया तस्या तुर्बलत्वादिति । नन्वत्र
जामदग्न्यज्ञाने हेत्वदर्शनात् कथमस्यानुमानत्वमित्यत आहुः * प-
रोक्षेत्यादि * । तथाच परोक्षेण स्वस्य यया जामदग्न्यत्वावगतिस्त-
था परोक्षेणापि तस्य प्रपञ्चस्यावगतिरित्यर्थः । सिद्धमाहुः । * त-
स्मादित्यादि * ।

शङ्कुन्नाचार्यादयस्तु, पत इति धै प्रजापतिर्देवानसृजतासृ-
मिति मनुष्यानित्यादिप्रत्यक्षधृति, सर्वेषां स तु नामानि रूपाणि च
पृथक् पृथगित्यादिस्मृतिरूपमनुमानं चोपन्यस्य शब्दनिमित्तिकां
व्यप्युत्पत्तिमङ्गीकृत्य सूत्रं व्याचक्षते ।

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

साधिकां विशेषोपपत्तिमाह । अत एव अस्मादेव हेतोर्वेदस्य नित्यत्वम् । सर्वप्रपञ्चवैलक्षण्येन । चकाराद् ब्रह्मतुल्यत्वम् । शब्द-
ब्रह्म वेदपुरुरूप इत्यादिवाच्यत्वम् । अस्यास्तु सृष्टेर्ब्रह्मोपादानस्य सर्वज्ञतया कथनं तन्माहात्म्यनिरूपणार्थम् । यन्धिका ह्येषा । मौ-
चिका तु सा । अत एव ऋषीणामप्यत्र मोहः । निःश्वसितवचना-
च्च । तस्याप्ययं प्राणभूतो नित्य इति । अर्थप्रधान्याद् ब्रह्मविद्या
परा विद्या । प्रपञ्चभेदादेव लौकिकवैदिकशब्दव्यवहारभेदौ ।

तथा सति, समाननामरूपसूत्रस्यानावश्यकता स्यादित्यव-
धेयम् ॥ २८ ॥

अत एव च नित्यत्वम् ॥ सूत्रमवतारयन्ति * साधिकामित्यादि * ।
व्याकुर्वन्ति * अत एवेत्यादि * । * अस्मादित्यस्यैव विवरणं, * सर्वप्रप-
ञ्चवैलक्षण्येनेति * । ननु यदि वैदिकसृष्टिरन्यैव तदा श्रुतौ, यतो वा-
शमानीत्यादिषु ब्रह्मण एतत्सृष्ट्युपादानत्वकथनं निष्प्रयोजनकं स्यादि-
त्यत आहुः । * अस्या इत्यादि * । * ब्रह्मोपादानस्येति * । ब्रह्मरूपस्यो-
पादानस्य । * तन्माहात्म्यनिरूपणार्थमिति * । तस्या वैदिक्याः सृष्टेः
प्रकटसञ्चिदानन्दरूपत्वब्रह्मधर्मसम्पन्नत्वादिरूपमाहात्म्यनिरूपणार्थ-
म् । उभयोर्वैलक्षण्यं स्फुटीकुर्वन्ति । * यन्धिकेत्यादि * । स्मृत्यन्तर-
विरोधमाशङ्क्य परिहरन्ति । * अत एवेत्यादि * । तथाच श्रुतिविद-
हं तदुक्तमप्रमाणमित्यर्थः । सूत्रस्य चकारस्यार्थान्तरमाहुः । * निः-
श्वसितेत्यादि * ननु सर्वस्य वेदस्य भगवधिरूपकत्वे उपनिषत्सु,
अथ परेत्यादिनोक्तः परापरविभागो न स्यादित्यत आहुः । * अर्थ-
प्राधान्यादित्यादि * । तथाच सर्वस्य वेदस्य तथात्वेऽपि ऋग्वेदादि-
विद्ययाः कर्मादिप्राधान्येन निरूपणात् प्राधान्यम् । ब्रह्मविद्या
यास्तु तत्प्राधान्यमतो न परापरविभागमङ्ग इत्यर्थः । वैदिकप्रपञ्चस्य
भिन्नत्वे गमकान्तरमाहुः । * प्रपञ्चेत्यादि * । यद्यपि, लोकेऽवगतसा-
मर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधक इति लोकवेदाधिकरणे लोकवेदयोः

तस्मादाधिदैविकप्रतिपादकत्वाद् वेदस्य नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

समाननामरूपत्वादावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

एवं शब्दबलविचारेण वेदप्रामाण्यस्य सिद्धये भिन्न एव प्रपञ्चो ह्याधिदैविकः सर्वत्र सिद्धः । इदानीमर्थबलविचारेणोत्तरकाण्डे किञ्चिदाशङ्क्य परिह्रियते दाढ्यर्थम् । नन्वस्य प्रपञ्चस्याऽनुकारित्वेन वाच्यत्वेन वा स्वीक्रियमाणत्वे सृष्टिमलययोर्विद्यमानत्वादनित्यसंयोगः प्राप्नोति । तत्राह ॥ समाननामरूपत्वादावृत्तावप्यविरोधः ॥ वस्तुतस्तु भगवद्रूपत्वादाविर्भावतिरोभावेच्छयैव तथात्वात्प्रावृत्तिशङ्कापि । तथापि लोकबुद्ध्यनुसारेणावृत्तावपि समाननामरूपत्वात् ।

शब्दैक्यं धार्तिकेऽङ्गीकृतम् । तथापि तस्य जैमिनिनानुक्तत्वात् । तत्कल्पितमतः शब्दभेदः । व्यवहारभेदस्तु प्रसिद्ध एवेति तावपि तद्रमकावित्यर्थः । सिद्धमाहुः । तस्मादित्यादि ॥ २९ ॥

समाननामरूपत्वादावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च ॥ सन्देहाभावाय पूर्वसूत्रसिद्धमनुवदन्तः सूत्रमवतारयन्ति * एवमित्यादि * । * सर्वत्रेति * । सर्वस्मिन्नेव वेदे । तेन, आदित्या वा अस्माल्लोकात्, अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे, धन्वन्निव प्रपा असीत्यादौ विधेयस्तुत्यर्थं परिचायनार्थं ह्यन्ताद्यर्थं वा लौकिकसृष्टिकीर्तनं, तत्रापि, सदेव सौम्येति, हन्ताहं मदेव मन्मात्रं द्वितीयमिति, विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रमित्यादिभिर्ब्रह्मरूपत्वेन तस्या अपि नित्यत्वाच्चारणात् सम्यन्धानित्यतेति वेदस्य नित्यत्वमश्रुण्णमेवेत्यर्थः । * अर्थबलविचारेणेति * । तत्तजोऽस्तुजतेत्यादेः सृष्ट्यनित्यताबोधकत्वात्तादृगर्थबलविचारेण । एतद्विचारेणाशङ्कामाहुः । * नन्वित्यादि * । समाधि व्याकुर्वन्ति * वस्तुत इत्यादि * । * तथात्यादिति * अनित्यत्वेन प्रतीयमानत्वात् । तथोक्तं विष्णुपुराणे प्रथमेशे 'तदेतदेक्ष्यं नित्यं जगन्मुनिवराऽखिलम् । आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवद्' इति । एतद्विकल्पचतुष्टयवद्वा । आपिस्तिरोभावाभ्यां तथा विकल्पवद्वेत्यर्थः । उभययापि, न वास्तव-

समुद्रे जलप्रक्षेपवत् । पुनरुपादाने तदेवेति निश्चयाभावेऽपि नामरूपयोस्तुल्यत्वादन्यस्य भेदकस्याभावान्नानित्यसंयोगविरोधः । कुतः । दर्शनात् । दृश्यते हि तथा । वेदपितृमातृस्त्रीभर्तृशरीर-गङ्गादिषु तदेवेदमिति व्यवहारस्य सिद्धत्वात् । सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्, दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो सुवरिति । स्मृतेश्च ॥ 'सर्ववेदमयेनेदमात्मनाऽऽत्मात्मयोनिना । प्रजाः सृज यथापूर्वं याश्च मय्यनुशरते ' इत्यादिस्मृतेः । सर्वस्मृतेश्च ऋषीणां पूर्वचरितस्मरणं स्मृतिरुच्यत इति । अतोऽर्थबलविचारेऽपि प्रदार्थानां नित्यत्वान्न वेदस्यानित्यसम्बन्धः ॥ ३० ॥

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३३ ॥

अर्थबलविचारे एवैकदेशेन पूर्वपक्षमाह । ननु मध्वादिविद्या-सु देवानामनधिकारात् सर्वत्रैवानधिकारः । तथाहि । असौ वा

नित्यत्वबाधः । आबृत्तावपीत्यस्यैव व्याख्यानं * समुद्र इत्यादि * । * प्रक्षेपवदिति * सप्तम्यर्थे घतिः । दर्शनं व्याकुर्वन्ति । * वेदेत्यादि * । तथाच नित्यप्रलयविचारे शरीरादेः प्रतिक्षणमन्योन्यत्वेऽपि प्रवाहैक्येनैवैकस्मिन् शक्यताभिमन्यत इति तत्तत्प्रवाह एव पदानां शक्तिः । स चानादिसृष्टिवादिनो भीमांसकस्य मतेऽप्यविच्छिन्नत्वान्नित्यः । अतो यथा, अव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे इत्यत्र व्यवहाराव्यतिरेकेण प्रवाहनित्यतया शब्दसम्बन्धतद्गहौ, तथा घस्त्वन्तरेऽपीति नानित्यसंयोग इत्यर्थः । अविच्छेदे प्रमाणं दर्शयन्ति । * सूर्येत्यादि * । सर्वासां स्मृतीनां कथं प्रवाहाविच्छेदसाधकत्वमित्यत आहुः । * ऋषीणामित्यादि * । लक्षणार्थविचारादेवाविच्छेदावगतिरित्यर्थः ॥ ३० ॥

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॥ सूत्रमघतारयन्ति । * अर्थेत्यादि * । * एकदेशेनेति * उपासनाविशेषरूपेण तदेकदेशेन । अनधिकारं व्युत्पादयितुं विषयवाक्यस्य प्रमेयं पूर्वमाहुः । * तथा हीत्यादि * तन्मध्वित्यन्तम् * । नाडत्व, मधुच्छिद्र-

आदित्यो देवमधु तस्य द्यौरवेत्यादिना सूर्यस्य देवमधुत्वं प्रति-
पादितम् । रश्मीनां वेदत्वं च । तत्र वसुरुद्रादित्यमरुत्साध्याः
पञ्चदेवगणाः स्वमुख्येन मुखेनाऽमृतं दृष्ट्वैव तृप्यन्ति । पञ्चविधा
एव च देवाः । स्वतः सिद्धं च तेषां तन्मधु । अनुपासकत्वान्न
देवान्तरकल्पना । कृतार्थत्वाच्च । ब्रह्मणोऽपि देवत्वम् ।

आदिशब्देन सर्वा एव देवोपासनविद्या गृहीताः । अतस्ते-

त्वम् । * स्वमुख्येन मुखेनेति * अग्नीन्द्रवरुणसोमब्रह्मरूपेण मुखेन ।
* पञ्चविधा एवेति * तावतामेव तत्रोक्तत्वात्तथा । अनधिकारं
स्फुटीकुर्वन्ति । * अनुपासकेत्यादि * । अयमर्थः । ब्रह्मविद्याधिका-
राभ्युपगमे विद्यात्वाविशेषान्मधुविद्यायामपि देवानामधिकारो व-
क्तव्यः । तत्रासौ वा आदित्यो देवमध्विति मधुत्वेनोपवर्ण्यमान-
स्यादित्यस्य विद्याविषयत्वादादित्यः कमन्यमादित्यमुपासीत । कि-
ञ्चाग्ने आदित्याश्रितानि पञ्च रोहितादीन्यमृतान्यनुक्रम्य वसुरुद्रा-
दित्यमरुत्साध्याख्याद् पञ्चदेवगणास्तनुपजीवकानुक्त्वा, स य ए-
तदेवममृतं घेद वसुनामेवैको भूत्वाग्निनेव मुखेनेतदेवाऽमृतं दृष्ट्वा
तृप्यन्तीत्यादिना घञ्साद्युपजीव्यान्यमृतानि विजानतो वस्वादिरूप-
त्वप्राप्त्या स्वगणमुख्यमुखेन तृप्तिरुच्यते । सा चोपासनातः प्रागेव
घञ्सादिरूपेण घर्तमानानां पुनस्तत्प्राप्तिकथनात् प्राप्यप्राप्त्रोर्वेद्यवेत्त्रो-
रैक्यापत्त्याऽनुपपन्ना भवति । नच घञ्सादिप्राप्या घेद्याभ्यान्ये कल्प-
यितुं शक्यन्ते । प्रमाणाभावात् । अधिकारानङ्गीकारे तु तेषामनु-
पासकत्वात् कृतार्थत्वाच्च न देवान्तरकल्पना । नच मास्तु मधुवि-
द्याधिकारः । तावता ब्रह्मविद्याधिकारो न चारयितुं शक्यः । तेषां
मोक्षार्थित्वात्, तत्र बाधकाभावाद्येति वाच्यम् । यतो ब्रह्मणोऽपि दे-
वत्वं, देवत्वेन च तस्याप्युपासकमध्ये प्रवेशेनोपास्यत्वप्राप्यत्वयो-
र्विद्यटनादिति । अत्र च, * मध्यादीत्यादिपदेन, अग्निः पादो वायुः
पाद आदित्यः पादो दिशः पाद इति, वायुर्पां य संवर्ग इति, आदि-
त्यो ब्रह्मेत्यादेश इत्याद्याः सर्वा एव देवोपासनाविद्या गृहीताः ।
तेन सिद्धमाहुः । * अत इत्यादि * । ननु मोक्षेच्छायां सत्यां कुतो

पासुपास्यत्वात् कृतार्थत्वाच्च नाधिकारः । न हि प्रयोजनव्यति-
रेकेण कस्य चित् प्रवृत्तिः सम्भवति । मोक्षस्याप्यधिकारनिवृ-
त्तावुत्तरमार्गवर्तित्वात् स्वत एव सिद्धिः । यावदधिकारमिति
न्यायात् । वसूनयाजयदित्यत्रापि भाविन्येव संज्ञा । तस्मान्मनुष्या-
धिकारकमेव ज्ञानं कर्म चेति न देवानामधिकार इति जैमिनिरा-
चार्यो मन्यते । मनुष्याणामेव ज्ञानकर्मणोस्तरतमभाववतां तत्तद्-
रूपभोगानन्तरं मोक्षप्राप्तेरिति ॥ ३१ ॥

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

किञ्च । तेषां सर्वेषामनधिकारः प्रत्यक्षत एव दृश्यते ।
सर्वे हि नक्षत्रादिरूपेण महाभोगवन्तो जगदवभासकत्वेन ज्योति-
श्चक्रे दृश्यन्ते । अग्निः पुच्छस्य प्रथमं काण्डमित्यादिश्रुतेश्च । न
हि तादृशां प्राप्तेः स्वर्गवतां सर्वोपास्यानां मोक्षदातॄणां ज्ञानकर्मणोः
कश्चनोपयोगोऽस्ति । तस्मादनधिकार एव देवानामित्येवं प्राप्ते ॥ ३२ ॥
उच्यते ।

भावं तु वादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

नाधिकारः । ब्रह्मविद्यामन्तरेण तदसिद्धेरित्यत आहुः । * मोक्षेत्या-
दि * । पूर्वोक्तरीत्याऽनुपपत्तिबलादधिकारनिवृत्तौ तेषां मोक्षेच्छा-
सत्त्वे तु देवयानस्योत्तरमार्गत्वादेतेषां च देवत्वेन तद्वर्तित्वात् स्वतो
मार्गबलादेव मोक्षस्यापि सिद्धेर्न विद्यावश्यकत्वमित्यर्थः । अत्र
प्रमाणं, * यावदित्यादि * । ननु सोऽग्निष्टोमेन वसूनयाजयदि-
त्यादिश्रुत्या यागाधिकारे सिद्धे ब्रह्मविद्यायामपि तत्कल्पने को दोष
इत्यत आहुः । * वसूनित्यादि * । तथाच मूल एव कुठार इत्यर्थः ।
सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * ॥ ३२ ॥

ज्योतिषि भावाच्च ॥ अग्निः पुच्छस्येति श्रुतिसौत्तिरीयाणामार-
ण्यके शिशुमारोपस्थानेऽस्ति । शेषं निगदेन व्याख्यातम् ॥ ३२ ॥

भावं तु वादरायणोऽस्ति हि ॥ चेदे सत्त्वमुपपादयन्ति ।

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । भावं देवानामधिकारस्य सद्भा-
 चम् । बादरायण आचार्यः । गौणसिद्धान्ताभावाय स्वनामग्रहण-
 म् । किमर्पेण ज्ञानेन । तथा सति तुल्यत्वमत आह । अस्ति हि ।
 अस्ति वेदे, प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति । स एतदग्निहोत्रं मिथुन-
 मपश्यत् । तदुदिते सूर्येऽजुहोदिति । देवा वै सत्रमासतेत्यादिभिः
 कर्माधिकारो निश्चितः । तद् यो यो देवानां प्रत्यबुद्धयत स एव
 तदभवदित्यादि । तथेन्द्रप्रजापतिसंवादे, ब्रह्मा देवानामिति च ।
 एवमेवंविधैर्वाक्यैर्देवानामप्यधिकारोऽस्ति । यत्र च पुनर्देवानां
 फलभोग एव प्रतीयते, न करणं, तत्रापि तेषामधिकारोऽङ्गीकर्त-
 व्यः । हि युक्तोऽयमर्थः । एते हि वसव आधिदैविकभगवदवयव-
 भूताः । अनशनात् । अन्यथा वसुत्वादिविरोधः । यद्ब्रह्मनां प्रा-
 तःसवनमित्यादिवत् । न हि जीवविशेषा दृष्ट्वा तृप्यन्ति ।

प्रजापतिरित्यादि । अयमर्थः । अयं हि भूतार्थवादो यस्यैवं विदुषो-
 ऽग्निहोत्रं जुह्वतीति विद्वद्वाक्यशेषः । स यदि स्वार्थं प्रमाणं न स्यात्,
 तदा तादृशज्ञानेनान्यस्याप्याग्निहोत्रिणः प्रजारूपं फलमपि न स्यात् ।
 अतोऽग्निहोत्रद्रूपत्वं तस्मोदत्वं चावश्यमभ्युपेयम् । नचात्र प्रजापति-
 रिति भाविनी संज्ञा वक्तुं शक्या । ततः पूर्वमन्यस्याभावात् । यो
 ब्रह्मार्थं विदधाति पूर्वमिति भ्रूतेः । एवं सिद्ध एकाधिकारे, देवा
 इत्यादिभिः कर्मणि, यो च इत्यादिभिर्ज्ञाने च देवानामधिकारो नि-
 श्चितः । * एवमित्यादिकं स्फुटार्थम् । तत्र घाघकस्व सत्त्वात् कथं
 युक्त इत्यत आहुः । * एते हीत्यादि* । साधकं हेतुमुक्त्वा याघकं तर्क-
 माहुः । * अन्ययेत्यादि* । अतिरिक्तानङ्गीकारे पूर्वपक्षोक्तरीत्या वसु-
 त्वादिविरोधः । तत्र इष्टान्तः, * यद्ब्रह्मनामित्यादि* । यथा तस्य यजमा-
 नाय घस्यादयोऽधिकारिणो घासवादिसामगानेन प्रातरादिसवनानि
 श्रयच्छन्ति, तथास्वाऽप्यमृतदानमेयोच्येत, न तु घस्यादिभावोऽपि ।
 अतोऽत्र घेत्पूर्वस्वादिभाषार्थापत्त्या उपास्या अतिरिक्तानङ्गीकार्या
 इत्यर्थः । अनशनस्यैतत्साधकत्वे युक्तिमाहुः । * न हीत्यादि* ।

तस्मादिदं ब्रह्म प्रकरणमेव । योऽपि देवोपासनवत् प्रतीयते
सं भगवदंश एवाधिदैविकः । न वा पूर्वकल्पेन निर्णयः । तथा
सति तेषामभावादानुपास्यत्वम् । अनिसता च वेदस्य स्यात् । त-
स्माद् देवानामप्यधिकार इति शब्दवलविचार एव युक्त इति
सिद्धम् ॥ ३३ ॥

शुगस्य तदनादरश्रवणात् तदाद्रवणात्

सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

इदानीं शूद्रस्याधिकारो निराक्रियते । यथा कर्मणि, एतया

तदनादरश्रवणात् तदाद्रवणात् सूच्यते हि ॥ अनुप्रसङ्ग-
सिद्धिं बोधयितुमाहुः । * इदानीमित्यादि * । जैमिन्यनभिप्रेते
सम्भाव्यत इत्याशङ्क-
थां स निराक्रियत इत्यर्थः । ननुपनयनाद्यभावेन वैदिककर्मादावनधि-
कारस्य तस्मिन् सिद्धत्वात् सम्भावनैव कुत इति चेत् । ब्रह्मवि-
द्याया उपनयनानपेक्षत्वात् । वैश्वानरविद्यायां तान्दानुपनीयैतदुवा-
चेति श्रावणात् । नच तत्र प्राचीनशालादीनां ब्राह्मणत्वेन तस्यो-
त्सर्गसिद्धत्वाद् वैशेषिकस्यैव तत्रानपेक्षा, न त्वौत्सर्गिकस्येति वा-
च्यम् । तथा सति तस्य प्रतिनियतवर्णोचितशास्त्रीयसंस्कारत्वे प-
र्यवसानात् सच्छूद्रे च तदुचितस्य तस्य सत्त्वेनैवाधिकारसिद्धेः ।
नच तस्य सामर्थ्यार्थित्वयोरभावः शङ्काः । विद्यायां यौत्सामर्थ्य-
स्यैवापेक्षणात् । तस्य च प्राक्तनपुण्येनैव सिद्धे । श्रावयेच्चतुरो व-
र्णानिति पुराणधावणविधानात् तच्छ्रवणेऽर्थित्वस्यापि सिद्धेः । तर्हि
यिदं च * याधकोऽस्त्विति चेत् तत्राहुः । * यथेत्यादि * ।

निपादस्थपतिं याजयेत् सा हि तस्येष्टिरिति श्रुतेर्हविष्कृदाधावेति शूद्रस्येति लिङ्गाद् दोहादौ च शूद्रस्याधिकारः । एवमिहापि संवर्गविधायां शूद्रस्याधिकार इति तन्निराकरणार्थमिदमधिकरणमाभ्यते ।

एवं श्रूयते । जानश्रुतिर्ह पौत्रायण इत्यत्र हंसवाक्यश्रवणा-
नन्तरं सयुग्वनो रयिकस्य समीपं गतः जानश्रुतिः पौत्रायण र-
यिकेमानि पद्मशतानि गवामिसादिना देवतां पृष्टः प्रत्युवाच ।
अ ह हारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्त्रिखादिना जानश्रुतिं शूद्र-
शब्देन सम्बोध्य, पुनश्च, शूद्राऽनेन मुखेनेत्युक्त्वा संवर्गविधा-
मुपदिष्टवान् । अतोऽत्र विधायां जातिशूद्रस्याप्यधिकारइसाशङ्क्य
परिहरति । नात्र शूद्रशब्दो जातिशूद्रवाची । किन्तु मत्सर-
युक्तस्त्वमत्र नाधिकारीति तथा सम्बोधनम् । तदाह । शुक शो-
कः, अस्य जानश्रुतेः समजनि । तत्र हेतुः । तदनादरश्रवणात् ।
तस्माद्दंसादनादरस्य श्रवणात् । कं वर एनमेतव सन्तः सयुग्वान-

संवर्गविधायां कथमधिकार इति शङ्कायां तदधीजं बोधयितुं वि-
षयवाक्यमुदाहरन्ति । * एवमित्यादि * उपदिष्टवानित्यन्तम् * ।
* श्रूयते इति * । छान्दोग्ये पद्मप्रपाठकारम्भे एवं श्रूयते । * सयु-
ग्वन इति * । युक्तयानिति युग्वा शकटविशेषः । तेन सह वर्तमानः
सयुग्वा तस्य । रयिक * इति तस्य रुद्धे नाम । * जानश्रुतिरिति * ।
जानश्रुतेरप्रत्ययम् । * पौत्रायण इति * । पुत्रस्य पौत्रः । * देवतामि-
ति * । उपास्यां देवताम् । * अ ह हारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभि-
रस्त्रिखति * । अः प्रतिषेधे । हेत्याश्चर्ये । हारेत्वा हारेण युक्त इत्या-
रथः । शूद्रेति सम्बोधनम् । गोभिः सह यदानीतं तत्सर्वं तव निकटं
एव तिष्ठत्वित्यर्थः । केचित्तु, अरे शूद्र त्वा त्वाभ्य अहह धिक् । स
आनीतो रथादिर्ह तवैवास्त्रित्येवं व्याकुर्वन्ति । * मुखेनेति * ।
हारेण । सूत्रमप्यतार्यं व्याकुर्वन्ति । * अत इत्यादि * । * कं वर
एनमेतदित्यादि * । कं वरे, काम उ अरे एनं राजानमेताद्यत्कर्मक-

मिव रयिकमात्येति स्वापकर्षश्रवणात् । किमतो ? यद्येवमत आह
तदाद्रवणात् । तत्र तदनन्तरम् आद्रवणात् । शुचमनु आद्रवतीति
शुद्रः । परोक्षवादार्थं दीर्घः सर्वज्ञत्वख्यापनाय । रुदिर्योगमपहर-
तीति न्यायात् कथमेवमत आह । सूच्यते हि । स्वस्य सर्वज्ञत्वं
सूच्यते । हंसवाक्याच्छोके जाते, त्वमागत इति । अन्यथा प्रपन्न-
स्य धिक्कारवचनमनर्थकं स्यात् । युक्तश्चायमर्थो, ब्रह्मविदः सर्व-
ज्ञतेति । तस्य मात्सर्यनिराकरणं वा सम्बोधनफलम् । तस्माच्छुचं
प्रसाद्रवणादेव शुद्रपदप्रयोगो, न जातिशुद्रवाची ॥ ३४ ॥

कुत एवमत आह ।

क्षत्रियत्वावगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

जानश्रुतेः पौत्रायणस्य क्षत्रियत्वमवगम्यते । गोनिष्करथ-
कन्यादानात् । न हि क्षत्रप्रभृतयो ह्येते क्षत्रियादन्यस्य सम्भवन्ति ।

तारं सन्तं सयुग्वानं रयिकमिवात्येत्यर्थः । * शुचमन्वित्यादि * ।
अत्र, * दीर्घः पृषोदरादित्वाद् घर्णान्तरलोपस्याप्युपलक्षकः । * रु-
दिरित्यादि * । पूर्वतन्त्रे उक्तन्यायाद् रथकारपदे रुदिरेवाहता,
न तु योग इति कथमत्र तद्विरुद्धमाद्रियत इत्यर्थः । ननु सूचनमेवा-
त्राभिप्रेतमिति कथं ज्ञेयमत आहुः । * अन्यथेत्यादि * । ननु स्वस्य
सर्वज्ञत्वख्यापनार्थं प्रपन्नधिक्कारवचनमपि ब्रह्मविदोऽनुचितमित्यरु-
च्या पक्षान्तरमाहुः । * तस्य मात्सर्येत्यादि * । एवमुक्ते मात्सरस्याति-
दोषत्वं ज्ञात्वा तं स त्यजेत् तदुपाख्यानं श्रुत्वाऽन्योऽपि त्यजेदित्येत-
दर्थं तथा वचनमतो नानुचितमित्यर्थः । * तस्मादिति * । गमकेन
योगोपोद्धरणे रुढेरकिञ्चित्करत्वात् ॥ ३४ ॥

क्षत्रियत्वावगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ सूत्रमप्यतारय-
न्ति । * कुत इत्यादि * । ननु मास्तु शुद्रशब्दोऽत्र जातिशुद्रवाची, त-
थापि जानश्रुतिजातेरनुक्तत्वात् तदपेक्षायां स एवानुपूर्व्यासामान्या-
ज्जातिमपि बोधयिष्यतीति कुतस्तदनादर इत्यत आहेत्यर्थः । * क्ष-
त्रप्रभृतय इति * । यदुपाख्यत्वावसथकरणब्राह्मणमोजनक्षत्रन्ताः ।

राजधर्मत्वात् । न ह्यन्यो ब्राह्मणाय भार्यात्वेन कन्यां दातुं शक्नो-
ति । न च प्रथमहंसवाक्यं शूद्रे सङ्गच्छते । उपदेशाच्चेति चका-
रार्थः ।

तथापि संवर्गविद्यायां शूद्रस्यैनाधिकारं मन्वानस्य निराकं-
णारार्थं हेतुमाह । उत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् । अथ ह शौनकं

बहुपाक्यत्वादीनां धर्मिष्ठे धनवति शूद्रे कदाचित् सम्भवेऽपि क्षत्र-
स्थापनस्य राजधर्मत्वेनान्यत्रासम्भवात् तत्प्रभृतित्वमुक्तम् । तस्या-
पि कथञ्चित् सम्भवमाशङ्क्य हेत्वन्तरमाहुः । * न ह्यन्य इत्यादि * ।
पुराणादौ तद्दानस्य क्षत्रियकृतत्वेन स्मरणात् तथेत्यर्थः । शूद्रा-
दारोपसंग्रहस्य मनुप्रभृतिभिरुक्तत्वात् तस्य च कन्यादानहेतुकत्वात्
तस्यापि सम्भवमाशङ्क्य हेत्वन्तरमाहुः । * नचेत्यादि * । * प्रथ-
महंसवाक्यमिति * । होहोयि मल्लाक्ष मल्लाक्ष जानश्रुतेः पौत्रायणस्य
समं दिवा ज्योतिराततं तन्मा प्रस्ताङ्गीत् तत्त्वा मा प्रधाक्षीरिति
वाक्यम् । होहोयीति भयसूचकं सम्बोधनम् । दिवेति शुलोकेन
दिनेन वा । प्रधाक्षीरिति पुरुषव्यत्ययः । मा प्रदहत्वित्यर्थः । त्वा
इत्यत्र सोडादेशो वा । तथाचैतादृशमाहात्म्यस्य शूद्रे भश्रुतत्वाद-
स्मृतत्वाच्च न शूद्रे सङ्गच्छत इत्यर्थः । * उपदेशादिति * रयिक-
कृतावुपदेशात् । शूद्रे विद्योपदेशस्य काव्यसिद्धत्वाद्वापि शूद्र-
श्रोतृकत्वस्याशक्यवचनत्वात् तथेत्यर्थः । एतेन यथा कृताय वि-
जितायाधरेयाः संयन्त्येवमेतत्तमभिसामैति यत्किञ्च प्रजाः साधु-
कुर्वन्तीति रयिकमाहात्म्ययोधकस्य द्वितीयहंसवाक्यस्याप्यत्र प्रा-
प्रामाण्यं योधितम् । हीनान्यवर्णकन्यायाः प्रथमतः संग्रहे स्ववर्ण-
दानेर्भलन्दनोपाख्याने सिद्धत्वाद्भयिकप्रथमविद्याहस्यान्यताप्रसिद्धे-
रेतत्कन्याग्रहणेन दूष्यतायां रयिके तादृशमाहात्म्यस्यासङ्गत्यापत्ते-
रिति । ननु हंसवाक्यस्य धर्मिष्ठत्वादिमात्रयोधकत्वं, न तु क्षत्रिया-
साधारण्यमिति शङ्क्यायां सूत्रशेषमवतारयन्ति । * तथापीत्यादि * ।
एष्यं प्रहिलयादेन तथा मन्वानं निराकर्तुं हेतुमाहेत्यर्थः । * उत्तर-
त्रेति * उपसंहारवाक्ये । कार्यं तत्र क्षत्रियत्वावगतिरित्यत आहुः ।

च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिमित्युत्तरत्र ब्राह्मणक्षत्रियौ तौ निर्दिष्टौ । कक्षा सेना यस्येति । कक्षसेनस्यापत्यं काक्षसेनिरिति । अस्य व्याख्यानं, चैत्ररथ इति । चित्रा रथा यस्य तस्यापत्यं, तेन चैत्ररथेन । कक्षारूपा रथा इति व्याख्यानम् । एतेन वै चित्ररथं कापेया अयाजयन्निति । शौनकश्च कापेयो याजकश्च । याज्यश्च चित्ररथस्य पुत्रः काक्षसेनिरिति । ब्रह्मचारी ब्रह्मविद । इमौ तु संवर्गविद्योपासकौ । प्राणाय हि भिक्षा । तस्मान्न ददतुः । उभावपि श्लोकौ भगवतः ।

* कक्षा सेनेत्यादि * । * तेन चैत्ररथेनेति * क्षत्रियत्वावगतिरिति शेषः । काक्षसेनिपदस्य कथं चित्ररथपदव्याख्यानत्वमित्यत आहुः । * कक्षारूपा इत्यादि * । 'कक्षः स्यादन्तरीयस्य पश्चाद्भ्रूलपल्लवे । स्पर्द्धापदे च दोर्मूले' इति कोशे स्पर्द्धास्थानं कक्षापदेनोच्यते । तथाच चित्रत्वात् स्पर्द्धास्थानरूपा रथा इति हेतोः कक्षापदं चित्रपदव्याख्यानम् । सेनापदं च रथपदव्याख्यानमित्यर्थः । एवं क्लेशेन व्याख्याने किं धीजमित्याकाङ्क्षायां लिङ्गपदं विवृण्वन्ति । * एतेनेत्यादि * । इदं च छन्दोगानां हिरात्रे श्रूयते । एतेन वै चैत्ररथं कापेया अयाजयन्तमेकाकिनमन्नाद्यस्याध्यक्षमकुर्वन्तस्माच्चैत्ररथो नामैकः क्षत्रपतिर्जायत इति । तथाच समानान्वयानां समानान्वया एव याजका भवन्तीति प्रायेण दृष्टम् । अतः कापेयसम्यन्धात् काक्षसेनिश्चैत्ररथ इति तथेत्यर्थः । परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी विभिक्षइत्यादेस्तात्पर्यमाह । * ब्रह्मचारीत्यादि * । इमौ शौनकाभिप्रतारिणौ संवर्गविद्योपासकौ । संवर्गस्त्वधिदैवतं चायुरध्यात्मं प्राणः । यतो हेतोः प्राणाय भिक्षा । अन्नस्य प्राणभोगार्थत्वात् । तदर्थं ब्रह्मचारी जानाति न वेति सन्दिह्य नददतुः । ततो 'महात्मनश्चतुर्लो देव एकः कः सो जगार भुवनस्य गोपाः । तं कापेय नाभिपश्यन्त मर्त्या अभिप्रतारिन् यदुधा घसन्तम्' इति ब्रह्मचार्युक्तः श्लोकः । आत्मा देवानां जनिता प्रजानार हिरण्यदंष्ट्रो यमसो नमूरिः ।

तेन प्रकृतेऽप्येतौ गुरुशिष्यौ ब्राह्मणक्षत्रियावेवेति गम्यते । तस्मान्न
जातिशूद्रः संवर्गविद्यायामधिकारी ॥ ३५ ॥

संस्कारपरामर्शात् तदभावाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥

इदानीं शूद्रस्य कचिदपि ब्रह्मविद्यायामधिकारश्चेदत्राऽपि

महान्तमस्य महिमानमाहुरनद्यमानो यदनन्नमस्ति' इति कापेयोक्त-
श्चेत्युभावपि श्लोकौ, * भगवतः प्रजापतिरूपबोधकत्वात् परम्पर-
या भगवत्संन्यन्धिनी । श्लोकार्थस्तु, महात्मनो माहात्म्ययुक्तान्,
चतुरश्रतुःसंख्याकान् अग्निस्वर्यचन्द्राप रूपान् देवान् वायुरूपेण,
वाक्चक्षुःश्रोत्रमनोरूपान् प्राणान् प्राणरूपेण यो देव एकः फः प्र-
जापतिः सो जगार असितवान् । भुवनस्य भूतोद्भवस्थानस्य भूरा-
दिलोकस्य गौपा रक्षकः । हे कापेय तं मर्त्या मरणधर्माणो विवेक-
शून्या नाभिपश्यन्ति । न जानन्ति । हे अभिप्रतारिन् बहुधा अ-
ध्यात्माधिदैवताभिभूतप्रकारैर्वसन्तमिति । द्वितीयश्लोके तु, हिरण्य-
दंष्ट्र इति, अमृतदंष्ट्रः । यभसो मक्षणशीलः । नसूरिः, न विद्यते-
ऽन्यः सूरिर्यस्मात् सः । अनद्यमानोऽन्यैरभक्ष्यमाणः । यद् यस्माद्
अनन्नम् अग्निवागादिरूपमस्ति भक्षयति तस्मान्महामहिम इत्येवं
धयं जानीम इति । तथाचैयं परम्परिता ब्रह्मविद्या, न तु साक्षात् ।
तेन सिद्धमाहुः । * तेनेत्यादि * । उत्तरस्मिन् वाक्यशेषे । सं-
वर्गविद्योपासकयोर्ब्राह्मणक्षत्रिययोरेवोक्तत्वेन प्रकृते तथेत्यर्थः ।
फलितमाहुः । * तस्मादित्यादि * । तथाच परम्पराविद्यायामपि
यत्र नाधिकारस्तत्र साक्षाद्विद्यायां किं वाच्यमिति भावः ॥ ३५ ॥

संस्कारपरामर्शात् तदभावाभिलापाच्च ॥ ननु, श्रुतिलिङ्गवा-
क्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्यल्यमर्थविप्रकर्षादिति
जैमिनिना श्रुत्यपेक्षया लिङ्गादीनां दौर्यल्यस्य साधितत्वात् तत्रापि
लिङ्गानां तेषां सुतरां तथात्वाच्चरुत्यैवाधिकारः शूद्रस्यादतन्व्य इ-
त्याशङ्कनायां सूत्रं पठित्वायमाहुः । * इदानीमित्यादि * । बुद्धिस्या-
यां शङ्कनायाम्, अधीहि भगव इति क्षोपससादेति सनत्कुमारनारद-

कल्प्येत । तच्च नास्ति । सर्वत्र संस्कारपरामर्शात् । उपनयनसं-
स्कारः सर्वत्र परामृश्यते । तं होपनिन्ये । अधीहि भगव इति हो-
पससाद । तान् हानुपनीयेत्यादिप्रदेशेषूपनयनपूर्वकमेव विद्यादानं
प्रतीयते । शूद्रस्य तु, तदभावाभिलापात् । चतुर्थे एकजातिस्तु
शूद्र इति, न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हतीति शूद्रस्य
संस्कारनिषेधात् । चकारान्न शूद्राय मतिं दद्यादिति निषेधः ॥ ३६ ॥

तदभावनिर्द्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

इतश्च न शूद्रस्य सर्वयाधिकारः । तदभावनिर्द्धारणे शूद्रत्वा-
भावनिर्द्धारण एव गुरुशिष्यभावप्रवृत्तेः । सप्तकामो ह जाबाल
इत्यत्र, गौतमः सत्यकाममुपनिन्ये । नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हतीति
सत्यवचनेन शूद्राभावं ज्ञात्वैव । चकार एवार्थे । चकारेण निर्द्धार-
णमुभयज्ञानार्थम् । वर्णत्वं शूद्राभावञ्च । तस्मान्न शूद्रस्याधि-
कारः ॥ ३७ ॥

संवादस्य प्रतीकम् । तत्र च, यद्वेत्थ तेन मोपसीदेत्यामन्त्रणे, ऋग्वेदं
भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमिति वेदाध्ययनलिङ्गादेशोपनयन-
संस्कारप्राप्तिः । तान् हानुपनीयेवेति वैश्वानरविद्यायामपि प्राचीन-
शालादीनां पण्णां महाश्रोत्रियत्वलिङ्गादेव तत्प्राप्तिः । निषेधस्तु
वैशेषिकस्यैवेति न दोषः । शेषं स्फुटम् । तथाचात्र 'आनर्थक्ये प्रमा-
णानां विपरीतं यत्प्रलयम्' इति श्यायान्न शूद्रश्रुतिमात्रेणाधिकार-
सिद्धिरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

तदभावनिर्द्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ किमुभयमित्यपेक्षायामाहुः ।
* वर्णत्वमित्यादि * । अयमर्थः । तद्व्याख्यानिश्चितेऽपि ब्राह्मणवीज-
त्वे व्यभिचारजन्यत्वाच्छूद्रता स्यात् । तदभायस्तु धामदेव्यसामो-
पासकस्य न काञ्चन परिहरेदिति सर्वगामित्वाभ्यनुष्ठानात् तज्ज-
न्यस्य व्यभिचारदोषानाम्प्रान्तत्याद् वर्णत्वशूद्रत्वाभावं ज्ञात्वेति पू-
र्येण सम्यग्धः ॥ ३७ ॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

दूरे ह्यधिकारचिन्ता । वेदस्य श्रवणमध्ययनमर्थज्ञानं त्रयमपि तस्य प्रतिषिद्धम् । तत्सन्निधावन्यस्य च । अथास्य वेदमुपशृण्व-
तस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणमिति । यद्युवा एतच्छ्रमज्ञानं यच्छू-
द्रः । तस्माच्छूद्रसामीप्ये नाध्येतव्यमिति । उदाहरणे जिह्वाच्छेदो,
धारणे शरीरभेद इति । दोहादौ शूद्रसंबन्धे मन्त्राणामभाव एव ।

स्मृतिप्रयुक्त्यापि वेदार्थे न शूद्राधिकार इत्याह ॥ स्मृतेश्च ॥
वेदाक्षरविचारेण शूद्रः पतति तत्क्षणादिति । चकारस्त्वधिकार-
सम्पूर्णत्वद्योतकः । स्मार्तपौराणिकज्ञानादौ तु कारणविशेषेण
शूद्रयोनिगतानां महतामधिकारः । तत्रापि न कर्मजातिशूद्राणाम् ।
तस्मान्नास्ति वैदिके क्वचिदपि शूद्राधिकार इति स्थितम् ॥३८॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च ॥ * यद्यु वेति * । यदि
उ वेति पदच्छेदः । शेषं निगदेन व्याख्यातम् । एवं सूत्राणि व्या-
ख्याय प्रासङ्गिकमाहुः * स्मार्तपौराणिकेत्यादि * । अयमर्थः । पुरा-
णान्तरे, श्रावयेच्चतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमप्रत इति शूद्रस्यापि
सामान्यतः श्रावणविधानात् । स्मृतिकौमुद्यां स्कान्दे । 'अस्ति शू-
द्रस्य शुभ्रपा पुराणेनैव वेदनम् । वदन्ति केचिद् विद्वांसः स्त्रीणां
शूद्रसमानताम्' इति । 'सिद्धान्तश्रावणं प्राहुर्द्विजानां मुनिसत्तम ।
शूद्राणां च विरक्तानां तथा स्त्रीणां महामुने । सिद्धान्तश्रावणं
प्रोक्तं पुराणश्रावणं बुधैरिति' श्रावणयोधनात् । एकादशस्कन्धेऽपि,
साधवे शुचवे भूयाद् भक्तिः स्याच्छूद्रोपितामिति भगवद्वाक्या-
त् । प्रथमस्कन्धे, 'स्त्रीशूद्रद्विजवन्धूनां त्रयी न भुतिगोचरा । इति
भारतमाख्यानं रूपया मुनिना कृतम्' इति वाक्याच्च भारतपुराण-
श्रावणमसन्दिग्धम् । ततश्च बुद्धिमतां ज्ञानमपि भवत्येव । परन्तु
तादृशज्ञाने, 'आसक्तौ भगवानेव शापं दापयति क्वचित् । महद्गु-
रेऽप्यवा लोके तन्मार्गस्थापनाच्च हि' इत्युक्तरीतिकेन शापादिना

कारणविशेषेण शुद्रयोनिगतानां महतां विदुरवेदवादिदासीसुतसद-
शां फलमुखोऽधिकारः । तादृशमेव तत्र कृतार्थत्वस्मरणात् । तत्र
शुद्रयोनिगतत्वेऽपि न कर्मजातिशुद्राणाम् । 'अत्रापि वेदनिन्दाया-
मधर्मकरणात् तथा । नरके न भवेत् पातः किन्तु हीनेषु जायते'
इत्युक्तरीतिकेन कर्मणा जातिशुद्राणां न फलमुखोऽधिकार इति ।
* ज्ञानादाचित्यादिपदेन, 'जपस्तपस्तीर्थयात्रा प्रव्रज्या मन्त्रसाधनम् ।
देवताराधनं चैव स्त्रीशुद्रपतनानि षड्' इत्येतेषां संग्रहः । विदुरा-
दीनां तीर्थयात्रादिदर्शनात् । इतरेषां त्वेतानि निषिद्धान्येव । अत
एवेदानीन्तनानां तत्कर्तृणां कामकोधादय एव दृश्यन्ते, न तूपशम
इति । एतदधिकरणद्वयं प्राप्तङ्गिकम् ।

अथ प्रसङ्गादिदं विचार्यते । शुद्रादयः सर्वे भारतं पुराणं
च पठेयुर्न वेति । तत्र, 'भारतव्यपदेशेन ह्याम्नायार्थश्च दर्शितः ।
दृश्यते यत्र वै धर्मः स्त्रीशुद्रादिभिरप्युत' इति प्रथमस्कन्धे, 'विप्रो-
ऽधीत्याप्नुयात् प्रज्ञां राजन्योदधिमेखलाम् । वैश्यो निधिपतित्वं च
शुद्रः शुद्धयेत् पातकाद्' इति द्वादशस्कन्धे च धर्मदर्शनश्रीभाग-
वताध्ययनयोर्बोधनात् । 'तस्माद् भारत सर्वात्मा' इत्यशमयेच्छायां
सर्वसाधारण्येन कीर्तनविधानाच्च सर्वमेव भारतं पुराणं च सर्वं
पठेयुरित्येवं प्राप्ते ।

अभिधीयते । ब्रह्मज्ञानमागांशव्यतिरिक्तमेव पठनीयम् । धर्म-
ब्रह्मणोरतीन्द्रियत्वेन प्रथमवाक्ये दृशोर्मुख्यार्थस्य ग्रहीतुमशक्य-
तया धर्मादिशाब्दज्ञानमात्रार्थकत्वेन पाठाप्रापकत्वात् । द्वितीयेऽप्य-
धीत्येतस्य स्मरणाध्ययनसाधारण्यात् स्मृत्वा गुरुमुखाद्वा गृहीत्वे-
त्यर्थेन तथात्वात् । नच स्वाध्यायब्राह्मणश्रुतौ, प्राङ्गसीनः स्वा-
ध्यायमधीयीतेत्यादौ केवलोच्चारणेऽपि तथा प्रयोगात् तत्प्राप्ति-
रिति वाच्यम् । त्रिनिगमनाधिरहात् । नचेतः पूर्वं, य एतां ध्या-
येदिति सर्वां संहितां पठन्नश्नु प्रयत इति पाठं प्रकम्य, विप्रोऽधी-
त्येति श्लोककथनानुपक्रम एव त्रिनिगमकोऽस्त्विति वाच्यम् । त-
त्रापि ध्यायणाद्युत्तरमेतत्कथनेनाध्ययनशब्दमहिम्ना च श्रवणोत्तरे
सिद्धे, कपिलदेवैः स्वमातुरप्यौपनिषद्भागवतज्ञानयोरनुक्तत्वेन स्त्री-
शुद्रयोस्तदंशाभावणे तयोस्तच्छ्रवणानधिकारे च सिद्धे, 'शुद्रयोना-
घहं जातो नातोऽन्यद् यश्नुमुत्सहं । कुमारस्य तु या बुद्धिर्वेद

तां शाश्वतीमहम् । इत्युद्योगे सनत्सुजातीयारम्भे विदुरवाक्या-
ज्ज्ञानोत्तरमपि वदनानधिकारे च सिद्धे, श्रवणपठनयोः पठन एव
चां तावदंशस्थागस्यैवौचित्यात् । तथा प्रणवादिमान् वैदिकमन्त्रयु-
क्तोऽपि त्याज्यः । वेदः प्रणव एवात्र इति, स सर्ववेदोपनिषद्वेदबीजं
सनातनमित्यादिवाक्यैः प्रणवस्य विशेषतो वेदत्वनिश्चयात् । औ-
पनिषदानां नारायणाष्टाश्वरादीनां मन्त्राणां नारायणकवचादौ प्र-
त्यभिज्ञानाच्च । नच देवतादिवाचकपदवत् प्रत्यभिज्ञाया अप्रयोज-
कत्वमिति शङ्काम् । 'नाममन्त्रस्तु शुद्रस्येति' 'स्वाहाकारनमस्का-
रौ मन्त्रौ शुद्रे विधीयते । ताभ्यां शुद्रः पाक्यज्ञैर्यजेत ब्रह्मवान्
स्वयम्' इत्यानुशासनिकपर्वादौ तदनुशाददर्शनेन तेषां च तदभावेनै-
तद्दृष्टान्तस्यात्र वक्तुमशक्यत्वात् । किञ्च द्वितीयस्कन्धे श्रीशुकैः
'श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्च' इति श्रवणात् तृतीयं स्मरणः
मुक्तम् । प्रथमे सूतेनापि, 'श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च ध्येयः पूज्यश्च' इति
तथोक्तम् । एवं प्रकृतेऽपि श्रवणपठनफलकथनोत्तरं स्मरणस्यापि तद्
घाच्यम् । अन्यथाऽऽकाङ्क्षान्तरोदयप्रसङ्गात् । अतः सादेश्यादप्य-
धीत्येति पदं स्मरणार्थकमवसीयते । यत्तु 'ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चस्यो राज-
न्यो जगतीपतिः । वैश्यः पठन् विदूषतिः स्याच्छूद्रः सत्तमता-
मियाद्' इति चतुर्थस्कन्धीयम् । तच्च पृथुचरितमुपक्रम्य पठित-
त्वात् प्रकरणावरोद्धमिति न तेन सर्वपाठः प्रापयितुं शक्यते । नच
'पठेच्च नियमं गृत्वा श्रीभागवतमादराद्' इति नियन्धे, श्रीमदाचा-
र्यैरुक्तत्वात् सर्वे पठनीयमिति शङ्क्यम् । तत्रापि तदंशल्यागे वा-
चकाभावात् । अन्यथा 'यदौपनिषदं ज्ञानं श्रीभागवतमेव वा ।
घर्णिनामेव तद्धि स्यात् स्त्रीशुद्राणां ततोऽन्यथा' इति तृतीयस्क-
न्धीयनिबन्धवाक्यस्य, 'भागवतज्ञानमपि त्रैवर्णिकानामेव । उपासना-
याः प्राधान्यात् । यदेव भगवता ब्रह्मणे प्रोच्यते, तत् त्रैवर्णिकाना-
मेवेति ज्ञातव्यम्' इति तत्प्रकाशग्रन्थस्य च विरोधापत्तेः । नचैका-
दशस्कन्धेऽपि, 'एष तेऽभिहितः कृत्स्नो ब्रह्मवादस्य संप्रद' इति
कथनाच्चतुःश्लोकीतुल्यतयोपदेशस्य तत्रापि सत्त्वात् तत्राप्यनधि-
कारः शङ्कः । तदग्रे, 'नैतत् त्वया दाम्भिकाय नास्तिकाय शठाय
च । अशुभ्यारम्भकाय दुर्विनीताय दीयताम् ॥ एतदौषैर्विहीनाय
ब्रह्मण्याय प्रियाय च । साधवे शुचये भूयाद् भक्तिः स्याच्छूद्रयोपि-

कम्पनात् ॥ ३९ ॥

कठवल्लीविचारेण निश्चिता ह्यधिकारिणः ।

वाक्यान्तरं च तत्रसं चिन्त्यते प्रलयावधि ॥

यदिदं किञ्च जगत् सर्वं प्राण एजति निःसृतं महद्भयं वज्र-

ताम्' इति कथनात् कर्मज्ञानादिभिर्भूतयोपदेशाच्च तादृशां भावने
बाधकाभावेन तत्र तेषां श्रावणाधिकारस्य सिद्धेः । अन्यथा तद्धि-
रोधापत्तेश्च । नचाभयेच्छायां तदर्थं कीर्तनस्य विरोधः शङ्क्यः ।
तत्र भगवत् एव कथनाच्छ्रीभागवत्पदाभावाच्चोक्तैकदेशातिरिक्त-
भागवत्कीर्तनादपि तत्परिहारसिद्धेः । पुरुषोत्तमसहस्रनामस्त-
स्यापि फलोक्तिप्रसङ्गे, सहस्रं यैस्तु पठितैः पठितं
मित्याचार्याणां वाक्यात् तस्मादपि तत्सिद्धेश्च । ये पुनरेतानि वा-
क्यान्याश्रित्य स्वस्यापि पाठाधिकारं शूद्रा आपादयन्ति, तेषां मात्स-
र्यादिदोषप्राप्तेन श्रीभागवतोक्तधर्मेष्वप्यनधिकारः । 'धर्मः प्रोज्झ-
तकैतवोऽन्नपरमो निर्मत्सराणां सताम्' इति वाक्यात् । किं पुन-
पाठे । एतेनैव गीतापाठो व्याख्यातः । तत्राप्यध्यायसमाप्तौ, उपनि-
पत्सु ब्रह्मविद्यायामिति दर्शनात् । तस्मात्तुक्तातिरिक्तमेव शूद्रैः पठ-
नीयम् । न तु श्रायणीयं, पाठनीयं वा । विध्यभावादिति नि-
ष्कर्षः ॥३८ ॥ ॥ ९ ॥

कम्पनात् ॥ एवं प्रासङ्गिकमधिकारनिरूपणं कृत्वा पूर्वप्रस्तु-
तमेव पुनः सिंहावलोकनेन विचारयतीत्याहुः । * कठवल्लीत्यादि * ।
हि * यतो हेतोर्भृत्युपाख्यानं मनुष्यानाधिकृत्य प्रवृत्तम् । अतः, श-
ब्दादेव प्रमित इत्यधिकरणे प्रस्तुतेन कठवल्लीस्याद्गुणमात्रविचारे-
णाधिकारिस्मरणे प्रसङ्गात् ते निश्चिताः । च * पुनः प्रासङ्गिकस-
माप्तौ तत्रस्य पष्ठवल्लीसं वाक्यान्तरं चिन्त्यते । अथवा,
विचार्यते । तच्चिन्तनस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * प्रलयावधि-
ति * तद्वाक्यप्रतिपाद्यं रूपं प्रलयस्यावधिभूतम् । तस्य ज्ञाने तत्र
लयः स्यादतो हेतोश्चिन्त्यत इत्यर्थः । विषयवाक्यं, सन्देहपीडं, स-
न्देहाकारं चाहुः * यदिदमित्यादि * । * घेतीत्यन्तम् * । ननु प्र-

मुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्तीति । अत्र प्राणवज्रोद्यमनश-
ब्दाभ्यां सन्देहः । किं प्राणोपासना, इन्द्रोपासना वा, ब्रह्मवाक्यं
वेति । वाचकशब्दस्य श्रुतित्वात् प्रकरणेन निर्णयः । अमृतं वै
प्राणा इति श्रुतेः । प्राणोपासकस्याप्यमृतप्राप्तिर्युज्यते । इन्द्रस्यां-
प्यमरत्वात् । वज्रमुद्यतमिति प्राणपक्षे वियोजने मरणजनकत्वाद्
भयरूपत्वम् । इन्द्रपक्षे वलाधिष्ठातृत्वात् प्राणत्वम् । तस्मात् प्राण
इन्द्रो वा वाक्यार्थ इत्येवं प्राप्ते । उच्यते ॥ कम्पनात् ॥ कम्पनमत्र
प्रथमवाक्यार्थः । स च भयहेतुकः । अविशेषेण सर्वजगत्कम्पनं
भगवद्धेतुकमेव भवति ।

करणस्य प्राप्त्वात् तेनैव निश्चये विचारोऽनर्थक इति शङ्कयामा-
हुः । * वाचकेत्यादि * । तथाच प्रकरणापेक्षया श्रुतेर्बलिष्ठत्वात्
प्रकरणेन न निर्णय इत्यतो विचार आवश्यक इत्यर्थः । पूर्वपक्ष-
माहुः । * अमृतमित्यादि * । तथा अमृतपदस्याप्यनेकार्थत्वाद् वा-
क्योक्तफलेनापि न निर्णय इत्यर्थः । तर्हि प्राणविद्यैवास्त्वित्यत
आहुः । * इन्द्रस्येत्यादि * । तदुपासकस्याप्यमृतत्वप्राप्तिर्युज्यत
इति पूर्वेण सम्यन्धः । इन्द्रस्यात्र कथं प्राप्तिरित्यत आहुः । * वज्रमु-
द्यतमिति * । तथाच लिङ्गात् प्राप्तिरित्यर्थः । * तस्मादिति * प्र-
करणापेक्षया श्रुतिलिङ्गयोः प्रयत्नत्वात् । तथाच ब्रह्मवाक्यत्वाभावे
पूर्वपक्षे तात्पर्यम् । सिद्धान्तं व्याचक्षते । * उच्यत इत्यादि * ।
अत्र हि, यदिदं किञ्चेति पादत्रयमेकं वाक्यम् । य एतदिति तुरीय-
पादो भिन्नं वाक्यम् । तत्र, यदिदं किञ्च परिदृश्यमानमपरिदृश्यमानं
च सर्वं जगत् प्राणे विद्यमाने निःसृतं बहिरागतं सदेजति कम्पते ।
तत्र हेतुः । महतां भयं तस्मात् तादृशं वज्रमायुधमुद्यतं जगन्नियमना-
योद्धासितमिति पदसम्यन्धात् कम्पनमत्र प्रथमवाक्यार्थः । स च
भयहेतुकः । तेन स्वतः कम्पनं वार्यते । तथा, यदिदं किञ्चेत्यनेन स-
र्वपदे सङ्कोचो वार्यते । अतोऽविशेषेणासङ्कोचेनेदं सर्वं जगत्कम्पनं
भगवद्धेतुकमेव भवति । न प्राणे । तस्य स्वचियोगेन भयजनक-

नचैकान्ततो वज्र इन्द्रस्यैवायुधं भवति । अग्निहृदयत्वात् । तस्य तातस्य हृदयमाच्छिन्दत् साऽज्ञानिरभवदिति श्रुतेः । तस्मान्मारकरूपमेवेदं भगवतः । प्राणशब्दवाच्यत्वं तु पूर्वमेव सिद्धम् । तस्मात् सर्वजगत्कम्पनं भगवत्कृतमिति भगवानेव वाक्यार्थः ॥ ३९ ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरभि-

तयेदृशकम्पनाहेतुत्वात् । ननु तर्हि श्रुतेः साधारणत्वान्माऽस्तु प्राणः, किन्त्वन्द्र एवास्तु । वाक्यापेक्षया लिङ्गस्य प्राचल्यादित्यत आहुः * नचेत्यादि * । सिद्धमाहुः * तस्मादित्यादि * । यस्मादिन्द्रप्राणौ नात्र शक्यवचनौ तस्मात् तथेत्यर्थः । ननु तथापि प्राणशब्दवाच्यत्वस्य, अत एव प्राण इत्यधिकरण एवावधारितत्वादस्याधिकरणस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * प्राणेत्यादि * । * तस्मादिति * । यस्मात्तुक्तवाक्यार्थरूपत्वं न पूर्वत्र प्राणशब्दशब्दिते सिद्धं तस्मात् । अप्रैतादृशस्य हेतोर्वाक्यान्तरे अदर्शनाद्धेतुरेव पक्षमाक्षेप्त्यतीत्याशयाद्विमृष्टनिष्ठविशेषान्तरविमर्शावधारणेनैव तत्स्फुरणाच्च पक्षानुल्लेप इति न न्यूनता । आधारता तु विषयवाक्य एव स्फुटा । अत्राऽचान्तरप्रलयकर्तृत्वं प्राणे आशङ्क्य तद्विचारणाय अज्ञभयोत्पादकत्वेन तद् ग्रहणं साधितम् । तेन युद्धिस्थानात्मिकैवाधिकरणसङ्गतिः ।

यच्च शङ्कराचार्यैरत्र ग्रहणप्रतिपत्तौ पूर्वोत्तरपर्यालोचनादिति हेतुरुक्तः । तच्च सूत्रमेव विरुणद्धि । सूत्रे कम्पनस्यैव हेतुत्वेन कथनात् । योऽप्येजयितृत्वस्य ग्रहणधर्मत्वेन प्राणेनेति मन्त्रस्य तद्व्योधिकृतयोपन्यासः । सोऽपि तथा । मन्त्रे जीवनस्य तथात्वेनोक्ततया कम्पनायोधकत्वादिति ॥ ३९ ॥ ॥ १० ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ * य एष इत्यादि * इदं छान्दोग्ये दशमप्रपाठके दहरविद्यायामिन्द्रप्रजापतिसंवादे च पठ्यते । एतावान् परं विशेषः । पूर्वत्र, निष्पद्यत इत्यनन्तरं, स आत्मेति वाक्यशेषः ।

सम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति । तत्र संशयः । परं ज्यो-
तिर्महाभूतरूपं ब्रह्म वेति ।

ब्रह्मधर्माश्च ये केचिद् सिद्धा युक्त्यापि साधिताः ।

निर्णायकास्ततोऽप्यन्ये चत्वारोऽत्र निरूपिताः ।

तत्र रूढ्योपपत्त्या च महाभूतमेव ज्योतिरित्येवं प्राप्ते । उ-
च्यते । ज्योतिर्ब्रह्मैव । कुतः । दर्शनात् । सर्वत्र दर्शनं न्याय इति

द्वितीये तु, स उत्तमः पुरुष इति । तत्रोत्तरवाक्यमसन्दिग्धम् ।
गीतायाम्, उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत इत्युपसंहरणेनास्य
जीवयोधकताया वक्तुमशक्यत्वात् । तेन स तत्र पर्येति जक्षन्
क्रौडन्नित्यग्रिमे वाक्ये तच्छब्दद्वयेनोभयोः परामर्शेऽपि विभक्तिसामा-
नाधिकरण्यं सन्निधि चानाहत्य व्यवहितं व्यधिकरणविभक्तियोधि-
तमपि ब्रह्मैवादर्णीयमिति निश्चयात् । अतो दहरविधासं वाक्यमेव
विषयः । संशयस्तु स्फुट एव । तद्वीजं तु प्रकरणापेक्षया श्रुतेः प्रा-
घल्यम् । ज्योतिश्चरणाधिकरणेनास्य गतार्थतानिरासायास्य प्रयोजनं
कारिकयाहुः । * ब्रह्मेत्यादि * । * चत्वार इति * । उपसम्पत्तव्यत्व-
म् उपसम्पन्नस्वरूपाभिनिष्पादकत्वम् । पूर्ववाक्यगतं हृदयत्वं, स-
त्यपदोक्तं मर्त्याऽभृतनियामकत्वं चोत्तरवाक्यगतम् । तद्यथापि हिर-
ण्यनिधिमित्यारभ्यैवंबिद् स्वर्गे लोकमेतीति वाक्यं कयात् । * निरू-
पिता इति * । निर्णायका निरूपिताः । अतो न गतार्थतेत्यर्थः । पूर्व-
पक्षमाहुः । * तत्रेत्यादि * । * उपपत्त्येति * । अस्माच्छरीरात् स-
मुत्थायेत्यादियोधितया तथा । राजशिविराणि तीरात् समुत्थिता-
नीत्यादौ लोके समुत्थानस्योद्गमने प्रयोगदर्शनादत्र च शरीरादुद्गमनो-
त्तरं ज्योतिष उपसम्पत्तिबोधनात् । तस्याश्चार्चिरादिमार्गेण जीव-
स्य गमने अर्चिराद्यपेक्षया आदित्यादेः परत्वादिति । सिद्धान्तमा-
हुः । * उच्यते इत्यादि * । * सर्वत्र दर्शनमिति * । समानप्रकरणे
एतत्स्थाने ब्रह्मवाचकपददर्शनम् । तथाच यत्र ब्रह्मवाचकं पदमभि-
धीयते तस्मिन् स्थाने । अत्र ज्योतिःपदं दृश्यते । अजज्ञायेत्यर्थः । तदेव

नचैकान्ततो वज्र इन्द्रस्यैवायुधं भवति । अग्निहृदयत्वात् । तस्य तातस्य हृदयमाच्छिन्दत् साऽज्ञानिरभवदिति श्रुतेः । तस्मान्मारकरूपमेवेदं भगवतः । प्राणशब्दवाच्यत्वं तु पूर्वमेव सिद्धम् । तस्मात् सर्वजगत्कम्पनं भगवत्कृतमिति भगवानेव वाक्यार्थः ॥३९॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरभि-

तयेदृशकम्पनाहेतुत्वात् । ननु तर्हि श्रुतेः साधारणत्वान्माऽस्तु प्राण-
किन्त्विन्द्र एवास्तु । वाक्यापेक्षया लिङ्गस्य प्रायल्यादित्यत आहुः *
नचेत्यादि * । सिद्धमाहुः * तस्मादित्यादि * । यस्मादिन्द्रप्राणी
नात्र शक्यवचनौ तस्मात् तथेत्यर्थः । ननु तथापि प्राणशब्दवाच्य-
त्वस्य, अत एव प्राण इत्यधिकरण एवावधारितत्वादस्याधिकरण-
स्य किं प्रयोजनमत आहुः । * प्राणेत्यादि * । * तस्मादिति * ।
यस्मादुक्तवाक्यार्थरूपत्वं न पूर्वत्र प्राणशब्दशब्दिते सिद्धं तस्मात् ।
अथैतादृशस्य हेतोर्वाक्यान्तरे अदर्शनाद्धेतुरेव पक्षमाक्षेप्यतीत्या-
शयाद्भिन्नेषु निष्ठविशेषान्तरविमर्शावधारणेनैव तत्स्फुरणाच्च पक्षानु-
ष्ठेय इति न न्यूनता । आधारता तु विषयवाक्य एव स्फुटा । अत्रा-
ऽवान्तरप्रलयकर्तृत्वं प्राणे आशङ्क्य तन्निवारणाय अज्ञभयोत्पादकत्वेन
तद् ग्रहाणि साधितम् । तेन युद्धिस्थानात्मिकैवाधिकरणसङ्गतिः ।

यत्तु शङ्कराचार्यैरेव ग्रहप्रतिपत्तौ पूर्वोत्तरपर्यालोचनादिति
क्तः । तत्तु सूत्रमेव विवृणक्ति । सूत्रे कम्पनस्यैव हेतुत्वेन कथनात् ।
योऽप्येजयितृत्वस्य ग्रहाधर्मत्वेन प्राणेनेति मन्त्रस्य तदुपोधकतयोप-
न्यासः । सोऽपि तथा । मन्त्रे जीवनस्य तथात्वेनोक्ततया कम्पनायो-
धकत्वादिति ॥ ३९ ॥ ॥ १० ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ * य एष इत्यादि * इदं छान्दोग्ये दशम-
प्रपाठके दहरविद्यायामिन्द्रप्रजापतिसंवादे च पठ्यते । एतावान्
परं विशेषः । पूर्वत्र, निष्पद्यत इत्यनन्तरं, स आत्मेति वाक्यशेषः ।

पावत् । सुपुप्तौ सर्वत्र, सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवति । सति सम्पद्य न विदुः । सति सम्पद्यामह इति । अहरहर्ब्रह्मलोकं गच्छन्तीत्यादिप्रदेशेषु ब्रह्मसम्पत्तिरेवोक्ता । अत्रापि सम्प्रसादवचनात् परं ज्योतिर्व्रह्मैव । तस्माद् यः कश्चन शब्दो ब्रह्मस्थाने पठितस्तद्राचक एवेति ॥ ४० ॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

आकाशो वै नामरूपयोर्निर्बहिता ते यदन्तरा तद् ब्रह्मेति श्रूयते । तत्राकाशशब्दे सन्देहः । भूताकाशः परमात्मा वेति । नामरूपनिर्वाहमात्रत्वमवकाशदानाद् भूताकाशस्यापि भवतीति न ब्रह्मपरत्वम् । अन्यस्य च नियामकस्याभावादित्येवं प्राप्ते ।

दर्शयन्ति । * सुपुप्तावित्यादि * । * सम्प्रसादवचनादिति * । सुपुप्तावस्थत्वबोधकादेतद्वचनात् । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * । अत्र जीवस्वरूपापत्तिहेतुत्वेन महाभूतरूपे ज्योतिषि प्रलवकर्तृत्वस्यातिव्याप्तिर्बुद्धिस्था निवारिता ॥ ४० ॥ ॥ ११ ॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ * श्रूयते इति * । छान्दोग्यसमाप्तौ श्रूयते । * आकाशशब्दे सन्देह इति * । उभयत्र प्रयोगसाधारण्यात् । श्रुतौ वैशब्दात् प्रसिद्धश्रुतब्रह्मेण ब्रह्मशब्दोक्तया चोभयोर्बोधनाच्च शब्दे सन्देह इत्यर्थः । अनेन धीजमुक्तम् । पूर्वपक्षमाहुः * नामेत्यादि * । नामरूपयोर्निर्वाहोऽविच्छेदेन चालनम् । तत्कर्तृत्वमात्रमत्र प्रतीयते, न तु कश्चिदन्यो धर्मः । तत्त्ववकाशदानाद् भूताकाशस्यापि सम्भवतीत्याकाशपदस्य न ब्रह्मपरत्वम् । नच एतस्य सामान्यत्वेन प्रकरणयत्वाद् ब्रह्मपरत्वमेव कुतो नाद्रियत शङ्काम् । प्रजापतिरुवाचेत्यस्य द्विरुक्त्या ब्रह्मप्रकरणस्य गमात् । इयामाच्छयलमित्यादिना प्रकरणान्तरेण व्यवधानाच्च नापि जीवपरत्वं शङ्कितुं शक्यम् । अभिसम्भवानीत्यस्य तत्प्रकरणस्यापि समाप्तेः । आकाशपदस्य जीवे कापि

उच्यते । आकाशः परमात्मा । अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् । यद्
भूताकाशस्य प्रयोजनं श्रुतिसिद्धं, तस्मादन्यस्य व्यपदेशः कार्या-
न्तरादिव्यपदेशश्च । यत्रैव हि सिद्धवत्कारेणोत्कृष्टधर्मा अतदीया-
स्तदेव ब्रह्मेति । नापि नापरूपनिर्वाह आकाशस्य माहात्म्यहेतु-
र्भवति । वै निश्चयेनेति सिद्धवत्कारान्नोपासनापरत्वम् ।

अतोऽस्यैव धर्मस्य यद् ब्रह्मधर्मतानियामकं तदत्र किमपि न हृद्यते ।
नचोपसंहारगतानां ब्रह्माऽमृतात्मशब्दानां तथात्वम् । अवकाशदान-
कृतबृंहणनित्यत्वव्यापकत्वगुणयोगेन प्रशंसानिवन्धनया गीण्या-
पि नेतुं शक्यत्वात् । नापि, ते यदन्तरेत्युक्तस्य नामरूपान्तर्गतित्व-
स्य तथात्वम् । व्यापकतयाऽऽकाशोऽपि तत्सिद्धेः । अत उपक्रमगत-
स्याकाशपदस्योच्चारणमात्रेण भूताकाशावगमात् स एव ग्राह्य इत्ये-
वं प्राप्त इत्यर्थः । सिद्धान्तं व्याचक्षते । * यद्भूतेत्यादि * । अर्थः प्र-
योजनं यद्भूताकाशस्य श्रुतिसिद्धं घायुजननं, तस्मादन्यस्य व्यपदे-
शः । ते यदन्तरेत्यनेनोक्तस्यासमन्तात् तदन्तःस्थापनरूपस्यादिप-
देन ब्रह्मत्वादेश्च यो व्यपदेशः कथनम् । तथाच, अन्तरः अर्थो य-
स्मादित्यर्थान्तरम् । वाऽऽहिताग्न्यादिष्विति परनिपातः । एवमत्र
बहुमीहिणा कर्ता बोध्यते । अन्योऽर्थोऽर्थान्तरमिति नित्यसमास-
पक्षे लक्षणया कर्तृत्वम् । तस्य भाषोऽर्थान्तरत्वम् । तदार्दीनि ।
ते यदन्तरेत्युक्तं बहिःष्ठान्तःस्थापनम् । ब्रह्मादिश्रुतयश्च । तेषां व्य-
पदेशात् कथनादाकाशो प्रक्षेप । नहि रूपान्तर्गतस्य निरुह्यस्या-
काशस्यासद्बुचितं तन्निर्वोदृत्वं सम्भवति न वा कापि श्रुतावाकाश-
माहात्म्यहेतुत्वेन तदुक्तमस्ति । नाप्यसद्बुचितं तयोरन्तःस्थापनं
बृंहणं वा तथा । घायुजनकत्वस्यैव श्रावणात् । अत आकाशकार्या-
तिरिक्तकार्यकर्तृत्वादेरत्रोक्तत्वाद् ब्रह्मादिश्रुतीनां चानुकूल्यादुप-
संहारस्य प्राबल्यमिति प्रक्षेपाकाशः । स्वारसिकं च शब्दानां ब्रह्म-
वाचकत्वमतो न लक्षणादोपोऽपि । तेनेदं सिद्धम् । यत्रैव सिद्धय-
त्कारेणोत्कृष्टधर्मा अतदीयास्तदेव ब्रह्मेति । अथ लोकदृष्ट्या विचा-
र्यम् । तद्सङ्गतम् । 'अथो वदाति भवसतां पदं यत्रियमाश्रम' इति

निर्वाहस्य ब्रह्मधर्मत्वं न श्रुत्यन्तरसिद्धमिति विचारः । अर्थाप-
त्तिसूचकस्त्वयमेव न्याय इति ।

तस्माद् यत्रैवातद्धर्मकथनमन्यवाच्यस्य तत्रैव ब्रह्मपरत्वमिति
सिद्धम् ॥ ४१ ॥

स्मृतेस्तस्यापि भगवदधीनत्वाभ्रामरूपनिर्वाह आकाशस्य माहात्म्य-
हेतुरपि न भवति । नच तर्ह्युपासनार्थं तदुक्तिराकाशोऽस्त्विति वा-
च्यम् । यतो, वै निश्चयेनेति सिद्धवत्कारणोपासनापरत्वं वक्तुं
शक्यते । तस्माद् ब्रह्मधर्म एवायं निर्वाह इत्यर्थः । ननु यद्ययं
निर्वाहो ब्रह्मधर्म एव, तदा, तद्धर्मोधिकरणेन वा, तल्लिङ्गाधिकरणेन
वा गतार्थत्वाद् व्यर्थः सूत्रारम्भ इत्यत आहुः । * निर्वाहस्येत्या-
दि * । तथापि विशेषमाहुः । * अर्थापत्तीत्यादि * । यद्यपि
कम्पनमपि न प्रसिद्धश्रुत्यन्तरसिद्धं, तथापि प्रकरणबलादु-
त्तरवाक्ये कम्पनहेतोर्ब्रह्मणः सकाशाद् भयस्योक्तत्वाच्च त-
स्य ब्रह्मकार्यत्वनिश्चयेन ब्रह्मवाक्यत्वसाधकता तस्य युक्ता ।
प्रकृते तु वाक्यस्यानारभ्याधीतत्वात् प्रमाणान्तराभावाच्च न
कथमपि ब्रह्मवाक्यत्वसिद्धिरतोऽयमेव न्यायस्तथेत्यर्थः । तन्व-
स्त्वेवं, तथापि पक्षनिर्देशोऽत्र न युक्तः । किन्तु ब्रह्मत्वमात्रं
साधनीयम् । ततश्च वाक्यस्यापि ब्रह्मवाक्यत्वं सुखेनैव सिद्धोदि-
त्यत आहुः । * तस्मादित्यादि * । * अन्यवाच्यस्येति * अन्यवा-
चकपदवाच्यस्य । तथाचैतदर्थं पक्षनिर्देश इत्यर्थः । एवं प्रयो-
जनकथनेनास्य, तल्लिङ्गाधिकरणेन गतार्थता तत्प्रपञ्चत्वं च निवारि-
तम् । अत्र चाकाशस्य नामादिनिर्वाहकत्वेन स्थितिकर्तृत्वस्यातिव्या-
प्तिमाशङ्का बुद्धिस्था सा निवारिता ।

यद्यु शिवस्त्वविवेके, उपक्रमस्याभ्यामाकाशश्रुतिप्रसिद्धलि-
ङ्गाभ्यामस्य वाक्यस्य भूताकाशपरत्वेऽपि पाश्चात्यानामसङ्कुचित-
नामरूपनिर्वाहत्वतदर्थान्तरस्याभ्युत्पत्तिलिङ्गब्रह्मात्मश्रुतीनां भूयस्तया
प्रायल्यात् तदनुरोधेनोपक्रमप्रापितमपि भूताकाशपरत्वमपोह्य ब्रह्म-
परत्वं स्थाप्यत इत्युक्तम् ।

तत्र सूत्रविरुद्धमेव । लिङ्गभूयस्त्वस्यात्र हेतुत्वानुल्लेपान् ।

यच्च शङ्कराचार्याः । ते यदन्तरेत्यस्य नामरूपे यन्निश्रे
इत्यर्थान्नामरूपाभ्यां व्यतिरिक्तमर्थान्तरं व्यपदिशतीति नाम-
रूपव्यतिरिक्तत्वं ब्रह्मलिङ्गं हेतुरूपास्य तद्विङ्गाधिकरणप्रपञ्चत्व-
मूचुः ।

तन्मतेऽधिकरणवैयर्थ्यमेव । निर्वाहस्य स्थितिरूपत्वेन तद्विङ्गा-
धिकरणविषयवाक्यादेव प्राप्ततया प्रपञ्चरूपत्वस्य वक्तुमशक्यत्वा-
त् । नामरूपव्यतिरिक्तत्वस्य स्पष्टलिङ्गत्वेनैतत्प्रणयनानावश्यकता-
या अपरिहाराच्च ।

भास्कराचार्योक्तमप्येतेनैव व्याख्यातमायम् ।

यदपि विशानभिधुः । यावान् वां अयमाकाशस्तावनेपोऽन्त-
र्हृदय आकाशः । आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता । परमे व्यो-
मन् प्रतिष्ठितेत्यादिषु ब्रह्मैवाकाशशब्दवाच्यं भवति । अर्थान्तरत्वा-
दिव्यपदेशात् । अर्थस्य अन्तरोऽर्थान्तरः । तस्य भावस्तत्त्वम् । आ-
दिपदेन नित्यत्वासङ्गत्वसूक्ष्मत्वादयो ब्राह्माः । तेषां व्यपदेशात् ।
आकाशवत् सूर्यगतञ्च नित्य इत्यादिषु कथनादित्याह ।

तन्मते व्यापकत्वकृतस्यार्थान्तरवर्तित्यस्वाकाशसाधारण्याद्,
यावान् वेत्येतन्निश्रेयस्यैवाकाशपदेन केवलब्रह्मासिद्ध्या लि-
ङ्गसत्त्वे च तद्विङ्गाधिकरणेन गतार्थत्वापस्याऽधिकरणवैयर्थ्यमेव ।
शैवस्तु । आकाशो भूतं, जीवो, ब्रह्म वा ? इति सन्दिह्य,
अमृतत्वादित्त्वमव्यपदेशादित्याह ।

तदपि, यदस्ति तदमृतमिति, अमृताऽक्षरं हर इति जीवे-
ऽप्यमृतप्रयोगात् सौप्रहेतोरयोगाच्चासङ्गतमेव ।

रामानुजाचार्यास्तु । आकाशपदोक्तो मुक्तत्वा, परमात्मा वा ?
इति सन्देहे । अथ इव रोमाणि विधूय पापमिति मन्त्रे मुक्तस्नान-
न्तरं प्रकृतत्वात्, ते यदन्तरेत्यत्रापि नामरूपविमुक्तस्य तस्यैवाभिधाना-
त् । नामरूपनिर्वाहकत्वस्य तत्पूर्वावस्थायां सम्भवात् । मुक्तावस्थायां
ब्रह्मादिशब्दानां सम्भवात् । असङ्कुचितप्रकाशयोगेनाकाशप्रयोग-
स्यापि सम्भवान्मुक्तजीव एवात्रोच्यते इति पूर्वपक्षे । अत्र परमात्मै-
व । अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् । आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहितेति
निर्वोदृत्वमत्रोच्यते । तथा मुक्तस्य नामरूपभाक्त्यान्मुक्तस्य जगद्-
व्यापारराहित्यादित्येषमुभयोर्न सङ्गच्छते । ईश्वरस्य तु, अनेन

निर्वाहस्य ब्रह्मधर्मत्वं न श्रुत्यन्तरसिद्धमिति विचारः । अर्थाप-
त्तिसूचकस्त्वयमेव न्याय इति ।

तस्माद् यत्रैवातद्धर्मकथनमन्यवाच्यस्य तत्रैव ब्रह्मपरत्वमिति
सिद्धम् ॥ ४१ ॥

स्मृतेस्तस्यापि भगवद्धीनत्वान्नामरूपनिर्वाह आकाशस्य माहात्म्य-
हेतुरपि न भवति । नच तर्ह्युपासनार्थं तदुक्तिराकाशेऽस्त्विति वा-
च्यम् । यतो, वै निश्चयेनेति सिद्धवत्कारणोपासनापरत्वं वक्तुं
शक्यते । तस्माद् ब्रह्मधर्म एवायं निर्वाह इत्यर्थः । ननु यद्ययं
निर्वाहो ब्रह्मधर्म एव, तदा, तद्धर्माधिकरणेन वा, तल्लिङ्गाधिकरणेन
वा गतार्थत्वाद् व्यर्थः सूत्रारम्भ इत्यत आहुः । * निर्वाहस्येत्या-
दि * । तथापि विशेषमाहुः । * अर्थापत्तीत्यादि * । यद्यपि
कम्पनमपि न प्रसिद्धश्रुत्यन्तरसिद्धं, तथापि प्रकरणबलादु-
त्तरवाक्ये कम्पनहेतोर्ब्रह्मणः सकाशाद् भयस्योक्तत्वाच्च त-
स्य ब्रह्मकार्यत्वनिश्चयेन ब्रह्मवाक्यत्वसाधकता तस्य युक्ता ।
प्रकृते तु वाक्यस्यानारभ्याधीतत्वात् प्रमाणान्तराभावाच्च न
कथमपि ब्रह्मवाक्यत्वसिद्धिरतोऽयमेव न्यायस्तथेत्यर्थः । नन्व-
स्त्वेवं, तथापि पक्षनिर्देशोऽत्र न युक्तः । किन्तु ब्रह्मत्वमात्रं
साधनीयम् । ततश्च वाक्यस्यापि ब्रह्मवाक्यत्वं सुरेणैव सिद्धोदि-
त्यत आहुः । * तस्मादित्यादि * । * अन्यवाच्यस्येति * अन्यवा-
चकपदवाच्यस्य । तथाचैतदर्थं पक्षनिर्देश इत्यर्थः । एवं प्रयो-
जनकथनेनास्य, तल्लिङ्गाधिकरणेन गतार्थता तत्रपक्षत्वं च निवारि-
तम् । अत्र चाकाशस्य नामादिनिर्वाहकत्वेन स्थितिकर्तृत्वस्यातिव्या-
प्तिमाशङ्का युद्धिस्था सा निवारिता ।

यत्तु शिवत्वविद्येके, उपश्रमस्याभ्यामाकाशश्रुतिप्रसिद्धलि-
ङ्गाभ्यामस्य वाक्यस्य भूताकाशपरत्वेऽपि पाश्चात्यानामसङ्कुचित-
नामरूपनिर्वाहृत्यतदर्थान्तरस्याऽऽमृतत्वलिङ्गब्रह्मात्मश्रुतीनां भूयस्तया
प्रायन्यात् तदनुरोधेनोपक्रमप्रापितमपि भूताकाशपरत्वमपोह्य ब्रह्म-
परत्वं स्याप्यत इत्युक्तम् ।

तत् सप्तविंशदमेव । लिङ्गभूयस्त्वस्यात्र हेतुत्यानुद्धेयात् ।

यत्तु शङ्कराचार्याः । ते यदन्तरेत्यस्य नामरूपे यद्विभे
इत्यर्थान्नामरूपाभ्यां व्यतिरिक्तमर्थान्तरं व्यपदिशतीति नाम-
रूपव्यतिरिक्तत्वं ब्रह्मलिङ्गं हेतुकृत्यास्य तल्लिङ्गाधिकरणप्रपञ्चत्व-
मूचुः ।

तन्मतेऽधिकरणवैयर्थ्यमेव । निर्वाहस्य स्थितिरूपत्वेन तल्लिङ्गा-
धिकरणविषयवाक्यादेव प्राप्ततया प्रपञ्चरूपत्वस्य घक्तुमशक्यत्वा-
त् । नामरूपव्यतिरिक्तत्वस्य स्पष्टलिङ्गत्वेनैतत्प्रणयनानावश्यकता-
या अपरिहाराच्च ।

भास्कराचार्योक्तमप्येतेनैव व्याख्यातप्रायम् ।

यदपि विद्वानभिभुः । यावान् वां अयमाकाशस्तावानेपोऽन्त-
र्हृदय आकाशः । आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता । परमे व्यो-
मन् प्रतिष्ठितेत्यादिषु ब्रह्मैवाकाशशब्दाच्च्यं भवति । अर्थान्तरत्वा-
दिव्यपदेशात् । अर्थस्य अन्तरोऽर्थान्तरः । तस्य भावस्तत्त्वम् । भा-
दिपदेन नित्यत्वासङ्गत्वसूक्ष्मत्वादयो ग्राह्याः । तेषां व्यपदेशात् ।
आकाशवत् सर्वगतञ्च नित्य इत्यादिषु कथनादित्याह ।

तन्मते व्यापकत्वकृतस्यार्थान्तर्वर्तित्वस्याकाशसाधारण्याद्,
यावान् वेत्येतद्विभेपूक्त्याक्येष्वाकाशपदेन केवलब्रह्मासिद्ध्या लि-
ङ्गसत्त्वे च तल्लिङ्गाधिकरणेन गतार्थत्वापत्याऽधिकरणवैयर्थ्यमेव ।

शैवस्तु । आकाशो भूतं, जीवो, ब्रह्म वा ? इति सन्दिह्य,
अमृतत्वादितद्धर्मव्यपदेशादित्याह ।

तदपि, यदस्ति तदमृतमिति, अमृताऽक्षरं हर इति जीवे-
ऽप्यमृतप्रयोगात् सौत्रदेतोरयोगाच्चासङ्गतमेव ।

रमानुजाचार्यास्तु । आकाशपदोक्तो मुक्तात्मा, परमात्मा वा ?
इति सन्देहे । अथ इव रोमाणि विधूय पापमिति मन्त्रे मुक्तस्थान-
न्तरं प्रकृतत्वात्, ते यदन्तरेत्यत्रापि नामरूपविमुक्तस्य तस्यैवाभिधाना-
त् । नामरूपनिर्वाहकत्वस्य तत्पूर्वावस्थायां सम्भवात् । मुक्तावस्थायां
ब्रह्मादिशब्दानां सम्भवात् । असङ्कुचितप्रकाशयोगेनाकाशप्रयोग-
स्यापि सम्भवान्मुक्तजीव एवात्रोच्यते इति पूर्वपक्षे । अथ परमात्मै-
व । अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् । आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहितेति
निर्वाहृत्वमत्रोच्यते । तन्नामुक्तस्य नामरूपभाक्त्वान्मुक्तस्य जगद्-
व्यापारराहित्यादित्येवमुभयोर्न सङ्गच्छते । ईश्वरस्य तु, अनेन

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योभेदेन ॥ ४२ ॥

बृहदारण्यके ज्योतिर्ब्राह्मणे, याज्ञवल्क्य किंज्योतिरयं
 पुरुष इत्यारभ्य, अभयः ह वै ब्रह्म भवति य एवं वेदेत्यन्ते सन्दे-
 हः । किं ब्रह्मवाक्यमेतद् उत जीवस्येति ।

जीवेनात्मनेति, यः सर्वज्ञः सर्ववित्, तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमभं च
 जायते, सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्येत्यादिषु श्रुत्यन्तं तदेवोपपादयति ।
 ते यदन्तरेति । यद् यस्माद् अयमाकाशस्ते नामरूपे अन्तरा ताभ्यां
 मस्पृष्टोऽर्थान्तरभूतस्तस्मात् तयोर्निर्ब्रौडा अपहृतपाप्मत्वात् सत्यं
 सङ्कुल्यत्याश्च निर्वाहिता । आदिपदेन ब्रह्मत्वादीनां संग्रहः । तथा-
 चान्योऽर्थोऽर्थान्तरं, तस्य भावस्तत्त्वम् । तदादीनां व्यपदेशादित्य-
 र्थः । नच मुक्तस्यानन्तरं प्रकृतत्वाद्भवमिति वाच्यम् । मन्त्रेऽपि, ब्र-
 ह्मलोकमभिसम्भवानीति परस्यैव ब्रह्मणः प्रकृतत्वादिष्याद् ।

तत्र सर्वापेक्षया प्रथमां श्रुतिमतिहाय लिङ्गाद्यपेक्षया निर्ब-
 लं प्रकरणमादाय संशयोत्थापनं चिन्त्यम् ।

मध्यभाष्यव्याख्यायां जयतीर्थस्तु । ते यदन्तरेत्यस्य, यद्
 ब्रह्म ते अन्तरा नामरूपे चिना वर्तते इति व्याख्यानं कृत्वा, नामरूप-
 रादित्याख्यविलक्षणार्थव्यपदेशात्, तद् ब्रह्मेति ब्रह्मत्वव्यपदेशाच्च ।
 यद्वा । अर्थान्तरत्वं रूपरादित्यम् । आदिपदेनाऽनामत्वमित्येवं सौत्रं
 हेतुं व्याचष्टी । तच्चानामरूपत्वं भाष्यकारैरनायासौ प्रसिद्धत्वा-
 दरूपो भूतवर्जनादिति ब्राह्मवाक्येनोपसृष्टितम् ॥ ४१ ॥ ॥ १२ ॥

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योभेदेन ॥ विषयवाक्यमाहुः । * बृहदारण्यक
 इत्यादि * य एवं वेदेत्यन्ते सन्देह इति * । * बृहदारण्यक इति *
 तस्य पष्ठे प्रपाठके । अत्र, पत्यादिशब्दसूत्रात् ताद्यदन्तं विषयवा-
 क्यं, ब्राह्मणभेदेऽपि द्विरुक्तार्थादिरूपवाक्यभेदकादर्शनाद्येति शेषम् ।
 तेन ज्योतिर्ब्राह्मणं शारीरब्राह्मणं चेत्युभयोरत्र विषयवाक्यत्वात्
 तत्र सन्देह इत्यर्थः । सन्देहाकारमाहुः * किं ब्रह्मेत्यादि * । तथाच

जीवस्य ब्रह्मत्वप्रतिपादने जीववाक्यत्वम् । स्यातन्व्येण ब्रह्मणं
एव ज्ञानकर्मत्वे ब्रह्मवाक्यत्वमिति ।

यद्यप्यर्थज्ञाने न सन्देहस्तथापि नियामकं हेतुमाह ॥ भेदेनेति ॥
तस्यायमर्थः । किंज्योतिरयं जीव इति प्रश्ने सूर्यचन्द्राग्निवाङ्मि-
राकरणानन्तरम्, आत्मज्योतिः । आत्मा भगवानेवास्य ज्योतिरि-

वाक्यमेव सन्दिग्धं, न तु पूर्ववद्वाक्यगतः कश्चिदेव शब्द इत्यर्थः ।
सन्देह वीजमाहुः । * जीवस्येत्यादि * । * स्यातन्व्येणेति * । मुख्य-
तया । * ज्ञानकर्मत्वे इति * ज्ञेयत्वे । तथाचोभयथापि शक्यवचनत्वं
सन्देहवीजमित्यर्थः । अत्र पूर्वा कोटिः शङ्कराचार्याहता बोध्या ।
तर्ह्युभयथा शक्यवचनत्वे कथं सन्देहनिवृत्तिरित्याकाङ्क्षायामर्थ-
ज्ञानाग्निवृत्तिरित्यभिप्रेत्य तत्तात्पर्यबोधकं हेतुमवतारयन्ति । * यद्य-
पीत्यादि * । सन्देहो ह्युभयसाधारणैः पदैस्तादृशैरवान्तरवाक्यैश्च
भवति । यदा पुनस्तेषां प्रयोजनधिचारात् तात्पर्यमवधार्यते तदैकत-
रपक्षपाते सोऽपैतीत्यर्थज्ञाने सति न सन्देहस्तथापि तदेव कथं स्या-
दित्याकाङ्क्षायां विवक्षितार्थनियामकं हेतुमाहेत्यर्थः । * भेदेनेति * ।
व्यपदेशादिति पूर्वसूत्रोक्तहेतुत्वकदेशोऽत्रानुवर्तते । तथाच, भेदेन
व्यपदेशादित्येतावानत्र हेतुरित्यर्थः । नन्वयं हेतुर्जीवब्रह्मताप्रतिपा-
दकवाक्यत्वाङ्गीकर्तृमिस्तत्प्रतिपादकत्वेनैवाद्वियते । तथाहि । अत्र,
योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्युपक्रमे जीवलिङ्गादुपसंहारे च, स वा
एव इत्यनेन तस्यैव परामर्शान्मध्ये बुद्धान्ताद्यवस्थोक्तेश्च संसार्युच्य-
त इत्याशङ्क्य पुनः पुनर्मोक्षप्रश्नात् तत्र तत्रानन्वागतपदस्य पुण्यपा-
पबुद्धान्ताद्यवस्थासम्बन्धराहित्यबोधकस्य प्रयोगाच्च तैर्मुक्तं तत्स्वरू-
पं प्राज्ञपदोक्तादीश्वराद् भेदेनोच्यत इति कथनात् । अतः कथमस्य
विवक्षितार्थनियामकत्वमित्यपेक्षायां तद् व्युत्पादयन्ति । * तस्या-
यमर्थ इत्यादि * । * अयमिति * वक्ष्यमाणरीतिकः । * जीव इति *
श्रौतस्य पदस्यार्थः । * आत्मा भगवानिति * याज्ञवल्क्यस्याशय-
उक्तः । तत्र युक्तिस्तु यदि जीवः स्वज्योतिः स्यादादित्यादिस-
त्तायामपि तदनपेक्ष एव पर्ययनादिकं कुर्यात् । एवं त्वादित्यादिवद्
यदा भगवाननुगृह्णाति तदा तद् कुरुते, नो चेन्नेति कार्यकादाचि-

त्युत्तरानन्तरं, कतम आत्मेति प्रश्ने, योऽयं विज्ञानमयो ज्ञान-
रूप इन्द्रियेषु हृदि च प्रकाशमान इत्युत्तरे, जीवोऽप्येतादृश इति
तन्निराकरणार्थं स समानः सन् जीवतुल्यः सन् क्रीडतीत्याह ।

त्कत्वरूपाऽवगन्तव्या । तस्या अनुकत्वादात्मज्योतिरित्युत्तरानन्तरं
राज्ञा आत्मविषयकः, कतम आत्मेति प्रश्नः कृतः । स च न देहेन्द्रि-
यप्राणान्तःकरणेष्वन्यतमस्यात्मत्वसम्भावनामूलकः । सप्रादूर्त्वेन
बहुश्रुततया तस्य तत्कोट्यनुपस्थानात् । मेधावी राजेत्यग्रे कथना-
च्च । किन्तु जीवब्रह्मकोटिमूलक एव । तादृशे प्रश्ने, योऽयमित्यादिनो-
क्तमुत्तरम् । तत्रान्तर्ज्योतिरित्यस्य तेषु प्रकाशमान इत्यर्थः । इदं
च प्रकाशमानत्वं जीवस्याभिमानतया भगवतस्त्वन्तर्यामितयेत्युभ-
यसाधारणम् । अत एतावत्युत्तरे उक्ते जीवोऽप्येतादृश इति तस्य
सन्देहो नाप्येत्येति तन्निराकरणार्थं, स समानः सन्नित्याद्याह ।
एवं विज्ञानमयत्वस्य प्राणान्तर्धर्तित्वस्य च साधारण्यबोधनेन त-
योर्जीवलिङ्गता निवारिता । तेनैवोपसंहारस्यापि जीवपरत्वं धारित-
प्रायमेव । अतः परं स समान इत्यादेरर्थो विचार्यते । तत्र स इत्या-
दित्यादिवर्जीवानुग्रहकः । क्रीडा तु, उभौ लोकौ सञ्चरति ध्याय-
तीत्यलेलायतीवेत्युक्ता । लेलायतीवेत्यस्य लेलायतीवेत्यर्थः । भो-
कारस्यान प्रकारः ।

यत्तु विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं बुद्धिः । तन्मयस्तप्तायः प्राणे-
ष्विति सामीप्ये सप्तमी । बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियप्राणात्मकपञ्चदश-
प्राणसमीपस्यो हृद्यन्तर्ज्योतिरिति लक्षणया हृदयस्थबुद्धावन्तर्धर्त-
माने ज्योतिरात्मा । आत्मनैवायं ज्योतिषेत्युपक्रमात् । पुरुषः पूर्णः
स हृद्यन्तर्ज्योतीरूप आत्मा समानः सन् प्रकृतत्वात् सन्निहितत्वा-
च्च बुद्ध्या सहस्रः सन्नन्योन्यधर्माध्यासे सति तप्तायःपिण्डवत् ता-
दात्म्यमापन्नः सन्निति कैश्चिद् व्याख्यातम् ।

तन्मन्दम् । बुद्धेरप्राप्रकृतत्वेन तत्साहचर्यकथनस्यासङ्गतत्वा-
च्च । विज्ञानमय इत्यत्र विज्ञानपदे, नित्यं विज्ञानमानन्दं धत्तेति

तस्योभयधर्मा अप्युच्यन्ते क्रियामात्रस्य तन्मूलत्वाय । तत्र हि चत्वारि स्थानानि । अयं लोकः परलोकः स्वप्न इति त्रयं जीवसमानतया अनुभवति । तत्र स्वप्नस्य मिथ्यात्वाद् द्वयमेव । सुषुप्तं च चतुर्थम् । जीवस्य तु मोक्षोऽपि ।

ब्रह्मवाचकत्वत्यागेन योगग्रहणे बीजाभावे बुद्धेर्ग्रहीतुमशक्यत्वात् । यद्यत्र बुद्धिरभिप्रेता स्याद्, चाङ्गनिराकरणोत्तरं, बुद्धिज्योतिरित्यपि मध्ये वदेत् । अतोऽत्र विज्ञानमयपदे ज्ञानप्रचुरं सर्वज्ञं ब्रह्मैवाभिप्रेतम् । अनुग्राहकत्वेनात्मन एयोक्तत्वात् । तस्य चान्तर्यामितया सर्वेष्वेव प्राणेष्ववस्थानात् । हृद्यमित्यति श्रुतेर्हृद्यव्यवस्थानात् । एवञ्च हृदीत्यत्र लक्षणापि न स्यात् । परं त्वेतेषां पदानां कथाश्चिञ्जीवेषुपि वृत्तेस्तस्य निराकरणाय स समानः सन्नित्यादि धदतीत्येव युक्तम् । श्लेषेण परोक्षवादस्तु, समेनेन वदिष्य इति प्राथमिकाभिसन्धानाद् भगवतः परोक्षप्रियत्वज्ञानाच्च । तस्मादुक्त एवार्थ इति निश्चयः । ननु यद्यत्र ब्रह्म प्रतिपाद्यं स्यात् तदा ब्रह्मधर्मा एवात्र उक्ताः स्युर्न जीवधर्मा इत्यत आहुः । * तस्योभयेत्यादि* । जीवमुख्यप्राणलिङ्गसूत्रे ब्रह्माश्रितत्वेन हेतुना जीवधर्माणाम् ब्रह्ममूलकत्वस्य साधितत्वात् तद्बदत्रापि जीवक्रियाणां तन्मूलत्वं बोधयितुं तद्धर्मा उच्यन्ते । भगवद्धर्माश्चोच्यन्त इति तस्यैवोभये धर्मा इति न ब्रह्मप्रतिपादकत्वक्षतिरित्यर्थः । एवं ब्रह्मधर्मकथनव्युत्पादनेन प्रकरणस्य ब्राह्मत्वं प्रतिपाद्य फीडां व्युत्पादयितुमुभौ लोकावित्यादेरर्थमाहुः । * तत्रेत्यादि * तत्र भगवत्कीडायामेतल्लोकपरलोकसन्ध्यसम्प्रसादाख्यानि चत्वारि स्थानानि । तेष्वेतल्लोकादित्रयं जीवसमानतयाऽनुभवति । समानः सन्नुभौ लोकौ सशरतीति धावणात् । नच त्रयाणां सत्त्वे कथं द्वयोर्निर्देश इति शङ्काम् । तत्र * तेषु स्थानेषु, स्वप्नस्य मिथ्यात्वात् *, सत्यं द्वयमेवेत्यभिप्रायेणोभयनिर्देशात् । सुषुप्तं च चतुर्थम् । स एष तस्मिन् सम्प्रसादे रत्वा चरित्वेति चक्ष्यमाणाह्निह्नात् । जीवस्य तु मोक्षोऽपि *, पञ्चम इति शेषः । एषोऽस्य परमो लोक इति चक्ष्यमाणत्वात् । तत्र समान-

तत्रास्मिन्नलोके जीवस्यानीशित्वं प्रत्यक्षसिद्धम् । मोक्षे त्वैक्यम् । स्वप्नस्तु माया । अतः परं द्वयमवशिष्यते । तत्र श्रुत्यैव भेदः प्रतिपादितः ।

तत्र भगवतो जीवताम्ये अन्तःकरणेन्द्रियधर्माः प्राप्नुवन्तीति तत्रानुकरणमाह । ध्यायतीव लेलायतीवेति । बुद्धिसहितः स्वयमेव स्वप्नो भूत्वा जागरणानुसन्धानं न करोति । एवं जाग्रत्स्वापौ न ह्यणो लोकद्वयं जीवस्य स्थानत्रयमाह । स वा अयमिति कण्डिकाद्वयेन । स इति पूर्वप्रकान्तो जीवः । जीवस्य शरीरेन्द्रियाणां दुः-

ताया भेदतन्त्रत्वात् तं सर्वत्र चक्षुं विशेषमाहुः । * तत्रास्मिन्नलोकादि * । तथाचेऽनीशत्वाद् भेदः प्रत्यक्षसिद्धोऽतो नोक्तः । मोक्षे त्वैक्यमविभागे सत्यभेदप्रतीतिविषयत्वलक्षणमत्र, ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुत्यैव चक्ष्यतेऽतस्तत्रापि नोक्तः । स्वप्नस्तु माया । अतस्तत्रापि नोक्तः । अतः परं द्वयमवशिष्यते * । सुषुप्तिः परलोकश्च । तत्र भेदः श्रुत्यैव * । अयं शरीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्त इति । अयं शरीर आत्मा प्राज्ञेनात्मान्वारूढ इत्यनेन प्रतिपादितः । तथाच मोक्षव्यतिरिक्तेषु सत्येषु सर्वेषु स्थानेषु भेदस्य सिद्धत्वात् तस्यैव जीवे ब्रह्मतानिरासकतया वियक्षितार्थनियामकत्वमित्यभिप्रेत्याचार्यः सुषुप्त्युत्कान्त्योरित्याहंत्यर्थः । एवं विशेषं बोधयित्वा इह लोके क्रीडाप्रकारमाहुः * तत्रेत्यादि * । तथाचेह लोकेऽनुकरणेन क्रीडेत्यर्थः । इदंभावतारदशायामपि पुराणेषु तत्र सिद्धम् । चेतुः प्राकृतौ यथेत्यादौ च । स्वप्ने क्रीडाप्रकारमाहुः । * बुद्धीत्यादि * । अथ च, सधीः स्वप्नो भूत्वेत्यादेरर्थः । तथाच तत्र मायारूपेण जागरणाननुसन्धानरूपा जीववत् क्रीडेत्यर्थः । एवमुभयत्र भगवत्क्रीडाभुक्त्वा, स वा अयं पुरुष इति, तस्य वा पतस्य पुरुषस्येति कण्डिकाद्वयमर्थमाहुः । * जीवस्येत्यादि * । * पूर्वप्रकान्त इति * । किञ्च्योतिरयं पुरुष इति प्रश्ने प्रकान्तो, न तु, स समान इत्यत्रोक्तः । अयमितीदमा प्रत्यभिज्ञानात् । कण्डिकाद्वयसिद्धमर्थमाहुः । * जीवस्येत्यादि । दुःखदातृत्वञ्च पाप्मपदान्श्लेषम् । तथाचेतदुद्योधनेनानी-

खदातृत्वमेव । अथेति भगवच्चरित्रम् । स तु स्वस्यानन्दं जीवस्य
दुःखं च पश्यति ।

भेदोऽथशब्दात् । जीवस्यानीशित्वात् येन प्रकारेणायं जीवः
परलोके गच्छति तमुपायं भगवानेव करोति ।

शत्वख्यापनार्थमेतत्कण्डिकाद्वयकथनमित्यर्थः । अथ यथाक्रममि-
त्यादेरर्थमाहुः । * अथेतीत्यादि * । चरित्रस्य स्वरूपमाहुः । * स
त्वित्यादि * । तदुक्तम्, अथ यथाक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवति
तमाक्रममाक्रम्योभयान् पाप्मन आनन्दोऽथ पश्यति स इत्यन्तेन ।
श्रुत्यर्थस्तु, अथेति भिन्नप्रक्रमे । यथाक्रमः । आक्रमत्यनेनेत्याक्रम
आश्रयोऽवष्टम्भो विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञालक्षणो यादृश आक्रमो यस्यासौ
यथाक्रमः । अयं जीवः परलोकस्थाने भवति । परलोकस्थाने प्राप्तव्ये
सति यादृशविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञायुक्तो भवति तम् आक्रमं विद्यादि-
लक्षणमाक्रम्यावष्टय । उभयान् एतस्यैव व्याख्यानं, पाप्मन आन-
न्दोऽथेति । पश्यति स परमात्मेति । तथाच जीवस्य क्वचिद् विद्यया
परलोकः, क्वचिद् कर्मपूर्वप्रज्ञाभ्याम् । भगवोस्तु तत्तदन्तर्यामितया
लोकान्तर्यामितया च तत्तन्नियमयन् स्वस्यानन्दं जीवस्य दुःखं च
शुद्धं च पश्यतीत्येषा परलोके जीववत् क्रीडेत्यर्थः । नन्वस्यां क-
ण्डिकायां भगवच्चरित्रमेवोच्यत इत्यत्र किं गमकमत आहुः । * भे-
दोऽथशब्दादिति * तथाच क्रमभेद एव गमक इत्यर्थः । तन्न यत्
सिद्धं, तदाहुः । * जीवस्येत्यादि * । तथाचैषा द्वितीया तत्रत्या
क्रीडेत्यर्थः ।

यत्रायं प्रस्वपितीत्यारभ्य, न प्रतिपद्यत इत्यन्ते यत् सिद्धयति
तदन्न न प्रदर्शितमतः प्रदर्श्यते । यत्रायं प्रस्वपिति । यत्र स्थाने अयं
जीवः प्रस्वपिति निद्राति, तत्र जीवस्य स्वप्नानुभवप्रकारं वक्ष्येस्त-
त्तुभूतं भगवत्स्वापप्रकारमाह । अस्य जाग्रदवस्थायामनुभूयमानस्य
लोकस्य, सर्वगतः सर्वपदार्थयुक्तस्य, मातां घासनात्मकमंशम् उपा-
दाय गृहीत्वा स्वयं भगवान् विहृत्य घासनाग्रहणे ज्ञानस्य स्थूलरूप-
तिरोभावाज्जाग्रद्वेहं निःसम्बोधं कृत्वा स्वयं निर्माय वक्ष्यमाणप्रकारेण

मानापदार्थनिर्माणं कृत्वा, तत्र करणं स्येन भासा स्वधर्मात्मकेन ज्ञानेने-
ति स्येन ज्योतिषा प्रस्वपिति, अलुप्तदृक्स्वभावेन स्वरूपेण, स सर्व-
धीवृत्त्यनुभूतसर्व इत्यत्र स्वप्नजनेक्षितैकपदव्याप्यानव्युत्पादितया
रीत्या सर्वं स्वाम्रिकं विप्रयीकुर्वन् प्रस्वपितीति प्रकार उक्तः । अतः
परं जीवस्य तत्प्रकारमाह । अत्रायमित्यादि । अत्रास्मिन् भगवत्स्वा-
पे, अयं पुरुषो जीवः स्वयञ्ज्योतिर्भवति । भगवञ्ज्योतिषा स्वप्ननु-
भवन्नात्मज्योतिर्भवतीत्यर्थः । ननु दृश्यानां घट्टिःष्ठत्वात् स्वप्नेऽन्तः-
क्षः किं पश्यतीत्याकाङ्क्षायां स्वाप्नसृष्टेर्भिन्नत्वाय तत्र भगवत्कृतां
सृष्टिमाह । न तत्र रथा इति फण्डिकायाम् । अत एव, स हि क-
र्तृत्युक्तं, न त्वयं कर्तेति । किञ्च, स्वप्नेऽपि सर्वपदार्थान् प्रति न जीवस्य
कर्तृत्वं प्रतीयते । सिद्धवदेव घट्टानां प्रत्ययात् । स्वदुःखजनकपदा-
र्थं प्रतिस्वकर्तृत्वस्यासङ्गतत्वाच्च । अत्राप्यग्रे, प्रन्तीवं जिनन्तीवेति
श्रावणाच्च । तस्माद् भगवानेव स्वप्नसृष्टिकर्तेति निश्चयः । इममेवा-
र्थं श्लोकैः संगृह्याह । तदप्येते श्लोका इति । तत्र तत्र पूर्वोक्तेऽर्थेऽपि,
एते वक्ष्यमाणाः श्लोका मन्त्राः सन्तीति शेषः । तानाह । स्वप्नेनेति ।
स्वप्नेन मायिकेन रूपेण शारीरं जीवमभिप्रहृत्य तिरस्कृत्य असुप्तः
स्वयं, सुप्तान् प्राणादीन् अभिचाकशीतीति प्रकाशयति । शुक्रं शुद्धं
स्वप्रकाशितं जीवमिन्द्रियादिकं चादाय पुनरैति आगच्छति । स्थानं
जाग्रद्व्योक्तं, हिरण्मय आनन्दमयः, पौरुषः पुरुषः, पुरुषस्य जीवस्य
सखा । एकहंसः । एको मुख्यः सन् सुप्ततिरस्कृतान् हसतीत्यर्थः ।
अन्यदपि स्वाप्नं विशेषमाह । प्राणेनेति । प्राणेन पञ्चवृत्तिना आस-
म्येन, अपरं निकृष्टं स्थूलं, कुलायं तीडं शरीरं रक्षन् मरणशून्यं कु-
र्वन् अमृतः । पञ्चम्याः स्वादेशः । अमृतात् कुलयाद् घट्टिर्बुद्धिसंप-
र्करहिते देशे चरित्वा स्वाप्नं भोगं कृत्वा तत्कौतुकं दृष्टेति यावत् ।
सः परमात्मा, यत्र कामम् । लिङ्गमशिष्यम् । यत्रेच्छा तत्र, अमृतः,
अमरणधर्मा ईयते गच्छति । हिरण्मय इत्यादिकं पूर्ववत् । यत्र का-
ममिति विवृणोति । स्वप्नान्ते स्वप्नदेशे । ईयमानः प्राप्नुवन् । शेषं
स्फुटम् । रूपाणि देव इत्यादेः प्रदर्शितस्वप्नकथनस्य प्रयोजनं स्वय-
ञ्ज्योतिष्समर्थनमित्यभिप्रायेणाह । आराममिति । आरामम् आर-
मणं क्रीडेति यावत् । अत्र यदि जीवः कर्तृत्वेनाभिप्रेतः स्यात् तदा,
आरामं स्वस्य पश्यन्ति न खं पश्यति कश्चनेति श्रुतिर्भूयात् । तं क-

अथो खल्विति भगवतो न जागरितस्वप्नभेदोऽस्तीति पक्षः ।
परं स्वयञ्ज्योतिष्टं तत्र स्पष्टम् ।

एतावदूरे भगवच्चरित्रमङ्गीकृत्य जीवविमोक्षार्थं भ्रमः ।

अनेति कर्मकर्तृभावं च न ध्रूयात् । एवं क्रीडां बोधयित्वा तस्या दु-
र्ज्ञेयत्वाय जागरणं निषेधति । तदित्यादि । तत्र तस्मात् को वेद त-
स्मिन् समये भगवान् किं प्रदर्शितवानिति ज्ञानाभावात् कारणात् ।
आयतं गाढसुप्तं, न बोधयेत् । न जागरयेत् । तत्र हेतुः । इत्याहु रित्या-
दि । इति एवं वक्ष्यमाणं चिकित्सका आहुः । दुर्भिषज्यं दुश्चिकि-
त्सत्वम् अस्मै सुप्ताय भवति । यदि बोधयेत् । यं देशमयं पश्यन्
स्थितस्तमेव न प्रतिपद्यते, न प्राप्नोति । एवं भगवतः स्वप्नमङ्गीकृत्यं
स्वयञ्ज्योतिष्टं साधितम् । अतः परं भगवतः स्वप्नमङ्गीकृत्यं तथात्वं
साधयतीत्याहुः । * अथो इत्यादि * । तथाच मतान्तरतयोत्प्रेक्षादृष्ट-
यमन्यः पक्ष इत्यर्थः । श्रुत्यर्थस्तु । अथो इति भिन्नप्रक्रमे । खल्व्याहुः ।
अर्थादन्ये । किम् ? । एष पूर्वोक्तोऽस्य भगवतो जागरितदेश एव ।
हि यतो हेतोः । यान्येव पदार्थजातानि जाग्रत् पश्यति तान्येव सुप्तः
पश्यतीति । तदुक्तं श्रीभागवतेऽपि, लोकानपीतान् बृहशे स्वदेह
इति । तथाच यथापीतानामपि दर्शनं, तत्र स्थितानां दर्शने कः स-
न्देह इति भगवतो न जागरितस्वप्नभेद इति प्रलय इवात्रापि स्वय-
ञ्ज्योतिष्टमिति तदाशयः । एतस्य मतान्तरत्वे हेतुमाहुः * परमित्या-
दि * । * तत्रेति * । व्याख्याते पक्षे पूर्वमादित्यादीनां कथनाज्जागरि-
ते स्वयञ्ज्योतिष्टरयास्पष्टत्वाद्वास्यानुपयोगित्वम् । परप्रतिपत्त्यभा-
वात्तः पूर्वोक्त एव पक्षो युक्त इति तदाशय इत्यर्थः । एतच्छ्रवणोत्तरम्,
एवमेवं तद् यावद्वल्क्येति जनकेनाङ्गीकारात् प्रश्नोत्तरपूर्तिर्जातेति
सिद्धम् । अतः परं यो मोक्षप्रश्नः, अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव गृहीति
स कुत इत्यपेक्षायामाहुः । * एतावदित्यादि * । समानः सन्नित्या-
रभ्य स्वप्नपर्यन्तं भगवच्चरित्रं वन्द्यकमङ्गीकृत्यं मोक्षसाहिं कथ-
मित्याशयेन तत्रश्च इत्यर्थः । तर्हि मोक्षसाधनं तत्र याच्यम् । जीवा-

स वा एष इति जीववाक्यम् । तस्य सहजः सद्गो नास्तीति स्वप्न-
सद्गोभावं प्रत्यक्षतः प्रदर्शयन्नसद्गत्वमाह । तावतापि जागरणाव-
स्थायामसद्गत्वज्ञानाय पुनः प्रश्नः । तत्र मत्स्यदृष्टान्तोऽवस्थाभे-
दज्ञानाय क्रियाज्ञानप्रधानः ।

ऽवस्थादिकथनस्य कः प्रसङ्ग इत्यत आहुः । * स वा एष इत्यादि * ।
जीववाक्येनाहेत्यर्थः । श्रुत्यर्थस्तु, स वा एष जीव एतस्मिन् स्वप्नान्ते
स्वप्नदेशे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्राति-
लोभ्येन नितराम् आयो गमनं यथा स्यात् तथा, प्रतियोनि यौति
मिथ्रीभवतीति योनिर्जागरितादिस्थानं तल्लक्ष्यीकृत्य आद्रवत्यागच्छति
बुद्धान्ताय जागरणायैव । एवं जीवस्य क्रियां बोधयित्वा तस्यास-
द्गत्वं व्युत्पादयति । स यदत्र किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतः । अनु-
लक्ष्यीकृत्याऽऽगतोऽन्वागतस्तद्भिन्नोऽनन्वागतः साक्षिभूत उदासीनः
सन् पश्यतीत्यनुभवसिद्धम् । तत्रत्यसुखदुःखेषु तत्साधने चा-
नासक्तेरनुभवसिद्धत्वात् । तेन साक्षित्वेन हेतुना भवत्यसद्गोऽना-
सक्तो हि निश्चयेनायं पुरुष इतीति । तथाच मोक्षे स्वरूपयोग्यता-
बोधनं प्रसङ्ग इत्यर्थः । द्वितीयप्रश्नात्पर्यमाहुः । * तावतापीत्या-
दि * । स्वप्ने असद्गत्वे ज्ञातेऽपि जाग्रत्यासक्तिदर्शनात् तस्या यो-
ग्यताया अकिञ्चित्करत्वमतस्तत्रासद्गत्वज्ञानाय पुनः प्रश्न इत्य-
र्थः । श्रुतावत ऊर्ध्वमित्यस्य स्वप्नावुत्कृष्टायां जाग्रदवस्थायामि-
त्यर्थः । उत्तरस्य तात्पर्यमाहुः । * तत्रेत्यादि * । * तत्रेति * उ-
त्तरे । * क्रियाज्ञानप्रधान इति * क्रियाया ज्ञानं मुख्यं यत्र तादृ-
शः । तथाच यथा नदीक्रियाविलक्षणया क्रियया मत्स्ये नदीभि-
क्षत्वज्ञानं, कूलद्वये सञ्चरणान् तत्र तत्र सहजासक्तिशून्यत्वज्ञानं
च । तथा जीवस्य स्वप्नदेशे बुद्धदेशे च सञ्चरणक्रिययाऽवस्थाद्व-
यभिन्नत्वज्ञानम् । उभयत्र सञ्चरणाच्च तत्र तत्र सहजासक्तिरहि-
तत्वज्ञानम् । अतोऽयं दृष्टान्तस्तदर्थं तथेत्यर्थः । एवं जागरितेऽप्य-
स्यासद्गत्वे ज्ञाते, एतस्य सहजासक्तिः केल्याकाङ्क्षा स्यात्, तदर्थं प्रश्नं
च कुर्यादतस्तदर्थं स्वत एवाग्रिमं वरदानानुरोधान् वक्तव्यमेऽनु-

श्येनसुपर्णदृष्टान्तस्तु सुपुंसौ भगवत्स्वरूपमाप्तयेऽवस्थान्तः ।
यत्रेति च भगवान् । पञ्चवर्णनाडीकृत एवास्य क्लेशो, भगवत्कृत
एवानन्द इति स्वप्नानन्दो भगवद्रूपः परमो लोकः । सुपुंसिस्त्व-
कामरूपो भगवान् । अत्र ज्ञानाभावादुभयोः स्पष्टतया भेदनिर्देशः ।
शारीरः माह इति ।

शशासेति पदोक्त्वा ज्ञायते । तदर्थं सर्वस्य प्रघट्टकस्यार्थं व-
क्ष्यन्तः श्येनादिदृष्टान्ततात्पर्यमाहुः । * श्येनेत्यादि * ।
तत्र भगवत्सत्त्वे किं मानम् ? अत आहुः । * अवस्थेत्यादि * ।
एतस्मादन्ताय धावतीत्यन्तपदोक्तोऽवस्थान्तः । यत्र सुप्त इत्यधिमं
धाक्यं च सुपुंसौ भगवत्सत्त्वे मानम् । श्रुतौ, सल्लयायैव धियत इ-
त्यस्य सम्यग् लयः श्लेषो यत्र तादृशस्थानाय गच्छतीत्यर्थादन्तपदेन
भगवत्तद्भावात् । यत्रेति धाक्ये तु सर्वकामनाभावकथनेन तद्भावादि-
त्यर्थः । तत्प्राप्तिश्च न धावनमात्रेण, किन्तु हेत्वन्तरेणेति वक्तुं, ता
द्या अस्यैता इत्यादेस्तात्पर्यमाहुः । * पञ्चेत्यादि * । * भगवद्रूप
इति * अक्षरात्मकः । तथा श्रुतौ नाडीः प्रक्रम्यान्ते, अविद्याभय-
मन्यत इत्युपसंहारात् तास्वेवाविद्यासम्बन्धो दुःखदः । अत्रे तु
भगवत्सम्बन्धात् साभिभूयते । ततोऽथेति प्रक्रमान्तरादुपसंहारे
लोकपदाच्चाक्षरम् । ततः पुनरथशब्दात् कामाभावरूपलिङ्गप्रत्यभि-
ज्ञानाच्च सुपुंसिः सुपु सुप्तिर्यत्रेति तत्स्थानं भगवान् । तेन तत्स-
म्बन्धादस्यापि सुपुंसिरित्यर्थः । तत्र जीवेश्वरयोर्निर्देशस्य तात्पर्य-
माहुः । * अत्रेत्यादि * । तद्वा अस्यैतदात्मकाममिति श्रुतौ तद्-
अन्ताय धावदेतद् उच्यमानमस्य जीवस्य आत्मकामरूपमकाममाप्त-
काममित्युक्तम् । अत उभयोः साधर्म्यं भेदज्ञानाभावात् तज्ज्ञानार्थं
स्त्रीदृष्टान्तपरिष्वङ्गक्रियात्तीयाविभक्तिभिर्भेदनिर्देशः कृत इत्यर्थः ।
घाह्याभ्यन्तरज्ञानाभावस्तु परिष्वङ्गहेतुक इति श्रुतावेव स्फुटम् ।
तथाच यद्यवस्थात्रयमुक्तं जीवस्वरूपमेतन्महावाक्ये विवक्षितं स्यात्
तदा शारीरप्राज्ञयोर्भिन्नावस्थावैशिष्ट्येऽपि स्वरूपभेदाद्भ्रूक्तमेतत्प्रथं
विरुद्धेत । यदि च परिष्वङ्गो नामात्यन्तमैक्यमिति विभाव्यते,

नाड्याच्छादनाभावोऽतिच्छन्दः । तत्र भगवत्स्वरूपं गतस्य
वाह्येन्द्रियधर्माभावमाह । विजानीयादित्यन्तेन वाह्येन्द्रियाणां स-
लिलत्वमिति पूर्वोपपत्तिः ।

तदापि लक्षणादोषो ह्यन्तविरोधश्च बुरुद्धरः । तस्मात्प्रेवं जीवप्र-
क्षताप्रतिपादकं चाप्यमिति हृदयम् । 'जाग्रत् स्वप्नः सुषुप्तिश्च गु-
णतो बुद्धिबृत्तयः । तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन विनिश्चित'
इत्यादिवाक्योक्ता वृत्तयस्तु विषयोपधानाज्जायन्ते । जाग्रति तथा
निश्चयात् । विषयस्तु ततो भिन्न इति भगवतः सुषुप्तिवोक्तौ न
किञ्चिद् बाधकम् । तमोऽभिभूतः सुखरूपमेतीति श्रुत्युक्तोऽभिभ-
वस्तु भेदज्ञानाभावे हेतुः । अविद्याप्युपकाराय विषयज्जायते वृ-
णामिति मार्कण्डेयपुराणोक्तन्यायादागमनं प्रति च । ततोऽन्यत्र वृ-
द्धान्ताय गमनं चाविद्ययैवेति न कोऽपि कापि विरोधः । अतः परम्
आत्मकामे रूपे आप्तकामत्वमकामत्वं च कुत इत्याकाङ्क्षापूरणाय,
तद्वा अस्यैतदतिच्छन्द इत्यादिग्रन्थ इत्याशयेन तत्तात्पर्यमाहुः । *
नाड्येत्यादि * । * तत्रेति * सुषुप्तौ । * वाह्येन्द्रियधर्माभावमिति *
वाह्यादीनां प्रयाणामभावम् । * पूर्वोपपत्तिरिति * पूर्वोक्ते सर्व-
स्मिन् युक्तिः । श्रुत्यर्थस्तु, तद् आत्मकामं वै निश्चयेन अस्य जीवस्य
एतत् प्राक्परिष्वक्तम् अतिच्छन्दः । छादयतीति छन्दो नाडी ।
अतिक्रान्तं छन्दांसीत्यतिच्छन्दस्तदादिगुणकमतस्तथा । तर्ह्यपहत-
पाप्मत्वादिकमेव कथमित्यत आह । अत्र पितेत्यादि । तथाच
नाडीछादनाभावेन पित्तादीनां देहसम्बन्धिनां स्तनादीनां देहानां
च सम्बन्धविरहादपहतपाप्म, पुण्यपापाऽसम्बन्धाद् अभयं, तीर्ण-
शोकत्वादशोकान्तरमित्यर्थः । तर्हि पित्रादीनां पापान्तानां सत्त्वे
कथं तदसम्बन्ध इत्यत आह । यद्वैतदित्यादि । वै एवकारार्थः ।
यद् वै यदेव तत् पूर्वोक्तं पित्रादिकं न पश्यति, सुषुप्तौ भगवत्स्वरू-
पं प्राप्तो न चक्षुर्विषयीकरोति तत् द्रष्टव्यं पूर्वोक्तं पश्येद्यद्भुर्गो-
चरीकुर्वन्नेव न पश्यति । एवमुभयं प्रतिज्ञाय पूर्वं दर्शनमुपपादय-
ति । हि यतो हेतोर्द्रुर्जीवस्य दृष्टेस्तद्वर्मरूपस्य ज्ञानस्य विपरिलोयो

एष ब्रह्मलोक इत्यारभ्य, अनुशशासैतदमृतमित्यन्तेनानन्द-
रूपो भगवान् प्रतिपादितः फलत्वाय । एतावता उभयासङ्गः प्र-
तिपादितः ।

दर्शनसाधनतद्विषययोस्तत्राभावेन विरोधात् सर्वात्मना अदर्शनं
तत्र विद्यते । कुतः । अविनाशित्यात् । प्रकाशकस्यात्मज्योतिषः, सर्वे
जीवाः सर्वमया इति, श्रुत्यन्तरात् सर्वप्रचुरस्य जीवस्वरूपस्य च
नित्यत्वात् । तर्ह्यदर्शनं कुत इत्यतस्तदुपपादयति । तुः शङ्कानिरा-
से । यत् पश्येदत्र यत्पदेन कारणस्य विषयस्य च संग्रहः । तद् द्वि-
तीयं करणं विषयश्च ततोऽन्यद् विभक्तं नास्ति । तथाच बाह्यस्य
विषयस्य विभक्तस्य कारणस्य चाभावात् । तद्धर्मरूपस्य दर्शनस्या-
भाव इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि सर्वत्र एवमत्र बाह्येन्द्रियधर्माणाम-
भावः प्रतिपादितः । अतः परमन्यत्वविभक्तयोरभाव एव कथमित्य-
तस्तदुपपादयति । सलिल इत्यादि । एको मुख्यो द्रष्टा भगवानेव
सलिलः । यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवतीति श्रुत्यन्त-
रात् सलिलवत् । अद्वैतः । द्विधा इतं द्वैतम् । तस्य भावोऽद्वैतम् ।
न विद्यते द्वैतं यस्मिन्नित्यद्वैतो भवतीति तदानीं भगवतः सर्वात्म-
कत्वप्राकट्येन द्वैतराहित्यादन्यत्वविभक्तयोरभाव इत्यर्थः । तदिद-
माहुः * बाह्येत्यादि * । एतदग्रिमग्रन्थस्य तात्पर्यमाहुः । * एष इत्या-
दि * एष इत्यनेन, एको द्रष्टेत्यनेनोक्तं मुख्यं द्रष्टारं परामृश्य ब्रह्मलो-
कपदेन तस्य ब्रह्मात्मकस्थानत्वं विधाय जीवस्य तावत्पर्यन्तं प्रा-
प्तिरिति बोधनाय, एषास्य परमा सम्पदित्याद्युक्त्वा तस्य माहा-
त्म्यबोधनायाऽन्येषामानन्दानामेतद्दर्शित्वं बोधयित्वा, एष ब्रह्मलोकः
सम्प्राडिति निगमयित्वा तस्य परब्रह्माभिन्नत्वाय भूमवाचकेनाऽमृत-
पदेनोपसंहारात् तथेत्यर्थः । ननु स्वप्ने जीवस्यासङ्गतत्वध्रवणेऽपि
जागरिते सङ्गेन स्वरूपयोग्यताविघटनमाशङ्क्य तत्रापि तज्ज्ञानार्थं
मोक्षसाधनप्रश्ने, तद्यथा महामत्स्य इति महामत्स्यं दृष्टान्तेन पुनः
पुनः स्वप्नान्तबुद्धान्तसञ्चरणादेवासङ्गत्वं सिद्धम् । तदुत्तरं श्येन-
सुपर्णमारभ्य यदेतावत् सुषुप्तिमाहात्म्यमुक्तं तस्य किं प्रयोजन-
मत आहुः । * एतावतेत्यादि * । पुनः पुनरुभयत्र सञ्चरणादुभः

तस्यानुभवारूढत्वाय पुनःप्रश्नः । दर्शनादर्शनावापोद्वापाभ्यां
सिद्धमतद्गो ह्ययं पुरुष इति । एवं जीवं सुपुत्री भगवन्तं च
ज्ञात्वा मोक्षोपायं पृच्छति । तत्र याज्ञवल्क्यस्य भयं जातं, सुबु-
द्धिरयं निर्वन्धेनापि सर्वं ज्ञास्यतीति जीवब्रह्मधर्मानेकीकृत्य जीवो-
पक्रमेण ब्रह्मोपसंहारेणाह । तत्र, स यत्रेति जीवस्य मूर्च्छोपता-

यत्र समाना तस्यासक्तिरिति स्यादतस्तात्रवृत्त्ययमेतावान् ग्रन्थ
इत्यर्थः । तर्हि पुनर्मोक्षसाधनप्रश्नस्य किं प्रयोजनमत आहुः ।
* तस्येत्यादि * । यदि सुपुत्रेः सकाशात् तस्य भेदो न ज्ञायेत, त-
देश्वराद् भेदोऽपि न ज्ञायेतेति तस्यानुभवारूढत्वाय स इत्यर्थः । उ-
त्तरस्य तात्पर्यमाहुः । * दर्शनेत्यादि * । तत्रापि स्वप्नान्तवद् धा-
क्यम् । अत्र संप्रसादः सुपुत्रिः । सम्यक् प्रसादो यत्रेति समासात् ।
रमणं स्वरूपानन्दानुभवः । आनन्दभुगिति श्रुतेः । चरणं सत्सम्प-
त्तिः । सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवतीति श्रुतेः । पुण्यदर्शनमान-
न्दानुभवः । तस्य तत्फलत्वात् । अत्र सुखमस्वाप्समित्यनुस्मरणा-
त् । पापदर्शनं तु, न किञ्चिद्वेदिपमित्यज्ञानानुस्मरणम् शेषं पूर्व-
वाक्यसमानम् । अत्र बुद्धान्ताऽऽद्रावणश्रुतो यो दर्शनावापोऽदर्शनो-
द्वापश्च, ताभ्यां कृत्वा सुपुत्रावपि साक्षित्वेनैव दर्शनं सिद्धम् । अ-
तस्ततोऽपि भिन्न इति तत्राप्यनासक्तत्वादसद्गो ह्ययं पुरुष इति सिद्ध-
म् । तत्स्वरूपस्यावस्थातो भिन्नत्वं, तास्वनासक्तत्वं च सिद्धम् ।
तावता तस्य मोक्षे स्वरूपयोग्यताऽनुभवारूढा जातेत्यर्थः । अग्रिमप्र-
श्नतात्पर्यमाहुः । * एवमित्यादि * । जीवं मोक्षयोग्यत्वेन, भगवन्तं
तद्दातृत्वेन च ज्ञात्वा त-प्रश्न इत्यर्थः । उत्तरस्य तात्पर्यमाहुः । * त-
त्रेत्यादि * । * सर्वं ज्ञास्यतीति * । कामप्रश्नव्याजेन सर्वं ज्ञानं म-
दीयं प्रहीष्यतीति । * आहृति * । कामप्रश्नवरदानस्य भयस्य
चानुरोधादुक्तरीत्या मोक्षोपायं चकतुं पूर्वं सकामस्य कर्तुर्मरणाव-
स्थां सप्रकारामुक्त्वा ततो निष्कामस्य कर्तुर्मोक्षोपायं सुपुत्र्यवस्थै-
कीकृत्य श्लिष्टतया आहृत्यर्थः । श्रुतौ तु, अन्तेभ्य उदरोत्सीदिति
प्रश्ननिर्णयावसानेभ्यः पुनः पुनरवरोधं कृतवानिति हेतोर्मयं जात-
मित्यर्थः । उत्तरं विवृण्वन्ति । * स यत्रेत्यादि * । श्रुतौ तु,

पावस्या । तद्यथा अन इति मरणावस्या । तत्र भगवानेवैनं लोकान्तरे
नपति ।

तद्यथा राजानमिति भगवत्सन्मानम् । एवंविदमिति वचनात् ।
जीवस्तु नैवंविद । सिद्धवद्वचनान्न ज्ञानविधिः । वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च ।

अग्निमानं स्थूलशरीरकाश्यम् । उपतपतेति । उपतापजनकेन ज्वरा-
दिना, न्येति प्राप्नोति । ततोऽग्निमानं ज्ञानकाश्यरूपां मूर्च्छां नितरां
गच्छति । बन्धनादिति वृन्तात् । सम्प्रमुच्येति ममतात्यागेन स्वगुणं
चेतन्यमारुह्य । प्रतियोनीति स्थूलशरीरं लक्ष्मीकृत्य । प्राणायेति
पुनरुज्जीवनाय । सा स्थूलदेहप्राप्तिरस्य येन हेतुना प्रकारेण च
भवति तं हेतुं प्रकारं वक्तुं मरणावस्थोच्यत इत्याहुः । * तद्यथा
अन इति * मरणावस्थेति * । हेतुर्भगवान् दार्ष्टान्तिके स्पष्टः । श्रुतौ ।
सुसमाहितमिति, भाराक्रान्तम् । उत्ससर्जदिति, शब्दं कुर्वत् ।
शारीर आत्मेति लिङ्गशरीरयिशिष्टो जीवः । अन्वारूढ इति शाकटि-
केनेवाधिष्ठितः । उत्ससर्जदिति वेदनया दिक्कादिशब्दान् कुर्वन् ।
अग्निमकण्डिकयोरर्थमाहुः । * तद्यथा राजानमित्यादि * । श्रुतौ ।
प्रत्येनसः, पापिनां शासनार्थं नियुक्ताः । ग्रामण्यो, ग्रामनायकाः ।
प्रतिकल्पन्ते, उद्गुज्य स्वोपयोगाय प्रतीक्षन्ते । भूतानि शरीरान्तरा-
रम्भणायेश्वरेण नियुक्तानि । ननु जीवब्रह्मणोरुभयोरपि तत्र गमने
कथं ब्रह्मण एव सन्मानमित्यत आहुः । * एवंविदमित्वादि * ।
* नैवंविदिति * संसारिण उपक्रान्तत्वाद्वैवंविदपदे परामृष्यमाणो
जीवत्वेन न वक्तुं शक्य इत्यर्थः । ननु प्राज्ञान्वारोहान्तज्ञानवन्त-
मनूय, तस्मिन् ब्रह्मायातीति ज्ञानकथनात् पूर्वोक्तकर्मफलविदः
संसारिणो जीवस्यैवेदं सन्मानं, न ब्रह्मण इति चेत् तत्राहुः । *
सिद्धवदित्यादि * । अत्र किमेवं ज्ञानं विधीयते, उतानूयते ? ।
नायः । सिद्धवचनात् । एवंविद्वेदिति विधिवाक्यं कल्पयित्वैतद्यो-
जनेन वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च । अतोऽनूयत इत्येव वक्तव्यम् । तथा
सति जीवस्य तथात्वबाधाद् ब्रह्मण एव सन्मानमित्यर्थः ।

स यत्रेति जीवे मोहोऽधिकः । अथैनमेते प्राणा इति भगव-

यत्तु पूर्वं भूतानि राजभृत्यवद्देहमारभ्य प्रतीक्षन्ते । पश्चादात्मा राजवत् तत्र गच्छतीत्यंशोऽत्र विवक्षितः । शरीरारम्भकभूतैः सहैवात्मनो गमनमिति राद्धान्तस्थितेरित्युक्तम् ।

तत्र साहसमेव । अधिवक्षितत्वे मानाभावात् । दृष्टान्तकथन-
वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । प्रयियासायोधिकायामग्रिमफण्डिकायां प्राणो-
पसमायनोक्तिवद् भूतोपसमायनस्यानुक्तत्वेन भूतैः सह गमनसि-
द्धान्तस्याप्रयोजकत्वाच्च । श्रुतौ । उपसमायन्तीति स्वस्ववसतिं
त्यक्त्वा तेन सह गन्तुं निकटे समायान्ति । यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी
भवतीति, पूर्वोक्तमरणावस्थाया उपसंहारे स्मरणम् । अतः परं
शरीरप्राणस्यार्थमाहुः । * स यत्रेत्यादि * । स यत्रायं शरीर
आत्मा लिङ्गविशिष्टो जीवः । अथल्यं नीत्य, पूर्वोक्तोपतापादिना
नैबैल्यं नितरां प्राप्य । सम्मोहमिव न्येति, मरणावस्थायामधिकं मोहं
प्राप्नोति । तदा तत्क्रमणस्य कर्तुमशक्यत्वात् तदुपायं भगवानेव क-
रोति । यथाक्रमोऽयं परलोकस्थान इत्यादिना पूर्वं तस्योक्तत्वात् ।
तदिदानीं सविस्तरं वदामीति ज्ञापनायाथैनमेते प्राणा इत्यथशब्दः ।
नच प्राणाः स्वतः पद्यायान्तीति शङ्काम् । जडत्वात् । अतो जीवे
सम्मुग्धे भगवत्प्रेरिता पद्यायान्तीत्याशयेनाहुः । * अथैनमित्या-
दि * । श्रुतौ । अथेति भगवत्प्रेरणोत्तरम् । प्राणा वागादयः । स
इति जीवः । तेजोमात्रा इति प्रज्ञांशभूतानि करणानि । समभ्या-
ददान इति । उपसंहरन् । अवक्रामति । अन्यतश्चैतन्यमुपसंहृत्य
हृदयेऽभिव्यनक्ति । चाक्षुष इति । चक्षुषि भवः सूर्योशः । पराङ्-
म पर्यावर्तत इति । स्वकार्यरहितो भवति । अरूपश्च इति जीवस्तथा
भवति । तत्र हेतुः । एकी भवतीति । लिङ्गात्मना करणग्रामे मि-
थीभवति । तदा पार्श्वस्थाश्च पश्यतीत्याहुस्तद्विदः । एवमग्रेऽपि
सर्वत्र । एवमुपसंहृते करणग्रामे निष्क्रमणसाधनीभूतं व्यापार-
माह । तस्येत्यादिना । हृदयस्वाग्रं, हृदयच्छिद्रनाडीमुखं प्रद्योतते
भगवज्ज्योतिषा स्वप्न इव तदानीं प्रकाशयुक्तं तिष्ठति । प्राण इति
मुख्यः प्राणः । प्राणा इति वागादयः । अनूक्तामन्तीति । मुख्यप्राणगम-

चरित्रं, सम्पद्यत इत्यन्तेन । श्लोके तद् ब्रह्म अस्य जीवस्य

नोत्तरं सहैकीभूय गच्छन्ति । संज्ञानमिति । पूर्वोक्तप्रद्योताद्देहत्वेन
 भातां धुञ्जिम । अन्ववक्रामतीति । अभ्ववत्तामारोहति । सविज्ञानो
 भवति, गमनार्थं विशेषज्ञानवान् भवति । तं विद्याकर्मणी स-
 मन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति । विद्या सदसद्विषयकं ज्ञानम् । कर्मा-
 ऽदृष्टरूपं लिङ्गगतिरूपं च । यद्वा, विद्या उपासनात्मकं ज्ञानम् ।
 कर्म यद्वादिरूपम् । यथाकतुरस्मिन् लोक इत्यादिश्रुतेः पूर्वप्रज्ञा,
 संस्कारात्मना वर्तमानं ज्ञानम् । समन्वारभेते, अनुगच्छतः । जला-
 युका, जलोका । निहत्वेत्यस्य व्याख्यानमविद्यां गमयित्वेति । अ-
 ज्ञानं प्रापयित्वा, निश्चेष्टं कृत्वेत्यर्थः । पेशस्कारी भ्रमरीविशेषः ।
 पेशसो रूपस्य मात्रामपादायापच्छिद्यान्यं स्वरुद्धकीटीयं नवतरं
 रूपं तनुत एवमयं पुरुष इदं स्थूलशरीरं निहत्य तस्माद् रूपाद्
 वासनया तदंशं गृहीत्वेति यावत् । त्यक्ते पूर्वशरीरे वासनया कथं
 तदंशग्रहणमित्यत उपपादयति । स वा भयमात्मेत्यादिना । तथाच
 सर्वमयत्वेन ज्ञानावासनाशालित्वाद् या वासनया तदा कर्मणोद्बु-
 द्ध्यते तथा पूर्वस्माद् रूपांशोपादानमित्यर्थः । अत्र पक्षान्तरमाह ।
 अथो खल्वित्यादि । तेन कस्य चित् कर्मणा वासनोद्बोधे तदनु-
 रूपो देहः । कस्यचित्तु कामार्थिनः । यथा नृगस्य । उभयत्रापि
 भगवदिच्छा नियामिका । एवं जीवस्य लोकान्तरप्रापकं भगव-
 च्चरित्रं विस्तारेणोक्तम् । अस्य भगवच्चरित्रत्वे गमकमाहुः । *
 श्लोक इत्यादि * । श्लोकस्तु सार्धः । ' तदेव तत् सह कर्म-
 णेति लिङ्गं मनो यत्र निपक्तमस्य । प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्
 किञ्चेह करोत्ययम् । तस्माद्दोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे
 इति । अर्थस्तु, स जीवः, तत् सह । तृतीयाया लुक् । तेन ब्रह्मणा
 प्राज्ञेन सह । तदेव इति प्राप्नोति । तत् किमित्यत आह । अस्य जीव-
 स्य लिङ्गं लिङ्गशरीरे प्रधानभूतं मनः । कर्मणा पूर्वकृतेन कर्मणा
 यस्मिन्नर्थे निपक्तं नितरां सक्तमिति । शेषं स्फुटम् । तथा च
 पूर्वत्र भगवच्चरित्रं यदि प्रतिपाद्यं न स्यात् तदा श्लोके तत्सहेति न
 वदेत् । भगवदन्वारुद्धत्वोक्तिश्च पौर्वत्रिकी मुधा स्यात्तस्येत्यर्थः ।

अकामयमानस्य भगवतः स्वरूपं पूर्वमेवोक्तमनुवदति ।

भगवन्निर्गमने हि प्रणानां निर्गमनात् तस्य चेच्छाधीनत्वात् तदभावे इन्द्रियाणि सुषुप्तौ तत्रैव समवलीयन्ते । ब्रह्मैव सन् कूटस्थः सन् । अपिः समुच्चये । सह स्थिते जीवे ब्रह्माविर्भवतीत्यर्थः । जीवे ब्रह्माविर्भावो न सङ्गत इति तत्प्रतिपादनार्थं श्लोकः । जीवोपदेशप्रकरणाभावेन सिद्धवद्भवनात् जीवन्मुक्तावस्था । नाप्यसम्प्रहातसमाधिः । मतान्तरत्वात् । ब्रह्मप्रकरणत्वान्न जीवस्य

अतः पूर्वोक्तमयादकामयमानस्य मोक्षोपायं गूढतया घदन् मुच्यमानावस्थां सुषुप्तिसमानत्वेन शिष्टतयाह । अथाकामयमान इत्यादि, सम्प्राडित्यन्तेन । तत्र मोक्षावस्थायाः प्रकरणेन प्रतीयमानत्वात् सुषुप्त्यवस्थां व्याकुर्वन्ति । * अकामयमानस्येत्यादि * । अकामयमानस्य जीवस्य भगवत्सबन्धि यत् स्वरूपं, तद्वा अस्यैतदात्मकाममाप्तकाममकामं स्वरूपमिति सुषुप्तिस्थले पूर्वमुक्तम् । तत्प्राणस्थित्यर्थमनुवदति । तत्र हेतुः । * भगवन्निर्गमन इत्यादि * भगवन्निर्गमन इति * । भगवतः सकाशाज्जीवस्य निर्गमने । * तस्येति * निर्गमनस्या । * समवलीयन्ते इति * समवनीयन्त इति श्रौतपदस्यार्थकथनम् । अस्मिन् पक्षे, ब्रह्मैव सन्नित्यस्यार्थमाहुः * ब्रह्मैवेत्यादि * । ब्रह्माप्येतीत्यत्र ब्रह्मेति प्रथमान्तम्, एतीत्यस्य कर्तृ । एतीति, प्रादुर्भवतीत्यर्थः । यदा सर्वे प्रमुच्यन्त इति श्लोकप्रयोजनमाहुः । * जीव इत्यादि * । नन्वप्रोक्तमणस्यैवोपक्रान्तत्वाज्जीवन्मुक्तावस्थैवाकामयमानस्य वाच्या, न तु सुषुप्त्यवस्थेति शङ्कन्यां सुषुप्त्यवस्थाश्रापनाय ता दूषयन्ति । * जीव इत्यादि * । यथा हि काठके, अन्यच्छ्रेय इत्यादिकं जीवोपदेशो, न तथात्र जीवस्वरूपोपदेशः । येन तदनुरोधाज्जीवन्मुक्तिरत्रोच्येत । किन्तु, सिद्धवदुच्यते । अतो न सा । अयो खल्वाहुरित्यादिनोक्तस्य कामयपक्षस्य मतान्तरत्वादकामोऽपि तेनैव मतेनोच्यते इति तेनासम्प्रहातसमाधिरपि न धक्तुं

सद्योमुक्तिः फलम् । उत्क्रमण एव ब्राह्मणस्याप्युक्तत्वात् । तद्य-
थेति सुषुप्तशरीरम् । अनस्थिक इत्यादि, सम्राडित्यन्तमुपसंहारः ।

शक्यः । मुख्यं प्रकरणं ब्रह्मणोऽवान्तरञ्चोत्क्रमणस्येति स्वतः स्व-
रूपावस्थानरूपा सद्योमुक्तिरपि न फलत्वेन वक्तुं शक्या । तत्र
हेतुः । *उत्क्रमण इत्यादि* । उर्ध्वोच्छ्वासी भवतीत्युत्क्रमण एवो-
पक्रान्ते शरीरब्राह्मणस्योक्तत्वात् । तथाच तदनादृत्य अकामत्वमा-
त्रेण रूपेण उत्क्रान्तिशून्या सद्योमुक्तिरपि न वक्तुं शक्येत्यर्थः । अतः
सुषुप्तिप्रकरणाभावेऽप्यकामत्वादिना सौषुप्तिकलिङ्गन, तद्यथाऽहि-
निर्ल्वयनीत्यग्निमवाक्येऽपि शेत इति शयनलिङ्गेन चावान्तरमुत्क्र-
मणप्रकरणं बाधित्वा सुषुप्तिरेव जनकेन ज्ञातव्या । तदा तु न वदि-
ष्य इति मदभीष्टसिद्धिः । अथ लिङ्गस्य मुक्त्यवस्थासाधारण-
त्वात् तदनादृत्य प्रकरणवलेन ज्ञास्यति तदा तु स्वकृतवरदानानु-
रोधाद् विशिष्य वक्तव्यमित्याशयेन, अध्यायमनस्थिकोऽशरीरः प्राज्ञ
आत्मा ब्रह्मैव लोक एव सम्राडित्यन्तं श्लिष्टवचनमुपसंहारः । अत्र
श्रुतायनस्थिक इति स्थूलशरीरराहित्यम् । तच्च जीवन्मुक्तस्य सुषुप्त-
स्य चाभिमानाभावात् तुल्यम् । प्राज्ञ आत्मेति सुषुप्तिसाक्षिपरमा-
त्मनोर्वाचकमित्यवस्थाद्वयसाधारणम् । तत्र आत्मा इत्यनेन जीवा-
त्मानमनूय, ब्रह्मैव लोक एवेति विधत्ते । तत्र मुक्तिपक्षे जीवस्य ब्र-
ह्मत्वविधानम् । सुषुप्तिपक्षे लोकत्वविधानम् । सम्राडिति राज्ञः स-
म्बोधनम् । अतोऽत्र श्लिष्टतयोपसंहार इत्यर्थः । एतेन सुषुप्तिव्या-
ख्याने बीजं प्रदर्शितम् । याज्ञवल्क्यभयानुरोधादिदमेतावत् सुषु-
प्तिपरत्वेन व्याख्यातम् । अग्रे च वरदानानुरोधान्मुक्तिपरत्वेन व्या-
ख्यास्यत इति न कोऽपि कापि सन्देहः । एतदग्रे, सोऽहं भगवते
सहस्रं ददामीति जनकवाक्यम् । तत्र न पुनर्मोक्षप्रश्नः । तेन एवं
श्लिष्टप्रयोगेऽपि जनकेन लिङ्गस्य साधारण्यं प्रकरणस्योत्क्रमणो-
चरत्वात्साधारण्यं चावगत्य, अध्याकामयमान इति निष्का-
मप्रकरणं मतान्तराद् विविक्तत्वेन सिद्धान्ते निवेद्य तत्र सद्यो-
मुक्त्यवस्थामवधार्य, ब्रह्माप्येतीत्यत्र ब्रह्मपदं च द्वितीयान्तमव-
गत्य, तत्रास्य ब्रह्मभूतस्य लयं चावगत्य, श्लोकमप्येतदवस्थाप्रति-

श्लोका अत्र त्रयोदश सर्वनिर्द्धारकाः । आद्यो ब्रह्मविद्व्रतेः ।
 एष इति सुपुस्तौ नाडीत्वात् पञ्चवर्णाः । अन्वन्तम इति द्वाभ्याम-
 नेवंविदो निन्दा । तदेव सन्त इति बुद्धिमतां वचनम् । आत्मान-
 मिति वैराग्यम् । यस्यानुवित्तिरिति नवभिर्ब्रह्मस्तुतिः । तद्विज्ञानं
 च । पुनरेतदेव स्पष्टतयोपदिशति । स वा अयमात्मेत्यादि । अभयं
 वै जनकं प्राप्तोऽसीयन्तम् । काष्णानां क्वचित् पाठभेदेऽप्ययमेवा-
 र्थः । अत्र प्रकरणे जीवो वाच्य इति प्राप्ते ।

पादकत्वेनावगत्य, अहिनिर्लव्यनीहृष्टान्तं . मृतशरीरपरमेवाव-
 गत्य, प्राङ् आत्मा ब्रह्मैवेत्यस्य प्राङ्गत्वाद्यमात्मा ब्रह्मैव सन्
 लोक एव ब्रह्मापीतो ब्रह्मलोकात्मको भवतीति निश्चितवान् ।
 तेन जाग्रद्दशायां हृदयस्थसर्वकामप्रमोको मोक्षसाधनत्वेनावधारित
 इति धोषितम् । तदा याज्ञवल्क्योऽपि तस्य सम्यग्बोधनाय सर्वं
 सिद्धान्तमाह । तद्विष्टुष्यन्ति । * श्लोका इत्यादिना * । * अत्र
 त्रयोदशेति * । एकोपक्रमगतास्त्रयोदश । * आद्यो ब्रह्मविद्व्रतेरिति *
 ब्रह्मविदः सद्योमुक्तिमुक्ता ततो न्यूनाधिकारिणो ब्रह्मविदः क्रममुक्ते-
 र्बोधकः, अणुः पन्था इति श्लोकः । तस्मिन् शुक्लमिति श्लोकस्तु नि-
 ष्क्रमणमार्गबोधक इत्याहुः । * एष इत्यादि * । * बुद्धिमतां वचनमि-
 ति * । सद्योमुक्तिभाजां ज्ञानवतां ब्रह्मभावेन ब्रह्मप्राप्तिवचनम् । शेषं
 स्फुटम् । शेषस्यार्थमाहुः । * पुनरित्यादि * । अत्रैतद् बोध्यम् । यस्या-
 नुवित्त इत्यस्योत्तरार्द्धे, स विश्वरूढित्यादिना यत् सर्वकर्तृत्वमुक्तं तत्
 स वा एष आत्मा सर्वस्य वशीत्यारभ्य, सेतुविधरण इत्यन्तेन स्प-
 ष्टीकृतम् । तस्य लोक इत्युक्तं लोकाधिपत्वं च, एषां लोकानामसं-
 भेदायेत्यनेन । यत् पुनः पूर्वार्द्धे, यस्यानुवित्त इत्यादिनोक्तम्,
 अप्रिमश्लोकैश्च तत्, तमेतं वेदानुवचनेनेत्यारभ्य भ्रान्तं स्फुटीकृत-
 मिति । पूर्वपक्षमाहुः । * अत्र प्रकरणे जीवो वाच्य इति * । अय-
 मर्थः । अत्रोपक्रमे, कतम आत्मेति प्रश्ने, योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु
 हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष इति शरीरलिङ्गातुपसंहारे च, योऽयं विज्ञान-
 मयः प्राणेष्विति कण्ठपाठे तदपरित्यागान्मध्ये बुद्धान्ताद्यवस्थोप-

अभिधीयते । ब्रह्मैव प्रकरणार्थः । सुपुत्रावुत्क्रमणे च जीव-
ब्रह्मणोर्भेदेन व्यपदेशात् ।—

न्यासेन तस्यैव प्रपञ्चनाच्च । यद्यपि संसारी प्रतीयते, तथापि मध्ये,
ध्यायतीव लेलायतीवेति ग्रन्थे संसारिधर्मनिराकरणात् । उपसंहा-
रे च, स वा एष महानज आत्मेति संसारिधर्मरहितपरमेश्वरात्म-
कत्वबोधनात् । उपक्रमोक्तचिद्ज्ञानमयत्वादेस्तस्मिन्नपि सत्त्वेन उप-
क्रमस्य सन्दिग्धतया नैर्बल्यात् । माध्यमिकबुद्धान्ताद्यवस्थोपन्या-
सस्य च संसार्यवस्थानुवादेन तद्रहितदशायां परमेश्वराभेदबोधन-
परत्वावगमात् । सुपुत्र्यादौ भेदबोधनस्यापि संसारिदशायामेव प-
र्यवसानात् । पुनः पुनर्मोक्षप्रश्नेन, यत् किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेन
भवत्यसङ्गोऽयं पुरुष इति तदुत्तरे पुनः पुनरनन्वागततया असङ्ग-
त्वप्रतिपादनेन, अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेतेति कर्मसम्बन्ध-
राहित्यस्य च प्रतिपादनेन, तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य
भवतीति सर्वदुःखतरणश्चावणेन च परमात्माभिन्नासंसारिरूपप्रति-
पादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यतोऽत्रासंसारी परमेश्वराभिन्नो जीवो वा-
च्य इत्यर्थः । सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति । * ब्रह्मैवेत्यादि * । अयमर्थः ।
सत्यमत्र मुक्तजीवस्तथा निरूप्यते । तथापि स न प्रकरणार्थः । तत्र
हेतुः । * सुपुत्रावित्यादि * । तथाच च यदि मुक्तो जीवो ब्रह्माभे-
देनात्र प्रतिपाद्यः स्यात् तदा अवस्थाभेदस्याप्रयोजकत्वेन तत्र जीवं
परमेश्वरात् भिन्नात् । प्रतिपिपादयिषिते अभेदे भेदकथनस्य प्र-
योजनशून्यतया वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नच संसार्यवस्थायां भेदबोधनाय
तदिति युक्तम् । तदानीं जाग्रत्स्वप्नयोरज्ञत्वादिवैशिष्ट्यस्य प्रत्यक्ष-
सिद्धत्वेन सुपुत्रिभरणयोस्तमोऽभिभवेन तथात्वस्याज्ञानेऽपि सौषुप्ति-
कस्मरणेन मृतानां भूतादिभावदर्शनेन चानुमानसिद्धतया तत्कथन-
वैयर्थ्यानपायात् । अतो ज्ञायमानावस्थासिद्धं भेदमनुद्य यवज्ञा-
यमानावस्थासिद्धं भेदमनुवदति तदसंसार्यवस्थायामपि भेद-
बोधनायैवानुवदति । यथोदकं शुद्धं शुद्धे आसित्तं तादृगेव
भवति एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतमेति
काठके तथैव श्रावणात् । नच तर्ह्युपक्रमाद्यनुरोधादसंसारी

आकाशवद् ब्रह्मनिर्द्धार एव युक्तः ॥ ४२ ॥

परमेश्वरसमानधर्मा जीवो वाच्योऽस्त्विति वाच्यम् । उप-
क्रमे किञ्ज्योतिरयं पुरुष इति प्रकाशकप्रश्ने, आदित्याद्यनन्तरमात्म-
ज्योतिरित्युत्तरे पुरुषस्य प्रकाशापेक्षित्वेनाप्रकाशकत्वात् । प्रकाशक
आत्मा क इत्याशयेन पृच्छति । कतम आत्मेति । तत्र स्पष्टतया
वक्तव्येऽप्युत्तरे याज्ञवल्क्यो, न वदिष्य इति स्वाभिसन्धेर्वैरदा-
नस्य चानुरोधाच्छ्लिष्टमेवोत्तरं ददातीति पूर्वं व्युत्पादितम् ।
अतस्तद्विचारे, अत्रायं स्वयञ्ज्योतिर्भवतीति निगमनवाक्ये पर-
मात्मैव स्वयम्पदवाच्यः सिद्ध्यतीत्युपक्रमगतः प्रश्नस्तत्पर एव पर्य-
वस्यति । तथापि श्लिष्टप्रयोगाज्जनकेन सम्यङ् न ज्ञातः । एताव-
ज्ज्ञातं, संसारिव्यतिरिक्तं प्रकाश इति । ततस्तत्सन्देहनिवारणाय
पृच्छति । विमोक्षाय ब्रूहीति । तदापि श्लिष्टमेवोत्तरं ददाति । स
एव एतस्मिन् सम्प्रसादे रत्वा चरित्वेत्यादि । तदा जीवस्यासङ्ग-
तत्वं उक्तेऽपि जनकस्य सन्देहो न निवृत्त इति पुनर्मोक्षाय पृच्छति ।
तदा पुनरपि मत्स्यादिदृष्टान्तं वदन् स्वप्नसुपुती अवस्ये उक्त्वा
सुपुती परमात्मानम् असङ्गादपि जीवाद् भेदेनाह । तदापि तस्य
प्रकाशकसन्देहो न निवृत्त इति पुनर्मोक्षाय पृच्छति । तदा पुनरपि
सम्प्रसादवाक्येनैवोत्तरे पुनरपि मोक्षाय पप्रच्छ । तदा याज्ञवल्क्यो
राज्ञो मेधावित्वाद् भीतो मरणाघस्यां संसारिणो वदन् परमेश्वरा-
जीवस्य भेदमाह । तदापि श्लिष्टप्रयोगात् तस्य सन्देहो न निवृत्त
इत्यकामयमानस्य सद्योमुक्तिमाह । तत्र, ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति
श्रुतेः, ब्राह्म आत्मा ब्रह्मैवेति च श्रुतेर्जीवस्य ब्रह्मभाव एव मुक्तिः ।
ब्राह्म आत्मा ब्रह्म योऽस्ति स एव प्रकाशकः । तज्ज्योतिरैवायं जीवः
सर्वं करोतीति ज्ञात्वा, सोऽहं भगवते सहस्रं ददामीत्युक्तवान् ।
तदा याज्ञवल्क्यस्त्रयोदशश्लोकैः सर्वं शास्त्रार्थमुक्त्वा, स एव आ-
त्मेत्यादिना तमेवार्थं स्पष्टमुक्तवान् । तदा जनको विदेहान् स्वात्मानं
च दास्यार्थं तस्मै दत्तवान् । विद्यां च याज्ञवल्क्यः समापितवान् ।
अत उपक्रमोपसंहारयोः परमात्मन एव प्रकृतत्वसिद्ध्या तस्यैव प्र-
प्रकरणत्वमिति सिद्धम् । तदाहुः । * आकाशवदित्यादि * । त

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

किञ्च । सर्वस्य वशीत्यादिशब्देभ्यः स्पष्टमेव ब्रह्मप्रकरणमिति ॥४३॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते

ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये प्रथमाध्यायस्य

तृतीयः पादः ॥ १ ॥ ३ ॥

थाच यथा पूर्वाधिकरणे अन्यथानुपपत्तिबलादाकाशवाक्यस्य ब्रह्म-
परत्वनिर्द्धारस्तथात्र भेदव्यपदेशान्यथानुपपत्तिबलाद् प्रकरणस्य
ब्रह्मपरत्वनिर्द्धार इत्यर्थः । किञ्चात्र संसारिणोऽपि जीवस्य परमेश्व-
राद् भेदसाधनेन मुक्तावस्थायामपि जीवे ब्रह्मलक्षणस्य नातिव्याप्ति-
रिति बुद्धिस्थं प्रसङ्गाद् बोधितम् ॥ ४२ ॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ भेदव्यपदेशेन प्रकरणस्य ब्रह्मपरत्वसाधनं
क्लिष्टमित्यतो हेत्वन्तरं घदतीत्याशयेनाहुः । * किञ्चेत्यादि * ।
तेषामुपासनार्थत्वं धारयितुं बहुवचनम् । तथाच यदि तेषां शब्दा
उपासनार्थाः स्युः, सङ्खुकाः स्युर्न त्वसङ्ख । न वा विवृताः स्युः ।
यतस्ते तथा, अतो न जीवस्य तथोपासनार्थाः । किन्तु परमेश्वरस्य
जीवाद् भेदनार्था एवेत्यहंग्रहोपासनापेक्षया ईश्वरत्वेन पृथक्तयो-
पासनैव युक्तैत्यर्थः ॥

अत्र शङ्कराचार्याः । किमिदं वाक्यं संसारिरूपान्वाख्यान-
परमुतासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमिति संशये, संसारिपरमिति
पूर्वपक्षं, संसाररहितपरमेश्वरामिन्नजीवात्मप्रतिपादनपरमिति सि-
द्धान्तमाहुः । भेदव्यपदेशं च संसारिभेदपरमाहुः ।

तदसङ्गतमित्युपपादितम् ।

भास्कराचार्यास्तु, किं संसारिस्वरूपपरम्, उत पररूपपर-
मिति संशये, पररूपपरमिति सिद्धान्तयन्ति ।

तन्मतं सन्दिग्धमिव । तत्र यदि मुक्तजीवपरं, तदा तु पूर्वोक्तदृ-
षणप्रसङ्गमित्यप्रयोजकम् । यदि केवलपरमेश्वरपरं, तदा तु नहुष्टम् ।

रामानुजाचार्यास्तु, अत्र पक्षानुल्लेखादिदं सूत्रद्वयं पूर्वसूत्र-
शेषत्वेन योजयन्ति । तेन तन्मतेऽत्र जीवाद् मिन्न एव परमेश्वरः
प्रतिपाद्यः । एवं तद्यौरमतेऽपि ।

अत्रेदं बोध्यम् । सत्यमत्र पक्षानुल्लेखस्तथापि, भाष्ये विषय-

वाक्ये आकाशः पक्षो, द्वितीये त्वात्मा पक्ष इति पक्षभेदाद्धेतुभेदा-
द्याधिकरणभेद एव युक्तः । अन्यथा, अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशादिति
सर्वस्य हेतोरनुवृत्त्याऽप्यात्मनः प्रत्यगात्मभेदसिद्धिर्भेदेनेति पदस्य,
पत्यादिसूत्रस्य च वैयर्थ्यापत्तेर्बुर्वारत्वादिति ।

माध्वास्तु, स वा एष सम्प्रसादे रत्वा चरित्वेत्यादिना स्व-
प्नादिद्रष्टा यः प्रतिपादितोऽस्तद्भूत्वेन च, स जीवो, ब्रह्मवेति संशये,
सुषुप्त्यादौ जीवाद् भेदेन व्यपदेशाद् ब्रह्मैवात्र प्रतिपाद्यम् । स्वप्नस्य
सत्यत्वात् तद्द्रष्टृत्वं सर्वज्ञे ब्रह्मण्यविरुद्धम् । तस्मात्सङ्गं ब्रह्मै-
वेत्याहुः । द्वितीयसूत्रे च पत्यादिशब्दानां श्रवणात् परमेश्वर एव
प्रतिपाद्यो न तु, स वा एष महानज आत्मेति वाक्यप्रतिपादितः ।
अजशब्दवाच्यश्च चतुर्मुख इत्याहुः ।

मिथुस्तु, अत्रोत्क्रान्तिशब्दो जीवस्य देहत्यागमात्रपरतया मोक्षादी-
नामपि संग्राहकः । मोक्षावस्थायामपि निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीति
साम्यान्तर्गतस्य भेदस्य व्यपदेशात् । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्युक्त-
वाक्येऽप्यप्यस्य भेदतन्त्रत्वाच्च । ब्रह्मैव सन्निति तु त्यक्तदेहाभिमान
इति, प्राप्तगौणब्रह्मभाव इति वेत्यर्थबोधकम् । प्रलयावस्थायां च
यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्तीत्यादिभ्रुतौ कोशस्त्रयोरिव प्रवेष्टव्यप्रवे-
ष्टोर्भेदोऽवगम्यत इति । नन्वेवमपि सुषुप्तावेकीभावः । तुरीयाव्यये
महाप्रलये च ब्रह्मचिन्मात्रावशेषो जीवो माण्डूक्यादिवाक्येभ्यः से-
त्स्यतीति चेन्न । उक्तवृहदारण्यकवाक्ययोरविभागपरत्वस्यागत्या
घक्तव्यतया तदेकवाक्यत्वेनेतरश्रुतेरपि तत्परत्वावधारणात् । अवि-
भागो घचनादिति सूत्रे व्यासैरपि वक्षमाणत्वाच्चेत्याह ।

तत्र यदविरुद्धं, तद् ग्राह्यम् । शेषे उदासीना घयम् ।

एवमस्मिन् पादे पदार्थान्तरेऽप्रतिव्याप्तिवारणात् तल्लिङ्गाद्य-
धिकरणोक्ताद्यप्रपञ्चनेनोपास्यरूपनिरूपकवाक्यविचारानुपासनाधि-
कारिविचारपूर्वकं त्रयोदशाधिकरण्या आधाररूपो भगवान् विचा-
रितः ॥ ४३ ॥ ॥ १३ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यचरणनरचन्द्रकिरणनिवारित-

हृदयान्धकारेण पीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमेन कृते

ब्रह्मसूत्राणुभाष्यप्रकाशे प्रथमाध्यायस्य

तृतीयः पादः समाप्तः ॥ १ ॥ ३ ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपक-
विन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

एवं सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वे निर्णीते, केचिद् वेदार्था-
ऽज्ञानात् कचिद् वेदभागे कापिलमतानुसारिपदार्थदर्शनेन तस्यापि
वेदमूलकत्वं वदन्ति । तन्निराकरणाय चतुर्थः पाद आरभ्यते ।
तत्र, ईक्षतेर्नाशब्दमिति सांख्यमतमशब्दत्वादिति निवारितम् ।
वेदेन प्रतिपादितमिति तत्राशङ्कते । आनुमानिकमप्येकेषाम् ।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीते-
र्दर्शयति च ॥ अतीतेषु पादेषु प्रथमेऽतिव्याप्तिजनकशब्दकृतसन्दे-
हवारणाय कार्यनिरूपकाणि वाक्यानि विचार्य, द्वितीयचृतीययोश्च
यथायर्थं जीवजडरूपार्थकृततत्सन्देहवारणायान्तर्याम्युपास्यरूपनि-
रूपकाणि च वाक्यानि विचार्य, सर्वेषां वेदान्तानां साक्षात् परम्प-
रया च ब्रह्मणि समन्ययः प्रतिपादितः । स तदा दृढीभवति यदा
श्रौतत्वेनाभिमन्यमानस्य मतान्तरस्य श्रौतता निराक्रियते । अतस्त-
दर्थं चतुर्थे पादे जीवजडसमुदायात्मकार्थनिरूपकतया मतान्तर-
श्रौतताभ्रमजनकानि प्रकीर्णानि वाक्यानि विचार्यन्त इत्युपोद्घा-
तबोधनाय पूर्वपादत्रयसिद्धमर्थमनुवदन्त एतत्पादार्थमाहुः । *
एवमित्यादि * । तथाच तन्निराकरणं प्रयोजनं, तादृशवाक्यवि-
चारश्चार्थ इत्यर्थः । नन्यदृश्यत्वाद्यधिकरणे एतादृशमपि
वाक्यं विचारितमेवेति, किमनेन विचारेणेत्याशङ्कं समादधानाः
सूत्रांशमवतारयन्ति * तत्र, ईक्षतेरित्यादि * । तथाच यद्यपि
तद्वाक्यं विचारितं, तथापि तन्मतस्य सर्वथा अश्रौतत्वमेवेति नो-
पपादितमतो विचार इत्यर्थः । एतेनास्य पादस्य, ईक्षतिसमन्वय-
सूत्रप्रपञ्चरूपत्वं योचितम् । नन्यत्र प्रकृतिनिराकरणमेवास्तु । मतस्य
श्रौततानिराकरणे किं गमकम् ? इत्याकाङ्क्षायामानुमानिकपदमेव

एकेषां शाखिनां शाखासु सांख्यपरिकल्पितप्रकृत्यादि श्रूयते ।

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥

महत्तः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।

पुरुषात् परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिरिति काठके श्रूयते ।

तत्र बुद्धेरात्मा अहङ्कारः । ततो महान् महत्तत्त्वम् । ततोऽव्यक्तं प्रकृतिः । ततः पुरुष इति । न अहङ्कारादयः पदार्था ब्रह्मवादे सम्भवन्ति । तस्मादेवजातीयकेषु तन्मतपदार्थानां श्रवणान्मायाप्रकृत्यविद्यावादा अपि श्रौता इति चेन्न ।

गमकमित्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * एकेषामित्यादि * । तथाच पूर्वग्रन्थे, कामाच्च नानुमानापेक्षा, नानुमानमतच्छब्दादित्यादौ केवलानुमानपदादत्र च सम्बन्धितद्वितान्तानुमानिकपदात् सांख्यप्रवचनीये, सङ्गतपरार्थत्वात् पुरुषस्येति सूत्रेऽनुमानेन प्रकृतिसम्बन्धित्वेन सिद्धः पुरुषोऽपि संग्राह्यत्वेन गम्यते । तयोश्च निराकरणे तन्मतमेव निराकृतं भवतीति सूत्रं पदमेव गमकमित्यर्थः । केषां शाखायामित्याकाङ्क्षायां विषयवाक्यमुदाहरन्ति । * इन्द्रियेभ्य इत्यादि * । कात्र प्रकृत्यादीत्यतो व्याकुर्वन्ति । * तत्र बुद्धेरित्यादि * । * बुद्धेरात्मा अहङ्कार इति * । पर इत्यनुपज्ज्यते । बुद्धेः सफाशादात्मा । 'सर्वात्मनोऽन्तःकरणं गिरिधरम्' इत्यन्तःकरणत्वेन सिद्धस्य गिरिधरस्य, 'चन्द्रो मनो यस्य इगर्क आत्मा अहं समुद्रो जठरं भुजेन्द्र इति अस्मिन्नात्मपदप्रयोगादात्माऽहङ्कारः पर इत्यर्थः । शोषं स्फुटम् । तथाचैषमत्र सांख्यमतप्रत्यभिज्ञानात् तन्मतं श्रौतमिति । तदाहुः । * न हीत्यादि * । अपिशब्दार्थमाहुः । * तस्मादित्यादि * । * एवजातीयकेष्विति * । वक्ष्यमाणेष्वजादियाप्येषु । * मायाप्रकृत्यविद्यावादा इति * । मायान्तु प्रकृतिं विद्यात्, पञ्चासन्नेदां पञ्चपर्यामधीम इत्यादियाप्येष्वभिमत्यमानाः । पूर्वपूर्वप-

शब्दसाम्यमात्रेण न तन्मतं सिद्धयति ।
सन्दिग्धानां पदार्थानां पौर्वापर्येण निर्णयः ।
न तु सन्दिग्धवाक्येन सर्वव्याकुलतोचिता ॥
अत्र हि पूर्वम् ।

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।
बुद्धिं तु सारार्थं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥
इन्द्रियाणि ह्यानाहुर्विषयाँस्तेषु गोचरान् ।
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेसाहुर्मनीषिणः ॥

तदनुचत्वारि वाक्यानि । यस्त्वविज्ञानवानिसादि । तदन्वि-
न्द्रियेभ्यः परा इति । तत्र पूर्वसम्बन्ध एवार्थ उचितः । तमाह ।

क्षांशमनूय तद्द्रव्यकं हेतुमवतारयितुं निषेधं व्याकुर्वन्ति । * शब्दे-
त्यादि * । * तन्मतमिति * । अहङ्कारमहत्तत्त्वप्रकृतिपुरुषाणामुत्त-
रोत्तरं परत्वबोधकं सांख्यमतम् । कुतो न सिद्ध्यतीत्यतः कारि-
कया तद्धेतुमाहुः । * सन्दिग्धेत्यादि * । * पौर्वापर्येणेति *
पूर्वापरसन्दर्भेण । सन्दिग्धा ह्यस्मिन् वाक्ये पदवाच्या अर्थाः ।
पदानि वाक्यावयवभूतानि, वाक्यं च महावाक्यस्य । अतो महा-
वाक्यानुरोधेन तदर्थो निर्णयः । न तु सन्दिग्धपदघटितवाक्येना-
वयविभूतस्य महावाक्यस्य व्याकुलता युक्ता । तथाच तद्द्रव्या-
कुलीभावादेतन्मतं न सिद्ध्यतीत्यर्थः । तदेतद् व्युत्पादयन्ति ।
* अत्र हीत्यादि * । * अत्रेति * । प्रकरणे । * द्विहेतौ ।
* चत्वारिति * । विज्ञानसारथिवाक्यस्य क्वचिदिन्द्रियेभ्यः परा
इत्याद्यनन्तरं दर्शनाच्चत्वारि । विज्ञानसारथिवाक्यार्थस्त्वग्रे कारि-
कया घक्तव्यः । एवं सन्दर्भे यत् सिद्धं तद्वक्तुं हेतुं घदतीत्याहुः ।
* तत्रेत्यादि * । * तत्रेति * । इन्द्रियेभ्य इति वाक्ये । विष्णुधर्मो-
प्तरे तृतीयकाण्डे । 'उपमानेन तुल्यत्वमुपमेयस्य रूपकम्' इति रू-
पकलक्षणाद् रूप्यते यत्तद्रूपमिति कर्मणि घञि कृते, इवे प्रतिवृत्ता-
यिति कनि च कृते रूपकमित्यलङ्कारनाम सिद्ध्यतीत्यभिसन्धाय हेतुं

शरीररूपकविन्यगृहीतेः । शरीरेण रूप्यन्ते ये शरीरेन्द्रियादयस्ते
विन्यस्ता यत्र रूपकभावेन रथादिषु तेषामेवात्र गृहीतिर्ग्रहणम् ।
अन्यथा प्रकृतहानामकृतपरिग्रहापत्तिः ।

जीवप्रकरणं ह्येतन्मुक्त्युपायोऽस्य रूप्यते ।

योग्यं शरीरमारुह्य गच्छेदिति हरेः पदम् ॥

तत्र जीवस्य ब्रह्मप्राप्तौ मुख्यं साधनं शरीरम् । स रथः ।
सर्वसामग्रीसहिताऽपराधीनयानत्वात् । रथस्तु ह्याधीनः । इयाश्च

व्याकुर्वन्ति । * शरीरेणेत्यादि * । स्वस्य स्वज्ञापकत्वेऽपि दोषाभा-
वाच्छरीरेण रूप्यन्ते ये शरीरेन्द्रियादयस्ते यत्र वाक्ये रथादिषु रूप-
कभावेन अलङ्कारबोधितप्रतिकृतिभावेन विन्यस्ताः स्थापितास्तेषां
सर्वेषां रथादिप्रतिकृतिभूतानामेवात्र गृहीतिर्ग्रहणम् । अतः शरीररूपा
रूपकविन्यस्ताः । शरीररूपकविन्यस्ताः । रूपकविन्यस्तानां व्यावर्तकं
शरीररूपत्वमित्युपसर्जनत्वात् तस्य पूर्वनिपातः । शाकपार्थिवादे-
राकृतिगणत्वाद् रूपपदलोपश्च । अतः शरीररूपकविन्यस्तानां गृ-
हीतिर्ग्रहणं शरीररूपकविन्यस्तगृहीतिः । तस्मादित्यर्थः । तथाच
स्यात् सांख्यमतापत्तिर्यद्यहङ्कुरादीनां पदार्थानां तत्त्वेन गृहीतिः
स्यात् । सा तु नास्ति । यतः शरीरेण ये रूप्यन्ते शरीरेन्द्रियादयस्ते
विन्यस्ता यत्र वाक्ये रूपकभावेन रथादिषु, आत्मानं रथिनं विद्धी-
त्यादिना, तेषामेवात्र गृहीतेर्ग्रहणात् । यदि ह्येवं नोपगम्येत तदा प्र-
कृतहानादिदोषाद्यापद्येताम् । किञ्चेदं हीति निश्चयेन जीवप्रकरण-
म् । अत्रास्य मुक्त्युपायो, योग्यं शरीरमारुह्य हरेः पदं गच्छेदित्येवं
विज्ञानसारयिमन्त्रेण रूप्यते । न ह्येतत् सांख्यमते सम्भवति ।
स्वरूपायस्थानातिरिक्तस्य भगवत्पदप्राप्तिरूपस्य मोक्षस्य तैरनङ्गीका-
रात् । अत इन्द्रियेभ्य इति वाक्ये अहङ्कुरादितत्त्वरूपो नार्थः ।
किन्तु वक्ष्यमाणप्रकारकः । तथाहि । तत्र मुक्त्युपायेषु बोधनीयेषु
वक्तव्ये रूपके जीवः स्वतन्त्रत्वाद् रथी । * जीवस्येत्यादिना विवृतं
शरीरं रथः । तत्र हेतुः । * सर्वेत्यादि * । सामग्री इन्द्रियादिरूपा ।

स्वबुद्ध्यधीनाः । सा च मग्नहाधीना । स च सारथ्यधीनः । स च स्वबुद्ध्यधीनः । सा च मार्गाधीना । स च प्राप्याधीन इति । एवं ज्ञात्वा युक्तसामग्रीकस्तदेशं प्राप्नोति । तत्रेन्द्रियाणामात्मा विषयाः ।

ते च मनसा सम्यक्त्वेन भावितास्तथा भवन्ति । विरक्तेन्द्रि-

अपराधीनता तु स्वायत्ततया । तेन शरीरे रथरूपकम् । रथस्तु गमने हयाधीन इतीन्द्रियेषु हयरूपकम् । हयबुद्धिस्थानापन्नाप्तेन्द्रियदेवता । देवताप्राधान्य एवेन्द्रियाणां भगवत्परत्वस्य, देवानां गुणलिङ्गानामित्यत्र तृतीयस्कन्धे सिद्धत्वात् । देवतासाहित्यस्यार्थतः प्राप्तत्वाच्च । एवमप्रेऽपि बुद्धिस्थानापन्ना देवता । एवं हयबुद्धिस्तु मग्नहाधीनेतीन्द्रियनियामकमनसि तद्रूपकम् । एवमेव बुद्धौ सारथिरूपकम् । सारथिबुद्धिर्मार्गाधीनेति विषयेषु गोचरपदेन मार्गरूपकम् । रथिस्वरूपबोधनायात्मेन्द्रियेत्यर्द्धश्लोकः । ततो, मार्गस्तु प्राप्याधीन इति तद्बोधनाय प्रापकसामग्रीनिगमनपूर्वका, यस्त्वविज्ञानवानित्याद्यश्चत्वारः श्लोकाः । प्राप्यनिगमनाय पञ्चम इति बोधयितुम्, एवं ज्ञात्वेत्यादिना हयरूपकपर्यन्तग्रन्थस्य तात्पर्यकथनम् । इन्द्रियविषयेषु देशरूपकस्य तात्पर्यं वक्तुम्, इन्द्रियेभ्यः परा इत्यादेस्तात्पर्यमाहुः । * तत्रेन्द्रियाणामित्यादि * । * आत्मेति * 'घ्राणं च गन्ध' इति न्यानैन भगवदिन्द्रियरूपतया तदाधिदैविकत्वात् तेषां नियामकाः । श्रौतस्य परपदस्यायमर्थः । यद्यप्याकर्षकत्वाभियामकत्वमुक्तं श्रीभागवते । 'इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैरिति' । अनुभवश्च कामिनीकुचकुम्भादिदर्शने चक्षुराद्याकर्षस्य । तथापि नात्र तदभिप्रेतम् । मोक्षप्रकरणत्वादित्यभिप्रेत्याहुः । * ते चेत्यादि * । तथाच मोक्षप्रकरणे यदिन्द्रियेभ्यः परत्वं विषयाणामुच्यते, तद् भगवद्दीयतया मनसा सम्यक्त्वेन भावितानामेव । यथा नवमस्कन्धादायम्यरीपादिचरिते, स वै मनः कृष्णपदारविन्दयोरित्यादिश्लोकत्रयोक्तास्तादृशाम् । न तु सामान्यानाम् । नापि ज्ञानीन्द्रियविषयविचक्षया । विरक्तेन्द्रियाणां विषयानाकृष्टत्वात् । अतः 'तत्सारविन्दनयनस्येत्यादिवद् यत्र भगवदभिप्रायः सा मोक्षप्रणाड्यत्र विचक्षिता,

याणामतथात्वात् । बुद्धेरात्मा विज्ञानम् । तद् ब्रह्मविषयकं महद्
भवति । ततः परमव्यक्तं, न प्रकटं, भगवत्कृपैव । सा तु भगवद-
धीना, न साधनान्तराधीना । स च भगवान् स्वाधीन इति ।
एवमेवार्थस्तस्योचितः । किञ्च, दर्शयति स्वयमेवेममर्थम् ।

एषु सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते त्वग्न्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरिति ॥

सूक्ष्मया उपनिषदनुसारिण्या । बुद्ध्या भगवज्ज्ञाने हि त-
त्प्राप्तिरिति । चकारात्, ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदन-
न्तरमिति स्मृतिर्गृहीता । तस्मात् साधनोपदेशान्न सांख्यमतमिह
विवक्षितमिति ॥ १ ॥

सूक्ष्मन्तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

नन्वव्यक्तशब्देन न भगवत्कृपा वक्तुं शक्या । धर्मिप्रवाहा-
दिसाशङ्क्य परिहरति तुशब्दः । सूक्ष्मं तद् ब्रह्मैव । धर्मधर्मिणो-

न तु शुष्कज्ञानप्रणाडीति बोधनाय तदुक्तिरित्यर्थः । एतेन अर्थेभ्यश्च
'परं मन इत्यपि व्याख्यातप्रायम्' । मनसा सम्यक्त्वेन भावन एव
तेषां तथात्वादिति । मनसस्तु परा बुद्धिरिति सारथिभावादेव
स्पष्टम् । बुद्धेरात्मेत्यादिकं व्याकुर्वन्ति । * बुद्धेरात्मेत्यादि * ।
* विज्ञानमिति * तत्कार्यभूतं विशिष्टज्ञानम् । तस्य बुद्धिनियाम-
कत्वं तु ब्रह्मविषयकत्वेन महत्त्वादित्यर्थः । शेषं स्फुटम् । एवं हेतु-
व्याख्याय दर्शनपदं व्याकुर्वन्ति । * किञ्चेत्यादि * । * इममिति *
पूर्वोक्तं कथं दर्शयतीत्यत आहुः । * सूक्ष्मयेत्यादि * । तथाच सू-
क्ष्मपदेन बुद्धेरुपनिषदनुसारित्वबोधनादुक्तरीत्या भक्तिप्रणाड्या प्रा-
प्तिं दर्शयतीत्यर्थः । तेन श्रुतौ गम्यत इति गतिरिति प्राप्यत्वबोधना-
त्, स्मृतावपि, विशत इति पदेन तस्यैवार्थस्वोपबृंहणादत्र प्राप्तिरूप
प्रधार्योऽभिप्रेतो दृश्यते, न तु रुक्षदर्शनरूपोऽतो नात्र सांख्यमतप्र-
त्यभिज्ञानमिति भावः ॥ १ ॥

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥

रभेदात् । अव्यक्तशब्देन हि सूक्ष्ममुच्यते । तदेव हि सर्वमकारेण न व्यज्यते । अर्हत्वात् । तदेव अर्ह योग्यम् । उभयत्राप्यर्थ हेतुः । तस्माद्धर्मधर्मिणोरभेदाद् भगवानेव सूक्ष्ममिति तत्कृपैवाऽव्यक्तवाच्या ॥ २ ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

ननु धर्मित्वे परत्वमनुपपन्नम् । अन्यथा पूर्वोक्तो दोष इत्यत आह । अभेदेऽपि कृपायास्तदधीनत्वात् परत्वम् । तत्र दृष्टान्तः । अर्थवत् । अर्थः पुरुषार्थः फलं, तद्वत् । ब्रह्मविदाम्प्रोति परमित्यत्र एकस्यैव ब्रह्मणः सच्चिद्रूपेण विषयत्वमानन्दरूपेण फलत्वमिति । तथैवाक्षरपुरुषोत्तमविभागोऽपि । स्वधर्मा अपि स्वाधीनाः ।

* उभयत्रेति * । अव्यक्तस्य ब्रह्मत्वे, भगवत्कृपात्वे च । ध्ययमर्थः । बुद्धेरारमा महान् पर इत्यत्र, अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यत इति श्रुत्यन्तरोक्तं ज्ञानं बुद्धिनियामकरूपेण परामृष्टम् । तच्च, नायमारमेति श्रुत्यन्तराक्षरणाधीनम् । धरणं च कृपार्थेति ज्ञानात् परस्य विमर्शं योग्यतायत्नात् कृपेय तयात्वेन निश्च्यति । सा च भगवद्दर्मः । धर्मधर्मिणोश्चाधिनाभायेन न्यितत्यादभेद इति तस्या अपि ब्रह्मत्वं योग्यतायत्नादेव सिद्धयतीति तथेति । तथाच न प्रायपाठविरोध इत्यर्थः ॥ २ ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ उक्तं समाधिमाश्लिषति * नग्नित्यादि * यदि पूर्वोक्तयुक्त्वा कृपाया ब्रह्मत्वं, तदा धर्मित्वे तद्विभ्रत्यरूपं परत्वं युक्तिरहितम् । यदि कयाचिशुक्त्वा धर्मत्वं तथा धर्मिप्रायपाठविरोधरूपो दोष इति पूर्वोक्तः समाधिरस्तद्गत इत्याशङ्कनायामस्यापि समाधिमाह्वयर्थः । समाधिं व्याचक्षते । * अभेदेऽर्थाद्यादि * । तथाचामेदं यथैककल्पेण ब्रह्मणं युक्तिस्तथा भेदे नियम्यनियामकभावो युक्तिरियुभयमन्युपपन्नमित्यर्थः । एकरथेऽपि नियम्यनियामकभावाय एव कथमित्यत आह । * तत्रेत्यादि * । * तथेति * एकरथेऽपि शक्तितानन्दस्यागणितानन्दस्यात्मकरूपभेदेनेव । तथाच रूपभेदेन साऽन्युपपन्न इत्यर्थः । एतदेव निगमयन्ति । * स्वधर्मा इत्यादि *

स्वयमपि स्वाधीन इति । तथा कृपाविष्टः साधनमानन्दरूपः
फलमिति ।

अथवा अव्यक्तं सच्चिद्रूपमक्षरमेवास्तु । तस्मिन् सति विज्ञान-
स्य विषयाधीनत्वमर्थः ।

एतेनान्येऽपि सर्वसंप्लववादिनो निराकृता वेदितव्याः ।
अतस्त्वद्वाभिलाषाच्च ।

फलमितीत्यन्तम् * । अस्मिन् पक्षे अव्यक्तपदस्य यौगिकत्वाच्छै-
थिल्यं शङ्कोतेत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः । * अथवेत्यादि * । अक्षरमे-
व, अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्त इति गीतावाक्यादव्यक्तमस्तु । नच लिङ्ग-
विरोधः । अक्षरं ब्रह्म परममिति ब्रह्मत्वविवक्षायां, तत्रापि नपुंसक-
लिङ्गप्रयोगात् तस्य भगवतः सकाशाद् भेदाभेदौ, गीतायाम्, एवं
सनतयुक्ता ये इति प्रश्नोत्तरसन्दर्भे स्फुटौ । धामत्वाद्भगवदधीन-
त्वं च स्फुटम् । अतस्तदधीनत्वादक्षरमेवाव्यक्तम् । अस्मिन् पक्षे
यो दृष्टान्तस्तमाहुः । * तस्मिन्नित्यादि * । * तस्मिन्नक्षरे स्फुरिते
सति, * विज्ञानस्य बुद्धेर्यदक्षरात्मकविषयाधीनत्वं सोऽत्र दृष्टान्त-
भूतोऽर्थो ग्राह्यः । तथाच तद्विज्ञानं यथा अक्षरसारूप्येऽप्यक्षराद्
भिन्नमक्षराधीनं च, तथा अक्षरमपि ब्रह्मसरूपं ब्रह्मणः परस्माद्
भिन्नं तदधीनं चेत्येक्येऽपि न परत्वानुपपत्तिप्रवाहविरोधावित्यर्थः ।

एवं त्रिसूत्रीव्याख्यानेनैकदेशिकृतं व्याख्यानान्तरमपि निरा-
कृतमित्याहुः । * एतेनेत्यादि * । अयमर्थः । मायावादिनो
ह्यानुमानिकसूत्रे अव्यक्तशब्देन रथरूपकविन्यस्तं शरीरमङ्गीकृत्य
तस्य कथमव्यक्तशब्दितत्वमित्याकाङ्क्षायां द्वितीयसूत्रे भूतसूत्रमस्या-
ऽव्यक्तशब्दाहत्वात् तत्कार्यस्य शरीरस्याव्यक्तशब्देन ग्रहणं, यथा,
गोभिः धीणीतमत्सरमित्यत्र गोशब्देन पयस इत्युक्त्वा, तृतीयसूत्रे,
तद् भूतसूत्रं न स्वतन्त्रं येन प्रधानकारणवादः प्रसज्येत । किन्तु
परमेश्वराधीनम् । तच्चावश्यकम् । शक्तिरहितस्य कर्तृत्वानुपपत्तेः ।
अतस्तदर्थवदित्युक्त्वा, अव्यक्तशब्दवाच्यामविद्यां वदन्ति । यथोक्तं
तेषां भाष्ये । अविद्यात्मिका हि सा रीजशक्तिरव्यक्तशब्दनिर्देश्या
परमेश्वराश्रया मायामयी महामुसित्येषां स्वरूपयोधरहिताः शरते

अनेकरूढिशब्दानां वाच्यं ब्रह्मैव नापरम् ।

शक्तितश्चेत् तथा द्रुयुस्ते सन्मार्गाद् वहिष्कृताः ॥

तस्मादिन्द्रियेभ्यः परवाक्ये नानुमानिकं किञ्चिदस्ति ॥३॥

संसारिणो जीवास्तदव्यक्तं क्वचिदाकाशशब्दनिर्दिष्टम् । एतस्मिन्नु
खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति श्रुतेः । क्वचिदक्षरशब्दो-
दितम् । अक्षरात् परतः पर इति श्रुतेः । फ्वचिन्मायेति सूचितम् ।
मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमिति मन्त्रवर्णादिति ।

तदेतदसद्गतम् । कारणग्रहणेनैव सम्भवति गत्यन्तरे कार-
णवाचिशब्देन कार्यग्रहणस्य लक्षणादोपयुक्तस्यानुचितत्वात् । द्वा-
विमौ पुरुषौ लोक इति गीतोक्ते अक्षरे कारणत्वस्य श्रुत्यादिषु, त-
न्मायाफलरूपेणेत्याद्येकादशस्कन्धवाक्यैर्निर्द्धारणात् । अधीनत्वस्य
धामत्वादेव सिद्धेश्च । तद्विहाय तत्प्रथमकार्यरूपमायापदघाच्यश-
क्तिग्रहणस्थानुचितत्वात् । यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्
ऋचो अक्षरे परमे व्योमधित्यादिश्रुतावाकाशपद्वाच्यत्वस्यापि त-
त्रैव स्पष्टत्वात् । अक्षरात् परतः पर इत्यत्रापि परत इति विशेष-
णेन मायाशक्तिव्यावृत्त्या भगवद्धामरूपस्यैव तस्य सिद्धेः । अतो
व्यासाशयविरुद्धत्वाद् अयमसम्बद्धाश्रमिलाप एव । जगद्द्वीजं तु
भगवानेव । द्वीजं मां सर्वभूतानामिति गीतावाक्यात् । अक्षरस्य
कारणत्वं तु योनित्वात् । मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधा-
म्यहमिति वाक्यात् । नच पुरुषत्वोक्तिविरोधः । त्वं स्त्री त्वं पुमा-
नित्यादिश्रुत्या सर्वरूपत्वेन सिद्धत्वादिति ।

तदेतत् सर्वमभिसन्धायाहुः । * अनेकेत्यादि * । * शक्तित
इति * जैमिन्युक्तं भाट्टप्रसिद्धं लोकवेदाधिकरणमाश्रित्य लौकिक-
शक्तितः । * तथेति * प्रकृतिवाचकत्वम् । शाक्तास्तां चेदिति क्व-
चित् पाठः । तदा तु, तां प्रकृतिं तथा जगद्द्वीजभूतां द्रुयुग्नित्येवं
योजना । तथाच, 'शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं
नचेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि ' इत्यादि स्वश्रद्धाजा-
ड्याद् वदन्तो वेदान्तविरुद्धवादित्वात्तथेत्यर्थः । सिद्धमाहुः । * त-
स्मादित्यादि ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

पूर्वापरसम्बन्धेनार्थः प्रतिपादितः । केवलैतद्वाक्यविचारेऽपि न तदभीष्टं प्रकृतिरूपमव्यक्तं सिध्यतीत्याह । अत्र हि वाक्ये अव्यक्तं ज्ञेयत्वेन नोक्तं, तेषां तु प्रकृतिपुरुषान्तरं ज्ञातव्यम् । न हि सिद्धवन्मात्रनिर्देशे तेषां मते पुरुषार्थः सिध्यति । अपुरुषार्थसाधनत्वे वा असम्बद्धार्थवाक्यत्वमेव स्यात् । परत्ववचनं चासङ्गतम् । श्लिष्टत्वादुभयोरिति चकारार्थः । अयं हेतुः पूर्वमुक्तोऽप्यवसरे स्मारितः । तस्मादव्यक्तं न प्रकृतिः ॥ ४ ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

ननु ज्ञेयत्वावचनमसिद्धम् । पूर्वं निर्देशमात्रमुक्त्वाऽग्रे ज्ञेयत्ववचनात् ।

अशब्दमपस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं-निस्रमगन्धवच्च यत् ।
अनाद्यनन्तं महत्तः परं ध्रुवं निचार्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते ।
इत्युत्तरवाक्ये वदतीति चेन्न । प्रकरणस्य नियामकत्वेनैक-
वाक्यत्वे द्वयोः सर्वैकवाक्यत्वेन प्राज्ञः परमात्मैव निचार्यः ।

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ सूत्रमवतारयन्तः प्रयोजनमाहुः । * पूर्वे-
त्यादि * । व्याकुर्वन्ति । * अत्र हीत्यादि * । * ज्ञातव्यमिति * ।
शुणपुरुषान्तरज्ञानात् कैवल्यमिति प्रवचनसूत्रात् । विभूतिविशेषा-
प्तये प्रधानस्यापि ज्ञेयत्वस्मरणाच्च तथेत्यर्थः । * परत्वेत्यादि * ।
परापरभावो हि विश्लेषेऽवगन्तुं शक्यते, न तु संश्लेषे । इदानीमज्ञान-
दशायां तु श्लेष एवेत्युदासीनतयोक्तौ पुरुषस्य परत्ववचनमव्यस-
ङ्गतं स्यादित्यर्थः । * अयमिति * । चकारसूचितः । * पूर्वमिति *
अहदयत्वाद्यधिकरणे ॥ ४ ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ * प्रकरणस्येत्यादि * ।

न तु द्वयोरेवैकवाक्यत्वं वक्तुं शक्यम् । तस्मात् प्रकरणस्य नियामकत्वे अशब्दवाक्यमपि भगवत्परमेव ॥ ५ ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

ननु न वयं सर्वमेकं प्रकरणमिति वदामः । किन्तु, इन्द्रियेभ्यः परा इत्यारभ्य, नाचिकेतमुपाख्यानमित्यन्तं भिन्नं प्रकरणम् । तत्र प्रथमं पदार्थनिर्देशः । तदनु, एष सर्वेषु भूतेष्विति पुरुषज्ञानम् । अशब्दमिति तु प्रकृतिज्ञानम् । तस्मादेतत्प्रकरणे साङ्ख्यमतनिरूपणादशब्दत्वमसिद्धमित्याशङ्क्य परिहरति ॥ त्रयाणामेवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥

अस्मदुक्तव्याख्याने त्रिप्रकरणत्वमन्यथा चतुष्प्रकरणत्वं

अव्यक्तश्रुतेः परत्वलिङ्गस्य तद्व्यतिरिक्तवाक्यस्य च साधारणत्वात् प्रकरणस्य निर्णायकत्वं वक्तव्यम् । अतस्तस्य नियामकत्वेनैकवाक्यत्वे वाच्ये, महतः परमव्यक्तमिति, अशब्दमस्पर्शमिति द्वयोरेवैकवाक्यत्वं, नान्येषामित्यत्र नियामकाभावात् सर्वेषामेवैकवाक्यत्वं वक्तव्यम् । प्रकरणं च, ऋतं पिबन्तावित्यारभ्य नाचिकेतमुपाख्यानमित्यन्तमेकम् । तत्र चात्मानावेव परामृश्य जीवात्मनो रथित्वं, तदुपकरणं, तत्फलं चोक्त्वाग्रे, एष सर्वेषु भूतेष्वित्यारभ्य वल्लीसमाप्तिपर्यन्तं परमात्मैव ज्ञेयत्वेन परामृष्टः । मृत्युमुखप्रमोकरूपफलदर्शनात् । प्रधानज्ञानेन सांख्यैस्तदनभ्युपगमात् । चेतनात्मज्ञानादेव तदभ्युपगमाच्च । अतः प्रकरणस्य नियामकत्वे अशब्दवाक्यस्यापि भगवत्परत्वाज्ज्ञेयत्वावचनं नासिद्धमित्यर्थः ॥ ५ ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ * किन्त्विन्द्रियेभ्य इत्यादि * । तथाचात्रैवं पदार्थनिर्देशानन्तरं पुरुषविषयस्य प्रकृतिविषयस्य च ज्ञानस्य पार्थक्येन निर्देशात् तयोरन्तरमेव ज्ञातं भवतीति नेदमीश्वरबोधकत्वेन वक्तुं शक्यमिति प्रधानस्याशब्दत्वकथनमयुक्तमित्यर्थः । * अस्मदुक्तेत्यादि * । अयमर्थः । उभयाऽऽकाङ्क्षा हि प्रकरणम् । साऽत्र त्रयाणामग्निजीवब्रह्मणामेव प्रश्नोत्तरा-

स्यात् । तृतीया चैषा वल्ली । स त्वमग्निं स्वर्गमध्येऽपि मृतो प्र-
 ब्रूहि तं श्रद्धधानाय मद्यमिति प्रश्नः प्रथमः । प्रतिब्रवीमि तद्दु मे
 निबोध स्वर्ग्यमग्निं नाचिकेत प्रजानन्नित्याद्युत्तरम् । येयं प्रेते वि-
 चिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके इति द्वितीयः
 प्रश्नः । देवैरत्रापीत्यग्रे उत्तरम् । अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति
 तृतीयः प्रश्नः । सर्वे वेदा यत् पदमामनन्तीत्यादिना उत्तरम् ।
 एवमग्निजीवब्रह्मणां प्रश्नोत्तराणि । तत्र यदि साङ्ख्यमतनिरूप-
 णीयम्, इन्द्रियेभ्य इत्यादि स्यात् तदा चतुर्थस्याप्युपन्यासः
 स्यात् । उपन्यासे हेतुः प्रश्नः । अत एव पश्चाद् वचनम् । तस्य
 प्रकृतेऽभावादस्मदुक्तरीत्या त्रीण्येव प्रकरणानीति सिद्धम् । उत्तर-
 प्रश्नाभावार्थं चकारः ॥ ६ ॥

—————

श्यां प्रतीयते । यदि तृतीयस्यां वल्ल्याम्, इन्द्रियेभ्य इत्यारभ्य प्र-
 करणान्तरं स्यात् तदा पूर्ववदत्रापि प्रश्नोत्तरे स्याताम् । यदि च
 स्वत एव धरान्तरं दद्यात्, तदा, तमब्रवीत् प्रीयमाण इतिवत् तम-
 प्युपक्षिपेत् । किञ्चित्तस्य प्रकरणान्तरस्य किं प्रयोजनमित्यपि विचा-
 रणीयम् । यदि मुक्तिस्तदा तु, अन्यच्छ्रेयो अन्यद्युतैव प्रेय इत्यार-
 भ्य, सोऽध्वनः पारमाप्नोति, तद्विष्णोः परमं पदमित्यन्तैरेव वाक्यैः
 सपरिकरायास्तस्या उक्तत्वात् किमनेन । यदि च परमपदप्राप्तितो-
 ऽप्युत्कृष्टा स्वरूपायस्थानरूपा काचिदन्याभिमन्यते, तदा तु, 'स तु
 तत्पदमाप्नोति यस्माद् भूयो न जायते । सोऽध्वनः पारमाप्नोति'
 इत्येतस्य पूर्वग्रन्थस्य विरोधः । त्रिविधदुःसात्यन्तनिवृत्तेः पदप्रा-
 प्त्येवोक्तत्वात् । विज्ञानरूपस्य स्वरूपायस्थानसाधनस्यापि ततः प्रागे-
 योक्तत्वाच्च । किञ्चाशब्दमन्त्रे प्रकृतिज्ञानाङ्गीकारस्तु मृत्युमुखात्
 प्रमुच्यत इति फलोक्तैरेव विरुद्धते । तस्माच्चतुःप्रकरणत्वमसङ्गत-
 मिति । किञ्च, तृतीयैषा गृह्यते । अतस्तृतीयप्रश्नोत्तरत्वमेवात्र यु-
 क्तम् । न त्याक्स्मिकं सांख्यमतनिरूपकत्वेन प्रकरणान्तरत्वम् ।
 यतः, स त्वमग्निमित्यादिना, प्रतिब्रवीमित्यादिना च त्रीण्येव प्र-

श्रोत्रराणि प्रतीयन्ते । नच पितृसौमनस्येनाग्निजीवप्रश्राभ्यां च
वरत्रयपूर्तेस्तृतीयप्रश्रस्य काल्पनिकत्वं शङ्क्यम् । यत् तत् पश्यसि
तद् वदेति श्रुत्यैव सिद्धत्वात् । नच निर्हेतुकत्वम् । तमब्रवीत् प्री-
यमाणो महात्मेत्युक्तवरवदस्यापि चकृत्प्रीतिहेतुकत्वात् । नच त-
त्प्रीतेः काल्पनिकत्वम् । नैया तर्केणेति वाक्यस्यस्य प्रेष्टपदस्यैव ग-
मकत्वात् । नच, यत् साम्पराये महति ब्रूहि नस्तदिति वदस्यापि
पूर्वप्रश्रानुवादत्वं शङ्क्यम् । विषयनिर्देशविरोधात् । नच, येयं प्रेतः
इत्येतदुत्तरस्य ब्रह्मप्रश्रात् प्रागभावात् तत्पूर्वग्रन्थस्य तदुत्तरत्वं
शङ्क्यम् । न साम्पराय इति वाक्ये परलोकासत्त्वमानिनः पुनः पुनः
स्ववशात्त्वोक्त्वा तादृशस्याप्यस्तियोधनस्यैवोत्तरत्वात् । नच तद्-
ग्रिमग्रन्थवैयर्थ्यं शङ्क्यम् । उत्तमाधिकारदर्शनेनाधिकप्रश्रोदयार्थ-
मेव तदुक्त्वा अवैयर्थ्यात् । तत एव श्रेयःप्रेयसोर्विद्याविद्ययो-
श्च कथनमपि युज्यते । अतस्तं दुर्दृशमिति वाक्यद्वयान्तसन्दर्भं एव
तृतीयवरप्राप्तस्य द्वितीयप्रश्रस्य पूर्तेरन्यत्र धर्मादित्यनेनोक्तस्य प्रश्रस्य
तृतीयत्वं प्रसादहेतुकत्वं च मन्तव्यम् । नच प्रसङ्गाभावः शङ्क्यः ।
जीवप्रश्रप्रत्युत्तरोपसंहारस्ये दुर्दृशवाक्योत्तरम्, 'एतच्छ्रुत्वा स-
म्परिगृह्य मर्त्यः प्रगृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य । स मोदते मोदनीयं हि
लब्ध्वा चिद्वृतं सन्न नचिकेतसं मन्य' इत्यस्मिन् वाक्ये, एत-
त्पूर्ववाक्योक्तं, देवं व्यवहर्तारं जीवम् आचार्यमुखाच्छ्रु-
त्वा सम्परिगृह्य सम्यगान्मत्वेनोपादाय मर्त्यः शरीरद्वयव्य-
तिरिक्तत्वज्ञानेन हर्षशोकशून्योऽपि, येऽन्येऽरविन्दाक्षेति वाक्योक्त-
न्यायान्मरणधर्मैव सन् प्रगृह्य धर्म्यं, न हि सुविज्ञेयमणुरेव धर्म
इत्युपक्रमवाक्ये धर्मत्वेनोक्तो यां जीवस्तस्मादनपेतं सखित्वाक्षिक-
टस्यं प्रकर्षणालम्ब्य, अणुमेतमाप्य, सः, जीवं ज्ञात्वा विद्वान्, मोद-
नीयं सर्वथा लम्ब्यनेन प्रसादनीयं ब्रह्म लब्ध्वा प्राप्य मोदते ।
एव ह्येवानन्दयातीति श्रुतेः । मोदते हि यतो हेतोरतो, नचिकेतसं
त्वामधिकारिणं प्रति सन्न सदनभूतं ब्रह्म चिद्वृतमपावृतद्वारं मन्य
इति कथनेन ब्रह्मणः स्मरणात् । नच पञ्चमवह्नीस्थस्य, यथाच म-
रणं प्राप्येति सार्द्धं वाक्यस्योत्तरत्वं शङ्क्यम् । व्यवहितत्वात् । हन्त
इदं प्रयश्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनमिति प्रतिशानन्तरपठितत्वेन त-
लीलायोधनार्थत्वावगमात् । नचात्र लीलाङ्गीकारे मानाभावः

शङ्काः । य एव सुप्तेषु जागर्तीत्यारभ्य बह्वीसमाप्तिलीलाकथनदर्शनेनापि तथावसायादिति ।

यत्तु वरदानानुरोधेन ब्रह्मप्रश्नस्य जीवप्रश्नान्तर्गतत्वं शङ्कराचार्यैरङ्गीकृतम् ।

तदसङ्गतम् । वक्तृप्रसादस्यैवात्र प्रश्नकारणतादर्शनात् । नच त्रीन् वरान् वृणीष्वेति वाक्यवाधापत्तिः । स्वस्ति मेऽस्त्विति चाफ्योक्तस्य स्वाविनाशार्थकवरत्रयस्य सौमनस्याग्निजीवप्रश्नाभ्यां च पूर्त्या तदभावात् । नच तृतीयप्रश्नस्य कालपनिकत्वम् । वदेति श्रुत्यैव तन्निरासात् । नचाधिस्यं दोषः । दोषत्वाभावस्योपपादितत्वात् । अतोऽस्य भिन्नप्रश्नत्वेऽपि कल्पनाया अभावेन, यथा वरव्यतिरेकेण प्रश्नकल्पनायामदोष एवं प्रश्नव्यतिरेकेण प्रधानोपन्यासकल्पनायामप्यदोष इति । साङ्ख्योक्तप्रतिबन्धेरपि परिहाराद् व्यर्थ एव, प्रष्टव्यभेदमनाहत्य, 'स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यतिमहान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति' इत्यादिश्रुत्युक्तं जीवब्रह्मणोर्धर्मभेदं चानाहत्य प्रश्नद्वयस्यैक्यसाधनप्रयास इति दिक् ।

रामानुजाचार्यास्तु, उपायोपेयोपेतृणां त्रयाणां प्रश्नोपन्यासाद्यत्राङ्गीकुर्वन्ति । तथाहि । नचिकेता हि मुमुक्षुर्मुत्स्युना दत्ते वरप्रये प्रथमवरेणात्मनः पुरुषार्थयोग्यतापादनायात्मनि पितुः सौमनस्यं प्रतिलभ्य द्वितीयेन वरेणाग्निविद्यां वव्रे । सा च मोक्षोपायभूता । प्रश्नचाफ्ये, अमृतत्वं भजन्त इत्युत्तरचाफ्ये, त्रिकर्मकृत् तरति जन्ममृत्यू इति कथनात् । तृतीयेन वरेण मोक्षप्रश्नद्वारेण उपेयस्वरूपमुपेतृत्वस्वरूपमुपायभूतानुष्ठितकर्मानुगृहीतोपासनस्वरूपं च पृष्टं, येयं प्रेत इत्यनेन । इत्येवं मोक्षे पृष्टे, तस्योपदेशयोग्यतां परीक्ष्य, तं पुर्दंशं गृहमित्यनेनोपदिदेश । तदा नचिकेताः प्रीतः सन्, देवं मत्त्वेत्युपास्यतया निर्दिष्टस्य प्राप्यस्य देवस्य, अध्यात्मयोगाधिगमेनेति घेदितप्यतया निर्दिष्टस्य प्राप्तुः प्रत्यगात्मनः, मत्त्वेत्यनेनोक्तस्य ब्रह्मोपासनस्य च स्वरूपावधानाय पुनः पप्रच्छ, अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति । एयं पृष्टं प्रथमं, सर्वे वैदा इत्यादिना प्रणयं प्रशस्य तद्वाच्यं प्राप्यस्वरूपं, तदन्तर्गतं प्रत्यक्षस्वरूपं, चाचकस्य रूपं चोपायं पुनरपि स्मामान्येन व्यापयन् पूर्वं प्रणयमुपदिदेश । प्रशशंस च । ततो, न जायत इत्यादिना प्राप्तुः स्वरूपमुक्त्वा, अणोरणीयानि-

त्यारभ्य, क इत्या वेद् यत् स इत्यन्तेन प्राप्यस्य विष्णोः स्वरूपं
घदन् मध्ये, नायमात्मेत्यनेन उपायभूतस्योपासनस्य भक्तिरूपताम-
प्याहेत्यादिं चाहुः ।

तेन तन्मते प्रश्नद्वयस्य सामान्यविशेषभावेनैक्यादन्यत्र धर्मा-
दिति प्रश्नोऽपि तृतीयं धरमनुरुन्धे । शैवमतेऽप्येवम् । अत्रोदासीना
घयम् ।

भास्कराचार्यास्तु जीवपरयोगोपुरुषपदव्यन्तभेदो नास्ति ।
पररूपादर्शनमेव चाविद्या । सा च विद्यया निवर्त्यते । ततश्च स्वरूपं
प्रतिपद्यत इति पूर्वसूत्र उक्त्वाऽस्मिन् सूत्रे सौमनस्यापेक्षया
जीवप्रश्नस्य तृतीयत्वमुक्त्वा ब्रह्मप्रश्नस्य ततोऽतिरिक्तत्वं सूचयामा-
सुः । तेन तन्मते जीवप्रश्नस्याऽनतिप्रयोजनत्वम् ।

माध्वास्तु, आनुमानिकसूत्रे, अव्यक्तात् पुरुषः पर इत्यत्रा-
ऽव्यक्तशब्देन, योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिन इत्यत्र देहिश-
ब्देन च सांख्यानमानकल्पितं प्रधानं जीवश्चोच्यते, उत विष्णु-
रिति सन्देहे विष्णुरेवोच्यते । कुतः । शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः ।
शरीरस्य रूपमिव शरीररूपकम् । कप्रत्ययः कृतसने । तथाच यथा
शरीरं पुरुषतन्त्रं, तथा परमात्मतन्त्रत्वेन शरीरसमे प्रधानादौ स्थि-
तस्य गृहीतेः । नन्वत्र शरीरं रथमेव त्वित्यत्रोक्तं शरीरम्, आत्मानं
रथिनं विखीत्यत्रोक्तो जीव एव च गृह्यताम् । परमात्मग्रहणे किं
मानमिति शङ्काम् । सूत्रकृतः कुत्सार्थकप्रत्ययप्रयोगस्य रूपपदप्रयो-
गस्य च मानत्वात् । अन्यथा तद्वैयर्थ्यात् । नच सूत्रकृता कथने-
ऽपि श्रुतेस्तथैवाशय इत्यत्र किं गमकमिति शङ्काम् । तुच्छेनाभ्यपि-
हितं यदासीदिति धृतावरूपेण विभोरपिधानं दर्शयति । अव्यक्तम-
खलं शान्तमिति पिप्पलादशाखायामव्यक्तपदवाच्यतां च दर्शयति ।
अक्षरं ब्रह्म परममित्युक्ते अक्षरे, अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्त इतिगीतास्मृ-
तेरित्याहुः । तथाऽप्येऽपि ।

तत्रापि व्याख्यानस्य क्लिष्टत्वाच्छ्रुत्यर्थस्यान्यथापि सम्मवाद्
गीतायां भगवद्भ्राम्ण्यव्यक्तपदप्रयोगाच्च वयं ततोदासीनाः ।

विज्ञानमिधुस्तु, आनुमानिकसूत्रे, अजामेकामिति श्वेताश्व-
तरधुतिमुदाहृत्य श्रुत्यन्तरे ब्रह्मकारणताया अत्र च प्रकृतिफारण-
ताया उक्तत्वात् कपालद्वयं घटस्येव जगतोऽपि द्वयं कारणं भव-

महद्वच ॥ ७ ॥

ननु तथापि मतान्तरेऽन्यत्र सङ्केतिताः कथं ब्रह्मवादे ब्रह्म-
परतया योज्यन्त इत्याशङ्क्य परिहरति ॥ महद्वच ॥ यथा महच्छ-
ब्दः । महान्तं विभुमान्मानं, वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमित्यादौ मह-
च्छब्दो ब्रह्मपरो योगेन । एवमव्यक्तशब्दोऽप्यक्षरवाचक इति ।
न हि सांख्यमत इव वेदान्तेऽपि महच्छब्दः प्रथमकार्ये वक्तुं श-

त्विति शङ्कन्यां ब्रह्मणो न कारणत्वं, विकारित्वापत्तेः । किन्तु प्र-
कृतेरेवेति पूर्वपक्षदलार्थः । तमिमं पूर्वपक्षं शक्तिशक्तिमद्भावेनोभयोः
कारणत्वेन समाधत्ते । न शरीरेत्यादि । यस्तन्तुनाभ इव तन्तुभिः
प्रधानजैः स्वभावतो देव एकः समावृणोति स नो दधातु ब्रह्माऽव्यय-
मित्यादिषु वाक्यशेषेषु शरीरेण रूपकेण हृष्टान्तेन विन्यस्तमुपन्यस्तं
यन्मायाख्यं प्रधानं तस्यैवाजावाक्ये ग्रहणं, न तु स्वातन्त्र्येण परे-
च्छाननुविधायित्वरूपेण । अतो न तस्याः स्वातन्त्र्येण कारणत्व-
मिति व्याख्याय, त्रयाणामेवेति सूत्रे त्रयाणामपीति पाठमङ्गीकृत्य
ब्राह्मस्य प्रकरणित्वसमर्थनार्थं तदित्याशयेन तत्सूत्रमेवं व्याचख्यौ ।
भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वेति श्रुत्युक्तानां त्रयाणां पुरुषप्रकृति-
देवतावर्गाणामपि वाक्योपक्रमे उपन्यासः, प्रतिवचनं, तत्प्रश्नश्च
प्रसज्येयाताम् । न ह्येवं हृश्यते । किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म जाता
इत्यादिना केवलब्रह्मण एव प्रश्नदर्शनात् । यः कारणानि निखि-
लानि तानि फालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येक इत्यादिना केवलब्रह्मण
एवोपन्यासदर्शनाच्चेति ।

तदसङ्गतम् । अपिशब्दघटितपाठस्य काप्यदर्शनात् । सांख्ये-
ऽपि देवतावर्गस्याधिदैवतत्वेन भोग्यकोटिपतिततया पृथग् क्षेत्रत्वा-
ऽनङ्गीकारेण त्रयाणां प्रश्नाद्यापत्तेरपि दातुमशक्यत्वात् । किं कारण-
मिति श्रुतावपि विचारस्यैव दर्शनेन तत्र प्रश्नत्यायोगात्, ते घ्यात-
योगानुगता अपश्यन्नित्यग्रेऽपि दर्शनकथनेन प्रतिवचनादर्शनाच्च ।
एवं पूर्वोत्तरग्रन्थेऽप्यवगतव्यमिति दिक् ॥ ६ ॥

महद्वच ॥ अत्र माष्यं निगद्व्याख्यातमित्युपरम्यते । मायादि-

क्यते । तस्मादिन्द्रियादिवाक्ये सांख्यपरिकल्पितानां पदार्थानां नामापि नास्तीति सिद्धम् । चकारोऽधिकरणसम्पूर्णत्वद्योतकः ॥ ७ ॥

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

पुनः श्रुत्यन्तरेण प्रसवस्थितं निराकर्तुमधिकरणान्तरमारभते । ननु प्रकरणवशात् पूर्वमस्मदुक्तोऽर्थोऽन्यथा वर्णितः । यत्र प्रकरणपक्षैव नास्ति मन्त्रे तदस्माकं मूलम् । अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः । अजो ह्येको जुपमाणोऽनुशेते जहासेनां भुक्तभोगामजोऽन्य इति । यद्यपीदं श्वेताश्वतरोपनिषदि चतुर्थाध्याये विद्यमानत्वात् पूर्वापरसम्बन्धमेव वक्तव्यम् । तत्र, ब्रह्मवादिनो वदन्तीत्युपक्रम्य ब्रह्मविद्यैव निरूपिता ।

घादानां निराकृतिरपि शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेरेव बोध्या ॥७॥१ ॥
चमसवदविशेषात् ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः । * श्रुत्यन्तरेणेत्यादि * । अत्रापि साध्यमानुमानिके श्रौतत्याभावरूपमेव । अजामन्त्रस्योऽजाशब्दस्तु पूर्वपक्षोत्थाने द्वारमतः संशयं तद्वीजं चानुल्लिख्य पूर्वपक्षं विषयवाच्यं चाहुः । * नन्वित्यादि * । नन्वस्य मन्त्रस्य श्वेताश्वतरोपनिषच्चतुर्थाध्याये, य एको घर्णो बहुधा शक्तियोगाद् घर्णाननेकाभिहितार्थो दधातीत्यादिमन्त्रैर्ब्रह्म प्रकृत्यैव पठितत्वाद् उपनिषदारम्भेऽपि, किं कारणं ब्रह्मेति ब्रह्मण एव प्रकृतत्वात् कथमस्य कारणानपेक्षत्वमित्याकाङ्क्षायां तदनपेक्षतामुपपादयति * यद्यपीत्यादि * तथाच यथा प्रणवादिमन्त्राणामर्थान्तरघाचकानां प्रकृतोपयोग, इमं मे वरुण इत्यादीनां च सूर्योद्युपस्थाने, तथास्यापि मन्त्रस्य फणिलमतसिद्धार्थवाचकत्वेव ब्रह्मविद्योपयोग इत्येव मन्त्रः स्वार्थनिरपेक्ष एवेति शङ्केत्यर्थः । किञ्चाल यद्येक एव मन्त्र पतादृशोऽन्ये त्यन्यादृशा इति स्यात् तदा यद्गुणामनुग्रहो न्याय्य इत्यस्यैवार्थोऽन्यथा कल्प्येतापि । यथा फटवर्त्मामन्त्रस्य । एतत्तु

तथापि पूर्वकाण्डे प्रणवादिमन्त्राणां नायं नियम इति प्रकृतेर्जीप
मतान्तरवाचकस्यैव प्रकृतोपयोग इति शङ्का । ते ध्यानयोगानु-
गता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामिति च । तथा झाङ्गौ
द्रावजाबीशानीशावजा ह्येका भोक्तृभोग्यार्थयुक्ता । अग्रे च यो
योनिं योनिमधितिगुणैरूरो विश्वानि रूपाणि योनीश्च सर्वाः । ऋ-
षिप्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्विभर्ति जायमानं च पश्येदित्यादि
च वाक्यानि कपिलतन्मतवाचकानि वर्तन्त इति सांख्यमतमपि
वैदिकमेवेत्येवं प्राप्ते । उच्यते ॥ चमसवदविशेषात् ॥ अर्वाग्बल-
श्चपस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपम् । तस्यासते
ऋषयः सप्त तीरे वागृषी ब्रह्मणा संविदानेति मन्त्रे यथा न
विशेषो विधातुं शक्यते । न हि कर्मविशेषं कल्पयित्वा तत्रार्वा-

मन्त्राणां बहूनां तादृशत्वात् तदपि न वक्तुं शक्यमित्याह । * ते
ध्यानेत्यादि * । तथाचात्र स्वगुणैर्निगूढत्वम् । अग्रिमे मुक्तासु-
क्तात्मसङ्घौ भोक्तृभिर्भोग्यार्थमन्त्रादिकार्यैर्युक्ता अनादिः प्रकृतिः ।
तदग्रिमे चाधिष्ठातृत्वम् । तदग्रिमे च कपिलस्य नाम तद्धर्माश्च
प्रत्यभिज्ञायन्ते । एतावान् परं विशेषो, यत् कपिलैः प्रकृतिः स्वत-
न्त्रोच्यते । अत्र तु परमेश्वरशक्तित्वेनेति । न तावता तस्या अजा-
त्यहानिः । शक्तेर्नित्यत्वात् । अतः शक्तित्वमात्रेण विशेषेण कपिल-
मतप्रत्यभिज्ञापकनानापदानादरणमनुचितमिति सांख्यमतस्यानुमा-
निकत्वोक्तिः प्रधानस्याशब्दत्वोक्तिश्चानुपपद्येति प्राप्ते इत्यर्थः ।
सूत्रं पठित्वा सिद्धान्तं श्याकुर्यन्ति * उच्यते इत्यादि * । एक-
पदमिदं सूत्रम् । चमस्तेन तुल्योऽविशेषश्चमसवदविशेषस्तस्मात् ।
स्यात् सांख्यमतमत, यदि तस्याः सृष्टिकरणे स्यात्तन्त्रयोपपादको
रजःसत्यतमःसाम्यावस्थात्मकः स्वरूपस्य विशेषो विधातुं शक्येत ।
स च न शक्यते । शक्तित्वेन शक्तिमदधीनोदयतया तत्सापेक्षतयैव
सिद्धत्वात् । नच स्वगुणैर्निगूढत्वं तद्गमकम् । तत्र स्वपदेन ब्रह्मण

ग्विलचमसं कल्पयित्वा तत्र यशोरूपं सोमं होतारो मन्त्रेण भक्ष-
येयुरिति कल्पयितुं शक्यते । तथा प्रकृते रोहितयुल्लुकृष्णशब्देन
रजःसत्त्वतमांसि कल्पयित्वा न तद्रशेन सर्वमेव मतं शक्यते क-
ल्पयितुम् । कपिलऋषिवाक्यमप्यनिससंयोगभयाभिसऋषेरेवानु-
वादकम् । तस्मान्न मन्त्रमात्रेण प्रकरणश्रुत्यन्तरनिरपेक्षेण विशेषः
कल्पयितुं शक्यः ॥ ८ ॥

ज्योतिरूपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एके ॥ ९ ॥

ननु चमसमन्त्रे अर्वाग्बिल इति मन्त्रव्याख्यानमस्ति । शि-
रश्चमसः प्राणा वै यशः प्राणा वा ऋषय इति । नात्र तथा व्या-
ख्यानमस्तीतीमां शङ्कां परिहरति तुशब्दः । अजाशब्देन ज्यो-
तिरेवोच्यते । यथा ह्यजा अल्पदोग्ध्री तथेयं नश्वरमुखदात्री ।

एव प्रहीतुं शक्यतया तद्गुणानामेव ग्राह्यत्वात् । उत्तरार्द्धे, यः
कारणानि निखिलानि तानि फालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येक इत्यनेना-
पि तस्यैव परामृष्टत्वाच्च । नापि भोक्तृभोग्यार्थयोगस्तथा । जन्यायां
शक्तावपि तथात्वस्य पुराणसिद्धत्वात् । नापि, योनिं योनिमिति
तद्रमकम् । वीप्साया बहुत्वस्य च बाधकत्वात् । नाप्यंशमेदात् स-
माधिः । तस्यापि शक्तिसाधारणत्वात् । अतश्चमसवाक्यवद्ब्राह्म्यु-
रीत्या कल्प्यमानस्य विशेषस्याभावाच्च सांख्यमतसिद्धिः । कपिल-
वाक्यादसिद्धिस्तु भाष्य एवोपपादितेति पूर्वाधिकरणोक्तमक्षुण्ण-
मित्यर्थः ॥ ८ ॥

ज्योतिरूपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एके ॥ सूत्रमघतारयन्तो
व्याकुर्वन्ति * नन्वित्यादि * । * इतीमामिति * इति हेतोश्चमस-
इष्टान्तस्य घक्तुमशक्यत्वाद्जाशब्दे यौगिकार्थमाहत्याध्यात्मप्रकर-
णासंयत्त्वाद्द्वार्यं च विहायात्र सांख्यसिद्धा प्रकृतिरेवाङ्गीकार्येती-
मामित्यर्थः । नन्वजाशब्दार्थानिर्द्धारि फर्थं तत्परिहार इत्यत आहुः ।
* भजेत्यादि * । तर्ह्यजाशब्दप्रयोगः कुत इत्यत आहुः । * ययेत्या-
दि * । तथाच पदय नीलोत्पलद्वन्द्वान्निःसरन्ति शिताः शरा इति-

अग्निस्वर्यसोमविद्युद्रूपा ब्रह्मणो हंसोक्तचरणरूपा । भगवत्कार्या
 शरूपत्वात् । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति श्रुतेश्च प्र-
 थमोत्पन्ना देवता अजाशब्देनोच्यते । तत्र हेतुः । उपक्रमात् ।
 अत्रैवोपक्रमे, तदेवाग्निस्तद्रायुस्तदादित्यस्तद्गु चन्द्रमा इति । द्वा सु-
 पर्णेति चाग्ने । मध्ये चार्यं मन्त्रः पूर्वोत्तरसम्बद्धमेव वदति । सा
 मुख्या सृष्टिः । अजद्वयं जीवब्रह्मरूपमिति । अत्र प्रकरणे न
 स्पष्ट इति निरूपयति । तथाहि श्रुत्यन्तरे स्पष्टमेव अधीपत एके ।

चग्निगीर्वाण्यवसानेन तथात्वबोधनाय प्रयोग इत्यर्थः । ननु किं त-
 ज्ज्योतिर्यदेवमुच्यत इत्यत आहुः । * अग्नीत्यादि * । अग्निस्वर्य-
 सोमविद्युद्रूपत्वाज्ज्योतिः । रूपादिति पाठे भावप्रधानो निर्देशः ।
 रूपेति पाठः श्रीहस्ताक्षरेषु सन्दिग्धत्वाद् बोध्यः । छान्दोग्ये पष्ठे
 प्रपाठके सत्यकामाय हंसेन, अग्निः कला सूर्यः कला चन्द्रः कला
 विद्युत् कलैप चै सौम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणो ज्योतिष्मान्नामे-
 त्युक्तो यश्चरणस्तद्रूपा । तस्य चरणरूपत्वं तु, तत् तेजोऽसृजतेति श्रु-
 त्युक्तभगवत्कार्याशत्वात् तस्य त्रिरूपत्वं, कार्यत्वस्त्रीत्वे च । तासां
 त्रिवृतमिति श्रुतेः । चोऽवधारणे । अतः प्रथमोत्पन्ना या देवता तेजो-
 रूपा सैवात्राजापदेनोच्यत इत्यर्थः । ननु तस्या अत्र कथं प्रत्य-
 मिज्ञानमित्यत आहुः । * तत्र हेतुरित्यादि * । तथापि चेतनाधि-
 ष्टितत्वस्य कथं प्रत्यमिज्ञानमित्यत आहुः । * द्वा इत्यादि * । सैव
 कुत उच्यत इत्यत आहुः । * सा मुख्या सृष्टिरिति * । सा त्रिवृतकृत-
 देवतारूपा मुख्या सृष्टिः । सृष्ट्यन्तरकरणसमर्थभावे कार्यमत उ-
 च्यत इत्यर्थः । एवमत्राजामन्त्रस्य पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । उत्तरार्द्धं
 व्याफरोतीत्याहुः । * अजद्वयमित्यादि * । नन्वज्ञाया ज्योतिष्टेन
 निरूपणमयुक्तम् । छान्दोग्ये तेजस उत्पत्तिकथने त्रिरूपताया अनु-
 कत्वात् । भाष्ये च हंसोक्तचरणरूपत्वेन व्याख्यानमयुक्तम् । त-
 स्यापि तत्रानुक्तत्वादित्याशयेन सूत्रशेषमवतारयन्ति * अग्नेत्या-
 दि * । अत्र प्रथमकार्यप्रकरणे त्रिरूपत्वं, हंसोक्तश्चरणो न स्पष्ट

यदग्रे रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदर्पा यत् कृष्णं तदन्न-
स्येति । एवमग्रेऽपि कलात्रये । अनेन जीवेनात्मनेति जीवब्रह्म-
णोश्चानुप्रवेशः । धीजेऽपि त्रैविध्यमिति सरूपत्वम् । भगवतो-
ऽभोगे हेतुः—जीवेन भुक्तभोगामिति । तस्मात् प्रकृतेऽपि चम-
सवच्छ्रुतावेवार्थकथनान्न सांख्यमतप्रतिपादकत्वम् ॥ ९ ॥

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ १० ॥

ननु द्विविधा शब्दप्रवृत्तिः । योगो, रुढिर्वा । तत्राजाशब्द-
श्छागायां रुढः । न जायत इति योगः । अनुभयरूपत्वात् कथं
सृष्टिवाचकत्वमिसाशङ्क्य परिहरति ॥ कल्पनोपदेशाच्च ॥ कल्पना-
न्नोपदिश्यते ।

इति हेतोस्तत्रत्यं श्रुत्यन्तरं दर्शयतीत्यर्थः । श्रुतिमाहुः । * यदग्रेरि-
त्यादि * । ननु यदि तेजोरूपा देवतामिप्रेता तदा सूत्रकृता तेजः-
पदमेव कुतो नोक्तमित्यत आहुः । * एवमित्यादि * । * कलात्रय
इति * सूर्यसोमविद्युद्रूपे । तथाचैतदग्रे, यदादित्यस्य रोहितं रूपं
यच्चन्द्रमसो यद् विद्युत् इत्यादिनिरूपणात् तत्र हंसोक्तपादरूपता-
दिधर्मनिरूपणार्थं ज्योतिःपदं प्रयुक्तं, न तेजःपदमित्यर्थः । अस्यां
भुतौ जीवब्रह्मणी कुत्रोक्ते इत्याकाङ्क्षायामाहुः । * अनेनेत्यादि * ।
जीवेनेति सहार्थतृतीययाऽऽत्मनेतिकरणतृतीयया च योधिते इत्य-
र्थः । सरूपत्वकथनप्रयोजनमाहुः । * धीजेऽपीत्यादि * । धीजं मां
सर्वं भूतानां विद्धि पार्थ सनातनमिति वाक्याद् धीजं भगवान् ।
तत्रापि सच्चिदानन्दरूपत्वात् त्रैविध्यमस्तीत्यतः प्रजासरूपत्वम् ।
तथाच कार्यकारणयोः सालक्ष्यस्यौत्सर्गिकत्वेनार्थात् प्राप्तायपि
यत् सरूपत्वकथनं, तत् प्रजानां तेजोऽयद्वात्मकत्वेऽपि धीजधर्मस्य
सच्चिदानन्दरूपत्वस्य ज्ञापनार्थमित्यर्थः । * तस्मादिति * यस्मा
देवं वाक्यतात्पर्यं तस्मात् ॥ ९ ॥

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ सूत्रमघतारयन्ति ।
* मन्वित्यादि * । परिहारं ध्याहुर्वन्ति * कल्पनाऽग्रेत्यादि * ।

आद्या सृष्टिः कल्पनया अजाशब्देनोच्यते । यथा
 ह्यजा वर्करसहिता सवत्सा स्वामिहिता तथेयमिति उपदेश-
 पदात् तयोपासनमभिप्रेतम् । चकारात् परोक्षवादोऽपि देवस्य
 हिताय । यथा आदिसो वै देवमधु, वाचं धेनुमुपासीत । शुलो-
 कादीनां चाभित्वं पञ्चाभिविध्यायां तथा मकृतेऽप्यविरोधः ।
 योगरूढिव्यतिरेकेणाप्येषा वेदे शब्दप्रवृत्तिः । तस्मादजामन्त्रेण
 न सांख्यमतसिद्धिः ॥ १० ॥

पतस्यैव विवरणम् * आद्येत्यादि * । कल्पनाया विवरणं * यथे-
 त्यादि * । तथाच तस्या भगवत्साहित्येन कार्यसाहित्येन चोपा-
 सनार्थं गौण्याऽजत्वोपदेश इत्यर्थः । गूढाभिसन्धिमुद्गाटयन्ति । *
 चकारादित्यादि * । चोऽप्यर्थे । तत्र तेषां न प्रियं यन्मनुष्या वि-
 श्रुतिरिति श्रुतेर्मनुष्याणां ज्ञानं देवहिताय न भवतीति तद्धिताय,
 यथेन्द्रे इन्द्र इति परोक्षवादस्तथात्र चतुर्मुखाऽजन्वायेनास्मदादि-
 साधारणजन्माभावात् प्रथमकार्ये ज्योतीरूपेऽजेति परोक्षवादो, भ-
 गवत्प्रियत्वाय वा परोक्षवाद इत्यर्थः । दृष्टान्तं व्याकुर्वन्ति * यथे-
 त्यादि * । अत्रायमर्थः । सांख्यसमाससूत्राणां पञ्चशिखवृत्तौ सूर्य-
 स्य चक्षुरविदेवतत्वेन सिद्धत्वान्मधुविद्योक्तस्य मधुत्वस्य तस्मिन्
 चक्षुर्मशक्यत्वेन सांख्यवादिनापि तत्र गौण्येव वृत्तिः कल्पनोपदेश-
 मादायैवाद्दर्शनीया । अस्यथा श्रुतिविरोधापत्तेः । निर्गुणादिश्रुति-
 विरोधश्चेति सूत्रयतः कापिलाऽऽचार्यस्यापि तद्विरोधस्यासह्यत्वा-
 द् । अतो यथा मध्वादिविध्यायां कल्पनोपदेशस्त्वयाङ्गीक्रियते
 तथा श्रुतिविरोधपरिहारायात्राप्यङ्गीकार्यमिति प्रतिषादिवोधनार्थं
 तदनुसारेणोक्तम् । घस्तुतस्तु पुरुषविधवाक्षणे रमणार्थं सृष्टिं प्रकृत्य
 अजेतरामववृ बल इतर इति श्रावणाद्वापि तादृगाकारमादाय चतु-
 र्मुखाऽजन्वायवाधाद्जात्वमाद्यसृष्टेरुच्यते बन्धकत्वाय । नचात्र
 मानामावः । समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुख्यमान
 इत्यभिप्रेत्येन तथावसायात् । एवं मधुविद्यायामपि, इष्टैव सृष्य-
 तीति श्रुतिविरुद्धादित्यस्य मधुत्वम् । नच विरोधः । सैषा त्रय्येव

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

मन्त्रान्तरेण पुनराशङ्क्य परिहरति । बृहदारण्यकपट्टे श्रूयते । यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेवमन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्माऽमृतोऽमृतमिति । यद्यप्यत्र पञ्चजनाः पञ्चोच्यन्ते, न पञ्चानां पञ्चगुणत्वम् । समासानुपपत्तेः । तथाहि । आद्यः

विद्या तपतीति श्रुत्या शब्दात्मकत्ववद् रसात्मकत्वेऽप्यदोषात् । एवमेव चाचो धेनुत्वमपि धरणीवज्जातव्यम् । एवं द्युलोकादीनामग्नित्वमपि । सर्वं सर्वमयमिति तापनीयश्रुते सर्वत्र सर्वसत्त्वात् तत्तदुद्भवानुद्भवयोर्भगवदिच्छाया नियामकत्वेन प्रत्यक्षविरोधस्याकिञ्चित्करत्वादिति । तदेतदुक्तं—चकारात् परोक्षवादोऽपीति * । अनेनैवाशयेन सुधीधिन्यां निगमकल्पतरोरित्यत्र, असौ वा आदित्यो देवमध्विति स्वर्गस्थानां सूर्यो मधु । यथास्माकं सारघमित्युक्तम् । एतावान् परं विशेषो यच्छ्रुतौ परोक्षवादोऽत्र नेति नकोऽपि शङ्कालेशः ॥ १० ॥ २ ॥

न संख्योपसङ्गहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ सूत्रमवतारयन्ति * मन्त्रान्तरेणेत्यादि * । * आशङ्कोति * सांख्यमतस्य औतत्वमाशङ्का । तेन विषयरूपहेतुभेदादधिकरणान्तरत्वं वा, पूर्वशेषत्वाश्रयेत्यपि बोधितम् । विषयमाहुः । * गृहदित्यादि * । अत्र पष्ठ इति काण्वपाठाभिप्रायेणोक्तम् । माध्यन्दिनानां चतुर्थे दर्शनादिति । मन्त्रार्थस्तु, यस्मिन्नेते पञ्चादय आकाशान्ताः प्रतिष्ठितास्तमात्मानमेव ब्रह्माऽमृतं विद्वानन्यो जीवः, अमृतो मुक्तो भवतीति शेषः । अन्यैस्तु तमेवात्मानं ब्रह्माऽमृतं विद्वानहममृत इति मन्य इति व्याक्रियते । अनेन मन्त्रेण कथमाशङ्कोत्यानमित्याकाङ्क्षायामस्मिन् मन्त्रे पञ्चशब्दद्वयदर्शनात् पञ्चसंख्याविषयकपञ्चसंख्यान्तरश्रवणाभिमानरूपेण मूढग्राहेणेति चकतुं तं व्युत्पादयन्ति * यद्यपीत्यादि * । तथाच तद्विचक्षितसत्यानुपसङ्गहान्मूढग्राह इत्यर्थः । कथं समासानुपपत्तिरित्याकाङ्क्षायां तां व्युत्पादयन्ति * तथाहीत्यादि * । अणु-

आद्या सृष्टिः कल्पनया अजाशब्देनोच्यते । यथा
 राजा वर्करसहिता सवत्सा स्वामिहिता तथेयमिति उपदेश-
 पदात् तयोपासनमभिप्रेतम् । चकारात् परोक्षवादोऽपि देवस्य
 हिताय । यथा आदित्यो वै देवमधु, वाचं धेनुमुपासीत । घुलो-
 कादीनां चाभित्तं पञ्चाभिविद्यायां तथा प्रकृतेऽप्यविरोधः ।
 योगरूढिव्यातिरेकेणाप्येवा वेदे शब्दप्रवृत्तिः । तस्मादजामन्त्रेण
 न सांख्यमतसिद्धिः ॥ १० ॥

एतस्यैव विवरणम् * आद्येत्यादि * । कल्पनाया विवरणं * यथे-
 त्यादि * । तथाच तस्या भगवत्साहित्येन कार्यसाहित्येन चोपा-
 सनार्थं गौण्याऽजत्वोपदेश इत्यर्थः । गूढाभिसन्धिमुद्धाटयन्ति । *
 चकारादित्यादि * । चोऽप्यर्थे । तत् तेषां न प्रियं यन्मनुष्या वि-
 दुरिति श्रुतेर्मनुष्याणां ध्यानं देवहिताय न भवतीति तद्धिताय,
 यथेन्द्रे इन्द्र इति परोक्षवादस्तथात्र चतुर्मुखाऽज्जन्यायेनास्मदादि-
 साधारणजन्माभावात् प्रथमकार्ये ज्योतीरूपेऽजेति परोक्षवादो, भ-
 गवत्प्रियत्वाय वा परोक्षवाद इत्यर्थः । हृष्टान्तं व्याकुर्वन्ति * यथे-
 त्यादि * । अत्रायमर्थः । सांख्यसमाससूत्राणां पञ्चशिखबृहती सूर्य-
 स्य चक्षुरधिदैवतत्वेन सिद्धत्वान्मधुविद्योक्तस्य मधुत्वस्य तस्मिन्
 घक्तुमशक्यत्वेन सांख्यवादिनापि तत्र गौण्येव वृत्तिः कल्पनोपदेश-
 मादायैवावरणीया । अन्यथा श्रुतिविरोधापत्तेः । निर्गुणादिश्रुति-
 विरोधश्चेति सूत्रयतः कपिलाऽऽचार्यस्यापि तद्विरोधस्यासह्यत्वा-
 द् । अतो यथा मध्वादिविद्यायां कल्पनोपदेशस्त्वयाङ्गीक्रियते
 तथा श्रुतिविरोधपरिहारायात्राप्यङ्गीकार्यमिति प्रतिवादिबोधनार्थं
 तदनुसारेणोक्तम् । यस्तुतस्तु पुरुषविधब्राह्मणे रमणार्थं सृष्टिं प्रकृत्य
 अजेतरामवद् बसत इतर इति श्रावणादत्रापि तादृगाकारमादाय चतु-
 र्मुखाऽज्जन्यायवाधादजात्वमाद्यसृष्टेरुच्यते बन्धकत्वाय । नचात्र
 मानाभावः । समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमान
 इत्यग्निमग्रन्थेन तथावसायात् । एवं मधुविद्यायामपि, हृष्टैव सृष्य-
 न्तीति सृष्टिलिङ्गादादित्यस्य मधुत्वम् । नच विरोधः । सैवा त्रय्येव

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

मन्त्रान्तरेण पुनराशङ्क्य परिहरति । बृहदारण्यकपष्ठे श्रूयते ।
यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेवमन्य आत्मानं
विद्वान् ब्रह्माऽमृतोऽमृतमिति । यद्यप्यत्र पञ्चजनाः पञ्चोच्यं-
न्ते, न पञ्चानां पञ्चगुणत्वम् । समासानुपपत्तेः । तथाहि । आद्यः

विद्या तपतीति श्रुत्या शब्दात्मकत्ववद् रसात्मकत्वेऽप्यदोषात् ।
एवमेव वाचो धेनुत्वमपि धरणीवज्जातव्यम् । एवं द्युलोकादीना-
मग्नित्वमपि । सर्वं सर्वमयमिति तापनीयश्रुतेः सर्वत्र सर्वसत्त्वात्
तत्तद्बुद्धवानुद्भवयोर्भगवदिच्छाया नियामकत्वेन प्रत्यक्षविरोधस्या-
किञ्चित्करत्वादिति । तदेतदुक्तं—चकारात् परोक्षवादोऽपीति * ।
अनेनैवाशयेन सुवीधिभ्यां निगमकल्पतरोरित्यत्र, असौ वा आदि-
त्यो देवमध्वति स्वर्गस्थानां सूर्यो मधु । यथास्माकं सारथमित्यु-
क्तम् । पतावान् परं विशेषो यच्छ्रुतौ परोक्षवादोऽत्र नेति न कोऽपि
शङ्कालेशः ॥ १० ॥ २ ॥

न संख्योपसङ्गहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ सूत्रमवतार-
यन्ति * मन्त्रान्तरेणेत्यादि * । * आशङ्क्येति * सांख्यमतस्य श्रौ-
तत्वमाशङ्क्य । तेन विषयरूपहेतुभेदादधिकरणान्तरत्वं वा, पूर्वशेष-
त्वात्प्रवेत्यपि योचितम् । विषयमाहुः । * बृहदित्यादि * । अत्र पष्ठ
इति काण्वपाठाभिप्रायेणोक्तम् । माध्यन्दिनानां चतुर्थे दर्शनादिति ।
मन्त्रार्थस्तु, यस्मिन्नेते पश्चादय आकाशान्ताः प्रतिष्ठितास्तमात्मान-
मेवं ब्रह्माऽमृतं विद्वानन्यो जीवः, अमृतो मुक्तो भवतीति शेषः ।
अन्यैस्तु तमेवात्मानं ब्रह्माऽमृतं विद्वानहममृत इति मन्य इति व्या-
क्रियते । अनेन मन्त्रेण कथमाशङ्क्येत्थानमित्याकाङ्क्षायामस्मिन् मन्त्रे
पञ्चशब्दद्वयदर्शनात् पञ्चसंख्याविषयकपञ्चसंख्याऽन्तरथवणाभि-
मानरूपेण मूढप्राहेणेति घक्तुं तं व्युत्पादयन्ति * यद्यपीत्यादि * । त-
थाच तद्विषयितसंख्यानुपसङ्गहान्मूढप्राह इत्यर्थः । कथं समासा-
नुपपत्तिरित्याकाङ्क्षायां तां व्युत्पादयन्ति * तथाहीत्यादि * । अय-

पञ्चशब्दः संख्यावाची, संख्येयवाची वा ? । आद्ये पञ्चसंख्या-
या एकत्वान्न पट्टीसमासः । संख्यायां संख्याभावाच्च । संख्येय-
परत्वे द्वितीयस्य संख्यात्वे पञ्चत्वमेव पूर्ववच्चेदनन्वयः । विधाप-
काभावाच्च ।

अतो वीप्सा । पञ्चजनसंज्ञाविशिष्टानां वा पञ्चत्वमिति य-

मर्थः । संख्योपसङ्ग्रहार्थं पञ्चानां पञ्चेति समासे वाच्ये पञ्चसंख्या-
या एकत्वाद् ब्राह्मणसमाज इत्यत्र ब्राह्मणानामित्यस्यैव पञ्चानामित्य-
स्य संख्यावाचिनो बहुवचनान्तस्य प्रवेशो न घक्तुं शक्य इति न
पट्टीसमासः । यदि पञ्चशब्दस्य नित्यं बहुवचनान्तत्वेन दारा इत्या-
दिवद् बहुत्वस्याविवक्षितत्वेन प्रवेशो विभाव्यते, तदापि पञ्चपञ्चे-
त्यस्य पञ्चसंख्यासम्यन्धिना पञ्चसंख्येत्यर्थो घक्तव्यः । सम्य-
ञ्चञ्च विषयतया घक्तव्यः । तथा सति तस्यां संख्यायां तत्संख्या-
भावात् समासानुपपत्तिः । अनेन सप्तमीसमासोऽपि नेत्युक्तप्रायम् ।
प्रथमन्येऽपि बोध्याः । यदि चाद्यस्य पञ्चशब्दस्य संख्येयपरत्वेन द्वि-
तीयस्य संख्यापरत्वेन सप्तमीसमासो भाव्यते, तदा पञ्चसंख्यासं-
ख्येयेषु पञ्चसंख्येत्यर्थलाभाद्भीष्टायाः संख्याया असिद्ध्या समास-
वैयर्थ्यम् । यदि च पूर्ववदाद्यस्य संख्यार्थत्वं, द्वितीयस्य संख्येया-
र्थत्वं, तदापि पट्टीसमासे संख्येयबोधकपदादेव विशेषणीभूतसं-
ख्यालाभेन पूर्वपदस्थानन्वयः । सप्तमीसमासे तु संख्यायां संख्येया-
भावानुत्तरपदस्थानन्वयः । नञात्रासूर्यं पश्या राजदारा इतिवद्-
समर्थसमास एवास्त्विति वाच्यम् । नञासूर्यललायोर्दशितपोटि-
तिवत् तादृशसमासज्ञापकाभावादिति । एतेनान्येऽप्यसमर्थसमासा
निवारिताः । एवं समासानुपपत्त्या तन्मतं दूषयित्वा सूत्रोक्तं पूर्व-
पक्षहेतुं साध्यितुं पुनस्तन्मतोत्थापनायाहुः । * अत इत्यादि * ।
अतः पूर्वोक्तरीत्या न पञ्चविंशतिसंख्योपसङ्ग्रहोऽतस्तद्वया असमस्त-
धोरेव पञ्चपञ्चेति पदयोर्वीप्सा द्विरुक्तिर्वा, समासान्तरेण पञ्चजन-
संज्ञाविशिष्टानां वा पञ्चत्वं यथासम्भवं त्वदभीष्टं यथा स्यात् तथा
अर्थो घक्तव्यः । स चेत्थम् । वीप्सापक्षे पञ्चसंख्यायायाः पञ्चगुण-

धासम्भवंमर्थः । तथापि मूढग्राहेण संख्योपसंग्रहादपि लक्षणार्थकेन-
चिद्धर्मेण पञ्चसंग्राहकेण भाव्यम् । स च तेषां मते न सम्भवति ।
तथा सति पञ्चैव तत्त्वानि स्युः । अतस्ते नानाभावादेव स्वीकर्त-
व्याः । यद्यपि भूततन्मात्राकृतिचिन्त्यन्तःस्थितत्वधर्मा वक्तुं श-

त्वबोधकस्याभावाद्दशानामेव बोधो न पञ्चविंशतीनाम् । अतो,
यस्मिञ्जनाः पञ्चशः पञ्चैत्येवं संख्योपसङ्ग्राह्या । द्वितीयपक्षादरे तु
पञ्चजनपदस्य, दैत्यः पञ्चजनो महानित्युक्ते दैत्ये वा; स्युः पुमांसः
पञ्चजना इतिकोशेक्तेषु मनुष्येषु वा रुढिमाश्रित्य पञ्च पञ्चपूल्य
इतिवत् पञ्चानां पञ्चजनानां समाहारः पञ्चजना इति समासो,
लिङ्गव्यत्ययादेश्छान्दसत्वं वक्तव्यम् । अथवा दिक्संख्ये संज्ञाया-
मित्यनेन सप्तर्षय इतिवत् पञ्च च ते पञ्चजनाश्चेति संज्ञासमासो
वा वक्तव्यः । तत्र पूर्वस्मिन् विकल्पे दैत्यस्यैकत्वेन समाहारास-
म्भवात् समासः । द्वितीयविकल्पे तु मनुष्याणां बहुत्वेन समूह्य-
टकतया समाससम्भवेऽपि विशेषणीभूतपञ्चत्वोपपत्त्यर्थं, वैवस्वतो
न तृप्यति पञ्चभिर्मानवैर्यम इति मन्त्रोक्ता वा, जना यदाग्निमयजन्त
पञ्चेति यागसम्बन्धलिङ्गेन निषादपञ्चमाश्रित्वारो वर्यां वा ग्राह्याः ।
तदापि न पञ्चविंशतिसंख्योपसङ्ग्रहः । संख्याया एकस्मिन्नेव पञ्च-
शब्दे प्रविष्टत्वेन गुणकसंख्यान्तरस्याभावात् । तथा संज्ञासमासपक्षे-
ऽपि घस्तुतस्तु विशिष्टादिषु सप्तर्षय इतिवत् पञ्च पञ्चजना इति
संज्ञायाः कुत्राप्यभावात् समासस्यैवानुपपत्तिः । अत एतत्सर्वं वि-
हाय जनयन्तीति जना इति योगं चाश्रित्य तत्त्वानि ग्राह्याणि ।
ततः पञ्चानां जनानां समाहारः पञ्चजनाः, पञ्चानां पञ्चजनानां सः
पञ्चपञ्चजना इति समाहारसमासत्रयस्य वा; पञ्चगुणिताः पञ्च प-
ञ्चपञ्च, ते च ते जनाश्चेत्युत्तरपदलोपिगर्भस्य कर्मधारयस्य वा
आश्रयणेन पञ्चविंशतिसंख्यामुपसंगृह्य घेदान्ते मोक्षाधिकारान्मु-
मुक्षुभिः कपिलस्मृतिंसिद्धानि पञ्चविंशतितत्त्वानि ग्राह्याणीति त-
न्मतस्यापि श्रौतत्वकल्पनं मूढग्राह इतीदं सर्वं, संख्योपसङ्गहादपी-
त्यनेनोत्थाप्य, नेत्यनेन निषेधन्ति । तत्र हेतुः—नानाभावादादिति * ।

कथन्ते । तथापि न ते तथोक्तवन्तः । मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः
प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः
पुरुष इत्यन्यथोपगमात् ।

पुरुषे वैलक्षण्याभावप्रसङ्गश्च । किञ्च नायं श्रुत्यर्थ इति श्रुता-

तद् व्याकुर्वन्ति * तथापीत्यादि * । एवं घाघेऽप्युक्तरीत्या मूढब्राह्मेण
संख्योपसङ्गहेऽपि जनशब्दवाच्यानां तत्त्वानां प्रत्यभिज्ञानार्थं तत्प-
ञ्चकनिष्ठपञ्चत्वसङ्गाहकेण केनचिद्धर्मेण सांख्यमते भाव्यम् । ता-
दृशश्च धर्मस्तन्मते अप्रसिद्ध इति न सम्भवति । तद्सम्भवे सति
पञ्चैव तत्त्वानि स्युर्न तु पञ्चपञ्च । अतस्तेषां संख्यासङ्गहस्यावश्य-
कत्वात् पञ्चकनिष्ठपञ्चत्वसङ्गाहका धर्मा नानामाद्याः प्रकृतित्वादि-
धर्मैश्चोत्तरिको भावो धर्मो येषां तादृशाः स्वीकर्तव्याः । नच ता-
दृशामभायः । भूतादिषु भूतत्वतन्मात्रात्वाकृतित्वचिचित्तत्वानां प्रकृ-
तिपुरुषमहदहङ्कारमनस्त्वन्तःस्वत्वस्येत्येवं तादृशां वक्तुं शक्यत्वा-
त् । यद्यप्येवं शक्यते वक्तुं तथापि न ते तथोक्तवन्तः । मूलप्रकृति-
रित्यादिना एकैकनिष्ठसतनिष्ठषोडशनिष्ठानां चतुर्णामेव धर्माणां
स्वाभिमतसंख्यासङ्गाहकत्वेनोपगमात् । तथाचायं सूत्रार्थः । पञ्च-
पञ्चज्ञता इत्यत्र केन चित् समासेन संख्योपसंग्रहादपि न सांख्य-
मतस्य शब्दवत्त्वम् । कुतः ? । नानामावात् । संख्यासङ्गाहकधर्मा-
णां तन्मते पञ्चपञ्चकनिष्ठधर्मभिन्नत्वेन विद्यमानत्वात् । यदि हि
तत्त्वेषु श्रौतत्वं तदभिमतं स्यात् सङ्गाहकधर्माणां श्रौतशब्दविरुद्ध-
संख्याकत्वं न द्रव्यरतस्तथेति । भाष्ये, आकृतित्वं कर्मेन्द्रियाणां धर्मः ।
चित्तित्वं ज्ञानेन्द्रियाणाम् । अन्तःस्वितत्वं प्रकृतिपुरुषमहदहङ्कारमन-
साम् । सांख्यकारिकायां तु प्रकृतित्वं तत्त्वान्तरोपादानत्वम् । प्र-
कृतिविकृतित्वं किञ्चित्तत्त्वोपादानत्वे सति किञ्चित्तत्त्वोपादेयत्वम् ।
विकारत्वं साक्षात् तत्त्वोपादेयत्वम् । पुरुषत्वं चोक्तत्रितयविलक्ष-
णत्वं वीध्यम् । जनशब्दोऽपि तन्मते विरुद्धात् इति दूषणान्तरमधि-
कमाहुः । * पुरुष इत्यादि * । जनशब्दस्य जनकत्वोपाधिना तत्त्व-

वेव प्रतीयते । अतिरेकादाकाशश्चेति । चकारादात्मा यस्मिन्नि-
सधिकरणत्वेनोक्तः । तस्मान्नानेनापि मन्त्रेण तन्मतसिद्धिः ॥११॥

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

नन्ववश्यं मन्त्रस्यार्थो वक्तव्यः । तदनुरोधेन लक्षणयापि
ज्योतिःशास्त्रवत् पञ्चपञ्चशब्दः पञ्चविंशतिवाचकतया परिक-
ल्प्यः । स्पष्टमाहांत्स्यार्थमात्माकाशयोराधाराधेयभावः - प्रदर्शित-

वाचकत्वेन गृहीतत्वात् पुरुषेऽपि तदापत्या तथेत्यर्थः । नच छत्रि-
णो यान्तीतिवद् गौण्या तत्सङ्घहात्र दोष इति शङ्काम् । तत्र प्रत्य-
क्षस्येवात्र गौणीनियामकस्याभावेन तस्या वक्तुमशक्यत्वाज्जनशब्दे
युगपद् वृत्तिद्वयापातादगतिकगतित्वाच्चेति । हेत्वन्तरं व्याकुर्वन्ति ।
किञ्चेत्यादि । आकाश आत्मा चेत्येतयोरतिरेकाज्जनशब्दोक्तेभ्य
आधिक्यात् संख्याविरोधे सति न तन्मतसिद्धिरित्यर्थः ॥ ११ ॥

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्या-
दि * । अयमर्थः । पञ्चविंशतिसंख्योपसंग्रहे मन्त्रवर्णविरोधो दोष-
त्वेनोक्तः । सोऽस्माभिः परिक्रियते । यतो मन्त्रस्यार्थो भवतामस्माकं
वाचक्यं वक्तव्यः । तत्र भवन्मते आत्मनि प्रतिष्ठिता द्विपञ्चसंख्याकाः
पञ्चविंशतिसंख्याका वा एते जनाः, पञ्चसंख्याका वा एते पञ्चजना
इति निश्चेतुमशक्यत्वादस्मन्मते तु पञ्चविंशतिसंख्याकानां तत्त्वा-
नां निश्चितत्वादस्मन्मतमेव ज्यायः । एवं सति तदनुरोधेन यथा,
पञ्च सप्त च वर्षाणि न वर्षे शतक्रतुरित्यत्र द्वादशसंख्याघ-
टकल्पः पञ्च सप्तेति पदद्वयेऽप्यप्यद्वारेण समुदायलक्षणा । तथात्र
पञ्चविंशतिसंख्याघटके पञ्चेतिपदद्वये समुदायलक्षणया, अथवा,
त्रिणवेनौजस्कामं याजयेत्, युद्धं क्षिणवरात्रं तदभूत्सुमुलमुल्वणमि-
त्यत्र यथा त्रयो नव यत्रेति यदुग्रीहिस्तथात्र पञ्च पञ्च यत्रेति बहुग्री-
हिणा सुब्लुका च गणलक्षणयापि ज्योतिःशास्त्रे इव पञ्चपञ्चशब्दः
पञ्चविंशतिवाचकतया परिकल्प्यः । एवं वाचकत्वे कल्पितेऽत्र पञ्च-
विंशतितत्त्वसिद्धावेवं मन्त्रार्थः । यस्मिन् पञ्चविंशतिसंख्याकानि
तत्त्वानि आकाशश्च प्रतिष्ठित उत्कर्षं प्राप्तस्तमात्मानमेव ब्रह्माऽमृतं

स्तत्रत्ययोरेव । अतो मन्त्रे तन्मतसिद्धिरित्याशङ्क्य परिहरति । प्राणादयः पञ्चजनाः । वाक्यशेषस्य मन्त्रार्थनियामकत्वात् । प्राणस्य प्राणमुत्तचक्षुपश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो मन इति ।

ननु कथमस्य वाक्यशेषत्वम् । उच्यते । प्राणादयः संज्ञाशब्दाः करणवाचकाः । ते ज्ञानरूपं वा, क्रियारूपं वा कार्यं जनयन्ति स्वव्यापारेण । तेन तेषां करणान्तरापेक्षाभावात् प्राणादीनां

विद्वान् अमृतो मुक्तो भवतीति मन्य इति । नच तत्त्वेष्वात्माकाशयोः प्रविष्टत्वात् पुनस्तत्कथनमतिरेकापादकतया बाधकमिति शङ्क्यम् । यतोऽत्र तत्रत्ययोर्गणस्योरेवात्माकाशयोराधाराधेयभावः । आत्मनः स्पृष्टमाहात्म्यर्थं प्रदर्शितो योऽन्यत्र सर्वाधारत्वादिधर्मवत्तया प्रसिद्धः सोऽपि यस्मिन्निति । अत्रात्मन आधारता, मोक्षे इच्छाऽस्तीतिवद् विषयतया । तथाच यस्मिन्नात्मनि विषये तत्त्वान्याकाशश्च सङ्घातरूपतया परार्थत्वेन ज्ञेयत्वरूपां प्रतिष्ठां प्राप्तवन्तस्तमात्मानं विद्वोस्तथेति निर्गलितोऽर्थः । अतो मन्त्रे तन्मतसिद्धिरित्याशङ्क्य परिहरतीति । परिहारं व्याकुर्वन्ति * प्राणादय इत्यादि * । भवेदयं मन्त्रविरोधपरिहारो यद्यस्मन्मते पञ्चजनानामनिश्चयः स्यात् । स तु नास्ति । यतः प्राणादयो निश्चिताः पञ्चजनाः । कुतः ? । वाक्यशेषात् । यद्गुणां प्राप्तौ चक्ष्यमाणस्य वाक्यशेषस्य मन्त्रार्थनियामकत्वात् । एतस्य वाक्यशेषत्वे प्रत्यवतिष्ठते * नन्वित्यादि * । एकवाक्यलक्षणे परस्परसाक्षाद्भावत्वस्यैकवाक्यतापीजस्य सूचितत्वात् तस्याश्चात्राप्रतीयमानत्वे एकवाक्यत्वाभावेन शेषताया निश्चेतुमशक्यत्वात् कथमस्य वाक्यशेषत्वमित्यर्थः । एवं प्रत्यवस्थाने तां व्युत्पादयन्ति * उच्यते * प्राणाऽऽदय इत्यादि * । सत्यमापाततो नाकाद्वा प्रतीयते । तथापि सूक्ष्मविचारे, प्राणादय इत्यादिनोक्तप्रकारेण पुनः प्राणादिमत्त्वं बाधितं स्यादित्यतः प्रतीयते । किञ्च । ते निश्चिक्वुरित्युत्तरार्द्धाद् भगवतो माहात्म्यनिरूपणार्थमिदं वाक्यं प्रवृत्तम् । सांख्यमते चेश्व-

पुनः प्राणादिमत्त्वं वाधितं स्यात् । भगवतो माहात्म्यविरोधश्च ।
 अतः स्वार्थनिर्वाहार्थमन्यार्थो वर्तते पञ्चजनवाक्यस्य च । अतो
 बुद्धेः पञ्चदृत्तीर्जनयन्तीति प्राणादयः पञ्चजनाः । “संशयोऽथ
 विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च । स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृ-
 त्तितः पृथग्” इति । तेषां तत्तत्प्रकारकं स्वकार्यजननं न स्वतः
 किन्तु भगवत इति द्वयोरेकार्थत्वे सर्वं सद्गतं स्यात् । खण्डत्वाच्च
 शेषत्वम् । सर्वप्रवृत्तिकत्वाद् भगवतो न माहात्म्यविरोधः । तत्र

रानङ्गीकाराद् भगवतो माहात्म्यविरोधश्च स्यादतो ऽपि सा प्रती-
 यते । अतस्त्वद्गीत्या वाक्यस्याबोधकत्वात् तस्य स्वार्थनिर्वाहार्थम-
 न्योऽर्थो वर्तते । अन्यार्थे धर्तत इति सप्तम्यन्तपाठे तु, तद्वाक्यम-
 न्यार्थे वर्तत इत्येवं व्याख्येयम् । पञ्चजनवाक्यस्य च सांख्यरीत्या
 पञ्चपञ्चकनिष्ठधर्मपञ्चकानुपलम्भात् पञ्चपञ्चजननिश्चयकोऽन्योऽर्थो
 वर्तते । स क इत्यपेक्षया संशयादिरूपपञ्चबुद्धिदृत्तिजनकाः पञ्च-
 जनास्ते पञ्चेति पञ्चानां ब्रह्मणि प्रतिष्ठितत्वमर्थः प्रतीयते । तदेतदु-
 क्तम् * अतो बुद्धेरित्यादि * । एवं सति प्राणवाक्यं तेषां कर-
 णत्वं बोधयत् पञ्चजनवाक्यसूचितं कार्यमाकाङ्क्षते, पञ्चजनवाक्यं
 च तेषां तदित्यादिनोक्तरीत्या प्राणवाक्योक्तं भगवन्तमाकाङ्क्षत इति
 द्वयोर्विभागे साकाङ्क्षत्वे ब्रह्मबोधकतया च द्वयोरेकार्थत्वे ब्रह्मशाना-
 र्थतया द्वयोरेकप्रयोजनकत्वे च सति यद्ब्रानुपपद्यमानत्वेनोक्तं
 तत्र सर्वं सद्गतं स्यादतोऽस्य वाक्यशेषत्वम् । यदि बोधयोः पर-
 स्परसाकाङ्क्षत्वाद् गौणमुख्यभावाच्च एकस्य शेषित्वमपरस्य शेष-
 त्वमिति नोपेयते, तदा तु साकाङ्क्षत्वेन खण्डत्वादेव शेषत्वमतो न
 वाक्यशेषत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । ननु प्राणादिप्रवर्तकत्वं जीवस्याप्य-
 स्तीति भगवन्माहात्म्यमत्र वाक्यद्वये ऽपि न स्फुटतीति तद्विरोधात्
 कथमस्य ब्रह्मवाक्यत्वमित्यत आहुः । * सर्वेत्यादि * । नन्वत्र प-
 ञ्चैव प्राणादयः प्रनीयन्ते, नान्ये इति कथमत्र सर्वप्रवर्तकत्वसिद्धिः
 रित्यतः पञ्चसु सर्वनिवेशं व्युत्पादयन्ति * तदेत्यादि * । प्राण-

प्राणशब्देन त्वग्घ्राणप्राणा गृहीताः । रसना चान्ने प्रतिष्ठितैस्त्रैः
 गृहीतम् । वाग् वा तेजसि । अत्ता चान्नं चैकत्र भवतः । सहभा-
 वित्वात् । क्वचिदेकग्रहणं, क्वचिदुभयग्रहणमिति तेनते सर्वे पञ्चैव
 भवन्त्यतिरिच्यते परमाकाशः ।

तस्मात् प्राणादय एव पञ्चजना इति न तन्मतसिद्धिः ॥१२॥

शब्दो मुख्यप्राणवाचकः । स च वायुरूप इति प्राणशब्देन वायु-
 विकारभूता त्वक्, तत्सहभूतं घ्राणं मुख्यप्राणस्य रूपान्तरभूता अन्ये
 मपानादयः प्राणा गृहीताः । रसना चान्ने प्रतिष्ठिता । तन्निरक्षस्य
 घर्द्धते इति वाक्यादत्यन्तात्राकाङ्क्षिणीति तद्ग्रहणायात्रान्नं गृहीत-
 म् । पाठान्तरेऽत्रस्थाने ज्योतिः पठितम् । तच्च तेजः । वाक् च ते-
 जोमयीति सा तेजसीति तेन वाक्सद्ग्रहः । अत्ता चान्नं चैकत्र भ-
 वतः । अत्तार्थमेवात्रप्राकट्यात् । अतोऽत्रग्रहणेनैवात्तापि गृहीतः ।
 तथाच तस्य तत्तत्सहभावित्वात् क्वचिदेकग्रहणं, क्वचिदुभयोर्ग्र-
 हणम् । तेजस्येकस्या वाचो ग्रहणम् । प्राणाक्षयोस्तुभयोस्त्वग्घ्रा-
 णयो रसनान्नयोश्च ग्रहणमिति सिद्ध्यति । तेन प्राणादिपदैरन्येषां
 सङ्गृहीतत्वेन, चक्षुःश्रोत्रमनसां च कण्ठत उक्तत्वेनैते सर्वे प्रा-
 णवाक्ये पञ्चसु निविष्टत्वात् पञ्चैव भवन्ति । अतः पञ्चजनवाक्ये-
 ऽपि पञ्चजनपदेनैत एव सङ्गृह्यन्ते । अतिरिच्यते परमाकाशः । स
 च भूतत्वादिविधया पृथिव्यादीनां भूतानां तद्गुणानां च सङ्गाहक
 इति तेषां सर्वे ग्रहाणि प्रतिष्ठितत्वकथनात् प्राणवाक्ये च तत्प्रवर्त-
 कत्वकथनाच्चीत्ये तादृशत्वाभावेन वाक्यद्वयेऽपि भगवन्माहात्म्यमेव
 स्फुटतीति ग्रहवाक्यत्वमेतयोरविधादमित्यर्थः । एतेन बुद्धिवृत्तिजन-
 कर्त्तव्यं चक्षुःश्रोत्रमनसामेव, न तु प्राणान्नयोरतः कथं प्राणादीनां
 पञ्चजनत्वमित्याशङ्कापि निरस्ता । केवलानां चक्षुरादीनां न तथा-
 त्वमपि तु कर्तृगोलकादिगुक्तानाम् । अतस्तद्विशिष्टानामेव पञ्चजन-
 त्वमिति बोधनात् । किञ्चात्रैव ग्रहाणि सर्वप्रतिष्ठासिद्ध्या पञ्च-
 संख्यादीनामपि न निस्तात्पर्यकत्वम् । परोक्षवादत्वाच्चैव मुक्ति-
 रिति सर्वं सुस्पष्टम् । तदेतदभिसन्ध्यायाद्गुः । * तस्मादित्यादि * ।

उयोतिषैकेषामसत्यन्ने ॥ १३ ॥

काण्वपाठे, अन्नस्यान्नमिति नास्ति, तदा कथं पञ्च ? तत्राह ।

एवञ्चात्र पञ्चजनपदे योग आहतः ।

शङ्कराचार्यास्तु, ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषा इत्यत्र पञ्चसु प्राणेषु प्रयुक्तत्वात् प्राणो हि पिता प्राणो मतेत्यत्रापि पित्रादिरूपेण प्राणस्यैवोक्तत्वाच्च जनसम्बन्धेन प्राणादीनां जनशब्दभाकत्वे सिद्धे दिक्संख्येति संज्ञासमासबलात् पञ्चजनेतिसमुदायस्यापि प्राणादिषु रूढत्वमविरुद्धमित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । ते वा एत इति श्रुतौ जनवचनस्य पुरुषपदस्य प्राणापानादिषु प्रयुक्तत्वेनान्येषु रूढ्यभावात् समुदायस्यापि तत्रैवं रूढिसिद्ध्या वाक्यशेषोक्तेषु चक्षुरादिषु पञ्चजनशब्दस्य रूढेर्दूरनिरस्तत्वात् । नच प्राणापानादय एव पञ्चजनाः सन्त्विति वाच्यम् । तथा सति प्राणा इति बहुवचनेनैव चारितार्थ्ये आदय इत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । स्वस्यापि वाक्यशेषगता विद्यक्ष्यन्त इति कथनविरोधप्रसङ्गाच्चेति । समुदायशब्दार्थेऽवयवार्थस्याभावेन जनशब्दस्य तन्नानर्थकतया तेन तदुपपादनस्याशक्यत्वादित्यन्ये ।

यदपि, देवाः पितरो गन्धर्वा भसुरा रक्षांसि वा निपादपञ्चमाञ्चत्वान्तो वर्णा वा यत् पञ्चजन्यया विशेति प्रजापरः पञ्चजनशब्द इति तत्परिग्रहेऽपि न दोषः । आचार्येण तु, न तत्त्वानामिह प्रतीतिरस्तीत्येतावन्मात्राभिप्रायेण वाक्यशेषोक्तमाहतमित्याहुः । तदपि स्वप्रज्ञाविलसितमात्रम् । पूर्वोक्तपक्षद्वयोपगमे सर्वाधारत्वरूपब्रह्ममाहात्म्यासिद्ध्या पञ्चसंख्याया निस्तात्पर्यकत्वप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । वाक्यशेषानादरे खलेकपोतिकावत् सर्वपक्षापातेन वाक्यार्थनिर्णयाभावप्रसङ्गाच्च । वाक्यशेषस्यानिर्णायकत्वेन न्यायचर्चावैयर्थ्यापत्तेश्च ।

अन्ये तु वाक्यशेषबलादेव पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिषु रूढिमाहुः । तत् पूर्वोक्तपक्षापेक्षया सम्यगपि वाक्यशेषस्य घराहं गावोऽनुधावन्तीत्यादौ नियामकत्वेन शक्तिग्राहकत्वदर्शनाद्वियमस्य च प्रसिद्धप्रखृत्वरशक्तिसापेक्षत्वात् प्रकृते च प्रसिद्ध्यभावाच्चिन्त्यम् । तस्माद् योग एव साधीयानिति दिक् ॥ १२ ॥

ज्योतिषा संख्यापूर्तिस्तेषाम् । यस्मादर्वाकू संवत्सर इति पूर्वं
पठिनो मन्त्रः । तत्र तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरिति । अन्नस्थाने
ज्योतिर्ग्राह्यम् । व्याख्यानं पूर्वमेव । तस्मादसिद्धं तन्मतस्य श्रु-
तिमूलत्वम् ॥ १३ ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

श्रुतिविप्रतिषेधात् स्मृतिरेव ग्राह्येति मतं दूरीकर्तुं श्रुतिविप्रतिषेधो
नास्तीत्यधिकरणमारभते । तत्र श्रुतौ सृष्टिभेदा बहवः । क्वचिदा-
काशादिका । आत्मन आकाशः सम्भूत इति । क्वचित् तेजःप्र-
भृतिका । तत् तेजोऽसृजतेति । क्वचिदन्यथैव । एतस्माज्जायते

ज्योतिषैकेषामसत्यभे ॥ * व्याख्यानं पूर्वमेवेति * ज्योतिषा
तेजोवाचौ ग्रहीतव्ये । मनसोऽध्रमयत्वेन मनसाऽन्नात्पूरसना ग्राह्याः ।
अश्रुपैकं च श्रुरेव ग्राह्यमित्येवं पूर्वोक्तरीतिकमेवेत्यर्थः । ननु काण्व-
भाष्यन्दिनपाठविरोधादिह धार्यशेषगतप्राणादिग्रहणं न युक्तम् ।
विकल्पापादकत्वादिति चेन्न । तुल्यबलतया षोडशग्रहणाग्रहणवत्
भुत्वभिप्रेतत्वेन विकल्पस्यादुष्टत्वात् । नच तत्रातिरात्रयागे व्यक्तिभे-
देन ग्रहणाग्रहणयोरुपपत्तिवत् प्रकृते ग्रहण एकत्वेन ग्राह्याणां प्राणा-
दीनामन्यान्यत्वेन युगपद् ग्रहीतुमशक्तिरिति शङ्काम् । प्रकृतेऽपि
तेषामेव सत्त्वन ग्राह्यशब्दमात्रभेदस्य तत्तत्पाठकरूपाधिकारिभेदाद्
ग्रहीतुं शक्यतया सुखेनैवोपपत्तेरिति । भाष्यं तु निगदव्याख्यातमे-
वेति शुभम् ॥ १३ ॥ ३ ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ ननु पूर्वाधि-
करणैः सांख्यमतस्य श्रौतत्वे निराकृते पुनरस्य किं प्रयोजनमित्या-
काङ्क्षायां अधिकरणप्रयोजनमाहुः । * श्रुतेरित्यादि * । स्मृतिरिति *
सांख्यस्मृतिः । * मतमिति * सांख्यामिममतम् । * नास्तीतीति * इति
पोषनाय । विप्रतिषेधकं विषयमाहुः । * तत्रेत्यादि * । * असृजते-
त्यन्तम् * । * अन्यथैवेति * युगपत् साक्षात् । सशयस्तु एकस्यां
सृष्टौ पञ्चव्यापारैषु विप्रतिषिद्धनानाप्रकारक्यनेन तद्विनिर्णयिकं

प्राण इति । इदं सर्वमसृजंतेति च । एवं क्रमव्युत्क्रमानेकविध-
सृष्टिप्रतिपादकत्वाद् वस्तुनो द्वैरूप्यासम्भवाद्, ग्रहात्वा अनु-
प्रजापशवः प्रजायन्त इतिवत् सृष्टिवाक्यानामर्थवादत्वेन ब्रह्मस्व-
रूपज्ञानार्थत्वादध्यारोपापवादन्यायेन न वेदान्तब्रह्मकारणत्वं सि-
द्धयति । अतः परिदृश्यमानजगतः कारणान्वेषणोक्रियमाणे बा-
ह्याबाह्यमतभेदेषु सत्सु कपिलस्य भगवज्ज्ञानांऽशावतारत्वात्
तन्मतप्रकारेणैव जगद्व्यवस्थांचितेत्येवं प्राप्ते, उच्यते । न सृष्टि-
भेदेषु ब्रह्मणः कारणत्वे विप्रतिपत्तिः । सर्वप्रकारेषु तस्यैव कार-
णत्वोक्तेः । आकाशादिषु कारणत्वेन ब्रह्म यथा व्यपादिष्टमेवैकत्र,
अन्यत्रापि तदेव कारणत्वेनोक्तम् । न तस्य कार्यं करणं च विद्यत

श्रुतिं विहायैकप्रकारनिर्णायिका स्मृतिरेवादर्थव्या ? उक्त-विप्रतिषेधं
परिहृत्य सर्वस्मृत्युपजीव्या श्रुतिरेवादरणीयेति । अनिर्णायकत्वमु-
पजीव्यता च सन्देहबीजम् । तत्र संशयस्य पूर्वपक्षयुक्तिभिरेवाव-
गमात् तमनुक्ता पूर्वपक्षमेवाहुः । * एवमित्यादि * क्रमव्युत्क्रमेति *
नानाविधक्रमैर्नानाविधव्युत्क्रमैश्चेत्यर्थः । सृष्टिवाक्यानीतिपाठे त्व-
र्थवादत्वेनेत्यस्याप्रे, प्राह्याणीति शेषो बोध्यः । शेषं स्फुटम् । एत-
त्समाधिं व्याकुर्वते * न सृष्टीत्यादि * । अयमर्थः । धृतयो हि ब्रह्म-
णस्तन्माहात्म्यस्य च बोधनार्थं प्रवृत्ताः । यन्दिनस्तत्पराक्रमैरिति
श्रीभागवते वेदस्तुती चाफ्यात् । तत्रापि माहात्म्यमेव मुख्यम् ।
बोधनद्वारत्वात् । नचाध्यारोपापवादन्यायादरे ब्रह्मस्वरूपप्रतिप-
त्तिः । उन्मत्तादिप्रलाप इव तत्रापि चाफ्ये अप्रामाण्यस्य, श्रुतौ च
प्रतारकत्वस्य स्फूर्त्या विश्वासनाशप्रसङ्गात् । अतस्तस्य न्यायस्या-
नादरे कारणस्य सिद्धौ न सृष्टिप्रभेदेषु ब्रह्मणः कारणत्वे विप्रति-
पत्तिः । सर्वप्रकारेषु कारणत्वोक्तेः । तदेतदाह । कारणत्वेन चाका-
शादिष्विति । आकाशतेजःप्रभृतिषु क्रमिकेषु प्राणादिषु चाक्रमिके-
षु कार्येषु कारणत्वेन यथाव्यपदिष्टोक्तेः । एकत्र यथैव सर्वज्ञत्व-
सर्वेश्वरत्वसर्वात्मत्वैकत्वाद्वितीयत्वसच्चिदानन्दरूपत्वादिधर्मवत्तया
कारणत्वेन व्यपदिष्टमेवमन्यत्रापि तदेव कारणत्वेनोक्तं, तस्मा-

इत्यादिनिराकरणन्तु लौकिककर्तृत्वनिषेधपरम् । तस्यैव प्रतीतेः । सर्ववैलक्षण्यार्थं वैदिकानामवाधितार्थैकवाक्यत्वस्याभिप्रेतत्वादिति चकारार्थः । कार्यप्रकारे भेदस्तु माहात्म्यज्ञापको न तु बाधकः । बहुधा कृतिसामर्थ्यं लोकेऽपि माहात्म्यसूचकमिति । तस्मान्न श्रुतिविप्रतिषेधात् स्मृतिपरिग्रह इति सिद्धम् ॥ १४ ॥

समाकर्षात् ॥ १५ ॥

पुनरन्यथाशङ्क्य परिहरति । ननु क्वचिदसद्वा इदमग्र आसीदिति । क्वचित्, सदेव सौम्येदमग्र आसीत् । तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत् । अव्याकृतमासीत् । नासदासीन्नो सदासीत् तम आसीदित्यादिवाक्येषु ब्रह्मणोऽपि विगानं श्रूयते । तद्वैक आहुरितिवत् पक्षान्तरं सम्भवति । न ह्यसत्तमःशब्दैर्ब्रह्म प्रतिपादयितुं

दिति । नच, न तस्य कार्यमिति निषेधश्रुतिव्याकोपः । तस्य लौकिककर्तृत्वनिषेधपरत्वात् । निषेधकवाक्योत्तरार्द्धे स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति स्वाभाविकक्रियासद्भावप्रतिपादनात् । द्वितीयपादे समाऽऽयधिकनिषेधाच्च । कार्यकारणसापेक्षलौकिककर्तृत्वनिषेधस्यैव प्रतीतेरिति । चकारसूचितं हेत्वन्तरमाहुः । * सर्ववैलक्षण्येत्यादि * । * वैदिकानामिति * पदवाक्यानाम् । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * उक्तरतीतौ कस्या अपि श्रुतेर्व्याकोपाभावात् तथेत्यर्थः ॥ १४ ॥ ४ ॥

समाकर्षात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति * पुनरित्यादि * । प्रकारान्तरेण श्रुतिविप्रतिषेधमाशङ्क्य परिहरतीत्यर्थः । अत्रापि संशयस्तद्बीजं च पूर्ववदेव । एकस्य ब्रह्मणः कारणत्वे घक्तव्ये नानाशब्दानां कारणे प्रयोगादनिर्णायिकां श्रुतिं विहायेत्येतायान् विशेषः । पूर्वपक्षमाहुः । * ननु क्वचिदित्यादि * । * विगानमिति * विरुद्धं गानम् । कै गै शब्दे । विरुद्धः शब्दः कारणान्तरबुद्धिश्रुतासकः । कर्मपादिति । यथा, मलयद्वास्तसोऽन्नं नाद्यादिति निषि-

शक्यते । असन्नेव स भवतीति बाधात् । आदित्यवर्णं तमसः पर-
स्तादिति च । तस्मात् कारणत्वेनापि श्रुतिविप्रतिषेधाद् ब्रह्म
कारणं नैस्त्वं प्राप्ते उच्यते । समाकर्षात् । आकृष्यते स्वस्थाना-
च्छ्याव्यत इत्याकर्षः । सर्वेष्वेतेषु वाक्येषु असदादिपदानां न
निरात्मकत्वाद्यर्था उच्यन्ते । किन्तु वैलक्षण्येन । सर्वशब्दवाच्यत्वं
च सिद्धं ब्रह्मणः । यथा को अद्वा वेद । कं इह भावोचत् । सर्वे
वेदा यत् पदमामनन्ति । यतो वाचो निवर्तन्ते । मनसैवानुद्रष्टव्य
इत्यादि सर्वे विरुद्धधर्मा भगवत्युच्यन्ते । एवमनेकविरुद्धशब्दवाच्य-

द्भ्यः, अथो खल्वहुरभ्यञ्जनं वा च स्त्रिया अन्नमभ्यञ्जनमेव न प्रति
गृह्यं कामनयान्यदिति पक्षान्तरं कर्मविशेष उक्तं, तद्वत् । * तमसः
परस्तादिति * असन्नेवेत्यत्र यथा वेत्तुनिन्दया बाध एवमत्र तमः-
परत्वकथनेन बाधादित्यर्थः । * तस्मादिति * अव्याकृतपदेनाव्यक्त-
स्य प्रधानस्य ग्रहीतुं शक्यत्वात् । श्रुतौ पक्षान्तरस्याप्यङ्गीकारादस-
दादिशब्दैर्ब्रह्मणः प्रतिपादयितुमशक्यत्वाच्च । शेषमतिरोहितार्थ-
म् । अत्र समाधानं सूत्रकथनपूर्वकं व्याचक्षते * आकृष्यत इत्यादि *
कारणत्वेनेति पूर्वस्मादनुवर्तते । कारणत्वेन ग्रहीत्वादर्णीयम् ।
अतो नात्र श्रुतिविप्रतिषेधः । कुतः ? । समाकर्षात् । आकर्षत इत्या-
कर्षः । समीचीनो निश्चायनार्थ आकर्षः समाकर्षस्तस्मात् । समी-
चीन्यं व्युत्पादयन्ति * सर्वेष्वित्यादि * । * किन्तु वैलक्षण्येनेति *
एकश्रुत्युक्तरूपविलक्षणरूपान्तरमभिप्रेत्य श्रुत्यन्तरे तस्य तस्य शब्द-
स्य स्वार्थात् प्रच्याचनं कृत्वा तत्तद्रूपविशिष्टं ब्रह्मैवोच्यते । नच ल-
क्षणापत्तिः । यतः सर्वशब्दवाच्यत्वमपि सिद्धं ब्रह्मणः । तदप्युप-
पादितं तल्लिङ्गाद्यधिकरणेषु । नच सर्वत्र ब्रह्मण एव कारणत्वे व-
क्तव्ये विरुद्धशब्दप्रयोगस्य किं प्रयोजनमिति शङ्क्यम् । यथा को
अद्वा वेदेत्यत्र सृष्टिकर्तृविषयकमज्ञानं, सर्वे वेदा इत्यत्र साधनैस्त-
ज्ज्ञानं, यतो वाच इत्यत्र वागाद्यप्राप्यत्वं, मनसैत्यत्र तत्प्राप्यत्व-
मित्येवं ब्रह्मणि विरुद्धा धर्मास्तत्र तत्र ते ते उच्यन्त एवमनेकविश-

त्वं लोकप्रसिद्धतादृशार्थात् समाकर्षादिवगम्यते । तं यथा ययोपा-
सते यथा भवतीति फलज्ञापनार्थमसन्नेव स भवतीति । यथा कं
सादीनां मारकः । तद्वैक आहुरित्त्र सर्वप्रपञ्चवैलक्षण्यम् । प्रप-
ञ्चरूपोऽपि स इति प्रथमः पक्षः । अव्याकृतमसत्पक्षेण तुल्यम् ।
नासदासीदिति मनस्तदपि ब्रह्म, तम आसीदित्यनभिव्यक्तम् ।
कर्मणोऽपि भगवत्त्वात् । पूर्वकाण्डेऽपि तस्मादेव सृष्टिः । न हि
तमस्तः स्वेन गृह्यत्वं लोके सम्भवति । अतः क्वचिद् विलक्षणात्
क्वचिद्विलक्षणाद् ब्रह्मणो जगत् । भगवत्त्वादेव स्वयं कर्तृकता
च । सम्भवति चैकवाक्यत्वे अज्ञानान्निराकरणं चायुक्तम् । तस्मा-
च्छब्दवैलक्षणेन श्रुतिविप्रतिषेधो वक्तुं न शक्य इति सिद्धम् ॥१५॥

अशब्दवाच्यत्वमपि लोकप्रसिद्धो यस्तादृशधर्मविशिष्टोऽर्थस्ततः श-
ब्दस्य समाकर्षादिवगम्यते । तस्य प्रयोजनं तु तेन तेन प्रकारेण त-
द्भावेन तादृशतादृशफलाप्तिरिति । तत्रोदाहरणं तु कंसादीनां मार-
कत्वभाषनाद् यथा मृत्युः । एवमसत्त्वेन भाषनादसत्त्वमिति । अ-
तस्तत्तत्फलार्थं समाकर्षणं प्रह्वणः कारणत्वमक्षुण्णमित्यर्थः । एवं सूत्रं
व्याख्यायासदादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तं सिद्धान्तसिद्धं स्फुटीकु-
र्वन्ति * तद्वैक इत्यादि * । * प्रथमः पक्ष इति * सदेव सौम्ये-
त्युक्तः पक्षः * असत्पक्षेण तुल्यमिति * वैलक्षण्यबोधकम् । तमः-
शब्देन कर्माप्युच्यते । पूर्वमनभिव्यक्तत्वादित्यभिप्रेत्याहुः । * कर्मण
इत्यादि * । कर्मणस्तमःशब्दवाच्यत्वे युक्तिः * न हीत्यादि * शेषं
स्फुटम् । एतेनैव यत्रादिकारणे शिष्यद्वयभगवतीयस्मादिशब्दाः प्रयु-
ज्यन्ते अथर्वशिरःशिखासुन्दरीतापनीयगोपथप्राङ्गणादिषु तत्राप्यय-
मेव न्यायो बोध्य इति बोधितम् ।

अन्ये तु समाकर्षादित्यस्य पूर्वकृतपरामर्षादित्यर्थमाहुः ।
तन्मते मिश्रशब्दप्रयोगप्रयोजनं न किमपि स्फुटति ।

माध्यास्तु भगवत्प्राचीनां शब्दानां जगति समाकर्षणमर्थमा-
हुः । तत्रापि तथा बोध्यम् ॥ १५ ॥ ५ ॥

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

एवं शब्दविप्रतिषेधं पारहस्यार्थविप्रतिषेधं परिहरति । कौ-
पीतकिब्राह्मणे बालाकपजातशत्रुसंवादे बालाकिरजातशत्रवे ब्र-
ह्मोपदेष्टुमागतः । आदित्यादिदक्षिणेशिपुरुषपर्यन्तं परिच्छिन्नब्र-
ह्मोपासनान्युक्त्वा तथा निराकृते तमेव ज्ञानार्थमुपससाद् । ततः
सुप्तपुरुषसमीपमुभावागत्य ब्रह्मवाद्यं चक्रतुः ।

जगद्वाचित्वात् ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः । * एधमित्या-
दि * । शब्दविरोधकृतो यो ब्रह्मणि कारणत्वप्रतिषेधस्तं परिहृत्य
अर्थविरोधकृतं तमनेनाधिकरणेन परिहरतीत्यर्थः * । विषयमाहुः । *
कौपीतकीत्यादि * । गार्ग्यनामा बालाकिर्वलाकपुत्रोऽजातशत्रवे का-
शिराजाय ब्रह्मोपदेष्टुं स्वकीर्त्यर्थं स्वतः पथागत, आदित्यचन्द्रविद्युत्स्तन-
यित्नुवास्वाकाशाग्न्ययादशच्छायाप्रतिश्रुत्काशब्दस्वमशरीरदक्षिणा-
क्षिषु यः पुरुषस्तत्पर्यन्तं यान्युपासनान्युक्तवान्, यथा आदित्यनिष्ठ-
पुरुषस्य गृहत्पाण्डरवासा अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्द्धेत्येवंगुणको-
पासने अतिष्ठाः सर्वेषां मूर्द्धा भवतीति परिच्छिन्नं फलम् । तथान्य-
त्रापि तत्तद्गुणकोपासने तत्तत्परिच्छिन्नफलमजातशत्रुणा तस्मा
उक्तमिति तादृशानि परिच्छिन्नब्रह्मोपासनानि तान्युक्त्वा ततो राज्ञा
उक्तप्रकारेण तदुक्ते प्रकारे निराकृते बालाकिस्तमेव पूर्णब्रह्मज्ञाना-
र्थमुपससाद् शिष्यत्वेन समित्पाणिर्निकटे गतः । ततो राजा स्ने-
हेन हस्ते तं गृहीत्वा समात उत्थाय क्वचिदेकान्ते सुप्तपुरुषसमीप-
मुभावागत्य, गृहत्पाण्डरवासः सोमराजशित्यादिभिः सम्योधनैस्तं
राजा सम्योधयाञ्चके । तदापि तं सुप्तं दृष्ट्वा यदथा क्षितवान् । स
पुरुषस्तत एव समुत्तस्यौ । तदा राजबालाकी वक्ष्यमाणाभ्यां प्रश्नो-
त्तराभ्यां ब्रह्मवाद्यं चक्रतुः । तत्र, कैव एतद् बालाके इत्यादिके बा-
लाकिं प्रति, पुरुषस्वप्नस्थानं, स्वप्नावस्था, तत आगमनं चेति त्रय-
विषयके राजप्रश्ने पुरुषपदेन जीवः प्रकान्तः । यदा च बालाकिस्तं
न ज्ञातवोस्तदा राजैव, यत्रैव एतद् बालाके पुरुषोऽशयिष्यत्यादिनो-

तत्र, क्वैप एतद् बालाके पुरुषोऽशयिष्ठेसादौ जीवः प्रक्रान्तः । तस्मादेव सर्वोत्पत्तिरुक्ता । ब्रह्मणोऽप्यनुप्रवेशश्च । तत्र सन्देहः । जीव एव ब्रह्मसहितः कर्ता ? ब्रह्मैव वेति ? । तत्र जीव एव कर्ता । सर्वस्य जगतो ब्रह्मत्वादयस्तस्य धर्माः । राजत्ववद् यजमानत्ववद्वा । अस्मिन् प्रकरणे ब्रह्मोपक्रमेण जीवपर्यवसानोक्तेः । सर्वत्रैव ब्रह्मत्वेनोक्तो जीव एव कर्ता । तथा सति लोकेऽपि जीवकर्तृत्वं सहजं भवेत् । बन्धमोक्षव्यवस्था च । एवं सत्यार्थात् प्रकृतेरेव फलिष्यतीत्येवं प्राप्ते उच्यते ।

त्तरं जगाद् । तत्र हिताख्यासु हृदयनिकटस्थनाडीषु जीवस्य शयनं, तत्र स्वप्नसुषुप्त्याद्यमवस्थाद्वयं, ततः पुनरत्रागमनं वदता राज्ञा तत एवाग्निविस्फुलिङ्गन्यायेनोत्पत्तिरुक्ता । ततः, स एव प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरमात्मानमनुप्रविष्ट आलोमभ्य आनखेभ्यस्तद्यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितो विश्वम्भरो वा विश्वम्भरकुलाय इति दृष्टान्तद्वयेन ब्रह्मणः प्रज्ञात्मप्राणाख्यस्यानुप्रवेश उक्त इति सर्वोऽपि पद्योऽध्यायो विषयः । सन्देहमाहुः । * तत्रेत्यादि * । पूर्वपक्षमाहुः । * तत्र जीव इत्यादि * । सर्वस्य जगतो जीव एव कर्ता । यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वैतत्कर्मेति कर्तारं वेदितव्यत्वेनोपक्षिप्य सुप्तपुरुषनिकटगमनाद्युत्तरं तस्मादेव प्राणानां देवानां लोकानां चोत्पत्तिकथनात् । नच ब्रह्मणोऽपि कर्तृत्वम् । तदनुप्रवेशमात्रस्यैव बोधनात् । अतः साहित्यमात्रं ब्रह्मणो भवतु । नच जीवस्य कर्तृत्वे उपक्रमोक्तस्य ब्रह्मत्वस्य बृहदादीनां धर्माणां च विरोधः शङ्क्यः । यथा तुल्येऽपि सर्वत्र जीवत्वे क्वचिदेव देहे अन्यनियोजकत्वोपाधिना राजत्वं, कर्मकरणे मुख्यत्वोपाधिना यजमानत्वं चोच्यते, तथात्र प्रकृत्यभिमानत्वोपाधिना तेषामप्यागन्तुकानां यक्तुं शक्यत्वात् । नचोपक्रमस्यासंज्ञातविरोधत्वेन प्रायल्याद् ब्रह्मण एव कर्तृत्वं युक्तमिति शङ्क्यम् । उपसंहारस्यात्र विवरणरूपत्वेन पूर्वोक्तार्थनिर्णायकत्वाद्ब्रह्मोपक्रमेण जीवपर्यवसानोक्तेर्ब्रह्मत्वेनोक्तो जीव कर्ता । एवमुपक्रमोपसंहारभेदस्तु सर्वत्रैतन्न्यायशापनार्थम् । एवमत्र देह-

जगद्वाचित्वात् । एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य चैतत् कर्मेत्युप-
क्रमे एतच्छब्देन जगदुच्यते । पुरुषशब्देन च जीवः । तज्जडजीवा-
त्मकं जगद् ब्रह्मकर्तृकमिति हि पूर्वसिद्धम् । तदनुरोधेनात्रापि
ब्रह्मपरत्वमेवोचितं, न तु सर्वविप्लवोऽश्रुतकल्पना च । अतः
सुपुत्रावपि ब्रह्मण्येव लयस्तस्मादेव सर्वमिति ज्ञातव्यम् । प्राणा-
त्मशब्दवाच्यत्वं तु पूर्वमेव सिद्धम् । तस्मान्न जीवाधिष्ठिता प्र-
कृतिः कारणम् ॥ १६ ॥

विशिष्टस्याभिमानिनो देहान् प्रति कर्तृत्वे घोषिते सति लोकेऽपि
जीवस्य कर्तृत्वं देहसहभाव्येव भवेत् । तत्तत्कर्मणा घन्धमोक्षव्यव-
स्था च सुखेनोपपद्येत । एवमभिमानिनः कर्तृत्वे सिद्धे सति यो
थाहगभिमानो तेन तादृक् कर्तव्यमिति नियमात् सर्वकर्तृत्वं प्रकृत्य-
भिमानिनः संत्स्यति । सांख्यमते प्रकृतौ महत्तत्त्वे वा प्रतिबिम्बित-
स्यैवेश्वरत्वोपगमान्मलिनबुद्धौ प्रतिबिम्बितस्यैव जीवत्वात् प्रतिबि-
म्बस्य चाधाराधीनत्वात् । नच ब्रह्मानुप्रवेशोक्तिवैयर्थ्यम् । तस्य
साक्षित्वमात्रबोधनार्थत्वात् । तत्त्वं तु, स एव इत्येक्यविधानान्न
ग्रह्येतो भिन्नम् । अतोऽभिमानिन एव कर्तृत्वात् प्रकृतेरेव कर्तृत्वम-
र्थादेव फलिष्यतीत्येवं प्राप्ते इत्यर्थः । समाधिं व्याकुर्वन्ति * एते-
षामित्यादि * । अत्रापि कारणत्वेनेत्यनुवर्तते । कारणत्वेन ब्रह्मैवाद्-
रणीयम् । नात्र जीवः कर्तृत्वेन विवक्षितः । कुतः ? । जगद्वाचित्वा-
त्वात् । अत्र हि बालाकिनोक्तानादित्यादीन्निराकृत्य अजातशत्रुणा,
यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य चैतत् कर्म स वै वेदितव्य
इति सिद्धान्तकथनोपक्रमे, एतेषामित्येतच्छब्देनादित्यमण्डलाद्युल्ले-
खादुपलक्षणविधेया जडं जगदुच्यते । पुरुषशब्देन च जीवरूपम् ।
तज्जडजीवात्मकं जगद् ब्रह्मकर्तृकमिति हि पूर्वसिद्धम् । आदित्यम-
ण्डलाद्युत्पत्तेः प्रागेव, यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, तत्तज्जोऽसृ-
जत, एतस्माज्जायते प्राण इत्यादिप्यादिसृष्टिवोधिकासु श्रुतिषु सि-
द्धम् । अत्रापि पूर्वमिन्द्रप्रतर्दनसंवादे एवमेव सिद्धम् । अतस्तदनु-
रोधेनात्रापि कर्तृत्वस्य ब्रह्मपरत्वमेवोचितम् । न तु पुरुषशब्देन देह-

जीवमुख्यप्राणलिङ्गादितिचेत् तद् व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । नन्वत्र जीव एव प्रक्रान्तः । कैप
एतद् बालाके पुरुषोऽशयिष्टेति । ब्रह्म त्वद्यापि न सिद्धम्—एता-
दृशं, नैतादृशमिति । अतः शयनोत्थानलक्षणजीवधर्मदर्शनात्
तस्यैव ब्रह्मत्वं जगत्कर्तृत्वं च । तद् स्वतोऽनुपपन्नं प्रकृतौ फलि-
प्यति । अथवा मुख्यप्राणलिङ्गमप्यत्रास्ति । प्राण एवैकधा भव-
तीति सुपुप्तौ तस्यैव वृत्तिरुपलभ्यते । विद्यमानादेव सर्वोत्पत्तिप्र-
लयौ । स च प्रकृत्यंशोऽतो जडादेव प्रधानात् सृष्ट्यावपि सर्वो-
त्पत्तिः । अतोऽस्मात् प्रकरणाज्जीवद्वारा साक्षाद्वा प्रकृतेः कार-

मात्रमभिप्रेत्य तत्कर्तृत्वस्य प्रकृत्यभिमानिनि सम्भवदुक्तिकत्वेन त-
दङ्गीकृत्य सर्वंश्रुत्युपपन्नयो विधेयः । नच, जायते न म्रियते वेति
श्रुतेर्जीवोत्पत्तिः सिद्धान्तेऽप्यनिष्टेति जडजीवात्मकजगत्कर्तृत्वकथ-
नमसङ्गतमिति शङ्क्यम् । सर्वं एवात्मानो व्युच्चरन्तीति श्रुत्यन्तरेण
व्युच्चरणरूपाया उत्पत्तेस्तत्राप्यङ्गीकारात् । अतो जडवत् स्वरूपा-
न्यथाभावाभावादेव, न जायत इत्युपपत्तेर्न सिद्धान्ते दोषः । नच सि-
द्धान्ते उपलक्षणविधावत् पूर्वपक्षे सङ्कोच इति दोषतोल्यात् साम्यं
शङ्क्यम् । ब्रह्मण उपक्रमे श्रुतत्वेन तद्वादेरस्य युक्ततया उपलक्षण-
विधाया अबुष्टत्वात् । प्रकृत्यभिमानिनस्त्वश्रुतत्वेन तत्कल्पने श्रुत-
त्यागोऽश्रुतकल्पना च स्यादिति दोषाधिक्यात् । नच ब्रह्मपदमत्र
सांख्याभिमतजडब्रह्मवाचकमिति शङ्क्यम् । स्वरूपलक्षणविरोधप्रस-
ङ्गात् । अतः सर्वंश्रुत्येकवाक्यत्वायात्रापि ब्रह्मैव कर्त्रिति मन्तव्यत्वा-
त् सुपुप्तावपि ब्रह्मण्येव वागादीनामश्रोक्तानां लयः । तस्मादेव सर्वं
यथायतनं विप्रतिष्ठत इति ज्ञातव्यम् । नच प्राण एव प्रज्ञात्मेत्यस्य विरो-
धः । ब्रह्मणि प्राणात्मशब्दाच्च्यत्वस्येन्द्रप्रतर्दनसंवादे पूर्वमेव सिद्ध-
त्वादिति । तस्मादत्र प्रकृत्यभिमानि जीवो न तत्कर्तृत्वेन सिद्धयती-
ति न तदधिष्ठिता प्रकृतिः कारणमित्यर्थः ॥ १६ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेत् तद् व्याख्यातम् ॥ भाष्यमत

णत्वमित्येवं प्राप्ते उच्यते । तद् व्याख्यातम् । एतयोर्भयलिङ्गत्व-
मेव नास्तीति, आश्रयत्वादिह तद्योगादित्यत्र सर्वमेव कार्यं भगवत
एव, नान्यस्मादिति । अतोऽस्माद् ब्रह्मवाद एव सिद्धयति, न
प्रकृतिवादः ॥ १७ ॥

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि
चैवमेके ॥ १८ ॥

स्वमतेन परिहारमुक्त्वा नियतधर्मवादेनापि परिहारमाह ।
स्वापप्रतिबोधौ जीवधर्मविवेक । चक्षुरादिलयाधारत्वं प्राणस्येति ।
तस्मिन्नपि पक्षे अन्यार्थं तद्धर्मकीर्तनम् । भेदे हि तन्निराकरणमवश्यं
कर्तव्यमिति तुशब्दः । ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमेव जीवलयोद्गमौ ।
मृतिवैलक्षण्येन प्राणकीर्तनमाश्रयब्रह्मबोधाय । कुत एतदवगम्यते

निगदव्याख्यातमित्युपरम्यते ॥ १७ ॥

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ अत्र
सांख्यमतमाचार्यदेश्यानामन्येषामप्यनुमतं न भवतीति ज्ञापनाय
सूत्रप्रयोजनमाहुः । * स्वमतेनेत्यादि * नियतधर्मवादस्वरूपमाहुः ।
* स्वापेत्यादि * परिहारमाहुः । * तस्मिन्नित्यादि * यस्मिन् पक्षे
एतयोर्जीवमुख्यप्राणधर्मत्वात् तद्विङ्गत्वमेव, न ब्रह्मधर्मत्वं, तस्मिन्नपि
तद्धर्मणां कीर्तनमन्यार्थं ब्रह्मबोधार्थम् । तथाच ब्रह्मपरिचयनाय
तच्छेषत्वेनैतत्कथनाद्यैतेन सांख्यमतसिद्धिरित्यर्थः । ननु सूत्रे तुश-
ब्दादस्य पक्षस्य पूर्वस्माज्ज्यायस्त्वमेव कुतो नाद्रियत इत्याकाङ्क्षायां
तोः प्रयोजनमाहुः । * भेदे हीत्यादि * एतस्य मतस्य पूर्वस्माद् भेदे
यतो हेतोर्जैमिनिनापि सांख्यमतनिराकरणमवश्यं कर्तव्यमिति ज्ञा-
पनाय तुशब्दो, न तु सिद्धान्तपक्षादस्योत्कर्षज्ञापनार्थः । गामाविश्य
च भूतानीत्यादिभिर्भूतादिसर्वकार्यस्य भगवत्कार्यतयैव सिद्धत्वा-
दिति । तर्ह्यस्मिन् पक्षे जीवप्राणयोः कथमन्यार्थत्वमित्यत्र उपपाद-
यन्ति * ब्रह्मप्रतीत्यादि * । अपिचेत्यनेन सूचितं हेतुमाहुः । *

तत्राह । उपक्रमोपसंहाराभ्यामेवावगम्यते । यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणामित्युपक्रमे मुख्यं ब्रह्मैव निर्दिष्टम् । तज्ज्ञानेनासुरजयः । सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपस्यं चेति फलम् । न ह्येतद् द्वयममुख्ये सम्भवति । अपि च, प्रश्नव्याख्यानाभ्याम् । ह्येष एतद् बालाके पुरुषोऽशयिष्टेति प्रश्नः । तत्र जीवस्य ज्ञातत्वा-
दधिकरणमेव न ज्ञातम् । यत्रैव एतद्बालाके पुरुषोऽशयिष्टेति व्याख्यानम् । न हि नाडीर्ज्ञापयितुं व्याख्याति, किन्तु प्रतिज्ञातं ब्रह्म । कथमेतदवगम्यते, नाडीव्यतिरिक्त आत्मा ज्ञाप्यत इति तत्राह । एवमेके । एके शाखिनो वाजसनेयिनः । तत्रापि दृष्टवा-
लाकिब्राह्मणे, स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैव एतद् सुप्तोऽभूद् य एष-
विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय, ए-
षोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते इत्यत्र आकाशशब्दं ब्रह्म-
सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवतीति च । स्वं ह्यपीतो भवतीति च ।
तस्मादाधारभूतब्रह्मज्ञापनार्थत्वाज्जीवमुख्यप्राणलिङ्गात् प्रकृति-
वाद इत्यसङ्गतम् ॥ १८ ॥

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

पुनर्जीवब्रह्मवादेन प्रकृतिकारणवादमाशङ्क्य निराकरोति ।
बृहदारण्यके चतुर्थे पष्ठे च याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादे, येनाहं नाम्-

उपक्रमेत्यादि * । * फलमिति * उपसंहारे निर्दिष्टं फलम् । * जीव-
स्य ज्ञातत्वादिति * एष इति पदेन बालाकिज्ञातपदार्थस्यैव निर्दिष्टत्वात्
तथेत्यर्थः । शेषं स्फुटम् ॥ १८ ॥ ६ ॥

वाक्यान्वयात् ॥ अधिकरणमवतारयन्ति । * पुनर्जीवित्यादि *
विषयमाहुः । * बृहदित्यादि * प्रथमाजेत्यन्तम् * । इदं वाक्य-

ता स्यां किमहं तेन कुर्यामिति विरक्तिमुक्त्वा, यदेवं भगवान् वेद
तदेव मे ब्रूहीति पृष्टे तामभिमुखीकृत्य, न वारे पत्युः कामायेसादिना
अमृतत्वाय ज्ञानमुपदिशति । पृष्टे पुनरुपसंहारेऽप्येतावदरे खल्वमृ-
तत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राजेति ।

तत्र जीवस्य प्रकरणित्वं ब्रह्मणो वेति संशयः । तत्रात्मनः
प्रियत्वं स्वप्रतीत्या पुत्राद्यपेक्षया बोधयञ्जीवमेवोपक्रमे आत्मत्वेन
वदति । तदनु तत्र दर्शनादि विधत्ते । तेन सर्वं विदितमिति फल-
माह । तत्र कथमात्मज्ञानेन सर्वज्ञानमित्याकाङ्क्षायां, ब्रह्म तं परा-
दादित्यादिना, इदं सर्वं यद्यमात्मेत्यन्तेन तस्यैव सर्वत्वमाह ।

द्वयं प्रकृतिसम्बन्धश्चैव लघुपुरुषतत्त्वज्ञानपरम् । यथाद्वैधाग्नेरि-
त्यारभ्य चागेकायनमित्यन्तेन नामरूपात्मकप्रपञ्चोत्पत्तिलयाधारधा-
घणात् । सांख्यमते केवलस्य पुरुषस्य तथात्वाभावात् । किन्तु प्रकृ-
तसंसृष्टतत्परम् । तेन तादृशजीवस्य प्रकरणित्वम् । जीवलिङ्गस्य
भूयस्त्यात् । अथवा ब्रह्मणः प्रकरणित्वम् । अमृतस्वरूपस्य फल-
स्योक्तत्वादित्याशयेनाहुः । * तत्रेत्यादि * एवञ्चास्मिन्नपि सूत्रे
आनुमानिकं नेत्यानुमानिकसूत्रादाकाशादिषु कारणत्वेन चेत्याका-
शादिसूत्राद्यानुवर्तते । तथाच ब्रह्मण्येव वाक्यान्वयाद् ब्रह्मैव कार-
णत्वेन मन्तव्यं, न तु प्रकृतिविशिष्टो जीवः । सर्वश्रुतीनामैकवाक्या-
त् । अतो नानुमानिकसूत्रे योजनं पर्यवस्यतीत्याशयेन पूर्वपक्षमाहुः ।
* तत्रात्मन इत्यादि * । * स्वप्रतीत्येति * लौकिक्या स्वप्रतीत्या ।
* जीवमिति * प्रकृतिसंसृष्टं पुरुषम् । * तदनु तत्रेति * जीव-
स्यात्मत्वेन बोधनानन्तरं तद्विषयकमेव । * ब्रह्म तं परादादित्यादि-
नेति * । ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रं तं परादा-
दित्यादिना । अर्थस्तु—ब्रह्मक्षत्रादिरूपा वर्णाभिमानिनी देवता तं
वक्ष्यमाणलक्षणं पुरुषं परादाज्ज्ञानापराधात् पराकुर्यात् । अपराध-
माह । योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेदेति । यः पुमान् अन्यत्रात्मन आत्मनः

तदनु कथमस्मिन् सङ्घाते आत्मज्ञानं भवतीत्याकाङ्क्षायां दु-
न्दुभ्यादिदृष्टान्तत्रयमाह । परम्परया वाह्याभ्यन्तरभेदेन यथा
महाकोलाहले दुन्दुभेर्हन्यमानस्य शब्दो शृहीतो भवति । तत्र करणं
दुन्दुभिर्दर्शनं, दुन्दुभ्याघातदर्शनं वा । अनुमानद्वारा चित्ते तत्र
निविष्टे तत्साक्षात्कारो भवतीति तथा आत्मनो बोधककार्यानुस-
न्धाने तत्साक्षात्कारो भवतीति । तत्र कथं सर्वत्वमित्याकाङ्क्षायां
तत एवोत्पन्नं सर्वं नामरूपात्मकं तस्मिन्नेव लीयत इति । स यथे-
ति द्वयेनाह । मध्ये स एव नातिरिक्तं विशतीति, स यथा सैन्ध-
वघन इत्यनेनाह । आधेयत्वेन तावन्मात्रतानिराकरणायाह । न
मेव संज्ञास्तीति । कार्यातिरिक्तरूपं कथयितुं न शक्यत इति तत्र
विशेषाकाङ्क्षायामतिरिक्ताकथने वञ्चकत्वमाशङ्क्य तत्परिहारायाह ।
स होवाचेति । अविनाशीत्यनेन कार्यवैलक्षण्यं सिद्धवत्कारेणोक्त्वा
विषयसवन्धेन संसारमाह । मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति । विशेष-
तस्त्वकथने हेतुमाह । यद्वैतमित्यादिना, यावत्समाप्ति । चक्षु रूप-
मेव पश्यति, नात्मानम् । ननु रूपमप्यात्मेति चेत् । तत्रापश्यन्
वै तद् द्रष्टव्यत्वेन न पश्यति । न हि द्रष्टृ स्वरूपं दृश्यज्ञानेन ज्ञातं
भवसतद्रूपत्वात् । एवं द्रष्टृदृश्यव्यवहारे अज्ञानावस्थायां विशेष-
तस्तज्ज्ञानमशक्यमुक्त्वा ज्ञानोत्तरं कर्मकर्तृभाव एव नास्तीत्याह ।
यत्र वा अन्यदिव स्यादित्यादिना । इदमेव हि ज्ञानममृतत्वमिति ।

सकाराद्यन्यद् ब्रह्मक्षत्रादि चेदेति । अल् सार्वविभक्तिकः । तथा-
चायमात्माभिन्नत्वेन मां पश्यतीत्यपराधात् तमात्मज्ञानरहितं कुर्या-
दित्यर्थः । * सर्वत्वमाहेति * । इदं सर्वं यादित्यन्तमनूद्यभागः ।
अयमात्मेति विधेयभागः । तथाचात्मनः सर्वत्वादात्मज्ञाने सर्व-
ज्ञानमुपपन्नमिति भावेनात्मनः सर्वरूपत्वमाहेत्यर्थः । * तदन्विति *
एवं प्रतिशोपपादनमुत्तेन तन्माहात्म्यधाषणानन्तरं कथमस्मिन्

सङ्घाते भात्मज्ञानं भवतीत्याकाङ्क्षायां पुन्वुभ्यादिदृष्टान्तत्रयमाह ।
यथा पुन्वुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयात् तद्ग्रहणाय
पुन्वुभेस्तु ग्रहणेन पुन्वुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीत इत्यादि । अ-
र्थस्तु—यथा पुन्वुभेर्हन्यमानस्य सकाशाद् बाह्यान् अतिरिक्ताञ्छ-
ब्दान् महाकोलाहले ग्रहणाय ग्रहीतुं न शक्नुयात् समर्थः पुरुषो
भवेत् । किन्तु हन्यमानस्य पुन्वुभेरेव शब्दो गृहीतो भवति । तत्र
करणं पुन्वुभेर्दर्शनम् । पुन्वुभ्याघातस्य वा दर्शनम् । तदेतदुक्तं,
पुन्वुभेस्तु ग्रहणेन पुन्वुभ्याघातस्य वेति । तथाच महाकोलाहला-
भिभावके कस्मिंश्चिच्छब्दे श्रुते, कस्यायमिति जिज्ञासायां योग्यतया
सजातीयशब्दान्तरेण वा कारणमनुमिनोति । एवमनुमानद्वारा
चित्ते तत्र निविष्टेततः प्रयत्नेनान्यथा वा तस्य पुन्वुभेः साक्षात्कारो
भवतीति दृष्टान्तः । तथात्रात्मबुभुत्सायाम् आत्मनो बोधकानि यानि
चेष्टादिरूपाणि तत्कार्याणि तेषां विचारेण चित्तेऽनुमानद्वारा आत्मा-
नुसन्धाने तस्यात्मनोऽप्यस्मिन् सङ्घाते श्रवणादिभिः साक्षात्कारो
भवतीति । अत्र प्रथमो पुन्वुभिर्दृष्टान्तः परम्परया ज्ञानजनने । श-
रीरसमवेतचेष्टया निमित्तभूतस्यात्मनो ज्ञानात् । द्वितीयस्तु बाह्याद्
भेदेन ज्ञानजनने । तत्र बाह्यशब्दा रागादिभेदज्ञापकास्ते शब्दप्रयो-
जकं नेतरभेदेन प्रत्याययन्तीति तांस्तद्ग्रहणाय न शक्नुयात् । वी-
णाया वीणावादस्य वा ग्रहणेन तु अयमीदृशः शब्दो न केवलमङ्गु-
लीसंसर्गप्रयुक्तः, किन्तु मनोव्यापारविशेषप्रयुक्त इति ज्ञायते । अतः
स शब्दस्तत्कारणस्य बाह्याद् भेदेन ज्ञापकतया गृहीतो भवति ।
तृतीयस्त्वभ्यन्तरान्मनसोऽपि भेदज्ञानजनने । तत्र बाह्याः शब्दा
मन्द्रतारादयस्ते प्राणस्य न मनोभेदज्ञापकाः । शङ्खस्य शङ्खध्मस्य वा
ग्रहणेन तु शब्दस्तत्कारणस्यान्तःकरणाद् भेदेन ज्ञापकतया गृहीतो
भवति । मुख्यप्राणस्यायं शब्द इति । एवं सङ्घाताद् भिन्नतया सङ्घा-
तेऽन्तरात्मज्ञाने उपायो मननात्मक उक्तः । तत्र कार्यलिङ्गमनुमान-
मात्मनि चित्तं निवेशयतीति सिद्धम् । तत्रात्मकार्यविवक्षयैव इतः
पूर्वमात्मज्ञाने सर्वज्ञानस्योक्तत्वादात्मा सर्वत्वेन वक्तव्यः । तत्र क-
थमात्मनः सर्वत्वमित्याकाङ्क्षायां तत एवोत्पन्नं सर्वं तत्रैव लीयत
इति घटादेः पूर्वं पश्चाच्च मृदिव सर्वस्यात्मेति बोधनाय, स यथा
गार्द्रधाम्नेरिति स यथा सर्वांसामपामिति कण्डिकाद्वयेनाह । तेन

नैयायिकाद्यभिमतं निमित्तमात्रत्वं निराकृतम् । तथापि स्थितिदर्शा-
 यां भेददर्शनात् पूर्वोक्तं सर्वमुपचास्मात्त्रं संस्यत इति तन्निवारणाय
 मध्ये स्थितिदर्शायामपि स आत्मैव केवलो, नातिरिक्तं किमप्याधेय-
 त्वेन विशतीत्यन्तर्बहिस्तस्यैवानन्तरत्वमवाह्यत्वमेकरूप्यं चाह । स
 यथा सैन्धवघ्नोऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नो रसघन एव स्यादेव वा अरे
 इत्वं महद्भूतमनन्तमपारं कृत्स्नः प्रज्ञाघन एवेति । तर्हि सर्वदा कुतो
 न प्रतीयते इत्यत आह । एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविन-
 श्यतीति । एतानि शरीरात्मकानि महान्ति च भूतानि कार्यत्वादस्य
 ज्ञापकानीति तेभ्यः समुत्थाय तद्द्वारा स्वं ज्ञापयित्वा तानि विन-
 श्यन्ति सन्त्ययमात्माऽप्यनुविनश्यत्यदर्शनं प्राप्नोतीति । तर्हि समु-
 त्थानानुविनाशक्रियादर्शनात् कालपरिच्छिन्नो भविष्यतीत्याशङ्क्या
 तावन्मात्रतानिराकरणायाह । न प्रेत्य संज्ञास्तीति । प्रेत्य भूतलयोत्तर
 संज्ञा सम्भवाद् ज्ञापकं नास्ति । कार्यमेव तस्य ज्ञापकं रूपम् । अतस्त-
 स्मिन् लीने कार्यातिरिक्तं तस्य रूपं वक्तु न शक्यत इति न ज्ञायते ।
 न तु स एव नास्तीत्यतो न ज्ञायत इति । तथाच तदानीमपि विद्यमान-
 त्याश्च स कालपरिच्छिन्न इत्यर्थः । एवमुक्तं मैत्रेय्या मोहो जातः ।
 सा हो वाच मैत्रेयो, अत्रैवमा भगवान् मोहान्तमापोपदश्च वा अह-
 मिदं विजानामि न प्रेत्य संज्ञास्तीति । मोहान्तं मोहमध्यमापोपदद्
 आपादितयानसि । शेषोऽर्थः स्फुटः । एवं मैत्रेय्या उक्ते तत्र विशेष-
 पाकाद्यामातिरिक्ताकथने वक्ष्यत्वमाशङ्का तत्परिहारायाह । स
 हो वाचैत्यादि । स होवाच याज्ञवल्क्यः । न वा अरे मोहमहं प्रवी-
 म्यविनाशी वा अरे अयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य
 भवतीति । अथ, अविनाशीत्यनेन स्वरूपनित्यत्वस्य, न विद्यते उ-
 च्छित्तिर्येषां तेषुच्छित्तयस्तादृशा धर्मा यस्येत्यनुच्छित्तिधर्मैत्यनेन
 स्वरूपधर्मोणां च नित्यत्वस्य बोधनात् कार्यवैलक्षण्यं सिद्धयत्कारि-
 णोक्ता विषयसम्यग्धेन संसारमाह । मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति ।
 तथाच यद्यनित्यः स्याद् विषयसम्यग्धेन पुनः संसारः कस्य स्यादतः
 सोऽविनाशीत्यर्थः । यद्येयं तर्हि तद्दर्शनार्थं विशेषोऽपि घटकव्य इ-
 त्याफाद्वायां विशेषतस्तत्कथने हेतुमाह । यदेतमित्यादिना, याय-
 रसमाति । यदेतन्न पश्यति पश्यन् धै तद् द्रष्टव्यं न पश्यति । न
 हि द्रष्टुं धैर्यपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वात् । न तु द्वितीयमस्ति

ततोऽन्यद् विभक्तं यत् पश्येदिति । तन्न पश्यतीत्यत्रानुस्वारस्य परसवर्णः । यतश्चक्षु रूपमेव पश्यति, नात्मानमतो यद्वैतत्र पश्यतीत्यनेनात्मदर्शनाभावमनूद्य कार्यस्य कारणात्मकत्वात् । ननु रूपमप्यात्मेति कथमदर्शनमुच्यते इति चेत् तत्राह । पश्यन् वै तद् द्रष्टव्यं न पश्यति । रूपात्मकमात्मानं पश्यन्नपि द्रष्टव्यत्वेन न पश्यतीति । तथाचेदं तस्य दर्शनाभावस्य स्वरूपं, न तु सर्वथा अविषयतया तद्दर्शनाभावरूपमित्यर्थः । ननु कथमेतद्वगम्यते अस्पेदमेव स्वरूपं, न सर्वथा तद्दर्शनाभावरूपमित्यतो युक्तिमाह । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वादित्यादि । दृष्टेरिति पञ्चमी । घ्राणाद् रसादित्यादिपञ्चमीप्रायपाठस्यैवाग्रे दर्शनात् । तथाच द्रष्टुरात्मनो दृष्टेश्चक्षुरिन्द्रियाद् विपरिलोपो विरुद्धः परिलोपः सर्वथा अदर्शनरूपो न विद्यते । कुतः ? । अविनाशित्वात् । स्वरूपतः स्वरूपधर्मतश्च नित्यत्वात् । तर्हि पश्यत्वमेव, नापश्यत्वं तत्राह । न त्वित्यादि । यद् द्वितीयं पश्येद् यद् दर्शनकरणमिन्द्रियं तत्तु तत आत्मनोऽन्यद् विभक्तं नास्ति । भेदे विभागे च सति द्रष्टृदृश्यभावः । स तु कार्ययो रूपचक्षुषोरेवातो रूपदर्शनम् । न तु कार्यस्य रूपस्य चक्षुषश्च कारणादात्मनो भेदो विभागो वा । अतस्तदभावाच्चक्षुः स्वरूपकारणमात्मानं न पश्यतीत्यपश्यत्वम् । न हि द्रष्टुः स्वरूपं दृश्यज्ञानेन ज्ञातं भवति । अतद्रूपत्वात् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । एवं द्रष्टृदृश्यव्यवहारे अज्ञानावस्थायाम् विशेषतस्तज्ज्ञानमशक्यमुक्त्वा ज्ञानदशायाम् विशेषतो वक्तुं शक्यो भविष्यतीत्याकाङ्क्षायां ज्ञानोत्तरं कर्मकर्तृभाव एव नास्तीत्याह । यत्र वा अन्यदिव स्यात् तत्रान्योऽन्यत् पश्येदित्यादि । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येदित्यादि । तथाचाद्यस्वाद्येऽप्यशक्यवचनत्वाद् विशेषतो न वक्तुं शक्य इत्यर्थः । तदेतन्निगमयति । येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्, विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति । एवमुपदिश्योक्तमुपसंहरति । उक्तानुशासनासि मैत्रेय्येताद्यदरे खल्वमृतत्वमिति । इदमेव हि ज्ञानं सर्वनिमित्तोपादानभूतमविनाशयेकमेव तत्त्वमित्याकारकज्ञानोत्तरं यस्मिन्निर्विषयमात्मरूपं ज्ञानं तदेवाऽमृतत्वमित्यर्थः ।

एवं विषयवाक्यं व्याख्याय पूर्वपक्षीं स्वाभिप्रायमाह *

तत्रादिमध्यावसानेषु जीवप्रकरणमित्येव प्रतिभाति । तस्य ब्रह्मता जगत्कर्तृत्वमित्युत्कर्षः । न तु तस्मादन्यद् ब्रह्मत्वेन वक्तुं युक्तम् । अर्थविरोधाच्च । तस्माद् वेदे सृष्टिवाक्यानामेतन्न्यायेनान्यार्थत्वान्न ब्रह्मजगत्कारणमिति प्रकृतिवाद एव युक्त इत्येवं प्राप्ते उच्यते । वाक्यान्वयात् । इदं वाक्यं भगवसेवान्वेति, नात्र जीवप्राधान्यगन्धोऽपि सर्वत्र भगवदन्वयेनैव जीवस्यापि प्रियत्वम् । तस्यैव सुखरूपत्वात् । सर्वोपनिषदनुरोधेनैवास्याप्यर्थस्य वक्तुमुचितत्वात् । तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति, आनन्दाद्ध्येव खल्वि-

तत्रादीत्यादि * । नन्वयमात्मा ब्रह्मेति श्रुत्यन्तरे एतस्य ब्रह्मत्वं विहितं, न तु ब्रह्मण एतदात्मत्वमतोऽस्माद्वात्मनो ब्रह्मणोऽतिरिक्तत्वाद्ब्रह्म जगत्कर्तृत्वजगदात्मकत्वादिरूपब्रह्मलिङ्गादस्य ब्रह्मप्रकरणत्वमेवास्त्वितिचेत् तत्राह * तस्य ब्रह्मेत्यादि * । तथाचाभ्यर्हितत्वात् तस्मिन्नेतद्द्वयमुत्कर्षायोच्यते । ननु किमत्र मानमितिचेत् । अन्यथाऽनुपपत्तिमेव जानीहि । एतावदरे खल्वमृतत्वमित्यनेनाऽमृतत्वस्यात्रैव नियमितत्वात् न तु तस्मादन्यद् ब्रह्मत्वेन वक्तुं युक्तम् । अर्थविरोधाच्च । ब्रह्म ह्यधिकारं कथं कार्यरूपेण विकुर्यादित्यर्थविरोधादित्यर्थः । सिद्धमाह * तस्मादित्यादि * । अर्थविरोधेन ब्रह्मणः कारणताया वाधितत्वाद्वात्मातिरिक्तब्रह्माभावाच्च वेदे सृष्टिवाक्यानामेतन्न्यायेन जीवस्तुत्यर्थत्वान्नातिरिक्तं ब्रह्म जगत्कारणमिति जीवाधिष्ठिता प्रकृतिरेव कारणम् । तेन प्रकृतिकारणवाद एव युक्त इति प्राप्ते इत्यर्थः ।

सुत्रं पठित्वा सिद्धान्तं व्याकुर्वते * इदमित्यादि * । अत्रापि कारणत्वेनेत्यनुवर्तते । कारणत्वेन ब्रह्मैवात्राद्यगतव्यं, न जीवः । कुतः ? । वाक्यान्वयात् । वाक्ये अन्वयो वाक्यान्वयस्तस्मात् । सर्वस्मिन् वेदरूपे महावाक्ये ब्रह्मण एव कारणत्वेनानुगमदर्शनादिदमपि वाक्यं भगवसेवान्वेति । नात्र जीवप्राधान्यगन्धोऽपि, येन

मानि भूतानि जायन्ते, सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्ति, एष ह्येवानन्द-
यातीत्यादिश्रुतिसहस्रैर्निःसन्दिग्धैर्ब्रह्मणः स्वरूपं कार्यमंशाश्च प्र-
तिपादिता इतीदमपि वाक्यं तत्परमेवोचितम् । सर्वव्यवहारस्य
तन्मूलकत्वेन पूर्वमुक्तत्वात् । विषयस्पर्शो विज्ञातृत्वमपि तस्यैव ।

प्रकृतिवाद आशङ्कोत । नचोपक्रमे, न वा अर इत्यादिना निरुपधि-
प्रियत्वेन जीवात्मन एव प्रकृतत्वात् कथं न तस्य प्राधान्यमिति श-
ङ्काम् । आत्मनः प्रकृतत्वेऽपि प्रियत्वेनैव प्रकृततया स्वेन रूपेणाप्र-
कृतत्वात् प्रकृततावच्छेदकविचारे सर्वत्र भगवदन्वयेन जीवेऽपि
तस्य सत्त्वात् तदन्वयेनैव जीवस्यापि प्रियत्वम् । प्रियत्वस्य सुखध-
र्मत्वाद्, यो वै भूमा तत् सुखं नाल्पे सुखमस्तीति श्रुत्या ब्रह्मण एव
सुखरूपत्वाद् न प्रतीयमानस्यापि प्राधान्यस्य ब्रह्मण्येव पर्यवसानादु-
पक्रमाद्यपेक्षया उपपत्तेर्बलिष्ठत्वात् । किञ्चेदमद्यान्तरवाक्यं महा-
वाक्याद् दुर्बलम् । तच्छेपत्वात् । महावाक्यं तूपनिषत् । ततोऽपि
महावाक्यं वेदः । स तु सर्वोऽपि भगवत्परं एव । सर्वं वेदा इति
श्रुतेः । वेदैश्च सर्वैरित्यादिस्मृतेश्च । उपनिषद्विचारेऽपि, तं त्वौ-
पनिषदमिति, आत्मैवेदमग्र आसीदित्यादिवाक्यदर्शनात् तस्या अपि
तत्परत्वमेव । एवमन्यत्रापि । अतः सर्वोपनिषदनुरोधेनैवास्याप्यर्थ-
स्य वक्तुमुचितत्वात् तासु च, तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेतीत्यव-
धारणदर्शनाद्त्रापि श्रवणादिविधीनां ब्रह्माविषयत्वमेव मन्तव्यम् ।
तथा अत्रोक्तं यथाद्रिघात्रैरित्यादिदृष्टान्तसिद्धं कारणत्वं समुद्रा-
दिदृष्टान्तसिद्धं प्रलयाधारत्वं च तदैव सङ्गच्छेत यदा प्रियं ब्रह्मै-
यात्राद्रियेत । आनन्दाद्भवेति सावधारणश्रुत्या तत्रैव तन्नियमना-
त् । नच जीव एव ब्रह्मेति युक्तम् । सर्वं एवात्मानो व्युच्चरन्तीति
श्रुतिविरोधात् । अमृतत्वरूपं फलमपि तत्र एव । एष ह्येवानन्दया-
तीति सावधारणश्रुतेः । अत उदाहृतजातीयैः श्रुतिसहस्रैस्तथा प्रति-
पादनादिदमपि वाक्यं ब्रह्मपरमेवोचितमित्यर्थः । ननु सत्यमेवं,
तथापि मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति विषयसंसर्गस्त्वस्य भवतीति
विषयसंसर्गरूपेण लिङ्गेनात्र जीव एव वक्तव्यः । अन्यथा तद्विरो-
धस्य दुर्घातरत्वादित्यत आहुः । * सर्वेत्यादि * । * पूर्वमिति * ।

एवं सति सर्वमेव सद्गतं भवेत् । अतो वाक्यान्वयान्न जीव-
परत्वं येन प्रकृतिवादः स्यादिति ॥ १९ ॥

प्रतिज्ञासिद्धैर्लिङ्गमाश्मरथ्यः ॥ २० ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गसूत्रे । तथाच जीवस्य ब्रह्माश्रितत्वाज्जीवधर्मा प्र-
ह्लाप्युच्यन्ते इति विषयस्पर्शाऽप्युपपद्यते । न त्वेतावतात्र जीववा-
क्यत्वम् । विज्ञातृत्वं तु ब्रह्मधर्म एव । नान्योऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुतेः ।
स च धर्मस्तदंशत्वाज्जीवेषुपि भासत इति न तेनापि जीववाक्य-
त्वशङ्का । ननु यथात्र लयाधिकरणद्वयान्तनिरूपणोत्तरं, स यथा
सैन्धवघन इत्यादि श्राव्यते, तथा पूर्वस्मिन् मैत्रेयीब्राह्मणे सर्वासा-
मपामित्याद्युत्तरं, स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्राप्त उदकमेषाहु-
विलीयेत नाहास्योद्ग्रहणायेव स्याद् यतो यतस्त्वाददीत लवणमेवेति
श्राव्यते । खिल्यश्च शकल इति ब्रह्मांशस्तत्र प्रतीयत इतीहापि जीव
पवास्तिवातिचेत् तत्राहुः । * एवं सतीत्यादि * । सर्वस्यापि व्य-
वहारस्य ब्रह्ममूलकत्वे सिद्धे सति यदत्रोक्तं, यत्र वा अन्यदिव
स्यादित्यादिना कर्मकर्तृभावराहित्यं, तदपि, यद्वैतन्न पश्यतीत्या-
दिना जीवस्य स्वरूपतो धर्मतश्च नित्यत्वं प्रतिपाद्य विभक्तत्वनिपे-
धेनाविभागानुसन्धानदशायां द्वितीयस्य विभक्तत्वेन दर्शनं निपिद्ध
सर्वस्याभभावं च बोधयित्वाोक्तम् । अतस्तदपि सर्वस्य जीवजडरू-
पस्य वस्तुतो ब्रह्मत्वादेव सद्गतं भवेत् । यच्च तत्रोक्तं खिल्यत्वं
जीवस्य संज्ञाभावादिकं च तदपि सद्गतं भवेत् । तत्रापि प्रियत्व-
रूपस्य प्रकृततावच्छेदकस्य महावाक्यशेषत्वादीनाञ्च तुल्यत्वात्
तस्यापि ब्रह्मण्येव तात्पर्योदविकृष्टं भवेत् । तत्र यद्, यद्वैतन्न पश्य-
तीत्यादिवाक्यराहित्यं पाठभेदादिकं च तदपि मैत्रेय्या अधिकार-
परीक्षार्थम् । अत एव तत्र, उक्तानुशासनासीति नोक्तम् । पुनरु-
पदेशस्य चिकीर्षितत्वात् सन्न्यस्तमपि न इह तदुभयभुक्तमतोऽर्थ-
भेदेऽपि तात्पर्यकथादैकार्थ्यम् । एतस्य तदर्थनिश्चायकत्वादस्यैव च
प्रापत्यम् । तदेतद् द्विषि कृत्या सिद्धमाहुः । * अत इत्यादि ॥ १९ ॥
प्रतिज्ञासिद्धैर्लिङ्गमाश्मरथ्यः ॥ सूत्राप्ययतारथ्यन्ति * ।

नियतधर्मवादिनामपि मतेन प्रकृते सिद्धान्तं वक्तुं पक्षान्तराण्याह । तत्र ब्रह्मवादैकदेशिवादाः सन्ति । तत्र जीवो नाम स्वस्य भोगनिष्पत्त्यर्थं स्वांशो भगवता कृतो विस्फुलिङ्गवदित्याश्मरथ्यो मन्यते । अनादिसिद्ध एव जीवश्चैतन्यमात्रं शरीरादिसङ्घाते प्रविष्ट इति चिति तन्मात्रेण प्रवेशे च मोक्ष इति च औद्बुलोमिराचार्यः । काशकृत्स्नस्तु आसत्तया विषयभोक्तरूपं भगवत एव जीव इति तेऽपि स्वमतानुसारेणात्र परिहरन्ति । तत्र पुत्रादिप्रियसहवचनाज्जीवप्रकरणमेवैतदित्याशङ्क्य जीवोपक्रमस्यान्यत् प्रयोजनमित्याह । प्रतिज्ञासिद्धेरिति पृष्ठी । तस्या लिङ्गमंशन्वाज्जीवस्य तदभेदेनोपक्रमः प्रतिज्ञासिद्धेरिङ्गं भवति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञा ।

तस्यैवाग्रे व्युत्पाद्यमानत्वात् तस्या एतत् साधकम् । यथा जीवो भगवानेवं जड इति । एवमाश्मरथ्यो मन्यते । श्रोतव्यादिविषयस्तु भगवानेव । तस्मान्नियतधर्मजीववादेऽपि न जीवोपक्रमो दोषः ॥ २० ॥

नियतेत्यादि * । अत्रोक्तं प्रियत्वं जीवधर्म एवेति चादिनां मतेन मैत्रेयी-
घ्राहणे प्रकृतिवादनिरासरूपं सिद्धान्तं वक्तुं सम्मत्यर्थं पक्षान्तरा-
ण्याहेत्यर्थः । * पुत्रादिप्रियसहवचनादित्यादि * पुत्रादिरूपा ये
लौकिकाः प्रियास्तैः सहवचनाद्वात्मनोऽपि लौकिकमेव प्रियत्वं
प्रतीयत इति जीव एवात्मात्मनेपदेन परामृश्यते । अतो जीवप्रकरण-
मेवेदमित्याशङ्कोत्यर्थः । * तदभेदेनेति * ब्रह्माभेदेन । * एकविज्ञा-
नेन सर्वविज्ञानमिति * । मैत्रेय्यात्मनि वा अरे हृष्टे श्रुते मते विज्ञात
इदं सर्वं विदितमिति चाफ्योक्तं तत् । प्रतिज्ञासिद्धेरिदं कथं लिङ्ग-
मित्यत आहुः * तस्यैवेत्यादि * । * तस्यैवेति * सर्वत्वस्यैव ।
* तस्या एतत्साधकमिति * । उपक्रमे जीवात्मकथनं प्रतिज्ञायाः
साधकम् । अन्यथा एतद्व्युत्पादनकोटौ जीवस्याकथनाज्जीवज्ञाना-

उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

लिङ्गमिष्यनुवर्तते । यदत्र जीवोपक्रमेण भगवतः श्रवणादि-
कमुक्तं, तद् संसारभावादुत्क्रमिष्यतो जीवस्य लिङ्गम् । मुक्तौ
जीवो भगवानेव भविष्यतीति ज्ञापकम् । अन्यथा सैव कथममृता
भवेत् । इतिशब्दो हेतौ । ख्रिया विश्वासार्थं गौणमिष्यवैराग्यार्थं
च जीवोपक्रमः कर्तव्य एवेति औडुलोमिराचार्यो मन्यते । तस्माद्
भिन्नजीवपक्षेऽपि नात्र दूषणम् ॥ २१ ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

भावे प्रतिज्ञा बाधिता स्यात् । कृते दूषकम् उल्लेखे सोऽपि ब्रह्मक्ष-
त्राद्यभिमानितया तत्र निविशेदतस्तथेत्यर्थः । तथा सत्यस्मिन् मते
प्रतिज्ञैवास्य ब्रह्मणः प्रकरणत्वनियामिकेति ज्ञेयम् । एवमेवाग्रे मत-
द्वयेऽपि ॥ २० ॥

उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडुलोमिः ॥ एवम्भावादित्यस्य
धिवरणं, * संसारभावादिति * । एवं कथनस्य मुक्तिप्राप्तिलिङ्गत्वे
किं गमकमित्यत्र आहुः । * अन्यथेत्यादि * चिद्रूपे ब्रह्मणि जीवस्य
प्रवेशो हि तन्मते मोक्षः । ब्रह्म तु चिद्रूपं व्यापकमितीदानीमपि जी-
वस्तत्र प्रविष्टोऽस्त्येव । परं सङ्घातान्तरायेण । यथा कुसूलसं घल्लु
गृहे । तद् यदा ततो बहिः प्रक्षिप्यते तदा गृहस्थं भवति । तथा जी-
वोऽपि सङ्घाताद् बहिर्भूय यदा साक्षाच्चित्संबन्धः स्यात् तदा मु-
ष्येतेति सङ्घाताद् भिन्नत्वयोधनार्थमेव जीवोपक्रमः । सा हि मोक्षे-
च्छुर्यिषां पृच्छति । तद् यदि तस्यै मोक्षयोग्यं जीवस्वरूपं न ज्ञापयेत्
सैव कथममृता भवेत् । अतो, येनाहं नामृता स्वामित्यादिकं तद्वा-
क्यमेवैवं कथनस्य मुक्तिलिङ्गत्वे गमकमित्यर्थः । तदेतदाहुः । *
इतिशब्द इत्यादिना * । * दूषणमिति * प्रकृतियादापत्तिरूपं
दूषणम् ॥ २१ ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ जीवस्य ब्रह्मावस्थाविशेषत्वबो-

लिङ्गमित्येव । भगवत एवावस्था जीव इति । अतः संसारं-
दशायामपि जीवो ब्रह्मेति नात्रोत्क्रमणमुपचारो वा । अन्यथा
कथमात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति । न ह्यन्यस्य सर्वं प्रियं
भवति । मोक्षस्तु ज्ञानमेव । उत्तरत्र कर्तव्याभावात् । अवस्थया
व्यवसायात् सिद्धान्ताद्विशेषः । इतिशब्देनैतावदरे खल्वमृतत्व-
मिन्युपसंहारो हेतुरस्य पक्षस्येति काशकृत्स्नो मन्यते । तस्मा-
ज्जीवोपक्रमो, भगवत एवावस्थाविशेषो जीव इत्यस्य लिङ्गम् ।
तस्मान्मैत्रेयीब्राह्मणेनापि जीवद्वारा प्रकृतिकारणवादासिद्धिरिति
सिद्धम् ॥ २२ ॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥

एवं प्रकृतिकारणवादनिराकरणेन ब्रह्मण एव कारणत्वे
सिद्धेऽप्यर्द्धजरतीयतयोभयस्थापनपक्षं परिहर्तुमधिकरणमाभते ।

धनार्थं जीवोपक्रम इत्यत्र किं गमकमित्यपेक्षायामाहुः । * अन्यथे-
त्यादि * यदि हि जीवस्य ब्रह्मावस्थाविशेषत्वमत्र बोधनीयं न स्यात्
तदा, आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति सर्वभोक्तृत्वमात्मनो
न वदेत् । ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वभोक्तृत्वाभावेन सर्वस्मिन् प्रियत्वा-
भावात् । अतः सर्वभोक्तृत्वेकस्मिन्नात्मनि वक्तव्ये प्रतिनियततत्त-
द्विषयभोक्तारं तदवस्थाविशेषमुपक्रमे वदति । तथाच सर्वप्रियत्व-
वाक्यमेव तद्गमकमित्यर्थः । येनाहं नामृतास्यामिति मोक्षार्थं प्र-
श्नात् तत्रानुत्तरे तदपूर्तिरित्याशङ्क्यां तन्मतेन समाधिमाहुः । *
मोक्ष इत्यादि * । * सिद्धान्ताद् विशेष इति * सिद्धान्ते त्वंश-
त्वेन व्यवसाय इति तथा । * अस्य पक्षस्येति * ज्ञानमेव मोक्ष इति
पक्षस्य । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ २२ ॥७ ॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ अधिकरणप्रयोजनमा-
हुः । * एवं प्रकृतीत्यादि * । आनुमानिकाधिकरणमारभ्य वाक्या-

उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

लिङ्गमित्यनुवर्तते । यदत्र जीवोपक्रमेण भगवतः श्रवणादि-
कमुक्तं, तत् संसारभावादुत्क्रमिष्यतो जीवस्य लिङ्गम् । मुक्तौ
जीवो भगवानेव भविष्यतीति ज्ञापकम् । अन्यथा सैव कथममृता
भवेत् । इतिशब्दो हेतौ । स्त्रिया विश्वासार्थं गौणप्रियवैराग्यार्थं
च जीवोपक्रमः कर्तव्य एवेति औडुलोमिराचार्यो मन्यते । तस्माद्
भिन्नजीवपक्षेऽपि नात्र दूषणम् ॥ २१ ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

भावे प्रतिक्षा बाधिता स्यात् । कृते तूपक्रम उल्लेखे सोऽपि ब्रह्मक्ष-
त्वाद्यभिमानितया तत्र निविशेदतस्तथेत्यर्थः । तथा सत्यस्मिन् मते
प्रतिज्ञेवास्य ब्रह्मणः प्रकरणत्वनियामिकेति ज्ञेयम् । एवमेवाग्रे मत-
द्वयेऽपि ॥ २० ॥

उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडुलोमिः ॥ एवम्भावादित्यस्य
विघरणं, * संसारभावादिति * । एवं कथनस्य मुक्तिप्राप्तिलिङ्गत्वे
किं गमकमित्यत आहुः । * अन्यथेत्यादि * चिद्रूपे ब्रह्मणि जीवस्य
प्रवेशो हि तन्मते मोक्षः । ब्रह्म तु चिद्रूपं व्यापकमितीदानीमपि जी-
घस्तत्र प्रविष्टोऽस्त्येव । परं सङ्घातान्तरायेण । यथा कुसूलस्यं घस्तु
गृहे । तद् यदा ततो बहिः प्रक्षिप्यते तदा गृहस्यं भवति । तथा जी-
घोऽपि सङ्घाताद् बहिर्भूय यदा साक्षाच्चित्तसंबद्धः स्यात् तदा मु-
च्येतेति सङ्घाताद् भिन्नत्वयोधनार्थमेव जीवोपक्रमः । सा हि मोक्षे-
च्छुर्विघां पृच्छति । तद् यदि तस्यै मोक्षयोग्यं जीवस्वरूपं न ज्ञापयेत्
सैव कथममृता भवेत् । अतो, येनाहं नामृता स्यामित्यादिकं तद्वा-
क्यमेवैवं कथनस्य मुक्तिलिङ्गत्वे गमकमित्यर्थः । तदेतदाहुः । *
इतिशब्द इत्यादिना * । * दूषणमिति * प्रकृतिवादापत्तिरूपं
दूषणम् ॥ २१ ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ जीवस्य ब्रह्मावस्थाविशेषत्वबो-

लिङ्गमित्येव । भगवत एवावस्था जीव इति । अतः संसार-
दशायामपि जीवो ब्रह्मेति नात्रोत्क्रमणमुपचारो वा । अन्यथा
कथमात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति । न ह्यन्यस्य सर्वं प्रियं
भवति । मोक्षस्तु ज्ञानमेव । उत्तरत्र कर्तव्याभावात् । अवस्थया
व्यवसायात् सिद्धान्ताद्विशेषः । इतिशब्देनैतावदरे खल्वमृतत्व-
मिन्युपसंहारो हेतुरस्य पक्षस्येति काशकृत्स्नो मन्यते । तस्मा-
ज्जीवोपक्रमो, भगवत एवावस्थाविशेषो जीव इत्यस्य लिङ्गम् ।
तस्मान्मित्रेयीब्राह्मणेनापि जीवद्वारा प्रकृतिकारणवादासिद्धिरिति
सिद्धम् ॥ २२ ॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥

एवं प्रकृतिकारणवादनिराकरणेन ब्रह्मण एव कारणत्वे
सिद्धेऽप्यर्द्धजरतीयतयोभयस्थापनपक्षं परिहर्तुमधिकरणमाभते ।

धनार्थं जीवोपक्रम इत्यत्र किं गमकमित्यपेक्षायामाहुः । * अन्यथे-
त्यादि * यदि हि जीवस्य ब्रह्मावस्थाविशेषत्वमत्र बोधनीयं न स्यात्
तदा, आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति सर्वभोक्तृत्वमात्मनो
न वदेत् । ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वभोक्तृत्वाभावेन सर्वस्मिन् प्रियत्वा-
भावात् । अतः सर्वभोक्तृत्वैकस्मिन्नात्मनि वक्तव्ये प्रतिनियततत्त-
द्विषयभोक्तारं तदवस्थाविशेषमुपक्रमे वदति । तथाच सर्वप्रियत्व-
वाक्यमेव तद्गमकमित्यर्थः । येनाहं नास्मृतास्यामिति मोक्षार्थं प्र-
श्नात् तत्रानुत्तरे तदपूर्तिरित्याशङ्क्यां तन्मतेन समाधिमाहुः । *
मोक्ष इत्यादि * । * सिद्धान्ताद् विशेष इति * सिद्धान्ते त्वंश-
त्वेन व्यवसाय इति तथा । * अस्य पक्षस्येति * ज्ञानमेव मोक्ष इति
पक्षस्य । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ २२ ॥ ७ ॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ अधिकरणप्रयोजनमा-
हुः । * एवं प्रकृतीत्यादि * । आनुमानिकाधिकरणमारभ्य वाक्या-

न्यायाधिकरणान्तर्ग्रन्थे आद्यैस्त्रिभिः सांख्यमतस्याशब्दत्वसाधनात् प्रकृतिकारणवादनिराकरणेन, यथाच्यपदिष्टाद्यधिकरणत्रये श्रुति-विप्रतिषेधपरिहाराद्, वाक्यान्वयाधिकरणे जीवब्रह्मवादनिराकरणात् पुरुषच्छायायुक्तप्रकृतिकारणवादनिराकरणेन ब्रह्मण एव जगत्कारणत्वे सिद्धेऽपि ब्रह्मणो निर्विकारत्वात् कार्ये त्रिगुणात्मकत्वादिदर्शनाच्च ब्रह्मणो निमित्तत्वं, स्मृतिसिद्धस्य प्रधानस्य समवायित्वमित्युपेयम् । यदि च श्रौत एवाग्रहस्तदाऽपि श्वेताश्वतरादावजावाक्यस्यसाजापदस्य छागीशरीराभिभायकत्वाच्छागीशरीरां यथा तदधिष्ठातृशरीरात्मशक्तिविधया नानाप्रजाजनकं, तथा सांख्योक्तं प्रधानमपीश्वरोपाधिभूतं सञ्चानाविधप्रजाजनकमित्येतमर्थं रूपकातिशयोक्त्या बोधयितुं शक्नोति । यदि चेदं नोपेयते तदापि, 'यस्तन्तुनाभ इव तन्तुभिः प्रधानजैः स्वभावतो देव एकः समावृणोति स नो दधातु प्रदाऽध्ययमिति तत्रत्यवाक्यान्तरे तन्तुनाभशरीरस्य (इष्टान्तितत्वेन तन्तूनां प्रधानजत्वकथनेन च ईश्वरशरीरात्मकप्रधानांशैः शरीरैर्जीवानावृणोतीति सिद्ध्यति । अत एव, कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वर इत्यपि क्वचिदुच्यते तेन शुद्धसत्यात्मिका ईश्वरोपाधिः । रजस्तमोमिश्रमलिनसत्त्वात्मिका जीवोपाधिरित्युपाधिविभागोऽपि युज्यते । अत ईश्वराऽधिष्ठिता तच्छरीरभूता प्रकृतिरपि कारणम् । नच सा प्रथमकार्यरूपेति युक्तम् । चूलिकोपनिषदि, 'विकारजननीं मायामष्टरूपामजां ध्रुवाम् । ध्यायतेऽध्यासितां तेन तन्वते प्रेर्यते पुनः । सूयते पुरुषार्थाश्च तेनैवाधिष्ठिता जगत् । गौरनाथन्तपती जनित्री भूतभाविनीति' ध्यायणेन तद्विरोधात् । नच माया काचिदतिरिक्तैवेति वाच्यम् । विकारजननीमित्यनेन षोडशविकारजनकत्वस्य, अष्टरूपमित्यनेन प्रकृतिप्रकृतिविकृतिभेदान्ष्टरूपत्वस्य प्रकृतिधर्मस्य तस्यां ध्यायणेन, श्वेताश्वतरे मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति ध्यायणेन, गीतायामपि, 'देवीं श्रेयां गुणमयो मम मायेति, सत्यं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिमन्मया इति स्मरणेन च मायाशब्दस्य पर्यायतायामेव पर्ययसामानात् । श्वेताश्वतरे, कालः स्वभावो नियतिर्षदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यमिति सर्वान् पादानपात्य, ते ध्यानयोगानुगता षपदयन् देवात्मशक्तिं शगुणैर्निगूढामिति परमेश्वरशक्तंः स्वगुणानिगूढत्वध्यायणान्मैत्रायणी-

ननु ब्रह्मकारणतां न निराकुर्मः श्रुतिसिद्धत्वात् । किन्तु समवायिकारणं प्रकृतिरेव । कार्यकारणयोरवैलक्षण्यात् । समवायिकारणानुरोधि हि कार्यम् । अन्यत् सर्वं भगवानस्तु । अपेक्ष्यते च समवायिनिमित्तयोर्भेदः । कर्मण्यपि श्रुतिस्मृतिसमवायो धर्मः । एवं ब्रह्मवादेऽपि स्मृत्युक्ता प्रकृतिः समवायि कारणम् ।

योपनिषदि च, तमो घा इदमग्र आसीदेकं तत्परे स्यात् तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयात्येतद्रूपं वै रजस्तद्रजः खल्वीरितं विषमत्वं प्रयात्येतद्वै सत्त्वस्य रूपमिति श्रावणाद् गुणा अपि सत्त्वादय एव ग्राह्याः । अतः पूर्वोक्तन्यायेः सिद्धेऽपि ब्रह्मणः कारणत्वे शरीराख्यशक्तिरूपां तां विना कारणतानिर्वाहाभावादसंजरतीयतया मायायाः समवायित्वं, ब्रह्मणो निमित्तत्वमित्युभयकारणत्वस्यापनपक्षपरिहारः प्रयोजनमित्यर्थः । एवं सति श्रुत्युक्तत्वाविशेषात् समवायिकारणं, प्रकृतिर्निमित्तकारणं ब्रह्म ? उत सर्वविधं कारणं ब्रह्मेति संशयः । स च प्रयोजनकथनार्थादेव लभ्यते इत्यतो नोक्तः । पूर्वपक्षमाहुः । * नन्वित्यादि * । कार्यकारणयोरवैलक्षण्यं व्युत्पादयति । * समवायीत्यादि * । तथाच कार्येषु क्वचिद् रजसः, क्वचित् तमसः, क्वचित् त्रयाणामपि गुणानां प्रकाशप्रवृत्तिनियमादिभिरनुवृत्तिदर्शनाद्येत्यनुच्छत्वादेर्दर्शनाच्च कार्यमात्रं प्रकृत्यनुरोधीत्यतः प्रकृतिरेव समवायिकारणमित्यर्थः । ननु सत्तायाः सर्वत्रानुवृत्तिदर्शनाद् ब्रह्मणोऽपि समवायित्वमस्तु, किं बाधकमित्यत आह । * अपेक्ष्यते चेत्यादि * । यदि हि भगवतः समवायित्वं स्यात् तद्गुणा अपहृतपाप्मत्वादयः स्वरूपधर्माः सच्चिदानन्दाश्चानुवर्तेरन् । नचात्र भगवत्सत्तानुवर्तते । प्रतीयमानायास्तस्या भावधिकारत्वेन ब्रह्मधर्मत्वाभावात् । किञ्च । यदि भगवानेव समवायी निमित्तं च स्यात् सर्वं कार्यं सर्वदा स्यात् । अपेक्षितस्य सामग्रीमात्रस्य भगवद्रूपतया सत्त्वात् । नचेयं लौकिकी युक्तिर्नैवेदिकैरादरणीयेति वाच्यम् । यतः कर्मकाण्डेऽपि श्रुतिस्मृतिसमवायो धर्मोऽङ्गीक्रियते । अस्मदादिकृतेश्च निमित्तत्वम् । एवं ब्रह्मवादेऽपि स्मृत्युक्ता प्रकृतिः समवायिकारणं,

ब्रह्मनिमित्तकारणमित्येवं प्राप्ते उच्यते । प्रकृतिश्च । निमित्तकारणं,
समवायिकारणं च ब्रह्मैव । प्रकृतिपदप्रयोगात् स्मृतिसिद्धतृतीय-
सर्वधर्मापदेशः । चकाराद्, यत्रेत्यादिसर्वसंग्रहः । कुत एतत् ? ।
प्रतिज्ञादृष्टान्ताऽनुपरोधात् । प्रतिज्ञा, अपि वा तमादेशमप्राप्तौ
येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतं भवत्यविज्ञातं विज्ञातं भवतीति ।
दृष्टान्तो, यथैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृष्मयं विज्ञातं स्यादित्यादि ।

ब्रह्म निमित्तकारणमित्येवाङ्गीकार्यम् । नचैवं तस्याः श्रौतत्वहानिः ।
यथा हि ब्रह्मणोऽनुमानगम्यत्वेऽपि मुख्यतया उपनिषद् एव गमय-
न्तीत्यौपनिषदत्वमेवं प्रकृतिं मुख्यतया स्मृतिरनुमानं च गमयतीति
तस्या आनुमानिकत्वं स्मार्तत्वं चाभिलष्यत इति तावन्मात्रेण तद्वा-
नेरभावादित्येवं प्राप्ते इत्यर्थः । अत्र सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्याकुर्वन्ति ।
* प्रकृतिश्चेत्यादि * । ईक्षतिना ईक्षत्यादिभिर्वा कर्तृत्वेन ब्रह्म सि-
द्धमेवेति न तत्रेदानीं शङ्का । अतः परं लोकन्यायेन कर्तुरुपादानोप-
करणसापेक्षत्वादिह तदाकाङ्क्षायां पूर्वपक्षिणा प्रकृतिरुपस्थाप्यते ।
सा निमित्तकारणभूता समवायिकारणभूता च प्रकृतिरत्र ब्रह्मैव । न
तु ततोऽतिरिक्ता । प्रकृतिशब्दश्च स्वरूपे रूढो, मृत्प्रकृतिर्घटः कार्पा-
सप्रकृतिः पट इत्यादिप्रयोगदर्शनात् समवायिकारणमभिधत्ते, प्रकृ-
ष्टा कृतिर्येनेति योगमहिम्ना च निमित्तम् । अतः प्रकृतिपदप्रयोगात्
स्मृतिसिद्धा ये तृतीयकारणात्मका असमवायिनः सर्वे धर्माः सं-
योगादयस्तेषामपदेशः कथनम् । चकारात् पुराणोक्तानां, 'यत्र येन
यतो यस्य यस्मै यद् यद् यथा यदा । स्यादिदं भगवान् साक्षात् प्र-
धानपुरोेश्वर' इत्याधारादीनां सर्वेषां सङ्ग्रहः । तथाच जगतः सर्वविधं
कारणं भगवानेवेत्यर्थः । हेतुं व्याकुर्वन्ति * प्रतिज्ञेत्यादि * । अपि
घेत्युतशब्दस्यार्थः पाठान्तरं घा । प्रतिज्ञा तु नियमः । संविदागूः प्रति-
ज्ञानं नियमाश्रयसंश्रया इति कोशात् । स चात्रैकविज्ञानेन सर्ववि-
ज्ञानं भवतीत्याकारको निश्चय इति तद्व्योधकं वाक्यमिह वाच्यवा-
चफयोरभेदवियक्षया प्रतिज्ञापदेनोच्यते । एवं दृष्टान्तवाक्यमपि
दृष्टान्तपदेन । दृष्टान्तस्तु श्रोतव्यो धर्माकार्यहेतुर्यत्प्रकृत्योः संप्रतिप-

प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरनुपरोधोऽवाधनं, तस्मात् । समवायिकरणज्ञाने
हि कार्यज्ञानम् । उभयोर्ग्रहणमुपचारव्यावृत्त्यर्थम् । उपक्रमोप-
संहारवत् । प्रतिज्ञामात्रत्वे अदृष्टद्वारापि भवेत् । दृष्टान्तमात्रत्वे
त्वनुमानविधया स्यात् तथा सति सर्वसमानधर्मवद् ब्रह्म स्यान्न
समवायिकारणम् । उभयोर्ग्रहणे तु प्रतिज्ञाया दृष्टमेव द्वारमिति
समवायित्वसिद्धिः ।

त्तिविषयोऽर्थः । तयोर्बोधकं चेद् वाक्यद्वयं तयोरवाधनाच्चेतोस्तथा ।
तथाच यदि समवायित्वं ब्रह्मणो नाद्रियेत कारकान्तरत्वं च तदिदं
वाक्यद्वयं पीड्येत । अतस्तदभावादेव तथाऽभ्युपेयमित्यर्थः । तदाहुः ।
* समवायीत्यादि * । नन्वेकतरेणापि कार्यसिद्धेः किमित्युभयोरु-
ल्लेख इत्याकाङ्क्षायामाहुः । * उभयोरित्यादि * । यथोपक्रमोपसंहा-
रयोरैकार्थ्येनैकस्यार्थस्य सिद्धौ न तत्रोपचार इति शङ्कन, तथाच
प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरैकार्थ्येनेत्यत उभयोर्ग्रहणमित्यर्थः । तदेतदुपपाद-
यन्ति । * प्रतिज्ञामात्रत्व इत्यादि * । हेतोरिति शेषः । तथाच
हेतुश्चेत् प्रतिज्ञामात्रमत्रोच्येत तदा अदृष्टा या योगज्ञप्रत्यासूचित्त-
द्द्वाराऽप्येकविज्ञानेन सर्वज्ञानं भवेत् । यथा, 'विश्वं पश्यति दूरतः'
इति । अनागतमतीतं च वर्तमानमतीन्द्रियम् । विप्रकृतं व्यवहितं
सम्यक् पश्यन्ति योगिनः' इत्यादिवाक्योक्तम् । तथा सति न तेन
समवायित्वसिद्धिः । यदि च दृष्टान्तमात्रं हेतुः स्यात् तदा, सर्वं
वाच्यं ज्ञेयत्वात् तदेकदेशवत्, घटो वाच्यो ज्ञेयत्वात् पटवदित्या-
दिवत्, सर्वं सज्ज्ञेयत्वादित्यप्यनुमानं संभवतीत्यनुमानविधया
स्यात् । तथा सति सर्वसमानो यो धर्मो ज्ञेयत्वादिरूपस्तद्बद् ब्रह्म
स्यात् तु समवायिकारणम् । उभयोर्ग्रहणे त्वेकविज्ञानेन सर्वविज्ञान-
प्रतिज्ञाया दृष्टमेव कार्यकदेशप्रत्यक्षमेव द्वारं समवायित्वगमकम् ।
यथा ह्येकस्मिन् मृत्पिण्डे मृद्धिकारत्वनिश्चयोत्तरं सर्वस्मिस्तत्सजा-
तीये तथा ज्ञानान्मृत्तिकायां तत्समवायित्वज्ञानं तादृशकदेशप्रत्य-
क्षादेव भवति, नानुमानात्, तथा प्रकृतेऽप्येकत्र सन्मयत्वे निश्चिते
सर्वेषु तत्सजातीयेषु सद्धिकारत्वज्ञानात् सति सर्वसमवायित्वज्ञानं
तादृशप्रत्यक्षादेव भवतीति सति समवायित्वसिद्धिर्न तु स्मृतिसि-

द्यायाः प्रकृतेरित्यर्थः । ननु भवत्वेवमेकविज्ञात् सर्वविज्ञानं, तथापि
 सा ब्रह्मोपाधिभूतत्वाद् ब्रह्माविनाभूता वा, ब्रह्माविभक्ता वास्तीति
 शरीरद्वारकं ब्रह्मण एव समवायित्वं स्वतश्च कर्तृत्वमित्येव युक्तम् ।
 पूर्वोक्तश्रुतिभ्यः । न तु केवलस्यैव प्रकृतित्वम् । उक्तव्याकोपात् ।
 नच सदेव सौम्येदमग्र आसीद् एकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिविरोधः ।
 तत्र हि, सदेवेत्येवकारेणान्ययोगं व्यवच्छिद्याग्रे विवृणोत्येकमेवेति ।
 एकशब्दश्च मुख्ये रूढः । एके मुख्यान्यकेवला इति । तथाच मुख्यं
 ब्रह्मैवास्तीति सिद्धयति, न तु तेन तदविनाभूतस्याविभक्तस्य वा श-
 रीरस्यासिद्धिरिति तदविरोधात् । नचैकपदस्य मुख्यार्थत्वमेव, न
 केवलार्थत्वमित्यत्र किं गमकमिति शङ्क्यम् । सुबालोपनिषदि प्रलय-
 प्रकरणे पृथिवीलयामारभ्याक्षरं तमसि लीयत इत्यन्तेन सर्वस्य त-
 मसि लयमुक्त्वाऽग्रे, तमः परे देवे एकीभवति दिव्यो देव एको ना-
 रायण इति तमसो नामरूपविभागानर्हतया ब्रह्माविनाभावेनावि-
 भक्ततया वाऽवस्थितिवोधनस्यैव गमकत्वात् । नच, लीङ् श्ले-
 षण इति धात्वर्थादक्षरान्तानां तमसा अविभागस्तमसस्तु ब्रह्मणा
 स्वरूपैक्यमिति शब्दान्तरादवगम्यते, न त्वाविनाभावोऽविभागो वेति
 वाच्यम् । अन्तर्यामिब्राह्मणे, यस्य तेजः शरीरं यस्य तमः शरीर-
 मिति शरीरत्वेन श्रावणात्, सुबालोपनिषद्यापि, यो मृत्युमन्तरे स-
 श्वरन् यस्य मृत्युः शरीरमिति मृत्युपदेन सर्वानर्थमूलतया तस्यैवो-
 छेद्याच्च तमसः शरीरतयैव सिद्धत्वेन स्वरूपैक्यस्य ब्रह्मीतुमशक्य-
 त्वात् । तस्मात् सशरीरस्यैव प्रकृतित्वं सच्छब्दवाच्यत्वं च, न केवल-
 स्येति चेन्नैवम् । अद्वितीयपदविरोधापत्तेः । एकमेवेति कथनोत्तरं
 मुख्यान्यार्थयोर्वारणार्थमेव तत्प्रयोगात् । अन्यथा तद्वैयर्थ्यस्य घञ-
 लेपायित्वात् । नचाद्वितीयपदेन मुख्यत्वमेव धिन्नियत इति वाच्यम् ।
 एकमेवेत्यनेनैव समाभ्यधिकराहित्ये सिद्धे व्याख्यानापेक्षया एवा-
 भावात् । तेनासिद्धावनेनाप्यसिद्ध्या सुतरां तदभावाच्च । एते-
 नैव, नान्यत् किञ्चन मिषदित्यन्तरनिषेधपरत्वमपि दत्तोत्तरम् ।
 साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च, यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रि-
 नं सन्न चामन् शिव एव केवल इति सर्वभूतवति फाले तद्रहिते
 तमोऽयशेषाद्भूते च फाले ब्रह्मण एव केवलत्वधावणेन, यदा तम-
 स्तत् स्वेनैकीभूतं तदा केवलो न शरीरित्यर्थव्यक्तार्थिसंख्यापूरक

एव निषेधपर्यवसानसिद्धेः । नच कालोक्तिविरोधः । तस्याः सृष्ट्यु-
त्तरव्यवहारे सर्वाधारतया प्रतीयमानकालोपरजनेन पूर्ववृत्तान्तयो-
धनार्थत्वात् । अन्यथा शिष्यस्य सृष्टिकालस्यत्वेन कालसत्तामवधा-
रयतः पूर्ववृत्तान्तयोधनाभावप्रसङ्गात् । नच कालसत्तायोधकत्वे-
किं बाधकमिति शङ्क्यम् । एतस्य सर्वतः पूर्ववृत्तान्तयोधकत्वेन तत्र
च सतोऽन्यस्य व्यच्छेदे कालावच्छेदकप्रमाणस्यापि व्यवच्छिन्न-
त्वाद्त्र कालानुवादस्य वक्तुमशक्यत्वेन स्वतन्त्रतया कालसत्ता-
योधने वाक्यभेदप्रसक्तेरेव बाधकत्वात् । नचात्र कालविशिष्टस-
त्सत्तायोधकत्वमिति शङ्क्यम् । गौरवप्रसङ्गात् । समानजातीये बृह-
दारण्यकवाक्ये, सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यदित्यनुवीक्षाभाव-
णस्य बाधापत्तेश्च । तस्माच्चिदचिच्छरीरविशिष्टस्य सत्त्वाद्युपाधि-
कस्य घोषादानत्वाङ्गीकारे केवलाद्वितीयश्रुत्योर्विरोधो दुर्वार एव ।
एवञ्च, तमः परे देवे एकीभवतीति, तमो वा इदमग्र आसीदेकं तत्र
परे स्यादित्यादावपि य एकीभावः स परस्वरूपत्वमेव, न तु नामरू-
पविभागानर्हत्वमात्रमित्येवं मन्तव्यम् । लयस्य श्लेषरूपत्वेन विभा-
गाभावात्मकत्वे एकीभावस्य पृथक्त्वाभावात्मकत्व एव पर्यवसा-
नात् । नच शरीरत्वयोधकश्रुतिविरोधः । तस्याः सृष्टिकालीनवृत्ता-
न्तपरत्वात् । अन्तर्यामिब्राह्मणे तथात्वस्य स्फुटत्वात् । सुबालोप-
निषद्यपि, अन्तःशरीरे निहितो गुहायामज एको नित्य इत्युपकम्य
पृथिव्यादिमृत्व्यन्तानां शरीरत्वकथनेन तत्रापि सृष्टिपूर्वकालाऽला-
भात् । प्रलयप्रकरणस्य प्रागेव समाप्तत्वाच्च । तस्मान्नोक्तशरीर-
विशिष्टस्य प्रकृतित्वम् । नापि प्रधानादेर्गतपतितमृतसर्पादिवत् स्थि-
तिरिति निश्चयः । एवं सति गौरनाद्यन्तवतीत्यादौ, प्रकृतिं पुरुषं
चैव विद्मनादी उभावपीत्यादौ च यदनादित्वादिकथनं, तच्चतुर्मुखाः
ऽजत्रिदशाऽमरन्यायेन जगत्साधारणोत्पत्तिनाशनिषेधपरमित्येव म-
न्तव्यम् । 'तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितम् । वाङ्मनो-
गोचरातीतं द्विधा समभवद् बृहत् । तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सो-
भयात्मिका । ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते' इत्यादि-
पुराणवाक्येभ्यश्च । तेन, यस्तन्तुनाभ इति वाक्यमपि प्रधानोत्पत्त्य-
नन्तरकालवृत्तान्तयोधकमेवेत्येव निश्चयः । एतैव परमाण्वादिफार-
णवादानामपि गतिर्वाध्या । कालः स्वभाव इति श्रुत्यैव तेषामना-

कार्यकारणयोर्भेदाभेदमतनिराकरणाय पिण्डमणिनखनिकृ-

न्तनग्रहणम् ।

तथा सति यत्र क्वचिद् भगवान् ज्ञातः सर्वत्र ज्ञातो भवति ।

सर्वं च ज्ञातं भवतीति सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिनिराकरणाय च,
वाचारम्भणं विकारो नामधेयमिति ।

दरणीयत्वस्योक्तत्वादिति । तस्मात् केवलस्यैव ग्रहणः समवायि-
त्वमिति निश्चयः । एवं सत्येकविज्ञानेन यत् सर्वं विज्ञातं तत्र योग-
जधर्मादिना, न वा अविनाभावमहिम्ना, नाप्यविभागादिमहिम्ना
द्युत्यभिप्रेतं, किन्तु इष्टेनैव द्वारेणेति सिद्धम् । अतः परं इ-
ष्टान्ते पिण्डादिपदग्रहणस्य प्रयोजनं विचारयन्ति * कार्यकारणयो-
रित्यादि * । कार्यकारणयोरभेदे त्रैलोक्यव्यवहारः सङ्कीर्येत । अ-
त्यन्तभेदे चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं वाङ्मयेत । अतस्तयोर्भेदाभेद ए-
वास्त्रेयः । इदयते च तथा । तन्तव एव ह्यातता वितताश्च सन्तो लोके
पटत्वेन व्यवह्रियन्ते, प्रात्रियन्ते, पटत्वजातिं च विभ्रति । एवञ्च
प्रतिशाहष्टान्तयोर्द्वयोरप्युपपत्तिरिति मतनिराकरणाय पिण्डादि-
ग्रयग्रहणम् । यदि हि भेदाभेद आद्रियते, तदा येन रूपेण भेदस्त-
द्रूपं कारणज्ञानेन न ज्ञातं भवेत् । ततो भिन्नत्वात् । अथ ज्ञायते
तर्हि न तद्रूपं भिन्नमित्यभेद एवास्त्रेयः, कृतं भेदेन । नच सर्वथा
अभेदे व्यवहारसाङ्कीर्यप्रसङ्गः । अवस्थाभेदादेवं तन्निवृत्तेः । अतः
कयाचिदवस्थायाऽवस्थितं कारणमेव कार्यं, न तु ततो भिन्नाभिन्नमि-
ति बोधनायावस्थारूपाणां पिण्डादीनां ग्रहणमित्यर्थः । एवमङ्गीकारे
गुणमाहुः * तथा सतीत्यादि * । कार्यस्यैवमवस्थाविशेषविशिष्टकार-
णरूपत्वे ज्ञाते सति यत्र क्वचित्कार्यं केन चिदवस्थावैशिष्ट्येन भ-
गवान् ज्ञातः सर्वत्र कार्यं तत्तदवस्थाविशिष्टत्वेन ज्ञातो भवति, सर्वं
च कार्यं तदभिन्नत्वेन ज्ञातं भवतीति बोधसौकर्यरूपो गुण इत्यर्थः ।
नन्यत्र सामान्यप्रत्यासत्तिर्नाहनेत्यत्र किं गमकमित्यत आहुः । *
सामान्येत्यादि * चोऽप्यधारणे । यदि हि सामान्यलक्षणाप्र विपक्षि-
ता स्यात् तदा, तदा सामान्यादिति पदेन तु वाचारम्भणमित्या-

अलीकत्वनिराकरणाय च मृत्तिकेलेव सत्यमिति । प्रकृत्येनैव
जगतः सत्यत्वं, नान्यथेति ।

दि । घदति त्वेवम् । तत्रायमर्थः । यो विकारः पृथुबुध्नोदरादिः स
घाचारम्भणं वाचिकक्रियात्मको, न तु कारणाद् व्यक्तिभेदापादकः ।
यथा सुप्त उत्थित उपविष्टे च पुरुषेऽवयवविन्यासभेदोऽस्तौ नामधेयं
नैमित्तिकक्रियायाः पदार्थस्वरूपभेदानापादकत्वान्नामैव । तथाचात्र
कारणावस्थात्मनैवैकरूप्यस्य विवक्षित्वाद् व्यक्तिभेदानादर एव सा-
मान्यलक्षणानादरगमकः । यथा बहुसुवर्णाकाङ्क्षायां कटककुण्डल-
कलशभृङ्गारादिव्यक्त्यनादरस्तथेत्यर्थः । एतदेवैकादशस्कन्धे भग-
वताप्युक्तम् । 'यथा सुवर्णं सुरुतं पुरस्तात् पश्चाच्च सर्वस्य हिरण्य-
यस्य । तदेव मध्ये व्यवहार्यमाणं नानापदेशैरहमस्य तद्वत् । न यत्
पुरस्तादुत यन्न पश्चान्मध्येऽपि तन्न व्यपदेशमात्रम् । भूतं प्रसिद्धं
च परेण यद्यत् तदेव तत्स्यादिति मे मनीषा' इति । यत् परेण भूतं
यच्च परेण प्रसिद्धं तत्तदेव स्यादित्यर्थः । अंशे कार्यत्वाभावात् प्र-
सिद्धमिति पृथग्व्यपदेशः । एवमष्टमस्कन्धेऽपि । 'यथा हिरण्यं बहु-
धा समीयते नृभिः क्रियाभिर्व्यवहारवर्त्मसु । एवं वचोभिर्भगवान-
धोक्षजो व्याख्यायते लौकिकवैदिकैर्जनैरिति' । एतेनाकारादिभेदकृत
एव तत्तल्लौकिकवैदिकव्यवहारभेदो, न वस्तुभेदकृतः । यथा क-
लशरूपेण सुवर्णेन जलाहरणादिकं, कटककुण्डलादिरूपेण तेन ह-
स्तकर्णादिशोभनमिति । एतेनैव फलभेदोऽपि व्याख्यातः । अन्यच्च
तत्रैवाऽभृतमन्यने ब्रह्मस्तुतौ । 'त्वय्यग्र आसीत् त्वयि मध्य आसीत्
त्वय्यन्त आसीद्विदमात्मतन्त्रे । त्वमादिरन्तो जगतोऽस्य मध्यं घट-
स्य मृत्स्नेव परः परस्माद्' इति । कृत्सितत्वादिभानं तु दोषदशा-
मेव, न ब्रह्मविदाम् । यथा स्वाङ्गे पुरुषस्य । प्रसिद्धं तद् ऋषभदे-
वादिषु । तस्माद् भगवतः समवायित्वमप्रत्यूहम् । ननु यदि विका-
रस्य वाङ्मात्रत्वं तदैतेन वाक्येन ब्रह्मणो विवर्तोपादानत्वमुपगम्य
प्रपञ्चस्यालीकत्वमेवाद्वियतां तावताऽप्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानसि-
द्धेरित्यत आहुः । * अलीकत्वेत्यादि * । * नान्यथेति * न प्रति-
नियतेन घटादिरूपेण, न वा जातिरूपेण, नाप्ययान्तरोपादानरूपेण ।

सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिनिराकरणं च स्पष्टमेवाग्रे त्रीणि रूपाणीसत्र कारिष्यति । अतो ब्रह्मरूपेण सत्यस्य जगतो ब्रह्मैव समवायिकारणम् । देहात्मबुद्धिस्तु सत्यां विकारबुद्धौ दोषः ।

तेषां रूपाणां व्यवहारमात्रार्थत्वादित्यर्थः । एतेन सिद्धान्ते प्रतिनियतरूपेण जगतः सत्यत्वाभावो, न तु सत्यत्वेन रूपेण जगदभाव इति बोधितम् । ननु यदि ब्रह्मत्वेनैव जगतः सत्यत्वं तदा तेन रूपेण सामान्यलक्षणैवाद्वियतां, को दोष इत्यत आहुः । * सामान्येत्यादि * । स्पष्टमिति * अग्न्यादिविद्युदन्तेषु तेज इत्येव सत्यमित्यकथनात् त्रिवृत्करणस्य च बोधनात् त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमिति सावधारणं कथनाच्च स्पष्टम् । तेन, अपागादग्नेरग्नित्वमित्यादेरयमर्थः । यदग्न्यादौ रोहितादिगुणकं रूपमाकारत्रयं तदनागन्तुकस्वरूपविचारे अत्रिवृत्कृतानां तेजोऽवन्नानामेव, न तु त्रिवृत्कृतस्याग्न्यादेः कार्यस्य । त्रिवृत्करणात् प्रागपि सत्त्वात् । अतस्त्रिवृत्करणोत्तरमागन्तुकमग्नित्वादिकम्, अनागन्तुकरूपविचारे अनागन्तुकानारोपितरूपेणापागाद्, अग्न्यादेः सकाशादपगतम् । यतोऽग्नित्वादिकं वाचारम्भणमवस्थारूपत्वान्नाग्न्यादीनां तेषु भेदकमतस्त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् अनागन्तुकानारोपितं रूपमिति बोध्यः । इदं च मूलकारणस्यात्यन्तपरोक्षत्वादन्त्यकार्यापेक्षया शिष्यविश्वासायोक्तम् । तच्च मूलकारणे ब्रह्मण्येव पर्यवसास्यतीत्यभिप्रायेण । तदग्रे च यदुपदिष्टं तत् सर्वं मूलकारणस्य कार्यद्वारा परिचयनार्थम् । अतः सर्वस्य ब्रह्मैव समवायिकारणमिति सर्वं सुस्थम् । ननु जगतो ब्रह्मरूपेण सत्यत्वे तस्मिन् ब्रह्मधर्मविरुद्धधर्माध्यासो न स्याद्, देहादेरप्यात्मत्वेन सत्यता स्यात् । तथा सति देहात्मबुद्धेर्दोषत्वमप्यपेयात् । ततश्चाविद्यानिवर्तकशास्त्रवैयर्थ्यमापद्येतेत्यतो जगन्मिथ्यात्वमेव सार्धाय इत्यत आहुः । * देहात्मेत्यादि * । वस्तुविचारेण जगतो ब्रह्मरूपत्वेऽपीदानीं बहुजन्माभ्यस्तविकारबुद्धेरनिवृत्तत्वात् तस्यां सत्यां वा देहात्मबुद्धिः सा देहाभिन्नत्वेनात्मावगाहिनी, न त्यात्माभिन्नत्वेन देहावगाहिनी । आत्मस्वरूपस्याज्ञातत्वादतो दोषरूपैवेति न कोऽपि जगतो ब्रह्मरूपत्वे पूर्वोक्तो दोष इत्यर्थः । नन्वेवं

* श्रुतिसामर्थ्यं प्रमाणमित्युक्तम् । तस्माद् ब्रह्मैव समवायिकारणं,
न प्रकृतिः ॥ २३ ॥

अभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥

लिङ्गान्तरमाह । सोऽकामयत बहुस्यां प्रजापेयेतीत्यत्र का-
मनं तस्याभिध्यानम् । आप्तकामत्वान्न कामना । तदभिध्यानं
सृष्टावुपदिश्यते । बहु स्यामिति स्वस्यैव बहुरूपत्वाभिध्यानेन सृष्टं
स्वयमेव भवति । सुवर्णस्यानेकरूपत्वं सुवर्णप्रकृतिकत्वं एव ।
अध्यासाभावाद् गौणत्वापत्तेश्च । न हि मुख्यं बहुभवनं योगिनां
सम्भवति । सर्वभवनसामर्थ्यान्मुख्ये सम्भवति गौणकल्पनाया
अन्याय्यत्वात् । चकाराद्, इदं सर्वं यदयमात्मेति कार्यस्य ब्रह्म-
त्वश्रुतिर्ब्रह्मप्रकृतित्वे सम्भवति, नान्यथा ।

व्यवस्थया देहात्मबुद्धेर्दोषत्वे किं मानमित्याकाङ्क्षायां पूर्वोक्तं स्मा-
रयन्ति । * श्रुतीत्यादि * । * श्रुतिसामर्थ्यमिति * । इष्टान्ते हि
कार्यत्वव्यवहारेण कारणात्मकत्वमुपदिष्टं, न तु तत्पुरस्कारेण । कि-
ञ्च । कारणात्मना कार्यज्ञानमभिसंहितं, न तु कार्यात्मना कारणज्ञा-
नम् । अतस्तत्सामर्थ्यमेव तादृशव्यवस्थायां प्रमाणमित्यर्थः । सिद्ध-
माहुः । * तस्मादित्यादि * ॥ २३ ॥

अभिध्योपदेशाच्च ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * लिङ्गान्तरमाहे-
ति * ननु इष्टान्ते मृत्तिकेत्येव सत्यमिति कारणे सत्यपदमुक्तम् ।
अतस्तत्सामर्थ्येन कार्ये मिथ्यात्वमपि प्रमातुं शक्यत इति शङ्कनायां
प्रपञ्चे विवर्तत्वस्य ब्रह्मणि विवर्तोपादानत्वस्य च निरासाय लिङ्गा-
न्तरमाहेत्यर्थः । * अभिध्यानमिति * एवमेवमिदं करिष्यामीत्या-
लोचनम् । विचार इति यावत् । * सुवर्णप्रकृतिकत्वं इति * अंश-
कार्ययोस्तथात्वे । नन्वभिध्योपदेशोऽपि न ब्रह्मणः समवायित्वसा-
धकः । योगिकायव्यूहवदपि बहुभयनाभिध्योपपत्तेरित्याशङ्कनाया-
माहुः । * अध्यासेत्यारभ्य * नान्यथेत्यन्तम् * । ननु योगबलेना-

अथवा सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीतेति
तस्य जगद्रूपत्वेनाभिध्यानमुपदिश्यते । तद् ब्रह्मसमवायित्वे घटत
इति चकारादेकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखमिति ॥ २४ ॥

साक्षाच्चोभयाम्नात् ॥ २५ ॥

लिङ्गमुक्त्वा श्रुतिमेव प्रमाणमाह । साक्षाच्छ्रुत्यैव समवा-
यित्वमुच्यते । चकारात् स्मृत्यापि । कथं श्रुत्योच्यते तत्राह ।
उभयाम्नात् । ब्रह्मणः सकाशाद् ब्रह्मण्येव च सृष्टिमलययो-
राम्नात् । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेवसमुत्पद्यन्त
आकाशं प्रत्यस्तं यन्तीति । अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्त-
येति च । न हेतस्मिन्निति तत्त्वे सम्भवति । सुवर्णादिषु तथोप-
लब्धेः । लोकवेदन्यायेन साक्षाच्चम् । तस्माद् भगवानेव समवायि-
कारणम् ॥ २५ ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

घ्यासाभावेऽपि भगवान् नानामाद्यं कर्तुं शक्नोति, गौणत्वं ब्रह्मणो-
ऽविकृतत्वसाधकत्वावबुद्धम् । अतो नेयमभिध्या समवायित्वसाधने
लिङ्गं भवितुं शक्नोतीत्याशङ्क्य व्याख्यानान्तरमाहुः । * अद्यवेत्या-
दि * । तत्र हि सर्वस्य ब्रह्मत्वे, तज्जलानित्यनेनोत्पत्तिस्थितिलया-
धारत्वं हेतुवेनोक्ता तथाभिध्यानमुपदिश्यते । यदि समवायित्वं
नाभिप्रेयाद्धेतुं न घदेदतस्तथेत्यर्थः ॥ २४ ॥

साक्षाच्चोभयाम्नात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * लिङ्गमित्या-
दि * । मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरमिति स्मृत्या कश्चित्
प्रत्ययतिष्ठेदतस्तन्निरासाय श्रुतिमाहित्यर्थः । * एतस्मिन्निति * प्र-
लययोधक आकाशाद्ये । * लोकवेदन्यायेनेति * लौकिकेन वै-
दिकेन च न्यायेनेत्यर्थः ॥ २५ ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ परिणामात् प्राप्तस्य विकृतत्वस्य

ननु स एव सर्वं सृजति स एवावति हन्ति चेति कर्तृत्वप्र-
तीतेराकाशादिवाक्यमप्यौपचारिकं भविष्यतीति तन्निराकरणा-
याह । आत्मकृतेः । तदात्मानं स्वयमकुरुतेति स्वस्यैव कर्मकर्तृ-
भावात् । सुकृतत्ववचनाच्चालौकिकत्वम् । तथापि ज्ञानार्थमुपप-
त्तिमाह । परिणामात् । परिणमते कार्याकारणेति । अविकृतमेव
परिणमते सुवर्णम् । सर्वाणि च तैजसानि । वृद्धेश्चालौकिकत्वाद्
ब्रह्मकारणत्व एव घटते । पूर्वावस्थान्यथाभावस्तु कार्यश्रुत्यनुरो-
धादङ्गीकर्तव्यः ।

परिहारार्थं युक्तिमाहुः । * अविकृतमित्यादि * । * सर्वाणि च
तैजसानीति * यद्यविकृतपरिणामस्य घाहुल्यं नाभिप्रेयात् पूर्वं स-
र्वतैजससाधारणस्य लोहपदस्योक्तत्वेऽपि पुनः कृष्णायसं न दृष्टा-
न्तीकुर्यात् । अतो घाहुल्याभिप्रायेणैव तदुक्तिरसमीचीनत्वेन प्रती-
यमानस्यापि ब्रह्मसमवायिकत्वबोधनार्थं च । ननु, तदैक्षत बहु
स्यां प्रजायेयेति बहुभवनादिवृद्धेस्तेजःप्रभृतिपूक्तत्वात् तेषामपि वि-
कारित्वं चेत् सुवर्णादीनां का घातेत्यत आहुः । * वृद्धेरित्यादि * ।
तेषां वृद्धिर्न लौकिकी । सर्वतः पूर्वभावित्वेन श्रुत्येकसमधिगम्य-
त्वात् । अतः सा तेजआदिकर्तृकस्यापीक्षणस्य ब्रह्मकारणत्व एव
घटते । तासु जीवानुप्रवेशस्य पश्चादुक्तत्वेनेक्षणदशायामचेतनत्वा-
त् । अतस्तासामपि ब्रह्मवदविकृतत्वात् सुवर्णादिषु तद्दृष्टान्तेनानु-
पपत्तिरित्यर्थः । ननु पूर्वावस्थान्यथाभावरूपो विकारस्तु ब्रह्मणो-
ऽप्यायातीति कथं ब्रह्मणोऽप्यविकृतत्वमित्यत आहुः । * पूर्वत्या-
दि * । तथाच दधितुग्धन्यायेन स्वरूपस्य गन्धादिगुणानां चान्य-
थाभावे पश्चात्प्राह्यविकारत्वेनाभिप्रेयते, न तु संख्यान्यथाभावो-
ऽपि तथात्वेनेति कार्यश्रुत्यनुरोधादङ्गीक्रियते । अत एव वेदस्तुतो,
न हि विकृतिं त्यजन्ति फनकस्य तदात्मतया स्वरुतमनुप्रविष्टमिद-
मात्मतयावसितामिति प्राह्यधिकारस्यादुष्टत्वमुक्तमिति नायं श्लोक-
इत्यर्थः । नन्वयमेव सूत्रकाराशय इत्यत्र किं गमकमत आहुः । *

वक्ष्यति च, श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादिति । अन्यानि च युक्तिदूषणानि परिहरिष्यति । तस्माद् ब्रह्मपरिणामलक्षणं कार्यमिति जगत्समवायिकारणत्वं ब्रह्मण एवेति सिद्धम् ॥ २६ ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥

चेतनेषु किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । नन्वस्तु जडानां ब्रह्मैककारणत्वम् । चेतनेषु योनिबीजयोः समवायित्वदर्शनात् पुरुषत्वाद् भगवतो योनिरूपा प्रकृतिः समवायिकारणं भवतु । थुक्रशोणितसमवेतत्वाच्छरीरस्येसाशङ्क्य परिहरति । योनिश्च ब्रह्मैव । शाक्तवादनिराकरणाय चकारः । तत्र युक्तिश्रुती प्रमाणयति । हि गीयत इति । युक्तस्तावत्—सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति पूर्वमेकमेव प्रतिज्ञातम् । आकाशादेव, आनन्दाद्धेवेत्याद्येवकारैश्चानन्यकारणत्वं जगतोऽवगम्यते । इतरापेक्षायां द्वैतापत्तेः । गीयते च । कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।

वक्ष्यतीत्यादि * । स्फुटमन्यत् ॥ २६ ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ अप्रापि सर्वं निगदव्याख्यातम् ।

माध्वास्तु—प्रकृतिश्चेति सूत्रे, हन्त तमेव पुरुषं सर्वाणि नामान्यभिवदन्ति, यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रमभिसंविशन्त्येवमेवैतानि नामानि पुरुषमभिसंविशन्तीति श्रुतिम्, अभिध्यासूत्रे च, मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति, महामायेत्यविद्येति निर्यातमोहिनीति च, प्रकृतिर्व्यासनेत्येवं तवेच्छाऽनन्त ! कथ्यत इति घचनम्, सोऽभिध्या स जूतिः स प्रज्ञा स आनन्द इति श्रुतिम्, ध्यायति ध्यानरूपोऽसौ सुखी सुखमतीव च, परस्यैश्वर्ययोगेन विरुद्ध्यर्थतयेष्यत इति ब्रह्माण्डयाक्यम्, साक्षात्सूत्रे चैव सूत्रेण पुरुष एष प्रकृतिरेव आत्मैव ब्रह्मैव लोक एष आलोको योऽसौ हरिरादिरनादिरनन्ताऽन्तः परमः पराद् विश्वरूप इति पैङ्गचक्षुतिं चोपन्यस्य भगवतः सर्वविधशब्दवाच्यत्वं च स्थापयित्वा, आत्मकृतिसूत्रे प्रकर्षण

यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीरा इति च । मम योनिर्महद् ब्रह्म
तस्मिन् गर्भं दधाम्यहमिति । तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः
पितेति च । अक्षरपुरुषोत्तमभावेन तथात्वम् । तस्माद् योनिरपि
भगवान् पुरुषोऽपि सर्वं वीर्यं जीवश्च सर्वं भगवानिति । इदं सर्वं,
यद्यमात्मेति सिद्धम् । तस्मात् केनाप्यंशेन प्रकृतिप्रवेशो ना-
स्तीत्यशब्दत्वं सांख्यमतस्य सिद्धम् ॥ २७ ॥

करोतीति प्रकृतिरिति प्रयोगात् प्रकृतावनुप्रविश्य ता परिणाम्य त-
त्परिणामनियामकत्वेन तत्र स्थित्वाऽऽत्मनो बहुधाकरणात् प्रकृति-
शब्दवाच्यतां स्वापयित्वा, अथ हैप आत्मा प्रकृतिमनुप्रविश्यात्मानं
बहुधा चकार तस्मात् प्रकृतिरित्याचक्षत इति भास्ववेयश्रुतिम्, अ-
विकारोऽपि परमः प्रकृतिं तु विकारिणीम्, अनुप्रविश्य गोविन्दः
प्रकृतिश्चाभिधीयते इति नारदीयवाक्यं च तदुपष्टम्भायोदाहरन्ति ।
तच्चिन्त्यम् । श्रुतेरप्रसिद्धत्वात् । तादृश्या अपि कथञ्चित् प्रामा-
ण्योपगमेऽप्यस्या आत्मनो बहुधाकरणबोधकतयाऽऽत्मकृतिबोधक-
त्वाभावेन विषयतयोपन्यासायोगाच्च । हन्त तमित्यारभ्य विश्वरूप
इत्यन्तासु स्वोपन्यस्तासु श्रुतिषु सर्वशब्दवाच्यत्वस्य सर्वरूपत्वस्य
च स्रत एव बोधनेन तासां पूर्वकालीनव्यवस्थाबोधकताया, भास्व-
वेयश्रुतौ चाथशब्देन पाश्चात्यबोधकतायाः स्फुटं भानेन कालभेद-
कृतविषयभेदस्य स्फुटतयैतदनुरोधेन तदर्थनिर्णयस्याप्ययुक्तत्वाच्च ।
ध्यायतीति ब्रह्माण्डवाक्ये ऐश्वर्ययोगेन विरुद्धार्थतया सर्वरूपत्वादे-
रिष्टताया उक्ततया सर्वानुपपत्तिपरिहारसम्भवे प्रकृतिशब्दयोगा-
दरणेन रुद्धुपष्टम्भस्य व्यर्थत्वाच्च ।

यत्तु जयतीर्थः—ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे एकविज्ञानेन सर्व-
विज्ञानप्रतिज्ञाया मृत्पिण्डादिदृष्टान्तोक्तेश्च न प्रमाणत्वम् । तस्या
अन्यार्थत्वस्य सूत्रव्याख्यानस्यैवासङ्गततायाः प्रदर्शितत्वादिति ।
यद्यपि—ब्रह्मणः परिणामोक्तिरसङ्गतैव । एतदध्यायस्याशेषशास्त्रस्य
ब्रह्मणि समन्वयप्रतिपादनाय प्रवृत्तत्वादित्याह । तदप्यसङ्गतम् ।

एतेन सर्वे व्याख्याताः व्याख्याताः ॥ २८ ॥

ब्रह्मवादव्यातिरिक्ताः सर्वे वादा अवैदिका वेदविरुद्धाश्चे-
साह । एतेन ब्रह्मवादस्यापनपूर्वकसांख्यमतनिराकरणेन सर्वे
पातञ्जलादिवादा व्याख्याताः । अवैदिका अनुपयुक्ताश्च । वै-
दिकानां हि वेदः प्रमाणम् । तस्मिन्नव्याकुले भ्रान्तिप्रतिपन्ना

अशेषशास्त्रमध्ये, स आत्मान* स्वयमकुरुत, सर्वे सत्त्विदं, ब्रह्म,
तज्जलानिति, स आत्मानमेव द्वेषापातयत्, ततः पतिश्च पत्नी चाम-
यताम्, हन्ताहं मदेव मन्मात्रं सर्वं यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्चे-
त्यादिश्रुतीनां, विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं, नैतच्चित्रं भगवति ह्यनन्ते जग-
दीश्वरे, ओतप्रोतमिदं यस्मिस्तन्तुष्वङ्ग यथा पटः, त्वय्यग्र आसी-
दित्यादिस्मृतीनां च प्रविष्टत्वात् तासां समन्वयस्यावश्यं प्रतिपाद्य-
त्वात् परिणामं विना च तदसम्भवादिति । यदप्यानुमानिकपादे,
प्रकृतेः शब्दप्रतिपाद्यत्वनिराकरणं चेत् प्रकृतिस्वरूपस्यानिराकृत-
त्वात् तस्या उपादानतया वर्तमानत्वात् प्रकृतित्वेन ब्रह्मण उपादान-
त्वस्थापनमसङ्गतमेव । प्रकृतिस्वरूपनिराकरणं चेत् सूत्रेषु तददर्श-
नात् तदप्यसङ्गतमिति न ब्रह्मण उपादानत्वे कापि सङ्गतिरित्यु-
क्तम् । तदप्यबुद्धैव । प्रकृतेर्मूलकारणतायाः शब्दप्रतिपाद्यत्वस्य
निराकरणं सूत्रेषु सिद्धमिति तस्या अवान्तरोपादानतया विद्यमान-
त्वेऽपि ब्रह्मणि मूलोपादानत्वावाधात् । एकादशस्कन्धे, 'आसी-
ज्ज्ञानमयो ह्यर्थ एफमेवाविकल्पितम् । यदा विवेकानिपुणा आदौ
कृतयुगे युगे । तन्मायाफलरूपेण केचलं निर्धकल्पितम् । घाङ्मनो-
गोचरातीतं द्विधा समभवद् गृहत् । तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः
सोभयात्मिका' इत्यादिना भगवतैत्र तथा निर्णीतत्वात् । अतो ब्रह्मण
उपादानत्वात्निराकरणमयोधाग्रहयोरन्यतरमूलकमेवेति दिक् ॥२७॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ सूत्रमद्यतारयन्ति । *
ब्रह्मपादेत्यादि * एतेन सांख्यमतस्याधौतत्वसाधनेन पूर्णपादत्रयो-

एव सर्वे वादा इति । एतत् सौकर्यार्थं विस्तरेणाग्रे वक्ष्यते ।
आवृत्तिरध्यायसमाप्तिवोधिका ॥ २८ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्ति श्रीवल्लभाचार्यविरचिते
ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये प्रथमाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ १ ॥ ४ ॥
प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

क्तं सर्वं समर्थितं ज्ञेयम् । नन्वेवं मतान्तरनिराससिद्धावग्रिमाध्या-
यस्य किं प्रयोजनमित्यत आहुः । * एतदित्यादि * । * एतदिति *
घादान्तरनिराकरणमग्रिमाध्याये बोधसौकर्यार्थं विस्तरेण वक्ष्यत
इत्यर्थः । एतेन सामान्यविशेषभावरूपा सङ्गतिरपि दर्शिता ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणतल्लखचन्द्रकिरणनिवारितहृदयध्वा-
न्तेन पीताम्बरात्मजेन पुरुषोत्तमेन कृते भाष्यप्रकाशे
प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १ ॥ ४ ॥
समाप्तश्चार्यं प्रथमोऽध्यायः ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इतिचेन्नान्यस्मृत्य-
नवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

प्रथमाध्याये वेदान्तवाक्यानां विवादास्पदानां ब्रह्मपरत्वेन
समन्वयः प्रतिपादितः । अधुना श्रुतिस्मृत्यविरोधः प्रतिपाद्यते ।
भ्रान्तिमूलतया सर्वसमयानामयुक्तितः ।
न तद्विरोधाद् वचनं वैदिकं शङ्क्यतां व्रजेत् ॥

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इतिचेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रस-
ङ्गात् ॥ अथ द्वितीयाध्यायं व्याचिख्यासवोऽध्यायसङ्गतिं प्रदर्शयितुं
पूर्वाध्यायार्थमनुवदन्तोऽस्यार्थमाहुः । * प्रथमेत्यादि * अधुना स-
मन्वयप्रतिपादनानन्तरं, श्रुतिस्मृत्यविरोधः श्रुतयश्च स्मृतयश्च ता-
सामविरोधः प्रतिपाद्यते । तथा सति श्रुतीनां परस्परमविरोधः स्मृ-
तीनां च श्रुत्यविरोध इत्यर्थात् सेत्स्यति । सोऽन्न विचार्यते । तथाच
पूर्वाध्यायार्थविचार उपोद्धातः सङ्गतिरित्यर्थः । ननु समन्वयानन्तरं
श्रुतिविप्रतिषेधे निराकरणीये स्मृतिविरोधाविरोधविचारस्य किं प्र-
योजनमित्यतस्तद् गृह्णन्ति । * भ्रान्तीत्यादि * । * प्रतिविधेय इ-
त्यन्तम् * श्रुतिविरुद्धस्मृतीनां, भ्रान्तिमूलतया तदुक्तानां सर्वेषां
समयानां युक्तिनियमानाम्, अयुक्तितोऽप्युक्ततायाम् । सप्तम्यर्थं त-
सिः । भाष्यप्रधानो निर्देशः । तद्विरोधाद् वैदिकं वचनं शङ्क्यताम्
अस्य घाक्यस्यायमर्थो भवति न वेति शङ्क्यविषयतां न व्रजेद् न
प्राप्नुयादित्येकं प्रयोजनम् । एतद्याद्यसूत्रत्रयेण सिद्ध्यति । तु पुनः
श्रुतिविरोधः श्रुतौ विरोधः श्रुतिविरोधोऽवश्यं सर्वथा प्रतिविधेयः ।
अन्यथाविवक्षितार्थबोधो न स्यादिति द्वितीयम् । एतदुभयप्रयोजना-
र्थं विचार्यते । तथाच श्रुतीनां घलिष्ठत्वात् स्मृतीनां च नैर्धत्येन

श्रुतिविप्रतिषेधस्त्ववश्यं प्रतिविधेयः । प्रथमचतुर्थपादे सर्व-
थानुपयोगे प्रतिपादिते, स्मृतिप्रतिपादिते स्मृतित्ववचनेन प्रामा-
ण्ये च यावत् तदप्रामाण्यं न प्रतिपाद्यते तावत् तद्विरोधः परि-
हर्तुमशक्य इति तन्निराकरणार्थं प्रथमतः सूत्रत्रयमाह । तुल्यव-
लानां परस्परविरोधे न प्रकारान्तरस्थितिरिति ततो युक्त्वा श्रु-

तया निराकार्यत्वाच्छ्रुतिविरोधे कासाञ्चित् स्मृतीनां सङ्कोचेन
कासाञ्चिद् दूषणेन लोकमात्रसिद्धानां च युक्तीनां दूषणेन विरोध-
परिहारो, न तु तद्विरोधेन श्रुतिसङ्कोचस्तदनुरोधेन वा श्रुत्यर्थवि-
चार इत्यर्थः । एतदेव पादार्थकथनमुखेन विभजन्ते । * प्रथमचतु-
र्थेत्यादि * । अनुमानिकाद्यधिकरणत्रयेण सांख्यमतस्यावैदिकत्वं
समर्थयित्वा, कारणत्वेन चाकाशादिष्वित्याद्यधिकरणद्वयेन श्रौतश-
ब्दविप्रतिषेधं, जगद्धाचित्वाधिकरणेनार्थविरोधं च परिहृत्य, या-
क्यान्वयाधिकरणे जीवब्रह्मवादोत्थापितप्रकृतिकारणवादं च परिहृ-
त्य, प्रकृतिश्चेत्यधिकरणेन ब्रह्मण एवोपादानत्वनिमित्तत्वयोः साधना-
ज्जगत्कारणविचारणायां सांख्यमतस्य सर्वथाऽनुपयोगे प्रतिपादिते,
प्रतिपादिते च स्मृतेश्चेत्यादिसूत्रेषु स्मृतिप्रामाण्याङ्गीकाराच्छेषाभ्यनु-
ज्ञया विविक्तानुज्ञानवैराग्यादिषु तस्याः स्मृतित्ववचनेन प्रामाण्ये,
पुनः स्मृतित्वेन प्रकृतिकारणत्वांशेऽपि प्रामाण्यप्रत्यक्षस्थाने, यावत्
तदंशे सर्वेषु स्मृतिवत् स्मृतित्वप्रयुक्तमप्यप्रामाण्यं न प्रतिपाद्यते
तावत् तस्याः स्मृतेर्विरोधः परिहर्तुमशक्य इति तदंशे स्मृतित्वप्र-
युक्तप्रामाण्यनिराकरणार्थं सूत्रत्रयमाहेत्यर्थः । तत्र हेतुः । * तुल्ये-
त्यादि * । तथाच सांख्ये ईश्वरस्य निराकृतत्वाद्, योगे च वेदप्र-
वर्तकतया अनुग्राहकतया च तदङ्गीकारात् तुल्यवलानां स्मृतीनां
परस्परविरोधे एकतरप्रामाण्यस्य शक्यत्वमशक्यत्वात् तदुक्तरीत्या
प्रकारान्तरस्य सेश्वरत्वानीश्वरत्वादेः स्थितिर्निर्णयः । * इति-अस्मा-
द्धेतोः । तथाचैवमप्रामाण्यवोधनार्थं सूत्रत्रयमित्यर्थः । शिष्टानाम-
र्थमाहुः । * ततो युक्त्येत्यादि * । तत आद्यसूत्रत्रयोत्तरं, शिष्टेषु
युक्त्या प्रत्यक्षस्य धृतेश्च श्रुत्योश्च परस्परविप्रतिषेधे प्रतिपादिते

तिविप्रतिषेधपरिहारः । ततो द्वितीये पादे वेदबोधकत्वाभावेऽपि
 तैरपि स्वातन्त्र्येण कश्चन पुरुषार्थः सेत्स्यतीत्याशङ्क्य बाह्याबाह्य-
 मन्तान्येकीकृत्य निराकरोति । भ्रान्तिस्तुल्यत्वात् । ततः सम्यग्
 वेदार्थविचारार्थैव वैदिकपदार्थानां क्रमस्वरूपविचारः पादद्वयेन ।
 अतः सम्पूर्णेनाप्यध्यायेनो विरोधः प्रतिपाद्यते । कपिलादिमह-
 पिङ्गतस्मृतेर्न मन्वादिबदन्यत्रोपयोगः । मोक्षकोपयोगित्वात् ।
 तत्राप्यनवकाशे वैयर्थ्यापि चैरिति चेन्न । कपिलव्यतिरिक्तशुद्धब्र-
 ह्मकारणवाचकस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गः । अहं सर्वस्य जगतः
 प्रभवः प्रलयस्तथेति ॥ १ ॥

युक्त्वा तत्परिहार इति प्रथमपादार्थः । द्वितीयपादार्थमाहुः । * ततो
 द्वितीय इत्यादि * । * वेदबोधकत्वाभाव इति * सर्ववेदस्मृति-
 चदप्रामाण्यात् तर्थात्वे । * तैरिति * बाह्याबाह्यस्मृत्युक्तसाधनैः । *
 कश्चनेति * यत्किञ्चिन्मुक्तिरूपः । फलेऽनुपयोगात् तन्निराकरणं
 द्वितीयपादार्थः । अग्निमयोरर्थमाहुः । * ततः सम्यगित्यादि * ।
 तृतीये विषयदोषपादे प्रथमं भूतानामुत्पत्तिः, स्वरूपम, उत्पत्तिक्र-
 मश्च विचार्यते । ततो जीवात्मस्वरूपं तद्वर्माश्च । चतुर्थे चेन्द्रियो-
 त्पत्तिक्रमस्तस्वरूपादिकं च । तथा चैतद्द्वयं पादद्वयार्थः । सिद्ध-
 माहुः । * अत इत्यादि * । * अत इति * पादेपूक्तप्रकारकार्यप्रति-
 पादनात् । उपन्यस्तं सूत्रं व्यङ्ग्यं कुर्वन्ति * कपिलेत्यादि * । अयम-
 र्थः । ज्ञानादेव तु कैवल्यमित्यादिश्रुत्युक्तमोक्षफलकज्ञानार्थं जग-
 त्कारणविचारणायां सोऽप्यस्मृत्यनुपयोगे नित्यानुमेयश्रुतिविरोधो
 भवति ? नयेति संशयं कापिलास्तावदेवं प्रत्यवतिष्ठन्ते । पूर्वा-
 ध्याये यद्यपि श्रुतिविचारेण ब्रह्मणो जगत्कृतत्वं जगदुपादानत्वं च
 प्रतिपादितं, तथापि कपिलप्रणीतसांख्यस्मृतिविरोधात् तदनादर-
 णायम् । नच श्रुतीनां मन्तः प्रामाण्यस्य तद्विरोधे स्मृतीनामप्रामा-
 ण्यस्य च पूर्वतन्त्रे, विरोधे त्वनपेक्षं स्वादित्यत्र प्रतिपादितत्वात्
 स्मृतिविरोधोऽप्रधाजक इति शङ्काम् । औदुम्बरं स्पष्टोदायतीति

श्रुत्युक्तस्य तत्स्पर्शरूपस्पर्शस्य प्रत्यक्षतो निश्चेतुं शक्यतया सर्ववे-
 ष्टनस्मृतौ तद्विरोधस्यापि प्रत्यक्षत एव भानेन तादृशीनां विरोधस्य
 तथात्वेऽपि जगत्कारणरूपस्य वेदान्तश्रुतिविषयस्य अप्रत्यक्षत्वेन ता-
 दृशविषये पूर्वाक्तश्रुतिकपिलस्मृत्योर्विरोधे यदि प्रत्यक्षश्रुतिमालम्ब्य
 तस्या अप्रामाण्यमास्थीयते तदा तन्मूलभूता श्रुतिर्महर्षिप्रत्यक्षं चो-
 परुद्ध्येत । नचेदं सर्ववेष्टनस्मृत्यनादरेऽपि तुल्यमिति वाच्यम् । तत्र
 ह्यसति ह्यनुमानमिति सूत्रांशेन स्मृतेर्मन्थरगामित्वयोधनात् प्रत्य-
 क्षश्रुतौ स्वीकृतस्य प्रामाण्यस्य परित्यागो आप्तततीति तदपेक्षया स्मृ-
 तेरेव प्रामाण्यत्यागो वरम् । स्वप्रत्यक्षापेक्षया परप्रत्यक्षस्य नि-
 रर्थलत्वेन तुल्यत्वाभावात् । इह तु वेदान्तविषयस्य दुरवद्योघत्वेन ता-
 दृशमहर्षिगोचरताया एवास्थेयत्वाद्, आनर्थक्ये प्रमाणानां विपरीतं
 बलाबलमिति न्यायाच्च कपिलस्मृत्यनुरोधेन श्रुतिरेव प्रधानवि-
 षये सङ्कोच्यते । तदनुग्राहकस्य स्वप्रत्यक्षस्यान्नाभावात् । किञ्च ।
 सर्वश्वेतो ह्यः, सर्वः श्यामः पुरुष इत्यत्र यथा खुरनेत्रनखादिषु
 तद्वर्णाभावेऽपि श्वेतादिबाहुल्यात् सर्वपदप्रयोगस्तथा वेष्टनस्मृता-
 वपि किञ्चिदंशपरित्यागेन बह्वंशवेष्टनेऽपि सर्वपदस्योपपत्तिरिति त-
 स्याः सङ्कोचसहिष्णुता । तथा नात्र । केवल्ययथार्थज्ञानभग्नावरण-
 मोक्षोपयोगितया कस्मिन्नप्यंशे सङ्कोचसहिष्णुत्वस्य व्रक्तुमशक्य-
 त्वात् । किञ्च । यथा, मानवी क्रुचौ धाय्ये कुर्यादिति विधाय,
 यत्रै किञ्च मनुरवदत् तद् भेषजमिति श्रुतिर्धर्मं तदुपयोगं नि-
 यमितवतीति तस्यास्तत्रत्यावकाशत्वम् ॥ तथास्याः कचन न
 वक्तुं शक्यते । तस्मादेतद्वैयर्थ्यमेवापत्ततीति; तन्मूलभूतनित्यानु-
 मेयश्रुतिविरोधो, महर्षिप्रत्यक्षविरोधश्चेति; कापिलप्रत्यक्षस्यानात् प्रा-
 सं तदेतत्, स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेदिति सूत्रांशेनानूद्य प्र-
 तिबन्धा प्रतिविधत्ते । नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गादिति । तथाच,
 वेदान्तकृद् वेदविदेव चाहमिति सर्ववेदवेत्त्रा वेदान्तकर्त्रा भगवता
 गीतास्मृतावहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथेति, अहं सर्वस्य
 प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते, इति मत्वा भजन्ते मां युधा भावसम-
 न्विता इत्यादिकथनादुक्तज्ञानवतां स्वभजनकथनेन गृह्यतां चेतन-
 कारणत्वास्थित्योधनाच्च गृह्यतामनुग्रहो न्याय्य इति ताभिरेव वे-
 दान्तवाक्यनिर्णय उचितः । अन्यथा तासां सर्वासामेवाज्ञयका-

शप्रसङ्गात् । तथाच वेदान्तोक्तविषयस्याप्रत्यक्षत्वेऽप्येतदनुरोधेन
 कपिलस्मृतिरेव जघन्याधिकारिविषयत्वेन सङ्कोच्या । ये मुमुक्षवः
 परप्राप्त्यनर्हास्तेऽनया स्वात्मानं प्रकृतिप्राकृतेभ्यो विविच्य स्वस्व-
 रूपावस्थिता भविष्यन्तीति तादृशामर्थं परब्रह्मकारणतांशं परित्य-
 ज्य देवाऽमरन्यायेन प्रकृतेरनादित्वं बोधयित्वा तथोक्तमित्येवं स-
 ङ्कोचेचसहिष्णुत्वात् । नच तन्मूलभूतश्रुतेर्महर्षिंप्रत्यक्षस्य वा वि-
 रोधः । महर्षेराशयस्य तन्मूलश्रुतेश्च प्रत्यक्षश्रुत्यविरुद्ध एवार्थं ता-
 त्पर्यात् । अन्यथा देवहृतिं स्वमातरं प्रति सर्वतत्त्वयाथात्म्यमुक्त्वा-
 ऽप्रे, ज्ञानमेकं पराचीनैरिन्द्रियैर्ब्रह्म निर्गुणम्, अथमात्यर्थरूपेण भ्रा-
 न्त्या शब्दादिधर्मिणेत्यादि न घदेत् । एतदेवामिप्रेत्य मोक्षधर्मं, सां-
 ख्ययोगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा, ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि
 नाना मतानि वै इति पञ्चसिद्धान्तांस्तद्वक्तृश्रोतृत्वा, सर्वेषु च नृप-
 श्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु दृश्यते, यथागतं तथा ज्ञानं निष्ठा नारायणः प्रभुः,
 नचैवमेनं जानन्ति तमोभूता विशाम्पते, तमेव शास्त्रकर्तारः प्रवद-
 न्ति मनीषिणः, निष्ठां नारायणसृष्टिं नान्योऽस्तीति वचो ममेत्युक्तम् ।
 यथागतमिति—श्रुत्यविरुद्धम् । तथाचाज्ञानामर्थं सङ्कोच इत्यर्थः ।
 अथवा पाद्मोत्तरखण्डे भगवच्छिवसंवादे, त्वं च रुद्र महाबाहो
 मोहनार्थमिति मोहनं प्रक्रम्य, 'मयि भक्ताश्च ये विप्रा भविष्यन्ति
 महर्षयः । त्वच्छक्त्या तान् समाविश्य कथयस्व च तामसान् । क-
 णादं गौतमं शक्तिमुपमन्युं च जैमिनिम् । कपिलं चैव दुर्वासं मृक-
 ण्डं च बृहस्पतिम् । भार्गवं जामदग्न्यं च दशैतांस्तामसानुपीन् ।
 तव शक्त्या समाविश्य कुर्वतो जगती हितम् । त्वच्छक्त्या सन्निवि-
 ष्ठास्ते तमसोद्विक्रया भृशम् । तामसास्ते भविष्यन्ति क्षणादेव न
 संशयः । कथयन्ति च ते विप्रास्तामसानि जगत्त्रये । पुराणानि च
 शास्त्राणि त्वं चासत्त्वेन ईहितः । कपालचर्मभस्मास्थिचिह्नान्यमर-
 पूजित । त्वमेव धृत्वा तोल्लोकान् मोहयन्व जगत्त्रये । तथा पाशुपतं
 शास्त्रं त्वमेव कुरु सत्तम । कङ्कालशैवपाशुपतमहाशैवादिभेदत' इति
 कथनात् कपिलाचार्यस्तामसशक्तिप्रवेशोत्तरं तथा कथितमिति ।
 देवहृत्यादिकं प्रति च तदावेशाभावदशायां कथितमिति विषयमे-
 वान्न मोक्षधर्मयाकथानां सूत्राणां च विरोध इति दिक् । अत एव
 हेमाद्रौ भास्वरखण्डे स्नानार्हप्रकरणे पद्मविशन्मते, शैवान् पाशुपतान्

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

प्रकृतिव्यतिरिक्तानां महदादीनां लोके वेदे चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

दृष्ट्वा लोकायतिककापिलान् । विकर्मस्थान् द्विजान् शुद्रान् सवासा
जलमाविशेदित्युक्तम् ॥ १ ॥

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ एवं प्रतिबन्धा कपिलस्मृतेर्निरङ्कुश-
प्रधानकारणत्वांशे सङ्कोचसहिष्णुत्वमुक्त्वा महदाद्यंशेऽपि तथा-
त्वमाहेत्याशयेन सूत्रं पठित्वा व्याचक्षते । * इतरेषां चानुपलब्धे-
रित्यादि * । लोके गीतापुराणादिस्मृतौ प्रश्नोपनिषदादिश्रुतौ
चोपलभ्यमानत्वेऽपि कपिलोक्तप्रकारेणानुपलभ्यमानत्वात् । तथा-
हि । प्रवचनसूत्रेषु तावत्, स्थूलात् पञ्चतन्मात्रस्य, याह्याभ्यन्तरा-
भ्यां तैरहङ्कारस्य, तेनान्तःकरणस्य, ततः प्रकृतेरिति सूत्रयता पञ्च-
भूतव्यतिरिक्तानां कार्यलिङ्गकानुमानगम्यत्वमाहत्याग्रे, मूले मूला-
भावादमूलं मूलमिति कथनात् तस्यामेव मूलकारणता निर्णीता ।
तदिदमनुमानान्न सिद्ध्यति । स्थूलेषु पृथिव्यादिचतुष्टये गन्धादिगुणा-
ऽविनाभावस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन शब्दे च द्रव्यजन्यत्वस्य प्रत्यक्षसि-
द्धत्वेन पूर्ववर्तित्वस्य प्रत्यक्षवाधितत्वाद् गुणनाशेऽपि द्रव्यदर्शनेन
व्यतिरेकव्यभिचाराद् गुणातिरिक्तानां मात्राणां लोकाप्रसिद्धत्वा-
च्च न स्थूलैस्ता अनुमातुं शक्यन्ते । प्रत्युत पृथिव्यादिचतुष्टये
तत्परमाण्वानुमानमेव सुकरम् । आकाशो नित्य इत्येव च युक्तम् ।
एवं मात्राणां स्थूलकारणत्वेन मात्रात्मकस्वरूपेण चासिद्धौ तत्सा-
धितानामहङ्कारमहत्तत्त्वप्रकृतीनामप्यसिद्धिरेव । नापि द्विविधेन्द्रि-
याभ्यामहङ्कारसिद्धिः । शब्दातिरिक्ताया वाचो, गोलकातिरिक्ताना-
मन्येषामपि कर्मेन्द्रियाणां चाप्रसिद्धत्वात् । गोलकैरपि भूतानामेव
सिद्धेश्च । तेषां स्वविलक्षणोपादानासाधकत्वात् । किञ्च । अभिमानो-
ऽहङ्कार इत्यहङ्कारस्य स्वरूपलक्षणम् । स च देहादिष्वहमित्या-
कारकान्यथाज्ञानरूपो वा, अधिष्ठातृत्वेनात्मज्ञानरूपो वा । उभय-
थापि गुणरूप इति द्विविधेन्द्रियविलक्षण इति न तदुपादानतायो-
ग्यः । एवम्, अध्यवसायो बुद्धिरिति महतः स्वरूपलक्षणम् । स चेद-
मेवमेवेति निश्चयात्मा । तस्य चाभिमानजनकत्वं प्रत्यक्षवाधितम् ।

अहमिदं निश्चिनोम्यध्यवस्यामीति विपरीतप्रत्ययात् । आत्मधर्म-
त्वेन प्रत्ययाच्च । ततो जडप्रकृत्यनुमानमपि दुर्घटमेव । अतो यादृ-
शं स्वरूपं महदादीनां सांख्याभिमतं, न तादृशं लोक उपलभ्यते ।
नापि गीतादिस्मृतिषु । 'महाभूतान्यहङ्कुरो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचरा इति चतुर्विंशतीनामुक्त-
त्वेऽपि तेषां स्वप्रभवत्वस्यैव बोधनेन मूलप्रकृत्युपादेयताया अनु-
क्तत्वात् । एवमेव पराशरमन्वाद्युक्तावपि द्रष्टव्यम् । तथैव श्रुतावपि
बोध्यम् । तथाहि । मैत्रायणीयोपनिषदि सृष्टिकथने तमां वा इदमग्र
आसीदेकं तत् परे स्यात् तत् परेणेरितं विपमत्वं प्रयात्येतद्वै रजसो
रूपं तद्रजः खल्वीरितं विपमत्वं प्रयात्येतद्वै सत्त्वस्य रूपं तत् स-
त्वमेवेरितं रसः सम्प्रास्त्रवत् तत् सौंशोऽयं यश्चेतामात्रः प्रतिपुरु-
षः क्षेत्रज्ञः सङ्कल्पाध्यवसायाभिमानलिङ्गः प्रजापतिरित्युक्ता त-
स्यांशा ब्रह्मविष्णुरुद्रा इति स एवापरिमितधा ऊद्भूत इति चोक्ता,
उद्भूतत्वाद् भूतेषु चरति प्रविष्टः स भूतानामधिपतिर्बभूव इत्य-
सायात्मान्तर्बहिश्चेत्युक्तम् । तत्र तमो वा इदमग्र आसीदित्यनेन
परिदृश्यमानजगतः पूर्वरूपं तम इत्युक्त्वा एकं तत् परे स्यादित्यनेन
तदानीं तस्य परामेदं चोक्त्वा ततः क्रमिकवैपम्येण रजःसत्त्वयोः स्व-
रूपप्राप्तिं ततः सत्त्वसारस्यमुख्यजीवत्वं तस्यानेकघोद्भूतत्वेन स-
र्वैक्षेत्रज्ञत्वं सर्वाधिपतित्वं चोक्त्वा इति हेतोरात्मान्तर्बहिश्चेति निग-
मनाद्येतनाचेतनरूपता परस्यैव बोध्यत इति तत्रापि महदादीनां
सांख्योक्तरीतिकस्थरूपानुपलम्भात् । तमो वा इदमेकमास तत् परे
स्यादिति पाठेऽपि तत्पदेन एकस्य परामर्शात् स एवार्थः । नचात्र
सप्तम्या आधाराधेयमावस्फोरणादविभाग एव बोध्यत इति श-
क्यम् । सुषालोपनिषदि प्रलयप्रकरणे, पृथिव्यप्सु प्रलीयते आपस्ते-
जसि विलीयन्ते तेजो धायौ प्रलीयते वायुराकाशे विलीयते आ-
काशमिन्द्रियेष्विन्द्रियाणि तन्मात्रेषु तन्मात्राणि भूताद्रौ विलीय-
न्ते भूतादिर्महति लीयते महानव्यक्ते लीयते अव्यक्तमक्षरे विलीयते
अक्षरं तमसि विलीयते तम एकीभघतिं परस्मिन् परस्तात् सत्रास-
त् सदसदित्येतन्निर्माणमनुशासनमिति वेदानुशासनमित्यत्र शब्दा-
न्तरेण लयव्यतिरिक्तैकीमावस्वरूपबोधनादविभागरूपस्यैकीमावस्य
अणुमशक्यत्वात् । नच स्वरूपैक्यं लय एकीभावस्तद्यविभाग इति

षक्तुं शक्यम् ॥ लोङ् श्लेषण इति धात्वर्थस्य, एके मुख्यान्वकेवला
 इति कैवल्यरूपस्यैकशब्दार्थस्य च बोधनेनोभयत्र लक्षणाप्रसङ्गात् ।
 एकपदस्य मुख्याद्यर्थग्रहणे तमसोऽप्यविभागेन सत्तायां, परस्तात्र
 सन्नासन्न सदसदिति परेतरयावान्नपेधानर्थक्यप्रसङ्गाच्च । उपक्र-
 मे च, किं तदासीत् तस्मै स होवांच न सन्नासन्न सदसदिति त-
 स्मात् तमः सञ्जायते तमसि भूतादिर्भूतादेराकाशम् आकाशाद्
 वायुर्वायोरग्निरग्नोराप अद्भ्यः पृथिवी तदण्डं समभवदिति सृष्टि-
 प्राक्कालेऽपि तथा श्रावणात् तमस उत्पत्तिश्रावणाच्चाविभागस्य सांख्य-
 प्रक्रियायाश्च ग्रहीतुमशक्यत्वात् । श्वेताश्वतरेऽपि, यदा तमस्तत्र
 दिवा न रात्रिर्नसन्न चासन् शिव एव केवल इत्यत्र तमोऽङ्कितका-
 लेऽपि शिवकैवल्यश्रावणेन तमसि शिवाभेदस्यैव बोधनाच्च । तथा स
 यथा सैन्धवखिल्य उदके प्राप्त उदकमेवानुविलीयेत नाहास्योद्ग्रह-
 णायैव स्याद् यतो यतस्त्वाददीत लवणमेवेति बृहदारण्यके लवणर-
 सबोधनेनाविभागस्यैव लयपदार्थत्वेन निर्द्धारणाच्चाप्यत्र गर्भोपनिष-
 दपि यदुक्तम्, अष्टौ प्रकृतयः षोडशविकाराः शरीरमिति । तदपि न
 सांख्यरीतिकतत्त्वसंग्राहकम् । किन्तु श्रौतानां ब्रह्मजन्यानामेव संग्रा-
 हकम् । तथा चूलिकोपनिषदपि विकारजननीं मायामष्टरूपामजां ध्रुवा-
 मित्यादिना प्रकृतिं परमात्मानं च प्रकृत्य यदुक्तं, 'तदप्यग्रे, 'तमेक-
 भेव पश्यन्ति परिशुद्धं विभुं द्विजाः । यस्मिन् सर्वमिदं प्रोतं ब्रह्म
 स्थावरजङ्गमम् । यस्मिन्नेव लयं याति बुद्बुदाः सागरे यथा' इति,
 अग्रे च, जायन्ते बुद्बुदा इवेति च दृष्टान्तकथनात् स्वरूपैक्य एव
 पर्यवस्यति, न त्वविभागे । अतः प्रश्नोपनिषदपि 'सुषुप्तावस्थां प्र-
 स्तुत्य, पृथिवी च पृथिवीमात्रा चेत्यादिना, प्राणश्च धारयितव्यं चे-
 त्यन्तेन यानि तत्त्वान्युक्तानि तान्यपि न सांख्यरीतिकानीति धोऽ-
 व्यम् । तदेतदुक्ते लोके धेदे चानुपलब्धेरिति । एवं चेदमधिकरणा-
 न्तरत्वेन सिद्ध्यति । पूर्वोक्तज्ञानार्थं महदादिविचारणायां सांख्यस्मृ-
 त्यनुपयोगे पूर्वोक्तश्रुतिविरोधो भवति न वेति संशये, महर्षिप्रत्य-
 क्षात् भवतीति पूर्वपक्षप्राप्तौ महर्षेस्तेषां तयोपपादने तात्पर्याभावात्
 'तदंशेऽपि सांख्यस्मृतेर्नित्यानुमेयश्रुतिमूलकत्वाभाव इति सिद्धान्त-
 सिद्धेरिति बोध्यम् ।

रामानुजाचार्यास्तु, इतरेषाम् अतिप्रामाणिकानां मन्वादी-

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

साङ्ख्यस्मृतिनिराकरणेन योगस्मृतिरपि निराकृता द्रष्टव्या ।
योगस्य वैदिकत्वशङ्कया भेदेन निराकरणम् ॥ ३ ॥

नां कपिलदृष्टप्रकारेण तत्त्वानुपलब्धेः श्रुतिविरुद्धा कपिलोपलब्धि-
र्भ्रान्तिमूलेति व्याकुर्वन्ति । तन्मयाऽनुपदमेव पाद्मवचनोपदर्शनेन
व्युत्पादितम् ॥ २ ॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ एतेनेति पदोक्तमतिदेशं व्याकुर्वन्ति ।
* सांख्येत्यादि * । योगस्मृतिः पातञ्जलदर्शनं, हिरण्यगर्भस्मृतिश्च,
सापि प्रकृतिस्वातन्त्र्याद्यंशे भेदांशे सौपाधिकेश्वरस्वरूपांशे च
निराकृतेत्यर्थः । पृथक्कया निराकरणप्रयोजनमाहुः । * वैदिकत्वश-
ङ्कयेति * । श्वेताश्वतरोपनिषदि, त्रिरुन्नतं स्वाप्य समं शरीरं हृदी-
न्द्रियाणि मनसा संनिवेशयेति पृथ्व्यप्तेजोऽनिलखे समुत्थिते पञ्चा-
त्मके योगगुणे प्रवृत्ते, न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य यो-
गाग्निमयं शरीरमित्यादिमन्त्रार्थसंवादाद् वैदिकत्वशङ्कया । इदं
चातिदेशसूत्रम् । अतिदेशश्चात्रासाहृदयाशङ्कनायां साहृदयप्रतिपादन-
रूपः । तेनात्रैवं संशयादिकं बोध्यम् । योगस्मृतावीश्वरतत्त्वाभ्युप-
गमान्मोक्षसाधनतया वेदान्तविहितयोगस्याभिधानाद् वक्तुर्हिरण्य-
गर्भस्य वेदवेदान्तप्रवर्तनेऽधिकृतत्वात् तद्भ्रान्त्यस्य सर्वेषां पूज्यत्वा-
त् पतञ्जलेरपि तथात्वात् तद्दर्शनभाष्यस्य व्यासचरणैः कृतत्वात्
सांख्यतौल्याभावे योगेन समन्वयसङ्कोचो भवति न वेति सन्देहे,
उक्तहेतूनां सांख्ये क्षभावात् तथा सङ्कोचेनाभावेऽपि योगं सत्त्वात्
इवेताश्वतरात्मकप्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वाच्च तेन सङ्कोचो न्याय्य इति
पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्तस्तु—अग्रहारात्मकप्रधानकारणवादादीश्वरस्य निमि-
त्ततामात्राभ्युपगमाद् ध्येयस्येश्वरस्योपादानताविरहेण तदीयनिगि-
लगुणज्ञानाभावेन ध्यानस्याप्यपूर्णाविषयत्वाद्धिरण्यगर्भस्य सृष्टिवै-
यग्न्येण हेतुगीतायामिव तदंशे बांधाभावस्यापि शक्यवचनत्या-
ग्नानेऽपि जघन्याधिकार्येऽर्थे तावन्मात्रकथनस्य युक्तत्वेन तस्याः

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥

बाधकोऽयं तर्कः । अस्य जगतो विलक्षणत्वादचेतनत्वा-

सङ्कोच्चाहृत्वान्मनोनिग्रहसाधनांशे तस्या अविरोद्धत्वेन तदीयभा-
ष्यकरणेऽपि शेषस्य विरोद्धत्वाच्च तथा वेदान्तोपबृंहणस्यायुक्तत्वाच्च
तथा समन्वयसङ्कोचः सम्भवतीति ॥ ३ ॥ १ ॥

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ एवं तुल्यबलवि-
शेषेऽपि स्वविवक्षितस्मृतेः समूलत्वबोधनेन तस्मृतिप्रामाण्ये निरा-
कृते श्रुतिविप्रतिषेधं युक्त्या प्रदर्श्य प्रत्यवतिष्ठन्नं युक्त्या निरा-
कर्तुमधिकरणान्तरमारभते । तत्र मास्तु सांख्यादिस्मृत्या सम-
न्वयस्य बाधस्तथापि तदीयेन तर्केण बाधो भविष्यतीति पूर्वपक्ष-
माह सूत्रद्वयेन । तद् व्याकुर्वन्ति । * बाधक इत्यादि * । सांख्य-
स्मृत्या समन्वयबाधाभावेऽपि तदीयतर्केण बाधो भवति न वेति
संशये समन्वयबाधकोऽयं तर्क इत्यर्थः । तर्कस्वरूपं तु, स्वोत्प्रेक्षि-
ता युक्तिस्तर्क इति तर्काप्रतिष्ठानसूत्रे वक्तव्यम् । ननु पूर्वतन्त्रे
वेदस्य परानपेक्षं प्रामाण्यं व्यासमतानुसारेण जैमिनिना औत्पत्ति-
कसूत्रे स्थापितमिति तर्कनिमित्तकस्यान्यापेक्षस्य कोऽत्रावकाश इति-
चेदित्यम्-तत्र ह्यव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्ध इत्यनेन साध्यविषय एव
तथात्वमिति प्रतीतेः सिद्धविषये वेदान्ते, मन्तव्य इति द्रष्टव्यवा-
क्यैकदेशदर्शनाद् युक्तिभिरनुचिन्तनस्य च मननपदार्थत्वाद्भ्र त-
र्कस्यापेक्षितत्वादस्यवकाश इति । सूत्रं व्याचक्षते । * अस्येत्या-
दि * । अचेतनत्वमन्येषामपि विलक्षणधर्माणामुपलक्षकम् । कार-
णपदं चांशित्यस्य । अत्र च, नेति साध्यनिर्देशः । तथाच पूर्वोक्तं
चेतनं निर्दोषं ब्रह्म न जगदुपादानम् । जगद्विलक्षणत्वात् । यद् य-
द्विलक्षणं, तद् न तदुपादानम् । घटद्विलक्षणतन्तुवदिति । तथा, ब्रह्म
न जीवानामंशिश्रुतम् । जीवद्विलक्षणत्वात् । यद् यद्विलक्षणं, तद्
न तदंशिश्रुतम् । रूप्यखण्डद्विलक्षणसुवर्णवदिति । दैलक्षण्यञ्च,
ब्रह्मणश्चेतनस्य ज्ञानात्मकस्य शुद्धस्य शब्दात् प्रमितस्य, जाण्यमोहा-
मकत्यनुच्छत्यादिविशिष्टाज्जगतः प्रत्यक्षसिद्धाच्छब्दप्रत्यक्षाभ्या-
मेव सिद्धम् । एवं दुःश्रित्याहृत्वादिविशिष्टाञ्जीवाद्पि नित्यनिरव-

चेतनं न कारणम् । विलक्षणत्वञ्च शब्दात् । विज्ञातं चाविज्ञातं
चेति । प्रत्यक्षस्य भ्रान्तित्वं मन्यमानस्येदं वचनम् ॥ ४ ॥

अनन्दात्मकस्य तस्य वैलक्षण्यं सिद्धम् । तथाच ब्रह्म यदि ज-
गदुपादानं जीवस्यांशि वा स्यात् तदुभयविलक्षणं न स्यात् । यतो
नैवमतो नैवमित्येवं बाधकस्तर्को बोध्यः ।

भास्कराचार्यास्तु, देहेन्द्रियान्तःकरणप्राणात्मवादिमतेन तेषु
कादाचित्कं चैतन्यमुपगम्य, जगद् ब्रह्मसलक्षणं ब्रह्मोपादेयत्वाद्
यदेवं तदेवमिति सामान्यव्याप्तिमतानुमानेन जगतो ब्रह्मसलक्षणे-
ऽनुमिते पूर्वोक्तहेतोः स्वरूपासिद्धत्वमाशङ्क्य यदि देहेन्द्रियादीना-
मिवाकाशादीनां पाषाणान्तानां चैतन्यमनुभूतं स्यात् तद्वत् क-
दाचिदुपलभ्येत । नचैवमुपलभ्यते । हिताहितप्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थक्रिया-
याः कदाप्यदर्शनाच्चैतन्यस्य च तदनुमेयत्वाद्तस्तेषु चैतन्यस्य
प्रत्यक्षानुमानाभ्यां बाधितत्वेन स्वरूपासिद्धिं निरस्य, विलक्षणत्वा-
दिति हेतुं साधितवन्तः । तेन शरीरादिष्वपि चैतन्यसाधकहेतूनां
साधारणत्वं व्यतिरेकव्यभिचारदिकं चोच्यते तेष्वप्यचेतनत्वमेव
साधनीयमिति तदीयपूर्वपक्षयाशयः । शेषं विष्णुष्वन्ति । * विल-
क्षणत्वमित्यादि * । सूत्रे अस्येतिपदं देहलीदीपचद्रेऽपि सम्बद्ध-
ते । तथात्वं च विलक्षणत्वम् । ननु विलक्षत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्
तेन हेतुना ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे जगतश्च तत्कार्यत्वे दूषिते कि-
मिति शब्देन विलक्षणत्वसाधनमित्याकाङ्क्षायामाहुः । * प्रत्यक्ष-
स्येत्यादि * । प्रत्यक्षस्य भ्रान्तित्वं मन्यमानस्य सांख्यैकदेशिनस्तादृशं
वेदान्तिनं प्रति स्वमतोपष्टम्भकमिदं विलक्षणत्वस्य श्रौतत्वबोधकं
वचनं चेतनाचेतनविभागस्य श्रुतापि दर्शितत्वादित्यर्थकम् । त-
थाचार्यं तर्कौदिरप्रामाणिकः, श्रुतिविरुद्धत्वाद्, बाह्यतर्कादिवदित्य-
प्रामाण्यसाधने, प्रामाणिकः श्रुतितार्थपर्यगोचरत्वात् सप्तर्कादिव-
दिति प्रतिसाधनेन तस्याभासीकरणार्थमेतत्कथनमिति भावः ।

रामानुजाचार्यास्तु जीवे ब्रह्मवैलक्षण्यबोधनायापि श्रुतिमा-
हुः । समाने पक्षे पुरुषो निमग्नोऽप्यज्ञेयः शौचति मुह्यमानः । अ-

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

मृद्व्रवीत्, आपोऽद्भुवन्, तद् तेज ऐक्षत, ते ह वाचमृचु-
स्त्वं न उद्गायेति । एवमादिश्रुतिभिर्भूतेन्द्रियाणां चेतनत्वं प्रति-
पाद्यत इत्याशङ्क्य तुशब्देन निराकरोति तत्तदभिमानिन्य एव

नीशश्चात्मा षड्व्यते भोक्तृभावादिति । तथाच पादादिषट्शतमपि
नं युक्तमिति तदाशयः । तथाचानन्यापेक्षस्यातीन्द्रियार्थगोचरंस्यापि
शास्त्रस्यावश्यं तर्कसापेक्षता । सर्वेषां प्रमाणानां क्वचिद्विषये तर्का-
नुगृहीतानामेवार्थनिश्चायकत्वम् । तर्का नाम अर्थस्वभावविषयेण
सामान्यविषयेण वा निरूपणेन प्रामाण्यव्यवस्थापकं तदितिकर्तव्य-
तारूपम् ऊहापरपर्यायं ज्ञानम् । शास्त्रस्य त्याकाङ्क्षायोग्यतासन्नि-
धिज्ञानार्थान्प्रामाण्यस्य सुतरां तदपेक्षा । अन्यथा तद्रहितमपि
वाक्यं प्रमितिसुत्पादयेत् । अत एव मनुनापि, यत्तर्कानुसंधेत्ते
स धर्मं वेद नेतर इत्युक्तम् । आत्मविषये, मन्तव्य इति वेदान्त-
श्रुत्याप्युक्तम् । किञ्च । वेदान्तैर्जगतो ब्रह्मोपादानताप्रतिपादननिश्चये
घटादीनां चैतन्यशक्तेश्चैतन्यस्य च तेष्वनुद्भूतसत्ताया निश्चयस्त-
न्निश्चये च सति वेदान्तैर्जगतो ब्रह्मोपादानताप्रतिपादननिश्चय इत्य-
न्योन्याश्रयः । तस्मान्न विलक्षणयोः कार्यकारणभाव इत्याप्याहुः ॥४॥

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ननु किं साल-
क्षण्यं प्रकृतिविकारयोरभिप्रेतं यद्भावाज्जगतो ब्रह्मोपादानत्वासम्म-
वं द्रूपे । न तावद्धर्मसालक्षण्यम् । मृत्पिण्डघटयोः पिण्डत्वाद्यभावस्य
प्रत्यक्षतो निश्चयात् । अथ यत्किञ्चिद्धर्मसालक्षण्यं, तदा तु सत्तया साल-
क्षण्यं धर्तत एवेति । यदि च येन धर्मेण कारणभूतं वस्तु वस्त्वन्तराद्
व्यावृत्तं तेन धर्मेण सालक्षण्यमभिप्रेतम् । तादृशं चात्र चेतनत्वम् ।
तद्भावाच्च जगतः कार्यत्वमिति द्रूपे, तदा तु, मृद्व्रवीत्, आपोऽद्भु-
वन्, ते ह प्राणा वाचमृचुः, ते ह प्राणा अहंश्रेयसे विवदमाना ब्र-
ह्माणं जग्मुरित्यादिषु मृदादीनां चेतनक्रियाश्रावणात् पुराणेषु नदी-
समुद्रादीनामपि चेतनत्वस्मरणाच्च तेष्वपि सालक्षण्यमाश्रयणीय-
म् । तर्कं श्रुत्यनुग्रहस्य त्वयाप्यङ्गीकारादित्याशङ्क्यामुत्तरं पठती-
त्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * मृदित्यादि * । * निराकरोतीति * ।

देवतास्तथा वदन्ति । कुतः ? । वेद एव विज्ञातं चाविज्ञातं चेति
चेतनाचेतनविशेषोक्तेः । अनुगतत्वाच्च । अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं
प्राविशदित्येवमादिविशेषानुगतिभ्यामभिमानित्वमित्यर्थः । देवता-
पदं च श्रुत्यन्तरे ॥ ५ ॥

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

परिहरति । तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । दृश्यते हि कार्य-
कारणयोर्वैरूप्यम् ।

पूर्वपक्षो निराकरोति । * कुत इति * । अभिमानिन्यो देवता एवा-
प्राभिप्रेता इति कुतोऽवगम्यते । विशेषपदं व्याचक्षते । * वेद एवे-
स्यादि * । तथाच यदि चेतनत्वं सर्वस्याभिप्रेत्याद्, यदि चोक्तवा-
क्येष्वभिमानिन्यो देवता अभिप्रेता न स्युस्तदोक्तश्रुतौ विभागं वि-
शेषरूपं न द्रूयात् । अग्निर्वागित्यादिना अनुप्रवेशरूपामनुगतिं च न
द्रूयात् । अतस्तथेत्यर्थ इति । विशेषपदस्यार्थान्तरमाहुः । * देवता-
पदमित्यादि * । हन्ताहमिमास्त्रिभ्यो देवता इति देवतापदं तेजोऽव-
धानां विशेषणं छान्दोग्ये । एता ह वै देवता अहंश्रेयसे विवदमाना
इति कौपीतकिब्राह्मणे च प्राणानां विशेषणमित्यर्थः ॥ ५ ॥

तथाच जगतोऽचेतनत्वेन विलक्षणत्वाद् ब्रह्मोपादेयत्वानुप-
पत्तेस्तर्कानुगृहीतस्मृत्यनुरोधेन जगतः प्रधानोपादेयत्वं प्रतिपाद्यते ।
एवं जीवेश्विभेद एव प्रतिपाद्यते । नित्यत्वादिकथनात् । ततश्च ईक्ष-
त्यादय उपादानत्वप्रतिपादकाः, पादत्वादयोऽशत्वप्रतिपादकाश्च
सत्प्रतिपक्षत्वादाभासाः । तस्मात्, कारणत्वेन चाकाशादिष्विति
सूत्रे यद् यथाव्यपदिष्टस्यकारणत्वमुक्तं, तत् प्रत्यक्षविरोधादसङ्गत-
मित्येधं प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं पठन्ति ।

दृश्यते तु ॥ तद् व्याचक्षते । * तुशब्द इत्यादि * । * वैरु-
प्यमिति * । वैलक्षण्यम् । अत्रायमर्थः । विलक्षणत्वेन ब्रह्मणो जग-
त्कारणत्वं दूषयतो भवतः, किं कार्यकारणयोः सर्वधर्मैः सारूप्यं
विवक्षितम् ? उत केनचिद् धर्मेण ? । अथवा येन धर्मेण कारणं व-

केशगोमयवृश्चिकादौ चेतनादचेतनोत्पत्तिनिषेधे तदंशस्यैव नि-
षेधः । तुल्यांशसम्पत्तिश्चेत् प्रकृतेऽपि सदंशः ॥ ६ ॥

स्वन्तराद् व्यावर्तते तेन धर्मेण ? । नाद्यः । लोकविरुद्धत्वात्, सर्वा-
ंशसारूप्ये कार्यकारणभावहानिप्रसङ्गात्, प्रकृतिगतानां गुणसाम्य-
त्वसर्वमूलत्वादीनां विकृतिष्वभावेन विलक्षणतया प्रकृतेरपि कार-
णतामङ्गप्रसङ्गात्, तत एव ब्रह्मणः कारणत्वसिद्ध्या हेतोरर्यान्तर-
साधकत्वापत्तेश्च । न द्वितीयः । अतिप्रसङ्गापत्तेः, सच्चिदानन्दरू-
पाद् ब्रह्मणः सदंशाज्जडानां चिदंशाज्जीवानाम् आनन्दांशादन्तर्या-
मिणां व्युत्थरणमिति तत्तत्सारूप्यस्य तत्र तत्र विद्यमानत्वाद् भवदु-
क्तहेतोः स्वरूपासिद्धत्वाच्च । न तृतीयः । देहादीनां येन धर्मेण व-
स्वन्तराद् व्यावृत्तिस्तेषां धर्माणां देहत्वगोमयत्वादीनां केशवृश्चि-
कादिष्वभावेन तेषामप्यकारणत्वप्रसङ्गात् । चेतनादेहादचेतनस्य
केशनखदन्तादेरचेतनाद् गोमयाश्चेतनस्य वृश्चिकादेरुत्पत्तिदर्शनेन
हेतोः साधारणत्वाच्च । यदि च देहाज्जडात् केशादीनां तादृशां,
गोमयाज्जडानां वृश्चिकदेहानामेवोत्पत्तिरित्युच्यते तदा तूक्तमेव स्वरू-
पासिद्धत्वम् । तस्मान्नानेन ब्रह्मकारणत्वदूषणं, न घा मृदादीनां
ब्रह्मकार्यत्वदूषणमिति । इदं च तदुक्तं हेतुं तस्य श्रुतिसिद्धत्वं चो-
पगम्य दूषितम् । माध्वव्यतिरिक्तानां सर्वेषामप्येतदेव मतम् । तृ-
तीयसुबोधिन्यां वैलक्षण्यस्य भ्रान्तप्रतीतत्वं, न तं विदाद्य इमा ज-
जानान्यसुष्माकमन्तरं भवतीति श्रुतिबलादङ्गीकृत्य वैलक्षण्यानुप-
गमेन दूषितम् । वैलक्षण्यमन्यस्मादन्तरा दृश्यते, न तु वैलक्षण्य-
मस्तीति । तदेतदत्रापि सूचयन्ति । * चेतनादित्यादि * । * तदंश-
स्येति * । अचेतनांशस्य । तथाच भ्रान्तप्रत्यक्षालम्बनेन श्रुतिप्रत्यव-
स्थानं न युक्तमित्यर्थः । सलक्षणात् सलक्षणोत्पत्तैर्यदुक्तो दर्शनादुक्त-
दूषणममन्वानं प्रति समाध्यन्तरमाहुः । * तुल्येत्यादि * । * चेदि-
ति * । विवक्षिता चेत् । तथाच, यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि
तथाऽक्षरात्, सम्भवतीह विश्वमिति मुण्डकश्रुतौ सतः सवुत्पत्ति-
धायणेन दर्शनानुग्रहेऽपि नास्माकं दोष इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षेऽभि-
मानिव्यपदेशसूत्रमपि सिद्धान्तसूत्रम् । तदर्थस्तु, विज्ञानं चाविज्ञानं
चेत्यत्र विज्ञानशब्दोऽभिमानिव्यपदेशोऽभिमन्तव्याद् वैलक्षण्यबो-

धनार्थो, न तु कारणवचनः । कुतः ? विशेषानुगतिभ्याम् । सर्वं स्व-
 क्षानवदित्यादिना कार्यस्यैवेतरेतरविशेषात् । सत्यमभवदिति कार-
 णरूपस्यानुगतेष्वेति प्रत्यक्षविरोधपरिहाराय द्वितीयं सूत्रम् । एवमत्र
 स्याद्यानद्वयेन धृतौ युक्तिविरोधः परिहृतः । तेन यथाव्यपदिष्टस्य
 कारणत्वं निष्प्रत्यूहम् । एतच्च नृसिंहतापनीयादपि सिद्धयति । त-
 थाहि । नवमखण्डे आत्मनां परमात्मना शुद्धाभेदं जिज्ञासुभिर्देवैः
 प्रजापतिर्विज्ञापितस्तान् प्रति ब्रह्मवादमुपदिदेश । तत्रोपद्रष्टाऽनुम-
 न्तैष इत्यनेनाहंप्रत्ययगम्यमात्मानमनूद्य सिंहश्चिद्रूप एवेति तस्य
 पराभेदं विधाय कथमेवमित्याकाङ्क्षायामेतस्य परभेदेन स्वस्योपद्र-
 ष्ट्वाभिमानो वृथेति बोधनायाऽविकारो ह्युपलब्धा सर्वत्रेति परमा-
 त्मन एवोपद्रष्टृत्वमनेन भ्रमात् स्वस्मिन्नभिमन्यते इति बोधयित्वा,
 न ह्यस्ति द्वैतसिद्धिरात्मैव सिद्धो ह्यद्वितीय इत्यभेदं निगमयामास ।
 तत्र भेदः प्रत्यक्षसिद्ध इति नाद्वैतसिद्धिरित्याशङ्कनायां प्रत्यक्षस्य
 भ्रमत्वाय मायया ह्यन्यदिषेति मायारूपं दोषं तत्र हेतुत्वेनाह । अ-
 न्यदिष प्रतीयते, न त्वन्यदित्यर्थः । ततो, नन्वस्तुमायाया दोषत्वं,
 तथाप्यन्यस्याभावं तथा किं प्रत्याच्यमानं हि स्वपुष्पमिवात्यन्तासत्
 प्रत्याययितुं शक्यते। अतः प्रतीतिबलात् सिद्धेऽन्यस्मिन्नयं जीवो भिन्न
 एव मन्तव्य इति कथमस्य परमात्माद्वैतसिद्धिरित्याकाङ्क्षायां तत्साध-
 नाय पुनराह । स वा एष आत्मा पर एवैषैव सर्वमिति । ततो, ननु
 प्रतीतस्य बाध विना वाक्यमात्रेण मायिकत्वं न प्रतिपद्युं शक्यत
 इत्याकाङ्क्षायां तत्साधनाय पुनराह । तथाहि प्राज्ञे इति । यथा तैजसे
 प्रतीयमाने सर्वे प्राज्ञे बाध्यत इति मायिकं तथा विश्वस्मिन् प्रतीत-
 मपि तुरीये बाध्यत इति मायिकं मन्तव्यम् । तेन भेदोऽपि मायिक
 इत्यर्थः । तदेतद् व्याकरोति । सैषाऽविद्या जगत्सर्वमात्मा परमात्मै-
 वेति । ततो, ननु तत्र निदावशादज्ञानसत्ताऽस्तीति तत्रत्यस्य सर्वस्य
 भेदस्य चाविद्यकत्वं युक्तम् । जाग्रति सा नास्तीति कथं सर्वस्य मा-
 यिकत्वं प्रतिपत्तव्यमित्याकाङ्क्षायां जाग्रत्यपि मायारूपं परामघं मा-
 यासत्तां चानुभावयति । स्वप्रकाशोऽप्यविषयज्ञानत्वाज्ज्ञानन्नेव ह्यत्र
 न विजानात्यनुभूतेर्माया च तमोरूपानुभूतेरिति । अत्र अविषयज्ञान-
 रूपत्वं जीवस्वरूपस्य स्वप्रकाशत्वे जानत्त्वे च हेतुः । तथाच मह-
 मह इति विशिष्टानुभवबलात् तत्कृतः पराभवस्तस्याः स्वरूपं सत्ता

तुच्छत्वं च यद् भासते तत् तेषामेतदव्यतिरिक्तत्वादेतदीयम् । किञ्च । क्षेत्रप्रदर्शनोत्तरं द्वयोराभासेन करणोक्त्वा आभासभूतयोर्जीवेशयोर्न द्रष्टृत्वं किन्तु परमात्मन एवोभयद्रष्टृत्वम् । स्वद्वैधीभावोक्त्या च द्विविधाभासाधारत्वं बोधितम् । इयं च परमात्मनः सकाशान्नित्यनिवृत्तेति, न तदुपाधिः, किन्तु जले चन्द्रकिरणवदविभक्त एव योऽशोऽस्वां प्रविशति तदुपाधिर्भूत्वा अंशानां परस्परं परमात्मन सकाशाच्च भेदं मौढ्यादिधर्मवैशिष्ट्यं च दर्शयति । तेन भेदरूपोऽपि तस्याः परिणाम इत्यर्थः । ततस्तस्याः कथमेवंरूपतेत्याकाङ्क्षायां तस्याः स्वरूपमाह । सैषा चित्रा सुदृष्टा बह्वङ्कुरा स्वयं गुणभिन्ना अङ्कुरेष्वपि गुणभिन्ना सर्वत्र ब्रह्मविष्णुशिवरूपिणी चैतन्यदीप्तेति । अत्र चित्रेत्यादिभिश्चतुर्भिः क्रमेण जगतो विचित्राकारे जडत्वे मोहात्मकत्वे संख्याकृते आनन्त्ये तुच्छत्वे च तत्स्वभावो हेतुत्वेनोक्तः । अङ्कुरेष्वपि गुणभिन्नेत्यनेन तदङ्कुरभूतानां गुणानामपि प्रत्येकं सङ्गतत्वं नानाप्रकारकव्यष्टिप्रस्तारप्रयोजकत्वाद्योक्तम् । एतावदुपादानतानिर्वाहकं सर्वत्र ब्रह्मविष्णुशिवरूपिणीति सृष्ट्यादित्रिविधकर्तृत्वनिर्वाहकम् । तच्च रूपत्रयं नास्याः, किन्त्वेतद्रूपत्रयमस्यां ब्रह्मण इति बोधनाय चैतन्यदीप्तेत्युक्तम् । तदेतन्निगमयति । तस्मादात्मन एव त्रैविध्यं योनित्वमपीति । यस्मादाभासाधारभूता माया चैतन्यदीप्त्यैव ब्रह्मादित्रिरूपवती तस्मादात्मन एव त्रैविध्यम् । आभासाभास्ययोः समानाकारत्वस्यैवानुभवात् । अत्र त्रैरूप्यमिति वक्तव्ये त्रैविध्यमिति यदुक्तं, तेनाविष्टायामपि देवमनुष्यासुरभेदभिन्नत्रिविधजीवप्रयोजकं रूपमप्यात्मन एवेति बोधितम् । यस्माच्च चैतन्यदीप्त्या दर्शयिष्येव, न तु कर्त्री, तस्माद् योनित्वं निमित्तकारणत्वमप्यात्मन एवेति । तथाचाभासनिमित्तत्वं जगन्निर्मातृत्वं च शुद्धस्यैव साकारस्येति बोधितम् । तदेतद् व्युत्पादयन् पूर्वमाभासयोर्वैलक्षण्यमाह । अभिमन्ता जीवो नियन्तेश्वर इति । तत्रोभयोराभासत्वे तुल्यत्वे कथमेवं वैलक्षण्यमित्याकाङ्क्षायां तत्प्रयोजकं रूपमाह । सर्वाहमानी हिरण्यगर्मरूप ईश्वरवद् व्यक्तचैतन्यः सर्वगो हीति । दिहेतौ । यस्मादयं सर्वाहमानी सर्वगः समष्टितस्मादविद्याव्यष्ट्युपाधयो जीवास्तत्तदभिमन्तारः । यस्मादीश्वरवद् व्यक्तचैतन्यस्तस्मात् ते नियन्तारो,

यस्मात् त्रिरूपस्ततस्तदङ्कुरोपाधयो ब्रह्मादयोऽपि प्रत्येकं तादृशाः ।
 दृष्टान्तीभूत ईश्वरः को वेत्यत आह । एष ईश्वरः क्रियाज्ञानात्मेति ।
 एष इति प्रकान्तपरमात्मा । तथाच तस्य क्रियात्मत्वात् तत्प्रतिरू-
 पोऽयं सर्वाऽहम्मानी, तस्य ज्ञानात्मत्वाद्यं व्यक्तचैतन्य इत्यर्थः ।
 एवं योनित्वं समर्थयित्वा कार्यकारणयोः सालक्षण्यं घैलक्षण्यं चा-
 ह । सर्वं सर्वमयं सर्वं जीवाः सर्वमयाः सर्वावस्थासु तथाप्यल्पा
 इति । तेन यन्मूले तदेव कार्येषु स्वल्पमिति धोदितम् । एवं कार्य-
 माभासश्च व्युत्पादितः । तेन कारणत्वमाभास्यत्वं च दृढीकृतम् ।
 अतः परं जीवात्मानं मुख्यवृत्त्या प्रणवप्रतिपाद्यत्वं निगमयितुं पर-
 मात्मन एवावस्थाभेदं क्रियाभेदं चाह । स वा एष भूतानीन्द्रियाणि
 विराजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्याऽमूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते
 माययैव तस्माद्वय एवात्मेति । तथाच यः स्रष्टा स एवांशेन प्रवि-
 श्य द्विधा व्यवहरति मायया, न तु द्विधा भवतीति मूलविचारे स
 एवायं स्वस्वरूपं प्रणवप्रतिपाद्यतां च नानुसन्धत्ते, किन्त्वस्ति तद-
 भिन्न इत्यर्थः । एतदेवाद्वयत्वं दृढीकर्तुं द्वादशस्वरूपलक्षणान्यस्याह ।
 सन्मात्रो नित्यः शुद्धो बुद्धः सत्यो मुक्तो निरञ्जनो विभुरद्वय आ-
 नन्दः परः प्रत्यगेकरसः प्रमाणैरैतैरवगत इति । अत्राभासस्यापि
 प्रत्यक्त्वात् तदव्यवच्छेदायैकरसपदम् । अयमेव च मुख्यो हेतुः ।
 एतेन परत्वे सिद्धे तत आनन्दत्व इत्येवं द्वादशलक्षणकत्वसिद्धौ
 निष्प्रत्यूहं परमात्माभेदसिद्ध्या प्रणवप्रतिपाद्यत्वं निगमितं भवती-
 ति । एवं सजातीयद्वैते निराकृतेऽपि जगतोऽविद्यायाश्च विद्यमान-
 त्वाद् विजातीयद्वैतापत्त्या शुद्धाद्वयासिद्धौ जीवोऽपि नित्यभिन्न
 एवाङ्गीकार्यः स्यादित्याशङ्कनं निवारयितुं जगतोऽविद्यायाश्च सद्रूप-
 त्वेन ब्रह्माभेदमाह । सत्तामात्रं हीदं सर्वं सदेव पुरस्तात् सिद्धं हि
 ब्रह्म न ह्यत्र किञ्चनानुभूयते नाविद्यानुभवात्मानि स्वप्रकाशे सर्वसा-
 क्षिण्यविक्रियेऽद्वय इति । हि यतो हेतोः सत्तामात्रमिदं सर्वं सृष्टि-
 पूर्वकाले सदेव । यथा पृथुबुध्नोदराद्याकारा वस्तुतो मृद्धर्मा इति
 घटादयो मृन्मात्रत्वान्मृदेव तथा सति हि निश्चयेन विकारस्य व्य-
 घहारार्थतया वस्तुतः सदात्मकत्वाद् ब्रह्मत्वं सिद्धम् । हि यतो
 हेतोर्यत्र सविक्रियं तदादावन्ते चाविक्रियम् । अत एतस्य सत आ-
 घन्तावस्थाविचारे यत् किमपि कार्यमविद्या च तत् सत्त्वेनैवानुभूय-

ते, न तु प्रतिनियतेन तेन तेन रूपेणातो विजातीयद्वैतस्याप्यभावा-
 च्छुद्धाह्वयसिद्धिरित्यर्थः । तदेतत् स्वयमनुभवस्तानप्युपदिशति ।
 पश्यतेहापि सन्मात्रमसदन्यदिति । इहापि जडमोहात्मके जगत्पि
 अन्यत्वेन प्रतीयमानं यज्जडादिरूपत्वं तदसत् । अतस्तदनाहत्य सर्वं
 सन्मात्रं पश्यतेत्यर्थः । ननु जडादिरूपताप्याकारादिवदस्मिन्शौत्प-
 सिकी प्रतीयत इति सन्मात्रत्वमवधारणीयमित्याकाङ्क्षायां तदव-
 धारणप्रकारमाह । सत्यं हीत्यं पुरस्तादयोनि स्वात्मस्थमानन्दचिद्धनं
 सिद्धं ह्यसिद्धं तदिति । हि यतो हेतोः सत्यं सब्रस्तु पुरस्ताद्
 सृष्टिपूर्वकाले, इत्थं सर्वाकारम्, अयोनि अजन्यं, स्वात्मस्थं स्वप्रति-
 ष्ठम्, आनन्दचिद्धनम् आनन्दचिदाकारमेव सिद्धम् । हि अतो
 हेतोर्निश्चयेन वा तज्जडमोहात्मकत्वमसिद्धम् । तथाचेदानीं ज-
 डादिरूपताया औत्पत्तिकत्वेन प्रतीयमानत्वेऽप्यविद्याभिभववि-
 रहदशायामप्रतीतेरान्तरालिकमेव तदित्यर्थः । एवं तस्यान्तरा-
 लिकत्वं निगमयित्वा सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वमुपसंहरति । विष्णु-
 शीशानो ब्रह्माऽन्यदपि सर्वं सर्वगमिति । यत् सर्वगं कारणभूतं
 ब्रह्म तदेव विष्णवादिरूपं घटादिरूपं चेतनाचेतनात्मकमित्यर्थः ।
 एवं परमात्मनः सर्वरूपत्वं निगमयित्वा तदात्मकत्वेनात्मन ओत-
 त्वाय सर्वस्यात्मरूपतामात्मनो ब्रह्मधर्मवत्तां चाह । सर्वमत एव
 शुद्धोऽयाध्यस्वरूपो बुद्धः सुखरूप आत्मेति । अत एव ब्रह्मात्मकत्वादेव
 सर्वशुद्ध आत्मा एवंरूपश्चेत्यर्थः । एतदग्रे अनुज्ञात्रनुज्ञाऽधिकल्परू-
 पत्यमात्मनो ब्रह्माभेदाय प्रतिपादितम् । अविद्याया अनुज्ञायामन्त-
 र्भावश्च प्रतिपादिद्भिः । तत् सर्वं मत्कृतनृसिंहतापनीयदीपिकातोऽव-
 गन्तव्यम् । अत्र प्रयोजनाभावान्नोच्यते । इदमत्र प्रसङ्गावुक्तम् ।
 माध्वास्तु, न विलक्षणत्वादितिसूत्रं पठित्वा ततो, इश्यते
 त्विति सूत्रं पठन्ति । द्विषुत्रमधिकरणं चाहुः । श्रुतेस्तदनुसारि-
 स्मृतेश्च न पाशुपनादिसृष्टिवदप्रामाण्यम् । कुतः? । विलक्षणत्वात् ।
 नित्यत्वेन पुरुषाजन्यतया तद्वैलक्षण्यात् । अस्य वेदस्य तथात्वं नि-
 स्सत्यं च शब्दात् । वाचा विरूपनित्ययेत्यादिरूपात् स्वतः प्रामा-
 ण्याच्च । अन्यथाऽभवस्थितेरिति चार्थमाहुः । ततोऽभिमानिव्यपदे-
 शासूत्रं पठित्वा, इश्यते चेत्पथिकं सूत्रं पठन्ति । तदपि सूत्रव-
 यात्मकमधिकरणान्तरमित्याहुः । तथापि, वेदः प्रमाणं न, भृद्व्य-

असदितिचेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

श्रुतौ कारणत्वेनासदुक्तमितिचेन्न प्रतिषेधार्थमेव वचनम् ।

धीदित्यादौ प्रत्यक्षविरुद्धत्वादित्वादिति पूर्वपक्षनिरासं तुना कृत्वा, सृष्ट्रवीदित्यादिषु तदभिमानिव्यपदेशस्तासां विशेषानुगतिस्यां सामर्थ्यव्यापकत्वाभ्यामङ्गीक्रियतेऽतो न प्रत्यक्षविरोधः । तासां सामर्थ्यं च महद्भिर्द्दयतेऽतः प्रत्यक्षविरोधाभावात् श्रुतिप्रामाण्यमङ्ग इत्यर्थश्चाहुः ॥ ६ ॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ पूर्वाधिकरणेन श्रुती युक्तिविरांधं परिहृत्य समाकर्षेत्सूत्रोक्तस्यार्थस्योपष्टम्भार्थं शु-यन्तरे पुनर्विप्रतिषेधान्तरमाशङ्क्य समाधत्ते । * असदित्यादि * । तद् व्याकुर्वन्ति । * श्रुतावित्यादि * । असद्वा इदमत्र आसीदिति श्रु-तावसतः सकाशात् सृष्टिरुच्यते । असच्च सन्निभम् । अभावो वाऽलीकं या । अतस्तदेव कारणमितिचेन्न । कुतः ? । प्रतिषेधमात्र-त्वात् । प्रतिषेधस्य मात्रमवधारणं येन तत् तादृशं तत्त्वात् । वाक्या-न्तरस्य तन्निषेधावधारकत्वात् । छान्दोग्ये, तद्वैकः आहुरसदेवेद्-मत्र आसीदित्यनेन मतान्तरीयमसदनूय, कुतस्तु खलु सौम्यैर्ध-स्यादित्यादिना निषिद्ध्यते । एवं नानाविधं जगत् कुतो हेतोरक-स्मादभावात् स्यात् । न ह्येकस्मादभावाशानाविधं कार्यं क्वा-पि दृष्टम् । येन तथा कल्प्येत । येऽप्यभावस्य कारणत्वं चदन्ति तेऽपि प्रागभावस्य नानात्वं चदन्तीति । अधालीकं दूषयति । अ-सतोऽलीकात् कथं सञ्जायेतेति । न हि खपुष्पात् किञ्चिज्जायते । किञ्च । यद्यसतः सतश्च विकल्पेन कदाचित्कं कारणत्वमभिप्रेया-घातिरात्रमितिचद्वदेत् । न तु युक्तिपुरःसरं दूषयेत् । अतस्तत्र नासतः कारणत्वमुच्यते इति न विप्रतिषेधः । अतस्तत्र यद्यसत्पदं तद् भावविकारात्मकसत्ताराहित्यबोधनार्थमित्यर्थः । । एवञ्च, ना-सदासीन्नोसदासादिति भाववृत्तसूक्तेऽप्यसत्पदेन भावविकारभूत-सत्ताराहिततया सांख्याद्यभिमतं प्रधानाद्यभिप्रेत्य तन्निषिद्ध्यते । सत्पदेन च भावविकारभूतसत्तायुक्तं कार्यमभिप्रेत्य तन्निषिद्ध्यते ।

कथमसतः सज्जायेतेति । कार्यस्य वा पूर्वविप्रतिषेधो ब्रह्मकार-
णत्वाय ॥ ७ ॥

न सन्नासन्न सदसदिति सौवालभ्यतावपि सदसत्पदेन व्यक्ताव्य-
क्तात्मकं शब्दब्रह्म निपिच्छते । शब्दब्रह्मात्मनस्तस्य व्यक्ताव्यक्तात्म-
नः पर इति तृतीयस्कन्धे शब्दब्रह्मणस्तथात्वोक्तेः । अतोऽसद्वेति
वाक्ये असतः कारणत्वं नोच्यते । नापि, नासदासीदित्यादौ मूल-
सतः कारणत्वं निपिच्छते, येन श्रुतिविप्रतिषेधः स्यात् । अतः शब्द-
साम्यादेव ब्रह्म इत्यर्थः । यद्यपि समाकर्षसूत्रेऽयमर्थः सिद्धस्तथापि
समाकर्षे हेतुः सूत्रकृता तत्र नोक्तः । अत्र त्वसन्निषेधे हेतुरुक्तः सो-
ऽन्यत्राऽप्युच्येयः । तत्तत्प्रतिषेधावधारकाणां वाक्यानां तत्रैवोदाह-
तत्वादिति । एवं स्वमतेन व्याख्याय प्रस्थानान्तरीयव्याख्यानसङ्घ-
हायाहुः । * कार्यस्येत्यादि * । वाशब्दोऽनादरबोधनाय । एतस्यार्थ-
स्य असद्व्यपदेशसूत्रे प्रपञ्चनीयत्वादिति । उक्तश्रुतौ, इदं कार्यमु-
त्पत्तेः पूर्वमसदासीदित्युच्यते । तथाच कार्यस्योत्पत्तेः पूर्वकाले
सत्ताप्रतिषेधो ब्रह्मकारणत्वबोधनायेति सत्कार्यत्वाद् श्रुतिविप्रति-
पिद्ध इति चेन्न । कुतः ? प्रतिषेधमात्रत्वात् । असद्वेति वाक्यस्य का-
र्यावस्थानिषेधावधारकत्वात् । न ह्ययं निषेधः प्रागुत्पत्तेः कार्यसत्तां
निषेधुं शक्नोति । इदानीमपि कार्यस्य कारणात्मनैवात्मलात् प्रागप्यु-
त्पत्तेस्तदात्वस्य बाधाभावेन कार्यत्वे परिदृश्यमानं यदागन्तुर्कं स्थूलं
रूपं तन्निषेधावधारकत्वात् । तथाच न सत्कार्यत्वाद् श्रुतिविप्रति-
पिद्ध इत्यर्थः । नच कार्यगतस्य व्यवहार्यरूपस्यागन्तुकत्वे तस्य पूर्व-
मसत्त्वात् तद्दृष्टान्तेनासत्कार्यत्वाद् पुनः प्रसज्यत इति वाच्यम् ।
कारणे तस्यापि सत्त्वात् । नच तादृशव्यवहारापत्तिस्तर्हीति वाच्य-
म् । तादृशमगवदिच्छाभावादुपपत्तेः । नच तादृशेच्छाभावे माना-
भावः । इच्छायाः कार्यकोन्नेयत्वेन कार्याभावाद्युभयस्यैव तत्र मान-
त्वात् । इदं यथा तथा चिद्वन्मण्डनीयाविर्भावतिरोभावत्वाद्दिवरणे
निपुणतरमुपपादितमिति नात्र प्रपञ्च्यते । इदञ्चात्र वैषम्यनीर्घृण्य-
सुप्रयत्न परप्रसिद्धा परो बोधनीय इति न्यायेनोक्तम् । घस्तुतस्तु
तत्र पूर्व्यानुयाये सोऽफामयतेत्यादिना या सृष्टिस्तु तस्या अस्ताधुः

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

पूर्वपक्षमाह । अपीतिर्लयः । कार्यस्य कारणलये तद्वत् प्र-
सङ्गः । स्थौल्यसावयवत्वपरिच्छिन्नत्वाद्युद्धत्वादिधर्मसम्बन्धावश्य-
कत्वादसमञ्जसं ब्रह्मकारणवचनम् ॥ ८ ॥

त्वमत्र प्रतिपाद्यते । सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते इति
गीतावाक्येन सत्पदस्य साधुवाचकत्वे असत्पदस्यासाधुवाचक-
ताया अपि युक्तत्वात् । अत एवात्र सुकृतत्वं ब्रह्मण उच्यते, रसत्वं
च । रसस्यानन्दरूपत्वं चेति सर्वं युज्यते । पूर्वोक्तायां तथात्वोक्त्य-
भावादिति दिक् । इदं च पुष्टिप्रवाहमर्यादायां फलाध्यायचतुर्थपादे
च विवृतमिति नात्र मत्कल्पनेति बोध्यम् । तथा सत्यस्मिन् पक्षे
प्रतिषेधमात्रत्वादित्यस्य साधुत्वप्रतिषेधमात्रत्वादित्यर्थः संगृहीतो
बोध्यः । तथाचासच्छब्दस्य स्वार्थाच्छ्रवणं यदि नेष्यते तदापि छा-
न्दोग्ये असत्पदस्य निषेध्यपरत्वम् । तैत्तिरीये तु प्रपञ्चस्थूलावस्था-
भावबोधनपरम् । प्रपञ्चविशेषस्यासाधुताबोधनपरत्वं धा । अतः
समाकर्षणानङ्गीकारेऽपि न ब्रह्मकारणताविरोध इत्यर्थः ।

रामानुजाचार्यास्तु, न विलक्षणेति सूत्रोक्तयुक्त्या जगतो ब्र-
ह्मवैलक्षण्ये ब्रह्मणोऽपि जगद्विलक्षणत्वात् तत उत्पन्नस्य जगतो द्र-
व्यान्तरत्वादसत एवोत्पत्तिः प्रसज्ज्यत इत्येवमस्मिन् सूत्रे अस-
दिति भागेनाऽऽशङ्का, न प्रतिषेधमात्रत्वादिति भागेन परिहरतीति ।
इदयते त्वित्यस्य पूर्वसूत्रस्य कार्यकारणयोः सालक्षण्यनियमनिषेध-
मात्रपरत्वात् कार्यस्य कारणाद् द्रव्यान्तरत्वम् । कृमिमक्षिकयोरिव
वैलक्षण्यभावात् कुण्डलहिरण्ययोरिव द्रव्यैक्यसत्त्वादित्यर्थ-
माहुः ॥ ७ ॥

अपीतौ तद्वत् प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ पूर्वसूत्रेणासत्कारणत्वाद्
परिहृत्य ध्रुवविरोधस्यापनाद् ब्रह्मकारणत्वादे श्विरीकृते पुनस्त-
त्र युक्त्या प्रत्ययतिष्ठत इत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति * पूर्व-
पक्षमाहेति * । तथाच नेदमसद्वादनिरासकं सिद्धान्तसूत्रमि-
त्यर्थः । * व्याकुर्वन्ति * । अपीतिरित्यादि * । * असमञ्जसमिति *

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

नैवास्मदीये दर्शने किञ्चिदसामञ्जस्यमस्तीति तुशब्देन परिहरति । स्वपक्षस्थापनपरपक्षनिराकरणयोर्विद्यमानत्वान्नतुवचनम् । तत उत्पन्नस्य तत्र लये न कार्यावस्थार्थसम्बन्धः शरावरुचकादिषु प्रसिद्धः । भवतां परं न दृष्टान्तोऽस्ति ॥ ९ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

सर्वज्ञत्वशुद्धत्वादिविघटत्वेनायुक्तम् ॥ ८ ॥

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ परिहारसूत्रमिदम् । व्याकुर्वन्ति । * नैवेत्यादि * । * नतुवचनमिति * नतु इति पदद्वयकथनम् । * लयेनेत्यत्र, लये इति पदच्छेदः । अयमर्थः । ब्रह्मकारणवादे ये दोषाः कार्यप्रलयावस्थामादाय भवता प्रदर्शितास्ते कस्य कार्यस्य कस्मिन् कारणे लये दृष्टा अभ्यापाद्यन्ते । लौकिक इति त्वसद्गतम् । शरावादीनां मृदि लये परमाणुभावापत्तौ स्थौल्यसावयवत्वाद्यदर्शनात् । महापृथिवीरूपत्वे च परिच्छिन्नत्वाशुद्धत्वाद्यदर्शनात् । रुचकफटकादीनां च सुवर्णे लये तददर्शनात् । प्रत्युत तैजसानां भाण्डानां मद्यादिसम्बन्धेन द्रुष्टत्वेऽग्निसम्बन्धात् तस्याकारस्य नाशनेन पुनः पूर्वभावसम्पत्तौ निर्दोषता स्मर्यते । तैजसानां रेतोविषमूत्राखङ्कणपादिभिश्चाण्डालसूतिकोदक्यापतितादिभिश्चिरमुपहतानामाघर्तनमिति । एवं मार्तिकानामपि मृद्गावे । चातोद्धृतं रजतः शुचीति । अतो लोकविचारेऽस्माकं दृष्टान्ताः सन्ति, न भवतामिति ॥ ९ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ अथ शास्त्रीये कार्ये दृष्टा इत्युच्यते तर्हि अणुहमन्वेपयित्वा ततो घक्तव्यम् । तथापि निर्विशेषात् प्रधानात् सविशेषस्य शब्दादिमत उत्पत्तेः कार्यकारणयोर्विलक्षणत्वं, कार्य-इत्योत्पत्तिर्न कारणस्येत्यपि । एवं विलक्षणकार्योत्पत्तावुत्पत्तेः पूर्वं

स्वपक्षे चैते प्रतिवादिनः साधारणा दोषाः । निर्विशेषात्
प्रधानात् सविशेषस्य कार्यता । तस्योत्पत्तिः । लये तद्धर्मसम्बन्धः । असत्कार्यवादप्रसङ्गः । तथैव कार्योत्पत्तौ कारणाभावेन
नियमाभावः । भावे वा मुक्तानामपि पुनर्वन्धप्रसङ्गः ॥ १० ॥

तस्य वैलक्षण्यस्याभावादसत्कार्यवादप्रसङ्गः । सद्भावे च लयेऽपि
कार्यधर्मसम्बन्ध इति तद्वत्त्वप्रसङ्गः । किञ्च, सर्वेषामन्तिमकार्यपर्यन्तानां कार्याणां कारणे सत्त्वेन, एतद्वन्तरमेतदुत्पत्स्यत इति त-
थैव कार्योत्पत्तौ तत्क्रमनियामककारणाभावेन क्रमनियमाभावः ।
अथ नियामककारणमन्तरेणैव नियमोऽभ्युपगम्यते तदा आकस्मि-
कवादप्रसङ्गः । अथ तत्रापि कारणसत्ताऽभ्युपगम्यते तदोत्पादन-
ियामककारणसद्भावे तेनोत्पत्तिः कार्यवेति मुक्तानामपि पुनर्वन्धप्र-
सङ्गः । कारणस्य साधारणत्वादिति । तदेतद्युक्तम् * स्वपक्षे चैत
इत्यादिना * । तथाच दोषसाम्यात् पर्यनुयोग उचित इत्यर्थः ।
यद्यपि प्रतिबन्धेननुत्तरत्वादिवं नोत्तरं, तथापि पूर्वसूत्रेण निरस्त-
त्वाद् वादिनो धर्मरत्ननिवृत्तये उक्तं श्रेयम् ।

रामानुजाचार्यास्तु ब्रह्मणश्चिदचिच्छरीरमङ्गीकृत्य भोगाय-
तनत्वादीनि च शरीरलक्षणानि दूषयित्वा यस्य चेतनस्य यद् द्रव्यं
सर्वात्मना स्वार्थं नियन्तुं धारयितुं च शक्यं, तच्छेषतैकस्वभावं च
तद् तस्य शरीरमिति लक्षयित्वा, अपीतिसूत्रोक्तस्य तद्वत्प्रसङ्गरूप-
स्य दूषणस्य चिदचिद्रूपे परब्रह्मशरीर एव सम्बन्धात् ब्रह्मणि दोष-
सम्बन्धः । ब्रह्मगतगुणानां च न शरीरे सम्बन्धः । यथा देवमनुष्या-
दीनां सशरीराणां क्षेत्रज्ञानां शरीरगता धालत्वयुवत्यस्यविरत्वादयो
नात्मनि सम्यङ्मन्ते, आत्मगताश्च ज्ञानसुखादयो न शरीरे तद्वदिति
दृष्टान्तसूत्रं व्याकुर्वन्ति स्म । तच्चिन्त्यम् । सदेव सौम्येदमग्र, आत्मा
या इदमेक एवाग्र आसीदित्यादिषु केवलं ब्रह्मैव प्रकृत्य सृष्टिकथ-
नात्, तमः परे देवे एकीभवतीति शब्दान्तरेण प्रलयेऽपि तमसः
स्वीयरूपत्यागेन ब्रह्मरूपताया एवोक्तत्वाच्च तेनैव रूपेण परिदारस-
म्भवेऽस्यानुपयोगादिति । तद्योरोऽप्येतेनैव प्रत्युक्तो श्रेयः ।

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवम-
प्यविमोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

वेदोक्तेऽर्थे शुष्कतर्केण प्रत्यवस्थानमयुक्तम् । तर्कस्यामति-
ष्ठानात् । तर्को नाम स्वोत्प्रेक्षिता युक्तिः । सा एकोक्ता नान्यैर-

शङ्कराचार्यांस्तु, विवर्तवादमाश्रित्य कार्यस्यासत्त्वव्यवस्था-
पनेन दोषपरिहारं सिद्धान्तयन्ति । तदपि तदन्यत्वाधिकारणे दू-
ष्यम् ।

माध्वास्तु, तद्वत्पदे मनुष्यमङ्गीकृत्य, अपीतिसूत्रोक्तमप्यस-
द्वादनिरासकमिच्छन्ति । यद्यसदेव कारणं स्यादपीतिस्तद्वान् स्या-
त् । असतः सकाशाज्जगदुत्पत्तावुपेत्यायां प्रलये असन्मात्रावशेषः
प्रसज्येत । कार्यनाशे कारणमात्रावशेषनियमात् । अतोऽसमञ्जस-
मसन्मतमिति । इद्वान्तसूत्रे च, विप्रतिपन्ना उत्पत्तिः सती भवितु-
मर्हति । उत्पत्तित्वात् । घटोत्पत्तिवदिति । विमतो विनाशः सदव-
शेषः । विनाशत्वाद् । घटविनाशवदिति लोके दर्शनादसत्कारणवा-
दस्यासमञ्जसत्वमाहुः । तथापि विनाशत्वस्य नानुमानत्वम् । न स
दवशेषः । जलविनाशवदिति ह्यन्तेन हेतोः साधारणत्वादिति ।

मिश्रस्तु यथा असतः सत्तुत्पत्तिर्न सम्भवति तथा सतोऽपि
सत्तुत्पत्तिर्न सम्भवति । कुतः ? । अपीतो कारणवत् कार्यस्यापि वि-
द्यमानत्वप्रसङ्गादिति पूर्वपक्षम्, अपीतिसूत्रे व्याख्याय, न त्विति
सूत्रे सतः सत्तुत्पत्तौ मृदादेशदेहेष्टान्तस्य विद्यमानत्वादिति सिद्धान्तं
व्याचक्ष्यो । तदपि सिधिलम् । सती मृदादेशविद्यमानस्यैव घ-
टादेशोत्पत्तिदर्शनेन सतः सत्तुत्पत्तेरुपपादनसापेक्षत्वादिति ॥ १० ॥

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः ॥
सूत्राक्षरैरेव सांख्योक्त्या किञ्चिदाशङ्का परिहरतीत्याशयेन सूत्रं
पठित्वा व्याचक्षते * वेदोक्त इत्यादि * वेदोक्तेऽर्थे शुष्कतर्कः कार्य-
वैलक्षण्यकार्यधर्मवत्त्वमसद्गादिभिः प्रत्यवस्थानमयुक्तम् । कुतः ? ।
तर्कस्याप्रतिष्ठानात् । तर्को नाम स्वोत्प्रेक्षिता युक्तिः । सा एकोक्ता

ङ्गीक्रियते । स्वतन्त्राणामृषीणां मतिभेदाद् वस्तुनो द्वैरूप्यासम्भ-
वाभियामकाभावाच्च । अतो न तर्कस्य प्रतिष्ठा । पूर्वपक्षिणः
परिहारः । अप्यन्यथानुमेयमिति चेत् । एवमपि अन्यथा वयम-
नुमास्यामहे । यथा नानतिष्ठादोषो भविष्यति । न हि कोऽपि
तर्कः प्रतिष्ठितो नास्तीति वक्तुं शक्यते । व्यवहारोच्छेदमतद्भावात् ।

आर्षं धर्मोपदेशं च धर्मशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतर, इति स्मृतेः ।

सावद्यतर्कपरिहारेण निरवग्रस्तर्कः प्रतिपत्तव्यो भवतीति चेद्,
एवमप्यविमोक्षनतद्गः । ब्रह्मणादिनो निर्दुष्टतर्कतद्भावेऽपि प्रकृति-

नान्यैरङ्गीक्रियते । वक्तृभिश्चर्चायां तत्तदुक्तास्तर्काः परस्परमाभा-
सीक्रियन्ते । स्वतन्त्राणामृषीणां मतिभेदात् । विवादाद्विषयस्यैकस्य
वस्तुनो युक्तिमात्रेण द्वैरूप्यस्यासम्भवात् । लोकस्य वैचित्र्येणोभ-
योर्गौड़िनोर्दृष्टान्तसौलभ्ये एकतरयुक्तिनियामकस्य हेतोरभावाच्च ।
अतो महर्ष्युक्तत्वाद्धेतोर्न तर्कस्य प्रतिष्ठा । पूर्वपक्षिणः परिहारस्त-
स्मादित्यस्मान् प्रतिब्रवीषि तदा अप्यन्यथानुमेयमिति चेद् एवमपि
अन्यथानुमास्यामहे, यथा तर्काप्रतिष्ठादोषो न भवति । तत्र हे-
तुः । * न हीत्यादि * । तत्रापि हेतुद्वयम् । * व्यवहारेत्यादि *
* स्मृतेरित्यन्तम् * । तेन सिद्धं तु, * सावद्येत्यादि * चेदित्य-
न्तम् * । तथाच, प्रधानं जगदुपादानकारणम् । तत्सलक्षणत्वा-
त् । पटसलक्षणतन्तुजदित्यनुमान निरवद्यम् । प्रधानाजगज्जाय-
त इति सांख्यसूत्रोक्तश्रुत्या, यन्नन्तुनाभ इव तन्तुभिः प्रधान-
जैः स्वभावत इति श्वेताश्वतरश्रुत्या चानुगृहीतत्वादिति चेदेवं
सांख्योक्तमनूद्यपरिहरन्ति । * एवमपीत्यादिना * । तथाच स्वया
या श्वेताश्वतरश्रुतिस्तर्कानुप्राहकतयोक्ता सा प्रकरणावरुद्धा । त-
त्र हि प्रथमेऽध्याये, भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रि-
विधं ब्रह्ममेतदिति भोक्तृभोग्ययोरपि ब्रह्मत्वभावणेन भोग्यस्य प्र-
धानस्य ब्रह्मरूपत्वेनैव सिद्धत्वात् । पञ्चमाध्याये च, तद् वेदगुणो-

धादिनस्तर्कस्य दोषाविमोक्षप्रसङ्गः । मूलनियमाभावाद् धैमसस्य
विद्यमानत्वात् ॥ ११ ॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

सांख्यमतस्य वैदिकप्रत्यासन्नत्वात् केपाञ्चिच्छिष्टानां परि-
ग्रहोऽप्यस्ति । अणुमायाकारणवादास्तु सर्वथा न शिष्टैः परिग्र-
हन्त इति तेषां तर्काः पूर्वोक्तन्यायेन सुतरामेव निरस्ता वैदि-
कत्वाः ॥ १२ ॥

एनिपरसुगूढं तद् ब्रह्मा वेद् ते ब्रह्मयोनिमिति ब्रह्मण एव योनिस्थ-
श्रावणात् । एवं, प्रधानाज्जगज्जायत इत्यत्रापि प्रधानं ब्रह्मकार्यमेव
सन्दिग्धस्य वाक्यस्यासन्दिग्धेनैव निर्णयस्य युक्तत्वात् । इदं च,
योनिश्च हि गीयते इति प्रथमाध्याय एव दत्तोत्तरम् । अतः प्रकृति-
धादिनो मूलनियमाद्यभावात् तत्तर्कस्याप्रतिष्ठानादोषादविमोक्षस्यैव
प्रसङ्ग इत्यर्थः ।

रामानुजाचार्यास्तु, तर्काप्रतिष्ठानादपीति सूत्रं भिन्नं कुर्व-
न्ति । तदा लापनसौकर्यं गुणः । हेतोः सिद्धान्तकोटिप्रवेशात् ।
तथापि पूर्वसूत्रस्वचकारवैयर्थ्यं दोषः । चकारार्थस्यात्रत्यापिशब्देन
सङ्गहादिति ॥ ११ ॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ तर्काप्रतिष्ठानदोष-
मन्येष्वपि बोधयैस्तत्रापि परिहारमतिदिशति । * एतेनेत्यादि * ।
तद् व्याचक्षते । * साङ्गचेत्यादि * । * पूर्वोक्तन्यायेनेति * । मूल-
नियमाभावपरस्परवैसम्भत्यप्रयुक्तेन तर्काप्रतिष्ठानरूपेण न्यायेन ।
यद्यपि, 'अक्षपादमणीते च काणादे सांख्ययोगयोः । त्याज्यः श्रुति-
विरुद्धोऽतः श्रुत्येकशरणेनृभिः । जैमिनीये च वैयासे न विरोधो-
ऽस्ति कश्चन' इति पराशरापपुराणवाक्याज्जैमिनीयान्तेषु किञ्चिद्देश-
घिरोषस्तुल्यत्वापि गौतमीये, श्रीलूक्ये, मायिके च दर्शने शिष्टा-
परिग्रहोऽधिक इत्यन्त्यातः पश्चात् तद्दूषणमित्यर्थः । इदं च फे-
षलं सूत्रमेव, नाधिकरणम् । विषयादेरस्फुटत्वाद्भिचाराभावाच्च ।

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥

कारणदोषं परिहृत्य कार्यदोषपरिहारार्थमारम्भः । भोग्यस्य भोक्त्रापत्तिः । ब्रह्मणो निर्विशेषस्य कारणत्वाद् भोक्तुर्भोग्यत्वं, भोग्यस्य च भोक्तृत्वमापद्यते । अतो न विभाग इति चेत् स्याल्लोकवत् । यथा लोके कटककुण्डलादीनां सुवर्णकारणत्वेन सुवर्णानिन्यत्वेऽपि न कटकस्य कुण्डलत्वमेवं न भोग्यस्य भोक्तृत्वम् ॥ १३ ॥

एवञ्च पूर्वाधिकरणेनेनस्मूत्रेण च समाकार्यस्मूत्रोक्तप्रतिकूलानां तर्काणां पराहृत्या ब्रह्मणः कारणत्वं दृढीकृतम् ॥ १२ ॥

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोकवत् ॥ पूर्वोक्तयुक्तिभिः परिहृते श्रुतिविप्रतिषेधे, अस्य सूत्रस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां तदाहुः । * कारणेत्यादि * । दृश्यते त्वित्यनेन वैलक्षण्यं, प्रतिषेधः मात्रत्वादित्यनेनासत्कारणवादापत्तिः, दृष्टान्तसङ्गावाद्सामञ्जस्यं, तर्काप्रतिष्ठानादन्यानप्युत्प्रेक्षिष्यमाणान् कारणदोषान् परिहृत्य उत्प्रेक्ष्यमाणस्य कार्यदोषस्य परिहारार्थं सूत्रारम्भ इत्यर्थः । एवमग्निः माधिकरणत्रयेऽपि योध्यम् । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * भोग्यस्येत्यादि * । भोक्त्रापत्तेरिति भावप्रधानो निर्देशः । भोक्तृत्वापत्तेरित्यर्थः । अत्रैवं योध्यम् । सोऽकामयतेति चेतनं ब्रह्म प्रकृत्य ततः सृष्टिमुक्त्वा तन्तुन्यायेन तदनुप्रवेशाद्, विशानं चाविशानं चेति कार्यविभागो दर्शितः । स युज्यते न घेति सन्देहे, स न युज्यते । यतः; अस्थूलमनपिण्ड्यादिश्रुतिभ्यो लौकिकविशेषरहितस्य ब्रह्मणः कारणत्वात् कार्यस्य लयदशायां भोक्तृभोग्याभावकृतपरस्परविभागस्य निवृत्तिपूर्वकं कारणात्मकतासम्पत्तौ सर्वथा तयात्वे जाते ततः पुनः रूपतौ स्थितिदशायां भोक्तृश्चेतनस्य भोग्यत्वं अक्षचन्दनादिरूपग्वं भोग्यस्य तस्य भोक्तृत्वं चेतनत्वमापद्येत यथा लोके कटककुण्डलादेरुपमर्देन सुवर्णरूपतापत्तौ पुनः कारणदशायां कटकभागस्य कुण्डलत्वं कुण्डलभागस्य कटकत्वं तद्वत् । अतोऽविभागो विशाना-

ऽविज्ञानविभागाभावः । ततश्च, ऋतं पिवन्तौ सुकृतस्येत्यत्र चैने भोक्तृत्वं सुकृते भोग्यत्वं यदुच्यते, तद् विप्रतिषेध इत्येवेदि-
त्यन्तेनाशङ्क्य तत्र समाधत्ते । स्याल्लोकवदिति । तथाचैवमापा-
दनेऽपि उत्पत्तिदशायां चेतनस्य भोक्तृत्वमचेतनस्य भोग्यत्वमेव ।
यथा लोके फटकभागस्य कुण्डलत्वेनोत्पत्तौ कुण्डलत्वमेव, कुण्ड-
लभागस्य फटकत्वेनोत्पत्तौ फटकत्वमेवं विपर्ययापत्यभावाद्, भो-
क्तृभोगविभागसौकर्यं तद्वदित्यर्थः । अत्र लोकवदिति दृष्टान्तेनेदं
बोध्यते । तदुक्तमभ्युपगम्य तदुक्त्वा समाधीयते । अस्माकं तु,
षड् स्यां प्रजायेयेतीच्छया बहुभवनस्य प्रकर्षस्य च सिद्धत्वात् पूर्व-
मेव चेतनाचेतनविभागं कृत्वा तेन तेन रूपेण तत्र तत्र प्रवेश इति
न दोषलेश इति । एवमत्र युक्त्या, विज्ञानं चाविज्ञानं चेत्यादि-
भूतौ विभागाभावरूपः कार्यदोषः परिहृतः । प्रलये तु विभागाभा-
वेऽप्यदोषः । व्यवहाराभावेन तद्गङ्गाभावादिति ।

भास्कराचार्यास्तु, युक्त्या ब्रह्मवाद्ः सांख्यैः पुनराक्षिप्यते ।
तदुपपन्नायेदं सूत्रमितीच्छन्ति । यथा केनतरङ्गादीनां परस्परं वि-
भागः समुद्रादनन्यत्वं चेति दृष्टान्तं चाहुः ।

शङ्कराचार्या अप्येवमेवोक्त्वा यद्यपि भोक्ता न ब्रह्मणो वि-
कारः । तत् सृष्ट्वा तदेवानुमाविशदिति स्रष्टुरविकृतस्यैव कार्यानु-
प्रवेशे भोक्तृत्वभावणात् । तथापि कार्यमनुप्रविष्टस्योपाधिनिमित्तो
विभागः सम्भवति । यथा घटाद्युपाधिनिमित्तं भाकाशस्येत-
दवधिकमाहुः ।

रामानुजाचार्यास्तु तद् दूषयन्ति । अन्तर्भावितशक्त्यधिघो-
पाधिकाद् ब्रह्मणः सृष्टिमभ्युपगच्छन् मेवमाक्षेपपरिहारयोरसङ्गत-
श्चात् । तथाहि । कारणान्तर्गतशक्त्यधिघोपहितस्य भोक्तृत्वादुपा-
धेभ्य भोग्यत्वाद्द्विलक्षणयोस्तयोः परस्परमाधापत्यदर्शनेनाक्षेपस्यै-
वानुदये परिहारस्याप्रयोजनत्वेन सूत्रस्यैव धैयध्यात् । स्वरूपपरि-
रणामस्तु न तैरभ्युपेयते । न कर्माधिभागादितिचेन्नानादित्वादि-
स्यागामिसूत्रं क्षेत्रज्ञानां तत्कर्मणाश्चानादित्वप्रतिपादनात् । तदन-
भ्युपगमे च भोक्तृभोग्याधिभागशङ्काया पयानुदयात् । स्वरूपपरि-
रणामे च ब्रह्मणो भोक्तृभोग्याधिभागशङ्काया पयानुदयात् । स्वरूपपरि-
रणामे च ब्रह्मणो भोक्तृभोग्याधिभागापत्त्या पुनरसामञ्जस्वादि-

ति । स्वप्नं त्रेत्रमाहुः । स्थूलसूक्ष्मचिदचिच्छरीरस्य ब्रह्मणः कार-
णरूपत्वाज्जोत्रब्रह्मणोः स्वभावविभागो य उक्तः सोऽनुपपन्नः । स-
शरीरत्वे जाववद्भाक्त्वस्यावर्जनीयत्वात् । न च, सम्भोगप्राप्तिसू-
त्रेऽस्य दोषस्य प्रागेव परिहृतत्वात् शङ्कोदय इति वाच्यम् । तत्रो-
पास्यतया हृदयान्तःस्थस्य शरीरान्तर्वर्तित्वमात्रेण न भोगसम्बन्ध
इत्युक्तत्वात् । इह तु जाववद् ब्रह्मणाऽपि सशरीरत्वे तद्वदेव
सुखदुःखभोगापत्तिरित्युच्यते । लाके तथा दर्शनात् । न ह वै सश-
रीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरास्त, अशरीरं वा च सन्तं प्रि-
याप्रिये न स्मृतं इति श्रुतेश्च । अतः सशरीरब्रह्मकारणवादे जीवे-
श्वरस्वभावविभागाभावात्, केवलब्रह्मकारणवादे मृतसुवर्णादि-
षज्जगद्रत्नापुरुषार्यादिसर्वविशेषाश्रयत्वप्रसङ्गाच्च प्रधानकारणवाद्
एव ज्यायानिति चेत् । स्याल्लोकवत् । स्यादेव सशरीरत्वेऽपि जीवे-
श्वरस्वभावविभागः । जीवेशेऽपि सुखदुःखभोगस्य पापपुण्यकृतत्वेन
शरीरनिमित्तकत्वाभावात् । नच, न ह वै सशरीरस्येति श्रुतिविरो-
धः । तस्य कर्मारब्धदेहविषयत्वेन कर्मण्येव तन्पर्यवसानात् ।
अन्यथा, स एकधा भवति, स यदि पितृलोककामो भवति स तत्र
पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाण इति कर्मसम्बन्धनिर्मुक्तस्य सशरीर-
स्यैव जीवस्यापुष्टार्थगन्धाभावश्रावणविरोधापत्तेः । अपहृतपाप्मनः
परमात्मनस्तु तद्भावः कैमुतिकादेव सिद्ध्यति । यथा राजा-
ऽऽशानुवर्तिनां तदतिवर्तिनां राजानुग्रहनिग्रहकृतसुखदुःखयोगेऽपि
सशरीरत्वमात्रेण तच्छासके राज्ञि न शासनानुवृत्त्यतिवृत्ति-
निमित्तकः सुखदुःखभोगस्तद्वदिति लोकेऽपि सिद्धमिति । तन्मत-
चौरोऽप्येवमाह । ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशाविति स्वातन्त्र्यास्वा-
तन्त्र्याऽप्यां कृतं स्वभावविभागं घटतीत्येतावान् भेदः । तत्र सशरी-
रस्य परिणामः प्रागेव निरस्त इति न शङ्को नापि चोत्तरम् । स्वरू-
पपरिणामवादिनां ब्रह्मणो भोक्त्वभोग्यभावस्त्वष्ट एव । प्रमाणब-
लाच्छुद्धाद्वैतस्यैवाभ्युपगतत्वेनादोषात् । नच स्वभावाविभागाप-
त्तिः । सृष्टिदशायां शक्तिविश्लेषेण स्वभावविभागस्य लोकेऽपि दर्श-
नात् । एकबीजके तरौ पत्रपुष्परुन्मूलवल्कनिर्यासानामन्योन्यस्व-
भावस्य तेषां च स्वभावानां बीज पेक्ष्यस्य पुनर्बीजे तथात्वस्य स-
र्ववर्जनीयत्वादिति ।

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

श्रुतिविरोधं परिहरति । वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
मृत्तिकेलेव ससमिति । तत्र विकारो वाङ्मात्रेणैवारभ्यते, न
वस्तुत इत्यर्थः प्रतिभाति ।

भिक्षुस्तु—ननु परमेश्वरस्य जगत्कारणश्रुत्यर्थत्वे, बहु स्यात्
प्रजायेय, रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव, स एव इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्य
इत्यादिश्रुतिभिर्जगत्कारणस्यैव जीवभावथावणेन सुखदुःखभोक्तृ-
जीवरूपतापर्या, तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वस्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाक-
शीतीत्यादिश्रुत्युक्तो विभागो नोपपद्यत इतिचेल्लोकवदयं विभागः
स्यात् । यथा लोके पितृप्रकृतिके पुत्रे पित्रात्मकत्वे सत्यपि गर्भधा-
सादयः पुत्रस्यैव न पितुरिति विभागस्तथैव परमेश्वरजीवयोरपि ।
पवं समुद्रमत्स्यपृथिव्योपध्यादयो हृद्यन्ता घोघ्या इत्याह ।

मध्याचार्यास्तु—कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये
सर्वे एकीभवन्तीति मुक्तजीवस्य परापत्तिरुच्यते । अतस्तयोरविभा-
गात् स पूर्वमपि तदभिन्न एव । अन्यथा एकीभावायोगादिति चेत्,
स्यादल्लोकवत् । यथा लोके उदक उदकान्तरस्यैकीभावव्यवहारे-
ऽप्यन्तर्भेदोऽस्त्येव, तथात्रापि स्यादिति । अत एव, यथोदके शुभ्रे
शुद्धमासिकं तद्वदेव भवतीत्युक्तम् । नच स्वभावाविभागः । न
ते महित्वमन्वदनुवन्ति, न ते विष्णो जायमानो न जात इत्यादि-
श्रुतौ तस्य सिद्धत्यादित्याहुः ।

अत्राधिकरणविभागस्त्वव्यवस्थितः । कश्चित् कचिदन्यैर-
न्यत्र तत्समाप्त्यङ्गीकारात् । आचार्यस्त्वेषां सूत्रत्यमेव केवलमङ्गी-
क्रियते, नाधिकरणत्वम् । कचिदप्याधिकरणत्वावचनात् । सूत्रत्रय-
माहेति सूत्रस्यैव फथनाच्च । तथापि बोधसौकर्याय किञ्चिद् धि-
पयैक्यमादाय, असत्सूत्रादाभ्येतदवधैकाधिकरण्यमङ्गीक्रियत इ-
त्यक्षेपः । तथासत्येतस्यापि तच्छेषत्वम् ॥ १३ ॥

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ एवं कार्यबोधकश्रुतौ यु-
क्तिविरोधं परिहृत्य कार्यबोधकवाक्यान्तरे श्रुतिविरोधं परिहरतीत्या-
घायेन सूत्रमपतारयन्ति * श्रुतीत्यादि * प्रतिभातीति * वाचारम्भ-

तथाच सति कस्य ब्रह्म कारणं भवेत् । अतः श्रुतिवाक्य-
स्यार्थमाह । आरम्भणशब्दादिभ्यस्तदनन्यत्वं प्रतीयते । कार्य-
स्य कारणानन्यत्वं, न मिथ्यात्वम् ।

णमनूय तस्य विकारत्वं विधाय ततस्तस्यैव नामधेयत्वनिगमनात्
प्रतिभाति । * तथाच सतीति * कार्यस्य खपुष्पवद् वाङ्मात्रत्वेन अ-
वस्तुत्वे सति । उत तमादेशमप्राक्षो येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्यादि, यथा
सौम्यैकेनेत्यादिप्रतिज्ञादृष्टान्तश्रुतिबलेन प्रपञ्चसमवायित्वं ब्रह्मणः
प्रतिपादितं दृष्टान्तवाक्यशेषे च वाचारम्भणमित्यादि श्रूयते । तस्य
धैवमर्थः प्रतिभातीति । येनैव कारणत्वं प्रतिपाद्यते तच्छेषेणैव तद्
विघटितं भवतीति विप्रतिषेधाद् ब्रह्मवादे पुनरसामञ्जस्यमिति श-
ङ्कायां तस्यार्थमाहेत्यर्थः । तेन विप्रतिषेधो विषयः । अस्ति वा न वेति
सशयः । पूर्वपक्षसिद्धान्तौ तु स्फुटावेवेतीदमधिकरणम् । तच्च
सप्तसूत्रम् । यदि च विषयस्य पूर्वं विचारितत्वात् संशयानुदयेऽपि
प्रतिवादिना स्वाग्रहमात्रेण इदमाक्षिप्यत इत्यङ्गीक्रियते, तदा तु
सूत्रमात्रत्वमेव । एवमेव पूर्वत्रापि बोध्यम् । अर्थमाहुः । * आर-
म्भणेत्यादि * अत्रादिपदेन, इतिशब्दो, नामधेयपदं, सदेव सौम्ये-
त्यादीनि वाक्यानि च संगृह्यन्ते । तथाच यदि विकारे वाङ्मात्र-
तामभिप्रेयाद् वाचारम्भणं विकारो मृत्तिकैव सत्यमित्येव वदेत् ।
तावनैव कार्यस्य मिथ्यात्वसिद्धेः । वदति त्वेवम् । तथाच यो वि-
कारस्तद् वाचारम्भणम् । यद् आरभ्यते तद् आरम्भणम् । कृत्यल्युटो
बहुलमिति कर्मणि ल्युट् । वागारब्धं कारणस्यैव नामधेयम् । कार-
णमेवहि तत्तदर्थक्रियासिद्धयर्थं तेन तेन नाम्ना व्यवहियत इति
कारणादिभिन्नमेव कार्यं, न तु स्वेन रूपेण कारणाद् भिन्नम् । तदा-
ह । मृत्तिकेत्येव सत्यमिति । कारणरूपेणैव सत्यम् । अतः कारणरू-
पेणैव सत्यं, न तु मिथ्या । तथा सति कार्याभावेन ब्रह्म कस्य कार-
णं भवेत् । तदभावे सति पूर्वोपन्यस्ता, यतो वा इमानीत्यादयः सर्वा
एव श्रुतयः कुप्येरन् । न च शुक्त्वादीनां रजतादीन् प्रतीय ब्रह्मणो-
ऽपि जगत् प्रति कारणत्वस्य शक्यवचनत्वात् तत्कोप इति वाच्य-
म् । पुरुषबुद्धिदोषघनेन शुक्त्वादिषु रजतादिबुद्धिमात्रजनकतया

रजतादिकारणत्वस्याभिमानमात्रत्वेनापौरुषेय्यामीश्वरनिःश्वासरूपायां श्रुती तादृशाभिमानिवाक्यत्वस्याशक्यवचनतया तदभिम-
 तकारणताया वक्तुमशक्यत्वात् । शक्यत्वाभ्युपगमे तर्कवदप्रतिष्ठ-
 या सर्वसन्मार्गाविवलवप्रसङ्गात् । किञ्चात्रेदं वाक्यमुपक्रम उक्ताग्रे
 कथमसतः सज्जायेतेति, सदेव सौम्येदमग्र आसीदिति सत्पदेन
 इदमा च सतः कार्यत्वं भाव्यते । यदि शुक्तिरजतवत् कार्यं स्यात्,
 सज्जायेतेति सत्पदमिदङ्गुरश्च कुप्येताम् । किञ्चाग्रे, तदैक्षत, षड्
 स्यां प्रजायेयेतीक्षणपूर्विका स्वस्यैव बहुभवनरूपा नानाविधजनन-
 हेतुका च सृष्टिः भाव्यते । यदि चोक्तविधं कार्यं स्यात् तदा तस्य
 मिथ्यात्वेन स्वप्रतियोगित्वबोधक उत्तमपुरुषप्रयोगश्च कुप्येत । कि-
 ञ्चाग्रे, सेयं देवतैक्षतेत्यादिनोक्ते त्रिवृत्करणेक्षणे, इमास्त्रिस्रो देवता-
 इति योधिना देवतानां या ब्रह्मप्रत्यक्षगोचरता सापि ब्रह्मणो भ्रमरा-
 हित्यात् कुप्येत । नचापागादग्नेरग्नित्वमिति निगमनवाक्यविराधः ।
 शिष्यस्यार्वाचीनतया अग्नित्वादीन् स्वाभाविकत्वेनावधारयतस्ता-
 दशावधारणनिवृत्त्यर्थं तस्य वाक्यस्य तत्राभिमन्यमानस्वाभाविकता-
 उभगतिबोधकतया विरोधाभावात् । अत एतैः शब्दैरिदं सर्वं, यद-
 ऽयमात्मा सर्वं तं परादाघोऽन्यब्राह्मनः सर्वं वन्देत्यादिभिश्च कार्यस्य
 कारणामिन्न वमेव वाक्यार्थो, न मिथ्यात्वमित्यर्थः ।

अत्र शङ्कराचार्या मायावादभवतारयन्ति । मृत्तिकेत्येव सत्य-
 मित्यवधारणात् कारणमेव सत्यं, कार्यं त्वनृतं, नामधेयमात्रत्वात् ।
 दाष्टान्तिकवाक्येऽप्यपागादग्नेरग्नित्वं, वाचारम्भणं विकारो नाम-
 धेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमिति ब्रह्मव्यतिरेकेणाभावकथनाच्च ।
 न च सूत्रेऽनन्यत्पद्मात्रास्यायमर्थः । किन्तु, यथैको वृश्चो नाना-
 शास्त्रं पदं ब्रह्मापि स्वात्मनैकं कार्यारम्भना नानेति मृदादिदृष्टान्तमा-
 लोच्यार्थो वाच्य इति वाच्यम् । पूर्वोक्तावधारणादिविरोधेन दा-
 ष्टान्तिकवाक्येऽप्येतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यमिति परमकारणस्यै-
 वैक्यस्य सत्यत्यापधारणेन च तथा वक्तुमशक्यत्वात् । किञ्च स-
 माप्तौ, पुरुषं सौम्योत हस्तगृहीतमिति नयमे पर्याये तस्करदृष्टा-
 न्तेनानृतामिसन्धस्य यन्धनं, सत्यामिसन्धस्य मोक्षं च दर्शयता
 पक्ष्यस्यैव पारमार्थिकत्वं, नानात्वस्य च मिथ्यात्वमेव स्फुटी-
 क्रियते । यदि होकरयनानात्ययोऽयमप्यपि सत्यत्वं स्यात् तदा व्य-

येपुनर्मिथ्यात्वं तामसबुद्ध्यः प्रतिपादयन्ति तैर्ब्रह्मवादाः सूत्र-

घहारगोचरत्वसामान्येऽप्येकस्यैवानृताभिसन्धत्वं नोच्येत । किञ्च ।
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति भेददृष्ट्यपवादेनेत-
देव प्रदर्श्यते । यद्युभयसत्यता स्यान्नानात्वं नापोद्येत । अतोऽनादि-
कालप्रवृत्ताऽविद्यावशादयं भेदः प्रतिभासते, न तु परमार्थतोऽस्ति ।
नचैवं सति प्रत्यक्षादिप्रमाणानर्थक्यं, विधिनिषेधशास्त्राणां चानर्थ-
क्यं, मोक्षशास्त्रेणानृतेन ब्रह्मज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्गो वा शङ्कनीयः । मि-
थ्याभूतस्याप्यस्य व्यवहारस्य बाधकप्रत्ययाभावेन प्रवृत्तेः सम्भ-
वात् । प्रत्यक्षादीनां प्रमाणानां विधिनिषेधशास्त्राणां चाप्यविद्याव-
द्विषयत्वेन बाधकप्रत्ययाभावादेव प्रवृत्तिसम्भवेनानर्थक्याभावात् ।
मोक्षशास्त्रस्यापि ब्रह्मज्ञानात् प्रागसत्यत्वाप्रतिपत्त्या तस्याप्यप्रतिघा-
तात् । अनृतादपि तस्मात् सत्यज्ञानावाप्तिस्तु यथा स्वप्नात् शु-
भाशुभसूचनं, लिप्यक्षरेभ्यश्च पारमार्थिकवर्णमतिपत्तिस्तथा भवि-
ष्यतीति मायामात्रमेवेदं सर्वमिति । तन्मत्तं सद्ब्रह्मेणानूद्य दूषयन्ति ।
* ये पुनरित्यादि * । * तामसबुद्ध्य इति * । माया च तमोरूपेति
श्रुतेर्मायाकृतबुद्ध्यः । अयमर्थः । कारणत्वयोधकश्रुतीनां सर्वस्यात्म-
त्वब्रह्मत्वयोधकश्रुतीनां चानुरोधेन कार्यस्य कारणानन्यत्वे सिद्धेऽग्नि-
त्वाद्यपगमबोधकवाक्यस्य व्याख्यातरीत्यार्ये बुद्धे, ऐतदात्म्यमिदं सर्वं
तत् सत्यमित्यत्राप्यणिमपरिचायनार्थस्य सर्वस्यैव सन्निहिततया त-
त्पदेन परामर्शात् तस्यैव सत्यत्वं विधीयते, सर्वगतमेव चैकत्वमनू-
द्यत इति मन्तव्यम् । अन्यथा, स आत्मा स सत्यमित्येवं पठेत् । नच
तस्करदृष्टान्तस्यानृताभिसन्धत्योक्त्या नानात्वस्य मिथ्यात्वसिद्धिः ।
अत्र तत्तत्कार्यार्थे विलक्षणतत्तत्सृष्टिकथनात् । यद्वा स्यामितीच्छयै-
कत्वविरुद्धनानात्वयद्वा, प्रजायेयेतीच्छया सृष्टतवाणीरूपतर्विरुद्धा-
ऽतद्यवाणीरूपानृतात्मकत्वेनाप्यधर्मार्थं भवनाद् व्यवहारगोचरता-
यां विशेषेणानृताभिसन्धयन्धनस्याप्यधर्ममूलकतया नानात्वमि-
थ्याभावासाधकत्वात् । अन्यथानृतस्य मिथ्यात्वे तेनात्मान्तर्धानं
नोच्येत । तस्य घस्तुकार्यत्वात् । नच तस्य मिथ्यात्वेनानन्तर्धाना-
देव दाह इति घान्यम् । श्रुतायनृतरुतान्तर्धानस्यैव दाहहेतुत्वक-
थनेन तद्विरोधापत्तेः । नच नानात्वदर्शननिन्दया तस्य मिथ्यात्व-

श्रुतिनाशनेन तिलापः कृता वेदितव्याः । अन्तःप्रतिष्ठचोरवधार्थमे-
वैष आरम्भः । अलौकिकप्रमेये सूत्रानुसारेणैव निर्णय उचितः । न
स्वतन्त्रतया किञ्चित् परिकल्पनम् । तर्काप्रतिष्ठानादिति निरा-

सिद्धिः । तस्याश्चक्षुपश्चक्षुरित्यादिना ब्रह्मस्वरूपमुपक्रम्य पठितत्वेन
ब्रह्मस्वरूप इन्द्रियादिमत्तया जीवदेहवन्नानात्वस्यैव मिथ्यात्वं सि-
द्ध्यति, न कार्यनानात्वस्येति तस्यात्र वाक्याभासत्वात् । नचानादि-
कालप्रवृत्ताविद्यावशाद् भेदप्रतिभास इत्यपि युक्तम् । अस्य भेदस्य
ब्रह्मेच्छयोक्तत्वात् तस्य च ब्रह्मणः प्रतिभास इति त्रिवृत्करणेक्षण
एव प्रसाधितत्वेनास्याविद्याकृतत्वाभावात् । तत्कृतत्वे ब्रह्मणोऽपि
जीवतौल्यापत्तेः । अत एव प्रतिपादनं सूत्रश्रुत्योर्नाशनायैवेति स्व-
स्याहल्लिकतुल्यतया ब्रह्मवादा अप्येवं स्वार्थत्वेन तिलापः कृता
वेद्या इति ।

रामानुजाचार्या, भास्कराचार्याश्चेदं सूत्रं भेदवादनिराकर-
णाय, मायावादनिराकरणं तु प्रासङ्गिकमिति तं स्वयं दूषयन्ति ।
तत्राहुः । * अन्तरित्यादि * । तत्र प्रकारमाहुः । * अलौकिकेत्या-
दि * तथाच मायावादिभिः स्वस्य चेदान्तित्वाभिमानाद् वाक्या-
भासान्युपन्यस्य श्रुतिसूत्रन्यकारेण या कल्पनैतैः शब्दैः क्रियते
संवाचनान्यस्वसूत्रेण मुख्यतया निवार्यते । अतो भेदवादनिराकृति-
रेव प्रासङ्गिकीत्यर्थः । नन्वत्र किं मानमत आहुः । * तर्केत्यादि *
काणादैर्हि भेदवादोजीवने, विलक्षणबुद्धिबोधयत्व-शब्दभेद-कार्य-
भेद—कालभेदा—ऽऽकारभेदो—त्पत्तिनाशप्रतीति-संख्याभेदैः कार-
कव्यापारवैयर्थ्यापादनेन च केवलैस्तर्कैः क्रियते । तच्च विलक्षणबु-
द्धिबोधयत्वादीनां पश्चानामेकस्मिन्नपि पुरुषे बालयुवस्वचिराविद्-
शादर्शनेनाभेदसाधकतया साधारणीकरणादुत्पत्तिविनाशयोश्च वृ-
द्ध्यादिवद्भावायस्थान्तरत्वाभ्युपगमेन बह्वस्तन्तव, एकः पट इति
संख्याभेदस्यापि समुदायस्य कारणत्वाङ्गीकारात् तदभावेन तदन-
ङ्गीकारे च कारणगुणानां कार्यगुणारम्भकत्वात् कार्यं बहुत्वापत्त्या
द्रव्यगतावस्थानां कारकव्यापारजन्यतया कारकव्यापारवैयर्थ्यनि-
रासेन च तर्करेव तद् दूष्यते । अतस्तत्र केवलतर्कमूलत्वम् । तच्च

कृतमेव । न वास्मिन्नपि सूत्रे मिथ्यात्वार्थः सम्भवति । एकवि-
ज्ञानेन सर्वविज्ञानोपक्रमवाधात् प्रकरणविरोधश्च । त्रयाविरोधः

सूत्रकृता तर्काप्रतिष्ठानकथनादेव निराकृतमिति तदेव मानमतो न
तन्निरासे तदाशयः । किन्तु मिथ्यावादनिरास एवाशय इत्यर्थः ।
ननु सूत्रे तदनन्यत्वमुक्तं, तच्चाभेदपर्यन्तत्वाभावेऽपि भेदव्यासेध-
मात्रादुपपद्यते । स च कार्यस्य मिथ्यात्वादतः कथं मिथ्यावादनिरा-
सार्थमस्यारम्भ इत्युच्यते इत्याशङ्कयामाहुः । * न घेत्यादि *
इदं हि सूत्रं, प्रकृतिश्च प्रतिज्ञेति सूत्रोक्तार्थदृढीकरणाय प्रणीतम् ।
श्रुतिविप्रतिषेधपरिहारार्थत्वाद् भेदवादपरिहारार्थत्वाद्वा । उभय-
थापि प्रतिज्ञादृष्टान्तश्रुती एवास्योपजीव्ये । तथादि सर्वमेव न स्यात्,
किमेकविज्ञानेन विज्ञायेत । किञ्च । विज्ञानं हि भगवतैकादशस्कन्ध
एवं लक्षितम् । 'एतदेव हि विज्ञानं न तथैकेन येन यत् । स्थित्युत्पत्त्यप्य-
यान् पश्येद् भावानां त्रिगुणात्मनाम् । आदावन्ते च मध्ये च सृज्या-
त् सृज्यं यदन्विष्यात् । पुनस्तत्प्रतिसंक्रामे यच्छिष्येत तदेव सद्' इति ।
तत्र पूर्वलक्षणं सांख्यानुसारि, द्वितीयं ब्रह्मवादानुसारि । उभयथा-
पि विशिष्टज्ञानात्मकं विज्ञानमिति सिद्ध्यति । तच्च विशेषणसत्ता-
यामेव घटते । अतो विज्ञानश्रुतियाधेन तादृशोपक्रमवाधात् सूत्रे त-
थार्थो न सम्भवति । किञ्च । प्रकरणमिदं ब्रह्मणः । तत्र सृष्टिद्वारा
तत्कारणीभूतं ब्रह्म ज्ञाप्यते धीजाङ्कुरभावेन, यत्रैतच्छुद्धमुत्पतितं
नेदममूलं भविष्यतीति क्व तस्य मूलं स्यादन्यत्राश्नादेवमेव खलु
सौम्याग्नेन शुद्धेनापो मूलमन्विच्छाद्भिः सौम्य शुद्धेन तेजोमूलमन्वि-
च्छ तेजसा सौम्य शुद्धेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सौम्येमाः
प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा इत्यादिना । तद् यदि सर्वं मिथ्या स्या-
च्छुद्धमूलभावो विरुद्धेति । रजतशुक्तयोः शुद्धमूलभावस्याप्रसिद्ध-
त्वात् । प्रजानां सदायतनत्वसत्प्रतिष्ठत्वे च विरुद्धेताम् । शुक्तिर-
जते तथात्वाभावात् । एकस्य भ्रमफालेऽन्येन शुक्तिमात्रस्यैव तत्र
दर्शनात् । अतः प्रकरणविरोधाच्च सूत्रस्योऽनन्यशब्दो न मिथ्यात्व-
फलक इत्यर्थः । सिद्धमाहुः । * प्रयेत्यादि * । तथाचैवं वेदान्ति-
त्याभिमानिनो दूषणाय श्रुतिसूत्रविरोध एव प्रदर्शनीयो, नाधिकः

भयपरित्यागेनैकमिदं सूत्रमन्यथा योजयन्नतिधृष्ट इत्यलं वि-
स्तरेण ॥ १४ ॥

प्रयासः कर्तव्य इत्यस्माभिरुपेक्षित इत्यर्थः ।

भास्कराचार्यास्तु पूर्वमस्माभिरनुदिता एव मायावादावतर-
णयुक्तीरुपन्यस्यैवं दूषयन्ति । तथाहि । यन्मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यव-
धारणात् कारणमेव सत्यं, कार्यमसत्यमिति व्याख्यातं, तत्रास्यं
सत्यासत्यविभागः कथमवगतः । न तावत् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ।
ताभ्यां हीदं सत्यत्वेनैव परिच्छिन्नम् । नच कारणदोषबाधकप्रत्ययौ
स्तः । पृथिव्यादिज्ञानस्यासंसारं सर्वेषां प्राणिनामनुवृत्तिदर्शनात् ।
यदत्राविद्या कारणदोषत्वेनोच्यते, तत्तु तव सिद्धान्तमपि बाधते ।
यो हि श्रोता मन्ता स प्रागवस्थायामविद्यावानेवेति यथा अविद्या-
वतां प्रमातृणामुत्पन्नं भेददर्शनं मिथ्या तथा अद्वैतब्रह्मज्ञानमपीत्याप-
त्तेः । अतोऽसत्यपि बाधकज्ञाने यदविद्याख्यकारणदोषजन्यत्वाच्छु-
क्तिरजतज्ञानवदनुमानेन भेदज्ञानस्य मिथ्यात्वं साध्यते । तत् प्रह-
क्षानेऽपि तुल्यम् । ब्रह्मज्ञानं मिथ्या । अविद्याख्यकारणदोषजन्यत्वाद्,
अविद्यावन्निष्ठत्वाज्जन्यज्ञानत्वाच्च । प्रपञ्चज्ञानवदित्यनुमानस्य तत्रा-
पि सम्भवात् । किञ्चासत्यात् सत्यप्रतिपत्तौ, स्वप्नो, लिप्यक्षराणि
च दृष्टान्तत्वेन यदुक्तानि तदप्ययुक्तम् । अदृष्टस्य स्वप्नस्य शुभाशु-
भासूचकत्वात् । दृष्टस्य तु ज्ञानविषयत्वेन तद्विषयकात् सत्याज्ज्ञा-
नादेव सूचनसिद्धेः सत्यादेव सत्यप्रतिपत्तिर्नासत्यात् । अत एव,
'यदा कर्मसु काम्येषु खियं स्वप्नेषु पश्यति । सिद्धिं तत्र विजानीया-
त् तस्मिन् स्वप्नेदर्शनं' इति श्रुतिरपि दर्शनस्यैव सिद्धिहेतुत्वमा-
ह । एवं लिप्यक्षराण्यपि यस्तुभूतानि सत्यानि । विन्यासविशेषाव-
सस्य चक्षुःप्राणस्य मदयादिद्रव्यस्यैव लिप्यक्षरत्वात् । सङ्केतवशेन
तस्यैव श्रोत्रप्राणवर्णगमकत्वादिति । यदपि शङ्कायां विषमरण-
हेतुत्वं दृष्टान्तितम् । तदप्यसत् । शङ्काया अपि ज्ञानविशेषत्वेन य-
स्तुत्याच्छङ्क्या तद्विषयस्मरणस्यापि यस्तुत्यात् तेनैव मरणसिद्धे-
रिति । अधागमात् प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वावगतिरिष्यते, तदप्ययुक्तम् ।
धामप्रमथस्य ज्ञानस्य मिथ्यात्वेन घर्णात्मकस्य तत्त्वमस्यादि-
पाप्यस्याभावात् तेन मिथ्यात्वप्रतिपत्तेरशक्ययचनत्वात् । ध्या-

घटारिकसत्यत्वेऽपि तत्र मिथ्यात्वाऽनुक्तेः । नच, नेह नाना-
ऽस्तीत्यनेन । तत्र इहपदेन तस्य स्वरूपनानात्वनिषेधपरत्वात् ।
नापि, स एव नेति नेतीत्यनेन । तस्याप्यात्मनि शरीराद्यनात्मपर्युदा-
सेनात्मस्वरूपोपदेशपरत्वात् । नापि, यत्र हि द्वैतमिव भवतीत्यनेन ।
तत्र हीवेति शब्दोऽनर्थको वा ? यथा विनतमिवेत्यवधारणार्थो वा ?
यथा अणव्य एवेमा धाना इति सादृश्यार्थो वा ? । यथाद्वैधाग्नेरि-
त्यत्र धूमविस्फुलिङ्गा इवेति । एवं त्रिष्वप्यर्थेषु यस्यामवस्थायां
विविधं विकारजातं भवति तत्रेतर इतरं पश्यति यत्रत्वस्य सर्व-
मात्मैवाऽभूत् तदा केवलेन कं विषयं पश्येदिति कारणप्राप्तौ विशे-
षज्ञानस्यैव निषेधादिति । किञ्च । का चेयमविद्या ? । तत्त्वातत्त्वाभ्या-
मनिर्वाच्येति चेन्न ।

यस्याः कार्यमिदं कृत्स्नं व्यवहाराय कल्पते ।

निर्वक्तुं सा न शक्येति वचनं वञ्चनार्थकम् ॥

यदि ह्यनिर्वचनीया, कथमाचार्यः शिष्येभ्यः प्रतिपादयेत् ।
अप्रतिपन्नया च तथा कथं व्यवहारः सिद्धोदित्यादि । यच्चोक्तं,
कथं परिणामो निरवयवस्याकाशकल्पस्य द्रव्येण इति ? । तत्र द्रूमः ।
स्वाभाव्यात् क्षीरवदिति । सर्वज्ञत्वात् सर्वशक्तित्वात् स्वेच्छयैव
परिणामयेदात्मानम् । ननु विरुद्धो दृष्टान्तः । क्षीरस्य सावयत्वादि-
ति चेन्न । सावयवत्वस्य तदप्रयोजकत्वात् । अन्यथाऽभ्युनोऽपि द-
धिभावेन परिणामापत्तेः । एवमन्यान्यपि बहूनि दूषणान्याहुः । सूत्रे
तु, तयोरनन्यन्वं तदनन्यत्वमिति व्याख्याय हेतुघोषिकां वाचारम्भ-
णश्रुतिं त्वेवं व्याकुर्वन्ति । घाचो घागिन्द्रियस्योभयमारम्भणमाल-
म्भतं विकारो नामधेयं च । विकारोऽभिधेयोत्पत्तिस्तदभिधानं नाम-
धेयम्, उभयमालम्भ्य घाग्व्यवहारः प्रवर्त्यते । घटेन जलमाहरेति,
मृण्मयमित्येतस्येदं व्याख्यानम् । ननु यदि कार्यं व्यवहारहेतुर्न, तर्हि
कार्यकारणयोरनन्यत्वमित्याशङ्क्याह । मृत्तिकेत्येव सत्यामिति ।
कारणमेव हि कार्यात्मना नटवदयतिष्ठते । मृत्समन्वितं हि त्रिष्वपि
कालेषु कार्यं, नाश्वमहिषवद्देशतः कालतो वा व्यतिरिक्तमुपलभ्य-
ते । कारणस्यावस्थामात्रं व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तं शुक्तिरजतवदा-
गमापायधर्मत्वादनृतमनित्यमिति च व्यपदिश्यते । तदर्थमेव मृत्ति-
केत्येव सत्यमित्युक्तम् । प्रत्यक्षमेव हि सत्यत्यमत्रानूचते, न तु वि-

धीयते । इष्टान्तत्वेनोपादानात् । तथाच न्यायसूत्रम् । लौकिकपरी-
क्षकाणां यत्र बुद्धिसाम्यं स इष्टान्त इति । अपागादग्नेरग्नित्वमिति
तु कारणात्मना निरीक्ष्यमाणं कार्यमतिरिक्तं नोपलभ्यते, कारणा-
त्मन्येव च तिरोहितं भवतीत्यभिप्रायेणोक्तम् । आदिपदेनैतदात्म्य-
दं सर्वमित्येवजातीयकं वचने गृह्यते । तथाच श्रुत्यन्तरमात्मव्यति-
रिक्तस्य प्रपञ्चस्य सत्यतां दर्शयति । अथ नामधेयं सत्यस्य सत्य-
मिति प्राणा वै सत्यं तेषामेव सत्यमिति । यदि चानृतत्वमभिप्रेयात्
प्राणा असत्यमिति द्रूयादिति ।

रामानुजाचार्योस्तु— तस्मात् परमकारणादनन्यत्वं जगत-
स्तदनन्यत्वम्, आरम्भणशब्दादिभ्यः पूर्वोक्ताभ्यः श्रुतिभ्योऽवगम्यत
इत्येवं सूत्रं व्याख्याय वाचारम्भणवाक्यमेवं व्याकुर्वन्ति-आरभ्यते
आलभ्यते स्पृश्यत इत्यारम्भणम् । कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि
ल्युट् । घाचा वाक्पूर्वकेण व्यवहारेण हेतुनेत्यर्थः । घटेनोदकमाहरे-
त्यादिवाक्पूर्वकोद्दुदकाहरणादिव्यवहारस्तत्सिद्धये तेनैव मृद्द्रव्येण
पृथुध्नोदराकारत्वादिलक्षणो विकारः संस्थानविशेषस्तत्प्रयुक्तं च
घट इत्यादिनामधेयं च स्पृश्यते । उदकाऽऽहरणादिव्यवहारसिद्धयर्थं
द्रव्यमेव संस्थानान्तरनामान्तरभाग् भवति । अतो घटादपि मृत्ति-
केत्येव सत्यं मृत्तिकाद्रव्यमित्येव सत्यं प्रमाणेनोपलभ्यते, न तु द्र-
व्यान्तरत्वेनेत्यर्थ इति । ये पुनः कार्यकारणयोरनन्यत्वं कार्यस्य
मिथ्यात्वाश्रयणेन वर्णयन्ति तेषां कार्यकारणयोरनन्यत्वं न सिद्ध्य-
ति । सत्यमिथ्यार्थयोरैक्यानुपपत्तेः । तथा सति ब्रह्मणो मिथ्यात्वं
जगतः सत्यत्वमिति वैपरीत्यापत्तेश्चेत्याहुः । फाणादमतदूपणं तु प्रा-
योक्तम् । मायावादिमतोपरिदूषणान्तराणि बहूनि वदन्ति । तानि
घिस्तरमयान्नानुघन्ते ।

तन्मतवोरस्तु-विकारो नामधेयं च घाचाया अभिलाषार्थ-
व्यवहारस्य आरम्भणं निष्पादकं भवति । मृद्द्रव्यस्यैव घटाद्यव-
स्था घटादिनामधेयं चार्थक्रियाया अभिलाषस्य च निष्पत्तये भव-
तीति यावत् । वस्तुतो घटाद्यपि मृत्तिकेत्येव सत्यं प्रामाणिकं, मृ-
द्व्यतिरेकेण घटाभाषदर्शनात् । अथवा । विकारो घटो वाचारम्भ-
णं घटोऽयमिति वाचारम्भविषयमात्रम् मृद्द्रव्यमेव व्यवहारसि-
द्धयर्थमवस्थान्तरमापन्नं, न तु मृदो द्रव्यान्तरम् । मृत्तिकेत्येव ना-

मवेयं स यम् । घटादिकं सृष्टिकेति कृत्वैव तत्र सर्वं सृष्टिपण्डादि-
नामधेयं सत्यं, सति प्रामाणिकेऽर्थे साधु, न तु द्रव्यान्तरमिति कृ-
त्वा यतो घटो मृदेवातः कारणादनन्यदेव कार्यम् । अर्थक्रियादिव्य-
वहारभेदस्त्ववस्थाभेदात् । एवमेव ब्रह्मप्रपञ्चयोरपि व्याप्यव्यापक-
भावादनन्यत्वं द्रष्टव्यम् । तथाच पुराणवाणी । 'शक्त्यादि च पृथि-
व्यान्तं शिषतत्त्वसमुद्भवम् । तेनैकेन तु तद्रव्याप्तं मृदा कुम्भा-
दिकं यथा' इति । ननु मृदयं घट इत्यत्र यथा मृद्व्याप्तिर्घटे दृश्यते
तथा ब्रह्मेदं जगदिति व्याप्तिर्न दृश्यते इति चेन्न । सन् घटः सन्
पट इति सर्वत्र सद्रूपस्य ब्रह्मणो व्याप्तिदर्शनात् । यदि हि सद्रूपेण
व्याप्तं जगन्न स्यात् सत्तास्फूर्तिभ्यां विना कृतम्, अस्तीति स्फुरतीति
न भासेत । तथा सत्यवस्त्वेव भवेत् । अतो मृदा घटादिकमिव कार-
णेन शिवेन सर्वं जगद् व्याप्तं तदनन्यभूतं चेत्याह ।

विज्ञानभिधुस्तु, लोकवदिति पूर्वसूत्रादनुरुच्येदं सूत्रमेवं
ध्याचख्यौ । तस्य भोक्तुः सोपकरणस्य प्रकृतब्रह्मानन्यत्वं, नदीनां
समुद्र इव कारणे ब्रह्मण्यविभागो मन्तव्यो, न तु भोक्तुरत्यन्तं ब्र-
ह्मत्वं, न वा प्रलयादावभावः । कुतः ? आरम्भणशब्दादिभ्यः । आ-
रम्भणश्रुत्यादिभ्यः । सा श्रुतिस्तु, तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पू-
र्वप्रज्ञा चेति । अस्यां श्रुतौ पूर्वसर्गीयविद्याकर्मप्रज्ञानां जीवारम्भक-
त्वश्रावणात् प्रलयेऽपि ब्रह्मभेदेन जीवस्य सत्त्वं सिद्धयति । ब्रह्मणः
कर्माद्यसम्भवात् । प्रलये जीवविनाशे च, तं पूर्वप्रज्ञा समन्वारमत
इत्यस्यानुपपत्तेः । तच्च प्रलये जीवावस्थानं ब्रह्माविभागेनैव सम्भ-
यति । अन्यथा, सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिनामादिशब्दगृही-
तानामद्वैतश्रुतीनामनुपपत्तेरिति । अतः पूर्वसूत्रीयदृष्टान्तस्याप्रत्य-
क्षाणान्तिकस्य च नेतरेतरवैषम्यमिति भाव इति । तदसद्गतम् । उ-
क्तश्रुतेरुपसर्गद्वयघटितत्वेन तस्या विषयवाक्यत्वस्यायुक्ततया स-
र्वप्रसिद्धस्यारम्भणवाक्यस्य त्यागायोगात् । शुद्धाद्वैतानङ्गीकारो-
ऽप्ययुक्तः । अविभागाद्वैतस्यावान्तरप्रलये सर्वेऽपि प्राकृतिके केव-
लाद्वैतस्यैव षडव्यत्यात् । अन्यथा, शतरंशुकाणि यत्रैकं भवन्ति
सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति सर्वे होतारो यत्रैकं भवन्तीति, यदा तम-
स्तत्र दिवा न रात्रिर्न सन्न चासन् शिष एव केवल इत्यादिश्रुतीनां
विराधापत्तेः । ब्रह्मणः कर्माद्यमायोऽपि तथा । सृष्टिकरणस्य भुत्वै-

चोक्तत्वात् । पूर्वप्रज्ञाया जीवाविनाशसाधकत्वमप्यसङ्गतम् । प्रज्ञा
 च तस्मात् प्रवृत्ता पुराणीति श्रुत्युक्ताया ब्रह्मप्रज्ञाया अपि तत्र प्रही-
 तुं शक्यत्वेन जीवप्रज्ञाया एव ब्रह्मणे नियामकाभावात् । न जायते
 न म्रियते इति श्रुतेस्तद्विनाशशङ्कनाया एवानुदयाच्च । नच नास्तिक-
 निरासाय तत्साधनमिति वाच्यम् । तदर्थं श्रुतेरवक्तव्यत्वात् । सदे-
 धेति श्रुतेरविभागाद्वैतसाधकत्वमपि । तथा सत्यद्वितीयपदकोपस्य
 प्रागेव दर्शितत्वात् । नच, न तु द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विमक्तमिति,
 मृथग्विभक्ता प्रलये च गोप्तेति, अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च
 स्थितमित्यादिश्रुतिस्मृतिभिः समन्वयसूत्र एवाद्वितीयपदस्याऽवि-
 भागपरताया विचारितत्वान्त तत्कोप इति वाच्यम् । आद्यश्रुतेः सृ-
 ष्टिदशायां विभागे सत्यपि मूलविचारेण दर्शनादर्शनभोरुपपादकत-
 ष्फुटत्वेन तदानीन्तनाविभागासाधकत्वात् । द्वितीयस्यास्त्वचान्त-
 रप्रलयवृत्तान्तबोधकत्वम् । स्मृतेस्तु सृष्टिकालविषयत्वमिति तद-
 साधकत्वात् । अन्यथा, सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत्, विश्वं वै
 ब्रह्म तन्मात्रमित्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधस्य दुर्वारत्वादिति । यत् पुनः
 समन्वयसूत्रे वाचारम्भणश्रुतिरेवं व्याख्याता—विकारो वाचार-
 म्भणं नाम कार्यः पश्चाच्च नाममात्रावशेषो भवति । वेदशब्देभ्य
 एवादौ पृथक्संस्थाच्च निर्ममे । नामैवैतं न जहातीति स्मृतिश्रुतिभ्या-
 म् । अतो विकारोऽमृत्तिकेत्येव कारणरूपेणैव सत्त्वं, न तु विकार-
 रत्वेनेति ॥ तथाचानेनानित्यत्वमात्रबोधनाच्च विवर्तवादः सिद्ध्यति,
 किन्तु परिणामवाद् एवेति । तत्र फलं त्वनुमन्यामहे । व्याख्याने तु
 नाममात्रत्वशेषत्वमवान्तरप्रलयविषयम् । सर्वप्रलये तेनापि प्रकृति-
 पुरुषमात्रावशेषताङ्गीकारात्प्रमाणशेषतायास्तन्मतेऽपि वक्तुमशक्य-
 त्वात् । यत् पुनः प्रस्तुतसूत्रे विवर्तवादद्रूपणाद्योक्तम्—उक्तवाक्यैः
 प्रपञ्चात्प्रत्यन्तासत्त्वं यदुच्यते तद् वाक्यं सन्न वा ? । आद्ये बाधः ।
 प्रपञ्चात्मकस्य तस्यैव सत्त्वात् । अन्ये हेत्वसिद्धिः । अत्यन्तासत्त्व-
 साधकप्रमाणामाधात् । अतः सदसत्त्वविकल्पपराहृतेरारम्भणश-
 ब्दादिभिः प्रमाणैरनुमत्तेन सूत्रकारेण प्रपञ्चात्प्रत्यन्तासत्त्वं साधयितुं
 न युज्यते इति । अन्यदपि यदुक्तम् । तत्रोदासीना ययम् ।

भाष्यास्तु—मगवतः कर्तृत्वं साधनान्तरसापेक्षं न धेति श-

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

भाव एव विद्यमान एव घटे घटोपलब्धिः । नाभावे । चकारान्मृत्तिकसेव श्रुतिः परिगृहीता । वाङ्मात्रेण चोपलम्भे मिथ्यैवात्र घटोऽप्यस्तीत्युक्ते उपलभ्येत ।

ङ्गायां तदनपेक्षत्वमत्र साध्यते । तथाच तस्य हरेर्जगत्सृष्टावनन्यत्वं साधनान्तरानपेक्षत्वम् । तत्र हेतुरारम्भणशब्दादिभ्यः । किं स्त्रिदासीदधिष्ठानमारम्भणं, कतमत्र स्त्रित् कथासीदिति । नचायं प्रश्नः । अधिष्ठानाद्युत्तरस्यानुक्तत्वात् । तदभावे केवलप्रश्नस्यार्जपथस्यत्वेनाबोधकताप्रसङ्गात् । किं तर्हि ? । अयमाक्षेपः । स चाधिष्ठानाद्याक्षिपन् भगवतस्तन्निरपेक्षत्वे पर्यवस्यति । आदिशब्दाद् युक्तयः ।

परतन्त्रो ह्येपेक्षेत स्वतन्त्रः किमपेक्षते ।

साधनानां साधनत्वं यतः किं तस्य साधनैरित्याद्यास्ताभ्य इत्यर्थः । सोऽयं न सूत्रकारानुशयगोचरहेतुरिति प्रतिभाति । यदि स्यान्तदाधिष्ठानशब्दादिभ्य इति वदेत् । तस्यागे वीजाभावात् । अथ एकस्तथा सत्यधिष्ठानानपेक्षत्वात् साध्यासिद्धिः । किञ्चैवमनन्यत्वसाधनं भेदसिद्धान्तमञ्जकम् । अधिष्ठानानपेक्षावदुपादानानपेक्षाया अप्यस्मादेव वाक्यात् सिद्धेः । आरम्भणशब्दस्य कर्मार्थकल्युटापि सिद्धेः । व्युत्पत्त्यन्तराङ्गीकारेऽनपेक्षत्वहानेश्च । अतस्तन्मतं त्रिन्यमेव । वाचारम्भणवाक्यन्तु न विचारितम् । तत्र वीजं च न पश्यामः ॥ १४ ॥

भावे चोपलब्धेः ॥ एवमेकेन श्रुतिविप्रतिषेधं परिहृत्य कार्यस्य कारणादनन्यत्वे सत्त्वे च युक्तिमाह—भावे चेति सूत्रेण । तद् व्याकुर्वन्ति । * भाव एवेत्यादि * । तथाच श्रुत्यनुगृहीतस्य प्रत्यक्षस्य प्रमाणत्वात् ततोऽपि मिथ्यात्ववाध इत्यनन्यत्वं कारणादभिन्नत्वमेवेत्यर्थः । साधकयुक्तिं व्याख्याय परमतवाधिकां तामाहुः । * धागित्यादि * । तथाच युक्तिद्वयवाधितो वाङ्मात्रत्ववाद इत्यर्थः ।

इदं सूत्रं मिथ्यावादिना न ज्ञातमेव । अत एव पाठान्तर-
कल्पनमिति ॥ १५ ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

अवरस्य मपञ्चस्य सत्त्वात् त्रैकालिकत्वाद् ब्रह्मत्वम् । स-
देव सोम्येदसग्र आसीत् । यदिदं किञ्च तव सत्यमित्वाचक्षत
इति श्रुतेः ॥ १६ ॥

सूत्रविरोधमप्याहुः । * इदमित्यादि * । * न ज्ञातमिति * । एवमर्थ-
कतया न ज्ञातम् । नन्वस्मिन् सूत्रे कार्यस्य कारणादनन्यत्वाय कार-
णसद्भावे कार्योपलम्भः प्रतिपाद्यत इति व्याख्यायत एवेति कथं
न ज्ञातमित्युच्यते इत्याशङ्कायां तदज्ञाने हेतुं स्फुटीकुर्वन्ति । * अ-
त एवेत्यादि । * पाठान्तरकल्पनमिति * । भावाच्चोपलब्धोरिति
पाठकल्पनम् । तथाच पाठान्तरं कल्पयित्वा, न केवलं शब्दादेव
कार्यकारणयोरनन्यत्वं प्रत्यक्षोपलब्धिभावाच्च तयोरनन्यत्वमिति
व्याख्याय तन्त्वव्यतिरिक्तपदोपलब्ध्या कार्यस्य परंपरया ब्रह्मान-
न्यत्वबोधनेन अस्मदुक्तरीत्यैव तदनन्यत्वसिद्धेरित्यतो न ज्ञातमि-
त्युच्यते । तथाच घट्टकुटीप्रभातन्यायादुक्तसूत्रेऽभेदरूपानन्यत्वस्य
स्वयमपि साधनाच्च तत्कृतं पूर्वसूत्रव्याख्यानमयुक्तमित्यर्थः ॥ १५ ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ भाष्यमत्र स्फुटार्थम् । प्रत्यक्षविरोधमाश-
ङ्क्य तत्र मानमाहुः । * सदेवेत्यादि * । श्रुतौ प्रपञ्चसत्त्वबोधकमि-
दं पदम् । सूत्रे चकारस्तु, 'विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं सस्थितं विष्णु-
मायया । यथेदानीं तथाचाद्ये पञ्चादप्येतदीदृशमिति । तदेतदक्षयं
नित्यं जगन्मुनिवराखिलम् । आचिर्भाषतिरोभावजन्मनाशविकल्पव-
द्, इत्यादि श्रीभागवतत्रिष्णुपुराणादिषाक्यसद्भावाहक । एवञ्चास्मि-
न्प्रधिकरणे छान्दोग्यस्थप्रतिज्ञावाक्यस्य दृष्टान्तवाक्येन सह यो
विरोधः, स परिहृतः । कार्योपलब्ध्या कार्यसत्तासाधनेन तत्सत्त-
या कार्यस्य ब्रह्मत्वसाधनेन कार्यस्य कारणाभिन्नत्व इदीकृ-
तम् ॥ १६ ॥

असद्व्यपदेशान्नेतिचेन्न धर्मान्तरेण

वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥

असद्वा इदमग्र आसीदिति श्रुत्या प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासत्त्वं बोध्यत इतिचेन्न । अव्याकृतत्वेन धर्मान्तरेण तथा व्यपदेशः ।

एवमनेनाधिकरणेन कार्यमिध्यात्ववादं निराकृत्य असत्कार्यं निराकर्तुम्, असद्वेति श्रुतिविप्रतिषेधपरिहारार्थाधिकरणमारभत इत्याशयेन सूत्रं पठन्ति ।

असद्व्यपदेशान्नेतिचेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ व्याकुर्वन्ति । * असद्वा इत्यादि * । अयमर्थः । पूर्वपादे समाकर्षणसूत्रे, असद्वा इदमग्र आसीदिति श्रुतिस्थस्यासच्छब्दस्य ब्रह्मवाचकत्वं समाकर्षणमुक्तम् । परन्तु समाकर्षणहेतुर्नोक्त इति तस्य ब्रह्मवाचकत्वं न युक्तिसहम् । अथासदितिचेन्नेति पूर्वसूत्रे तद्विषयश्रुतौ चासतः कारणता निवारितेति सैव ब्रह्मकारणत्वे युक्तिरिति तथा समाकर्षणमुच्यते । तदापि मुख्ये सम्भवति गौण्या अयुक्तत्वादस्यासत्पदस्यासत्कार्यवादसाधकत्वम् । इदं परिदृश्यमानं जगद् वै निश्चयेन, अग्रे प्रागुत्पत्तेरसदासीत्, ततो ब्रह्मणः सकाशात्, सदजायतेति प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासत्त्वं बोध्यते । तथाचासद्व्यपदेशाद्धेतोराद्यन्तयोर्यदसतोऽस्ति तदेव मध्य इतीदानीमपि सन्नेति पूर्वसूत्रोक्तः सत्त्वादिति हेतुराश्रयासिद्धः । तदसिद्धौ चोपलब्धिरप्यन्यथा सिद्धा । तस्यास्तथात्वे चानन्यत्वमपि दूरापास्तमिति तदाक्षेपं सूत्रांशेनाऽऽशङ्क्य दूषयति । नेति*। एवञ्च प्रागुत्पत्तेः कार्यं सन्न वेति सन्देहः । असदिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति । सन्नेति यदुक्तं तन्न ! कुत ? । धर्मान्तरेण तथा व्यपदेशात् । येन धर्मेणोदानीं वर्तते व्याकृतनामरूपत्वेन, तेन धर्मेण तदानीं नास्तीति तथा व्यपदेशो, न त्वत्यन्तासत्त्वेन । कुतः ? । वाक्यशेषात् । वाक्यशेषोऽवशिष्टो भागस्तस्मात् । तमेव स्फुटीकुर्वन्ति । तदात्मानमित्यादि । तथाचासद्वेति वाक्यशेषे आत्मपदात् तेनैव रूपेण सत्त्वं, न तु व्याकृतेनेति बोध्यते । अतो नास्यासत्कार्यवादसाधकत्वम् । इदं चासदिति सूत्रस्य प्रस्थानान्त

कुतः ? । वाक्यशेषात् । तदात्मानः स्वयमकुरुतेति स्वस्यैव
क्रियमाणत्वात् । इदमासीत्पदप्रयोगाच्च ॥ १७ ॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

रीय व्याख्यानशेषत्वेन प्रागेव मया व्युत्पादितमिति नात्रोच्यते ।
एवं निवृत्ते तस्मिन् श्रुत्यभिप्रेतत्वादौर्गप्यपि न दोषाय । तथा सति
समाकर्षेऽपीदमेव बीजमतः पूर्वोक्तं सर्वं सुस्थम् । वस्तुतस्तु नात्र
गौणी । सर्वेषां शब्दानां भगवद्वाचकतायाः स्वारसिकत्वस्य प्रागेव
साधितत्वात् । समाकर्षसूत्रस्य वादिवुद्ध्यनुसारित्वादिति । एवञ्चा-
त्रेदंशब्दोऽपि न परिदृश्यमानत्वमात्रपरः । बोध्यस्य शिष्यस्या-
त्रामावात् । किन्तु स्वबुद्धिस्यपरः । केवलश्रुतिवाक्यत्वात् । अत इदं
पदमासीदिति पदञ्च सत्कार्यवादस्यैवोपोद्बलकामित्यर्थः ॥ १७ ॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ पूर्वसूत्रस्यैव शेषोऽयमौलूकादिनि-
ग्रहार्थः । शुभ्रकतर्काणामप्रतिष्ठानस्य पूर्वमुक्तत्वात् तादृशीभिर्युक्ति-
भिः सत्कार्यवादप्रत्यवस्थानमयुक्तम् । श्रुत्यविरुद्धयुक्तीनां सत्कार्य-
वादेऽपि विद्यमानत्वात् । ताञ्च सांख्य एवमुच्यन्ते—‘असदकरणा-
दुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात् । शक्तस्य शक्यकरणात् कारण-
भावाच्च सत् कार्यम्’ इति । अर्थस्तु—यदसत् तत्र क्रियागोचरः ।
शशविपाणादिवत् । यदि प्रागुत्पत्तेः कार्यमसत् स्यात् शशविपा-
णवत् स्यात् तदपि न क्रियागोचरः स्यात् । अस्ति तु तद्विपरीतमतः
प्रागप्युत्पत्तेः सदेव । अथ यदा असत् तदेदमपि न क्रियागोचरः,
उत्पत्त्यमानावस्थायामेव तु तत् तथेति विभाव्यते तदप्यसद्गतम् ।
उपादानग्रहणात् । यदि प्रागुत्पत्तेः कार्यमसत् स्यात् दध्यर्थिभिः
क्षीरं, घटार्थिभिर्मृत्, पटार्थिभिस्तन्तवश्च नोपादीयेरन् । असत्त्वस्य
सर्वत्र तुल्यत्वात् । अतोऽवधिनियमार्थं कार्यस्य कारणे सत्त्वमप्यु-
पगन्तव्यम् । अथ यत्र कारणे यस्य कार्यस्य प्रागभावस्तदेव तदर्थं
तदार्थिभिरुपादीयत इति विभाव्यते, तदप्यसद्गतम् । सर्वसम्भवा-
भावात् । यद्येवं तदा प्रागभावस्वरूपं चकव्यम् । स किं प्रतियोगि-
स्वरूपनिरूप्यो ? न वा ? । अन्ते सर्वत्र तुल्यत्वात् सर्पतः सम्भवे-

युक्तिस्तावत्—समेतमेव कार्यं सदुत्पाद्यत इति सम्बन्धस्य

त् । भेदस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् । आद्ये तु तदानीमपि प्रतियोगि-
सत्तासापेक्षत्वात् तदानीमपि कार्यसिद्ध्या असत्कार्यवादस्यैव भङ्ग
इति तदापि सदेव कार्यस्वरूपमाश्लेषम् । अथ यदि मीमांसकप्रति-
पन्नया शक्त्या निर्वाहो विचार्यते तदाप्यसङ्गतम् । शक्तस्य शक्य-
करणात् । यद्धि यत्र शक्तं तत् तदेव करोति, न सर्वम् । यदि केव-
लया शक्त्याऽसदपि कार्यं स्यात् सर्वतः सर्वं स्यात् । शक्तेर्विद्यमा-
नत्वात् । अतस्तद्भावाय शक्तेरपि कार्यवैशिष्ट्येन नानात्वमवश्य-
मङ्गीकर्तव्यम् । ततश्च सिद्धं सत्कार्यवादेनेति । ननु कारणेष्वय-
विनि किं व्यासङ्ग्य कार्यं तिष्ठत्युत तदवयवेषु प्रत्येकम् ? । आद्ये
कारणप्रतीतिरेव न स्यात् । कार्येण व्यवहितत्वात् । उत्पत्त्यनन्तरं
च कारणं नश्येत् । दध्ना दुग्धवत् । उत्पत्तिरपि न स्यात् । सर्वस्या-
परिणामात् । द्वितीये तु दध्यवस्थायामपि दुग्धं प्रतीयेत । तस्य न
प्रतीयते । अत उभयथापि वक्तुमशक्यत्वादसदेव कार्यमाश्लेष्यमत
आह । कारणभावादिति । इदं तदा शङ्क्येत यदि कारणातिरिक्तं
तस्य रूपं स्यात् । कारणमेव तु कार्याकारेण परिणमत्यतः पूर्वाव-
स्थायां कारणरूपमेव तदिति सुस्थिरः सत्कार्यवाद इति । नच सां-
ख्यसिद्धत्वाद्स्या अप्रतिष्ठानं शङ्क्यम् । प्रधानस्य कारणतास्याने
पतासामपि, सत्त्वेव सजायत इति धृतिमूलत्वात् । अतः साप्याद-
रणीयैव । सांख्यप्रसिद्धत्वादेता भाष्ये पुनर्नोक्ताः । अथोत्पत्तेः
पूर्वं कार्यस्यासत्त्वेऽपि समवायस्य विद्यमानत्वात् ततस्ततस्तत्तदु-
त्पत्तिरितिचेत् तत्राहुः । * युक्तिस्तावत् समयेतमेवेत्यादि * अय-
मर्थः । समवायो यदि साधारणस्तदाऽवधिनियमभङ्गापत्तिरतोऽसा-
धारणो वक्तव्यः । असाधारण्यञ्च कार्यवैशिष्ट्यनियतमतः सदेवो-
त्पाद्यत इत्येव सिद्धयति। किञ्च सम्बन्धत्वेन स उपगम्यते । सम्बन्धस्तु
सम्बन्धिद्वयनिर्वर्त्यः । स कार्यरूपस्य सम्बन्धिनीऽभावे कथं सिद्धयेत् ।
असिद्धञ्च कथमुत्पत्तिं ततस्ततो नियमयेत् । किञ्च । स्वकारणे केन-
चित् सम्बन्धेन तस्य वृत्तिर्धक्तव्या । तथा सति तस्यापि सम्बन्धा-
न्तरापेक्षेत्यनवस्था । अथ यथान्येषां सत्तासम्बन्धात् सर्वम् । सत्ता

द्विनिष्ठत्वान्निसत्त्वाच्च कारणान्तरेणापि परम्परया सम्बन्धः ।
असम्बद्धोत्पत्तौ तु मिथ्यात्वमेव । प्रवृत्तिस्त्वभिव्यक्त्यर्थमिति ।

तु स्वत एव सती । तथाऽन्वेषां कार्याणां समवायेन सम्बन्धित्वम् ।
समवायस्य तु स्वत एव सम्बन्धित्वमिति विभाव्यते, तदा स नि-
स्य इति तस्यापि साधारण्यापर्याया सर्वतः सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गः । किञ्च ।
निमित्तासमवायिनोरपि तस्य सत्त्वात् तत्समवेतत्वेनापि पटाद्युत्प-
त्तिप्रसङ्गः । अथ विद्यमानेऽपि निमित्तासमवायिनोः समवाये त-
दसम्बद्ध एवोत्पद्यत इत्युच्यते, तर्हि समवायिनामप्यसम्बद्ध एवो-
त्पद्यताम् । नियामकाभावात् । ततश्च मिथ्यात्वमेव कार्यस्यापद्येत ।
शुक्तिकारजतवत् । नियामकाङ्गीकारे तु कार्यातिरिक्तस्य नियामक-
त्वाभावादसत्कार्यत्वादस्य भङ्ग एवेति । ननु सत्यमेवं, तथापि का-
र्यस्य सत्त्वे कर्तृप्रवृत्तिवैयर्थ्यप्रसङ्गो नित्यानित्यविभागानुपपत्तिश्चेति
तदभावाय तथाद्वियत इति चेत् तत्राहुः । * प्रवृत्तिरित्यादि *
तथाच सदेव कार्यं पूर्वमनभिव्यक्तं कर्त्रा कारकव्यापारेणाभिव्य-
ज्यतेऽती न प्रवृत्तिवैयर्थ्यम् । नापि नित्यानित्यविभागानुपपत्तिरि-
त्यर्थः ।

रामानुजाचार्यास्तु—अभिव्यक्तिर्नित्या ? अनित्या वा ? ।
अन्वेषे तस्या अभिव्यक्त्यन्तरसापेक्षत्वादनयस्या । आद्ये तु कार्यस्य स-
दैवोपलम्भापत्तिः । किञ्चैवं कारकव्यापारस्याभिव्यक्तत्वं वक्तव्य-
म् । तन्नाभिव्यक्तकेषु दीपादिषु प्रकाशकत्वरूपं साधारणमेव दृष्ट-
मिति घटाद्येन कारकव्यापारेण कारकादेरप्यभिव्यक्तिप्रसङ्ग इत्य-
सत्कार्यत्वादिन आक्षेपे, उत्पत्तेरपि नित्यत्वे सदैवोत्पद्यमानतया स-
त्कार्यत्वादप्रसङ्गादसत्कार्यसिद्धान्तद्वानिरनित्यत्वे चानयस्येति तं प्रति
दोषं प्रदर्शयौत्पत्तिविनाशादीनां कारणावस्थाविशेषत्वमुपगम्य तत्त-
दयस्यस्यैव द्रव्यस्य ते ते शब्दास्तानि तानि कार्याणीति द्रव्यस्य
तत्तद्द्रव्यापादनेन कारकव्यापारस्य सार्थक्यमाहुः । परमेता युक्त-
यः प्रतिबन्धित्यादनुत्तरभूता एव । अयस्यास्वपि नित्यानित्यविक-
ल्पस्य शक्यन्नित्यत्वात् । अतः श्रुतिरेव शरणीकरणीया । अत

शब्दान्तरं सच्छब्दादात्मशब्दः । आत्मानं स्वयमकुरु-
तेति ॥ १८ ॥

पटवच्च ॥ १९ ॥

एव व्यासचरणैरपि, शब्दान्तरादिति हेतुरेतत्समभिव्याहारेणोक्तः ।
एतावान् परं विशेषः । असत्कार्यवादिनां कार्यस्य नियतावधिकत्वाद्य
प्रागभावसमायवादिकल्पनमधिकम् । श्रुतिविरोधादप्रामाणिकं च ।
अस्माकं तु न ते दोषाः । श्रुतौ पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भाव्य-
मिति, स वै सर्वमिदं जगत् स भूतं स भाव्यमिति भूतभाव्यव्यव-
हारविशिष्टस्यैव जगतो ब्रह्मत्वमुच्यते इति वर्तमानत्वाविरोधेनैव
भूतत्वादिस्थितिः । सा चैवं बोध्या । यथा सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वावि-
शेषेऽपि पृथिव्यामेव गन्धसत्ता, न जलादौ । पृथिव्यां सर्वविध-
गन्धसत्त्वेऽपि तत्तद्देशकालावच्छेदेन तद्गन्धोद्भवनिवृत्त्यनुद्भवनियम-
इच्छाहेतुकस्तथा भूतादित्रयस्य वर्तमानत्वेऽपीच्छयेदानीमिह भा-
वित्वमेवमुद्भवत्वेवं निवर्ततामेवं वर्तमानत्वमुद्भवत्वेवं निवर्ततामेवं
भूतत्वमुद्भवत्वेवं निवर्ततामत्र सर्वदा वर्तमानत्वमेवोद्भूतं तिष्ठत्विति
नियमात् । यत्र च नायं नियमो, यथा गीतायां, केचिद् विलग्ना, द-
शान्तरेषु संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैरिति, श्रीभागवते च, मयेमा-
रंस्यथ क्षपा इति, तस्य तस्य तेषु तेषु तत्तद्धर्मानुभवादप्यविरोधेने-
ति न कोऽपि कापि दोषोऽप्रामाणिकत्वं वा । इदं यथा - तथा - विद्व-
न्मण्डने प्रभुचरणैर्निपुणतयोपपादितं मया च तद्विभूतमिति ततोऽव-
गन्तव्यम् । एवञ्च सर्वस्य ब्रह्मकार्यत्वेऽपि इदं नित्यत्वेन लोके व्य-
यद्विद्यतामिदमनित्यत्वेनेति तदिच्छयैव विभागोऽपि बोध्यः । तथा
साधुत्वासाधुत्वादिव्यवहारोऽपि प्रजायेयेतीच्छाशरीरे प्रविष्टस्य-
प्रकर्षस्यातिपिचण्डिलत्वेन सर्वसमाधानसमर्पत्वात् । एवमन्या-
भव्यनुपपत्तयो भगवदिच्छास्वरूपविचारेणैव परिहरणीया इति दिक् ।
एवं युक्तिर्व्याख्याता । शब्दान्तरं व्याकुर्वन्ति । * शब्दान्तर-
मित्यादि * । तथाच तेनाधिकृतत्वं युक्त्यगोचरत्वं च श्रुत्यैव बो-
ध्यत इति न कोऽप्यसत्कार्यत्वाद्दशङ्कवकाश इत्यर्थः ॥ १८ ॥

पटवच्च ॥ ननु कारणे कार्यसत्ता तदा यक्तुं शक्या, यदि क-

यथा संवेष्टितः पटो न व्यक्तं गृह्यते, विस्तृतस्तु गृह्यते, तथाऽविर्भावानाविर्भावेन जगतोऽपि ॥ १९ ॥

यथा च प्राणादिः ॥ २० ॥

यथा प्राणापानानां नियमने जीवनमात्रम्, अनियमने आकुञ्चनादि । नैतावता प्राणभेदः । पूर्वमसत्त्वं वा । तथा जगतोऽपि । ज्ञानक्रियाभेदात् सूत्रद्वयम् ॥ २० ॥

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे इतरस्य जीवस्यापि ब्रह्मत्वात् तद्धितं

यश्चिदपि कार्यं प्रतीयेत । अन्यथा तु कारणमेव स्यान्न कार्यमित्यत आह । * पटवदिति * तद् व्याकुर्वन्ति । * यथेत्यादि * । आविर्भावानाविर्भावेनेति * सर्वोऽपि द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवतीत्येकवद्भावः । तथाचाग्रहणेऽपि यथा पटसत्ता तथा कार्यसत्तापीत्यदर्शनं न कार्याऽसत्तासाधकमित्यर्थः ॥ १९ ॥

यथा च प्राणादिः ॥ ननु कार्यसत्त्वे तेनार्थक्रिया तु काचित् क्रियेत । यथा अहश्येनापि भूतेन परदुःखोत्पादनम् । अत्र तु तदभावात् कथं तत्स तेत्यत इदं सूत्रं प्रवृत्तम् । तद् व्याकुर्वन्ति । * यथा प्राणेत्यादि * । अवतारणिकाया अनुक्तत्वात् सूत्रप्रयोजनं स्फुटीकुर्वन्ति । ज्ञानेत्यादि * । तन्मयैत्सूत्रद्वयावतारणिकायां विवृतमेव । एवमनेनाधिकरणेन सत्कार्यवादे श्रुतेर्युक्तंश्च विरोधः परिहृतः । युक्त्या कार्यस्य कारणाद् भेदश्च निराकृतः ॥ २० ॥

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ चेतनकारणत्वे प्राप्तदोषान्तरपरिहारायाधिकरणान्तरमारभते । संशयसत्तदधीजश्च पूर्वपक्षादेव स्फुटति । इदं पूर्वपक्षसूत्रम् । तत्र पूर्वाधिकरणे सर्वस्य जगतो ब्रह्मानन्यत्वे जीवस्यापि तदनन्यत्वं जगद्विलक्षणत्वं च सिद्धम् । तत्र किञ्चिदाशङ्कत इत्याहुः । * ब्रह्मण इत्यादि * । इतरव्यपदेशात् । तत् सृष्टेति श्रुतीं सृष्टावनुप्रवेशः श्राव्यते । स च, अनेनेति

कर्तव्यम् । तन्न करोतीति तदकरणादिदोषप्रसक्तिः । तत् सृ-
ष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्या-
करवाणीति तस्यैव जीवव्यपदेशात् ॥ २१ ॥

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । यदि ब्रह्म तावन्मात्रं भवेत्
तदायं दोषः । तत् पुनर्जावाज्जगतश्चाधिकम् । कुतः ? । भेदनि-
र्देशात् । द्रष्टव्यादिवाक्येषु कर्मकर्तृव्यपदेशाद् विज्ञानानन्दव्यपदे-
शाद्वा । न हि सम्पूर्णोऽस्य हितं नियमेन करोति । सर्वेन्द्रिय-
व्यापाराभावप्रसङ्गात् । स्वलीलयैकं तु करोत्येव ॥ २२ ॥

श्रुत्या जीवे निश्चाय्यते । तस्यात्मत्वेन कार्यविलक्षणतया ब्रह्मत्वं च
योध्यते । अत इतरस्यात्मत्वेन व्यपदेशात् सिद्धे तस्य शुद्धब्रह्मत्वे
तद्धितं कर्तव्यम् । सर्वोऽपि स्वहितं करोतीति । तच्च सर्वानर्थदुः-
खनिकरहेतुभूतायां सृष्टौ तस्यानुप्रवेशनात्त करोतीति हिताकरण-
स्याहितकरणस्य च प्रसक्तिः । सा च प्रत्यक्षसिद्धा न निहोतुं शक्य-
ते । अतः सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः स्वाहितादिकरणादसङ्गता ब्रह्मणः कार-
णतेति जीवानां नित्यभिन्नत्वमेवाङ्गीकार्यं, न तु ब्रह्मत्वम् । अथ
ब्रह्मत्वमङ्गीकार्यं तदोक्तदोषप्रसक्तिः । तस्माज्जगद्वाचित्वाधिकर-
णे यद् ब्रह्मणो जडजीवकर्तृत्वमङ्गीकृतं तदसङ्गतमित्यर्थः ॥ २१ ॥

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ परिहरतीत्याहुः । * तुशब्द इ-
त्यादि * । स्वयमेवात्मनात्मानं चेतसीत्यादावेकस्यापि कर्मकर्तृव्यप-
देशदर्शनाद्धेतोः साधारणत्वमित्यरुच्या व्याख्यानान्तरमाहुः । *
विज्ञानेत्यादि * तथाच यथैक्यं योध्यते तथा ज्ञेयत्वेनानन्दरूपत्वेन
च भेदोऽपि योध्यतेऽतोऽयं भेदो ब्रह्मण आधिक्ये पर्यवस्यति । आ-
धिक्यं चांशित्वाद् भूमयिद्यायां निरवध्यानन्दे ज्ञेयत्वस्य पर्यवसा-
नाच्च पूर्णत्वम् । पूर्णधांशस्य हितं न नियमेन करोति । स्वदेहेऽपि
न सनिश्चिन्तनफेराप्रसाधनादेर्दर्शनात् । अन्यथा सर्वेन्द्रियव्यापारा-

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

पार्थिवत्वाविशेषेऽपि हीरमाणिक्यपाषाणानां पलाशचम्पक-
चन्दनानामुच्चनीचत्वमेवं जीवस्यांशत्वाविशेषेऽपि ब्रह्मादिस्थाव-
रान्तानामुच्चनीचत्वम् । कार्यवैलक्षण्यं तदननुरोधश्च दर्शितः ॥ २३ ॥

उपसंहारदर्शनाच्चेतिचेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥

ब्रह्मैव केवलं जगत्कारणमित्युक्तम् । तन्नोपपद्यते । कुला-

भावप्रसङ्गात् । किन्तु स्वलीलया हिताहितयोरैकं तु करोत्येवेति
लोकं दृश्यते । तथाचाशांशिभावेनोक्तश्रुतिविरोधाभावादात्मत्वेऽपि
हिताकरणादेरदोषत्वादसङ्गततयमाशङ्केत्यर्थः ॥ २२ ॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ दृष्टान्तं व्याकुर्वन्ति । * पार्थि-
वेत्यादि * । आदिपदस्यार्थः—* पलाशेत्यादि * । त्रयाणां दृष्टान्ता-
नामुक्तिश्रयाः प्राजापत्या उत्पन्नास्त्रिविधा जीवा इति श्रुतिस्मृत्यु-
क्तवैविध्यस्मारणाय । तथाचैकजातीयेष्वपि स्वभावभेदेनैवमुच्चनी-
चभावस्य लोकं दृष्टत्वाज्जीवेष्वपि स्वभावभेदस्य विद्यमानतया तत्
एव समाधिः सम्भवतीति लोकन्यायेन प्रत्यवस्थाना यो दोष उद्भा-
व्यते तस्य तन्न्यायेनैवानुपपत्तिरित्यर्थः । ननु पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे स-
माधावस्य सूत्रस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * कार्येत्यादि * । ब्रह्मण-
श्चेतनाचेतनरूपात् कार्यात् प्रवञ्चाद् वैलक्षण्यं, कार्यान्नुरोधश्चानेन
सूत्रेण दर्शितः । अनुरोधस्तदधीनत्वम् । तथाच ब्रह्मणो न कार्यानु-
रोध इतीदमप्याधिक्यप्रोधनायोक्तमित्यर्थः । अनुरोध इति पाठे तु
अनुरोधः कार्यस्वभावानुसारित्वम् । तथा सति तस्मादेव ब्रह्मणि
न दोषगन्ध इति जगद्वाचित्वाधिकरणोक्तं कार्यत्वं सूत्रपक्षमि-
त्यर्थः ॥ २३ ॥

उपसंहारदर्शनाच्चेतिचेन्न क्षीरवद्धि ॥ एवमधिकरणत्रयेण
कार्यस्यांशस्य च कारणानन्यत्वेऽद्यनन्यत्वे च ये दोषास्ते परिहृताः ।
अतः परं ब्रह्मण एकस्यान्यानिरपेक्षस्य कारणत्वे पुनरन्यदादाङ्गा
समाधत्ते । तदाहुः * ब्रह्मेत्यादि * एकस्यान्यानपेक्षस्य ब्रह्मणो जग-

लादेश्चक्रादिसाधनान्तरस्योपसंहारदर्शनात् सम्पादनदर्शनादिति चे-
न्न । क्षीरवद्धि । यथा क्षीरं कर्तारमनपेक्ष्य दधिभवनसमये दधि-
भवति । एवमेव ब्रह्मापि कार्यसमये स्वयमेव सर्वं भवति ॥ २४ ॥

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

स्वतोऽभिन्नकरणे दृष्टान्तः । यथा देवर्षिपितरो वायानिरपेक्षा

मुपादानकारणत्वं यत् पूर्वं साधितं तन्नोपपद्यते । लोके हि मृदा-
दीनामुपादानानां कुलालादे कर्तुश्चक्रचीवरादेर्निमित्तान्तरस्य स-
म्पादनदर्शनात् । न हि बाधितमर्थं घेदोऽपि ब्रूते । सर्वत्र घेदे यु-
क्तीनामादरदर्शनात् । यथा, न्यग्रोधफलमाहरेत्यादावित्येवं सूत्रांशेना-
शङ्का समाधत्ते । न क्षीरवद्धीति * । इयमाशङ्का न कर्तव्या । हि
यतो हेतोर्ब्रह्म न मृत्सूत्रादिचत् परिणमते, येनोक्तरीत्या शङ्कोत ।
किन्तु क्षीरवत् । तदेतद् विवृतम् * यथा क्षीरमित्यादिना * । तथाच
लोकेऽपि कर्तृसापेक्षत्वस्य काचित्कत्वदर्शनात् बाधितोपदेश इत्य-
र्थः । एतेन चाक्यान्वयाधिकरणविषयवाक्ये ब्रह्मज्ञानेन सर्वज्ञानार्थं
दुन्दुभिदुन्दुभ्याघातादीनामुभयेषां कथनेन, आर्द्धेधाग्नेरित्यत्रैधो-
ऽग्न्योर्द्वयोः कथनेन च यदन्यसंसृष्टस्य कार्यजनकत्वं प्रतीयते, तद्,
विज्ञानं चाविज्ञानं चेत्येकस्य सत्यस्य ब्रह्मणः सृष्टाबुभयरूपताश्राव-
णात् सृष्ट्यनन्तरभावीति सूच्यते । तस्मात् क्षीरवत् परिणामात् स
दोष इति बोधितम् ॥ २४ ॥

देवादिवदपि लोके ॥ ननु भवत्वेधं परिणामे कर्तुरनपेक्षा, त-
थापि क्षीरस्य दधिभावेऽधिश्चयणाऽऽतश्चनाद्यपेक्षा तु दृश्यत इति
निमित्तानपेक्षा कथं समाधेया । किञ्च, लोकेऽपि दधिसमवायस्य
क्षीरे विद्यमानत्वात् क्षीरं दधिरूपेण परिणमति । समवायस्तु न
भवदभिमत इति व्यधिकरणो दृष्टान्तः । किञ्च क्षीरस्यैकविध एव
परिणामो, ब्रह्मणस्तु विज्ञानाविज्ञानभेदेन कथमुभयविध इति द्वयं
समाधातुमाह सूत्रकारः । देवादीत्यादि * । ननु किमनेन दृष्टान्तेने-
त्यत आहुः । * स्वत इत्यादि * तथाच यथा कर्दमो, विमानं कामगं

एव स्वयोगवलेन सर्वं कुर्वन्ति । एवं ब्रह्माप्यनपेक्ष्य तत्समवायं
स्वत एव सर्वं करोति ॥ २५ ॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

यद्येकमेव ब्रह्म स्वात्मानमेव जगत् कुर्यात् कृत्स्नं ब्रह्मैकमेव
कार्यं भवेत् । अथांशभेदेन व्यवस्था तथा सति^१ निरवयवत्वश्रु-
तिविरोधः । निष्कलं निष्क्रियं शान्तमिति ॥ २६ ॥

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । श्रुतेः श्रूयत एव द्वयमपि । नच
श्रुतं युक्त्या वाधनीयम् । शब्दमूलत्वात् । शब्दैकसमाधिगम्यत्वा-
त् । अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् अर्वाचीन-
विकल्पविचारकुतर्कप्रमाणाभासशास्त्रकलिलान्तःकरणदुरवग्रहवादि-
नां वादानवसरे सर्वभवनसमर्थे ब्रह्मणि विरोधाभावाच्च ।

क्षत्तस्तर्ह्येवाविरचीकरदिति निमित्तानि समवायाद्दि चानपेक्ष्य वि-
मानं च कृतवानेवं ब्रह्मापि सर्वानपेक्षं स्वसामर्थ्येनैव सर्वं करो-
त्युभयरूपं च भवतीत्यत्रापि न लोकविरोध इत्यर्थः । इदञ्च सूत्रद्वयं
यथासम्भवं यथासंख्यं वा सांख्यात् प्रत्यौक्यात् प्रति चोत्तरमि-
त्यपि शेषम् ॥ २५ ॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ एवं लोकविरोधे
परिहृतेऽत्रैव श्रुतिविरोधमाशङ्कते । कृत्स्नेत्यादि * ॥ २६ ॥

परिहरति । श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ अथ प्रथमसूत्रे प्रतिष्ठा-
दिनोः सम्भूय समुत्थानेनाक्षेपः । द्वितीये त्मयोः प्रतिसाधार-
ण्येन समाधानम् । शुष्कतर्कप्रतिष्ठानस्य प्रागेवोपपादितत्वात् ता-
भ्यामप्यनुकूलतर्कविधया स्वतन्त्रप्रमाणत्वेन च श्रुतेराधयणादिति ।
तथाच श्रुतिमालम्ब्यापि तदर्थमजानन्तौ द्वावपि भ्रान्तावित्यर्थः ।
भाष्यन्तु निगदव्याख्याताम् । 'अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण

एवं परिहृतेऽपि दोषे स्वमत्साऽनुपपत्तिमुद्भाव्य सर्वसंप्लवं
वदन् मन्दमतिः सद्भिरुपेक्ष्यः ॥ २७ ॥

योजयेत् । प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम्' इति सम्पूर्ण-
वाक्यम् । अत्र मात्स्ये क्वचित्, तौस्तर्केण प्रसाधयेदिति पाठः ।
तथा सति मात्स्ये तर्काभ्यनुष्ठानाद् भ्रमः स्यादिति तन्निवारणाय
श्रीभागवतवाक्योपन्यासः । तेन मात्स्यवाक्ये प्रकृतिभ्य इति बहुत्व-
निर्देशात् पुरुषपर्यन्त एव तद्विषयो, न तु ब्रह्मपर्यन्तो विषय
इत्यदोषः ।

अत्र शङ्कराचार्याः पूर्वमेवमेव श्रुतिबलाद् विरुद्धधर्माश्रय-
त्वेन परिहारं व्याख्याय पुनरपि, ननु शब्देनापि विरुद्धोऽर्थो न प्र-
त्याययितुं शक्यते, निरवयवं ब्रह्म परिणमति, कृत्स्नं च न परिण-
मतीति । निरवयवत्वे सर्वं परिणमेषु परिणमेद्वा । यदि केनचिद्
रूपेण परिणमेत् केनचिन्न ततः सावयवं स्यात् । नच षोडशिग्रह-
णाग्रहणवद् विकल्पोऽत्राश्रयितुं शक्यते । अक्रियारूपत्वेनापुरुष-
तन्त्रत्वादतो दुर्घटमेतदित्याशङ्का, अविद्याकल्पितरूपभेदाभ्युपगमात्
सुघटः परिहारः । न ह्यविद्याकल्पितरूपभेदेन वस्तुनः सावयवत्वं
भवति । न हि तिमिरोपहतनयनेन अनेक इव चन्द्रमा इदयमानो-
ऽनेक एव भवतीति रूपभेदस्याविद्यकत्वान्न निरवयवत्वशब्दकोपः ।
नच परिणामश्रुतिः परिणामप्रतिपादनार्था । तत्प्रतिपत्तौ फलानव-
गमात् । सर्वव्यवहारहीनब्रह्मात्मभावप्रतिपादनार्था त्वेषा । तत्प्रति-
पत्तौ, स एष नेति नेत्यात्मेत्युपक्रम्याभयं वै जनक प्राप्तोऽस्तीति
फलावगमादित्येवं व्याख्यानान्तरमाहुः । तद् दूषयन्त उपहसन्ति ।
* एवं परिहृतेऽपीत्यादि * । यदिदमविधाश्रितरूपभेदाभ्युपगमेने-
दानीं व्याख्यातं, तत् किं पूर्वत्रासामञ्जस्यदर्शनाद्वा, स्वबुद्धिकौश-
लव्यापनाय वा, श्रुतिस्वारस्याद्वा, सूत्रस्वारस्याद्वा । नान्यः ।
आचार्येण लौकिकयुक्तिनिरासपूर्वकं केवलायाः श्रुतेरेवाश्रयणात् ।
न तृतीयः । वदद्वाघातात् । फलानवगमं प्रदर्श्य ब्रह्मात्मभावप्रति-
पादनरूपस्य फलस्य स्वयमेव कथनात् । नच मुख्यफलानवगम इति
युक्तम् । परिणामबोधकश्रुतावपि, तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्युपक्रम्य,

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

सृष्टौ देशकालापेक्षापि नास्ति । आत्मन्येव सृष्टत्वात् । देश-

रस्य ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दीभवति, यदा होवैप एतस्मिन्नदृश्येऽना-
त्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोऽभयं गतो भव-
तीति फलवाक्ये, एतस्मिन्निति पदेन तस्यैव परामृष्टत्वात् । अनि-
रुक्तपदेन तस्यैव विरुद्धधर्माधारत्वबोधनाच्च । उपनिषदुपक्रमेऽपि
परप्राप्तिरूपफलबोधनाद् ऋचि तद्विवरणाच्च । तदभिमताविद्या-
याः सदसदादिविकल्पेन साद्यनादिविकल्पेन च सर्वरेव दूषित-
त्वाच्च । अत एव न द्वितीयः । बुद्धिकौशलस्याविद्यायामेव पर्यव-
सानात् । नाद्यः । लौकिकानामपि मणिमन्त्रौपधिप्रभृतीनां देशकाल-
निमित्तवैचित्र्यवशाच्छक्तयो विरुद्धानेककार्यत्रिपया दृश्यन्ते इत्या-
दिना, तस्माच्छब्दमूल पवातीन्द्रिययाथार्थ्यावगम इत्यन्तेन स्वय-
मेवासांमञ्जसादर्शनस्य व्याख्यातत्वात् । अतो द्वितीयव्याख्यानस्य
सर्वप्रमाणसर्वसन्मार्गसंप्लव एव फलमतस्तथेत्यर्थः ॥ २७ ॥

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ ननु श्रुतौ केवलस्य ब्रह्मणः
कारणता निरूपिता तथापि देशकालौ त्वधिकरणतया आवश्यक-
वित्याशङ्कामपि श्रुतिमेवालम्ब्य परिहरति । आत्मनीति * । तद्
व्याकुर्वन्ति । * सृष्टावित्यादि * । सूत्रे प्रथमश्चकारोऽवधारणार्थो
द्वितीयोऽप्यर्थः । एवम्पदार्थस्तु—सृष्टत्वादिति * । आत्मनि सृष्टत्वं
च, आत्मन्येवात्मनात्मानं सृजे हन्म्यनुपालय इति दशमस्कन्धे ब्रह्म-
मक्तान् प्रति भगवतः सन्देशवाक्ये स्फुटम् । द्वितीयस्कन्धे च,
'स एव आद्यः पुरुषः कल्पे कल्पे सृजत्यजः । आत्मन्येवात्मनाऽऽत्मानं
संयच्छति च पाति चेति' ब्रह्मवाक्ये । श्रुतौ च, नासदासीन्नो स-
दासीदित्यादिषु ब्रह्मेतरनिषेधाच्च । तदानीमिति कालोक्तिस्तु बो-
धनापेक्षति प्रागेयोक्तम् । अतो न जगत्सृष्टौ ब्रह्मणो देशकालापेक्षेत्य-
पि शब्दादेव सिद्धयतीत्यर्थः । भाष्ये तु सृष्टाविति फक्किकाया एव
विवरणम् । देशकालेत्यादि * । प्रथमं चकारमप्यर्थमङ्गीकृत्य पक्षा-

कालसृष्ट्यावप्यात्मन्येव साधिकरणस्य सृष्टत्वाच्च । बहिरन्तश्च जगत्-
सृष्टि वा आह विशेषाभावेन, अनन्तरोऽवाह्य इति । विरोधाभावो
विचित्रशक्तियुक्तत्वात् सर्वभवनसमर्थत्वाच्च ॥ २८ ॥

स्वपक्षदोषाच्च । ॥ २९ ॥

प्रधानवादिनोऽपि सर्वपरिणामसावयवत्वाऽनिसत्त्वादिदोषो
दुष्परिहरः । युक्तिमूलत्वाच्च तस्य । अचिन्सकल्पनायां प्रमाणा-
भावाच्च ॥ २९ ॥

न्तरमाहुः । * बहिरित्यादि * । * विशेषाभावेनेति * । तौल्येन ।
तथाच यथात्मनि सृष्टौ, न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्य-
थ रथान् रथयोगान् पथः सृजत इत्यत्र न देशकालाद्यपेक्षा । एवं बहिः-
सृष्ट्यावपि, अनन्तरोऽवाह्य इति श्रुत्या सर्वत्र ब्रह्मण एकरूपताबोध-
नेनान्तर्यहिस्तुल्यत्वात् । अतो बहिरपि सृजन्नात्मन्येव सृजती-
त्यर्थः । ननु सा सृष्टिर्मायिकी, तत्र तथा युक्तम् । इयं तु सत्येति
कथमस्यां देशाद्यनपेक्षेत्यत आह । विचित्राश्च हीति * । हि यतो
हेतोः, परास्य शक्तिर्विधिधैय श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया
चेति श्रुतेस्तस्य शक्तयो विचित्रा एव । तदेतद् व्याकुर्वन्ति । * वि-
रोधाभाव इत्यादि * एतेनेदमपि सूत्रं पूर्वपक्षिणः शङ्कान्धमानि-
त्वात् प्रणीतमिति बोधितम् ॥ २८ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ भाष्यं तत्र निगदव्याख्यातम् । एवमनेना-
धिकरणेन चाफ्यान्वयाधिकरणविषयवाफ्योक्तं स्वत एव ब्रह्मणः
सर्वोपादानम् समर्थितं ज्ञेयम् ।

अन्ये तु परमाणुवादनिरासमप्यत्राङ्गीकुर्वन्ति । अणुवादिनो-
ऽप्यणुरण्वन्तरेण संयुज्यमानो निरवयवो यदि फास्पर्येन संयुज्येत
तदा प्रथिमानुपपत्तेरणुत्वप्रसङ्गः । अथैकदेशेन संयुज्येत तदा निर-
वयवत्वकोप इति । इदञ्च दृषणं शिथिलम् । निरवयवेऽप्याकाशे
प्रादेशिकस्याण्वादि संयोगस्य तैरङ्गीकारात् । अत आचार्यैस्तदुपेक्षि-
तम् ॥ २९ ॥

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

सर्वशक्तिभिरुपेता उपगतः । चकारात् सत्यादिगुणयुक्तश्च ।
कुतः ? । तद्दर्शनात् । तथा वेदे दृश्यते । यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः,
सर्वकर्ता सर्वकाम इत्यादि ॥ ३० ॥

विकरणत्वान्नेतिचेत् तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

कर्ता इन्द्रियवान् लोके । ब्रह्मणो निरिन्द्रियत्वात् कथं क-
र्तृत्वमितिचेत् । अस्य परिहारः पूर्वमेवोक्तः, श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वा-

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ब्रह्मण उपादानत्वस्य श्रुतिमात्रगो-
चरत्वाद् बहुवाच्यसमतत्वेन पूर्वमुपादानत्व आशङ्कितान्, अभिन्न-
निमित्तोपादानत्वे चाशङ्कितान् दोषान् परिहृत्य कर्तृत्वे शङ्क्यमा-
नान् परिहर्तुमाधिकरणान्तरमारभमाणस्तन्निर्वाहकं सर्वशक्तिसाहित्यं
प्रथमत आह । तद् व्याकुर्वन्ति । * सर्वशक्तिभिरित्यादि * । * उ-
पेता उपगत इति * एतेन वृजन्तोऽयं शब्दः, सुपां सुलुगिति सूत्रोक्त-
डादेशान्तो वेति ज्ञापितम् । * सत्यादिगुणयुक्त इति * ते च गुणाः
प्रथमस्कन्धे धरिष्या धर्मं प्रत्युक्ताः । 'सत्यं शौचं दया क्षान्तिस्त्या-
गः सन्तोष आर्जवम् । शमो दमस्तपः साम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतम् ।
ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्यं तेजो बलं स्मृति । स्वातन्त्र्यं कौशलं का-
न्तिर्धैर्यं मार्दवमेव च । प्रागल्भ्यं प्रथयः शीलं सह भोजो बलं
भगः । गाम्भीर्यं सैर्यमास्तिक्यं कीर्तिर्मानोऽनहङ्कृतिः । एते चान्ये च
भगवन्नित्या यत्र महागुणाः । प्राथ्या महस्वमिच्छद्भिर्न वियन्ति स्म
कर्हिचिद्' इति । शेष स्फुटम् ॥ ३० ॥

विकरणत्वान्नेति चेत् तदुक्तम् ॥ सर्वशक्तित्वोपगमे श्रु-
त्यन्तरविरोधमाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन सूत्रं पठित्वा व्याकुर्व-
न्ति । * कर्तेत्यादि * । ननु यथा, स विश्वकृद् विश्ववि-
दात्मयोनिः सर्वकर्मा सर्वकाम इत्यादौ कर्तृत्वं श्रूयते तथा, अ-
चक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनः, न तस्य कार्यं करणं च विद्यत इत्या-

दित्यत्र । अनवगाह्यमाहात्म्ये श्रुतिरेव शरणं, नान्या वाचोयुक्ति-
रिति ॥ ३१ ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

न ब्रह्म जगत्कारणम् । कुतः ? प्रयोजनवत्त्वात् । कार्यं हि
प्रयोजनवद् दृष्टं लोके । ब्रह्मणि पुनः प्रयोजनवत्त्वं सम्भावयितु-
मपि न शक्यते । आप्तकामश्रुतिविरोधात् । व्यधिकरणो हेतुर्नस-
मासो वा ॥ ३२ ॥

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । लोकवल्लीला । न हि लीलायां
किञ्चित् प्रयोजनमस्ति । लीलाया एव प्रयोजनत्वात् । ईश्वरत्वा-

दौ विकरणत्वमपि भ्रूयते । अतो विप्रतिषेधात् कथं कर्तृत्वमि-
ति चेद्, न । परिहारमन्यस्तु—अस्य परिहार * इत्यादिनोकः स्फु-
टः । श्रुतिस्तु, अपाणिपादो जवनो ग्रहीता, अन्धो मणिमविन्दत्
तमनङ्गुलिरावयत्, विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखः, सर्वतः पाणिपादं
तदित्यादिरूपा विरुद्धधर्माधारत्वादिबोधिकात्त ज्ञेया ॥ ३१ ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ एवं साधितेऽपि कर्तृत्वे किञ्चिदाशङ्कते ।
तद् व्याकुर्वन्ति । * न ग्रहोत्यादि * अस्मिन् पक्षे निषेधार्थकनञः
पूर्वसूत्रादेवानुवृत्तिसम्भवाद् धैर्य्यमायातीति पक्षान्तरमाहुः । * न-
समास इति * । नैकधेत्यादिवग्रशब्देन सह सुप्सुपेति समासः ।
तथाच प्रयोजनरहितत्वात् कर्तृं ग्रहोत्यर्थः । तथा सतीदं पूर्वपक्ष-
सूत्रम् ॥ ३२ ॥

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ समाधिं व्याकुर्वन्ति । * तुशब्द
इत्यादि * तथाच यथा लोके राजभिर्मृगयादि क्रियते, तत्र न मां-
साघाहरणमन्यद् वा प्रयोजनम् । भृत्यादिभिरपि तत्सम्भवात् ।
किन्तु लीलैव प्रयोजनम् । अतो लोकेऽपि प्रयोजनं विना ईश्वरका-
र्यस्य दर्शनेन तत एव समाधानाश्रात्र पर्यनुयोगावकाश इत्यर्थः ।

देव न लीला पर्यनुयोवतुं शक्या । सा लीला कैवल्यं मोक्षः ।
तस्य लीलात्वेऽप्यन्यस्य तत्कीर्तने मोक्ष इत्यर्थः । लीलैव केव-
लेति वा ॥ ३३ ॥

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथाहि

दर्शयति ॥ ३४ ॥

कांश्चित् सुखिनः कांश्चिद् दुःखिनश्च मलयं च कुर्वन् विपमो
निर्घृणश्चेति चेन्न । सापेक्षत्वात् । जीवानां कर्मानुरोधेन सुखदुःखे
प्रयच्छतीति । वादिवोधनायैतदुक्तम् । वस्तुतस्वात्मसृष्टेर्वैषम्यनैर्घृ-
ण्यसम्भावनेव नास्ति । वृष्टिर्वद् भगवान् बीजवत् कर्म । श्रुतिरेव
तथा दर्शयति । एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य

लीलापदादेयोत्तरसिद्धौ कैवल्यपदस्य किं प्रयोजनमत आहुः । *
सा लीलेत्यादि * । लक्षणादोपादरुच्या पक्षान्तरमाहुः * लीलैवे-
त्यादि * सैव प्रयोजनं सैव वा मोक्षः । तथाच तत्सामर्थ्यस्य स्वरू-
पस्य च बोधनाय कैवल्यपदोक्तिरित्यर्थः ॥ ३३ ॥

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथाहि दर्शयति ॥ कर्तृत्व एव
पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । तद् व्याकुर्वन्ति । * कांश्चिदित्या-
दि * ननु कर्मानुरोधेन सुखदुःखदाने स्वातन्त्र्यहानिस्तदनुरोधाना-
दरे वैषम्यादिदोषापत्तिरित्युभयथापि दोषान्नायं घादः साधीयानिति
मीमांसकादिशङ्कायामाहुः । * घादीत्यादि * पूर्वं तदनन्तरत्वादि-
सूत्रैः सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वं, जीवस्यपि ब्रह्मात्मकत्वं च प्रतिपादयन्
यदत्र सापेक्षत्वं हेतुकरोति तेन क्षायते वादिबोधनायेदमिति । यतो
वादिभिर्बहुशो लोकानुसारेणैव चोच्यते । अतो नात्र कोऽपि शङ्कन-
लेश इत्यर्थः । यद्वा स्वामिति श्रुत्यर्थमनुरुद्ध्य सिद्धान्तरीत्या समा-
धिमाहुः । * वस्तुत इत्यादि * । किञ्च । जीवसुखदुःखयोर्ब्रह्मणः
साधारणकारणतैव श्रुत्यभिप्रेता न त्वसाधारणा । अतोऽपि न दोषगन्ध
इत्याहुः । * वृष्टीत्यादि * । ननु भृत्यैव समाधानसम्भवे पुनरुद्-

लक्ष्मिनीपति । एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीपति ।
पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन कर्मणेति च । सापेक्ष-
मपि कुर्वन्नीश्वर इति माहात्म्यम् ॥ ३४ ॥

न कर्माविभागादितिचेन्नानादित्वात् ॥ ३५ ॥

न, कर्मविभागात् कार्याद्रमात् पूर्वं सम्भवति, पश्चात्तन्यो-
न्याश्रय इतिचेन्न । अनादित्वात् । बीजाङ्कुरवत् प्रवाहस्याना-
दित्वात् ॥ ३५ ॥

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

रमर्दनेन शूलोत्थापनवदाशङ्कोत्थापनस्य किं प्रयोजनम् । प्रक्षालनप-
ङ्कन्यायेनैतदनुल्लेखस्यैव युक्तत्वादित्यत आहुः * सापेक्षमित्यादि * ।
तथाच माहात्म्यबोधनमेव प्रयोजनमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

न कर्माविभागादितिचेन्नानादित्वात् ॥ कर्मसापेक्षत्वमत्राहि-
प्य साध्यते । तद् व्याकुर्वन्ति । * न, कर्मत्यादि * । यदुक्तमीश्वरो
जीवकर्मसापेक्ष इति न वैपम्यादिदोषसम्बन्धस्तत्रेति । तदयुक्तम् ।
सृष्ट्यादौ, सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति प्रहोतरनि-
पेधेन तदानीं, यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा इति श्रुत्युक्तस्य कार्याद्व-
गमरूपस्य विभागस्याभावात् ततः पूर्वं जीवाभावेन तच्छरीरसाध्यं
कर्म पूर्वं न सम्भवति । येन वैपम्यादि समार्थीयेत । भय विभागो-
त्तरभाविना कर्मणा समाधानम् । तदप्ययुक्तम् । कर्मणः शरीरसाध्य-
त्वेन शरीरसम्बन्धस्य च कर्मसाध्यत्वेनान्योन्याश्रयादित्येव सूत्रांशेना-
शङ्क्य तत् समाधत्ते । नानात्वादिति * । स्यादन्योन्याश्रयो यदि
शरीरकर्मव्यक्ती द्वे एव स्याताम् । तत्तु नास्ति । बीजाङ्कुरवच्छरीर-
कर्मप्रवाहस्यानादित्वात् । अतो विभागोत्तरं सापेक्षत्वात् सृष्टः
समाधिरित्यर्थः ॥ ३५ ॥

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ नन्वयं समाधिरसमाधिरेव ।
सृष्टेः पूर्वं विभागमायेन प्रवाहानादित्यस्य यस्तुमशक्यत्वात्स्या-

कथमनादित्वमितिचेद्, उपपद्यते । अन्यथा कस्य संसारः ।
कृतहान्यकृताभ्यागमप्रसङ्गश्च । उपलभ्यते च श्रुतिस्मृतयोः । अनेन
जीवेनात्मनेति सर्गादौ जीवप्रयोगादनादित्वम् । तपसैव यथा पूर्वं
स्रष्टा विश्वमिदं भवानिति च ॥ ३६ ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

शङ्कयामिदं सूत्रं प्रवच्यते इति स्फुटीकुर्वन्तो व्याचक्षते * कथमित्य-
त्यादि * । सूत्रे अपिः पूर्वपक्षिगर्हायाम् । स्वयं यौक्तिकः सद्
युक्तिं विस्मरतीति । युक्तिमाहुः * अन्ययेत्यादि * । * अन्ययेति *
यदि जीवोऽनादिर्न स्यात् । प्रथमश्चोऽवधारणार्थो, द्वितीय उक्तसंभु-
ञ्चयार्थः । स्मृतिस्तु तृतीयस्कन्धनवमाध्यायस्या । तथाच प्रलयनै-
कद्वयदशायां सदसत्कर्मकरणोत्तरं प्रलये जाते जीवानां ब्रह्मरूपत्वात्
तदानीं कर्मफलभोगाभावात् कृतहानिः । पुनः सृष्ट्यारम्भदशायां
विस्फुलिङ्गवद्विभागोऽपि ब्रह्मरूपताया अनपेतत्वेन तदानीमपि भोगा-
योगाच्च कृतहानिः । सृष्ट्यारम्भे ब्रह्मरूपतयातिशुद्धानां पुनः स-
कलदुःखनिवहसाधनीभूतशरीरसम्बन्धादकृताभ्यागमप्रसङ्गश्च स्या-
दत एतयोपपत्त्या जीवस्यानादित्वम् । नचास्याः शुष्कतर्कत्वं, येना-
स्या अप्रतिष्ठानं स्यात् । यतोऽनेनेति श्रुतौ सर्गादाद्येव जीवपदस्य सि-
द्धवत् प्रयोगात् । नच सा भाविनी सञ्ज्ञेति युक्तम् । उक्तस्मृतौ
यथापूर्वमिति पदेन नामरूपसम्बन्धानादित्वस्य बोधनात् । अतो-
ऽविभागदशायामपि नामरूपसम्बन्धस्तत्त्वात् । श्रुतौ च व्याकर-
णाणीति कथनेन तत्प्रख्यातिमात्रस्य सृष्टावभिप्रेतत्वात् सर्वाणादित्वे
तत्कर्मोनादित्वमपि श्रुतिसिद्धम् । तथा सति तत्सापेक्षतापि तथेति
पूर्वोक्तः समाधिरव्याहृत एवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ नन्वेवं सति प्रलये नामरूपविभागानर्ह-
रूपेणैव सर्वावस्थानं सिद्धतीत्यविभागलक्षणस्यैवाद्यैतस्य सिद्धिर्न
शुद्धद्वैतस्यैवद्वितीयश्रुतिचिरीधो दुःपरिहर इत्याशङ्कयोः तं विरोधं

उपसंहरति । वेदोक्ता धर्माः सर्वे ब्रह्मण्युपपद्यन्ते । सर्वसमर्थ-
त्वादिति ॥ ३७ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवार्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते
ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥ २ ॥ १ ॥

परिहरन् स्वोक्तमुपसंहरतीत्याहुः । * उपसंहरतीत्यादि * । तथाच
यथा नारदपरीक्षायां, 'चित्रं वत यदेकेन वपुषा युगपत् पृथक् ।
गृहेषु द्व्यष्टसाहस्रं खिय एक उदावहद्' इत्युपक्रमे कथनात्, त-
मेव सर्वगेहेषु सन्तमेकं ददर्शहेत्युपसंहारे कथनाच्च नानागृहेषु
तत्तत्कार्याणि कुर्वतः पृथग्विद्यमानत्वेऽपि न रूपमेदस्तथात्राविभागेन
सर्वेषां रूपाणां विद्यमानत्वेऽपि नाद्वितीयत्वमङ्गः । विचित्राश्च हीत्य-
नेनैतत्समाधेः पूर्वमेव कृतत्वादित्यर्थः । एतेन, न कर्मेति सूत्रद्वयमा-
दायाविभागाद्वैतमविनाभावाद्वैतं वा ये रोचयन्ते, ये चाद्वितीयादि-
श्रुतिमादाय प्रपञ्चमायिकत्वं रोचयन्ते ते उभयेऽपि निरस्ता वेदि-
तव्याः । तेन विरुद्धधर्माश्रयं सर्वथादानवसरं नानावादानुरोधि स-
माभ्यधिकरहितं ब्रह्मेति सिद्धम् ।

एवमस्मिन् पादे युक्त्या नानाविधः श्रुतिषु यो विप्रतिषेधः
स परिहृतः ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणनक्षत्रचन्द्रनिरस्तहृदयध्वान्तस्य
पुरयोक्तमस्य कृतौ भाष्यप्रकाशे द्वितीयाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥ २ ॥ १ ॥

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥

स्वतन्त्रतया सर्वे वादा निराक्रियन्तेऽस्मिन् पादे ।

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानाम् ॥ प्रथमे पादे सांख्यं निराकृत्य तन्निराकरणप्रसङ्गे, एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याता इति सूत्रेण शिष्टापरिग्रहरूपं दोषं प्रदर्श्य अन्ये च वादा निराकृताः । तथापि केषाञ्चन मन्दमतीनां तदुक्तयुक्तिश्वाभासताभानाभावे श्रद्धोत्पत्तौ स्वार्थविघ्नंशः स्यात् स मा भूदिति करुणया तदुक्तयुक्तीराभासीकर्तुं द्वितीयः पाद आरभ्यते इति पूर्वं पादार्थनिरूपणे सूचितम् । तदत्र स्मारयन्ति * स्वतन्त्रतयेत्यादि * । तत्र प्रथमे पादे उपपादितः सत्कार्यवादः परिणामवादश्च सांख्यवादे सिद्धान्ते च तुल्य इति सांख्ये श्रद्धा शीघ्रमास्तिकस्योत्पद्येतेति तन्निरासाय प्रथमं तदेव निराक्रियन्ते दशभिः सूत्रैः । तेषां चैवं मतम्—‘मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः’ इति । तत्र साम्यावस्थोपलक्षिता चा अकार्या चा गुणाः प्रकृतिः । प्रकृतित्वं च प्रकर्षेण करोतीति व्युत्पत्त्या तत्त्वान्तरारम्भकत्वम् । गुणास्तु, सत्त्वं लघु प्रकाशकं, रज उपष्टम्भकं चलं, तमो शुर्वावरकमिति कार्यलक्षणलक्षिता यथायथं प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकद्रव्यस्वरूपा अतीन्द्रियाः कार्यकोश्रेयाः । गुणक्षोभस्य पाश्चात्यत्वात् साम्यावस्था सर्वेषां कारणभूतेति मूलप्रकृतिरित्युच्यते । सा एका अचेतना अनेकचेतनमोगापवर्गायां नित्या सर्वगता सततविक्रिया न कस्यचिद् विकृतिः । महद्बहुङ्गरपञ्चतन्मात्राः सप्त प्रकृतिविकृतयः । तत्र महानहङ्गरस्य प्रकृतिर्मूलप्रकृतेर्विकृतिः । अहङ्गरस्त्रिविधो, वैकारिकसैजसस्तामसश्च । तत्र वैकारिको मनसः प्रकृतिः । तैजस इन्द्रियाणाम् । तामसः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्यानां पञ्चतन्मात्राणाम् । महत्तस्तु विकृतिस्त्रिविधोऽपि । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि । ओष्रत्य ग-

घ्राणहप्रसनाख्यानि । पञ्च कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि ।
मन उभयनायकम् । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाः पञ्च महाभूतानि एत
इन्द्रियादयः षोडश विकाराः । पुरुषस्तु परिणामशून्यत्वान्न कस्यापि
प्रकृतिः । नित्यत्वेनाजन्यत्वान्न कस्यापि विकृतिः । अत एव निर्द्धर्म-
कश्चैतन्यमात्रस्वरूपो निष्क्रियः सर्वगतः प्रतिशरीरं भिन्नश्च । तत्र
निर्विकारत्वाग्निष्क्रियत्वाच्च न पुरुषस्य कर्तृत्वम् । प्रकृतेस्तु तदुभ-
यत्त्वात् कर्तृत्वं परिणामित्वं चेति । तच्च प्रकृतेः कारणत्वमेवमनु-
मिमते, 'भेदानां परिमाणात् समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च । कारण-
कार्यविभागादविभागाद् वैश्वरूप्यस्य । कारणमस्त्यव्यक्तम्' इति ।
अर्थस्तु विश्वं रूपं यस्मिन्निति विश्वरूपं जगत् । विश्वरूपमेव वैश्व-
रूप्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । तस्याऽव्यक्तं कारणमस्ति । तत्र पञ्च हेतवः ।
भेदानां परिमाणात् । भेदा महदादिभूतान्तास्तेषां परिमाणात् । अ-
व्यापित्वाद्, व्याप्यत्वादिति यावत् । कारणे सत्कार्यमिति स्थितम् ।
तथाच विवादाध्यासिता भेदाः स्वसजातीयाव्यक्तकारणकाः । तद्-
व्याप्यत्वात् । ये यज्जातीयव्याप्यास्ते तज्जातीयाव्यक्तकारणकाः ।
यथा घटादय इति । एवं, समन्वयाद्, भिन्नानां स्वरूपता समन्वयः,
अविनाभावो वा । तथाच, विमता भेदास्तथा । तद्विघ्नत्वे सति त-
त्सरूपत्वात् । तदविनाभूतत्वाद्वा । यदेवं तदेवं घटादिवदिति ।
किञ्च । शक्तितः प्रवृत्तेः । शक्तिः स्वान्तःस्वाधिर्भावकत्वम् । तथाच
यद् यच्छक्तितः प्रवृत्तं तत् तत्कारणकम् । यथा घटादिकं मृत्कार-
णकम् । तथैवैतेऽव्यक्तशक्तितः प्रवृत्तास्तत्कारणका इति । यद्वाऽत्र
हेतुद्वयम् । तथा सति यद् यच्छक्यं, तत् तत्कारणकम् । यथा घटा-
दयो मृदः । तथैते परम्परया परमाव्यक्तस्येति । एवं, यद् यत्प्रवृत्ति-
सम्पाद्यं तत् तत्कारणकम् । यथा घटादिः कुलालादेः । एवमेव
महदादयोऽव्यक्तस्येति । अयं च हेतुः सामान्यतः कारणत्वं वा क-
र्तृत्वं वा साधयति । किञ्च । कारणकार्यविभागादविभागात् ताभ्या-
मित्यर्थः । तथाच ये उत्पत्तौ यतो विमक्ताः प्रलये च यद्विमक्तास्ते
तत्कारणकाः । यथा घटादयो मृदः । एवमेतेऽपि परम्परया साक्षा-
च्च परमाव्यक्तादुत्पत्तौ विमक्ता प्रलये च तद्विमक्ता इत्येतेरपि
तत्कारणकैर्भवेदित्यमिति ।

रामानुजाचार्यास्तु—यद् पिचित्रसन्निवेशं तत् कार्यम् ।

लोकानां भूर्भुवादीनामचेतनेन केवलेन प्रधानेन रचना नो-

यथा तनुमघनादि । जगदपि विचित्रसन्निवेशमिति तेनापि कार्येण भवितव्यामिति सामान्यतो हृष्टेन जगतः कार्यत्वमनुमाय तेन सिद्धे कारणपूर्वकत्वे ततः किं कारणमित्यपेक्षायां तत्साधनाय समन्वयादयो हेतव इत्येवं सांख्यतत्त्वकौमुद्युक्तप्रकारेण सरूपत्वं समन्वयं देशकालपरिच्छिन्नत्वं परिमाणमङ्गीकृत्य व्याकुर्वन्ति ।

भास्कराचार्यास्तु—अविनाभावरूपमन्वयमङ्गीकृत्य सुखदुःखमोहान्विता यास्या आध्यात्मिकाश्च भेदा इदृश्यन्ते । ये च यदन्वितास्ते तदेककारणपूर्वकाः । यथा घटशरादादयो मृदन्विता मृदेकारणपूर्वका एव सुखदुःखमोहान्वितं जगत् त्रिगुणकारणकमित्येवं व्याकुर्वन्ते । परिणामं च द्विविधम् । रूपतः संख्यातश्चेत्याहुः ।

तत्र भिन्नानां सरूपत्वरूपो यः समन्वयस्तस्य न स्वसजातीयाव्यक्तकारणकतासाधकत्वम् । सदृशे मिश्रादौ तस्य सत्त्वेन हेतोर्व्यभिचारात् । द्विविधपरिमाणेऽपि संख्यापरिमाणं न साधकम् । एकत्वसंख्यासंख्यातत्वस्य कारणेऽपि सत्त्वाज्जातिसंख्यासंख्यातत्वस्य व्यक्तौ सत्त्वेन व्यभिचाराच्च । अतः पूर्वव्याख्यातरीत्यैव प्रधानस्य कारणत्वानुमानम् । तदत्र रचनानुपपत्तिसुध्रेण दृश्यते । तद् व्याकुर्वन्ति । * लोकानामित्यादि * यत् पूर्वं परिमाणादिभिर्हेतुभिर्जगत्कारणत्वेन प्रधानमनुमीयते तदनुमानं न कर्तव्यम् । कुतः ? । रचनानुपपत्तेः । रचना हि युद्धिपूर्विका वा, प्रतिनियतदेशकालव्यवस्थापिका वा, चेतनस्पर्शना वा क्रिया । सात्र लोकानां भूर्भुवादीनामचेतनेन केवलेन प्रधानेन नोपपद्यते । तथाच भूरादिलोकरचना न केवलाऽचेतनकारणिका । रचनात्वात् । गृहादिरचनाद्यत् । भूरादिलोका नाचेतनकर्तृकाः । चेतनस्पर्शनक्रियात्मकरचनाविषयत्वात् । घटकुड्यादियत् । प्रधानं स्यतोऽकर्तुं । अचेतनत्वात् । स्वप्नादियदित्यादिभिः प्रयोगैः सत्प्रतिपक्षत्वादर्थान्तरापादकत्वाच्च न हेतुमानैः कारणत्वेन प्रधानमनुमातुं शक्यमित्यर्थः । नन्वेवमेतैः प्रयोगैः कर्तृत्वस्यैवास्तिद्धिर्न तु कारणत्वस्येति याचकाभावात् पूर्वोक्तैरन्वयादिभिः प्रधानस्य परिणाम एव तादृशोऽस्तु । तथा सति

पपद्यते । रचितत्वादेव न परिणामः । सर्वस्य संश्लेषप्रसङ्गात् ।

अतश्चेतनकर्तृका रचना नाचेतनेन प्रधानेन कर्तुं शक्या ।
तस्मात् कारणत्वेन प्रधानं नानुमातव्यम् । अन्यथोपपत्त्या वा-
धितमेवानुमानमिति चकारार्थः ॥ १ ॥

तस्य कारणत्वानपायाश्च कश्चिद्दोष इत्यत आहुः । * रचितत्वादि-
स्यादि * भवतां मते पुरुषो निष्क्रिय इति क्रिया शक्तिप्राधानिकी ।
तथाच सति रचनापि तस्यैव धर्मो, न पुरुषस्य । तद्विषयाश्च लोका-
स्तत्कर्तृका, अतो न तत्परिणामः । यथा घटादिः कुलालादेः ।
किञ्च । भूरादयो लोका यदि प्रकृतिपरिणामभूताः स्युः, सर्वे त्रि-
ष्टाः स्युः । लोके परिणतत्वसंश्लिष्टत्वयोर्नियमस्य दध्यादिषु दर्श-
नात् । यदेवं तदेवम् । यथा घटकुड्यमन्यानादि । किञ्च । कार्यं
द्विविधम्—आरब्धं, परिणामभूतञ्च । तत्र निमित्तव्यापारजन्यं यत्
तदा रब्धम् । तदेव च रचितम् । यथा गृहादिकम् । यत् पुनरुपा-
दानव्यापारप्राधान्येन वा, तन्मात्र व्यापारेण वा जन्यते, तत् परि-
णामभूतम् । यथा हरिद्राचूर्णसंयोगजन्यं कुङ्कुमादि । यथाच दध्या-
दि । रचितत्वपरिणामयोश्चेत्तरेतरविरुद्धत्वं लोके दृष्टम् । अतोऽत्र
परिणामाङ्गीकारे रचितहानिस्तदङ्गीकारे च परिणामहानिरिति तु-
न्दिलसुरतन्यायादेकस्मिन् कार्यमुभयरूपत्वाङ्गीकार, एकस्मिंश्च का-
रणे उपादानत्वनिमित्तत्वयोरङ्गीकारो लोकविरुद्धः, प्रत्यनुमानवा-
धितत्वान्यायविरुद्धश्चेत्यर्थः । सिद्धं घदन्तः सौत्रानुमानपदस्यार्थ-
माहुः । * अत इत्यादि * । तथाचानुमीयत इत्यनुमानम् । भावे
ल्युडित्यर्थः ।

रामानुजाचार्यास्तु—कृत्यल्युटौ बहुलमिति घाहुलकात् क-
र्मणि ल्युक् । यदनुमीयते तदनुमानमिति सौत्रानुमानपदस्यार्थ-
माहुः । ।

चकारप्रयोजनमाहुः । * अन्यथेत्यादि * । अन्यथोपपत्तिः
प्रतिपक्षानुमानं तथा कृत्वा सांख्योक्तं पूर्वमनुमानं पक्षे साध्यशून्य-
मेव क्रियत इति घोचनं चकारेण क्रियते इत्यर्थः । एवं सत्प्रतिपक्षो-
पर्यान्तरं बाधश्चेति दोषत्रयं दर्शितम् ॥ १ ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

भुवनानि विचार्य जनान् विचारयति । सर्वस्य तत्परिणामे

प्रवृत्तेश्च ॥ ननु पूर्वहेतुनैव निरस्ते सांख्यमते हेत्वन्तरस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * भुवनानीत्यादि * । रचना द्विविधा । भुवनरचना जनरचना चात्र जनरचना शुक्रशोणितपरिणामभूता । अतो रचनात्वहेतुकेऽनुमाने जनशरीररचनाया रचनाविषयत्वहेतुके च जनशरीरस्याचेतनत्वहेतुके च शुक्रशोणितयोर्दृष्टान्तीकरणे तेषां साधारणत्वापत्त्या न तन्मतदूषणं, न वा पूर्वोक्तन्यायावतार इति तत्समर्थनार्थं हेत्यन्तरेण तान् विचारयतीत्यर्थः । तद् व्युत्पादयन्ति * सर्वस्येत्यादि * प्रवृत्तिर्हि प्रयत्नस्तत्पूर्विका क्रिया वा । तथाच सर्वस्य प्रकृतिपरिणामत्वे शरीरोत्पादनाय मातापित्रोः प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । अयमर्थः । अचेतनस्य स्वत एव प्रवृत्तौ शुक्रशोणिते अपि चेतनप्रवृत्तिमन्तरेण स्वत एव जनशरीराणि जनयेतां, न तु मातापित्रोः प्रवृत्तिमपेक्षेताम् । अपेक्षा त्वस्ति । बहिः पतितयोः संसृष्टयोरपि तयोः शरीरसम्भवाद्दर्शनात् । पोषणादिनैव तत्समप्रत्यदर्शनाच्च । अत एव गर्भस्त्रावादौ शरीरस्यासमप्रता इश्यते । तेन चेतनाधिष्ठितयोरेव तयोः प्रवृत्तिर्न त्वनाधिष्ठितयोः । अतो जनरचनादिदृष्टान्तै रचनात्वादीन् हेतून् साधारणीकृत्य पूर्वोक्तैरन्यादिभिः प्रधानं न कारणत्वेनानुमातुं शक्यम् । अस्मदुक्तेषु हेतुषु रचनात्वे प्रवृत्तिपूर्वकत्वेन विशेषिते मातापितृप्रवृत्तिपूर्वकशुक्रशोणितपरिणामात्मकशरीररचनया दृष्टान्तिते रचनाविषयत्वे च तथा विशेषिते पुरुषशरीरेण च दृष्टान्तिते अचेतनत्वे च प्रवृत्तिमत्त्वेन विशेषिते जीवच्छरीरेण च दृष्टान्तिते साधारण्यनिवृत्तौ दोषाभावादित्यर्थः । ननु केवलचेतनस्यापि प्रवृत्त्यदर्शनात् प्रवृत्तिरपि विशिष्टधर्म एव । तथा सति तत्र कस्य प्राधान्यमित्यपेक्षायां चेतनस्य निष्कलत्रनिष्क्रियत्वाभ्यां न प्राधान्यम्, अपि त्वचेतनस्यैवेति प्रवृत्तेरपि नैमित्तिकाचेतनधर्मत्वाध्रान्वयादिषु प्रतिपक्षादिदोषः,

प्रवृत्तिर्नोपपद्यते प्रधानस्य वा प्रथमप्रवृत्तिः । यद्यपि प्रधानकारणवादे फलपर्यन्तमङ्गीक्रियमाणे न किञ्चिद् दूषणम् । कृतिमात्रस्य प्रधानविषयत्वात् । तथापि वादिनं प्रति लोकन्यायेन वक्तव्य-

किन्तु रचनादिभ्येव दोष इत्यत आहुः । * प्रधानस्येत्यादि * निमित्तसंसर्ग एव नैमित्तिकधर्मसम्भवाग्निमित्तभूतचेतनसंसर्गस्य सार्धदिकत्वे सृष्टिस्थितिप्रलयादिकालविभागानुपपत्तेः कादाचित्कत्वे च हेतोर्वक्तुमशक्यत्वात् प्रधानस्य या प्राथमिकी प्रवृत्तिः सृष्ट्यर्था, सैव नोपपद्यते । तथाच तव मते चेतनाधिष्ठानस्यापि वक्तुमशक्यत्वेन हेतोः सविशेषणस्याप्युपादाने त्वन्मतासिद्धिरित्यर्थः । ननु तस्याः स्वभाव एव तादृशोऽती न किञ्चिद् दूषणमित्याकाङ्क्षायां तदनुद्य दूषयन्ति । * यद्यपीत्यादि * धेनुवद् वत्साय पुरुषार्थ स्वभावत एव तस्याः प्रवृत्तिः । नर्तकीवत् सर्वप्रदर्शनोत्तरं स्वतः एव कार्यभिन्नवृत्तिरित्येवं कृतिमात्रस्य प्रधानविषयत्वमङ्गीकृत्य फलपर्यन्तं प्रधानकारणवादेऽङ्गीक्रियमाणे स्वभाववादाश्रयणात् किञ्चिद् दूषणम् । रचनाप्रवृत्त्योः कालनियमस्य च स्वभावादेव सम्भवात् । तथापीदं शास्त्रं तर्कमाश्रित्य प्रवृत्तं, न तु श्रुत्युपपद्यम् । तदीयव्याख्यानस्य श्रुत्यन्तरविरोधेन लक्षणाप्राप्तं च व्याख्यानाभासत्वात् । अतस्तर्कालम्बने वादिनं प्रत्यपि लोकन्यायेन वक्तव्यम् । तत्र लोके चेतनाचेतनव्यवहारोऽस्ति । चेतना जरायुजाण्डजोद्भिज्जस्वेदजभेदेन चतुर्विधाः । सशरीरा जीवा अलौकिका मुक्ता अशरीराश्चेतनास्तेभ्योऽन्ये घटादयो रथादयश्च ते अचेतना इति । तन्न्यायेनात्र सूत्रेषु विचारस्तथा सति प्रकृतेः पञ्चविधेषु चेतनेष्वप्रवेशाद्चेतनत्वमिति । तत्र धेनुनर्तकीदृष्टान्ताभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रतिवादिनं प्रति न वक्तुं शक्ये । लोके तयोश्चेतनत्वेनैव व्यवहारात् । अभ्युपगमस्य स्वमात्रसन्तोषकत्वेनानुत्तरत्वात् । अत एतावन्मात्रेणैव तन्निग्रहे सिद्धे न किञ्चिद्विचारणीयम् । प्रवृत्तिः कस्य धर्मः ? । यत्र दृष्टा तस्य वा ? यत्सयुक्ते दृष्टा तस्य वेति शङ्क्यां यस्मिन् दृष्टा तस्यैव सेति युक्तम् । प्रवृत्तितदधिष्ठानयोः प्रत्यक्षत्वात् केवले चेतने क्वचिदपि प्रवृत्त्यदर्शनात् । अत एव यान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वाच्चेतन्यमपि देहधर्म

म् । तत्र लोके चेतनाचेतनव्यवहारोऽस्ति । चेतनाश्चतुर्विधा जीवाः
सशरीरा अलौकिकाश्च । अन्ये अचेतनाः । तन्न्यायेन विचा-
रोऽत्रेति न किञ्चिद् विचारणीयम् ॥ २ ॥

पयोऽम्बुवच्चेत् तत्रापि ॥ ३ ॥

यथा पयो विचित्रफेनरचनां करोति, यथा वा नद्यादिजलं
स्वत एव स्पन्दत इतिचेत् । न । तत्रापि दोहनाधिश्रयणे मेघानां
चेतनानामेव सत्त्वात् ।

एवेति लोकायतिकदर्शनम् । तस्माद्चेतनस्यैव धर्मः प्रवृत्तिरिति
पूर्वपक्षमुद्भाव्य, न द्रूमो यस्मिन्नचेतने प्रवृत्तिर्हृदयते न तस्य सेति ।
किन्तु सा चेतनाद् भवतीति द्रूमः । तद्भावे भावात् तदभावे चाभा-
वात् । यथा काष्ठादिनिष्ठापि दाहप्रकाशलक्षणा क्रिया केचलेऽनले-
ऽनुपलभ्यमानापि ज्वलनान्वयव्यतिरेकानुविधानात् तन्निमित्तैवेत्या-
दिकमेकदेशिभिर्विचारितं तल्लोकन्याये देहस्यैव चेतनत्वेन समा-
धानात् विचारणीयमित्यर्थः ॥ २ ॥

पयोऽम्बुवच्चेत् तत्रापि ॥ ननु मास्तु धेनुवर्तकीदृष्टान्तेन
प्रवृत्तेरचेतनधर्मत्वं तथापि क्षीरजलदृष्टान्तेनाचेतनधर्मत्वं त-
स्याः साधयिष्याम इत्याशङ्क्यां समाधत्ते । पय इत्यादि * ।
तद् व्याकुर्वन्ति । * यथा पय इत्यादि * यथा दुह्यमाने-
ऽधिधीयमाणे च पयसि दृश्यमानां विचित्रां फेनरचनां केचलं पय
एव करोति । यथा वा नद्यादिजलं स्वत एव प्रकथति । न तत्र चेतन-
संसर्गलेशोऽपि । तथा प्रधानमपि प्रयतते । विचित्रलोकरचना के-
चलाचेतनकर्तृका, रचनात्वात् । दुह्यमानपयःफेनरचनाघत् । घन्वा-
द्यथा प्रधानप्रवृत्तिः केचलाचेतनधर्मः, प्रवृत्तित्वात् । नद्यादिस्पन्दन-
प्रवृत्तिवदित्यनुमास्यामहे इत्युच्यते चेत् । न । कुतः ? । तत्रापि
तस्मिन् दृष्टान्तद्वयेऽपि दोहनाधिध्रयणयोश्चेतनकर्तृकयोरेव प्रयोज-
कतया सत्त्वात् । नदीप्रकथनेऽपि चेतनानां मेघानां प्रयोजकानां स-
त्त्वात् । तथाच दृष्टान्तद्वयेऽपि चेतनप्रयुक्तत्वस्य विद्यमानत्वेन हेतोः
सपक्षराहित्येन व्याप्तिप्रहाभावात्प्रानुमानमित्यर्थः । ननु यथा क्षीरम-

व्याख्यानान्तरे तन्नाम्नुवादित्युच्येत । द्वितीयस्य समाधानं
नोभयवादिसंमतम् ॥ ३ ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्वानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

चेतनं स्वत एव चत्सविवृद्धये प्रवर्तते । यथा घा नद्यादिजलं स्वभा-
वत एव लोकोपकाराय स्पन्दत एव प्रधानमपि स्वभावत एव पुरु-
षार्थसिद्धये प्रवर्तत इत्याशङ्क्यामुभयवादिप्रसिद्धे रथादावचेतने
केवलस्य प्रवृत्त्यदर्शनाच्छास्त्रं च, योऽप्सु तिष्ठन् योऽपोन्तरो यमय-
ति, एतस्यैवाक्षस्य प्रशासने गार्गी प्राच्यो नद्यः स्पन्दन्त इति चेतन-
कर्तृकत्वश्रावणात् साध्यपक्षनिक्षिप्त एवायमुपन्यास इत्येकदेशि-
कृतव्याख्यानेऽपि प्रकृतार्थसिद्धेस्तत् कुतोऽनाहत्यान्यथा व्याख्यायत
इत्यत आहुः । * व्याख्यानान्तर इत्यादि * । पूर्वत्र रचनाप्रवृत्त्योरनु-
पपत्या पूर्वपक्षिणोऽसङ्गतत्वादित्वमुक्तमिति तेन तदेव दृष्टान्तेन नि-
घारणीयम् । अत एव दृष्टान्तद्वयमत्र सूत्र उक्तम् । यदि लोकोपका-
राय प्रवृत्तिमात्रमेव दृष्यत्वेनाभिप्रेतं स्यात् तदा प्रवचनसूत्रेषु
अचेतनत्वेऽपि क्षीरवद्येष्टितं प्रधानस्येति कथनात् तन्मात्रमेवास्मिन्
सूत्रे क्षीरपदेनानूदितं स्यात् । यदि च तदभिप्रेता पुरुषोपकारकता
दृष्यत्वेनाभिप्रेता स्यादन्नाम्नुनोस्तथात्वस्य लोकप्रसिद्धत्वादन्ना-
म्नुवादित्युच्येत । अतो भिन्नैवेयं युक्तिरिति तथा व्याख्यानमयुक्तम् ।
नचैवं सति प्रवचनसूत्रस्ययुक्तेरदूषणात् तथा स पुनः प्रत्यवस्थास्य-
तीति शङ्क्यम् । क्षीरस्य जीववद्येतुत एव प्रस्रवणेन तस्य दृष्टान्तस्य
शिथिलतया तेन प्रत्यवस्थानाभावस्यार्थत एव सिद्धत्वात् । तस्माद्-
युक्तमेव तद्व्याख्यानम् । यत् पुनर्नचान्मुनोऽत्यन्तमनपेक्षा निम्न-
भूम्याद्यपेक्षितत्वात् स्पन्दनस्येति समाधानं, तत्तु सिद्धान्तिनध्येतन-
सापेक्षतामिप्रायवतो निम्नभूमिसापेक्षताया अनभिप्रेतत्वात् पूर्वपक्षि-
णोऽपि निरपेक्षतां प्रतिपाद्यतोऽनभिप्रेतत्वाद्योभयवादिसंमतम-
तस्तदुभयमनाहत्यैवं व्याख्यातमित्यर्थः ॥ ३ ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्वानपेक्षत्वात् ॥ प्रकृतैः कर्तृत्वं दूषयित्वा
तस्याः स्वतः परिणामं दूषयति । * व्यतिरेकेत्यादि * । अत्रापि ना-

प्रधानस्यान्यापेक्षाभावात् सर्वदा कार्यकरणमेव, न व्यतिरेकेण तूष्णीमवस्थानमुचितम् । पुरुषाधिष्ठानस्य तुल्यत्वात् । सेश्वरसांख्यमतेऽप्यैश्वर्यं तदधीनमिति यथास्थितमेव दृषणम् ॥ ४ ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

तृणपल्लवजलानि स्वभावादेव परिणमन्त एवमेव प्रधानमि-

नुमानमित्यस्यानुपपन्नः । तद् व्याकुर्वन्ति । * प्रधानेत्यादि* । व्यतिरेकेण अनवस्थितिव्यतिरेकानवस्थितिः । गुणत्रयसाम्यात्मकस्य प्रधानस्य परिणामार्थं गुणक्षोभायान्यापेक्षाभावात् सर्वदा कार्यकरणमेवोचितं, न तु कार्यव्यतिरेकेण तूष्णीमवस्थानमुचितम् । तथाच प्रलयानुपपत्तिः । चकारेण प्रयाणां गुणानामेकव्यतिरेकेणान्यानवस्थितेर्युगपत् क्षोभात् कार्यत्रयस्यापि यौगपद्यसम्भवात् क्रमानुपपत्तिः, कार्यानिरुक्तिश्च समुच्चीयते । नच पुरुषाधिष्ठानेन क्रमानुपपत्तिपरिहारः पुरुषाणामानन्त्येन नित्यविभुत्वेन च तदधिष्ठानस्य तुल्यत्वात् । तेषामुदासीनत्वेन च तुल्यत्वात्तानच तर्हि सेश्वरसांख्यमादर्शयाम । तथा सति तस्य यदा यथा अधिष्ठानं तथा परिणामादिरिति न दृषणाशकाश इति वाच्यम् । यतः सेश्वरसांख्यमतेऽप्यैश्वर्यं प्रधानाधीनं, न त्वौपनिषदानामिवैश्वरमतस्तस्या अन्यानपेक्षत्वात् प्रलयानुपपत्त्यादिरूपं दृषणं यथाऽनीश्वरसांख्यमते तथाप्रापीति मतद्वयमप्यसङ्गतमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ननु यथा तृणपल्लवजलानि पशुमक्षितानि स्वभावादेव क्षीरभावेन परिणमन्त एवं प्रधानमपि महदादिभावेन परिणमस्यते । एवञ्चानपेक्षाहेतुको व्यतिरेकानवस्थितिदोषोऽपि परिहृतो भवति । इष्टान्तस्य लज्यत्वादित्याशङ्कनयामाह । अन्यत्रेत्यादि * । अत्रापि पूर्ववदनुपपन्नः । तद् व्याकुर्वन्ते । * तृणेत्यादि * । प्रधानमन्यानपेक्षपरिणामम् । अचेतनत्वात् । तृणादिवदित्येयं कारणतया प्रधानानुमानं न कर्तव्यम् । कुतः? अन्यत्र ऋद्धादौ बुग्धस्याभावात् । यदि हि तृणादिकं स्वभावादेव परिणमेत् सर्वत्रैव बुग्धं भवेत् । तन्न न भवति । अतः प्रधानमन्यानपेक्षपरिणामम् । अचेतनत्वात् । तृणादिवदिति हेतूदाहरणयोः साधारणत्वेन नानुमानं

ति न मन्तव्यम् । अन्यत्र शृङ्गादौ दुग्धस्याभावात् । चकाराच्चे-
तनक्रियाऽप्यस्ति । ततश्च लोकदृष्टान्ताभावादचेतनं प्रधानं न
कारणम् ॥ ५ ॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

प्रधानकारणवादाङ्गीकारेऽपि प्रेक्ष्यकारित्वाभावाच्च पुरुषार्थः
सिद्ध्यति ॥ ६ ॥

पुरुषाश्मवदितिचेत् तथापि ॥ ७ ॥

प्रधानस्य केवलस्य कारणवादो निराकृतः । पुरुषप्रेरितस्य
कारणत्वमाशङ्क्य परिहरति । पुरुषः पञ्चुरन्धमारुह्यान्वोन्योपका-

शक्यं कर्तुमित्यर्थः । * चेतनक्रियेति * घासभक्षणादिरूपा धेन्या-
दिक्रिया ॥ ५ ॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ अन्यानपेक्षस्य प्रधानस्य स्वमा-
घत एव महदादिरूपः परिणामो न युक्तिसह इत्युक्तम् । इदानीं
तदुपगम्य यथा धेनुर्वत्सार्थं स्वत एव प्रवर्तते तथा प्रधानमपि पु-
रुषभोगार्थं स्वत एव प्रवर्तते इति यत्तेऽङ्गीकुर्वन्ति तद् दूषयती-
त्याहुः । * प्रधानकारणेत्यादि * । अभ्युपगमे प्रधानकारणवादाङ्गी-
कारे प्रधानस्य पुरुषार्थं स्वतः प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । कुतः ? । 'अर्थाभा-
वात् । अर्थः प्रयोजनं, तद्भावात् । तद्धि प्रेक्षावतां भासते । यतः
प्रेक्षापूर्वकारित्वं चेतनधर्मः सोऽचेतने प्रधाने न वक्तुं शक्यते ।
लोके तथा अदर्शनात् । तद्भावे च पुरुषार्थो न सिद्ध्यति । घुणा-
क्षरयत्तुं कादाचित्कः स्यात् । तथापि तादर्थ्यप्रवृत्तिप्रतिज्ञा तु भज्ये-
तैवेत्यसङ्गतस्तथाभ्युपगम इत्यर्थः ॥ ६ ॥ २ ॥

पुरुषाश्मवदितिचेत् तथापि ॥ एवं प्रधानकारणवादे निरस्ते पुनः
प्रत्यवस्थानानवकाशात् किमस्य सूत्रस्य प्रयोजनमित्यत आहुः । *
प्रधानस्येत्यादि * । तथाच प्रतिज्ञान्तरपरिहारः प्रयोजनमित्यर्थः । पुरुष-
प्रेरितप्रधानकारणवादस्य स्वरूपमाहुः * पुरुष इत्यादि * तयोक्तं सां-

राय गच्छति, यथा वा अयःकान्तं सन्निधिमात्रेण लोहे क्रिया-
मुत्पादयति । एवमेव पुरुषाधिष्ठितं पुरुषसन्निहितं वा प्रधानं प्रव-
र्तिष्यत इति चेत् तथापि दोषस्तदवस्थः । प्रधानप्रेरकत्वं पुरुषस्य
स्वाभाविकं ? । प्रधानकृतं वा ? । आद्ये प्रधानस्याप्रयोजकत्वम् ।
द्वितीये प्रधानदोषस्तदवस्थः । नित्यसम्बन्धस्य विशिष्टकारणत्वे
अनिर्मोक्षः । अशक्तस्य तु मोक्षाङ्गीकारः सर्वथानुपपन्नः ॥ ७ ॥

ख्यसप्तत्याम्—‘पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य । पङ्कगन्ध-
घटुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः’ इति । उभयोः प्रधानपुरुषयोः सं-
योगः संश्लेषस्तत्कृतो महदादिसर्गः । तस्य प्रयोजनद्वयम् । पुरुषस्य
भोग्यतया प्रधानविषयकं दर्शनं, पुरुषस्य कैवल्यं चेति । तथाच
यथा पङ्कुरन्धमारुह्याऽन्योन्योपकाराय गच्छत्येवं पुरुषः प्रधानमधि-
ष्ठाय उक्तकार्यद्वयार्थं प्रवर्तयतीत्येकं मतम् । यथा वा अयःकान्त
इति द्वितीयं मतम् । तदनूद्य दूषयन्ति । * तथापीत्यादि * । एव-
मङ्गीकारेऽपि दोषस्तदवस्थ इत्यतो नानुमानमित्यर्थः । तदुत्पाद-
यन्ति । * प्रधानेत्यादि * । * अप्रयोजकत्वमिति * । पुरुषोपकारज-
ननासमर्थत्वम् । तथाच स्वाभाविकत्वपक्षे पुरुषस्य स्वत एव प्रवृ-
त्तेः प्रधानकृतो न कश्चिदुपकारः । यथा स्वस्तेन वीजने व्यजनस्य
नोपकारकत्वेन प्रसिद्धिस्तथेति । प्रधानकृतत्वपक्षे तु प्रेक्ष्यकारित्व-
स्य तत्र घन्तुमशक्यत्वादुपकारकत्वात् सिद्धिर्भवेतिरेकानवस्थिते-
ध्यानपायात् पुरुषार्थसिद्धिः प्रलयासिद्धिश्च तदवस्था । किञ्च । प्र-
कृतिपुरुषयोर्भेदः कश्चित् सम्बन्धो निर्वक्तव्यः स तयोर्नित्यत्वाभित्य
एव । सोऽभ्युदासोन्तत्वेनाभ्युपगतस्य पुरुषस्य वागादिव्यापारास-
म्भवात् प्रकृतिप्रेरणयोग्यतारूपो वक्तव्यः । तस्यैव चेद् भोगादिके
विशिष्टकारणत्व तदा तस्य नित्यत्वात् पुरुषस्यानिर्मोक्ष एव प्रस-
ज्येत । यदि चात्मनामानन्त्यात् तेषां मध्ये कस्यचन शक्तस्य अ-
धिष्ठातृत्वं तदितरस्याशक्तस्य मोक्ष इति न दोष इति विभाव्यते
तदापि प्रधानस्य स्यात्तन्वाव् बन्धकस्वाभाव्याच्चा निच्छतोऽपि
तेनैव भोगसम्भवाद्शक्तत्वेन तन्निवारणासम्भवाच्चाशक्तस्य मो-

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

प्रकृतिपुरुषयोरङ्गाङ्गित्वे भवेदप्येवम् । तच्च नोपपद्यते । पुरु-
पस्याङ्गित्वे ब्रह्मवादप्रवेशो मतहानिश्च । प्रकृतेरङ्गित्वे त्वनिर्माणः ।

क्षाङ्गीकारः सर्वथाऽनुपपन्न इत्यर्थः । सूत्रयोजना तु पुरुषश्चाश्मा च
पुरुषाश्मानौ ताभ्यां तुल्यः सम्बन्धस्तथा । द्वन्द्वान्ते भूयमाणो
घतिः प्रत्येकं सम्बद्ध्यत इति ॥ ७ ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ पुरुषविशिष्टप्रधानकारणवाद एव दूष-
णान्तरमाह । अङ्गित्वेत्यादि * । तद् व्याकुर्वन्ति * प्रकृतीत्यादि * ।
यत् तयोरन्योन्योपकारकत्वमङ्गीकृतं तत् तदा स्याद् यदि तयोर्गुण-
प्रधानभावेनाङ्गत्वमेकस्यान्यस्याङ्गित्वं च स्यात् । तदेव तु न जाघटी-
ति । कुतः ? । अङ्गित्वानुपपत्तेः । पुरुषस्याङ्गित्वे स पुरुष इतरविल-
क्षणो वक्तव्यः । अन्यथा प्रकृतिनियामकत्वं तस्य न स्यात् । तथा
सति तत् तस्य वैलक्षण्यं श्रौतधर्मवत्तयैवेति ब्रह्मवादप्रवेशः । यदि
न श्रौतधर्मवत्तयैत्युच्यते तदापि कालकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टस्तु
वक्तव्यः । तथा सतीतरपुरुषविलक्षणेश्वरसिद्ध्या ईश्वरसिद्धेरीहशे-
श्वरसिद्धिः सिद्धेति प्रवचनसूत्रोक्तमतहानिः । यदि च तद्भिया प्र-
कृतेरङ्गित्वमाद्रियते तदा तस्याः स्वातन्त्र्यात् तथा पुरुषाय स्वदोषा
न दर्शयितव्याः । ततश्च दुःखानावेन विरागाभावात् कैवल्यार्थ-
प्रवृत्त्यभावेनानिर्माण इत्यर्थः ।

शङ्कराचार्यादयस्तु-सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था हि प्रधाना-
वस्था । तस्यामवस्थायामनपेक्षस्वरूपाणां परस्परं प्रत्यङ्गाङ्गिभावानु-
पपत्तेर्वाह्यस्य कस्यचित् क्षोभयितुरभावाद् गुणवैषम्यनिमित्तो मह-
दाद्युत्पादो न स्यादित्येवं प्रधानप्रवृत्त्यनुपपन्नताबोधकत्वेनेदं सूत्रं
व्याकुर्वते । तन्न युक्तम् । पुरुषाश्मसूत्रस्य सांख्योक्तविशिष्टकारणता-
पन्नदूषकताया व्याख्यानादत्र केवलकारणतापक्षदूषणस्यासङ्गत-
त्वादिति ।

यत् पुनः पूर्वसूत्रव्याख्याने परमात्मनः स्वरूपव्यपाध्यमौ-
दासीन्यं, मायाव्यपाध्यं प्रधतकत्वमिति शङ्कराचार्यैरुक्तं, तदुपह-

अनेन परिहृतोऽपि भाषावादो निर्लज्जानां हृदये भा-
सते ॥ ८ ॥

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

अन्यथा वयं सर्वमनुमिमीमहे । यथा सर्वे दोषाः परिहृता

सन्ति । * अनेनेत्यादि * । माया हि गुणमयी गुणानाञ्चाङ्गाङ्गिभाषो-
ऽनुपपन्न इति स्वयमेव व्याख्यानात् सांख्यावस्थावस्थितगुणकृतमु-
दासीनस्वरूपस्य परमात्मनः प्रवर्तकत्वमित्यसङ्गतम् । अथ शुद्धस-
त्त्वप्रधाना साङ्गीक्रियते, तदा तु तथा ज्ञानमात्रमेवोत्पादयितव्यं, न
प्रवर्तयितव्यम् । सत्त्वस्य तादृशस्वभावे मानामावात् । अप्राधान्येन
गुणान्तरेऽपि तथात्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अतः स्वोक्तमप्यननु-
सन्धानानां निर्लज्जत्वात् तादृशमेव हृदये भासते इति तथा समर्थन-
मसङ्गतमित्यर्थः ॥ ८ ॥

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ 'प्रीत्यप्रीतिविपादा-
त्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः । अन्योन्याभिभवध्वजजननमिथुन-
वृत्तयश्च गुणा' इति हि सांख्यानामपरा प्रतिज्ञा । अर्थस्तु—प्रीतिः
सुखम्, अप्रीतिर्दुःखं, विपादो मोहः, सत्त्वरजस्तमांसि गुणाः क्रमणैते
त्रयात्मका एतत्त्रयस्वरूपाः । प्रकाशः प्रवृत्तिर्नियमो निग्रह इति
तेषां क्रमेणासाधारणं कार्यं, तेन तेऽनुमीयन्ते । अन्योन्याभिभवो-
ऽन्योन्याधयोऽन्योन्यजननमन्योन्यमिथुनीभावश्च तेषां साधारणी-
क्रियेति । एवं साधारणक्रियया गुणवृत्तं चलमङ्गीकृत्य तमसा रजो-
नियमनेन प्रवृत्तावपोदितायां प्रलयसिद्धिः । तत्पूर्वकं सत्त्वजनने
तेन प्रकाशादात्मविवेके निर्मोक्ष इत्येवं समर्थनमाशङ्क्य परिहरति ।
तद् व्याकुर्वन्ति * अन्यथेत्यादि * । गुणा एवं विभागशः प्रवृत्ति-
मन्तः । चलस्वभावत्वात् । चलदलदलवदित्येवमन्यथानुमाने रचना-
ऽनुपपत्त्यादयः सर्वे दोषाः परिहृता भवेयुरिति चेदत्र दूषणमाह ।
ज्ञशक्तिवियोगादिति * । सौप्रश्नोऽप्यर्थः । एवं प्रकारान्तरेणानुमिता-
द्यपि तत्तत्काले तत्तत्कार्यं वाच्यं, न सर्वदा । क्रमानुपपत्त्यादिदूषण-
प्रासात् । तच्च तथा तदा भवति यदि तमसा कालो ज्ञायेत । सा

भवेयुरितिचेत् तथापि पूर्वं ज्ञानशक्तिर्नास्तीति मन्तव्यम् । तथा सति धीजस्यैवाभावाभिसत्त्वाच्चानिर्मोक्ष इति ॥ ९ ॥

विप्रतिषेधाच्चात्ममञ्जसम् ॥ १० ॥

परस्परविरुद्धत्वान्मतवर्तिनां पञ्चविंशतिपञ्चाङ्गीकारात् । वस्तुतस्त्वलौकिकार्थे वेद एव प्रमाणं नान्यदिति ॥ १० ॥

तु ज्ञानशक्तिर्भवतां मते पुम्प्रकृतिसंयोगात् पूर्वं नास्तीति स्वमतानु-
रोधान्मन्तव्यम् । तथा सति प्रवृत्तिधीजस्य ज्ञानशक्तिसंयोगस्याभा-
वात् प्रवृत्त्यसिद्धिः । अथ, दिक्कालावाकाशादिभ्य इति सूत्रात्
सृष्टिदशायां कालस्योत्पन्नत्वात् पुंयोगेन ज्ञानशक्तिसद्भावाच्च प्रवृ-
त्तिः साध्यते, तथापि संयोगस्य नित्यत्वात् प्रलयदशायां कालस्यापि
नाशाद् वियोजकान्तरस्य वक्तुमशक्यत्वात् पुरुषस्य गुणसाम्याद-
निर्मोक्षस्तदवस्य इति नानुमानान्तरेणापि तथा सिद्धिरित्यर्थः ॥ ९ ॥

विप्रतिषेधाच्चात्ममञ्जसम् ॥ सर्वपक्षसाधारणं दूषणान्तरं
वदति तन्मतस्यार्वाचीनत्वख्यापनायेत्याशयेनाहुः । * परस्परेत्या-
दि * । तानि च मतान्येकादशस्कन्ध उद्धवप्रश्न उक्तानि । 'केचित्तं
पञ्चविंशतिं प्राहुरितरे पञ्चविंशतिम् । सप्तैके नव पट् केचिच्चत्वार्यै-
कादशापरे । केचित् सप्तदश प्राहुः षोडशैके त्रयोदश' इति । ए-
तेषां स्वरूपं च तत्रैव भगवता प्रोक्तम् । तच्च सर्वं यौक्तिकत्वाद्-
नादरणीयम् । भगवता तथोक्तत्वात् । 'युक्तयः सन्ति सर्वत्र भासन्ते
ब्राह्मणा यथा । मायां मदीयामुद्गृह्य वदतां किन्तु दुर्घटम् । नैतदेधं
यथाऽत्य त्वं यदहं वच्मि तत् तथा । एवं विवदतां हेतुं शक्तयो मे
दुरत्ययाः । यासां व्यतिकरादासीद् विकल्पो वदतां पदम् । प्राप्ते
शमदमेऽप्येति वादस्तमनुशाभ्यतीति' । तर्हि, तमो वा इदमेकमेवात्र
आसीदित्यादिश्रुत्युक्तस्य का गतिरित्यत आहुः । * वस्तुत इत्या-
दि * । तद्रीत्या तदङ्गीकारे तु भगवत्परत्याग्न दोष इत्यर्थः । एवं
दशसिः सूत्रैः सांख्यसमयो निराकृत' ॥ १० ॥ २ ॥

महदीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥

इदानीं परमाणुकारणवादो निराक्रियते । तत्र स्थूलकार्यार्थ

महदीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ अतः परं सप्तसूत्र्या
नैयायिकादिसमयो निराक्रियते । केचिद्विदं सूत्रं ब्रह्मकारणवाददू-
पणपरिहारार्थत्वेन ध्याकुर्वन्ति । तदयुक्तम् । ब्रह्मकारणवादे प्रस-
क्तानां विलक्षणत्वादीनां दोषाणां पूर्वस्मिन् पाद एव, न विलक्षण-
त्वाधिकरणैर्निवारितत्वेन प्रसङ्गाभावात् पुनरुक्त्यापादकत्वाच्चैत्य-
भिप्रेत्याहुः । * इदानीमित्यादि * । अत्रासमञ्जसमितिं पूर्वसूत्राद्-
नुवर्तत इति केचिदाहुः । वस्तुतस्त्वग्रिमसूत्रेणैतस्यान्वयः । धाहादो
विकल्पार्थः । तथाच ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां परमाणुभ्यां जायमानं
ब्रह्मणुकं महत् स्याद् दीर्घवद् वा स्यान्न त्वणु ह्रस्वमिति । तद्विदं व्या-
कुर्वन्ति * तत्रेत्यादि * । अयमर्थः । तेषां मते सर्वे जगद् उपादानभूतेभ्यो
नित्येभ्यः परमाणुभ्यो ब्रह्मणुकादिकमेणोत्पद्यते । तत्रैषा युक्तिः । सु-
हमादेव स्थूलस्योत्पत्तिलोके इदयते । तन्तुभ्यः पटस्यांशुभ्यस्तन्तूनां
चोत्पत्तिदर्शनात् । स चापकर्षः परमकारणद्रव्यमतिसूक्ष्ममवस्थापयति
परमाणुरूपम् । तस्य सावयवत्वाङ्गीकारे त्वनन्तावयवत्वेन मेरुसर्ष-
पयोः समानपरिमाणत्वप्रसङ्गः । एवं सिद्धाः परमाणवः पार्थिवा-
प्यतैजसवायवीयभेदाच्चतुर्विधा नित्याः प्रलयकालेऽवतिष्ठन्ते । कि-
ञ्च । कार्यमात्रं लोके समवाय्यसमवायिनिमित्ताख्यकारणत्रयजन्यं
इदयते । यथा पटे तन्तवः समवायिकारणम् । तेषां परस्परसंयो-
गोऽसमवायिकारणम् । तुरीयेमकुविन्दादयश्च निमित्तकारणम् ।
एवमाद्यकार्येऽपि परमाणवः समवायिनस्तत्संयोगोऽसमवायी । अ-
दृष्टेश्वरेच्छादिकं च निमित्तम् । तत्र जीवाहृष्टसहकृतेऽश्वरेच्छावशाद्
घा, ईश्वरेच्छावशाहृष्टवदात्मसंयोगाद् वा परमाणुषु कर्मोत्पद्यते ।
ततस्ते परमाणवः परमाण्वन्तरेण संयुज्यमानाः प्रत्येकं ब्रह्मणुकरूपं
कार्यमारभन्ते । ग्रहवस्तु परमाणवः संयुक्ता न सहसा स्थूलं कार्य-
मारभन्ते । परमाणुत्वे सति बहुत्वात् । घटोपगृहीतपरमाणु-
वद् । नचात्र मानाभावः । नष्टे घटे कपालादिदर्शनस्यैव

प्रथमं परमाणुद्वयेन द्व्यणुकमारभ्यते । परमाणुद्वयसंयोगे द्व्यणुकं भवतीत्यर्थः । तत्रोपर्यधोभावमिलने द्व्यणुकं महत् स्याद् द्विगुण-परिमाणवत्त्वात् ।

मानत्वात् । तैरेव घटारम्भे तु मुद्गरादिना घटनाशे तद-
घयघानां परमाणूनामतीन्द्रियत्वात् किञ्चिदुपलभ्यते । तस्मा-
न्न घटूनां परमाणूनां सहस्रा स्थूलकार्यारम्भकत्वं, किन्तु
द्व्यणुकादिक्रमेणैव महाकार्यारम्भ इति द्व्यणुकमेवाद्यं कार्यं द्वाभ्यां
परमह्रस्वपरिमण्डलपरिमाणाभ्यां परमाणुभ्यामारभ्यते । किञ्च ।
द्रव्येण द्रव्यान्तरारम्भयद् गुणेन गुणान्तरारम्भ इति परमाणुद्वय-
गतया द्वित्वसंख्यया द्व्यणुकेऽणुत्वं ह्रस्वत्वं च परिमाणान्तरमार-
भ्यते । अणु च पारिमाण्डल्यादन्यत् । पारिमाण्डल्यं च परमाणुत्व-
स्यैव नामान्तरम् । परमाणुत्वं त्वनारम्भकम् । द्वित्वसंख्या तु मह-
श्वरीयया अपेक्षाबुद्ध्या जन्यते । तथा त्रिभिर्द्व्यणुकैस्त्र्यणुकमार-
भ्यते । द्व्यणुकगतया बहुत्वसंख्यया त्र्यणुके महत्त्वं दीर्घत्वं च प-
रिमाणान्तरमारभ्यते द्व्यणुकगते अणुत्वह्रस्वत्वे त्वनारम्भके । तथा
द्वाभ्यां तु द्व्यणुकाभ्यामपि न द्रव्यमारभ्यते । द्व्यणुके बहुत्वमह-
स्वप्रचयविशेषाभावेन द्व्यणुकजनितकार्ये महत्त्वानारम्भे तस्य कार-
यस्य द्व्यणुकतुल्यतायां तदुच्येयर्थ्यप्रसङ्गात् । किञ्च । विश्वनिर्माण-
स्य जीवाहृज्जन्यतया तद्भोगार्थत्वाद् द्व्यणुकभोगस्य कारणद्व्य-
णुकेनैव सिद्धेः कृतं तत्कार्येण द्व्यणुकान्तरेणेति । अत आरम्भसा-
र्थक्याय बहुभिरेव द्व्यणुकैस्त्र्यणुकचतुरणुकादीनि भोगभेदायार-
भ्यन्ते । एवं क्रमेण चायवीयपरमाणुसंयोगेभ्य उत्पन्नो महान् चायु-
र्नभसि दोधूयमानस्तिष्ठति । तदनन्तरं तस्मिन्नेवाप्येभ्यस्तेभ्यस्तथैवो-
त्पन्नः सलिलनिधिः पोष्ण्यमानस्तिष्ठति । तदनन्तरं तथैवोत्पन्ना पृ-
थिवी तथैव संहतावतिष्ठते । तदनन्तरं तस्मिन्नेव महोद्धौ तथैवो-
त्पन्नेजोराशिर्देदीप्यमानस्तिष्ठतीत्यादिः प्रक्रिया काणभुजेभ्यः स-
प्तमाध्यायादिसूत्रेभ्यः सिद्धा तद्भाष्यादिभ्योऽवगम्यते । तामेतां प्र-
क्रियां दूषयन् प्रथमं द्व्यणुकपरिमाणं दूषयति । * महदित्यादि *
अयमर्थः । यदुक्तं परमाणुगतया द्वित्वसंख्यया द्व्यणुकेऽवान्तरा-

प्राक्पश्चान्मिलने दीर्घवद् वा स्यात् । परमाणुपरिमाणं ह-
स्वं परितो मण्डलञ्च । उपहासार्थं तस्य मतस्यानुवादः ॥ १.१.॥

ऽणुत्वमवान्तरह्रस्वत्वं चारभ्यत इति । तदसङ्गतम् । दूरस्योरसंयु-
क्तयोरपि परमाण्योरीश्वरापेक्षावृद्धिजन्याद्वित्वस्य विद्यमानतया त-
दानीं तदभावेन द्व्यणुफोत्पत्त्यनन्तरं च भावेन द्व्यणुफद्रव्यास-
मवायिकारणीभूतः संयोग एव परिमाणेऽपि कारणत्वेनाभ्युपेयः ।
नच तस्यान्यथासिद्धत्वम् । एकेन संयोगेन द्रव्यगुणात्मककार्यद्वय-
जननेऽपि बाधकाभावात् । एकस्मिन् गुणे द्रव्यगुणजनकत्वस्य
सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणे अदृष्टे सिद्धत्वात् । वस्तुतस्तु संख्याया
अपि द्व्यणुकादिकं प्रति कारणता । अन्यथा तद्वाचके पदे संख्योल्ले-
खो न स्यात् । अतः संख्यया परिमाणमेव जन्यते इति न नियमः ।
किञ्च । तथा द्व्यणुकगतमेकत्वमेव जन्यते । साजात्यात् । न त्वेक-
त्वेन । विनिगमनाद्विरहात् । नच तन्नित्यम् । अनित्यगतगुणस्यानि-
त्यत्वाभ्युपगमात् । एवं द्व्यणुकपरिमाणमपि परमाणुपरिमाणेनैव
जन्यत इति मन्तव्यम् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गापत्तेः । नच परिमाणस्य
प्रकृष्टपरिमाणजनकत्वदर्शनात् सूक्ष्मे चातिसूक्ष्मत्वस्यैव प्रकर्षत्वात्
परमाणौ विश्रान्त्यनङ्गीकारेऽनवस्थापत्या मेरुसर्पपयोस्तौल्यापत्तेस्त-
स्यानारम्भकत्वमिति वाच्यम् । विभागजन्य एव कार्यं सूक्ष्मत्वस्य
प्रकर्षताया, सर्पपङ्गादौ निर्णीतत्वेन संयोगजे कार्ये तथाङ्गीकारस्य
आन्तिमूलकत्वात् । अस्तु वा संख्यायाः परिमाणमात्रजनकत्वम् ।
तथापि तथाऽणुत्वह्रस्वत्वे एव जननीये, न महत्त्वदीर्घत्वे इत्यत्र किं
नियामकम् । नच प्रत्यक्षतापत्तिः । स्पर्शरूपयोरनुद्भूतत्वाङ्गीकारे-
णापि तत्परिहारसम्भवात् । अथवा, तथाऽणुत्वादिकमेव जन्यताम् ।
तथापि द्व्यणुकस्य परमाणुपरिमाणपेक्षया द्विगुणपरिमाणवत्त्वाद्
द्व्यणुकं स्वजनकसंयोगद्वैधिष्येनोक्तरीत्या महद्बद्धीर्घवद् वा स्यान्न
तु वर्तुलं ह्रस्वं चेत्यर्थः । भाष्ये, संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वमभिप्रेत्य,
मिलनम् * इत्यत्र गुणाभावः । * प्राक्पश्चादिति * तिर्यग्भावेन ।
नन्वस्याकाण्डताण्डवस्य किं प्रयाजनमत आहुः । * उपहासार्थमि-
ति * य एवं लोकतत्त्वेऽप्यकुशलास्ते कथमात्मतत्त्वं क्षास्यन्तीत्युप-

किमतो यद्येवमत आह ॥

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

उभयथापि न । कुतः ? । न कर्म । नकारो देहलीपदीप-
न्यायेनोभयत्र सम्बद्धते । अतो द्व्यणुकाभावः । उभयथापि न

हासार्यम् । वक्ष्यमाणरीत्या वा ॥ ११ ॥

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ एवं परिमाणदूपणमुखेन
दूपयित्वा तदसमवायिकारणसंयोगदूपणमुखेनापि दूपयतीत्याहुः ।
* उभयथेत्यादि * गृहीत्वा पुनर्व्याकुर्वन्ति । * उभयथापि नेत्या-
दि * । अयमर्थः । अपकर्षकाष्ठां प्राप्तेन परमाणुना सह यः परमाण्व-
न्तरस्य संयोगः स स ईदेशिको वा ? ऐकदेशिको वा ? । नोभय-
थापि युज्यते । प्रदेशाङ्गीकारे सावयवत्वापातात् । प्रदेशवत्त्वस्य
सावयवत्वव्याप्तत्वात् । अतस्तस्य परमाणुत्वनिर्वाहाय निष्प्रदेशत्व-
मङ्गीकर्तव्यम् । तथा सति सुतरामयुक्तम् । संयोगस्याव्याप्यवृत्ति-
त्वनियमात् । अतः परमाणूनां यदि प्रदेशवत्त्वं, यदि वा न, उभय-
थापि न संयोगः । अथ संयोगार्थं कल्पिताः प्रदेशा अङ्गीक्रियन्ते
तदा प्रमाणशून्यत्वात् सा कल्पना मनोरथमात्रमिति मनोराज्यतु-
ल्यत्वान्न बाह्यस्य नियमस्य साधिका । अथाप्रदेशयोरपि संयोग इ-
त्यङ्गीक्रियते, तथा सति तयोः सर्वात्मना संयोगेनासंयुक्तांशस्याभा-
वात् तदेव तत् स्यात् । ततश्च यथा द्व्यणुकजन्ये कार्ये महत्त्वाना-
रम्भेण द्व्यणुकतुल्यतया द्व्यणुकजन्यद्व्यणुकान्तरवैयर्थ्यमेवं पर-
माणुजन्यद्व्यणुके परिमाणान्तराभावेन भोगानुपयोगात् तद्वैयर्थ्यं
मिति न तयोः संयोगः सुवचः । किञ्च । कर्मजोऽवयवश्चेति द्विविधः
संयोगो भवतां मते । तृतीयश्च संयोगजः संयोगः । तत्र द्वितीयस्तु
निरवयवत्वाद् भवतामपि नात्र संमतः । अतः प्रथमो विचारणीयः ।
तत्र प्रथमं धायुपरमाणुषु कर्मात्पद्यते ततस्ते संयुज्यन्ते । ते-
भ्यः संयुक्तंभ्यो द्व्यणुकादिक्रमेण समुत्पन्नो महान् धायु-
नभसि द्रोघूयमानस्तिष्ठति । तत एवमापः पृथिवी तेजश्च क्रमेण
जाता नभसि तिष्ठन्ति । एवं समुत्पन्नेषु चतुर्षु भूतेषु महेश्वराभिः

परमाणुसंघट्टनम् । प्रदेशाभावात् । कल्पना मनोरथमात्रम् ।
असंयुक्तांशाभावात् तदेव तत् स्यात् । संयोगजनकं कर्मापि न
सम्भवति । कारणान्तराभावात् । प्रयत्नवदात्मसंयोगे अदृष्टवदा-

ध्यानमात्रात् तैजसेभ्योऽणुभ्यः पार्थिवपरमाणुसहितेभ्यो महदण्ड-
मारभ्यत इत्यादिर्हि काणभुजानां प्रक्रिया । तत्र संयोगजनकं कर्मा-
पि न सम्भवति । कारणान्तराभावात् । न हि तत्र स्वभावः कारणं,
महेश्वरसिसृक्षा वा । तस्य तस्याश्च नित्यत्वेन सर्वदा तत्प्रसङ्गादि-
दूषणभासात् । अतस्तदभावायानित्यमेव कारणमभ्युपगन्तव्यम् ।
तद्यदि प्रयत्नवदात्मसंयोगस्तदा सृष्ट्यारम्भे निःशरीरस्यात्मनो मतः
संयोगस्याशक्यवचनत्वेन प्रयत्नस्यैवासम्भवः । शरीरसम्बन्धोत्तर-
मेव तदुत्पत्तिदर्शनात् । अन्यथात्ममनसोर्नित्यत्वेन संयोगनित्यतया
प्रयत्नस्यापि सार्वदिकत्वप्रसङ्गात् । अथादृष्टवदात्मसंयोगस्तदा
तस्य सार्वदिकत्वात् कर्मणोऽपि तथात्वप्रसङ्गः । लोके तथैव
दर्शनात् । किञ्चैवमभ्युपगम्यमानेऽपि कारणान्तरे परमाण्वो-
र्निरवयवत्वादसंयुक्तांशस्याभावेन तदपि कार्यं परमाणु स्यान्न द्व्य-
णुकम् । विशेषाभावात् । नच प्रविभज्यमानत्वमेव विशेष इति
युक्तम् । लोके मुद्गराभिघातादिना घटभङ्गे कपालानां तेषामपि
तथा भङ्गे कपालिकानां दर्शनं विभागस्य प्रतिलोमक्रमेणैवोत्पत्ति-
निश्चयात् प्रलयोऽपि शरीरानां प्रागेव नाशेन तदानीं परमाणुविभा-
गजनककर्मजनकस्य जीवप्रयत्नाभिघातादर्थं क्तुमशक्यतया, अदृष्टप-
क्षेऽपि तस्य भोगनाशत्वेन द्व्यणुकपर्यन्तभागोत्तरं तन्नाशे तदानीं
शरीराभावेन कर्मकरणाभावाददृष्टान्तरस्याप्यनुत्पत्ताद्यणुद्वयविभाग-
जनकस्य कस्यापि घक्तुमशक्यतया विभागस्याशक्यत्वादपि विशे-
षाभावात् । नोऽप्यर्थे । किञ्च । पार्थिवद्व्यणुकाङ्गीकारः सुतरामस-
ङ्गतः । पृथिव्यापरमाणुषु स्नेहामावेनेतरतरासङ्गहादवयव्युत्पत्तरश-
क्यवचनत्वात् । संप्राहकत्वेनाप्यणुप्रवेशाङ्गीकारे तु द्व्यणुकचतुर-
णुकताया पद्यापत्तिरिति । एवञ्च ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां परमाणुभ्यां
जायमानं द्व्यणुकं महद् दीर्घवद् वा स्यात् । उभययापि न, तज्जनकं
कर्मापि न । मतः स्वरूपविरोधाद्येत्यभावाच्च तदभावो द्व्यणुकस्या-

त्संयोगे चाभ्युपगम्यमाने निरवयवत्वात् तदेव तत्र स्यात् ।
विशेषाभावाद् विभागस्याशक्यत्वाच्च । अतो द्व्यणुकस्या-
भावः ॥ १२ ॥

भाव इति सूत्रयोरन्वयः । तथाच द्व्यणुकाभावात् परमाणुकारणवा-
दोऽसङ्गत इत्यर्थः । ननु भवत्वेवं, तथापि, अणुर्द्वौ परमाणू स्यात् अस-
रेणुस्त्रयस्तत इति श्रीभागवते संज्ञामेदेन द्व्यणुकस्याङ्गीकृतत्वात् कथं
तदविरोधः साधनीय इति चेद् उच्यते । तत्र हि, चरमः सद्विशेषा-
णामनेकोऽसंयुतः सदा । परमाणुः स विज्ञेयो नृणामैक्यम्रमो यत'
इति परमाणुलक्षणे सदा असंयुत इत्यनेन तत्संयोगानङ्गीकारात्
संयोगजन्यद्व्यणुकाभावेऽपि ततः स्थूलभूतत्र्यणुकअसरेणवादिवि-
भागजन्यद्व्यणुकप्रतिषेधाभावेनाविरोधात् । श्रौते पौराणे च द-
र्शने स्थूलादेव कारणात् सूक्ष्मस्य कार्यस्य विभागनादाभ्युत्पत्तेः ।
ब्रह्मवर्नं ब्रह्मसवृक्ष आसीद् यतो घावापृथिवी निष्टतक्षुरिति, यथा-
ग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्तीति तक्षणादिश्रुतेः । नचानुगत-
कार्यकारणभावविरोधः । जन्यद्रव्यत्वेन स्वयोग्यावयवस्थूलांश-
त्वेन कारणतानुगमात् । नच लोके सूक्ष्मेभ्य एव तन्तुप्रभृतिभ्यः
पट्टादेः स्थूलस्य कार्यस्यात्पत्तिदर्शनाद् व्यभिचारः शङ्काः । तथापि
तन्तुसमुदायस्यैव कारणत्वेन त्वञ्चित्वैव यन्त्रादिभ्यः पट्टाद्युद्धारात्
स्थूलादेव सूक्ष्मोत्पत्तेः । एवं तन्त्वादेरप्यंशुसमुदायरूपात् कार्पासा-
दिरूपस्थूलांशादेवात्पत्तिः । ते चावयवाः स्थूलादेव तूलाद् विभज्य
पश्चाद्दीर्घावस्थाप्राप्त्यर्थं संयुज्यन्त इति विभाग एव मुख्यो व्यापा-
रः । संयोगस्त्ववान्तरः । यत्र पुनर्मञ्जूपादौ लोहदन्तदारुनिर्यासा-
दिभिः पर्यायेणावयवशो योजनं, गृहादौ चेट्टकादिभिस्तत्रापि तत्त-
दवयवसमुदायादवान्तरावयवव्युत्पत्तिस्तत्समुदायाच्च महावयवव्यु-
त्पत्तिरिति पट्टन्याय एव । एवञ्च गर्मादावपि धीजरजःसमुदायस्यै-
धोपादानता । स च स्थूलांश एव । अत एकस्यैकमेवोत्पादनम् ।
अन्यथा अनेकं कार्यं स्यात् । कारणगुणानामेव कार्यगुणजनकत्वेन
कारणगतैकत्वैः प्रत्येकमेकत्वारम्भे बाधकाभावात् । नच तेषामना-
रम्भकत्वम् । द्वित्वयदुत्पादीनां तत एवारम्भात् । अत एकस्यैकमे-

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

परमाणुद्वयणुकयोः समवायोऽङ्गीक्रियते । स सम्बन्धिनोर-
वस्थानमपेक्षते । सम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वात् । स च नित्यः सदा
सम्बन्धिसत्त्वमपेक्षते । अतोऽपि न द्वयणुक उत्पद्यते । किञ्च ।

घोषादानमिति निश्चयः । तेनादिसृष्टिगतमन्तिमञ्च कार्यं विभागात् ।
अन्यत्तु यथासम्भवं विभागात् संयोगाद्वेति दृष्टादिबलादवगन्तव्य-
म् । इदं यथा तथा सृष्टिभेदवादे व्युत्पादितमस्माभिः । अतोऽणु-
द्वयसंयोगजन्यद्वयणुकस्यैवात्राभावयोधनाश्च कोऽपि दोष इति
दिक् ॥ १२ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ असमवायिनि-
मित्तयोर्दूषणमुखेन दूषयित्वा समवायदूषणमुखेन दूषयतीत्याशयेना-
ऽऽहुः * परमाण्वित्यादि * । सूत्रे तु समवायाभ्युपगमाच्च तद-
भाव इति पूर्वेण सम्बन्धः । परमाणुद्वयणुकयोः कारणकार्ययोः स-
मवायोऽङ्गीक्रियते काणादैः । समवायो नामायुतसिद्धानामाधाराधे-
यभूतानामिह प्रत्ययहेतुः सम्बन्धः । यथा इह तन्तुषु पट, इह पटे
शुक्लत्वम्, इह गवि गोत्वमिति । स च, कार्यकारणयोरुणुणगुणिनां
क्रियाक्रियावतोर्जातिव्यक्तोर्विशेषनित्यद्रव्ययोश्च । अयुतसिद्धौ च
तौ ययोर्द्वयोरनश्यद्वैकमपराश्रितमेवावतिष्ठते । स च सर्वेषामेको
नित्यो व्यापकश्चेति । एवमभ्युपगम्यमानो यः समवायः स सम्य-
न्धिनोः परमाणुद्वयणुकयोरवस्थानमपेक्ष्य चकृत्वः । सम्बन्धस्योभ-
यस्वरूपनिरूप्यत्येनोभयनिष्ठत्वात् । स च नित्यत्वात् सदा सम्ब-
न्धिसत्त्वमपेक्षते । सम्यन्धि च द्वयणुकं न सदातनम् । असत्कार्य-
वादाभ्युपगमेन पूर्वकाले तदभावात् । अतस्तस्य नित्यत्वाय द्वयणुकं
नोत्पद्यत इत्यङ्गीकार्यम् । तथा सत्यसत्कार्यवादहानिरन्यथा च
समवायनित्यप्रहानिरित्युभयतस्पाशा रज्जुः । अथ स नित्यत्वात्
परमाणुप्येव तिष्ठन् पश्चाद् द्वयणुकेन सम्यद्भवत इत्युच्यते तर्हि
तस्य तदानीं सत्तायां प्रमाणं चकृत्वम् । न तावत्तुौकिकं प्रत्यक्षम् ।

समवायो नाङ्गीकर्तुं शक्यः । संयोगेन तुल्यत्वात् । सम्बन्धत्वात्
तस्य । यथा सम्बन्धिनि सम्बन्धान्तरापेक्षा एवं समवायस्यापि ।
तथा सत्सन्वस्यतिः ॥ १३ ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

परमाणूनामेवाप्रत्यक्षत्वेन तद्धर्मस्यास्य सुतरां तथात्वात् । नापि यो-
गिनाम् । कणादादिव्यतिरिक्तैर्मुनिभिरनङ्गीकारात् । कणादप्रत्यक्षस्य
वादकवलितत्वात् । नाप्यनुमानम् । तत्साधकस्य लिङ्गस्याभावात् ।
नापि शब्दः । सर्ववेदादिवेत्तृणामपि मुनीनां तादृशश्रुतिपुराणवा-
क्यानुपलम्भात् । नाप्यनुमानम् । तत्सदृशस्य सम्बन्धान्तरस्याभा-
वात् । किञ्च । सदृशान्वेषणे संयोगस्तथा वक्तव्यः । तदापि सम-
वायो नाङ्गीकर्तुं शक्यः । तेन तुल्यत्वात् । सम्बन्धत्वंनापि तिष्ठत-
स्तस्य यथा सम्बन्धिनि स्थित्यर्थं सम्बन्धान्तरस्य समवायस्यापेक्षा
एवं समवायस्यापि स्यात् । सम्बन्धत्वेनात्यन्तभिन्नत्वेन च तत्तौल्या-
त् । ततस्तस्यापि तस्यापीत्यनवस्थितिश्च । अन्यान्यपि दूषणानि श्रीः
हृषमिश्राद्युक्तानि मया प्रस्थानरत्नाकरे व्युत्पादितानीति नात्रानूच-
न्ते । अतः समवायाभ्युपगमादपि द्व्यणुकाभाव इत्यर्थः । ननु दूषे-
ते समवाये अयुतसिद्धयोः कः सम्बन्धाङ्गनेकर्तव्य इति चेत्, ता-
दात्म्यमेवेति वदामः । कथमिति चेद्, इत्यम् । प्रत्यक्षात् यद् द्रव्यं
यद्द्रव्यसमवेतं तत् तदात्मकमिति व्याप्तेर्यथा सुवर्णं सुकृतमि-
त्यादिभगवद्वाक्याश्च कारणकार्यद्रव्ययोस्तादात्म्यं निर्विवादम् ।
गुणादिष्वपि विचारे शब्दादीनामाकाशादितन्मात्रात्वेन संख्यापरि-
माणपृथक्त्वपरत्यापरत्यविभागानां सापेक्षवृत्तिकतया स्वरूपानति-
रेकेण संयोगगुरुत्वद्रवत्यन्नेहानां स्पर्शोऽन्तर्भावेन बुद्ध्यादिप्रयत्ना-
न्तानां मनोवृत्तितया वेगस्थितिस्थापकक्रियाणां सामर्थ्यरूपत्वेन जा-
तेरपि व्यवहारसाधकतया स्वरूप एव निवेशेन तत्रापि तादात्म्य-
स्यैव स्फुटत्वात् । भावना संस्कारो विशेषाश्च प्रमाणविरहादेवा-
दरणीया इति न कोऽपि शङ्कनलेश इति दिक् ॥ १३ ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ तदभाव इतीहाप्यनुपपज्जते । व्याकुर्व-

परमाणोः कारणान्तरस्य च नित्यमेव भावात् सदा कार्यं
स्यात् ॥ १४ ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययोऽदर्शनात् ॥ १५ ॥

यद् रूपादिमत् तदनित्यम् । परमाणोरपि रूपादिमत्त्वाद्

न्ति । * परमाणोरित्यादि * । सामग्रीसमवधाने हि कार्यावश्यम्भा-
पनियमो लोके दृष्टः । प्रकृतेऽपि परमाणोः समवायिन ईश्वरेच्छादृष्ट-
योर्निमित्तयोश्च स्पष्टिप्राक्काले सत्त्वाज्जन्यस्य परमाणुद्वयकर्मणस्त-
ज्जन्यस्य संयोगस्य चाभावो वस्तुमशक्य इति कारणान्तरस्य सर्वस्य
विद्यमानत्वाद् द्वयणुकं सदा स्यादतोऽपि जन्यद्वयणुकाभावात् प-
रमाणुकारणवादे न सङ्गत इत्यर्थः ।

अन्ये तु परमाणवः प्रवृत्तिस्वभावा वा ? । निवृत्तिस्वभावा
वा ? उभयस्वभावा वा ? अनुभयस्वभावा वा ? आद्येऽविरतं सर्गा-
पत्तिः । द्वितीये तु सर्वदा तदभावापत्तिः । तृतीये तु विरोधः । च-
तुर्थे पूर्वोक्तरीत्या निमित्तस्य नित्यसन्निधानाद्यित्यप्रवृत्तिप्रसङ्गः ।
तदतन्त्रत्वे नित्यनिवृत्तिप्रसङ्ग इत्याहुः । सोऽयं स्वभावविकल्पो वैशे-
पिकानश्रुयुपगतत्वादाचार्यैरुपेक्षितः ॥ १४ ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययोऽदर्शनात् ॥ एवं संयोगजन्यद्वयणु-
कद्रूपेण कार्यद्वारा परमाणुकारणवादे दूषितेऽपि यावत् तेषां
नित्यत्वं न दृश्येत तावदन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वरूपस्य तदीय-
स्य कारणलक्षणस्य परमाणुस्यभिमाने पुनः स वाद् उत्तिष्ठेदिति
तदभावाय परमाणुनित्यत्वद्रूपेण दूषयतीत्याशयेन तद् व्याकुर्व-
न्ति । * यदित्यादि * । सदकारणवन्नित्यमिति हि काणभुजं चतु-
र्थाध्यायारम्भे लक्षणम् । तदत्र विपर्ययव्याप्तिदर्शनेन सत्प्रतिपक्षो-
त्थापनाद् दृश्यते । परमाणवो नित्याः, सत्त्वे सत्यकारणवत्त्वाद्वा-
क्यशाश्वदिति साधने, अनित्या रूपादिमत्त्वाद् घटादिवदिति
प्रतिसाधनस्य सत्त्वादिति । एतेनैव शौल्यस्यापि सिद्ध्या परमाणु-
तापि दूषितैव । तेषां मते रूपादिक्रमेणैव गुणानामुपक्रान्तत्वात्

विपर्ययः । अनित्यत्वमपरमाणुत्वञ्च । नच प्रमाणवलेन तदतिरिक्ते
व्याप्तिरिति वाच्यम् । अदर्शनात् । कार्यानुपपत्तिः श्रुत्यैव परि-
हृता ॥ १५ ॥

सूत्रे रूपादीत्युक्तम् । तेन वायुपरमाणुष्वपि न व्याप्यभावः । नन्व-
वयवावयविसम्बन्धस्तावदनुभूयते । स यदि निरवधिः स्यान्मेरुसर्प-
पयोः परिमाणभेदो न स्यात् । अनन्तावयवधारब्धत्वाविशेषात् । नच
परिमाणप्रचयविशेषाऽधीनो विशेषः स्यादिति शङ्काम् । संख्या-
विशेषाभावे परिमाणप्रचययोरप्यशक्यवचनत्वात् । नचैवं विशे-
षाभ्युपगमेऽप्यवयवप्रलयस्य शक्यवचनत्वात् सावधित्वं शङ्काम् ।
अन्यस्यावयवस्य निरवयवत्वाभ्युपगमे तदवयवविभागस्याभावेन
तज्जनकस्यान्यस्य सजातीयस्य चक्षुमशक्यतया अजन्यत्वे, अ-
जन्यभावत्वेन चानश्वरत्वेन व्याप्त्या प्रलयस्यैवासम्भवात् । अतो
निरवयवमेव द्रव्यमवधिरिति मन्तव्यम् । एवं प्रमाणवलेनावगते स-
ति तदतिरिक्त एव नीरूपादिमत्त्वानित्यत्वयोर्व्याप्तिरिति न प्रति-
साधनदोष इत्याशङ्कयामाहुः * नचेत्यादि * । स्यात् तदतिरिक्ते
व्याप्तिर्यादि प्रमाणं बलवत् स्यात् । तदेव तु नास्ति । कुतः ? । अद-
र्शनात् । न हि परमाणुर्दृश्यते, येन भवदुक्तस्याकारणवत्त्वस्य हेतोः
पक्षधर्मतावसीयेत । नच तस्य पक्षधर्मतायां परमाणुषु नित्यत्वानु-
मितिः सम्भवति । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानत्वाद् अनुमि-
तेः । ननु कार्यद्रव्यत्वसावयवत्वयोः समव्याप्त्या कचिन्मूलकारण-
रूपस्यावधेरवश्यं परामर्षणीयत्वाद् उक्तरीत्याऽवधित्वेन परमाणुसिद्धौ
तस्याजन्यतायाश्च सिद्धौ कार्यलिङ्गकानुमानमेव तत्र प्रमाणमित्य-
दर्शनेऽप्यदोष इति चेत् तत्राहुः । * कार्येत्यादि * । यदि हि कार्या-
नुपपत्तिः स्यादेवं कल्पनाप्यनुमन्येत । सा तु नास्ति । तस्माद्वा एत-
स्मादात्मन आकाशः सम्भूतः, इदं सर्वं यदयमात्मा, तज्जलानित्या-
दिश्रुत्यैव तत्परिहारात् । कार्यवैजात्यादीनां बाधकानां न विलक्षण-
त्वाद्यधिकरणैः प्रागेव परिहाराच्च । अतः सत्प्रतिपक्षत्वाच्च तदनु-
मानेन परमाणोस्तन्नित्यत्वस्य चासिद्धिरित्यसङ्गतः परमाणुकारण-

उभयथापि च दोषात् ॥ १६ ॥

वाद इत्यर्थः । किञ्च । यदिदं नित्यस्य सामान्यलक्षणे सत्पदं तदप्यनर्थकम् । कारणावस्थातिरिक्तस्य प्रागभावस्य निरूपयितुमशक्यत्वेनाभ्युपगमैकशरणतया तदव्यावृत्त्यर्थस्य तस्य व्यर्थत्वात् । किञ्च । सत्त्वमपि न सत्तायागित्वम् । सामान्यादिभ्रयस्यासन्धप्रसङ्गात् । नच तेषां सत्तासामानाधिकरण्यमेव सत्त्वमिति युक्तम् । सत्तायां तदुभयाभावेन तस्या असत्त्वे पूर्वोक्तानां सर्वेषामेवासत्त्वप्रसङ्गात् । नच सदिति व्यवहारविषयत्वं सत्त्वमिति न कोऽपि दोष इत्यापि युक्तम् । घटाभावोऽस्तीत्यभिलापस्याभावेऽपि दर्शनेन प्रागभावव्यावर्तकस्य सत्पदस्यानर्थक्यप्रसङ्गात् । यत् पुनर्नित्यत्वसाधकं सूत्रान्तरम्, अनित्य इति विशेषतः प्रतिषेधभाव इति । अर्थस्तु-विशेषस्य नित्यस्य प्रतिषेधस्तदा स्याद् यद्यनित्य इति प्रत्ययः शब्दप्रयोगश्च न स्यात् । नञ् उत्तरपदार्थनिषेधकत्वात् । अतः प्रतिषेधसत्त्वात् कस्याचिन्नित्यस्यास्ति सिद्धिरिति । तदपि नित्यस्य कस्यापि साधनेनैव चरितार्थत्वात् परमाणुनित्यतां साधयितुमलम् । यदपि, अविद्येति सूत्रान्तरं, तदर्थस्त्वेवं तैर्व्याख्यायते । परमाणुरनित्यो, मूर्तत्वाद्, रूपादिमत्त्वाद्, एवं 'पट्टकेन युगपद् योगात् परमाणोः पडंशतेति' दिङ्नागोक्तरीत्या पट्टपार्श्ववत्त्वात् । किञ्च । परमाणोर्मध्ये यथाकाशोऽस्ति तदा सच्छिद्रत्वेनैव सावयवत्वाद्, अव्याप्यवृत्तिसंयोगाभ्रयत्वाद् घटादिवदिति । किञ्च । यत् सत् तत् क्षणिकं यथा घन इति नानानुमानसाध्या परमाण्वनित्यत्वसाधिका अनुमितिरविद्या भ्रमरूपा हेत्वाभासजन्यत्वात् । एतेषाम्भासत्वं च क्वचिद् व्याप्यत्वासिद्ध्या, क्वचित् स्वरूपासिद्ध्येति समानतन्त्रेऽन्वेष्टव्यमिति । तन्न । मूर्तत्वस्य सत्त्वस्य च कथञ्चिद् व्याप्यत्वासिद्धत्वेऽपि पट्टपार्श्ववत्त्वादीनां कथञ्चित् स्वरूपासिद्धत्वाभिमानेऽपि रूपादिमत्त्वस्य सद्भेदताया उपपादितत्वात् तेनैव पट्टपार्श्ववत्त्वादीनामपि दोषनिरासात् तज्जन्यानुमितेरविद्यात्वाभिमानस्यैवाविद्यात्वादिति ॥ १५ ॥

उभयथापि च दोषात् ॥ प्रकारान्तरेणापि परमाणुकारणवा-

परमाणूनां रूपादिमत्त्वेन तदभावे च दोषः । एकत्रानित्य-
त्वमन्यत्र कार्यरूपस्य निर्मूलत्वञ्च । हरिद्राचूर्णसम्बन्धे रूपान्तरस्य
जननाद् विरोधोऽपेक्षकारार्थः ॥ १६ ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

सर्ववैदिकानामपरिग्रहाच्चात्यन्तं सर्वथा नापेक्ष्यते ॥ १७ ॥

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

दस्यासङ्गतिं व्युत्पादयतीत्याशयं स्फुटीकुर्वन्ति । * परमाणूनामि-
त्यादि * । परमाणूनां हि न स्वरूपतो भेदः । सर्वेषामेव ह्रस्वपरिम-
ण्डलाकारत्वोपगमात् । नापि, भौतिकत्वे सति नित्यो गतिमान् पर-
माणुरिति लक्षणात् तत्तद्भौतिकत्वाद् भेदः । भूतानां पाश्चात्यत्वेन
भौतिकत्वस्य पूर्वमशक्यवचनत्वात् । सामुद्रो हि तरङ्ग इति न्या-
यात् । अतः परं गुणभेदाद् वक्तव्यः । तत्र क्रमेण चतुस्त्रिद्वयेकगु-
णत्वविचारे आप्यतैजसपरमाण्वोर्गन्धापत्तिः । प्रतिलोमक्रमे च वा-
यवीयादिषु चतुस्त्रिद्वयैकगुणत्वापत्तिरित्युपदेशक्रममनाहत्य य-
थायोग्यं गुणा आदत्तव्याः । तथापि पूर्वोक्तव्याप्तेरनपायादनित्यत्व-
मनिवार्यम् । यदि च असरेणुमारभ्यैव भूतानां रूपादिमत्त्वदर्शनात्
तेषां रूपादिराहित्यमुच्यते, तदा, कारणगुणाः कार्यगुणानारम्भन्त
इति नियमात् कार्यरूपादेर्निर्मूलत्वमित्युभयथापि दुष्टः परमाणुकार-
णवाद इत्यर्थः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इत्याहुः । * हरिद्रेत्या-
दि * । * विरोध इति * । रूपादीनां सजातीयारम्भकत्वनियमवि-
रोधः । तथाचात्यन्तासङ्गतमिदं दर्शनमित्यर्थः ॥ १६ ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ व्याकुर्वन्ति । * सर्वेत्यादि *
तथाचाचार्यस्य न तन्मतदूषणार्थमभिनवेशः, किन्तु वैदिका मा
भ्रश्यन्तामित्येतदर्थमेतदुक्तमित्यर्थः । एवं सप्तभिः सूत्रैर्वैशेषिकप्र-
तिपन्नः परमाणुकारणवादो निराकृतः ॥ १७ ॥ ३ ॥

अतः परमूनविंशतिभिः सूत्रैर्वाह्यसमयो निराक्रियते ॥

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ ननु तदग्रे कया सङ्ग-

अतः परं बाह्यमतनिराकरणम् ।

ते समुदायद्वयं जीवभोगार्थं संहन्यत इति मन्यन्ते । परमाणुसमूहः पृथिव्यादिभूतसमुदाय एकः । रूपादिस्कन्धसमुदायश्चापरः । रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकाः पञ्चस्कन्धाः । त-

स्यैतन्मतनिराकरणमित्याकाङ्क्षायामाहुः । * अतः परमित्यादि * । वैशेषिको ह्यर्द्धवैनाशिकः । परमाण्वाकाशादिद्रव्याणामन्येषाञ्च पदार्थानां नित्यत्वाङ्गीकारेऽपि कार्यद्रव्याणां केषाञ्चिद् गुणानां च निरन्वयविनाशाङ्गीकारात् । निरन्वयध्वंसो नाम तत्तायःपतिताब्बिन्दोरिव निःशेषनाशः । सर्ववैनाशिकास्तु बाह्याः सर्वानित्यत्वघादिनः । तन्मते सर्वस्यैव निरन्वयध्वंसात् । तत्र निराकृतेऽर्द्धवैनाशिकेऽतियौक्तिकसर्ववैनाशिकनिराकरणाकाङ्क्षाऽवश्यं शुश्रूषूणासुदेवीत्यवसरसङ्ख्या तन्निराकरणमित्यर्थः । सूत्रं व्याकर्तुं पूर्वं तन्मतमनुवदन्ति । * त इत्यादि * । ते सौगताश्चतुर्विधाः । वैभाषिकः, सौत्रान्तिको, विज्ञानवादी, माध्यमिकश्चेति बुद्धशिष्याः । तत्राद्यः सर्वार्थान् प्रत्यक्षानुमानसिद्धान् सतः क्षणिकान् वदति । द्वितीयस्तु याह्यान् सर्वान् अर्थान् क्षणिकान् सतो विज्ञानानुमेयानाह । तृतीयस्तु अर्थजन्यं विज्ञानमेव परमार्थम् । अर्थास्त्वसन्तः स्वामकल्पा इत्याह । इतरस्तु सर्वशून्यत्वमेवाह । मतचतुष्टयेऽपि, भोक्ता वा प्रकाशिता वा कश्चिच्चेतनः स्थिर संहन्ता नाभ्युपेयते । यद्यपि प्रस्थानचतुष्टयप्रणेता बुद्ध एकस्तथापि शिष्यमतिभेदाच्चतुर्धा प्रणयन् । तत्र ये हीनमतयस्ते सर्वास्तित्वघादिनस्ते तदाशयमनुरुद्ध शून्यतायामवतार्यन्ते । ये मध्यमास्ते तु विज्ञानमात्रास्तित्वमनुरुद्ध शून्यतायामवतार्यन्ते । ये पुनः प्रकृष्टमतयस्तेऽप्यस्तु साक्षादेव शून्यतात्त्वमुपदिश्यते । तदुक्तं योधिचित्तविवरणे । 'देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशानुगाः । मिद्यन्ते बहुधा लोके उपायैर्यहुभिः पुनः । गम्भीरोत्तानभेदेन कचिच्चोभयलक्षणा । भिन्नापि देशनाऽभिन्ना शून्यताद्वयलक्षणेति' पाचस्पतिमिथा ऊचुः । तत्र ये याह्यार्थास्तित्वघादिनस्ते समुदायद्वयं जीवभोगार्थं संहन्यते सङ्गतमात्रं प्राप्नो-

द्रुमयसम्बन्धे जीवस्य संसारः । तदपगमे मोक्ष इति । तत्र उभय-
हेतुकेऽपि समुदाये जीवस्य तदप्राप्तिः ।

तीति मन्यन्ते । किं तत् समुदायद्वयमित्याकाङ्क्षायां परमाणुसमूहः
पृथिव्यादिभूतसमुदाय एकः । तत्र रूपरसगन्धस्पर्शाश्चतुर्विधाः
पार्थिवाः परमाणवः कठिनस्वभावाः पृथिवीरूपेण संहन्यन्ते । रूप-
रसस्पर्शा आप्याः परमाणवः स्नेहस्वभावाः सलिलात्मना । तथा
रूपस्पर्शपरमाणव उष्णस्वभावास्तेजोरूपेण । तथा स्पर्शपरमाणवः
प्रेरणस्वभावा वायुरूपेण । एवमेते चतुर्विधाः परमाणवः क्षणिका
भूतरूपेण सहस्य पुनर्भातिकसङ्घातहेतुत्वं प्रतिपद्यन्ते । एतदतिरि-
क्तन्तु कालाकाशात्मादि सर्वमवस्तु ।

केचित्तु रूपादिचतुष्टयसङ्घातः पृथिवी । त्रितयसङ्घात आ-
पः । उभयसङ्घातस्तेजः । शब्दस्पर्शसङ्घातो वायुः । न तु तदतिरिक्तं
द्रव्यमस्तीत्याहुः ।

क्षणिकत्वं तु बुद्धवचनात् । क्षणिकाः सर्वसंस्काराः संस्थि-
त्यन्त इति । उत्पत्तिमन्त इत्यर्थः । एवमयं भूतसमुदायो वाद्य
एकः । द्वितीयश्चित्तश्चैत्तिकरूप आश्रयन्तरः समुदायः । स च रूप-
विज्ञानवेदनासंज्ञासंस्काराख्यस्कन्धपञ्चकसमुदायात्मकः । तत्र रू-
प्यन्त एभिरिति वा, रूप्यन्त इति वा व्युत्पत्त्या सविषयाणीन्द्रिया-
णि रूपस्कन्धः । केचित्तु शरीरं तमाहुः । तदा आश्रयन्तरपदस्याध्या-
त्ममित्यर्थः । अहमित्याकारं रूपादिविषयमिन्द्रियादिजन्यं ज्ञानं वि-
ज्ञानस्कन्धः । स एव क्षणिकविज्ञानसन्तानः, कर्ता भोक्ताहमित्यभि-
मानादात्मेत्युच्यते, न त्वेतदतिरिक्तः कश्चिन्नित्य आत्मास्तीति । के-
चित्तु यस्मिन् कर्मानुभववासनाः शेरते तद् भाशयापरनामकमा-
लयविज्ञानमेवात्मेत्याहुः । प्रियाप्रियानुभवविषयसंस्पर्शं सुखदुःख-
तद्रहितविशेषावस्था या चित्तस्य जायते सा वेदनास्कन्धः । क्वचित्तु
यथा स्वस्तिमती गौरिति स्वस्तिमत्तया गौरुपलक्ष्यते, ध्वजेन गृहं
वृण्डेन पुरुष इत्युपलक्षणप्रत्ययो वेदनास्कन्ध इति व्याख्यायते ।
सयिकल्पः प्रत्ययः संज्ञासंसर्गयोग्यः प्रतिभापो यथा दित्यः कुण्ड-

क्षणिकत्वात्सर्वक्षणिकत्वे जीवमात्रक्षणिकत्वे वा तदप्राप्तिः ॥१८॥

ली गौरो ब्राह्मणो गच्छतीत्यादि, स संज्ञास्कन्धः । रागादयः क्लेशा, मद्मानमात्सर्यादय उपक्लेशा, धर्माधर्मां धेति संस्कारस्कन्धः । स्कन्धशब्दः समूहवाची । अयं स्कन्धपञ्चकरूप माध्यात्मिकत्वादाभ्यन्तरः समुदायः । एवं पुञ्जद्वयस्वीकारेण सकललोकयात्रानिर्वाहे सति नास्त्यवयवी, नाप्यात्मा नित्यः । किन्तु पुञ्जात्मके समुदाये बाह्याभ्यन्तरभेदेनाज्ञात्मात्मविभागोऽवयवित्वैकत्वादिभ्रमश्च भवति । अयं च समुदायो नेश्वरहेतुकः । तदनङ्गीकारात् । किन्तु पृथिव्यादिकं स्कन्धपञ्चकञ्चेत्युभयहेतुक इति । तदुभयसम्बन्धे निवांतस्वदीपवत् पूर्वोक्तक्षणिकविज्ञानसन्तानात्मकस्य जीवस्य रूपवेदनासंज्ञासंस्कारस्कन्धात्मकः संस्कार आसंस्कारक्षयात् क्षणपरम्परयाऽवतिष्ठते । क्षाणे तु संस्कारस्कन्धे तैलादिक्षये प्रदीपवदेव निघाणमृच्छति । सैयमभावप्राप्तिरेव मोक्ष इति । तदिदं दृश्यते । तत्रैव उभयहेतुकेऽपि समुदायेऽङ्गीक्रियमाणे जीवस्य तदप्राप्तिस्तद्वत्संसारस्यासिद्धिः । कुत इत्याकाङ्क्षायां पुञ्जात् पुञ्जोत्पत्तिसूचितं हेतुमाहुः । * क्षणिकत्वादिति * । बुद्धवचसा क्षणिकत्वाभ्युपगमात् । उक्तं चिमज्ज्ते । * सर्वेत्यादि * । सर्वक्षणिकत्वे तेषां निर्व्यापारतया नेश्वरतया च समुदायघटनानुपपत्त्या कथञ्चित् स्वभावादिना समुदायघटनाङ्गीकारे वा तत्तद्विघ्नशरीराणां पर्यायेण घटनायाः परिमाणभेदादेश्चानुपपत्त्या रूपस्कन्धसम्यग्ब्रह्मासम्भवात् तन्मूलकस्य वेदनादिस्कन्धात्मकस्य संसारस्याप्राप्तिः । विज्ञानस्कन्धात्मकजीवमात्रक्षणिकत्वे तु तस्य नष्टत्वादेव संसाराद्यप्राप्तिः । तथाच कारणभूतस्य पुञ्जस्य क्षणिकत्वेन कार्योत्पत्तेरशक्यवचनत्वादसङ्गतं पुञ्जस्य कारणत्वमित्यर्थः ।

रामानुजाचार्यास्तु—परमाणुहेतुके भूतसमुदाये, भूतहेतुके शरीरेन्द्रियविषयसमुदाये चाभ्युपगम्यमानेऽपि जगदात्मकसमुदायानुपपत्तिः । परमाणूनां भूतानाञ्च क्षणिकत्वाभ्युपगमादिति व्याख्येत्येतदेव ध्युत्पादयामासुः ।

मास्कराचार्यास्तु—परमाण्वादीनामचेतनत्वात् क्षणिकत्वा-

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

उत्तरोत्पत्तिरपि न सम्भवति । उत्पन्नस्य खलूत्पादकत्वम् । अत उत्तरोत्पत्तिसमये पूर्वस्य नष्टत्वादुत्पत्तिक्षण एव स्थितिप्रलयकार्यकरणसर्वाङ्गीकारे विरोधादेकमपि न स्यात् ॥ २० ॥

रितिचेत् । न । कुतः ? । उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । ये हि प्रत्ययास्त उत्पत्तिमात्रं प्रति निमित्तभूताः सदृशां सन्ततिमुत्पाद्य नश्यन्ति । तथा सति विज्ञानसन्ततिरूपस्य जीवस्य पूर्वकालीनप्रियाप्रियसंस्पर्शाननुसन्धानात् कथं वेदनादिस्कन्धात्मकसंसारसिद्धिः । अनुसन्धानाभ्युपगमे च सन्तानिनः स्थिरत्वापत्तिः । सन्ततिरूपस्य जीवस्य क्षणिकत्वेन स्वैर्याभावाद्रूपादिस्कन्धसम्बन्धवियोगार्थं को वा यतेत । परमाणूनां बाह्यानामाभ्यन्तराणां च यः समूहस्तस्यापि स्वैर्याभावात् स्कन्धसमुदायानुपपत्तिश्च । अतः क्षणिकानामर्थानामुत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् सन्तत्यङ्गीकारेऽपि संसारापवर्गान्यवस्थानाद्दसद्गतं पुञ्जस्य कारणत्वमित्यर्थः ॥ १९ ॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ ननु यथा दीपज्वाला उत्पद्यमानैव संहन्यतेविषयीभवति चतथा पदार्थान्तरमपि संहन्यते विषयीभाविष्यतिचेति शङ्करायामुत्पत्तिमपि दूषयति । * उत्तरेत्यादि * । अत्रापि तदनुवृत्तिः । सूत्रस्यार्थं व्युत्पादयन्ति । * उत्तरेत्यादि * उत्पद्यमानस्य संहन्यमानत्व उत्तरोत्पत्तिः । कथमिति विचार्यम् । सा तु न सम्भवति । * खलुर्हेतौ यतो हेतोलोके उत्पन्नस्य जननोत्तरं स्थितस्योत्पादकत्वम् । स्थितिक्षणस्तु न त्वन्मते । नाशक्षणे तूत्पादकत्वं, न क्वापि दृष्टम् । नाशश्च त्वन्मते अजन्माऽन्यं प्रसत्येव । अत उत्तरोत्पत्तिसमये पूर्वस्य नष्टत्वादुत्तरानुत्पत्त्या, उत्पात्तिक्षण एव स्वस्थितिस्वकारणप्रलयस्वकार्यकरणादिसर्वाङ्गीकारे परस्परविरोधात् कार्यकारणभावविरोधाच्च एकमपि न स्यादित्येवमप्यनुपपत्त्या च समुदायस्य संसारादेश्चाप्राप्तिरित्यसद्गतं पुञ्जस्य कारणत्वमित्यर्थः । शङ्कराचार्यास्तु । यद्यपि भोक्ता प्रशासिता या कश्चिच्चेतनः स्थिरः संहन्ता क्षणिकवादिमते

मास्ति, तथाप्यविंघासंस्कारविज्ञाननामरूपपडापतनस्पर्शवेदनात्-
 ष्णोपादानभवजातिजरामरणशोकपरिदेयनादुःखदुर्मनस्तवानामितरे-
 तरकारणत्वेन चक्रवत् परिघृत्तेरुपपद्यते लोकयात्रा । तस्यां चोप-
 पद्यमानायां न किञ्चिदपरमपेक्ष्यते । एते चाविद्यादयो भामत्यामेवं
 विवृताः । तथाहि । युद्धेन सङ्घेपतः, प्रतीत्यसमुत्पादलक्षणमुक्तम् ।
 इदं प्रत्ययफलमिति । इदं परिदृश्यमानं प्रत्ययस्य घक्ष्यमाणलक्षणहे-
 तुसमवायस्य फलं कार्यमित्यर्थः । उत्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा
 स्थितैवैषां धर्माणां धर्मता, धर्मस्थितिता धर्मनियामकता । प्रतीत्य-
 समुत्पादानुलोमतेति । अथ पुनरयं प्रतीत्यसमुत्पादो द्वाभ्यां भव-
 ति, हेतूपनिबन्धतः, प्रत्ययोपनिबन्धतश्च । स पुनर्द्विधा । बाह्य आ-
 भ्यन्तरश्च । तत्र बाह्यस्य, प्रतीत्यसमुत्पादस्यायं हेतूपनिबन्धः । य-
 दिदं बीजादङ्कुरोऽङ्कुरात् पत्रं पत्रात् काण्डं काण्डाद्गालो नाला-
 द् गर्भो गर्भाच्छूकं शूकात् पुष्पं पुष्पात् फलमिति । असति बीजेऽङ्-
 कुरो न भवति । एवमग्रेऽपि फलपर्यन्तं द्रष्टव्यम् । सति तु बीजेऽङ्-
 कुरो भवति । एवमग्रेऽपि फलपर्यन्तम् । तत्र बीजस्य नैवं ज्ञानं भव-
 ति यदहमङ्कुरं निर्वर्त्तयामीति । तथा अङ्कुरस्याप्येवं ज्ञानं न भ-
 वति यदहं बीजेन निर्वर्त्तित इति । एवं सर्वत्र । तस्मादसत्यपि चैत-
 न्ये असत्यपि चान्यस्मिन्नधिष्ठातरि बीजादीनां कार्यकारणभावानिय-
 मो दृश्यते इत्युक्तहेतूपनिबन्धः । अथ प्रत्ययोपनिबन्धः । प्रतीत्य-
 समुत्पादस्योच्यते । तत्र प्रत्ययो नाम हेतूनां समवायः । हेतुं हेतुं प्र-
 त्ययन्ते हेत्वन्तराणीति तेषामयनानां भावः प्रत्ययः समवाय इति
 यावत् । ते च हेतवः पृथिव्यादयः पङ्घातवः । पण्णां धातूनां सम-
 वायात् बीजहेतुरङ्कुरो जायते । तत्र पृथिवीधातुर्बीजस्य संग्रहकृत्यं
 करोति येनाङ्कुरः कठिनो भवति । अन्धातुर्बीजं स्नेहयति । तेजो-
 धातुर्बीजं परिपाचयति । वायुधातुर्बीजमभिनिर्हरति यतोऽङ्कुरो बी-
 जाद्भिर्गच्छति । आकाशधातुर्बीजस्यानावरणकृत्यं करोति । ऋतुधा-
 तुरपि बीजस्य परिणामतां करोति । तदेतेषामविकलानां धातूनां स-
 मवाये बीजे रोदृत्यङ्कुरो जायते, नान्यथा । तत्र पृथिवीधातोर्नैवं-
 ज्ञानं भवत्यहं बीजस्य संग्रहकृत्यं करोमीति । एवं धात्वन्तरस्यापि ।
 तयाङ्कुरस्यापि नैवं ज्ञानं भवत्यहमेभिः प्रत्ययैर्निर्वर्त्तित इति । य-
 यायं बाह्यप्रतीत्यसमुत्पादो द्वाभ्यां कारणाभ्यां भवति तथैवाध्या-

पुनर्मयेत्यध्यावसानं तृष्णा । तत उपादानं वाङ्मायचेष्टा भवति । ततो भवो, धर्माधर्म । भवत्यस्माज्जन्मेति व्युत्पत्तेः । तद्धेतुकः स्कन्धप्रादुर्भावो जातिः । जन्महेतुका उत्तरे जरामरणादयः । तेषु जरा नामजातानां स्कन्धानां परिपाकः । स्कन्धानां नाशो मरणम् । प्रियमाणस्य मूढस्य सामिलापस्य पुत्रकलत्रादावन्तर्दाहः शोकः । तदुत्थं, हा मातर्हापुत्रेत्यादिप्रलपनं परिदेवना । पञ्चविज्ञानकायसंयुक्तमसाध्वनुभवनं दुःखं मानसं च दुःखं दुर्मनस्त्वमिति । एवञ्जातीयकाश्चांपायास्ते उपक्लेशा गृह्यन्ते । तेषु परस्परहेतुकाश्चाविद्यादयोऽविद्याहेतुकाश्च जन्मादयो घटीयन्त्रवदनिशं वावत्यमानाः सन्तीति भामत्युक्ते विवरणम् । तथाचार्यं सूत्रार्थः । एते पामविद्यादीनाम् इतरतरप्रत्ययत्वात् परस्परहेतुसमवायरूपत्वादेतैरविद्यादिभिराक्षिप्तः सङ्घात इति सङ्घाताप्राप्तिरूपदूषणस्य न संसर्ग इति चेत् । न । कुतः । उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । यत् खलु हेतूपनिबद्धं कार्यं तदन्यानपेशं हेतुमात्राधीनोत्पादत्वात् तदुत्पद्यतां नाम । यः पुनः पञ्चस्कन्धसमुदायः स तु प्रत्ययोपनिबद्धो न हेतुमात्राधीनोत्पत्तिरपि तु नानाहेतुसमवधानजन्मा । न च चेतनमन्तरेणान्यः कारणानां सन्निधापयिताऽस्तीति पूर्वसूत्र एवोक्तम् । बीजादङ्कुरोत्पत्तेरपि प्रत्ययोपनिबद्धाया विवादाध्यासितत्वेन पक्षकुक्षिनिक्षिप्तत्वात् । पक्षेण च व्यभिचारोद्भावनायामतिप्रसङ्गेन सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । विवादाध्यासितत्वं तु कुसूलस्य बीजादङ्कुरानुत्पत्तेर्ज्ञेयम् । वस्तुतस्तु तत्रापि चेतनप्रयुक्तिर्मृग्यैव । मेघामात्रे वायवमात्रे च केवलचुघातोरप्रयोजकत्वात् । नदीमातृकस्थले तु स्फुटैव चेतनप्रयुक्तिरित्यादि द्रष्टव्यम् । अतः स्थिरस्य चेतनस्य संहन्तुरनुपगमे सर्वथा सङ्घाताप्राप्तिः । किञ्चाविद्यादिभिर्याक्षिप्तः सङ्घात इति यदुच्यते, तत्र कोऽर्थः ? किं सङ्घातमन्तरेणात्मानमलममाना अविद्यादयः सङ्घातमपेक्षन्त इति वा ? अविद्यादय एव सङ्घातस्य निमित्तमिति वा ? अनादौ संसारं सङ्घात एव सन्तत्यानुवर्त्तत इति वा ? तत्र नाद्यः । एवं सङ्घातापेक्षकत्वेऽपि संघातनिमित्ताकाङ्क्षानुपशमेन तत्र निमित्तान्तरस्यान्येषु सन्निधारयितुं कतुमशक्यत्वेन सङ्घातानुपपत्तितादयस्थ्यात् । न द्वितीयः । तमेवाश्रित्यात्मानं लभमानानां तन्निमित्तं अन्योन्याध्यापत्तेः । तृतीयं तु सङ्घातः सङ्घाताः

स्तरं किं स्वसदृशमेव नियमेनोत्पादयत्युतानियमेन सदृशं विसदृशं
 वेति विचार्यम् । तत्र नाद्यः । मनुष्यपुद्गलस्य देवतिर्यग्योनिनार-
 कप्राप्यभावापत्तेः । न द्वितीयः । मनुष्यपुद्गलस्य कदाचित् क्षणेन
 हस्तिमनुष्यदेवमर्कटादिभावापत्तेः । तस्मादुभयमप्यङ्गुपगमविरु-
 द्धम् । किञ्च । यद्भागार्थः सङ्घनतः स तु क्षणिकवादिमते स्थिरो ना-
 स्ति । तथा सति भोगो भोगार्थ एव मांक्षो मांक्षार्थ एवेति नान्येन
 भोगार्थिना मुमुक्षुणा वा भवितव्यम् । अथान्येन चेत् प्रार्थ्येतांभयं
 तदा तेन भोगमोक्षकालावस्थायिना भवितव्यमिति क्षणिकत्वाङ्गुप-
 गमविरोध इत्यविद्यादीनामितरंतरोत्पत्तिनिमित्तत्वेऽपि न सङ्घात-
 सिद्धिरिति ।

भास्कराचार्या रामानुजाचार्याश्चास्य सूत्रस्य पाठान्तरमाहुः ।
 इतरेतरप्रत्ययत्वादुपपन्नमितिचेन्न सङ्घातभावाऽनिमित्तत्वादिति ।
 अर्थं तूक्रीत्यैवाविद्यादीन् प्रत्ययत्वेनोक्त्वा तेषां चक्रवत् परिवृ-
 त्त्या सङ्घातभावादिकमुपपन्नमितिचेन्नैतदुपपद्यते । एषां पृथिव्या-
 दीनां सङ्घातभावं प्रत्यनिमित्तत्वात् । न खलुक्षणिकेषु स्थिरत्वादिबु-
 द्धिरूपाया अविद्यायास्तदुत्पन्नानां रागादीनां वा क्षणिकार्थान्तरभू-
 तंपृथिव्यादिभूतभौतिकसङ्घातहेतुतोपपद्यते । न हि शुक्तिकारजत-
 बुद्धिः शुक्त्याद्यर्थसंहतिहेतुरिति क्वचिद् दृश्यते । किञ्च । यस्य क्ष-
 णिके स्थिरबुद्धिः स तदैव नष्ट इति कस्य रागादयः कस्य वा संस्का-
 रादयः कल्पयितुं शक्यन्ते । प्रमाणाभावादित्येवमाहुः ।

उत्तरोत्पादसूत्रस्य तु मामत्यामिदमवतारणमुक्तम् । हेतूपनि-
 बन्धनं प्रतीत्यसमुत्पादमुपगम्य प्रत्ययोपनिबन्धनः प्रतीत्यसमुत्पा-
 दः पूर्वसूत्रे दृषितः । सम्प्रति तु हेतूपनिबन्धनमपि तं दृषयतीति ।
 व्याख्यानं तु क्षणभङ्गवादिनाऽयमङ्गुपगमः—उत्तरक्षण उत्पद्यमाने
 पूर्वं क्षणो निरुच्यते इति । अत्र क्षणशब्देन तत्तत्क्षणोत्पन्नं घस्तुच्य-
 ते । तथा सति पूर्वोत्तरयोर्हेतुफलभावो विरुध्यते । निरुध्यमानस्य
 निरुद्धस्य वा पूर्वक्षणस्योत्तरक्षणहेतुत्वानुपपत्तेः । अकारणं विनाश-
 मङ्गुपगच्छतां धैनाशिकानां मते विनाशकारणसामग्रीसाधिष्यरूप-
 स्य निरुध्यमानत्वात्तद्गीकारेणाभाघप्रसत्यरूपस्यैव निरुध्यमान-
 त्वस्य सिद्धेः । अथ भावभूतः परिनिष्पन्नायस्यः पूर्वक्षण उत्तरक्षणस्य
 हेतुत्वित्युच्यते । तदसङ्गतम् । तस्य पुनर्न्यापारकल्पनायां क्षणान्तर-

सम्बन्धेन क्षणिकत्वप्रतिज्ञामङ्गप्रसङ्गात् । अथाभाव एव व्यापारः । तदसत् । हेतुस्वभावानुपरक्तस्य फलोत्पादकत्वासम्भवात् । स्वभावोपरागाभ्युपगमे च हेतुस्वभावस्य फलकालावस्थायित्वप्राप्तेः क्षणभङ्गत्यागप्रसङ्गात् । स्वभावोपरागं विनैव हेतुफलभावाभ्युपगमे च सर्वतः सर्वत्र सर्वदा सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गात् । किञ्चोत्पादनिरोधौ किं वस्तुनः स्वरूपमुतावस्थान्तरं वस्त्वन्तरमेव वा । अथैव वस्तुशब्द उत्पादनिरोधशब्दौ च पर्यायाः स्युः । तथा सति व्यवहारव्याध्रप्रसङ्गः न द्वितीयः । तथा सति वस्तुन आद्यन्तमध्यक्षणत्रयसम्बन्धप्राप्त्या क्षणिकत्वत्यागप्रसङ्गात् । न तृतीयः । तथा सत्यश्वमद्विषवत् परस्परसंसर्गरहित्याद् वस्तुनः शाश्वतिकत्वप्रसङ्गात् । यदि च वस्तुनो दर्शनादर्शने उत्पादनिरोधौ तदापि द्रष्टृधर्मत्वात् तौ न वस्तुधर्मविति वस्तुनः शाश्वतिकत्वप्रसङ्गं इत्यसङ्गतं सौगतं दर्शनमित्याहुः ।।

मास्कराचार्यास्तु—अनुत्पन्नस्य शशधिपाणतुल्यत्वाद्युत्पन्नविनष्टस्य चाभावप्रसक्तत्वात् हेतुः स्वप्न । अथ पूर्वक्षणविनाशं उत्तरक्षणोत्पत्तिश्च युगपद्भवेतां तुलान्तयोर्नामोन्नामवदिति । तदसत् । तुलाया मध्ये सूत्रधारणादन्तयोश्च युगपदुपस्थितयोरेकस्य गुरुत्वात् प्रामत्तद्वेतुधोप्राम इति युक्तम् । अत्र तूत्तरोत्पत्तिकाले पूर्वस्थित्यनुपगमात् हेतुत्वसम्भवः । स्थित्युपगमे च क्षणिकत्वहानिः । किञ्च कारणधर्मानुविधाने कार्यकारणभावकल्पनायामतिप्रसङ्गः । यतो सृदन्विताः शरावादयः सुवर्णान्विताश्च कुण्डलादयो दृश्यन्ते । किञ्च आकारसमर्पणेश्चि न सामर्थ्यं त्वन्मते, वस्तुनः क्षणिकत्वात् । तस्माद्विषयपक्ष एव कार्यकारणव्यवस्था युज्यते, न क्षणिकपक्षे । प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानाच्च कुम्भादीनां नित्यत्वमिति । ननु नित्यपक्षेऽपि कार्यकारणभावानुपपत्तिः । क्रमयोगपद्याभ्यामर्थक्रियाधिरोधात् । किं कुसूलस्यो मीहीरङ्कुरजननस्वभावोऽथातस्वभावः । यद्यन्त्यस्तदा न कदाचिदपि जनयेत् । यद्यद्यस्तदा तदानीमेवोत्पादयन् यानि कर्माणि मीहिणा कर्त्तव्यानि तानि युगपदेव कुर्यात्, न तु सामप्रीयशेनाङ्कुरं जनयेत् । अतस्त्वभावत्ये तत्स्वभावत्ये वा सामप्रथा अकिञ्चित्करत्यात् । नच प्रत्यभिज्ञानादपि नित्यत्वम् । दीपज्यालादिषु व्यभिचारात् । यदि च नित्यो भावः स्याद् विनाशं न प्राप्नुयात् । अथ मुद्-

रादिना विनाशः क्रियते इति चेत् । तदयुक्तम् । विनाशो यः क्रियते
 स द्रव्यव्यतिरिक्तो वा तद्रव्यव्यतिरिक्तो वा । भाष्ये घटस्य न किम-
 पि स्यात् । यथा पटे कृते । द्वितीये घटस्यरूपमेव विनाशः । स्वरूपं तु
 कुलालेन कृतमेवेति मुद्गरः किमपरं कुर्मात् । अथ घटसम्बन्धी वि-
 नाशः क्रियते इति कः सस्यन्धः । किं तादात्म्यलक्षण उत तदु-
 त्पत्तिलक्षणः । द्वितीयध्वेदु, घटस्य न किञ्चित् । यथा पायकेन्ध-
 माभ्यां धूम उत्पादिते चह्नेन किञ्चित् । तथा घटमुद्गराभ्यां विनाश
 उत्पादिते घटस्यापि । तादात्म्यपक्षेऽपि तादात्म्यस्य तास्वभावत्वात्
 तस्य च कुलालेन कृतत्वाद् व्यर्थो मुद्गरः स्यात् । अतः स्वाभाविको
 विनाश एष्टव्य इति । अत्रोच्यते । योऽयं विकल्पः कृतः स तत्र
 सिद्धान्तं बाधते । सदृशसन्तानोत्पत्तिप्रतिनिरोधात् । योऽयमन्यो
 घटक्षणोऽभिमतो यतः कपालोत्पत्तिरिष्यते, स सदृशसन्तानजनन-
 स्वभावो घटक्षणत्वादतीतानन्तरघटक्षणवदित्यनुमानात् । यद्विचा-
 सी विसदृशसन्तानजननस्वभाव एवाभ्युपेयेत, तदा पूर्वक्षणाः वि-
 सदृशसन्तानजननस्वभावाः । घटक्षणत्वादनन्तरघटक्षणवदित्यनुमानात्
 कुम्भकारादारभ्य कपालपङ्क्तिरेव स्यात् । एवं सति मुद्गरेण घटस्य
 सदृशसन्तानजननस्वभावता नाशयते विसदृशसन्तानजननस्वभाव-
 ता चोत्पाद्यत इत्यवश्यमभ्युपेतव्यम् । अन्यथा कपालोत्पत्त्यसम्भ-
 वात् । तत्रश्च भवता सहेतुकं विनाशमभ्युपगच्छता विनाश-
 स्य, स्वाभाविकत्वविकल्पः परित्यक्तः ।

यदि विकल्पोऽङ्गीक्रियते विसदृशसन्तानस्य कथं इति
 सिद्धहानिर्दृष्टविरोधश्च । तत्र यथा तत्र सदृशसन्तानजननस्वभाववि-
 नाशो मुद्गरेण क्रियते तथा ममापि घटविनाश एव क्रियते इति स्थितः
 सहेतुकं विनाश इति । प्रत्यभिज्ञानाच्च कालान्तरस्थायित्वम् । ज्वा-
 लादिष्वपि सामान्य समाश्रित्य प्रत्यभिज्ञा । वृद्धिहासदर्शनाद् व्य-
 क्तीनामनित्यतैव । तथापि न क्षणिकत्वं, बाधाभावात् । क्षणिकत्वं च
 न प्रत्यक्षम् । प्रथमोत्पत्तौ निर्विकल्पकज्ञाने विशेषोऽपरामर्शात् ।
 यद्योक्तं क्रमयोगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोध इति । स तु तत्रापि समा-
 नः । योऽसायन्त्रक्षणो यस्माद्ङ्कुरोत्पत्तिरिष्यते, सोऽप्यङ्कुरजनन-
 स्वभावो न भवति, वीहिक्षणत्वादनन्तरतीतवीहिक्षणवत् । असमान-
 सन्तानजननस्वभावत्वे पूर्वक्षणानामपि तथात्वमसङ्गः । अथ सदृ-

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

एका क्षणिकत्वप्रतिज्ञा । अपरा चतुर्विधान् हेतुः प्रतीत्यं चित्तचैत्ता उत्पद्यन्त इति वस्तुनः क्षणान्तरसम्बन्धे प्रथमप्रतिज्ञा नश्यति ।

कारिवशादेवं भावः, स त्वस्माकमभ्यविशिष्ट इति । किञ्च । विनाशोत्पादौ भावाव्यतिरिक्तौ न वा । अन्ये भावस्योत्पत्तिस्मितिनाश-क्षणप्रयत्नसंसर्गप्रसङ्गः । आद्ये उत्पत्तिनाशयोरभावो नित्यः स्यात् । किञ्च । विनाशो नामाभावः । स किं भावस्य पूर्वभावी वा ? सह-भावी वा ? पश्चाद्भावी वा ? आद्ये भावोत्पत्तिरेव न स्यात् । द्वितीयेऽप्यविरोधाद्भावस्य शाश्वतिकत्वप्रसङ्गः । तृतीये तु तस्यापि सहेतु-कत्वाभ्राशः प्राप्नोतीति नित्यत्वप्रतिज्ञामङ्ग इत्याहुः ।

शामानुजाचार्यास्तु-क्षणिकत्वपक्षे जगदुत्पत्तिर्न सङ्गच्छत । पूर्वक्षणस्य विनष्टत्वेन तस्योत्तरक्षणं प्रति हेतुत्वानुपपत्तेः । अभावस्य हेतुत्वं सर्वत्र सर्वदा सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गात् । अथ पूर्वक्षणवर्तित्वमेव हेतुत्वं, तर्हि कश्चिदेव घटक्षणस्तदुत्तरमाविनां सर्वेषां गोमहि-पादीनामन्यदेशवर्तिनामपि हेतुः स्यात् । अथैकजातीयस्यैव पूर्वक्षणवर्तिनो हेतुत्वं, तदापि सर्वदेशवर्तिनामुत्तरक्षणमाविनां घटानां स एवैको हेतुः स्यात् । अथैकस्यैक एव हेतुस्तदापि कः कस्येति न ज्ञायते । अथ यो यस्मिन् देशे घटक्षणे स्थितः स तद्देशीयस्यैवोत्तरक्षणस्य हेतुः । तर्हि देशस्य स्थिरत्वापर्यायं सर्वक्षणिकत्वप्रतिज्ञाहानिः । किञ्च । चक्षुरादिसंप्रयुक्तस्यार्थज्ञानोत्पत्तिकाले अनवस्थिताधा-त्रे कस्यचिद्व्यर्थस्य ज्ञानविषयत्वं स्यादित्याहुः । भाष्यान्तरे तु न किञ्चिदितोऽधिकम् । एतानि तु दूषणानि सूत्रेष्वेवाग्रे प्रसिध्यन्ती-त्याचार्यमाप्य उपेक्षितानि ॥ २० ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥

पूर्वसूत्रैः क्षणमज्ञयाद्यभिमतता पुञ्जस्य कारणता निरस्ता । मतः परम् अन्तयेव हेतौ फलोत्पत्तिरिति तदनुपपत्तमाकार्त्स्निकपक्षं दूषयति । असतीत्यादि * । तत्र कस्याः प्रतिज्ञाया उपरोध इत्याकाङ्क्षायां तां स्फुटीकर्तुमाहुः । * एतस्यादि * एका स्फुटा ।

असति द्वितीया । द्वितीया चेन्नाङ्गीक्रियते तदा प्रतिबन्धा-
भावात् सर्वं सर्वत एकदैवोत्पद्येत ॥ २१ ॥

प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥

अपिच । वैनाशिकाः कल्पयन्ति । बुद्धिबोधयत्रयादन्यत्
संस्कृतं क्षणिकं चेति । त्रयं पुनर्निरोधद्वयमाकाशञ्च । तत्रेदानीं
निरोधद्वयाङ्गीकारं दृष्याते ।

एतस्यामेवाभावस्य कारणताऽऽयुपगमः । अपरा त्वेषम् । आलम्बनप्र-
त्ययः, समनन्तरप्रत्ययोऽधिपतिप्रत्ययः, सहकारिप्रत्ययश्चेति चतु-
र्विधान् हेतून् प्राप्य चित्तं विज्ञानस्कन्धात्मकं, चैत्ता वेदनास्कन्धा-
त्मका उत्पद्यन्ते । तत्रालम्बनप्रत्ययो नाम विषयः । तेन चित्तस्य नी-
लाद्याकारता । समनन्तरप्रत्ययः पूर्वविज्ञानं, तेन बोधरूपता । अधि-
पतिप्रत्यय इन्द्रियं तेन रूपादिग्रहणप्रतिनियमः । सहकारिप्रत्यय
आलोकादिः । तेन स्पष्टार्थता । एवं चतुर्विधैर्हेतुभिर्नीलाद्याकारक-
विज्ञानात्मकं चित्तमुत्पद्यते । एवं चित्ताभिन्नहेतुजानां सुखादीनां
चैत्तानामेत एव चत्वारो हेतव इति द्वितीया प्रतिज्ञा । एतस्या अङ्गी-
कारे हेतुभूतस्य वस्तुनो द्वितीयक्षणास्थित्या क्षणान्तरसम्बन्धे क्षणि-
कत्वप्रतिज्ञा नश्यति । इदमत्र प्रसङ्गादुक्तम् । प्रस्तुतमाहुः * अस-
तीत्यादि * । यदि चासत्त्वेव हेतावभावादेव फलोत्पत्तिरिष्यते तदा
द्वितीया चतुर्विधान् हेतून् प्रतीत्येति प्रतिज्ञा नश्यति । तदिदमुक्तम्
असति प्रतिज्ञोपरोध * इति । यदि च क्षणिकत्वं स्थितमेवेति द्वितीया
नाङ्गीक्रियते, तदा हेत्वभावस्य सर्वत्र सुलभत्वेन प्रतिबन्धाभावा-
त् सर्वं सर्वत उत्पद्येत, एकदैव चोत्पद्येतेति । तदिदमुक्तं, यौगप-
द्यमन्यद्येति * । तथाचोभयथात्यसङ्गतं सौगतं मतमित्यर्थः ॥ २१ ॥
प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥

एवं चतु सृज्या तदुक्तमुत्पत्तिप्रकारं दृषयित्वा तदुक्तं नाश-
प्रकारं दृषयति । प्रतीत्यादि * । तद् व्याकृतं पूर्वं तेषां मतमनुषद्-
न्ति । * अपिचेत्यादि * । वैनाशिकाः सर्वानित्यत्ववादिनः सौग-
ताः कल्पयन्ति बुद्धिबोधयत्रयादन्यद् मिश्रं यत् तद् संस्कृतं पूर्वपू-

प्रतिसंख्यानिरोधो नाम भावानां बुद्धिपूर्वको विनाशः । वि-
परीतोऽप्रतिसंख्यानिरोधः । त्रयमपि निरुपाख्यम् । निरोधद्वयम-
पि न प्राप्नोति । सन्ततेरविच्छेदात् । पदार्थानां च नाशकमम्ब-
न्धाभावात् प्रातिवन्धसम्बन्धाभावः । आद्यो निरोधः पदार्थत्रिपय-
को व्यर्थः । द्वितीयः क्षणिकाङ्गीकारेणैव सिद्धत्वान्नाङ्गीक-
र्तव्यः ॥ २२ ॥

वैविज्ञानजैः संस्कारैरांलयत्वेन व्यवहारयोग्यम् । यच्च क्षणिकं त-
दपि । एवं पञ्चपदार्थाः । त्रयं त्वत्र स्फुटम् । आकाशस्वरूपं तद्दू-
षणसूत्रे वाच्यम् । तत्र क्षणिकं संस्कृतं च पूर्वसूत्रेषु दूषितम् ।
आकाशं चाग्रे दूषणीयमितीदानीं निरोधद्वयाङ्गीकारं दूषयति ।
तयोः स्वरूपमाहुः । * प्रतिसंख्यानिरोध इत्यादि * । प्रतिकूला सं-
ख्या प्रतिसंख्या सन्तमिमसन्तं करोमीत्माकारकतया भावप्रतीपा
या बुद्धिः सा प्रतिसंख्या । तत्पूर्वको विनाशः प्रतिसंख्यानिरोधः ।
विपरीतस्तादृशबुद्धिं विनापि जायमानोऽप्रतिसंख्यानिरोध इति वा-
चस्पतिमिथ्याः । तदघ्राप्युक्तम् ।

सहेतुकः स्थूलो विनाशः पूर्वः, सूक्ष्मः स्वाभाविको द्वितीय
इति भास्कराचार्याः ।

मुद्ररामिघाताद्यनन्तरमावितयोपलब्धियोगी सदृशसन्ताना-
द्यसानरूपः स्थूलो यो विसदृशसन्तानः स आद्यः । प्रतिक्षणभाषी
द्योपलब्ध्यनर्हः सूक्ष्मश्च यो निरन्वयविनाशः स द्वितीय इति रामा-
नुजाचार्याः । * निरुपाख्यमिति * अनिर्वाच्यम्, अवास्त्विति यावत् ।
दूषणं व्युत्पादयन्ति * निरोधेत्यादि * । कथं सन्तत्यविच्छेद इत्या-
काङ्क्षायां विभजन्ते । * पदार्थानामित्यादि * तन्मते पदार्थाः सर्वे
क्षणिकाः सदृशसन्तानजननश्चभाषाः । क्षणिकानां च नाशकमम्ब-
न्धो न पूर्व इष्ट इत्यन्तानामपि पदार्थानां नाशकसम्बन्धाभावात् पू-
र्ययदेय सन्ततिप्रतिबन्धाभावात् इत्यादिच्छेद इत्यर्थः । नच यदा प्र-
तिसंख्योसम्बन्धस्तदा प्रतिभन्त्येत इति युक्तम् । तन्मते विज्ञानस-
न्तानात्मकस्य जीयस्य क्षीणे संस्कारे तैलक्ष्यं प्रदीपस्यैव निर्वाणना-

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

प्रतिसंख्यानिरोधान्तर्गताविद्याविनाशे मोक्ष इति क्षणिकवादिनो मिथ्यावादिनश्च मन्यन्ते । अविद्यायाः सपरिकराया निर्हेतुकविनाशे शास्त्रवैफल्यम् । अविद्यातत्कार्यातिरिक्तस्याभावात्

आध्यात्मिकः । संस्कारक्षयश्चाचर्यचतुष्टयाभ्यासजन्यया प्रतिसंख्याया वाच्यः । तत्राभ्यासस्य पौनःपुन्यरूपत्वेन स्थिरधर्मतया क्षणिके जीवे वक्तुमशक्यत्वेन तल्लन्यप्रतिसंख्यायाः सुतरां तथात्वान् । अतः सन्ततेरविच्छेद एवेत्याद्यनिरोधो विज्ञानपदार्थविषयको व्यर्थः । तथा सति पदार्थान्तरविषयकोऽपि तथा । नच द्वितीयो युक्त इति शङ्काम् । यतो द्वितीयः क्षणिकाङ्गीकारेणैव साधनयोगशून्यतायां सन्तत्यविच्छेदस्य सिद्धत्वाद्भाङ्गीकर्त्तव्यः * । अहं हृत्यतृचक्षेत्र्यहं तव्यः । नाङ्गीकर्त्तुं योग्यः । तथाच निरोधद्वयस्याप्ययुक्तत्वाद्नाशविचारेऽप्यसङ्गतमेव सौगतं दर्शनमित्यर्थः ।

भास्कराचार्यास्तु-तौ सन्तानगोचरौ ? सन्तानिगोचरौ वा ? नाद्यगोचरौ । निरोधस्यापस्तुत्वाभ्युपगमाश्रित्यत्वापभ्युपगमाच्च । नापि सन्तानिगोचरौ । सन्तानिनां घटादीनां प्रत्यभिज्ञानान् । त्वत्पक्षे विनाशस्याभावाव्यतिरेकात् हेतुनापि नाशः सम्भवति । यन्मते भावव्यतिरिक्तो विनाशतन्मते सहेतुकः । अचर्यसत्यतुष्टयाभ्यासान्मुक्तिः । अचर्यसत्यचतुष्टयं तु समुदायसत्यं, निरोधसत्यं, दुःखसत्यं, मार्गसत्यं चेति । सर्वमुत्पत्तिमदस्तीति यन्निर्णयज्ञानं तत् समुदायसत्यम् । सर्वं क्षणिकमिति निरोधसत्यम् । सर्वं तु स्वात्मकमिति दुःखसत्यम् । सर्वं शून्यं सर्वं निरात्मकमिति मार्गसत्यमित्येवं भाषयतो रागादिवृत्तावुपगम्यमानायां निर्हेतुको विनाश इति प्रतिज्ञा हीयेत । तस्मादसङ्गतं सौगतं मतमित्याहुः ॥ २२ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ एवं पूर्वसूत्रे कार्यविचारेण निरोधद्वयं दूषयित्वाऽत्र स्वरूपविचारेण दूषयतीत्याशयेन सूत्रमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति * प्रतिसंख्येत्यादि * । उक्तनिरोधैकदेशभूतेऽविद्याविनाशे मोक्षस्तद्दर्शनोक्तरीतिको भवतीति, क्षणिकवादिनो, वैभाषिकाः, सौत्रान्तिका, मिथ्या-

सहेतुकोऽपि । न हि वन्द्यापुत्रेण रज्जुसर्पो नाश्यते । अत उभ-
यथापि दोषः ॥ २३ ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

यच्चोक्तमाकाशमप्यावरणाभावो निरूपाख्यामिति । तन्न आ-
काशेऽपि सर्वपदार्थवद् वस्तुत्वव्यवहारस्याविशेषात् ॥ २४ ॥

धादिनो योगाचाराश्च मन्यन्ते । तदसङ्गतम् । यतोऽविद्याया सका-
र्याया निर्हेतुके विनाशोऽङ्गीक्रियमाणे अर्च्यसत्यचतुष्टयाभ्यासादि-
साधनविधायकशास्त्रवैफल्यम् । तेन सहेतुकत्वोपगमे निर्हेतुकत्वप्र-
तिज्ञाहानिरपि क्षणिकवादिनं प्रति स्मारिता । मिथ्यावादिनो निर्हे-
तुकत्वाङ्गीकारे शास्त्रवैफल्यं तुल्यम् । सहेतुकत्वपक्षेऽप्यविद्यात-
स्कार्यातिरिक्तस्य नाशस्य मिथ्यावादिमतेऽप्यभावाश्लेषकस्यापि मि-
थ्यात्वात् तत्र दूषणमविद्येत्यादिनोक्त्वा व्युत्पादयन्ति * न हीत्य-
दि । * अत उपगमद्वयस्याप्यसङ्गतत्वान्मतद्वयेऽपि दोष इत्यर्थः ।

रामानुजाचार्यास्तु—क्षणिकवाद्यभ्युपेतान्तुच्छादुत्पत्तिरुत्पन्न
स्य तुच्छत्वात्तश्च न सम्भवतीत्युक्तम् । तदुभयप्रकाराभ्युपगतौ
दोषश्च भवति । तुच्छादुत्पत्तौ तुच्छमेव कार्यं स्यात् । यद् यस्मा-
दुत्पद्यते तत् तदात्मकमेव दृष्टम् । यथा मृत्सुवर्णाद्युत्पन्नं मणिक-
मुकुटादिकं मृत्सुवर्णाद्यात्मकम् । नच तुच्छात्मकं जगद् भवद्भि-
रिष्यते, नच प्रतीयते । सतो निरन्वयविनाशे सत्येकक्षणादूर्ध्वं क-
स्नजगतस्तुच्छतासिरेव स्यात् पश्चान्तुच्छाजगदुत्पत्तावनन्तरं क-
तुच्छात्मकत्वमेव स्यात् । अत उभयथा दोषान्न भवदुक्तावुत्पत्ति-
निरोधावित्येवमाहुः ॥ २३ ॥

आकाशेचाविशेषात्॥अतःपरमाकाशं दूषयतीत्याहुः* यच्चेत्या
दि*।आवरणामाद्यमात्रमाकाश इति यदुच्यते तदसङ्गतम् । आका-
शेऽपि भूतान्तरवद् वस्तुत्वव्यवहारस्य समानत्वात् । यथा हि ग्रथि-
भ्यां घटो, जले नौकेत्यादि व्यवहियते तथाऽऽकाशेऽप्यत्र गृध्राऽत्र श्येन

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

सर्वोऽपि क्षणिकवादो बाधितः । स एवायं पदार्थ इत्यनुस्मर-

इत्याधारता व्यवहियतो तथा बहिरन्तरमिति चानचासी भूप्रदेशे दिशि वा वक्तुं शक्यते । याह्यो देशो, याह्यादिगान्तरो देश, आन्तरी दि-
गिति बहिरन्तरव्यवहारविषयपरिच्छेदकत्वेनैव तयोरभिलष्यमान-
त्वात् । अतो, बहिरेव धूमो, नान्तरिति व्यवहारसाक्षिकोऽवकाश
एवायं व्यवहारः । अवकाशश्च प्रत्यक्षः । भूयानवकाशः स्वल्पो-
ऽवकाश इति प्रत्यक्षानुभवात् । नच रूपामाद्यो बाधक इति घञ्य-
म् । गन्धर्वनगरादिवद् वस्तुसामर्थ्येनैव तत्प्रतीत्यङ्गीकारे बाधका-
भावात् । तस्मान्नावरणाभावमात्रमाकाशो, नापि निरुपात्य इत्यर्थः ।

रामानुजाचार्यास्तु त्रिवृत्करणेन पक्षीकरणस्याप्युपलक्षित-
त्वादाकाशेऽपि रूपसत्त्वात् तद्वेतुकेऽपि तत्प्रत्यक्षे न विरोध इ-
त्याहुः । तच्चिन्त्यम् । तथा सति वायावपि तदापत्तेः ।

वेशोपिकादयः पुनः शब्दाख्यगुणानुमेयमाकाशमिच्छन्ति ।
शाङ्कराश्च ।

भास्कराचार्यास्तु-शब्दस्याकाशेन सह सम्बन्धाग्रहणादसत्यपि
शब्दे नभोविषयकबुद्ध्युत्पत्तेः, श्रूयमाणेऽपि शब्दे तद्द्वारेण तत्र
तदनुत्पत्तेन तस्य शब्दानुमेयत्वं, किन्तु रूपिद्रव्यसमवायित्वात्
त्रिवृत्करणेन रूपसम्बन्धाच्च प्रत्यक्षमित्याहुः । तत्राप्यनुमेयत्वखण्ड-
नमात्रं युक्तम् ।

शाङ्कराचार्या भास्कराचार्याश्चाकाशसत्त्वे बुद्धवाक्यसम्प्रति-
मप्याहुः । पृथिवी भगवन् किं निःसंश्रया इत्येवं प्रश्नप्रतिवचनप्रवाहे
पृथिव्यादीनामन्तर्वायुः किं निःसंश्रय इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं
वायुराकाशसंश्रय इति बुद्धेनोक्तम् । तथा, 'आकाशस्य स्थितिर्यावद्
यावच्च जगतः स्थितिः । तावन्मत्स्थितिर्भूयाज्जगद्बुःखानि निघ्नत'
इति च बुद्धेनोक्तमिति । तथाच्चाकाशस्यावस्तुत्वे तदसमञ्जसं स्या
दिति ॥ २४ ॥

अनुस्मृतेश्च ॥ एयं क्षणिकवादं विशेषतो निराकृत्येदानीं सङ्क्षेपेण
निराकरोतीत्याशयेनाहुः * सर्वं इत्यादि * । अयमर्थः । क्षणिकवादी हि

णात् । अनुभवस्मरणयोरेकाश्रयत्वमेकविषयत्वं च ॥ २५ ॥

सर्वस्य क्षणिकत्वं मन्यमानो ऽनुभवितुरनुभूतिविषयस्य च सदृशसन्तानेन प्रत्यभिज्ञानमुपपादयति । तदसङ्गतम् । प्रत्यभिज्ञाने हि यः पूर्वं दृष्टः स एवाऽयं पदार्थ इति, योऽहं पूर्वमद्राक्षं स एवाहमिदानीं पश्यामीत्याकारः । तत्र च, स इत्यनेन पूर्वकालवर्तिनोऽयमहमित्यनेनोत्तरकालवर्तिनोऽनुभूतिविषयस्यानुभवितुश्चैक्यस्य परामृग्यमाणतया पूर्वापरकालवर्तिन एकस्य सिद्धत्वेन क्षणिकसन्तानस्य वक्तुमशक्यत्वात् । नच तत्र सन्ताने स इति पूर्वकालवर्तित्वाभिमानात् सर्वमुपपद्यत इति वाच्यम् । अनुभवस्मरणयोरेकाश्रयत्वैकविषयत्वनैयत्यात् सन्तानेन च पूर्वकालस्यानुभूततया तस्य तत्स्मरणायोगेन तत्र तथाभिमानस्य वक्तुमशक्यत्वात् । सन्तानिनोऽपि तदानीं तस्मिन् काले पूर्वकालत्वबुद्ध्यभावेन तत्सन्ताने तादृगुद्भिवैशिष्ट्यस्यापि वक्तुमशक्यत्वाच्च । नचाकस्मिकमेव स इति ज्ञानमिति युक्तम् । तथा सति सर्वदा तदापत्तेः । नच सादृश्येन तथा ज्ञानम्भवतीति वाच्यम् । अज्ञातस्य सादृश्यस्य तारशज्ञानानुत्पादकतया सादृश्यज्ञानार्थं यतमानस्य पूर्वापरकालवर्तिवस्तुद्वयानुसन्धानं पूर्वकालानुसन्धानं चावश्यकमिति तदनुसन्धानुः स्थिरत्वापत्त्या सादृश्यस्यापि पूर्वापरकालवृत्तिवस्तुद्वयनिष्ठतया स्थिरत्वापत्त्या क्षणिकत्वहानिप्रसङ्गात् । नच सादृश्यसन्तानात् सर्वं सेत्स्यतीति वाच्यम् । सादृश्यस्य सदृशबुद्धिबोध्यत्वेन सदृशबुद्धेश्च पूर्वापरकालवृत्तिवस्तुद्वयविषयीकरणं विना असम्भवेन तत्सन्तानाङ्गीकारेऽपि बुद्धेश्चिद्विषयस्य च स्थिरत्वापत्तेरनिवार्यत्वेन क्षणिकवादवाचस्य दुर्धारत्वात् । अतस्तत्तेदतातत्ताहंतासामानाधिकरण्यावगाहिप्रत्यभिज्ञानात्मकानुस्मृत्यन्यथानुपपत्त्या सिद्धे शास्त्रार्थानामात्मनश्च स्वैर्ये सर्वोऽपि क्षणिकवादः सर्वत्र वाधित इत्यर्थः । एषश्च, 'नित्यदा ह्यङ्ग भूतानि भवन्ति न भवन्ति च । कालेनालक्ष्यवेगेन सूक्ष्मत्वात् तन्नदृश्यते । यथार्चिषां स्रोतसां वा फलानां वा वनस्पतेः । तथैव सर्वभूतानां वयोऽवस्थादयः कृता' इति द्वाभ्यां कालिकं नित्यप्रलयमादाय, विमतं प्रतिक्षणोत्पत्तिविनाशम्, अवस्थाभेदवत्त्वाद्, दी-

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

अपिच । नानुपमर्घं प्रादुर्भावं वैनाशिका मन्यन्ते । ततश्चा-
ऽसतोऽलीकात् कार्यं स्यात् । तन्न । अदृष्टत्वात् । न हि शशशृ-
ङ्गादिभिः किञ्चित् कार्यं दृश्यते ।

पञ्चालादिवत्यनुमानेन यत् क्षणिकत्वमुक्तं तद् विशेषणाभावप्र-
युक्ताभावादेव, न तूभयाभावात् । तथा सति यद्ग्रे, सोऽयं दीपोऽर्चि-
पां यद्बद्धोत्सां तदिदं जलम् । सोऽयं पुमानिति नृणां मृयाधीर्गी-
र्मुपायुशामिति प्रत्यभिज्ञाया मिथ्यात्वम् । तदपि व्यर्थायुपाणामविवे-
किनामेव तस्या, न तूक्तरीतिकविवेकवतां प्रत्यभिज्ञाया इति न को-
ऽपि विरोध इति दिक् ॥ २५ ॥

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ एवमष्टभिर्वैनाशिकाभिमतं क्षणिकत्वाद्-
न्निराकृत्य तदभिमतमभावाद्भावात्त्वोत्पत्तिं निराकरोतीत्याशयेन सू-
त्रमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति * अपिचेत्यादि * । अयमर्थः । नानुपमर्घं
प्रादुर्भावादिति युद्धसूत्रे बीजोपमर्दं विनाङ्कुरोत्पत्तेर्दुग्धोपमर्दं विना
दधुत्पत्तेर्मृत्पिण्डोपमर्दं विना घटोत्पत्तेरदर्शनादृष्टेभ्य एव तेभ्य
स्तत्तदुत्पत्तिदर्शनाच्च केषलोऽभाव एवावशिष्यत इत्यभावादेव
भावोत्पत्तिरिति मन्यन्ते । तथा सत्यसतोऽलीकादेव कार्यं स्यात् ।
यादे हि बीजादिप्रतियोगिकादभावादङ्कुराद्युत्पत्तिरिष्यते तदा तस्या-
भावस्य बीजादिध्वंसरूपत्वेन तदवस्थाविशेषरूपतयाऽप्रस्थाविशेष-
विशिष्टाद् बीजादेरेवोत्पत्तिरिति स्यादतस्तदभावाय वैनाशिकेन नि-
स्वभावादेवाभावाद्भावकार्योत्पत्तिरङ्गीकार्यो । तथा सति तस्याभा-
वस्य निःस्वभावतया शशशृङ्गतुल्यत्वादलीकादेव कार्योत्पत्तिरिति
सिद्ध्यति । तच्चासद्गतम् । दृष्टविरोधात् । न हि तादृशात् कार्यो-
त्पत्तिं कापि दृष्टा । न चा तादृशोऽभाव कापि दृष्ट । नाप्यनुमातुं शक्या ।
यद्दृश्यते तदभावजन्यं यथा बीजाद्युपमर्दादङ्कुरादीति प्रयोगे दृष्टा-
न्तस्यावस्थाविशेष एव पर्यवसानेन त्वदभिमतमभावासाधकत्वात् । ता-
दृशादभावाद्भावोत्पत्त्यङ्गीकारश्च सर्वत्र सर्वतः सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गादपि

एवं सतः कारणत्वं पूर्वपाद उपपाद्यासतः कारणत्वं निरा-
कृत्य व्यासचरणैर्वदानामव्याकुलत्वे सम्पादितेऽपि पुनर्देखव्या-
मोहनार्थं प्रवृत्तस्य भगवतो बुद्धस्याऽऽज्ञया, त्वं च रुद्र महाबाहो
मोहशास्त्राणि कारय । अतथ्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व महाभुज ।
स्वागमैः कल्पितैस्त्वञ्च जनान् मद्रिमुखान् कुरु' इत्येवंरूपया महा-
देवादयः स्वांशेनावतीर्य वैदिकेषु प्रविश्य विश्वासार्य वेदभागा-
न् ययार्थानपि व्याख्याय सदसद्विलक्षणासदपरपर्यायामविश्रं

बाधितः । किञ्च । अभावाद्भावोत्पत्तौ कार्यमभावान्वितं दृश्येत ।
सर्वस्य कार्यस्य कारणान्वितत्वदर्शनात् । किञ्च । उपमृद्य प्रादुर्मा-
घोऽपि न सार्वत्रिकः । सुवर्णजन्यकटकदौ तन्तुजन्यपट्टादौ च
तददर्शनात् । एवञ्चाङ्कुरादावपि धीजस्थूलांशस्यैवोपमद्रौ, न तु सू-
क्ष्मांशस्य । तदन्तस्त एव सूक्ष्मांशानामङ्कुरीभावात् । अतः संस्थान-
मात्रस्यैव निवृत्तिर्न तु द्रव्यस्येति तत्र धीजद्रव्यं कूटस्पमेवावय-
घद्वारा कारणम् । एवं दध्यादावप्यवस्थाभेद एवेत्यभावान्भावोत्प-
त्तिः सर्वथानुपपन्नैवेति सिद्धम् । एवमसत्कारणवादनिराकरणेन
मायावादिप्रतिपक्षाविद्याकारणवादनिराकरणमप्यर्थादेव सिद्धमि-
त्याहुः । * एवं सत इत्यादि * । अत्र बुद्धाज्ञायां प्रमाणं वक्तुं, त्वं
च रुद्रेत्यादिवाक्योपन्यासः । इदं वाक्यं चाराहपुराणे रुद्रगीता-
सु रुद्ररूपेणागस्त्यं प्रति सर्वदेवादीनप्युद्दिश्य भगवदाज्ञारूपमनू-
दितम् । द्वितीयं, स्वागमैरिति तु पञ्चपुराणोत्तरखण्डे सहस्रनामा-
रम्भे महादेवेन पार्वतीं प्रत्युक्तम् । * इत्येवंरूपयेत्यादिनोत्तरखण्डो-
यानां शङ्करेण पार्वतीं प्रत्येवोक्तानां, 'शृणु देवि प्रवक्ष्यामि; ताम-
सानि यथाक्रमम् । येषां श्रवणमात्रेणः पातित्यं ज्ञानिनामपि । प्र-
थमं हि मयैवोक्तं शैव्यं पाशुपतादिकम् । मच्छक्त्यावेशितैर्भिर्भैः स-
म्प्रोक्तानि ततः परम् । कणादेन तु सम्प्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं, मह-
त्त । गौतमेन तथा न्यायं सांख्यं तु कपिलेन वै । धिषणेन तथा प्रोक्तं
चार्वाकमतिगर्हितम् । दैत्यानां नाशनार्थाय विष्णुना बुद्धरुपिणा ।

सर्वकारणत्वेन स्वीकृत्य तन्निवृत्त्यर्थं जातिभ्रंशरूपं सन्न्यासपा-
पण्डं प्रसार्य सर्वमेव लोकं व्यामोहितवन्तः । व्यासोऽपि कलहं
कृत्वा शङ्करं शप्त्वा तूष्णीमास । अतोऽग्निना मया सर्वतः सदुद्धा-
सार्थं यथाश्रुतानि श्रुतिसूत्राणि योजयता सर्वो मोहो निराकृतो
वेदितव्यः । प्रथमाध्याय एव तन्मतमनूद्य विस्तरेण निराकृतमि-
ति नात्रोच्यते ॥ २६ ॥

यौद्धशास्त्रमसत् प्रोक्तं नम्रनीलपट्टादिकम् । मायावादमसच्छास्त्रं
प्रच्छन्नं यौद्धमुच्यते । मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणा ।
अपार्थं श्रुतिवाक्यानां दर्शयल्लोकगर्हितम् । कर्मस्वरूपत्याज्यत्वम-
त्रैव प्रतिपाद्यते । सर्वकर्मपरिभ्रष्टं वैकर्मत्वं तदुच्यते । परेशजीवयो-
रैक्यं मयाऽत्र प्रतिपाद्यते । ब्रह्मणश्च परं रूपं निर्गुणं वक्ष्यते मया ।
सर्वस्य जगतोऽप्यत्र मोहनार्थं कलौ युगे । वेदार्थवन्महाशास्त्रं मा-
यावादमवैदिकम् । मयैव वक्ष्यते देवि जगतां नाशकारणादि' त्यादी-
नां वाक्यानामर्थः संगृहीतः । असदपरपर्यायामित्यनेनैतत्सूत्रोक्त-
द्रूपणदूष्यता स्फुटीकृता । व्यासकलहादिकं तु, 'व्यासो नारायणः
साक्षाच्छङ्करः शङ्करः स्वयम् । तयोर्विवादे सम्प्राप्ते किङ्करः किं
करोम्यहमिति तत्सम्प्रदाये प्रसिद्धाद् गणेशोक्तात् । 'वासना यदि
भवेत् फलदात्री किं करिष्यति तदा मम काशी । व्यापको यदि भ-
वेत् परमात्मा तार्कं किमिति नोपदिशेन्मामिति फीकटे भ्रमणाव-
सर उक्ताच्छङ्कराचार्यश्लोकाच्चावगन्तव्यम् । शेषं स्फुटम् । एवञ्च
पञ्चमस्कन्धीयेषु जडभरतवाक्येषु, अयं जनो नाम चलन् पृथिव्या-
मित्यनेनावयवित्वमभिमानमात्रादेवेत्युक्त्वा, 'एवं निरुक्तं क्षितिश-
ब्दवृत्तमसन्निधानात् परमाणवो ये । अविद्यया मनसा कल्पितास्ते
येषां समूहेन कृतो विशेष' इत्यनेन परमाणुपुञ्जाद्विशेषाख्यदेहांत-
त्तिः, परमाणुनामविद्याकल्पितत्वं च यदुक्तं तदपि रहूगणस्य बाहि-
र्मुख्यं दूरीकर्तुम् । बाहिर्मुखप्रतिपन्नाविद्याकल्पितपरमाणुकारणवा-
दस्यानुपपन्नत्वात्तन्मादाय बाहिर्मुखव्यवहारविषयस्य प्रपञ्चस्य हेयत्वे
योषिते बाहिर्मुख्यं नमिष्यतीत्येतदर्थं, न तु कारणतत्त्वबोधनार्थम् ।

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

यद्यभावाद् भावेत्पत्तिरङ्गीक्रियते तथा सत्युदासीनानामपि साधनरहितानां सर्वोऽपि धान्यादिः सिद्धयेत । अभावस्य सुलभत्वात् ॥ २७ ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

एवं कारणासत्त्वं निराकृत्य विज्ञानवाद्यभिमतं प्रपञ्चासत्त्वं निराकरोति ।

तदर्थमप्रवृत्तत्वात् ॥ अत एवाग्रे निगमनावसरे, ज्ञानं विशुद्धं परमार्थमेकमित्यादिभिर्ग्रन्थस्वरूपतद्दुष्प्रापत्वभगवद्विषयकमतिप्राप्त्युपायस्वजन्मप्रवृत्तान्तान्युक्त्वा तस्मान्नरोऽसद्भुसद्भुजातज्ञानासिनैवेह विवृक्णमोहः । हरिं तदीहाकथनश्रुताभ्यां लब्धस्मृतिर्यात्यतिपारमध्वनैत्यनेन पूर्वोक्तज्ञानस्य मोहनिवारकत्वमुक्त्वा श्रुत्यादिसिद्धभगवच्छेषाकथनश्रवणाभ्यां मुख्यज्ञानलाभं भगवत्प्राप्तिरूपां मुक्तिं चाह, न तु पूर्वोक्तरीतिकज्ञानेनेति न कोऽपि विरोध इति बोध्यम् ॥ २६ ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ *उदासीनानामपि साधनरहितानामिति * कुर्यादिकर्मतत्साधनीभूतहलादिसाधनशून्यानाम् । निगदव्याख्यातमिदम् ॥ २७ ॥ ४ ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ दशभिर्वैभाषिकसौत्रान्तिकयोर्मते निराकृते विज्ञानवाद्यपि कारणांशे निराकृत एव । तथापि कार्यांशे तन्मतं पूर्वस्माद् विलक्षणमिति तन्निराकरणमातनोतीत्याशयेनाहुः । * एवं कारणेत्यादि * । विज्ञानवाद्येव योगाचार इत्युच्यते । तस्वरूपं भास्कराचार्यैरुक्तम् । शमथविषयनायुगनद्धवाही मार्गो योग इति तेषां योगलक्षणम् । शमथः समाधिर्बुध्यते । विषयना सम्यग्दर्शनम् । यथा युगनद्धौ बलीवर्दी बहतस्तथा यो मार्गः सम्यग्दर्शनवाही स योगस्तेनाचरतीति योगाचार इति । तेषां सम्यग्दर्शनं च सर्वे बाह्यार्थशून्यं विज्ञानमेव सर्वे क्षणिकं सर्वे निरात्मक-

स च ज्ञानातिरिक्तः प्रपञ्चो नास्तीत्याह । तन्न । अस्य प्रप-
ञ्चस्य नाभावः । उपलब्धेः । उपलभ्यते हि प्रपञ्चः । यस्तूपल-
भमान एव, नाहमुपलभ इति वदति स कथमुपादेयवचनः
स्यात् ॥ २८ ॥

मिति । तत्र सर्वक्षणिकत्वं विज्ञानस्कन्धस्य क्षणिकत्वात् । निरात्म-
कत्वमालयविज्ञानातिरिक्तात्माभावात् । बाह्यार्थशून्यत्वं तु ज्ञानस्यैव
साकारत्वात् । तत्साकारत्वं तु ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदेनैकस्यैव प्र-
त्यक्षतया प्रकाशमानत्वात् । नचैवं त्रिधा प्रकाशनेऽपि नानात्वम् ।
प्रमदातनुबहुपपत्तेः । तदुक्तम् । 'बुद्धिस्वरूपमेकं हि बस्त्वस्ति पर-
मार्थतः । प्रतिभासस्य नानात्वाच्चैकत्वं विहन्यते । परिग्राहका-
मुकशुनामेकस्यां प्रमदातनौ । कुणपः कामिनी मध्यमिति तिष्ठो वि-
कल्पनाः । तथाप्येकैव सा घाला बुद्धितत्त्वं परं हि न' इति । एवञ्च
नीलं पीतं सन्मः कुड्यमित्यादौ तेन तेन रूपेण ज्ञानमेव प्रकाशत
इति सर्वे तस्यैवाकारा अनादिवासनयैव विचित्रा भासन्ते । तस्मा-
दाकारसमर्पणाय न बाह्यार्थाङ्गीकारो युक्तः । किञ्च । यदैव नील-
ज्ञानं तदैव नीलमुपलभ्यत इति सहापलम्भादपि ज्ञानार्थयोरभेदः ।
तदुक्तं, सहोपलम्भनियमाद्भेदोनीलताद्वियोरिति' । नच नीलादीनां
बाह्यत्वेन ज्ञानस्य चान्तरत्वेन भिन्नदेशत्वात् कथं ज्ञानाकारत्वमि-
ति शङ्काम् । स्वप्नादिवदभिमानमात्रेणोपपत्तेः । तथाचानुमानम् ।
सन्मादिप्रत्ययाः स्वात्मांशमेव बाह्यतयाऽध्यवस्यन्तो मिथ्याभूताः ।
प्रत्ययत्वात् । स्वप्नप्रत्यययत् । शुक्तिरजतप्रत्ययघट्टेति । स्वप्नादिप्र-
त्यया हि बाह्यार्थाभावाद्देशान्तरकालान्तरवर्तिनां च सन्निहितदेश-
कालतया प्रतिभासासम्भवात् क्वचित् कदाचिदप्यदृष्टानां स्वप्नार-
दृष्टेदादीनां प्रतिभासादयदपं स्वात्मानमेव यहिर्युहन्तीत्यभ्युपगन्त-
व्यम् । अतस्तत्सामान्याज्जाग्रज्ज्ञानानामपि स्वात्मांशप्राहित्वं मि-
थ्यात्वं चेति । तस्मान्नास्ति बाह्यः पदार्थ इति तदेतदमिसन्धाया-
हुः * स चेत्वादि * । एवमनूय दूषण व्याकुर्वन्ति । * तद्येत्वादि *
अयमपं । यत् त्वया ज्ञानं साकारमिष्यते तत् किं सयांकारं यत्कि-

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

ञ्चिदाकारं वा । आद्ये ग्राह्यग्राहकसंविच्चिवत् सर्वानेव ग्राह्याकारान्
युगपदेव प्रकाशयेत् । बाह्यार्थानपेक्षत्वात् । द्वितीये त्वेकमेवाकारं
सर्वदा प्रकाशयेन्न कदापीतरम् । नच समनन्तरप्रत्ययाकारात् का-
दाचित्कत्वसिद्धिः । उक्तद्रूपणस्य तत्प्रवाहेऽपि तौल्यात् । अतस्तदा-
कारप्रतीतेः कादाचित्कत्वोपपत्तये बाह्यार्थापेक्षा तस्यावश्यमभ्यु-
पेया । तथा सति सिद्धे एव बाह्योऽर्थः प्रपञ्चरूपः । सहोपलम्भनि-
यमादभेदस्तु सहपदार्थविचारादेवासङ्गतः । सहत्वं हि द्वयोर्भिन्न-
योः पदार्थयोरंकदेशवर्तित्वमेककालवर्तित्वं वा । उभयथाऽपि हेतु-
तावच्छेदकतया प्रविष्टे पदार्थान्तरे भिन्नोपलम्भनियमादित्येव हेत्व-
र्थो भवति । तदेवं प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधे यदि हेतुरादरणीयस्तदा प्रति-
ज्ञाबाधः । यदि प्रतिज्ञादरणीया तदा साधकं विना तदसिद्धिः । कि-
ञ्चामेदोऽपि किमेकत्वमुत भेदाभावः । आद्येऽपि संख्या वा धर्मान्त-
रम् । आद्ये नीलतद्वियोरेकत्वसंख्याविशिष्टत्वमित्यर्थो भवति । तेन
न बाह्यैर्बाधः । यथा घटपटयोरेकत्ववैशिष्ट्येऽपि नान्यतरबाधस्त-
द्वत् । एवं द्वितीयेऽपि । यदि भेदाभावपक्षस्तदा अभावस्य प्र-
तियोगी भेदस्त्वयाऽवगतां, न वेति चकव्यम् । यदि नावगतस्तर्हि
भेदस्य सर्वथा बुद्ध्यनारूढत्वेन नीलमन्त्रस्य भानान्न भेदस्य निषे-
धाहेत्वमित्यभेदासिद्धिः । अथावगतस्तथा सति संविच्चिवत् प्रत्य-
क्षत्वाद्धेत्वन्तरस्य तत्प्रतिक्षेपकस्याभावात् सिद्ध एव भेद इत्यभे-
दप्रतिज्ञा असङ्गतैव । तदेतदुक्तम् । यस्तूपलभमान एव नाहमुपपन्नम
इति वदति स कथमुपादेयवचनः स्यादिति । उपलभन्नेवेति पाठे तु
औणादिकोऽतिप्रत्ययः । उणादीनां सर्वधातुभ्यो भवनात् । वर्तमाने
पृथद्रूपहन्महज्जगच्छतृवच्चेति शतृवद्भायान्नुम । 'संज्ञासु धातुरू-
पाणि प्रत्ययाश्च ततः परं । कार्याद् विद्यादन्वयन्वमेतच्छास्त्रमुणादि-
दिष्विति भाष्यानुशासनात् ॥ २८ ॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ पूर्वसूत्रोक्तस्य हेतोरनैकान्तिकत्वं
चारयितुं तददृष्टान्तासङ्गतिं वदतीत्याशयेन सूत्रमुपन्यस्य व्याकर्तुंम-

मपि दृश्यमानः स्तम्भः स्तम्भ एव । स्वस्य योक्षे प्रवृत्तिव्याघा-
तश्चकारार्थः ॥ २९ ॥

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

यदप्युच्यते, बाह्यार्थव्यतिरेकेणापि वासनया ज्ञानवैचित्र्यं भ-
विष्यतीति । तन्न वासनानां न भाव उपपद्यते । त्वन्मते बाह्या-
र्थस्यानुपलब्धेः । उपलब्धस्य हि वासनाजनकत्वम् । अनादित्वे
त्वन्धपरम्परान्यायेनाप्रतिष्ठैव । अर्थव्यतिरेकेण वासनाया अ-
भावाद् वासनाव्यतिरेकेणाऽप्यर्थोपलब्धेरन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थ-
सिद्धिः ॥ ३० ॥

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥

वासनाया आधारेऽपि नास्ति । आलयविज्ञानस्य क्षणिक-
त्वात् । वृत्तिविज्ञानवत् ।

एवं सौत्रान्तिको विज्ञानवादी च प्रत्युक्तः । माध्यमिकस्तु
मायावादिबद्धसम्बद्धभाषित्वादुपेक्ष्य इति न निराक्रियत आ-
चार्येण ॥ ३१ ॥

क्षणिकत्वाच्च ॥ प्रकान्तरेणापि वासनां निराकरोतीत्याशयेना-
हुः*वासनाया इत्यादि* । अयमर्थः । वृत्तिविज्ञानं वासनाजनकं पूर्व-
क्षणवृत्ति । तदाधारश्चालयविज्ञानं तत्समानकालम् । एवं सति वृ-
त्तिविज्ञानेन यदा वासनोत्पादनीया तदानीं वृत्तिविज्ञानाधारस्या-
लयविज्ञानस्य नष्टत्वादाधारभावेनापि वासनानुपपत्तिः । तदानी-
मालयविज्ञानसत्ताङ्गीकारे क्षणिकवादहानिः । यदि च सन्तानिन-
आलयविज्ञानस्य वृत्तिज्ञानाधारत्वं तत्सन्तानस्य वासनाधारत्वमि-
त्युच्यते, तदाऽपि वृत्तिविज्ञानवैसाहयहेत्वभावादसङ्गतिः । यदि
च सन्तानप्रवाह एव वासनेत्युच्यते, तदाऽपि, उत्तरोत्पादे च पूर्व-
निरोधादित्यादीनां दूषणानामापत्तिः । तस्मादसङ्गतमेवेदं मतमिति ।
उपसंहरन्ति*एवमित्यादि* । तर्हि माध्यमिकः कुतो न दूष्यत इत्यत
आहुः * माध्यमिकेत्यादि * । यथा हि मायावादिनः श्रुतिच्छाया-
मादाय सर्वे विप्लावयन्ति तथा सोऽपि युक्तिच्छायामादाय सर्वे
नाशयतीत्यसम्बद्धभाषित्वात् स्वयुक्तिभिरेव दूषितप्रायः । स हि
सर्वशून्यवादी येन प्रमाणेन शून्यतां साधयति तत् प्रमाणं वर्त्तते, न
वा ? । यदि वर्त्तते तदा सर्वशून्यत्वप्रतिज्ञाहानिः । यदि नास्ति तदा
तदभावे कथं सर्वशून्यतां साधयेत् । किञ्च, स हेतुं घटति । यद
सत् तन्नकारकैर्जायते । यथा शशविषाणम् । यत् सत् तदपि भा-
वादभावाच्च नोत्पद्यते । तथाहि । न तावद्भावात् । पिण्डबीजा-
द्युपमर्देनैव घट्टाङ्कुराद्युत्पत्तिदर्शनात् । नाप्यभावात् । अभावात्मक-
त्वस्याभावान्वयस्य च कार्येष्वदर्शनात् । न स्वतः । आत्माश्रयप्र-

सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

किं बहुना । बाह्यवादो यथा यथा विचार्यते तथा तथा असम्बद्ध एवेतलं विस्तरेण । चकाराद् वेदविरोधो मुख्यः ॥ ३२ ॥

सङ्गतत्, प्रयोजनाभावाच्च । न वा परतः । परोत्पत्तौ परत्वाविशेषात् सर्वतः सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गात् । एवं जन्मनि निरस्ते जन्माभावादेव विनाशस्याप्यभावः । नापि सदसत् । सदसतो रितरेतरावलक्षणत्वादेकस्य सदसद्भावानुपपत्तेः । नापि सदसद्विलक्षणम् । एकस्य तथानुपपत्तेः । अदर्शनाच्च । अतः कोटिचतुष्टयनिर्मुक्तं शून्यमेव तस्यम्, अभावापत्तिरेव मोक्ष इति । तदिदमसङ्गतम् । तथाहि । यस्त्वया चतुष्कोटिनिर्मुक्तं शून्यं तत्त्वं व्यवस्थाप्यते, तत्त्वेनचित् प्रमाणेनावगतमुत् प्रमाणं विना घस्तुसामर्थ्यात् । नान्त्यः । तथा सत्याकाशवत् सार्वजनीनं स्याद् न चादिनो विप्रतिपद्येरत् । किञ्च, तत् सामर्थ्यं तत्रास्ति न वा । यद्यस्ति तर्हि तदाधारं शून्यमप्यस्त्येवेति न चतुष्कोटिनिर्मुक्ता । अथ नास्ति, तदापि तथा । नाद्यः । प्रमाणेऽप्यस्तिनास्तिभ्यां विकल्पिते चतुष्कोटिविधुरतासिद्धेः । किञ्चाप्येनावगतं तत् किं प्रमाणं, प्रत्यक्षमनुमानं वा । नाद्यः । सार्वजनीनत्वाभावेन तव प्रत्यक्षस्य प्रतिपाद्यनादरणीयत्वात् । अथ यद्विचारासहं तच्छून्यमित्यनुमातव्यं, तदा तवोदाहरणाभावः । सर्वस्यैव पक्षीकरणात् । तथाच नानुमानस्य सिद्धिः । अथ, घटः, शून्यः । उक्तरीत्या विचारासंहत्यात्, पटवादिति परोक्तरीतिकप्रयोगेणानुमातव्यम् । तदा तु सुवर्णजन्यकटकदादौ तन्तुजन्यपटादौ च व्यभिचारेणोपसृष्ट प्रावृर्भाषस्य निरस्तत्वाद्भावादेव भावोत्पत्तिः सिद्धैवेति न विचारासहत्वस्य सिद्धिरिति स्वयुक्तिमिरेव दूषितत्वात् निराक्रियत इत्यर्थः ॥३१॥

सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ भाष्यमत्र निगदव्याख्यातम् । एतेनैवात्यसम्बद्धत्वयोधनेन केवलदृष्टमात्रानुसारी चावांकोऽपि प्रत्युक्तो ज्ञेयः । ननु यद्यप्यत्र विज्ञानातिरिक्तप्रपञ्चसत्त्वं साधितं, तथापि तृतीयास्कन्धे कापिलेये, 'ज्ञानमेकं पराचानैरिन्द्रियैर्ब्रह्म निगुणम् ।

नैकस्मिन्नसम्भवात् ॥ ३३ ॥

विवसनसमयो निराक्रियते । ते ह्यन्तर्निष्ठाः प्रपञ्चे उदासीनाः सप्त
विभक्तीः परेच्छया वदन्ति । स्याच्छब्दोऽभीष्टवचनः । अस्तित्वास्व-
वक्तव्यानां प्रत्येकसमुदायाभ्यां स्यात्पूर्वकः सप्तप्रकारो भवति ।
तदेकस्मिन् योजयन्ति ।

अवभात्यर्थरूपेण भ्रान्त्या शब्दादिधर्मिणेत्यत्र, तथा दशमस्कन्धे
'सत्त्वं रजस्तम इति गुणास्तद्वृत्तयश्च याः । त्वय्यद्वा ब्रह्मणि परे क-
ल्पिता योगमायया । तस्मात्प्र सन्त्यमी भावा यर्हि त्वयि विकल्पि-
ता' इत्यत्रैवमन्यत्र च प्रपञ्चस्य ज्ञानमात्रत्वं कल्पितत्वं चोच्यते इति
कथं तद्विरोधः परिहर्तव्य इति चेत् । उच्यते । कपिलेन हि प्रपञ्चं
ब्रह्मात्मकत्वेनाजानतां यहिर्मुक्ततया ब्रह्मभिन्नगुणजन्यपृथगर्थत्वेन
जानतां प्रतीतिमादाय तस्या एकदेशस्वभावप्राहित्वेन तादृशप्र-
तीतिविषयमर्थत्वमपोद्य ज्ञानात्मकब्रह्मरूपता बोध्यते वैराग्यार्थं, न
तु ब्रह्मोपादेयार्थरूपताऽप्यपोद्यते इति ब्रह्मनिर्गुणपदाऽयामवसीयते ।
तथा सति कस्तत्र विरोधः । एवमेव दशमस्कन्धीये चाक्षयेऽपि श्रेय-
म् । तत्रापि सांख्यसिद्धानामेव योगमायाकल्पिततया अभाषविधा-
नात् । एवं सर्वत्रावान्तरप्रकरणवशेन वैराग्यार्थं महेन्द्रजालपक्षमि-
न्द्रियायनसृष्टिपक्षं चादाय मतान्तरसिद्धस्यैव बोधकं श्रेयम् । अतो
न कोऽपि कापि विरोध इति सर्वं सुखम् ॥ ३२ ॥ ५ ॥

नैकस्मिन्नसम्भवात् ॥ अधिकरणमवतारयन्ति । * विवसने-
स्यादि * । एत एव क्षणिका आर्हता जैनाश्चोच्यन्ते । मुक्तकच्छा-
पूर्वं दूयिता, इदानीं विवसना दूष्यन्ते इति चाचस्पतिमिथाः ।

सौगतवज्रैना अपि परमाणुकारणत्वादि कं जगतो वदन्तीत्य-
नन्तरं जैनपक्षो दूष्यते इति रामानुजाचार्याः ।

घस्तुतस्तु विरुद्धधर्मान्तरत्वं ब्रह्मण्येव प्रमाणसिद्धं, नान्य-
त्रेति स्थापयितुं तद्दूषणम् । सूत्रेषु तथैव प्रतीतेरिति प्रतिभाति ।
दूष्यांशमनुवदन्ति * ते हीत्यादि * । यतस्त ईदृशा अतो भङ्गीरूपान्

सप्त विभागान् परेषां विवक्षावशेन वदन्ति । तत्रायं प्रकारः । स्था-
 च्छब्दोऽभीष्टवचनः । इव-वा-एवप्रभृतीनामुपमादिवाचकत्वस्य सु-
 प्रसिद्धत्वात् । तथाऽयमप्यभीष्टवाचकोऽनेकान्तं द्योतयति । अतोऽ-
 स्त्यादिभेदैः समयस्तेषां सप्तप्रकारो भवति । तत्प्रकारसप्तकमेकैक-
 स्मिन् योजयन्तीत्यर्थः । परेच्छा त्वग्रे वाच्या । साम्प्रतं तु दूषणं प्र-
 पञ्चयितुं ग्रन्थान्तरोक्तं तन्मतमन्यदप्यनूचते । ते ह्येवं मन्यन्ते । जी-
 वाजीवात्मकं जगदेतन्निरीश्वरम् । तेन सङ्क्षेपतो ह्यावेव जीवजडौ
 बोधायोधात्मकौ पदार्था । विस्तरतस्तु जगत् पद्द्रव्यात्मकम् ।
 तानि च द्रव्याणि जीवधर्माधर्मपुद्गलकालाकाशाख्यानि । अत्र जी-
 वास्त्रिविधाः । वद्धा याँगासिद्धा मुक्ताश्च । धर्मो नाम गतिमतां ग-
 तिहेतुभूतो द्रव्यविशेषो जगद्द्रव्यापी । अधर्मश्च स्थितिहेतुभूतो व्या-
 पी । पुद्गलो नाम वर्णगन्धरसस्पर्शवद् द्रव्यम् । तच्च द्विविधं, पर-
 माणुरूपं तत्सङ्घातात्मकपवनज्वलनसलिलधरणीतनुभवनादिकं च ।
 कालस्तु अभूदस्ति भविष्यतीतिव्यवहारहेतुरणुरूपो द्रव्यविशेषः ।
 आकाशोऽप्येकोऽनन्तप्रदेशश्च । तेषु परमाणुव्यतिरिक्ताः पञ्चास्ति-
 काया इति संगृह्यन्ते । जीवास्तिकायां, धर्मास्तिकायोऽधर्मास्तिकायः,
 पुद्गलास्तिकाय, आकाशास्तिकायश्चेति । अनेकदेशवर्तिनि द्रव्ये
 अस्तिकायशब्दः । तत्र जीवास्तिकायस्त्रिविधजीवात्मको व्याख्यातः ।
 धर्मास्तिकायः प्रवृत्त्यनुमेयः । अधर्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः । पुद्गला-
 स्तिकायस्तु परमाणुव्यतिरिक्तानि चत्वारि भूतानि, स्थावरं जङ्गमं
 चेति । परमाणवस्तु नाऽस्तिकाय इत्युच्यन्ते । परमाणवश्चैतेषां मते
 एकविधा, न तु चतुर्विधाः । पृथिव्यादिभेदस्तु परिणामभेदक-
 तः । आकाशास्तिकायो द्वेषा । लोकाकाशोऽलोकाकाशश्चेति । त-
 न्नोपर्युपरिस्थितानां लोकानामन्तर्वर्ती लोकाकाशः । तेषामुपरि
 मोक्षस्थानमलोकाकाशास्तत्र हि न लोकाः सन्तीति । तदेवं जीवाजी-
 यपदार्थौ पञ्चधा प्रपञ्चिता । जीवानां मोक्षोपयोगिनमपरमपि सङ्घर्ष-
 कुर्वन्ति । जीवाजीवास्रवसंवरनिर्जरबन्धमोक्षा इति जीवाजीवी प्र-
 पञ्चिता । तत्र जीवस्तु ज्ञानदर्शनधीर्यसुखगुणः सावयवो देहपरि-
 माणः । अजीवस्तु जीवभोग्यं वस्तुजातम् । आस्रवसंवरनिर्जरास्त्र-
 यः पदार्थाः प्रवृत्तिलक्षणाः प्रपञ्चन्ते । द्वेषा प्रवृत्तिः । सम्यग् मि-
 थ्या च । तत्र मिथ्या प्रवृत्तिरास्रवः । आस्रावयति पुरुषं विषयेष्वि-

तीन्द्रियप्रवृत्तिरुच्यते । इन्द्रियद्वारा हि पौरुषं ज्योतिर्विषयांश्च सृ-
 शद् रुपादिरूपेण परिणमत इति । अन्ये त्वाहताः कर्माण्यास्रवमा-
 हः । तानि हि कर्त्तारमभिव्याप्यास्रवन्ति, कर्त्तारमनुगच्छन्तीत्यास्र-
 वः । मयं मिव्याप्रवृत्तिरनयहेतुत्वात् । संवर्तनिर्जरौ तु सम्यक्प्रवृ-
 स्तौ । तत्र समदमादिरूपा प्रवृत्तिः संवर्तः । सा ह्यास्रवं स्रोतसो-
 ऽकारं मवृषोतीति संवर्त इत्युच्यते । निर्जरस्त्वनादिकालप्रवृत्तिक-
 पायकः स्युष्यापुष्यापुष्यप्रहाणहेतुस्तत्तशिलारोहपास्नातमौनवीरसत-
 तिष्ठनिर्माणकेशोल्लुञ्चनादिलक्षणमहद्बुधपदेशावगतं तपः । तद्धि
 सुग्रदुःश्रोपयोगेन पुष्यापुष्यं निःशेषं जरयतीति निर्जर इत्युच्यते ।
 यन्धस्त्वष्टविचं कर्म । तत्र ज्ञानावरणीय दर्शनावरणीयं मोहनीय-
 मन्तरायमिति चतुर्विधं घातिकर्म । तत्र सम्यग् ज्ञानं न मोक्षसा-
 धनम् । न हि ज्ञानाद्वस्तुसिद्धिरतिप्रसङ्गादिति विपर्ययो ज्ञानावर-
 णीयं कर्माच्यते । आहृतदर्शनाभ्यासात्त मोक्ष इति ज्ञानं दर्शनावर-
 णीयं कर्म । बहुषु विप्रतिपिद्धेषु मोक्षमार्गेषु तीर्थकरैरुपदिष्टेषु विशे-
 यानयधारणं मोहनीयं कर्म । सम्मोक्षमार्गप्रवृत्तानां तद्विघ्नकरं वि-
 ज्ञानमन्तरायं कर्म । तद्धि जीवगुणानां ज्ञानदर्शनवीर्यसुखानां घा-
 तकर्मातीति घातिकर्मैत्युच्यते । वेदनीयं नामिकं गोत्रिकमायुष्कामिति
 अतुर्पिधमघातिकर्म । तद्धि शरीरसंस्थानतदभिमाननस्त्वितित्प्र-
 युक्तसुग्रदुःश्रोपेक्षाहेतुभूतम् । तत्र वेदनीयं नाम शुक्लपुद्गलविपाक-
 हेतुः । तद्विघ्नोऽपि न मोक्षपरिपन्थी । तत्त्वज्ञानाविघातकत्वात् ।
 शुक्लपुद्गलकारम्मकं वेदनीयकर्मानुगुणं नामिकं कर्म । तद्धि शुक्ल-
 पुद्गलस्यघातपक्षां फललक्षुद्बुदादिमारमते । गोत्रिकं त्वग्याकृतं तं-
 तोऽभ्यासं शक्तिरूपेणावस्थितम् । आयुष्कं तूपादद्वारेणायुष्कायति
 काययतीति । तान्येतानि शुक्लपुद्गलाध्यत्वाद्घातीनि कर्माणि तदेत-
 रकर्मोष्कं पुण्ययन्धकत्वाद् यन्ध इत्युच्यते । मोक्षस्तु विगलितसम-
 स्तहंशान्तहासनस्य अनावरणज्ञानस्य सुलोकतानस्य म्बरुपाविर्मा-
 यः । तारशस्य उपरिदेशाद्यस्थानं या । स च यन्धनिष्टसौ नित्यसिद्धा-
 दंशनुग्रहाद् भयतीति । परं जीवाद्यः पदार्थां ध्यात्वाताः।पतत् सर्वं
 धरतुजातं यस्यघातस्यनित्यरवानित्याप्यभिधत्वाभिधत्वादिभिरनैकान्ति-
 कर्मिच्छन्तः नतमर्द्धानयं नाम ध्यायमपतारयन्ति।त्यादन्ति, स्यात्प्रसि,
 त्यादरित च नास्ति च, स्यादपत्तः, स्यादस्ति घायकम्यः, स्यात्प्रसि

तद् विरोधेनासम्भवादयुक्तम् ॥ ३३ ॥

चावकव्यः, स्यादस्ति च स्यान्नास्ति चावकव्यश्चेति । स्याच्छब्दो निपा-
तः । यथाहुः । चाफ्येप्यनेकान्तघोती गम्यं प्रति विशेषणं स्यान्निपातोऽयं-
योगित्वात्तिङन्तप्रतिरूपक इति । तद्विदं द्रूपयन्ति * तद् विरोधेनासं-
भवादयुक्तमिति * । अयमर्थः । योऽयं सप्तभङ्गीनयो नाम न्यायः सर्वत्रा-
यतारितः स त्वयाभ्युपगतेषु जीवधर्माधर्मपुद्गलकालाकाशेषु तद्वा-
न्तरविधासु अस्ति कायादिषु तद्धर्मेषु आस्रवसंघरनिर्जरेषु बन्धमोक्ष-
साधनेषु तत्तत्फले बन्धमोक्षे चायतरन् सर्वानेष त्वत्तुक्तान् पदार्थान्
सत्त्वासत्त्वादिभिः स्वरूपतो नित्यत्वानित्यत्वादिभिर्धर्मतोऽवस्थात-
श्च सन्दिग्धान् कुर्वन्त इति न स्यातिपेलवत्वं तीर्थंकरस्याहंतश्च भ्रान्ति-
मेव घोटयन् प्रेक्षावत्प्रवृत्तिमेव निरणद्धीत्ययुक्तम् । न च यथा
घटो घटरूपेणास्ति, पटरूपेण नास्त्येवं सर्वं स्वरूपेणास्ति रूपान्तरेण
नास्तीति कथमसम्भव इति वाच्यम् । एवं सति येन रूपेणास्ति तेन
रूपेणास्त्येव, येन नास्ति तेन नास्त्येवेति तत्तद्रूपे तद्गङ्गे तद्विरुद्धम-
ङ्गासम्भवाद, वस्तुतस्तु विषयभेदेनास्ति नास्त्योस्तत्रैकान्त्याभङ्गकत-
या भङ्गवत्सैवाभावाच्च सप्तभङ्गीनयस्यासार्वत्रिकप्रसङ्गः । यदि च
तत्राप्यस्ति सप्तभङ्गी, तदा तत्पदार्थस्वरूपमस्तीत्यपि स्यान्नास्तीत्य-
पीति स्वरूपानध्यवसानप्रसङ्गः । किञ्च । ये भङ्गरूपाः सप्तार्यास्त-
त्रापि सप्तभङ्गीसद्भावादेकौनपञ्चाशद्भङ्गीप्रसङ्गः । तेषुपि यथा
त्वयोच्यन्ते तथाऽन्यथा वेत्यनध्यवसानप्रसङ्गश्च । न च सर्वमनै-
कान्तिकमित्यवधारणं निश्चितमेवेति वाच्यम् । अवधारणस्य सर्व-
मध्यपातेन तत्रापि सप्तभङ्ग्युपनिपातात् तस्याप्यनिश्चयप्रसङ्गत् ।
अतो भङ्गानां परस्परविरोधेनैकस्मिन् धर्मिण्यसम्भवादयुक्तमेवेदं
दर्शनमिति । किञ्च । वा एषा सप्तभङ्गी एकैकस्मिन् योज्यते सा,
केन प्रमाणेन, कुत्र चाऽवधृता इति वक्तव्यम् । प्रत्यक्षेणैव सर्वत्रेति-
चेत् । सर्वत्रावधियमाणस्य सर्वजनीनत्वदर्शनाच्च तत्र वादिनां वि-
प्रतिपत्तिः स्यात् । प्रत्यक्षस्य निश्चयाङ्गीकारे च तत्र नास्तीत्यादि-

भङ्गनिवृत्त्या त्वन्यायस्य सार्धत्रिकत्वं च भज्येत । कथनादवक्तव्य-
त्वं भज्येत । एवं प्रमाणान्तरेणावधारणेऽपि ज्ञेयम् । यदि च सर्वं
वस्तुजातं द्रव्यपर्यायात्मकमिति द्रव्यात्मना सत्त्वैकत्वमित्यत्वादिकं
व्युत्पाद्यते पर्यायात्मना च तद्विपरीतं व्युत्पाद्यते । पर्यायाच्च द्रव्य-
स्थावस्थाविशेषास्तेषां भावाभावरूपत्वादिकं सर्वमुपपन्नमित्युच्य-
ते । तदाप्येकस्य वस्तुन एकस्मिन् कालेऽस्तित्वनास्तित्वयोरसम्भ-
व एव । उत्पादविनाशशालित्वतद्वैपरीत्यरूपानित्यत्वयोश्चासम्भव
एव । इदं च कालभेदेऽपि न सम्भवतीत्युक्त एवायमभ्युपगमः ।

यत्तु कश्चिद्वनन्तवीर्यनामा स्याद्वादी ।

तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत् ।

स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते ॥

क्रमेणोभयवाञ्छायां प्रयोगः समुदायवान् ।

युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तितः ॥

आद्यावाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इष्यते ।

अन्त्यावाच्यविवक्षायां षष्ठमङ्गसमुद्भवः ॥

समुच्चयेन युक्तश्च सप्तमो भङ्ग उच्यते इति परेच्छाकृतव्यव-
स्थया सप्तमङ्गान् प्रतिपाद्यामास । युगपदस्तित्वनास्तित्वयोर्विवक्षा-
यां क्रमवर्तित्वाद्युभयं युगपदवाच्यम् । आद्यास्तित्वमङ्गोऽन्त्येनास-
त्त्वेन सह युगपदवाच्यः । अन्त्यश्चाद्येन भङ्गेन सह युगपदवाच्यः ।
समुच्चितरूपश्चान्य एकैकेन सह युगपदवाच्य इति तदर्थं चाह ।

अत्रोच्यते । ये एते सप्तमङ्गाविवक्षाभेदेनोपपादितास्ते किं व-
स्तुनो नैसर्गिका धर्मा आगन्तुका वा, आरोपिता वा, तद्विषया वा ।
नाथः । नैसर्गिकस्य धर्मस्य स्वभावत एव वस्तुषु सत्ताया नियत-
तया सप्तानामपि भङ्गानां विवक्षां विनापि सत्त्वप्राप्तेर्विवक्षानिवेश-
नस्य तत्राप्राप्त्योजकत्वात् । न द्वितीयः । एकान्तस्य कस्यापि नैसर्गि-
कस्याभावे आगन्तुकस्यापि दृष्टविरोधेनाशक्यवचनत्वात् । अत एव
न तृतीयोऽपि । आरोपितैर्भङ्गैर्वास्नवधर्मनैकान्त्यस्य कर्तुंमशक्य-
त्वेन तस्य वैयर्थ्याच्च । न तुरीयः । अनया भङ्गकल्पनया नैसर्गिक-
स्थानकान्तित्वायोगात् । नाप्येषां नैसर्गिकत्वम् । परस्परविरोधप्रद-
र्शनेन प्राचीनैरेव दृषितत्वात् । अतः सप्तानां भङ्गानामितरेतरविरो-
धेनासम्भवादयुक्तमेवैकत्र निवेशनम् ॥ ३६ ॥

एवञ्चात्माऽकात्स्न्यम् ॥ ३४ ॥

ननु कथं बहिरुदासीनस्य तद्द्रूपणमत आह । एवमपि सति
त्वात्मनो वस्तुपरिच्छेदादकाल्प्यं न सर्वत्वम् ।

अथवा शरीरपरिमाण आत्मा चेत् तदा सर्वशरीराणामतुल्य-
त्वादात्मनो न काल्प्यं न कृत्स्नशरीरतुल्यत्वम् ॥ ३४ ॥

नच पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

शरीराणामवयवोपचयापचयानुसारेणात्मनोऽपि देवतिर्यङ्-
पनुष्येषु अवयवोपचयापचयाभ्यां तचुल्यता स्यात् । तथा सति

एवञ्चात्माकात्स्न्यम् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि *
व्याकुर्वन्ति । * एवमित्यादि * । एवमात्मनिष्ठतया तद्द्रूपणेऽनङ्गी-
कृतेऽपि सति परमाणुभ्य एव सृष्ट्यङ्गीकारेणात्मनो वस्तुपरिच्छेदा-
ङ्गीकाराद् अकात्स्न्यं, सर्वत्वं न भवति । तथाच मोक्षदशायामलोका-
काशवर्तित्वेन तत्कृतावरणसम्भवाक्षिरावरणप्रतिज्ञाहानिः । किञ्च ।
सर्ववस्तुश्चात्माभावादात्मनामस्तिकायत्वप्रतिज्ञाहानिश्चेत्यर्थः । अ-
थाकाशावरणं नावरणम् । दिग्मयरेष्वनावृतत्वव्यवहारात् । आत्मना-
मसर्वत्वेषु जातिवत् तत्र तत्र व्याप्तेः सुवचनत्वेन जीवास्तिकाय-
स्य न हानिरित्याशङ्क्य पक्षान्तरमाहुः * अथवेत्यादि * । यथा ब-
हिर्बिरोधेन सप्तभङ्गायोगो द्रूपणम्, एवमेव देहपरिमाणात्मवादा-
ङ्गीकारेण देहानां सर्वेषां व्यक्तिभेदेनायस्वामेदेन चातुल्यत्वान्मनुष्य-
जीवस्य केनचित् कर्मणा गजशरीरे प्रवेशे शरीरैकदेश एव स
जीवः स्यादेकदेशान्तरं च जीवशून्यं स्यात् । नच सिद्धान्तषट् गुण-
व्याप्त्या दोषः परिहर्तव्य इत्यपि युक्तम् । तथा सरयणुत्वत्यागा-
योगात् । चकारात् पिपीलिकादिदेहे प्रविशैस्तत्र न सम्मीयेते-
त्यपि सूच्यते ॥ ३४ ॥

नच पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ किञ्चिदाशङ्क्य प-
रिहरतीत्याशयेन व्याकुर्वन्ति * शरीराणामित्यादि * । अयमर्थः ।

पर्यायेणाविरोध इति न वक्तव्यम् । तथा सति विकारापत्तेः ।
सङ्कोचविकासेऽपि विकारस्य दुष्परिहरत्वात् ॥ ३५ ॥

अन्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥

अन्यावस्थितिर्मुक्तिसमयावस्थितिस्तस्माद्धेतोः । पूर्वदोषपरि-
हाराय च उभयनित्यत्वं भवेदणुत्वं वा, महत्त्वं वा । उभयथापि
शरीरपरिमाणो न भवतीति न त्वार्थोत्पत्तिः ॥ ३६ ॥

जीवो हि नानाविधेन कर्माण्येन ज्ञानावरणीयादिना तत्तच्छरीरेषु
प्रविशति । ततो निर्गच्छति च । तानि च शरीराणि नानापरिमाणा-
नीति तेषां शरीराणामवयवोपचयापचयानुसारेण देवादिशरीरप्र-
विष्टजीवस्यावयवोपचयापचयाभ्यां तत्तच्छरीरपरिमाणता वक्तुं
शक्यते । तथा सति पर्यायाख्येनावस्थाविशेषेण क्रमिकेण प्रवेशेन
वा परिमाणस्याविरोध इति सूत्रांशेनाशङ्क्य, नचेति परिहरति । एवं
न वक्तव्यम् । कुतः ? । विकारिकादिभ्यः । विकारसावयवत्वानित्य-
त्वानां प्राप्तेर्लोकगतमतादविशेषः । किञ्च । तेष्ववयवाः कुत्र गच्छ-
न्ति, तिष्ठन्ति च महान्तं कालं, कुतश्चायान्तीत्यापि निर्द्धारयितुम-
शक्यम् । अथ न ततोऽपगच्छन्ति, किन्तु स्वल्पशरीरप्राप्तौ घटे
दीपावयववद् मुष्ट्यादिसितपटवद् वा सङ्कुच्य तिष्ठन्ति, पुनर्वृहच्छ-
रीरप्राप्तौ विकाशं प्राप्नुवन्तीति विभाव्यते, तदापि विकारवत्त्वं तु
दुष्परिहरम् । तथा सत्यनित्यत्वापाताद् बन्धमोक्षाङ्गीकारो वा-
ध्येतेति ॥ ३५ ॥

अन्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ दूषणान्तरं घटो-
त्थाशयेनाहुः । * अन्येत्यादि * । दिगम्बरैर्हि मोक्षावस्थागतो यो
जीवस्तत्परिमाणमवस्थितमिष्यते । मुक्तस्य जीवस्य देहान्तरमा-
वात् तन्नित्यं परिमाणम् । एवं सति त्वदङ्गीकृता या अन्यपरिमा-
णनित्यता तस्माद्धेतोः । चकाराच्चार्वाकमृतं वारयितुं विकारादि-
प्राप्तं यज्जीवानित्यत्वं तत्परिहाराय उभयनित्यत्वाद् उभयोः सत्त्वात्

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

पराभिप्रेताञ्जडीवान्निराकृषेश्वरं निराकरोति ।
वेदोक्तादणुमात्रेऽपि विपरीतं तु यद् भवेत् ।
तादृशं वा स्वतन्त्रं चेदुभयं मूलतो मृषा ॥
तार्किकादिमतं निराकरोति ।

मोक्षावस्थयोर्जीवपरिमाणस्य नित्यत्वं भवेत् । अणुत्वं वा महत्वं वा संसारिजीवपरिमाणं नित्यम् । नित्यद्रव्यपरिमाणत्वात् । आकाशादिपरिमाणवत् । जैवान्त्यपरिमाणवद्वेत्यनुमानात् । अन्यथा विपरीतानुमानादन्यपरिमाणस्याप्यनित्यत्व स्यात् । अतोऽविशेषः । उभयथापि जीवः शरीरपरिमाणो न सेत्स्यतीति न तवाभिमतार्थसिद्धिरित्यर्थः । एवमार्हतान् यौक्तिकानवगत्य कश्चित्तद्दर्शने श्रद्धालुर्भवेदिति तस्यापि निवारणं कृतम् ॥

एतेषु पदस्वप्यधिकरणेषु ब्रह्म जगदुपादानं न वेति सन्देहस्तत्तन्मतविरोधः सन्देहबीजं, नेति पूर्वः पक्षः सर्वसमयानामयुक्तत्वाद् ब्रह्मैवोपादानमिति सिद्धान्तो ज्ञेयः । पष्ठे तु ब्रह्मैव विरुद्धधर्माधारं, नेतरदिति नियमो युक्तो, न वेति सन्देहः, स्याद्वादिभिः सर्वत्र तथाभ्युपगमाच्चेति पूर्व पक्षः । स्याद्वादस्यासङ्गतत्वाद् ब्रह्मैव तथेति नियमो युक्त एव श्रुत्या भक्तप्रत्यक्षेण च प्रामातृत्वादिति सिद्धान्त इति प्रकारान्तरमधिक ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥ ६ ॥

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ अधिकरणमवतारयन्ति । * परेत्यादि * । तथाच पत्युरिति पदमेवाधिकरणभद्रकम् । पूर्वमते पत्युरभावात् । तेन स्मृतिसिद्धस्य पत्युरिदानीं निराकरणं प्रस्तूयन् इत्यर्थः । नन्वीश्वरवादस्य वेदानुसारित्वात् कुतस्तन्निराकरणमित्यत आहुः । * वेदाक्तेत्यादि * । * तादृशमिति * । वेदोक्तात् सर्वप्रकारैर्विपरीतम् । तथाचेतो हेतोर्बाह्यावाह्यनिराकरणमित्यर्थः । पराभिप्रेताश्वरनिकरणेऽपि विशेषमाहुः । * तार्किकादीति * । तार्किका, नैयायिका, वैशेषिकाश्च । आदिपदेन हेरण्यगुर्भा, पातञ्जला, काण्ड-

लिकाः, कालामुखाः, पाशुपताः, शैवाश्च । तत्र तार्किकमते नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्नाख्यविशेषधर्मवान् स्वाभाविकशरीररहितो जीवाद्दृष्टसम्पादितं शरीरं भूतावेशन्यायेनाविद्यु कार्यं जगत् करोति । हैरण्यगर्भादीनां मते क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः प्रधानपुरुषाभ्यामन्यस्तदाधिष्ठाता शुद्धसत्त्वशरीरो जगन्निर्मिमीते । कापालिकादीनां चतुर्णां मते तु निमित्तकारणं पशुपतिरोश्वरः । सर्वेऽप्येत ईश्वरे जगदुपादानत्वं नेच्छन्ति । निमित्तकारणत्वमात्रमाहुः । तथा तार्किकाः प्रमाणादिषोडशपदार्थतत्त्वज्ञानाद् द्रव्यादिसप्तपदार्थांसासाधर्म्यवैधर्म्यज्ञानाच्च यथायथं मोक्षमाहुः । योगिनश्च नित्यानित्यवस्तुविवेकमात्रात् । कापालिकास्तु 'तोकमं च कारुकं चैव कुण्डलं च शिखामणिः । भस्म यज्ञोपवीती च मुद्रापट्टकं प्रचक्षते । आभिर्मुद्रितदेहस्तु न भूय इह जायते । मुद्रिकापट्टकतस्वज्ञः परमुद्राविशारदः । भगासनस्थमात्मानं ध्यात्वा निर्वाणमृच्छती'त्यादिकमाहुः । तथा कालामुखा अपि कपालपात्रभोजनशवभस्मस्नानतत्प्रार्थनलगुडधारणसुराकुम्भस्वापनतदाधारदेवपूजादिकम् येहि कामुष्पिकसकलफलसाधनमभिदधति । तथा शैवा अपि 'रुद्राक्षकडुणं हस्ते जटा चैका च मस्तके । कपालं मस्मना ह्यानामित्याद्याहुः । तथा केनचित् क्रियाविशेषेण विजातीयानामपि ब्राह्मण्यप्राप्तिमुत्तमाश्रमप्राप्तिं चाहुः । 'दीक्षाप्रवेशमात्रेण ब्राह्मणो भवति क्षणात् । कपालं व्रतमास्थाय यतिर्भवेति मानव' इति । पाशुपतशास्त्रमपि पशुपतिनेश्वरेण प्रणीतं पञ्चाध्यायि । तत्र पञ्च पदार्थाः । त्याग्यन्ते । कारणं, कर्त्तव्यं, योगो, विधिर्दुःखान्त, इति । कारणमीश्वरः । कार्यं प्रधानं महदादि च । योगोऽप्योङ्कारादिध्यानधारणादि । विधिस्त्रिपद्यणास्त्रानादि, गूढचर्यायसानो दुःखान्तो मोक्षः । पशवः संसारिण आत्मानस्तेषां पाशो बन्धनम् । तद्विमोक्षो दुःखान्तः । पाशुपतवैशेषिकनैयायिककापालिकानां मुक्त्यवस्थायामशेषविशेषगुणोच्छ्रित्या पापाणकल्पा आत्मानो भवन्ति । सांख्यशैवयोश्चैतन्यस्वभावास्तिष्ठन्तीति भेदः । ईश्वरं निमित्तकारणं मन्यानामयमाशयः । चेतनस्य खल्वधिष्ठातुः कुलालादेः स्वस्वकार्ये कुम्भादिरूपे निमित्तत्वमात्रं दृष्टं, न तु पादानस्यमपि । अत ईश्वरोऽप्यधिष्ठाता जगतो निमित्तमेव, न तूपादानम् । एकस्यैकस्मिन्नेव निमित्तत्वोपादान-

पतिश्चेदीश्वरस्तस्माद् भिन्नस्तदा विषमकरणाद् वैषम्यनैर्घृण्ये
स्याताम् । कर्मापेक्षायां त्वनीश्वरत्वं युक्तिमूलत्वादोषः । असाम-
ञ्जस्याद्धेतोर्न पतित्वेनेश्वरसिद्धिः ॥ ३७ ॥

सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

जीवब्रह्मणोर्विभुत्वादजसंयोगस्यानिष्टत्वात् पतित्वानुपपत्तिः ।
तुल्यत्वादप्यनुपपत्तिरिति चकारार्थः ॥ ३८ ॥

त्वयोर्विरुद्धत्वादिति प्राप्तम् । तत्रेदमुच्यते ॥ पत्युरसामञ्जस्यादि-
ति ॥ किमसामञ्जसमित्याकाङ्क्षायां विवृण्वतं । * पतिश्चेदित्यादि * ।
ननु वैषम्यनैर्घृण्यसूत्रे कर्मसापेक्षत्वेन स्वयमेव दोषः परिहृत इति
कथं तत्कृतमसामञ्जसमिहोद्गाध्यत इत्यत आहुः । * कर्मत्यादि * ।
तत्र हि, पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवतीति, एष उ एव साधु कर्म कारय-
तीत्यादिश्रुतिसिद्धं विरुद्धधर्माश्रयत्वं ख्यापयितुं तयोक्तम् । एते तु न
तथा वदन्ति, किन्तु दृष्टानुसारेण कल्पनया । श्रुतिसिद्धस्य त्रिगुणा-
तीतसाकारेश्वरस्वरूपस्यानङ्गीकारात् । योगिभिः शुद्धस्वरूपोपाधि-
कस्य नैयायिकैर्ज्ञानेच्छाप्रयत्नातिरिक्तविशेषधर्मरहितस्याशरीरस्या-
ङ्गीकारेण तद्दर्शनेषु तद्विरोधस्य स्फुटत्वात् । माहेश्वरमतेऽपि त्रिलो-
चननीलकण्ठादिविशिष्टरूपाङ्गीकारेण, तादृशस्य च नारायणोपनि-
षदादौ नारायणादुत्पत्तेरुक्तत्वात् तदनङ्गीकारेण विरोधस्य स्फुट-
त्वात् । तत् सर्वं मया ग्रहस्ते प्रपञ्चितमिति नात्रोक्तम् । अतो यत्
तैरङ्गीक्रियते तद् युक्तिमूलमेवाङ्गीक्रियते, न तु श्रुतिसिद्धम् । अतो
येदं विरुद्धयुक्तिमूलत्वादोष इत्यर्थः । सूत्रे साध्यनिर्देशस्याभावात्
पूर्वाधिकारणरम्मसूत्राश्रयत्वात् तदनुवृत्त्या साध्याकाङ्क्षापूर्तिरित्याश-
येनाहुः । * असामञ्जस्यादित्यादि * । सूत्रयोजना तु तार्किकाद्यभि-
मतः पतिर्नोपपद्यते । कुतः ? असामञ्जस्यात् । तथाच वैषम्यादिरू-
पात् तस्मात् तथेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॥ दृष्टानुसारेण कृपणान्तरं वदतीत्या-
हुः । * जीवेत्यादि * । निमित्तमाश्रत्वाङ्गीकारेण जीवपरमाण्वा-

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

स चेश्वरो जगत्कर्तृत्वेन कल्प्यमानो लौकिकन्यायेन कल्पनीयः । स चाधिष्ठित एव किञ्चित् करोतीतीश्वरेऽप्यधिष्ठानमङ्गीकर्तव्यम् । तस्मिन् कल्प्यमाने पतविरोधोऽनवस्था अपमभवश्च ॥ ३९ ॥

दीनां प्रधानस्य च नित्यत्वाङ्गीकारेण तद्विरूपितमवयवस्य तदभिमतेश्वरे अभावात् समवायसम्बन्धस्यानुपपत्तः । जीवब्रह्मणोर्विभुत्वादनवयवत्वाच्च कर्मजस्यावयवजस्य च संयोगस्य यन्तुमशक्यतया जन्यस्य तस्याभावाद्जसंयोगस्य चानित्यत्वाद् वैषम्याद्यापस्या प्रवर्त्तनादेरशक्यवचनत्वेन ईशानप्रयोजकतया स्वरूपसम्बन्धस्यायुक्तत्वात् पतित्वानुपपत्तिः । नच स्वरूपसम्बन्धान्तराभावेऽपि स्वस्वामिभाव एव सम्बन्धोऽस्त्विति वाच्यम् । यतः सत्यगतत्वाचिद्रूपत्वादिना तुल्यत्वाददृष्टेनैव तत्तद्भोगोपपत्तेश्चेशानस्याप्रयोजकत्वादपि पतित्वानुपपत्तिरिति चकारसूचितोऽर्थः । एतेनैव प्रधानेशानमप्यनुपपन्नमिति व्याख्यातम् । तस्यापि व्यापकत्वमहदादिजननस्वभावतयाङ्गीकारेण तदीशानस्याप्यप्रयोजकत्वादिति । तथाचानुपपन्नं तार्किकादिमतमित्यर्थः । भाष्येऽनुल्लेखस्तूपलक्षणाविधया अनुक्तसिद्धत्वाज्ज्ञातव्यः ।

इदं सूत्रं रामानुजमट्टभास्करशैवमिश्रभूमिर्न लिखितम् । मध्वशङ्कराभ्यां तु लिखितम् ॥ ३८ ॥ ७ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ तार्किकमते द्रूपणान्तरमन्यदप्याहेत्याहुः । * स चेत्यादि * । अधिष्ठानं शरीरम् । अयमर्थः । कार्यत्वादिलिङ्गकानुमानैर्जगत्कर्तृत्वेन कल्प्यमान ईश्वरो लौकिकन्यायेनोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षायत्नवत्तया कल्पनीयः । लौकिकश्च कर्त्ता शरीरमधिष्ठायैव करोतीतीश्वरेऽपि शरीराधिष्ठानमङ्गीकर्तव्यम् । नचाशरीरस्यैव कर्त्तृत्वम् । मनसो नित्यत्वेऽप्यशरीरेषु मुक्तेषु मानसकार्यादर्शनात् तत्र दृष्टान्ताभावेन न्यायानवता-

करणवच्चेत्र भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

करणवदङ्गीकारे असम्बन्धदोषः परिहृतो भवति । तच्च न युक्तम् । भोगादिप्रसक्तेः ॥ ४० ॥

रात् । अतः शरीराधिष्ठानमवश्यमङ्गीकर्तव्यम् । अन्यथा दृष्ट-
विरोधन प्रतिवादिनं पर्यनुयुञ्जानस्य तत्रैव निग्रहात् । तस्मिंश्च क-
ल्प्यमाने नित्यानित्यविकल्पेन मतविरोधः । सावयवस्य शरीरस्य
नित्यत्वे जगतोऽपि नित्यत्वाधिरोधादीश्वरासिद्धेः । नच तन्निरवय-
वम् । अदर्शनादसिद्धेः । अथानित्यम् । तर्हि तस्य कः कर्ता । न
तावज्जोवः । तस्याशरीरस्य तत्रासामर्थ्यात् । सोऽपि सशरीरश्चेत्
तस्यापि कर्त्रन्तरविचारेऽनवस्थाप्रसङ्गः । अथ स्वयमेव स्वशरीरं
भूतावेशन्यायेनाधिश्य करोतीतिचेत् तदाप्युक्तैवानवस्था । अतो
चञ्चलेपायितैवाधिष्ठानानुपत्तिः । चकारोऽनुक्तानां दोषाणां समु-
च्चारकः । ते च जन्माद्यधिकरणे प्रपञ्चितास्ततोऽवगन्तव्याः ।

माध्वास्तु—अधिष्ठानपदे आधारं व्याकुर्वन्ति, निराधारस्य
कर्तृत्वं न दृष्टमिति ॥ ३९ ॥

करणवच्चेत्र भोगादिभ्यः ॥ परोक्तं परिहारमाशङ्क्य दूषयती-
त्याहुः । * करणवदित्यादि * । करणवदिति द्वितीयार्थं घटितः । त-
थाच यथा शरीररहितोऽपि जीवः करणग्रामं मनश्चक्षुरादिकम-
धितिष्ठति स्वस्वकार्ये प्रेरयति, तथा ईश्वरोऽप्यशरीरः सर्वाङ्गी-
घानाधिष्ठास्यति । प्रधानपुरुषौ चाधिष्ठास्यति । अधिष्ठानं चात्र स्व-
स्वकार्ये नियोजनम् । एवञ्चासम्बन्धदोषोऽपि परिहृतो भवति । श्रे-
णीमुत्पद्यत् स्वस्वामिभावेनैव निर्वाहादितिचेन्नेदं युक्तम् । कुतः? ।
भोगादिभ्यः*भोगादिदोषप्रसक्तेः । यथा हि करणान्यधितिष्ठजीवः
पुण्यपापाभ्यां सुखदुःखभोगमाग भवति, तत्र रागद्वेषादिवाञ्छा ।
तर्थावेश्वरोऽपि भवेत् । तत्र तदससंगं नियामकामावात् । नचैश्व-
र्यस्य नियामकत्वम् । लौकिकैश्वर्यवत्स्वपि तेषां दर्शनात् । नापि
निरतिशयितरूपाया ऐश्वर्यकाष्ठायाः । क्वलाभियुक्तिभिस्तास्या ए-
धासिद्धेः । अतो नानेनापि दृष्टान्तेनाधिष्ठानसम्भव इत्यर्थः ॥ ४० ॥

उत्पत्तिपक्षे जीवस्योत्पत्तिर्न सम्भवति । तथा सति पूर्ववत्
सर्वनाशः स्यात् ॥ ४२ ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

कर्तुः सङ्घर्षणसंज्ञकाज्जीवात् प्रद्युम्नसंज्ञकं मन उत्पद्यते
इति । तल्लोके न सिद्धम् । न हि कुलालादण्ड उत्पद्यत इति ।
चकारादीग्रिमस्य निराकरणम् ॥ ४३ ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

यत्त्वस्य ब्रह्मणि सिद्धत्वाद्, अजायमानो बहुधाविजायत इति श्रुत्याने-
कव्यूहतायामप्युत्पत्तः धावणाच्च नात्रापि श्रुतिविरोध इत्यत आ-
हुः । * उत्पत्तीत्यादि * । न जायते न म्रियते वा विपश्चिदिति श्रु-
त्या जीवस्य तदुभयनिषेधादुत्पत्त्यङ्गीकारे च तस्यानित्यतायां मो-
क्षाभावः । कार्यस्य कारणे लयप्रसङ्गात् । ततो मोक्षशास्त्रवैफल्यं च
स्यात् । ब्रह्मवद् विरुद्धधर्माभारत्वस्य जीवे श्रुत्या अनुक्तत्वात् । व्यु-
त्सरणं तु नोत्पत्तिः, किन्तु विभागमात्रमतो न दोषः । नच तस्य त-
न्त्रस्य भगवत्प्रणीतत्वाद्स्मिन्नप्यंशे कथं विरोध इति शङ्क्यम् । कौ-
र्मे चतुर्दशाध्याये गौतमशप्तानां मुनीनामर्थे 'तस्माद्दे वेदद्याह्यानां
रक्षणार्थाय पापिनाम् । विमोहनाय शास्त्राणि करिष्यावो वृषध्वज ।
पर्यं सम्बोधितो रुद्रो माधवेन मुरारिणा । चकार मोहशास्त्राणि
केशयोऽपि शिवेरितः । कापालं लागुडं धामं भैरवं पूर्वपश्चिमम् । पा-
ञ्चरात्रं पाशुपतं तथाऽन्यानि सहस्रश' इति । साम्बपुराणे च । 'पा-
ञ्चरात्रं भागयतं तन्त्रं घैरानस्ताभिधम् । वेदम्रष्टान् समुद्दिश्य कम-
लापतिरुक्तयानि'ति याक्यास्तापतोऽशस्य बुद्धिपूर्वकमेव तत्र स्वाप-
नात् । अतो न कश्चिद्दोषः ॥ ४२ ॥

नच कर्तुः करणम् ॥ * अग्रिमस्येति * अहङ्कारस्य । अत्रापि
लोकभ्रूयोर्गिरोध एव दोषः । स्फुटमन्यत् ॥ ४३ ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ पश्चात्तरं प्रतिक्षिपतीत्या-

अथ सर्वे परमेश्वरा विज्ञानादिमन्त इति तथा सति तदप्र-
तिषेधः । ईश्वराणामप्रतिषेधः । अनेकेश्वरत्वं च न युक्तमित्यर्थः ।
वस्तुतस्तु स्वातन्त्र्यमेव दोषः ॥ ४४ ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

बहुकल्पनया वेदानिन्दया च विप्रतिषेधः ।
चकाराद् वेदप्रक्रियाविरोधः ॥ ४५ ॥

इति श्रीवेदव्यासविष्णुस्वामिमतवार्तिश्रीवल्लभाचार्य-
विरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ २ ॥

हुः । * अथेत्यादि * । * विज्ञानादिमन्त इति * विज्ञानैश्वर्यशक्ति-
बलवीर्यतेजःप्रभृतिपारमेश्वरधर्मान्विताः । अप्रतिषेधः * अनियम-
नम् । शेषं स्फुटम् ॥ ४४ ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ * बहुकल्पनयेत्यादि * प्रद्युम्नाख्यं मनो-
धनिरुद्धोऽहङ्कार इति करणत्वमहङ्कारत्वं चाभिधाय सर्वं एते वासु-
देवा आत्मान एवेति परमेश्वरत्वादिकल्पनया, शाण्डिल्यश्चतुर्षु वे-
देषु परं श्रेयोऽलब्ध्वा इदं शास्त्रमधीतवानित्यादिरूपया वेदानिन्दया
च स्वोक्तविरोधो वेदविरोधश्चेत्यर्थः । * वदप्रक्रियाविरोध इति *
तत्तच्चक्रादिधारणरूपसाधनप्रकारविरोधः ।

एवञ्च मोक्षधर्मे नरनारायणीये 'सांख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः
पाशुपतं तथा । ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नान्यमतानि वै । सांख्य-
स्य वक्ता कपिलः परमर्षिः स उच्यते । हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता
नान्यः पुरातनः । अपान्तरतमश्चैव वेदाचार्यः स उच्यते । प्राचीन-
गर्भे तमृषिं प्रवदन्तीह केचन । उमापतिर्भूतपतिः श्रीकण्ठो ब्रह्मणः
सुतः । ऊचिवानिदमव्यग्रो ज्ञानं पाशुपतं शिवम् । पञ्चरात्रस्य कृ-
त्स्नस्य वक्ता नारायणः स्रगम् । सर्वेष्वपि नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु ह-

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥

श्रुतिवाक्येषु परस्परविरोधः परिह्रियते विप्रतिषेधपरिहाराय । मीमांसायास्तदर्थं प्रवृत्तत्वात् । शक्त्यविरोधाभ्याम् । तथाच ब्रह्मवादे जडजीवयोर्विरुद्धांशनिराकरणाय तृतीयपादारम्भः ।

द्विविधा हि वेदान्ते सृष्टिः । भूतभौतिकं सर्वं ब्रह्मण एव

न वियदश्रुतेः ॥ तृतीयपादं व्याचिख्यासवस्त-प्रयोजनं सद्भूतिं चाहुः । * श्रुतीत्यादि * । द्वितीयपादे श्रुतिविरुद्धस्मृतिनिराकरणेन तद्विरोधस्याकिञ्चित्करत्वख्यापनात् तासामेव प्रमेयविरोधो, न श्रुतेः स इत्येवं प्रमेयाविरोधः स्थापितः । तृतीये पादे श्रुतिवाक्येषु परस्परविरोधः परिह्रियत विप्रतिषेधपरिहाराय । विरोधकृतो यः प्रामाण्यप्रतिषेधस्तन्निवृत्तये । नचानावश्यकत्वं शङ्क्यम् । मीमांसायास्तदर्थं प्रवृत्तत्वात् । शक्त्यविरोधाभ्याम् । यदा हि लोकानां मौल्यकृतसन्देशशावद् वेदार्थावगमसामर्थ्याभाव आचार्येण दृष्टस्तदा वेदार्थभूतस्य ब्रह्मणः सामर्थ्यं वेदवाक्यानां परस्परविरोधाभावं च स्वयमाकलय्य ताभ्यां कृत्वा प्रमेयाविरोधार्थमीमांसां प्रवर्त्तितवानिति । नच प्रथमपादे एवाविरोधस्य विचारितत्वादस्य गतार्थत्वं शङ्क्यम् । यथा तत्र शक्त्यविरोधाभ्यां ब्रह्मणि विरुद्धांशं परिहृतवास्तथा च * तेन प्रकारेणैव । चोवधारणे । ब्रह्मवादे * सर्वं ब्रह्मेति वादे जडानां जीवानां च ब्रह्मत्वाज्जडजीवयोः सम्बन्धी यो विरुद्धांशस्तन्निराकरणाय तृतीयपादारम्भ इत्येवं सार्थक्यात् । तथाचैवं पादस्य प्रयोजनम् । प्रासङ्गिकं पूर्वपादे परिहृत्य पुनः प्रस्तुतस्य श्रुत्यविरोधस्यैव विचारादवसरः सद्भूतिरित्यर्थः । ननु यद्यपि ब्रह्मवादे जडजीवयोर्ब्रह्मत्वं तथापि गौणमुल्यभायस्त्वसन्दिग्धः, पूर्वं तथा निर्णीतत्वात् । अतो मुख्यविचारमतिहाय किमित्येव आरभ्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः । * द्विविधेत्यादि * । तथाच जन्माद्यधिकरण-

विस्फुलिङ्गन्यायेनैका । अपरा वियदादिक्रमेण । सा चानामरूपा-
त्मना नामरूपत्ववत्त्वेनाभिव्यक्तिः । सजडस्यैव कार्यत्वात् तस्य
जीवस्य त्वंशत्वेनैव न नामरूपसम्बन्धः ।

अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागमः ।

नित्यापरिच्छिन्नतनौ प्राकथ्यं चेति सा त्रिधा ॥

तत्र क्रमसृष्टौ सन्देहः । छान्दोग्ये. हि, सदेव सोम्येदमग्र
आसीदेकमेवाद्वितीयमित्युपक्रम्य तदैक्षत तत् तेजोऽसृजतेति तेजो-

विषयपरिशोधार्थं एवायं प्रपञ्च इति नास्य गौणत्वमित्यर्थः । एकः,
अपर इति पुंलिङ्गपाठे तु प्रकारो विशेष्यत्वेन व्याख्येयः । प्राति-
पदिकस्वायाः सुपो लुगुच्यत इति महाभाष्यादौ विभक्तिपदाध्या-
हारेण योजनया प्राचीनशैल्यास्तथात्वावगमात् । ननु सर्वस्य ब्रह्म-
रूपत्वे. सृष्टिरेवासङ्गता । तस्या उत्पत्तिरूपत्वात् । ब्रह्मणः
श्चाजत्वादित्याकाङ्क्षायामाहुः । * सा चेत्यादि * । * न नामरूप-
सम्बन्ध इति * न प्रतिनियतनामरूपसम्बन्धः । तथाच प्रलयदं-
शायां कार्यस्य कारणे लयानन्तरं तस्य परमकारणेन ब्रह्मणै-
कीभावात् प्रतिनियतनामरूपशून्यत्वेनानामरूपत्वं तादृशस्य या प्र-
तिनियतनामरूपत्वेनाभिव्यक्तिः प्रकाशः सैव सृष्टिर्न तु नैयायिका-
दीनामिवासतः सत्त्वारूपा । अतस्तस्या अजत्वाविरोधित्वात्तासङ्गत-
त्वमित्यर्थः । एतेन कालविशेषे प्रतिनियतनामरूपशालित्वं कार्यत्व-
मित्यापि व्याख्यातम् । अत एव कटककुण्डलादौ सुवर्णकार्यत्वव्य-
वहारो न सुवर्णशकले, तथात्रापि जडजीवयोर्वोध्यम् । नन्वेवं सति
ब्रह्मणो जीवकारणता न स्यात् तथा सति तत्र जीवनियामकतापि
भज्येतेत्यत आहुः । * अनित्य इत्यादि * । * सेति * अभिव्यक्तिः ।
तथाच त्रिविधाया अप्याभिव्यक्तेर्ब्रह्मार्थानत्वात् तिसृष्वपि ब्रह्मणः
कारणत्वमभ्युष्णामिति नियामकताऽप्यभ्युष्णेत्यर्थः । एवं प्रासङ्गिकं प-
रिहृत्य प्रस्तुतं व्याकर्तुं तदावश्यकतायीजमाहुः । * तत्र क्रमेत्यादि *
तथाचैवं सत्यामेकवाक्यतायामेकश्रोक्तत्वादन्यत्रानुक्तत्वाच्च सन्देह

इयते । यथागमं यथान्यायं निष्ठा नारायणः प्रभुः । नचैनमेवं जानन्ति तमोभूता विशांपते । तमेव शास्त्रकर्तारः प्रवदन्ति मनीषिणः । निष्ठां नारायणमृषिं नान्योऽस्तीति वचो मम । निःसंशयेषु धर्मेषु नित्यं संवसते हरिः । ससंशये तु भगवान्नाऽध्याऽऽवसति माधवः । पञ्चरात्रविदो ये तु यथाक्रमपरा नृप । एकान्तभावोपगतास्ते हरिं प्रविशन्ति वै । सांख्यं च योगश्च सनातनं वै वेदाश्च सर्वं निखिलेन राजन् । सर्वैः समस्तैर्ऋषिभिर्निरुक्तो नारायणो विश्वमिदं पुराणमिति सर्वेषां भगवत्परत्वं वदतां पञ्चरात्रविदां भगवत्प्राप्तिं च वदताम् । 'सांख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा । आत्मप्रमाणान्येतानि न हन्तव्यानि हेतुभिरिति च वदतामपि वाक्यानां न विरोधः ।

'अक्षपादप्रणीते च काणादे सांख्ययोगयोः । त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोऽशः श्रुत्येकशरणैर्नृभिः । जैमिनीये चेति पराशरोपपुराणीयवाक्योक्तस्य श्रुतिविरुद्धांशस्य कौर्मादिवाक्योक्तस्य विमोहनांशस्य च दूषणमुखेनात्र स्फुटीकरणात् । बहुषु भाष्येष्वेवं व्याख्यानदर्शनेन प्राचीनवृत्तिष्वप्येतादृशव्याख्यानानुमानात् । तेनात्रेदं निष्पन्नम् । सांख्ये हि प्रकृतिपुरुषपर्यन्तता निरीश्वरता च श्रुतिविरुद्धा । सेश्वरसांख्ये च तदैश्वर्यस्य प्रधानाधीनता केवलनिमित्तता । तथैव योगेऽपि । तदननुसन्धाय तत्र प्रवृत्तानां जीवन्मुक्तताभवनोत्तरमपि पातः । तयोर्भगवन्निष्ठताया अज्ञानात् । तदत्रैवोक्तं, नचैनमित्यर्द्धेन । दशमस्कन्धे च 'येऽन्येऽरविन्दाक्ष विमुक्तमानिनस्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः । आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतन्त्यधोऽनाहतयुष्मदङ्गप्रय' इति । तयोर्भगवत्परत्वज्ञाने तु देवहृतिवत्कृतार्थता । तदप्युक्तं द्वितीयस्कन्धे । जज्ञे च कर्दमगृहे द्विजदेवहृत्यां स्त्रिभिः समं नवभिरात्मगतिं स्वमात्रे । ऊचे ययाऽऽत्मशमलं गुणसङ्गपङ्कमस्मिन् विधूय कापिलस्य गतिं प्रपेद' इति । एवं पाशुपतेऽपि साधनादिकं पशुपतेः परत्वं च श्रुतिविरुद्धम् । तन्मयाऽत्र प्रागेधान्तस्तद्धर्माद्यधिकरणेषु व्युत्पादितं, प्रहस्ते च प्रपञ्चितमा अतस्तावन्मात्रपरतायां पूर्ववत् पातः । भगवदङ्गघनादरणात् । 'त्वाभेवाऽन्ये शिवोक्तेन मार्गेण शिवरूपिणम् । यद्वाचार्यविभेदेन भगवन् समुपासते' इत्यक्रूरकरीत्या भगवत्परत्वज्ञाने तु क्रमान्मुक्तिः ।

तदप्युक्तं ब्रह्मपुराणे समाप्तिदशायां विष्णुमायानुकीर्तनाध्याये व्या-
सेन 'अन्यदेवेषु या भक्तिः पुरुषस्येह जायते । कर्मणा मनसा वाचा
तद्वतेनान्तरात्मना । तेन तस्य भवद्भक्तिर्यजने मुनिसत्तमाः । स
करोति ततां विप्रा भक्तिं चाग्नेः समाहितः । तुष्टे ह्युताशने तद्वद्भक्तिर्भ-
वति भास्करे । पूजां करोति सततमादित्यस्य ततो द्विजाः । प्रसन्ने
भास्करे तस्य भक्तिर्भवति तत्त्वतः । सेवां करोति विधिवत् स तु
शम्भोः प्रयत्नतः । तुष्टे त्रिलोचने तस्य भक्तिर्भवति केशवे । स-
म्पूज्य तं जगन्नाथं वासुदेवाख्यमव्ययम् । ततो भुक्तिं च मुक्तिं
च स प्राप्नोति द्विजोत्तमा' इति । एवं पञ्चरात्रेऽपि यो विरुद्धांशस्त-
दननुसन्धाने विमोहकत्वात् भुक्तिः । तदनुसन्धाय तदंशत्यागे तु
तदुक्तसाधनपाकेन साक्षादेव मुक्तिः । पञ्चरात्रविद् इति मोक्षध-
र्मियवाक्यात् । अतो न कस्यापि चाक्यस्यास्मिन् प्रकारे विरोध
इति सर्वं सुखम् ।

रामानुजाचार्यास्तु—आद्यं सूत्रद्वयं पूर्वपक्षसूत्रत्वेनाभिधाय,
विज्ञानादीति सूत्रद्वयं सिद्धान्तीयत्वेनाभिधायैवं व्याचक्रुः । वा-
शब्दः पक्षविपरिवर्त्तनार्थः । विज्ञानं चादि चेति विज्ञानादि परे
ब्रह्म । सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धानां परब्रह्मभावे परब्रह्मरूपत्वाद्गीकारे
तदप्रतिषेधः । पञ्चरात्रप्रामाण्याप्रतिषेधः । विप्रतिषेधात् । अस्मिन्न-
पि तन्त्रे जीवोत्पत्तेर्विशेषेण प्रतिषेधाच्च नास्याप्रामाण्यमिति । एवं
व्याख्यानं प्रमाणत्वेन पञ्चरात्रस्यवाक्यान्यप्युदाजहरुः । शाण्डिल्या-
वस्यासम्बन्धिनीं निन्दां च, न हि निन्दान्यायेनानुदितहोमनिन्दा-
वत् पञ्चरात्रप्रशंसातात्पर्यकामुचुः ।

मध्वाचार्यास्वेतःसूत्रचतुष्टयं शाक्तमतनिराकरणार्थत्वेना-
द्गीचक्रुः । तथाचात्र वेदविरुद्धानां स्मृतीनामप्रामाण्यात् तामि-
त्यतः किञ्चित् फलं सिद्धम् ॥ ४५ ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यचरणनखचन्द्रनिरस्तहृदयध्वान्तस्य

पुरुषोत्तमस्य कृतौ भाष्यप्रकाशे द्वितीयाध्यायस्य

द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ २ ॥

ऽवन्नसृष्टिरुक्ता, न वाय्वाकाशयोः । तैत्तिरीयके पुनर्ब्रह्मविदा-
प्रोति परमित्युपक्रम्य, तस्माद् वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत
इति आकाशादिसृष्टिरुक्ता । उभयमपि क्रमसृष्टिवाचकमित्सेक-
वाक्यता युक्ता । छान्दोग्ये मुख्यतया सृष्टिस्तैत्तिरीये गौणी, मु-
ख्या त्वग्रे वक्ष्यते, सोऽकामयतेत्यादिना ।

तत्र संशयः । किमाकाशम् । उत्पद्यते, न वेति । किं तावत्
प्राप्तम् । नोत्पद्यत इति । कुतः ? । अश्रुतेः । श्रुतिवादिनां श्रुत्यैव
निर्णयः । श्रुतौ पुनर्मुख्ये क्रमसृष्टौ न श्रूयते ॥ १ ॥

इत्यर्थः । यदि च छान्दोग्ये तेजसः सृष्टिकर्मत्वेन कथनादसृजतेत्या-
दिसृष्टिवाचकपदोपादानादीक्षापूर्वकत्वाच्च मुख्यतया सृष्टिस्तैत्तिरी-
य आकाशादीनां सम्भवं प्रति कर्तृत्वकथनात् सृष्टिवाचकपदाभा-
षादीक्षाभावाच्च गौणीति नैकवाक्यतेति शङ्कते, तदापि मुख्या
त्वग्रे वक्ष्यते, सोकामयतेत्यादिना । तत्र च इदं सर्वमसृजतेतीदमा स-
र्वपदेन च कर्मतया सर्वेषां परामर्शादसृजतेति पदाच्छान्दोग्यतुल्य-
तेति सन्देह एव । यदि तस्याः साक्षात् सृष्टित्वं तदा श्रुत्यन्तरे, छं
घायुज्योतिराप इति वाय्वाकाशोत्पत्तिकथनादत्र च तदकथनात्
साक्षात् सृष्टावेव सन्देहोऽस्तु । तथाच यद्याकाशाद्युत्पत्तिर्ब्रह्मणः
सकाशात् सिद्ध्यति तदा जन्माद्यधिकरणप्रभृतिषु यन्निर्णीतं तत्
सर्वमुपपन्नं भवति, नोचेत्तेति तद्विषयपरिशोधार्थं एवायं यत्न इत्य-
र्थः । एवं प्रस्तुतस्यावश्यकत्वं समर्थयित्वा अधिकरणमवतारयन्ति ।
* तत्रेत्यादि * आद्याधिकरणारम्भस्य पूर्वपक्षसूत्रे उक्तरीतिकः सं-
शय इत्यर्थः । पूर्वपक्षं विवृण्वन्ति । * किमित्यादि * । नन्वश्रवणे-
पि स्मृत्या तदुत्पत्तिरादरणीयेत्याकाङ्क्षायामौलूकादिश्चोदक उपाल-
लभते । * श्रुतीत्यादि * । * मुख्ये क्रमसृष्टाविति * क्रमसृष्टिविषये
ईक्षाप्रतिपादकतया मुख्यं यद्वाक्यं तत्र । तथाच तत्रेक्षाविषय-
त्वादिना अश्रवणाश्रोत्पत्तिरादरणीयेत्यर्थः ॥ १ ॥

अस्ति तु ॥ २ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । तैत्तिरीयके वियदुत्पत्तिरस्ति । यद्यपि मुख्ये नास्ति तथापि विरोधाभावादन्यत्रोक्तमप्यङ्गीकर्तव्यमेकवाक्यत्वाय । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानुरोधाच्च ॥ २ ॥

गौण्यसम्भवात् ॥ ३ ॥

वियदुत्पत्तिर्गौणी भविष्यति । कुतः ? असम्भवात् । न हाकाशस्योत्पत्तिः सम्भवति । निरवयवत्वात् । व्यापकत्वाच्च । मुख्ये चाभावात् । एकविज्ञाने सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा तु तदधिष्ठानत्वेन जीववत् तदशत्वेन वा तच्छरीरत्वेन वा एकविज्ञानकोटिनिवेशात् । लोकेऽप्यवकाशं कुर्वन्सादौ गौणप्रयोगदर्शनात् ॥ ३ ॥

अस्ति तु ॥ सिद्धान्तं वदतीत्याहुः । * तुशब्द इत्यादि * । * विरोधाभावादिति * वियदुत्पत्त्यादरेऽपि मुख्यवाक्येऽनुपपत्त्यभावात् । एकवाक्यतायां को वा आग्रह इत्यत आहुः । * एकेत्यादि * तथाचैतत्प्रतिज्ञानुरोधात् तैत्तिरीयवाक्यं सृष्ट्यर्थमीक्षासाक्षात्, छान्दोग्यवाक्यं च सृष्ट्यर्थमाकाशादिसाक्षाद्भ्रम । क्रमसृष्टिस्तुभयत्राप्यर्थे इत्येकवाक्यतेत्यर्थः ॥ २ ॥

गौण्यसम्भवात् ॥ सूत्रत्रयेण पूर्वपक्षं पुनराह । तद् व्याकुर्वन्ति * वियदित्यादि * । यदुक्तं तैत्तिरीये वियदुत्पत्तिः भूयत इति । सत्यं भ्रूयते । परं सा आवरणनिवारणरूपतया गौणी भविष्यति । कुतः । असम्भवात् । लोके हि सावयवस्यैवोत्पत्तिर्दृश्यते । सजातीयैर्विजातीयैश्च द्रव्यैरवयवभूतैरेकं द्रव्यमुत्पाद्यत इति । आकाशस्य तु निरवयवत्वेन समवाय्यभावात् तदभावेनासमवायिनः संयोगस्याप्यभावात् तयोरभावे केवलस्य निमित्तस्वेश्वरस्य जीवाहृष्टस्य चाकिञ्चित्करत्वात् । अतो निरवयवत्वादसम्भवः । किञ्च । व्यापकस्योत्पत्तिः प्रत्यक्षविरुद्धा । अन्यथा ब्रह्मणोऽपि स्यात् । किञ्चा

शब्दाच्च ॥ ४ ॥

वायुश्चान्तरिक्षं च एतदमृतमिति । आकाशवत् सर्वगतश्च
नित्य इति । न क्षमृतस्य ब्रह्मदृष्टान्तभूतस्योत्पत्तिः सम्भवति ॥४॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥

ननु कथं विपदुत्पत्तिर्गौणी भविष्यति । तत्र हि सम्भूत इ-
सेकमेव पदमुत्तरत्रानुवर्ष्यते । तथा सत्युत्तरत्र मुख्या आकाशे

प्रह्मणोऽमूर्त्तत्वात् तेनाकाशावरणासम्भवादुत्पत्तेः पूर्वकाल आका-
शाभावोऽप्यशक्यवचन इति व्यापकत्वादप्यसम्भवः । यदि च
ब्रह्मैव समवापि ततो विभज्योत्पद्यत इति विभाग एव चासम्-
भार्येति विभाव्यते । तच्चायुक्तम् । मुख्ये सृष्टिवाक्ये ब्रह्मावात्
यदि हि मुख्ये उत्पत्तिरुक्ता भवेत् तर्ह्येवमपि कल्प्येत । अतस्तद्-
भावादप्यसम्भवः । नचैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया अनुरो-
धात् साद्वीकार्येति वाच्यम् । सा त्वधिष्ठेयस्याकाशस्य तदधिष्ठान-
त्वेन, जीवधत्तदशत्वेन वा, पृथिव्यादिव चच्छरीरत्वेन वा, विशेषण-
त्वाभ्रागृहीतविशेषणन्यायेन एकविज्ञानकोटिनिवेशादुपपत्स्यते । अ-
तो गोअइवा एव पशवोऽप्ये त्वशव इत्यत्र यथा गोअइवप्रशंसा-
र्थमपशुपदे गौणी, छागादिष्वपशुत्वासम्भवादाद्रियते, तथात्राकाश
उत्पत्त्यसम्भवात् सम्भूतपदे गौणी आदर्त्तव्या ब्रह्मप्रशंसार्थम् ।
लोकेऽप्यवकाशं कुर्वित्पादौ गौणप्रयोगदर्शनादित्यर्थः ॥ ३ ॥

शब्दाच्च ॥ ननु श्रुत्यपेक्षया लोकोऽकिञ्चित्करः । पूर्वकाण्ड-
मपि स्वगादिफलकत्वाल्लोकमनुरुन्ध इति न तदनुरोधेनोत्तर-
काण्डे व्याकुलीकरणमुचितमित्यत आह ॥ शब्दाच्चेति ॥ माण्य-
मत्र निगदव्याख्यातम् । तथाचोत्तरकाण्डानुमतेरपि गौण्येवोचि-
तेत्यर्थः ॥ ४ ॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ पुनरपि गौण्यनुपपत्तिमाशङ्क्य
परिहरति ॥ स्वादित्यादि ॥ तद् व्याकुर्वन्ति * नन्यित्यादि * ।

गौणीति युगपद् वृत्तिद्वयविरोध इति चेन्न । एकस्यापि स्यात् क-
चिन्मुख्या क्वचिद् गौणीति । ब्रह्मशब्दो यथा, तपसा ब्रह्म वि-
जिज्ञासस्व, तपो ब्रह्मेति । प्रथमवाक्ये मुख्या, द्वितीये गौणी ।
नचात्र प्रयोगभेदोऽस्तीति वाच्यम् । सम्भूतशब्दोऽप्यावर्तते । न
तु तादृशार्थयुक्तोऽपि । आत्मसत्त्वेनैव तत्सत्त्वमिति सत्त्वगुणो
वचनहेतुः ।

तत्तद्भावापन्नं ब्रह्मैव सर्वत्र कारणमिति नानेकलक्षणा ।

एकस्येति शब्दस्य । ननु ब्रह्मशब्दस्य दृष्टान्तता न युक्ता । तयोर्वा-
क्ये तस्य प्रयोगभेदेन वृत्तिद्वययोगपद्याभावात् । तस्माद्वेति वाक्ये
तु सम्भूतशब्दस्य सकृत्प्रयोगेण योगपद्यस्य दुर्वारत्वादित्याशङ्क्यं, न-
चैत्यादिनानुद्य परिहरति * सम्भूतेत्यादि * । तथाचात्राप्यावृत्त्या
शब्दव्यक्तिभेदात्त योगपद्यमिति दृष्टान्तत्वायोग इत्यर्थः । नन्वस्त्वेवं
वृत्तिद्वयोपपत्तिस्तथापि गोअश्वसाध्यफलासाधकत्वरूपपशुसाहृद्यं
छागादिषु यथा गौणीवचनहेतुस्तथाऽऽकाशे किं वा सम्भूतसाहृद्यं
गौणीवचनहेतुर्येनात्र साऽऽद्रियत इत्यत आह * आत्मेत्यादि * ।
सत्कार्यवादे उत्पत्तिपूर्वदशायां कारणभावेनैव कार्यं तिष्ठति । आ-
त्माचात्र कारणम् । अत उत्पत्तिपूर्वदशायां यथा कार्यमात्मभावेन
तिष्ठत्येवमाकाशोऽप्यात्मावृत्तत्वादात्मभावेनैव तिष्ठतीत्यात्मसत्त्वेनैव
तत्सत्त्वम् * आकाशसत्त्वं, न तु पृथक्त्वेन । अतः सृष्टिदशायां कार्य-
वद् ब्रह्मणः सकाशादाकाशस्य पृथक् सत्त्वरूपो य आकाशनिष्ठः
सत्त्वगुणः स एव कार्यसाहृद्यरूप आकाशे सम्भूतपद्गौणीवचन-
हेतुरतः साऽऽद्रियत इत्यर्थः । ननु भवत्वेवं तथाप्याकाशं प्रति ब्र-
ह्मणः कारणतानङ्गीकारे वाय्वादिवाक्येष्व्वात्मनः कारणत्वाकथ-
नादाकाशादीनामेव तत्कथनाद् वायुकारणता आकाशासाधारणा ।
अग्निकारणता च वाय्वसाधारणेत्येवं कारणता अनेकेषां स्यात् ।
ततश्च ब्रह्मणः कारणतामङ्गे ब्रह्मणः प्रशंसा न कापि स्यात् । तद-
भावे च तन्निवन्धना गौण्यपि दूरमपेयादतः सर्वापि कल्पना अस-
ङ्गतेत्याशङ्कयामाह । * तत्तदित्यादि * । वायुसम्भूतिवाक्य-आ-

तद्भावापत्तिविशेषणव्यावृत्त्यर्थमपि न लक्षणा । स्वभावतो-
ऽपि ब्रह्मणः सर्वरूपत्वात् । तस्माद् गौणी आकाशसम्भूतिश्रुति-
रित्येवं प्राप्ते इदमाह ॥ ५ ॥

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ६ ॥

भवेदेतदेवं यदि छान्दोग्यश्रुतिर्न विरुद्ध्येत । कथम् ? । ए-
काविज्ञानेन सर्वविज्ञानेनातिज्ञा बाध्यते । अव्यतिरेकात् ।
अनुद्गमात् । यदि सम्बद्धमेव ब्रह्मणा आकाशं तिष्ठेत् तदा ब्रह्म-
विज्ञानेनाकाशविषयीकरणे तत्रैकविज्ञानम् । आकाशस्य चालौ-
किकत्वात् तज्ज्ञानं सर्वज्ञतायामपेक्षितमेव । नच जीववत् । लौ-
किकत्वात् । व्यवहारमात्रविषयत्वान्नातीन्द्रियत्वादिचिन्ता ।

काशभावापन्नम्, अग्निसम्भूतिवाक्ये वायुभावापन्नमित्येवं ब्रह्मैव
सर्वत्र कारणमिति सा कारणता नानेकलक्षणा । युजन्तः प्रयोगः ।
तथाचैवं ब्रह्मप्रशंसासत्त्वाच्च गौण्यनुपपत्तिरित्यर्थः । ननु तथाप्या-
काशादिपदेषु तद्भावापत्तेरनुकाया एव विशेषणीयत्वात् तेषु लक्ष-
णा तु स्यादेवेत्यत आह । * तदित्यादि * । घटे छिद्रेतरत्ववत्
तत्तद्भावापन्नत्वमर्थबलादेव प्राप्यत इति तद्व्यावृत्त्यर्थमपि नास्म-
न्मते लक्षणेत्यर्थः । सिद्धमाह । * तस्मादित्यादि * । * इदमि-
ति * ग्रह्यमाणं दूषणम् ॥ ५ ॥

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ पृच्छति * कथमिति *
कथं विरुद्ध्यते तत्रोत्तरमाहुः । * एकेत्यादि * । * अनुद्गमादि-
ति * कार्यत्वेन रूपेणाव्युच्चरणात् । एतदेव विभजन्ते * यदी-
त्यादि * । यदि स्वरूपसम्बन्धेनाविभक्तमेव ब्रह्मणा आकाशं ति-
ष्ठेत् तदा विभुत्वादिसाधर्म्याद् ब्रह्मविज्ञानेनाकाशविषयीकरणे त-
त्रैकविज्ञानं, विषयद्वयमहिम्ना जायमानत्वात् । नच का भावद्वय-
तेति शङ्क्यम् । यत आकाशस्यापि लौकिकत्वात्लौकिकसर्वविषय-

अनुद्गमेऽपि वस्तुसामर्थ्यात् कथं प्रतिज्ञा हीयते इत्यत आ-
इ ॥ शब्देभ्यः ॥ येनाश्रुतं श्रुतं भवत्समतं मतं भवत्सविज्ञातं वि-
ज्ञातं भवतीति शब्दात् प्रकृतिविकारभावेनैव व्युत्पादयति ज्ञानम् ।
शब्देभ्यो हेतुभ्यः प्रतिज्ञाहानिरिति योजना ॥ ६ ॥

यावद्विकारन्तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

तुशब्द आकाशोत्पत्त्यसम्भवनशङ्कां वारयति । यद्यद् विकृ-

कज्ञानस्यैव प्रतिज्ञायां विवक्षितत्वात् तज्ज्ञानं सर्वज्ञतायामपेक्षित-
मेव । नचांशत्वेन यथा जीवज्ञानं ब्रह्मज्ञानाज्जायते तद्वदाकाशज्ञान-
मपि भविष्यतीति शङ्क्यम् । आकाशस्य लौकिकत्वात् । नच लौ-
किकप्रत्यासत्त्यविषयत्वनातीन्द्रियत्वादाकाशोऽप्यलौकिक एवेति-
शङ्क्यम् । यदि ह्यतीन्द्रियः स्याल्लौकिकव्यवहारविषयो न स्यात् ।
यथा विधिकात्मा । वर्त्तते च लौकिकव्यवहारविषय आकाशः ।
अतो व्यवहारमात्रविषयत्वात्नातीन्द्रियत्वादिचिन्ता तस्य युज्यते ।
तथाच तस्य लौकिकत्वात् तज्ज्ञानं सर्वथापेक्षितम् । तच्चेष्ट
स्यात् प्रतिज्ञा हीयतेवेत्यर्थः । अत्र चोदयति । * अनुद्गमे इत्यादि * ।
* वस्तुसामर्थ्यादिति * ज्ञानं भविष्यतीति शेषः । अत्रोत्तरं व्यु-
त्पादयन्ति * येनेत्यादि * । * शब्दादिति * । चाक्यात् । तथाच
यद्यविभक्तस्याकाशस्य वस्तुसामर्थ्येन ज्ञानं विवक्षितं स्याद्, अश्रुतं
श्रुतमित्यादि न वदेत् । शब्दस्य मननात्मकस्य च ज्ञानस्य वस्तु-
सामर्थ्येज्जन्यत्वाभावात् । अत्रे च, यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेनेत्यादिना
प्रकृतिविकारभावेन न ज्ञानं व्युत्पादयेत् । यदति त्वेवं, व्युत्पाद-
यति चैवमतः कार्यरूपेण ह्यतिरेकानङ्गीकारशब्देभ्यो हेतुभ्यः सि-
द्धायाः प्रतिज्ञाया हानिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ अस्मिन् सूत्रे व्याप्तिह-
ष्टान्तयोरुपन्यासेनाकाशोत्पत्तावनुमानमेचोपन्यस्तमित्याशयेनाहुः ।
* यद्यदित्यादि * तथाचाकाश उत्पादविनाशशाली ।, विकृतत्वा-

तं तस्य सर्वस्य विभाग उत्पत्तिः । आकाशमपि विकृतम् । लौ-
किकव्यवहारविषयत्वात् । यथा लोके विकृतमानमुत्पद्यते ।

त । विकृतो, लौकिकव्यवहारविषयत्वात् । लोकवदिति । तस्मादा-
काश उत्पद्यत इति सिद्धम् । नन्वाकाशोत्पत्तिर्विभागशब्दमहिम्ना
विभागद्वारा वक्तव्या । स तु ब्रह्मणो व्यापकत्वाद्दशक्यवचन इति
कथमुत्पत्तिरिति चेत् । न । बृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणे ब्रह्मणः प्रज्ञान-
घनत्वश्रावणाद् ब्रह्म तादृशं यदा सृजति 'तदा घनत्वं तिरोभाष-
यतीत्याकाशो विभज्यत इत्यनुपपत्त्यभावात् । एवमन्यदपि बुद्धि-
दोषोद्भवं परिहर्त्तव्यमिति दिक् ।

वाचस्पतिमिश्रास्तु-आकाशकालदिङ्मनःपरमाणवो विकार-
राः । आत्माऽन्यत्वे सति विभक्तत्वात् । घटादिवद् इत्यनु-
मानमाहुः ।

भास्कराचार्यास्तु-अचेतनत्वे सति विभक्तत्वात् । पृथिव्या-
दिवदित्येवमनुमानमाहुः ।

रामानुजाचार्यास्तु-ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्यादिभिराकाशस्य
विकारत्ववचनेन तस्याकाशस्य ब्रह्मणः सकाशाद् विभाग उत्पत्ति-
रप्युक्तैव । लोकवत् । लोके यथा, एते देवदत्तपुत्रा इत्यभिधाय तेषु
केषाञ्चित् तत उत्पत्तिवचनेन सर्वेषामुत्पत्तिरुक्ता स्यात् तद्वदित्येवं
व्याकुर्वन्ति । तत्र क्लिष्टम् । आकाशस्य तत्र विकारताया अभावि-
तत्वात् । ऐतदात्म्यवाक्यस्य तेजआद्युत्पत्तिवाक्यात् पूर्वमसत्त्वात् ।
तथापीदं सर्वमित्यनेनाकाशस्य संग्राह्यत्वाच्चेति । एवमेव तच्चौर-
मतेऽपि बोध्यम् ।

शङ्कराचार्यास्तु-आकाशमनित्यम् । अनित्यगुणाधरत्वात् ।
घटादिवदित्यनुमानं प्रयुज्यते ।

माध्वास्तु-अथ हैतान्युत्पत्तिमन्ति चानुत्पत्तिमन्ति च प्राणः
अन्दाऽऽकाश इति भागशो ह्युत्पद्यन्त इति भासुवेयश्रुतिमुपन्यस्य
षड्भिर्भागैरुत्पद्यन्ते कैश्चिन्नोत्पद्यन्त इत्याहुः । सा तु श्रुतिरिदानीं न
प्रमिद्वसति ।

आकाशोत्पत्तौ श्रुत्वा सिद्धायाम्, आकाशवत् सर्वगतश्च
नित्यः, आकाशशरीरं ब्रह्म, स यथाऽनन्तोऽयमाकाश एवमनन्त
आत्मा वेदितव्यः, आकाश आत्मा इत्यादिश्रुतयः, समोऽनेन
सर्वेण, य आकाशे तिष्ठन् सर्वमात्मेसेवमादिभिरेकवाक्यतां लभन्ते ।

मिक्षुस्तु, यथा मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्तीति, अथास्य पुरुषस्य
प्रयतो घाङ् मनसि सम्पद्यत इति छान्दोग्यश्रुती लिखित्वा अविभा-
गलक्षणमेवाह्वैतमङ्गीकुर्वन् प्रकृतिगुणभूतस्य सूक्ष्माकाशस्य ब्रह्मावि-
भक्तत्वादनुत्पत्तिं भूताकाशस्य विकृतत्वादुत्पत्तिं च व्याकुर्वन्नह-
ङ्कारस्य तदनुगतसूक्ष्माकाशस्य च भूताकाशावयवत्वमङ्गीकृत्य पृ-
थिव्यादिवदाकाशोऽपि नित्यानित्योभयरूप इत्याह । तत्र । उक्तश्रु-
त्योर्जीवविषयत्वेन ताभ्यां जडाविभागस्यापादयितुमशक्यत्वात् ।
उपक्रमे सदेव सौम्येद्मत्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति प्रतिज्ञायाम्ने
तेजःप्रभृतिसृष्टिकथनेनाग्ने च सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजा इत्यादिना
सति ब्रह्मणि सर्वमूलत्वस्यैव निगमनेन च जडस्य सर्वस्य ब्रह्मैवोपा-
दानमिति सिद्ध्यति । तथा सति प्रलयेऽपि न कार्यस्याविभागमात्र-
ता, किन्त्वैकीभावपर्यन्ततेति । लोके सुवर्णादिविकारेषु तथैव दर्श-
नात् । सांख्यैरपि कार्यस्य संक्रमे कारणभावस्यैवादरणाच्च । एवं
सति भूताकाशावयवविचारेऽपि यथान्नस्यावादिद्वारा ब्रह्मैक्यपर्य-
न्तता, तथास्यापि त्वदभिमतवयवद्वारा ब्रह्मैक्यपर्यन्ततैव । प्रकृते-
रपि जन्यत्वस्य समन्वयाध्याय एवोपपादितत्वात् । एवं जीवस्यापि
नाविभागमात्रम् । ऐतदात्म्यमध्ये तस्यापि प्रवेशात् । एतावान् परं
विशेषो यज्जीवस्य न विकृती प्रवेशः । अंशत्वादेवैतदात्म्यात् प्रति-
ज्ञापूत्तैः । अतोऽपार्थोयमाद्भ्रमर इति ।

प्रकृतमनुसरामः । नन्वाकाशस्योत्पत्तिमन्त्वे आकाशवत् स-
र्वगतश्च नित्य इत्यादिश्रुतीनां विरोधः कथं परिहार्य इत्यत आहुः ।
* आकाशोत्पत्तावित्यादि * । * सिद्धायामिति * छान्दोग्यस्य प्र-
तिज्ञायलात् सिद्धायाम् । तथाचाकाशवदिति श्रुती या आकाशस्य
ब्रह्मोपमानता, सा, समोऽनेन सर्वेणेत्यत्र यथा सर्वस्य भगवदुपमान-

व्यवहारे त्वज्ञयोधनं वाक्यानामुपयोगः ॥ ७ ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

ता भगवतस्तत्परिमाणतायां पर्यवस्यति, न तु सर्वस्य ब्रह्मतुल्य-
परिमाणत्वे । तथात्राप्युपमानता ब्रह्मणो व्यापकत्वनित्यत्वयोः प-
र्यवस्यति, न त्वाकाशस्य भगवत्तुल्यत्वे । सर्वगतनित्यशब्दयोर्ब्रह्मवि-
शेषणत्वात् । न तत्समश्चाभ्याधिकश्च दृश्यते इति साम्यनिषेधश्रुते-
र्यायानाकाशादिति नभोज्यायस्त्वश्रुतेश्च । तथा सत्याकाशस्य य-
न्नित्यविभुत्वं तदन्यापेक्षयैव, न तु ब्रह्मवदिति फलतीति सर्वसाम्य-
श्रुत्यैकवाक्यतां लभते । एवमाकाशशरीरत्वश्रुतिर्य आकाशे तिष्ठन्नित्य-
त्यन्तर्यामिब्राह्मणश्रुत्या, बहुव्रीहिविग्रहेण तस्यैवार्थस्य लाभात् ।
एवं सति यथा पृथिव्यादीनामाधारतामात्रं, न तु नित्यत्वादिकमपिः
तथैवाकाशस्येति फलति । एवमनन्तत्वोपमानश्रुतावप्यापेक्षिकमे-
वानन्तत्वमाकाशस्येति पूर्ववत् सर्वसाम्यश्रुत्यैकवाक्यतां लभते ।
उत्पत्तिमत्त्वेनैवान्तवत्त्वस्य प्राप्तत्वात् । नभस्तमनुलीयत इत्यादि-
स्मृतेश्च । एवम्, आकाश आत्मेति प्राणमयवाक्यस्थश्रुतिरपि, इदं
सर्वं यदयमात्मेति मैत्रेयीब्राह्मणश्रुत्या तत्र सर्वमुद्दिश्येवात्राकाश-
मुद्दिश्यात्मत्वविधानात् । अतस्तत्र सर्वस्येवात्राकाशस्यापि न नि-
त्यत्वादौ तात्पर्यमपि तु ब्रह्मात्मकत्वे । वस्तुतस्तु प्राणसञ्चाराया-
काशस्यात्मत्वमुच्यते इति तत्रायमर्थ एव, न भवतीति, नचाशङ्क-
नचोत्तरमिति । ननु भवत्वेद्यमेतासां श्रुतीनां गतिसत्त्वाप्येवं कथनस्य
प्रयोजनं तु किञ्चिद् वक्तव्यम् । अन्यथा, एवं तात्पर्यकत्वमपि स-
न्दिग्धमेव तिष्ठेदित्यत आहुः । * व्यवहारे त्वित्यादि * । आकाश-
शरीरमिति श्रुतिर्हि उपासनार्था । इति प्राचीनयोग्योपास्वेत्युपसंहा-
रात् । यदि ह्याकाशं तथा न जानीयात् कथं ब्रह्मशरीरत्वेनोपासी-
त । अतोऽज्ञानां योधनमेव वाक्यप्रयोजनम् । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्य-
म् । अतो न तात्पर्यं सन्देह इत्यर्थः । तस्मादाकाशोऽप्युत्पद्यत इति
सिद्धम् ॥ ७ ॥ १ ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ननु वायुत्पत्तिः श्रुता
प्रत्यक्षसंवादिनी चेति सन्देहाभावात् किमस्याधिकरणस्य प्रयोजन-

आकाशोत्पत्तिसमर्थनेन मातरिश्चोत्पत्तिः समर्थिता । सैपा-
ऽनस्तमिता देवतेति भौतिकवायुव्यावृत्त्यर्थमलौकिकपदम् ॥८॥

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

ननु ब्रह्मणोऽप्युत्पत्तिः स्याद् । आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य
इति श्रुतेराकाशव्यायेन सर्वगतत्वानिसत्वयोरभावे इतीमामाशङ्कं
तुशब्दः परिहरति ।

मत आहुः । * सैपेत्यादि * । श्रुतिस्तु बृहदारण्यके सप्ताश्वि-
णे व्रतर्मांसासाक्षा । म्लोचन्ति ह्यन्या देवता न वायुः सैपाऽनस्त-
मिता देवता यद् वायुरिति । तथाचाऽनस्तमितत्वादेवोत्पत्त्यभावः
सिद्धयतीति श्रुतिप्रतिषेधादेव सन्देहः । श्रुतिविरोधनिराकरणमेव
चाधिकरणप्रयोजनम् । ननु तथापि प्रत्यक्षविरोधस्य का गतिरित्यत
आहुः । * भौतिकेत्यादि * । तथा च प्रत्यक्षं भौतिकाविषयं, न भूत-
विषयमित्यदोष इत्यर्थः । शब्दनिर्वचनं तु - मातरीति सप्तम्यन्त-
प्रतिरूपकमव्ययमन्तरिक्षवाचकम् । तत्र श्वयति गच्छतीति मातरि-
श्वा । इ ओ दिव गतिवृद्धयोः । तथाच भूतात्मा वायुर्नोत्पद्यते । छा-
न्दोग्ये अश्रवणादिति पूर्वः पक्षः । तैत्तिरीये श्रवणादुत्पद्यत इति
सिद्धान्तः । अन्येऽपि गौण्यादिसूत्रोक्ताः पक्षा अत्र योजनीयाः ।
सूत्रे, एतेनेत्यतिदेशात् । अमृतत्वश्रुतिस्त्वापेक्षिकी । म्लोचन्तीति
श्रुत्यनुसारेण तथा निर्णयस्य सिद्धत्वात् । तस्माद् वायुरुत्पद्यत
इति सिद्धम् ॥ ८ ॥

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ व्याकुर्वन्ति * नन्वित्यादि * ।
अयमर्थः । यद्यपि ब्रह्मण उत्पत्तिर्न श्रूयत इति तदुत्पत्त्याशङ्कैव
नोदेति, तथापि पूर्वस्मिन् पादे बाह्याबाह्यमत्तानां निराकृतत्वात् तद-
सहमानः कश्चिद् अस्तेरुत्पत्तिवाचकत्वस्य, हरितो रोहितादासीसु-
न्द्युत्तस्थाभवत् सुत इत्यादिपुराणवाक्येषु दर्शनात्, सदेव सोम्ये-
दमम आसीदित्यत्रापि तमर्थं कल्पयेत् तदा धृती ब्रह्मणोऽप्युत्पत्तिः
स्यात् । नच नित्यत्वविभुत्वयोर्वाचकत्वं शङ्क्यम् । आकाशवत् स-

सतः सन्मात्रस्योत्पत्तिर्न सम्भवति । न हि कुण्डलोत्पत्तौ
कनकोत्पत्तिरुच्यते । नामरूपविशेषाभावात् । उत्पत्तिश्च स्वीक्रि-
यमाणा नोपपद्यते । स्वतो न सम्भवति । अन्यतस्त्वनवस्था । य-
देव च मूलं तदेव ब्रह्मेति ॥ ९ ॥

-

वंगतश्च नित्य इति श्रुतेराकाशस्य यथा आपेक्षिके एव नित्यत्ववि-
भुत्वे, तन्न्यायेन निरङ्कुशसर्वगतत्वनित्यत्वयोरभावे इमां घेतण्डि-
काशङ्कं तुशब्दः परिहरतीत्यर्थः । * सन्मात्रस्येति * अविहृतस्या *
स्वतो न सम्भवतीति * आत्माश्रयापत्या न सम्भवति । शेषमति-
रोहितार्थम् ।

यत्तु भास्कराचार्यैरुक्तम्—आशङ्कहित्वभावाद् ब्रह्मण उ-
त्पत्तिसम्भावनाभावेन तन्निराकरणार्थमिदं सूत्रं वदतां सूत्रवैय-
र्थ्यमिति । तदप्यनेनैवापास्तं हेयम् । अतो यद् दिक्कालसंख्यापरि-
माणाद्विनित्यत्वनिराकरणार्थत्वं तैरङ्गीकृतं, तस्मिन्नेव पक्षे वैय-
र्थ्यम् । व्यवहारे दिशां सूर्योदयास्तमयमेरुप्रभृतिविभजनीयत्वेन
परिमापिकतया देश एव पर्यवसितत्वेनातिरिक्तपदार्थत्वाभावात् ।
शास्त्रे च दिशः श्रोत्रादित्युत्पत्तिध्रावणेन नित्यत्वशङ्कानुदयात् ।
एवं कालस्यापि, सर्वे निमेषा जज्ञिरे इत्यादिश्रुत्यैव नित्यत्वशङ्क-
निरासात् शङ्कोदयः । दिक्कालावाकाशादिभ्य इति सांख्यप्रवचन-
सूत्राच्च । अनो वैशेषिकादिमतेनैव शङ्कनेत्यापनीया । सा तु तेषां
घेतण्डिकत्वे प्रह्वपक्षेऽप्युत्पत्तिर्महतीति वृथा तद्दूषणम् ।

एतेनैव भिक्षुरपि दत्तोत्तरः । यत्पुनस्तेनोक्तमिदं सूत्रं प्र-
धानोत्पत्तिनिराकरणार्थम् । तथाहि । सदेव सौम्येदमत्र आसी-
दित्यादां तस्मात्पिण्डयदीक्षितृप्रह्वामेदेनोपन्यस्तं सूक्ष्मं जगत् सत् ।
तस्य सतोऽप्यक्तस्य प्रधानस्य तु सम्मथ उत्पत्तिर्नास्ति । कुतः ।
अनुपपत्तेः । तस्य कारणाभावेन विकाररूपत्वासम्भवात् । कार-
णकल्पने चानवस्थानादिति । तन्न । सच्छब्दस्य प्रधानवाचकत्वे
मानाभावात् । सांख्यसमाससूत्रीयपञ्चाशत्पृष्ठाद्यप्यव्यक्तपर्यायेषु,
अव्यक्तम्, प्रह्व, गुरु, बहु, धातु, फल, अक्षरं, क्षेत्रं, तमः, प्रधानमिति

तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ १० ॥

तेजोऽतो वायुतः । तथा ह्याह । वायोरग्निरिति श्रुतेः । हि-
शब्देनैवमाह । छान्दोग्यश्रुतेः प्रतिज्ञाहानिनो नराकरणार्थं तैत्तिरी-
यकमपेक्षते वाय्वाकाशयोरुत्पत्त्यर्थम् । तथाचोपजीव्यस्य प्रा-
धान्याद् वायुभावापन्नमेव सत् तेजस उत्पादकमिति स्विकरोति ।

दशानामेव गणनात् । कोशादिष्वपि तथानुपलम्भात् । ब्रह्मवाच-
कत्वं तु गीतायामेव सिद्धम् । ॐ तत् सद्दिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रि-
विधः स्मृत इति वाक्यात् । अतः सद्भावेन ब्रह्मैवाग्नोव्यत इत्यपार्थ-
पवादम्परः ॥ ९ ॥ ३ ॥

तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ आकाशवाय्वोरुत्पत्तिं विचार्य तेजसो
विचारयति । तेजः किं साक्षाद् ब्रह्मजमुत परम्परयेति विचारयति ।
श्रुतिविरोधपरिहारार्थत्वाद् घ्यायस्य । तत्र छान्दोग्यांकसृष्टमुत्पत्त्यत्वात्
साक्षान्पक्ष एव श्रेयानिति प्राप्त आह * तेजोऽत इति * । तद् व्याकुर्व-
न्ति * तेज इत्यादि * । नन्वेवं सति छान्दोग्यविरोधस्य कथं परिहार-
इत्यत आहुः । * हिशब्देनेत्यादि * । अयमर्थः । तेजसः साक्षाद् ब्रह्म-
जत्वाद्गीकारे, सदेवसोम्येमसन्न आसीदिति प्रतिज्ञा, यनाश्रुतं श्रुतं
भवतीति प्रतिज्ञा च हीयते । अतस्तन्निराकरणार्थं तेजःसृष्टिवाक्यं
तैत्तिरीयकमपेक्षत इति तैत्तिरीयकं तस्योपजीव्यम् । तथा सति
तत्र था वायोरिति पञ्चमी सा किं हेताषुतानन्तर्य इति जिज्ञासायां
यद्यप्युभयथापि प्रतिज्ञासिद्धिः, प्रायपाठश्चोभयथाऽपि, शक्यवचन-
स्तथापि प्राथमिक्या आत्मन इति पञ्चम्या अनुरोधान् पृथिव्या
ओषधय इत्यग्निमाया अपि पर्जन्येनोपधिवनस्पतयः प्रजायन्त ओष-
धिवनस्पतिभिरन्नं भवत्यन्नेन प्राणा इति श्रुत्यन्तर ओषधीनामन्नकार-
णतायाः स्फुटत्वात् प्रत्यक्षसंवादाच्च कारकविभक्तिरेव युक्ता । बलिः
पृत्वाच्च । एवमुपजीव्यवाक्यगतपञ्चम्या हेत्वर्थकत्वे निश्चिते उप-
जीव्यस्य प्रधान्याद् वायुभावापन्नमेव सत् तेजस उत्पादकमित्येव-
मश्रुतमपि क्रमं स्वीकरोतीति, विरोधपरिहार इत्यर्थः । तस्माद् वायु-

ब्रह्मण एव सर्वोत्पत्तिपक्षस्त्वविरुद्धः ॥ १० ॥

आपः ॥ ११ ॥

तथा ह्याहेत्येव । इदमेकमनुवादसूत्रमविरोधख्यापकम् । न श्रुतोः । सर्वत्र विरोधे इति ॥ ११ ॥

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

ता आप ऐक्षन्त बह्वयः स्याम प्रजायेंमहीति । ता अन्नमसृ-
जन्तेति । तत्रान्नशब्देन व्रीह्यादयः ? आहोस्विद पृथिवीति ? सं-

द्वारैव तेजःसृष्टिरिति सिद्धम् । नन्वाथर्वणे यथा साक्षात्सृष्टिरु-
क्ता, एतस्माज्जायते प्राण इति, तथा, तैत्तिरीये, इदं सर्वमसृजते-
त्युक्ता । तत्र किं विस्फुलिङ्गवद् यौगपद्यमुत घाय्वनन्तरमाव इ-
त्याशङ्क्य तेजसो घाय्वानन्तर्यं समर्थनीयं, न तु पूर्वोक्तः क्रमसृष्टि-
विचारोऽत्र युज्यते । असम्भवसूत्रव्यवधानेन पूर्वोक्तविचारसमाप्तेः
शक्यवचनत्वादित्यत आहुः । * ब्रह्मण इत्यादि * । आथर्वणोक्तः
पक्षस्तु तैत्तिरीये यौगपद्याङ्गीकारेऽपि ब्रह्मणः कारणताया असन्दि-
ग्धत्वात् सामर्थ्यविचारेणैव सर्वपदवृत्त्यसङ्कोचादेवानिरुद्ध इति
पूर्वोक्तविचार एवात्र युक्त इत्यर्थः ॥ १० ॥

आपः ॥ * तथा ह्याहेत्येवेति * । पूर्वसूत्रादनुवर्तते । तथाचा
पतेजस उत्पद्यन्ते । हि यतो हेतोः, श्रुतिद्वयमपि तथाऽऽह तद-
पोऽसृजतेति, अग्नेराप इति । अतो नात्र किमपि विचार्यमित्यर्थः ।

अन्ये तु अतःशब्दस्याप्यनुवृत्तिमिच्छन्ति । तदयुक्तम् । अत्र
कारणतया तेजसो विवक्षितत्वेन घाय्वर्थकस्य ग्रहीतुमशक्यत्वा-
च्छ्रुत्युक्तहेत्वर्थकत्वग्रहणे, तथा ह्याहेत्येतावतैव चारितार्थ्यादित्येव-
कारेणात्र बोधितं ज्ञेयम् । नन्वेवं सति अस्य सूत्रस्य किं प्रयोजनमत
आहुः । * इदमित्यादि * । तथाचेद् प्रयोजनमित्यर्थः ॥ १० ॥

देहः । ननु कथं सन्देहः । पूर्वन्यायेनोपजीव्यश्रुतेर्वलीयस्त्वादिति-
चेत् । उच्यते । अद्भ्यः पृथिवी पृथिव्या ओपथय ओपधी-
भ्योऽन्नमित्यग्रे वर्तते । तथा सति पृथिवीमोपधीश्च सृष्ट्वा आपो-
ऽन्नं सृजन्ति ? आहोस्वित्शब्देनैव पृथिवीति ?

नन्वेवमस्तु पृथिव्योपधिसृष्ट्यनन्तरमन्नसृष्टिरितिचेत् । न ।
छन्दोग्यश्रुतेरपेक्षाभावान्महाभूतमात्रस्यैवाभेदपितत्वात् । एकप-
दलक्षणापेक्षया तत्स्वीकारस्य गुरुत्वात् पूर्वोक्त एव संशयः ।

त्यादि * । तथाच रुदिप्रायपाठयोर्विरोधात् संशय इत्यर्थः । अत्र
षोडशति * ननु कथमित्यादि * । तथाच पृथिव्येव प्राप्स्यत इति
व्ययोऽधिकरणारम्भ इत्यर्थः । एतेन पूर्वाधिकरणवदत्र पृथिवीति
मिश्रं सूत्रमङ्गीकृत्याधिकरणान्तरमिदं वाच्यम् । ततोऽत्रशब्देन
कथं पृथिवी ग्रहीतुं शक्येत्याकाङ्क्षायामधिकारेत्यादिसूत्रान्तरेण त-
स्मिर्णप इति रामानुजाचार्यमतं पूर्वाधिकरणन्यायतः सन्देहनिवृ-
त्तिप्रदर्शनाच्छिथिलमित्यपि बोधितम् । अत्र समादधते । *
उच्यत इत्यादि * । तथाचोपजीव्यानुरोधाद् यथा आकाश-
घायुव्यवधानेन तेजःसृष्टिरङ्गीक्रियते, तथाऽत्र पृथिव्योपधिव्यवधा-
नेनात्रसृष्टिरप्यङ्गीकर्तुं शक्या । उपजीव्ये वाक्ये श्रयाणामुक्तत्वा-
त् । आहोस्वित् प्रायपाठयत्वात् पृथिवीति पूर्वकोटौ विशेषगर्भस-
न्देह उपजीव्यवाक्यविचारेऽपि नापैतीति नारम्भवैयर्थ्यमित्यर्थः ।
पुनश्चोदयति । * नन्वेवमित्यादि * । तथाचोपजीव्यवाक्यापेक्षया
प्रायपाठस्य नैर्यत्यादेव सन्देहनिवृत्तेरारम्भवैयर्थ्यं दुर्वारमित्यर्थः ।
तत्र समादधते । * नेत्यादि * । ब्रह्मणः कारणत्वसमर्थनायोपक्रमे
महाभूतयोरेवोत्पत्तिदर्शनेन महाभूतमात्रस्यैव विवक्षितत्वाच्छान्दो-
ग्यश्रुतेरपेक्षामायात् । नच लक्षणाप्रसक्तिदोषः । तस्या एकपद-
निष्ठत्वेन तदपेक्षया वाक्यदोषमृतानधिकारत्यागाधिकपदार्थद्वयत-
त्कमानाहत्य रुदिस्वीकारस्य गुरुत्वात् । अतः पूर्वोक्तेऽत्रपद एव
संशयो, न पृथिव्युत्पत्ताविति नाधिकरणारम्भवैयर्थ्यमित्यर्थः । एवं

तत्रान्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागि-
ति त्रयाणां सहचारः सर्वत्रोपलभ्यते । लोकप्रसिद्धिर्वर्षणभूयिष्ठ-
लिङ्गञ्च । तस्मात् पृथिव्योपध्यन्नानां मध्ये अभेदविक्षया य-
त्किञ्चिद्वक्तव्ये अन्नमुक्तमित्येवं प्राप्ते । उच्यते । अन्नशब्दे पृथिवी ।
कुतः ? अधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः । अधिकारो भूतानामेव, न
भौतिकानाम् । नीलं च रूपं पृथिव्या एव । भूतसहपाठात् । श-
ब्दान्तरम् अद्भ्यः पृथिवीति । तस्मादन्नशब्देन पृथिव्येव ॥ १२ ॥

सिद्धे संशये पूर्वपक्षं सोपपत्तिकमाहुः । * तत्रान्नेत्यादि * । उपल-
भ्यत इति पदमग्रेऽप्यन्वेति । तथाच त्रितयसहचारो लोकप्रसि-
द्धिस्तस्माद्यत्र कचन वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवतीति वाक्यशे-
पोक्तं वर्षणभूयिष्ठलिङ्गं चेति त्रयं क्रमेणात्रोपलभ्यते । अथवाग्र उप-
पादनग्रन्थे यथा तु खलु सोम्येमात्सिद्धो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत-
त्रिवृदेकैका भवतीति प्रतिशोत्तरमग्नेजः सहचारः कार्यलिङ्गितोऽग्र-
स्य यो हृद्यते सोऽपि ये फलपत्राद्याहारास्तेषामपि पुरीषमांसमर्ना-
सि भवन्तीति त्रयाणां धातूनां सहचारो मृद्भक्षकेषु कीटादिष्वोप-
धिमक्षकेषु पश्यादिष्वन्नमक्षकेषु पुरुषादिष्वेवं सर्वत्र पृथिव्योपध्य-
न्नेपूपलभ्यते । अन्नशब्दस्य च लोकेऽदनीयत्वमादाय पृथिव्यादिषु-
त्रिष्वपि प्रसिद्धिः । यथा नैपथ्ये 'नास्ति जन्यजनकव्यतिभेदः सत्यम-
न्नजनितो जनदेहः।वीक्ष्य वः खलु तनूममृतादामि'ति।चतुर्थस्कन्धे च।
एवं पृथ्वाद्य पृथ्वीमन्नादाः स्वन्नमात्मन इति वर्षणभूयिष्ठलिङ्गमपि
त्रिषु तुल्यम् । वर्षणे पृथिव्या वार्द्रतया भूयस्त्यात् । ओषधिवीरुधां
ग्रीह्यादीनामुत्पत्तेश्च । तस्माद् वाक्यशेषलोकप्रसिद्धिलिङ्गानां त्रि-
ष्वपि तुल्यत्वात् पृथिव्याद्यन्यतमे वक्तव्ये अन्नमुक्तम् । एवञ्चोपजी-
व्यवाक्यरूढिप्रायपाठानां त्रयाणामवितोषोऽतस्तत्रयेऽपि ग्राह्यत्वेन
प्राप्ते इत्यर्थः । सिद्धान्ते तु लक्षणा नास्त्येव । योगनैर्बल्यं त्वधिका-
रादिमिहेतुभिः परिक्रियत इति न कोपि दोषः । स ग्रन्थस्तु निगद-
व्याख्यातेनैव भाष्येण व्याख्यातः ।

तदभिध्यानादेवं तु तल्लिङ्गात् सः ॥ १३ ॥

आकाशादेव कार्याद् वाय्वादिकार्योत्पत्तिं तुशब्दो वारय-
ति । स एव परमात्मा वाय्वादीन् सृजति । कथं तच्छब्दवाच्य-
तेति चेत् तदभिध्यानात् । तस्य तस्य कार्यस्योत्पादनार्थं तदभि-
ध्यानं, ततस्तदात्मकत्वं, तेन तद्राच्यत्वमिति । ननु यथाश्रुतमेव
कुतो न गृह्यत इत्यत आह । तल्लिङ्गात् । सर्वकर्तृत्वं लिङ्गं तस्यै-
व सर्वत्र वेदान्तेष्ववगतम् । जडतो देवताया वा यत्किञ्चिज्जाय-
मानं तत् सर्वं ब्रह्मण एवेति सिद्धम् ॥ १३ ॥

भास्कराचार्यास्तु—तद्यदपां रस आसीत् तत् समहन्यत
सा पृथिव्यभवदिति श्रुतिमपि शब्दान्तरत्वंनोदाजहृः । तेन योग-
स्यादुष्टत्वाद्त्र पृथिव्येवाग्नपदेनोच्यते इति सिद्धम् ॥ १२ ॥ ६ ॥

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः ॥ एवं तैत्तिरीयश्रुत्येकवा-
क्यतया छान्दोग्येऽपि क्रमेण ब्रह्मणः सकाशात् पञ्चमहाभूतसृष्टिरि-
त्यवधारितम् । तत्रायं संशयः । क्रमसृष्टावाकाशादयः किं स्वतन्त्राः
स्वस्वकार्यं सृजन्त्युत परमेश्वरतन्त्रा इति । तत्र तावत् प्राप्तम् आ-
काशाद् वायुः वायोरग्निरित्यादि, तत्तेज पेशत बहु स्यामित्यादिभ्रुत्या
भूतानां देवतायाश्च हेतुत्वस्य कर्तृत्वस्य कथनात् स्वतन्त्रा एव सृज-
न्तीति । एवं पूर्वपक्षे सूत्रमुपन्यस्य सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति । * आ-
काशादेवेत्यादि * । * कथमिति * । तर्हीति शेषः । * तदभिध्याना-
मिति * । आकाशरूपः स्यां वायुरूपः स्यामित्येवं स्वस्य तद्रूपमि-
ध्यानम् । तच्च, बहु स्यां प्रजायेयति श्रुत्यैव संग्रहेणोक्तम् । नच तस्य
तेजःप्रभृतिसाधारण्यं शङ्काम् । तेजःप्रभृतिष्वपि तत्पदोपनिषन्धेन
प्रकरणेन च तस्यापि ब्रह्मधर्मत्वनिश्चयात् । * सर्वत्र वेदान्तेष्विति *
स विश्वकृद्भिश्चवेदात्मयोनिः । यतः प्रसृता जगतः प्रसृती । यः पृथि-
व्यां तिष्ठन् यः पृथिवीमन्तर इत्यादिषु । फलितमाहुः । * जडत
इत्यादि * । * ब्रह्मण इति * तत्तद्रूपेण तत्तदन्तः स्यात् तस्मात् । एवमेव

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते ॥ १४ ॥

यथोत्पत्तिर्न तथा प्रलयः, किन्तु विपर्ययेण क्रमः । अत उत्प-

पौराणिकीषु महदादिखण्डेष्वपि ज्ञेयम् ।

मिक्षुस्तु—अत्र स्थितिकर्तृत्वं विचार्यत इत्याह । तन्मन्दम् । पूर्वेषु पादेषु ब्रह्मण एव कारणत्वेऽवधारिते स्थितिप्रलयौ प्रत्यपि सामान्यतः कारणता सिद्धैवेति तदंशे सन्देहाभावेनाधिकरणवैयर्थ्याप्रसङ्गात् । अतः पूर्वोक्त एवार्थ इति निश्चयः ॥ १३ ॥ ७ ॥

विपर्ययण तु क्रमोऽत उपपद्यते ॥ ननु तैत्तिरीये छान्दोग्ये च सृष्टेः क्रमो निरूप्यते, न तु प्रलयस्य । नैर्वायिकादयस्तु समवाय्यसमवायिकारणनाशात् कार्यनाशमङ्गीकुर्वन्ति । मुण्डके तु विस्फुलिङ्गन्यायेन युगपदेव सर्वोत्पत्तिर्युगपदेव सर्वेषां प्रलयश्च श्राव्यते । यथा सुदीप्तात् पावकाद् विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरुपाः । तथाऽक्षराद् विविधाः सौम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्तीति । तथा सति क्रमिकाणां प्रलये कः प्रकारो ग्राह्य इति संशये मुण्डके ब्रह्मण्येव सर्वप्रलयस्योक्तत्वेन श्रौतत्वान्त्रौकिकं मतं विहाय यौगपद्यपक्षो ग्राह्य इति पूर्वपक्षे प्रवृत्तं सूत्रमुपन्यस्य व्याचक्षते । * यथोत्पत्तिरित्यादि * । सत्यमेवमेव साक्षात्सृष्टौ, तथापि सुब्रालोपनिषदि, किं तदासीत् तस्मै स होवाच न सन्नासन्न सदसदिति सदसद्विलक्षणं ब्रह्मामिसन्धायोच्यते । तस्मात् तमः सञ्जायते तमसि भूतादिभूतादेराकाशम् आकाशाद् वायुः, वायोरग्निः, अग्नेरापः, अद्भ्यः पृथिवीत्यादि । एवं सृष्टिमुक्त्या अग्रे उच्यते, सोऽन्ते चैद्वानरो भूत्वा सन्दग्धा सर्वाणि भूतानि पृथिव्यप्सु प्रलीयते आपस्तेजसि विलीयन्ते तेजो वायौ प्रलीयते वायुराकाशेऽपि विलीयते आकाशमिन्द्रियेष्वित्यादि । पुराणेषु च 'वायुना हतगन्धा भूः सलिलत्वाय कल्पते । सलिलं तद्दहतरसं ज्योतिष्ठायोपकल्पते । हतरूपं तु तमसा वायौ ज्योतिः प्रलीयते । हतस्पर्शाऽघकाशेन वायुर्नभसि लीयते । कालात्मना हतगुणं नम आत्मनि लीयत' इत्यादि । पुराणं च श्रुत्युपवृहणम् । अतो ब्रह्मणः सफाशादुत्पत्त्यनन्तरं तत्रैव प्रलय इति येन

स्वनन्तरं प्रलयः । कुतः ? ॥ उपपद्यते ॥ प्रवेशविपर्ययेण हि निर्गमनम् । क्रमसृष्टावेवैतत् ॥ १४ ॥

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गा-
दितिचेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥

तैत्तिरीयके आकाशादि अन्नपर्यन्तमुत्पत्तिमुक्त्वा अन्नमया-
दयो निरूपिता । तत्रान्नमयस्य प्राणमयस्य च सामग्री पूर्वमुत्प-
न्नोक्ता । आनन्दमयस्तु परमात्मा मध्ये विज्ञानमनसी विद्यमाने
कचिदुत्पन्ने इति वक्तव्ये ।

क्रमेणोत्पत्तिस्तेन क्रमेण न प्रलयः, किन्तु विपर्ययेण क्रमः प्रलयस्य ।
अन्नं पृच्छति । * कुत इति * । सत्यं श्रुतिपुराणेपूच्यते, परं तत्रापि
हेतुर्वक्तव्यो येन बुद्धावारोहेत् । तत्राह ॥ उपपद्यत इत्यादि ॥ तथाच
वैशेषिकादिवद् ध्वंसरूपो नात्र प्रलयः, किन्तु 'कारणे प्रवेशरूपः ।
अतो लौकिकप्रवेशनिर्गमन्याय एव बुद्धिगोचरीकरणायानुसन्धेय
इत्यर्थः । तेनेदं सिद्धम् । युगपत्प्रलयोत्तरं युगपत्सृष्टिः । क्रमेण
प्रलये तद्विपरीतक्रमेण सृष्टिरिति । तदेतदुक्तं *क्रमसृष्टावेवैतदिति *
अन्ये तु प्रलयस्य ब्रह्मकर्तृकत्वावधारणार्थमित्याहुः । तन्म-
न्दम् । यतो वेत्यादिश्रुत्यैव तस्यावधारितत्वेन तत्र सन्देहस्यैवानुद-
यात् । अत उक्तमेव प्रयोजनमिति दिक् ॥ १४ ॥ ८ ॥

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादितिचेन्नाविशेषात् ॥
क्रमविचार एव प्रसङ्गादन्यद् विचारयतीत्याहुः * तैत्तिरीयक इत्या-
दि * । अत्र हि तैत्तिरीयवाक्यैकवाक्यतया छान्दोग्यवाक्यं विचा-
रितम् । छान्दोग्ये च, अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येति जीव उच्यते ।
षोडशानां कलानामेका कलातिशिष्टासीदिति मन उच्यते । अतस्त-
त्क्रमोऽपि विचारणीयः । नच मनसोऽन्नविकारत्वस्य मयटा प्राप्त-
त्वाद्भ्रान्तरमाद्यः शङ्क्यः । अन्नमशितं त्रेधा भवतीति तत्पूर्ववाक्ये
तस्याशनोत्तरभावित्वकथनादर्शनस्य च मनःप्राणसम्बन्धोत्तरभावि-

तत्र क्रमेणोत्पन्ने इति वक्तव्यम् । क्रमस्तु प्रातिलोभ्येन । सू-
त्रे विपर्ययानन्तरकथनात् । अन्तरोत्त च वचनात् । तेजोऽवना-
नामन्नमये गतत्वात् । वाय्वाकाशयोः प्राण एव गतत्वात् । आ-
काशात् पूर्वं विज्ञानमनसी उत्पन्ने इति वक्तव्यम् । तयोरग्रे वच-
नमेव लिङ्गमिति । अतस्तयोरुत्पत्तिर्वक्तव्येति चेन्न । अविशे-
पात् । नामरूपविशेषवतामेवोत्पत्तिरुच्यते, न त्वनयोः । विज्ञानमय-
स्य जीवत्वात् । मनोमयस्य च वेदत्वात् । अतो भूतभौतिकप्रवे-
शाभावात् तयोरुत्पत्तिर्वक्तव्या ॥ १५ ॥

तायाः प्रत्यक्षसिद्धत्वेनान्नमयत्यादिश्रुतेः पोषणाभिप्रायकत्वनिश्चयेन
अन्तोत्तरभावित्वस्य तत्र वक्तुमशक्यत्वात् । अतस्तयोः क्रमः स-
र्घ्या विचार्यः । सोऽपि तैत्तिरीयकानुरोधेन । उपजीव्यत्वात् ।
तैत्तिरीयके त्याकाशाद्यन्नपर्यन्तमुत्पत्तिमुक्त्वा तदुत्तरमन्नमयादयो
निरूपिताः । तत्रान्नमयसामग्र्योपव्यन्नरूपाः । तस्यान्नरसमयत्वात् ।
इदमा तन्निर्देशाच्च । प्राणमयस्तत आन्तर इति तस्य सामग्री वा
व्याकाशापृथिवीरूपा । न तुप्राणाख्यद्याह्यावाह्येन्द्रियरूपा । तच्छिरः-
प्रभृतिकयने प्राणव्यानापानाकाशपृथिवीनामेव कथनात् । एवमेतद्-
द्वयसामग्री, आपधीऽयोऽन्नमित्यन्तेन पूर्वमुत्पन्नोक्ता । आनन्दमयस्तु
परमात्मा । स तु मूलकारणम् । तस्माद्वा एतस्मादात्मन इत्यात्म-
पदेनैवोक्तः । अतः परं मनोमयविज्ञानमयाद्यशिष्येते । तदाह ॥ अ-
न्तरा विज्ञानसी इति ॥ मध्ये विज्ञानमनसी विद्यमाने कश्चिदुत्पन्ने
इति वक्तव्ये । तत्र पूर्वपक्षी आह * क्रमेणेति * । तैत्तिरीये आनन्द-
मयस्य निरुटे विज्ञानमयो, दूरे मनोमय इति तत्क्रमेणोत्पन्ने इति
वक्तव्यम् । नच यद्यं व्यासाशयः स्यात्तदा मनोविज्ञाने इति वदेन्न
तु विज्ञानमसी इति, अतो नैवमिति शङ्क्यम् । क्रमस्तु प्रातिलोभ्येनैव
व्यासस्य विवक्षितः । अश्रयर्हितत्वेन छान्दोग्यानुसारेण च प्रथम-
मात्मनस्ततो मनसः स्मरणात् । नचात्र मानाभावः शङ्क्यः । सूत्रे
विपर्ययानन्तरं कथनात् । अन्तरोत्त वचनाच्च । यद्येताभिप्रेया-

विदं विपर्ययसूत्रात् पूर्वं पठेत् । अन्तरेति च न घडेत् । चायुतेजः-
 प्रभृतिष्वन्तरेति पदं विनापि प्रणयनात् । अत एतद्भाष्यविचार एव
 व्यासाशयः । एवं सति छान्दोग्योक्तानां तेजोऽयन्नानामन्तमये गत-
 त्वाद् वाय्वाकाशयोर्द्गीक्रियमाणयोः प्राणमये गतत्वाद् आका-
 शात् पूर्वं विज्ञानमनसी, विज्ञानं जीवो, मनोऽन्तःकरणमुभयविधबाह्ये-
 न्द्रियनायकमिति तदुपलक्षितं करणकदम्बकं चेति द्वे उत्पन्नं इति
 वक्तव्यम् । अन्यथा सर्वं एवात्मानो व्युच्चरन्तीति श्रुत्युक्तानां जी-
 वानाम्, एतस्माज्जायते प्राण इति श्रुतौ स्मृतिपुराणादिषु च ज-
 गत्कारणकाण्डिनिघिष्टानां प्राणादीनां महदहङ्कारादीनां च ब्रह्मका-
 र्येष्वानिवेशे क्रमसृष्टौ न्यूनताऽपघेत् । नचाकाशादिग्रहणे यथाम-
 हाभूताधिकारो नियामकस्तथात्र विज्ञानमनसोर्ग्रहणे नियामकं छा-
 न्दोग्ये नास्तीति वाच्यम् । तयोरग्रे, अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविद्येति,
 षोडशानां कलानामेका कलातिशिष्टाऽऽसौदिति वचनमेव लिङ्गम् ।
 तैत्तिरीये चानन्दमयनिकटे विज्ञानमयस्य, दूरे मनोमयस्य कथनं लि-
 ङ्गम् । आकाशादिभूतघटितस्य प्राणमयस्य दूरत्वात् । भौतिकघ-
 टितस्याध्रमयस्य ततो दूरत्वाच्च । इदमपि लिङ्गमिति च । अतस्तयो-
 र्जीवान्तःकरणयोर्रूपत्तिर्वक्तुं युक्तेतिचेत् । न । कुतः । अविरोधात् ।
 नामरूपात्मकविशेषवन्तो ये वर्तन्ते तेषामेवोत्पत्तिरुच्यते । छान्दो-
 ग्ये तैत्तिरीये च, न त्वनयोर्भवदुक्तयोर्जीवान्तःकरणयोः । छा-
 न्दोग्ये जीवस्यात्मपदेन विशेषितत्वात् । भूतविकारात्मकमनःप्राण-
 घात्रामुत्तवभावादुक्तेन्द्रियाणां चाभावात् । तैत्तिरीये च विज्ञानमयस्य
 जीवत्वात् । मनोमयस्य चर्गाद्यात्मकवेदत्वात् । अतः श्रुतिद्वयेऽपि
 जीववेदयोरेवाभिप्रेतत्वात् तयोश्च भूतभौतिकप्रवेशाभावात् तयो-
 ररूपत्तिर्वक्तव्येति सिद्धम् । नच छान्दोग्ये वेदोऽभिप्रेत इति कथं
 श्लेषमिति शङ्क्यम् । नामरूपव्याकरणरूपकार्येण तद्वगमात् । वेदेन
 नामरूपाणि विषमाणि समेष्वपि । घातुपूद्भवकल्प्यन्तं एतेषां
 स्वार्थसिद्धय इत्येकादशस्कन्धीयभगवद्भाष्येन तस्य तत्कार्यतान्नि-
 धयात् । एवं जीवस्य करणत्वं वेदस्य च द्वारत्वम् । तेनोभयोः कार्यं
 नामव्याकरणमिति निश्चयः । इदं च, शब्द इति चेन्नातः प्रभवदिति सूत्रे
 सर्वैरङ्गीक्रियत इति नात्र विधादलंशः । एवञ्चास्मिन्नधिकरणे तैत्तिरी-
 योक्तौ विज्ञानमयमनोमयी विषयः । कोत्पद्येते इति सन्देहः ।

उत्पत्तिसामग्र्यनुक्तिरुत्पन्नेषु पाठश्च सन्देहर्थाजम् । तयोर्जीवा-
न्तःकरणरूपत्वाच्छ्रुत्यन्तरे तयोः साक्षादुत्पत्तिकथनादाकाशात्
पूर्वं च कथनात् क्रमसृष्टावपि आकाशात् पूर्वं परमात्मनः सका-
शात् ते अप्युत्पद्यते इति पूर्वः पक्षः । ते अत्र न जीवान्तःकरणरूपे,
किन्तु जीववेदरूपे, तद्रमकस्य लाभात् । अतो न तयोर्दुत्पत्तिरत्रा-
भिप्रेतेति सिद्धान्तः । ननु भवत्येवं तथापि न्यूनांशपूरणाय क्रमसृष्टा-
वपि प्राणेन्द्रियमनसां क्वचिदुत्पत्तिस्तु वक्तव्येति चेत् । पुराणानां
श्रुत्युपबृंहणत्वात् तदनुसारेणाकाशात् पूर्वमेव तत्तत्कारणभावाप-
त्ताद् ब्रह्मण एवेति ज्ञातव्यम् ।

रामानुजाचार्या विज्ञानभिक्षुश्चैवमेवाहुः ।

यत्तु शङ्कराचार्यभास्कराचार्याभ्यां बुद्धिं तु सारथिं विद्धी-
ति, एतस्माज्जायते प्राण इति वाक्यद्वयं विषयत्वेन धृत्वा सूत्रस्य
विज्ञानपदं च करणव्युत्पत्त्या बुद्धीन्द्रियसंग्राहकं विधाय विज्ञानम-
नसी इति द्विवचनमुपपादितम् । ततोऽग्रे करणानां भौतिकत्वपक्षे
तेनैव निर्वाहान्न क्रमान्तरापेक्षा । अभौतिकत्वपक्षे तु तेभ्यः पूर्वमि-
त्युक्तम् । तत् तदनुसारिणामेव रोचिष्णु । आद्यस्य काठकवाक्य-
स्योत्पत्तिप्रकरणीयत्वाभावेन विषयवाक्यत्वायोगात् । बुद्ध्यादीनां
त्रयाणां तत्र पृथगुक्त्या सौत्रद्विवचनविरुद्धत्वाच्च । द्वितीयस्य मु-
ण्डकवाक्यस्य च शुद्धिरहितत्वेनैव तथात्वाच्च । करणव्युत्पत्तेर्बु-
द्ध्यादिव्रयसाधारण्येन सूत्रे मनःप्रयोगवैयर्थ्यापत्तेश्च । भौतिकोन्द्रि-
यपक्षानादरणीयताया अस्माभिः प्रागुपपादितत्वेन तद्रीत्या छान्दो-
ग्ये तन्निकेशस्याशक्यवचनतया, अभौतिकपक्षे चात्माकाशयोरन्त-
राले वा पश्चाद्वा तेषां प्राप्या सूत्रीयसिद्धान्तस्योपपत्तिशून्यतया
शैथिल्यप्रसङ्गाच्च । नच प्रजापतिर्वा इदमत्र आसीत् स आत्मानमै-
क्षत स मनोऽसृजत तन्मन एवासीत्तदात्मानमैक्षत तद्वाचमसृजते-
तिश्रुत्यन्तरे पृथक्क्रमान्नानात् । स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं
वायुज्यांतिरापः पृथिवीमिन्द्रियं मनोऽक्षमिति प्रश्नोपनिषच्छ्रुतेश्च
न शैथिल्यमिति वाच्यम् । तथा सति व्यासपादैः श्रुत्यन्तरेणावि-
शेषादित्येवमुच्यते । किञ्चैकस्यां सृष्टादिन्द्रियादीनां नानाविधाभि-
रुत्पत्तेर्यक्तुमयुक्तत्वात् तत्तत्सृष्टौ तत्र तत्रोत्पत्तिरित्यङ्गीकार्यम् ।
तथा सति यथा साक्षात्सृष्टिक्रमसृष्टयोः शब्दादेव सन्देहाभावः

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात् तद्व्यपदेशो
भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ १६ ॥

ननु विज्ञानमयस्य जीवस्यानुत्पत्तौ सर्वव्यवहारोच्छेदः । उत्पत्तिस्तु त्रिविधा निरूपिता । अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागम इति । तथाच जीवस्य समागमलक्षणाऽप्युत्पत्तिर्न स्यादिति मामाशङ्कान् निराकरोति तुशब्दः । चराचरे स्थावरजङ्गमे शरीरे तयोर्विशेषेणापाश्रय आश्रयः शरीरसम्बन्ध इति यावत् । स तु स्यात् । न तु स्वतः । ननु शरीरस्योत्पत्तौ जीवोऽप्युत्पद्यते ।

ऽप्रापति सूत्रमनावश्यकं च स्यात् । अतस्तद्विचारेऽपि शास्त्रे न्यूनत्वस्याभावात् प्रागुक्तमेव निरवद्यमिति दिक् ॥ १५ ॥

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात् तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ जीवाद्यनुत्पत्तावेव किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन सूत्रमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति । * नन्वित्यादि * । जीवस्येत्युपलक्षणम् । पूर्वसूत्रे वेदस्यापि विचार्यत्वेनोपक्षिप्तत्वात् । अतो विज्ञानमयस्य मनोमयस्यचानुत्पत्तौ सर्वव्यवहारोच्छेदः । न हि जीवानुत्पादे कश्चित् संसारासक्तो वा मुमुक्षुर्वा प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणकर्मज्ञानभक्त्यधिकारी भवेत् । तदभावे च लोकयात्रा तत्तत्पुरुषार्थोपायबोधकानि शास्त्राणि चोच्छेद्येन् । न वा वेदस्यानुत्पत्तौ धर्माधर्मादिकमसङ्कीर्णमवगन्तुं शक्येत । तदभावे लोकमर्यादाऽप्युपच्छिद्येत । एवं सर्वव्यवहारोच्छेद उभयत्रापि समान इति पृथक् तदनुक्तिः । नच नामरूपसम्बन्धात्मिका या उत्पत्तिः सैवात्र निषिध्यते, नेतरेत्यतो न दोष इति वाच्यम् । उत्पत्तिस्तु पूर्वं त्रिविधा निरूपिता । अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागम इत्यादि । सन्नियोगाशिष्टासु तिसृष्वेकतरैश्च निषिध्यते, नेतरेत्यत्र विनिगमकाभावात् । तथाच जीवस्य समागमलक्षणाऽप्युत्पत्तिर्न स्यादिति मामाशङ्कामित्यर्थः । * शरीरे इति प्रथमायाः, * तयोः इति सप्तम्या द्विवचनम् । * स तु स्यादि-

अन्यथा जातकर्मादीनामभावप्रसङ्गादिति चेन्न । तद्व्यपदेशस्तस्य शरीरस्य जन्ममरणधर्मवत्त्वेन जीवव्यपदेशो भाक्तो लाक्षणिकः । कुतः ? । तद्भावभावेत्वात् । शरीरस्यान्यव्यतिरेकाभ्यामेव जीवस्य तद्भावित्वम् । देहधर्मो जीवस्य भाक्तः । तत्सम्बन्धेनैवोत्पत्तिव्यपदेश इति सिद्धम् ॥ १६ ॥

ति * । जायमानः शरीरमभिसम्पद्यमान उत्कामन्त्रियमाण इति श्रुत्या देहसम्बन्धेनैव तयोरुक्तत्वाद्देहसम्बन्धस्तु स्यादित्यर्थः । नच वेदस्य न शरीरसम्बन्ध इति शङ्काम् । नादात्मना सर्वशरीरेषु तस्यैव विद्यमानत्वात् । तदुक्तमेकादशस्कन्धे भगवता, स एव जीवो धिवरप्रसूतिरित्यादिद्वयेन । * तस्य शरीरस्येत्यादि * । शरीरस्य जन्ममरणवत्त्वेन जीवे तस्य जन्ममरणवत्त्वस्य व्यपदेशो भाक्तो लाक्षणिक इति योजना । पृच्छति * कुत इति * लक्षणारूपात् कस्मात् सम्बन्धात् । * तद्भावभावेत्वादिति * । तद्भावेन शरीरभावेन शरीराभिमानेनेति यावत् । तेन भवति व्याप्तसिद्धति तच्छीलस्तद्भावभावी तत्त्वात् । तथाच शरीराभिमानरूपात् सम्बन्धादित्यर्थः । तदाहुः । * शरीरस्येत्यादि * । * तद्भावित्वमिति * तदभिमानित्वम् । सिद्धमाहुः । * देहेत्यादि * । * तत्सम्बन्धेनेति * देहसम्बन्धेन । एवमेव वेदेषु समानन्यायाद् बोध्यम् । एवञ्च चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यादिति भिन्न वाक्यं, शिष्ट वाक्यान्तरम् ।

मास्कराचार्यास्तु-चरे अचर उद्भूत इति गौणत्वसिद्धिरित्यर्थे वदन्तश्चरे अचरस्य व्यपाश्रय इत्येवं समासं कृत्वा, अन्ये तु चराचरं व्यपाश्रयो यस्येति बहुव्रीहिं कृत्वा चराचरव्यपाश्रयपदम् उत्पात्तिनाशव्यपदेशस्य भाक्तत्वे हेतुत्वेन व्याकुर्वन्ति । तद्भावभावेत्वादिति तु शरीरसद्भावे जन्ममरणयोर्भावित्वादित्येवं ताच्छील्ये णिनिमङ्गीकृत्य व्याकुर्वन्ति । तथा सति तद्भावभावेत्वाच्चराचरव्यपाश्रयस्तद्व्यपदेशो भाक्तः स्यादित्येकमेव वाक्यं भवति । तत्र सूत्रकृतोऽभिमेतमिति प्रतिभाति । स्यात्पदस्य मध्ये पाठात् । अभिमानेन

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥

ननु जीवोऽप्युत्पद्यतां, किमिति भाक्तत्वं कल्पत इति चेत् ।

घां समांगमेन वां जीवशरीरयोः सम्यन्वस्य सर्वेषामावश्यकत्वाच्च
घाक्षयद्वयपक्ष एव साधीयानिति ।

भिधुस्तु-अन्तःकरणस्य रूपभेदेनाकाशवन्नित्यानित्यत्वं स्त्रीकृ-
त्याप्र नित्यान्तःकरणस्याभिप्रेतत्वात् तदुत्पत्तिव्यपदेशो भाक्त इ-
त्येवमर्थमाह । तदस्माकमप्यभिमतम् । परं यन्नित्यत्वेन तस्याभिमतं
तदस्माकं वेदसूक्ष्मरूपत्वेन भगवदीयत्वेन, न तु तत्त्वान्तरत्वेनेति
विशेषः ।

सामानुजाचार्यास्तु-इदं सूत्रं प्रासङ्गिकत्वेनेच्छन्ति । तथाहि ।
पूर्वं, तेज ऐश्वर्येत्यादौ तेजःप्रभृतयः शब्दाः ब्रह्मैवाभिदधतीत्युक्तम् ।
तथा सति तैलैः शब्दैस्तत्तद्व्यपदेश उपरुध्यत इति शङ्कयां, चरा-
चरसूत्रं प्रवृत्ते । अर्थस्तु-चराचरव्यपाश्रयस्तत्तद्व्यपदेशो भाक्तः,
लोके घाक्षयैकदेशे मङ्गलत्वोक्त इत्यर्थः । समस्तप्रकारिणो ब्रह्मणः
प्रकारभूतवस्तुग्राहिप्रज्ञादिप्रमाणाविषयत्वाद् वेदान्तश्रवणात् प्रका-
रप्रकारिप्रतीतेः प्रकारिप्रतीतिभावभावित्वाच्च तत्पर्यवसानस्येति ।
यद्वा तेजआदयः शब्दास्तत्तद्वाचका इति तेषां ब्रह्मवाचकत्वं भाक्त-
मित्यत आह । चराचरेति । चराचरव्यपाश्रयस्तद्व्यपदेशश्चराचर-
वाचिशब्दप्रयोगो ब्रह्मण्यभाक्तः । कुतः ? तद्भावभावित्वात् । स-
र्वशब्दानां वाचकभावस्य नामरूपव्याकरणश्रुत्या ब्रह्मभावभावित्वा-
दिति द्विधा व्याख्यानात् । अत्रोदासीना वयम् ।

माध्वास्तुक्तसूत्रद्वयात्मकमधिकरणं लयक्रमविचारपरमिच्छ-
न्ति । तत्रापि वयं तथैव ॥ १६ ॥ ९ ॥

नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ पूर्वाधिकरणे जीवस्य नाम-
रूपविशेषसम्यन्वाभावाज्जीवस्य नोत्पत्तिरित्युक्तम् । तद्युक्तं न घति
सन्देहे, देवदत्तादिनाम जीवस्यैव, न शरीरमात्रस्य । मृते देवदत्ते
तदीयगयाश्राद्धादिकरणानुपपत्तेः । एवं नामसम्यन्धे तत्र सिद्धे
सोऽप्युत्पद्यतां तदेतदाहुः । * ननु जीवोऽपीत्यादि * । समाधिं व्या-
कुर्वन्ति * नेत्यादि * । तथाच, अद्वादद्वात् सम्भवसि इदयाद-

न । आत्मा नोत्पद्यते । कुतः ? । अश्रुतेः । न हि आत्मन उत्पत्तिः श्रूयते । देवदत्तो जातो, त्रिष्णुमित्रो जात इति देहोत्पत्तिरेव । न तु तदव्यतिरेकेण पृथग् जीवोत्पत्तिः श्रूयते । विस्फुलिङ्गवदुच्चरणं नोत्पत्तिः । नामरूपसम्बन्धाभावात् । एतस्य गुणाः स्वरूपं चाग्रे वक्ष्यते ।

धिजायसे आत्मा वै पुत्रनामासि त्वं जीवः शतमिति श्रुति-
विचारे लोकविचारे च देहस्यैवोत्पत्तिः । श्राद्धादिशास्त्रे तु देवद-
त्तादिदेहोपलक्षितो जीवोऽभिप्रयते । तत्रापि पूर्वोक्तश्रुतिप्रभृतय एव
यीजन् । अत एव, 'अहस्तानि सद्गस्तानामपदानि चतुष्पदाम् । फ-
ल्गूनि तत्र महतां जीवो जीवस्य जीवनामि'त्यादौ देहेऽपि गौण्या जी-
वपदप्रयोगः । यद्वा 'एतत्पञ्चविधं लिङ्गं त्रिवृतं षोडशविस्तृतम् । एष
चेतनया युक्तो जीव इत्यभिधीयते' इति चतुर्थस्कन्धस्मृतेर्विशिष्टे पारि-
भाषिको वा । न तु देहव्यतिरेकेण पृथग् जीवोत्पत्तिः श्रूयते ।
नापि युक्तिगोचरो भवति । तस्योत्पत्तिनाशशालित्वे श्राद्धादि-
शास्त्रोक्तामुष्मिकफलसम्बन्धानुपपत्त्या सर्वशास्त्रविप्लवप्रसङ्गात् ।
प्रेतादिपूर्वजन्मकथनाद्यनुपपत्तेश्च ।

अतो देहस्यैव जन्मादिधर्मवत्त्वात् तत्सम्बन्धेनैव जीवे जन्मा-
दिव्यपदेश इति निश्चयः । ननु बृहदारण्यके, यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फु-
लिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः, सर्वे दे-
वाः सर्वाणि भूतानि सर्वं एवात्मानो व्युच्चरन्तीति श्रुत्या प्राणादि-
जडसाधारण्येन व्युच्चरणश्रावणान्मुण्डके च, एतस्माज्जायते
प्राण इत्यनेनोत्पत्तिमत्तया श्रावितानां प्राणादीनामस्य साहचर्या-
त् कथं नोत्पत्तिरित्यत आहुः । * विस्फुलिङ्गवादित्यादि * ।
यतो विस्फुलिङ्गवदुच्चरणं नोत्पत्तिः । नामरूपसम्बन्धाभावात् ।
अन्यथा व्युच्चरणश्रुतावात्मशब्दप्रयोगस्य, बालाग्रश्रुतिव्याकर-
णश्रुत्योर्जीवशब्दप्रयोगस्य च विरोधापत्तेः ।

न चास्यापि स्पृष्टचनन्तरभाषित्वात् कृत्रिमत्वं शङ्क्यम् । तथा सति
स्पृष्टेः पूर्वं ब्रह्मण एव केवलस्य सत्त्वात् स्पृष्टचनन्तरं प्रयुज्यमानानां
शब्दानां सर्वत्र परिभाषिकत्वापत्त्या रूढबुद्धेदप्रसङ्गात् । अतस्तद्भा-

किञ्च । निसत्वाच्च ताभ्यः श्रुतिभ्यः । अयमात्माऽजरो-
ऽमरः, न जायते म्रियते इत्येवमादिभ्यः ॥ १७ ॥

चायं सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन् य-
दास्त इति श्रुत्युक्तस्य नामरूपनियमस्य साहाजिकत्वमाख्येयम् । तथा
सति तदतिरिक्तस्यैव धृत्रिमत्वं, न तु नैसर्गिकस्येति निश्चयः । तदे-
तदुक्तं * नामरूपसम्बन्धाभावादिति । न च नामरूपान्तरसम्ब-
न्धस्यैवोत्पत्तित्वं, न केवलव्युच्चरणस्येत्यत्र किं गमकमिति शङ्का-
म् । यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेदित्यव्ययहितपूर्वमुदितस्य दृष्टान्तस्यैव
गमकत्वात् । अन्यथैकेनैव निर्वाहे इतरथैवर्थाप्रसङ्गात् । अतस्तन्तू-
नां नामरूपसम्बन्धात् पूर्वो दृष्टान्तः प्राणादीनां भूतानां नामरूपस-
म्बन्धवतामुत्पत्तिबोधकः । नच तेषामुत्पत्तिमत्त्वे किं मानमिति वा-
च्यम् । ऐतरीये, स ऐक्षत लोकान्तु सृजा इति प्रश्ने, स प्राणमसृ-
जतेत्यादिसृष्टिप्रतीनामेव मानत्वात् । नच तदात्मानं स्वयमकुर्वते-
त्यात्मकरणश्रुतिविरोधः । तत्र यथास्वितप्राकट्यस्यैव करणत्वेन विच-
क्षितत्वात् । अन्यथा तस्य सुकृतत्वविरोधापत्तेः । नचात्मकृतेः प-
रिणामादिति सूत्रे तस्य परिणामत्वस्याङ्गीकारविरोधः शङ्क्यः । तत्र
यथास्वितप्राकट्यस्यैव परिणामत्वेन विचक्षितत्वात् । अन्यथा विपरि-
णामादित्येवं चदेत् । अतः प्राणादीनामेवोत्पत्तिर्न जीवस्येति निश्च-
यः । द्वितीयस्तु जीवानामुच्चरणमात्रबोधक इत्याख्येयम् । नच य-
थोर्णनाभिः सृजते गृह्णते चेति मुण्डकवाक्यस्वारस्यात् पूर्वो दृष्टान्तः
कर्तृत्वंमात्रबोधक इति वाच्यम् । एवमपि क्रियाविषयाणामुत्पत्तिम-
त्त्वस्य सिद्धेः । नचैवमपि प्राणादिसाम्यानपाय इति शङ्क्यम् । यत्
एतस्य गुणाः स्वरूपं चाग्ने, होस्त एवेत्यादिसूत्रेषु वक्ष्यते । अतस्तद-
वगतौ प्राणादिसाम्यसन्देहस्य सुखेन निवृत्तेः । नन्वेवमपि, प्रमेय-
यत्नेन निवृत्तिर्न तु प्रमाणेन । शार्ङ्गं तु भवतां प्रमाणप्रधानमतो नेद्
युक्तमत आहुः * किञ्चेत्यादि * । इत्येवमादिभ्य इत्यादिपदेन, नित्यो
नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्, अजो नित्यः शाश्वतोऽयमित्यादीनां सङ्ग-
हः । तथाच नात्र प्रमाणाभाव इत्यर्थः ॥ १७ ॥ १० ॥

गुणान्धिरूपयन् प्रथमतश्चैतन्यगुणमाह ॥

ज्ञोऽत एव ॥ १८ ॥

ज्ञश्चैतन्यस्वरूपः । अत एव श्रुतिभ्यो विज्ञानमय इत्यादिभ्यः ।
सर्वविप्लववादी ब्रह्मवाक्यान्नुदाहृत्य सूत्रोक्तसिद्धान्तमन्य-
थाकृत्य श्रुतिसूत्रोल्लङ्घनेन प्रगल्भते ।

ज्ञोऽत एव ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * गुणानित्यादि * । गुणो-
स्तद्गुणान् धर्माधिरूपयन् प्रथमतो मुख्यतया चैतन्यगुणं चैतन्यं
गुणो यस्य तादृशं, यो यज्जनकः स तद्गुणको, यो यद्गुणकः स
तदविनाभूतो, यो यदविनाभूतः स तदात्मक इति व्याप्तीनां समन्व-
यसूत्रे सिद्धत्वाद्ब्रह्मचैतन्यगुणकत्वेन चैतन्यात्मकमात्मानमाहेत्यर्थः ।
व्याकुर्वन्ति । * ज्ञ इत्यादि * । ज्ञानधर्मकत्वेऽपि ज्ञानस्वरूप इत्य-
र्थः । ननु कप्रत्ययस्य कर्त्तर्यनुशासनाज्ज्ञानकर्त्तृति भवति । तच्च
कर्त्तृत्वं समवायसम्यग्धेनेति ज्ञानधर्मकत्वे पर्यवस्यतीति काणभुज-
घदङ्गीकर्त्तृत्वं, न तु सांख्यवज्ज्ञानस्वरूप इत्येतामाशङ्कनं हेतुबोधित-
श्रुत्युपन्यासेन परिहरन्ति * विज्ञानेत्यादि * । तथाच छान्दोग्यप्र-
मृतिषु, न पश्यो मृत्युं पश्यति, पप हि द्रष्टा श्रोता मन्ता रसयिते-
त्यादिभिर्विज्ञातृत्वादियोधनाज्ज्ञानधर्मकत्वेऽपि तैत्तिरीयादौ मयद्-
प्रत्ययेन ज्ञानप्राचुर्यबोधनात् । एतद्विगमनश्लोके च विज्ञानं यत्नं
तनुत इत्यादिना ज्ञानस्वरूपत्वकथनाज्ज्ञानधर्मा ज्ञानस्वरूपश्च । न तु
काणभुजघ्नश्च वा कापिलघदित्यर्थः । अत्रान्येषां मतानामेकदेशि-
तया भगवन्माहात्म्याविरोधितया च संग्राह्यत्वं बोधयितुं शाङ्करं
मते दूषणायोपक्षिपन्ति * सर्वविप्लवेत्यादि * । सर्वविप्लववादित्वं
तु पाश्चात्तनोपन्यासेन, नासतोऽदृष्टत्वादित्यत्र मया प्रदर्शितम् ।
तादृशो, ब्रह्मवाक्यानि विज्ञानमानन्दं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म अ-
यमात्मानन्तरो वाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन इत्यादीन्नुदाहृत्य, सूत्रोक्त-
सिद्धान्तमन्यथाकृत्य सुपुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेनेत्यादिसूत्रेषु सिद्धं जी-
वब्रह्मणोर्भेदरूपं सिद्धान्तं भेदस्य काल्पनिकत्वकथनेन संसारिस्व-
रूपमाशाख्यानपरतया व्याख्याय, अयं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना

स वक्तव्यः । किं जीवस्य, ब्रह्मत्वं प्रतिपाद्यते जीवत्वं वा निराक्रियते इति । आद्ये इष्टापत्तिः । न हि विस्फुलिङ्गोऽग्न्यंशो भूत्वा नाग्निः । द्वितीये स्वरूपनाशः ।

जीवत्वं कल्पितमिति चेन्न । अनेन जीवेनात्मनेति श्रुतिविरोधात् । नचानादिरयं जीवब्रह्मविभागो बुद्धिकृतः । प्रमाणाभावात् । सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिविरोधश्च । नच जीवातिरिक्तं ब्रह्म नास्ति । सर्वश्रुतिसूत्रनाशप्रसङ्गात् । यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः । अयमात्मा अपहृतपाप्मा । अधिकं तु भेदनि-

सम्परिवक्तः प्राज्ञेनाऽऽत्मनात्वारूढ इत्यादिश्रुतीनाम् उक्तसूत्राणां चार्थत्यागेन घाट्यै करोतीत्यर्थः । तद् दूषयन्ति । * स वक्तव्य इत्यादि * । द्वितीये स्वरूपनाश इति * । जीवत्वनिराकरणपक्षे जीवस्वरूपस्याविद्यकत्वान्मुक्तावविद्यानाशे जीवस्वरूपनाश एव स्यात्, तथाचात्महानमपुरुषार्थ इति मोक्षस्यापुरुषार्थता च स्यात् । ननु यस्तुत आत्मनो ब्रह्मत्वाज्जीवत्वं तस्य कल्पितमतो न तन्नाशे स्वरूपनाश इत्यत आहुः * जीवत्वमित्यादि * । अत्र हि जीवशब्दोदितस्यात्मनो जीवस्यात्मनश्चेत्युभयोर्यो नामरूपकरणत्वं आच्यते । तत्र यदि जीवत्वं कल्पितं स्यात् तदा ततः पूर्वं कल्पकः कश्चिन्नक्तव्यः । तत्र न तावद् ब्रह्मणस्तथात्वम् । अविद्यासम्बन्धराहित्यात् । न तावज्जीवस्य, कल्पनाविषयत्वात् । सृष्ट्यादौ जीवान्तरस्याभावात् । जडस्य तु न तथात्वं, प्रत्यक्षविरोधात् । यदि तु तज्जआदिदेवतायाः कल्पकत्वं शङ्कते तदा तस्यापि जीवत्वात् तस्य कः कल्पकः । तस्मात् कल्पकनिर्वचनाशक्त्या जीवस्याकल्पितत्वमेवाक्षेयम् । अन्यथा, अनेन जीवेनेति, द्वा सुपर्णा इति च श्रुतिविरोधः । नच बहुत्ववज्जीवत्वमपि पाश्चात्यमिति शङ्क्यम् । तथा श्रुत्यभावात् । सृष्ट्यादावनेन जीवेनेति सिद्धवन्निर्देशाच्च । अतः सृष्टेः पूर्वमपि भगवद्ब्रह्मज्जीवरूपोऽंशोऽपि भगवदविभक्तस्तद्गणनामादिविशिष्टो नित्य एवाऽऽक्षेयः । नन्वनादिजीवब्रह्मविभागो बुद्धिकृत इति तथेत्यत आहुः * । न चेत्यादि * । न ह्यनादित्वे बुद्धिकृतरत्वे वा प्रत्यक्षं प्रमाणाभूधितुमर्ह-

देशादिखादिबाधः ।

तस्मात् सदंशस्य तदव्यपदेशवाक्यमात्रं स्वीकृत्य शिष्टपरि-

ति । जीवभावंस्य कल्पितत्वेन तत्प्रत्यक्षस्य स्वात्मिकमायिकपुरुषप्रत्यक्षवत् प्रामाण्यायोगात् । अत एव नानुमानादिरपि । श्रुतयस्तु तत्र विस्फुलिङ्गवदव्युच्चरणं ब्रह्मण्यप्यसं चाभिदधत्यो जीवब्रह्मविभागस्य सादित्वमेव बोधयन्ति ।

नच, न कर्माविभागादिचेष्टानादित्वादिति सूत्रे कर्मानादित्वबोधनेन विभागानादित्वं, पुण्यः पुण्येनेति तद्विषयश्रुत्या बोधितप्रायमेवेति वाच्यम् । श्रुतौ सदसत्कर्मणा सदसद्देहभवनमात्रबोधनेन विभागानादित्वस्याबोधनात् सूत्रेऽनादित्वकथनस्य कर्मसापेक्षतया करणेऽपीश्वरस्यानीश्वरत्वाभावबोधनार्थत्वावसायात् । अन्यथा, एष ह्येव साधु कारयतीत्यादिश्रुतिविरोधस्यापरिहाराद् वैषम्याद्यभावस्य तदनन्यत्वादेव सिद्धेऽश्च । नच तत्र संसारानादित्वव्याख्यानं युज्यते । तथा सतीश्वरस्यानीशत्वं, सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिविरोधश्च । संसारहेतुभूताया अविद्याया जीधानां च सत्त्वात् । एतदेवोक्तं *सदेवेत्यादिना । नच सा असतीति युक्तम् । तथा सति तथा संसारासम्भवापत्तेः । नापि सदसद्विलक्षणेति । तथा सति ब्रह्मानतिरेकापत्तेः । अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यत इति गीतावाक्यात् । कल्पितजीवानादित्वमप्यतेनैव निस्तम् । अतो विभागानादित्वमप्रमाणकमेव । किञ्च । बुद्धिरुत इति कस्य बुद्धिरुतः । जीवस्य ब्रह्मणो वा स्वस्यैव वा । तत्र न तावदाद्यः । जीवस्यैवाभावात् । द्वितीये तु बुद्धिरुतत्वाद् गतमनादित्वम् । तदानीं बुद्धिसत्त्वाद्द्वितीयश्रुतिविरोधश्च । तृतीये त्वसम्भव एव । तस्या जडत्वात् । अबुद्धिरुतपक्षे विभागस्य कृतत्वेऽपि जीवस्य सत्त्वाद्वितीयश्रुतिविरोध एव । नचैवं विभागस्य सादित्वे विस्मृतकण्ठमणिन्यायेन विस्मृतस्वस्वरूपं प्रक्षेप इति जीवातिरिक्तं ब्रह्म नान्तीति युक्तम् । सर्वश्रुतिसूत्रनाशप्रसङ्गात् । केषां नाशप्रसङ्ग इति चेत् । यः सर्वं इत्यादीनां बाधः । *स्वीकृत्येति * अंशत्वत्यागेन

ग्रहार्थमाध्यमिकस्यैवायमपरावतारो नितरां सद्भिरुपेक्ष्यः ॥१८॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥

अत एवेति वर्तते । स यदास्माच्छरीरादुत्क्रामति सदैवैतैः सर्वैरुत्क्रामति । ये के चास्माल्लोकात् प्रयान्ति चन्द्रमतमेव ते सर्वे गच्छन्तीति । तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे । श्रुत्युक्तानामुत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणाद् यथायोग्यं तस्य परिमाणमङ्गीकर्तव्यम् ।

तथात्वं स्वीकृत्य । *माध्यमिकस्यापरावतारइति* भगवदाज्ञप्तशिवा-
श्वतारत्वेन प्रसिद्धे शङ्कराचार्ये माध्यमिकोऽप्याविष्ट इति तथा । एवं
च सर्वावस्थासाधारण्येन ज्ञानधर्मा ज्ञानस्वरूपश्च जीव इति सि-
द्धम् । अत्रापि जीवो वैशेषिकवदङ्गीकार्यः, सांख्यवद् वेति सन्देहः ।
उभययोः श्रुतिः सन्देहबीजम् । यथाकथञ्चिदस्तु अभ्यर्हितत्वात्
सांख्यमतमेवेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तूक एव । विचारस्तु गुण-
मुख एव, न तु स्वरूपमुखः । सूत्रे ज्ञशब्दप्रयोगादिति ॥ १८ ॥ १९ ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ अतः परं जीवस्य शारीरकग्राहणे,
स वा एव महानज आत्मेति, कौशीतिकग्राहणे च, योऽयं विज्ञान-
मयः पुरुषः प्राणेष्विति व्यापकत्वमध्यमपरिमाणयोः श्रावणात्, श्वे-
ताश्वतरे च, आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि इष्ट इति, घालाग्रजतभागस्य शत-
धा कल्पितस्य च, भागो जीवः स विज्ञेय इत्यणुत्वश्रावणात्, सन्देहे
जीवस्य परिमाणं विचार्यते । तत्र सूत्रे एकं पष्ठमन्तं पदं, तस्य सम्य-
न्धः कापि न प्रतीयत इति तं बोधयन्ति । * अत इत्यादि * । कर्त्त-
व्यमित्यन्तेन * । अत्र प्रथमं वाक्यं कौशीतिकग्राहणे प्रतर्दनाख्या-
यिकायाम् । द्वितीयमपि तत्रैव गाङ्गाशायनिश्वेतकेतुसंवादे । तृतीयं
बृहदारण्यके शारीरग्राहणे । * श्रवणादिति * जीवे श्रवणात् ।
तथाच श्रुतित एवोत्क्रान्तिगत्यागतीनां जीवे श्रवणाद् यथायोग्यम्
उत्क्रान्त्यादिक्रियायोग्यं जीवस्य परिमाणमङ्गीकर्त्तव्यमित्यर्थः । सूत्र-
योजना तु जीवात्मा उत्क्रान्तिगत्यागतिसम्बन्धी । अत एव तद्वो-

यद्यपि, आराग्रमात्रो ह्यपरोऽपि दृष्ट इति श्रुत्यैव परिमाणमुक्तं, तथापि बहुवादिविप्रतिपन्नत्वाद् युक्तिभिः साधयति । ब्रह्मवैलक्षण्यार्थमुत्क्रान्तिपूर्वकत्वमुक्तम् ॥ १९ ॥

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनां सम्बन्धे इन्द्रियादिभिः परिष्वङ्गोऽप्यस्ति । ततः सन्देहोऽपि भवेत् । किमुपाधित एतेषां सम्बन्धो भवेत् स्वतो वेति ।

धकश्रुतिभ्य एवेति बोध्या । अधिकरणप्रयोजनमाहुः । * यद्यपीत्यादि * । उत्क्रान्तिशब्दः प्रथमतः किमर्थं प्रयुक्त इत्यत आहुः । * ब्रह्मेत्यादि * । आसीनो दूरं व्रजतीति ब्रह्मणोऽपि गतेरुक्तत्वात् तद्वैलक्षण्यं गतौ ज्ञापयितुं प्रयुक्त इत्यर्थः ।

ननु प्रश्नोपनिषदि, स ईक्षाश्चक्रे कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति । स प्राणमसूत प्राणाच्छ्रद्धां खं धायुर्ज्योतिरापः पृथिवीमिन्द्रियं मनोऽन्नमन्नाद्वैर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोकेषु नाम चेति सृष्टिलिङ्गात् षोडशकलस्यापि ब्रह्मत्वप्रतीतेरुत्क्रान्तेः कथं ब्रह्मवैलक्षण्यार्थत्वमिति चेत् । उच्यते । नात्रोत्क्रान्तेर्ब्रह्मधर्मत्वं प्रतीयते । प्राणधर्मत्वेनैवेक्षणे प्रतीयमानत्वात् । तदुत्क्रान्त्यैव स्वोत्क्रान्तिकथनेन स्वोत्क्रान्तेरौपचारिकत्वबोधनाच्च तादृशज्ञापन एव पर्यवसानात् । नच, कासौ पुरुष इति आरद्राजप्रश्ने ईहैवान्तःशरीरं सौम्यं स पुरुष इति पिप्पलादेनोत्तरितत्वात् तत्र चान्तःशरीरस्यत्वलिङ्गेन जीवाभिन्न एव स पुरुष इति शङ्काम् । लिङ्गस्य ब्रह्मसाधारणत्वात् । गुहां प्रतिष्ठावात्मानो हि तद्दर्शनादित्यधिकरणे जीवब्रह्मणोर्यमयोरपि गुहाप्रवेशस्य निर्णीतत्वादिति ॥ १९ ॥

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ ननु पूर्वसूत्रेणैवाणुत्वे सिद्धे अस्य सूत्रस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * उत्क्रान्तीत्यादि * । * एतेषामिति * गत्यन्तानामर्थानाम् * । * स्वतो वेति * पर्यंप्रकारिकायां शङ्कायां सूत्र-

उत्तरयोर्गसागत्योः स्वात्मना केवलस्वरूपेण ।
 ऊर्णनाभिर्यथा तन्तु स्रजते सञ्चरस्यपि ।
 जाग्रत्स्वप्ने तथा जीवो गच्छत्यागच्छते पुनः ॥
 ब्रह्मोपनिषत् । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य ब्रह्माऽप्योते ।
 कामरूप्यनुसच्चरन्निति वा ।

अथवा, उत्क्रान्तिगसागतीनां जीवसम्बन्ध एव बोध्यते, ना-
 ऽणुत्वम् । स्वात्मना चोत्तरयोरित्यणुत्वम् । अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं
 निश्कर्षं यमो बलादिति उत्क्रमे गसतिरिक्ते स्वातन्त्र्याभावात् ।

माहेति शेषः । व्याकुर्वन्ति । * उत्तरयोरित्यादि * । अत्राप्यत एवे-
 त्यनुवर्त्तते । तथाच श्रुतित एव स्वरूपेण गत्यागतिसम्बन्धी प्रतीय-
 तेऽतोऽणुरेवेत्यर्थः । ता एव श्रुतीः प्रदर्शयन्ति । * ऊर्णनाभिरित्या-
 दि * । आध्याया अन्यैरनुदाहृतत्वादाथर्वणप्रसिद्ध आकार उक्तः ।
 द्वितीया छान्दोग्ये । तृतीया बृहदारण्यके । चतुर्थी तैत्तिरीयानां
 शृगूदनिषदि मुक्तिप्रकरणस्या । एवं श्रुतिचतुष्टयेन जीवस्य पङ्-
 क्त्याः प्रदर्शिताः । तासु जाग्रत्युपाधिपरिष्वङ्गेषु स्वप्न इन्द्रिया-
 णां लयेन साक्षिण एव केवलस्य सत्त्वादुपाधिश्च्युत्त्वं सृष्टावप्येव-
 मनुप्रवेशस्योपाधिसम्बन्धघटकत्वाद्दनुप्रवेशदशायां पूर्वं तदभा-
 वः । अप्ययः सुषुप्तेरणुपलक्षकः । तत्राप्युपाधिलयात् कैवल्यम् ।
 मुक्तौ तु प्राणोऽपि नास्ति बुद्धिरपि । तथाचैतच्छ्रुत्युक्तयोर्गत्याग-
 त्योः केवलस्वरूपसाध्यत्वात् स्वतोऽणुरेवेत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे सूत्र-
 स्यचकारवैयर्थ्यामित्यरुच्या प्रकारान्तरेण सूत्रद्वयव्याख्यानमाहुः
 । * अथवेत्यादि * । तथाच पूर्वसूत्रे पष्ठ्यन्तपदमात्रप्रयोगाद्
 उक्तश्रुतिभ्यो ह उत्क्रान्तिगत्यागतिसम्बन्धीति तत्सम्बन्धरूप एव
 धर्मो बोध्यते । द्वितीये तु हः श्रुतिभ्य एव स्वात्मनापि उत्तरयोर्ग-
 त्यागत्योः सम्बन्धीत्यणुत्वं बोध्यते । तदुपपादयन्ति । * अङ्गुष्ठे-
 त्यादि * । तथाचोक्तसृष्ट्या मध्यमपरिमाणत्वेन योधितस्य अङ्गुष्ठ-

स्वात्मना जीवरूपेण चकारादिन्द्रियैश्च गत्यागत्योः सम्बन्धी जीव इत्यर्थः । अतो मध्यमपरिमाणमयुक्तमित्यणुरेव भवति ॥ २० ॥

नाणुतच्छ्रुतेरितिचेत्तेतराधिकारात् ॥ २१ ॥

जीवो नाणुर्भवितुमर्हति । कुतः ? । अतच्छ्रुतेः । अणुत्व-
विपरीतव्यापकत्वश्रुतेः । स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञान-
मय इतिचेन्न । इतराधिकारात् । इतरः परं ब्रह्म तस्याधिकारे
महानज इति वाक्यम् । प्रकरणेन शब्दाश्च नियम्यन्ते । अन्यपरा
आपि योगेन ब्रह्मपरा भविष्यन्ति ॥ २१ ॥

मात्रो रवितुल्यरूपः सङ्कुल्पाहङ्कुरसमन्वितो यः, बुद्धेरुणेनेति श्रु-
त्युक्तबुद्धिगुणवैशिष्ट्यप्रतीतेर्गत्यतिरिक्ते उत्क्रमे स्वतो गतिसम्ब-
न्धित्वाभावात् तद्व्यतिरिक्ते ब्रह्मोपनिषदाद्युक्तस्थले स्वात्मना जीव-
रूपेण चकारादिन्द्रियैश्च यथासम्भवं गत्यागत्योः सम्बन्धी जीव
इत्यर्थो भवतीत्यत, आत्मगुणेन चैव, आराग्रमात्रोऽप्यपि इष्ट इ-
ति पूर्वोक्तशेषात् तथेत्यर्थः ॥ २० ॥

नाणुरतच्छ्रुतेरितिचेत्तेतराधिकारात् ॥ अत्र भाष्यमतिरोहि-
तार्थम् । विषयवाक्यं त्वाद्यं पृथदारण्यके शारीरकब्राह्मणे । तत्र च
प्रकरणं ब्रह्मण इति सुषुप्त्युक्तान्त्योर्भेदेनेत्यत्र द्युत्पादितमतो ब्रह्मा-
धिकारस्वम् । द्वितीयं कौशीतकिब्राह्मणे समाप्तौ तस्मादेवं विच्छान्तो
दान्त इत्यादिना, आत्मन्येवात्मानं पश्येदित्युपक्रम्य पठितम् । तदग्रे
च इदं ब्रह्मेदं क्षत्रमित्याद्युक्त्या, इदं सर्वं यदयमान्मेति पठ्यते । अत-
स्तथेति । तथाचान्यत्र जीवपरोऽपि विज्ञानमयशब्दोऽत्र विज्ञानप्रा-
चुर्यं बोधयन् ब्रह्मपरः । प्राणेषु स्थितिस्तु ब्रह्मधर्म एव । यः प्राणेषु
तिष्ठन्नित्यन्तयोर्भिन्नब्राह्मणात् ।

भिक्षुस्तु-ना पुरयो जीव इति यावत् । स्तोऽणुः । कुतः ? । उ-
त्क्रान्तिगत्यागतीनां ताऽयः आत्मना विशिष्टयोगत्यागत्योस्ताभ्य इ-
त्येवं पूर्वसुप्रापेक्षितसाध्यनिर्देशमप्राप्तीचकार । तत्र । पक्षबोधक-

स्वशब्दीन्मानाभ्यां च ॥ २२ ॥

स्वयं विद्वस स्वयं निर्माय स्वैन भासा स्वैन ज्योतिषा प्र-
स्थापेतीति स्वशब्दोऽणुपरिमाणं जीवं बोधयति । न हि स्वप्ने
व्यापकस्य वा शरीरपरिमाणस्य वा विहरणं सम्भवति ।
'बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य तु । भागो जीवः स विज्ञे-
य' इति आराग्रमात्रो ह्यपरोऽपि दृष्ट इति चोन्मानम् । चकाराद्
स्वप्नप्रबोधयोः सन्धावागतिदर्शनम् ॥ २२ ॥

पदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । ताभ्य इतिवद् आत्मपदस्याप्यनुवृत्तिसौकर्या-
त् । अतः पूर्वोक्तमेव व्याख्यानं युक्तम् ॥ २१ ॥

स्वशब्दीन्मानाभ्यां च ॥ उद्धृत्य वस्त्वन्तरं पृथक्कृत्य मान-
म् । माप्यमत्रापि निगद्व्याख्यातम् । स्वशब्दविषयवाक्यं बृहदार-
ण्यके ज्योतिर्ब्राह्मणे । उन्मानवाक्यद्वयं तु श्वेताश्वतरोपनिषदि
पञ्चमाध्याये । सन्धावागमनं दर्शनमपि ज्योतिर्ब्राह्मणे । तस्य चा
एतस्य पुरुषस्येत्युपक्रम्य, सन्ध्यं तृतीयस्थानं तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने
तिष्ठन्नुभे स्थाने पश्यतीदं च परलोकस्थानं चेति । अत्र जीवस्याणु-
त्वस्थापनेन श्रुतिगीतोक्ता जीवानां शास्यताऽपि सूचिता । तत्र हि ।
'अपरिमिता ध्रुवास्तनुभृतो यदि सर्वगतास्तर्हि न शास्येति नियमो-
धुव नेतरया । अजनि च यन्मयं तदविमुच्य नियन्तु भवेत् समम-
नुजानतां यदमतं मतदुष्टतया' इति श्लोके यदि सर्वगतास्तर्हि न शा-
स्येति नियम इति तर्ककथनादणुत्वस्य 'भगवच्छास्यतावदकत्व-
बोधनेन ध्रुव नेतरयेति भगवतोऽणुत्वे जीवस्य व्यापकत्वे चोक्तनिय-
मभङ्गव्युत्पादनार्थम् । अजनि च यन्मयं तदविमुच्य नियन्तु भवे-
दिति कथनाज्जीवतत्त्वं यन्मयमजनि तत् स्वकारणं ब्रह्मस्वरूपम-
विमुच्य किं नियन्तु भवेदिति काका नियन्तुत्वाभावबोधनेन, का-
कनङ्गीकारपक्षेऽपि कारणमविमुच्य नियन्तु भवेदिति कारणत्या-
गेन नियन्तुत्वाङ्गीकारे, सममनुजानतां यदमतं मतदुष्टतयेत्यनेन
ब्रह्म सर्वत्र समम् ऐकात्म्यवादेन सर्वत्र सममित्येवं ब्रह्म लक्ष्यो ह्यस्य

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥

अणुत्वे सर्वशरीरव्यापि चैतन्यं न घटत इति विरोधो न भ-
वति चन्दनवत् । यथा चन्दनमेकदेशस्थितं सर्वदेहमुखं करोति ।
महातप्ततैलस्थितं वा तापनिवृत्तिम् ॥ २३ ॥

अवस्थितिवैशेष्यादितिचेन्नाभ्युपगमाद्भृदि हि ॥२४॥

चन्दने अवस्थितिवैशेष्यम् अनुपहतत्वाच्चि सम्यक्तया अव-

जानतां यन्नियन्तृत्वं मतदुष्टतया अमतम् असम्मतमिति बोधनेन
चाणुत्वानियमत्वे हृदीकृते इति साऽपि सूचिता । एतेन ब्रह्मस्वरूप-
मादायैकात्मवादो जीवस्वरूपमादाय नानात्मवाद इति सिद्ध्यति ।
एतदेव, अंशो नानाव्यपदेशादित्यत्र स्फुटीभविष्यति ॥ २२ ॥

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ ननु जीवस्याऽणुत्वे जलावगाहादौ स-
कलशरीरव्यापिशैत्याद्यनुपलब्धिप्रसङ्ग इति शङ्कयामिदं सूत्रमि-
त्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * अणुत्व इत्यादि * । तथाचैतद्दृष्टान्तेन
एकदेशस्थितेऽपि सकलशरीरव्यापिशैत्याद्यनुपलब्धिः सामर्थ्यव्या-
प्त्या घटिष्यत इत्यर्थः । अयं च दृष्टान्तः सामर्थ्येन व्याप्तिं बोधय-
ति । चन्दनावयवानां सूक्ष्मत्वेन सर्वत्र प्रसर्पणाङ्गीकृतौ शरीरे तले
च तत्र तत्र स्थित्याऽन्यत्र मध्ये मध्ये तापोपलम्भस्य दुर्वारत्वात् ।
उन्मानधृतिरोपे चाक्ये, स चानन्त्याय कल्पते इति सामर्थ्यस्यैव,
फलपू सामर्थ्ये इति धातुना बोधनाच्चेति बोध्यम् । अतो, ज्वरं हन्ति
शिरोयन्ता सहदेवीजटा यथेत्यादौ यथा प्रभावाख्येन सामर्थ्येन
ज्वरं हन्तीति वैचकेऽङ्गीभियते तथा चन्दनमपीति हृदयम् ॥ २३ ॥

अवस्थितिवैशेष्यादितिचेन्नाभ्युपगमाद्भृदि हि ॥ ननु चन्दन-
दृष्टान्तेन सामर्थ्यव्याप्तिसाधनमयुक्तम् । चन्दन एकदेशस्थायित्वस्य
प्रत्यक्षतो निश्चितत्वेन तत्र व्यापनसामर्थ्यकल्पनायाः सर्वदेहव्या-
पिशैत्यप्रत्यक्षफलम युक्त्यात् । जीये तु शरीरेकदेशस्थायित्वस्य प्र-
त्यक्षेणानिश्चयाद् दृष्टान्तवैषम्येण तादृशसामर्थ्यसिद्ध्यभावादित्याश-
ङ्कयामिदं सूत्रमित्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * चन्दन इत्यादि * । *

स्थानं तस्मात् । त्वच एकत्वात् तत्र भवतु नाम, न तु प्रकृते तथा सम्भवतीति चेन्न । अभ्युपगमात् । अभ्युपगम्यते जीवस्यापि स्थान- विशेषः । हृदि हि । हृदि जीवस्य स्थितिः । गुहां प्रविष्टाविति हि युक्तिः ॥ २४ ॥

गुणाद्वाऽऽलोकवत् ॥ २५ ॥

भवतु नामेति * कल्प्यमानं सामर्थ्यं भवतु नाम । * न सम्भवतीति * प्रत्यक्षेणैकदेशायस्थानस्थानिश्चयादनुमानेन साधने तु चैतन्योपल- म्भरूपस्य कार्यस्य त्वग्वन्नभोगद्वा जीवस्वरूपव्याप्त्यापि सम्भवात् तस्य व्यभिचारितया हेतुत्वानुपपत्त्या न सम्भवति । * हृदीति * कतम आत्मा योऽयं विद्वानमयः प्राणेषु, हृद्यन्तर्ज्योतिः पुन्यः स वा एष आत्मा हृदि हृद्येष आत्मेत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । * युक्तिरिति * ब्रह्मभिन्नत्वेन हृदयप्रवेशे युक्तिः । तथाच चन्दनवज्जीवस्याप्येक- देशावस्थितेः शब्दाभिन्नये तस्य त्वगादिवत् स्वरूपव्याप्तेर्वक्तुमश- क्यत्वेन चैतन्योपलम्भे तत्सामर्थ्यस्य हेतुत्वोपपत्तौ हृद्यन्तर्वैपम्या- भावात् सामर्थ्येन व्याप्तिसाधनं युक्तमेवेत्यर्थः । अत्र पूर्वसूत्रा- दविरोधपदस्यानुवृत्तौ हृद्यभ्युपगमादविरोध इति सूत्रान्वयो बोध्यः ॥ २४ ॥

गुणाद्वाऽऽलोकवत् ॥ ननु भवत्येवंसामर्थ्यं न विरोधस्तथापि वैशेषिकः कथं मंसते । स हि चैतन्यगुणकमात्मानं मन्यते । तच्च सकलशरीरे सुखाद्यनुभवात् तद्व्याप्येवेति निश्चीयते, गुणश्च गु- णिमाश्रवृत्तीति रूपरसादिष्वनुभूतः । अतश्चैतन्यस्य तावद्व्याप्त्या सर्वशरीरव्यापी जीवात्मा मन्तव्यः । यदि हि चन्दनपत्र सहदेवी- जद्रवद् वा सामर्थ्येन व्याप्नुयात् तदा तस्य चैतन्यगुणो न सर्वप्रा- नुभूयेत । नच श्रुतिलान् तथा पक्षपातो युक्तः । तस्या हृदयं विश- पत्तौ जीवस्य वृत्तिलाभस्थानमित्येतत्परत्वेन नेतुं शक्यत्वात् । प्रत्य- क्षस्य तु घस्तुमात्रप्रादुर्भावेनान्यथा नयनमशक्यम् । अतस्तस्य प्रा- यस्यात्र सामर्थ्येनाविरोधः शक्यतश्चन इत्याशङ्कनयां प्रवृत्तमिदं

जीवस्य हि चैतन्यं गुणः । स सर्वशरीरव्यापी । यथा मणिप्रवेकस्य कान्तिर्वहुदेशं व्याप्नोति तद्वत् । प्रभाया गुणत्वमेव स्पर्शानुपलम्भात् । उदकगतौष्ण्यवत् । नच विजातीयस्यारम्भकत्वम् । प्रमाणाभावात् ।

सूत्रमित्याशयेनोपन्यस्य व्याकुर्वन्ति * जीवस्य हीत्यादि * । अत्राप्यविरोध इत्यनुवर्तते । तथाच बहुप्रदेशव्यापिमणिप्रवेककान्तिवत् सर्वशरीरव्यापिचैतन्यगुणादविरोध इत्यर्थः । एवं व्याख्यानेन आलोकवादिति पदच्छेदो बोधितः । ननु प्रमादृष्टान्तोऽनुपपन्नस्तस्या मणिजनितविरलसजातीयद्रव्यान्तरत्वात् सूर्यादिप्रभावदित्याकाङ्क्षायामाहुः । * प्रभाया इत्यादि * । तथाच सूर्यादिप्रभायां स्पर्शोपलम्भाद् द्रव्यान्तरत्वमपि सन्देग्धुं शक्यम् । मणोस्तु पार्थिवत्वेन तत्र किरणरूपद्रव्यजनकत्वस्य तत्प्रसारकत्वस्य चाङ्गीकारे बहुकल्पनापत्तेः । यदि जननं तदा पूर्वं मणितो बहिरागतानामवयवानां बहिःपृत्वान्मणिपिधानदशायामपि तदनुभवापत्तिर्मणिनाशेऽपि तत्स्वित्वापत्तिस्तदसमवायिनिमित्तयोरत्यन्तापरिदृष्टयोः कल्पनापत्तिस्तन्निर्वचनाशक्तिश्च । यदि प्रसारणं तदा मणेश्चेतनत्वापत्तिः स्वत आकुञ्चनप्रसारणक्रिययोश्चेतन एव दृष्टत्वात् । नच लज्जावत्याख्य औपधविशेषे पुरुषच्छायापातमात्रेण स्वाकुञ्चनस्य तदपसरणस्य च दर्शनाद्वैवमिति शङ्क्यम् । तस्यापि जीवत एव तादृशक्रियावत्त्वात् । अन्यथा उत्खाय गृहानीतेऽपि तत्र तादृशक्रियापत्तेः । अतः पक्षद्वयस्याप्यसङ्गतत्वान्मणिप्रभाया द्रव्यत्वं न शक्यवचनम् । उदकगतौष्ण्यवत् । यथोष्णोदके तेजोरूपानुपलब्ध्या केवलगुणनिधयस्तथात्र स्पर्शानुपलब्ध्येति । ननु माऽस्तु मणेः प्रमास्यद्रव्यजनकत्वादिकम् । तत्र मणिविजातीयमेव द्रव्यमारम्भकमङ्गीकार्यम् । यथा चिन्तामण्यादेर्निमित्ताज्ञानाद्यस्तूनामाकाङ्क्षितानामुत्पत्तिस्तथेतिचेत् तत्राहुः । * नचेत्यादि * । यदि तथा स्यात् तदा मणिसमवधाननिवृत्तौ प्रभा न नियच्छेत् । यथा चिन्तामण्यादिनिष्पन्नाः पदार्थाः । अतो मणिविजातीयद्रव्यस्यात्र प्रमारम्भकत्वं प्रमाणाभावात्प्रस्तमेव । ननु यद्यप्येवमस्ति तथापि गुणारम्भस्य गुणि-

लोकप्रतीतिस्तु सर्वैर्वादिभिरुपपाद्या । तत्र गुणिकल्पनापेक्ष-
या गुण एव स्थलान्तर आरभ्यत इति कल्प्यताम् । तथैव लो-
कप्रतीतेः । पुष्परागादेरपि प्रभा रूपमेव तावद्देशं व्याप्नोतीति म-
हिस्वभावादेवाङ्गीकर्तव्यम् । आरम्भकस्य तेजसस्तत्राभावात् ।
कान्तिः प्रभा रूपमिति हि लोके पर्यायः । वाशब्दो यथालोकं
युक्तिः कल्पनीयेति सूचयति ।

मात्रवृत्तित्वमिति नियमो भज्येत । तथा सति रसादीनामप्यन्य-
धारम्भापत्या लोकप्रतीतिरपि विरुद्धचेतेत्याकाङ्क्षायां लोकप्रतीति-
मुपपादयन्ति । * लोकेत्यादि * । * तत्रेति * लोकप्रतीत्युपपादने ।
* तत्राभावादिति * । मणावभावात् । तथाचाप्रकृत्युगुणारम्भस्य
गुणिमात्रवृत्तित्वमित्येवं लोकप्रतीतिनिर्वाहाय कल्पनीयम् । तेन स-
र्वं सामञ्जस्यमित्यर्थः । अत्र कोशस्यापि सम्मतिरित्याहुः । * का-
न्तिरित्यादि * । शोभा कान्तिर्द्युतिश्छाविरिति, स्युः प्रभा रुमुचि-
स्त्वित्त्वमेत्यादि । वाशब्दप्रयोजनमाहुः । * वाशब्द इत्यादि * । त-
थाच वाशब्द एवकारार्थो वाक्यालङ्कारे । तथाच लोकवदेव गुणा-
दविरोध इति सूत्राक्षर्योजनेत्यर्थः । ननु यद्यत्र लोकानुसारि-
ण्येव कल्पनाऽऽर्द्रियते तदा पृथिव्यादीनामप्यर्थानां सजातीयदेव
कारणादुत्पत्तिरङ्गीकार्या । लोके तथैव दर्शनात् । न तु विजातीयाद्
ब्रह्मणः । लोकविरुद्धत्वादित्यत आहुः । * ब्रह्मेत्यादि * । ब्रह्मण
एव सर्वमुत्पद्यत इति सिद्धान्ते तु यस्मात् कारणाद् येन प्रकारेण
लोके यद्योत्पत्तिर्दृश्यते तत् तेनैव प्रकारेण तत्कारणभावापन्नाद्
ब्रह्मणो जातमित्युच्यते । तेजोभ्रस्तथा ह्याहेत्यधिकरणे तथैव व्युत्पा-
दनात् । सजातीयस्यैवारम्भकत्वमिति स्वप्रयोजकम् । द्रव्याद् गुणो-
त्पत्तेस्तथाप्यङ्गीकारात् । द्रव्यमेव सजातीयं सजातीयनारभ्यते इ-
त्यापि तथा । अद्योतमात्रादप्यग्निफणान्महाद्यनघासराद्यादिदाहे
घायोरेवाग्न्युत्पत्तिदर्शनात् । यत्र क्वच शोचति स्येदते वा पुरुष-
स्तेन स एव तद्दृष्ट्यापो जायन्त इति, यत्र क्वचन वर्पति तदेव भूयि-
ष्टमर्कं भवतीति ध्रुव्या निर्दर्शितत्वाच्च । अन्नाप्यधिना भूयिष्टपदेन च

ब्रह्मसिद्धान्ते तु यथैव लोके दृश्यते तथैव ब्रह्मणो जातमिति
न कल्पनालेशोऽपि ॥ २५ ॥

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥

सिद्धं दृष्टान्तमाह । यथा चम्पकादिगन्धश्चम्पकव्यवहित-
स्थलेऽप्युपलभ्यते । वेदोक्तत्वादस्य दृष्टान्तत्वम् । यथा वृक्षस्य
सम्पुष्पितस्य दूराद् गन्धो वासेवं पुण्यस्य कर्मणो दूराद् गन्धो
वातीति ।

धीजापेक्षया आधिक्यं बोध्यते । एवमतीन्द्रियस्थलेऽप्यवगन्तव्यम् ।
अतो नात्र कल्पनालेशोऽपि । अतो ब्रह्मसिद्धान्ते दोषासंसर्गात् सु-
ष्टूक्तं, गुणाद्भालोकचदिति ॥ २५ ॥

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ ननु गुणस्य स्वाश्रयाधिकदेशवृत्तित्वं
क्वाप्यहं कथमत्र कल्पयितुं शक्यमिति शङ्कयामिदं सूत्रं प्रवृत्त-
मित्याशयं तदवतारयन्ति । * सिद्धमित्यादि । * सिद्धमिति * ।
लोकवेदसिद्धम् । तथाच व्यतिरेकश्चैतन्यप्रभयोः ; स्वाश्रयाधिकदे-
शवृत्तित्वं गन्धस्यैव लोकवेदानुसारेणाऽवगन्तव्यमिति सूत्रार्थः ।
लोकानुसारं विवृण्वन्ति । * यथेत्यादि * । नचात्रापि चम्पकाद्य-
यवनिर्गमादेधोपपत्तौ न गन्धस्य स्वाश्रयाधिकदेशवृत्तित्वसिद्धि-
रिति वाच्यम् । विद्वन्मण्डनोक्तदिशा तद्दूषणस्यावगन्तव्यत्वात् ।
तथाहि दृश्यते विविधचर्मपुटवेष्टितस्यापि मृगमदस्य गन्धोपलम्बी
षणिकृसायैषु । नहि तत्र तदयवनिर्गमापूर्वतत्प्रवेशौ सम्भवतः ।
नचापूर्वतत्प्रवेशस्यासम्भवेऽप्ययवनिर्गमस्त्वनिवार्यः । ततो भार-
पगमस्यानुभवसाक्षिकत्वादिति वाच्यम् ।

तथा सति गन्धोपलम्भसमये प्रसारितमुपस्य तद्रसोपलम्भापत्तेः ।
तेषामयवधानां योग्यत्वात् । अन्यथा गन्धोऽपि नोपलभ्येत । गन्ध-
स्यैवोपलम्भे नियामकामाचार्य । नन्वदृष्टमेव तथेति चेत् । अहो
गोऽर्थातीतियोषदृकस्य, यदयवनिर्गमं, पुनस्तदयवपूरणं, तदेतौ-
रदृश्यं च कल्पनं, रसाद्यनुभवप्रतिबन्धकादृष्टान्तरस्य च कल्पनं य-

दतोऽप्यसङ्कोचस्तुण्डस्य, गन्धातिरिक्तोतिमात्रकयने च सङ्कोचः ।
ननु मास्त्वदृष्टकल्पनं, तथापि च्छुटौ रूपस्यैव तेषु गन्धस्यैवोद्भूतत्वं
कल्प्यत इति चेन्न । यत्रोप्रगन्धस्य कस्यचित् कुसुमस्य लशुनादेर्वा
स्पर्शमात्रं ततो मुहुर्मृत्स्नया क्षालनेऽपि करस्य न तद्रन्धापगमो-
ऽनुभूयते । तत्र तेषामशक्यवचनत्वात् । स्पर्शमात्रलप्रतदवयवानां
सकृत्प्रोच्छनेऽप्यसहिष्णुत्वात् सकृत् क्षालनेऽपि न स्थितिसम्भवः,
कुतस्तरां मुहुस्तथा करणे । अतो द्रव्याधिकदेशे वृत्तित्वं गन्धस्य म-
न्तव्यम् । अतो विनश्यदवस्थगुणानामनाश्रितत्वेनाङ्गीकारो यथा
तथा द्रव्याधिकदेशवृत्तित्वेनानुभवेऽपि कुरुष्वेत्यादि । यत्तु
'उपलभ्याप्तु चेद्गन्धं केचिद् द्रव्युरतैपुणाः । पृथिव्यामेव ते विद्याद-
पो वायुं च संश्रितमि'तिव्यासवाक्यात् तत्र पृथिव्यवयवसत्तामङ्गी-
कृत्य गुणस्य साश्रयस्यैव सञ्चारमाहुः । तत्र । पृथिवीगुणं विद्यादि-
त्यर्थात् । केवलगुणसञ्चारानङ्गीकारे भेदादिशब्दो नान्यत्र श्रूयते ।
पौराणादिमते शब्दस्य भूतपञ्चकगुणत्वात् । केवलवायूपनीतस्थान्यत्र
श्रवणात् । नैयायिकीयश्रवणप्रक्रियाया अनेकशब्दतदूर्ध्वसादिकल्प-
नया गुरुत्वात् । सिद्ध एकत्र गुणसञ्चारेऽन्यत्रापि तथा चर्तुं श-
क्यत्वात् । अतस्तस्य पृथिवीगुणत्वं विद्यादित्येवार्थः । श्रुतिरापि,
यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य दूराद् गन्धो घातीति । अत्र तदवयवास-
त्वनिरूपणार्थमेव दूरपदम् । यत्तु प्रसारितमुखस्य रसानुपलम्भे ग-
न्धोपलम्भसामप्रचा एव प्रतिबन्धकत्वमिति कश्चिदाह । तत् फल्गु ।
विजातीयगुणोपलम्भकत्वेन रूपेण प्रतिबन्धकत्वस्याशक्यवचन-
त्वात् । एककालावच्छेदेन नेत्रगोलफान्तस्त्वचा चक्षुषा च बहुची-
ण्यरूपयोर्ग्रहणस्य सर्वजननिनत्वात् । गन्धोपलम्भकत्वेनेति चेन्न अ-
सिद्धत्वाद् वैपरीत्यस्यापि सुवचनत्वाच्च । नच फलयलेन तस्याः
प्राथम्यं कल्प्यत इति वाच्यम् । फलस्यास्मदुक्तीत्यापि सिद्धेस्तस्या
एव फलयत्वे नियामकामावात् । क्षणान्तरे रसोपलम्भप्रसङ्गात् ।
नच तत्रतरसादीनामनुद्भूतत्वमिति वाच्यम् । अनारम्भकेषु तेष्वनु-
द्भूतरसाद्यङ्गीकारस्य प्रमाणरहितत्वादिति दिक् ।

नच मुहुः क्षालनादिना गन्धापगमत्पारतम्ये गन्धस्य साय-
यवस्थापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । नच स्पर्शापत्त्यापत्तिः । सा-
धयवद्रस्यत्वेनेव स्पर्शघटनेन व्याप्तेर्दर्शनात् । भूतभूतमरूपत्वेनेष्टाप-

अन्यथा कल्पना त्वयुक्तेखनोचाम ॥ २६ ॥

तथाच दर्शयति ॥ २७ ॥

हृदयायतनत्वमणुपरिमाणत्वञ्चात्मनोऽभिधाय तस्यैवालोम-
भ्य आनखाग्रेभ्य इति चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्यापित्वं दर्-
शयति ॥ २७ ॥

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

त्तेश्च । एतेनारम्भकत्वमपि दत्तोत्तरं ज्ञेयम् । गन्धेनैव चन्दनस्पृ-
ष्टवायुसम्पर्कशालिशालान्तरशैत्यं निम्बतरुविशेषसम्पर्कशालिवात्-
संसर्गजमुखतिकत्वमपि व्याख्यातं ज्ञेयम् । नचैवं सर्वत्रातिप्रसङ्गः
शङ्क्यः । उत्कटत्वानुत्कटत्वयोरेव तद्धर्मयोर्निर्गमानिर्गमनियाम-
कत्वादिति सङ्क्षेपः । तदेतद् हृदि कृत्वाऽऽहुः । * अन्ययेत्यादि * ।
* अवोचामेति * पूर्वसूत्र एवोक्तमित्यर्थः ॥ २६ ॥

तथाच दर्शयति ॥ चैतन्यस्य गुणत्वं प्रमाणं दर्शयितुमिदं सू-
त्रमित्याराधेतोपन्यस्य विवृण्वन्ति * हृदयायतनेत्यादि * । एतद्वि-
षयवाक्यं कौशीतकिग्राहणे । तत्र हि, तं होवाचाजातशत्रुर्यत्रैव
एतद् बालाके पुरुषोऽशयिष्ट यत्रैतद्भूयत एतदागादिति प्रतिज्ञाय,
हिता नाम पुरुषस्य नाड्यो हृदयात् पुरीततमभिप्रतन्वन्ति तद्यथा
सहस्रधा केशो विपाटितस्त्रावदण्डयः पिङ्गलस्याग्निमन्तिष्ठन्ति शुक्ल-
स्य कृष्णस्य पातस्य लोहितस्य च तासु तदा भयन्तीति हृदयायतन-
त्वं तादृशानाडीषु स्थानेनाणुपरिमाणत्वं चाभिधाय तस्यैव हृदयाय-
तनस्याणोरारम्भः, स एव प्राण एव प्रसारमेदं शरीरमारमानमनुप्रविष्ट
आलोमभ्य आनखाग्रेभ्य इति प्रकृतमत्वोक्तिपूर्वकं प्रविष्टत्वकथना-
च्चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्यापित्वं दर्शयति । अन्यथा अणो-
र्ध्यासिर्नोपपद्येत । अतोऽणुत्वयोधनपूर्वकं व्याप्तियोधनाच्चैतन्यं गुण
एवेत्यर्थः । एवमेव पृथ्वारण्यके हस्तयात्राकिग्राहणेऽपि, एष विज्ञान-
मयः पुरुषस्तत्रेणं प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एपोऽन्तर्हृदय
आकाशास्तस्मिन् देत इति कथनात्त्रेयम् ॥ २७ ॥

पृथगुपदेशात् ॥ उत्तःश्रुतौ विद्वन्मन्त्रयोधनात् सामर्थ्यं-

महया शरीरं समारुह्येति करणत्वेन पृथगुपदेशाच्चैतन्य-
गुणः ॥ २८ ॥

तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥

ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यैः परमेव ब्रह्म जीव इति कथमणुत्व-
मितीमामाशङ्कं निराकरोति तुशब्दः । तस्य ब्रह्मणो गुणा प्रज्ञा-
द्रष्टृत्वादयस्त एवात्र जीवे सारा इति जडवैलक्षण्यकारिण इति
अमात्रे राजपदप्रयोगवज्जीवे भगवद्व्यपदेशः । मैत्रेयीति सम्पूर्णे
ब्राह्मणे भगवत्त्वेन जीव उक्तः ।

मेवास्तु, न गुण इत्याशङ्कयामिदं सूत्रमित्याशयेन निवृण्वन्ति । *
प्रज्ञयेत्यादि * । इदमपि वाक्यं तत्रैवेतः पूर्वस्मिन्निन्द्रप्रतर्दनसंवादे-
ऽस्ति । भार्ग्यं तु स्फुटार्थम् ॥

एतेन जीवस्याऽणुत्वं सर्वावस्थासु । सर्वशरीरगतचैतन्योप-
लम्भस्तु सामर्थ्याद्वा गुणाद्धेति साधितम् ॥ २८ ॥

तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ ननु सकलशरीर-
व्यापिचैतन्योपलम्भादन्यत्रानुपलम्भाच्च प्राप्ते जीवस्य मध्यमपरिमा-
णतयाऽनित्यत्वे तत्परिहाराय पूर्वसूत्रोक्तमणुत्वं घाऽऽदरणीयम्, अ-
थवा, तत्त्वमस्यादिवाक्येषु ब्रह्मत्वेन व्यपदेशाद् ब्रह्मतया व्यापकत्वं
चेति सन्देहे नित्यत्वस्य व्यापकत्वेऽपि सम्भवाद्, ऋण्यन्तरैरपि भो-
गव्यवस्थया व्यापकत्वाङ्गीकारात् सकलशरीरगतचैतन्योपलम्भ-
स्यान्यत्रानुपलम्भस्य च जातिवदुपपत्तेरुक्तान्यादीनामुपाधिवशा-
दपि सम्भवाद्गुणत्वाङ्गीकारे जीवमेवामिसन्धायोक्तानां, तत्त्वमस्या-
दिवाक्यानामसामञ्जस्याच्च व्यापकत्वमेव ज्याय इति । ननु कथ-
मसामञ्जस्यमितिचेन्मैवम् । छान्दोग्ये, ऐतद्वात्म्यामिदं सर्वं, तद् सत्य-
मिति सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वमुक्त्वा अग्रे, स आत्मा तत्त्वमसीति सर्व-
स्मान्निव्रतया स्वम्पदार्थस्य जीवस्य तत्पदसामानाधिकरण्यधायणेन
कौशीतकिब्राह्मणसमाप्तौ च इदं सर्वं यद्यमात्मेत्यभिधाय, स
एव तत्त्वमसीत्यात्मायप्राहाः । अहंब्रह्मास्मीत्यहंप्रहृधायणेन जीवस्य
ब्रह्माभिन्नतया व्यापकत्वस्यैव सिद्धरथादिति प्राप्तम् । तत्र नित्यत्व-

के शारीरकप्राहणेऽस्ति । तत्र हि जीवस्य जाग्रत्स्वप्नावस्थे पूर्व-
मुक्ता, अथ यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्य-
तीति सुषुप्तिं च दत्तस्तत्सामयिकं जीवस्वरूपं निरूप्य, तद्यथा प्रियया
स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद् नान्तरमिति जीवब्रह्मणो-
र्भेदद्वयान्तरनिरूपणावसरे, एवमेवायं शरीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना
सम्परिष्वक्त इति जीवप्राज्ञयोर्भेदमभिधाय, कः प्राज्ञ आत्मेत्याका-
ङ्क्षायां प्राज्ञस्वरूपमाह, तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दोऽपहतपाप्मेत्यादिना ।
अत्रास्य रूपमित्यनेन परमेश्वरस्य रूपान्तरमित्युच्यते, न तु परम-
पुरुष एवेति । नचापहतपाप्मत्वरूपाद् ब्रह्मलिङ्गाद् ब्रह्मैवेति शङ्कोर्भे ।
प्राज्ञश्च सुषुप्तिसाक्षी । न हि तस्य स्वतोऽपहतपाप्मत्वमस्ति । अप-
हतपाप्मत्वस्य ब्रह्मलिङ्गत्वात् ।* ब्रह्मलिङ्गादिति भावप्रधानः । अत्रा-
ऽयमर्थः । माण्डूक्ये, ॐमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं
भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव यच्चान्यत् त्रिकालातीतं तदप्यो-
ङ्कार एव सर्वं हेतद् ब्रह्म अयमात्मा ब्रह्मेत्योङ्कारस्य वाच्याभेदवि-
षय्या अक्षरत्वमुक्त्वा सर्वस्य वाङ्मयस्य तदव्याख्यातत्वं तज्ज्ञाप-
नाय वाच्यस्य सर्वस्योङ्कारविषयत्वं चोक्त्या तदुपपादनाय, सर्वस्य
यस्तु जातस्यैतस्य जीवात्मनश्च ब्रह्मत्वं योधयित्वा जडवैलक्षण्यार्थं सो-
ऽयमात्मा चतुष्पादित्यादिना वैश्वानरतैजसप्राज्ञतुरीयभेदेन चतुरः
पादान् विवृणांति स्म । तत्र यद्यपि सोऽयमात्मेति तच्छब्दश्लेन ब्र-
ह्मणो जीवस्य चैते पादा इति वक्तुं शक्यते । उभयोः प्रकृतत्वात् ।
तथापि नृसिंहोत्तरतापनीयारम्भे अणोरर्णायांसमिममात्मानमोङ्कारं
नो व्याचक्ष्वेति देवैः पृष्टः प्रजापतिः, ॐ तथेति कथनं प्रतिज्ञाय मा-
ण्डूक्यवदेव, अयमात्मा ब्रह्मेत्यन्तमुक्त्वा ततोऽहंप्राज्ञोपासनार्थं चतू-
रूपमेतं चतूरूपेण ब्रह्मणैकीकर्तुं ब्रह्मणः पादानाह, विश्वो वैश्या-
नरः प्रथमः पादस्तैजसो हिरण्यगर्भो द्वितीयः प्राज्ञ ईश्वरस्तृ-
तीय ईश्वरप्रासस्तुरीय इति । ततस्तुरीयस्य न स्थूलप्रज्ञमित्या-
दिना प्रपञ्चोपशमत्वेनोक्तत्वात् स निर्धर्मको भविष्यतीत्याशङ्क-
निरासाय, अथ तुरीय ईश्वरप्रासः स्वराद् स्ययमीश्वरः
चप्रकाशाद्यतुरात्मा ओतानुनाप्रनुनाऽपिकल्पैरित्युक्ता ओतादीन्
विवृणांति स्म । तादृशं च विचरणं न माण्डूक्ये । अतो जीपपादे-
ऽप्यां मित्रा एते ब्रह्मपादा एतेषु ये पूर्वे त्रयन्तान् पूर्वेषु त्रिषु जीव-

इदमत्र वक्तव्यम् । सर्वोपनिषत्सु ब्रह्मज्ञानं परमपुरुषार्थसाध-
नमिति तद्विर्णयार्थं भगवान् व्यासः सूत्राणि चकार । तत्र ब्रह्म-
सूत्रे विचारं प्रतिज्ञाय जगत्कर्तृत्वाद्यसाधारणलक्षणं ब्रह्मणः प्रति-
ज्ञाय समन्वयनिरूपणे जीववाक्यानि दूरीकृत्य अविरोधे, ऐक्येऽप्य-
हिताकरणादिदोषमाशङ्क्य, अधिकन्तु भेदनिर्देशादिति परिहृत्य,
जीवस्याणुत्वमुपचाराद् ब्रह्मत्वमंशत्वं पराधीनकर्तृत्वादिकं प्रति-
पाद्य तस्यैव दक्षिणमार्गेण पुनरावृत्तिमुक्त्वा ससाधनेन ब्रह्मज्ञानेन

पादेष्वारोप्य तुरीयं च जीवस्य केवलं रूपमीश्वरप्राप्तेन तुरीयेण ब्र-
ह्मरूपेणैकीकृत्याहं ब्रह्मोपासनां कुर्यादिति सिद्धति । एवं सति जी-
वाद्भिस्त्वेश्वरस्य सर्वसुपुत्तिसाक्षिणोऽपि ब्रह्मशरीरत्वमेव, न ब्रह्म-
त्वमतस्तत्र यथा ब्रह्मधर्मा बोध्यन्ते, एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषो-
ऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानामित्यनेन । एवं
शरीरस्यापि जीवस्य ब्रह्मधर्मबोधिकाः श्रुतयो जीवे गौण्या ब्रह्मत्वं
चन्दन्तीति । नन्वस्मिन् सूत्रे गौण्या व्यपदेशः सूत्रकारामिमत्तः
सूत्रे च तच्छब्दद्वयम् । तत्र पूर्वस्मिन्तच्छब्दे उपाधिः परामृश्यते,
द्वितीये चाणुत्वमिति जीवे उपाधिगुणसारत्वाद्गणुत्वव्यपदेश इति
वा युक्तम् ? उत तच्छब्दद्वयेऽपि ब्रह्मैव परामृश्यत इति ब्रह्मगुणसा-
रत्वाजीवे ब्रह्मत्वव्यपदेश इति वा युक्तम् ? इत्येतत् कथं निश्चेतुं श-
क्यमित्यत आहुः । * इदमित्यादि * । अस्मिन् सूत्रे यदस्माभि-
र्व्याख्यातं तदेवाभिप्रेतम् । कुत इत्याकाङ्क्षायां हेतुं व्याकुर्वन्ति । स-
र्वोपनिषत्स्वित्यादि * * योजितवानित्यन्तम् * । चतुर्वेदांस्वित्तासू-
पनिषत्सु, ब्रह्मविदामोति परं, तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्य-
पण्या विद्यतेऽप्यनाय, तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेतीत्यादिजातीयवा-
क्यदर्शनाद् ब्रह्मज्ञानं परमपुरुषार्थसाधनम् * जीववाक्यानि दूरीकृ-
ष्येति * जीवबोधकवाक्यानि जीववाक्यानि तानि निराकृत्य, तेषु
जीवबोधकवाक्यत्वं निराकृत्य । * अविरोध इति * द्वितीयाध्याये
अविरोधेनेति तृतीयान्तपाठे तु तस्य, प्रतिपाद्येत्यनेनान्वयः । * ऐक्ये-
ऽपीति * अंशांशिभावेनैक्येऽपि । शेषं स्फुटम् । तथाच यस्मादेवं

आर्बेरादिद्वारा ब्रह्मप्राप्तिमुक्त्वा, न स पुनरावर्तत इत्यनाद्यन्ति व-
दञ्छास्त्रपर्यवसानेन सर्वान् वेदान्तानव्याकुलतया योजितवान् ।

तत्र कश्चित् तद्व्यपदेशेन प्रोक्तानि तत्त्वमस्यादिवाक्यानि
स्वीकृत्य जीवमात्रं च ब्रह्म स्वीकृत्य तदतिरिक्तस्य सर्वस्य कार-
णांशकार्यरूपस्य मिथ्यात्वं परिकल्प्य तद्वोधकश्रुतीनामर्थवाद-
त्वेन मिथ्यात्वं स्वीकृत्य सुषुप्तिस्वप्नयोर्भगवता प्रकटीकृतमान-
न्दरूपत्वं तत्प्रतिपादकवाक्यानां सद्योमुक्तिरूपफलवाचकत्वमुक्त्वा
क्रममुक्तिमुपासनापरत्वेन योजयित्वा वेदसूत्राणि व्याकुलीचकार ।

तद् वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वं जीवपरत्वं वेति यदत्र युक्तं तत्
साद्भिरनुसन्धेयम् ॥ २९ ॥

शास्त्रार्थस्तस्मादित्यर्थः । पूर्वरीत्या व्याख्यातुः शङ्कराचार्यस्य ता-
त्पर्यमाहुः * तत्र कश्चिदित्यादि * । * स्वीकृत्येति * महाया-
पयत्वेनाहत्स्य । पूर्वस्येतिपदस्यैव विचरणं, * कारणांशकार्यरूपस्येति *
कारणरूपस्यांशरूपस्य कार्यरूपस्य चेत्यर्थः । * अर्थवादत्वेनेति *
गौयया बोधकतया असदर्थवादत्वेन । * प्रकटीकृतमानन्दरूपत्वं त-
त्प्रतिपादकवाक्यानामिति * प्रकटीकृतं यदानन्दरूपत्वं तत्प्रतिपाद-
कानि यानि वाक्यानि, न कञ्चन कामं कामयते सलिल पफो
द्रष्टा द्वितीयो भवतीत्यादीनि तेषाम् । * वेदसूत्राणीति * वेद-
साहितानि सूत्राणि । * व्याकुलीचकारेति * इन्द्रप्रजापतिसंवादं मु-
क्तिवाक्यत्वेनोपन्यस्य तदर्थमन्यथा घट्न् व्याकुलीकृतवान् । त-
थाचैवं व्याकुलीकरणमेव तथा व्याख्यानस्य तात्पर्यमित्यर्थः ।
नन्वेवं विप्रतिपत्तौ कथमेकतरनिश्चय इत्याकाङ्क्षायां निश्च-
योपायमाहुः । * तद्वेदान्तानामित्यादि * । अत्रायमर्थः । सर्वे
वेदा यत्पदमामनन्ति, तं त्वीपनिपदं पुण्यं पृच्छामि, वेदैश्च स-
र्वैरहमेव वेद्य इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्वेदमहातात्पर्ययिषयं ब्रह्मैवेति वे-
दान्तानां ब्रह्मपरत्वमधियादम् । ब्रह्म च जगत्कारुण्यसाधारण-
धर्मर्जीवविलक्षणमित्यपि पूर्वं सिद्धम् । अतः परं जीवस्वरूपे दि-

चारः । तद्यदि उत्पत्त्यश्रवणात् परस्यैव ब्रह्मणः प्रवेशश्रवणात् ता-
 दात्म्योपदेशाच्च परमेव ब्रह्म जीव इति मतं, तच्च न युक्तम् । उ-
 त्पत्त्यश्रवणस्य जीवनिवृत्तायामप्युपपत्तेस्तस्य ब्रह्मत्वागमकत्वात् ।
 अविद्याऽनादित्ववादित्वनस्तत्साधारण्याच्च । नच भेदे अद्वैत-
 प्रतिज्ञाविरोधादित्यत्वमेवाभेदे पर्यवस्यति । अनादित्वं च मिथ्या-
 त्वे । अतो न हेतौ दोष इति वाच्यम् । प्रतिज्ञाया वक्ष्यमाणेनांशांशि-
 भावेन, पराऽस्य शक्तिर्विविधैवेत्यादिश्रुतेः शक्तिशक्तिमद्भावेन चावि-
 रंधे नित्यत्वानादित्वयोरुक्तपर्यवसानस्यैव दुर्घटत्वात् । नचांशां-
 शिभावे निष्कलश्रुतिविरोधः । श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादित्यत्र विरुद्ध-
 धर्माश्रयत्वाद्भाक्कारेणैव परिहृतत्वात् । नापि निर्गुणश्रुतिविराधः ।
 तस्याः प्राकृतगुणनिषेधपरत्वात् । तस्मान्नोत्पत्त्यश्रवणस्य जीवब्र-
 ह्मतागमकत्वम् । नापि परस्यैव ब्रह्मणः प्रवेशश्रवणस्य । तथाहि ।
 प्रवेशो नाम संयोगो वा, तज्जनिका क्रिया वा । नाद्यः । कार्य-
 सृष्टिमात्रादेवान्तर्बहिश्च तत्सम्भवेन पृथक् तदुक्तिवैयर्थ्यप्रसङ्गा-
 त् । तत्र एव नामरूपव्याकरणसिद्ध्या लयवन्तप्रयोगानावश्यक-
 त्वप्रसङ्गाच्च । न द्वितीयः । व्यापकत्वस्य क्रियाविरुद्धत्वात् ।
 यस्तुतस्तु न तत्र जीवरूपेण स्वप्रवेश उच्यते, किन्तु जीवसाहित्येन
 स उच्यते । द्वा सुपर्णादिश्रुत्यनुसारेण जीवपदगततृतीयायाः स-
 दार्थं वक्तुं शक्यत्वात् । अन्यथा आत्मनेत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न-
 चेतरव्यपदेशाधिकरणभाष्ये, जीवेनात्मनेत्यात्मपदस्य जीवविशेष-
 णत्वाद्गीकारान्नैवमिति शङ्काम् । तस्य पूर्वपक्षसूत्रत्वात् । तदनुरो-
 धेन तत्र तथा व्याख्यानस्य सिद्धान्तीयत्वेन वक्तुमशक्यत्वात् । त-
 स्मान्न प्रवेशश्रवणस्यापि न जीवब्रह्मतागमकत्वम् । नापि तादात्म्यो-
 पदेशस्य । तस्यांशांशिभावाद्भ्युपपत्तेः । किञ्च । यदि परमेव ब्रह्म
 जीवः स्यात् तदा, यद्योत्कं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेय भवति, एव
 मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतमेति काठकश्रुतिरपि विरुद्धचेत ।
 वास्तव्ययत्किञ्चिद्भाष्ये, अस्य दृष्टान्तस्य सर्वथानुपपत्तेः । सत्सम्प-
 त्वादिश्रुतिविरोधश्च । किञ्च । औपाधिकभेदाद्भ्युपगमपक्षे तत्त्वम-
 सीत्यत्र, तत् त्वामितिपदद्वये भागत्यागलक्षणा । कारणे अंशकार्ययो-
 धकश्रुतीनाम् । असदर्थत्वात्त्वकल्पनं कारणत्वांशत्वकार्याणां मि-
 थ्यात्वकल्पनम् । उपासनाविषयाणां रूपाणामब्रह्मत्वकल्पनामित्येत-

वाद्यो दोषाः । जीवोऽस्तत्र ग्रहात्वं गौण्या व्यपदिश्यत इति पक्षे
 त्वेकस्मिन्तत्पदे गौणी । सापि राज्यजेषुपुत्रवदिति नासदर्थवादत्वा-
 पादिका । पूर्वकल्पोक्ताश्च न दोषाः केऽपि । एवं सति कः पक्षोऽत्र
 ज्यायान् को वा कनीयान् । नेतरोनुपपत्तेरित्यारभ्य जीवग्रहणोर्गैवं
 बोध्यतोऽणुत्वमंशत्वादिकं च जीवस्य साध्यतः सूत्रकृतञ्च किं
 धाभिप्रतम् इत्यादिकं विभावनीयम् । किञ्च । तद्गुणसारसूत्रे
 प्राथमिकतत्पदेन य उपाधिः परामृश्यते, स किमन्यथानुपपत्तिव-
 लाद्ब्याहृत उत कश्चित् पूर्नमुक्तः । नाद्यः । अनुपपत्त्यभावस्योपपा-
 दितत्वात् । नेतरः । अदर्शनात् । नचान्तरा विज्ञानमनसी इत्यत्रोक्तं
 विशानं बुद्धितत्त्वात्मकं दृश्यत एवेति वाच्यम् । विज्ञानपदस्याने-
 कार्थत्वेनात्र बुद्धेरेव ग्रहणे नियामकाभावात् । व्याख्यात्रा विज्ञान-
 मनसी इति द्विवचनोपपत्त्यर्थं विज्ञानपदे करणव्युत्पत्त्यङ्गीकारेण
 बुद्धीन्द्रिययोः सङ्ग्रहात् । कस्य चोपाधित्वं कथं वा इन्द्रियाण्यपाक-
 स्य बुद्धेरेव ग्रहणमित्यत्र हेत्वनुलम्भाच्च । एतेन भास्कराचार्यव्या-
 ख्यानमपि दत्तोत्तरम् । ग्रहणपरामर्शं तु कोऽप्ययं दोषो न भवति ।
 नाणुरनच्छरुतेरिति सूत्रे इतरपदेन ग्रहण एवोक्तत्वेन तस्य च स-
 धिहितत्वेन कल्पनालेशस्याप्यभावादिति ।

यत्तु भिक्षुः—अणुत्वसाधकानि नव सूत्राणि पूर्वपक्षीकृत्य,
 पुत्रगुपदेशादितिसूत्रं सिद्धान्तत्वेनाह । तदर्थं च जीवाद्गुरुपाधि-
 भूतः पृथक् । कुतः । उपदेशात् । स चानन्त्याय कल्पते, स वा एव
 महानज्ज आत्मा, योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विध्यादिश्रुतिभिर्जीवस्या-
 नणुत्वोपदेशादित्याह । तत्र । अन्त्ययोर्ग्रहप्रकरणस्वत्वस्य प्रागेव द-
 र्शितत्वेन जीवाविषयत्वात् । आद्याया अपि सामर्थ्यबाधकत्वस्योपपा-
 दितत्वेन इतः पूर्वस्मिन्नङ्गुष्ठमात्र इति श्लोके बुद्धेर्गुणेनाङ्गुष्ठमात्रत्वमु-
 पत्त्वा किं तस्य स्वीयं परिमाणमित्याकाङ्क्षापूरणार्थं आत्मगुणेन चैव
 ह्याराग्रमात्र इत्यनेनाराग्रमात्रत्वं स्वगुणेनेव च पुनरित्युक्ते किमारा-
 ग्रमात्रत्वमित्याकाङ्क्षान्तरे, यालाग्रेतिश्लोकान्तरस्य पादत्रयेण तदधि-
 ध्यायविध्या तस्य परिमाणस्याणुत्वेऽपि परमत्वाभावाज्जीवस्यानित्यत्वं
 स्यादिति शङ्कनयां फालत आनन्त्यबोधनपरत्वस्यापि धत्तुं शक्यत्वेना-
 नणुत्वबोधकत्वाभावादिति । तेन यदग्रिमे तद्गुणसारसूत्रे बुद्धे-
 र्गुणेनेति श्रुतिद्वयं व्याख्यातम्, अत्राद्याद्येन बुद्धिसम्पर्काज्जीवस्य

परिच्छिन्नव्यवहारमुक्त्वा पश्चाद् द्वितीयश्लोकचतुर्थपादेन तस्य स्वत आनन्त्यं प्रोक्तमिति । तदपि श्रुत्यक्षरविरुद्धत्वादसङ्गतमेव । यदपि तद्गुणसारसूत्रव्याख्यानं, जीवोपाधिर्वृद्धिरणुः कार्यावस्थया परिच्छिन्नपरिमाणः । तस्य चोपाधेर्ये गुणा उत्क्रान्त्यादयस्तत्सारसन्मात्रगुणक एव जीवो लोकैर्दृश्यते व्यवह्रियते च । स्वतो निर्गुणत्वात् । अतो लोकानुसारेण श्रुतावपि जीवस्योत्क्रान्त्यादिव्यपदेशो, न पुनर्जीवस्य स्वत उत्क्रान्त्यादिः श्रुत्या व्यपदिश्यते । विभुत्वश्रुतिविरोधात् । 'पुमान् सर्वगतो व्यापी ह्याकाशवदयं स्थितः । कुतः कासि क्व गन्तासीत्येतदप्यर्थवत्कथमिति स्मृतिविरोधाच्च । अयं च विभागः श्रुत्यैव स्पष्टीकृतः । यथा, कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भव्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजतेति । प्राणवत् । यथा प्राण ईश्वरे मायापरमाण्वाद्युपाधिगुणसारत्वेन मायाविगुणव्यपदेशः सोऽकामयत, अणोरणीयान्, तत्र सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्, प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ, उत्सर्जघातीत्यादि, तद्वदित्यर्थः । तदेव जीवस्य गमनादरोपाधिकत्वं 'घटसंसृष्टमाकाशं नीयमाने घटे यथा । घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपम' इति श्रुत्या, गतिश्रुतिरप्युपाधियोगादाकाशवदिति सांख्यसूत्रेण च स्पष्टमुक्तमिति । तदपि तथा । माध्यन्दिनानां घृहदारण्यके शरीरब्राह्मणे, तेन प्रद्योतेनैव आत्मा निष्कामन्ति चक्षुष्टो वा सूक्ष्मो वाऽन्येष्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोन्त्क्रामन्ति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणां अनूत्क्रामन्ति संज्ञानमेवान्वचक्रामन्ति स एष ह्यः स विज्ञानो भवति तं विद्याकर्मणी समन्वारमेते पूर्वप्रज्ञा चेत्यत्रैव इत्यनेन सलिङ्गमात्मानमुपकम्य चक्षुरादीनि निष्क्रमणद्वाराण्युक्त्वा सलिङ्गस्याङ्गुष्ठमायताया अङ्गुष्ठमात्र इति पूर्वोक्तश्रुतौ, अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्षयमो पलादिति स्मृतौ च सिद्धत्वात् कथं चक्षुष्टो निष्क्रमणमिति शङ्कानिवृत्त्यर्थं, तमुत्क्रामन्तमित्यादिना केवलस्यात्मनो निष्कामणानन्तरं लिङ्गभूतानां मुख्यप्राणादीनाम् अनूक्रमणं मुक्तामुक्तसाधारण्येनोक्त्वा तदनन्तरं संज्ञानमेवेत्यादिना पश्चाद्बुद्धिसम्बन्धे, ह्य इति ज्ञानगुणकत्वं, तेन जन्यज्ञानवत्त्वं स्थूलदेहान्तरप्राप्तिसामग्रीं वकीति तदनाकलनात् । अङ्गुष्ठाप्रताया गुणेनोक्तत्वाद् गुणस्य चोक्तत्वे स्वाध्यायधिकदेशवृत्तित्वस्य पूर्वं साधितत्वान्मुष्टिपिहित-

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

ननु कथमन्यस्य नीचस्य सर्वोत्कृष्टव्यपदेशोऽपि । न हि प्राणाणिकैः सर्वथा अयुक्ते व्यपदेशः क्रियते । नचोक्ततद्गुणसा-

मणिप्रभावत् विपैलकादिदेहेषु बुद्धिगुणसङ्कोचेन गौणपरिमाण-
सङ्कोचेऽपि दोषाभावात्-। एवमेव परिवर्तनादावपि बोध्यम् । यत्तु
अनुशब्दो विज्ञानमयदेः प्राधान्यद्योतको, न त्वनुक्रमद्योतक इति
व्याख्यानम् । तदसङ्गतम् ।

अनोरप्राधान्येऽनभिधानाल्लिङ्गवियोगस्य प्राणादिपदैरेव प्राप्तेर्वि-
ज्ञानमयप्राधान्यस्योत्क्रान्तिक्रियायामेव पर्यवसानाच्च । व्यापकत्वधु-
त्यादितात्पर्यं त्वनुपदमेवाग्रिमसूत्रे चक्ष्यामः । यत्तुक्रमयं विभागः क-
स्मिन्नहमिति ध्रुत्वैव स्पष्टीकृत इति । तदपि न । इयंश्रुतिस्तु ब्रह्मपरा
छष्टिकर्तृत्वलिङ्गात् । तथा ब्रह्मण उत्क्रान्तिरौपाधिकीति बोध्यते ।
उत्क्रान्ते प्राणे देहजीवनरूपं कार्यं भगवाश्च करोतीति । जीवने च
भगवत्कार्यमेवेति, न प्राणेन तापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन इतरेण
तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रिताविति ध्रुत्याऽवगम्यते । अतो नानया
जीवोत्क्रान्तिविभागस्य स्फुटीभावः । इष्टान्तव्याख्याने सोऽकामयते-
त्यादिश्रुतितथोपन्यासोऽप्यसङ्गतः । तासां ब्रह्मप्रकरणस्यत्वात् । प्रा-
हस्य परमेदवराङ्गिभ्रतायाः सूत्रव्याख्यान एव दर्शितत्वादिति । सां-
ख्यसूत्रेण गतिश्रुतेरुपाधिप्रयुक्तत्वकथनं तु व्यासचिरोभमेव बोध-
यति । श्रौतसन्देहनिराकरणाय प्रयुक्तः कथमेयं सूत्रं न प्रणीतयान-
तः किमाधिकं प्रम इति विद् ।

रामानुजा माध्वाः शैब्याणुजीववादिनः । परं तु ब्राह्मब्रह्म-
णोर्भेदं न केऽपि विचारितवन्त इति इष्टान्तव्याख्यानं सर्वेषामेषाना-
देयम् ॥ २९ ॥

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ व्यपदेशाधिपय
एव कश्चिद्दोषमाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन तं दोषं प्रकाशयन्ति । *
नन्वित्यादि * । * अन्यत्वेति * ब्रह्मभिन्नत्वं । * सर्वोत्कृष्टव्यपदेश

रत्वाद्-ब्रह्मण आनन्दांशस्य प्राकट्यादिति वाच्यम् । तथा सति
 प्राज्ञवत् पुनस्तिरोहितं स्यादिति तस्य तद्व्यपदेशो व्यर्थोऽयुक्त-
 श्चेति चेत् । नायं दोषः । कुतः ? । यावदात्मभावित्वात् । पश्चाद्
 पावत्पर्यन्तमात्मा । नित्यत्वात् । सर्वदा आनन्दांशस्य प्राकट्यात् ।
 तस्य तथैव दर्शनमस्ति । अनावृतैश्वर्यादीनामुक्तत्वात् । प्राज्ञात्
 सम्पन्नत्वं विशेषः ।

इति * उत्कृष्टत्वेन व्यपदेशः । * तिरोहितं स्यादिति * ब्रह्मगुणसा-
 रत्वं तिरोहितं स्यात् । सूत्रोक्तं परिहारं व्याकुर्वन्ति । * नायमि-
 त्यादि * । हेतुं व्याकुर्वन्ति * पश्चादित्यादि * । * पश्चादिति *
 संसारदशोत्तरम् । * आनन्दांशस्य प्राकट्यादिति * जीवो हि
 भगवदंश इति तस्य यावानानन्दांशस्तप्राकट्यात् । * तस्येति * जी-
 वस्य । * तथैव दर्शनमिति * ब्रह्मभावपूर्वकांशत्वेन दर्शनमस्ति । तत्र
 हेतुः । * अनावृतैत्यादि * । तथाच छान्दोग्ये, स तत्र पर्येतीत्या-
 दिनाऽनावृतैश्वर्यादीनामुक्तत्वात् तद्गुणसारत्वकृतो ब्रह्मव्यपदेशो
 नाऽयुक्त इत्यर्थः । तथाचायं सूत्रार्थः । यावदिति पदार्थानतिवृ-
 क्षौ । भावित्वं वर्त्तनशीलत्वम् । तथाचात्मानमनतिक्रम्यानन्दां-
 शस्य वर्त्तनशीलत्वात् दोषः । न तिरोधानम् । ब्रह्म चेद् ब्रह्मैव भव-
 ति, तस्य तावदेव चिरमित्यादिश्रुतौ तथा दर्शनादिति सूत्रार्थो बोध्यः ।
 नन्विदमप्रयोजकम् । प्राज्ञ ईश्वरस्तृतीयः पाद एव सर्वेश्वर एवोऽन्त-
 र्थाभ्येप योनिः सर्वस्य प्रभववाप्ययौ हि भूतानामित्येवं प्राज्ञं प्रशस्याग्रे
 तुरीयव्याख्याने ईश्वरप्रासस्तुरीय इति कथनेन प्राज्ञलयस्योक्तत्वात्
 तस्येवास्याप्यानन्दप्राकट्यैश्वर्यादीनामसार्धदिकत्वसिद्धेर्यावदात्मभा-
 वित्यस्य दूरनिरस्तत्वादित्यत आहुः * प्राज्ञात् सम्पन्नत्वं विशेष इति *
 पद् गतौ । ये गत्यर्थान्ते प्राप्त्यर्थाः । तथाच समीचीनतया प्राप्तत्वं
 सम्पन्नत्वं, प्राज्ञस्तु ईश्वरेण प्रस्यते, अयं तु सम्यक्तया स्वस्य-
 रूपेण तिष्ठतीति प्राज्ञात् सम्पन्नत्वं विशेषोऽतो नाप्रयोजकत्वम् ।
 तथाच प्राज्ञस्य ब्रह्मसम्पन्नत्वाभावाल्लयेन ब्रह्मधर्माणां तिरोभावः ।
 अस्य तु सम्पन्नत्वेन लयाभावादैश्वर्याद्यतिरोभावोऽतः सदा तद्-

चकारात् तस्य चानन्दः प्रकटित इति न दूषणगन्धोऽपि ।
व्यपदेशो वा नात्यन्तमयुक्तस्य * । यावदात्मा ब्रह्म भवत्यान-
न्दांशप्राक्त्वेन तावदेव तद्व्यपदेशः । राजज्येष्ठपुत्रवत् । एतदे-
वोक्तम् ।

व्यापकत्वश्रुतिस्तस्य भगवत्त्वेन युज्यते ।

आनन्दांशाभिव्यक्तौ तु तत्र ब्रह्माण्डकोटयः ॥

प्रतीयेरन् परिच्छेदो व्यापकत्वञ्च तस्य तदिति ॥ ३० ॥

शानमित्यर्थः । चकारप्रयोजनमाहुः । * चकारादित्यादि* । तथाच
यावन्तो दोषास्त आनन्दतिरोभावकृता इति तदभावे कोऽपि दोषो
नेति नानर्थको व्यपदेश इत्यर्थः । नित्यत्वादित्यनुक्ता यावदात्मभा-
वित्वादिति यदुक्तं तेनार्थान्तरमपि सूच्यत इत्याशयेनाहुः । * व्य-
पदेशो चेत्यादि * । वाशब्दो धाक्यालङ्कारे । युक्ततां व्युत्पादयन्ति*
यावदित्यादि * । तथाच ब्रह्मभावोत्तरे तु ब्रह्मैवेति ततः पूर्वमेव
व्यपदेशः । स च मुक्तो ब्रह्मत्वसूचको, यथा राजज्येष्ठपुत्रस्य राजत्व-
व्यपदेशोऽग्रे राजत्वसूचकत्वद्वत् । एतेनात्यन्तायुक्तत्वं परिहृतं
बोध्यम् । एवं जीवस्य ब्रह्मभावं व्याख्याय तत्र व्यापकत्वसाधकाने
धाक्यानि समर्थयन्ति । * एतदेवोक्तमित्यादिना * । * उक्तमिति *
नियन्धेऽस्माभिरुक्तम् । अर्थस्तु-तस्य ब्रह्मभावं प्राप्तस्य जीवस्य
भगवत्त्वेन व्यापकत्वश्रुतियुज्यते, न तु जीवत्वेन रूपेण । तत्र प्रका-
रमाहुः । आनन्दांशाभिव्यक्तौ ब्रह्मभावे सति तस्य तद् विरहस्यर्मा-
धारत्वं भयत्पतलत्र ब्रह्मकोटयः परिच्छेदो व्यापकत्वं च प्रतीयेर-
श्रिति । तथाच यथा कृष्णो भगवान् पशोर्दोषमङ्गं श्वितोऽपि जृ-
म्भणमृत्सामक्षणाद्री सफलजगदाधारो दृष्टमथा जीर्णोऽगुरवि
ब्रह्मभावेऽणुत्याघिरोधेनेव व्यापकः सफलजगदाधारो भवति । भग-
वत्त्वं, मध्येव सफलं जातम्, तदेतरविः पश्यन् यामदेवः प्रतिपदे
मनुरभयमहं सूर्येति, पुत्रेति तन्मयतया तरयोऽभिनेदुरित्यादीनि

वाक्यानि ब्रह्मभूतमेव लक्ष्यीकृत्योच्यन्ते । तेन, नित्यः सर्वगतः स्था-
 नुरचलोऽयं सनातनः, व्यापकोऽसङ्गचनाष्टतः, पुमान् सर्वगतो
 व्यापी इत्यादीन्वपि भाविनीमवस्थामादायैव योज्यानि । अन्यथा, अ-
 परिमितास्तनुभूतो यदि सर्वगतास्तर्हि न शास्यतेति नियमो ध्रुव
 नेतरयेति वेदस्तुतिवाक्यं विरुद्ध्येत । एवञ्च विन्दुस्रोकोपनिषदि
 घटसङ्घटमाकाशमित्यत्र जीवगमनस्यौपाधिकत्वमुक्तम्, तदपि मु-
 क्तजीवस्य ब्रह्मभूतस्यैव बोध्यम् । एक एवात्मा मन्तव्यो जाग्रत्स्वप्न-
 सुषुप्तिषु, स्थानत्रयाद्यतीतस्य पुनर्जन्म न विद्यत इत्यमुक्तमुक्तावा-
 त्मानावुपक्रम्य, एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः, एकश्च
 बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदित्यमुक्तस्योपाधिवशाद् बहुधा जाग्र-
 दादिदेवमनुष्यादिरूपेण दर्शनमुक्ता, घटसंघटमाकाशमित्यनेन मु-
 क्तस्य नमोपमस्य जीवस्य गमानादेरौपाधिकत्वं वक्ति । तेन शुक्-
 सनकादिगमनस्यैव तथात्वं, नेतरेयामिति मन्तव्यम् । अत एवैतदग्रे
 'घटवद् विविधाकारं भिद्यमानं पुनः पुनःतद्भ्रमं च न जानाति स
 जानाति च नित्यश' इति दधीच इव विद्वद्व्यस्यैवोच्यत इति युज्य-
 ते । अन्यथा तस्यैवैकस्य प्रतिविम्बमवच्छेदत्वं च विरुद्ध्येत । घस्तु-
 तस्तु, एक एव हि भूतात्मेत्यत्र जलचन्द्रदृष्टान्तेन यथाचन्द्रस्यांशु-
 द्धारं, जलप्रवेशे नानात्वं तथा ब्रह्मणोऽप्यंशद्वारा तत्सद्देहप्रवेशे ना-
 नात्वमिति योग्यत्वाय ब्रह्मरूपतोच्यते अहङ्गहोपासनायाः प्रकृत-
 त्वात् तत्र दोषाभावायास्तो न कोऽपि शङ्कालेशः । यत्तु परैर्बुद्धिसं-
 योगाज्जीवभाव उच्यते । तत्र । ब्रह्मभूतानामीश्वरस्य च व्यापकत्वेन
 तदापि तदापत्तेः । अपि तु प्राणधारणाभिमानात् । जीव प्राणधार-
 ण इति धात्वर्थेन तथा निश्चयात् । अन्योन्तर आत्मा विज्ञानमयो
 योऽयं विज्ञानमयः प्रणेष्ठित्यादौ तस्य विज्ञानमयत्वं तु ज्ञानांशत्वा-
 ज्ञानप्रचुरत्वं, न तु बुद्धिमयत्वं, तदभिमानेऽपि ज्ञानप्राचुर्यस्य मुक्तौ-
 शु सिद्धत्वात् । विज्ञानमयो मनोमयो वाङ्मनःप्राणमयश्चक्षुर्मयः
 धोत्रमय इत्यत्र प्रायपाठबलेन विज्ञानपदस्य बुद्ध्याख्याकरणवाच-
 कत्वेऽपि न सर्वत्र तथात्वं, नामकाभावे तथादत्तुंमशक्यत्वात् । अ-
 प्रापि बुद्धिमयत्वं, बुद्धिप्रचुरत्वं, तदपि बुध्यधीनव्यवहारत्वमेव ।
 प्रायपाठेन तथा निश्चयात् । न तु बुद्धिगुणसारत्वम् । तस्य दूषित-
 त्वात् । नापि बुद्ध्यधीनाखिलव्यवहारत्वम् । यावत्संसारमेव बु-

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥

व्यपदेशदशायामपि आनन्दांशस्य नासन्तमसत्त्वम् । पुंस्त्वा-
दिवत् । यथा पुंस्त्वं सेकादिसामर्थ्यं बाल्ये विद्यमानमेव यौवने
प्रकाशते तथा आनन्दांशस्यापि सत एव व्यक्तियोगः ॥ ३१ ॥

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो

वाऽन्यथा ॥ ३२ ॥

ननु कथमेवं स्वीक्रियते । इदानीं संसारावस्थायां सच्चित्त्वा-
कत्रमेव । मोक्षे त्वानन्दांशोऽपि प्रकट इति तन्निवारयति । तथा
सति निसमुपलब्धिः स्यादानन्दांशस्य । तथा सति न संसाराव-
स्थोपपद्येत । अथानुपलब्धिः सर्वदा तथा सति मोक्षदशा विरु-

द्विसंसर्गेण बुद्धेर्यावदात्मभावित्वाभावात् । यदपि उपाधिकल्पित-
स्वरूपव्यतिरेकेण न परमार्थतो जीवो नाम फलदस्तीति तदप्यस-
ङ्गतम् । अंशत्वस्याप्रे यक्ष्यमाणत्वादिति । तस्मात् पूर्वोक्तरीतिरेव
युक्तेति दिक् ॥ ३० ॥

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ननु पूर्वमसत्त्वो-
दानन्दांशस्य प्राकट्यं तदा जन्यत्वेन नश्वरत्वेन व्याप्तेरानन्दांशस्य
तिरोधानं भविष्यतीति न तस्य यावदात्मभावित्वं वक्तुं शक्यमिति
शङ्कायामिदं सूत्रे प्रवृत्त इत्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * व्यपदेशोत्पा-
दि * । निगदव्याख्यातमेतत् ॥ ३१ ॥

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो धान्यथा ॥ सूत्र-
प्रयोजनमाहुः । * ननु कथमित्यादि । * तन्निवारयतीति * । तमे-
तमाशङ्कतेत्यादकं प्रश्नमुत्तरयति । तथाचेदं सूत्रप्रयोजनमित्यर्थः ।
व्याकुर्वन्ति । * तथा सतीत्यादि * । सूत्रप्रयोजना तु, अन्यथा यद्यु-
क्तसूत्रोत्पाद्यव्यवस्था नाङ्गीक्रियते तदा जीवे प्रयाणां नित्यं प्राक-
ट्यं वा नित्यमप्राकट्यं वा, जीवः सच्चिद्रूप एव, प्रह्वानन्दमेवेति

द्धयेत । अथान्यतरानियमः । जीवो निरानन्द एव, ब्रह्म त्वानन्द-
रूपम् । तथा सति, ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतिविरोधः । त-
स्मात् पूर्वोक्त एव प्रकारः स्वीकर्तव्य इति सिद्धम् ॥ ३२ ॥

घाङ्गीक्रियेत ततः पक्षत्रयेऽपि क्रमेण त्रयो दोषा इति निर्बुष्टः पूर्वो-
क्तप्रकार एव युक्त इति सिद्धमित्यर्थः ।

माध्वा अप्यर्द्धजरतीयैनेवमाहुः ।

एतेन संसारदशायां ब्रह्मत्वव्यपदेशो गौण्या, मुक्तिदशायां
तु-मुख्यवृत्तः । व्यापकत्व विरुद्धधर्माश्रयत्वंचानन्दांशप्राकट्यादिति
साधितम् ।

शङ्कराचार्यभास्कराचार्याभिक्षवस्तु—एतत् सूत्रमन्तःकर-
णसत्तासाधनार्थमित्याहुः । यदि ह्यन्तःकरणं न स्यात् तदा ह्यात्मनो
व्यापकत्वादिन्द्रियविषयरूपाणामुपलब्धिसाधनानां समवधानं त-
स्य सार्थदिकमिति नित्यमुपलब्धिः प्रसज्येत । अथ सत्यपि साधनं-
समवधाने फलाभावस्ततो नित्यमेवानुपलब्धिः प्रसज्येत । अथा-
ऽऽत्मनो वेन्द्रियस्य वा विषयस्य वा उपलब्धिजनकशक्तिप्रतिबन्धो-
द्गीकार्यः । तदापि न । आत्मनोऽविंक्रियत्वेन शक्तिप्रतिबन्धासम्भ-
वात् । नापीन्द्रियस्य । पूर्वोत्तरक्षणयोरप्रतिबद्धशक्तिकस्याकस्मा-
च्छक्तिप्रतिबन्धकल्पने प्रमाणाभावात् । अन्यथाऽनुपपत्त्या कल्पनेऽपि
प्रतिबन्धकल्पनापेक्षया करणकल्पनाया लघीयस्यात् । अतो यत्स-
मवधानासमवधानाभ्यामुपलब्ध्यनुपलब्धी तन्मनः । तथाच श्रुतिः ।
अन्यत्रमना अभूवं नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषमिति मनसा ह्ये-
व पश्यति मनसा शृणोतीति । कामादयश्च तद्वृत्तय इति दर्शयति,
कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धाधृतिरधृतिर्हीर्षीर्भीरित्येत-
त् सर्वं मन एवेति । आहुश्च नैयायिकाः । युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो
लिङ्गमिति । यौद्धानां मनोऽवस्थितं नास्तीति तन्निराकरणार्थं सूत्र-
मिदमिति चाहुः ।

रामानुजाचार्यास्तु—ज्ञानमात्रः सर्वगतश्चेदयमात्मा उपल-
ब्ध्यनुपलब्धौकमयोरपि हेतुः स्यात् । तदा सर्वत्रोभयं सदा प्रस-
ज्येत । अथान्यतरानियमस्तदाऽऽत्माऽनुपलब्धिरेव सर्वत्र सर्वदा

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

सांख्यानां प्रकृतिगतमेव कर्तृत्वमिति तन्निवारणार्थमधिकर-
णारम्भः ।

कर्ता जीव एव । कुतः ? । शास्त्रार्थवत्त्वात् । जीवमेवाधिकृत

स्यानुपलब्धिरेव वा । तस्मात् सर्वगत आत्मा, किन्तु शरीरान्तरव-
स्थितत्वादात्मनस्तत्रैव सर्वेषां स्वात्मन उपलब्धिर्न सर्वत्रेति व्यव-
स्थासिद्धिः । नचोपलब्धेः करणायत्तत्वाद्दोषसमाधानम् । सर्वेषामा-
त्मनां सर्वगतत्वेन सर्वशरीरगैः सर्वैः करणैः सर्वदा संयुक्तत्वादह-
द्यानियमावुकदोषस्य समानत्वात् । अतो विभुत्ववादिनां दूषणायेदं
सुवमित्याहुः । एवमेव शैवोऽपि ।

यत्तु भास्कराचार्यैरुक्तं, सर्वगतत्वेऽपि भोगस्य कर्मनिमित्त-
त्वाच्छरीरदेशे भोगोत्पत्तेर्न सर्वगतत्वव्याहतिरिति । तदप्यहद्यानिय-
मेनैव दूषितत्वात् युक्तिसहम् । इदं सर्वं मया जीवाणुवादे सम्यक्
प्रपञ्चितमतो नात्रोच्यते । नचैवं सति मनःसिद्धभावः । उक्तधु-
त्या तत्तददृष्टिप्रत्यक्षेण च सिद्धत्वादिति ॥ ३२ ॥

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः । * सांख्या-
नामित्यादि * । तथाच पूर्व ज्ञानस्वरूपत्वे ज्ञानगुणकत्वे च सिद्धा-
न्तिते सांख्यवदकर्तृत्वं नैयायिकवत् कर्तृत्वं च सम्भाव्यते, अतः
संशयः । तत्र कठवल्ग्यां, 'हन्ता चेन्नन्यते हन्तुं हतश्चेन्नन्यते हत-
म् । उभौ तौ न विजानीतौ नायं हन्ति न हन्यत इत्यत्र हन्तृत्वं ज्ञान-
तोऽहृत्यश्रावणात् । गीतायामपि, 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्मा-
णि सर्वशः । अहङ्कारविभूदात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते । नान्यं गुणे-
भ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति । कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृति-
रच्यते' इति भगवता कथनात् पुराणेष्वप्येवंविधवाक्यदर्शनाज्जीयो
न कर्ता, प्रकृतिरेव कर्त्रीति निराकरणार्थाधिकरणारम्भ इत्यर्थः ।
एवं पूर्वपक्षे सुप्रोक्तं सिद्धान्तं व्याकुर्यन्ति । * कर्तृत्वादि * । *
शास्त्रार्थवत्त्वादिति * । शास्त्रस्य अर्थवत्त्वं शास्त्रार्थवत्त्वं तस्मात् ।

वेदे अभ्युदयनिःश्रेयसफलार्थं सर्वाणि कर्माणि विहितानि ब्रह्म-
णोऽनुपयोगात् । जडस्याशक्यत्वात् । सन्दिग्धेऽपि तथैवाङ्गीक-
र्तव्यम् ॥ ३३ ॥

शान्त्रस्य फलवत्त्वादिति यावत् । कारीर्यां वृष्टिकामो यजेत, ज्योति-
ष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत, तज्जलानिति शान्त उपासीत अथ छल
ऋतुमयः पुरुषो यथा ऋतुरस्मिन्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भ-
वति, स ऋतुं कुर्वीतेत्यादिभिर्वेदेभ्युदयनिःश्रेयसफलार्थं सर्वाणि-
यद्वादिरूपाण्युपासनारूपाणि च कर्माणि विहितानि । यदि जीवः क-
र्त्ता नेष्येत तदा स्वर्गकामादिपदानि तादृशफलेऽस्वधिकारिण्युत्पत्ति
कुर्यान्ति तत्तच्छास्त्रवैयर्थ्यमेवापादयेयुः । न हि तादृशकामवत्त्वं ब्र-
ह्मणः सम्भवति । आत्मकामत्वेन तत्फलानुपयोगात् । न वा जडस्य
बोधाभावेन तादृशकामाभावेन चाशक्यत्वात् । अतः पूर्वोक्तवाक्यैः
सन्दिग्धेऽपि कर्त्तृत्वे बहूनामनुग्रहस्य न्याय्यत्वात् तत्तत्फलकामिनां
जीवानामेव कर्त्तृत्वमङ्गीकार्यम् । नच, हन्ता चेदित्यस्य कोपः । आ-
त्मनो नित्यत्वेन बध्यत्वाभावात् । तादृशज्ञानस्य मिथ्यात्वबोधनेनोप-
पद्यमानत्वात् । प्रकृतेः क्रियमाणानीत्यादिगीतावाक्येषु पौराणिकेषु
च यद् गुणानामेव कर्त्तृत्वं स्वास्मिन्नध्यस्यतीत्युच्यते तदपि लौकि-
ककर्त्तृत्वाद्यासपरम् । न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैरिति वाक्ये लोकप्रवाहपति-
तस्य कर्मणः प्राकृतगुणप्रयुक्तत्वबोधनात् । न तावता सर्वविधक-
र्त्तृत्वलोपः । 'अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणं च पृथग्विधम् । विविधाश्च
पृथक् चैषां देवं चैवात्र पञ्चमम् । शरीरवाङ्मनोमिथ्यत्वं कर्म प्रार-
भते नरः । न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तत्र हेतवः । तत्रैवं सति
कर्त्तारमात्मानं केवलं तु यः । पश्यत्यकृतबुद्धित्वात् स पश्यति दुर्म-
तिरिति गीतायामेव जीवस्य कर्त्तृत्वं कर्त्तंति पदेनोक्त्वा तस्याधि-
ष्ठानादिपञ्चहेतुसापेक्षत्वं निरूप्य केवलस्य स्वस्य कर्त्तृत्वाभिमाने
दुर्मतित्वबोधनेन घृतद्रवत्ववत् तस्य लौकिकस्यापि नैमित्तिकात्म-
धर्मत्वबोधनादिति ॥ ३३ ॥

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

तस्यैव गान्धर्वादिलोकेषु, यद् यत् कामयते तद् तद् भवती-
ति विहार उपदिष्टः । ततश्च कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः साधुकारी साधु-
भवतीति सामानाधिकरण्यश्रवणाज्जीव एव कर्ता ॥ ३४ ॥

उपादानात् ॥ ३५ ॥

तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति जीवेन सर्वेषां
विज्ञानमुपादीयते । तस्मादिन्द्रियादीनां करणत्वमेव । स्वातन्त्र्या-
दस्यैव कर्तृत्वम् ।

विहारोपदेशात् ॥ जीवस्य स्वतः कर्त्तृभावेऽपि प्रकृतिसंघृष्ट-
त्वेन विवेकाग्रहात् तादृशकर्त्तृग्रहणेऽपि शास्त्रसार्थक्यमिति शङ्कायां
सूत्रोक्तं हेत्वन्तरं व्याकुर्वन्ति । * तस्यैवेत्यादि * । छान्दोग्ये दहर-
विद्यायां, स यदि पितृलोककामो भवतीत्यादिना, यं कामं कामयते
सोऽस्य सङ्कल्पदेव समुत्तिष्ठति तेन सम्पन्नो महीयते इत्यन्तेन त-
त्तत्समुत्थानादिकथनाद् विहारः स्वच्छाक्रियात्मकभोगरूप उपादि-
ष्टः । स चोक्तरीत्या दहरयिदः कर्त्तृत्वमाक्षिपति । नच तादृशस्य वि-
वेकाग्रहः सम्भवत्यतस्तथेत्यर्थः । अत्र पित्रावीति यक्तव्ये गान्धर्वा-
धीति पदं विहारस्याच्छ्रद्धादिघोतनार्थम् । यत्तु कैश्चित्, स ईयते
पुरुषो यत्र काममिति श्रुत्युपन्यासेन स्वामी क्रिया विहारत्वेनाह-
ता । तन्न रुच्यम् । लक्ष्यमाने ईदृशे ज्ञानिनो विहारे तादृशाज्ञानि-
विहारग्रहणस्यायुक्तत्वादिति ॥ ३४ ॥

उपादानात् ॥ सङ्कल्पस्य मनोधर्मत्वाद् दहरविदोऽपि मनः
संघृष्टत्वमेवेति न केवले जीवे कर्त्तृत्वसिद्धिरिति शङ्कानिरासार्था-
क्तं हेत्वन्तरं विषयवाक्योपन्यासेन व्याकुर्वन्ति । * तदेवमित्या-
दि * । श्रुतिस्तु श्रद्धादरण्यके हसयालाकिग्राहणस्या । यत्रैव एतत्
सुप्तोऽभूत् एव विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमा-
दाय य एषोऽन्तर्हृदय आपादात्तस्मिच्छेत् इति । अत्र अभूदित्यन्तं

यस्तु मन्यते बुद्धिसम्बन्धाज्जीवस्य कर्तृत्वमिति । स प्रष्टव्यः । किं बुद्धिकर्तृत्वं जीवे समायाति ? अथवा जीवगतमेव कर्तृत्वं बुद्धिसम्बन्धाद्बुद्धिच्छति ? अथवा शशविपाणायितमेव कर्तृत्वं सम्बन्धे समायाति । नाद्यः । जडत्वात् । अनङ्गीकारात् पूर्वं निराकृतत्वाच्च । द्वितीये त्विष्टापत्तिः । उपादानविरोधश्च ।

भिन्नं चाक्यम् । अग्रिमे तु विज्ञानेन स्वीयेन गुणेन एषां प्राणानामन्तर्बहिरिन्द्रियाणां विज्ञानं ज्ञानजनिकां शक्तिमादायेत्यर्थो बोध्यः । शेषं स्फुटम् । तत्रैव श्रुत्यन्तरं च, तद्गृहीत एव प्राणो भवति गृहीता घाग् गृहीतं चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मनः स यत्रैतत् स्वमया चरति स यथा महाराजो जानपदान् गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्त्ततेवमेवैष एतत्प्राणान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तत इति । तथाच स्वभावस्थायामज्ञानबहुलायामपि प्राणानामन्तर्बहिरिन्द्रियाणां पृथग्ग्रहणकथनात् तदानीं प्राणाख्येभ्य इन्द्रियेभ्यो विविक्तस्यैव गृहीतृत्वमुच्यते । अतो दहरविदः सङ्कल्पोऽप्यात्मधर्म एव ज्ञेयः । कामः सङ्कल्प इति श्रुतिस्तु लौकिकतत्परा । अतः स्वातन्त्र्याज्जीवस्यैव कर्तृत्वमित्यर्थः । अत्र मतान्तरमनुदन्ति दूषयितुं विकल्पयन्ति च । * यस्त्वित्यादि * । स प्रष्टव्य इत्यादि च * । दूषयन्ति * नाद्य इत्यादि * । बुद्धिर्हि जडा । जडगतं कर्तृत्वं चेतने समायातीति न कापि दृष्टम् । विपरीतं तथाऽऽदौ दृष्टम् । अतो नाद्यः । किञ्च । सूत्रकृता कुत्र वा जडे कर्तृत्वमङ्गीकृतं येनात्र तदाद्रियते । यदि तथा स्यात् पूर्वं न प्रकृतेः कर्तृत्वं च रचनानुपपत्त्यादिशूत्रेषु निराकुर्यात् । अतोऽनङ्गीकारात्, पूर्वं निराकृतत्वाच्च नाद्य इत्यर्थः । द्वितीयं दूषयन्ति । * द्वितीय इत्यादि * । कर्तृत्वस्य यद्यपि श्रुतद्रव्यत्ववजीवधर्मत्वसिद्धा इष्टापत्तिस्तथापि प्राणानामुपादेयतया श्रुतौ सिद्धत्वाद् बुद्धेरपि प्राणेष्वेव प्रवेशस्तत्सम्बन्धेनोद्गमाङ्गीकारे प्राणोपादानविरोधश्च । अतः सोऽपि नेत्यर्थः । नच जीवानां करणगोचरसाक्षात्काराभावात् तद्ग्रहणं कथमुपपद्यत इति पाच्यम् । जाप्रति, स्वयञ्ज्योतिष्माभावेन तत्साक्षात्काराभावे-

तृतीये शास्त्रविरोधः । ब्रह्मणि सिद्धत्वाच्च । असत्कार्यस्य निराकृतत्वात् । सर्वविप्लवस्तु माध्यमिकबहुपेक्ष्यः ॥ ३५ ॥

पि, अत्रात्मा स्वयञ्ज्योतिर्भवतीति श्रुत्या तदानीं स्वयञ्ज्योतिष्ठेन करणनाडीप्रभृतिसाक्षात्कारसम्भवे सुखेन तद्ब्रह्मणोपपत्तेः । नचैवं सति जाग्रति कदाचिद् तस्मरणापत्तिः । निद्रया स्वयञ्ज्योत्प्लव्येव ब्रह्मणादिविषयकसंस्कारस्यापि तिरस्कारात् । नच तिरस्कारे माना-
प्रभावः । कार्याभावेनैवं तथानुमानात् । अथवा, उपेक्षाज्ञानादिव ता-
दृशाज्ञानादपि संस्कारानुत्पत्तिरपेक्षाज्ञानवत्तदपि त्रिदशणावसाय्ये-
वेति वा श्रुतार्थापत्त्या कल्पनीयमतो न दोषः ।

नच द्वितीयस्कन्धे, आत्मा यथा स्वप्नजनेक्षितैक इत्यत्र स्व-
प्नादौ भगवत एव द्रष्टृत्वप्रतिपादनात् तत्र जीवस्य द्रष्टृत्वमिति श-
ङ्काम् । तत्र, स सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्व इत्यत्रोक्तायाः भगवतो द्रष्टृत्व-
प्रतिष्ठायाः पूर्तये भगवतो द्रष्टृत्वव्युत्पादनेऽपि जीवद्रष्टृत्वस्यानिषेधा-
त् । अन्यथा स्वप्नानुस्मरणाभायप्रसङ्गात् । इदञ्च मया तत्रैव व्यु-
त्पादितमिति ततोऽवसेयम् ।

मिथुस्तु—यद्यपि जीवानां करणगोचरसाक्षात्कारो नास्ती-
ति तद्गोचराकृतिर्न सम्भवति, तथापि निद्रानिमित्तकारणचक्षुर्निमी-
लनादिद्वारैव निद्रायां कर्तृत्वं बोध्यमित्याह । तथास्माकं रोचते ।
उक्तरीत्या कर्तृत्वे साक्षात्सम्भवति तथा कल्पनस्यायुक्तत्वादिति ।
तृतीयं दूषयन्ति । * तृतीय इत्यादि * । शास्त्रे हि कर्तृत्वं प्रतिष्ठा-
तं सूत्ररुता । यदि तच्छशाविषाणायितमेव भवेत् तदा तस्य समा-
गमनासम्भवात् कथं तत्प्रतिजानीयादतस्तद्विरोधः । किञ्च । यदि
तत् तथा स्याद् ब्रह्मण्यपि न स्यात् । तथा सतीक्षत्यादिसूत्रेषु न तत्प्र-
तिपाद्येत् । अतो ब्रह्मणि सिद्धत्वाद्यपि न कर्तृत्वस्य तथात्वम् ।
नच ब्रह्मणि सिद्धत्वेऽपि जीवे शुक्तिरजतयद्सदेवोत्पद्यत इति यु-
क्तम् । असत्कार्यत्वादस्य निराकृतत्वात् । यत्तु ब्रह्मणो निर्गुणत्वा-
त् कार्यस्यापि चकत्वेन कर्तृत्वमपि तथैवेति । तदयुक्तम् । सर्ववि-
प्लवकारणात् । सर्वविप्लवस्तु माध्यमिकव्युत्पत्त्या एव पर्यवस्य-

व्यपदेशाच्च क्रियायां नचेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ३६ ॥

व्यपदेशो, विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि चेति । अत्र सांख्ये बुद्ध्यादीनामेव कर्तृत्वं न जीवस्येति क्रियायां यागादिकर्मसु, न तु भोगे । जीवस्य कर्तृत्वं न चेत् । न । तथा सति निर्देशस्य विपर्ययो भवेत् । विज्ञानेन विज्ञानमादायेति श्रुत्यनुरोधत् । प्रकृतेऽपि तृतीयान्तता आपद्येत ।

अथ स्वव्यापारे कर्तृत्वं, तथापि पूर्वनिर्देशस्य विज्ञानमयस्य विपर्ययः स्यात् । विकारित्वं स्यात् । तच्चासङ्गतम् । अत्र च्वात् । विज्ञानमादायेत्यत्र विपर्यय एव एकस्य प्रदेशभेदेनार्थभेदोऽपि ।

तीति सर्वप्रमाणविरुद्धत्वात् तद्वदेवोपेक्ष्यः । तस्मात् तृतीयाऽपि नैत्यर्थः ॥ ३५ ॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां नचेन्निर्देशविपर्ययः ॥ एवं श्रुतार्थापर्याया जीवस्य कर्तृत्वं साधयित्वा साक्षाच्छ्रुत्या साधयतीत्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * व्यपदेश इत्यादि * । व्यपदेशः प्रथमाविभक्त्या कर्तृत्वेन निर्देशः, सोऽस्यां श्रुतौ जीवे घर्त्तते । अतः कल्पनां विना साक्षाच्छ्रुत्यैव स कर्त्तृत्वर्थः । सूत्रशेषं व्याकुर्वन्ति * अत्र सांख्य इत्यादि * । अत्र अस्यामपि श्रुतौ विज्ञानपदेन बुद्धिरेवोच्यते । सांख्ये बुद्ध्यादीनां प्राकृतानामेव कर्तृत्वं व्यवस्थापितं, न जीवस्य इति हेतोः क्रियायां यागादिषु वैदिकेषु लौकिकेषु च कर्मसु जीवस्य न कर्तृत्वम् । क्रियापदाद् भोगे कर्तृत्वं न पूर्वपक्षिणा प्रतिपिध्यते । तथाच क्रियायामेव जीवस्य कर्तृत्वं नेति चेन्न । इदं वक्ष्यमाणहेतुना हेतुसमानकथनम् । तथा सति विज्ञानपदेन बुद्धेरेव व्यपदेशोऽङ्गीकृते सति तथेत्यर्थः । ननु कारकमात्रस्य स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात् स्वाली पचति काष्ठानि पचन्तीत्यादिवद् अत्रापि कर्तृत्वं शक्यवचनमतो निर्देशविपर्ययो न भविष्यतीत्याशङ्कामनूद्य तत्रापि कृपणं योजयन्ति । * अद्येत्यादि * । यद्येवं निर्देशः समर्थ्यते तथापि अयं श्लोको विज्ञानमयमुपक्रम्य पठित इत्येतदैकार्थ्यात् तत्रापि विज्ञान-

भगवति सर्वे शब्दाः स्वभावत एव प्रवर्तन्ते । औपचारिकत्व-
शापकाभावात् ।

यज्ञो जायमान इति श्रद्धादीनां शिरस्त्वादिः ।

पदस्य बुद्धिवाचकत्वे विज्ञानमयपदस्य बुद्धिविकारवाचकत्वं स्यात् ।
तच्छासङ्गतम् । इयञ्चवात् । इयञ्चइच्छन्दसीति विधेर्वह्वञ्ज्यावृत्त्य-
र्थत्वात् । अतस्तत्रेवात्रापि तदनुरोध्राजीववाचकत्वमेवाङ्गीकार्यम् ।
यद्यपि विज्ञानमादायेत्यत्र विपर्यय एव घर्त्तत इति तस्य न दोषत्व-
मिति चकतुं शक्यते, तथापि एकस्य विज्ञानस्य जीवधर्मतया प्राणध-
र्मतया च प्रदेशभेदेनार्थभेदोऽपि तत्रामिप्रेतं इति तत्र न विपर्ययस्य
दोषत्वम् । अत्र तूर्भयत्राप्येक एव विज्ञानपदार्थः परामृष्यत इत्यत्र
तु विपर्ययो दोष एवेत्यर्थः । ननु विज्ञानपदस्य जीववाचकत्वे विज्ञान-
नमानन्दं ब्रह्मेत्यत्र विज्ञानपदस्य ब्रह्मण्यौपचारिकत्वं स्यादतो नेदं
साधीय इत्यत आहुः । * भगवतीत्यादि * । सर्वे शब्दाः प्रणववि-
कृतित्वात्प्रणववाच्ये ब्रह्मणि स्वभावत एव घर्त्तन्ते । सर्वे वेदा य-
त्पदमामनन्तीति श्रुतेश्च । अतस्तत्रौपचारिकत्वशापकाभावात् तथे-
त्यदोष इत्यर्थः । नन्विदं विज्ञानमयपदस्य विकारार्थत्वानुपपत्त्यनुरो-
धेनोक्तम् । सा तु नास्ति । छन्दसि सर्वेषां विधीनां वैकल्पिकत्वाभ्यु-
पगमात् । नचात्र विकारप्रत्ययत्वे मानामावः । तत्र श्रद्धादीनां
मनोवागादिधर्माणां शिरआदित्यकल्पनाया एव मानत्वादित्यत आ-
हुः । * यज्ञ इत्यादि * । सत्यमस्ति कल्पना, परन्तु न तस्या विकार-
प्रत्यये मानत्वम् । ऋगे तस्य यज्ञकर्तृताया चकन्व्यत्यात् । श्रुत्यन्तरे
च यजमानभागप्राशनप्रशंसायाम्, एतावान् वै यज्ञो यावान् यज-
मानभागो यज्ञो यजमानो यद्यजमानभागं प्राश्नाति यज्ञ एव यज्ञं
प्रतिष्ठापयतीति यज्ञस्यामित्येन यजमानस्य यज्ञतायाः कल्पनाया उ-
पदिष्टयाद्यजमानधर्माणां श्रद्धादीनां शिरस्यादियज्ञशिरःप्रभृतिरू-
पस्य कल्पनयोच्यते । पञ्चाग्निविद्यायां श्रद्धाहोमकथनात् तस्या य-
ज्ञाङ्गतया तद्धर्मत्वम् । ऋतसत्ये प्रमीष्टमाणानुष्ठीयमानां धर्मा । योग-
आत्मविगतनसाधनरथाद्योगशिष्याद्युपनिवसु विहितयाद्य धर्म एव ।

तस्माद् विज्ञानमयो जीव एव । जडस्य स्वातन्त्र्याभावान्न
कर्तृत्वम् ॥ ३६ ॥

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥

ननु जीवस्य कर्तृत्वे हिताकरणादिदोषप्रसक्तिरिते चेद् । न ।
उपलब्धिवदनियमः । यथा चक्षुषेष्टमनिष्टं चोपलभते, एवमिन्द्रि-
यैः कर्म कुर्वन्निष्टमनिष्टं वा प्राप्नोति ॥ ३७ ॥

महल्लोकोऽप्याधारतया योग्यज्ञानम् । इदं च तृतीयाध्यायेन सङ्ग-
तम् । अत इयं कल्पना यज्ञन्यार्येति नास्या विकारप्रत्ययसाधकत्व-
मित्यर्थः । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * । ननु भवत्वेवं तथापि
यज्ञादिकर्तृत्वं शरीरविशिष्टस्यैवेति बुद्धावेव कर्तृतायाः पर्यवसा-
नमित्यत आहुः । * जडस्येत्यादि * । तथाच कर्तृलक्षणस्य बुद्धाव-
घटमानत्वात् बुद्धेः कर्तृत्वं, किन्तु जीवस्यैवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

उपलब्धिवदनियमः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * ।
जीवस्य कर्तृत्वे स्वातन्त्र्यं प्राप्तम् । स्वतन्त्रत्वे च हितमेव स्वस्य
कुर्यान्न त्वहितादि । इदयते तु तदपि । अतो हिताकरणादिदोषप्रस-
क्तिर्जीविकर्तृत्वबाधिकेति बुद्धेरेव कर्तृत्वमित्यर्थः । समाधि व्याकु-
र्यन्ति । * नेत्यादि * । सांख्यमते भोक्तृत्वस्याङ्गीकाराद् भोगस्य
च सुखदुःखसाक्षात्कारात्मकत्वात् तत्र स्वातन्त्र्यं त्वस्य घक्तव्य-
म् । तथा सति उपलब्धिरूपे कार्ये तत्करणभूतानि चक्षुरादीनि
व्यापारयन् यथा चक्षुषा इष्टमनिष्टं चोपलभते, एवं क्रियारूपेऽपि
कार्ये तत्करणानामिन्द्रियाणां व्यापारणादिन्द्रियैः कर्म कुर्वन्निष्ट-
मनिष्टं वाऽऽप्नोतीति समः समाधिरित्यर्थः ।

रामानुजाचार्यास्तु — यथा, नित्योपलब्धिसूत्रे आत्मनो
विभुत्व उपलब्धनियमो दोष उक्तस्तथात्र आत्मनोऽकर्तृत्वे प्रकृ-
तेषु कर्तृत्वे दोष उच्यते । यदि प्रकृतिरेव कर्त्री स्यात्तदा, तदा
तस्याः सर्वपुरुषसाधारणत्वात् सर्वाणि कर्माणि सर्वेषां भोगाय

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

नन्वीश्वरवत् स्वार्थमन्यथा न कुर्यादितिचेव ॥ शक्तिविपर्य-
यात् ॥ तथा सामर्थ्याभावात् । इत एव दैवादाहितमापि क-
रोति ॥ ३८ ॥

समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥

जीवस्य क्रियाज्ञानशक्ती योगेन सिद्धयतः । समाध्यभावा-
च्छक्त्यभाव इत्यर्थः । चकारात् तादृशमन्त्राभावोऽपि ।

स्युर्मेव धा, न तु कस्यचित् । मच्च य आत्मा यत्सन्निहितस्तस्य तद्भो-
ग इति सन्निधानाद् व्ययस्या । आत्मनां विभुत्याभ्युपगमेन सर्वेषां
सन्निधानस्याविशिष्टत्वात् । अत एव नान्तःकरणादिनापि व्यय-
स्यासिद्धिरित्याहुः । तदपि युक्तम् ॥ ३७ ॥

शक्तिविपर्ययात् ॥ सूत्रमघतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । अ-
यमर्थः । चक्षुषा अनिष्टोपलब्धिर्यां जायते सा न स्वप्रयत्नसम्पाद्या ।
प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वेन दैवाज्जायमानत्वात् । अतः कर्मजनितेष्टानि-
ष्टोपलब्धिदृष्टान्तो न युक्तः । अतो यदि जीवः स्वतः कर्त्ता स्यात् त-
दा स्वार्थमनिष्टं न कुर्यात् । यथा ईश्वरः स्वार्थमनिष्टं न करोति त-
द्वत् । दृश्यते च तत् । अतो न जीवः कर्त्तेति । अत्र समाधि व्याकु-
र्यन्ति * तथेत्यादि * विपर्ययोऽभावः । तथाच शक्त्यभावावनिष्टकर-
णम् । ईश्वरं तु शक्तिरस्तीति न दृष्टान्तः । अतोऽनिष्टकरणं न सा-
दृजिककर्तृत्वबाधकमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

समाध्यभावाच्च ॥ शक्त्यभाव एव कुत इत्याकाङ्क्षायामेत-
त्सुत्रं प्रवृत्त इत्याशयेन विवृण्वन्ति । * जीवस्येत्यादि * । स्पष्ट-
म् । तादृशमन्त्राभावात् इति सामर्थ्यसाधकमन्त्राभावः । यथा भूमि-
र्भूम्ना द्यौर्यरिणेत्याहाश्रियमेवैतामाशास्ते सर्पा ये जीर्यन्तोऽमन्यन्त स
एतं कसर्णीरः फार्द्रयेयो मन्त्रमपश्यत्ततो ये ते जीर्णास्तनूरपाप्रते-
ति । अत्र सांख्यास्तदनुसारिणो मायायादिप्रभृतयश्च जीवस्य यु-
त्तिसंबन्धादीपाधिकं फर्त्तयमद्गीकुर्वन्तः स्यामापिकं जीवस्य कर्तृ-

नच सहजकर्तृत्वे अनिमोक्षः । पराधीनकर्तृत्व एवैतदिति ।
सांख्यस्य तन्मतानुसारिणो वान्यस्य भ्रम एव । कर्तृत्वे न
मुक्तिरिति । नपुंसक एवमुच्येतेति बाह्यवत् ।

निरिन्द्रियस्यैव समाधिरित्यपि । करणत्वेन बुद्धिवन्न केनापि

त्वे यथा घहेरौण्यान्न निवृत्तिस्तथा जीवस्य कर्तृत्वात्तन्न निवृत्तिः
स्यात् । तदनिवृत्तौ च मोक्षोऽपि न स्यात् कर्तृत्वस्य दुःखरूपत्वा
दित्याहुः । तद् दूषयन्ति * नचेत्यादि * । * पराधीनकर्तृत्व एवैत-
दिति * । आध्यासिक एव कर्तृत्वे अनिमोक्षस्तस्यैव दुःखरूप-
त्वात् । * ब्रह्मवदिति * । वैधर्म्ये ह्यष्टान्तः । तथाच पराधीनक-
र्तृत्ववादिनस्तथैवायं दोषो, नास्माकमित्यर्थः । ननु शुद्धबुद्धमुक्ता-
त्मनः प्रतिपादनात् तादृशे आत्मनि मोक्षसिद्धिरभिमता । तादृ-
गात्मप्रतिपादनं च न स्वाभाविके कर्तृत्वे अयकल्पते । अत उपाधि
धर्माध्यासेनैवात्मनः कर्तृत्वं न स्वाभाविकमिति घदतः प्रत्याहुः । *
सांख्यस्येत्यादि * । * कर्तृत्वे नेति * । अत्र नेति भिन्नं पदम् । भ्रमत्वे
हेतुः । * नपुंसक इत्यादि * । * नपुंसक इति * स्वातन्त्र्यादिसर्व-
पुरुषधर्मशून्यः । * इति बाह्यवदिति * अयमभ्युपगमो बाह्यानामिव
प्रमाणरहितः । तथाच प्रमाणराहित्यादस्य भ्रमत्वमित्यर्थः । अत्र
हेतुस्तु मुक्तानामपि शुक्लसन्त्कुमारादीनामुपदेशकर्तृत्वदर्शनम् ।
भूमविद्यायां, तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत
आत्मतः प्राणा इत्यारभ्य, आत्मतः कर्माण्यात्मत एवेदं सर्वमित्यन्तेन
पश्यस्य सङ्कल्पपादीनामान्महेतुकत्वध्रावणं च बोध्यम् । यदुक्तं, स-
माध्यभावश्च शास्त्रार्थवस्त्वेनैव परिहृतो यथाप्राप्तमेव कर्तृत्वमादाय
समाधिविधानादिति तद् दूषयन्ति । * निरिन्द्रियस्यैव समाधिरित्य-
पीति * अध्यासशून्यतया इन्द्रियाद्यभिमानरहितस्यैव समाधिमुख्य
इत्यपि बोध्यमित्यर्थः । अत्रापि भूमविद्यास्यं वाक्यमेव हेतुः । ननु
केवल्यात् पूर्वं जीवन्मुक्तस्यापि लिङ्गसद्भावाद् बुद्धिसम्बन्धोऽस्त्ये-
वेति कथं निरिन्द्रियत्वमत आहुः । * करणत्वेनेत्यादि * । तथाच
बुद्धिसम्बन्धस्तु केवलस्य ब्रह्माभेदेऽप्यनिवार्यः । बुद्धेः पारमार्थिके

दृष्यते । तस्माज्जीवस्य स्वाभाविकं कर्तृत्वम् । ध्यायतीव लेखा-
यतीवेत्यपि परधर्मानुकरणम् । अयमप्येको धर्मः ।

स्वाप्ययसम्पत्त्योर्व्रह्मव्यपदेशं पुरस्कृत्य सर्वविष्टुवं वदन्नु-
पेक्ष्यः ॥ ३९ ॥

व्यावहारिके च सत्यत्वे विभुन आकाशस्येव सर्वसम्बन्धत्वात् ।
अध्यासस्तु नास्ति, येन सम्बध्येत । तस्माज्जीवस्य स्वाभाविकमेव
कर्तृत्वमित्यर्थः । एवं मुक्तस्य स्वाभाविकं कर्तृत्वं प्रतिपाद्य संसा-
रिणोऽप्याहुः । * ध्यायतीवेत्यादि * । तदुक्तमेकादशस्कन्धे द्वा-
विंशे, 'नृत्यतो गायतः पश्यन् यथैवानुकरोति तान् । एवं बुद्धिगु-
णान् पश्यन्ननीहोऽथाप्यकार्यत' इति । गुणैर्भगवता वेति बोध्यम् ।
अत एवैकादशे द्वितीयाध्यायेऽपि योगीश्वरवाक्ये 'कायेन चात्मा
मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वाऽनुसृतस्वभावात् । करोति यद् यत्
सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयेत् तदि'त्यत्र कायाद्युपाधितोऽन्य
आत्माऽपि कर्तृत्वेनोक्तः । तस्मान्न शङ्कालेश इति दिक् । यत्तु, ना-
न्योऽतोऽस्ति, द्रष्टव्यादिश्रुतेः परस्मादन्यो जीवो नाम कर्ता भोक्ता
न विद्यते । आविद्यकत्वात् कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरिति तत्राहुः । *
स्वाप्ययेत्यादि * । उक्तं पुरस्कृत्य स्वाग्रहेण तथा कुर्वन्नुपेक्ष्यः ।
अयमर्थः । उक्तश्रुतेर्जीवान्तर्यामिणोः शरीरशरीरिभावकथनोत्तर-
मेव पाठेन तद्भेदातिपेधकतया तादृशद्रष्टृन्तरनिषेधपरत्वम् । यत्र
हि द्वैतमिधेत्यस्या अपि समानप्रकरणे पश्यत्वादिकं प्रतिपाद्य वि-
भक्तत्वनिषेधेनाविभागानुसन्धानदशायां द्वितीयस्य विभक्तत्वेन नि-
षिध्य सर्वस्यात्ममायबोधनपूर्वकमन्यदर्शननिषेधात् सजातीयदर्शनै-
परत्वं वा, न तु द्रष्टव्यादिनिषेधनपरत्वम् । पश्यत्वादीनां चिना-
शेनाविनाशित्वयोधनपीडाप्रसङ्गात् । अतः स्वाग्रहेण तत्र सर्वं
विप्लावयन्नुपेक्ष्य इत्यर्थः । एवञ्च यत्तदुच्यते—विधिशास्त्रं तु य-
थाप्राप्तं कर्तृत्वमादाय कर्तृत्वविशेषमुपदिशति, न कर्तृत्वमात्मनः
प्रतिपादयति । कर्ता विज्ञानात्मपुरुष इत्याद्यपि शास्त्रमनुवादरूप-
त्वाद् यथाप्राप्तमाविद्यकं कर्तृत्वमनुचदिष्यति । एतेन विहारोपादाने
परिहृते । तयोरप्यनुवादरूपत्वात् । यत्र पुनः सन्ध्ये स्थाने परिवर्तन-

विहारः प्राणानामुपादानं चोक्तम् । तत्राप्यन्येषां प्राणानां विरमणे,
न तु धियोऽपि । सधीः स्वप्ने भूत्वेमं लोकमतिक्रामतीति धीसम्ब-
न्धश्चायणात् । उपादाने यद्यपि करणे कर्मकरणविभक्तिनिर्देशस्त-
थापि तत्संपृक्तस्यैवात्मनः कर्तृत्वं द्रष्टव्यम् । किंवाले कर्तृत्वासम्ब-
न्धस्य दर्शितत्वात् । यथा लोके योधा युध्यन्ते, योधे राजा युध्यत
इति तथात्रापि । किञ्चास्मिन्नुपादाने करणव्यापारोपरममात्रं वि-
घक्षितं, न स्वातन्त्र्यम् । कस्य चिद्व्युत्तिपूर्वकस्यापि स्त्रापे करण-
व्यापारोपरमदर्शनात् । तस्मादात्मनः कर्तृत्वमुपाधिनियन्वतमेवे-
ति । तदपि फल्गु । सनत्कुमारादीनां चङ्कमणाविवर्शनेन भूम-
विद्यास्ववाक्येन च निरध्यासानामात्मत एव सर्वकार्यकर्तृत्वे सिद्धे
तदनुसारेणान्यद्रष्टृत्वान्यदर्शननिषेधकश्रुत्यर्थं उक्तीत्युक्तयुक्तिभिश्च
प्राञ्जले स्वाभाविककर्तृत्वनिषेधकप्रमाणाभावाद् विधिशास्त्रमनुवाद-
कशास्त्रं विहारोपादानशास्त्रं च प्रतिपादयिष्यत्यनुवदिष्यति च ।
एवञ्च सन्ध्यं स्थाने, धियो विरमणामावेऽपि न कश्चिद्दोषः । धीसा-
हित्येऽपि तदानीं तस्या उपाधितागमकस्याभावात् । करणत्वेन स-
म्बन्धस्येष्टत्वात् करणगतविभक्तिकोपाभावात् तदानुकूल्याच्च ।
योधहृष्टान्तं धियः कर्तृत्वसाधनमात्मनस्तत्रिराकरणं चाप्यसङ्ग-
तमेव । योधानां चेतनत्वं करणानां चाचेतनत्वेन राक्षश्च प्रयोजक-
त्वेनात्मनश्च प्रयोजककर्तृताया अप्यनुपगमेन दृष्टान्तदार्ढान्तिक-
धैर्यम्यात् । अतोऽस्मिन्नुपादाने जीवस्य स्वातन्त्र्यं ब्रह्मणाप्यभेद्य-
मिति दिक् । यद्यपि विज्ञानपदस्य बुद्धौ प्रसिद्धत्वान्मनोनन्तरपां-
ठाच्च, विज्ञानं यज्ञं तनुत इत्यत्रापि बुद्धेरेव कर्तृत्वमुच्यते । विज्ञानं
देवाः सर्वे ब्रह्मज्येष्ठमुपासत इति वाक्यशेषोऽपि बुद्धेरेव प्रथमजत्वं
विषयीकरोति । ज्येष्ठस्य प्रथमजत्वरूपस्य बुद्धौ प्रसिद्धत्वात् । स
एव वाचश्चित्तस्योत्तरोत्तरिक्रमो यद् यज्ञ इति श्रुत्यन्तरे यज्ञस्य या-
गबुद्धिसाध्यत्वावधारणादित्युक्तम् । तदपि मन्दम् । प्रकरणापेक्षया
प्रसिद्धेर्बुर्बलत्वात् । विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति ब्रह्मण्यपि प्रसिद्धेस्तुल्य-
त्वात् । योगरूढ्यपेक्षया केवलयोगस्याऽपि निर्बलत्वात् । श्रद्धा-
दीनां शिरस्त्वादिक्ल्पनतात्पर्यस्य प्रागेवोक्तत्वात् । ज्येष्ठशब्दोऽपि
ब्रह्मपदसमन्विष्याहाराद् ब्रह्मण इव ज्येष्ठ्यं वक्ति । ब्रह्मज्येष्ठा वीर्या-
णीत्यादिचत् । यागबुद्ध्योरुत्तरोत्तरिकमस्तु बुद्धेः करणत्वेऽपि तुल्यः ।

यथा च तक्षोभयथा ॥ ४० ॥

ननु कर्मकारिणां कर्तृत्वभोक्तृत्वभेदो दृश्यते तत्र कर्तृत्वभो-
क्तृत्वयोर्भेदो भविष्यतीति चेत् । न । यथा तक्षा रथं निर्माय त-
त्रारूढो विहरति, पीठं वा । स्वतो वा न व्याप्रियते वाश्यादिद्रां-
रेण वा । चकारादन्येऽपि स्वार्थकर्तारः । अन्यार्थमपि करोती-
ति चेत् तथा प्रकृतेऽपि । सर्वहितार्थं प्रयतमानत्वात् । नच कर्तृत्व-
मात्रं दुःस्वरूपम् । पयःपानादे । सुखरूपत्वात् । तथाच स्वार्थपरा-
र्थकर्तृत्वं कारयितृत्वं च सिद्धम् ॥ ४० ॥

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥

कर्तृत्वं ब्रह्मगतमेव । तत्सम्बन्धादेव जीवे कर्तृत्वं, तदंशत्वा-

तस्मात्त्र किञ्चिदेतत् ॥ ३९ ॥

यथा च तक्षोभयथा ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * ।
भेद इति * भिन्ननिष्ठत्वम् । सूत्रोक्तं समाधिं व्याकुर्वन्ति । * ने-
त्यादि * । तथाच उक्तोऽभेदः प्रायिको, न तु नियत इति न कर्म-
करदृष्टान्तेन तयोर्भिन्ननिष्ठत्वसिद्धिरित्यर्थः । उभयथेति पदं व्या-
कर्तुमाहुः । * अन्यार्थमित्यादि * । पूर्वपक्षिणोक्तमङ्गीकुर्वन्ति । *
तथेत्यादि * । * प्रकृत इति * शास्त्रप्रणयने । तथाच व्याख्यातान्
सर्वान् प्रकारान् प्रोडीकर्तुर्मयं दृष्टान्तो, न तु स्थतोऽकर्ता, करण-
द्वारैव कर्त्तव्यतायन्मात्रांशे । प्रमाणाभावादित्यर्थः । शेषमुक्ताना-
र्थम् ॥ ४० ॥ १४ ॥

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ जीवे कर्तृत्वं स्वाभाविकमित्यपधारितम् ।
तत् किं जीवस्य स्वातन्त्र्येण, उत ब्रह्मार्थानतयेति विचारणीयम् ।
पुण्यः पुण्येनेति, एव उ प्येति विरुद्धश्रुतिद्वयदर्शनेन मन्देशात् । तत्र
ईदृशरार्थान्त्ये जीवस्य दुःस्वभोगासम्भवात् कर्मानादित्यस्य च कर्त्त-
व्यार्थान्त्यात् तदप्यनाद्येति स्वातन्त्र्येणैव कर्त्तव्यमिति दाङ्गनायामिदं
सूत्रमित्याशयेन सूत्रमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति । * कर्त्तव्यमित्यादि * ।

दैर्घ्यादिवत् । न तु जडगतमिति । अतो, नान्योऽतोऽस्तीति सर्वकर्तृत्वं घटते । कुत एतत् ? । तच्छ्रुतेः । तस्यैव कर्तृत्वकारण-
कर्तृत्वश्रवणात् । यमथो निनीपति तमसाधु कारयतीति । सर्वकर्ता
सर्वभोक्ता सर्वनियन्तेति । सर्वरूपत्वान्न भगवति दोषः ॥ ४१ ॥

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिपिच्छावै-
यर्थादिभ्यः ॥ ४२ ॥

ब्रह्मगतमेव कर्तृत्वं ब्रह्मतादात्म्यादेव जीवे भासते । तादात्म्यं चांश-
त्वाद्भक्तु कार्यत्वात् । अत ऐश्वर्यादिकं यथा भगवत्कृपया पार्षदादिषु
पुंस्त्वादिवत् प्रकटीभवद्भासते तथा कर्तृत्वमित्यापि । अत एव मु-
क्तानां तत्तत्कार्यकर्तृत्वं ध्रूयते, इमांल्लोकान् कामाक्षीकामरूप्यनु-
सञ्चरन्नित्यादि । यथापि ब्रह्मवादे जडेष्वप्यंशत्वमविशिष्टं, तथापि
जडजीवयोः परस्परवैलक्षण्यार्थं तत् तत्र न भगवता प्रकटीक्रिय-
ते । यथा पृथिव्यामेव गन्धो, न जलादिष्विति । अतो ब्रह्मधर्मस्यैव
जीवे संक्रान्तत्वेन जीवस्य दर्शनादिकर्तृत्वान्नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्या-
दिश्रुत्युक्तमन्यनिषेधेन ब्रह्मण एव दर्शनादिसर्वकार्यकर्तृत्वं घटते ।
सर्वकर्मेति श्रुतिरप्यसङ्कोचेन ब्रह्मणि सङ्गच्छते । एवञ्च, न कर्माधि-
भागादिति सूत्रे यत् कर्मानादित्वमभ्युपगतं तदपि ब्रह्मधर्मत्वादेवोपप-
न्नमित्यर्थः । हेतुं व्याकुर्वन्ति * तस्यैवेत्यादि * स विश्ववृत्त् स हि सर्वस्य
कर्त्तेति । ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुगिति, सर्वमिदं
प्रशास्ति, अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानामित्यादिश्रुतिभिः सर्वभोक्ता
सर्वनियन्तेति । कारयितृत्वथुतिस्तूक्तैव । नन्वेवं सर्वकर्तृत्वाद्यङ्गी-
कारे असमीचीनं प्रत्यपि ब्रह्मण एव कर्तृत्वात् क्लिष्टकर्मत्वाद्यापत्ति-
रित्यत आहुः । * सर्वेत्यादि * । तथाच, 'किं घर्णितेन बहुना लक्षणं
गुणदोषयोः । गुणदोषद्विर्दोषो गुणस्तुभयवर्जित' इत्येकादशस्क-
न्धे भगवदुक्तान्यायाश्च दोष इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिपिच्छावैयर्थादिभ्यः ॥ तुशब्द-

ननु वैषम्यनैर्घृण्ययोर्न परिहारः । अनादित्वेन स्वस्यैव कारयितृत्वादितिपक्षं तुशब्दो निवारयति । प्रयत्नपर्यन्तं जीवकृतसम् । अग्रे तस्याशक्यत्वात् स्वयमेव कारयति । यथा बालं पुत्रं यतमानं पदार्थगुणदोषौ वर्णयन्नपि तत्प्रयत्नाभिनिवेशं दृष्ट्वा तथैव कारयति । सर्वत्र तत्कारणत्वाय तदानीं फलदातृत्वे या इच्छा तामेवा-

व्याख्यानमुखेन सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । पूर्वं कर्मादित्वमीश्वरस्य तत्सापेक्षत्वं चाङ्गीकृत्य वैषम्यनैर्घृण्ययोः परिहारः कृतः । स तु न युज्यते । कर्मानादित्ववत् स्वस्य यत्कारयितृत्वं तस्याप्यनादित्वादित्यर्थः । समार्थं व्याकुर्वन्ति । * प्रयत्नेत्यादि * । अयमर्थः । तैत्तिरीय आनन्दमयप्रशंसाप्रसङ्गे, अथातोऽनुप्रश्ना इत्यादिना अविद्वद्विदुषोः समानैव ब्रह्मप्राप्तिरुत कश्चिद्भेद इति प्रश्ने उत्तरत्वेन, सोऽकामयतेत्यादिना स्वस्यैव बहुभयनेनोच्चनीचरूपेण सर्वसृष्टिमुक्त्वा तत्रानुप्रवेशेन स्वस्यैव, सच्च त्यथाभवदित्यादिना अनेकविधं द्वैधीभावं चोक्त्वा, सत्यमभवदिति समाप्तौ ब्रह्मरूपत्वं निगमयामास । तथा सति सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वे अविशिष्टेऽपि मध्ये, स तपोऽतप्यतेत्यादिना तपोरूपस्यालोचनस्यापि सृष्टौ कारणत्वेन कथनाद् यथाधिकारं तत्तत्फलं, तत्तदधिकारश्च नानाविधस्तत्र कारणं, तस्यापि कारणं नानाविधः स्वभावात् इति तत्र फलति । एवं सत्यालोचनानुसारेण यद्यमानप्रनाड्या प्रयत्नपर्यन्तं जीवकृत्यं, तदपेक्षः सन्, अग्रे बाह्यकृतावुपकरणबाहुल्यमपेक्षितं, तच्च जीवेन केवलेन सम्पादयितुमशक्यमतस्तत्सम्पादनद्वारा स्वयमेव कारयति । तत्र दृष्टान्तो * यथा बालमित्यादि * । एवं सति कार्यमात्रं प्रति भगवानेव कारणमिति सर्वत्र तत्कारणत्वाय तदानीं प्रयत्नोत्तरकाले फलदातृत्वाभिव्यापिका या इच्छा आलोचनाकारान्तःपात्तिनी तामेव श्रुतिरनुवदति, उन्निनीपत्यधोनिनीपतीति । अतो गुणदोषकथनपूर्वकं बालेच्छानुसारिसामग्रीसम्पादके पितरि यथा न दोषः, किन्तु बालस्वभावे, तथा ब्रह्मण्यपि न दोषः, किन्तु जीवपथेत्यर्थः । ननुक्तदृष्टान्तन्यायेनैव कारयतीत्यत्र किं गमकमित्या-

नुवदति । उन्निनीपतिं, अधो निनीपतीति । अन्यथा विहितप्रति-
पिद्धयोर्वैयर्थ्यापत्तेः । अप्रामाणिकत्वं च । फलदाने कर्मापेक्षः ।
कर्मकारणे प्रयत्नापेक्षः । प्रयत्ने कामापेक्षः । कामे प्रवाहापेक्ष इति
मर्यादारक्षार्थं वेदं चकार । ततो न ब्रह्मणि दोषगन्धोऽपि । न-
चानीश्वरत्वम् । मर्यादामार्गस्य तथैव निर्माणात् । यत्रान्यथा स
पुष्टिमध्य इति ॥ ४२ ॥

काङ्क्षायां सूत्रोक्तं, विहितप्रतिपिद्धावैयर्थ्यादिभ्य इति हेतुं विवृण्व-
न्ति । * अन्यथेत्यादि * । यद्युक्तन्यायं विहाय केवलं जीवकृत-
कर्मापेक्षः फारयतीत्येवाङ्गीक्रियते तदा विहितप्रतिपिद्धयोर्मागादि-
ब्राह्मणहननादिरूपयोः कर्मणोर्वैयर्थ्यं स्यात् । पूर्वपूर्ववैयर्थ्यं कर्मानुसर-
णे ईश्वरस्य तदधीनतया तेषामेव प्राधान्यात्तत एव दुःखवदप्रार्थि-
तस्य सुखस्यापि सिद्धेः । आदिपदादप्रामाणिकत्वं च । इदं विहित-
मिदं निपिद्धमिति योचकस्य प्रमाणव्यापारस्य वैयर्थ्यात् । अतो
विहितप्रतिपिद्धावैयर्थ्यप्रमाणव्यापारावैयर्थ्यप्रामाणिकापेक्षावत्कृत-
प्रमाणानुसरणेभ्यो हेतुभ्य इदं ज्ञायते, यत् फलदाने कर्मापेक्ष इ-
त्यादिमर्यादारक्षार्थं तज्ज्ञापकं स्थानिध्वासरूपं वेदं प्रकटीचकार ।
यथा लोके राज्यमर्यादारक्षकं नीतिशास्त्रम् । ततो, लोकवत्सु लीला-
कैवल्यमिति न्यायेन जीवकृतप्रयत्नानुसरणात् ब्रह्मणि वैपन्दादि-
दोषगन्धः । नाप्यनीश्वरत्वम् । मर्यादामार्गस्य तादृशापेक्षावैशिष्ट्य-
पूर्वकत्वेन स्वयमेव निर्माणादिति । नन्वयमपि न नियमः । अह्वया-
पृतमिति, ते नाधीतभृतिगणा इत्यादिवाक्येषु तदनपेक्षैव गोकुल-
स्येभ्यः फलदानकथनाच्छ्रुतावपि, सुहृदः पुण्यकृत्यां द्विपन्तः पा-
पकृत्यामिति कथनादित्यत आहुः । * यत्रेत्यादि * । तथाचेदमपि
लोकवत्सु लीलेतिन्यायादेव समाहितम् । लोके राजामपि कृपापात्रेषु
तथा दर्शनादिति ।

विद्वन्मण्डने तु, स वै नैव रेम इति श्रुत्यनुसारेण, यती प्रयतन
इतिधात्वर्थमादाय भगवत्कृतो यः क्रीडार्थमुद्यमः सोऽत्र प्रयत्नशब्दे
शुद्धितः । सिद्धान्तस्तूभयत्राप्येक एव । तेनात्रेदं सिद्धम् । फलदाने

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथाचापि दाशकितवा-
दित्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥

जीवस्य ब्रह्मसम्बन्धिरूपमुच्यते । जीवो नाम ब्रह्मणोऽंशः ।
कुतः ? । नानाव्यपदेशात् । सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्ति कपूय-
चरणा रमणीयचरणा इति च ।

भगवान् जीवकृतप्रयत्नापेक्षोऽपि न स्वातन्त्र्यास्वीयते । तथैवालोचि-
तत्वात् । आलोचनानुसारेण विविधं फलं जीवेश्यो ददपि, न वैप-
म्यादिदोषभाग् भवति । सर्वरूपत्वात् । कर्मणामप्यनादित्वं भगवद्ध-
र्मत्वात् । कचिन्मर्यादां भिनत्त्यपि । स्वतन्त्रत्वात् । तयोक्तं द्वितीय-
स्कन्धसुबोधिन्याम् ।

यत्किञ्चिद् दूषणं त्वत्र दूष्यञ्चापि हरिः स्वयम् ।

विरुद्धपक्षाः सर्वेऽपि सर्वमत्रैव शोभत इति ॥ ४२ ॥ १५ ॥

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत

एके ॥ अधिकरणमवतारयन्ति * जीवस्येत्यादि * । स्वसम्बन्धि तु,
क्षोऽत एवेति सूत्रे ज्ञानरूपत्वबोधनादुक्तम् । इदानीं यो यदंशः स
तं भजेदिति भजनयोग्यत्वं वक्तुं मतान्तरवद् अन्यत्वं परिहर्तुं मु-
क्तिदशायां ब्रह्मत्वव्यपदेशस्य मुख्यवृत्तत्वे हेतुं बोधयितुं ब्रह्मानेक-
त्वं च परिहर्तुं ब्रह्मसम्बन्धिरूपकथनार्थमिदमारभ्यत इत्यर्थः । सूत्रं
विवृण्वन्ति । * जीवो नामेत्यादि * । * नानाव्यपदेशादिति *
नानात्वेन व्यपदेशो नानाव्यपदेशस्तस्मात् । श्रुतौ बहुत्वसंख्यावि-
शिष्टत्वेन कथनाद् ब्रह्मणः सकाशाद् विस्फुलिङ्गवद् विभागकथना-
च्चेत्यर्थः ।

विद्वन्मण्डने तु—नानाविधो व्यपदेशो नानाव्यपदेशः, कचिद्
ब्रह्मत्वेन, कचिद्भिक्तत्वेन, कचिद्दक्षत्वेन, कचिच्चिद्रूपत्वेन, कचिद्दी-
शितव्यत्वेन, कचिद्गुणत्वेन, कचिद् व्यापकत्वेनेत्येवंरूपः । अयमा-
त्मा ब्रह्म सर्वानुभूः, सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्ति, शाश्वो द्वावजावी-
शानीशौ, विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय, क्षरात्मानापीशते
देव एकः, एवोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः, तद्ब्रह्मजीवो नभोपम इत्या-

ननु ब्रह्मणो निरवयवत्वात् कथं जीवस्यांशत्वमिति वाच्य-
म् । न हि ब्रह्म निरंशं सांशमिति वा कचिल्लोके सिद्धम् । वेदै-
कसमधिगम्यत्वात् । सा च श्रुतिर्ययोपपद्यते तथा तदनुल्लङ्घनेन
वेदार्थज्ञानार्थं युक्तिर्वक्तव्या । सा चेत् स्वयं नावगता, तपो वि-
धेयम् । अभिज्ञा वा प्रष्टव्या इति । न तु सर्वविप्लवः कर्त-
व्य इति ।

तत्रैषा युक्तिः—

विस्फुलिङ्गा इवाग्नेर्हि जडजीवा विनिर्गताः ।

सर्वतःपाणिपादान्तात् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखात् ॥

द्विषु । तस्माद् ब्रह्मणोऽश एव जीवः । न ह्येवं विरुद्धधर्माश्रयत्वं
कार्यस्य सम्भवतीत्यादि व्याख्यातम् ।

अत्रैकदेशिभिर्दर्शनान्तराभिमानिभिश्च कृतामाशङ्कनमनूय
निपेधन्ति * ननु ब्रह्मण इत्यादि * । निपेधे हेतुं व्युत्पादयन्ति । *
न हि ब्रह्मेत्यादि * । * युक्तिर्वक्तव्येति * । यथा न्यग्रोधफलमाहरे-
त्यादिः । * तपो विधेयमिति * तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति श्रुतेः ।
* अभिज्ञा वा प्रष्टव्या इतीति * । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिग-
च्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमित्यादिश्रुतेः । इतिः * प्रकारे ।
एवं श्रौतेन प्रकारेण ब्रह्म ज्ञातव्यं, न त्येकदेशमादाय सर्वश्रुतिविप्लवः
कर्तव्यः । योऽन्यथा सन्तमात्मानमिति श्रुत्युक्तदोषप्रसङ्गादित्यर्थः ।
एवं हेतुकथनावश्यकत्वं व्युत्पाद्य श्रुतिसिद्धयुक्तिरूपमंशपक्षाङ्गी-
कारे हेतुमाहुः । * तत्रेत्यादि* । *जडजीवा विनिर्गता इति* । व्यु-
च्यरणश्रुतौ एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः स-
र्वाणि भूतानीत्युक्त्वा, सर्वं एवात्मानो व्युच्यरन्तीति कथनात् ते ए-
रस्परविलक्षणतया निर्गताः । * सर्वत इत्यादि * । श्वेताश्वतरे, वि-
श्वतश्चक्षुस्त विश्वतोमुखो विश्वतोहस्त उत विश्वतस्पात्, सम्बाहु-
भ्यां भ्रमति सस्पतत्रैर्घावामूमी जनयन् देव एक इति, सर्वतःपा-
णिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं, सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्त्य

निरिन्द्रियात् स्वरूपेण तादृशादिति निश्चयः ।

सदंशेन जडाः पूर्वं चिदंशेनतरे अपि ॥

अन्यधर्मतिरोभावा मूलेच्छातोऽस्वतन्त्रिण इति ॥

ब्रह्मवादे अंशपक्ष एव ।

ननु अंशत्वे सजातीयत्वमायाति । श्रुत्यन्तरे पुनर्ब्रह्मदाशा
ब्रह्ममे कित्वा उत । अत्र सर्वस्यापि ब्रह्मविज्ञानेन विज्ञानप्रतिज्ञा-
नाद् दाशादीनामपि ब्रह्मत्वं प्रतीयते । तत्कार्यत्व एव स्यादिति-

तिष्ठति, सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितमिति धावणात्
तथा । एवं सृष्टि कारणस्वरूपं चोक्त्वा जडजीववैलक्षण्ये हेतुमा-
हुः । * सदंशेनेत्यादि * । वैलक्षण्ये क्रमे च विस्फुलिङ्गश्रुतिरेव
प्रमाणमिति वैलक्षण्यरूपात् कार्यदेवं कार्यविभागोऽनुमीयते । न
इममेवात्मानं द्वेषाऽपातयत् ततः पतिश्च पत्नी चाभवतामिति श्रु-
त्यन्तरे तथा दर्शनात् । जडजीवयोर्विरुद्धधर्माधारत्वाभावे युक्ति-
माहुः । * अन्येत्यादि * । अन्य आनन्दांशस्तस्य धर्मो विरुद्धधर्मा-
श्रयत्वं तस्य तिरोभावो येषु तादृशाः । तत्र हेतुर्भूलेच्छा, प्रजायेय-
तीच्छा ततः । * अस्वतन्त्रिण इति * । स्वतन्त्रो ब्रह्मभावस्तद्वन्तः
स्वतन्त्रिणस्तद्भिन्ना ब्राह्मेभ्यो देहादिभ्यो मुक्तेभ्यो जीवैभ्यश्च भिन्ना
इत्यर्थः । तथाचैवंश्रुतौ लोकविरुद्धस्य सर्वतःपाणिपादत्वादेः प्राव-
णेन ब्रह्मणि निरंशेऽपि लोकविरुद्धस्य सांशत्वस्य व्युच्चरणादिश्रुति-
यलेनाङ्गीकर्तुं शक्यत्वाद् विरुद्धधर्माश्रयत्वं युक्तिरिति तथा श्रुति-
मूलकयुक्त्वा ब्रह्मवादे अंशपक्ष एवाद्विष्यते । तं विहाय केवलं निष्क-
लश्रुतिं पुरस्कृत्यौपचारिकांशत्वकल्पनया सर्वश्रुतिविप्लवो न कर्त्त-
व्यः । ब्रह्मणो लोकविलक्षणत्वादित्यर्थः । अंशत्व एव किञ्चिदाशङ्क्य
सूत्रांशेन परिहरतीत्याशयेनाहुः । * नन्वित्यादि * । * अत्रेति * ।
अस्यां श्रुतौ । तत्कार्यत्व एव स्यादिति । तेषां ब्रह्मत्वं ब्रह्मकार्यत्व
एव युज्येत, यदमृदोरिव दाशादिब्रह्मणोर्बैजाल्यस्य स्फुटत्वात् । तथा-
च व्युच्चरणश्रुत्युक्तानां प्राणलोकादीनामिवात्मनामपि कार्यत्वमे-

चेन्न । अन्यथापि मकारान्तरेणापि एके शाखिनो दाशकितवादि-
त्वमधीयते शरीरत्वेन, अंशत्वेन च । स्वरूपतः कार्याभावेऽपि प्र-
कारभेदेन कार्यत्वात् । तथाच न साजात्यम् । आनन्दांशस्य ति-
रोहितत्वात् । धर्मान्तरेण तु साजात्यमिष्टमेव ॥ ४३ ॥

मन्त्रवर्णात् ॥ ४४ ॥

पुरुष एवेदः सर्वमित्युक्त्वा, पादोऽस्य विश्वा भूतानीति
भूतानां जीवानां पादत्वं, पादेषु स्थितत्वेन वा अंशत्वमिति ॥ ४४ ॥

घाङ्गीकार्यं, न त्वंशत्वमिति शङ्कनर्थः । प्रकारान्तरं विवृण्वन्ति । *
एक इत्यादि * । स्यात् कार्यत्वं, यदि दाशादीन्मूद्य ब्रह्मत्वं विधी-
यंत । विधीयते तु विपरीतम् । अतो ब्रह्मण एव शरीरत्वं तन्नि-
विष्टत्वं च । इम इत्यनेन सजीवानामेव देहानां परामर्शात् । तन्नि-
विष्टत्वं त्र्यंशद्वारैव सम्भवति यथा चन्द्रमसो जलादिषु घृहेरयः-
पिण्डादिषु । अत एके शाखिनो ब्रह्मणो दाशकितवादित्वं शरीरत्वेन
अंशत्वेन चाधीयते । अतस्तदशानुद्यविधेयभावान्यथानुपपत्त्या अंश
एव जीवः । नच साजात्याभावां याधक इति धार्यम् । जीवस्य
स्वरूपतो जन्मान्भावेन कार्यत्वाभार्यऽपि ब्रह्मणः सकाशाद् विभागे
शरीरप्रवेशतः प्रकारभेदेन कार्यत्वात् । तथाच स्थूलसूक्ष्मशरीरा-
शभमानान्न साजात्यम् । अभिमानश्चानन्दांशस्य तिरोहितत्वात् ।
तत्तिरोधानस्य च तदर्थप्रयत्नानुमेयत्वात् । अतोऽपि न साजात्यम् ।
धर्मान्तरेण चित्स्वरूपनित्यत्वादिना तु साजात्यमिष्टमेव । सहस्रहशः
प्रमद्यन्ते सरूपा इति मुण्डके श्रावणात् । अतः साजात्याभावस्यान्य-
हेतुकत्वाद् चस्तुतः साजात्यस्य सत्त्वादेतच्छ्रुतिविचारेऽप्यंश एव
जीव इति परिहारप्रत्याशयः ॥ ४३ ॥

मन्त्रवर्णात् ॥ घृत्त्यन्तरस्तम्मतिं दर्शयितुं ह्येत्यन्तरं वदतीत्या-
शयं स्फुट्रीकुर्यन्ति । * पुरुष एवेत्यादि * । पुरुषसूक्तव्याख्यानां
ऽध्याये, पादेषु सर्वभूतानि पुंसः स्थितिपदो विदुरिति व्याख्यानात्, प-
क्षान्तरमाहुः । * पादेष्वेत्यादि * ॥ ४४ ॥

अपि स्मर्यते ॥ ४५ ॥

वेदे स्वतन्त्रतया उपपाद्य वेदान्तरेऽपि तस्यार्थस्यानुस्मरणम् ।
ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन इति ॥ ४५ ॥

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ४६ ॥

जीवस्यांशत्वे हस्तादिवत् तद्दुःखेन परस्यापि दुःखित्वं स्या-
दिति चेन्न । एवं परो न भवति । एवमिति प्रकारभेदः । द्विष्टत्वेना-
नुभव इति यावत् । अन्यथा सर्वरूपत्वात् कुत्र एवं तत्राह ॥ प्र-
काशादिवत् ॥ नाग्नेर्हि तापो न हिमस्य तत् स्यादिति ।

अपि स्मर्यते ॥ अर्थस्तुस्फुटः ॥ ४५ ॥

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ एवं त्रिभिर्जीवस्यांशत्वं निह्नायां-
शत्वे प्राणान् दोषान् परिहरतीत्याशयेन सूत्रं व्याकुर्वन्ति * जीव-
स्येत्यादि * । * अंशत्वे हस्तादिवदिति * । हस्तादिवदंशत्वं इत्य-
न्वयः । परिहारं व्याकुर्वन्ति । * एवं पर इत्यादि * । अत्र, नैवं पर
इति निषेधेन प्रकारभेदो बोध्यते। तेन तद्धेतुभूतः प्रकारोऽपि भेदकत्वेन
सूच्यते। तथाच यस्मात् परो जीववन्न तस्माज्जीववद् दुःखी नैति। तथा
सत्येवमिति जीवनिष्ठः प्रकारभेद उच्यते। स च दुःखे द्विष्टत्वेनानुभव-
रूपः। स तु परस्यनास्ति, किन्तु प्रियत्वेनानुभवरूपः। अतः परोऽन्यथा। तत्र
हेतुः * सर्वरूपत्वादिति । तथाच पूर्वसूत्रे यथा दाशकित्यादिरूपस-
थात्र दुःखरूपोऽपि । अतो दुःखे दुःखत्वेन भानरहितत्वात् परो नै-
वमित्यर्थः । न हि स्वस्य स्वस्मिन्नप्रियत्वं भासते । ननु कुत एवम-
यमप्यते, तत्राह * प्रकाशादिवदिति * । यथा प्रकाशादौत्यादयो
धर्मा नाग्निहिमादीनां दुःखद्विष्टत्ववृद्धिजनकस्तथा दुःखमपि पर-
स्य न दुःखजनकं, न वा द्विष्टत्वानुभवजनकमित्यर्थः । धारयं तु प्र-
काशशक्त्यै भिक्षुगीतास्यम् । 'कालस्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत्
किमात्मनस्तत्र तद्रात्मकोऽसौ । नाग्नेर्हि तापो न हिमस्य तत् स्यात्
दुःखचेत् कस्मै न परस्य द्वन्द्वमिति । तत्र परस्येतिपदस्यांशिन इत्यर्थो

चेन्न । अन्यथापि प्रकारान्तरेणापि एके शाखिनो दाशकित्वादि-
त्वमधीयते शरीरत्वेन, अंशत्वेन च । स्वरूपतः कार्याभावेऽपि प्र-
कारभेदेन कार्यत्वात् । तथाच न साजात्यम् । आनन्दांशस्य ति-
रोहितत्वात् । धर्मान्तरेण तु साजात्यमिष्टमेव ॥ ४३ ॥

मन्त्रवर्णात् ॥ ४४ ॥

पुरुष एवेदः सर्वमित्युक्त्वा, पादोऽस्य विश्वा भूतानीति
भूतानां जीवानां पादत्वं, पादेषु स्थितत्वेन वा अंशत्वमिति ॥४४॥

चाङ्गीकार्यं, न त्वंशत्वमिति शङ्कनर्यः । प्रकारान्तरे विवृण्वन्ति । *
एक इत्यादि * । स्यात् कार्यत्वं, यदि दाशादीनूद्य ब्रह्मत्वं विधी-
यंत । विधीयंत तु विपरीतम् । अतो ब्रह्मण एव शरीरत्वं तन्नि-
विष्टत्वं च । इम इत्यनेन सजीवानामेव वेदानां परामर्शात् । तन्नि-
विष्टत्वं चांशद्वारैव सम्भवति यथा चन्द्रमसो जलादिषु घट्टेरयः-
पिण्डादिषु । अत एके शाखिनो ब्रह्मणो दाशकित्वादित्वं शरीरत्वेन
अंशत्वेन चाधीयते । अतस्तद्वशानूद्यविधेयभावान्यथानुपपत्त्या अंश
एव जीवः । नच साजात्याभावा बाधक इति धार्यम् । जीवस्य
स्वरूपतो जन्माभावेन कार्यत्वाभावेऽपि ब्रह्मणः सकाशाद् विभागे
शरीरप्रवेशतः प्रकारभेदेन कार्यत्वात् । तथाच स्थूलसूक्ष्मशरीरा-
भिमानान्न साजात्यम् । अभिमानश्चानन्दांशस्य तिरोहितत्वात् ।
तत्तिरोधानस्य च तदर्थप्रयत्नानुमेयत्वात् । अतोऽपि न साजात्यम् ।
धर्मान्तरेण चित्स्वरूपनित्यत्वादिना तु साजात्यमिष्टमेव । सहस्रहशः
प्रसन्नन्ते सरूपा इति मुण्डके श्रावणात् । अतः साजात्याभावस्यान्य-
हेतुकत्वाद् वस्तुतः साजात्यस्य सत्त्वादेतच्छ्रुतिविचारेऽप्यंश एव
जीव इति परिहारप्रत्याशयः ॥ ४३ ॥

मन्त्रवर्णात् ॥ श्रुत्यन्तरसम्मतिं दर्शयितुं हेत्वन्तरं घदतीत्या-
शयं स्फुटीकुर्वन्ति । * पुरुष एवेत्यादि * । पुरुषसूक्तव्याख्याना
ऽध्यायं, पादेषु सर्वभूतानि पुंसः स्थितिपदो विदुरिति व्याख्यानात् प-
क्षान्तरमाहुः । * पादोऽस्येत्यादि * ॥ ४४ ॥

अपि स्मर्यते ॥ ४५ ॥

वेदे स्वतन्त्रतया उपपाद्य वेदान्तरेऽपि तस्यार्थस्यानुस्मरणम् ।
ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन इति ॥ ४५ ॥

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ४६ ॥

जीवस्यांशत्वे हस्तादिवत् तद्दुःखेन परस्यापि दुःखित्वं स्या-
दिति चेन्न । एवं परो न भवति । एवमिति प्रकारभेदः । द्विष्टत्वेना-
ऽनुभव इति यावत् । अन्यथा सर्वरूपत्वात् कुत्र एवं तत्राह ॥ प्र-
काशादिवत् ॥ नाग्नेर्हि तापो न हिमस्य तत् स्यादिति ।

अपि स्मर्यते ॥ अर्थस्तुस्फुटः ॥ ४५ ॥

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ एवं त्रिभिर्जीवस्यांशत्वं निर्द्वायां-
शत्वे प्राधान् द्रोषान् परिहरतीत्याशयेन सूत्रं व्याकुर्वन्ति * जीव-
स्येत्यादि * । * अंशत्वे हस्तादिवदिति * । हस्तादिवदंशत्वं इत्य-
न्वयः । परिहारं व्याकुर्वन्ति । * एवं पर इत्यादि * । अत्र, नैवं पर
इति निषेधेन प्रकारभेदो बोध्यते। तेन तद्धेतुभूतः प्रकारोऽपि भेदकत्वेन
सूच्यते। तथाच यस्मात् परो जीववन्न तस्माज्जीववद् दुःखी नेति। तथा
सत्येवमिति जीवनिष्ठः प्रकारभेद उच्यते। स च दुःखे द्विष्टत्वेनानुभव-
रूपः। स तु परस्य नास्ति, किन्तु मियत्वेनानुभवरूपः। अतः परोऽन्यथा। तच्च
हेतुः * सर्वरूपत्वादिति । तथाच पूर्वसूत्रे यथा दाशकित्वादिरूपस-
थात्र दुःखरूपोऽपि । अतो दुःखे दुःखत्वेन भानरहितत्वात् परो नै-
वमित्यर्थः । न हि स्वस्य स्वस्मिन्नप्रमियत्वं भासते । ननु कुत एवम-
वगम्यते, तत्राह * प्रकाशादिवदिति * । यथा प्रकाशादौत्यादयो
धर्मा नाग्निहिमादीनां दुःखद्विष्टत्वबुद्धिजनकान्मथा दुःखमपि पर-
स्य न दुःखजनकं, न वा द्विष्टत्वानुभवजनकमित्यर्थः । यत्कथं तु ए-
कादशस्कन्धे मिश्रुगीतास्यम् । 'कात्स्न्यं हेतुः सुखदुःखयोश्चेत्
किमात्मनस्तत्र तदात्मकोऽसौ । नाग्नेर्हि तापो न हिमस्य तत् स्यात्
बुध्यते तस्मै न परस्य उच्यते' इति । तत्र परस्येतिपदस्यांशिन इत्यर्थो

प्रकाशग्रहणं धर्मत्वद्योतनाय । दुःखादयोऽपि ब्रह्मधर्मा इति ।
अतो द्वैतबुद्ध्या अंशस्यैव दुःखित्वं, न परस्य ।

अथवा प्रकाशः प्रकाशयदोषेण यथा न दुष्टः । पापस्यापि
तदंशत्वादिति ॥ ४६ ॥

स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥

स्मरन्ति च ऋषयः । सर्वेऽपि ऋषयोऽशिनो दुःखासम्बन्धमंशस्य
दुःखसम्बन्धं स्मरन्ति । 'तत्र यः परमात्मा हि स निस्रो निर्गुणः
स्मृतः । न लिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्रमिवाम्भसे'ति । कर्मात्मा
त्वपरो योऽसौ मोक्षबन्धैः स युज्यते । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा

योध्यः । दुःखादीनां ब्रह्मधर्मत्वमानन्दतिरोभावरूपत्वात् । आविर्भाव-
तिरोभावौ शक्ती वै मुरवैरिण इति वाक्येन तिरोभावस्य भगवद्-
धर्मत्वादिति । ननु तर्ह्यग्न्यादिवदिति कुतो नोक्तं तत्राहुः । * प्रकाशे-
त्यादि * तथाचाग्न्यादिवदित्युक्ते सामर्थ्यविशेषादेव प्रकारभेदो
बुध्येत, न तु धर्मधर्मिभावात् । अनस्तद्व्योधनार्थं तथा नोक्तमित्यर्थः ।
एतस्य दुरूहत्वेन क्लिष्टत्वात् पक्षान्तरमाहुः । * अथत्रेत्यादि * रूप-
स्य प्रकाशांशत्वं तु, सूर्यश्चक्षुस्तथा रूपं ज्योतिषो न पृथग् भवेदिति
द्वादशस्कन्धे उक्तम् । तथाच सौरः प्रकाशो रूपप्रकाशकः प्रकाश्यं
रूपमपि तदंशत्वापि तद्दोषेण यथा प्रकाशस्य न दुष्टत्वं तथा जीव-
स्याभिमानादिदोषप्राप्तेऽपि न परस्य तद्दोषत्वमित्यर्थः । क्वचित्तु
पापस्यापि तदंशत्वादिति पाठः । तदा त्यादिपदेन सूत्रे पापं ग्राह्यम् ।
तथाच धर्मः स्वनोऽधर्मपथश्च पृष्ठ इति वाक्यात् पापं विराजोऽशः ।
तस्माद् यथा विराजो न दुःखं तद्दित्यर्थो वाच्यः ॥ ४६ ॥

स्मरन्ति च ॥ स्मरन्ति च ऋषय इति ग्रहणकम् । अग्ने व्या-
ख्यानम् । * निर्गुण इति * प्राणतसंसर्गशून्यः । पक्षस्तथेति श्रुतिस्तु
फटयद्गोष्वा । एतत्पूर्वार्द्धं तु, सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्य-
ते चाक्षुर्भयांशदापैरिति । द्वितीया श्वेताश्वतराया । एतत्पूर्वार्द्धं द्वा-
शुपर्णेत्यादि । तथा विरुद्धधर्मवत्त्वं भेदश्च जीवपरमात्मनोः सिद्ध-

न लिप्यते लोकदुःखेन वाह्यः । चकारात्, तयोरन्यः पिप्पलं स्वा-
द्वत्तयनश्नन्नन्यो अभिवाकशीतीति ॥ ४७ ॥

अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ ४८ ॥

ननु जीवस्य भगवदंशत्वे विधिविषयत्वाभावात् कर्मसम्ब-
न्धाभावेन कथं फलसम्बन्धः । जीवस्य च पुनरनेकदेहसम्बन्धात्
कः शूद्रः, का भार्येति ज्ञानमप्यशक्यम् । अतः कर्ममार्गस्य व्या-
कुलत्वात् कथं जीवस्यापि दुःखित्वापिसाशङ्क्य परिहरति ।

अनुज्ञापरिहारौ विधिनिषेधौ जीवस्य देहसम्बन्धाद् यो देशो
यदा गृहीतस्तत्कृतौ । यथा शवाग्निश्चाण्डालभाण्डस्यमुदकं, तद्-
घटादिश्च परिद्वेयते । एवमुत्कृष्टं परिगृह्यते । तथा जीवेषु देह-

ति । एवं सूत्रद्वयेन एको दोषः परिहृतः । पूर्वश्रुतौ चाश्रुपरित्यस्य
तत्तच्चक्षुःसम्बन्धिभस्तिमिरादिभिरित्यर्थः ॥ ४७ ॥

अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ पुनर्दोषान्तर-
माशङ्क्य परिहरतीत्याहुः * नन्वित्यादि * । अयमर्थः । कर्त्तो शा-
स्त्रार्थवस्थादित्यत्र ब्रह्मण आप्तकामत्वेन फलानुपयोगाज्जडस्य च
ज्ञानाद्यभावेन कर्मकरणस्याशक्यत्वाद् विधिनिषेधशास्त्रमनर्थकं
स्यादिति, तत्परिहारार्थं जीवस्य विधिनिषेधविषयतया कर्त्तृत्वम-
ङ्गीकृतम् । अंशत्वे तन्निरुध्यते । भगवत् इव जीवस्यापि तथात्वस्या-
ऽवश्यवक्तव्यत्वेन कथं फलसम्बन्धः । तथाच विधिनिषेधवैयर्थ्यत्वा-
दवस्थात् तत्सूत्रव्याघातः । किञ्च । शास्त्रस्य जीवाधिकारकत्वा-
ज्जीवस्य चानेकदेहसम्बन्धात् को जीवः शूद्रः, का भार्येति ज्ञानम-
प्यशक्यम् । तदज्ञाने, ऋतौ भार्यामुपेयात्, न शूद्राय मतिं दद्यादि-
त्याद्यनुज्ञापरिहारविषयज्ञानाभावः । अतः कर्ममार्गस्य व्याकुलत्वाद्
विहितनिषिद्धाव्यवस्थितौ कथं जीवस्यापि निषिद्धफलभूते दुःखित्व-
मिति द्वयमाशङ्क्य परिहरतीति । परिहारं व्याकुर्वन्ति * अनुदोत्यादि *
सत्यं जीवस्य यद्यपि भगवदंशत्वात् स्वरूपतो विधिनिषेधविषयत्वं,

सम्बन्धकृतः । सम्बन्धश्चाध्यासिको भगवत्कृतश्च । आध्यासिको हि ज्ञानान्निवर्तते । द्वितीयो भगवतैव । जीवनमुक्तानामपि व्यवहारदर्शनात् । श्रुतिस्तु भगवत्कृतसम्बन्धमेवाश्रित्साग्निहोत्रादिकं विधत्ते । अन्यथा विद्यां स्वज्ञानं च बोधयन्ती कर्माणि न विदध्यात् । शब्दज्ञानस्य पूर्वमेव सिद्धत्वात् । कथं सिद्धवद् यावज्जीवं विदध्यात् । न्यासोऽपि देहसम्बन्ध एव ॥ ४८ ॥

तथापि तत्तद्देहसम्बन्धकृतमागन्तुकं तद् भवत्येव । यथान्युदकपृथिवीमां स्वतो विध्याद्यविषयत्वेऽपि शवादेःसम्बन्धान्निषेधविषयत्वं, श्रोत्रियादेःसम्बन्धाच्च विधिविषयत्वं, तद्भेदस्यापि देहसम्बन्धाज्जाते तस्मिस्तत एव तत्फलसम्बन्धस्यापि सौकर्येण तयोरापि सार्थक्ये सति न शास्त्रार्थवत्त्वसूत्रव्याहतिर्न वा कर्ममार्गव्याकुलता । येन दुःखित्वाद्यनुपपत्तिरित्यर्थः । ननु देहसम्बन्धेन विधिविषयत्वे देहसम्बन्धस्याज्ञानकृतत्वाच्छास्त्रस्याप्यज्ञाधिकारकत्वं सिद्धयति । अज्ञानं च बुद्ध्युपाधिकस्यैव, न तु स्वत इति शास्त्रार्थवत्त्वसूत्रव्याहतिर्न परिहृता भवतीत्याशङ्क्यामाहुः । * सम्बन्धश्चेत्यादि * । * स्वज्ञानमिति * । साङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेत्यादिभिः स्वार्थज्ञानम् । * पूर्वमेव सिद्धत्वादिति * अध्यापनाध्ययनविधिभ्यां कृतेऽध्ययने तत्काल एव सिद्धत्वात् । तथाच कामाधिकारको विधिर्विध्यासोपजननार्थोऽज्ञाधिकारको भवतु नाम, यावज्जीवादिरूपो नित्यविधिस्तु नाज्ञाधिकारकः । अतो, न शास्त्रार्थवत्त्वव्याघात इत्यर्थः । ननु यावज्जीवविधिश्चेज्ज्ञानिपरस्तदा, यदहरेव पिरजेत्तदहरेव प्रमज्जेदित्यादिसन्न्यासविधिवैयर्थ्यम् । अतो नेयं व्ययस्यायुक्त्यत आहुः । * न्यासोऽपीत्यादि * । तथाच जरामर्याग्निहोत्रस्य तथापि सम्प्रयाप्त वैयर्थ्यम् । ये पुनर्ब्रह्मभूता आदितः साधनसम्पत्त्या वा देहसम्बन्धं नानुसन्दधते, देयादपेतमुतदैषवशादुपेतामिति न्यायेन देहं धारयन्ति पूर्णो पद्यज्ञानिनस्तेषां तु शुकादिबत स्वत एव तत्र तत्र प्रवृत्तेर्न विधिनियतत्वम् । अत एव, यं प्रमजन्त-

तानात्मानो व्यवस्थात इति भोगव्यवस्थया जीवनानात्वमङ्गीकृत-
म् । तत्रादृष्टस्य नियामकत्वं तन्मते सिद्धम् । देशान्तरवस्तुत्पत्त्य-
न्यथानुपपत्त्या व्यापकत्वं चाङ्गीकृतम् ।

एवञ्च क्रियमाणे मूल एव कुठारः स्यात् । सर्वेषामेव जी-
वानामेकशरीरसम्बन्धात् कस्यादृष्टं तद् भवेत् । नच मिथ्याज्ञानेन
व्यवस्था । तत्रापि तथा । नचानुपपत्त्या परिकल्पनम् । श्रुत्वेवोप-
पत्तेः । एतेन विरोधाद् ऋषिप्रामाण्यमपि निराकृतम् ॥ ५१ ॥

ईश्वरनियम्यत्वं नैयायिकादिभिरप्यङ्गीक्रियत एवेति फुतस्तदर्थं त-
न्मतनिराकरणमित्याकाङ्क्षायां तत्र तदनुपपत्तिवोधनाय तन्मतमनु-
ध्वयन्ति * नानेत्यादि * । * तत्रेति * भोगव्यवस्थायाम् । * सिद्ध-
मिति * । कार्यमात्रं प्रति जीवादृष्टस्य कारणत्वाङ्गीकारात् सिद्ध-
म् । * देशान्तरेत्यादि * । सामग्रीसमवधाने हि कार्यमुत्पद्यते ।
तत्र सामग्रीमध्ये अदृष्टमपि प्रविष्टमिति देशान्तरे यद्भोगार्थं यद्-
स्तुत्पद्यते तत्र तददृष्टमवश्यं घकव्यम् । अदृष्टं चात्मसमवेतं गुण-
त्वात् । अतस्तत्रात्माभावे तद्वस्तुत्पत्त्यभाव इति तदन्यथानुपपत्त्या
तस्मिन् देशे तददृष्टवदात्मसत्ताऽऽवश्यकीति तेषां व्यापकत्वमङ्गी-
कृतमित्यर्थः । एवमनूद्य दूषयन्ति । * एवञ्चेत्यादि * । भोगव्यवस्थ-
येतत्सर्वाङ्गीकारे जीवनानात्वव्यापकत्वसाधनहेतुभूतायां भोगव्य-
वस्थायामेव तच्छेदकदूषणपात इत्यर्थः । अत्र हेतुमाहुः । * सर्वेषा-
मित्यादि * । * मिथ्या ज्ञानेनेति * शरीरेऽहमित्यभिमानेन । * त-
त्रापि तथेति * । सर्वेषामेकस्मिन् शरीरे सम्बन्धतीत्ये कथमेक-
स्यैवात्मनोऽहंममेत्यभिमानः । * विरोधादिति * । धृतिविरोधात् ।
तथाचाभिमानकारणस्य निर्वन्तुमशक्यत्वे तेन शरीरेण तत्तदिन्द्रि-
येण तत्तन्मनसा कृतं फलं सर्वेषां सम्बन्धतीत्यात् सर्वकृतं सत्
सर्वेषामेव तद्भोजकारणं जनयत् सर्वेषां तद्वस्तुभोगाय स्यात् । एवं
सर्वेनेति भोगव्यवस्थामङ्गान्न तथा जीवनानात्वव्यापकत्वयोः सि-
द्धिरित्यर्थः ॥ ५१ ॥

अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५२ ॥

ननु मनःप्रभृतीनां नियामकत्वात् तेषामीश्वरेच्छया
त्वान्न दोष इति चेन्न । पूर्ववदेव दोषप्रसक्तिः ।
च पूर्वमेव निराकृता ॥ ५२ ॥

प्रदेशादितिचेन्नान्तर्भावात् ॥ ५३ ॥

आत्मनो विभुत्वेऽपि प्रदेशभेदेन व्यवस्था ।
प्रदेशविशेषोऽस्ति येन सर्वमुपपद्यत इति चेन्न । अन्यस्यापि
शास्त्रान्तर्भवति । तस्यैव वा देहस्य देशान्तरगमने पूर्वदेशस्य

अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् ॥

धस्यामाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन सूत्रमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति ।
नन्वित्यादि * । ननु विलक्षणसंयोगोत्पादकानां
माननियामकत्वात् तेषां चेश्वरेच्छया
इति चेन्न । कुतः । अभिसन्धिः पूर्वोक्तोऽभिमानस्तस्यादिभूतानि
णानि तेष्वपि, एवं पूर्ववदेव विभूनामात्मनां
गस्यापि तुल्यत्वाश्रियमाऽस्तम्भदोषप्रसक्तिः । नचेश्वरेच्छया
माधानम् । निमित्तभूतेश्वरकल्पनायाः पूर्वमेव निराकृतत्वात् ।
अ्युपगमेऽपि अनया प्रणाख्यास्यैघाहृष्टमुत्पद्यतामिति घदयमेधं
कामित्यत एवात्मघादेऽप्याकारेण तस्यास्तुल्यत्वात् व्यापकाःमस्ति
द्विरित्यर्थः ॥ ५२ ॥

प्रदेशादितिचेन्नान्तर्भावात् ॥ आत्मनां विभुत्वेऽपि प्रदेशभे
दाङ्गीकारेण दोषस्तमाधिमाशङ्क्य परिहरतीत्याहुः । * आत्मन इत्या
दि * । अन्यस्येत्यादि * । तथाच पूर्ववदेव दोषप्रसक्तिरित्यर्थः । *
नन्यन्पस्य प्रदेशे स्त विशेषाणास्तस्यदोष इत्यत आहुः । * तस्यै